Editör: BASKIN ORAN

Türk Dış Politikası

Kurtuluş Savaşından Bugüne
Olgular; Belgeler; Yorumlar

CİLT II: 1980-2001

İletişim

İletişim Yayınları 766 • Araştırma-İnceleme Dizisi 119
ISBN-13: 978-975-05-0002-2 • ISBN-13: 978-975-05-0000-2 (Tk. No.)
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-11. BASKI 2001-2009, İstanbul
12. BASKI 2010, İstanbul

KAPAK Utku Lomlu
SAYFA DÜZENİ Hüsnü Abbas
UYGULAMA Suat Aysu
DİZİN Kerem Ünüvar / Hasan Deniz
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Editör: BASKIN ORAN

Türk Dış Politikası

KURTULUŞ SAVAŞINDAN BUGÜNE OLGULAR, BELGELER, YORUMLAR

(Cilt II • 1980-2001)

Bölüm Yazarları
(alfabetik sırayla)

ATAY AKDEVELİOĞLU, BASKIN ORAN, ÇAĞRI ERHAN, EREL TELLAL, GÖKÇEN ALPKAYA, İLHAN UZGEL, KUDRET ÖZERSAY, MELEK FIRAT, MUSTAFA AYDIN, ÖMER KÜRKÇÜOĞLU, SANEM BAYKAL, TUĞRUL ARAT

FUNDA KESKİN (Uluslararası Hukuk Kutuları), HİKMET ULUĞBAY (İktisat Tabloları)

ÇAĞRI ERHAN (Proje Sekreteri), ERDEM DENK (Proje Sekreter Yrd.)

i l e t i ş i m

Bu yapıt,

Başbakanlık
Tanıtma Fonu Kurulu ve **T.C.**
Kültür Bakanlığı'nın

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yılı Kutlama Etkinlikleri"
bağlamında sağladıkları maddi katkılarla gerçekleştirilmiştir.

Yapıta dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:
Örneğin: Melek Fırat, "1919-1923 Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Kutulara dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:
Örneğin: Atay Akdevelioğlu, Iran Islam İnkılabı kutusu, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Haritalar ve Şemalar: Fahri Karagözoğlu
Görsel malzemenin hazırlanmasına katkıda bulunanlar:
Burcu Göğüş, Elçin Aktoprak, Meltem Göçer, Mete Yılmaz, Mustafa Kılıç, Selim Çamalan, Torgay Doğan, Tuba Aslancan, Uğur Birdal, Zeynep Karagözoğlu

*Kısa İçindekiler**

1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye - 2 7

Dönemin Bilançosu 9
ABD ve NATO'yla İlişkiler 34
Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler 83
Yunanistan'la İlişkiler 102
Orta Doğu'yla İlişkiler 124
SSCB'yle İlişkiler 158
Balkanlarla İlişkiler 167
Boğazlar Konusu 182
İnsan Hakları Konusu 188

1990-2001: Küreselleşme Ekseninde Türkiye 201

Dönemin Bilançosu 203
ABD ve NATO'yla İlişkiler 243
AB'yle İlişkiler 326
Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler 366
Yunanistan'la İlişkiler 440
Balkanlarla İlişkiler 481
İnsan Hakları Konusu 524

(*) Ayrıntılı İçindekiler cildin sonundadır.

Rusya'yla İlişkiler *540*
Orta Doğu'yla İlişkiler *551*
Boğazlar Konusu *587*

Kutular ve Yazarları (Cilt II) *601*
Haritalar (Cilt II) *605*
Tablolar ve Şemalar (Cilt II) *605*
Yapıta Katkıda Bulunanlar *607*
Dizin (Cilt II) *609*
Ayrıntılı İçindekiler (Cilt II) *625*

1980-1990

Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2

Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

<table>
<tr><th>Cumhur-başkanları</th><th>Hükümetler</th><th>Dışişleri Bakanları</th><th>Dışişleri Genel Sekr./ Müsteşarları</th></tr>
<tr><td>Fahri Korutürk (06 Nisan 1973 - 06 Nisan 1980)</td><td>VI. S. Demirel Hükümeti - AP (12 Kasım 1979 - 12 Eylül 1980)</td><td>Hayrettin Erkmen (12 Kasım 1979 - 12 Eylül 1980)</td><td>Özdemir Yiğit (06 Temmuz 1979 -27 Ağustos 1980)</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Kenan Evren (13 Eylül 1980 - 07 Kasım 1982 MGK ve Devlet Başkanı), (07 Kasım 1982- 09 Kasım 1989 Cumhurbaşkanı)</td><td rowspan="2">Bülend Ulusu Hükümeti (20 Eylül 1980 - 13 Aralık 1983)</td><td rowspan="2">İlter Türkmen (27 Ağustos 1980 - 24 Ekim 1983)</td><td>İlter Türkmen (20 Eylül 1980 - 24 Ekim 1983)</td></tr>
<tr><td>Kamuran Gürün (01 Mart 1982 - 02 Eylül 1982)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">I. Turgut Özal Hükümeti - ANAP (13 Aralık 1983 - 21 Aralık 1987)</td><td rowspan="2">Vahit Halefoğlu (13 Aralık 1983 - 21 Aralık 1987)</td><td>Ercüment Yavuzalp (02 Eylül 1982 - 18 Ocak 1985)</td></tr>
<tr><td>Necdet Tezel (18 Ocak 1985 - Ocak 1987)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Turgut Özal (09 Kasım 1989 - 17 Nisan 1993)</td><td>II. T. Özal Hükümeti - ANAP (21 Aralık 1987 - 09 Kasım 1989)</td><td rowspan="2">Ahmet Mesut Yılmaz (21 Aralık 1987 - 20 Şubat 1990)</td><td>Nüzhet Kandemir (Ocak 1987 - Temmuz 1989)</td></tr>
<tr><td>Yıldırım Akbulut Hükümeti - ANAP (09 Kasım 1989 - 23 Haziran 1991)</td><td>Tugay Özçeri (Temmuz 1989 - Haziran 1991)</td></tr>
</table>

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

A) Evrensel Gelişmeler

1) Küreselleşme ve Etkileri

Daha önce de gördüğümüz gibi, küreselleşme Batı'nın altyapısıyla (uluslararası kapitalizm) ve üstyapısıyla (rasyonalizm, demokrasi, insan ve azınlık hakları, vb.) tüm dünyaya yayılmasıdır (bkz. Üç Küreselleşme kutusu, cilt I, s. 41).

Kapitalist üretim biçiminin (yani, özel mülkiyete dayalı olarak, kâr maksimizasyonu ilkesiyle, piyasa için üretimin) bu yayılması 15. Yüzyılın sonu ile 19. Yüzyılın ortasından itibaren iki dalga halinde yaşandı. Birinci Savaştan sonra gerek yıpranma, gerek Demokrasiler-Faşistler biçimindeki bölünme, gerekse İkinci Savaştan sonra SSCB'nin rakip çıkması nedenleriyle yaklaşık yarım yüzyıllık bir duraklama yaşayan küreselleşme, 1980'lerden sonra ikincisinin devamı niteliğindeki üçüncü bir dalga halinde yine harekete geçti (Oran, 2001, s. 1-26).

Bu harekete geçişin *iktisadi* ayağı, 1970'lerin başından itibaren oluşan Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) oldu. Üretim, yönetim, dağıtım, pazarlama vb. birimleri kârı en iyi maksimize edecek şekilde bütün dünyaya dağılan, bundan da önemlisi, hisse senetleri artık çok farklı ülkelerdeki bireylere ait bulunan bu kuruluşların ortaya çıkışı ve güçlenmesi, doğal olarak, üretimin ve satışın da çokuluslu hale gelmesine yol açtı. Bunun sonunda da, bu üretim ve ticaretin daha rahat yapılabilmesi için gümrük ve benzeri kısıtlamalar "ticaretin serbestleşmesi" adı altında sertliğini yitirdi; uluslararası mal ve sermaye büyük bir akışkanlık kazandı. Arkasından, bu akışkanlık kaçınılmaz biçimde siyasal alana yansıdı: Yeni durumu denetlemeye yetişemeyen ulus-devlet eski gücünü önce fiilen, sonra da hukuken yitirmeye başladı.

Bu gelişmenin *teknolojik* ayağı, 1980'lerde mikro çipin, optik kablonun ve bilgisayarın gelişmesi üzerine ortaya çıkan "İletişim Devrimi" idi. Birinci sanayi devrimi 18. Yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmış ve buharı kullanmıştı; ikinci sanayi devrimi 19. Yüzyılda ABD'de ortaya çıkmış ve "Taylorizm" denilen yürüyen bandı/seri üretimi kullanmıştı. Her iki devrim de, "sermaye"nin (arz) yanı sıra, "emek" (talep) öğesini güçlendirmişti.

Bu üçüncü sanayi devrimi ise elektroniği kullanarak "Bilgi Toplumu"na yöneldi. Yeni devrimin toplumsal ve siyasal alanda büyük etkileri oldu. Bir defa, sermayenin hareketliliği ve verimliliği arttı; üretim ve dağıtımın tüm dünyaya yayılması ve ulusal sınırları aşması hızlandı. Bu da, artık pazarı genişleyen sermayeyi (arz) tüketici (talep) karşısında güçlendirdi. İkincisi, üretim kavramı değiştiği için emeğe ve özellikle de kol emeğine ihtiyaç azaldı, pazarlık gücü düşen emeğin hareketliliği vize koyma gibi yöntemlerle engellendi, robot kullanımı başladı, artık üretim yalnızca fabrika gibi klasik mekanlarda toplanarak yapılmadığı için de sınıf bilinci zayıfladı.

Bu durumda, ekonominin "talep" yönüne önem veren politikalar terk edildi, "arz" yönünü vurgulayan politikalar öne çıktı. Yani, tam istihdam amaçlı sosyal refah devletini kuran Keynezyen politikalar terk edildi (J.M. Keynes, Cambridge Okulu); firmaları uluslararası rekabete hazırlamak amacıyla daha az ücret artışı ve

daha geç emeklilikle tüketiciyi zayıflatan monetarist politikalar devreye sokuldu (paracı; M. Friedman, Chicago Okulu).

Bu gelişmelerin büyük kapitalist ülkeleri daha da güçlendirmesi üzerine, Üçüncü Küreselleşmenin *siyasal* ayağını da, 1990'ların hemen başında SSCB'nin dağılması oluşturacak, bu gelişme Batı'yı tamamen rakipsiz bırakarak uluslararası sistemi derinden etkileyecektir.

2) Batı'nın ve ABD'nin Yükselişi

Yaklaşık on yıllık rezervi kalmış olmasına ve bunları stratejik rezerv olarak saklamasına rağmen yine de petrol üreticisi olan ABD, petrol şokundan Avrupa kadar etkilenmedi. Avrupa ise tasarruf önlemleri getirerek, yeni teknolojileri (güneş, doğal gaz, vb.) devreye sokarak ve maliyeti mallarına yansıtarak, 1980'e gelindiğinde kendini toparladı. Hatta, bu petrol şoku Batı için bir çelikleme oldu.

Bunun yanı sıra, ellerinde dolar ("petro-dolar") biriken petrol üreticileri, çılgınca harcamanın ve otel, mağaza zinciri vb. satın almanın dışında bunları ne yapacaklarını bilemediklerinden, götürüp ya Batı'nın bankalarına ya da şirketlerine (Mercedes, vb.) yatırdılar. Sonuçta bu şirketlerin sermaye yapısı daha da güçlendi ve bankalar bu petro-dolarları, petrol şoku yüzünden iflasa giden azgelişmiş ülkelere kredi olarak vermeye başladıklarından daha da kuvvetlendiler.

İnsan Hakları, "Yeşil Kuşak" ve Carter Doktrini

1977-81 arası ABD başkanlığı yapan Jimmy Carter, 1975 Helsinki'den itibaren Son Senet'in Üçüncü Sepetinden (bkz. **AGİK-1990'a Kadar** kutusu, cilt I, s. 657) yararlanarak, ABD etkisindeki kimi azgelişmiş ülkelerde görülen işkenceleri dikkate almadan, SSCB'yi yumuşak karnından vurmak için uluslararası çapta bir insan hakları kampanyası açtı.

Arkasından, danışmanı Brzezinski aracılığıyla, SSCB etrafında ılımlı İslam'dan bir "Yeşil Kuşak" oluşumunu ilan etti. Kendisi dindar bir Hıristiyan olan Carter'ın buradaki amacı SSCB'ye karşı bir İslam kalkanı oluşturmaktı. Bunun yanı sıra, geliştirilecek "ılımlı İslam"la Hizbullah gibi radikal akımlar ve İran da çevrelenmiş olacaktı. Bu strateji, tam 12 Eylül rejimine rastlayacaktır.

Ardından, Ocak 1980'de, Carter kendi adıyla anılan doktrini ilan etti. Truman Doktrininin Basra çeşitlemesini oluşturan bu Doktrine göre Basra Körfezindeki petrol alanlarına yapılacak bir saldırı ABD'nin yaşamsal çıkarlarına yapılmış sayılacaktı.

ABD'nin Körfez'e yapabileceği bir müdahalenin uygulaması ise, Wohlstetter Doktrini denilen bir planla yapıldı. Buna göre, Sovyetlerin Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezine inmelerini engellemek ve gerektiğinde Kafkasya'yı vurmak için D. Anadolu'ya yeni havaalanları inşa edilecekti.

Reagan Doktrini ve "İkinci Soğuk Savaş"

McCarthy dönemindeki sanatçı suçlamalarında aktif rol oynayan ve John Wayne'le birlikte Hollywood'un en muhafazakar simalarından olan Ronald Reagan, Carter'ın yerine 1981-89 arasında başkan olduğunda, Carter Doktrinini ciddi biçimde aşarak,

1969 Nixon Doktrininin (bkz. Cilt I, s. 527) ABD açısından temsil ettiği gerilemeyi tersine çevirdi: ABD, anti-komünist hareketlere tüm dünyada tam destek verecekti.

1979'daki İran ve Afganistan olaylarının rüzgarıyla güçlenen Doktrin kağıt üzerinde kalmadı; Asya'dan (Afganistan) Latin Amerika'ya (Nicaragua), Afrika'dan (Angola) Uzak Doğu'ya (Kamboçya) kadar fiilen uygulandı. Buradaki Amerikancı rejimler silahla desteklendi, anti-Amerikan olan rejimlerin karşıtlarına da yardım ve silah sağlandı. Bu arada Reagan yönetiminin, kendi "arka bahçe"si saydığı Latin Amerika'daki Nicaragua'da sağcı Contra'lara mali destek sağlamak için, o sıralarda Amerikan rehineler olayı yüzünden can düşmanı saydığı Humeyni İranına İsrail aracılığıyla gizlice silah satmış olması ünlüdür (bkz. İrangate Olayı kutusu, s. 51).

İran ve Afganistan'ın ABD etkisinden çıktığı, Suriye'ye Sovyet füzelerinin yerleştirildiği, Yunanistan'da Andreas Papandreu'nun anti-Amerikan tutum sergilediği bir dönemde Reagan'ın SSCB'ye karşı açtığı "İkinci Soğuk Savaş"ın en önemli eylemi, 1972'de yapılmış ABM antlaşmasına rağmen, "Yıldız Savaşları" diye anılan çok büyük bütçeli projeyi başlatmak oldu (bkz. Yıldız Savaşları (SDİ; Stratejik Savunma Girişimi) kutusu, s. 36). Bu proje SSCB'nin iflas etmesinde önemli rol oynayacaktır, ABD dünya jandarmalığına çarpıcı bir dönüş yapacaktır

3) Sovyetlerin Düşüşü

Petrol şoku, önemli bir petrol üreticisi olan SSCB'yi sarsmadı. Hatta, gelirini artırdı. Bununla birlikte, olayın sonuçları burada Batı'dakinin tersi oldu. SSCB, sistemindeki gevşeklik yüzünden petrol rantı tarafından rehavete sürüklendi; bu rant silahlanmaya ve uzay araştırmalarına harcandı. Uzay araştırmalarının yan ürünleri ise, yine sistemin enerjik olmaması yüzünden, Batı'nın aksine, gündelik hayata yansımadı. Ör. füzelerin atmosfere tekrar girişi sırasında yanmamaları için kullanılan teflon kaplama Batı'da tencere-tavalarda kullanılmış, böylece uzay araştırmalarının en azından bir bölümü kendini ödemişti.

Yaşlı Brejnev, Andropov ve Çernenko'nun birbirini izleyerek sırayla 76, 70 ve 74 yaşlarında iktidarda öldüğü SSCB'de ilk kez enerjik bir yönetici olarak 54 yaşındaki Gorbaçov Nisan 1985'te işbaşına geldi. İlk yaptığı iş, içerideki sorunlarla uğraşabilmek için önce Batı'yla çatışmayı en aza indirmeye çalışmak oldu. Hemen Ağustosta, Batı'yı çok şaşırtan bir öneri yaptı: nükleer denemeleri durdurmayı teklif etti ve karşı taraftan bir ses çıkmayınca da tek yanlı olarak durdurdu (hatta, bunlara inanamayan Batı basını Gorbaçov'un adını "*Gorba-show*" biçimde yazdı). Arkasından, Gorbaçov dörtlü bir programa girişti:

Bir kere, "Ortak Avrupa Evi" kavramını ortaya atarak Avrupa'yla fikirsel bir bütünleşme sağlamaya uğraştı (bkz. Novoye Mışleniye (Yeni Düşünce) kutusu, s. 161).

İkincisi, ülkenin mali enerjisini emen askerî harcamaları azaltmak için ABD'yle Kasım 87'de orta menzilli füze antlaşmasını, arkasından da kısa menzilliler için antlaşmayı imzaladı. Mart 88'de Afganistan'dan tek taraflı çekilme kararı aldı. Aralık 88'de Doğu Avrupa'dan 50.000 asker çekeceğini açıkladı; bu karar Doğu Avrupa rejimlerinde şok etkisi yaratacak, SSCB'nin kendilerini artık desteklemediği, kaderleriyle baş başa bıraktığı izlenimini doğuracaktır. Nisan 89'da da yarım milyon askerin terhisi kararı alınınca Dışişleri Bakanı Şevardnatze "Demirperde paslandı" diyecektir.

Üçüncüsü, Gorbaçov ulusal sosyalizmlere ve reformlara yeşil ışık yaktı. Böylece Brejnev Doktrinine (bkz. **Brejnev Doktrini** kutusu, cilt I, s. 770) kuramsal olarak son verdi.

Dördüncüsü, SSCB'nin içinde liberalleşme politikası başlattı. Temmuz 88'de, Parti Konferansını 47 yıldır ilk kez topladı. Aralık 89'da ünlü rejim muhalifi bilim adamı Saharov'u serbest bıraktırdı. Mart 90'da, toprak hariç üretim araçlarında özel mülkiyeti kabul etti.

Bunlar, komünist bir süperdevlet için muazzam değişikliklerdi. Üstelik Gorbaçov bunları yaparken aynı anda da, göreve geldiğinde bulduğu ve yıllardır birikerek birbirini azdırmış olan 3 farklı krizle mücadele ediyordu (bkz. **SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler** kutusu, s. 13).

Gorbaçov bu zorlu krizlerle boğuşur ve çözüm üretemezken, 1987'de hiç beklemediği bir biçimde bir de milliyetler krizi patlak verdi (bkz. **SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu** kutusu, s. 160). Bir yandan reformların, bir yandan da iletişim devrimi yapmış Batı'nın önlenemeyen kültürel sızmasının sonucu Ocak 87'de Kazakistan'da başlayan olaylar Ağustosta Litvanya'ya, Şubat 88'de Dağlık Karabağ'a (bkz. **Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu** kutusu, s. 401), Martta Kırım'a, Kasımda Estonya'ya, Ağustos 89'da Moldavya'ya, arkasından da Gürcistan'a atladı. Gürcistan'ın, Sovyet takımına milli sporcu vermeme kararı çok anlamlıydı.

Ağustos 89'da Polonya'da komünist olmayan ilk hükümetin kurulması üzerine Kremlin'in sessiz kalarak Brejnev Doktrininin fiilen de ölmesine yol açtığı,

SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler

Bunlardan en geneli ve en büyüğü olan siyasal kriz, demokrasi yokluğu nedeniyle ülkenin Komünist Parti tarafından yönetilen yaşamına halktan katılımın olmayışından kaynaklanıyor ve kendi kendini tohumlayan her sistem gibi SSCB'nin de içten çürümesine yol açıyordu.

Yapısal kriz, "Yaygın Gelişme Modeli"nden bir noktada "Yoğun Büyüme Aşaması"na geçilmemesinden doğmuştu. SSCB ilk kurulduğunda, işsizliği önlemek için birinci model uygulanıp fabrikalar ülke yüzeyine dağıtılmıştı. Ama bu halledildikten sonra artık "iktisadi rasyonellik" ilkesi uygulanarak ikinci modele geçmek gerekirdi ki, bu yapılamadı. Oysa kapitalizm bu arada üçüncü sanayi devrimine, yani iletişim devrimine geçmişti.

Konjonktürel kriz SSCB'de zaman zaman görülmüştü. Sosyalist devlet, yurttaşların temel gereksinmelerini (eğitim, sağlık, istihdam, barınma, vb.) karşıladığı ve ayrıca piyasada fazla mal çeşidi bulunmadığı için ücretler malları aşıyor, birikimsel bir talep fazlası doğuyordu. Malların çoğaltılamadığı kısır bir ortamda çeşitli sorunlar yaratan bu talep fazlasını engellemek için Stalin zaman zaman para operasyonları yapıp bankalardaki birikimleri belli oranlarda azaltmıştı.

Gorbaçov bu krizleri aşabilmek için ekonomide ciddi bir bünye değişikliğine gitmek zorundaydı. Bunun için, "yeniden yapılanma" kavramını ortaya attı (bkz. ***Perestroyka*** kutusu, s. 159). Fakat bu, çok kişi ve kurumun ayrıcalığına dokunmak demekti ve Gorbaçov'un arkasında hiçbir kurum ve grup yoktu. Bu durumda, yapacağı reformlara halk desteği alabilmek için "açıklık" kavramına başvurdu (bkz. ***Glastnost*** kutusu, s. 160).

Perestroyka'yı uygulayabilmek için girişilecek talebi kısma operasyonunda Gorbaçov ya yine para işlemine başvuracak (ki bu durumda zenginler paralarını yurtdışına kaçıracaklar ve hatta Gorbaçov'u düşürebileceklerdi), ya da IMF yoluna gidecekti (bu durumda da halk zarar görecek ve *glastnost* boşa çıkmış olacaktı). SSCB ikisinin arasında bocalarken, üretim düştü.

(B. Oran) (Kaynak: Korkut Boratav'la görüşme).

(Tan Oral, *Cumhuriyet*, 11.11.1991)

Ekim 89'da Macaristan üzerinden Batı'ya büyük Doğu Alman göçünün yaşandığı, Kasım 89'da Berlin Duvarının yıkıldığı, Şubat 90'da SSCB'nin Tek Almanya'ya evet demek zorunda kaldığı, Temmuzda da İMF'ye başvurduğu bir ortamda, Gorbaçov bütün bunlar karşısında aciz kaldı. Fakat ülke elden gidiyor psikolojisiyle hareket ettiğinde de kan döktü. Ocak 90'da Azerbaycan'ı işgal edecek, Martta Litvanya'ya zırhlı araçlarla girecek ve buraya petrol ambargosu uygulayacak, Mart 91'de de ülke çapında grev ve gösteri yasağı getirecektir. Sonunda, aynı ay içinde uygulanacak "Birlik Planı" referandumundan birarada kalma kararı çıktığı halde, süperdevlet SSCB, kuruluşundan yalnızca 74 yıl sonra dağılacak, dağılmadan önce de AGİK'in ikinci doruğu 1990 Paris'te Üçüncü Sepet'e teslim olacaktır (bkz. s. 206 vd.).

ABD dünya hegemonu, Batı da rakipsiz tek sistem olarak kalmıştır. İzleyen dönemde, dünyayı yalnızca bu güçlerin altyapılarından (uluslararası kapitalizm) ve üstyapılarından (insan hakları) kaynaklanan model biçimlendirecektir.

B) Balkanlar ve Orta Doğu'da Bölgeşel Gelişmeler

Özellikle Türkiye'yi ilgilendirmesi açısından, bölgesel gelişmeler Balkanlar ve Orta Doğu olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Balkanlardaki en önemli gelişme, Bulgaristan'da 1984 sonundan itibaren başlayan Türklere baskı kampanyası oldu. Jivkov rejiminin bu irrasyonel davranışı bir süre Bulgaristan içindeki gerilimi doruğa çıkardıktan sonra, Türklerin dalgalar halinde Türkiye'ye göç etmeleriyle sonuçlandı. Bu sorun, Türkiye'deki Kürt sorununu da etkileyecektir.

Önemli olan, bunalımın sürdüğü dönem boyunca, Türkiye'nin Giriş'te sözü edilen çok temel bir gereksinmesinin, yani Avrupa'ya giden Balkan yolunun iki ülkeden (Yunanistan ve Bulgaristan) en az birinde açık olması ilkesinin bozulmuş olmasıydı (bkz, cilt I, s. 26). Dönem boyunca Papandreu'nun Yunanistanıyla sürtü-

şen Türkiye bir de Bulgaristan'la çatışınca hem Avrupa yolunun kapanması, hem de SSCB'yle bozuşma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Eylül 1980 ile 88 yılı arasında Orta Doğu bir İran-Irak savaşı yaşadı. Savaş süresince Türkiye tamamen tarafsız kaldı ve bu sayede her iki ülkeyle de ticaret yapabildi. Diğer yandan, savaş yüzünden kuzey Irak'ta iktidar boşluğu doğması, Türkiye'nin bu dönem sonuna doğru en büyük iç ve dış sorunu halini alan PKK'nın buraya yerleşmesi sonucunu doğuracaktır. Yine Orta Doğu'da Filistinlilerin başlattığı İntifada da, Türkiye'deki Kürt sorununa alevlendirici etki yapacaktır (bkz. s. 32).

II) İç Ortam ve Dinamikler

1981-90 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (milyon $)	İhracat/ GSMH oranı (%)	İthalat (milyon $)	İthalat/ GSMH oranı(%)	Dış Borç (milyon $)	DB/ GSMH oranı (%)	Doğrudan Yabancı Sermaye (milyon $)	DT/ GSMH oranı (%)
1981	36,8	110,24	72.775,30	4.702,90	6,46	8.933,40	12,28	16.559,00	22,75	141	18,74
1982	25,2	160,89	65.957,20	5.746,00	8,71	8.842,70	13,41	17.857,00	27,07	103	22,12
1983	30,5	223,82	62.251,00	5.727,80	9,2	9.235,00	14,84	18.814,00	30,22	87	24,04
1984	50,3	365,08	60.720,20	7.133,60	11,75	10.756,90	17,72	20.823,00	34,29	162	29,18
1985	43,2	519,61	68.032,40	7.958,00	11,7	11.343,40	16,67	25.660,00	37,72	158	28,37
1986	29,6	669,04	76.504,80	7.456,70	9,75	11.104,80	14,52	32.206,00	42,1	170	24,27
1987	32,0	855,04	87.737,90	10.190,00	11,61	14.157,80	16,14	40.326,00	45,96	239	27,75
1988	68,3	1.421,39	90.879,40	11.662,00	12,83	14.335,40	15,77	40.722,00	44,81	488	28,60
1989	69,6	2.120,25	108.652,30	11.624,70	10,7	15.792,10	14,53	42.751,00	38,43	855	25,23
1990	54,8	2.606,36	152.387,80	12.959,30	8,5	22.302,10	14,64	49.035,00	32,18	1.005	23,14

DT: Dış Ticaret, **DB:** Dış Borç, **GSMH:** Gayri Safi Milli Hasıla, **TEFE:** Toptan Eşya Fiyatları Endeksi

Kaynaklar: DİE, *İstatistik Göstergeleri*, 1923-1998 s. 404, 495 ve 588;
Hazine Müsteşarlığı, *Hazine İstatistikleri 1980-1998*, s. 74 ve 161.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

A) Ekonomi

Uluğbay'ın tablosunun (s. 15) okunmasından şu noktalar öne çıkmaktadır (okumadan önce, bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, cilt I, s. 245):

1) Bu dönemde GSMH 2,1 kat artarken, ithalat 2,5 kat, ihracat 2,75 kat, dış borç hacmi de yaklaşık 3 kat artmıştır. Bunlar, yüksek artışlardır.

Diğer yandan, dönemin DT/GSMH ortalama oranı hesaplanırsa yüzde 25,28 (bu oran bir önceki 60-80 döneminde ortalama yüzde 11,8; 1980'de ise 15,8 idi), yine dönemin DB/GSMH ortalama oranı hesaplanırsa yüzde 35,6 çıkmaktadır (bu oran 60-80 döneminde ortalama yüzde 10,7; 1980'de ise 22,9 idi). Yani bu dönemde ekonomi, dışa yüksek oranda bağımlılığa doğru hızla yol almıştır.

(Nezih Danyal)

2) Türkiye'nin dış ticaret açığı bir önceki 60-80 döneminin sonunda (1980) 5 milyar dolar iken, bu dönemin sonunda (1990) yaklaşık 10 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, yani ikiye katlanmıştır. Bu yüksek açık, bir sonraki dönemde daha da artarak devam edecektir.

3) Bu dönem başında (1981) 1 dolar=110,24 TL iken, dönem sonunda (1990) 2.606 TL olmuştur. Dönem başında yüzde 36,8, dönem sonunda ise yüzde 54,8 olan enflasyon oranı, ortalama olarak hesaplanırsa, yüzde 44 olarak gerçekleşmiştir.

24 Ocak 1980 kararlarıyla dolar 35 TL'den 70 TL'ye çıkarıldığı ve çok büyük zamlar yapıldığı halde, dönem içinde TL'nin ve enflasyonun tekrar bu duruma gelmesi, ekonomik programın başarıdan uzak olduğunu göstermektedir.

4) 1980-1990 döneminde doğrudan yabancı sermaye girişlerinde özellikle 1984'ten itibaren kayda değer artışlar yer almıştır. Bu gelişmeyi şu faktörler etkilemiştir. 24 Ocak 1980 kararlarının bir tamamlayıcısı olarak Türkiye dış borçlarını yeniden yapılandırmıştır. Bu bağlamda devlet garantisi olmayan ticari borçlar için de bir düzenleme yapılmış ve bu borçlar da bir ödeme takvimine bağlanmıştır. Bu düzenleme sonucunda, garantisiz ticari borçlarını bir an önce tahsil etmek isteyenler, bu borçlarını düşük değerden pazarlamaya başlamışlardır. Bu dönemde çıkarılan yabancı sermaye düzenlemeleri çerçevesinde, Türkiye'de yatırım yapmak isteyenlere, koyacakları sermayenin yarısını yurt dışından nakit döviz olarak getirmeleri halinde diğer yarısını garantisiz ticari borçlardan karşılayabilme imkanı tanınmıştır. Bu olanak yabancı sermaye tarafından cazip bulunmuştur. Daha az nakit döviz harcayarak yüksek bir kayıtlı sermaye sahibi olma fırsatı doğmuştur. Bu uygulama başladığında bir dolarlık garantisiz ticari borcu piyasada 25 cent civarında satın almak mümkündü. Uygulama ile garantisiz ticari borçlar da prim yapmaya başlamıştır. Doğrudan yabancı sermaye artışlarını etkileyen diğer faktörler de, yabancı sermaye mevzuatında yapılan iyileştirmeler ile özelleştirme uygulamalarıdır.

24 Ocak Kararlarının Uygulanması, 1980-87

12 Eylül yönetiminin ekonomiyi, 1977 seçimlerinde İslamcı MSP'den milletvekili adayı olduğunu bildiği halde Turgut Özal'a teslim etmesi, 12 Eylül'ün tercihinin açık biçimde uluslararası ekonomiye eklemlenmek olduğunu göstermişti. Çünkü

bunun programı olan 24 Ocak kararlarının mimarı, Özal'dı (bkz. **24 Ocak Kararları** kutusu, cilt I, s. 665).

Dışa açılma amacıyla Özal 2 temel strateji uyguladı. Birincisi, iç talebi kıstı. Bunun için büyük zamlar yapıldı; devalüasyon yapılarak ithal mallar pahalı hale getirildi; hızla geriletilen gerçek ücretler, 1983'e gelindiğinde 1977 değerinin yaklaşık yarısına indirildi; özellikle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (DİSK) kapatılması ve işçi liderlerinin tutuklanması sonucu emeğin siyasal olarak yıldırılması bunu tamamladı, toplu sözleşme uygulamada işlemez hale getirildi; talebin genel olarak kısılması için de, insanların paralarını faize yatırmalarını sağlayacak biçimde, faizler serbest bırakıldı ve her yerde banker büroları açılmaya başlandı.

İkincisi, Özal ihracatı özendirdi. Bunun için de sürekli devalüasyon yapılarak Türk malları dış piyasada ucuzlatıldı, ihracata parasal teşvikler verildi, vergi iadesi sağlandı, emek maliyeti de zaten düşürüldüğü için mallar yurtdışı tüketici için bir de bu nedenle ucuzladı. Sonuç, ihracatın patlaması oldu. İhracat/GSMH oranı 1979'da yüzde 2,77 iken, 1989'a kadar her yıl sürekli yükselme göstererek 10,7'ye ulaştı. Miktar olarak da 1981'de 4,7 milyar dolardan 1990'da 12,9 milyara vardı.

Bununla birlikte, bu gelişmenin yanında dikkate alınması gereken hususlar vardı. Bir kere, ithalat ihracattan daha hızlı artıyor ve dış ticaret açığı durmadan büyüyordu. 1981'de ihracat 4,7 milyar dolar, ithalat 8,9 milyar dolar iken, 1990'da sırayla 12,9 milyar ve 22,3 milyar olmuştu.

İkincisi, bu dışarıya açılma programı İMF'nin ve büyük devletlerin o zamana kadar görülmemiş kolaylıkları sayesinde mümkün olmuştu, çünkü, herşeyden önce, İMF Türkiye'de başarılı olursa bütün azgelişmiş ülkelere kendini kanıtlamış olacaktı. Ayrıca, İran ve Afganistan şoklarının yaşandığı bir dünyada ABD, Türkiye gibi bir ileri karakolu kaybetmeyi göze alamazdı. Nitekim 1981'de 16,5 milyar dolar olan dış borçlar, 1990'da 49 milyara çıktı. Diğer yandan İMF, bu dönemde Türkiye'nin borçlarını yeniden yapılandırmasına, ertelemesine ve yıllık ödemeleri hafifletmesine izin verdi.

Üçüncüsü, daha önce de belirtildiği gibi, Türk ekonomisi dış finans çevrelerinin etkisine çok hassas bir hale geldi.

Dördüncüsü, uluslararası terminolojide "vahşi kapitalizm" denilen bir program uygulandı. Bu yalnızca, uluslararası ortam anlatılırken sözü edilen moneter eğilimlere (parasal operasyonlarla ekonomiyi idare etmeye) uygun olarak emek faktörünün sermaye karşısında zayıflatılması anlamına gelmiyordu; bir adil vergi sisteminin ve rekabet düzeninin yokluğundan da kaynaklanıyordu. Önemli olan, bu tür kapitalizmle en hızlı biçimde sermaye birikiminin sağlanmasıydı. Bunun içindir ki vergiler adilleştirilmedi, büyüklerin küçükleri yuttuğu bir düzen tercih edildi. Vergi iadeleri yüzünden devlet "hayali ihracat" denilen yöntemle soyulduğu halde, bir önceki dönemdeki "ne pahasına olursa olsun, sanayileşme" sloganının yerine "ne pahasına olursa olsun, döviz" (Kepenek, s. 235) anlayışı geldiği için, ancak medyanın çok ısrarla devreye girdiği durumlarda soyguna mecburen müdahale edildi.

Diğer yandan, Özal'ın "Otoyollar demokrasidir, demiryolu komünizmdir" dediği bir ortamda, KİT zararlarının getirdiği yükü bütçe üzerinden kaldırmak gerekçesiyle özelleştirmelere gidilerek kamu sanayi programı budandı. Toplam kamu yatı-

rımları içinde sanayi sektörünün payı 1978'deki yüzde 20,7'den, 1990'da yüzde 4,5'e geriletildi (Sönmez, s. 16). Bu arada, Haziran 86'da "tütün yapmak ve satmak ve yurtdışından ithal"de devlet tekeli kaldırıldı. Oysa, böylece kaldırılan Tütün ve Tütün Tekeli Yasasının 38. Maddesine bakıldığında; devletin hem "*yurtiçinde tüketim için (...) satışa hazırlamak ve satmak*", hem de "*Yabancı memleketlerden (...) diğer tütün mamulatı ve sigara getirmek*" tekeli kaldırılmış (Yetkin, s. 202), diğer bir deyişle, büyük ABD tütün firmalarına Türkiye'de sigara üretmek ve dışarıdan ithal etmek tekeli fiilen verilmiş oluyordu.

Uluslararası alandaki küreselleşmenin doğrudan yansıması olan "yapısal uyum" programı en başta iyi sonuç verdi. Döviz kuru olağanüstü yükseltilip çok büyük zamlar yapılınca enflasyon ve iç talep kısıldı. İthalatı mümkün mallar listesi de genişletilip kotalar daraltılınca, parası olanlar piyasada her türlü malı bulmaya başladı. İhracatı özendirme önlemleri sonucu girişimciler ihracatı rekor düzeyde (1981'de yüzde 61) artırdılar ve yurt dışında müteahhitlik hizmetlerine başladılar. Enflasyon yüzde 107'den yüzde 26'ya indi. Yüzde 4'ün üstünde bir büyüme gerçekleşti ve yeniden pozitif büyümeye adım atıldı. Sanayi sektöründe atıl kapasite harekete geçti. Bütün bunlar, İMF'yle ülkelerin her zaman yaptıkları 1'er yıllık sözleşmeler yerine dünyada ilk kez yapılan 3 yıllık anlaşma sonucu gelen çok yoğun dış borcun şemsiyesi sayesinde gerçekleştirildi. İMF Türkiye'yi "örnek ülke" ilan etti.

Fakat bir süre sonra olumsuzluklar başladı. Herşeyden önce, emekliler başta olmak üzere on binlerce küçük tasarruf sahibi bu büyük pahalılıkta evlerini bile satarak, yüzde 140'a varan faizle para toplayan bankerlere gündelik geçim için yatırmışlardı. Aralık 81'de bankerlerin ödeme güçlüğüne düşmesi üzerine bu on binlerce insan yıkıldı ("Banker Skandali"). Sübvansiyonları sınırlanan tarımda gelişme yavaşladı. 83'e gelindiğinde iktisadi göstergeler tablosunda kırmızı ışıklar yanmaya başlamış, bütçe açığı yeniden artma eğilimine girmiş, fiyat artışları yüzde 30'a çıkmış, ihracat artışı neredeyse durmuştu. Zamanla, para belirli ellerde toplanınca bir rant ekonomisi oluştu. Üretim kapasitesinin büyüme hızı geriledi ve imalat sanayii yatırımları azaldı. Bunca katılıkla uygulanan yapısal uyum programının sonunda, doları 70 TL yaparak başlayan T. Özal 1993'te öldüğünde dolar 14.000 TL olmuştu. 2001 Ekiminde de 1.630.000 TL'ye ulaşacak, Türkiye ekonomisi uluslararası finans çevrelerine tamamen bağımlı duruma gelecektir.

1987 Sonrası Ekonomik Düzen

1987'den sonra 2 önemli değişiklik oldu. Ekonomideki gidiş alarm zillerini çaldırmaya başladı. Siyasette ise eski yasaklı liderler tekrar partilerinin başına döndüler.

1987'den itibaren, 24 Ocak kararlarının nefesi tükenmişti. İMF sayesinde büyük miktarda dış kaynak kullanılmış, alınan önlemler sonucu bu üretimle ihracatta varılabilecek üst noktalara varılmıştı. Ayrıca, 87 seçimlerinde ANAP rekabet nedeniyle "seçim ekonomisi" uygulamış, tarım sübvansiyonlarını artırmış, kamu ücret zamları yapmış, işsizliği giderecek altyapı yatırımlarına başlamıştı.

Sonuç, bir yandan ANAP'ın oyunun yüzde 41'den 36'ya düşmesi, diğer yandan da bütçe açıklarının büyümesi oldu. Bunu kapatmak için ANAP, o zamana kadar kullanmadığı bir kaynağa el attı: finans piyasasının kurulmasıyla birlikte, hazine bonoları ve devlet tahvilleri biçiminde vatandaştan borç almaya başladı. Nitekim

bu iç borçlar yıldan yıla büyük bir hızla artacak, 1990'larda bütçenin büyük bölümünü kaplar hale gelecektir. Diğer yandan, yoksullaşma artarken, İslamcı oylar o zamana kadar ulaşmadığı bir noktaya gelerek iktidarda koalisyon ortağı olacaktır. Yani, 24 Ocak kararlarının nihai başarısızlığı, esas olarak 1990'ların sorunu biçiminde ortaya çıkacaktır.

B) Siyaset

Darbe sonrası rejimin ekonomik yaşamda getirdiği liberalleştirme ve özelleştirme, siyasal yaşama, tam tersine, bir üniforma giydirme biçiminde yansıdı.

Anarşinin Durdurulması Çalışmaları ve Hukuk

12 Eylül'ü yapan 5 kişilik Milli Güvenlik Konseyi (MGK; bkz. **Milli Güvenlik Konseyi** kutusu, s. 193) hemen bütün yurtta sıkıyönetim ilan etti, yasama ve yürütme yetkilerini kendinde topladı. Arkasından yoğun tutuklamalar başladı. Genelkurmay Başkanlığının Mayıs 1982'de yayınladığı kitaba göre; Aralık 1981-Mayıs 1982 döneminde 14.086'sı "solcu", 2941'i "ayrılıkçı" ve 347'si "sağcı" olmak üzere 17.374 kişi hakkında 167 değişik örgüt davası açıldı. Sonradan kurulacak İnsan Hakları Derneği kayıtlarına göre ise 12 Eylül döneminin hukuksal profili şöyleydi: Gözaltına alınanlar: 650.000 kişi, açılan dava sayısı: 210.000 kişi, yargılananlar: 230.000 kişi, fişlenenler: 1.683.000 kişi (Yapı Kredi, s.812).

12 Eylül hapishaneleri.

(*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s. 2411)

Bu sırada, 10 Kasım 1980'de yayıncı İlhan Erdost'un Ankara Mamak'ta askerî cezaevine götürülürken askerlerin dayağıyla öldürüldüğü haberi, dikkatleri "doğal olmayan ölümler"e çevirdi. Sonradan yapılan araştırmalara göre, 12 Eylül döneminde gözaltında ya da hapishanelerde meydana gelen bu tür ölüm sayısı 229 idi. Bunlardan 17'sinin işkence sonucu meydana geldiği mahkeme kararlarıyla sabitleşmişti. Yetkili makamların yaptıkları açıklamalarda; diğer ölenlerden 43'ünün intihar ettiği ileri sürülürken, 16 kişinin kaçarken, 74 kişinin çatışmada, 14 kişinin açlık grevinde hayatını kaybetmiş olduğu, 2 ölüm nedeninin belirsiz sınıfına girdiği, 144 ölüm vakasının ise kuşkulu bulunduğu belirtildi. Resmen "doğal ölüm" raporu verilenlerin sayısı ise 73 idi.

1980-84 arasında 5000 sanığın idamı istendi, bunların 517'si mahkum oldu, 124'ünün kararları onaylandı, bunlardan da 18'i sol, 8'i sağ görüşlü, 1'i ASALA mensubu ve 23'ü de adi suçlu olmak üzere 50 kişi idam edildi. Erdal Eren adlı mahkumun, yaşı tutmadığı için kemik röntgeni yöntemiyle yaşının büyütülerek idam edilmesi ve Devlet Başkanı Kenan Evren'in idamlar hakkında 3 Ekim 1984 Muş konuşmasında "Hainleri asmayıp da besleyecek miyiz?" demesi, kamuoyunun belleğinde kalan başlıca olaylar oldu (Yapı Kredi, s. 791-792).

Sokaklardaki çalkantının bu şekilde durdurulmasının yanı sıra, rejimin geçici olmadığını gösteren hukuk sistemi değişikliklerine gidildi. Anarşiyi esas olarak 1961 Anayasasının getirdiği toplumsal özgürlükler, işçi hakları ve üniversite özerkliği üçlüsüne bağlayan MGK, yönetime el koyar koymaz derneklere, sendikalara ve öğrenciler ile öğretim üyelerine yöneldi. Siyasal partiler, Meclis ve dernekler kapatıl-

1402 Uygulaması

"1402", 12 Eylül felsefesini iyi yansıtan bir uygulamadır. 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasasının 2. maddesine 19 Eylül 1980'de eklenen fıkraya göre, komutanlıklar, gerekçe göstermeksizin, istedikleri kamu kurumlarına yazı yazarak, "derhal" görevden alma isteyebilir duruma gelmişler ve bu yolla bir kısım kamu görevlisinin işine son verdirmişlerdi. Yasa 28 Aralık 1982'de yeniden değiştirildi ve görevine son verilmişlerin "bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılma"yacakları hükmü getirildi.

82 Anayasasına Dicle Üniversitesi hocalarının olumsuz oy verdikleri duyumu üzerine yayınlanan 04.02.1983 tarihli Başbakanlık genelgesinde: "Bir kısım öğretim üyelerinin geçmişte suç delili bırakmadan çeşitli olaylara karıştıkları, bu şahıslarla ilgili bir suç unsuru bulunamadığından adli takibat yapılamadığı" belirtiliyordu. Bu tarihten sonra öğretim üyeleri de 1402'yle görevden alınmaya başlandılar. Bunlar arasında Server Tanilli gibi emekli olmuşlar da vardı.

Uluslararası Çalışma Örgütü (İLO) tarafından ayrımcı olarak ilan edilen uygulamanın "Bir daha kamu hizmetinde çalıştırılamazlar" hükmü yüzünden "1402'liklerin mahkemeye başvuramayacakları yolunda genel bir kanı mevcutken, idare hukukçusu Metin Günday'ın farklı görüşü ("Bu hüküm olağanüstü dönem içindir; normal dönemde uygulanamaz") üzerine öğretim üyeleri, Ankara'dan sıkıyönetimin kaldırılmasıyla birlikte Temmuz 1985'te Ankara Üniversitesine başvurdular ve buradan aldıkları ret kararının iptali için idare mahkemesine gittiler.

4 yıl süren çeşitli yargı aşamalarından sonra, Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulunun 07.12.1989 tarihli kararı sonucu, üniversitenin reddi iptal edildi. Bundan sonra 1402'likler görevlerine dönme hakkını kazanacaklar, 12 Eylül hukukunun en tipik uygulamalarından biri daha sona erecektir.

(B. Oran) (Kaynak: Haldun Özen, *Entellektüelin Dramı: 12 Eylül'ün Cadı Kazanı*, Ankara, İmge Yayınevi, 2002.

dı, işçi liderleri tutuklanarak DİSK'in faaliyetine son verildi, üniversitelerde yöneticileri seçimle değil yukarıdan atamayla getiren tek tip YÖK düzeni kuruldu, kamusal ve özel kurumlardaki "sakıncalı" kişiler sıkıyönetim komutanlarının isteği üzerine görevden alındı (bkz. 1402 Uygulaması kutusu, s. 20).

MGK tarafından 27 Ekim 1980'de kabul edildiği halde 12 Eylül 1980'den itibaren geçerli sayılan geçici anayasa, ilk hukuk düzeninin çerçevesini çizdi: TBMM'nin bütün görev ve yetkileri 5 kişilik MGK'ye, cumhurbaşkanının yetkileri de MGK Başkanı Orgeneral Evren'e devrediliyor ve bu yasaların anayasaya aykırılığının ileri sürülemeyeceği hükme bağlanıyordu. Yönetim, tasarruflarından dolayı sorumlu tutulamayacağı gibi, bu tasarruflardan etkilenenler de denetim mekanizmalarının çalıştırılmasını isteyemeyeceklerdi.

7 Kasım 1982'de yüzde 91,3'lük bir halkoylamasıyla yürürlüğe sokulan yeni anayasa, toplumun ve bireyin haklarını devlet ve iktidar karşısında sınırlama ilkesi üzerine kuruldu. 1961 Anayasasının 12 Mart'ça törpülenmiş olan özellikleri dışında, "hak ve özgürlüklerin özüne dokunmama" hükmü kaldırıldı, bu konuda yargıdan çok yürütme ve kolluk güçleri yetkili kılındı. Özellikle, toplu olarak kullanılan haklara (dernekleşme, vb.) sınırlama getirildi, idare mahkemelerinin ve Anayasa Mahkemesinin yetkileri azaltıldı.

12 Eylül ve İslam

MGK, Atatürk'ün adının çok sık telaffuz edildiği bu dönemde Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunu (AKDTYK) kurdu ve böylece Türk Dil Kurumu (TDK) ve Türk Tarih Kurumunun (TTK) özerkliğine son vermenin yanı sıra, Atatürk'ün vasiyetnamesini de değiştirmiş oldu. Çünkü Atatürk, sahip bulunduğu Türkiye İş Bankası kurucu hisse senetlerinin nemâlarını (getirilerini) TDK ve TTK'ya bırakmıştı ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Banka'nın 1981'deki sermaye artırımı sırasında bu iki kurumun yeni kurucu hisse almasına izin vermediği için, Banka'daki Atatürk hisseleri yüzde 27,57'den binde 3'e düşmüştü (Oran, 1999, s. 146).

AKDTYK'ye verilen görev, toplumdaki boşluğun Türk-İslam Senteziyle doldurulmasıydı (bkz. Türk-İslam Sentezi kutusu, s. 22). Bu seçim, hernekadar en önemli ideolojik direği daima Kemalizm olan silahlı kuvvetler için yabancı idiyse de, mevcut koşullar düşünüldüğünde yerine oturmaktaydı. Çünkü bir yandan sürdürülen iktisadi politikanın hızla yoksullaştırdığı kitlelerin bugünden ve özellikle de yarından umutsuz olması bu insanları kaçınılmaz biçimde din faktörüne sığınmaya götürüyor (bu yöneliş asıl 1990'ların başında sonuç verecektir), diğer yandan da rejim, içteki meşruiyetini güçlendirmek için bu din faktörüne özel vurgu yapmayı çok pratik buluyordu. Üstelik, komünizme ve Kürtçülüğe karşı bir "toplumsal tutkal" olarak algılanan bu Sentez, tam o dönemde ABD Başkanı Carter'ın SSCB'ye karşı sürdürdüğü "Yeşil Kuşak" stratejisiyle de uyum halindeydi ve 12 Eylül rejiminin, insan hakları yüzünden Avrupa'yla çatışmak nedeniyle, ABD'ye yanaşması doğaldı.

Türk-İslam Sentezi düşüncesi gerek Anayasa gibi belgelere (md. 134), gerekse günlük uygulamaya girdi; devlet katında ve ülke yaşamının daha ince dokularında etkili oldu.

Türk-İslam Sentezi

Türk-İslam Sentezi, Türk sağının geleneksel iki kanadını (İslamî ve ırkçı sağ) biraraya getirerek aralarındaki ayrımı ortadan kaldırma ve özellikle 1960'lardan itibaren güçlenmeye başlayan sol harekete karşı tek blok olarak ortaya çıkarma kaygısının bir sonucu olarak 1970'lerde gündeme getirilmişti. Bu kavramı 1970'de kurulmuş olan Aydınlar Ocağı, Türkiye için bir kültür çerçevesi oluşturmak amacıyla ısrarla savunuyordu.

Bir yandan ABD'nin "Yeşil Kuşak" oluşturma çabası, bir yandan da içte toplumsal desteği sağlamak açısından, 12 Eylül'ü gerçekleştirenler bu yaklaşımı ellerinde hazır buldular. Bir bakıma Aydınlar Ocağı çevresi 12 Eylül'e destek olurken, 12 Eylül de Aydınlar Ocağının fikirlerini yaşama geçirdi. Ocak üyeleri 12 Eylül döneminde YÖK, MEB ve Kültür Bakanlığı gibi kilit kurumlarda kadrolaşma olanağı buldular. Bu arada DPT Milli Kültür Komisyonu, 1983'te Türk toplumu için "milli bir kültür" çerçevesi çizen bir rapor hazırladı.

Türk-İslam Sentezi Özal iktidarı döneminde de gündemde kalmayı sürdürdü ve bu yöndeki kadrolaşma ve uygulamalar devam etti. Bu açıdan en önemli dönüm noktası, 12 Eylül yönetiminin kurduğu Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulunun Haziran 1986'da toplanarak bir rapor benimsemesiydi. Toplantıya Cumhurbaşkanı Evren, Başbakan Özal, Genelkurmay Başkanı Necdet Üruğ, YÖK Başkanı İhsan Doğramacı ve Yüksek Kurul üyeleri katıldı ve burada "kültür unsurlarının ve kültür politikasının tespitinde uygulanacak yöntem ve sorumluluklar" başlıklı rapor görüşülerek bir milli kültür politikası belirlendi.

Bu yaklaşımın temelinde Türk ve İslam kültürünün milli kültürün iki temel kaynağı olduğu anlayışı yatıyordu. Buna göre Türkiye yabancı ve özellikle emperyalist kültür saldırısı altındaydı ve buna yanıt olarak Türk-İslam Sentezi öneriliyordu. Buna göre İslam olmadan Türklerin kimliklerini korumaları mümkün olmadığı gibi, Türklere en uygun din İslam idi. Tarihsel süreç içinde ekonomik ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda evrilen kültür anlayışı reddedilerek değişmeyen bir kültürel "öz"ün bulunduğu ve bunun her zaman korunması gerektiği söylenmekteydi. Bu işlevi de devlet yerine getirecek ve "milli kültür" devlet eliyle yaygınlaştırılacaktı.

İki öğeden oluşmasına karşın bu yaklaşımda ağırlık, dönemin iç ve dış siyasal koşullarının etkisiyle "İslam" öğesine verilmeye başlandı. Atatürkçülükle görünürde de olsa bağdaştırma, daha doğrusu Atatürkçülük görünümü altında İslamcılık öğesini ön plana çıkarma çabasına girilmiş ve Atatürkçülüğün bu sentezi ileriye götürmeyi hedeflediği de yazılmaya başlanmıştı. Böylelikle laiklik anlayışı da sulandırılıyordu.

Devlet ve toplum, 1980'lerde İslam unsuruna ağırlık veren bu politikanın sonuçlarıyla (imam-hatipler, vb.) 1990'larda somut bir biçimde karşı karşıya kalacak ve devlet, 12 Eylül'ün bu mirasından kurtulmak için yine ordunun 28 Şubat 1997'deki "postmodern" müdahalesine muhtaç kalacaktır.

(İ. Uzgel) (Kaynak: Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli ve Şerafettin Turan, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, Sarmal, 1994).

28 Ağustos 1982'de MEB Talim ve Terbiye Kurulunun ilk ve orta okullarda din derslerini zorunlu kılmasının ve yatılı okullarda yemekten önce "Tanrımıza Hamdolsun, Milletimiz Var Olsun" denmesini kabul etmesinin ardından; Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) ile Ziraat Mühendisleri Odaları Birliğinin ortak önerisi üzerine, 1982 Anayasasının 24. Maddesiyle din dersleri liselerde ilk kez zorunlu kılındı. Din dersi cezaevlerine de girdi. Diğer yandan, Devlet Başkanı K. Evren ülke çapında yaptığı gezilerdeki konuşmalarında hadislerden ve surelerden örnekler okudu ve kızların okula gönderilmesini dahi bu yöntemle savundu

(Oran, 1989, s. 161-163, 188-190, 197, 202, 209, 221, 242). Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bütçesi bu dönemin sonunda görülmemiş boyutlara ulaşarak Dışişleri Bakanlığı bütçesinin 1,5 katına, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınınkinin de 7 katına vardı. Yılda 1500 cami, yani 6 saatte 1 cami inşa edilmeye başlandı. DİB, yemeğe ve cinselliğe ilişkin alışkanlıklardan banka ve faiz konularına kadar çeşitli alanlarda fetva kitapları yayınlamaya başladı. Kurduğu Diyanet Vakfı, turizmden eğitimciliğe ve filmcilikten besin sanayiine uzanan geniş bir alanda 7 şirketten oluşan bir holding meydana getirdi. 1980-82 döneminde üniversitelerde 23 yeni ilahiyat fakültesi açıldı (Oran, 1999, s. 145-147). Yurtdışına resmî görevle gönderilen din hocalarına bir Suudi Arabistan kuruluşu (Rabıta-tül İslam) tarafından maaş ödenmesine izin verildi ve bu olay ("Rabıta Olayı") gazeteci Uğur Mumcu tarafından Mart 1987'de ortaya çıkarıldığı zaman, böyle bir kararnamenin varlığını önce reddeden dönem yöneticileri sonradan kabul ettiler (28.04.1981 tarihli kararname; *Cumhuriyet*, 19.03.1987).

İslam konusundaki bu resmî tutum, toplum katına da yoğun biçimde yansıdı. Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler Mart 1985'te okullara genelge göndererek Darwin'in evrim kuramına "bir kanun gibi yer verilmemesini" istedi; Banaz kaymakamı, derste Darwin'i anlatan öğretmenin maaşının onda birini kestirdi (*Cumhuriyet*, 11.07.1985). yine Dinçerler gayrimüslimlerin de zorunlu din eğitiminden geçeceklerini açıkladı (*Milliyet*, 10.08.1985; Müsteşar Profesör Cemil Kıvanç'ın yürüttüğü bu uygulama, özellikle Almanya'dan gelen tepki üzerine Ocak 1987'de son bulacaktır). Dönem sonuna yaklaşıldığında, Profesör Cemal Mıhçıoğlu, Ankara SBF'nin kaymakam yetiştiren Kamu Yönetimi bölümüne 87-88 döneminde giren öğrencilerin yüzde 40'ının imam-hatip lisesi kökenli olduğunu saptamıştı (*Cumhuriyet*, 09.01.1989).

12 Eylül ve Kürt Sorunu

Dönemin ortasında, 1984'ten sonra Türk-İslam Sentezinin bir işlevi daha belirdi: Devlet, komünizme karşı yaptığı gibi, yeniden uyanan Kürt milliyetçiliğine karşı da İslam'ı kullanmayı kararlaştırdı. Büyüklere ve devlete itaati telkin eden Kur'an sureleri ve hadisler askerî uçaklarla havadan atılmaya başlandı.

Kürt milliyetçiliği, 1938 Tunceli harekatından sonra uzun bir donma sürecine girmişti. İlk uyanışlar esas olarak 1960'lardaki yayınlar biçiminde ortaya çıktıktan sonra, 1969'da Devrimci Doğu Kültür Ocaklarının kurulmasıyla sol hareketten ayrılarak bağımsızlaştı. 1970'lerde ciddi bir yayın faaliyetine girişen ve örgütler kuran Kürt milliyetçiliğinin kimi kolları, güneydoğuda bazı Kürt aşiretlerine yönelik eylemlere girişiyorlardı. 12 Eylül yapılınca, bunların çoğu yakalanmamak için Arap ülkelerine dağıldılar.

1980'lerde devlet, Kürtleri bir "Türk boyu", Kürt sorununu da yalnızca "PKK terörü" olarak algıladı. Teröristlerin, İran-Irak savaşından yararlanarak yurtdışında üslenmeleri ise, bu büyüyen sorunun yalnızca "dış mihrakların tahriki" olarak yorumlanmasını ve dolayısıyla rejimin aklanmasını kolaylaştırdı. Devlet, "güvenlik sorunu"nun yanı sıra, bölgenin azgelişmişliğinden kaynaklanan bir "sosyo-ekonomik" sorundan başkasını kabul etmedi ve önlemler de buna uygun olarak sürdürüldü. Bu önlemler, terörün bastırılması ve Kürtçe'nin yasaklanması çabalarından

öteye gidemedi (bkz. **Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun -no. 2932-** kutusu, s. 24).

Devlet, Kürt sorununu, 1890 yılında Abdülhamit II'nin kurduğu Hamidiye Alaylarını örnek aldığı anlaşılan Korucu sistemiyle çözme çabalarını sürdürürken, PKK yurtdışında siyasallaştı ve 1985'te siyasal bürosu ERNK'yi kurdu. "Kürt" sözcüğünü telaffuz etmenin bile çok riskli sayıldığı, Başbakan Özal'ın bile kuzey Irak Kürtlerini kastetmek için "Güneydoğudaki vatandaşlarımızın kuzey Irak'daki soydaşları" demek zorunda kaldığı bir ortamda Saddam'ın zehirli gazından kaçan bu Kürtler 1988'de Türkiye sınırlarını zorlayıp girerek canlarını kurtaracaklar, bu olay sırasında genelkurmay başkanının ilk defa "Kürtler" sözcüğünü telaffuz etmesi üzerine yasak fiilen kalkmış olacaktır.

Terörü bu yöntemlerle önleme çabaları bir yandan Türkiye'nin insan hakları karnesini bozarken, bir yandan da sorun 1990'ların başında Türkiye'nin içte ve dışta en büyük başağrısı haline gelecek; Kürt sorununu İslam'la çözme yöntemi de ülkenin başına yine 1990'ların sonunda Hizbullah sorununu çıkartacaktır.

Rejim, yeni anayasayı kabul ettikten sonra 1983'te seçimlere gitti. Seçimde emekli orgeneral Turgut Sunalp'in genel başkanlığını yaptığı Milliyetçi Demokrasi Partisinin (MDP) kazanması ve rejimin bu parti aracılığıyla sürdürülmesi için uğraştı. Ama seçimleri Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) kazandı. Buna rağmen 12 Eylül dönemi, K. Evren'in cumhurbaşkanlığının 1989'da sona ermesine kadar sürdü.

Evren'den sonra Özal Ekim 1989'da cumhurbaşkanı olacak, ülkeyi Yıldırım Akbulut hükümeti aracılığıyla Çankaya'dan yönetecek, ANAP'ın 91 seçimlerinde iktidardan düşmesinden sonra Nisan 1993'te görevdeyken ölecektir. Özal, yaratıcılığıyla, Türkiye'de anlamını yitirmiş ama kireçleştikleri için değiştirilemeyen kimi öğelerin yerlerini daha akılcı öğelere bırakmasına yardımcı olacaktır. Ama, çok da-

Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun (no. 2932)

1982 Anayasasının 26. Maddesine *"Düşüncelerin açıklanmasında ve yayınlanmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz"* ve 28. Maddesine de *"Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz"* hükümlerini konmuştu.

Bu maddelerde sözü edilen yasa bir yıl sonra, Ekim 1983'te 2932 sayıyla çıkartıldı. 2. Maddesine göre, *"Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmî dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasak"*tı. "Kürtçe" demeksizin Kürtçe'yi yasaklamak için, üzerinde epey düşünüldüğü anlaşılan bir anlatımla, "birinci resmî dil" denerek Irak'ın ikinci resmî dilinin Kürtçe olduğu ustalıkla dikkate alınmış ve "Türk devleti tarafından tanınmış"lık koşulu getirilerek de Irak'ta kurulabilecek bağımsız bir Kürdistan'ın yaratacağı tehlike önlenmiş oluyordu. Yasanın 3. Maddesi ise: *"Türk vatandaşlarının anadili Türkçe'dir"* demekteydi.

TRT'de günde birkaç defa dört dilde haber yayımı yapıldığı, ayrıca durmadan Kürtçe yayınların çıktığı bir dönemde Turgut Özal yönetimi, Lausanne Barış Antlaşması md. 39/4'ün de kesin ihlali olan 2932 sayılı yasayı 12 Nisan 1991'de kaldıracak, ama anayasadaki maddeler kalacaktır. Bunlar ancak Ekim 2001'de kaldırılacaktır.

(B. Oran)

ha fazla, Türkiye'yi hiçbir önlem almadan uluslararası tekelciliğe açan kişi olarak anılacak; Özal dönemi, "kamu yararı" kavramının yerini "köşe dönmecilik"e, "siyasal katılım" kavramının yerini "depolitizasyon"a, "estetik" kavramının da "arabesk kültür"e bıraktığı bir devir olarak akıllarda kalacaktır.

Şimdi, dış politikada 12 Eylül ve Özal dönemlerine geçebiliriz.

III) Dönemin Dış Politikası

Dış politikanın analizine bu sefer bir yerine iki tabloyla başlamak gerekmektedir (daha önce bkz. Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri kutusu, cilt I, s. 245):

1981-90 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde olarak)

Yıllar	ABD		B. Almanya		Fransa		İngiltere		İtalya		SSCB		İran		Yedi Ülke Toplamı	
	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.
1981	5,7	6,6	13,7	10,7	4,6	4,5	3,1	4,9	5,2	4,2	4,1	1,8	5,0	5,8	41,4	37,5
1982	4,4	9,2	12,3	11,4	3,4	3,0	3,3	4,9	5,7	4,7	2,2	1,2	13,8	8,5	45,1	42,9
1983	4,0	7,5	14,6	11,4	3,2	2,4	4,3	4,8	7,4	5,5	1,5	2,6	19,0	13,2	54,0	47,4
1984	5,2	10,0	17,9	10,9	2,8	2,3	3,7	4,1	7,0	5,9	1,9	2,9	10,5	14,6	49,0	50,7
1985	6,4	10,1	17,5	12,1	2,7	4,5	6,8	4,1	6,3	5,8	2,4	1,9	13,6	11,1	55,7	59,6
1986	7,4	10,6	19,4	16,0	4,0	4,9	4,5	4,7	7,8	7,8	1,9	3,2	7,6	2,0	52,6	49,2
1987	7,0	9,7	21,4	14,9	4,9	4,3	5,3	4,9	8,3	7,6	1,7	2,2	4,3	6,7	52,9	50,3
1988	6,5	10,6	18,4	14,3	4,3	5,8	4,9	5,2	8,2	7,0	2,3	3,1	4,7	4,6	49,3	50,6
1989	8,4	13,3	18,7	14,0	5,1	4,7	5,3	4,6	8,4	6,8	6,1	4,0	4,8	1,5	57,3	48,9
1990	7,5	10,2	23,6	15,7	5,7	6,0	5,7	4,5	8,5	7,7	4,1	5,6	3,8	2,2	58,9	51,9

Kaynak DİE, *İstatistik Göstergeleri, 1923-1998*, s. 419-433.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

1) Birinci tablonun (s. 25) hemen dikkat çeken yönü, daha önceki dönemlerde yalnızca 5 ülke (bir tanesinde 6 ülke) alındığı halde burada 7 ülkenin alınması değildir; Türkiye'nin en fazla ticaret yaptığı bu 7 ülke toplamının bile yüzde 60'ın altında kalmasıdır. Oysa daha önceki dönemlerden hatırlanacağı üzere, 5 ülke rahatça yüzde 60'ı geçmekteydi. Demek ki Türkiye ticaret yaptığı ülkeleri çeşitlendirmiştir.

2) Bununla birlikte, 1990'da Avrupa Topluluğu ülkelerinin payı ihracatta yüzde 53,3 ve ithalatta da yüzde 44.1 oranındadır. Yani AT, Türkiye'nin önde gelen ticaret ortağı olmaya devam etmektedir.

Bu dönemde dış politikayı tahlil ederken bir de borçlar tablosunun eklenmesinin nedeni, dış ve iç borçların patlaması ve Türkiye'nin 2000 yılına doğru içine düşeceği ekonomik darboğazın temelinin bu dönemde oluşmaya başlamasıdır. Bu tablodan (s. 26) yapabileceğimiz gözlemler şunlardır:

1) Dönem içinde dış borçlar 3 kata yakın artmıştır. En az bunun kadar önemli bir husus da, kısa vadeli dış borçların 4,5 kata yakın bir artış göstermiş ve buna pa-

1981-90 Döneminde Dış ve İç Borçların Yapısı

	Toplam dış borç (milyon $)	Orta ve uzun vade (milyon $)	Kısa vade (milyon $)	Kısa vadeli dış borç/ toplam borç (%)	Toplam iç borç stoku (milyar TL)	Toplam iç borç stoku (milyon $)	İç borç/ GSMH (%)	Faiz ödemeleri/ vergi gelirleri (%)
1981	16.627,0	14.448,0	2.179,0	13,11	990,9	8.988,6	12,35	6,30
1982	17.858,0	16.094,0	1.764,0	9,88	1.340,8	8.333,6	12,63	6,67
1983	18.814,0	16.533,0	2.281,0	12,12	3.177,2	14.195,3	22,80	10,91
1984	20.823,0	17.643,0	3.180,0	15,27	4.639,1	12.707,1	20,93	18,59
1985	25.660,0	20.901,0	4.759,0	18,55	6.977,3	13.428,0	19,74	17,60
1986	32.206,0	25.857,0	6.349,0	19,71	10.519,1	15.722,7	20,55	25,04
1987	40.326,0	32.703,0	7.623,0	18,90	5.999,9*	7.017,1	8,00	25,04
1988	40.722,0	34.305,0	6.417,0	15,76	8.931,1	6.283,4	6,91	34,98
1989	41.751,0	36.006,0	5.745,0	13,76	16.617,7	7.837,6	7,21	32,32
1990	49.035,0	39.535,0	9.500,0	19,37	20.901,1	8.019,3	5,26	30,76

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

(*) 1987 yılında iç borç stokunda önemli bir azalma görülmektedir. Bunun nedeni de "konsolide borçların" serinin hesaplamalarından çıkarılmış olması ve serinin "bono" ve "tahvil" cinsinden borçları içeren yapıya dönüştürülmesidir

Kaynak: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Hazine Aylık Göstergeleri*, Mart 1989, s. 12.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

ralel olarak toplam dış borç içindeki payını hızla yükseltmiş olmasıdır. Bilindiği gibi, bir ülkenin dışa bağımlılığında, dış borcun miktarı kadar, bunların kısa vadeli olması da çok önemlidir.

2) İç borç stoku bu dönemde 21 kat artarak dış borçlara katılmıştır.

3) Gerek dış gerekse iç borç için bütçeden ödenen faizlerin vergi gelirlerine oranı da bu dönemde yüzde 35'e kadar tırmanmıştır. Bu oranın bu denli artması gelecek yıllarda "kartopu" etkisi yapacağından, bütçe finansman yapısının hemen güçlendirilmesi için ciddi (ama üzerinde durulmayan) bir uyarı niteliğindedir. Bu dönemde gereken önlemlerin hemen alınmaması, bundan sonraki dönemde uygulanacak popülist politikaların da hızlandırmasıyla, ekonominin ciddi bir darboğaza girmesi sonucunu doğuracaktır.

Şimdi, dönemin dış politikasının öyküsüne gelebiliriz.

A) Dış Politikayı Etkileyen Öğeler

Bu dönemde TDP'nin niteliğini 3 temel öğe etkiledi: Uluslararası ortam, 12 Eylül'ün niteliği, Özal öğesi.

Uluslararası Ortam

Bunun en önemli özelliği küreselleşme idi. Bir yandan bütün ülkeleri uluslararası kapitalizmin kurallarıyla oynamaya ve ona eklemlenmeye iten bu öğe, aynı zamanda, bir yandan ABD'nin gücünü artırıyor bir yandan da ABD'nin etkisiyle güçleniyordu. Türkiye bu dönemde en çok ABD'nin Yeşil Kuşak politikasından etkilendi, çünkü 12 Eylül'ün politikaları bununla kesişiyordu. Diğer taraftan, Reagan'ın İkinci Soğuk Savaşı bu kadar etkili olmadı ve Türkiye'nin bu savaşta militan bir rol oy-

namasını gerektirmedi; çünkü, buna denk gelen Özal döneminin Sovyetlerle ticaret yapmasından çok daha önemlisi, 1984'ten itibaren Gorbaçov politikalarının SSCB'yi içe çekmesi ve çok yumuşak bir dış politika izlemeye götürmesi sayesinde Türkiye bu yönden hiç zorlanmadı. Hatta, izleyen dönemin başında göreceğimiz gibi, AKKA'da (Avrupa Konvansiyonel Kuvvet Antlaşması) Sovyetler umulmayacak kadar yardımcı olacaklardır. Bunun yanı sıra, Reagan'ın bu yeni Soğuk Savaşına Avrupalı partnerleri soğuk baktıkları için bu açıdan da Türkiye'nin işi zor olmadı.

Sovyetler'e gelince; Türkiye bu döneme 1979'daki İran ve Afganistan olaylarının kendisi açısından yarattığı avantajla, yani jeostratejik öneminin artması olgusuyla başlamıştı. Fakat dönemin ortasından itibaren SSCB'nin kendi kabuğuna çekilmesi bu avantajı silip götürdü.

Yunanistan'da Papandreu yönetiminin Ege ve Batı Trakya konularında güçlük çıkardığı bir dönemde bir de Bulgaristan'ın Türk adlarını değiştirme sorunu çıkarması, Türkiye'nin çok önemli olan Balkan yolunu tıkama tehlikesini doğurdu. İkinci Soğuk Savaşa rastlayan ikinci konuda Türkiye bu tehlikeyi dikkate almadan Bulgaristan'ı uluslararası planda bütün gücüyle sıkıştırdıysa da, Doğu Blokunun çökmesi imdada yetişti.

Türkiye'yi etkileyen bir diğer uluslararası gelişme de Ermeni milliyetçi örgütü ASALA'nın terör eylemleri oldu. Çok sayıda Türk diplomatının hayatını yitirmesine yol açan bu eylemler bu dönemde dış politikanın niteliğini etkilemekten uzak kaldı. Çünkü Batı dünyasının desteğini açıkça yanına alamıyordu. Asıl etki, terör bırakıldıktan sonra, Ermeni Tasarıları döneminde yani 1990 sonrasında ortaya çıkacaktır.

Aynı şekilde, Kürt milliyetçi örgütü PKK'nın terör eylemleri de TDP'yi bu dönemde, bir sonraki dönemle karşılaştırma kabul etmeyecek kadar az etkiledi. Çünkü bu terör dönemin ikinci yarısında başlamıştı, terör olduğu (ve ancak küçük başarılar elde edebildiği) için açıkça Batı desteği alamıyordu, Türkiye'nin dönem sonuna doğru yaptığı ve hemen donduruldan AT'ye tam üyelik başvurusunun bir sonraki dönemde AT üyelerinde yaratacağı endişe de henüz ortada yoktu.

Dış Kaynaklı Film: "Seksek".

(Musa Kart, *Milliyet*, 15.10.1986)

Her iki milliyetçi terör örgütü için de ortak olan bir nokta varsa, o da, dönemin ilk yarısında Türkiye'de yaşanan durumun olağanüstü bir durum olduğu konusunda Batı dünyasında bir hoşgörünün bulunması ve dolayısıyla bir bekleme durumunun oluşması idi. Fakat özellikle Kürt sorununda Türkiye'nin herhangi bir reforma

gitmemesi üzerine bu bekleme durumu, izleyen dönemde Türkiye'yi çok sarsacak nitelikte Batılı patlamalara yol açacak, Kürt milliyetçiliğinin yanı sıra Ermeni milliyetçi örgütleri de bundan fazlasıyla yararlanacaktır.

12 Eylül'ün Niteliği

İlk başlardaki baskı, tutuklama ve idamlara dış dünyadan fazla bir tepki gelmedi. Çünkü, 12 Eylül'den önceki anarşi ortamının nasıl ve kimler tarafından yaratıldığı tartışmalı da olsa, darbenin, bu ortamın dayanılmaz hale gelmesi üzerine yapıldığı kabul edilmekteydi.

Fakat 1215 Magna Carta'dan beri bireyi devletten özgürleştirmek anlamı taşıyan "anayasa" kavramının, 12 Eylül tarafından derneklere, sendikalara ve üniversitelere de üniforma giydirmek biçiminde algılandığının (ve esas amacın da bu olduğunun) anlaşılması üzerine dış baskı başlayacak ve 1990'larda dayanılması zor hale gelecektir.

Doğal olarak, bunu böyle anlayan Avrupa idi. Kendi kamuoyu bu gibi "ayrıntı"yla ilgilenmeyen ABD, her zamanki realpolitik (bkz. **Realpolitik** kutusu, s. 441) tutumuyla, demokrasi-diktatörlük demeden kendi ulusal çıkarına ne uymaktaysa onu destekliyordu. Ama, Avrupa kamuoyu insan haklarıyla çok ilgilenmekteydi ve siyasal bilinci olan Türklerden ve ASALA ve PKK'dan etkilenerek yavaş yavaş Türkiye'yi kendinden uzaklaştırdı. Sonuç, Türkiye'nin ABD'den başka yanaşacak kimsesinin olmamasına doğru gidecek bir uluslararası yalnızlık oldu.

Diğer yandan, 12 Eylül'ün, en masum demokrat eleştiriye bile izin vermemesi kamuoyunu silip attı. Bu yüzden, ABD'nin tek etkileyici kaldığı bir dış politika ortamında, Türk diplomatları artık Türk kamuoyunun tepkisinden kuvvet alamaz hale geldiler. 1960-80 döneminde nasıl içte özgürlük arttıkça dış politikada özerklik arttıysa, burada da tam tersi oldu.

Özal Öğesi

Özal'ın TDP'yi yıpratması 3 noktada özetlenebilir:

1) İç Ortam ve Dinamikler'de yeterince sergilendiği gibi, Kore ve Singapur türünden ülkelerin aksine, Özal Türkiye ekonomisini hiçbir önlem almadan dışarıya açarak bağımlı kıldı ve bu yüzden dış politikayı da dolaylı olarak zayıflattı.

2) Özal, felsefesi gereği şuna inanıyordu: Bir ülkeyle ticaret ilişkisi kurulursa, o ülkeyle dış politika sorunları çözülür. Türkiye'nin kireçlenmiş dış politika sorunları yaşadığı Yunanistan ve Orta Doğu gibi durumlarda bu felsefe özellikle yürümedi.

3) Özal, Dışişleri Bakanlığını kimi zaman devre dışı bırakarak, kimi zaman TDP'nin 75 yıldır denenmiş çizgisini yok sayarak, kimi zaman da ciddi potlar kırarak dış politikayı güç durumlarda bıraktı. Giriş'teki TC Dışişleri Bakanlığı bölümünde (bkz. cilt I, s. 54-73) anlatılanlara ek olarak, Özal şu türden durumlara yol açtı:

Akbulut hükümetinin kimi üyelerinin dış politika demeçleri vermesine ve dış resmî görüşmeler yapmasına izin verdi; örneğin bir bakan dış Türkler konusunda, üç bakan da Dışişleri'nin haberi olmaksızın Irak'a ilaç verilmesi konusunda resmî müzakere yürüttü. Ermeni tasarıları konusunu "Tek atımlık barut" olarak niteleyip hem Dışişleri'ni zor durumda bıraktı, hem de ABD yetkililerinin Türk girişimlerini hafife almalarına yol açtı. Bulgaristan konusunda diplomatik üsluba uymayan ifadeler kul-

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*, 5.10.1990)

lanarak Türkiye'yi hiç hazır olmadığı bir göç akınına uğrattı: "Bulgaristan bir milyon soydaşımızı gönderse de alacağız (...) Sayın Jivkov da gelsin. Bir bok yiyemezler" (*Cumhuriyet*, 22.08.1989). Sonra da, açılan sınırın beklenmedik bir biçimde kapatılması fiyasko oldu ve fatura bakan Mesut Yılmaz'a çıkartıldı. Kıbrıs konusunda, Kuzey ile Güney Kıbrıs arasında serbest dolaşım sağlanmasının, sorunun çözümünü hızlandıracağını açıkladı. Böylece hem Ankara'nın Kıbrıs politikasıyla çelişti, hem de Denktaş'ı zor durumda bıraktı. Avrupa Topluluğu konusunda, Dışişleri müsteşarı aracılığıyla ABD yetkililerine yaptığı serbest ticaret bölgesi kurma önerisi Ankara'ya tam bir şok yaşattı; bu önerinin Türkiye'nin AT'ye taahhütleriyle çeliştiğini bilen Dışişleri, olaydan haberi olmadığını söylemek zorunda kaldı. Azerbaycan konusunda "Azeriler Şiidir, onun için Türkiye'ye değil Iran'a bakıyorlar" dedi. Demecin sonradan düzeltilmesi bu sefer Moskova'da farklı yorumlara yol açtı. Batı Trakya konusunda, Dışişleri Bulgaristan'da yapılan hataya düşmemeye çalışırken, bu kez de Akbulut "Gelsinler, çorbamızı paylaşırız" dedi (Oran, 1991, s. 303'den *Cumhuriyet*, 09.02.1990). "Barış Suyu" konusunu büyük duyurularla ortaya attığında, konunun teknik fizibilitesinin bile yapılmamış olduğu ortaya çıktı. Üstelik, başta Suriye ve Irak olmak üzere kimi Arap devletleri, Türkiye'nin satacak suyu varsa niye kendilerine su sıkıntısı çektirdiğini sordular. Yunanistan'la ilişkilerde, herşeyden önce Davos'u Dışişleri'nin bir kurum olarak dışında düzenledi. Vizeyi kaldırma konusu da aynı biçimde oldu. ABD'de görüşmeleri yürütürken, Dışişleri Bakanı Ali Bozer'i içeri almayarak istifa etmesine yol açtı. Oysa, ABD'li bakan Baker görüşme odasındaydı.

Özal'a dış politika konusunda getirilebilecek başlıca eleştiri ise Körfez krizi ve savaşı konusunda ortaya çıktı. Özal 1988'deki Kerkük-Musul'u işgal senaryolarındaki tutumunu Körfez'de de sürdürerek, "Orta Doğu pastasından pay almak" için savaşa girilmesini savundu. Böylece, TDP'nin iki temel ilkesinden biri olan statükoculuğa ciddi darbe vurdu. Ambargo günlerinde boru hattının kapatıldığını Dışişleri bakanı ile sözcüsü gazetecilerden öğrendiler. Özal'ın savaşa girmesi, çok uyanık davranan basının ve bu konu yüzünden istifasını veren Genelkurmay Başkanı Torumtay'ın çabalarıyla engellenebildi.

Bunların dışında, Özal cumhurbaşkanı olduktan sonra dış politika konusunda Dışişleri'ni atlayarak diğer bakanlarla, ayrıca, yine Dışişleri hiyerarşisini atlayarak bu bakanlıktan kimi memurlarla doğrudan ilişki kurdu. Böylece, İslamcılaştırarak dönüştürdüğü İçişleri ve bölerek (Hazine'yi ve Gümrük'ü ayırmıştı) etkisizleştirdiği Maliye'den sonra, Dışişleri'ni de devreden çıkarmış oluyordu. Çünkü bu üç bakanlık; kamu çıkarı, devlet geleneği, hukuk ve hiyerarşi kavramlarını önde tutan ve Özal'ın yapmak istediği atılımlara engel olduğunu düşündüğü Mülkiye yaklaşımının başlıca kurumlarıydı.

B) Dış Politikanın Uygulanması

Hegemon Güç'le İlişkiler

Türkiye'nin yalnız olduğu, ısrarlı müzakereler yürütebilmek için gerekli kamuoyu desteğinin yok edildiği, ekonomik bakımdan da dışa bağımlı bulunduğu bir dönemde, göreli özerk bir dış politika yürütülmesi şaşırtıcı olurdu.

Nitekim, bu dönemde TDP, bir önceki özerklik döneminde ABD'ye hangi konularda direnebilmişse, hepsinde teker teker geri adım attı:

1) NATO'ya ilişkin olarak; K. Evren Rogers Planını kabul etti ve Türkiye Yunanistan'ın NATO askerî yapısına dönmesine hiçbir ödün elde edemeden razı oldu. Üstelik Evren, 1990'ların başında kimi çevrelerin Kürt sorunu bağlamında sözünü edecekleri "Ver Kurtul" formülünü, bu yaptığını savunmak için ileri sürdü, yani "böylece Türkiye'nin üstündeki baskıların azaldığını" belirtti.

(Tan Oral)

2) ABD'ye ilişkin olarak; Çevik Kuvvet'in (bkz. **Çevik Kuvvet** kutusu, s. 46) katıldığı Ekim 1982 NATO manevraları Türkiye'de yapıldı; Wohlstetter Doktrininin uygulaması olarak Kasım 1982'de Doğu Anadolu'ya havaalanları inşa edildi; 84'te Evsahibi Ülke Destek Anlaşmasıyla Çevik Kuvvet'e geçiş kolaylıkları verildi (Gerger, s. 157).

SEIA bir Ek Mektup'la 87'de 5 yıllığına uzatıldı. ABD antlaşmayı imzalamadı, Kongre yine devreye girdi, Mısır ve İsrail için kısmen silinmesine rağmen FMS borçları silinmedi, Yönetim yalnızca Kongre'de elinden geleni yapacağı vaadini verdi. Ama Kongre, söz verilen tutarın yüzde 45'ini kesti. Bunun üzerine Türkiye'nin bütün yapabildiği, Ek Mektup ve gizli protokolünü askıya almaya çalışmak oldu; ama buna da ancak 11 ay direnebilerek Şubat 88'de onayını verdi. Bu onayı verirken Özal Dışişleri'ni haberdar bile etmedi.

1989'da ABD'nin Panama işgali Birleş-

miş Milletler'de büyük çoğunlukla kınanırken, Türkiye ABD'nin yanında oy verdi (Gerger, s. 148'den *Cumhuriyet*, 31.12.1989).

Bunların yanı sıra, ABD 1983'te KKTC'yi kınadı; KKTC'yi tanımak isteyen Pakistan ve Bangladeş'i vazgeçirdi, Eylül 1984'te 24 Nisan'ı "İnsanın İnsana Hunharlık Günü" ilan ederek Ermeni lobisine büyük avantaj sağladı. Ama, bu dönemde Türkiye, İsrail ve Mısır'dan sonra üçüncü en fazla ABD yardımı alan ülke oldu.

Türkiye, ABD'ye yalnızca 2 konuda "hayır" diyebildi. Bunlardan birincisi, Cruise ve Pershing füzeleri konusunda ek nükleer yükümlülük almayı Ocak 1985'te reddetmesiydi. Çünkü, bu konuda ve İkinci Soğuk Savaşın ilanı konusunda Avrupa, ABD'yi desteklememişti. İkinci "hayır" konusu aslında Türkiye'nin tek direnme noktası oldu: Ermeni tasarısı Senato gündeminden düşene kadar Amerikan uçuşları engellendi, Altıncı Filo'nun ziyarette bulunması istenmedi.

Çeşitlendirilen İlişkiler

Bu dönemde Türkiye İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdi ve bu arada ticaret pazarlarını da çeşitlendirdi. Uluğbay'ın "İhracat ve İthalat" tablosunu hatırlarsak, eski dönemlerde 5 Batılı ülkenin yüzde 60 üzerinde pay almalarına karşılık, bu dönemde 7 ülke yüzde 60'ı bulamamıştı. Çünkü, Orta Doğu'yla İlişkiler'de de göreceğimiz gibi, AT ülkelerinin yitirdiği pazar (1979-84 arasında AT ihracatta yüzde 48,5'ten 38,3'e, ithalatta da yüzde 36,1'den 27,6'ya düşecektir) İslam ülkeleri tarafından kapılmıştı (bu ülkeler aynı dönemde ihracatta yüzde 18,1'den 40,6'ya, ithalatta da yüzde 22,2'den 35'e yükseleceklerdir).

Fakat bu durum, Türkiye'nin özerk dış politikasından değil, mecburiyetinden doğdu. 1970'lerin ortasından itibaren petrol fiyatlarının sürekli tırmanması ve dış kaynak bulmada artan zorluklar, Türkiye'yi petrol üreten ülkelerle ikili ticareti geliştirmeye zorlamıştı. 1974 Kıbrıs çıkartmasından sonra ABD'nin koyduğu silah ambargosu, savunma araç gereçleri ve yedek parçalarını başka ülkelerden aramaya götürmüş, bunlarla ilişki kurulmuştu. 24 Ocak kararlarıyla TL'nin değeri düşürüldüğü ve başka önlemlerle ihracat özendirildiği için, yeni ihraç malları ve yeni pazar gereksinmeleri ortaya çıkmıştı. Bu açılım, 12 Eylül'ün getirdiği uluslararası yalnızlığın ve Türk-İslam Sentezinin bir sonucu olmuş-

Türk dış politikaları.

(Tan Oral)

tu. 1980-88 arasındaki İran-Irak savaşı büyük ihracat olanakları getirmiş, bu olanak tarafların mali krize girdikleri 1984'e kadar sürmüştü. Nihayet, 1980'den sonra çok fazla alternatif de yoktu; Arap ülkeleri hem malın kalitesizliğinden fazla yakınmıyor, hem de insan haklarını gündeme getirmiyorlardı.

Ermeni ve Kürt Sorunlarının Uluslararasılaşması

ASALA milliyetçi terörünün 1973'te Los Angeles'ta iki Türk diplomatının şehit edilmesiyle başlayan suikast kampanyası, 1983'te Orly'de patlatılan bomba sonucu 2 Türk'ün yanı sıra 6 yabancının ölmesi üzerine doğan Batı tepkisiyle sona erdi. Bundan sonra ASALA terörü yerini Ermeni tasarılarına bıraktı ve daha etkili olmaya başladı.

Türkiye bu tasarılara karşı bilinen retçi tutumu ötesinde, bu dönemde yeni bir tutum geliştirmedi. Yalnız Özal, büyümeye başlayan uluslararası ihaleleri devreye sokmak gibi bir yenilik getirdi. Ermeni tasarılarını kabul eden ülkelerin firmalarına ihale verilmemeye başlandı. Fakat bu da kısa zamanda etkisizleşti, çünkü firmaları ihale alamayan kimi ülkelerin bu konudaki tehditleri başlamıştı. Diğer yandan, böyle bir siyasal ölçütün kullanılması ihalelerin ekonomik ve teknik yanlarının gözardı edilmesine yol açıyordu. Ermeni tasarıları sorunu esas olarak 1990'larda gelişecektir.

PKK'nın silahı bırakması, ASALA'nın aksine, bu dönemde gerçekleşmedi. Tersine, dönemin sonuna doğru güneydoğu bölgesindeki etkinliği giderek arttı. Bu durumda, ilan edilmemiş bu iç savaşa veya askerî yetkililerin kullandığı terimle "düşük yoğunluklu çatışma"ya harcanan büyük paralar, bütçe açıklarının bir diğer çok önemli nedeni oldu. Bu harcamalar, bir sonraki dönemin başlarında yılda 10 milyar dolar gibi olağanüstü bir tutara ulaşacaktır.

Bu dönemde, Kürt milliyetçiliği 5 uluslararası gelişmeden etkilenerek büyüdü. Vietnam'da Budist rahiplerin kendilerini yakmalarını, Filistin intifadasının çocuk ve kadınları öne sürerek taş attırmasını, AGİK sürecinin getirdiği insan haklarını, Irak'taki Kürt özerkliğini, nihayet, Bulgarların Türk adlarını değiştirme kampanyalarına Türkiye'nin verdiği büyük tepkiyi yakından izledi. Bu son gelişme, kendi özgün adlarını nüfusa yazdırmalarına izin verilmeyen Kürtleri çok etkiledi.

Sonuç olarak, Ermeni ve Kürt meselelerinin bir sonraki dönemdeki "büyük sorun" nitelikleri bu dönemde inşa edildi.

IV) Genel Değerlendirme

1) 12 Eylül döneminin dış politikaya yaptığı etki öğretici oldu.

Bir kere, Türkiye gibi ülkeler için, arkasında kamuoyu ve özellikle de sol kamuoyu bulunmayan bir rejimin dışta ödünler vermesinin kolaylaşacağı hususu, 12 Mart'daki haşhaş ekimi yasaklanmasından sonra, bu dönemdeki Rogers Planında da doğrulandı.

İkincisi, bir rejim içte kendi insanını tahrip edince, dışta devletin ciddiyetinin ve dış itibarının tahrip olduğu görüldü. TC damgalı pasaportlara aşağılayıcı muamele 12 Eylül'den sonra başladı. Bir sonraki dönemde, yeşil ve hatta kırmızı pasaportla-

rın 12 Eylül yönetimi tarafından "devlet için kurşun atan" mafya mensuplarına dağıtıldığının ortaya çıkması, bu aşağılayıcı muameleyi kurumlaştıracak, yeşil pasaportların kaldırılması baskıları 2000'lerin başında artacaktır.

Üçüncüsü, 12 Eylül'ün getirdiği Türk-İslam Sentezi, yalnızca Türkiye'yi AT'ye yabancılaştırmakla kalmadı, bir sonraki dönemde çok ciddi hasarlar verecek "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası" sözlerinin duyulacağı zemini de hazırladı.

2) Özal döneminin dış politikadaki uygulaması da önemli dersler verdi.

Bir kere, Dışişleri Bakanlığını devreden çıkarmak ve yalnızca ticareti artırarak dış politika sorunlarını halledeceğini sanmak gibi "yenilik"lerin dış politika alanında tehlikeli olduğu anlaşıldı. "Aktif" dış politikanın başka, "doğru" dış politikanın başka olduğu ortaya çıktı.

İkincisi, Türkiye'nin geleneksel dış politikasından fazla sapmanın, gerçeklerle pek bağdaşmadığı ortaya çıktı. Özellikle, bir yandan statükoculuk ilkesinden yüz seksen derece bir sapma gösteren tutum, diğer yandan dengecilik felsefesinin bırakılması, Körfez savaşında Türkiye'nin savaşın eşiğine gelmesine ve savaştan sonra da büyük ekonomik zararlara uğramasına yol açtı. Savaşta Türkiye kadar ABD yanlısı davranmayan Ürdün gibi ülkeler daha az zararla kurtuldular.

Üçüncüsü, bütün kartlarını ABD'ye göre düzenlemenin ve ABD Yönetimine güvenmenin hayal kırıklığı getirdiği ortaya çıktı, çünkü hem Kongre'yi devreden çıkarmak mümkün değildi; hem de, ABD'nin istediğini verdikçe, borç dışındaki unsurları almanın güçleştiği görüldü.

Dördüncüsü, işkencenin kurumsallaştığı bir iç ortamda, dış itibarın, uluslararası insan hakları sözleşmeleri imzalamakla kurtarılamayacağı görüldü. Nitekim, Özal'ın AT'ye yapılan başvuruyu güçlendirsin diye Avrupa Konseyine bireysel başvuruyu kabul ettiği bir dönemde, Yargıtay işkenceye hükmedebilmek için en az 10 günlük raporu zorunlu kılmıştı. Bununla birlikte, bu sözleşmeler bir sonraki dönemde Türkiye'nin yavaş da olsa çağdaşlaşmasına yol açacaktır.

Nihayet, bu dönemin dış politikası, 1950-60 arasındaki Menderes dönemine benzer biçimde çok aktif, fakat çok riskli ve ABD'ye ciddi ölçülerde bağımlı olarak gerçekleşti.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (**Dönemin Bilançosu**)

Gerger, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, Soğuk Savaştan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998; Gürsel, Seyfettin, "1980'li Yıllar ve Sonrası", Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, *Cumhuriyetin 75. Yılı*, İstanbul, 1998; s. 804-807; Gürsel, Seyfettin, "Dış Borçlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 15, s.473-477 ve Cilt 16, s.494-506; Kepenek, Yakup, "Türkiye'nin 1980 Sonrası Sanayileşme Süreci", *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 229-240; Kuruç, Bilsay, "Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 21-32; Oran, Baskın, "Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye'de 'Yüce Sadakat Odağı' Kavramı Üzerine Düşünceler), *SBF Dergisi*, Cilt 54, no. 2 (Nisan-Haziran 1999), s. 133-162); Oran, Baskın, *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, Cilt 1, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1989; Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. basım, Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001; Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, genişletilmiş ikinci baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991; Sönmez, Mustafa, "75 Yılın Sanayileşme Politikaları", *75 Yılda Çarklardan Chip'lere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.1-19; Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, *Cumhuriyetin 75. Yılı*, İstanbul, 1998; Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Amerika, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylülde Amerika'nın Yeri*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995.

ABD ve NATO'yla İlişkiler

1970'lerin sonunda Türkiye'de yaşanan iç istikrarsızlık ve ekonomik sorunlarla birlikte dış politikada da ABD'yle ilişkilerde bazı sorunlar yaşanmıştı. 1980'lerde özellikle 12 Eylül'den sonra ilişkiler hızla düzelecek ve Türkiye ABD'nin çok yakın bir müttefiki olmaya başlayacaktır.

Bütün bu gelişmeler iki ana eksen etrafında belirlendi. Siyasal olarak, 1979'daki Iran Islam inkılabından sonra Orta Doğu'da meydana gelen gelişmeler ve aynı yılın sonunda Afganistan'ın işgali Türkiye'nin stratejik önemini artırmıştı. Bu yüzden Türkiye 1980'lerin başında bir yanda Orta Doğu'da radikal Islam'ın yayılmasının önünde bir engel olma işlevi görürken, öte yanda SSCB'yle ABD arasında hız kazanan mücadelede de önemli bir yere sahip oluyordu.

İktisadi açıdan ise, Türkiye 24 Ocak 1980 kararlarını uygulamaya başlayarak hem uluslararası kapitalist sisteme eklemlenme sürecine girdi, hem de bu çerçevede ABD'yle ilişkileri daha fazla önem kazandı.

I) İlişkileri Etkileyen Temel Faktörler

A) 1980'lerde ABD İç ve Dış Politikası

1977'de işbaşına gelen Demokrat Jimmy Carter yönetimi, dış politikada insan haklarına öncelik veren, SSCB ve komünizm tehlikesinin abartıldığını ileri süren ve silahsızlanmayı savunan bir anlayışa sahipti. Bu yaklaşımın ortaya çıkmasında bir önceki dönemdeki Nixon-Kissinger ikilisinin realpolitik'e ağırlık veren yaklaşımlarına tepki duyulması önemli rol oynamıştı. Bununla birlikte Carter yönetimi insan hakları unsuruna vurgu yaparken, bir önceki yönetimin çizgisini sürdürerek, bunu Doğu Blokunu zayıflatmak amacıyla kullandı. Carter yönetimiyle birlikte Dışişleri Bakanlığında bir insan hakları dairesi kuruldu ve yapılan dış yardımlarda bu etken göz önüne alınmaya başlandı. Bu uygulama daha sonraki dönemlerde devam edecek ve Türkiye'yle ilişkilerdeki sorunlardan birini oluşturacaktır.

Carter döneminde ABD dış politikası birçok sorunla karşılaştı. Bir defa, Carter yönetiminin SSCB'yi, yumuşak karnı olarak gördüğü bu alanda sıkıştırmak amacıyla geliştirdiği bu politika, sonuçta kendisine zarar vermeye başladı. Örneğin, ABD'nin 1978'de Nikaragua diktatörü Somoza'dan desteğini çekmesi sonucu sol eğilimli Sandinista gerillaları 1979'da yönetimi ele geçirdiler. İkincisi,

Şubat 1979'da ABD'nin Orta Doğu'daki en önemli müttefiklerinden İran'da, Ayetullah Humeyni önderliğinde İslam inkılabı gerçekleşti. Üçüncüsü, SSCB'nin özellikle Orta Doğu'daki etkinliği arttı ve en önemlisi Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etti.

Silahsızlanma alanında ise, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesinden sonra, bu ülkeyle nükleer silahlanmanın sınırlanmasını öngören SALT II antlaşması Kongre'de onaylanmadı. Bütün bu gelişmelerin de ortaya koyduğu gibi, Carter yönetimi dış politika alanında genelde pasif kaldı ve bu yüzden ağır biçimde eleştirildi.

İktisadi açıdan bakıldığında ise, ABD ekonomisi 1970'lerin ikinci yarısından itibaren bir durgunluğa girdi. Büyüme hızı 1980'e gelindiğinde sıfıra indi. Bu arada enflasyon yüzde 10'a kadar yükselmiş, işsizlik oranı ise yüzde 7,5'e ulaşmıştı. Vietnam savaşının etkisi, Bretton Woods para sisteminin çöküşü, petrol şoku ve Japonya'nın rekabetine ek olarak, ABD kapitalizme özgü dönemsel bir durgunluk içine girmişti.

Bu dönemde, söz konusu siyasal ve ekonomik sorunların da etkisiyle ABD'nin bir düşüşe geçtiği ve uluslararası alandaki üstünlüğünü kaybettiği yolundaki kaygılar artmaya başladı. Örneğin, 1950'de ABD GSMH'sı dünya toplamının yüzde 40'ını oluştururken, 1980'de bu oran yüzde 20'ye düşmüştü.

Dolayısıyla, 1980'e gelindiğinde hem içteki iktisadi sorunlar, hem SSCB karşısında yaşanan gerileme, hem de bazı müttefiklerin kaybedilmesi ve bazıları üzerindeki etkinin azalması, ABD'ye eski konumunu tekrar kazandıracak tepkisel bir siyasal anlayışın ortaya çıkmasına yol açtı. Bu anlayış da 1980 seçimlerinde Carter'a karşı büyük başarı elde eden Ronald Reagan tarafından temsil edilecektir.

Reagan'ın "Yeni Sağ" olarak adlandırılan bu politikasının iktisadi yönünü Milton Friedman gibi Chicago Üniversitesi iktisatçılarının önerdiği "arz yanlısı önlemler" denen kamu harcamalarının kısılması, sıkı para politikası izlenmesi, vergilerin düşürülmesi oluşturuyordu. Bu politikanın Avrupa'daki temsilcisi olarak İngiliz Başbakanı Margaret Thatcher öne çıkıyor, Türkiye ayağını ise Turgut Özal temsil ediyordu.

"Yeni Sağ" akımının siyasal yönünü ise ABD'nin eski gücüne kavuşması, Reagan'ın "Şeytan İmparatorluğu" olarak adlandırdığı SSCB'nin yıkılmasının hedeflenmesi, ABD karşıtı rejimlere karşı sert önlemler alınması, ABD ve NATO ülkelerinin savunma harcamalarının artırılması yolundaki politikalar oluşturdu.

Bu son politikanın başlıca üç amacı vardı. İlk olarak, siyasal açıdan bu politika, ABD'nin bu dönemde SSCB'ye karşı daha sert bir politika izlemesinin ve uluslararası alanda etkinliğini artırmasının gereği ve sonucuydu. İkincisi, "askerî Keynescilik" olarak da adlandırılan yeni silahlanma projeleri ABD ekonomisinin toparlanması ve eski gücüne kavuşması için gerekli itici gücü sağlayacaktı. Üçüncüsü, yüksek silahlanma harcamaları ve Stratejik Savunma Girişimi (SDI) (bkz. **Yıldız Savaşları (SDI; Stratejik Savunma Girişimi)** kutusu, s. 36) gibi pahalı ve ileri teknoloji gerektiren projeler, SSCB'yi de bu yönde bir silahlanmaya itecek ve iktisadi olarak tüketecekti.

Bu politikaların bir sonucu olarak 1981-1989 döneminde askerî harcamalar büyük artış gösterdi. Ağustos 1981'de eşyalara zarar vermeyen ve yalnızca canlıları öldüren nötron bombasının, radara yakalanmayan Stealth ve B-1 bombardı-

Yıldız Savaşları (*SDI*; Stratejik Savunma Girişimi)

SSCB'ye karşı sürdürülen ideolojik ve teknolojik mücadelede daha atak bir politikanın öncülüğünü yapan ABD Başkanı Ronald Reagan Temmuz 1982'de Ulusal Uzay Programını, Mart 1983'te ise kamuoyunda "Yıldız Savaşları" olarak da anılan Stratejik Savunma Girişimini (*Strategic Defense Initiative*) başlattı. Aslında uzayın askerî amaçlarla kullanılması daha önce başlamış, hem ABD hem de SSCB tarafından bu amaçla çok sayıda uydu gönderilmişti. Ama bu gelişmeyle silahlanma yarışının uzaya taşınması büyük hız kazanacaktı. ABD uzayda kuracağı bu sistemle Sovyet balistik füzelerini havada etkisiz hale getirmeyi amaçlıyor ve böylelikle caydırıcılığın artacağını ileri sürüyordu. Ama bu durumda iki tarafın birbirini yok etme yeteneğine dayanan "dehşet dengesi" bozulacağı için buna karşı çıkılıyordu. Ayrıca, bu girişimin 1972'de imzalanan Anti-Balistik Füzeler (ABM) anlaşmasına da aykırı olduğu ileri sürülüyordu.

Hernekadar silahlanma yarışının bir aşaması olarak görülse de, SDI 1980'lerde ekonomik zorluklar çekmeye başlayan SSCB'yi benzeri bir girişime zorlayarak bu ülkenin yıkılmasını hızlandırmak amacını da taşıyordu. Bunun yanında çok geniş kapsamlı bir proje olan SDI, gerek askerî gerekse sivil alanda teknolojik gelişmeye yapacağı katkılar açısından da önem taşıyordu. Bu yüzden, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle gündemden düşen SDI, 2000'lerde başkan George W. Bush tarafından Ulusal Füze Savunma Sistemi ("Füze Kalkanı") adı altında tekrar gündeme getirilecektir.

(İ. Uzgel)

man uçaklarının geliştirilmesi, CIA'nın bütçesinin artırılması hep bu dönemin ürünleriydi.

ABD yönetimi Üçüncü Dünya'yla ilişkilerinde de etkin bir politika izleyerek sarsılan konumunu onarmaya ve yeniden kazanmaya çalıştı. Reagan Doktrini olarak da tanımlanan bu politika Üçüncü Dünya'daki Sovyet etkisini kırmayı amaçlıyor, bu nedenle sol ya da SSCB yanlısı yönetimlere karşı mücadele eden gruplara yardımı öngörüyordu. Bu çerçevede, Afganistan'da Mücahitlere, Nikaragua'da Kontra gerillalarına, Angola'da UNITA'ya destek verilirken, Etiyopya'da yönetim karşıtlarına destek sağlandı. ABD 1982'de Lübnan'a asker gönderdi, 1983'te Grenada'yı işgal etti, Kaddafi'ye karşı 1986'da hava harekatı düzenledi, Panama'nın uyuşturucu kaçakçısı devlet başkanı Noriega'yı bir operasyonla kendi ülkesinde yakalayıp ABD'de yargıladı. Güney Afrika Cumhuriyetindeki beyaz azınlık rejimini, Filipinlerde Marcos'u ve dünyanın diğer bölgelerinde ABD'yle işbirliği yapan baskıcı rejimleri destekledi.

İkinci Soğuk Savaş olarak da adlandırılan bu dönemde yukarıda sıralanan gelişmelerden bazılarında merkezî bir rol oynayan Türkiye'nin önemi artacaktır.

B) ABD, İslam ve "Yeşil Kuşak" Kuramı

ABD'nin İslam'la ve İslami hareketlerle olan bağlantısı ve ilgisi tarihsel süreç içinde iniş-çıkışlar göstermiş, duruma ve döneme göre onu siyasal müttefik ya da tehdit olarak görmüştür. Bir süpergüç olan ABD için İslam, onun uluslararası alanda etkinliğini sürdürmesine yarayacak, kendisine yakın rejimleri ayakta tutacak ve rakip ülkeleri zayıflatacak bir dış politika aracı olmuştur.

ABD'nin İslam'la ilgilenmesi ve onu uluslararası ilişkilerde bir etken olarak kul-

lanması İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme dek uzanmaktaydı. Bunun da iki nedeni vardı: Birincisi, savaştan sonra ABD bir dünya gücü olmuştu ve İslam unsurunu SSCB'yle girilen uluslararası rekabette kullanabileceğini fark etmişti. İkincisi, özellikle Orta Doğu'da önemli bir siyasal-toplumsal güç olarak beliren İslam'la ABD bu bölgeye yönelik politikası çerçevesinde 1960'lardan itibaren ilgilenmeye başladı. Bu dönemde ABD Batı karşıtı bir nitelik taşıyan Mısır önderliğindeki panmilliyetçi akımı (pan-Arabizm) zayıflatmak için Orta Doğu ülkelerinde İslamî hareketleri destekledi.

ABD dış politikası açısından İslam'ın rolü 1970'lerin sonuna doğru SSCB'yle ilişkiler ve sosyalizmle rekabet çerçevesinde daha çok önem kazanmaya başladı. ABD'li ünlü stratejist ve Carter'ın ulusal güvenlik danışmanı Zbigniev Brzezinski İslam'ın komünizme karşı bir kalkan olacağını savunanların başında geliyordu ve onun bu yaklaşımı söz konusu dönemde ABD'nin İslam'a bakışında etkili oldu. ABD hâlâ radikal İslam'ı ve özellikle İran'ı kendisine büyük tehdit olarak görüyor ve SSCB'yle çatışan Afganistan Mücahitleri dışındakilere (Hizbullah, Emel, Hamas) uzak duruyordu ama "ılımlı" dediği İslam'a farklı bakıyordu.

Bununla bir yandan SSCB'nin güneyinde yer alan Türkî cumhuriyetlere İslam aracılığıyla sızılmaya çalışılacak ve buraya İran'daki gibi ABD'ye karşıt radikal İslam'ın girmesi önlenecek, öte yandan da Türkiye gibi ülkelerde sol hareketlere karşı bir ağırlık oluşturulacaktı. Yani, "kızıl" tehlikeye karşı "yeşil" panzehir kullanılacaktı. Ayrıca, İslam'ın yükselişe geçmesi bir yandan SSCB ile Körfez arasında bir tampon işlevi görürken, diğer yandan da ABD için istikrarı büyük önem taşıyan Suudi Arabistan ve diğer petrol zengini ülkelerdeki tutucu rejimlerin meşruiyetini sağlayacaktı.

Özetle, ABD'nin politikası ılımlı, denetlenebilir bir İslam'ı desteklemek, SSCB'ye ve komünizme karşı kullanmak, radikal İslam'ı ise dönüştürerek ılımlılaştırmak, bu mümkün olmazsa bastırmak ya da tecrit etmek şeklinde ortaya çıktı.

ABD'nin bu stratejisi 1980'lerde Türkiye'ye iki açıdan yansıyacaktır. Dış politikada Türkiye ılımlı sayılan Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirecektir. İç politikada ise olay daha radikal olarak gerçekleşecektir: İktisadi açıdan Türkiye uluslararası kapitalist sisteme eklemlenecek bir yapısal değişikliğe gidecek, siyasal açıdan bu yapısal değişikliğin toplumsal tepkilerini engelleyecek olan 12 Eylül baskı yönetimi kurulacak, ideolojik açıdan ise 12 Eylül yönetimi bu dönemin başında anlatılmış olan Türk-İslam sentezinin yardımına başvuracaktır (bkz. Türk-İslam Sentezi kutusu, s. 22).

II) 12 Eylül Dönemi (1980-82)

A) 12 Eylül ve ABD

Türkiye'de 1960'tan beri gerçekleşen bu üçüncü askerî müdahalede, ABD bağlantısından ilk iki müdahaleye göre çok daha fazla söz edilmiştir. Bunun sebepleri hem Türk-ABD ilişkilerindeki 12 Eylül öncesi ve sonrası gelişmelere, hem de uluslararası alandaki siyasal ve ekonomik gelişmelere dayanır.

12 Eylül'de ABD'nin rolü ve payı bulunduğu konusunda gerek uzmanlar arasında gerekse Türk kamuoyunda yaygın bir inanç bulunmakla birlikte bu, ABD'nin 12 Eylül'ü doğrudan planladığı ve örgütlediği anlamında değildir. Bu rol, 12 Eylül'ün koşullarını hazırlamaktan, darbeyi yapanlarla önceden temasa geçip, sivil iktidarların veremeyeceği belli ödünler karşılığında siyasal ve ekonomik destek sağlanmasına dek çeşitli unsurları içermektedir. ABD'nin 12 Eylül'de rolü olduğuna ilişkin kuşkular şu noktalardan kaynaklanır:

ABD'nin geçmişte İran (1953), Yunanistan (1967) ve Şili (1971) gibi birçok ülkede darbe olayına fiilen karışmış olması, 12 Eylül'de de gözlerin bu ülkeye çevrilmesine yol açtı.

Bu dönemdeki bölgesel gelişmeler de bu yöndeki kuşkuları artırmıştı. İran'ın 1979'da kaybı ve SSCB'nin Afganistan işgaliyle Körfez'e yaklaşması, Suriye'yle askerî ilişkilerini sıkılaştırması gibi gelişmeler ABD'nin istikrarlı ve kendisine bağlı bir Türkiye'ye ihtiyacını artırmıştı.

Bunların yanında, doğrudan Türkiye'yle bağlantılı bazı gelişmeler de söz konusuydu. 1979-80 döneminde Türkiye ABD'den gelen birçok isteği geri çevirmişti. SSCB üzerinde U-2 uçuşları için üslerin kullanmasına izin vermemişti, Çevik Kuvvet'in Türkiye'ye yerleştirilmesine karşı çıkmıştı, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesine veto uygulamıştı, İran'daki inkılaptan sonra yeni rejimi hemen tanımıştı. 12 Eylül sonrasında Türkiye bu taleplerin hepsine olumlu yanıt verecektir.

Ayrıca, tıpkı 1971 müdahalesinden önce Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un ABD'ye gitmesi gibi, 12 Eylül'den önce de yine Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya'nın ABD'ye gitmesi (Şahinkaya 11 Eylülde, yani darbeden 1 gün önce Türkiye'ye döndü) bu yöndeki kuşkuları artırmıştı.

ABD yönetiminin 12 Eylül'e gösterdiği tepkiyse bu konuda en çok kuşku uyandıran gelişme oldu. Başkan Carter'a Türkiye'deki darbe haberi, opera izlediği sırada ulaştırılmış ve CIA bağlantılı Türkiye uzmanı Paul Henze "Bizim oğlanlar [darbeyi] yaptı (*Our boys have done it!*)" (*Hürriyet*, 16.03.2003) diyerek endişelenmesini gerektirecek bir durum olmadığını söylemişti.

Darbe haberinin Amerikan haber ajansları tarafından 11 Eylül akşamı duyurulması, ABD'nin bunu daha önceden bildiği yolundaki yorumlara yol açmıştır. Fakat bunun nedeni Türkiye ile ABD arasındaki saat farkıydı. Türkiye'de 12 Eylül 1980 günü sabaha karşı saat 04:00'te darbe ilan edildiğinde, ABD'nin Washington ve New York kentlerinin bulunduğu doğu kıyısında tarih 11 Eylül, saat 20:00 idi. Bununla birlikte, ABD'li yetkililerin darbeden en az 2 saat önce haberli oldukları anlaşılmaktadır. Bunun da nedeni Türk Genelkurmayının, Türkiye'deki ABD'lilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması ve Türkiye'nin Batı ittifakı içinde kalacağı güvencesinin verilmesi için, 2 saat önce Jusmmat başkanını arayarak darbe yapılacağını bildirmesiydi.

ABD'nin darbeye gösterdiği resmî tepkiyse Dışişleri Bakanlığının aynı gün yayınladığı bir bildiriyle ortaya konmuştu. Burada, "(...) *demokratik biçimde başa gelmiş bir iktidarın görevden alınmasından kaygı* [duyulduğu], (...) *iktidarı ele geçirmenin amacının demokratik sistemin işlemesinin sağlanması* [olduğu], (...) *Türkiye'nin birkaç yıldır siyasal terörizm ve ekonomik sıkıntılarla* [boğuştuğu], (...) *ABD'nin diğer*

NATO müttefikleriyle birlikte [Türkiye'nin] *ekonomisini istikrara kavuşturması için yardıma* [devam edeceği], (...) *demokrasinin bir an önce yerleştirilmesini ve ekonomik ve siyasal istikrarın sağlanmasını* [bekledikleri]" belirtiliyordu.

ABD 12 Eylül'ü izleyen günlerde özellikle Ankara'daki büyükelçiliğin de telkiniyle demokrasiye kısa süre içinde dönüleceği konusunun vurgulanmasını istemişti. Bunun yanında, ilk başlarda doğrudan bir ABD bağlantısının bulunduğu izlenimi yaratmamak için Altıncı Filo'nun bir süre için Türk limanlarına uğramaması da kararlaştırılmıştı.

Sonuç olarak, 12 Eylül'deki ABD rolü kuşku düzeyinde kalsa da kesin olan husus bu darbeden ABD'nin stratejik alanda büyük yarar sağladığı ve bundan sonra ilişkilerin "mükemmel" düzeye ulaştığıdır.

B) Askerî Yönetim Dönemindeki Gelişmeler

İran'da İslamî bir rejimin kurulmasının ve SSCB'nin Afganistan'a girmesinin yarattığı boşluğun Türkiye'de ABD'ye yakın askerî bir yönetimin kurulmasıyla bir ölçüde telafi edilmesi ABD'li yetkilileri memnun etmişti. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında çok yakın ilişkiler dönemi başladı. Türkiye'nin ABD için önemi artmışken, askerî yönetim de içteki uygulamaları yüzünden giderek Batı Avrupa'dan uzaklaştığı için ABD'ye daha fazla yakınlaşıyordu.

Darbeden hemen sonra Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında dört kuvvet komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) kuruldu. Evren darbenin gerçekleştiği gün düzenlediği basın toplantısında, tıpkı 27 Mayısta olduğu gibi, NATO dahil tüm ittifak ve anlaşmalara bağlı olduklarını açıkladı.

MGK içinde yapılan tartışmalar sonrasında deniz kuvvetleri eski komutanı Bülent Ulusu başkanlığında bir hükümetin kurulması kararlaştırıldı ve bu hükümet 21 Eylülde göreve başladı. Bu hükümette Turgut Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı oldu ve ekonominin yönetimini eline aldı. Bu arada, Genelkurmay'ın NATO ile ilişkilerini yürüten ve bu yüzden hem NATO hem de ABD'li yetkililerle yakın teması olan Orgeneral Haydar Saltık da MGK Genel Sekreterliğine getirildi.

Darbeden sonra Türkiye-ABD ilişkilerindeki en önemli gelişme ise Ulusu hükümetinin, 18 Kasım 1980'de, Türkiye'nin elinde bir koz olarak tuttuğu SEIA'yı onaylamasıydı. Böylece, Türkiye ile ABD arasında, anlaşmaya göre 1985'e dek üsler, savunma ve ekonomik ve askerî yardım konularının çerçevesi de çizilmiş oldu.

Dış kaynak bulan askerî yönetim iktisadi olarak borçları ödeyebilir hale geldi ve ithalatta bir artış yaşandı. Böylece hem tüketim mallarının yokluğu sorunu aşıldı, hem de ülkeye hammadde ve ara malların girmesiyle sanayi üretimi artmaya ve dükkan rafları dolmaya başladı. Bu da yeni rejime yönelik halk desteğini artırdı.

MGK ılımlı bir görüntü vermesinden dolayı Ulusu'nun başbakan olmasında karar kılmıştı. Fakat gerek iç ve gerekse dış politikadaki yasama ve yürütme yetkileri tamamen Evren ve dört komutanın elindeydi. Bu belirleyicilik ilk olarak Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü konusunda kendisini gösterdi.

1) Rogers Planı ve Yunanistan'ın NATO'nun Askerî Kanadına Dönüşü

Türkiye'nin 14 Ağustos 1974'te Kıbrıs'a ikinci harekatını başlatmasıyla birlikte, NATO'nun bunu önlemediğini ileri süren Yunanistan ittifakın askerî kanadından çekilmişti ama üyeliği devam ediyordu. Bu olay bir yandan Türk-Yunan ilişkilerinde Ege'yle ilgili sorunlara yeni bir boyut eklerken, öte yandan da Türkiye'nin ABD ve NATO'yla ilişkilerini etkiledi.

Hatırlanacağı üzere, sorunun teknik yönü 1957'de NATO tarafından Ege'deki komuta-kontrol alanlarının MC 38/4 sayılı bir kararla Türkiye ile Yunanistan arasında düzenlemesine dek gitmekteydi (Soysal, s. 467). Buna göre İzmir'de Güneydoğu Avrupa Kara Kuvvetleri Komutanlığı (COMLANDSOUTHEAST) ve Altıncı Taktik Hava Kuvvetleri (COMSIXATAF) kurulurken, Ege denizindeki ve hava sahasındaki kontrol, Yunanistan'la o dönemde ilişkilerde ciddi bir sorun bulunmaması nedeniyle, Türk karasularına dek uzanan alanda bu ülkeye bırakılmıştı. Yunanistan NATO'nun askerî kanadından ayrılınca, Ege üzerindeki kontrol yetkisini Türkiye devralmıştı. Bunun yanı sıra, Türkiye Temmuz 1974'te 714 sayılı NOTAM'ı ilan ederek Ege üzerinde 50 millik alanda uçuşları kendi iznine tabi kıldı (bkz. cilt I, s. 760).

Ege'deki komuta-kontrol yetkisini kaybeden Yunanistan 1976'da NATO'nun askerî kanadına geri dönmek istedi ama Türkiye bunun için, öncelikle Ege'deki komuta kontrol alanlarının yeniden belirlenmesi gerektiğini ileri sürdü.

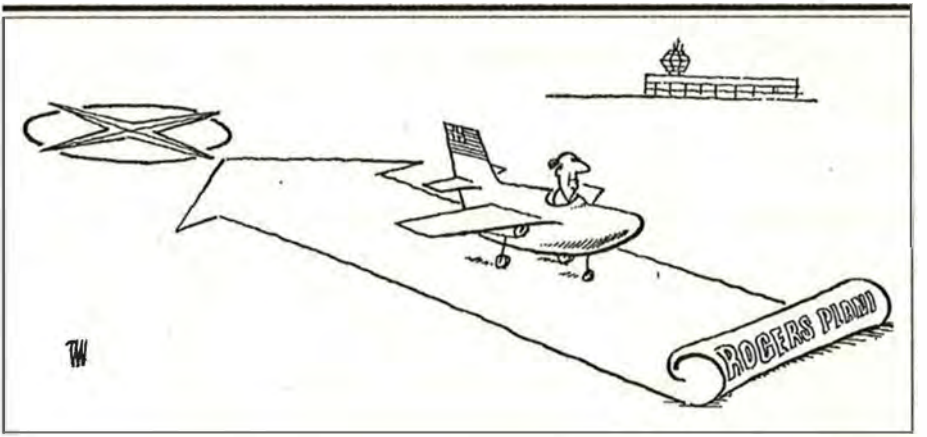
Bu konu daha sonraki birkaç yıl boyunca gündemden düştü. Fakat 1970'lerin ortasından itibaren SSCB'nin Akdeniz'deki etkinliği artınca ve özellikle İran ve Afganistan'daki gelişmeler yaşanınca, bu ülkenin NATO'nun askerî kanadı dışında kalması Batılı ülkelerin güvenlik kaygıları açısından daha fazla önem taşımaya başladı.

Bu konudaki girişimler 1978'den itibaren artma eğilimine girdi. NATO Avrupa Kuvvetler Başkomutanı (*SACEUR*) Alexander Haig ve kendisinden sonra göreve gelen Bernard Rogers hem Ecevit, hem de Demirel nezdinde girişimlerde bulundular ama bir sonuç alamadılar. Türkiye, Yunanistan askerî kanattan ayrıldıktan sonra koşulların değiştiğini ve aynı koşullarla geri dönemeyeceğini, komuta kontrol alanlarının Türkiye'nin isteklerine göre yeniden tespit edilmesi gerektiğini savunuyordu.

Bu arada, Yunanistan'da 1980 sonunda yapılacak seçimler öncesinde Andreas Papandreu ABD ve NATO aleyhtarı bir söylem kullanıyor ve sosyalist PASOK iktidara geldiğinde NATO'dan tamamen çıkabileceklerini söylüyordu. (Bu söylemin nedeni için bkz. 1960-80, Yunanistan'la İlişkiler). Dolayısıyla, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü sorununun seçimlerden önce halledilmesi NATO'ya göre bir zorunluluk haline gelmişti.

12 Eylül'ün ardından ABD ve NATO yetkilileri bu yöndeki girişimlerine hız verdiler. Öyle ki, darbeden yaklaşık bir ay sonra 6 Ekimde ABD Büyükelçisi Spain Evren'le görüşerek Başkan Carter'ın NATO'nun güneydoğu kanadının bölünmüş olma sakıncasından söz eden ve bunun gecikmesinin bütün taraflar için bir trajedi olacağını bildiren mesajını iletti.

Nihayet, 17 Ekim 1980'de Ankara'ya gelen Rogers, Evren'e 6 ay içinde Yunanis-

(Tan Oral)

tan'da seçimler olacağını ve sosyalistlerin işbaşına gelmesi durumunda bu ülkenin bir müttefik olarak tamamen kaybedilebileceğini söyledi. Türkiye'nin iyiniyeti karşısında Yunanistan'ın ne tür bir tavır alacağı konusunda Evren'in dile getirdiği kuşkuya da General Rogers "asker sözü"yle karşılık veriyordu (Güldemir, 1985, s. 84). Sonuçta, Evren'i ikna eden Rogers Bruxelles'e döndü ve Türkiye'nin kararını değiştirmesinden çekinen NATO yetkilileri 20 Ekim 1980'de acilen NATO Savunma Planlama Konseyini toplayarak Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşünü onayladılar.

"Ege'de NATO Komuta ve Kontrolüne İlişkin Geçici Düzenleme" adını alan ve 4 maddeden oluşan Rogers Planı okunduğunda, neden bahsettiğini anlamak epey zordur. Planın en önemli olan 1. Maddesinde "Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü konusundaki düzenlemenin Türk-Yunan ilişkilerindeki diğer sorunları etkileme amacı [taşımadığı] (...) sadece Yunanistan'ın askerî kuvvetlerinin Müttefik Komuta Örgütüne yeniden katılabilmesine yönelik geçici askerî-teknik düzenleme" olduğu belirtiliyordu.

3. Maddede ise, "*6. Müttefik Taktik Hava Kuvvetleri Komutanı ile* [Yunanistan'ın ülkesinde kurması gereken] *7. Taktik Hava Kuvvetleri Komutanı, NATO bileşik hava savunması radar kaynaklarının tümünden elde edilen bilgilerin (...) verişimine olanak verecek biçimde kendilerine bağlı birliklerin uyacakları geçici düzenlemeleri yapacaklardır. Bu geçici düzenleme* [Napoli'deki] *Güney Avrupa Müttefik Hava Kuvvetleri ile danışma içinde gerçekleştirilecek*[tir] (...)" denilmekteydi.

4. Maddede ise "*Denizdeki komuta ve denetime ilişkin doktrin sorunlarının (...) NATO yöntemleriyle çözülmesine değin (...) Güney Avrupa Müttefik Kuvvetleri Başkomutanı ile Güney Avrupa Müttefik Deniz Kuvvetleri Komutanı (...) ayrılmış kuvvetlerin harekat denetiminin ilgili NATO AST Deniz Komutanı'na devredilip devredilmeyeceğini belirleyecektir*" ifadesi yer almaktaydı (Soysal, 467-468).

Yukarıda önemli bölümleri verilen anlaşma metni görüldüğü gibi son derece karmaşık hükümlerden oluşmaktaydı çünkü asıl önemli olan Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesi olayı iki komutan arasında sözlü olarak halledilmişti.

Böylelikle Türkiye, uzun bir süredir uyguladığı ve önce Ege'deki komuta alanla-

Cumhuriyet

Bir yıllık kıdem tazminatı asgari ücretin 7,5 katını aşmayacak

Yunan Genelkurmay Başkanı ile görüşen NATO Komutanı Rogers, ani olarak Ankara'ya geldi

Gözaltındaki sendikacı ve işyeri temsilcilerinin 100 kadarı salıverildi

MSP'Lİ 7 YÖNETİCİ DAHA TUTUKLANDI

Benelüks ülkeleri de vize uygulama kararı aldı ama Dışişleri iyimserliğini koruyor

Kadıköy Nüfus Müdürlüğünü basan silahlı

rının yeniden belirlenmesi, ancak bu sağlandıktan sonra Yunanistan'ın askerî kanada dönmesinin kabul edilmesi şeklinde özetlenebilecek politikasından kesin bir geri dönüş yapmış oldu.

Belgeyi teknik nitelik, uluslararası hukuk ve diplomatik usuller gibi üç açıdan ele almak mümkündür.

Teknik açıdan bakıldığında, bu planın en önemli yönü "geçici" (*interim*) bir nitelik taşıması, ayrıca, yapıldığı dönemde "gizli" olmasıydı. Kalıcı anlaşma daha sonra yapılacaktı. Fakat Yunanistan bir kez askerî kanada geri döndükten sonra ne bu kararı geri almanın, ne de Yunanistan'ı Ege konusunda yeni ve kalıcı bir anlaşmaya ikna etmenin yolu bulunabilecektir.

Uluslararası hukuk açısından bakıldığında, iki taraftan (Türkiye ve Yunanistan) birinin yetkili temsilcisinin bulunmadığı bir anlaşma söz konusuydu ve bu nedenle bir bağlayıcılık taşımıyordu. Diğer bir deyişle, Türkiye bir taahhütte bulunarak vetosunu kaldırırken, sadece General Rogers'ın "asker sözü"yle yetiniyordu. Nitekim, 1981 başında Yunanistan'da iktidara gelen Papandreu hükümeti 8 Aralık 1981'de anlaşmayı tanımadığını açıkladı, Kara ve Yedinci Hava karargahını kurmayı reddetti ve buradaki kuvvetlerini NATO'ya tahsis etmeyip ulusal savunma sistemi içinde bıraktı. Anlaşmaya kefil olan General Rogers ise Yunan hükümeti içinde kendisine bu konuda muhatap bile bulamadı.

Rogers iki yıl sonraki karşılaşmalarında Evren'e durumdan "üzüntü duyduğunu" belirtecektir ve Türk dış politikası bununla yetinmek zorunda kalacaktır.

Bu belge diplomatik usuller açısından bakıldığında da ilginç özellikler taşımak-

taydı. Bir defa, özellikle 12 Eylül sonrasında hem Evren hem de General Rogers görüşme sürecinden sivilleri tamamen dışlamışlardı. Türk tarafında, gelişmelerden yalnızca Evren ve çevresindekiler haberdarken, Dışişleri Bakanlığı bunun dışında kalmış, hatta NATO Savunma Konseyinde konu görüşülürken Türk daimi temsilcisi Büyükelçi Osman Olcay Türkiye'nin vetosunun kalktığından haberdar olmadığı için bunu Ankara'dan sormak durumunda kalmıştı. ABD'nin Ankara büyükelçisi de görüşme sürecinde yer almamıştı. Öyle görünüyor ki, ABD bu sorunu askerler arasında halletmek istemiş, bunu da kolayca gerçekleştirmişti. İkinci olarak, seçimle işbaşına gelmiş iktidarlar kamuoyu baskısı nedeniyle dış politikada bu tür ödünler veremezken, askerî yönetimlerin dıştan gelen baskılara daha açık oldukları görülüyordu. ABD, darbe yüzünden uluslararası alanda yalnız kalmış askerî yönetimin destek aradığı yani en zayıf olduğu bir anda girişimlerini yoğunlaştırarak istediğini elde edebilmişti.

General Rogers kendi adıyla anılan planın uygulanmasından 5 yıl sonra geldiği Türkiye'de gazetecilerin konuyla ilgili sorularına, Türkiye'yi aldatmadığını ve bu anlaşmanın yapılmaması durumunda Türkiye'nin "Sovyetlere yem olacağını" söyleyecektir.

Rogers'ın "asker sözü"ne dayanarak bu önemli anlaşmayı yapan Orgeneral Evren ise daha sonra kaleme aldığı anılarının 2. cildinin 98. sayfasında Türkiye'nin bu anlaşmadan kazançlı çıktığını ileri sürecektir. Kendisine göre, 1974 öncesinde Yunanistan'a verilmiş olan Ege'deki komuta kontrol yetkileri bu ülkeden alınmış ve Türkiye üzerinde bu yönde yapılan baskılar azalarak Türkiye'nin NATO içindeki saygınlığı artmıştır.

Oysa, komuta-kontrol yetkilerinin Yunanistan'dan alındığı doğru olmakla birlikte, bunlar iki ülke arasında Türkiye'nin istediği türde bir çözüme bağlanamamış, yalnızca NATO'ya devredilmişti.

Evren hiç kuşkusuz Yunanistan NATO'dan ayrılır diye korkutuldu. Fakat aynı korkutmanın ABD yanlısı olduğu bilinen Demirel'e etki etmediği düşünülecek olursa, kendisinin ABD desteği karşısında hemen "ikna" oluvermiş olması çok anlamlıdır.

2) Orta Doğu'daki Gelişmeler ve Türkiye-ABD İlişkilerine Etkileri

1979 sonu ve 1980'lerin başında bu bölgede meydana gelen gelişmeler ABD'nin daha etkin bir politika izlemesini ve bölgede uğradığı gerilemeyi telafi etmesini gerektirdi. Türkiye'de de 12 Eylül 1980'de yönetime el koyan askerler bir yandan ABD'yle yakın ilişkilere girerken, aynı zamanda ihracata dayalı ekonomik büyüme modelinin de etkisiyle Orta Doğu'ya açılıyordu. ABD resmî raporları da bu dönemde Türkiye'nin Orta Doğulu kimliğini yeniden tanımladığından söz ediyor, hatta yönetim çevrelerinde, ABD Dışişleri Bakanlığında Türkiye'yle ilgili işlerin Avrupa dairesinden Orta Doğu dairesine verilmesi tartışılıyordu.

Türkiye, aşağıda değinilecek olan Çevik Kuvvet'in Türkiye'deki tesislerden yararlandırılması konusundaki çekingenliği dışında, Orta Doğu'da ABD'yle çıkarlarının uyuştuğunu düşünüyordu ve işbirliğine gitmeyi gerekli buluyordu. Orta Doğu'da SSCB etkisinin artması, İran yanlısı rejimlerin kurulması, Eylül 1980'de pat-

lak vermiş olan İran-Irak savaşının yayılması ya da İran'ın kesin bir üstünlük sağlaması gibi olasılıklar Türkiye'yi de endişelendiren gelişmelerdi. Yine, bölgedeki petrolün akışında meydana gelecek bir aksama ABD ve Batı dünyası kadar Türkiye'yi de yakından ilgilendiriyordu.

Bu dönemde Orta Doğu bölgesinde meydana gelen gelişmeler ve bunların ABD açısından yarattığı sorunlar şunlardı:

Birinci olarak, İran'da İslam İnkılabı sonrasında radikal İran yönetiminin Körfez ülkelerini tehdit edici tavrı hem bu ülkelerin rejimlerini, hem de petrol akışını tehlikeye sokmuştu. İkincisi, İran krizi henüz herhangi bir çözüme bağlanmamışken, Kabil'de Aralık 1979'da darbeyle iktidara gelmiş Babrak Karmal yönetiminin daveti üzerine, SSCB'nin 85.000 kişilik bir kuvvetle Afganistan'a girmesi onu Körfez'e 500 kilometreden daha az bir mesafeye getirmişti. ABD Başkanı Carter bu gelişmeyi "İkinci Dünya Savaşından sonra dünya barışı için en büyük tehdit" olarak tanımlıyordu.

Üçüncüsü, bu dönemde SSCB Güney Yemen, Etiyopya ve Suriye ile ilişkilerini geliştirerek bölgeye yönelik ilgisini artırmış, hatta Basra Körfezine ulaşan yolların güvenliği için ABD'yi dışarıda bırakan bir Avrupa Konferansı toplanması önerisini ortaya atmıştı.

Dördüncüsü, zaten, Afganistan'ı işgal ederek uluslararası alanda saygınlığı kalmayan SSCB'nin bir de İran'daki istikrarsızlıktan yararlanarak komünist TUDEH partisinin de desteğiyle İran'a müdahale etmesinden çekiniliyordu.

Beşincisi, yine bu dönemde, ABD'nin Orta Doğu politikasında kilit ülkelerden biri olan Mısır Camp David anlaşmalarının imzalanmasından sonra yalnızlık içine düşmüştü ve Arap dünyasından dışlanmıştı.

Bütün bu gelişmeler ABD'nin bölge politikası üzerinde önemli etkiler ve değişiklikler yarattı. Washington'un bundan önceki politikası Nixon Doktrini olarak da bilinen (bkz. ABD **Başkanlarının Ünlü Doktrinleri** kutusu, cilt I, s. 527), Körfez'de "çifte direk" (*twin pillar*) politikasıyla İran ve Suudi Arabistan'a dayanmaktı. Bunlardan özellikle İran'a, Şah'ın da isteğiyle büyük miktarda silah sağlanmış ve bu ülke sahip olduğu potansiyelle bölgenin güvenliğinde özel bir yere sahip olmuştu. İran'ın kaybı şimdi ABD'nin Orta Doğu politikasını yeniden biçimlendirmesini gerektirmişti.

ABD söz konusu iki gelişme karşısında Carter yönetimiyle birlikte başlayan ama ardından gelen Reagan yönetimiyle de devam eden birtakım önlemler almaya başladı. Hint Okyanusundaki Yedinci Filo ve Akdeniz'deki Altıncı Filo takviye edildi, Orta Doğu komutanlığı (*Mideastfor*) güçlendirildi, bu arada Carter Orta Doğu'ya yönelik olarak kendi adıyla anılan doktrinini açıkladı (bkz. **ABD Başkanlarının Ünlü Doktrinleri** kutusu, cilt I, s. 527) ve Mayıs 1981'de Körfez İşbirliği Örgütünün (*Gulf Cooperation Council*) kurulmasına öncülük etti.

Bu çerçevede ABD, yalnızca bölge ülkelerine dayanmaktan vazgeçip, bölgede kendi hareket yeteneğini ve kapasitesini artırma politikasına yöneldi. Carter'dan sonra başa geçen Reagan bunu daha da geliştirerek Orta Doğu'da bloklararası çatışma bulunduğunu ileri sürdü ve "stratejik oydaşma" kavramını ortaya atarak Türkiye, Pakistan ve Afrika Boynuzunu da içeren bir alanda işbirliğini geliştirmeye çalıştı.

ABD'nin Orta Doğu'ya yönelik olarak; NATO'nun sorumluluk alanının genişle-

tilmesi (bkz. **NATO'da Alandışılık Sorunu** kutusu, cilt I, s. 567), Reagan planının ortaya atılarak İsrail ve Araplar arasındaki sorunların çözülmesi girişimi ve Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gibi girişimleri de oldu.

Türkiye bu politikaların birçoğunda merkezî bir yere sahipti. Örneğin, ABD, SSCB'nin etkisini Kuzey Kuşak ülkeleriyle (*Northern Tier* - bkz. **Jeopolitik Kuramlar** kutusu, cilt I, s. 562) sınırlandırmak istemiş, bu yüzden 1980'lerin başlarında NATO Başkomutanı Alexander Haig Türkiye ile Pakistan arasında stratejik işbirliği kurulması için çaba göstermişti. Öte yandan ABD, SSCB'nin Afganistan işgalinden rahatsızlık duyan Çin'le de yakınlığını artırmış, daha önemlisi Türkiye ile Çin arasındaki ilişkilerde de bir gelişme görülmüş ve karşılıklı üst düzey ziyaretlerde artış yaşanmıştı. Mısır'ın bölgedeki yalnızlığının giderilmesinde de Türkiye'ye rol düşmüş ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) toplantılarına 12 Eylül yönetimi sırasında ilk kez başbakan düzeyinde katıldığı toplantıda Mısır'ın üyeliğe dönmesi için çaba göstermişti. Ayrıca, Körfez ülkeleriyle ilişkilerde de hem ekonomik, hem siyasal, hem de askerî alandaki işbirliğini de artırmıştı.

ABD'nin bölgede hızlı hareket yeteneğinin geliştirilmesi Çevik Kuvvet'in oluşturulmasını gündeme getirecekti. Bu konu 1980'lerin başında iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tuttu.

3) Çevik Kuvvet (Rapid Deployment Force) Sorunu

Çevik Kuvvet sorunu bu dönemde, ABD'yle ilişkilerde Türkiye'yi en çok zorlayan konulardan biri oldu (bkz. **Çevik Kuvvet** kutusu, s. 46). ABD Çevik Kuvvet'e büyük önem veriyordu ve 1980 boyunca Umman, Kenya ve Somali'yle tesis anlaşmaları yapmıştı. Fakat bu son iki ülke hem Körfez'e uzaktı, hem de alt yapı kapasiteleri yetersizdi. Bu bağlamda, Yönetim çevrelerinde Türkiye NATO üyesi olması, daha gelişmiş bir alt yapıya sahip bulunması ve coğrafi açıdan daha iyi bir konumda olması gibi nedenlerle bu tür bir göreve daha uygun bulunuyordu. Fakat 12 Eylül öncesinde Demirel hükümeti Çevik Kuvvet'e sağlanacak kolaylıklar konusunda olumsuz tavır almıştı.

12 Eylül'den sonraysa Türkiye'nin siyasal açıdan bu tür bir öneriye direnmesi daha zordu. Bu yüzden ABD 12 Eylül ertesinde Türkiye üzerindeki baskılarını artırdı. Bununla birlikte, askerî yönetim de Türkiye'deki üslerin doğrudan Çevik Kuvvet tarafından kullanılmasına izin vermekte zorlandı.

Türkiye'nin bu görüşü hem Haziran 1981'de Washington'a yaptığı bir gezide Milli Savunma Bakanı Haluk Bayülken, hem de Eylül 1981'de yaptığı bir konuşmada "Körfez'in savunması Körfez ülkelerine aittir" diyen Dışişleri Bakanı İlter Türkmen tarafından belirtilmişti (Güldemir, 1987, s. 134). Gerçi bu dönemde dış politikada son sözü genellikle Evren söylüyordu ve ABD'li yetkililer de bu yüzden bu tür sorunları daha "esnek" buldukları Evren'le çözmeyi tercih ediyorlardı fakat bu kez Evren de ABD'yi tam olarak memnun edemedi. Evren NATO üyesi ülkelerin Orta Doğu'ya müdahale konusunda ortak bir karar almaları durumunda Türkiye'nin buna uyacağını ama Türkiye'nin tek başına bu tür bir rol üstlenemeyeceğini belirtti. Bu konuyla ilgili olarak ABD'li yetkililerle yapılan görüşmelerde Türk tarafı böyle bir yükümlülüğün Türkiye'nin içinde ve dışında ters etkiler yaratabileceği

Çevik Kuvvet

1970'lerdeki Arap-İsrail savaşı ve petrol ambargosundan sonra ABD'nin dikkatleri yoğun biçimde Orta Doğu ve Basra Körfezine çevrildi. Mobil bir askerî birlik planlandı. Ağustos 77'de Başkan Carter bunu imzaladıysa da proje ancak 1979'da İran ve Afganistan olayları üzerine Ocak 80'de Carter Doktrininin ilan edilmesiyle hayata geçirildi. Ortak Çevik Kuvvet *(Rapid Deployment Joint Task Force)* 1 Mart 1980'de böylece kuruldu.

Reagan yönetimi bu politikayı daha da geliştirerek devam ettirdi ve Çevik Kuvvet'in sayısını artırma kararı aldı. Çevik Kuvvet'in adı da 1 Ocak 1983'ten itibaren Birleşik Devletler Merkezî Komutanlık (*US Central Command*-CENTCOM) olarak değiştirildi. 1985'e gelindiğinde bu güce tahsis edilen asker sayısı 300.000'e çıktı.

ABD bu dönemde Orta Doğu ve Kafkasya'ya yakın bir bölgede yeni "üs" arayışından çok teçhizat depolama ve lojistik destekten oluşan "tesisler"in (*facilities*) kurulmasını ve mevcutlarının geliştirilmesini talep ediyordu. Bunun da nedeni üslerin hem siyasal tepki yaratması, hem de ekonomik maliyetinin çok yüksek olmasıydı. ABD askerleri söz konusu ülkeler yerine Florida'da bulanacak, fakat müdahale durumunda büyük sorun yaratabilecek olan havaalanları, su, mühimmat, yakıt depoları bölgedeki belli ülkelere önceden yerleştirilecek (*pre-positioning*), böylelikle Çevik Kuvvet'e ait birlikler gelirse herşeyi hazır bulacaktı. Akılcı görülen bu yaklaşım uygulamada bazı sorunlarla karşılaştı.

Bir defa, bu gücün ülke içi istikrarsızlıklar ortaya çıktığında da kullanılabileceği yolunda tartışmalar olmuştu. Bu da bölge ülkelerini rahatsız etmişti.

İkinci olarak, Çevik Kuvvet ilk kurulduğunda NATO savunma planlarının dışındaydı. Fakat Reagan yönetimi Çevik Kuvvet'in komutanlığını Florida'dan alarak Ocak 1981'de Avrupa Müttefik Komutanlığına (*SACEUR*) bağladı. Böylece ABD, olası alandışı müdahalesini NATO çerçevesi içine sokma konusunda, diğer müttefikleri tarafından kabul görmese de, önemli bir girişimde bulunmuş oluyordu.

Bölgedeki gelişmelerden doğrudan etkilenen Körfez ülkeleriyse çelişkili bir tutum sergilediler. Bu ülkeler bir yandan ABD'nin bölgesel bir tehdit durumunda kendilerini korumalarını isterken, öte yandan bunun içte yaratacağı sorunlardan dolayı da çekinmişler ve bu fikre uzak duruyor görüntüsü vermek istemişlerdi.

(İ. Uzgel)

ve sonuçta bunun ittifakın kendisine zarar vereceği görüşünü ileri sürdü.

Bu durumda, projeye büyük önem veren ABD, resmî ve gayriresmî nitelikteki yetkilileriyle Türkiye'yi ikna etmek için yoğun çaba göstermeye başladı. Ekim 1982'de Türkiye'ye ilk kez bir CIA başkanı gelirken, ünlü ABD'li stratejist Albert Wohlstetter ve Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi Paul Henze Türkiye'de konferanslar vererek Türkiye'nin bölgede oynayacağı rol ve SSCB'den kaynaklanan tehdit hakkında kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı. Hatta, Henze bu dönemde artışa geçen ASALA terörünü SSCB'nin Doğu Anadolu'yu Türkiye'den koparma çabasının bir parçası olarak değerlendirmeye kadar gidiyordu.

Türkiye'nin ABD'yle ilişkilerinin stratejik boyutunun çok yoğun olduğu bu dönemde 12 Eylül yönetiminin Çevik Kuvvet konusunda çekingen tavır takınmasının altında yatan nedenler şöyle sıralanabilir:

Birincisi, Türkiye sol bir atmosferden yeni çıkmıştı ve Türkiye içinden de buna tepki gelebilirdi.

İkincisi, Türkiye, ABD'nin bölgedeki siyasal hedefleri ve Çevik Kuvvet'in ne tür misyonlar üstleneceği konusunda yeterli bilgiye de sahip değildi. Örneğin,

Çevik Kuvvet'in bir Arap-İsrail çatışmasına Türkiye'deki tesisleri kullanarak müdahale etmesi durumunda Türkiye'nin bölgedeki konumu bundan olumsuz etkilenirdi.

Üçüncüsü, bu dönemde, Orta Doğu'ya ekonomik bir açılım da söz konusuydu ve Türkiye bu proje yüzünden İran, Irak ve Libya gibi ticari ve ekonomik ilişkilerin giderek arttığı ülkelerin tepkisini çekmek istemiyordu.

Dördüncüsü ve asıl önemlisi, Çevik Kuvvet bu bölgede son derece soğuk karşılanan bir kavramdı ve Körfez ülkelerinin kendileri bile buna barış zamanında izin verme konusunda tereddüt göstermişlerdi.

Bu çekingenliğine ve resmî açıklamalarında bunu reddetmesine rağmen Türkiye Çevik Kuvvet'in depolama ve tesisler edinmesini belli koşullarla kabul etti ve bunu da bir anlaşmaya bağlama yoluna gitti.

4) 1982 Mutabakat Muhtırası (Memorandum of Understanding)

Bu anlaşmanın gerçekleştirilmesinde başlıca iki etken rol oynadı. Bunlardan birincisi yukarıda sözü edilen Çevik Kuvvet, ikincisi ise Türkiye'deki savunma alt yapısının güçlendirilmesiyle ilgiliydi.

1980'lerin başında Richard Perle ve Albert Wohlstetter gibi ABD'li yetkili ve stratejistler Türkiye'nin doğusunda bir savunma boşluğu bulunduğunu ileri sürerek burasının güçlendirilmesi için Türkiye'ye telkinde bulunmaya başladılar. Bu yaklaşıma göre Türkiye ile SSCB arasındaki konvansiyonel denge Kafkaslarda Türkiye'nin 8 tümenine karşılık 19 tümene sahip olan SSCB'den yana ağır basıyordu. Ayrıca, NATO yetkilileri uzun bir süredir "Merkez Cephe Sendromu" adı verilen bir yaklaşıma sahiptiler ve orta Avrupa'nın yer aldığı bu cephenin NATO savunmasında öncelikli bir yer tutması gerektiğini düşünerek Doğu Anadolu'yu ihmal etmişlerdi.

Hem Doğu Anadolu'daki "savunma boşluğu"nu giderme, hem de daha önce sözü edilen Çevik Kuvvet'e acil müdahale kolaylıkları sağlama konusunda ABD'li yetkililerle görüşmeler başladı. Bu çerçevede, Aralık 1981'de ABD Savunma Bakanı Caspar Weinberger'ın Ankara'yı ziyareti sırasında burada Türkiye'nin savunma ihtiyaçlarının tartışılacağı ve üslerin durumunun görüşüleceği Yüksek Düzeyli Savunma Konseyi kuruldu. Sonunda 29 Kasım 1982'de Bruxelles'de General Necdet Öztorun ve Richard Perle tarafından bir Mutabakat Muhtırası (*Memorandum of Understanding*) imzalandı. Basına yapılan açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla, anlaşmayla Türkiye'deki 10 havaalanının modernize edilmesi ve yeni teknolojilere uyarak Muş ve Batman'da 2 yeni havaalanı inşa edilmesini öngörülüyordu. Askerî nitelikli olduğu için içeriği resmen açıklanmamakla birlikte 26 Nisan 1983 tarihli *Milliyet* gazetesinde anlaşmanın bazı önemli hükümleri yer aldı.

Anlaşmanın 1. Maddesinde bunun NATO antlaşmasından doğan yükümlülüklerle sınırlı kalacağı, 2/3. Maddesinde "(...) NATO sorumluluk alanı dışında kalan bir Orta Doğu ülkesindeki olası bir gelişmeye müdahale gereği duyulduğunda Türk hava sahasında destek harekatına [girilemeyeceği]," ifade edilerek Orta Doğu bölgesine yapılacak bir müdahale için Türkiye'deki üslerin kullanılamayacağı belirtiliyor, "alandışı" müdahale yasaklanıyordu. 3/2. Maddesinde "malzeme, silah, cephane ve yakıtın ancak Türkiye'nin onayıyla ihraç [edilebileceği]" hükmü ekle-

niyor ve madde 4/3-2'de önceden depolanmanın kabul edildiği ama bunun için Türkiye'nin onayının gerekli olacağı, 6. Maddede de yine "bu üslerden yapılacak hava harekatlarının, NATO tarafından onaylanmış harekat planının desteklenmesi veya uygulanması için [gerçekleşebileceği]" belirtilerek hem olası harekatların Türkiye'nin onayına tabi olması, hem de NATO tarafından onaylanmış olması koşulu getiriliyordu. 3/1. Maddesinde "üslerin komutanlarının Türk subaylar [olacağı]" 5/3. Maddesinde masrafların ABD tarafından karşılanacağı, 9/1. Maddesinde anlaşma süresinin 10 yıl olduğu ve 90 gün önceden ihbar edilmezse 1'er yıl uzatılacağı belirtiliyordu.

Hem basında yer alan bu anlaşma hükümlerinde, hem de yetkililerin yaptığı açıklamalarda üzerinde en çok durulan nokta bu üslerin NATO çerçevesinde kullanılacağıydı. Anlaşmada, üslerin NATO çerçevesinde kullandırılacağı hükmünün yer alması ve NATO onayı koşulunun getirilmesi, diğer müttefiklerin onayını da gündeme getirdiği için "alan dışı" harekatların gerçekleştirilmesini zorlaştırıyordu. Türkiye'nin Çevik Kuvvet'e katkısı açısından sahip olduğu tedirginliğin bir yansıması olmakla birlikte, Türk yetkililer bunun Çevik Kuvvet'le bir ilgisinin bulunmadığını ısrarla ileri sürmüşlerdi. Bununla birlikte, anlaşmanın ABD savunma bakan yardımcısı tarafından imzalanması ve 200.000.000 dolar tutacağı tahmin edilen masrafların bu ülke tarafından karşılanacak olması, söz konusu üslerin NATO yerine ABD tarafından kullanılacağını gösteriyordu.

Görüldüğü gibi, Türkiye bu üslerin Orta Doğu'daki gelişmelerde kullanılması konusundaki çekincesini de anlaşmaya koydurmuştu. Ayrıca, kullanım için kendi onayının alınması koşulunu getirdiği için duruma göre karar verme yetkisini de elinde tutmuş oluyordu. Yine de, uzun menzilli bombardıman uçaklarıyla kargo uçaklarının iniş-kalkışına olanak sağlayacak şekilde hazırlanan bu havaalanları ABD'nin Basra Körfezine ulaşmasını çok kolaylaştıracaktı ve ayrıca SSCB'ye karşı da büyük avantaj sağlayacaktı. Böylelikle, Kafkaslar buradan kalkacak savaş uçaklarının menzili içinde kalırken, Körfez'e 500 milden daha az bir mesafeyle bu iki havaalanı NATO ve ABD'nin kullanabileceği bu bölgeye en yakın askerî üsleri oluşturuyordu. Bu havaalanları ABD'ye gerçekten de gerekli olacak ve 1991'de Körfez Savaşı sırasında İncirlik'ten kalkan savaş uçakları Batman, Muş ve Diyarbakır'daki havaalanlarında yakıt ikmali yapıp Irak'ı bombalayacaklardır.

Türkiye'deki askerî darbe sonrasında siyasal istikrarın sağlanması, Ekim 1980'de Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesi, Kasım 1980'de SEİA'nın onaylanması, Çevik Kuvvet'in kurulması ve Türkiye'deki üslerin takviye edilmesi, Pakistan'la işbirliğinin artırılarak Kuzey Kuşağının güçlendirilmesi, İslam etkeninin SSCB'ye karşı kullanılması ABD'nin bölgedeki karşı atakları olarak gelişti.

III) Özal Dönemi (1983-91)

Darbe sonrasında ilk olarak 6 Kasım 1983'te yapılan ve askerî yönetimin adaylara uyguladığı vetolar yüzünden göstermelik olan seçimlerden, Turgut Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) büyük başarı göstererek birinci parti olarak çıktı.

MGK'nın desteklediği ve başında emekli orgeneral Turgut Sunalp bulunan Milliyetçi Demokrat Parti (MDP) bekleneni veremezken, ANAP, uzlaşmacı bir görüntü vererek dört eğilimi (merkez sağ, merkez sol, dinci ve aşırı sağcı) içinde barındırdığını savunmuş ve siyasal partiler arasındaki 1980 öncesi kısır çekişmelerden yılan halkın desteğini almıştı.

Türk siyasal yaşamında yeni bir dönemin açıldığı bu tarihte hem uluslararası ortamın bir yansıması, hem de iç gelişmelerin bir uzantısı olarak Özal'ın ve ANAP'ın iktisadi liberalizmi ve siyasal pragmatizmi iç ve dış politikanın merkezine yerleşti.

ANAP'ın tek başına iktidara gelmesiyle başlayan Özal dönemi, Türkiye'de özellikle ekonomik ve toplumsal yapıda yarattığı önemli değişimler ve dış politikanın yapılışına getirdiği farklılıklar açısından bir kırılma noktası oluşturacaktır.

A) ABD'nin Özal Yönetimine Bakışı

İçte büyük sermaye çevrelerinin desteğini alan Özal'ın dıştaki en önemli desteği ABD'ydi. Bu destek hem Yönetimden, hem de ABD mali çevrelerinden geliyordu.

Özal'ın ABD'yle yakınlığı daha önceki dönemlere dayanmaktaydı. Geçmişte güçlü işveren kuruluşu MESS'i (Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası) yönetmiş olan Özal ABD'de Dünya Bankasında çalışmış, IMF'yle birlikte 24 Ocak istikrar önlemlerinin alınmasında doğrudan görev yapmıştı. Yine, 1982'deki banker skandalından sonra Ulusu hükümetinden istifa eden Özal ABD'ye gidip orada "zayıflamak için" 1,5 ay kalmış ve ABD'li yetkililerle görüşmeler yapmıştı.

Öte yandan, ABD iş çevrelerinin görüşlerini yansıtan *Wall Street Journal* gazetesinde 26 Ağustos 1983'te, yani seçimlerden 2,5 ay önce, Özal'ın ekonomik başarılarından söz eden ve seçimleri kazanmasının Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi için gerekli olduğunu anlatan bir yazı yayınlandı. Burada, Türkiye'nin gerçekleştirdiği ekonomik başarılar övülürken, ABD'nin bunun devamını istediği belirtiliyordu. ANAP'ın seçimlere katılmasına izin verilmesinin demokrasi açısından gerekli olduğunu ileri süren bu yetkililerin, örneğin o dönemdeki Sosyal Demokrasi Partisinin Genel Başkanı Erdal İnönü ve 21 kurucusunun veto edilmesini demokrasi açısından bir eksiklik olarak görmemiş olmaları anlamlıdır.

Özal'ın dinsel eğilimleri, ABD'de Türkiye'yle ilgili yetkililer tarafından bilinmekle birlikte, kendileri açısından rahatsız edici bulunmamıştı. Zaten bu dönemde ABD, daha önce de belirtildiği gibi, ılımlı bir İslam kuşağını komünizmle mücadelesinde gerekli görüyordu. Bu yüzden, Nakşibendi tarikatına mensup olan ve o dönemde hem Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye, hem de liberal ekonomik politikaları uygulamaya hazır yeni bir politikacı olarak beliren Özal aslında ABD'nin aradığı özelliklere fazlasıyla sahip bir liderdi. Zaten Özal, 15 Kasım 1985'te Paris'te yapılan "İslam ve Batı'nın Yeni Bir Ekonomik Düzene Katkısı" başlıklı konferansta, İslam'la kapitalizmin bir sentezini yapmaya çalışmış ve her ikisinde de fiyatların piyasada belirlendiğini söyleyerek bunların temelde birbiriyle çelişmediğini ileri sürmüştü.

B) Siyasal İlişkiler

1983-1989 arasında Turgut Özal'ın başbakanlığında Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiler genelde çok yakındı ve altın yıllarını yaşadı. Gerek Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler, gerekse Türkiye'nin geçirdiği ekonomik dönüşüm her iki tarafın da birbirine duyduğu ihtiyacı artırmıştı.

Özal'ın ABD'yle ilişkilere yaklaşımı, bu ülkeyle yakın ilişkiler kurmanın ABD'nin Türkiye yanlısı politikalar izlemesinde daha yararlı olacağı varsayımına dayanıyordu. Özal'a göre, Türkiye, Yunanistan Başbakanı Papandreu gibi çatışmacı ve uzlaşmaz bir yol benimsemiş olsaydı, bu politika ABD'deki Ermeni ve Rum lobilerinin durumunu güçlendirecekti ve sonuçta bundan Türkiye zararlı çıkacaktı. Özal zaten Türkiye'nin bu konudaki ekonomik sınırlamalarının da farkındaydı.

Bu yüzden Özal, öncelikle, ilişkilerdeki pürüzlü noktaları ortadan kaldırmaya çalıştı. Ermeni karar tasarıları, Türk-Yunan ilişkileri ve Kıbrıs sorununun ilişkilere yansıması gibi konuları küçümsemesi ve ödün verici bir izlenim yaratmasının nedeni buydu. Bu yaklaşımın ikinci ayağını ise, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi oluşturmuştu. Özal da iktidarının ilk döneminde Türk dış politikasının geleneksel özelliğini sürdürmüş ve Türkiye'nin Batı savunmasına sağladığı stratejik katkı karşılığında yardımın artmasını savunmuştu. Daha sonra ise yardım yerine ticarete ağırlık vermeye çalışacaktır.

İlişkilerdeki bu yakınlığa rağmen, özellikle ABD'den gelen yardım konusunda Türkiye'nin beklentileri tam olarak karşılanamadı. Ayrıca, Ermeni sorunu, Kıbrıs ve Türk-Yunan ilişkileri gibi birçok konuda ABD'yle ilişkilerde sorunlar yaşandı.

1) Türkiye, Orta Doğu ve ABD

Özal bu dönemde ABD'nin Orta Doğu'daki istikrara verdiği önemi fark etmişti ve Türkiye'yi Orta Doğu'da ABD desteğinde önemli bir ülke haline getirmek istiyordu. Mart 1985 sonunda ABD'ye yaptığı ziyarette, Orta Doğu'da güçlü olursa, Türkiye'nin komşu ülkeler üzerinde etkili olacağını, bunun da ABD'nin işine geleceğini söylemişti. Türkiye bir yandan Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirecek ve bu bölgeye yönelik dışsatımını artıracak, öte yandan da Orta Doğu'da etkin bir rol oynayarak ABD'den aldığı yardımda bir artış sağlayabilecekti.

Bu sırada, ABD'nin Türkiye'deki üsleri ve özellikle İncirlik'in kullanımına izin verilmesi yolundaki baskıları sürmekteydi. Özal hükümeti, kendisinden önceki yönetimin politikasını sürdürmüş ve 26 Nisan 1985'te, Kasım 1982'de imzalanmış olan Mutabakat Muhtırasının teknik yönlerini düzenleyen 9 uygulama anlaşması yapmıştı (Destek, Havaalanları, Ulaştırma, Haberleşme, Tesisler, Tedarik, İşgücü, İnşaat, Çalışma Grupları). Bu çerçevede Muş ve Batman'da bir askerî havaalanı açılması ve Malatya havaalanının genişletilmesi çalışmalarına başlandı.

Bununla birlikte, hükümet Çevik Kuvvet konusunda bir yandan kamuoyuna ABD'nin taleplerine uyulmadığı mesajını verirken, öte yandan basında İncirlik üssünün genişletildiği yolunda haberler yer alıyordu ki, aslında Çevik Kuvvet için Türkiye'den istenen de bu tür alt yapı tesisleriydi. Bunun yanında, ABD İncirlik üssünde bulunan F-4 uçaklarını F-16'larla yenilemek de istiyordu. Bu çerçevede

ABD eski başkanlarından Nixon'un Eylül 1985'teki Türkiye ziyaretinde Türkiye'nin Orta Doğu'da İran'dan boşalan yeri doldurması gerektiğini açıklaması Türk Dışişleri Bakanlığından tepki görmüştü.

Bu dönemde Körfez ülkelerinin Çevik Kuvvet'e yönelik tutumunda henüz bir değişiklik olmamıştı ve Özal'a göre buna ancak bu konuda bölge ülkeleriyle bir anlaşma sağlandığı takdirde izin verilebilirdi, yoksa Türkiye bölge üzerindeki ağırlığını kaybederdi.

1980'ler boyunca ABD ile Körfez ülkeleri arasında bu tür bir anlaşma gerçeklemeyecek, bunun için Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalini beklemek gerekecektir.

ABD bir yandan Türkiye'nin Orta Doğu bölgesindeki istikrara katkıda bulunmasını isterken, öte yandan da Türkiye'yi İsrail'le yakınlaşmaya itiyordu. Böylece bölgedeki iki yakın müttefikini birbirine bağlayarak kendi konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. Bu şekilde, Camp David anlaşmasından sonra Arap dünyasından dışlanan Mısır da yalnızlıktan kurtulacak, bu üç ülke arasında bir yakınlaşma sağlanabilecekti. ABD'li yetkililer ve stratejistler gerek dış yardım, gerekse Ermeni soykırımı tasarıları gibi konularda Kongre'nin desteğini sağlayabilmek için İsrail'le ilişkileri geliştirmeyi öneriyorlardı.

Pragmatik bir dış politika anlayışına sahip olan Özal bir yandan Orta Doğu ülkelerine yönelik dışsatımın ve müteahhitlik işlerinin artmasını teşvik ederken, öte yandan 1985'te ABD'ye yaptığı ziyarette gizlice Yahudi lobisinin önde gelenleriyle ve İsrail'in Washington büyükelçisiyle görüşmüştü. Yahudi lobisi de Özal'dan İsrail'le ilişkileri geliştirme karşılığında Kongre'de Türkiye'ye destek sö-

İrangate Olayı

İran İslam inkılabı ve bu sırada Tahran'daki ABD büyükelçiliğinin işgal edilmesi nedeniyle ABD-İran ilişkileri gerginleşmiş, ardından Eylül 1980'de İran'la Irak arasında savaş başlamıştı. Şah döneminde ordusunu Amerikan silahlarıyla donatmış olan İran savaş nedeniyle hem yeni silah, hem de yedek parça arayışı içindeydi. Humeyni rejiminin sıkışınca ABD'den İsrail aracılığıyla gizlice silah satın aldığı ve bu olayda Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi Yarbay Oliver North'un önemli bir rol oynadığı ortaya çıktı. ABD'nin ilişkilerinin son derece kötü olduğu İran'a silah satmasının nedeni, o sırada Nikaragua'da sol Sandinista yönetimine karşı savaşan "kontra" gerillalarının faaliyetini finanse etmekti ve buradan elde edilen paralar oraya aktarılmıştı. Çünkü Yönetim'in, Kongre'den bu tür bir faaliyet için kaynak sağlaması mümkün değildi. Yani, skandal içinde skandal vardı.

İrangate olayına Türkiye'de bazı kesimlerin karıştığı yolunda hem Türk, hem de dış basında haberler yer aldı. Özellikle Özal'ın çevresinde yer alan işadamlarından Kemal Horzum'un Kasım 1984'te kurduğu havayolu şirketinin bu silahların gönderilmesinde rol oynadığı yolunda iddialar ortaya atıldı.

Bu olay, daha önceki Watergate skandalından esinlenilerek Irangate olarak adlandırıldı. Bu konuda 1986'da açılan soruşturmada Oliver North Kongre'nin çalışmalarını engellemek ve Ulusal Güvenlik Konseyi belgelerini yok etmek gibi iddialardan suçlu bulunurken, Başkan Reagan'ın sorumluluğu bulunmadığı sonucuna varıldı.

Bu olay ABD'nin orta Amerika'daki yasadışı bir faaliyeti sürdürebilmek için, İran'a bile silah satabileceğini, İran'ın ise "büyük şeytan" ilan etmesine rağmen ABD'den silah alabileceğini gösterdi. Realpolitik her zaman ve zeminde faaliyetteydi.

(I. Uzgel)

zü vermişti. Ama 1982'de Lübnan'a giren, 1981'de Irak'taki nükleer santrali, 1987'de de Beyrut'tan taşınan FKÖ merkezini Tunus'ta bombalayan İsrail'e, İslam dünyasında çok sert tepki duyuluyordu. Bu tür gelişmeler o tarihte Türkiye'nin İsrail'le yakınlaşmasını önlemişti. ABD'nin bu amacını gerçekleştirmesi için 1990'lardaki Orta Doğu Barış Sürecini beklemek gerekecektir (bkz. Orta Doğu Barış Süreci kutusu s. 570-571).

Türkiye ile ABD'nin İran-Irak savaşı sırasındaki politikaları genel olarak birbirine yakın oldu. Gerek ABD, gerekse Türkiye taraflardan birinin mutlak galibiyetini istemiyordu. Bu yüzden ABD, savaşın gidişine göre hem İran, hem Irak'a silah satıyordu. Gelirinin Nikaragua'daki Kontralara aktarıldığı İran'a silah satışının Türkiye üzerinden yapıldığı iddiaları Türk ve ABD basınında yer aldı. (bkz. İrangate Olayı kutusu, s. 51). Özal ise özellikle İran ile ABD arasında arabulucu olmayı denemiş ama İran'ın bu konudaki isteksizliği yüzünden herhangi bir sonuç alamamıştı.

1986 sonunda İran'ın Musul ve Kerkük'ü tehdit etmesi hem Türkiye'de, hem de ABD'de kaygı uyandırdı. Böyle bir durumda bu bölgedeki petrol alanları İran'ın eline geçecek, ayrıca bu bölge İran'ın dinsel etkisine girecekti. Böyle bir durumda ABD'deki araştırma kurumları, Türkiye'nin bu bölgeyi 400 yıl boyunca yönettiği ve bu geçmişini hatırlaması gerektiği yolunda ABD basınına açıklamalarda bulundular. Türk basınında da emekli büyükelçi Coşkun Kırca gibi yazarlar böyle bir olasılık durumunda Türkiye'nin "İran'dan önce davranması" gerektiğini yazıyorlardı. Fakat İran saldırısının durdurulması, böyle bir olasılığı, farklı koşullarda olmakla birlikte 1991'de tekrar gündeme gelmek üzere ortadan kaldıracaktır (bkz. ABD'nin Kürt Devleti Senaryoları kutusu, s. 259).

Türkiye'nin 12 Eylül yönetimiyle başlayıp Özal döneminde artarak devam eden ABD ve Orta Doğu eksenli dış politikası basın ve muhalefet tarafından sert bir biçimde eleştiriliyordu. Yabancı basında da gündeme gelen bu saptama, Türk basınında, Özal'ın Türkiye'yi batı Avrupa'dan uzaklaştırarak ABD-Orta Doğu eksenine oturtacağı ve bu bölgede İran'dan boşalan yeri dolduracağı şeklinde yorumlara neden oldu. O sırada siyaset yapma yasağı bulunan Bülent Ecevit ise Türkiye'nin batı Avrupa'nın demokratik ilke ve değerlerinden uzaklaştığını ve giderek ABD'nin bölgedeki harekât üssü haline geldiğini söylüyordu. Gerçekten de, 12 Eylül yönetimi sırasında başlayan bu uzaklaşma süreci Özal hükümetinin ilk döneminde de devam etmiş, hatta Özal batı Avrupa'yı ve AT'yi küçümseyen bir tavır almıştı. Örneğin, Özal Türkiye'de insan hakları uygulamalarını eleştiren bir raporu hazırlayanların "sahtekarlık" yaptıklarını söyleyebiliyor ve 21 Kasım 1984'te *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan bir demecinde Türkiye'ye verilmesi gerektiği halde Yunanistan'ın vetosu yüzünden engellenen 2. Mali Protokolle ilgili olarak da "Türkiye'nin AT'nin vereceği 600.000.000 dolara ihtiyacı olmadığını" ileri sürüyordu.

Bununla birlikte, Orta Doğu pazarının 1980'lerin ortalarından itibaren tıkanması sonucu Özal hükümeti yüzünü tekrar AT'ye dönmek zorunda kalacaktır. Ayrıca, Türkiye'nin bu dönemde dışa açık büyüme modeli çerçevesinde dış yardıma olan ihtiyacı çok açıktır ve bu sorun yalnızca AT'yle değil, Türkiye'nin ilişkilerinin iyi durumda olduğu ABD'yle de gündeme gelmiştir.

2) ABD Yardımı

ABD'nin 1980'lerde Türkiye'ye yaptığı askerî ve ekonomik yardım genelde yüksek seyretmekle birlikte hem miktarı hem de koşulları açısından Türkiye'yi memnun etmedi ve ilişkilerde sorunlu bir alan oldu. Bu dönemde ABD yardımının niteliği ve ilişkilerde nasıl bir rol oynadığı konusuna geçmeden önce yardımın genel özelliklerine değinmek gerekir.

ABD'nin 1961 tarihli Dış Yardım Yasası *(Foreign Assistance Act)* çerçevesinde hibeleri kapsayan Askerî Yardım Programı *(Military Assistance Program-MAP)* ve Türk subay ve personelinin de eğitim için yararlandığı Uluslararası Askerî Eğitim Programı (IMET) uygulanmaya başlanmıştır. ABD'nin elinden çıkardığı ihtiyaç fazlası her türlü silah ve malzeme askerî yardım programı (MAP) çerçevesinde verilirken, bu program 1989'da sona erdi. Onun yerine bu tür yardım 1990'larda başka kanallardan sürecektir. Bunun yanında hem faizli ve geri ödemeli Dış Askerî Satışlar *(Foreign Military Sales-FMS)* ile Güney Kanat Yardımı *(Southern Regional Amendment-SRA)* kapsamında yardım yapılmıştır. Ekonomik yardım ise Ekonomik Destek Fonu *(Economic Support Fund-ESF)* bir fondan karşılanmış ve bu fondan sağlanan yardım bazen silah alımında da kullanılmıştır. Bu yüzden söz konusu yardım bazen "güvenlik yardımı" olarak da tanımlanmaktadır.

Esas olarak 1980'ler boyunca devam eden ve daha sonra değişikliğe uğrayan bu uygulamada, Türkiye'nin silah yardımını sağlamada en çok ve en uzun süre kullandığı yöntem olan FMS öne çıkmıştır. Türkiye'nin 1972'den itibaren almaya başladığı FMS kredileri kısa ve uzun vadeli olarak verilmekte ve türüne göre 1-3 ya da 10 yıllık ödemesiz dönem sonunda ve yine türüne göre yüzde 5 ile yüzde 14 arasında bir faizle geri ödenmektedir. FMS kredilerinin bir özelliği de belli bir bölümünün hibe şeklinde olmasıdır. 1993'te hibenin tamamen kaldırılmasına dek Türkiye'nin aldığı 7.5 milyar dolarlık FMS kredisinin yüzde 60'ı kredi, yüzde 40'ı hibe olarak kullandırılmıştır. ABD'nin Türkiye'ye sağladığı kredilerin "yardım" adını alması bu hibe unsuru sayesinde olmaktadır (1990'lardaki gelişmeler için bkz. 1990'den Bugüne, ABD ve NATO'yla İlişkiler, Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı)

Türkiye'nin almayı istediği silah sistemlerinin alım işlemleri, ister kredi ister hibeyle karşılansın, doğrudan ABD'li yetkililerin Türkiye adına üretici firmalarla yaptığı görüşmeler sonucu gerçekleşmektedir. Bu sistemler için gerekli eğitim, yedek parça ve diğer destek ürünleri verilen kredi ya da hibe dışında tutulmakta, yani bunların ödemelerinin Türkiye tarafından nakit olarak yapılması gerekmektedir (Atalay, s. 238-247).

Silah Satış Denetimi Yasası gereğince Yönetim 14.000.000 doları aşan askerî krediler ve satışlar için Kongre'nin onayını almak zorundadır. Bu da Türkiye'ye sağlanan kredilerde Kongre faktörünü gündeme getirmiş ve bu konuda ilişkilerde zaman zaman sorunlar yaşanmasına yol açmıştır. Yönetim'in önerdiği yardım uzun bir bürokratik süreç izleyerek Temsilciler Meclisi ve Senato Ödenekler Alt Komitesinden geçerek bir sonraki mali yıl için Dış Yardım Tasarısı olarak yasalaşmakta, bu sırada Türkiye için önerilen yardım miktarında genelde kesintiye gidilmektedir.

Genel olarak bakıldığında ABD'nin Türkiye'ye bu dönemde yaptığı yardımda şu noktalara değinmek olanaklıdır.

Birinci olarak, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yardım bu dönem boyunca genellikle askerî ağırlıklı oldu (bkz. **ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı (1980-90)** tablosu, s. 54). ABD, özellikle bu dönemin başında Türkiye'nin acil olarak ihtiyaç duyduğu ekonomik yardımı diğer Batı ülkeleriyle IMF ve OECD gibi kanallardan yapıyordu. Bu özellik, bütün 1980'ler boyunca korundu. ABD'nin Türkiye'ye yaptığı ekonomik yardım 1980'lerin başında yüksek seyredip, bu dönemin sonuna doğru indi. Bunun başlıca nedeni, 1980 başlarında ABD'nin Türkiye'deki ekonomik dönüşüme verdiği destekti. Askerî yardım ise 1980'lerin ortalarında büyük miktarlara ulaştıysa da dönem sonunda özellikle FMS kredilerinin hibe kısmı büyük düşüş gösterdi.

ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı 1980-90 (milyon $ olarak)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Askerî											
Hibe	5.4	2.8	60	112	234	215	206	312	156	340	412
Kredi	202	250	343	290	525	485	409	178	178	90	86
Ekonomik	198	201	300	245	175	185	119	100	32	60	14

İkinci olarak, ABD, yardımı ilişkilerde bir koz olarak kullandı ve askerî ve ekonomik ilişkiler dışındaki koşullara bağladı. Yardım konusunda Türkiye'yi en çok rahatsız eden nokta da bu oldu. Bu koşullardan en önemlisi ABD'nin yardım konusunda Kıbrıs sorununu gündeme getirmesiydi. Rum lobisi özellikle Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesinden sonra Kongre'deki girişimlerini artırmıştı. Hatta, Senato'ya sunulan bir değişiklik önergesi Türkiye'ye yapılan tüm yardımı Maraş'ın geri verilmesi koşuluna bağlamaya çalıştıysa da bu öneri kabul edilmedi. Yine de bu yöndeki girişimler sonucu 1984 yılı için Kongre'nin her iki kanadında da alt komitelerden geçerken Yönetim'in önerdiği 930.000.000 dolarlık askerî ve ekonomik yardımda 200.000.000 dolarlık bir indirim yapıldı. Kongre bu yardımı onaylarken, Yönetim'den Kıbrıs'ın bölünmesini önleyecek girişimlerde bulunmasını, Maraş konusunda Türkiye'nin çözümü zorlaştıracak eylemlerde bulunmamasını (Maraş'ı yerleşime açmaması) sağlamasını istedi. Zaten bir yıl sonra da başkanın Kıbrıs sorununun çözümü için yapılanlar hakkında kendisine bilgi vermesini de isteyecek ve bundan sonra her yıl başkan Kongre'ye Kıbrıs'la ilgili rapor vermeye başlayacaktır. Türkiye ise bu süreçte elindeki SEİA'nın uzatılması, onaylanması gibi kozları oynayarak yardımın miktarının ve koşularının elverişli olması için çalıştı.

Eylül 1986'da Temsilciler Meclisi Ödenekler Alt Komitesi Türkiye'ye yapılması öngörülen yardımda kesintiye gitti ve Türk askerlerinin Kıbrıs'tan çekilmesini tavsiye etti. Şubat 1987'de Reagan yönetiminin karşı çıkmasına rağmen, ABD Temsilciler Meclisindeki yasa değişikliğinde Türkiye'nin aldığı askerî yardıma Kıbrıs'ta kullanmaması koşulu getirildi ve 200.000.000 dolarlık bir indirime gidildi.

ABD 1970'lerin sonunda uygulamaya başladığı, 7/10 ilkesini 1980'lerde de sür-

dürdü. Özellikle Reagan yönetimi Türkiye'nin Orta Doğu'da oynadığı rol ve sahip olduğu stratejik önem nedeniyle bu orana karşı olduğunu açıklıyordu. Yönetim, herhangi bir askerî malzemenin değerinin belirlenmesindeki ve iki taraftan birine verilecek malzemenin oransal karşılığının tam olarak saptanmasındaki güçlüğe işaret ediyor ve bu durumun esnekliği ve hızı önlediğini söylüyordu. Örneğin, Yunanistan Papandreu yönetimi sırasında askerî ihtiyaç listesini vermekte geciktiği için Yönetim Türkiye'ye verilecek askerî yardımın miktarını belirlemekte zorlanmıştı. Ayrıca, bu oran iki ülke arasındaki sorunların çözümüne de bir katkıda bulunmuyordu. Buna rağmen, oran değişmedi ve Türkiye, ABD yönetimini bu durumu değiştirmek için yeterince çaba göstermemekle eleştirdi.

Üçüncü olarak, Türkiye'ye yapılan ABD yardımının koşulları 1980'lerin sonuna doğru ağırlaşmaya başladı. Bunun da nedeni, SSCB'de 1985'te Gorbaçov'un işbaşına gelerek Glasnost politikasını başlatmasından sonra uluslararası alanda gerilimin azalmasıydı.

1988'de Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi genelde yardımın ülkelerin yaşam düzeyiyle bağlantılı olarak verilmesini önerirken (kabul edilmedi), Türkiye ve Yunanistan'a yapılan askerî satışların (FMS) nakit olmasını önerdi. FMS kredilerinde hibe 1993'e kadar devam etmekle birlikte bu tarihten itibaren kredi faizleri daha yüksek olan piyasa faizleri (yüzde 10-14 arası) üzerinden verilmeye başlandı. Zaten 1990'larda ekonomik yardım miktar olarak önemini tamamen kaybedecek ve koşullu bölümü de Türkiye tarafından reddedilecektir.

ABD yardımının 1980'lerin ortalarından sonra azalmaya başlaması ve koşullarının ağırlaşması Özal yönetiminde rahatsızlık yarattı. Özal Ekim 1987'de Türkiye'nin ABD'den yardım yerine vaat aldığını söyledi ve ABD'yi daha fazla yardım yapmaya çağırdı. Özal, bu arada, İsrail ile Mısır için uygulanmış olan FMS borçlarının silinmesi *(forgiveness clause)* talebinde de bulundu ama bu da ABD tarafından reddedildi.

Gerek ekonomik kalkınması, gerekse ordusunun modernizasyonu için, Türkiye 1980'ler boyunca bu yardıma ihtiyaç duydu ve Menderes döneminden sonra aslında ABD'den en çok yardım aldığı bu dönemde de istediği ve beklediği oranda ve koşullarda yardım alamadı. ABD, söz konusu siyasal koşulların yanında, üstü örtülü olarak lobileri, daha açık olarak da Kongre'yi Türkiye'ye yaptığı yardımı kısıtlamada bir gerekçe olarak kullanmayı sürdürdü.

3) 1985 Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA)

1980'de onaylanarak yürürlüğe girdiğini gördüğümüz Savunma Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının (SEİA) süresi 18 Aralık 1985'te doluyordu. Gerçi taraflar anlaşmayı bu tarihten önce feshetmezlerse otomatik olarak 1 yıl uzayacaktı ama Türkiye anlaşmadaki bazı hükümlerin aleyhine işlediğini savunarak değişiklikler yapılmasını istediği için bununla ilgili notayı 3 ay önceden ABD'ye verdi.

Türkiye'nin bu konudaki politikası ABD'den uzaklaşmak ya da sorun çıkarmak değil, bu anlaşmayı kullanarak ekonomik ilişkilerde gelişme sağlamak, aldığı yardım miktarını artırmak ve genelde koşullarını iyileştirmeye çalışmaktı. Başbakan Özal, iktidarının bu ilk döneminde Türk dış politikasında çok yaygın bir yaklaşımı savun-

muş ve 28 Ekim 1985'te "Ben ona üs veriyorsam, karşılığında ticaretin [ABD'nin Türkiye'den mal almasını] artırılmasını isterim" demişti (*Hürriyet*, 28.10.1985).

Türkiye, ABD'yle bu konuda yaptığı görüşmelerde son 5 yıl boyunca iki ülke arasındaki ilişkilerde hem askerî ve stratejik, hem de ekonomik açıdan dengesizlik ortaya çıktığını bildirdi ve ABD'ye 10 maddelik bir talep listesi sundu. Buna göre; ABD Türk ordusunun modernizasyonuna hız vermeli, Türkiye'ye yapılan yardımı antlaşmaya bağlamalı (yani Kongre faktörünü kullanmamalı), yardım ile ilgisiz konular (Kıbrıs sorunu, 7/10 oranı gibi) arasında bağlantı kurmamalı, Dış Askerî Satışlardan (FMS) kaynaklanan borçları silmeli, savunma sanayiinde işbirliğine gitmeli ve ABD yönetimi Türkiye'nin lobicilik faaliyetlerinde yardımcı olmalıydı. Türkiye ekonomik alanda ise ilişkilerin çeşitlendirilmesini, Türkiye'nin ihracatının önündeki engellerin kaldırılmasını talep etti.

ABD yönetimi bu taleplerin bazılarına olumlu yaklaşırken, bir kısmında değişikliği reddetti. Modernizasyon konusunda elinden geleni yapacağını, yardımın Kıbrıs sorununa bağlanmaması konusunda hemfikir olduğunu ama Kongre'yi ilgilendirdiği için buna bir formül bulunamadığını, lobicilik konusunda ise Türkiye'nin bu sorunu kendisinin çözmesi gerektiğini belirtiyordu. Yönetim, ilişkilerin çeşitlendirilmesini kabul ederken, Türkiye'nin ABD'ye ihracatının önündeki engellerin kalkmasının imkansız olduğunu söylemişti.

Siyasal ilişkilerde "altın çağ"ın yaşandığı bir dönemde ABD'nin yardım ve ticari ilişkilerde bu tür sorunlar çıkarması Türkiye'de rahatsızlık yarattı. Ayrıca, Türkiye, batı Avrupa'yla ilişkilerinin soğuduğu bu dönemde ABD'ye dayanıyor, ondan da istediği ölçüde yardım almada zorluklarla karşılaşıyordu. Türkiye bu durumda anlaşmayı yalnızca 1 yıllığına uzatma yoluna gitti.

Dengesizlik şu noktadan kaynaklanıyordu: Türkiye anlaşmayı devlet olarak yerine getirmeyi yükümlenirken, ABD yönetimi yükümlülüklerini yerine getirirken Kongre etkenini ileri sürüyor ve yardımda kesinti gibi yollara başvurarak anlaşmayı tam olarak uygulamayabiliyordu. Türkiye işte bu yüzden Yönetimi doğrudan muhatap kabul etmek ve Kongre'yi devreden çıkarmak istiyordu. Yönetim ise hem Kongre'yi bir koz olarak kullanıyor, hem de Türkiye için kendi sisteminde bir değişiklik yapmaya yanaşmıyordu.

Aslında, ABD'deki yönetim mekanizması geniş yetkilere sahip başkan ile onun bu yetkilerini özellikle ekonomik kaynakları elinde tutarak sınırlayan Kongre arasında kurulan bir dengeye (*checks and balances*) dayanıyordu. Bu ortam içinde, Türkiye isteklerinin yerine getirilmeyeceğini fark ederek eski taleplerinden vazgeçti ve ilk listeye göre siyasal olmaktan çok teknik ve ekonomik ağırlıklı olan şu talepleri ileri sürdü: Pentagon ihalelerinden Türkiye'ye pay verilmesi, Türkiye'deki ABD personelinin ihtiyaçlarının Türkiye'den karşılanması, Altıncı Filoya bağlı gemilerin ve Avrupa'da bulunan uçakların bakım ve onarımının Türkiye'de yapılması ve savunma alanındaki işbirliğinin yaşama geçirilmesi.

Bu sırada, Temsilciler Meclisi Ödenekler Alt Komitesi, tam tersine ve beklenmedik bir şekilde, bir sonraki yıl olan 1987 için Türkiye'ye verilmesi önerilen hibe ve kredilerde üçte bir oranında kesintiye gitti ve Türk askerlerinin Kıbrıs'tan çekilmesini tavsiye etti. Bunun yanında, Yönetim, Türkiye'de, Orta Asya'ya yönelik yayın yapacak bir radyo istasyonu kurulması önerisini de gündeme getirmişti.

Türkiye'nin daha iyi koşullarda yardım ve iktisadi kolaylıklar elde etmek için SEİA kozunu oynama çabası tam tersi bir sonuç vermiş, ABD, ilişkilerin yapısında değişiklik yapma yolundaki Türk girişiminden duyduğu rahatsızlığı, yeni ve daha ağır koşullar ileri sürerek göstermişti. Orta Asya konusundaysa, kurulduğu günden itibaren SSCB'yle ilişkilerde çok dikkatli davranan Türkiye'nin böyle bir girişimi kabul etmesi mümkün değildi ve buna ret cevabı verdi.

Sonuçta, her iki ülkenin dışişleri bakanları 16 Mart 1987'de Ek Mektup (*Side-letter*) değiş-tokuş ederek SEİA'yı 18 Aralık 1985'ten itibaren 5 yıl süreyle uzattılar. ABD'nin Türk tarafına verdiği Ek Mektup şu önemli hükümleri içeriyordu:

"*Yönetim, SEİA'nın gayelerine ve ABD anayasal usullerine uygun olarak, Türkiye'nin ortak savunmaya yaptığı önemli katkıyla mütenasip yüksek seviyede bir desteği, karşılıklı mutabık kalınmış tavsiyelere dayanarak, kararlı bir şekilde her yıl ABD Kongresi'ne önerecektir. Bu çerçevede ABD yönetimi, Türkiye'ye tüm yardım talebinin gerçekleştirilmesi yolunda, herhangi bir diğer yardım talebine sağlandığından daha az olmamak üzere güç ve kararlılık göstermeyi taahhüt eder.*

"*ABD güvenlik yardımının tavizli ve bilhassa hibe bölümlerinin mümkün olan en yüksek düzeye çıkarılmasına çaba göstermeye de kararlıyız. Türk Silahlı Kuvvetlerinin teçhizatının modernizasyonu için bütün diğer uygun yollarla da mümkün olan azami desteği sağlayacağız. FMS borçlarının halihazır şartlar altında Türk ekonomisi üzerindeki yükünü azaltmak ihtiyacını müdrik olarak, borçları hafifletme yolları arayacak ve Türkiye'ye ekonomik yardım sağlamak için çalışmaya devam edeceğiz.*

"*ABD terörizme karşı mücadele etmek ve terörist hareketleri himaye eden, destekleyen veya yardımcı olan tüm faaliyetlere karşı çıkmak için Türk Hükümeti ile işbirliği yapmak kararlılığını teyid eder.*

"(...) *Türkiye ve ABD arasındaki karşılıklı ticaretteki engellerin kaldırılması için iki Hükümetin de elinden gelen her türlü çabayı göstereceği anlayışındayız.*"

Böylece ABD yönetimi bir "antlaşma" imzalamamış, Kongre faktörünü devreden çıkarmamış, FMS borçlarını silmeyi kabul etmemiş, bunlara karşılık yukarıdaki vaatlerde bulunmuştu.

Bu mektuba ek olarak bir de gizli protokol konmuştu (Güldemir, 1992, s.152-166). Türkiye bu protokolle ABD'ye bazı kolaylıklar sağlıyordu. Buna göre, İncirlik üssünde bulunan F-4 uçakları F-16 uçaklarıyla değiştirilecek ve sayıları artırılacaktı. Gizli protokolün diğer maddelerinde, Konya'nın ABD savaş uçaklarının eğitim alanı olarak kullanılmasına ilişkin yeni kolaylıklar sağlanması ve üslerin modernizasyonunun sürmesi yer alıyordu. ABD, Türkiye'ye F-16'lar üretime geçinceye kadarki ihtiyacını karşılaması için 40 F-4 savaş uçağı hibe edecekti. Ayrıca, ABD'nin Türkiye'deki askerî faaliyetlerinde kullandığı malzemelerin bir kısmının Türkiye'den alınması öngörülüyordu. Yine gizli protokole göre, ABD 100.000.000 dolarlık ticari yardımın hepsini ve 490.000.000 dolarlık askerî desteğin 320.000.000 dolarını hibe olarak verecekti.

Bu sırada, ilginç bir gelişme yaşandı ve söz konusu mektup değiş-tokuşundan hemen sonra Kongre, Türkiye'ye yapılan yardımda yüzde 45 oranında bir kesintiye gitti. Buna ek olarak, ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu ABD yönetimine, Kıbrıs'ta asker sayısının indirilmesi ve Türkiye'ye verilen silahların Kıbrıs'a aktarılmaması gibi koşullar getiren bir karar aldı.

Anlaşmanın sağlanmasının hemen ardından gelen bu kesinti, Türkiye'de doğal olarak tepki yarattı. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri basına yaptıkları açıklamalarda anlaşmanın feshedilebileceğini belirtiyorlardı ama hükümetin tepkisi daha ihtiyatlıydı. Özal doğrudan anlaşmanın kendisinin değil, anlaşmayı uzatan belgenin bakanlar kurulunda onaylanması gerektiğini ileri sürmekle yetindi. Bu arada, Türkiye'yle iş yapan silah şirketlerine Türkiye'nin bu konuda tereddütleri olduğu bildirilerek Yönetim ve Kongre üzerinde baskı oluşturulmak istendi.

Sonunda, Özal hükümeti, Kongre'nin yardım konusundaki tutumu belli oluncaya kadar SEİA'yı uzatan Ek Mektubun Bakanlar Kurulunda onaylanmayacağını, yani askıya alınacağını açıkladı. Bu süre içinde üslere ek kolaylıklar sağlanmayacağı bildirildi ve FMS kredilerinden kaynaklanan 400.000.000 dolarlık borcun ödenmesi yavaşlatıldı. Ek Mektup yürürlüğe girmeyince, gizli protokol de işlemiyordu ve bu da hükümetin elindeki önemli bir kozdu.

Fakat Özal bu gerginlik ortamının daha fazla uzamasını istemedi ve sonuçta, Dışişleri Bakanlığının itirazlarına karşın, Bakanlar Kurulu 21 Şubat 1988'de Ek Mektubu ve gizli protokolü onayladı. Özal artık iyice yerleşmeye başlayan bir biçimde, kararın onaylanması sırasında Dışişleri'ni devre dışı bırakmış, haber bile vermemişti. Basın ve muhalefet Özal hükümetine anlaşma olduktan sonra Kongre'nin şartları ağırlaştırdığı bir ortamda anlaşmayı onayladığı için sert eleştiriler yöneltirken, Milli Savunma eski bakanı Hasan Esat Işık ve DSP Genel Başkanı Ecevit gibi politikacılar hem yönteme, hem de içeriğe yönelik eleştirilerde bulundular. Bu anlaşmayla Türkiye'nin devlet, ABD'nin sadece hükümet düzeyinde yükümlülük altına girdiğini ve Kongre'nin Türkiye'nin üzerinde bir makam haline geldiğini vurguladılar.

Bu durumda, tıpkı ABD'de olduğu gibi Türkiye'de de SEİA'nın onaylanmasında Meclis denetiminin söz konusu olması önerildi. Dönemin muhalefet liderlerinden Ecevit, ekonomik ilişkilere öncelik tanıyan Özal'ın dış politikasını eleştirirken, Demirel en gerçekçi yorumu yapıp onaylamanın dış borç baskısı altında gerçekleştiğini söylüyordu.

Türkiye'nin bu tutumunun nedenleri şöyle sıralanabilir. Öncelikle, 1980'den beri uygulanan ihracata dayalı ekonomik model 1980'lerin sonuna doğru büyük bir dış borç yükü yaratmıştı. Özal yönetimi hem büyümeyi sürdürebilmek, hem de iktidarda kalabilmek için ABD'yle uzlaşmak zorundaydı ve ABD'li yetkililer de bunu biliyorlardı. ABD bunun yanında, elindeki diğer olanakları ve kozları da kullanmıştı. Bu dönemde, Türkiye'nin Kıbrıs'taki asker sayısını artırdığı ve adaya yeni tanklar gönderdiği Ağustos 1987'de basında yer almış, üstelik bunların siyasal iktidarın haberi olmadan yapıldığı anlaşılmıştı. Bu gelişme, Özal döneminde sıkça görülen ordu-hükümet anlaşmazlıklarından biri olmakla birlikte, ABD söz konusu tankların geri çekilmesini istemiş ve hükümet zor durumda kalmıştı. Yine aynı dönemde, Ermeni karar tasarıları gündeme getirilmiş, ABD Dışişleri Bakanlığının her yıl yayınladığı insan hakları raporlarında Kürtlerden azınlık olarak söz edilmiş ve ilginç bir gelişme olarak, daha sonra düzeltici bazı açıklamalar yapılsa da, NATO çevrelerinde Türkiye'ye yönelik SSCB tehdidinin arttığı ve bir saldırı durumunda NATO ülkelerinin Türkiye'yi savunmak için kendilerini tehlikeye atmayabilecekleri yolunda tartışmalar yapılmıştı.

Böylece Türkiye Özal döneminde ABD'nin hem siyasal ve askerî anlamda yakın bir müttefiki, hem de iktisadi politikalarının uygulayıcısı olmanın verdiği bir güvenle, Kongre faktörünü aradan çıkarma denemesinde ilişkileri yeni bir temele oturtmaya çalışmış ama bunda başarılı olamamıştı. Bunun da en önemli nedeni, iki ülke arasındaki ilişkilerin fiilen iki eşit taraf arasında olmayıp, ABD'nin belirleyici konumda olmasıydı. Bu yüzden, 1980'lerdeki SEIA süreci, Türkiye'nin ilişkilerdeki bu eşitsiz durumu tek taraflı girişimlerle düzeltme çabasının mümkün olmadığını gösteren en önemli örnekolay sayılmalıdır.

4) Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorununda ABD Etkeni

Özal hükümetlerini kendisinden önceki ve bir bakıma sonraki hükümetlerden ayıran temel özelliklerden biri, Türk-ABD ilişkilerini, Türk-Yunan ve Kıbrıs sorunlarının yükünden kurtarmaya çalışmasıydı. Fakat bunun gerçekleşmesinin, gerek Yunanistan ve Kıbrıs'taki gelişmeler, gerekse Türkiye'nin iç yapısının niteliği açısından o kadar kolay olmadığı anlaşıldı. Bu alandaki gelişmelere geçmeden önce, ABD'nin bu konulara ve sorunlara bakış açısını ortaya koymak gerekmektedir.

Türk-Yunan İlişkilerinde ABD'nin Tutumu ve Rolü

Türkiye kadar büyük olmasa da, Yunanistan da ABD açısından belli bir öneme sahipti. Bunun yanında, hem ABD'de Yönetim çevreleri ve kamuoyunda Yunanistan'a yönelik tarihsel nedenlerden kaynaklanan bir sempati vardı, hem de Rum lobisi bu ülkede önemli bir yere sahipti. Bu etkenler genel olarak ABD'nin Yunanistan'a bakışını belirlemekteydi.

1981 başında, Yunanistan'ın NATO'dan tamamen çıkacağını ve NATO üslerini kapatacağını söyleyerek iktidara gelen Papandreu önderliğindeki PASOK, ABD'li yetkilileri kaygılandırmıştı. Papandreu yönetimi boyunca Yunanistan'ın ABD'yle ilişkileri genelde sorunlu geçti. Geçmişte, hem 1967-74 arasındaki baskıcı cunta yönetimine ABD'nin destek verdiği, hem de Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a yaptığı askerî müdahaleyi önlemediği gerekçesiyle, 1980'lerin başında bu ülkede ABD aleyhtarlığı yaygındı ve Papandreu da ABD'yle ilişkilerinde bunu fazlasıyla kullandı.

Papandreu 1980'lerdeki bu ilk iktidar döneminde, önemli bir kısmı Türkiye'yle ilişkilerle bağlantılı olan birçok konuda ABD'yle sorunlar çıkardı. Örneğin, ülkesinde nükleer silah bulundurulmasına karşı çıktı, ABD ve NATO'nun itirazlarına rağmen Doğu Blokuyla birlikte hareket ederek Balkanların nükleer silahlardan arındırılmış bir bölge haline gelmesini savundu, Ege'de yapılan NATO tatbikatlarına, Türkiye'yle olan sorunları ileri sürerek katılmadı, NATO üslerini kapatma tehdidini 1980'lerin ortalarına kadar sürdürdü, SSCB'yle ilişkilerini yakınlaştırdı, Afganistan işgali ve Polonya'daki darbeden sonra bu ülkeye uygulanan yaptırımlara katılmadı, komünist Bulgaristan ile saldırmazlık paktı imzaladı, ABD'nin 1986'da Libya'yı bombalamasını kınadı, bu ülkeye karşı uygulanan yaptırımlara katılmadı, terörizme karşı yeterince önlem almadı (Atina havaalanı ABD'li yetkililerce "riskli" olarak sınıflandırıldı).

1980'lerde Türkiye ile Yunanistan'ın ABD nezdindeki karşılıklı durumları, altı çizilmeye değer bir karşıtlık oluşturur:

Bir yanda; içte devletçi, popülist, dışta ise son derece milliyetçi, özellikle Türkiye'yle ilişkilerde ve Kıbrıs sorununda atak ve ABD karşıtı bir Papandreu yönetimi. Diğer yanda bunun tam tersi bir biçimde içte ekonomik açıdan liberal, özelleştirmeci, dışta ise ABD yanlısı, uzlaşmacı ve Yunanistan'la ilişkilerde ve Kıbrıs sorununda pragmatik bir lider ve anlayış.

Bu koşullar altında, Türkiye, ABD'nin kendisini daha çok kollayacağı umuduna kapıldıysa da, bu beklenti gerçekleşmedi.

Bunun nedenlerinden biri, Papandreu'nun ABD karşıtı söylemine karşılık, ABD'yle diplomatik ilişkilerin genelde normal seyrini sürdürmüş olmasıydı. Yani, Papandreu ABD'yle ilişkileri askıya almaktan çok, üsler ve NATO üyeliği gibi kozları kullanarak aldığı yardımı artırmaya ve zor müttefik olarak pazarlık gücünü yükseltmeye çalışıyordu.

İkinci olarak, ABD'deki Rum lobisi, Yunanistan ile ABD arasındaki bağın sürmesini sağlamış, bir tür katalizör işlevi görmüştü.

Üçüncüsü, ABD dış politikası, iki taraf arasında çözüm üretmek zorunda kaldığı bu tür durumlarda daha çok itiraz eden, sorun çıkaran tarafı memnun ederek müdahale etme özelliği taşıyordu. Yunanistan AT üyesi oluşu ve ABD'deki Rum lobisinin yardımı sayesinde ABD'ye daha fazla baş kaldırabiliyordu; Türkiye ise bu dönemde özellikle insan hakları nedeniyle AT'den siyasal olarak iyice dışlanmaya başlanmıştı. (Bu dışlanma 1990'larda daha da artacaktır).

ABD, Papandreu yönetiminin 1980'ler boyunca ABD aleyhtarı söylemi ve yer yer tutumuna rağmen, daha 1981'de Yunan yönetiminin Rogers Planına uymamasına sessiz kaldı. İki ülkeye yapılan yardımdaki 7/10 oranını korudu. Ayrıca, 1984'te imzalanan ABD-Yunanistan üsler anlaşmasının 7. Maddesine bu oranın devam edeceği hükmünü koydu. Uluslararası antlaşmalara göre silahsızlandırılması gereken Limni adasının NATO planları içine alınmasına itiraz etmedi. Yunanistan'ın Bulgaristan'la bir saldırmazlık paktı yapmasından rahatsızlık duymuş olmasına rağmen, buna da tepkisiz kaldı.

Sonuçta, ABD'nin Türk-Yunan sorunlarına bakışı, Özal'ın ABD'ye yakın olarak onu kendi yanına çekme politikasının işlemediği alanlardan biri olarak kaldı.

Bunun dışında, ABD'nin Türk-Yunan ilişkilerine doğrudan müdahale ettiği durumlar da oldu. Bunlardan en önemlisi, iki ülke arasında Mart 1987'de Ege'de yaşanan bunalım sırasında gerçekleşti. Gerilimin arttığı noktada ABD, tıpkı 1996'daki Kardak bunalımında yapacağı gibi, devreye girdi ve iki tarafa da sorunun dondurulmasını telkin etti.

Kıbrıs Sorunu ve ABD

Kıbrıs, ABD için iki açıdan önem taşımaktaydı. Bunlardan birincisi, iki müttefiki Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen bir sorun oluşturması, ikincisi de doğu Akdeniz'de stratejik önem taşıyan bir ada olmasıydı. En genel hatlarıyla belirtmek gerekirse, ABD açısından adanın kimin elinde ya da denetiminde olduğu değil, kendisine bağlı ve stratejik çıkarlarına uygun bir statüde bulunması önemliydi.

ABD, Kıbrıs'taki İngiliz üslerini Orta Doğu'daki faaliyetleri için çeşitli defalar kullanmıştı. Örneğin, 1983'te Lübnan'daki çok uluslu gücün çekilmesi sırasında

Kıbrıs'tan yararlandı. ABD için Kıbrıs, Orta Doğu'daki sorunlarda doğal bir "uçak gemisi" konumuyla bir atlama taşı işlevi görüyordu.

Fakat Kıbrıs ABD için yarar sağlamaktan çok bir baş ağrısı oldu ve Amerikan diplomasisini zaman zaman zor durumda bıraktı. Örneğin, 1974'teki müdahaleden sonra, ABD'nin izlediği politika hem Türkiye, hem de Yunanistan tarafından tepkiyle karşılandı. Öyle ki, Yunanistan Türkiye'nin müdahalesinden sonra NATO'nun askerî kanadından çıkarken, Türkiye de kendisine uygulanan 3 yıllık ambargo nedeniyle yeni bir savunma stratejisi geliştirme arayışına girdi.

1980'lerde de ABD'nin Kıbrıs sorununa ilişkin olarak atacağı her adım ya taraflardan birini ya diğerini ya da ikisini birden rahatsız etti. Yine de, ABD bu dönemde, genel olarak, iki taraf arasında dengeli bir politika izlemeyi tercih etti.

Öncelikle, yardım konusunda olduğu gibi, ABD'nin gerek Türk-Yunan ilişkileri, gerekse Kıbrıs sorununa yaklaşımı konusunda Yönetim ile Kongre arasında bir fark olduğunu belirtmek gerekir. Bu konularda lobilerin etkisine açık olan Kongre Türkiye'ye karşı daha eleştirel tavır alırken, Yönetim daha çok stratejik nedenlerle özellikle 1980'lerin sonlarına değin Türkiye'ye öncelik tanıyan bir politika izledi. Reagan yönetimi Türkiye'yi cezalandırmak yerine yapıcı bir yaklaşımda bulunarak onu çözüme ikna etmek gerektiğini savunuyordu.

ABD genel olarak Kıbrıs sorununu iki müttefiki arasındaki bir sorun olarak görüyordu ve bir çözüm olacaksa bu ya kendisinden kaynaklanmalıydı ya da kendi çıkarlarına aykırı olmayacak biçimde gerçekleşmeliydi. Oysa, uluslararası platformlarda SSCB de soruna dahil olmaya başlıyordu ve bu da Kıbrıs gibi stratejik bir adada Sovyet etkinliğine yol açabilirdi.

Bu dönemde ABD'nin Kıbrıs'la ilgili girişimleri şunlar oldu: ABD Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesini kınadı ve Pakistan ve Bangladeş gibi ülkelere KKTC'yi tanımamaları için baskı uyguladı. Ama Türk tarafına bu kararı geri aldırmak için etkili herhangi bir girişimde bulunmadı ve Türkiye'ye yapılan yardımda 120.000.000 dolarlık bir kesintiyle yetinerek Rumları ve Yunanlıları yatıştırmaya çalıştı.

ABD yönetiminin bir diğer girişimi 8 Mayıs 1984'te Kıbrıs için 250.000.000 dolarlık bir "Barış ve İmar Fonu" oluşturacağını açıklamasıydı. Türk tarafı bu girişimi olumlu karşılarken, Rumlar ve Yunanlılar itiraz ettiler. Reagan bununla, soruna Türkiye'yi cezalandırarak değil, iki tarafı birbirine yakınlaştıracak ortak projeleri parasal olarak destekleyerek çözüm bulma amacını taşıdığını açıkladı. Ayrıca ABD, Kıbrıs'a yaptığı yardımlarda, verilen paranın yüzde 19'unun, nüfus olarak bu oranı oluşturan Kıbrıslı Türklere ayrılmasını şart koşuyordu.

ABD 1980'lerin sonuna doğru Denktaş'a karşı tavır aldı ve Denktaş iş başında olduğu sürece bu soruna çözüm bulunamayacağını savunmaya başladı. Bu yüzden onun yerine daha uzlaşmacı olacağı düşünülen Asil Nadir'in getirilmesi projesini destekledi. Türkiye'de Özal'ın da desteklediği bu formül Asil Nadir'in yanaşmaması sonucu başarısız oldu.

Özet olarak, ABD öncelikle bu sorunların kritik nokta olan çatışma düzeyine gelmesini engelleyici bir rol oynadı. Türkiye'ye yapılan yardımda kesintiye gidilmesi, adadan asker çekilmesi gibi konularda baskıları sınırlı oldu ve stratejik açıdan Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu bu dönemde özellikle Yönetim düzeyinde Kıbrıs sorununun ilişkileri bozmasını istemedi.

5) Ermeni Karar Tasarıları Sorunu

Ermeni karar tasarıları genelde Senato ve Temsilciler Meclisinden kaynaklanan sorunlar olsa da, iki ülke arasındaki ilişkileri gerginliğe götürecek derecede etkiledi.

Türk dış politikasında 1980'lerde çeşitli sorunlarda ortaya çıkan iki başlılık burada da kendisini gösterdi. Özal bunun, ABD'nin Türkiye aleyhinde kullandığı bir kart olduğunu düşünüyor ve sık sık Türkiye'nin önüne getirilmesinin yarattığı sıkıntıdan rahatsızlık duyuyordu. Ama Özal'ı rahatsız eden, bu tasarıların siyasal anlamı ve sonuçları değil, Türk kamuoyunu olumsuz etkilemesi ve muhalefetin bunu kendisine karşı kullanmasıydı. Ona göre, Ermeni karar tasarısı "bir atımlık silah" idi ve tasarının geçmesi Türkiye gibi bir devleti etkilemez, hatta bir daha gündeme gelmemesi açısından olumlu bir sonuç da yaratabilirdi.

Bununla birlikte, Türkiye'de Dışişleri Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler gibi karar verme mekanizması içinde bulunan diğer kurumlar, bu konuya daha fazla önem vererek, girişim ve baskılarını sürdürdüler ve bir bakıma Özal üzerinde de belli bir etkide bulunarak onun hareket alanını daralttılar.

ABD'de ise Yönetim 1980'lerin ortalarına kadar Türkiye'yi destekler ve Kongre'yi iknaya çalışırken, bu dönemin sonuna doğru bu desteğini çekmeye başladı. Bu dönem boyunca Ermeni lobisi bu tasarıları Kongre'nin çeşitli komitelerinden geçirerek karar olarak çıkarmak için büyük çaba harcadı.

ABD'deki Ermeni toplumu ve lobisi Ermeni soykırımının tanınması için 1980'lerin başından itibaren Yönetim üzerinde yoğun girişimlerde bulunuyordu. Özellikle de, ABD Dışişleri Bakanlığının Ağustos 1982'de ASALA terörüyle ilgili olarak yayınladığı ve içinde "Dışişleri Bakanlığı, Türk hükümetinin Ermenilere soykırım uyguladığı yolundaki iddiaları kabul etmez" ifadesinin yer aldığı raporuna Ermeniler yoğun tepki gösterdiler ve rapordan bunu çıkartmak için uğraştılar. Ermeniler 2 yıl boyunca bunu başaramayınca bu kez 1984'te 2 karar tasarısının birden gündeme getirilmesini sağladılar.

Bunlardan ilki 10 Eylül 1984'te Temsilciler Meclisinde 9 üyenin tasarı lehine konuşma yapmasıyla gündeme getirildi. 24 Nisanın "İnsanın İnsana Hunharlık Günü" (*Man's Inhumanity to Man Day*) olarak kabul edilmesini isteyen bu tasarı Temsilciler Meclisinde sözlü oy kullanma yöntemiyle kabul edildi.

Yine aynı dönemde bu kez Senato Dış İlişkiler Komitesinde "ABD dış politikasının belirlenmesi ve yürütülmesinde Ermeni soykırımı benzeri uygulamaların önlenmesi hususunun da göz önüne alınması"nı öngören bir tasarı sunuldu ve geçti.

Söz konusu tasarıların kabul edilmesi, Türkiye'de hükümetin olduğu kadar, muhalefet partilerinin ve kamuoyunun da tepkisini çekti. Özal bu gelişmeyi değerlendirirken, ABD'de yaklaşan seçimler nedeniyle iç politika kaygılarının ağır bastığını ve yapılan hataların seçim sonrasında düzeltileceğini umduğunu, eğer yine bir değişiklik olmazsa ilişkileri soğukkanlı bir şekilde masaya yatırıp dikkatlice inceleyeceklerini söyledi. Bir diğer demecinde ise, bundan sonraki ASALA eylemleri için bunun bir destek anlamına gelebileceğini belirtti.

Ermeni karar tasarısı yaklaşık bir yıl sonra Temsilciler Meclisine getirildi ve 4 Haziran 1985'te bu kez genel oya sunuldu. ABD'deki Türkiye uzmanı ve tarihçi 69 bilim adamının ortaklaşa bir bildiri yayınlayarak tarihî bir hata yapıldığını duyur-

malarının da katkısıyla tasarı geçmedi. Fakat yine de burada 231 oy alması (geçmesi için 274 oy gerekiyordu) Türkiye'yi rahatsız etmişti ve Dışişleri Bakanı Halefoğlu bu rahatsızlığı dile getirmişti.

Bu yöndeki çabalarını sürdüren Ermeni lobisi, tasarının 23 Nisan 1987'de bu kez Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Alt Komitesinde gündeme alınmasını ve buradan geçerek Temsilciler Meclisine sunulmasını başardı. Tepki olarak Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ Ankara'ya çağrılırken, Özal ABD Başkanı Reagan'a bir mesaj göndererek Yönetimi uyardı. Bu konudaki daha sert tepki Evren'den geldi ve Mayıs 1987'de ABD'ye planlanan ziyaretini ertelediğini açıkladı. Bu sırada, 18 Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu "Ermenilere karşı 1915-1917 arasında gerçekleştirilmiş trajik eylemlerin, 9 Aralık 1948'de BM Genel Kurulunda tanımlandığı biçimde bir soykırım" olduğunu kabul eden bir karar aldı. Bu, doğal olarak, Türkiye'nin bu konudaki rahatsızlığını artırdı ve benzeri bir kararın bir de Temsilciler Meclisinden çıkmasının yaratacağı olumsuz havadan çekinen Özal hükümeti, ABD yönetimi üzerinde daha fazla baskı yapmaya başladı. Sonuçta, tasarının Temsilciler Meclisinde görüşülmesi 8 Ağustos 1987'de yapılan oylamada usul yönünden reddedildi.

Ermeni karar tasarıları sorunu 1989'da bu kez daha farklı koşullar altında gündeme geldi (Güldemir, 1991, s. 274-293). ABD'de Reagan'dan sonra, seçimler sırasında Ermeni kökenlilere soykırım tasarısının geçeceği sözünü vermiş olan George Bush işbaşına gelmişti. Türkiye'de de Özal cumhurbaşkanı olmuş, seçmeni memnun etme sorunundan kurtulmuş olarak dış politikayı doğrudan belirlemeye başlamıştı. Uluslararası alanda ise Soğuk Savaş'ın sonuna gelinmiş ve Türkiye'nin eski stratejik öneminin geçici de olsa sorgulandığı bir döneme girilmişti. Ayrıca, Ermeniler de bu kez 1985'deki Temsilciler Meclisi başarısızlığından sonra bütün güçleriyle konunun üzerine gitmişlerdi.

24 Nisanın, Ermeni Soykırımının 75. Yıldönümünü anma günü olarak kabul edilmesini öngören bir karar tasarısı 17 Ekimde Senato Adalet Komisyonundan 6'ya karşı 8 oyla geçti. Gerçi daha Senato Genel Kurulundan geçmemişti ama en azından bunun yolu açılmıştı. Bu gelişmenin ortaya çıkmasında Özal'ın, aynı yıl içinde Bush ile yaptığı görüşmede bıraktığı, konuyu önemsemez tavrın da etkisi olmuş ve bu yüzden ABD yönetimi komisyon üyeleri üzerinde gerekli baskıyı kurmamıştı.

Özellikle Türk Dışişleri Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler bu gelişmeden son derece rahatsızlık duydular. ABD gibi hem bir süper güç, hem de Türkiye'nin müttefiki konumundaki bir ülkenin parlamentosunda kabul edilecek böyle bir karar, bir öncel yaratacak ve bunu sırasıyla diğer ülkelerin parlamentoları izleyebilecekti. Zaten 2 yıl önce (18 Haziran 1987'de) Avrupa Parlamentosundan benzer bir karar çıkmıştı. Bu yüzden, ABD'ye bir mesaj niteliğinde olmak üzere, geçici nitelikte bazı önlemler alındı. Amerikan filolarına ziyaret yasağı konması, Türk-ABD Savunma Konseyi toplantılarının askıya alınması gündeme geldi. Hatta, Ermeni tasarısı geçerse 1990'da süresi dolacak olan SEIA'nın yerine başka bir anlaşmanın yapılacağı mesajı verildi, askerî ilişkiler askıya alındı, İncirlik üssündeki F-16 uçuşları engellendi. Türk Dışişleri Bakanlığı ABD'deki Yahudi lobisini devreye sokmaya çalıştı. Dünya tarihinde tek soykırıma uğrayan ulusun kendileri olduğunu savunan ve bu

yüzden rakip istemeyen Yahudi lobisi, Türkiye'yi İsrail'in yanına çekmek amacıyla da bu tasarının geçmemesi için devreye girdi. Ayrıca, bazıları Türkiye'yle iş yapan şirketlerin oluşturduğu Amerikan lobi şirketleriyle anlaşma yapıldı.

Özal Ocak 1990'da Washington'a yaptığı ziyaret sırasında Bush ile görüşmesinde 1964 Johnson Mektubunun etkilerine ve ziyareti sırasında patlak vermiş olan Ermeni-Azeri çatışmasına atıfla konuyu gündeme getirdi. Özal, karar tasarısının zamanlamasına dikkat çekmiş ve bunun geçmesinin Ermenileri cesaretlendireceğini vurgulamıştı.

Bush yönetimi hem ilişkileri zedelemeyecek, hem de Ermeni toplumunu memnun edecek ve içinde "soykırım" ifadesinin yer almayacağı bir metin üzerinde çalışırken, Şubat 1990'daki ikinci oylamada, Türkiye'yi destekleyen Demokrat Partili Senatör Robert Byrd tasarının gündeme alınmasını önlemek için *filibustering* denen bir yönteme başvurarak (bir kararın çıkışının engellenmesi için uzun süre konuşma) üç gün süresince 14 saatlik bir konuşma yaptı ve tasarının Senato'nun gündemine alınmasını önledi.

Türkiye bu sorun sırasında, yine, tıpkı 1975'teki silah ambargosu kararından sonra olduğu gibi üslerin konumunu gündeme getirdi ama bu kez rahatsızlığın boyutuyla orantılı olarak yalnızca uçakların kalkmaması, ABD gemilerinin Türk limanlarına uğramaması gibi "geçici" nitelikte önlemler almakla yetindi. Bu konudaki tepkinin, 1970'lerde gösterilenden bir diğer farkı da, Türkiye'nin bu kez söz konusu önlemleri alırken bunları kendi kamuoyuna duyurmamasıydı. Hükümet herşeye rağmen kamuoyuna ABD'yle ilişkilerin kötü olduğu izlenimini vermek istemiyordu. Karar tasarısı Senato'nun gündemine alınmayınca Türkiye de 1 Mart 1990'da bu "geçici" nitelikteki önlemleri kaldırdı.

Oysa, Türkiye bu önlemleri kaldırdıktan bir süre sonra ABD Başkanı Bush 24 Nisan 1990 günü yazılı bir açıklama yaparak "Bir milyonu aşkın Ermeni'nin kurban verildiği katliamın 75. Yıldönümünde bunu anma günü olarak kabul edenlere katılmak istediğini" bildiren bir açıklama yayınladı (Güldemir 1991, s. 282). O tarihe kadar Kongre'ye karşı kendisine destek olan Yönetimden böyle bir açıklama gelmesi Türkiye'de bir kez daha hayal kırıklığı yarattı. Bunda bir olasılıkla, Bush'un Senato'da istediklerini elde edemeyen Ermenileri tatmin etme isteği kadar, Türkiye'nin de "geçici önlemleri" 24 Nisan tarihi geçmeden kaldırmış olmasının payı vardır.

6) Kürt Sorunu ve ABD

Türkiye-ABD ilişkilerinde Kürt sorunu daha çok 1980'lerden itibaren önemli bir etken haline geldi (bkz. **ABD'nin Kürt Devleti Senaryoları** kutusu, s. 259). Genel olarak bakıldığında, Kürt sorunu ikili ilişkilerde iki açıdan önem taşımaktaydı. Bunlardan ilki, ABD'nin kuzey Irak'taki Kürtlere yönelik olarak izlediği politikaydı ki, (bkz. **Kuzey Irak'ta Kürt Hareketi ve ABD (1990'a kadar)** kutusu, s. 65) kökenleri 1950'lere dek gitmekteydi, diğeri ise doğrudan Türkiye'deki Kürt sorununa ilişkin olarak ABD'nin izlediği politikaydı. İkincisi daha fazla olmak üzere, her iki yaklaşım da Türkiye'yi birçok açıdan rahatsız eden özellikler taşıdı ve ilişkilerde sorun yarattı.

ABD Türkiye'deki Kürtlerle 1950'lerden itibaren ilgilenmeye başladı. Barış Gönüllülerinin Türkiye'deki faaliyetlerinde özellikle doğu ve güneydoğu bölgesini

seçmeleri Türk kamuoyunda ve Meclis'te tartışmalara neden olmuş ve gelen baskılar üzerine bu faaliyetler kısıtlanmıştı.

ABD, Irak'taki Kürtlere 1970'lerin ortalarına kadar yardım etmekle birlikte, buradaki hareketin Türkiye ve İran'daki Kürtlere yayılmasından ve bu iki müttefikinin istikrarsızlaşması sonucu bundan SSCB'nin yararlanmasından çekinmişti. ABD yine de Türkiye'deki Kürtlerle ilgilenmeyi sürdürüyordu. Örneğin, Turan Yavuz'un *ABD'nin Kürt Kartı* kitabının 82-87. sayfalarında sözünü ettiği CIA'nın 1979 tarihli raporunda Türkiye'nin Kürt bölgelerini ekonomik olarak geliştirmediği, Kürtlerin de iç çekişmeler ve güçlü bir lidere sahip olmamak yüzünden daha geniş özerkliğe kavuşamadıkları belirtiliyordu.

Kuzey Irak'ta Kürt Hareketi ve ABD (1990'a kadar)

Kuzey Irak, hem geçmişi, hem de yoğunluğu açısından ABD'nin Kürt politikasının en önemli ayağını oluşturur. Burası, Kürtlerin yoğun olarak bulunduğu bir bölge olması ve Irak'ın toplam petrol üretiminin yüzde 65'ini sağlaması açısından önem taşımaktadır.

ABD'nin Kürtlere olan ilgisi 1918 Wilson ilkelerine dek gitmekteyse de asıl Soğuk Savaş ortamı içinde Kürtlerle 1960'lardan itibaren temas kurmaya başladı ve bu bağlantı 1972'den sonra Kürt sorununa fiilen dahil olmaya dönüştü. ABD Başkanı Nixon 1972'de, Tahran'a gidip İran Şahı ile kuzey Irak'taki Kürt ayaklanmasına silah ve para desteği verilmesi konusunda gizli bir anlaşma yaptı. ABD, bu dönemde İran aracılığıyla Irak'taki Kürtleri bir yandan SSCB'yle yakınlaşan Bağdat yönetimini zayıflatmak, öte yandan da Arap-İsrail çatışmasında Irak'ı saf dışı bırakmak amacıyla kullanmıştı. Molla Barzani, İran aracılığıyla milyonlarca dolarlık silah ve sağlık yardımı yapan ABD'yle ilişkilerindeki yakınlığı, ABD'nin 51. eyaleti olmaya hazır olduklarını söyleyerek gösterecektir.

Bu dönemde, yalnızca ABD değil, İsrail de özellikle Molla Barzani silah yardımı yapmış ve eğitim vermişti. Soğuk Savaş döneminde İsrail'in amacı Orta Doğu'daki diğer Müslüman ülkeleri oyalayacak ve kendi aralarında anlaşmazlık yaratacak bir sorunun bulunmasını sağlamak, böylece üzerindeki baskıyı azaltmaktı. Dolayısıyla, 1970'lerin ortalarına kadar kuzey Irak'taki Kürt sorununda CIA-SAVAK-MOSSAD işbirliği göze çarpmaktaydı.

1975'te Cezayir'de yapılan anlaşmayla İran, Irak'tan sınır bölgesi olan Şatt-ül Arap'ta kendi lehine sınır değişikliği karşılığında Kürtlere yaptığı yardımı kesti. Bunun üzerine Irak ordusu karşısında zayıf durumda kalan Kürtler ağır kayıplara uğradılar ve İran ve Türkiye sınırına sığınmak zorunda kaldılar. Barzani'nin, ABD'nin Kürt politikasını şekillendiren Kissinger'a yazdığı yardım mektuplarına aldığı yanıt, gizli operasyonların "misyonerlik faaliyeti olmadığı" (yani, ABD ulusal çıkarlarıyla ilgili olduğu) şeklindeydi.

Iraklı Kürtler 1980'de başlayan İran-Irak Savaşı sırasında da, Bağdat yönetiminin zayıflığından yararlanarak ayaklandılar. Önceleri bu harekete karşı mesafeli duran ABD 1988'e doğru savaşın sona ereceği belli olunca, Kürt liderlerle doğrudan bağlantı kurmaya başlayarak kuzey Irak'ta ortaya çıkacak bir güç boşluğunu doldurmaya çalıştı. Bu çerçevede, Celal Talabani Nisan 1988'de Washington'a gitmiş ve ABD'li yetkililerle görüşmüştü. Ne var ki, Irak İran'la ateşkes imzaladıktan sonra birliklerini kuzeye yöneltti ve ABD yeterince destek vermediği için Kürtler Irak kuvvetleri karşısında tutunamadı. Sonuçta, Irak kuvvetlerinden kaçan 50.000 kuzey Iraklı Kürt Türk sınırına yığıldı.

1980'lerin sonuna dek geçen dönemin öğrettiği, ABD'nin Orta Doğu'daki Kürtleri bir dış politika aracı olarak kullandığı ve gerektiğinde yarı yolda bırakabildiğiydi. Kürtlerin hangi ülkeye karşı kullanılacağıysa döneme, o ülkenin içinde bulunduğu koşullara, ABD'ye yönelik tutumuna ve ABD'nin bölge politikasındaki yerine göre değişiklik gösterebiliyordu.

(İ. Uzgel)

1980'lerin ortalarından itibaren ABD'nin genel olarak Kürt sorununa bakışında değişiklikler belirmeye başladı. Washington yönetimi hem İran inkılabı ve İran-Irak Savaşının çıkması, hem de Türkiye'de PKK eylemlerinin başlaması üzerine, özellikle Türkiye'ye yönelik bir Kürt politikası belirlemek durumunda kaldı.

ABD'nin, bazı noktaları daha sonraki dönemde de devam edecek olan, Türkiye'deki Kürt sorununa yaklaşımının temel noktaları şunlardı:

İlk olarak, 1984 yazında başlayan PKK eylemleri yayıldıkça ve kısa süre içinde bastırılamayacağı belli olmaya başlayınca, ABD'nin soruna ilgisi artmaya başladı ve bunu ilişkilerde kullanabileceği bir etken olarak gördü.

İkinci olarak, ABD bir yandan Kürt sorununa yakın bir ilgi gösterirken öte yandan da yaptığı tüm resmî açıklamalarda Türkiye'nin toprak bütünlüğünü vurgulayarak bir denge kurmaya ve müttefikinin bu konudaki kaygılarını gidermeye çalıştı.

ABD'nin 1980'lerde Kürt sorununa ilgisinin arttığını gösteren bir gelişme, Amerikalı diplomat ve Kürt uzmanı William Eagleton'un Eylül 1984'te, yani PKK eylemlerinin başladığı sıralarda Şam'a ABD büyükelçisi olarak atanmasıydı. Eagleton Şam'daki görevi sırasında hem PKK ile ilişkilerini devam ettirdi, hem de sık sık Türkiye'ye gelerek temaslarda bulundu. Bütün bunlar ABD'nin PKK ve Türkiye'deki Kürt sorununa ilişkin politikası konusunda kuşkular doğmasına neden oldu.

Bu politikaya ilişkin ipuçlarını Dışişleri Bakanlığının hazırladığı yıllık insan hakları raporlarından izlemek mümkündür. Bu raporlarda ABD'nin Türkiye'ye yönelttiği eleştirilerin 1980'ler boyunca kararlı bir şekilde ağırlaştığı görüldü. 1982'deki raporda Türkiye'deki Kürtlerden yalnızca iki cümleyle bahsedilirken, 1987'de Türkiye'nin güneydoğusunda bir "ayaklanma" yaşandığından söz edilmişti. Şubat 1988'deki raporda ABD'nin politikasında bir değişiklik göze çarpıyor, Türk olmayan etnik kökenden gelen kişilerin toplumun ana dokusu içinde eritilmesinin Türk hükümetlerinin eskiden beri yürüttükleri bir politika olduğu belirtiliyordu. Burada, Türkiye'deki Kürtlerden ilk kez azınlık olarak söz ediliyor ve Kürtlere dil ve kültür haklarının verilmesi gerektiği, bunlar verilmediği takdirde Kürtlerin daha fazla sorun çıkaracağı ve Kürt ayaklanmasının genişleyeceği ileri sürülüyordu.

Yalnızca, bu raporlar değil, çeşitli düzeydeki ABD'li yetkililerce yapılan açıklamalar da Türkiye'de rahatsızlık yaratıyordu. Örneğin, Ankara'daki ABD büyükelçiliği müsteşarı PKK'lılara 1949 Cenevre Sözleşmesi uyarınca "Savaş Hukuku" kurallarının uygulanmasını istiyor (bkz. **Cenevre Savaş Hukuku Sözleşmeleri (1949) ve PKK** kutusu, s. 67), ABD Dışişleri Bakanlığı Türk hükümetiyle insan hakları konusunda yaptığı temaslarda Kürtlerin 1975 Helsinki Nihai Senedinde yer alan azınlık haklarından yararlanması gereğinden söz ediyordu. Zaten daha önce, Nisan 1988'de Celal Talabani'nin Washington'da Dışişleri yetkilileriyle görüşmesi de Türkiye'yi rahatsız etmişti. ABD'nin bu dönemde Kürt sorununa duyduğu ilginin artmasında İran-Irak savaşının sona ermek üzere oluşu ve buradaki güç boşluğunu doldurmak istemesi yatıyordu. Fakat görüldüğü gibi, bu politikanın Türkiye'ye de yansımaları olmuştu.

ABD'nin genel olarak Kürt sorunundaki ve özelde Türkiye'deki sorun konusundaki aktif tutumu özellikle kamuoyunda büyük tepki yarattı. Buna rağmen yapılan resmî açıklamalar yine de daha ılımlı bir tondaydı. Dışişleri Bakanlığı, özel-

Cenevre Savaş Hukuku Sözleşmeleri (1949) ve PKK

1949 Sözleşmeleri silahlı çatışmalarda taraflarca uyulması gereken kuralları belirler. İlk üçü karada ve denizde yaralı ve hasta olanların ve savaş tutsaklarının korunmasına, dördüncüsü ise sivillerin korunmasına ilişkin olan dört Sözleşmenin ortak olan 2. Maddeleri, iki ya da daha çok taraf devlet arasında ortaya çıkan ilan edilmiş savaş ya da silahlı çatışma durumlarında bu sözleşmelerin uygulanacağını belirtmektedir.

Bu Sözleşmelere ek olarak 1977'de yapılan iki protokolden II. Ek Protokol ise iç çatışmalara ilişkindir ve bu kuralların uygulanmasını uluslararası nitelikte olmayan iç çatışmalara da yaymaktadır. Türkiye söz konusu Sözleşmelerden yalnızca 1949'da imzalanan dört ana Cenevre Sözleşmesine taraftır; 1977'de yapılan ek protokollere taraf olmamıştır.

1949 Sözleşmelerinde iç çatışmalar kapsam dışı bırakılmış ancak bu çatışmalara da uygulanacak kuralların en az Sözleşmelerin hepsinde ortak madde olarak yer alan 3. Maddede belirlenen şekliyle insancıl kurallar olduğu belirtilmiştir. Bu maddeye göre, "*Beynelmilel bir mahiyet arzetmiyen ve Yüksek Akid Taraflardan birinin ülkesinde zuhur eden silahlı bir ihtilaf halinde, ihtilafa karışan tarafların her biri en az aşağıdaki hükümleri tatbik ile mükellef olacaktır: Silahlarını terkeden silahlı kuvvetler mensuplariyle hastalık, yaralanma, mevkufiyet dolayısiyle, veya sair her hangi bir sebeple harb dışı edilmiş bulunan şahıslar da dahil olmak üzere muhasamata doğrudan doğruya iştirak etmiyen şahıslara, ırk, renk, veya akideye, cinsiyet, nesep veya servete, veya bunlara mümasil her hangi diğer bir kıstasa dayanan aleyhte bir tefrik gözetilmeksizin bilimum hallerde insanca muamele edilecektir.*" Buna göre şu eylemler yasaktır: Kişiye ya da hayatına yönelik şiddet, zalimce muamele, işkence, rehin alma, kişisel onura yönelik saldırı, özellikle aşağılayıcı ve küçük düşürücü muamele ve hukuka uygun olarak kurulmuş bir mahkemenin kararı olmadan ceza vermek ve uygulamak. Taraf devletlerden birisinin ülkesinde uluslararası nitelikte olmayan bir çatışma ortaya çıkması halinde bu devletin sağlamak zorunda olduğu en az koruma bu maddede belirlenen düzeydir.

1990'ların sonuna kadar PKK, 1949 Sözleşmeleri gereği "savaşan" statüsüne hakkı olduğunu savundu. Dayanağı düşük yoğunluklu da olsa bir silahlı çatışma olması ve kendilerine düşman muamelesinin yapılmasıydı. Ama Türkiye mücadelesini hep terörizmle mücadele temelinde yürüttü. Bu tutumunu, uluslararası olmayan iç çatışmalarda bir "savaşan" statüsü bulunmadığı kuralına bağladı.

(F. Keskin)

likle Şubat 1988'deki rapora yönelik olarak bunun müttefik bir ülkeden gelmesinden rahatsızlık duyduğunu açıklamakla yetindi. Ama basına isim verilmeden yansıyan tepkiler bundan çok daha sertti ve raporun Türkiye'de hazırlandığı belirtilerek ABD'nin yaklaşımı eleştirilmişti. Aynı dönemde Ermeni karar tasarısının da gündemde olduğu düşünülürse, Türk-ABD ilişkilerinin ne ölçüde sorunlu bir durum aldığı anlaşılabilir.

1980'lerde, ABD'nin Türkiye'deki Kürtlere yönelik politikası olup olmadığı sorusu, o dönemin uluslararası koşulları çerçevesinde yanıtlanmalıdır. En azından, SSCB'nin varlığını sürdürdüğü bir ortamda ABD'nin Türkiye'nin parçalanması anlamına gelecek böyle bir politika izlemiş olması mantıklı görünmemektedir. Bu dönemde ABD'nin amacı Orta Doğu'da bir Kürt devleti kurdurmak değil, Kürtleri bölgedeki siyasal gelişmeleri denetlemesine yardımcı olacak bir araç olarak kullanmaktı.

ABD'nin bu konudaki politikası, 1990'larda hem uluslararası, hem de bölgesel alandaki gelişmeler sonucunda biraz daha netleşecektir.

C) Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile ABD arasındaki ekonomik ve özellikle ticari ilişkilerin yapısı, 1980'lerin siyasal alandaki yakınlaşmasına koşut bir seyir izlemedi. 24 Ocak kararlarıyla başlayan ve başta ABD olmak üzere Batılı ülke ve mali kuruluşlar tarafından desteklenen ihracata dayalı bir ekonomik büyüme modeline geçen Türkiye, ihracatını artırabilmek için yeni pazarlar aramaya başladı.

Bu çerçevede, Orta Doğu yeniden keşfedilmiş bir pazar olarak yükselirken, Türkiye 1982'de SSCB'yle imzaladığı ticaret anlaşmasıyla doğal gaz alımı ve karşılığında mal satışı ile müteahhitlik hizmetleri alanında ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Bu arada, ABD'nin sahip olduğu muazzam iktisadi kapasiteden daha fazla yararlanmak için bu ülkeyle ticari ilişkilerin yeni bir çerçeveye oturtulmasına, Türkiye'ye gelecek ABD sermayesinin artırılmasına ve ortak yatırımlara girişilmesine çalıştı.

Özal hükümeti 1980'lerin ortalarından itibaren ABD'yle ilişkilerinde, teknik nitelikli görünse de, aslında ilişkilerin bütününü kapsayan bir değişiklik yapmaya çalıştı. İş dünyasının da desteklediği bu yaklaşım son derece basit ama tutarlı bir mantığa dayanıyordu. O da "Daha az yardım, daha çok ticaret" sloganında dile getirilen ve Türkiye'nin ekonomik yardım alması yerine, ticari ilişkilerin artmasını öngören yaklaşımdı. Bir defa, ABD tüketim kapasitesi ve alım gücü çok yüksek bir pazardı ve Türkiye bu yeni pazar olanağını kullanmak istiyordu. İkinci olarak, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde Türkiye sürekli olarak açık veriyordu ve bunun değiştirilmesi gerekiyordu. Üçüncüsü ve en önemlisi, siyasal-stratejik ilişkiler çerçevesinde tek boyutlu olarak belirlenmiş olan Türk-ABD ilişkilerini çeşitlendirmek istiyordu. Türkiye ABD'ye ihracatını artırdığında, ABD'den ya da uluslararası kuruluşlardan daha az yardıma ihtiyaç duyacaktı. Zaten ABD de Türkiye'nin dışa açık ve ihracatı artırmaya dayalı büyüme modelini desteklemekteydi.

Özal'ın Mart 1985'te beraberinde çok sayıda işadamıyla birlikte yaptığı ABD gezisi, siyasal konular olduğu kadar ekonomik ilişkiler açısından da önem taşıyordu. Bu gezinin ekonomik ilişkiler alanındaki sonuçlarından biri Türk-Amerikan İş Konseyinin kurulmasının kararı oldu. Görüşmeler sırasında ABD yönetimi Türkiye'ye iki ülke ekonomilerinin zaman içinde karşılıklı olarak açık pazar haline dönüşmesini önerdi. Oysa, ABD'nin yalnızca İsrail'le imzalamış olduğu bu türden bir anlaşma, ABD ile AT arasında böyle bir anlaşma olmadığı için, Türkiye'nin AT'yle ilişkilerini olumsuz etkileyebilirdi. Hem ABD'den beklentilerin tam olarak karşılanmaması, hem de AT'yle bütünleşme sürecinin olumsuz etkilenmesi olasılığı karşısında bu girişim Türk Dışişleri Bakanlığının itirazının da etkisiyle sonuçsuz kaldı.

Bu süreç içinde Türkiye, ABD'yle ticari ilişkilerde özellikle tekstil konusunda ciddi sorunlar yaşadı. Bunun da nedeni, hem tekstil alanında Türkiye'nin rekabet gücünün yüksek, hem de ABD'deki tekstil lobisinin çok etkin olmasıydı. Gerçi ABD'li yetkililer tekstil dışında herşeyi alabileceklerini söylüyorlardı ama, ABD Türkiye'den gelen demir-çelik ürünlerine de damping soruşturması başlatmıştı ve makarna gibi bazı gıda ürünlerine de kota uygulamasını sürdürüyordu.

ABD Türk ürünlerine kota uygularken, bir ülkeden yapılan ithalatta bir önceki

yıla göre en fazla yüzde 30 oranında artışa izin veren bir yasa maddesine dayanıyordu. Türkiye'nin, ABD'nin toplam ithalatı içinde yüzde 1 civarında bir yer tutmasına karşın, yıldan yıla oransal artış yüzde 30'u geçtiği için Türk ürünleri kota uygulamasına tabi tutuluyordu. Böylelikle, Türkiye, ABD'nin kota yoluyla ticari kısıtlamalar uyguladığı tek NATO ülkesi oldu. Oysa, Türkiye'nin ABD'den ithalatı, ihracatının 2 katıydı.

Özal, siyasal olarak yakın ilişkiler kurduğu ABD'yle ticari ilişkileri de en azından Orta Doğu ve AT düzeyine getirmeyi hedeflemişti. Türkiye'nin, AT kadar nüfusu olan ABD'ye, AT'ye yaptığının yaklaşık yüzde 10'u kadar ihracat yapabilmesi ve örneğin Güney Kore ABD'ye 10 milyar dolarlık ihracat yaparken, Türkiye'nin toplam 400.000.000 dolarlık ihracatının kısıtlamalarla karşılaşması Özal'ı rahatsız etmişti. Hatta Özal Türkiye'nin ABD'ye ihracatının artması için elindeki siyasal kozları da kullanmayı denedi. Örneğin, daha önce de değinildiği gibi, SEİA'nın süresinin uzatılması görüşmelerinde Türkiye için en çok kayrılan ülke statüsü ve Türk mallarına sınırsız giriş hakkı tanınması gibi koşullar ileri sürdü. Farklı bir girişim olarak, Özal Mart 1988'de Bruxelles'deki NATO zirvesinde ittifak antlaşmasının 2. Maddesindeki "(...) [üye devletler] *uluslararası ekonomik politikalarında çatışmayı ortadan kaldırmaya yönelecekler ve herhangi biri ya da hepsi ile ekonomik işbirliğini teşvik edeceklerdir*" hükmünün işletilmesini istedi.

Türkiye 1980'ler boyunca ABD'yle ticari ilişkilerde bir açılım yaratamamanın yanında, ABD sermayesini ülkeye çekme konusunda da zorlandı. Bu alanda Temmuz 1985'te Türk-ABD Karşılıklı Yatırım anlaşması imzalanarak ABD'li yatırımcılara, kamulaştırılmaya gidilmeyeceği, bürokratik işlemlerin azaltılacağı, ek vergi getirilmeyeceği gibi güvenceler verildi ve ABD sermayesinin gelişi kolaylaştırılmaya çalışıldı. Hem Özal'ın, hem de Türk işadamlarının ABD'ye ziyaretleri sırasında yaptıkları çağrılar ve elverişli hukuksal düzenlemelere rağmen ABD'li yatırımcılar, bazı savunma yatırımları dışındaki alanlarda Türkiye'ye gelme konusunda isteksiz davrandılar. Bununla birlikte, Türkiye'deki yabancı yatırımlar içinde 1980'ler boyunca ABD kaynaklı yatırımlar birinci sırayı aldılar.

Özet olarak, ABD, Türkiye'yle ekonomik ilişkilerinde çok açık bir çelişki içinde bulunuyordu. Bir yandan Türk ekonomisinin liberalizasyonunu ister ve gümrük duvarlarını indirmesini önerirken; öte yandan Türk mallarına kota uyguluyor, Türkiye'ye önerdiği ve hatta dayattığı politikadan, Türk ihraç ürünleri söz konusu olunca kendisi kaçınıyordu. Öyle ki, Türkiye ekonomisi dışa açıldıkça ABD'yle ticaretindeki açık giderek artıyordu (bkz. Türkiye-ABD Ticareti (1980-89) tablosu, s. 69).

Türkiye-ABD Ticareti (1980-89) (milyon $ olarak)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
İthalat	442	589	813	695	1.073	1.150	1.176	1.365	1519	2.094
İhracat	127	267	251	231	368	506	549	713	760	971

Kaynak: DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler*.

Dünyanın en dinamik ekonomilerinden birine sahip olan ABD'nin Türkiye'den gelen ihraç ürünlerine kısıtlama uygulamasının nedenleri ekonomik olmaktan çok siyasaldı. ABD, İkinci Dünya Savaşından sonra stratejik işbirliği çerçevesinde kurulmuş olan ikili ilişkilerin yapısını, kendi savunduğu iktisadi liberalizmin ilkeleriyle çelişse de, değiştirmek istemiyordu. Bu yüzden, Türk iş dünyasının ve Özal'ın savunduğu "Az yardım, çok ticaret" formülü ABD tarafından kabul görmedi. Çünkü ticari ilişkilerin artması ve ABD'den gelecek yardımın öneminin azalması, ABD'nin Türkiye'ye karşı kullandığı bir kozu devreden çıkaracak, en azından etkinliğini azaltacaktı. ABD, Orta Doğu gibi bir bölgede ve SSCB'ye sınırdaş bir Türkiye'yi eşit ticari ilişkiler içindeki bir ortağı olarak değil, stratejik bir müttefiki olarak görmeyi tercih ediyordu. Bu nedenle de Özal'ın ABD'yle ilişkileri çok boyutlu hale getirme projesi gerçekleşemedi.

IV) 1980'lerde NATO, Türkiye ve Savunma Sanayiinin Gelişimi

A) 1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri

Türkiye'nin 1980'lerde ABD'yle ilişkilerinde yaşadığı yakınlaşma, NATO içindeki yerini ve konumunu da etkiledi. Stratejik konular söz konusu olduğunda iki ülke arasındaki ilişkiler genelde NATO'dan geçmeye bile gerek olmadan yürütülebiliyordu. Bunun ilk örneği daha önce değinilen Rogers Planında yaşanmıştı. Fakat Özal iktidarları döneminde, Türkiye ile ABD arasındaki bütün yakınlaşmaya ve İran ve Afganistan'daki gelişmelerin Türkiye'nin stratejik öneminde sağladığı artışa rağmen, NATO'yla ilişkilerde anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu dönemde, ABD'nin SSCB'ye karşı izlediği atak politikanın da etkisiyle, NATO'nun öncelikleri Türkiye'nin beklentilerinden çok, savunma stratejisindeki gelişmeler etrafında belirlendi ve bunlar zaman zaman Türkiye'nin dış politikası ve stratejik hedefleriyle çatıştı.

Bu dönemde NATO'yla ilişkilerde, NATO stratejilerindeki yeni yaklaşımlar, Türkiye'ye yöneltilen nükleer silahlar konusundaki beklentiler, Ege'de Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan sorunlarda NATO'nun tutumu, Mersin krizi ve NATO'nun Türkiye'ye sağladığı güvenliğin sorgulanması gibi gelişmeler başlıca konuları oluşturdu.

Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerdeki avantajı, ittifak içindeki kararların oybirliğiyle alınmasıydı. Türkiye, örneğin Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşünü bu sayede 12 Eylüle kadar engelleyebilmişti. Kuşkusuz, bu durum Türkiye'nin elinde mutlak olarak her alanda ileri sürebileceği bir koz değildi. Türkiye'nin elinde NATO kararlarını veto etme yetkisi bulunmakla birlikte, ABD ve NATO'nun elinde ekonomik ve siyasal içerikli daha fazla ve daha etkin diğer baskı araçları vardı.

1980'lerde uluslararası sistemdeki değişiklikler, teknolojik alandaki yenilikler, ABD'de Reagan yönetiminin politikaları, SSCB'nin Orta Doğu ve doğu Avrupa'ya füze yerleştirmeye başlamış olması gibi gelişmeler NATO stratejisinde bazı değişmeler yapılmasını gerektirdi. (bkz. **1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler**

kutusu, s. 71) Bu gelişmeler SSCB'yle en uzun sınıra sahip NATO üyesi Türkiye'yi doğrudan etkileyecek özelliklere sahipti. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Esnek Karşılık ve Türkiye

Türkiye'yi bu çerçevede etkileyen ilk gelişme, "Esnek Karşılık"ın esnekliğinin artırılmasıydı. Yani nükleer silahlara başvurmanın geciktirilmesi isteniyordu ki, bu bir kanat ülkesi olarak Türkiye'nin zararına olacak bir gelişmeydi ve Türkiye söz ko-

1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler

(1980 öncesi için bkz. **NATO Stratejileri ve Türkiye** kutusu)

1980'lerin stratejik ortamına bakıldığında, bir yanda SSCB'nin özellikle konvansiyonel silahlarda sağladığı üstünlük ve ele geçirdiği düşünülen stratejik inisiyatif, öte yanda da NATO'nun nükleer caydırıcılığında bir aşınma ortaya çıktığı kaygısı göze çarpıyordu. Buna ek olarak, SSCB'nin 1979'da Afganistan'ı işgali ve doğu Akdeniz'de artan askerî varlığı gibi gelişmeler de sonuçta iki kutup arasında gerginliğin artmasına yol açtı ve bütün bunlar NATO stratejilerinde bazı değişiklikler gerektirdi. Bu tartışmalar ve bunların yol açtığı sonuçlar şöyle sıralanabilir.

1- *Savunma harcamalarının artırılması ve batı Avrupa-ABD ayrılığı*. ABD'de Reagan yönetimiyle birlikte SSCB'ye karşı daha sert bir tavır takınma ve silahlanmaya ağırlık verme eğilimi göze çarparken, batı Avrupa'da silahlanmaya karşı ve özellikle nükleer silah karşıtı akımlar ağırlık kazanmaya başlamıştı. Üstelik Reagan yönetimi ittifakın Avrupalı üyelerini de bu yükü paylaşmaya çağırıyor ve savunma harcamalarını GSMH'larının yüzde 3 oranına yükseltmelerini istiyordu. Bunun yanında, ABD'nin başlattığı nötron bombası ve SDI gibi bazı girişimler de batı Avrupa'da tepki uyandırmıştı. Kendilerine danışılmadan geliştirilen ve ABD'nin vurulabilirliğini ortadan kaldıran bu stratejik ortamı kendi aleyhlerine gören batı Avrupalı ülkeler bu yaklaşımdan uzak durmuşlar ve ABD'yle ilişkilerinde *"decoupling"* (kopma) olarak adlandırılan bir sorun yaşamışlardı.

2-*Avrupa'ya orta menzilli (INF) nükleer füzelerin yerleştirilmesi*. NATO, SSCB'nin 1970'lerde SS-20'leri geliştirmesi üzerine 1983'ten itibaren Avrupa'ya 572 *Pershing* II ve *Cruise* füzesinin yerleştirilmesini öngördü. Özellikle Avrupa'da gelişen nükleer silah karşıtı hareketlerden şiddetli itirazlar yükselmesine rağmen, sökülen her eski nükleer başlık yerine, söz konusu füzeler yerleştirilmeye başlandı.

3-*NATO'nun Esnek Karşılık stratejisinde bazı değişiklikler yapılması*. Teknolojik gelişmeler sonucu nükleer silahlar kullanılmadan da, askerî hedeflerin büyük zararlar görmesi olasılığı ortaya çıkmıştı. Bu yüzden NATO 1980'lerden itibaren yeni bir strateji geliştirerek esnekliği artırmayı, yani olası bir Varşova Paktı saldırısı karşısında nükleer silahlara başvurma aşamasına daha geç geçilmesini ve onun yerine konvansiyonel silahların kullanımının genişletilmesini öngördü. General Rogers tarafından önce ABD silahlı kuvvetleri için *Airland Battle 2000* adıyla ortaya atılan bu doktrin Kasım 1984'te NATO Savunma Bakanları Komitesinde kabul edilmiş olan ve "derinlikte savaş" yani silahlı çatışmayı mümkün olduğunca Varşova Paktının derinliklerine (150-300 km) taşıma hedefini güden bu yöntem *FOFA (Follow on forces attack)*, "saldırganın takviye kuvvetlerini yerinde yok etme" planına dayanıyordu.

NATO çerçevesinde alınan bu kararlardan Avrupalı müttefikler, onay vermelerine rağmen pek hoşnut olmamışlardı. "Esnekliğin artması" ABD'nin nükleer silahlara başvurması sürecini geciktireceği için, bu durum Avrupa'da konvansiyonel silahlarla savaşma süresinin uzatılması anlamına geliyordu. Ayrıca, İleri Savunmanın alt konsepti olarak tanımlanan FOFA'nın ise NATO'nun savunma temelli stratejisinden farklı olarak saldırgan bir nitelik taşıdığı ileri sürülüyordu.

(İ. Uzgel)

nusu olduğunda Trakya, Karadeniz bölgesi ve Doğu Anadolu'nun savaş alanı içinde kalması demekti. Bunun da nedeni, NATO için sınırlı müdahale sayılabilecek bir çatışmanın Türkiye için topyekün bir nitelik taşıyacak olması ve muharebenin ağırlığını SSCB ya da Bulgaristan içine taşıyacak kapasiteye Türkiye'nin sahip olmamasıydı. Trakya cephesi coğrafi açıdan hem düz, hem de dar bir alan olduğundan savaşın Boğazlar'a dek hızla yayılma olasılığı söz konusuydu.

Üstelik, bu stratejilerin uygulanabilmesi için Türkiye'nin konvansiyonel gücünün takviye ve modernize edilmesi gerekmekteydi ki, 1980'ler boyunca Türkiye'nin gerek NATO içinde gerekse ABD'yle ikili temaslarda beklentileri tam olarak karşılanmadı.

Türkiye'nin Ek Nükleer Yükümlülük Alması Sorunu

Türkiye'yi etkileyen ikinci önemli gelişme nükleer silahların yerleştirilmesiyle ilgili NATO kararıydı. Ekim 1983 Montebello kararıyla Avrupa'daki, yani merkez cephedeki 1.400 kısa menzilli füzeyi tek taraflı geri çeken NATO yetkilileri bunu kanatları güçlendirerek telafi etmek istiyorlardı. Bu nedenle, kanatlara orta menzilli füzelerin yerleştirilmesi ve buradaki kısa menzillilerin yenilenmesi öngörülüyordu (bkz. Füzelerin Gelişimi kutusu, s. 72).

Füzelerin Gelişimi

Füzeler düşman güçlerine belli bir mesafeden saldırma çabasının bir parçasıdır. Hernekadar İkinci Dünya Savaşı öncesi bazı araştırmalar yapıldıysa da, Almanya'nın 1944-45'te fırlattığı V-1 ve V-2 füzeleri bu modern silahların öncüsü kabul edilir.

Roketlere ve güdümlü füzelere ilişkin olarak herkesin üzerinde anlaştığı bir sınıflandırma sistemi yoktur. Genel olarak füzeleri balistik füzeler ve seyir (*cruise*) füzeleri olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Balistik füzeler hem atmosferde hem de uzayda giderken, *cruise* füzeleri atmosferi hiç terk etmeden ilerler. Buna karşılık taşıdıkları savaş başlığının büyüklüğü ve menzil açısından bu ikisi arasında büyük farklar yoktur.

Balistik füzeler menzillerine göre şöyle sınıflandırılabilirler:

BSRBM taktik kısa menzil 150 km.
SRBM kısa menzil 150-799 km.
MRBM kısa-orta menzil 800-2399 km.
IRBM orta menzil 2400-5499 km.
ICBM kıtalararası 5500 km.'den fazla

Füzeleri sınıflandırmakta kullanılan ikinci bir yöntem ise, menzillerine bakmaksızın bunları fırlatıldıkları yer ve hedefe göre, karadan karaya (SSM), karadan havaya (SAM), havadan karaya (ASM), havadan havaya (AAM) şeklinde kategorilere ayırmaktır.

Uzun menzilli olanları nükleer savaş başlıkları da taşıyabilirken kısa menzilli füzeler çoğunlukla ağır patlayıcılar taşır. İlk yapılan Amerikan ve Sovyet füzeleri tek başlık taşırken, sonradan geliştirilen füzeler birçok hedefe birden ulaşabilen başlıklarla donatılmıştır (MIRV).

Hedeflerin saptanmasında yapılan hatalar, füzelerin fırlatılma yeri ve hava koşulları füzelerin isabet gücünü etkileyen önemli öğelerdir.

(F. Keskin)

ABD ve NATO yetkilileri 1980'lerin ortalarından itibaren, Türkiye'nin ek nükleer yükümlülük alması konusundaki baskılarını artırmaya başladılar. NATO Müttefik Başkomutanı Rogers Nisan 1985 sonunda Türkiye'ye gelip Montebello kararı çerçevesinde Türkiye'de, kısa erimli *Honest John* füzeleri yerine, 400 km menzilli

Lance II füzelerinin yerleştirilmesini, Türkiye'deki savaş uçaklarının nükleer kapasitelerinin artırılmasını, ayrıca o dönemde Türkiye'de bulunan 200 kadar nükleer savaş başlığının sayısının artırılmasını istedi.

Bu baskıların nedeni şuydu: ABD ile SSCB arasında büyük yankı yaratan, orta menzilli nükleer silahların tamamen ortadan kaldırılması antlaşması (INF) 1987'de imzalanınca, bu silahların yok edilmesinden doğan boşluğun Türkiye gibi bir kanat ülkesine kısa erimli füzeler ve nükleer toplar yerleştirilerek doldurulması gündeme gelmişti.

Türkiye bu önerilere karşı çıkarak ek nükleer yükümlülük almayı reddetti. Bunun nedenleri şunlardı:

Bir kere, Türkiye 1970'lerin başından beri toprakları üzerinde bulunan nükleer silahlar konusunda statükocu bir tutum takınıyor ve bunları ne azaltmak ne de artırmak istiyordu.

İkincisi, Türkiye SSCB'nin tepkisini çekmek istemiyordu. Gerçi Türkiye'de nükleer silah bulunmaktaydı ama bu füzelerin yenileriyle değiştirilmesi ya da sayılarının artırılması Türkiye üzerindeki SSCB baskısını daha da çoğaltacaktı.

Üçüncüsü, Özal hükümeti iktisadi olarak SSCB'ye açılmaya çalışıyordu. Bu ülkede hem bazı müteahhitlik hizmetleri yüklenilmişti, hem de doğal gaz anlaşması ve karşılığında mal satışı gibi ticari ilişkiler sürdürülüyordu.

Dördüncüsü, bu ek yükümlülüklerle Türkiye bir nükleer alan haline gelecek ve bir savaş durumunda nükleer savaş alanı olacaktı.

Beşincisi, Türkiye'ye kısa (*Lance* II gibi) ya da INF Antlaşması öncesi dönem için belirtirsek, orta erimli (*Cruise* ve *Pershing* II gibi) füzelerin yerleştirilmesi nükleer kapasiteyi artıracağından, NATO üyeleri Türk ordusunun modernizasyonu konusuna yeterince ilgi göstermeyebilirlerdi. Oysa, Türkiye'nin tek tehdit algılaması Varşova Paktına yönelik değildi ve bu yüzden konvansiyonel kuvvetlerini modernleştirmek ve bu alanda da güçlü olmak istiyordu.

Uluslararası Sistemde Yumuşama ve NATO'nun Güvenilirliği Sorunu

Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerinde bir diğer sorun NATO içindeki konumuyla ilgili olarak gündeme gelen tartışmalardı. Bunlar, bir saldırı durumunda NATO'nun Türkiye'yi ne ölçüde savunacağı noktasında odaklanıyordu. Örneğin, NATO eski başkomutanı Rogers 29 Kasım 1987'de *Hürriyet* gazetesinden Sedat Ergin'e Doğu Anadolu bir SSCB saldırısına uğrarsa, bazı kuzey Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin yardımına gelip gelmeyeceği konusunda tereddütleri bulunduğunu söylemişti. Yine bu sıralarda, 5-10 kadar Sovyet SS-20 füzesinin Türkiye'yi hedef aldığı haberleri Türk basınında yer aldı. Ocak 1988'de Reagan'a sunulan Uzun Vadeli Strateji Raporunda bazı NATO müttefiklerinin Türkiye'nin yardımına koşmada isteksiz olduğu yazılıydı. Gerçi NATO Başkomutanı Galvin NATO'nun Türkiye'yi savunacağı açıklamasını yaptı ama bu tür değerlendirmeler rahatsızlık yaratmıştı.

Bu tartışmaların, Türkiye'nin ek nükleer yükümlülük alması yolundaki taleplerin geldiği ve SEİA'nın onaylanmasının geciktirildiği bir dönemde ortaya atılması "Bizi korkutarak istedikleri noktaya getirmek istiyorlar" kuşkularına yol açtı. Dolayısıyla, ortaya çıkan görünüm NATO üyeliğinin Türkiye'yi Doğu Blokuna karşı ko-

ruyan bir ittifak olmaktan çıkıp, tersine üzerindeki bir baskı aracına dönüştüğü şeklindeydi. Üstelik bu sırada (1987) Kıbrıs baskıları başlamış, Ermeni tasarıları da canlandırılmıştı.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye'nin güvenlik politikası çok uzun bir süredir NATO çerçevesinde oluşturuluyordu ve bu planlama içinde taktik değişiklikler bile yapması çok zordu. Türkiye bir kanat ülkesiydi ve SSCB'yle sınırdaştı; diğer NATO üyeleriyle coğrafi olarak bir stratejik bütünlük oluşturmuyordu. NATO'nun değişen strateji anlayışı içinde, Türkiye'den daha yoğun olarak konvansiyonel bir çatışmayı karşılaması beklenmekteydi. Bu da, özellikle "esnekliğin" artırılması durumunda hem Türk ordusunun daha fazla yıpranması, hem de "ileri savunma"nın işlememesi sonucu Trakya ve Doğu Anadolu'nun savaş ve yıkım alanına dönüşmesi anlamına geliyordu. Üstelik NATO, Türkiye'den bu tür beklentilerde bulunurken, Türk ordusunun modernizasyonu konusunda yeterince yardımcı olmaktan da kaçınmakta, ABD de yardımı siyasal koşullara bağlamaktaydı.

B) Alandışılık (*Out of Area*) Sorunu ve Türkiye

Alandışılık sorunu, NATO'nun savunmakla yükümlü olduğu alan dışında kaldığı halde, yine de bu ülkelerin çıkarlarını doğrudan etkileyen bölgelerdeki gelişmeler üzerine NATO çerçevesinde alınacak önlemlere ilişkin olarak ortaya çıkan bir sorundu (bkz. NATO'da **Alandışılık Sorunu** kutusu, cilt I, s. 567).

Afganistan ve İran'daki değişikliklerden sonra ABD, güvenlik alanını kesin çizgilerle ayırmanın sakıncalı olduğunu ve bu bölgeden kaynaklanan tehdidin Batı'nın yaşamsal çıkarları için tehlike oluşturduğunu ileri sürmeye başladı. ABD bu tür bölgelerin NATO savunma planları içine alınmasını ve Avrupalı müttefiklerinin müdahale için mali ve askerî yükümlülükleri paylaşmalarını istiyordu.

Bu sorun burada ele aldığımız dönemde ilk kez Mayıs 1980'de yapılan Savunma Planlama Komitesi toplantısında görüşüldü ve burada ABD'nin Orta Doğu'daki girişimlerinin müttefiklere bazı yükümlülükler getirebileceği kabul edildi. Haziran 1982'deki Bonn zirvesindeyse müttefiklerin alandışı sorunlarda danışma, kolaylaştırma ve telafi etme faaliyetlerinde bulunmaları kararlaştırıldı.

ABD'nin bu yaklaşımı NATO'lu müttefiklerince yeterince destek bulamadı. Avrupalı müttefikler güvenliklerini daha dar bir biçimde tanımlayarak, Avrupa coğrafyası dışındaki sorunlara doğrudan karışmama yanlısıydılar. Batı Avrupa devletlerinin bu konudaki endişeleri, NATO'nun savunma alanını genişletirse, merkezi Avrupa'nın savunması için kullanılan kaynakların buralara aktarılması olasılığından doğuyordu. Bu ayrıca savunma harcamalarının artmasını gerektirecekti. Bu yüzden, bu konudaki karar ulusal düzeyde her üye ülkenin yetkisine bırakıldı. Avrupalı müttefikler alandışı katkılar konusunda, ABD'nin önerisinin aksine önceden yükümlülük altına girmeyip, duruma göre karar verme yaklaşımını benimsediler.

Alandışılık sorunu, özellikle Orta Doğu bölgesini ilgilendiren yönüyle Türkiye'yi çok yakından etkileyen bir sorundu. Çevik Kuvvet'e sağlanacak kolaylıklar

nedeniyle gündeme gelen bu sorunda, Türkiye'nin tutumu Avrupalı müttefiklere daha yakın duruyordu. Türkiye bu konuda NATO kararlarında yer alan, danışma ve kolaylık sağlama gibi Avrupalı üyelerin de kabul ettiği konularda işbirliğine giderken, önceden kendisini bağlayacak bir yükümlülüğe girmek istemedi. Diğer NATO ülkelerinden farklı olarak Türkiye coğrafi bakımdan Orta Doğu bölgesi içinde yer alıyordu. Türkiye aynı zamanda bölgedeki caydırıcılığın artırılması için Türk silahlı kuvvetlerinin modernizasyonunun gerektiğini savunmaktaydı.

Bu konu 1990'larda NATO'nun uluslararası alandaki gelişmeler sonucunda işlevlerini yeniden tanımlaması sonucunda anlamını yitirecek ve NATO üye ülkelerin toprakları dışında da bölgesel sorunlara müdahale edeceği yolunda karar alacaktır. (bkz. s. 304 vd.)

C) Limni Sorunu

Limni sorunu, NATO'nun 1980'lerde Türk-Yunan ilişkileri konusundaki tavrıyla stratejik çıkarları arasında yaşadığı çelişkiyi ortaya koyması açısından önem taşıyan bir gelişmedir (Ayrıntıları için bkz. s. 109 vd.).

Sorun, Yunanistan'ın tugay seviyesindeki bir birliğini NATO'ya tahsis edip, ayrıca bir uçak filosunu da savaş halinde Limni'de konuşlandıracağını bildirmesiyle başladı. Uluslararası antlaşmalarla silahsızlandırılmış (silahsızlandırılma için bkz. cilt I, s. 327 vd.) olan Limni'nin Yunanistan tarafından açık bir biçimde silahlandırılmasının ardından bir de durumun NATO'ya onaylatılmaya çalışılması Türkiye'de tepki doğurdu.

Doğal olarak, bu noktada, NATO'nun tutumu önem kazanmıştı. Türkiye'nin NATO'dan beklediği, öncelikle antlaşmalara saygı gösterilmesiydi. Fakat NATO'nun tavrı çok açık biçimde dışa vurulmasa da, SSCB'yi engellemek açısından Limni'nin savunma planlarına alınması yönündeydi ve bu konudaki baskılar daha çok Türk tarafına yöneliyordu. Zaten ABD de savaş durumunda Atlantik ötesinden gelecek takviye kuvvetleri için Limni adasını harekat merkezlerinden birisi olarak belirlemişti ve Türkiye'ye bu konuda anlayışlı olmasını telkin ediyordu. Türkiye, sonuçta bu konuda ısrarını sürdürdü ve sorun NATO'nun gündemine gelirse gerekli rezervleri koyacağını açıkladı.

NATO Genel Sekreteri Lord Carrington 29 Kasım 1984'te NATO'nun Limni konusunda "tarafsız" kalması gerektiğini söyledi. Genel Sekreter NATO uluslararası antlaşmaların ihlali olan bu duruma itiraz etmeyip tarafsız kalacağını belirterek aslında tutumunu da belirlemiş oluyordu.

3-5 Aralık 1984'te Bruxelles'de yapılan NATO Savunma Planlama Komitesi toplantısında Limni sorunu yine gündeme geldi. Burada, ittifakın 1985 yılına ait savunma planlarına ilişkin rapor ve buna bağlı ülke bölümleri (*country chapters*) Türkiye ve Yunanistan'a ait bölümler olmaksızın kabul edildi. Her iki ülkenin kuvvetleri de NATO raporunda gösterilmedi. Türkiye sorumluluklarının aynen devam edeceğini ve tatbikatlara katılmaya devam edeceğini açıklarken, Yunanistan NATO manevralarına katılmayacağını bildirdi. Toplantı sonrasında yayınlanan bildiride Limni'nin yer almamasını ise, Türk tarafı başarı olarak yorumladı.

Fakat Mayıs 1986'da Yunanistan bu kez kimyasal silahların yeniden üretimiyle ilgili bir NATO kararına rezerv koydu ve bunun kaldırılmasını Limni konusunda Türkiye'nin rezervini kaldırması koşuluna bağladı. Bu programa önem veren ABD yönetimi ve NATO yetkilileri bir kez daha Yunanistan yerine Türkiye'yi ikna etmeyi denediler.

Bu arada, Lord Carrington bir ara formül geliştirerek Limni'nin kuvvet hedefleri belgesinde yer almayıp, NATO karar belgesinde "Türk ve Yunan temsilcilerinin Limni konusundaki görüşleri dinlenmiştir" şeklinde bir ifadeyle yetinilmesini önerdi (Güldemir, 1991, s. 132). Böylece, Limni dolaylı da olsa bir NATO belgesine girecek ve bunun yolu açılmış olacaktı.

ABD'li yetkililerin Ankara'da bu yöndeki temasları devam ederken Yunanistan kimyasal silahlar konusundaki rezervini geri çekti: ABD, Türkiye'nin ayak diremesi sonucunda başka bir yol izleyerek Yunanistan'la, bir kriz anında ABD uçaklarının Limni'yi kullanmalarına izin veren bir mutabakat imzalamıştı. Böylelikle, ABD, Türkiye'nin direndiği ve NATO çerçevesinde veto yetkisi olan bir konuda, başka bir yol kullanarak istediğini elde etmiş oluyordu.

Ç) Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Görüşmeleri (AKKUM) ve Mersin Krizi

Konvansiyonel silah indirimi görüşmeleri 1980'ler boyunca Viyana'da NATO ve Varşova Paktı üyesi 23 ülke arasında yapılan toplantılarla devam etti. 1980'lerin sonuna doğru Doğu Blokundaki gelişmeler ve uluslararası ortamdaki yumuşamanın da etkisiyle önemli ilerlemeler sağlandı. Türkiye'nin bu konudaki tutumu, silah indirimi sonucunda SSCB'nin orta Avrupa bölgesinden çekeceği silahları Türkiye sınırına konuşlandırmaması ve ayrıca Mersin de dahil olmak üzere Güneydoğu Anadolu'nun indirim kapsamı dışında tutulmasıydı. Türkiye bu konuda SSCB'yi de razı etmişti. Diğer NATO müttefiklerinin de bu duruma bir itirazları olmadı.

Ocak 1989'da 16 NATO ülkesinin hazırladığı anlaşma taslağı Varşova Paktına sunulma aşamasına geldiğinde, Yunanistan, Mersin limanındaki askerî kuvvetlerin Kıbrıs'a yönelik tehdit oluşturduğunu, ayrıca Kıbrıs'a buradan ikmal yapıldığını ileri sürerek Mersin'in indirim alanı dışında tutulmasına itiraz etti. Bu sırada, ABD'nin Yunanistan'la yapmaya çalıştığı üsler anlaşmasının görüşmeleri sürüyordu ve Yunanistan bu anlaşmaya, ABD'nin Türkiye'ye karşı kendisine güvence verdiğine ilişkin bir hüküm koydurmaya çalışıyordu. Dolayısıyla, bu itirazı pazarlık amacıyla kullanıyordu.

ABD'nin çok önem verdiği anlaşmanın sonuçlanması bu pürüze takıldığı ve Papandreu'yu ikna etmek daha zor olacağı için, Dışişleri Bakanı Shultz Ocak 1989'da Türk dışişleri bakanını atlayıp doğrudan Özal'la temasa geçerek sorunu çözmeye çalıştı. Türk Dışişleri Bakanlığı ise, anlaşma belgesinde Mersin yerine "Gözne'den denize inen çizgi" deyiminin kullanılmasını ama ABD, SSCB, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın bir mektupla bu çizgiden "Mersin limanını içine alan ve Erdemli'de denizle birleşen çizgi"yi anladıklarını Türkiye'ye bildirmeleri şeklinde bir formül önerdi. Sonunda bu formül kabul edildiyse de, hemen Mart 1989 başında ABD bu-

nu daha esnek biçimde yorumlayarak bu sorunun daha sonra tarafların tatmin olacağı bir şekilde çözüleceğini söyledi.

Yunanistan'ın istediği güvence ise, Yunan SEİA'sının girişinde "*ABD ve Yunanistan barışı tehdit eden silahlı saldırı veya tehditlere karşı birbirlerinin egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüklerini korumayı garanti eder*" biçiminde yer aldı ve bu haliyle Türkiye'nin tepkisini çekti. Türkiye'nin sert tepki göstermesi üzerine Başkan Bush bu kez Türkiye'ye bir mektup göndererek, Yunanistan'a verilen güvencenin Türkiye'ye karşı olmadığını bildirdi. Böylece, ABD zaten NATO yükümlülüğü nedeniyle savunma konusunda bağlı olduğu Yunanistan'la imzaladığı anlaşmaya dolaylı da olsa Türk tehdidini ima eden bir madde koymuş oldu.

D) Türk Silahlı Kuvvetlerinin Modernizasyonu ve Savunma Sanayiinin Geliştirilmesi

Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu konusu, Türk ordusunun silah araç-gerecini büyük oranda ABD'den sağlaması nedeniyle bu ülke bağlamında ele alınan bir konudur. ABD'li yetkililer Soğuk Savaş koşulları içinde Türkiye'nin güçlü bir orduya sahip olması gerektiğini ileri sürüyorlardı ve istikrarsız bir bölgede bulunan Türkiye'yle bu noktada çıkarları kesişiyordu. Hatta, savunma alanındaki işbirliğini geliştirmek için Ortak Savunma Sanayii Yürütme Komitesi kurulmuştu. Pentagon'un 1983'te yaptığı bir incelemeye göre TSK'nin NATO standartlarına getirilmesi yaklaşık 10 yıllık bir süre içinde 18 milyar dolar gerekmekteydi.

Dolayısıyla, ilk sorun bunun maliyetinin karşılanmasıydı ve Türkiye modern bir orduya sahip olmasının aynı zamanda NATO'nun güvenliğini de artıracağını savunuyor ve başta ABD olmak üzere müttefiklerinin bu sürece katkıda bulunmalarını istiyordu. Bunun yanında, daha önce değinildiği gibi, Kongre'den kaynaklanan bazı sorunlar, aslında teknik nitelikte görünen modernleştirilme sürecine siyasal bir nitelik de kazandırmıştı.

Bu dönemde Türk ordusunu modernleştirmenin iki yolu vardı: Birincisi, ABD ve daha az olmakla birlikte Almanya'nın, elden çıkarılması planlanan silahları hibe yoluyla Türkiye'ye aktarmaları ya da Türkiye'nin bunları krediler yoluyla bedelini ödeyerek satın alması; ikincisi, Türkiye'nin kendi ulusal savunma sanayiini oluşturması. ABD, Ankara tarafından yeterli bulunmasa da, 1980'ler boyunca her iki alanda da katkıda bulundu. ABD yardımı konusuna daha önce değinildiği için burada yalnızca Türkiye'nin savunma sanayiinin gelişimine katkısı ve bunun iki ülke arasındaki ilişkilerdeki yeri üzerinde durulacaktır.

Türkiye 1980'ler boyunca (bu durum 1990'larda da sürecektir) NATO üyeleri içinde silahlanmaya oransal olarak en çok kaynak ayıran ülkelerden biri olarak sivrildi ve 1980'ler ve 1990'larda silah alımı konusunda dünyadaki ilk beş ülke arasına girdi (bkz. **Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1980-89)** tablosu, s. 78). 1980'ler boyunca Türkiye'nin savunma harcamaları GSMH'sinin ortalama yüzde 5'i civarında gerçekleşti ve bu oranla NATO içinde ABD ve Yunanistan'dan sonra üçüncü sırayı aldı. Bu durum, zaten kaynak sıkıntısı çeken Türkiye ekonomisi üzerinde doğal olarak olumsuz etkilerde bulundu.

Bunun temelinde, Türkiye'nin güneydoğuda ve zaman zaman da kuzey Irak'ta yürüttüğü askerî operasyonlar için gerekli silahlara sahip olma ihtiyacı ve özellikle de Yunanistan'la girdiği silahlanma yarışı yatıyordu.

Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1980-89) (GSMH oranı olarak)

1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
4.3	4.9	5.2	4.8	4.4	4.5	4.8	4.2	3.8	3.3

Kaynak: *Sipri Yearbook*.

Türkiye'yi kendi savunma sanayiini oluşturmaya iten bazı nedenler vardı. Bunlardan en önde geleni, silahlanma konusunda dışa bağımlılığı azaltmaktı. Bu konuda özellikle 1975-78 arasında yaşanan ABD silah ambargosu öğretici olmuştu. Türkiye'nin geçmişteki gibi uzun süreli bir ambargoya tabi tutulması düşük bir olasılık olsa da, hem Kıbrıs hem de Kürt sorunu nedeniyle silah alımında güçlüklerle karşılaşılması ve silah satışının belli koşullara bağlanması da ulusal savunma sanayiinin gelişmesini zorunlu hale getirmişti. Bunun yanında, Türkiye'nin bazı dönemler girdiği döviz darboğazı da bunda etkili olmuştu. Türkiye böylece silah alımının döviz sıkıntısından daha az etkilenmesini sağlarken, silah ithalatına ayrılacak döviz miktarını da azaltmış olacaktı. Hatta, ürettiklerini satabilirse bundan döviz geliri elde etmek mümkün olacaktı. Bu etkenlerin yanında, savunma sanayiinin gelişimi ülkeye teknoloji gelişini hızlandıran bir etki yapacaktı.

Türkiye'de ulusal savunma sanayii oluşturma çabalarının ilk örneklerinden biri, iki savaş arası dönemde kısa bir süre devam eden Kayseri Uçak Fabrikası girişimiydi (bkz. cilt I, s. 300). 1945 sonrasında da Makine Kimya Endüstrisi Kurumunun (MKE) kurulması gibi sınırlı da olsa bazı girişimler vardı. Fakat NATO üyeliğiyle birlikte ABD'den silah alımına başlanınca bu konu ihmal edilmişti. Türkiye'nin buna ağırlık vermesi asıl ABD silah ambargosu uygulamasıyla başladı. Özellikle 1978'deki Ecevit hükümeti zamanında geliştirilen "ulusal savunma anlayışı"nın dayandığı temellerden biri de savunma sanayiini ulusal hale getirmekti. (bkz. **Türkiye'de Yeni Ulusal Savunma Doktrini** kutusu, cilt I, s. 674). Fakat 1970'lerin sonuna doğru yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar bu projenin uygulamaya geçirilmesini engellemişti. 12 Eylül döneminde bu konu ele alındı ve bu yöndeki çalışmalar sonucunda Nisan 1983'te Milli Savunma Bakanlığına bağlı olarak Savunma Donatım Genel Müdürlüğü kuruldu. 1985 sonunda bu kurum Savunma Sanayii Geliştirme ve Destekleme Dairesine (SAGEM) dönüştü, 1989'da da Milli Savunma Bakanlığına bağlanarak "Savunma Sanayii Müsteşarlığı" haline geldi.

Türkiye ulusal savunmasını bağımsız hale getirme çalışmalarına kaynak sağlayabilmek amacıyla kara, deniz ve hava kuvvetlerini geliştirmek için kurulmuş vakıflarını 1987'de Türk Silahlı Kuvvetlerini Geliştirme Vakfı etrafında topladı. Bunun yanında, bir de Savunma Sanayii Destekleme Fonu oluşturuldu. 1985'te ise 10 yıllık bir savunma programı başlatıldı.

Türkiye'nin savunma sanayii oluşturma çabaları içinde üç önemli gelişme dik-

kat çekmekteydi. Bunlardan birincisi, 1980'lerin başında bazı Orta Doğu ülkelerinin de mali desteğiyle ve ABD'nin teknolojik katkısıyla ortak üretim faaliyetlerine girişmek ve bu alanda yeni ihraç olanakları elde etmekti. İkincisi, bu alanda geliştirilen en dikkate değer proje olan F-16 savaş uçaklarının üretimine geçilmesiydi. Üçüncüsü, Türkiye'deki savunma sanayiinde, ekonomik alandaki gelişmelere paralel olarak, özel sektörün daha fazla yer almaya başlamasıydı.

Savunma Sanayii ve Orta Doğu

Bu dönemde, ulusal savunma sanayiini oluşturma çabasındaki Türkiye için S. Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar gibi petrol zengini ülkelere yönelik ihracat olanakları önem taşıyordu. Bu yaklaşımın benimsenmesinde ABD'nin de payı vardı. ABD hem bu ülkelerin silahlanmasına dolaylı katkıda bulunacak, hem de Türkiye'nin söz konusu ülkelerle daha yakın ilişkilere girmesini sağlayacaktı. Türkiye açısından ise tek alıcısı TSK olacak bir sektörün iktisadi anlamda yeterince rasyonel olmayacağı düşünülüyordu. 1980'lerin başında, sözü edilen bu ülkelerle yapılan anlaşmalar uyarınca MKE'den askerî mühimmat satışı başlatıldı. Türkiye'nin bu ülkelerle girdiği askerî işbirliği yalnızca silah satışıyla da sınırlı kalmamış ve 1984'ten itibaren aralarında pilotların da bulunduğu bir Türk askerî misyonu S. Arabistan'daki askerî birliklere eğitim vermeye başlamıştı. Bu dönemde özellikle bu ülkeyle askerî temaslarda büyük artış yaşandı ve bu bağlantı söz konusu ülkelerle siyasal ve ekonomik ilişkilerdeki canlanmayla paralel gitti.

F-16 Projesi

1983'ten itibaren hazırlık çalışmaları süren 8 milyar dolar tutarındaki bu proje Türkiye'deki savunma sanayiinin en büyük ve en önemli ayağını oluşturdu. Projenin amacı Türk Hava Kuvvetlerinin yeni F-16 uçaklarıyla donatılması ve Türkiye'de havacılık sanayiinin kurulmasının sağlanmasıydı. Türkiye'nin bu yöndeki çalışmalarını 1973'ten beri yürüten TUSAŞ (Türkiye Uçak Sanayii Anonim Şirketi) söz konusu projenin yürütülmesinde yer aldı. Bu çerçevede 2 Mayıs 1984'te Milli Savunma Bakanı ile General Dynamics yetkilileri arasında bir sözleşme imzalanarak TAI (TUSAŞ Aerospace Industry-TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii Anonim Ortaklığı) kuruldu. TAI'nin hissesinin yüzde 51'i Türkiye'ye ve yüzde 49'u ABD General Dynamics'e ait olacaktı. Ayrıca, bu uçakların motorlarının yapımı için General Electric firmasıyla da TUSAŞ Motor Sanayii (*TEI-TUSAŞ Engine Industries*) kuruldu ve TAI'ye ortak oldu. Projenin ilk diliminde "Öncel Proje I" *(Peace Onyx I)* adı altında 160 uçak üretilecekti. TAI tesislerinde ilk üretim Şubat 1987'de montajla başladı ve ilk uçak Kasım 1987'de Türk Hava Kuvvetlerine teslim edildi. 1989'da da imalata geçildi. Ayrıca, doğrudan offset uygulamasıyla (silah sanayiindeki yatırım karşılığında belli parçaların üretiminin ortak yapılması, ürünlerin ya da belli parçaların yurtdışına satılması. Dolaylı offset ise yatırımcı firmanın turizm tesisi, Türkiye'nin tanıtılması vs. gibi başka alanlarda yapacağı çalışmalardır) ABD hava kuvvetleri ve Belçika'daki montaj fabrikası için de F-16 parçaları imal edildi. 1995'e kadar süren bu dönemde 152 F-16 uçağı üretildi.

Türkiye'nin ulusal savunma sanayii oluşturma konusundaki sorunu, bunun finansmanı ve teknolojik transferin sağlanmasıydı. Türkiye hernekadar hem MKE hem de çeşitli tersane ve mühimmat tesisleri çerçevesinde bu konuda bir birikime sahip olmuşsa da, ileri teknoloji gerektiren alanlarda başta ABD olmak üzere ya ortak yatırımlara girme ya da mali ve teknolojik bilgi yardımı alma ihtiyacı içindeydi.

Bu noktada, söz konusu yatırımların ulusal niteliğinin ne ölçüde ağırlıklı olduğu sorusu akla geliyor. Türkiye özellikle F-16 gibi önemli bir projeyi başlatabildi fakat geçmişte silah alımında ABD'ye bağımlılığın yerini, bu silahların önemli parçalarının alımındaki bağımlılık aldı. Bunun somut örneklerinden biri ABD'nin F-16'lara takılan elektronik haberleşme sistemlerinin Türk sistemine çevrilmesinde ve radar sistemlerinin verilmesinde çıkarttığı zorluklar oldu.

Diğer bir sorun da, F-16'ların maliyetinin yüksek olmasıydı. ABD'deki satış fiyatı 17.000.000 dolar olan bir F-16, Türkiye'de 25.000.000 dolara imal ediliyordu. Bu maliyet ileri teknoloji ve savaş sistemleriyle donatılmış olan ve ikinci dilimde üretilecek olan F-16 Block 50 modelleri için çok daha yüksekti.

Her şeye rağmen, F-16 gibi büyük projeler teknolojik anlamdaki bilgi birikimini artırma açısından bu alandaki önemli girişimlerden birini oluşturdu.

Türk Özel Sektörü ve Savunma Sanayii

Özal ABD silah sanayiinin önde gelen kesimleriyle bağlantılar kurarak, sivil sanayi konusunda yeterince istekli olmayan yabancı yatırımcıları Türkiye'de yatırım yapmaya davet ediyor ve devletin bu yatırımlara karışmaması gerektiğini söylüyordu. ABD yönetimi de bu alandaki işbirliğini ilke olarak desteklediğini açıklamıştı. ABD'li silah sanayicileri, yatırımları için 8 yıllık garanti istiyorlar ve Özal hükümetinin iktidardan düşmesi durumunda bu projelerin devamından emin olamayacaklarını belirtiyorlardı. Fakat asıl önemli nokta, ABD'nin, nasılsa doğrudan silah satmakta olduğu bir ülkede, birçok siyasal ve ekonomik riski göze alarak ortak üretim yapmak konusunda yeterince istekli olmamasıydı.

Bununla birlikte, başta Koç grubu olmak üzere Alarko, Profilo, Nurol, Tekfen gibi kuruluş ve firmalar bu alana ilgi gösterdiler. Yapılan görüşmeler Avrupalı silah üreticilerinin de dikkatini çekti. Örneğin, Mayıs 1986'da Fransa'nın *Aérospatial* şirketinin yetkilileri Türkiye'ye gelerek doğrudan Özal'la görüştüler. Hemen ardından ise İngiltere'den bir heyet gelmiş, bunu tekrar Fransa savunma bakanının ziyareti izlemişti.

Özal iktidarının savunma sanayiinde getirmeye çalıştığı değişikliklerden olan, bu alanda kamu sektörünün yerini özel sektörün alması tercihi ise gerçekleşemedi. Başta TUSAŞ-TAI olmak üzere, ASELSAN, MKE, PETLAS gibi kuruluşlarla Gölcük ve Taşkızak tersanelerinin kapasitelerinin giderek artması bu alandaki ağırlığın yine kamu kuruluşlarında kaldığının göstergesi oldu.

Görüldüğü gibi, savunma alanında ABD'nin ağırlığı belirgindi ve 1980'ler boyunca bu durumda önemli bir değişim yaşanmadı.

Özet olarak, 1980'ler Türk-ABD ilişkilerinde en yakın dönemlerden biri oldu. Ama ilişkilere daha derinlemesine bakınca durum farklıdır: Siyasal, askerî -stratejik, ekonomik ve ticari ilişkiler, Türk-Yunan ilişkileri ve Kıbrıs sorunu, Ermeni

karar tasarıları, Kürt sorunu, yardım gibi alanların neredeyse tümünde iki müttefik uyum içindeki bir işbirliğinden çok, birbirinden olabildiğince ödün koparmaya yönelik bir mücadele sergilediler. Gerçi İran inkılabından duyulan rahatsızlık gibi iki ülkenin tamamıyla hemfikir olduğu konular da vardı, ama ilişkilerin genel görünümü buydu.

Bir süper devlet olan ABD, doğal olarak, Türkiye'ye karşı elinde daha fazla koz bulundurmakta ve gerektiğinde bunları oynayabilmekteydi. Buna rağmen, ilişkilerin bütününe bakıldığında, 1980'ler içinde, Türkiye'nin ABD güdümünde bir ülke olduğu ve Türk iç ve dış politikasının doğrudan ABD tarafından belirlendiği gibi indirgemeci bir yaklaşım da açıklayıcı olmaz. Örneğin, ABD bütün ısrarlarına karşın Türkiye'ye ek nükleer silah yerleştiremedi, içte Özal'ın desteğini aldığı halde Kıbrıs'ta bir çözüme gidemedi, alandışılık ve Çevik Kuvvet konularında istediklerini tam olarak elde edemedi. Bunda da, doğal olarak, Türkiye gibi önemli bir müttefikini tamamen kaybetmemek ve Türk kamuoyunu bu alanlarda karşısına almamak gibi kaygılar rol oynadı. Dolayısıyla, bu karşılıklı kollama ve istediğini elde etme süreci belli bir denge içinde seyretti. Kuşkusuz, yalnızca ABD'nin taleplerinin karşılandığı bir ilişki, sonuçta ABD'nin de çıkarlarına aykırı olabilirdi.

1980'lerin başında darbe yönetimi boyunca son derece yakın olan ve Özal döneminde de süren ilişkiler, 1980'lerin sonuna doğru daha sorunlu hale gelmeye başladı. Bunun nedenlerinden biri, 1985'ten sonra ve özellikle 1987 INF anlaşmasının imzalanmasının ardından uluslararası alanda yaşanan yumuşamaydı. Bunun yanında, Türkiye'nin iktisadi alanda gösterdiği başarılar 1988'e gelindiğinde hızını kaybetmiş ve dış borç krizine girilmişti. Bu da ABD'nin ilişkilerdeki etkinliğini artıran bir diğer faktör olmuştu.

ABD'nin tutumundaki değişikliği gösteren gelişmeler şunlardı: Yönetim 1980'lerin sonlarına kadar Ermeni karar tasarılarının Kongre'den geçmemesi için çalışırken, dönemin sonunda bu konuda sessiz kalmış, hatta kendisi bu yönde açıklamalar yapmıştı. Kürt sorununda ve insan haklarında Türkiye'ye yönelik eleştirel tavır dönemin sonuna doğru giderek daha ağırlaşmaya başlamıştı. ABD ekonomik ve askerî yardımı hem azalmaya başlamış, hem de koşulları ağırlaşmıştı. Kıbrıs sorununda hem Türkiye hem de Denktaş üzerindeki baskı artmış, dönem başında Papandreu'nun Türkiye'nin Yunanistan'ı tehdit ettiği yolundaki iddialarına katılmayan ABD yine dönem sonunda Yunan SEİA'sında Türkiye konusunda güvence hükmü koyulmasına razı olmuştu. Türkiye'nin ABD ve genelde Batı dünyası içindeki yeri ve öneminin azalışa geçtiği yolundaki kuşkular 1989'dan sonraki dönem içinde, geçici de olsa, daha da artacaktır.

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (ABD ve NATO'yla İlişkiler)

Ambrose, Stephen, *Dünyaya Açılım*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1991, s. 253-290; Arınaoğlu, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, TTK, 1991, s. 364-367; Atalay, Safa, "ABD Güvenlik Yardımı, ABD-Türkiye İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, (Sonbahar 1994), s. 236-256; Başara, Levent, "Bir Düşü Gerçekleştirmek," *Savunma ve Havacılık*, cilt 13, no. 5 (1999), s. 94-96; Çubukçu, Tuğrul, "Savunma Harcamaları: İç ve Dış Kaynaklar," *Türkiye'nin Savunması*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1987, s. 119-143; Ergüvenç, Şadi, "Türkiye Havacılık Sanayiinin Neresinde?," *Savunma ve Havacılık*, (Ağustos-Eylül 1998), s. 26-31; Evren, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları*, 2. Cilt, İstanbul, Milliyet Yayınları,

1991, s. 87-90; Erbaş, Halit ve Çelikoğlu, Hilmi, *Gelişen Savunma Stratejileri*, Ankara, Kara Harb Okulu, 1991; Gerges, Fawaz, *America and Political Islam*, Cambridge University Press, 1999, s. 59-69; Güldemir, Ufuk, *Kanat Operasyonu*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1985; Güldemir, Ufuk, *Çevik Kuvvetin Gölgesinde*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1987; Güldemir, Ufuk, *Texas-Malatya*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1991; Günlük Şenesen, Gülay, "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Modernizasyon Programının Bir Değerlendirmesi," *Türk Dış Politikasının Analizi*, der., Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der Yayınevi, 1992, s.191-203; Halliday, Fred, *İkinci Soğuk Savaş*, İstanbul, Belge Yayınları, 1985, s. 143-170; Harris, George, der., *The Middle East in Turkish American Relations*, Washington, The Heritage Foundation, 1985; Karaosmanoğlu, Ali, "Turkey's Security and the Middle East," *Foreign Affairs*, (Sonbahar 1983), s. 157-175, Karaosmanoğlu, Ali, *Middle East, Turkey and the Atlantic Alliance*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 1987; Karaosmanoğlu, Ali, "Basra Körfezi Güvenliği ve Doğu Anadolu'daki Havaalanları Tartışması:Yanılgılar ve Kuruntular," *Dış Politika*, cilt 10, no. 1 (1983), s. 3-9; Koniholm, Bruce, "Turkey and NATO: Past, Present, Future," *Orbis*, 27/2 (1983), s.421-445; Kupchan, Charles, *The Persian Gulf and the West*, Boston, Allen and Unwin, 1987; Laipson, Ellen, *US Interests in the Eastern Mediterrenean: Turkey, Greece and Cyprus*, Washington, Congressional Research Service, 1983; Okman, Cengiz, "NATO Stratejileri ve Türkiye Açısından Sonuçları," *Türkiye'nin Savunması*, Ankara, Dış politika Enstitüsü, 1987, s.41-82; Oran, Baskın, *Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, 2. Baskı, Ankara, Bilgi, 1998; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II 1945-1990*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Yavuz, Turan, ABD'nin Kürt Kartı, İstanbul, Milliyet Yay. 1993; Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995.

Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler

I) Sancılı Dönem

A) Askerî Yönetimin Batı Bağlantısını Sağlam Tutma Çabaları

12 Eylül'ün Avrupa'ya İlk Yansımaları

12 Eylül 1980'le birlikte Türkiye'nin AT (Avrupa Toplulukları) (bkz. AB İsim Değişiklikleri kutusu, s. 84) ile ilişkilerinde çalkantılı bir döneme girildi. Darbenin hemen ardından Orgeneral Kenan Evren tarafından yapılan açıklamalarda Türkiye'nin "AT, Avrupa Konseyi ve demokratik ülkelerin üyesi bulunduğu diğer kuruluşlarla" mevcut anlaşmalar çerçevesinde ilişkilerinin yürütüleceği vurgulanmaktaydı. Oramiral Bülent Ulusu'nun başbakanlığında kurulan hükümet programında da, "(...) AT ile ilişkilerimiz, nihai olarak Türkiye'nin Topluluk içinde Ankara Anlaşmasında öngörülen yerini alması amacına yönelik olacaktır (...)" cümlesine yer verilmekteydi. 12 Eylülcülerin Topluluklara çiçek atmasının ardında üç temel neden bulunmaktaydı:

Birincisi, 12 Eylülcüler, "harekâtın" uluslararası alanda sorunsuz tanınması için Batı tarafından desteklenmesinin gerekli olduğunun farkındaydı. ABD 12 Eylül karşısında olumsuz bir tavır takınmamıştı. NATO, bir müttefik ülkedeki iç karışıklığı sona erdirdiği için 12 Eylül'ü ilk günden desteklemişti. Ama, Türkiye için "Batı" deyince hemen ilk akla gelen Avrupa'nın nasıl bir tavır takınacağı belirgin değildi. AT'nin de yeni yönetimi desteklediğini açıklaması 12 Eylülcüleri siyasal açıdan çok rahatlatacaktı.

İkincisi, 12 Eylülcüler, siyasal açıdan olduğu kadar ekonomik olarak da AT'nin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle yatırımlar ve dış ticaret dengeleri bakımından AT'nin Türkiye için taşıdığı önem son derece büyüktü. Ülkedeki çalkantının en önemli nedenlerinden birinin ekonomideki bozulma olduğunun bilinciyle, yeni kurulan hükümetin başbakan yardımcılıklarından birine 24 Ocak kararlarının hazırlayıcısı Turgut Özal'ı getiren 12 Eylülcüler, piyasa ekonomisi kurum ve kurallarının işletilmesiyle, başta ABD ve AT olmak üzere tüm Batı dünyasıyla sıkı ekonomik ilişkiler kurmanın peşinde koşuyorlardı.

Üçüncüsü, Türkiye-AT ilişkilerinin değişmeyen temalarından biri olan Yunanistan'ın durumuydu. Yunanistan, Albaylar Cuntasının sona erdiği 1974'ten itibaren demokratikleşme yönünde önemli adımlar atmış, AT ile ilişkilerini tekrar yoluna koymuştu. 1979'da imzalanan katılım antlaşmasıyla Yunanistan bir kez daha Türkiye'nin önüne geçmiş bulunuyordu. AT'ye girmekte Yunanistan'ın arkasında kalmamak için Türkiye'nin AT ülkeleriyle iyi geçinmesi, bir yandan da Yunanistan'ın muhtemel üyeliğinden doğabilecek sıkıntıları giderecek adımlar atması gerekiyordu. Evren, Rogers Planı çerçevesinde (bkz. s. 40 vd.), Yunanistan'ın NA-

TO'ya dönmesine itiraz etmezken Yunanistan'ın özelllikle ikili ilişkilerde daha yapıcı bir rol oynaması ve Türkiye-AT ilişkilerinin gelişimine destek olması beklentisi içindeydi.

AT'nin 12 Eylül'e bakışında tek bir görüş ortaya çıkmamakla birlikte, izleyen günlerde yapılan açıklamaların sertlikten uzak oluşu Ankara'da olumlu işaret olarak yorumlandı. AT içinde Türkiye'ye ilişkin iki farklı eğilim söz konusuydu. Fransa, Hollanda ve Danimarka'nın öncülüğünü yaptığı birinci grup, 12 Eylül'den dolayı, tıpkı 1967'de Yunanistan'a yapıldığı gibi, Türkiye ile ilişkilerin askıya alınmasını istemekteydi. Almanya ve İngiltere'nin öncülüğündeki ikinci grup ise, 12 Eylül'den önce Türkiye'de demokratik sistemin çalışamadığını, askerlerin demokrasiyi yerleştirmek için yönetime el koyduklarını vurgulayarak, Türkiye ile ilişkilerin olduğu gibi devam etmesinden yana tavır koydu. Bu görüş, 16 Eylülde yapılan AT Bakanlar Konseyi toplantısında da benimsendi. Toplantıdan sonra yapılan açıklamada, Türk askerî makamları tarafından verilen, demokratik kurumların hızla yeniden kurulacağına, insan haklarına saygı gösterileceğine ve göz hapsinde tutulan politikacılara iyi davranılacağına ilişkin güvencelerin not edildiği ve bunlara uyulmasının istendiği vurgulandı. Bu, Avrupa Toplulukları tarafından 12 Eylül'e destek verilmesi anlamına geliyordu.

Öte yandan, Konsey içindeki görüş farklılıklarının bir benzeri Avrupa Parlamentosunda ortaya çıktı. 17 Eylül 1980'de, 12 Eylül ve Türkiye'nin durumunu ele almak üzere toplanan Parlamento'da sosyalist ve komünist milletvekilleri Türkiye ile ilişkilerin derhal askıya alınmasını isterlerken, muhafazakar ve liberal milletvekilleri buna karşı çıktılar. Sonuçta, Konsey'dekine benzer biçimde, Türkiye'de demokrasiye gecikilmeden geçilmesi yönünde bir karar alındı.

Bu kararların aksine, AT üyesi ülkelerdeki kamuoyunun büyük çoğunluğu 12 Eylül karşıtı bir tutum içine girerek, Türkiye'de çok partili demokrasinin askıya

AB İsim Değişiklikleri

AKÇT, EURATOM ve AET'nin aslî organları 1 Temmuz 1967'den geçerli olmak üzere birleştirildi. "Füzyon" adı verilen bu birleştirmeyle üç topluluğu birden ifade etmek için Avrupa Toplulukları (AT) kavramı kullanılmaya başladı. Avrupa Topluluklarından AET, 7 Şubat 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşmasıyla Avrupa Topluluğu adını aldı. Maastricht Antlaşmasıyla ayrıca, ekonomik bütünleşmenin yanına siyasal bütünleşme hedefi de konulduğundan, Avrupa entegrasyonunun siyasal boyutunu ve entegrasyon hareketinin tümünü ifade etmek üzere, Avrupa Birliği (AB) kavramı kullanılmaya başladı.

Bu kitaptaki AT kısaltması, 1992'ye kadar "Avrupa Toplulukları"nı; bu tarihten sonra ise Maastricht Antlaşmasıyla adı "Avrupa Topluluğu"na çevrilen eski Avrupa Ekonomik Topluluğunu (AET) ifade için kullanılmıştır. Bu bölüm yazılırken, orijinalliklerine zarar vermemek için bu alıntılarda değişiklik yapılmamıştır. Okuyucu, üç topluluğun aslî yapısal organlarının 1967'de birleştirildiğini, bu üç örgüte birden Avrupa Toplulukları adı verildiğini; ayrıca Avrupa Ekonomik Topluluğunun adının da 1992'den sonra Avrupa Topluluğu olarak değiştirildiğini dikkate almalıdır. 1958'de Mecisleri (Avrupa Parlamentosu) ve Adalet Divanları birleştirilen Toplulukların, 1967'den sonra Bakanlar Konseyleri ve Komisyonları birleştirilmiştir. Bugün Bakanlar Konseyi, "AB Bakanlar Konseyi", Komisyon "Avrupa Komisyonu" (veya AT Komisyonu) olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca zirve toplantılarına da "Avrupa Birliği Konseyi" denilmektedir.

(Ç. Erhan)

alınmasını kınadılar. Başlangıçta Avrupa hükümetleri tarafından fazlaca önemsenmeyen bu tepkiler, 12 Eylülcülerin özellikle insan hakları ile siyasal hak ve özgürlükler alanlarındaki olumsuz uygulamaları sonucunda son derece etkili ve sistematik bir baskıya dönüşecektir.

12 Eylül Sonrasında İlk Ortaklık Konseyi Toplantısı

Türkiye'de 12 Eylül'ü gerçekleştirenler AT'nin ılımlı tavrından son derece memnundular. Fakat Eylül sonundan itibaren bazı sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Bunların en önemlisi, Ekim 1980'den itibaren Fransa, Federal Almanya, Belçika, Hollanda ve Luxembourg'un Türk vatandaşlarına vize uygulamaya başlamasıydı. Bu ülkeler, yeni Türk işçilerinin ülkelerine gelmelerini istemediklerinden zaten vize uygulamasına geçmeyi planlamış, ama Türkiye'nin Ortaklık Anlaşmasını ileri sürerek gösterebileceği sert tepkiden çekinmişlerdi. 12 Eylül'le, Türkiye'nin vize uygulamasına sert tepki veremeyeceği, çünkü Avrupa ülkelerinin desteğine ihtiyaç duyduğu bir ortam oluştu. Bu uygun ortamı değerlendiren bazı AT ülkeleri, 12 Eylülcülerin uygulamalarından kaçanların (siyasal sığınmacı) da önünü kesmek için hızla vize uygulama kararı aldılar.

Ankara, Ekim başında Ortaklık Konseyinin derhal toplanması için çağrıda bulundu. Aslında, Türkiye-AT ortaklık kurumlarından biri olan Karma Parlamento Komisyonu'nun 22 Ekim 1980'de İzmir'de toplanması kararlaştırılmıştı. Ama TBMM'nin feshedilmesi nedeniyle bu komisyonun Türk üyelerinin milletvekillikleri düştüğünden bu toplantı yapılamayacaktı.

Ortaklık Konseyi'nin 3 Aralık 1980 tarihli toplantısı vize sorunu gibi Türkiye'nin büyük önem verdiği bir meselenin çözümüne uygun olmayan bir biçimde toplandı. Zira, toplantıya bakanlar değil, büyükelçiler katılmıştı. Türkiye'nin, haklarının ihlal edildiğine ilişkin görüşleri cılız kalırken, AT ülkeleri vize uygulamasının uluslararası hukuka uygun bulunduğu ve Türkiye'ye zarar verme niyeti taşınmadığının altını çizdiler. Bu durumda 12 Eylül sonrası ilk Ortaklık Konseyinden Türkiye eli boş döndü.

Yunanistan'ın AT'ye Tam Üyeliğinin Türkiye Açısından Sonuçları

1 Ocak 1981'de Yunanistan'ın AT'ye tam üye olarak katılmasıyla, 1950'lerin son yıllarından itibaren süregelen yarışta, Yunan tarafı kesin bir üstünlük sağlamış olmaktaydı. Ankara anlaşmasının imzalanmasını izleyen yıllarda AT'ye üç yeni üye (Birleşik Krallık, Danimarka Krallığı, İrlanda Cumhuriyeti) katılmış ve bu genişleme sonucunda ortaya çıkan daha ziyade ekonomik nitelikli uyum sorunu Türkiye'yle bu ülkeler ve AT arasında yapılan görüşmelerle aşılmıştı. Fakat bu kez tam üyeliği gerçekleşen ülke olan Yunanistan sadece ekonomik nitelikli küçük uyum sorunlarına yol açmıyor, artık eskisinin değerleri ve parametreleriyle ele alınamayacak yepyeni bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Yunanistan'ın üyeliği Türkiye-AT ilişkilerini dört temel noktada etkiledi:

Birincisi, Türkiye psikolojik olarak, geride kalmış olduğu duygusunu yaşamaya başladı. Yarış yitirilmişti. Bundan iki sonuç doğabilirdi: 1) Yunanistan'lı bir AT'nin takınabileceği Türkiye karşıtı tutumun da etkisiyle AT'den uzaklaşıp yeni yönlere sapmak; 2) Yunanistan'ın üyeliğinin kemikleşmesini beklemeden tam üyelik için

başvurmak. 1981-1987 arasında Türkiye'nin AT'ye bakışı bu iki zıt uç arasında gelgitlerle yürütülmüştür.

İkincisi, Yunanistan siyasal olduğu kadar ticari açıdan da Türkiye'yle rekabet içindeydi. İki ülkenin ihraç ürünleri büyük ölçüde örtüşmekteydi. Yunanistan bunları AT'ye gümrüksüz ve kotasız sokacağı için bu durum Türkiye'nin ihracat dengesini bozabilirdi. Üstelik Yunanistan şimdi kolaylıkla Türkiye'yi olumsuz etkileyebilecek bazı kararların alınmasını sağlayabilir ve özellikle yardım ve kredi gibi mali işbirliğinin çeşitli boyutlarını engelleyebilirdi.

Üçüncüsü, Yunanistan'ın AT'ye girmesiyle, Ankara ile Atina arasında mevcut Kıbrıs, azınlıklar, Ege karasuları, kıtasahanlığı, havasahası, FIR hattı, gibi konular Yunanistan tarafından AT'ye taşınabilir, AT bazı sorunların çözümünü sağlayabilmek için siyasal ya da ekonomik yaptırımlar uygulayabilirdi. Nitekim, 18 Ekim 1981'de Yunanistan'da Andreas Papandreu başkanlığındaki PASOK'un iktidara gelmesiyle bu endişeleri haklı çıkartan gelişmeler yaşanacaktır.

Dördüncüsü, Yunanistan'ın Ortodoks oluşu, AT'nin Kutsal Roma Germen İmparatorluğu topraklarında yükselmekte olduğu inancını taşıyan ve bu kompozisyon içinde Doğu kiliselerine yer vermeyen "Batı" Avrupalıların bir kısmını rahatsız etmişti. Bunun üzerine bir de Müslüman Türkiye'nin AT üyeliği batı Avrupa kamuoyunun gözünde daha da zorlaşmıştı.

Her yeni üyenin katılımında olduğu gibi, Türkiye ile AT arasında mevcut anlaşmaların getirdiği yükümlülüklerin Yunanistan tarafından da benimsenmesi için bir uyum süreci gerekti. Bu çerçevede, 21 Ocak 1981'de Bruxelles'de uyum görüşmeleri başlatıldı.

Uyum görüşmelerinde Türkiye'nin tarım ürünleri ticaretinde ek ayrıcalıklar istemesi AT tarafından soğuk karşılandı. Buna karşılık, bazı tekstil ürünlerine uygulanan kotalar genişletildi. Ayrıca, 19 Haziran 1981'de, Türkiye'ye 650.000.000 ECU yardım yapılmasını öngören 4. mali protokol Türkiye ile AT arasında parafe edildi.

Öte yandan, Yunanistan'ın tam üyeliği bu sefer de askerî yönetimin Türkiye'nin bir an önce tam üyelik başvurusunda bulunabilmesi için çalışmalar başlatmasına yol açtı. Evren ve Milli Güvenlik Konseyi üyeleri Türkiye'nin hızla Yunanistan'ı yakalamasını istiyorlardı. Uzun yıllar Türkiye-AT ilişkilerini yürütmüş olan diplomatlar bu görüşe katılırlarken, DPT içinden yine itirazlar yükselmekteydi. Yönetim bu süreçte, Dışişleri Bakanlığının öne çıkmasını tercih ettiğinden, DPT etkisiz hale geldi. Nitekim, 25 Mart 1981'deki Milli Güvenlik Konseyi toplantısında, bir yandan tam üyelik için derhal çalışmalara başlanması istenirken, bir yandan da DPT'yi devre dışında bırakan yeni bir örgütlenmenin yapılması talimatı verildi (Tekeli-İlkin, s.42-43).

5 Haziran 1981'de Bruxelles'de yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında Türkiye, ülkede demokrasiye dönüldükten sonra tam üyelik başvurusunda bulunacağını AT'ye resmen bildirdi. AT bu gelişmeye herhangi olumsuz bir tepki göstermedi. Bu noktada itirazın, ancak demokrasiye dönüşü yavaşlatmaya yarayacağına inanıyorlardı. Fakat, hazırlıksız yapılan erken bir başvurunun Türkiye'nin AT ile ilişkilerini son derece olumsuz etkileyebilecek gelişmelere yol açabileceği de Avrupa başkentlerinde üzerinde durulan bir görüştü.

Öte yandan, 1981 sonuna gelindiğinde, Mart'ta Evren'in talimatını verdiği yeni örgütlenme bir ölçüde gerçekleşmiş, fakat devlet başkanının isteğinin aksine DPT yeni yapının tam merkezine oturmuştu. 25 Aralıkta çıkartılan bir kararnameyle Türkiye'nin AT ile ilişkilerinin koordinasyonu görevi DPT başkanlığındaki bir komisyona verildi. Ayrıca, DPT bünyesinde bir AT dairesi kuruldu. Dolayısıyla, AT ile ilişkileri kimin yürüteceği konusunda, Dışişleri ile DPT arasında yıllardır var olan yetki karmaşası ve iki başlılık sorunu, askerî yönetim tarafından bile tam anlamıyla çözülemedi.

Bir yandan kurumlar arası yetki karmaşası giderilmeye çalışılırken, diğer yandan da AT'ye tam üyeliği mümkün kılacak iç hukuk düzenlemeleri yapılmaya çalışılıyordu. Bu çerçevede, hazırlanmakta olan anayasa metninde, 1961 Anayasasında yer alan "*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk milletinindir*" cümlesinin sonuna "*Milletlerarası yetkileri bulunan kuruluşlara üyeliği öngören anlaşmaların hükümleri saklıdır*" ibaresi eklenmişti. Fakat, Milli Güvenlik Konseyi bu cümleyi Anayasa taslağından çıkardı. Gerek Dışişleri-DPT karmaşasının giderilememesi, gerek AT'ye üyeliğe zemin hazırlayacak hukuksal alt yapının hazırlanamaması, Türkiye'de AT üyeliğine yönelik bilinçli adımların hâlâ atılamadığının göstergeleriydi.

B) AT ile İlişkilerin Gerginleşmesi

12 Eylül'den hemen sonra AT'nin darbecilere karşı takındığı yumuşak tavır, 1981'in ikinci yarısından itibaren yerini giderek sertleşen bir yaklaşıma bıraktı. Özellikle, Avrupa Parlamentosu'nun bu yaklaşımının temel ateşleyicisi, Türkiye'de yoğunlaşmaya başlayan ve sendikaları, siyasi partileri ve sivil toplum örgütlerini hedef alan baskılardı (bkz. s. 188 vd.). Fakat bu unsurun yanında, uzun yıllar AT-Türkiye ilişkilerine etkide bulunacak üç etken daha vardı: 1) PASOK'un iktidara gelmesinden sonra Atina'nın Ankara'ya karşı takındığı tavır; 2) Türkiye'den Avrupa'ya giderek lobi oluşturmayı başaran siyasi mültecilerin faaliyeti; 3) Askerî yönetimin Arap ülkeleriyle samimi ilişkiler kurma çabalarından dolayı Türkiye'ye mesafeli yaklaşmaya başlayan İsrail'in ve Avrupa'daki Yahudi lobisinin, AT'nin çeşitli eylemlerinde Türkiye'ye destek vermemeleri.

Avrupa Parlamentosu, 10 Nisan 1981'de yaptığı toplantıda, Sosyalist grubun bir karar tasarısını kabul etti. Buna göre, Parlamento Türkiye'deki askerî yönetimi özgürlüklere saygılı olmaya çağırır ve demokrasiye geçiş için ayrıntılı bir takvim talep ederken, 12 Eylül öncesinde var olan demokratik kurumların iki ay içinde yeniden oluşturulmaması halinde Ankara Anlaşması'yla kurulan ortaklık rejiminin askıya alınmasını Konsey'den talep ediyordu. Özellikle bu sonuncu nokta, darbeden hemen sonra, Albaylar Cuntasının kurulmasının ardından Yunanistan'a karşı AT'nin takındığı tutumu emsal göstererek, Türkiye'ye de aynı müeyyidenin uygulanmasını isteyen komünist grubun gündeme getirdiği radikal bir öneriydi. 12 Eylülcülerin insan hakları ihlalleri arttıkça, muhafazakâr ve liberal gruplar bile yavaş yavaş aynı çizgiye gelmeye başladılar. Avrupa Parlamentosunun aldığı karar, Türk hükümeti tarafından, "12 Eylül öncesindeki terör ve istikrarsızlık ortamına dönülmesini isteyen kişilerin" bir girişimi olarak yorumlanacaktır.

Çeşitli Topluluk organlarından gelen uyarılara rağmen, askerî yönetim içeride

kendi düşüncesi doğrultusunda davranmaya devam etti. Evren ve arkadaşları, İran ve Afganistan olayları dolayısıyla Türkiye'nin ABD ve NATO nezdindeki stratejik öneminin arttığını fark etmiş, ABD'nin askerî yönetime destek verirken, bir yandan da AT üzerinde aynı yönde bir baskı kuracağını hesaplamışlardı. Bu hesap büyük ölçüde doğru çıktı. ABD, AT başkentlerinden Türkiye karşısındaki tutumlarını iyi ayarlamalarını çeşitli kereler istedi. Buna karşılık, Bruxelles, askerî yönetimin hukuki ve demokratik olmaktan uzak bulduğu uygulamalarına karşı tepkisini güçlendirmeye başlayacaktır.

Nitekim, Milli Güvenlik Konseyi'nin Ekim 1981'de Türkiye'deki tüm siyasi partileri feshederek mal varlıklarına el koyması ve Barış Derneğini kapatarak yöneticilerini tutuklatmasından sonra, 4 Kasım 1981'de, Avrupa Parlamentosunda yapılan AT bütçe görüşmelerinde, 19 Haziran 1981'de parafe edilen 4. Mali Protokol'ün askıya alınması yönünde bir karar kabul edildi. Gerçi Konsey bu kararı resmen onaylamadı; ama 1 Kasım 1981'de yürürlüğe girmesi gereken Protokol gereği Türkiye'ye verilmesi öngörülen 600.000.000 ECU'lük krediyi de bir türlü aktarmadı. Böylece, hukuken olmasa da Protokol fiilen askıya alınmış oldu. Konsey'in bu tutumunun oluşmasında Yunanistan'ın başrolü oynadığını da belirtmek gerekir. Bu gelişmeler Türkiye'de başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere AT ile birçok çevre tarafından endişeyle karşılanırken, Başbakan Ulusu Parlamento'nun girişimleri hakkında "Bizi istemeyeni biz de istemeyiz" demekteydi.

Başta Fransa olmak üzere çok sayıda üye Türkiye ile gerçek anlamda soğuk bir dönemin başlatılmasını isterken, Federal Almanya bunlara karşı çıktı. Bundan amacı kamuoyu kaygısı bulunmayan askerî yönetimle ilişkilerini geliştirerek, 1971 Katma Protokol hükümlerine göre gümrük birliği 1985'de gerçekleşseydi, 1986'ya kadar başlaması gereken, Türk işçilerinin AT'de serbest dolaşımını daha kalıcı biçimde engelleyecek bir ödün koparmaktı. Nitekim, Federal Almanya Dışişleri Bakanı H. D. Genscher'in Kasım 1982'de yapacağı Türkiye ziyareti sırasında özellikle bu konu üzerinde durulacak ve Genscher açıkça "(...) işçilerin serbest dolaşımına engel olacak bir anlaşmaya varılması (...)" yönündeki isteğini Evren'e iletecektir. 1983 boyunca da işçilerin kesin dönüşünü özendiren çeşitli önlemler Bonn tarafından yürürlüğe sokulacaktır.

Siyasal alandaki çok sayıda olumsuz gelişmeye paralel olarak, AT-Türkiye ekonomik ilişkilerinde de Ankara açısından kötü durumlar ortaya çıktı. AT, 1981 sonundan itibaren, Türkiye'yi damping uygulamakla itham ederek pamuk ipliği ithalatına kısıtlamalar getirmeye başladı. 1982 boyunca, Türkiye'nin temel ihraç kalemlerinden olan tüm tekstil ürünlerine yeni sınırlamalar getirildi ve yeni kotalar kondu. AT'nin bu tutumunun temel nedeni, AT ülkelerinin tekstil alanında yaşadığı kriz ve 1.000.000'a yakın kişinin işsiz kalmasıydı. AT, durumun daha da kötüleşmemesi için korumacı bazı önlemler almak zorundaydı. Katma Protokol hükümleri gereğince normal koşullarda pek kolay alamayacağı bazı önlemleri, AT, Türkiye'deki olumsuz siyasal gelişmeleri ve Avrupa Parlamentosunda oluşan Türkiye karşıtı havayı değerlendirerek rahatça almaya başlamıştı.

Öte yandan, Türkiye'de 17 Kasım 1982'de yapılan referandumda yeni anayasa büyük çoğunlukla kabul edildi. Fakat Avrupa'da bazı çevreler anayasanın sıkıyönetim devam ederken olağanüstü önlemler altında oylanmasını demokratik bulma-

maktaydı. 1983 boyunca kurulan siyasal partilerin bazılarının derhal kapatılması, bazılarının ise kurucularının Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesi de batı Avrupa'da olumsuz yansımalara neden oldu. Avrupa Parlamentosu 13 Ekim 1983'te Türkiye'yi anti-demokratik uygulamalar nedeniyle bir kez daha kınadı (Tekeli-İlkin, s.61).

Türkiye'de üç yıl fiilen ara verilen sivil yönetime, 6 Kasım 1983 seçimleriyle tekrar geçildikten sonra Ankara-Bruxelles ilişkilerinde yeni bir döneme girilecektir.

C) Tam Üyelik Başvurusuna Giden Yol

Özal'ın AT'yle İlişkilere Yaklaşımı

Askerî yönetim AT ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmış ama başarılı olamamıştı. Bunun üzerine dış politikada büyük ölçüde ABD ve "dost ve kardeş" Müslüman ülkelere yanaşmıştı. Anavatan Partisi (ANAP) Genel Başkanı Turgut Özal başbakan olduğunda ABD ve Orta Doğu ülkeleriyle kurulu sıcak ilişkileri daha da ısıtırken, üç yıl boyunca tarafların birbirlerini ihmal ettikleri Türkiye-AT ilişkilerine de yeni bir ivme kazandırmak niyetindeydi. Fakat ANAP'lı yılların başlangıcından itibaren Özal'ın sabit bir AT stratejisi olduğundan söz etmek mümkün değildir. 1983-1987 döneminde yavaş yavaş evrilen ve Türkiye'nin tam üyelik başvurusunda bulunmasıyla doruk noktasına ulaşan AT'yle entegrasyon süreci aslında tereddütlerle dolu bir noktadan başlamıştır (Tekeli-İlkin, s.71-92).

ANAP hükümetinin programında bir yandan Türkiye'nin AT ile ilişkilerinde asıl hedefinin tam üyelik olduğu vurgulanıyor, diğer yandan da entegrasyon sürecinin tüm aşamalarında karşılıklı çıkarların dengelenmesinin esas alınacağı belirtiliyordu. Özal, gözü kapalı ve pazarlıksız AT'ye girmek için çalışmaktan yana olmadığını, ağır bir bedel getirecekse Türkiye'nin AT üyeliğinden vazgeçebileceğini söyleyerek gösteriyordu.

Özal'ın AT ile ilişkilerde "haysiyetli" bir politika izleneceği yönünde yaptığı açıklamalar Bruxelles'de pek fazla yankı bulmadı. İlişkilerin ilerleyebilmesi için öncelikle normalleştirilmesi, bunun için de Ankara'nın demokratik özgürlükler ve insan hakları konularında adımlar atması gerekmekteydi.

Seçimle gelenler üzerinde askerî vesayetin hâlâ devam ettiği bir ortamda Bruxelles'in beklediği reformlar yapılamazken, iki yeni sorun daha ilişkilerde normalleşmeyi engelledi. İlki ve en önemlisi, PASOK'un iktidara gelmesinden sonra Türkiye ile sorunlarını AT platformlarına taşıyan Yunanistan'ın, Türkiye-AT ilişkilerinin önüne set çekmesiydi. Uzun süredir toplanmayan Ortaklık Konseyinin biraraya gelmesi Atina tarafından engelleniyordu. İkinci sorun F. Almanya ile yaşanmaya başlanan, işçilerin serbest dolaşımı konusundaki anlaşmazlık oldu. Anlaşmalar gereği, 1986'dan itibaren Türk işçilerinin AT ülkelerine serbestçe girişleri ve çalışmaları mümkün olabilecekti. Fakat, Federal Almanya bu uygulamadan zarar göreceği iddiasıyla serbest dolaşımın ertelenmesini istiyor, bu sorun çözülmeden Türkiye-AT ilişkilerinde ilerlemenin sağlanmasını engeleyeceği görüntüsünü veriyordu.

İktidardaki ilk yılında Özal, normalleştirmenin sandığı kadar kolay bir süreç olmadığını gördü. Başdanışmanı Adnan Kahveci'nin hazırladığı bir rapor (Tekeli-İl-

kin, s.72) çerçevesinde Aralık 1984'ten itibaren AT'ye yeni bir stratejiyle yaklaşmayı kararlaştırdı. Özal'a göre, madem AT ile ilişkiler sürekli kan kaybetmekteydi, o zaman bu acil durum karşısında normal zamanlardakinden farklı bir tutum takınmak gerekliydi. Ölmekte olan Türkiye-AT ilişkileri ancak bir "şok tedavi" ile tekrar hayata döndürülebilirdi. Kahveci'nin önerdiği ve Özal'ın yürekten destek verdiği bu şok tedavi yöntemi, tam üyelik başvurusuydu. Turgut Özal, 1 Aralık 1984'te "Türkiye'nin AT'ye tam üyelik için başvurma zamanının" geldiğini açıkladı.

Temel Anlaşmazlık Noktaları

Özal'ın tam üyelik başvurusunun yakın olduğunu ima ettiği dönemde Ankara-Bruxelles ilişkilerinin gidişatını şekillendiren üç temel anlaşmazlık noktasından söz etmek mümkündür.

Birincisi, tam üyelik başvurusunun zamanlamasıydı. Ankara henüz resmî bir başvuruda bulunmamıştı ama böyle bir başvurunun telaffuz edilmesi dahi AT'de

AT ve AB'nin Genişleme Süreci

Avrupa Birliği kuruluşundan 2000 yılı sonuna kadar 4 genişleme dalgası yaşadı. 1973'te Danimarka Krallığı, Irlanda Cumhuriyeti ve Birleşik Krallık (Ingiltere, Büyük Britanya'nın diğer kesimleri ve Kuzey Irlanda) 1981'de Yunanistan, 1986'da İspanya ve Portekiz, 1995'te de Avusturya, Finlandiya ve İsveç örgüte katıldılar.

1990'ların başında bağımsızlıklarını kazanarak, ekonomik ve siyasal anlamda Batı tipi modellere yönelen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, AB'nin yakın ilgisini çekmeye başladı. Bu çerçevede AB, bu ülkeleri de içine alacak biçimde yeni ve kapsamlı bir genişleme hamlesinin hazırlıklarını başlattı. Bu yöndeki en önemli adımlardan biri 1993 Kopenhag Zirvesinde atıldı. Zirvede belirlenen siyasal ve ekonomik kriterler (bkz. **Kopenhag Kriterleri** kutusu, s. 332), AB'ye katılmak isteyen ülkelerin önüne önkoşul olarak konuldu. 1994 Essen Zirvesinde AB bir adım daha atarak, AB ile ortaklık anlaşmaları imzalayan ülkeleri tam üyeliğe hazırlamak için *Katılım Öncesi Strateji* belgesini hazırladı. Belgede AB'ye katılmak isteyen ülkelerin siyasal ve ekonomik alanda atması gereken adımlar sayılıyordu.

Bu dönemde, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya, Slovenya, Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), Malta, Romanya, Slovakya, Letonya, Litvanya, Bulgaristan ve Türkiye AB'ye tam üyelik için beklemekteydi. AB Komisyonu Haziran 1997'de yayınladığı *Gündem 2000* başlıklı belgeyle, kapıda bekleyen ülkelerin tümünün aynı anda AB'ye alınmayacağını açıkça ortaya koydu. Bu belgeye göre ilk aşamada, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi) ile tam üyelik müzakerelerine başlanacaktı. Diğer aday ülkelerin durumu ise 1997'de yapılan Luxembourg Zirvesinde belirginliğe kavuştu.

Luxemburg'ta 10 ülkenin tam üyelik başvuruları Konsey tarafından kabul edildi. Bunlar arasında Türkiye ve başvurusunu 1996'da askıya alan Malta yoktu. Bunu takiben Mart 1998'de ilki düzenlenen Avrupa Konferansı'na AB üyesi ülkeler ve başvuruları Luxemburg'da kabul edilen ülkeler beraberce katıldılar. Türkiye davetli olduğu halde bu konferansa katılmayı reddetti.

1998'de AB ile 6 ülke (Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya ve Slovenya) arasında tam üyelik müzakereleri başladı. Bunu, Helsinki Zirvesi sonuçları uyarınca, Bulgaristan, Letonya, Litvanya, Romanya, Slovakya ve 1998'de başvurusunu yineleyen Malta ile AB arasında müzakerelerin başlaması izledi. Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirvesi sonrasında Türkiye'nin de adaylık statüsü tescil edildi.

(Ç. Erhan)

ürpermelere yol açtı. Üst düzey AT yetkilileri tam üyelik için ne Türkiye'nin, ne de AT'nin hazır olduğunun altını çizerek, Türkiye tam üyelik için başvursa bile, bunun kabul edilme şansının çok zayıf olduğunu vurguladılar. Ankara'nın dostluklarından yararlanmayı düşündüğü İtalya, F. Almanya ve Belçika gibi ülkeler bile, tam üyelikten söz edilmesini zamansız bulmuşlardı. Zira, Özal'ın başvuruyu gündeme getirdiği günlerde, İspanya ve Portekiz'in tam üyeliği konusundaki görüşmeler sonuçlanmış ve bu iki ülkenin 1986'dan itibaren AT üyesi olmaları kararlaştırılmıştı. Sanayileşmiş AT üyeleri, Yunanistan'dan sonra iki yeni nispeten fakir ülkenin daha AT'ye giriyor olmasını en az on yıl daha yeni genişleme yapılmaması kaydıyla kabul etmişlerdi. Bu on yıl, fakirlerin zenginler tarafından hazmedilmesi için kullanılacaktı. Yeni bir "fakire" ise bu dönemde yer yoktu (bkz. **AT ve AB'nin Genişleme Süreci** kutusu, s. 90).

İkincisi, 1980'den beri bakanlar düzeyinde toplanmayan, dolayısıyla önemli kararlar alamayan Ortaklık Konseyinin ne zaman ve hangi gündemle toplanacağı sorunuydu. Özal, ilişkilerdeki normalleşmenin en önemli göstergesi olarak değerlendirdiği Ortaklık Konseyinin 1986'da bakanlar düzeyinde toplanabilmesi için yoğun bir çaba gösteriyordu. Yunanistan ve Danimarka dışındaki topluluk üyeleri buna karşı çıkmıyorlardı. Danimarka'nın itiraz nedeni, Türkiye'deki insan hakları sorunuyla ilgiliydi. Başta Federal Almanya olmak üzere diğer üyelerin baskılarıyla Danimarka bu tutumundan vazgeçti.

Yunanistan ise, Ortaklık Konseyi gibi, aslında Ankara Anlaşmasının bir kurumu olarak toplanması değil, toplanmaması acayip olan bu organın tekrar çalışmaya başlayabilmesini, Türkiye'nin Yunanistan'la sorunlarında bazı ödünler vermesine bağlamaya çalışmaktaydı. Atina'ya göre, Ankara Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceğini, Ege'deki Yunan haklarını kabul ettiğini açıkça belirtmediği, Kıbrıs'taki askerlerini çekmediği ve Türkiye'deki Rum azınlığın malları üzerindeki kısıtlamaları kaldırmadığı sürece Ortaklık Konseyi toplanmamalıydı. Yunanistan'ın bu tutumu Türkiye'de tepkiyle karşılanıyordu. Çünkü Türkiye'deki yaygın kanaate göre, Yunanistan 1981'de tam üye olurken AT'ye Türkiye'yle ikili sorunlarını Toplulukların bünyesine taşımayacağı güvencesini vermiş ama bu sözünü tutmamıştı. Halbuki Yunanistan'ın altına imza attığı hiçbir resmî belgede böyle bir güvenceden söz edilmiyordu. Belki de gayriresmî düzeyde bu tür taahhütlerde bulunulmuş ama tıpkı Rogers Planı çerçevesinde verilen "asker sözü" gibi yazılı olmayan bu taahhütler daha sonra gündemden çıkarılmıştı.

Atina'nın inadını kırmak için dışarıdan baskı yaptırmanın yararlı olabileceğini düşünen Özal; Fransa, İngiltere, İtalya ve F. Almanya başbakanlarıyla yakın ilişkiler kurdu. Bu ülkeler Türkiye'yi tam üyelik başvurusundan vazgeçirmenin yolunu, mevcut yapı içindeki ilişkileri geliştirmekte görüyorlardı. Nitekim Ortaklık Konseyi 16 Eylül 1986'da toplandı.

12 Eylül darbesinden sonra bakanlar düzeyinde ilk kez biraraya gelen Ortaklık Konseyinin toplanmış olması bile ilişkilerin normalleşmeye başladığını göstermesi bakımından başlı başına önemliydi. Ama bu toplantıda, işçilerin serbest dolaşımı ve 4. Mali Protokolün serbest bırakılması gibi ciddi sorunlar ele alınmadı. Yunanistan bir kez daha, Ankara'nın Atina'yla arasını düzeltmeden AT ile ilişkilerinin normalleşemeyeceğini gösterdi.

Türkiye-AT ilişkilerindeki üçüncü temel anlaşmazlık noktası ise işçilerin serbest dolaşımı konusuydu. Uzun süredir üzerinde kesin uzlaşma sağlanamayan bu konuyla ilgili olarak, 2 Aralık 1976'da yapılan Ortaklık Konseyinde Türkiye, işçilerin serbest dolaşımında zamana iyice yayılan bir uygulamaya rıza göstermişti. 30 Haziran 1980'de yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında ise, Ankara, işçilerin serbest dolaşımının uygulamaya geçirilmesinin aşamalı olmasına ve önce, o sırada Avrupa Toplulukları alanında bulunan işçilerin sosyal ve hukuki durumlarının iyileştirilmesi yönünde kararların alınmasına rıza göstermişti. Bu düzenlemeyi içeren Ortaklık Konseyinin ünlü I/80 sayılı kararı, ileriki yıllarda, ATAD'ın Türkiye-AT ilişkilerinin hukuki özelliklerine dair çok önemli kararlar almasına dayanak teşkil edecektir.

Özal'ın Eylül 1984'te gerçekleştirdiği F. Almanya ziyareti sırasında ve Temmuz 1985'de F. Almanya Başbakanı Helmut Kohl'ün Ankara'daki temaslarında sürekli gündeme gelen bu konuda Bonn'un kesin kararını vermiş olduğu açıkça ortaya çıkmıştı. Hukuksal boyutunu bir kenara bırakarak konuya sadece kendi çıkarları açısından yaklaşan Bonn'a göre, Türk işçilerinin sosyal ve ekonomik şartlarının düzeltilmesi karşılığında, Ankara serbest dolaşım konusunda daha fazla ısrar etmemeliydi. F. Almanya'nın yanı sıra Fransa, Hollanda, Belçika gibi Türk işçilerinin yoğun olarak bulunduğu başka ülkeler de serbest dolaşıma karşı çıkıyorlardı.

Bu sırada, Türkiye'nin Aralık 1986'da başlaması öngörülen serbest dolaşımı erteleyebileceği, bu konuyu tam üyelik başvurusuna bağlayıp, bu başvurunun sonucuna göre adım atacağı ortaya çıktı. Bu süre zarfında ise F. Almanya ile yapılacak ikili görüşmeler yoluyla, Türkiye'nin bu ertelemeden doğacak zararının tazmini yoluna gidilecekti. Ankara'nın bu esnek tutumu AT başkentlerinde memnuniyetle karşılandı.

Bu esnek tutumun arkasında çaresizlik yatıyordu. Bonn, serbest dolaşıma izin vermeyeceğini açıkça ortaya koymuştu. Öte yandan, Katma Protokol uygulanamıyordu. Her yeni gelen üye, Türkiye'nin avantajlı ticari konumunu zayıflatıyordu. Özellikle, Akdeniz ülkeleri (İspanya, Portekiz, Yunanistan) üye olunca, Türkiye'nin Topluluk dışında kalması ekonomik açıdan da yeni sorunlara yol açabilirdi. Yunan vetosu nedeniyle de 4. Mali Protokol bir türlü işlerlik kazanamıyordu. Avrupa Parlamentosu, askerî yönetim zamanında katılaştırdığı tutumunu yumuşatmamıştı. Bütün bunlar söz konusuyken, Türkiye'nin bir yandan serbest dolaşım konusunda ısrarcı olup, bir yandan da tam üyelik başvurusunda bulunması düşünülemezdi. Kaldı ki, serbest dolaşımın tam olarak gerçekleşmesi için gerekli olan sınaî ürünlerinde gümrük birliğinin 1985'te, hassas ürünler dışında tamamlanması mümkün olmamıştı. Üstelik, bazı AT üyelerinin tam üyelik başvurusuna en azından ilk anda karşı çıkmamaları için serbest dolaşım alanında ödün verilmesi gerekiyordu. Bu şekilde mantık yürüten Özal, tam üyelik başvurusu sonuçlanana kadar bu konuda ısrarcı olmamayı kararlaştırdı. Fakat, Türkiye'nin uluslararası hukuktan doğan haklarından feragat ettiği gibi bir durumun ortaya çıkmaması için de, AT işlerinden sorumlu Devlet Bakanı Ali Bozer, Kasım 1986'da, işçilerin serbest dolaşımının başlatılması için AT'ye başvurdu.

AT Bakanlar Konseyi, 24 Kasım 1986'da verdiği cevapta, serbest dolaşımın başla-

tılmasının hukuksal gerekçelerinin oluşmadığını iddia ederek, bu konudaki uygulamanın nasıl yapılacağına Ortaklık Konseyinin dikkatli ve gizli bir hazırlıktan sonra karar vermesi gerektiğini belirtti. Bu görüşmelerde de ilk uygulamaya sadece halen AT ülkelerinde yaşayan ve en az 5 yıldır çalışmakta olan Türk vatandaşlarının konu edileceği vurgulandı.

Ankara için bu karar sürpriz değildi. Tek taraflı olarak uluslararası anlaşmaların hükümlerinin askıya alınmış olması, Özal'ın tam üyelik başvurusunda bulunma yönündeki kararını ateşledi.

Başvuru Öncesinde AT'yi Isındırma Çalışmaları

Özal ve yakın çevresi tam üyelik başvurusunun AT'de uyandıracağı tepkinin büyük olacağının işaretlerini 1986 boyunca almışlardı. Ankara'nın ilişkileri tekrar rayına sokacak "şok tedavisi" olarak gördüğü tam üyelik başvurusundan vazgeçmesi söz konusu olamazdı. Zira ANAP, bundan sonraki tüm iktidarların da tekrarlayacağı gibi, AT'ye üyelik konusunu ilk kez bir iç politika malzemesi haline getirmiş, Eylül 1986'daki ara seçimlerde yoğun biçimde kullanmıştı. Ulaşılan noktadan sonra başvurudan vazgeçilmesi muhalefet tarafından halka bir hezimet olarak yansıtılabilir, bu da ANAP'ın oy kaybedişini hızlandırabilirdi. Bu durumda, başvurunun yapılacağı 14 Nisan 1987 tarihine kadar Bruxelles'in tepkisini yumuşatacak plânlı bir çalışma uygulamaya kondu. Çalışma çerçevesinde altı unsur öne çıkıyordu (Tekeli-İlkin, s.78-79):

Birincisi, AT ile doğrudan ilişkili olmasa da tüm batı Avrupa ülkelerinin büyük önem verdiği Avrupa İnsan Hakları Komisyonuna Türk vatandaşlarının bireysel başvuruda bulunabilmesi 1987'nin hemen başında sağlandı (bkz. s. 188 vd.). Türkiye'yi demokratikleşme ve insan hakları konusunda adımlar atmaya sık sık davet eden Avrupa Parlamentosu başta olmak üzere AT'de memnuniyete neden olan bu hamleyi iç hukukta yapılan düzenlemelerin takip etmesi de övgüyle karşılandı.

İkincisi, Atina'nın AT ile ilişkilerinin her aşamasında önüne çıkan bir engel olduğunun bilincine varan Ankara evvelce sürekli karşı çıktığı bir Yunan isteğini kabul ederek, Türkiye'deki Yunan gayrimenkullerinin satışını yasaklayan 1964 tarihli gizli kararnameyi kaldıracağını Şubat 1988'de açıkladı. Yunanistan'ın AT'ye tam üye olmasından sonra Türkiye ile AT arasında imzalanacak uyum anlaşmasının önce Yunanistan'ın vetosuna uğramadan Avrupa Konseyinden geçmesi, ardından da Yunanistan parlamentosunda onaylanması gerekiyordu. Türkiye'nin sorun çıkaran taraf görüntüsünü azaltmak için aldığı bu karar hem Yunan vetosunu ortadan kaldıracak, hem de tam üyelik başvurusu öncesinde Bruxelles tarafından yeni bir jest olarak yorumlanabilecekti.

Üçüncüsü, serbest dolaşım hakkı konusunda 1986 boyunca giderek azaltılan ısrardan vazgeçildiğinin somut işaretleri verilmeye başladı. Başta Özal ve başdanışman Kahveci olmak üzere Türk makamları, ilerleyen yıllarda yabancı yatırımların artmasıyla Türkiye'de yeni iş imkanlarının ortaya çıkacağını, böylece Türk işgücünün Avrupa yerine Türkiye'de istihdam edileceği yolunda açıklamalar yaptılar.

Dördüncüsü, büyük sermaye çevrelerinin batı Avrupa hükümetleri üzerindeki etkisini iyi tahlil eden Türk hükümeti, ülke çapında açılan inşaat ihalelerinde AT firmalarının başarılı olmasına özen gösterdi. Başta otoyol, baraj ve köprü projeleri

olmak üzere çok sayıda inşaat ihalesine 1986 ve 1987'de önde gelen AT firmaları davet edildi.

Beşincisi, Türkiye'nin AT için taşıdığı ekonomik olduğu kadar siyasal öneminin de vurgulanmasıydı. NATO üyesi Türkiye, Gorbaçov'un Perestroika ve Glastnost politikalarına rağmen halen devam eden Soğuk Savaş'ta Batı Avrupa'nın korunması görevini başarıyla yerine getirmekteydi.

Altıncısı, siyasal İslamdan gelen tehditti. 1987'deki tam üyelik başvurusundan Türkiye'nin 1999'daki Helsinki Zirvesinde AB'ye aday ülkeler arasında ilan edilmesine kadar geçen süre zarfında, Necmettin Erbakan hariç, tüm başbakanlar tarafından dile getirilen, "Türkiye'nin Avrupa'dan dışlanması halinde ülkedeki radikal İslamcı akımların güç kazanacağı" ve "bu gelişmenin de Avrupa'nın bölgedeki çıkarlarına aykırı sonuçlar" doğurabileceği iddiası ilk kez Özal ve kurmayları tarafından Avrupalıların kulağına fısıldandı.

1987'nin ilk aylarında bu altı alanda hızlandırılmış çalışmalar yürütülürken, AT üyelerinin Ankara'daki büyükelçilerinden alınan sinyaller olumlu değildi. AT ülkeleri 1 Temmuz 1987'de yürürlüğe girecek Avrupa Tek Senedinin (bkz.

Avrupa Tek Senedi

1970 ve 80'lerde Avrupa bütünleşmesi bir duraklama dönemine girmişti. Özellikle karar alma süreçlerinde yaşanan tıkanıklıklar ve ekonomik durgunluk, Roma Antlaşması'nın temel hedefi olan "ortak pazar"ın tüm yönleriyle gerçekleşmesini engelliyordu. Gerekli atılımı sağlamak üzere Komisyon tarafından 1985 yılında Topluluk iç pazarının tamamlanması için hazırlanan "Beyaz Kitap" çerçevesinde önerilen direktiflerin onaylanmasını kolaylaştırmak ve kurucu antlaşmaların belli politika ve mekanizmalarla takviye edilmesini sağlamak üzere, Roma Antlaşması'nın 236. maddesine dayanılarak kurucu antlaşmalarda değişikliğe gidildi. Bu çerçevede imzalanan "Avrupa Tek Senedi", 1 Temmuz 1987'de yürürlüğe girdi.

Tek Senet ile, Roma Antlaşması'nda yer alan, ama gerçekleştirilmesinde engel ve eksikliklerle karşılaşılan "ortak pazar" hedefi yeniden tanımlandı ve bu ortak pazarın önündeki fiziki, mali ve teknik engellerin kaldırılması amacıyla bazı düzenlemelere yer verildi. Söz konusu düzenlemelerin en geç 31 Aralık 1992'ye kadar tamamlanarak üye devletler tarafından iç hukuka geçirilmeleri ve böylece "ortak" ya da "tek" pazar hedefine ulaşılması öngörüldü. Bu çerçevede, bir yandan karar alma mekanizmalarında değişikliklere gidildi, diğer yandan da yeni politika alanları Topluluk yetkisine dahil edildi.

Karar alma mekanizmaları bağlamında, Bakanlar Konseyinde nitelikli oy çokluğu ile karar alma uygulamasına ağırlık verilmesi, Avrupa Parlamentosunun karar süreçlerine daha etkin katılımını sağlamak üzere "işbirliği usulünün" ve yeni üye kabulü ve ortaklık anlaşmaları konularında Parlamento'nun vereceği "ön muvaffakat şartı"nın (assent) öngörülmesi gibi önlemlere yer veriliyor; kurumsal yapıda bazı değişikliklere gidiliyordu.

Yeni politika alanlarının Topluluk yetkisine aktarılması bağlamında, sosyal politika, ekonomik ve sosyal bütünleşme, teknolojik araştırma ve geliştirme, çevre politikası üzerinde durulurken, dış politika alanında ise, üye devletler arasında daha sıkı bir işbirliği sağlanması yolunda Topluluk düzenlemelerine gidilebilmesi mümkün kılınıyordu.

Avrupa Tek Senedi ile, basit bir ortak pazar yerine, entegre bir Avrupa Pazarı olarak düşünülen Avrupa İç Pazarının gerçekleştirilmesi için gerekli hukuksal, kurumsal ve siyasal dayanaklar oluşturularak Avrupa bütünleşmesine yeni bir ivme kazandırılmış oldu.

(S. Baykal)

Avrupa Tek Senedi kutusu, s. 94) AT için ne gibi sonuçlar doğuracağını hesaplamakla meşgullerdi. Bu durumda Özal, Avrupa başkentlerini ısındırma çalışmalarının kısa kesilip, başvuru konusu dallanıp AT kamuoyunda yoğun biçimde tartışılmadan, tam üyelik için başvurunun 14 Nisan 1987'de yapılması için Ali Bozer'e talimat verdi.

II) Tam Üyelik Başvurusu ve Sonuçları

A) Başvurunun Nedenleri

Devlet Bakanı Ali Bozer plânlandığı gibi 14 Nisan 1987'de, Türkiye'nin AT'ye tam üyelik başvurusunu içeren mektubu AT Konseyi dönem başkanı Belçika Dışişleri Bakanı Leo Tindemans'a verdi. Başvuru Paris Antlaşmasının 98. maddesine göre AKÇT'ye (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu), Euratom Antlaşmasının 209. maddesi uyarınca AAET'ye (Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu) ve Roma Antlaşmasının 237. maddesi uyarınca AET'ye yapıldı.

Aynı gün AT Komisyonu Başkanı Jacques Delors'la da görüşen Bozer, ona da başvurunun bir kopyasını verdi. Prosedür gereği Konsey'in ön incelemesinden sonra başvuru Komisyon'a havale edilecekti. Türkiye'nin öncelikle önem verdiği, Konsey'den Komisyon'a geçiş aşamasıydı. Tindemans, başvuruya normal prosedürün uygulanacağını söyleyerek, bir "kazaya uğramasının" söz konusu olmadığı güvencesini verdi.

14 Nisan başvurusuyla Türkiye'nin 1985'ten itibaren açıkça dillendirdiği AT'ye bir an önce tam üye olma hedefi için ilk resmî adım atılmış oldu. AT ile ilişkilerin uzun serüveninde yeni bir dönemece girildi. Türkiye'nin AT'nin soğuk tutumuna rağmen başvuruda bulunmasının kendince önemli ekonomik ve siyasal nedenleri vardı.

Ekonomik Nedenler

12 Eylül ve Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın AT'ye katılımı gibi gelişmeler dolayısıyla Türkiye-AT ortaklık ilişkisi büyük ölçüde kesilmişti. Öte yandan, gümrük birliğinin gerçekleşememesinin, 4. Mali Protokol'ün uygulanmaya konamamasının ve 1986'da taraflar arasında tam olarak uygulanması gereken işçilerin serbest dolaşımı ilkesinin askıya alınmasının yol açtığı sıkıntıların giderilmesi ancak ilişkilerin tekrar canlandırılmasıyla olabilirdi.

Türkiye-AT ilişkilerinden doğan bu nedenlerin yanısıra, Türkiye'nin genel makro ekonomik politikaları nedeniyle de AT ile bütünleşmeye ihtiyaç duyuluyordu. Özal'ın uygulamaya koyduğu dışa açılma girişimleri çerçevesinde gerekli yapısal dönüşüm programlarının gerçekleşmesi ancak dış kredilerle sağlanabilirdi. Türkiye bir yandan tam üyelik başvurusunun dış piyasalara vereceği güven ortamı çerçevesinde ülkeye nakit akışını hızlandırmak isterken, diğer yandan da tam üyelik süreci sayesinde AT'nin sağlayacağı avantajlardan yararlanmak istiyordu. Fakat AT, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'e tanımış olduğu bir imkanı Türkiye'ye tanımak istemiyordu.

Buna karşılık Ankara, tam üyelik başvurusuyla başlayacak yeni dönemde Bruxelles'in "önce gümrük birliği" dayatmasının ortadan kalkacağını ümit ediyordu.

Siyasal Nedenler

Türkiye'nin AET ile bir ortaklık anlaşması imzalamak için başvurduğu yıllardaki siyasal nedenlerle AT'ye tam üyelik başvurusu yaparken mevcut olan siyasal nedenler arasında iki tanesi hiç değişmemişti.

Bunlardan ilki, Türkiye'nin Avrupa entegrasyon hareketine katılmayı kendi Batılılaşma ve çağdaşlaşma çabasının doğal ve gerekli bir sonucu olarak görmesiydi. Bununla bağlantılı olarak, 1950'lerin sonlarından 1980'lerin ortalarına kadar geçen sürede Türkiye'deki çoğulcu ve demokratik rejimin üç kez askerî darbelerle zarar görmesi, AT ile bütünleşmenin ülkedeki siyasal istikrara ve demokrasinin gelişimine büyük yararlar sağlayacağına olan inancı güçlendirmişti.

(Ali Ulvi)

İkinci değişmeyen siyasal neden ise Yunanistan'ın durumuydu. 1981'de tam üye olarak bir kez daha Ankara'nın önüne geçen Atina, karar mekanizmalarında yer aldığı AT'deki tüm olanaklarını Türk-Yunan sorunlarının AT ile ilişkilendirilmesine yönlendirmişti. Yunanistan'ın üyeliğine son verilmesi mümkün olmadığına göre, bir kez daha Yunanistan'la eşitliği yakalayabilmek için Türkiye'nin tam üyeliği sağlanmalıydı. Fakat, Yunanistan'ın veto hakkına sahip olduğu bir karar mekanizmasından Türkiye'nin üyeliği lehine karar çıkması, artık çok daha zor bir işti.

Bir diğer siyasal neden, 1981 ve 1986 genişlemelerinden sonra Türkiye'nin İzlanda ve Norveç ile birlikte NATO üyesi olan ancak AT üyesi olmayan üç Avrupalı ülkeden biri haline gelmesinin yarattığı memnuniyetsizlikti. Norveç ve İzlanda'nın AT'ye üye olmayı kendilerinin istemediği göz önünde bulundurulduğunda, aslında AT dışında "bırakılmış" tek Avrupalı NATO üyesi Türkiye kalmaktaydı. AT'nin ileriki dönemde siyasal bütünleşmeye paralel olarak batı Avrupa'nın savunmasını üstlenecek güçlü askerî birimlere sahip olabileceği görüşü Türkiye'yi endişelendiriyordu. NATO'nun yerini Batı Avrupa Birliği (BAB) adındaki savunma örgütünün alması durumunda Türkiye, kendisi için çok yararlı gördüğü bir güvenlik şemsiye-

sinden yoksun kalacaktı. Bu durumda Türkiye AT'ye tam üye olarak BAB içinde de yer almak istiyordu (bkz. s. 312 vd.).

B) Başvuruya Yönelik Dış ve İç Tepkiler

AT'nin Yaklaşımı

Türkiye'nin tam üyelik başvurusu Avrupa kamuoyunda Ankara'nın hiç de beklemediği bir biçimde son derece olumsuz karşılandı. Tüm AT basını ağız birliği etmişçesine başvuruyu, "zamansız ve umutsuz bir girişim" olarak değerlendirdi. AT ülkelerinde faaliyet gösteren Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) ve Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU) gibi sendikalar ve çeşitli sivil toplum örgütleri de benzer değerlendirmelerde bulundular (Tekeli-İlkin, s.91).

AT üyelerinin yaklaşımları ise birbirinden farklıydı. En sert tepki Yunanistan'dan geldi. Atina'dan yapılan açıklamada Yunanistan hükümetinin Türkiye'nin tam üyeliğine karşı çıkacağı açık bir dille ifade edildi. Luxembourg da Yunanistan ile benzer bir tavır takındı. Öte yandan, F. Almanya da tam üyeliğe karşı çıkanlar arasında yer aldı. Türkiye'nin adımını, Ankara'nın kopma noktasına gelen AT bağlantısını tekrar güçlendirmek için başlattığı bir girişim şeklinde nitelendiren Bonn, ilişkinin tam üyelik biçiminde değil, gümrük birliği çerçevesinde oluşturulmasından yana olduğunu vurguladı. Bu, Ankara tarafından endişeyle karşılandı. Zira Bonn'un olumsuz tutumu nedeniyle, Türkiye'nin başvurusu Komisyon'a havale edilmeden daha Konsey aşamasında reddedilebilirdi (Tekeli-İlkin, s.91).

Bizzat Özal'ın Kohl'e hitaben yazdığı ve başvurunun hoşgörüyle karşılanmasını istediği mektup Bonn'un tutumunu yeniden gözden geçirmesini sağladı. Özal, F. Almanya'nın bu yaklaşımının Türkiye kamuoyunda "yabancı düşmanlığı"nın bir göstergesi olarak yorumlanabileceğini, bunun ise Türk-Alman dostluğuna büyük darbe vuracağını yazıyordu. Kohl, yabancı düşmanlığı yaklaşımının Bonn'un uluslararası itibarına zarar verebileceğini düşünerek, en azından başvurunun Konsey'de değerlendirilmesi aşamasında daha yapıcı bir tavır içine girmeyi uygun gördü (Tekeli-İlkin, s.92).

Bu olumsuz yaklaşımların yanında, Belçika ve İngiltere ılımlı bir tutum sergilediler. Özellikle Konsey Dönem Başkanı Tindemans'ın önceki başvurularla Türkiye'nin başvurusu arasında bir ayrım yapılmaması gerektiği konusunda diretmesi üzerine Konsey, başvuruyu incelenmek üzere Komisyon'a iletme kararı aldı. Ankara'nın ilk aşamada istediği de buydu.

İç Tepkiler

Türkiye kamuoyu tam üyelik başvurusunu olumlu karşıladı. Fakat gazetelerin başvuruyu sanki Türkiye AT üyesi olmuş gibi yansıtmaları gereğinden fazla bir iyimserlik havasının yaratılmasına yol açtı. AT'yi ancak gazete haberleri çerçevesinde tanıyan halkın tam üyeliğe olan desteğinde hızlı bir artış gözlendi. Basının bu yaklaşımı 1995'teki gümrük birliği kararı ve 1999'daki Helsinki Zirvesi sırasında da tekrarlanacak, Türkiye tekrar tekrar "Avrupalı" ilan edilecektir.

TOBB, TÜSİAD ve Türk-İş gibi meslek kuruluşları başvuruyu daha akılcı bir değerlendirmeye tabi tuttular. Başvuruya destek verirken, geç kalındığı noktasında

birleşen bu kuruluşlar, müzakere sürecinde Türkiye'nin sergilemesi gereken rolü kendi sektörleri açısından ele alarak hükümete tavsiyelerde bulundular. Kamuoyunda oluşan atmosferden etkilenmiş olsalar gerek, bu kuruluşlar da başvurunun Komisyon'da geçmesi gereken aşamayı unutarak, tam üyelik müzakerelerinden söz ediyorlardı.

Kapatılan MSP'nin devamı niteliğindeki RP dışındaki büyük partilerin tümü başvuruyu desteklediler. DYP ve DSP doğal liderleri konumundaki Demirel ve Ecevit'e yönelik siyasal yasakların kalkmasını kolaylaştıracak bir adım olarak gördükleri bu başvurunun Türkiye'nin Avrupa'daki itibarını artıracağı görüşündeydiler. SHP ise başvurunun Komisyon tarafından kabul edilmesi için, demokrasi alanında köklü reformlar yapılması gerektiğini düşünüyordu.

C) Başvurunun Askıya Alınması

Türkiye'nin Başvurunun Kabulü İçin Yürüttüğü Çabalar

Ankara, başvurunun Konsey'den Komisyon'a havale edilmesinin bir anlam ifade etmediğini, asıl bundan sonra yaşanacak sürecin önemli olduğunu kısa sürede anladı.

1987 ortalarından Komisyon'un görüşünü açıkladığı 1989 sonuna kadarki dönemde Türkiye, başvurunun bir "kazaya kurban gitmemesi" için yoğun bir çaba gösterdi. Bu çabalar genellikle AT üyelerinin başvuru konusunda ikna edilmelerini hedefleyen ikili temaslar ve Ortaklık Konseyinin toplanmasını sağlama yönündeki girişimler biçiminde gerçekleşti. İkili temaslar kendi içinde iki grup görüntüsündeydi: Yunanistan'la ve diğer ülkelerle temaslar.

Ankara, Atina ile girilecek bir yumuşama sürecinin Türkiye-AT ilişkilerini de olumlu etkileyeceğini hesaplamaktaydı. Özal, Papandreu'nun yakın kişisel ilişkiler sayesinde tutum değişikliğine gideceğini umut ediyordu. Bu çerçevede Şubat ve Mart 1988 tarihlerinde iki kez Yunanistan başbakanıyla biraraya geldi. Özellikle İsviçre'de Dünya Ekonomik Forumu sırasında yapılan ilk görüşmenin "Davos Ruhu" adı verilen bir anlayış ve diyalog ortamı yarattığı ileri sürüldüyse de, Yunanistan, AT organlarında Türkiye karşıtı tutumundan vazgeçtiğini gösteren somut adımlar atmadığı gibi, 1988'de yapılması öngörülen Ortaklık Konseyinin toplanamamasının da başlıca nedeni oldu.

Buna rağmen Özal, 1 Temmuz 1988'den itibaren Konsey dönem başkanı olacak olan Yunanistan'a ayrı bir önem vererek Haziran 1988'de bu ülkeyi ziyaret etti. Fakat, Atina, çizgisini değiştirmedi.

Yunanistan'ın ikna edilememiş olması Ankara'da rahatsızlık yaratsa da, diğer üyelerin Atina'yı ikna edebileceği umuduyla başka Avrupa başkentlerindeki ikili temaslara devam edildi. Halbuki, Yunanistan'ın açıkça ifade etmekten çekinmediği Türkiye'nin tam üyelik başvurusuyla ilgili olumsuz görüşü, diğer AT üyeleri de örtülü biçimde paylaşıyorlardı. Devletin en üst makamlarını da içeren biçimde Evren, Özal, Bozer ve Yılmaz tarafından F. Almanya, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere AT üyelerine yapılan ziyaretler, iyi niyet ifadelerinden başka hiçbir olumlu tepki almadı.

İkili temaslara paralel olarak Türkiye bir yandan da Ortaklık Konseyinin toplanarak, 4. Mali Protokol'e işlerlik kazandırılmasını ve serbest dolaşım gibi belirsiz-

lik içindeki konuların açıklığa kavuşturulmasını istiyordu. Ama Yunanistan, Kıbrıs ve insan hakları konularının toplantı gündemine alınmaması halinde, Ortaklık Konseyinin yapılmasına karşı olduğunu bildirdi. Yunanistan'ın, "Davos Ruhu" daha yeni yeşermekteyken sergilediği bu tutum, Ankara'nın işinin ne kadar zor olduğunu gösteriyordu. Üstelik Yunanistan'a bu konuda F. Almanya da destek vermekte ve "Kıbrıs sorunu[nun] Türkiye-AT ilişkilerini olumsuz yönde" etkileyeceğini ifade etmekten çekinmemekteydi. Ankara ise Kıbrıs konusunun hiçbir şekilde pazarlık konusu yapılamayacağını vurgulamaya devam etti. Türkiye'nin üyelik umudu, Mayıs 1988'de yeni bir gelişmeyle sarsıldı. Belçika'da biraraya gelerek AT'nin genişleme politikalarını tartışan Avrupa Komisyonu üyeleri, 1992'ye kadar yeni üye kabul edilmemesi konusunda görüş birliğine varırken, Türkiye'nin üyeliğinin ise bu tarihten çok sonraya sarkacağı üzerinde de anlaştılar (Tekeli-İlkin, s.118'den, "AT Üyeliği Hayal", *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1988).

Başvurunun değerlendirilmesi sürecinde ortaya çıkan bu karamsar tablo Ankara'nın AT'yle ilişkilerinde klâsikleşen bir politikasını tekrar uygulamaya koymasına yol açtı. 1988 ortalarından itibaren Ankara, bir yandan AT'nin Türkiye için tek seçenek olmadığı yaklaşımını güçlendirirken, bir yandan da AT'ye alınmaması halinde Türkiye'nin Doğu'ya kayacağı izlenimini vermeye çalıştı. Bozer çeşitli toplantılarda, AT'yle istediği düzeyde ilişki kuramayan Türkiye'nin "ABD ve Kanada'yla; SSCB'yle; EFTA ülkeleriyle ve İslam ülkeleriyle" daha yakın işbirliğine gidebileceğini ileri sürdü. Evren Ekim 1988'de F. Almanya'yı ziyaret ederken, Türkiye'yi reddeden AT'nin onu İslam birliğine ittiğini söyledi. Bunların yanında, AT dışında kalan Türkiye'nin NATO üyeliğini gözden geçirebileceği gibi görüşler de ifade edildi.

Öte yandan Türkiye, büyümekte olan ekonomisinin yarattığı bir alanı, kamu ihalelerini, AT ile ilişkilerinde avantaj olarak kullanmaya da çalıştı. Özellikle savunma ihaleleleri yoluyla İspanya ve Fransa gibi ülkelerin tutumunu değiştirmeyi hedefledi. Fakat başarılı olamadı.

Komisyon Raporu ve Konsey Kararı

AT Komisyonu 18 Aralık 1989'da Türkiye'nin başvurusuyla ilgili görüşünü açıkladı. Rapor özü itibariyle Konsey'e Türkiye'nin başvurusunun şimdilik askıya alınmasını önermekteydi (Tekeli-İlkin, s.159'dan Devlet Planlama Teşkilatı, *Türkiye'nin Topluluğa Tam Üyelik Başvurusu Konusunda Komisyon Görüşü,* 18 Aralık 1989, yayınlanmamış hizmet içi not).

Komisyon temel gerekçesini, AT'nin 1993'ten önce yeni bir genişleme yapmak istememesine bağlamıştı. Ama bunun yanında doğrudan Türkiye'yle ilgili bazı nedenleri de sıralamıştı. Komisyon'a göre, AT ile bir ülke arasında tam üyelik müzakerelerinin başlatılabilmesi ancak makul bir süre içinde olumlu bir sonuç alınmasının mümkün veya muhtemel olduğu durumlarda söz konusu olabilirdi. Bu ise, bir yandan başvuran ülkenin AT üyeliğinden kaynaklanacak yükümlülüklerini Topluluğun ilerlemesini tehlikeye düşürmeden üstlenebilmesi, diğer yandan da AT'nin yeni üyenin katılımından doğabilecek sorunları giderebilme kapasitesine bağlıydı. Komisyon bu ölçütlerin kısa dönemde gerçekleşebilme olasılığını, Türkiye bakımından, ekonomik ve siyasal açılardan yaptığı değerlendirme sonucunda

inandırıcı görmemekteydi. Türk ekonomisi, 1980'den itibaren atılan adımlara rağmen, bu iki ölçütün gerçekleşmesine olanak verecek bir gelişmişlik düzeyine ulaşmamıştı. Özellikle, Türkiye ile AT'nin makro ekonomik göstergeleri arasındaki yapısal farklılıklar, Türkiye'de yerli sanayii korumaya yönelik çeşitli önlemlerin devam etmesi, çalışanların düşük gelir düzeyi ve sosyal güvence düzeylerinin yetersizliği, enflasyon ve işsizlik gibi kronik sorunlar AT'ye tam üyelik sürecini olanaksız kılacak nitelikteydi.

Komisyon'a göre, Türkiye'nin siyasal durumu da tam üyeliği engeller bir görüntü sergiliyordu. 12 Eylül'den sonra demokrasiye geri dönüş için atılan adımlar takdirle karşılanmakla birlikte yetersiz görülmekteydi. Siyasal alandaki yasaklar ve sendikalar üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmalıydı. İnsan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesi gibi alanlarda Türkiye hâlâ Avrupa demokrasilerinin çok gerisindeydi. Son olarak, Türkiye ile Yunanistan arasındaki Kıbrıs'la ilgili sorunlar Türkiye-AT ilişkilerini olumsuz etkilemekteydi.

(Tan Oral)

Komisyon Türkiye'nin tam üyelik için gerekli nitelikleri taşımadığını böylece belirttikten sonra, Türkiye'nin tam üyeliğinin AT'ye getireceği ek yük üzerinde de durmaktaydı. Ekonomik durumu bozuk olan Türkiye'nin katılımıyla AT üyelerinin sırtına binecek yük, evvelce katılan tüm üyelerinkinden yüksek olacaktı. Türk işçilerinin serbest dolaşım hakkı sayesinde AT ülkelerinde rahatça çalışabilmeleri, bu ülkelerde mevcut işsizlik oranlarının yükselmesine yol açacaktı.

Komisyon, görüşünde yer verdiği bu noktalar çerçevesinde Konsey'e Türkiye ile AT arasında tam üyelik müzakerelerinin başlatılmasının hem Türkiye, hem de AT açısından yararlı olmayacağı düşüncesiyle bu başvurunun şimdilik cevaplandırılmamasını önerdi. Bu öneriyi yaparken "*Türkiye'nin Topluluğa üyelik için ehil bulunduğuna şüphe*" düşürmek istemediğini de vurgulayarak, Ankara'nın, kapının ebediyyen kapandığı düşüncesiyle, sert tepki göstermesini engellemeye çalıştı.

Başvuruyu o güne kadar yapılan tüm başvurulara nazaran farklı değerlendiren Komisyon, Türkiye-AT ilişkilerinin geleceğinin dört nokta etrafında şekillenmesi gerektiğinin de altını çizerek, gümrük birliğinin tamamlanması, mali işbirliğinin canlandırılması, sınai ve teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi ve siyasal (siyasal diyalog) ve kültürel bağların geliştirilmesi alanlarında taraflarca çalışmalar yürütülmesini önerdi. Bu öneriler, Komisyon'un, Türkiye-AT ilişkilerinin şimdilik "ortak-

lık ilişkisi" çerçevesinde yürütülmesini uygun gördüğünü ortaya koyuyordu.

Komisyon'un görüşü, AT Bakanlar Konseyi'nin 5 Şubat 1990 tarihinde yaptığı toplantıda aynen "benimsendi". Dikkati çeken husus, Bakanlar Konseyi'nin, Komisyon'un önerisini benimserken, Türkiye'nin başvurusunu "karara bağlamaması", sadece, Komisyon'un görüşünün benimsediğini "toplantı sonucu" olarak belirtmesidir. Bakanlar Konseyi; Komisyon'un Türkiye ile ilişkilerin "ortaklık çerçevesinde" geliştirilmesi düşüncesinin nasıl gerçekleştirileceğine dair bir rapor hazırlamasını istedi. Komisyon başkanı Mattutes tarafından hazırlanan bu rapor, Yunanistan'ın engellemeleri dolayısıyla Konsey gündemine hiçbir zaman alınamadı.

Başvurunun Askıya Alınmasının Örtülü Nedenleri

Komisyon'un ortaya koyduğu ve Konsey'in benimsediği nedenler AT açısından önemli bir gerekçe oluştursalar da, Görüş'te yer almayan ancak Türkiye-AT ilişkilerinin gidişatını olumsuz yönde etkileyen iki neden daha söz konusuydu.

Birincisi, 1985'te Gorbaçov'un SSCB'de göreve gelmesiyle doğu Avrupa'da başlayan beklenmedik derecede hızlı dönüşüm sürecinin 1989 sonbaharında Berlin Duvarının yıkılmasıyla doruğa çıkmasıdır. Bu gelişmeyle birlikte, 40 yılı aşkın bir süredir benimsemiş oldukları ekonomik ve siyasal modellerden bir çırpıda sıyrılma eğilimi içinde olan doğu Avrupa ülkeleri, AT'nin temel ve öncelikli ilgi alanı haline gelmişti. AT'nin bu ülkelerin sorunsuz biçimde Batı'ya entegre olmalarını sağlayabilmesi, ancak mali olanaklarını bu ülkelere cömertçe yönlendirmesiyle mümkündü. Bunun rahatça yapılabilmesi ise AT'nin kendine fazladan yük almamasıyla söz konusu olabilirdi.

Öte yandan, SSCB ve doğu Avrupa ülkelerinin Batı için bir tehdit olmaktan çıkması, Türkiye'nin 1950'lerin sonlarından beri AT ile ilişkilerinde değişmeyen bir motif olan "komünist tehlikesine karşı bir set olma" iddiasını da geçersiz kılmaktaydı.

İkincisi, AT organları tarafından hiçbir biçimde dile getirilmeyen, ima dahi edilmeyen, fakat, Avrupa kamuoyunda özellikle bazı çevreler arasında tırmanışa geçen "kültürel farklılık" anlayışının Türkiye-AT ilişkilerini dolaylı yoldan olumsuz olarak etkilemeye başlamasıydı. 1980'lerin sonunda batı Avrupa'daki bazı çevreler, bu konuda 1960'lardakinden daha bağnaz hale gelmekteydiler. Kültürel farklılıktan kasıt, tarihsel ve dinsel farklılıktı.

Bunlar, 1990'lardaki Türkiye-Avrupa ilişkilerinin de perde arkasındaki belirleyicisi olmaya devam edecektir.

ÇAĞRI ERHAN - TUĞRUL ARAT

KAYNAKÇA (AT'yle İlişkiler)

Avrupa Birliği El Kitabı, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995; Birand, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası 1959-1985*, İstanbul, Milliyet, 1986; Kaçar, Bayram, *Avrupa'daki Ekonomik Bütünleşme Sürecinde AT, EFTA ve Türkiye'nin Yeri*, Ankara, HDTM, 1993; Müftüler, Meltem, *Avrupa'da Birleşme Süreci ve Türkiye'nin Yeri*, yy. 1993; Renksizbulut, Mustafa, *Türkiye-AET Ortaklık İlişkileri*, Ankara, DPT, 1983; Şen, Faruk, *Türkiye'nin Uluslar*ı, Köln, Ünes-Verlag, 1994; Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Birliği*, Ankara, Ümit, 2000; *Turkey and the European Union*, Opladen, Leske&Budrich, 1993; *Turkey-EC Relations*, Ankara, HDTM, 1993; *Türkiye ve Avrupa Entegrasyonu*, Ankara, DPT, 1995.

Yunanistan'la İlişkiler

I) Dönemin Gelişmeleri ve Özellikleri

1980'li yıllarda Türkiye ve Yunanistan'a iki parti ve iki isim damga vurdu: ANAP ve lideri Turgut Özal ile PASOK ve lideri Andreas Papandreu. Söz konusu dönemde Türk-Yunan ilişkilerini anlayabilmek için değişen dünya konjonktüründe bu iki partinin ve liderlerinin felsefelerinin ve üstlendikleri rolün çerçevesini iyi çizmek gerekir.

1970'lerin ikinci yarısında başlayan bloklararası yumuşama, 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgali ve İran İslam İnkılabının Orta Doğu'da meydana getirdiği değişiklikle birlikte kesintiye uğradı.

ABD'de Cumhuriyetçi Partinin seçimleri kazanması ve Ronald Reagan'ın başkan seçilmesi sonucu bir yandan silahlanma yarışına hız verildi, öte yandan Yeşil Kuşak teorisiyle Orta Doğu ülkelerindeki ılımlı İslam desteklenmeye başlandı. Türkiye'de İslam dinini solculuğa ve Kürtçülüğe karşı müttefik olarak görmeye başlayan 12 Eylül rejimi Washington'un bu politikasının gönüllü uygulayıcısı oldu.

İki ülke arasındaki siyasal ve askerî yakınlaşmanın ekonomik yansımaları da görüldü: 1980'li yıllarda Anglo-Amerikan dünyasına egemen olacak neo-liberalizm Türkiye'yi de etkisi altına aldı. 24 Ocak kararlarıyla başlayan, bu kararların uygulanması koşullarını sağlayan 12 Eylül'le devam eden ve nihayet Özal iktidarlarıyla birlikte doruğa çıkan ekonomideki neo-liberal uygulamalar ve ihracata dayalı kalkınma programlarının, uzun vadede Türkiye'yi nasıl etkilediğini bir tarafa bırakırsak, Ankara'yı ABD'de Reagan ve Bush, İngiltere'de Thatcher ve Almanya'da Kohl yönetimleriyle paralel çizgiye çektiğini, ekonomik ağırlıklı dış politikayı geçerli hale getirdiğini ve Türk dış politikasının geleneksel yapısını parçalamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Başlangıçta uzak durduğu dış politika alanlarına giderek daha fazla ilgi duymaya başlayan ve Dışişleri Bakanlığı ile Silahlı Kuvvetlerin etkisindeki dış politikanın yapısal değişim geçirmesi gerektiğini düşünen Özal, dış politikanın ekonomik temellerden hareket edilerek belirlenmesini savunurken, Türkiye'nin bu açıdan önünde yıllardır engel oluşturan kimi konuların da bu bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Bu konuların başındaysa Kıbrıs ve Türk-Yunan ilişkileri yer almaktaydı. Özal'a göre, kronikleşmiş olan Kıbrıs sorunu ve Yunanistan'la anlaşmazlıklar dar bakış açıları yüzünden çözülemiyordu ve Türkiye'nin Batı'yla ilişkisinin gelişmesini önlüyordu. Oysa, ekonomik konulara öncelik verilmesi siyasal sorunları ikinci sıraya düşürecek ve kendiliğinden çözecekti.

Özal'ın yaklaşımı başarılı olamadı çünkü Türkiye'deki geleneksel dış politika

kurumlarından tepki aldığı gibi, Yunanistan'dan da olumlu bir yanıt gelmedi. Atina'daki PASOK iktidarı dünyayı ve Türk-Yunan ilişkilerini bambaşka bir perspektiften değerlendiriyordu.

1974'te Karamanlis'in önderliğinde demokrasiye dönüş yapan Yunanistan'da 1981 yılına dek iktidarda kalan Yeni Demokrasi Partisi iç ve dış politikayı sağlam temellere oturtmayı başarmıştı. İç politikada başta Yunan Komünist Partisi (KKE; *Komunistiki Koma Elladas*) olmak üzere siyasal yelpazedeki tüm partiler sistemde yerlerini aldılar. Aralık 1974'te yapılan referandumla monarşiye son verildi. 1974 ve 1977 seçimleri özgür ve demokratik ortamlarda yapıldı. Tüm bu önemli adımlara rağmen Yunan siyasal yaşamının geleneksel yapısında yer alan patronaj sistemine dokunulmadı. Yeni Demokrasi Partisine yakın ayrıcalıklı kitle hem siyasal, hem ekonomik olarak avantajlarını sürdürdü.

1981'e dek süren Karamanlis döneminin en önemli gelişmesi dış politika alanında görüldü. Karamanlis iktidarının NATO'nun askerî kanadından çıkma kararı Batı'yla ilişkilerin kopması anlamına gelmiyordu. Bu sadece Washington'a duyulan bir tepkinin yansımasıydı. Karamanlis dış politikası "Yunanistan Batı'nındır" sloganıyla özetleniyordu. Bu çerçevede AT ile ilişkiler geliştirildi ve tam üyelik başvurusunda bulunuldu. ABD bağımlılığından kurtulan Yunanistan, boşluğu AT'ye tam üyelik doğrultusundaki çalışmalarla gideriyordu. Karamanlis 1950'lerdeki politikasından farklı olarak Balkanlar ve doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelerle de ilişkilerini geliştirme yoluna gitti. En önemli yenilik ise Moskova'yla ilişkilerde görüldü; Moskova'yı ziyaret eden ilk Yunan Başbakanı Karamanlis oldu. Dolayısıyla, Avrupa ana eksenli çok yönlü bir dış politikanın temelleri atıldı. Bu dönemde, yaşanan Kıbrıs bunalımına rağmen, Türkiye ile diyalog olanakları arandı. Önemli bir başarı sağlanamasa da krizler yeni bir sıcak çatışmaya dönüştürülmedi ve iletişim kanalları hep açık tutuldu. 1980'de cumhurbaşkanlığına seçilen Karamanlis AT üyeliğini kesinleştirmişti ve bu önemli gelişme Türkiye ile Yunanistan'ın paralel giden Batı ilişkilerinde ilk kez Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı bir hamle yaparak, bugüne dek sürecek bir avantaj elde etmesine yol açtı.

Bağımsız çok yönlü dış politikanın temellerinin atıldığı bu dönemde, Andreas Papandreu'nun otoriter liderliğinde 3 Eylül 1974'te kurulan Panhelenik Sosyalist Hareket (PASOK), 1977 seçimlerinde oy oranını ikiye katlayarak yüzde 25'e çıkardı ve anamuhalefet partisi oldu. "*Alagi*" (değişim) sloganıyla yola çıkan parti, Yunan halkının özlemlerini iyi tanıyor ve siyasal yapıdaki boşluklardan yararlanmasını biliyordu. Yunan siyasal yelpazesinde solda tarihsel olarak hep tek bir parti, Yunan Komünist Partisi yer almıştı ve bu parti yaşanan iç savaş dolayısıyla kitle partisi haline gelemiyordu. Bu boşluğu gören PASOK, benzer söylemlerle KKE'nin yer aldığı ama dolduramadığı boşluğa yerleşti. Kapitalist sistem içinde sosyalizme geçilebileceğini ve bunun üçüncü bir yol olduğunu savunuyor ve Marksist-Leninist bir çizgi izlemekten uzak bulunuyordu. Popülist bir söylem benimsemişti ve çok da açık olmayan bir ayrım yapıyordu: Yunanistan'da sınıf farkları yoktu, ayrıcalıklı olan azınlık ve ayrıcalıklı olmayan bir çoğunluk vardı. Bu bakış açısıyla PASOK ayrıcalıklı olmayanların partisiydi ve sloganını "PASOK hükümete, halk iktidara" biçiminde formüle etmişti.

Herhangi bir sınıfsal temeli olmayan PASOK'un popülist bir yaklaşımla iktida-

rın her yaptığını eleştirmesi kaçınılmazdı. Nitekim, iç politikada olduğu gibi dış politikada da Yeni Demokrasi Partisinin antitezini oluşturdu. Karamanlis'in "Yunanistan Batı'nındır" sloganına karşı "Yunanistan Yunanlılarındır" sloganını ileri sürerek milliyetçi oylara hitap eden Papandreu radikal bir Batı karşıtlığını benimsemişti: Yunanistan'ın en kısa sürede NATO'dan çıkmasını, ülkedeki ABD üslerinin kapatılmasını, AT ile ilişkilerin askıya alınmasını ve bu konuda bir referandum yapılmasını savunuyordu. Emperyalizmin kalesi olarak Washington'u gösteriyor ve başta Moskova olmak üzere diğer komşu sosyalist ülkelerle ve Üçüncü Dünya'yla yakın ilişkiler kurulması gerektiğini savunuyordu. 18 Ekim 1981 seçimlerinde oyların yüzde 48'ini, 300 sandalyelik parlamentoda da 172 milletvekilliğini kazanan PASOK iktidara geldi.

PASOK iktidarı döneminde iç politikada Kilise dışı nikâh, zinanın suç olmaktan çıkarılması, drahomaya son verilmesi, yerel yönetimlere yetki devri, ulusal sağlık hizmetleri, maaş artışları gibi önemli reformlar yapıldı. Ama, ekonomik kararlar herhangi bir üretim artışına dayandırılmadığı ve AT'den alınan yardımlarla finanse edildiği için kısa sürede ekonomi çıkmaza girdi. Sonunda, 1 Ocak 1981'de girdiği AT duruma el koydu ve Yunanistan'a ekonomik program dayattı. 1989'a dek iktidarda kalacak olan PASOK'un 1985'te başlayan ikinci dönemi popülist politikaların terk edildiği bir dönem oldu.

1981-1989 arasında PASOK iktidarının dış politikasına bakacak olursak, söyleminin ve eyleminin farklılaştığını göreceğiz. "Sol sinyal verip, sağa dönüş yapan" PASOK iktidarı, temel konularda Yeni Demokrasi Partisinin çizgisini izledi: ABD ile üslere ilişkin görüşmeleri sürdürdü ve 1983'te Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşmasını (SEİA) imzaladı, NATO'dan ayrılmadı ve AT üyeliği konusunda referanduma gitmedi. Gerçi ikincil konularda radikal söylemini sürdürüyor, SSCB ve Üçüncü Dünya'yla yakın ilişkilerini koruyordu ama ana konularda geleneksel çizgiyi devam ettirmesi dikkat çekiciydi ve eleştirilere neden oluyordu.

Papandreu, muhalefetteyken kullandığı söylem ile iktidara geldikten sonraki eylemleri arasındaki bu çelişkiyi Yunan seçmen kitlesine tek bir gerekçeyle açıklama yolunu seçti: Türk tehdidi. Karamanlis iktidarını Türkiye'ye aşırı ödün vermekle suçlayan Papandreu, iktidara geldikten sonra Yunanistan'a tehdidin "kuzeyden değil, doğudan" geldiğini söyleyerek, dış politikasını bu tehdit üzerine temellendirdi. Bu yolla hem Yunan halkının son derece hassas olduğu bir konuyu sürekli gündemde tutuyor, hem de Batı'yla ilişkilerinde değişikliğe gitmeyişini gerekçelendirebiliyordu. Papandreu Yunanistan'ın NATO'dan ve AT'den çıkmayarak ve ABD'yle askerî işbirliğini sürdürerek hem Türkiye'ye karşı diplomatik avantaj elde ettiğini, hem de Türkiye'nin Ege'deki yayılma eğilimini önleyebildiğini söylemekteydi. Papandreu iktidarı döneminde Atina-Ankara ilişkilerini incelerken bu çerçevenin sürekli olarak hatırlanması gerekmektedir.

II) 12 Eylül Döneminde İkili İlişkiler ve Kıbrıs Gelişmeleri (1980-83)

1980 başından itibaren ABD'nin arabuluculuğu sonuç vermeye ve Türk-Yunan ilişkilerinde buzlar erimeye başlamıştı. Notamların kaldırılmasıyla Ege hava trafiğine açılmıştı. Ancak, Washington'un temel amacı, Türkiye'nin uygulamakta olduğu vetoyu kaldırtarak, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesini sağlamaktı. Bunun için 12 Eylül'de Türk Silahlı Kuvvetlerinin yönetime el koymasını beklemek gerekecektir.

A) İkili İlişkiler

Türkiye'de askerlerin siyasete müdahale ettikleri her ara rejim döneminde, Türk dış politikası Batı'yı bir bütün olarak alan geleneksel çizgisinden sapma gösterir. Bu durumu yaratan en önemli etken, askerlerin Dışişleri Bakanlığı bürokrasisini geri plana iterek bizzat karar almalarıdır. 12 Eylül yönetimi Avrupa tarafından dışlanınca Washington merkezli bir dış politika izledi, 1979'dan beri şiddetlenen Soğuk Savaş mantığı içerisinde davrandı, iç politikada da Orta Doğu'da Yeşil Kuşak teorisinin ilk uygulayıcılarından oldu. Washington Türkiye'deki yeni durumu doğru değerlendirerek, Türk-Yunan ilişkileri konusunda yeni bir girişim başlattı.

NATO'nun ABD'li yeni komutanı General Rogers, Devlet Başkanı Orgeneral Evren'le yaptığı görüşmelerde kendi adıyla anılacak olan planı kabul ettirdi. Buna göre, Türkiye Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü konusunda uyguladığı vetoyu hemen kaldıracak, Yunanistan'ın dönüşünden sonra da, Ege'deki komuta kontrol alanları iki devlet arasında yapılacak görüşmelerle çözüme kavuşturulacaktı. 20 Ekim 1980'de, Devlet Başkanı Evren'in Rogers'ın "asker sözüne" güvenerek planı onaylamasıyla birlikte, Yunanistan'ın en büyük sıkıntısı karşılıksız olarak ortadan kaldırılmış, Türkiye de Yunanistan'a karşı elinde bulundurduğu tek kozu kaybetmiş oldu (bkz. s. 40 vd.).

Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönüşüne Türkiye'nin hiçbir ödün almadan ve güvence istemeden razı oluşundan sonra, Rogers Planında öngörülen Ege komuta kontrol alanı görüşmeleri 3 Aralık 1980'de Atina'da başladı. 16 Mart 1981'de iki ülke dışişleri bakanlığı genel sekreterleri Ankara'da biraraya geldiler. Bu görüşmelerde daha teknik hazırlıklar yapılırken, PASOK'un iktidara geçişi ilişkileri yeniden donma noktasına getirdi. Yeni başbakan Papandreu'ya göre, Yunanistan'ı tehdit eden Türkiye'yle Ege'deki egemenlik hakları görüşülemezdi. Ele alınabilecek tek konu Ege kıta sahanlığında sınır saptamasına ilişkin olarak Uluslararası Adalet Divanına gitmek üzere bir tahkimname hazırlamak olabilirdi. Bunun dışında Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin görüşmeler söz konusu olamazdı.

Temel bakış açısı bu olan PASOK hükümeti, tamamen teknik bir gündemi olan ikili görüşmelerin önüne, Türkiye'ye uluslararası platformdan tepki gösterilen Kıbrıs konusunu engel olarak çıkardı ve Türkiye adadaki askerlerini çekmeden hiçbir konunun ele alınamayacağını ileri sürdü. Diğer yandan, Rogers Planı konusundaki anlaşmanın bir önceki hükümeti ilgilendirdiğini, kendi hükümetini bağlamadığını söyledi. Papandreu, Ege'deki komuta kontrol alanlarını görüşmeye ya-

naşmadığı gibi, başta Limni olmak üzere Doğu Ege adalarının NATO savunma planlarına alınması konusunda ısrar ediyor ve bu gerçekleşmeden NATO'nun bölgedeki askerî tatbikatlarına katılmayacağını açıklıyordu. Ayrıca, Türk-Yunan İlişkileri 1960-1980 döneminde de belirtilmiş olduğu gibi, karasularını 12 mile çıkaracağını dile getiriyor ama Türkiye'nin böyle bir karar alınmasını *casus belli* sayacağını bildiren sert yanıtı karşısında bu kararı uygulamaya geçiremiyordu. ABD ile Yunanistan'daki üslerin yeniden faaliyete geçmesi konusunda ise, Türkiye ile Yunanistan arasındaki askerî dengenin sağlanması önkoşulunu getiriyordu. Nitekim, 1983'te imzalanan ABD-Yunanistan Savunma İşbirliği Antlaşmasında 7/10 oranını kabul ettirmeyi başarmıştır.

Türk-Yunan ilişkilerindeki gerilimin bedelini yine iki ülkedeki azınlıklar ödedi. Mart 1982'de Batı Trakyalı 100 kadar Müslüman-Türk azınlık köylüsü, devletle olan arazi anlaşmazlıklarının sonucunda arazileri ellerinden alınınca, İskeçe'de protesto eylemi başlattılar. İnhanlı Arazi Uyuşmazlığı olarak bilinen bu olay ve protesto eylemi Türk basınında geniş yer aldı. Yunanistan'la ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde, basının olayı son derece canlı bir şekilde Türk kamuoyunun gündemine getirmesi, zaten baskı politikası izleyen 12 Eylül yönetimini harekete geçirdi. 26 Mart 1982'de Yunanistan'ın Batı Trakya'daki azınlığa karşı izlediği politikaya misilleme olarak, Türk hükümetine Türkiye'deki Rumların mallarına elkoyma yetkisi verecek bir yasa hazırlandı. Daha sonra kadük olacak (yasalaşamadan kalacak) bu kararın hemen ertesinde, 12 Haziran 1982'de Yargıtay, Yunan uyrukluların 1964 Kararnamesiyle dondurulmuş Türkiye'deki mallarını bir başkasına devredemeyeceklerine ilişkin karar aldı.

B) KKTC'nin İlânı

Kıbrıs'ta 9 Ağustos 1980'de yeniden başlayan toplumlararası görüşmeler sırasında Türk tarafının 2 toplumlu-2 bölgeli federal devlet önerisine karşı, Rum tarafı 2 toplumluluğu kabul etmekle birlikte 2 bölgeliliği reddetti. Ayrıca, federe devletlerin yetkileri konusunda da taraflar arasında uyuşmazlık vardı. Görüşmelerin başarısızlığa uğraması, dikkatleri adadaki iç politika sorunlarına çevirdi.

1981 Kıbrıs Türk toplumunda seçim yılıydı. 1976'dan beri başkanlık görevini sürdüren Denktaş'a ve desteklediği hükümetteki Ulusal Birlik Partisine yönelik eleştiriler artmıştı. Geçen 5 yıllık süre içinde, Türkiye'den gelen yardımlarla ayakta duran ekonomide herhangi bir yatırım yapılmamış, tarımsal üretim durmuş, işsizlik yaygınlaşmış, siyasal gerekçelerle Türkiye'den göç ettirilen nüfusla Kıbrıslı Türkler arasındaki uyumsuzluk ciddi boyutlara ulaşmıştı. Haziran 1981 seçimlerinde Denktaş devlet başkanı seçildi ama hiçbir parti tek başına oy çoğunluğunu sağlayamadı. Solda yer alan muhalefet partilerinden Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTP), Toplumcu Kurtuluş Partisi (TKP) ve Demokratik Halk Partisi (DHP) Denktaş'a yakın Ulusal Birlik Partisine (UBP) karşı koalisyon kurma kararı aldılarsa da, 12 Eylül yönetiminin Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Kıbrıs'a gelerek muhalefet partilerinin liderleriyle görüştü ve bu koalisyonun kurulmasına Türkiye'nin karşı olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, UBP ağırlıklı bir koalisyon oluşturuldu ve toplumlararası görüşmelerde farklı bir yaklaşım olasılığı ortadan kaldırıldı.

Kıbrıs Rum toplumunda 13 Şubat 1983'te yapılan seçimlerde de Kipriyanu başkan seçildi ve Papandreu'dan aldığı destekle Kıbrıs sorununu toplumlararası görüşmeler çerçevesinden çıkararak, uluslararasılaştırma politikasını başlattı. Bu, aslında 1981'den beri Papandreu hükümetinin Kıbrıs politikasıydı. Gerçekten de, Şubat 1982'de Kıbrıs'a giderek adayı ziyaret eden ilk Yunan başbakanı sıfatını kazanan ve Kıbrıs'ın Helenizmin ayrılmaz bir parçası olduğunu söyleyen Papandreu'ya göre, Kıbrıs Türk-Yunan ilişkilerini etkilemekle birlikte, bir Türk-Yunan ya da NATO sorunu değildi. Sorunun BM kararları çerçevesinde ve uluslararası bir konferansta ele alınması gerekmekteydi.

Uluslararası platformlarda baskı politikası Türk tarafının da sertleşmesine yol açtı. 17 Haziran 1983'te toplanan KTFD Meclisi , Kıbrıs Türk halkının self-determinasyon hakkına sahip olduğunu ve bu hakkın hiçbir şekilde ortadan kaldırılamayacağını vurgulayan bir karar aldı.

Türk tarafının toplumlararası görüşmeleri olumsuz yönde etkileyecek bir karar alması BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ı harekete geçirdi ve 8 Ağustosta iki tarafa da yeni bir çözüm planı sundu. Kipriyanu'nun bu planı reddetmesi üzerine Dışişleri Bakanı Rolandis, Başkanın görüşmelerin sürmesinden yana olmadığını açıklayarak, istifa etti. Rum tarafında çözümden yana olanlar görüşmelerin sürmesini isterken ve Türk tarafının bağımsızlık kararı almasını önlemeye çalışırken, çözümsüzlükten yana olanlar Türk tarafını adeta bağımsızlık kararı almaya zorlayıcı bir tutum içine girmişlerdi.

Bu sırada, 6 Kasım 1983'te Türkiye'de yapılan seçimler Turgut Özal'ın partisi ANAP'ı iktidara getirmişti. Yeni hükümet göreve başlamadan önce 15 Kasım 1983'te toplantıya çağrılan KTFD Meclisi oybirliğiyle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin (KKTC) bağımsızlığını ilân eden bir karar aldı. Kuruluş Bildirisinde, Meclisin, "*aynı adada yanyana yaşamaya mecbur bulunan iki halkın aralarındaki bütün sorunları, eşit düzeyde müzakerelerle, barışçı, adil ve kalıcı bir çözüme ulaştırmanın mümkün ve zorunlu olduğu görüşüne*" bağlı olduğu ve KKTC'nin ilânının "*iki eşit halk arasındaki ortaklığın bir federasyon çatısı altında yeniden kurulmasını ve sorunların çözülmesini engellemeyip, kolaylaştırabileceğine*" inandığı belirtiliyordu. Ayrıca, Bağımsızlık Bildirisinde, KKTC'nin BM ilkelerine bağlı kalacağı, bağlantısız bir dış politika izleyeceği, hiçbir aske-

Tercüman

KTFD'nin adı "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,, oldu

Dünyada şok etkisi

BM Güvenlik Konseyi toplandı

İlk tanıyan ülke Türkiye

KUTLU OLSUN

BAĞIMSIZLIK BİLDİRİSİNİN TAM METNİ

BAĞIMSIZLIK İLANI "İÇİN NE DEDİLER?..

"Allah'a şükür şimdi bütün de devletimiz var..

Sakarya'da kaza: 17 ölü 31 yaralı

Fransa'ya lâyık olduğu cevap verilecek

rî bloka katılmayacağı, tesis, garanti ve ittifak antlaşmalarına bağlı olacağı açıklanıyordu. KKTC'nin bağımsızlık ilânından hemen sonra bir Kurucu Meclis toplanarak, (1985'te onaylanacak) yeni bir anayasanın hazırlanmasına başlandı.

KKTC bağımsızlığını ilân ettiği gün sadece Türkiye tarafından tanındı. Pakistan önce yeni devleti tanıma kararı aldıysa da ABD baskısıyla kararını geri çekti. Fiilen varolan bir durumun hukukileştirilmesi olarak nitelenebilecek KKTC'nin ilânı, aslında, Kıbrıs sorununun tarihinde bir dönüm noktası oluşturuyordu. Artık iki toplum arasında değil, her ne kadar tanınmasa da iki devlet arasında yaşanan bir sorun söz konusuydu. Bu nedenle de gerek uluslararası ortamda, gerek Türkiye'de, gerekse de KKTC'de ciddi tartışmalara neden oldu (bkz. **KKTC'nin İlanı: Tepkiler ve Tartışmalar** kutusu, s. 108).

Sonuç olarak 12 Eylül yönetimi, Özal hükümetine, a) Türkiye'nin elindeki tek koz olan NATO'nun askerî kanadına geri dönüş vetosunun karşılıksız olarak terk edildiği ve dialoğun kesildiği gerilimli bir Türk-Yunan ilişkileri; b) Kıbrıs sorununda niteliksel değişikliğin yanı sıra uluslararası kamuoyunun tepki ve baskılarına neden olan bağımsız bir KKTC devretmiş oldu.

KKTC'nin İlanı: Tepkiler ve Tartışmalar

KKTC'nin ilânına ilk tepki Kıbrıs Rum kesiminden ve Yunanistan'dan geldi. Her ikisi de kararı "yasa dışı" ve "kabul edilemez" olarak nitelediler. 16 Kasımda Yunanistan Türkiye'ye bir protesto notası verdi. 18 Kasımda BM Güvenlik Konseyi toplanarak, Pakistan'ın red, Ürdün'ün çekimser oyuna karşı 13 oyla 541 sayılı kararı aldı. Bu karara göre, KKTC'nin ilânı hukuksal olarak geçersiz kabul ediliyor ve geri alınması çağrısında bulunuluyordu. Türkiye söz konusu kararı tanımadığını açıkladı. Denktaş ise, "Güvenlik Konseyinin Çin'i 30, Doğu Almanya'yı 25 yıl yok saydığını ama bugün iki devletin de BM içinde yer aldığını" belirterek, geri adım atmayacağını gösterdi.

KKTC'nin ilânı Türkiye'de de ciddi tartışmalara neden oldu. Yeni hükümetin işbaşına gelmesinden kısa bir süre önce açıklanan bu karar herkesten önce Özal'ı rahatsız etmişti. Sadece Özal değil, 12 Eylül yöneticileri ve özellikle Dışişleri Bakanlığı da bu karara çok sıcak bakmamıştı. Bu karar, bir anlamda Denktaş'ın Türkiye'ye dayatmasıyla bir oldubitti sonucu kabul edilmişti. Dönemin Devlet Başkanı Evren ise, Amerikalıların bu kararı kabul edişlerinin gerekçesi olarak, Kıbrıs Türkleri arasında komünistlerin her gün daha da güçlendiklerini, bu durum devam ederse bir sonraki seçimlerde sol grupların iktidara geçeceklerini, Rum tarafında zaten var olan komünistlerle Türk tarafındaki komünistlerin birleşmesi durumunda Akdeniz'de tam olarak Sovyetlerin istedikleri bir durumun yaratılacağını ileri sürecektir.

Kıbrıs Türk Federe Meclisi bağımsızlık kararını oybirliğiyle aldı ama bu, kararın uzun süre tartışılmadığı anlamına gelmiyor. Siyasal açıdan bu kararın Denktaş ve UBP'nin iktidarda kalmasını sağlamak için alındığı kanısı egemendi. Ayrıca, 1976 Federe Devlet Anayasasına göre, Denktaş'ın üçüncü bir dönem için devlet başkanı olması mümkün değildi. Bağımsızlık ilânı hem anayasa, hem de seçim sisteminde yapılacak değişikliklerle Denktaş ve UBP iktidarının ömrünü uzatacaktı. Siyasal eleştirilerin yanı sıra hukuksal eleştiriler de yapılıyordu. Bu kararla, şimdiye kadar ileri sürülen federasyon tezi, ne kadar aksi iddia edilse de, terk ediliyordu. İki toplum temelinden, iki devlet temeline geçilmişti; bu federasyondan konfederasyona geçiş demekti ve gerek Türkiye'nin de oy verdiği BM kararlarına, gerekse 1977 ve 1979 anlaşmalarına aykırı bir durumdu.

(M. Fırat)

III) Özal Hükümetleri Döneminde Yunanistan'la Yakınlaşma Çabaları ve Sorunlar (1983-89)

Özal hükümetinin 13 Ocak 1984'te TBMM'de okunan programında yer alan "Yunanistan'a dostluk elini uzatmak", "iki ülkenin uzun vadeli ortak çıkarları", "ticaret, iktisat ve turizm alanlarında iyi ilişkilerin kurulabileceği" gibi ifadeler yeni iktidarın Yunanistan'a bakışının ipuçlarını veriyordu. Ama Özal'ın Türkiye ile Yunanistan arasında ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirebilmek ve Papandreu'nun uzlaşmaz tutumunu dünya kamuoyuna gösterebilmek için Yunan vatandaşlarına uygulanan vizeyi tek taraflı olarak kaldırma kararı gibi önemli iyiniyet jestlerine karşın ilişkilerde beklenen gelişme sağlanamadı. Ekonomik ağırlıklı iyiniyet jestleri, tarihsel ve kökleşmiş siyasal sorunları çözümlemede ya da bertaraf etmede ve iki ülke arasında iyi ilişkilerin kurulmasında yeterli olmadı.

A) Limni Sorunu

Limni sorunu, ilk olarak, Eylül 1983'te, NATO'nun 3-5 Ekim 1983'te yapılacak olan Kararlılık Gösterisi-83 isimli kara, hava ve deniz tatbikatının hazırlığı sırasında, Yunan hükümetinin Napoli'deki NATO karargâhına harekât merkezlerinden birinin Limni adasında kurulmasını önermesiyle gündeme geldi. Bu öneriye karşı çıkan Türk hükümeti, Yunanistan'ın, Limni'nin NATO tatbikatları çerçevesine alınması önerisiyle adayı antlaşmalara aykırı olarak silahlandırmaya çalıştığını belirterek, askerî unsurların buraya yerleştirilmemesi ve adanın askerî harekât alanı haline getirilmemesinde ısrar etti. Bunun üzerine NATO Yunan önerisini kabul etmeyince, Atina 17 Eylülde bir açıklama yaparak Yunan silahlı kuvvetlerinin NATO tatbikatlarına katılmayacağını açıkladı.

Limni'yle başlayan NATO içindeki Türk-Yunan uyuşmazlığı Özal hükümeti döneminde de devam etti. 17 Mayıs 1984'te Boğazların ve Türk deniz üslerinin Harpoon füzeleriyle korunması yolundaki NATO kararına Yunanistan, Girit ve çevresindeki yolların silahlandırılması kararına da Türkiye çekince koydu.

17-24 Ekim 1984 tarihleri arasında yapılacak NATO Kararlılık Gösterisi-84 tatbikatlarına hazırlık döneminde bir yıl önceki olaylar tekrarlandı. Yunanistan yine Limni'yi NATO planlarına dahil etme girişiminde bulundu ve 4 Eylülde bir açıklama yaparak, tatbikatın planlanmasında ve sınırlarında bir değişiklik yapılmaması halinde, bölgedeki çıkarlarını korumak ve Atina FIR'ı dolayısıyla tek sorumlusu olduğu uluslararası sivil hava seyrüseferlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla gerekli tüm önlemleri alma hakkını saklı tuttuğunu bildirdi. Ayrıca, 2-12 Ekim tarihleri arasında Limni'yi de kapsayacak biçimde iki büyük deniz ve hava tatbikatı yapacağını da açıkladı.

Türkiye, 11 Eylülde, askerî uçakların FIR'lara girişte uçuş planlarını vermek zorunda olmadıklarını belirterek, Yunanistan'ın açıkladığı uygulamaları gerçekleştirmesi durumunda kendisinin de gerekli girişimlerde bulunacağını söyledi. Bunun üzerine Yunanistan Ege üzerinden geçen G-18 *(Green-18)* hava koridorunu sivil hava trafiğine kapattı. Yunanistan'ın bu girişimlerine tepki gösteren Ankara, 24 Eylülde bir notam yayınlayarak, Kararlılık Gösterisi-84 tatbikatı çerçevesinde kendi

harekât sorumluluğunun sınırlarını, Yunan-Yugoslav sınırından başlayan ve Ege denizindeki Limni üzerinden geçerek Rodos'un güneyine uzanan G-18'in ve Atina FIR'ının bir bölümünü de içine alacak biçimde belirledi.

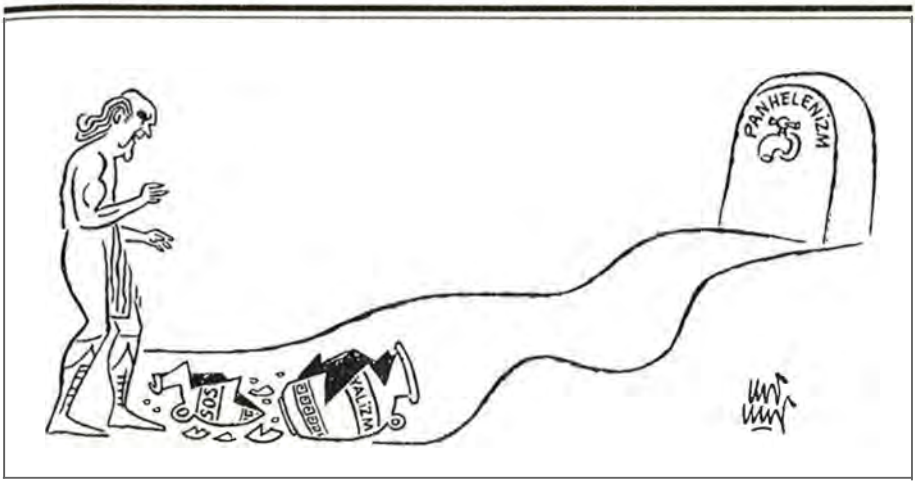
Limni sorununun alevlenmesinden kısa bir süre sonra, 17 Kasımda, NATO kuvvet planlarının yıllık gözden geçirilmesi sırasında, Yunan hükümeti Limni'de konuşlu kimi kuvvetlerini resmî bir belgeyle NATO'ya tahsisli olarak gösterdi. Bu durumun Limni'nin askerden arındırılmış statüsüne aykırı olduğunu belirten Türk hükümeti, önerinin kabul edilmesi halinde, NATO forumlarında veto yetkisini kullanacağını bildirdi. İki ülke arasındaki uyuşmazlığı gidermek üzere NATO yetkililerinin arabuluculuk çabaları bir sonuç vermedi ve Savunma Planlama Komitesinde (SPK) Türkiye, sadece Limni'ye ilişkin olanlar değil, Yunanistan'ın NATO'ya tahsis ettiği tüm kuvvetleri üzerinde veto kullandı. Bunun üzerine, Yunanistan da Türkiye'nin NATO'ya tahsis ettiği kuvvetlerin tümünü veto etti. Bu iki veto, 1984 yılı için SPK'nin müttefik güçlerin yapısına ilişkin Türk ve Yunan ülke bölümlerini onaylamasını engelledi. Papandreu hükümetinin Türkiye'yle sorunlarını NATO içine taşıması ve NATO planlarını engellemeye başlaması ABD'nin Atina'ya yönelik olumsuz tepkilerine neden olmaya başlamıştı.

1983 ve 1984'teki kadar alevlenmemekle birlikte, Limni'nin NATO harekât planlarına dahil edilip edilmemesi gerektiği konusu 1990'ların sonunda da iki ülke arasındaki sorunlar içinde yer almaya devam edecektir.

B) Yunanistan'la Gerginleşen İlişkiler ve İlk Diyalog Girişimleri

Papandreu'nun, iktidara geldikten sonraki eylemleriyle muhalefetteyken kullandığı söylemleri arasındaki çelişkisini "Türk tehdidi"ni öne çıkararak gidermeye çalıştığını daha önce görmüştük. 1984'te de bu tutumunu sürdürdü. 10 Mayıstaki PASOK Kongresinin açılış konuşmasında Türk yöneticileri "şoven" ve "yayılımcı" olarak niteledi. Ama Ankara'dan aldığı yanıt ılımlı oldu. Papandreu'nun bu Türkiye karşıtı konuşmaları iç politikada tribünlere oynamak için yaptığını düşünen Özal, sorunları dondurma önerisinde bulundu. Türkiye'nin Yunan topraklarında gözü olmadığını açıkladıktan sonra, diyalog çağrısını yineledi. Ama 1985'te seçimlere gidecek olan Papandreu gerilimi tırmandırmayı sürdürdü. Yeni Savunma Doktrinini uygulamaya koymaya başladı. Daha önce de belirtildiği gibi, "tehdidin kuzeyden değil doğudan geldiği" varsayımına dayanılarak oluşturulacak "Yeni Savunma Doktrini" çerçevesinde Yunan Silahlı Kuvvetlerinin yeniden konuşlandırılmasına geçileceğini açıkladı. 17 Aralıkta Bulgaristan sınırındaki Yunan birliklerinin Türk sınırına kaydırılması üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı bu girişimin NATO'nun kuruluş amaçlarına aykırı olduğunu ve Türkiye'nin gerekli önlemleri alacağını bildirdi. Bu sırada, isim değiştirme kampanyası nedeniyle Türk-Bulgar ilişkilerinin bozuk olduğu da unutulmamalıdır.

1985 içinde seçimler dolayısıyla sertleşen Yunan hükümeti başta karasuları olmak üzere Türk-Yunan ilişkilerinin temel sorunlarına ilişkin ödünsüz sertlik politikasını sürdürdü. Özellikle karasuları konusunun gündeme gelmesi üzerine 21 Mart 1985'te bir açıklama yapan Özal, ılımlı tutumunu ilk kez bir tarafa bırakarak,

Sosyalizm testisini Panhellenizm çeşmesinde kıran Andreas Papandreu karikatürü.

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*, 3.1.1985)

bir oldubittiyi kabul edemeyeceklerini ve sıcak bir çatışmaya sebep olsa dahi gerekeni yapacaklarını belirtti.

2 Haziran 1985 seçimlerinde PASOK oy yitirmekle birlikte tek başına iktidarda kaldı. Ama artık durum farklıydı. PASOK'un ikinci dönemi birincisinden farklı koşullarda başlıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, izlenen popülist politikalar ekonomiyi çıkmaza sokmuştu ve AT bu duruma tepki göstererek Atina'yı Bruxelles'de hazırlanan bir kemer sıkma programını uygulamak zorunda bırakmıştı. Bu durumda Yunanistan, Türk tehdidini öne çıkarmak sonucu silahlanmaya ayırdığı kaynakları yeniden üretime sokmak durumundaydı ve bunun için Türkiye'yle ilişkilerin yumuşatılması gerekiyordu. 1981'den beri kıta sahanlığı sorununu Uluslararası Adalet Divanına götürmek için tahkimname hazırlamak dışında Ege'ye ilişkin herhangi bir konuyu Türkiye'yle görüşmenin söz konusu olamayacağını, bunun Yunanistan'ın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine aykırı düşeceğini yineleyerek her türlü dialoğa karşı çıkan Papandreu'dan ilk kez Özal'la görüşebileceğine dair işaretler gelmeye başladı. Özal ise, iktidara geldiğinden beri arzuladığı bu buluşmaya zaten istekliydi.

Papandreu-Özal görüşmesinin hazırlıkları iki ülke dışişleri bakanlığınca da son derece gizli tutuluyordu. Eğer bu buluşma önceden basına sızarsa, Yunan kamuoyunun baskısı karşısında Papandreu'nun güç duruma düşeceğinden ve görüşmeden vazgeçileceğinden çekiniliyordu. İki başbakanın Davos'ta biraraya gelmeleri ve buluşmayı Dünya Ekonomik Forumu Başkanı Dr. Schwab'ın düzenlemesi planlanmıştı (bkz. **Dünya Ekonomik Forumu (Davos) Toplantıları** kutusu, s. 112). Sadece bir diyalog kurulması öngörülüyordu; sorunların ele alınması söz konusu değildi. Başbakan Özal 30 Ocak 1986'da Davos'a gitti. 2 Şubatta iki başbakanın birlikte kahvaltı yapmaları planlanmıştı ama bir Türk gazetesinin bu buluşmayı manşetten vermesi üzerine, Papandreu kahvaltı programını tek taraflı olarak iptal etti. Dr. Schwab'ın araya girmesiyle üçlü bir kahvaltı buluşması ger-

Dünya Ekonomik Forumu (Davos) Toplantıları

1970'lerin başlarında kimi uluslararası şirketlerin personeli için "sevk ve idare" kursları düzenleyen Dr. Klaus Schwab adlı İsviçreli girişimci, bu kursların demode olması üzerine World Economic Forum (WEF: Dünya Ekonomik Forumu) adlı bir şirket kurarak üç farklı türde uluslararası toplantı düzenlemeye başladı.

Bunlardan "Ülke Toplantıları" belirli bir ülkede o ülkenin ekonomisi üzerine yapılıyor, ilgilenen yabancı şirket temsilcileri o ülke yetkilileriyle buluşuyordu. "Sektör Toplantıları", aynı sektörden girişimcileri bir araya getirip görüş alışverişi sağlamaya yönelik olarak yapılıyordu.

Üçüncü tür toplantı ise, İsviçre'nin eski verem tedavi ve yeni kayak merkezi Davos kasabasında yılda bir kez ocak sonu-şubat başında "Davos Toplantıları" adı altında yapılan prestij konferanslarıydı. Dr. Schwab buraya Kissinger gibi dünyaca ünlü konuşmacıları angaje ediyor, değişik ülkelerden politikacılar, işadamları, akademisyenler ve gazeteciler de ücretini ödeyerek iki gün süreyle birbirlerini görüyor ve "beyin fırtınası"na katılıyorlardı.

ENKA Holding'in sahibi Şarık Tara'nın girişimiyle Dr. Schwab Türkiye ile Yunanistan'ın arasının Ege'de petrol aramak yüzünden çok gergin olduğu 1988'in Ocak ayında Özal ve Papandreu'yu bu toplantılardan birine davet ederek gayri resmî olarak görüştürdü. Davos bundan sonra ünlendi.

WEF'e yaklaşık 8.000 dolarlık bir giriş ücreti ödeyerek Davos Toplantılarına katılmak ve ünlülerle iki gün birarada bulunmak mümkündür.

(B. Oran) (Kaynak: Güngör Uras, *Milliyet*, 26.01.2000).

çekleştiyse de diyalog kurma amacına yönelik birinci Davos buluşması başarısızlıkla sonuçlandı.

Birinci Davos buluşmasından sonra özellikle Ege'de iki ülke arasındaki ilişkilerde gerilimi artıran olaylar devam etti. Nisan 1986'da Türk Deniz Kuvvetlerinin kuzey Ege'de yaptığı Deniz Kurdu tatbikatını, Yunan Deniz Kuvvetlerinin Midilli ve Sakız arasında gerçekleştirdiği Deniz Tanrısı tatbikatı izledi. 2 Haziranda Yunanistan yolcu uçakları için Limni'nin batısından, dolayısıyla Çanakkale Boğazının son derece yakınından geçen J-60 isimli yeni bir hava koridoru oluşturdu.

Ege'de karşılıklı tacizler sürerken, Papandreu öteki Balkan ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme çabalarını yoğunlaştırdı. 10 Eylülde Romanya'ya yaptığı resmî ziyaretin hemen ertesinde, 11-12 Eylülde Bulgaristan'a giderek Jivkov'la görüştü ve iki lider Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Bildirisini yayınladılar. Bu bildiriye göre, iki taraf birbirlerine karşı düşmanca harekette bulunmayacak ve topraklarını bu türden hareketler için kullandırmayacaklardı. Papandreu, sadece iki ülke ilişkilerinde gerilimi egemen kılmakla kalmıyor, Balkan ülkeleriyle ve özellikle de Türkiye'yle çatışma içindeki Bulgaristan'la ilişkilerini geliştirerek de Türkiye'yi bölgede yalnızlaştırma politikası yürütüyordu. Nitekim 1980'li yıllar boyunca iki ülke arasındaki ilişkilerin en fazla sıcak çatışmaya yaklaştığı Mart 1987 Ege bunalımı sırasında Yunanistan bu politikasının meyvelerini toplayacaktı.

C) Mart 1987 Ege Bunalımı

1987 Ege bunalımı ilk bakışta Yunanistan'ın yeniden Ege'de petrol aramaya başlaması üzerine çıkmış gibi görünse de, aslında yaratılmış bir bunalımdır. 1980'lerin

başından beri Yunanistan Ege'de sondaj çalışmalarını sürdürüyordu ve Özal Yunanistan'la ilişkileri düzeltmek umuduyla Türk kamuoyuna Atina'nın bu eylemlerini duyurmamayı tercih ediyordu.

1987'deki bunalımın Türkiye'nin AT'ye tam üyelik başvurusundan hemen önceye rastlaması Yunanistan'ın gerilimi artırmak istediğini düşündürmektedir. Yıllardan beri süren sorunun aniden bir bunalıma dönüşmesinin nedenini, Özal'ın bu sırada yurtdışında bulunmasında ve izlenecek politikanın Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay'ın işbirliğiyle belirlenmiş olmasında aramak mümkündür. Yıllardan beri Atina'nın gerilim artırma politikasına karşı Özal hükümetinin tavizkâr bir tutum takınmasına ve hep geri basmasına tepki duyan bürokrasi, Yunanistan'ın yarattığı fırsatı değerlendirerek bu ülkeye ödün politikasını durdurmuş ve sert bir tutum izlemiştir.

Olaylar şöyle gelişti: 27 Şubat 1987'de Yunan Dışişleri Bakan Yardımcısı Kapsis Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Akıman'la yaptığı görüşmede, Bern Bildirisini tanımadıklarını ve Ege'de petrol araması yapabileceklerini söyledi. Genelkurmay'a danıştıktan sonra Türk Dışişleri Bakanlığı 1 Martta bir nota göndererek, Yunanistan'ın 1976 Bern Bildirisini çiğneyerek Ege'nin ihtilaflı kıta sahanlığında petrol aramayı başlatması durumunda misillemede bulunacağı konusunda Atina'yı uyardı. Yunanistan bu notaya rağmen tutumunu sürdürdüğü gibi, 19 Martta, Ege'de tüm Yunan kuvvetlerinin katılacağı bir tatbikat yapılacağını açıkladı. 25 Martta Milli Güvenlik Kurulu Sismik I gemisinin Ege'ye açılması için tavsiye kararı aldı. Bakanlar Kurulunca da kabul edilen kararla, TPAO'ya Ege'de petrol arama ruhsatı verildi.

26 Mart akşamı, Yunanistan'ın Ege kıta sahanlığı konusundaki haksız tutumunu protesto etmek amacıyla, 11 yıllık aradan sonra Sismik I gemisi Türk karasularının dışına çıktı. Ertesi gün Türk ve Yunan silahlı kuvvetleri alarma geçirildi. Papandreu, Jivkov'dan siyasal destek istedi. Ama, bu isteğin gerçekleşmesi mümkün değildi çünkü gerçekleşmesi halinde NATO ve Varşova Paktı karşı karşıya gelebilirdi. Bununla birlikte, Jivkov Papandreu'ya Bulgaristan sınırı konusunda güvence vermekten geri kalmadı.

Ege'de iki müttefikin sıcak bir çatışmaya girme olasılığı başta Washington olmak üzere NATO üyesi devletleri rahatsız etmişti. İngiltere arabuluculuk girişiminde bulundu. Özal'ın, Yunanistan geri adım atmazsa Türkiye'nin de geri adım atmayacağını bildirmesi üzerine Atina'dan ilk olumlu açıklama yapıldı ve Türkiye'nin Yunanistan'ın tutumunu yanlış anladığı belirtildi. Bu yumuşama havası içinde bunalım çözüldü ve 28 Martta iki ülke de tahrik gelmedikçe gemilerini kendi karasuları dışına çıkarmayacaklarını açıkladılar.

Ege'deki bunalım atlatılmıştı ama taraflar görüşlerini sürdürüyorlardı. Diyalog eksikliğinin giderilmesi konusunda yapılan baskılar sonucunda, 6 Nisanda bir açıklama yapan Papandreu Özal'la bir zirve yapmaya hazır olduğunu bildirdi ama hemen ardından kıta sahanlığı sorununda Uluslararası Adalet Divanına gitme konusunda anlaşmaya varılması koşulunu öne sürdü.

8 Nisanda Türkiye'nin yanıtı geldi ve Ankara'nın da tutumunda bir değişiklik olmadığı ortaya çıktı: Kıta sahanlığı sorununu çözmenin yolu Divan'a gitmek değil, ikili görüşmeler yapmaktı. Özal son derece sıkışık bir durumdaydı. Bir yandan 14

Nisanda AT'ye tam üyelik başvurusu yapacaktı ve Yunanistan'ın vetosunu engellemeye çalışıyordu, öte yandan Kasımda seçimler vardı ve ödün veren bir tutuma girerek muhalefete hedef olmak istemiyordu. Nitekim, iktidara geldiğinden beri Atina'yla diyalog sürecini başlatma ve böylece Türkiye'nin AT üyeliği önündeki en büyük engel olarak gördüğü Yunan vetosunu aşarak Türkiye'nin dış politika ve ekonomi ufkunu genişletme arzusunu ancak seçimlerden sonra gerçekleştirecektir.

Türk-Yunan ilişkilerinin geleneksel kalıbı, bunalımlardan sonra bir diyalog sürecinin başlamasıdır. Mart 1987 bunalımı da bu kurala istisna oluşturmadı. Bunalımın atlatılması sırasında iki ülke başbakanları arasında içeriği açıklanmayan birtakım yazışmalar iletişimin kurulmasına yol açtı. Kasım 1987'de yeniden başbakan seçilen Özal'a bir kutlama telgrafı yollayan Papandreu eski katı tutumunu terk etmiş, Davos'a giden sürece yeşil ışık yakmış, gündemsiz bir görüşmeye hazır olduğunu bildirmişti.

Ç) Davos Süreci

"Davos Ruhu" olarak manşetlere geçen ve kimilerince "nane ruhu" diye alaya alınan Türk-Yunan diyalog süreci, iki ülke arasında kökleşmiş tarihsel ve siyasal sorunları görüşmek yerine, bunları dile getirmekten kaçınmaya dayanıyordu ve Dışişleri Bakanlığınca teknik hazırlıklar yapılmadan iki liderin kullandığı özel kişilerin girişimiyle gerçekleşmişti. Dolayısıyla, yaratılan olağanüstü havaya karşın sözde bir diyalog olmaktan öteye gidemedi ve uzun vadede iki ülkede de eleştirilere neden oldu. Önemi, 1982'den beri kesintiye uğramış olan görüşmeler sürecini başlatmış olmasındadır.

Davos ve Bruxelles Zirveleri

Dünya Ekonomik Forumu sırasında, 30-31 Ocak 1988'de biraraya gelen Özal ve Papandreu görüşmelerin sonunda yayınladıkları ortak basın bildirisinde, karşılıklı anlayış ve iyi niyet havası içinde iki tarafı ilgilendiren konuları görüştüklerini belirttikten sonra şunları vurguladılar: Farklı yaklaşımlar dolayısıyla iki ülke arasında birikmiş sorunların istismar edilmesine müsaade edilmemelidir; görüş farklılıklarının kapatılması için zaman, iyiniyet ve çok çalışmak gerekmektedir; son Ege bunalımı gibi bir bunalımın tekrarlanmaması için iki taraf gayretlerini barışçı ve kalıcı ilişkiler kurulması üzerinde yoğunlaştırmalıdırlar; iki toplumun da çeşitli kesimlerinde yerleşmiş katı tutumlar okul kitapları tarafından pekiştirilmektedir ve resmî makamların yaptıkları açıklamalar iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmekten uzak bulunmaktadır, oysa, karşılıklı güvenin sağlanması gerekmektedir.

Bu soyut belirlemeler ve iyi niyet dilekleriyle birlikte somut kararlar da açıklandı. Biri ekonomik, öteki siyasal olmak üzere iki komite kurulacaktı. Ortak İşbirliği Komitesi adını alan ekonomik komite, ortak teşebbüs, ticaret, turizm, haberleşme, kültürel mübadele gibi konularda işbirliği olanaklarını araştıracaktı. Siyasal Komite ise, sorun alanlarını tanımlayacak, görüş farklılıkları arasındaki mesafeyi kapatma imkânlarını araştıracak, kalıcı çözümlere doğru hareket edecekti. Bu komitelerin çalışmalarından sonra kaydedilecek gelişmeler başbakanlar tarafından

gözden geçirilecekti. Ayrıca sivil ve askerî kişiler, işadamları ve basın mensupları arasında temasların başlatılması, teşvik edilmesi ve artırılmasına; bir iş konseyi veya ortak ticaret ve sanayi odası kurulmasına da karar verildi. Komiteler dışında, başbakanların yılda en az bir defa buluşmaları, birbirlerinin ülkelerine karşılıklı ziyaretler yapmaları, doğrudan bir telefon hattı kurulması, iki ülkenin uluslararası kuruluşlar nezdindeki büyükelçilerinin temasları çoğaltmaları da alınan kararlar arasındaydı.

Davos sürecinden sonra olumlu ilk gelişme Türkiye'den geldi ve 5 Şubat 1988'de Yunan uyrukluların Türkiye'de bulunan gayrimenkulleri üzerindeki haklarını donduran 2 Kasım 1964 tarihli gizli kararname (bkz. cilt I, s. 733) yürürlükten kaldırıldı.

Bu gelişmenin hemen ardından Özal ve Papandreu 3-4 Mart tarihlerinde Bruxelles'de biraraya geldiler ve yapılan görüşmelerden sonra Davos sürecine uygun bir ortak bildiri yayınladılar. İki ülke arasındaki yakınlaşmayı geliştirmenin yolları üzerinde mutabakata varan ve Davos ruhunu zedeleyebilecek bütün davranış ve beyanlardan kaçınmayı kararlaştıran bildiride şu kararlar alındı:

1) Milli askerî tatbikatların yürütülmesi ve askerî uçakların uçuşlarıyla ilgili meseleler görüşülecektir.

2) Kıbrıs'taki kayıp kişiler komitesinin çalışmaları canlandırılacaktır.

3) Türk hükümeti, 1964 tarihli kararnamenin yürürlükten kaldırılmasından sonra, Türk mevzuatına uygun olarak, Yunan vatandaşlarının haklarının tamamen iadesi amacıyla gerekli tedbirleri alacaktır.

4) Bu müsbet gelişmeyi dikkate alarak, Yunanistan, AT-Türkiye Ortaklık Konseyinin 25 Nisan 1988 tarihinde yapacağı toplantıdan önce, 1964 tarihli Ankara Anlaşması ile tamamlayıcı protokole ilişkin uyum protokolünün imzalanmasını teminen onay verecektir.

5) Davos'ta kurulan komiteler 26 Mayıs 1988'de karşılıklı olarak Ankara ve Atina'da toplanacaklardır. Ayrıca, Yunanistan başbakanının daveti üzerine Türk başbakanı 13-15 Haziran 1988'de Yunanistan'a resmî bir ziyarette bulunacaktır.

Davos'ta kurulan komitelerin çalışmalarından somut bir sonuç alınamadı. Umutlar Özal'ın Yunanistan ziyaretine bağlanmıştı. 13-15 Haziran 1988'de Başbakan Özal daha önce kararlaştırıldığı gibi Atina'ya resmî ziyarette bulundu. Çoğunluğu işadamlarından oluşan 170 kişilik bir heyeti de yanında götürdü. Amacı ticari ve ekonomik ağırlıklı ziyarette iki ülke arasında siyasal sorunların çözümüne öncülük edecek bir alt yapı oluşturmaktı. Bu amaca ulaşmak için ciddi hazırlıkların yapılması gerektiği için, ziyaret gazetelere manşet olmanın ötesinde bir başarıya öncülük edemedi.

Bütün iyi niyetli girişimlere rağmen, Davos ruhu Türk-Yunan ilişkilerinde bir arzunun ifadesi olmakla sınırlı kaldı. Bir kez daha liderlerin kişisel istek ve girişimlerinin yeterli olmadığı, bu isteklerin bir sonuca ulaşabilmesi için siyasal iradenin bürokratik teknik hazırlıklarla desteklenmesinin zorunluluğu ortaya çıktı. 1988 boyunca süren diyalog, bir yandan Papandreu'nun kalp rahatsızlığı, diğer yandan da özel hayatında Dimitra Liani'yle yaşadığı ilişki ve bankacılık alanında patlayan Koskotas skandalı dolayısıyla PASOK liderinin sadece Yunan kamuoyunda değil, kendi partisi içinde de ciddi eleştirilere uğraması yüzünden kesintiye uğradı. 1989

içinde Yunanistan'da yapılan seçimlerde PASOK'un iktidardan ayrılması ve Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi iki liderin başlattıkları süreci tamamlamalarına engel olacaktır.

Davos Sürecinin Batı Trakya Azınlığı Üzerindeki Etkisi

1980 sonrası dönemde, Batı Trakya'daki Müslüman Türk azınlık, hakları konusunda şimdiye kadar görülmemiş bir hareketlenme içine girdi. Gerek 1975 Helsinki Belgesi sonrasında insan hakları ve bu çerçevede azınlık hakları konusunun uluslararası ilişkilerin merkezine yerleşmesi, gerek 1981'de AT'ye üye olan Yunanistan'ın azınlıklar konusunda Avrupa standartlarına ve denetimine bağlanması, özellikle de Federal Almanya'ya işçi olarak giden Batı Trakyalıların katkılarıyla bölge halkının dünyaya açılmış olması bu hareketlenmeye yol açan nedenler oldu.

Batı Trakya Türklerinin haklarını savunma konusunda eylemleri başlattıkları bu dönemde iktidarda bulunan PASOK, sosyalist niteliğini isminde taşımasına karşın,

Batı Trakya

Kaynak: Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 2. baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991.

azınlık politikasında herhangi bir yumuşamaya yönelmedi. Batı Trakya'da Komotini Türk Gençler Birliği (1938), İskeçe Türk Birliği (1946), Batı Trakya Türk Öğretmenler Birliği (1966) gibi adında Türk sıfatını taşıyan birliklerin kapatılmasına ilişkin olarak yıllarca süren davalarda son sözü söyleyen Yunan Yargıtayı, 4 Kasım 1987'de davayı esastan görüşerek, birlikler aleyhine çıkan kararı onayladı. Böylece, "Batı Trakya'da Türk bulunmadığı" Yargıtay tarafından onaylanmış oldu. Bu karar 5 Ocak 1988'de azınlık avukatları tarafından öğrenildiğinde büyük bir tepki yarattı ve Davos buluşması öncesinde 29 Ocak 1988'de resmî makamların yasaklamasına rağmen büyük bir protesto yürüyüşü yapıldı. Batı Trakya tarihinde bu çapta (10.000) ilk kez yapılan bir gösteriye dağlık bölgeden de azınlık mensupları gelerek katıldı. Polisin müdahalesi üzerine çıkan çatışmada 3'ü ağır olmak üzere 20 kişi yaralandı.

29 Ocak 1988 yürüyüşü sadece Atina'ya yönelik bir protestonun ötesinde anlamlar taşıyordu. Bu yürüyüş aynı zamanda Ankara'nın Batı Trakya Türklerine karşı ilgisizliğine de bir tepkiydi. Davos zirvesine büyük bir istekle giden ve sorun çıkaracak konuları olabildiğince gündeme getirmemeye çaba gösteren Özal, Batı Trakya konusundan hiç söz etmiyordu. Birliklerin kapatılması kararına yoğun tepki gösterildiği bir dönemde Özal politikasının bu ilgisizliği, Davos'un önceliğinin ve bu buluşmanın hiçbir biçimde zarar görmemesine çalışıldığının göstergesiydi. Batı Trakyalılar Davos'a feda edildiklerini anlamışlardı. Bununla birlikte son bir çaba göstererek Davos'ta buluşacak olan iki başbakana telgraf gönderdiler ve görüşmeler sırasında Batı Trakya Müslüman Türk azınlığının da birikmiş problemlerine eğileceklerini ummak istediklerini bildirdiler.

Batı Trakyalıların isteklerine rağmen, Davos görüşmeleri sırasında Batı Trakya sorunu ele alınmadığı gibi, son olaylar iki başbakan tarafından da provokasyon olarak nitelendi. Bu Özal'ın verdiği ödünlerin göstergesiydi. Papandreu dahi Özal'ın azınlıklar konusundaki tutumundan hayrete düştüğünü, Türk başbakanın bu denli "içten ve açık görüşlü" olduğunu daha önceden bilmediğini gazetecilere söylemekten kendini alamadı.

Davos buluşması sırasında ve sonrasında Özal hükümetinin tutumu Batı Trakya'da hayal kırıklığı yaratmıştı. Ama Ankara'nın tutumu, başlamış olan azınlık haklarını savunma hareketini sekteye uğratamadı. 1980'lerde Batı Trakya Türklerinin liderliğini üstlenen Sadık Ahmet'in çevresinde güçlenen hareket, 1990'larda Türk kamuoyunun yoğun ilgisini çekmeyi başaracaktır.

IV) Özal Hükümetleri Döneminde Kıbrıs Gelişmeleri (1983-89)

Özal hükümeti 12 Eylül ortamında ve Türk büyük burjuvazisinin desteğiyle iktidara geldiğinde, dış politikasının temelini, Türkiye'nin dünya ekonomisine (uluslararası kapitalizme) eklemlenmesi ve bu sürece engel olan sorunların bir an önce çözümlenmesi üzerine oturtmuştu. Türkiye'nin AT üyeliğine ve dış yardım almasına en büyük engel olarak da Kıbrıs sorununu görüyor, ilk iş olarak Kıbrıs sorununda görüşmelerin ilerlemesi ve çözümün sağlanmasını arzuluyordu.

Ancak, daha yeni hükümet kurulmadan ilan edilen KKTC Özal'a Kıbrıs konusunda düşündüğü adımları atamayacağını gösterdi. Gerçekten de gerek Türkiye'deki bürokrasi, gerekse Denktaş Özal'ın "ver-kurtul" biçiminde vülgarize edilen Kıbrıs politikasının karşısında yer alarak geleneksel ulusal tezleri savundular.

Türkiye'de devlet içindeki bu farklı yaklaşımlar Denktaş'ı da rahatsız ediyordu. Başlangıçta hükümetin tutumunda ne denli ısrarlı ve başarılı olabileceğini bilemeyen Denktaş, Ankara'dan gelebilecek bir oldubittiyi önleme konusunda son derece dikkatli davrandı. Bu da, 1980'ler boyunca Denktaş'ın BM nezdindeki toplumlararası görüşmelerde daha yapıcı bir tutum takınmasına yol açtı. Kendisi dışında bir çözümü önlemek isteyen Denktaş, görüşmelerde denetimi elinde tutabilmek için öneri götüren taraf oldu. Aynı dönemde Papandreu'nun tam desteğine sahip olan Kipriyanu uzlaşmaz bir tutum takınarak çözümsüzlüğü isteyen taraf durumuna düştü.

Toplumlararası Görüşmelerin Başlaması

KKTC'nin ilânından sonra kesilen toplumlararası görüşmeler, Denktaş'ın 2 Ocak 1984'te BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'a sunduğu iyi niyet önerileriyle yeniden canlanmaya başladı. İki taraf arasında bir güven ortamının doğması amacıyla sunulan önerilerde Maraş (bkz. **Maraş** kutusu, s. 118) konusunda atılabilecek adımlar, Lefkoşa uluslararası havaalanının açılması, kayıp kişiler komitesinin çalışmaya başlaması, iki toplum arasında işbirliği yapılabilecek konular yer alıyordu.

Denktaş'ın önerileri son derece kapsamlı olmasına rağmen, Genel Sekreter taraflara sadece Maraş'a ilişkin bir plan sundu: Kıbrıs meselesinin nihai çözümüne kadar, Maraş, 5 Ağustos 1981 tarihli Türk tekliflerinde belirtilen sınırlar içinde, "geçici olarak" BM yönetimine bırakılacaktı ve Türk tarafı bağımsızlığı pekiştirecek hareketlerden kaçınacaktı. Kipriyanu Denktaş'ın önerilerini reddettiği gibi, de Cuellar'ın planına da sıcak yaklaşmadı.

De Cuellar-Denktaş-Kipriyanu arasındaki temaslar sürerken ve Rum tarafı görüşmelerde isteksiz bir biçimde yer alırken, 17 Nisan 1984'te Türkiye ve KKTC bir adım atarak, temsilciliklerini karşılıklı olarak büyükelçilik düzeyine çıkardılar.

Maraş

Varoşa kelimesinden gelen Maraş, Gazimagosa kentinin daha çok bir tatil yöresi olarak gelişmiş modern kesimidir. 1974 harekâtından sonra sivillere kapatılan ve etrafı çevrilmiş olarak boş duran Maraş BM Güvenlik Konseyi'nin çeşitli kararlarına konu oldu. 550/84 sayılı kararıyla Güvenlik Konseyi buraya kendi halkı dışında başka insanların yerleşmesinin kabul edilemez olduğunu belirtti ve bölgenin BM idaresine verilmesini istedi. 789/92 sayılı karar ise, BM Barış Gücünün görev alanının Maraş'ı da kapsayacak şekilde genişletilmesini istedi. Yörenin yönetimi Türkiye tarafından 19.7.1990'da Kıbrıs Türk Güvenlik Güçlerine bırakıldı. Bundan sonra BM Genel Sekreteri çeşitli raporlarında Maraş'ta statükonun korunmasından Türk hükümetinin sorumlu olduğunu belirtti. 1993'te Maraş'ın bir iyiniyet göstergesi olarak Rum tarafına devredilmesi söz konusu edildiyse de görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Buraya yerleşme izni verilmemektedir.

(F. Keskin)

Güvenlik Konseyi buna tepki gösterdi. Görüşmeleri sekteye uğratan bu gelişmeler, Cuellar'ın yeni girişimlerde bulunmasını engellemedi.

10 Eylülden itibaren New York'ta "dolaylı" görüşmeler (*proximity talks*) başladı. Kipriyanu KKTC'nin bağımsızlık ilânı geri alınana kadar Türk tarafıyla doğrudan görüşmeyi reddettiği için BM Genel Sekreteri iki tarafla da ayrı ayrı görüşüyordu. Sonunda bir antlaşma taslağı ortaya çıktı. Bu taslağa göre Kıbrıs Federal Cumhuriyeti bağımsız, bağlantısız, iki kesimli, iki toplumlu, iki resmî dilli (Türkçe ve Yunanca) bir devlet olacaktı. Federal devletin bayrağı ve anayasasının yanı sıra federe devletlerin de kendi bayrakları ve anayasaları bulunacaktı. Kıbrıslı Türklerin yüzde 50'yle temsil edildikleri Senato ve yüzde 30'la temsil edildikleri Meclis'ten oluşacak iki yapılı bir parlamento kurulacaktı. Türk federe devletinin toprakları ada topraklarının yüzde 29'unu oluşturacaktı. Cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı Türk olacaktı. Nihayet, Kıbrıslı olmayan kuvvetler adadan çekileceklerdi.

Bu antlaşma taslağını imzalamak üzere taraflar 17 Ocak 1985'te New York'ta biraraya geldiler. İki toplum lideri altı yıldır ilk kez karşılıklı görüşüyorlardı. Denktaş görüşmeler sırasında hazırlanan taslağı imzalamak üzere New York'a gelmişti. Oysa, dolaylı görüşmelerden sonra Papandreu'yla görüşmek üzere Atina'ya giden ve Papandreu'dan "Türk işgali" sona ermeden herhangi bir antlaşma imzalamaması konusunda uyarı alan Kipriyanu işi yokuşa sürmek istiyordu ve taslağı imzalamak üzere değil, kesinleştirmek üzere geldiğini belirtiyor ve daha önce görüşülmüş maddeleri yeniden ele almak istiyordu. Bu tutum karşısında Denktaş'ın yanıtı netti: Ya taslak imzalanırdı, ya toplantı sona ererdi. Hiçbir biçimde uzlaşıya varılmış olan noktaların yeniden ele alınması söz konusu olamazdı. Kipriyanu'nun taslak antlaşmayı imzalamamakta direnmesi üzerine New York toplantısı başarısızlıkla sonuçlandı.

New York'ta Denktaş ödün vermenin son noktasına gelmişti: Kıbrıslı Türklerin egemenliğinde kalacak toprakların yüzde 30'un altına inmesine razı olmuş, rotasyonla cumhurbaşkanlığı usulünden vazgeçmiş, herşeyden önemlisi, Türkiye'nin garantisi yerine uluslararası garantiyi kabul etmişti. Nitekim daha sonra bu tutumu ve taslak antlaşma bazı çevrelerce sert eleştirilere hedef olacaktır.

Denktaş'ın neden bu ödünlere razı olduğunu anlamak için o dönemdeki konumunu iyi değerlendirmek gerekmektedir. Herşeyden önce 1985 seçim yılıydı ve Denktaş, giderek güçlenen sol partilerin, kendisinin iktidarda kalmak için çözümsüzlüğü yeğlediği konusundaki eleştirilerine muhatap oluyordu. Ekonomik sorunların çözümsüzlükten kaynaklandığı kanısı kamuoyunda yaygınlaşmıştı ve halkın eğilimi giderek UBP dışındaki partilere kaymıştı. Ayrıca, Türkiye'deki Özal hükümeti çözüm konusunda ısrarlı davranıyordu ve Denktaş Türkiye'nin araya girmesiyle daha büyük ödün vermek zorunda kalacağından çekiniyordu. Nihayet, yıllardır davanın içinde bulunduğu için Rum tarafını iyi tanıyordu ve son kertede bir anlaşmaya yanaşmayacaklarını düşündüğü için çözümsüzlük isteyen taraf olarak görünmemeyi, Rum tarafını dünya kamuoyuna çözüm istemeyen taraf olarak göstermeyi yeğliyordu.

Başarısız New York buluşmasından sonra KKTC 5 Mayıs 1985'te yapılan referandumla yeni anayasasını kabul etti ve 9 Haziran seçimlerinde Denktaş cumhurbaşkanı seçildi. Seçimlerden hemen önce Türkiye'den gelenlere verilen vatandaş-

lığın seçmen yapısında meydana getirdiği değişiklik UBP'nin yeniden hükümeti kurmasına olanak sağladı. 1985 sonrasında konumunu sağlamlaştıran Denktaş, yeniden ödün vermez politikasına dönüş yapabilecek duruma gelecektir.

Özal Hükümetinin KKTC Politikası

15 Kasım 1983'te KKTC'nin ilânı Türk ekonomisini dünya ekonomisine eklemlemek amacını taşıyan ve bunun için acil dış kredilere gereksinim duyan Özal için kötü bir sürpriz olmuştu. İktidara geldiği andan itibaren Kıbrıs sorunu dolayısıyla uluslararası baskı altındaydı ve her türlü ekonomik girişiminde önüne Kıbrıs sorunu çıkarılıyordu. Bu baskıları azaltmak için, 3 Ocak 1984'te Kıbrıs'ta bulunan Türk askerlerinin sayısında 1500 kişilik bir indirim yaptıysa da, bu jesti ekonomik muslukların açılması için yeterli olmadı. Özal için, Kıbrıs, Türkiye'nin önünde duran dağ gibi bir sorundu ve eğer Türkiye aktif politika izlemek istiyorsa mutlaka bu meseleyi aşmalıydı.

Uluslararası kamuoyunca tanınmayan KKTC'ye uygulanan ekonomik ambargo Kıbrıs Türk halkını giderek Türkiye'ye daha da bağımlı hale getirmişti. Ekonomisi Türkiye'den gelen yardımlarla ayakta kalabilen KKTC, Türkiye'deki gelişmelerden doğrudan etkileniyordu. Dolayısıyla, 1983'ten sonra Özal'ın ekonomide uyguladığı neo-liberalizm adanın kuzeyini de etkisi altına aldı.

Özal hükümetinin KKTC'ye yönelik ilk politikası, adanın kuzeyini serbest bölge yapmak ve yabancı yatırımcıları bölgeye çekmekti. Lübnan'da yaşanan iç savaşın sonucunda Beyrut'un yıkılması doğu Akdeniz'de ticaret merkezi boşluğu yaratmıştı. Özal, bir yandan KKTC'nin eski Beyrut'un rolünü üstlenebileceğini düşünüyor, öte yandan da ekonomik etkileri artacak olan büyük şirketlerin iki tarafa da yapacakları baskı sonucunda siyasal çözüme kavuşulabileceğini umuyordu. Temmuz 1984'te ilk adım atılarak Kuzey Kıbrıs bankaları döviz hesabı açmaya başladılarsa da, bu planın uygulanmasının mevcut siyasal koşullarda mümkün olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Siyasal baskılar ve istikrarsızlık uluslararası sermayenin bölgeye gelmesine engel oldu.

Serbest bölge planının başarısız kalması üzerine ikinci plan uygulamaya kondu: KKTC ekonomisini Türk ekonomisine benzetmek üzere harekete geçildi. 2 Temmuz 1986'da Özal'ın KKTC'ye yaptığı resmî ziyaret bu politikanın başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Özal'ın ziyareti ekonomik amaçlıydı ve kendisine eşlik eden heyette Sakıp Sabancı, Halit Narin, Ali Koçman, Şarık Tara gibi önemli işadamları yer alıyordu. Türk büyük burjuvazisinin KKTC'de yatırım yapması amaçlanmıştı. Bu yatırımlar için devlet güvencesi de verilecekti.

Aralık 1986'da Türkiye ile KKTC arasında imzalanan Ekonomik İşbirliği Protokolü, kurulması düşünülen ekonomik ilişkilerin hukuksal çerçevesini çizdi. Buna göre, iki ülke arasında serbest para transferi yapılabilecek, KKTC'deki kambiyo rejimi gözden geçirilecek, gümrük vergileri yüzde 30 oranında indirilecek, kamu harcamaları kısılacak, emeklilik yaşı yükseltilecekti. Denktaş ve UBP'nin imzaladığı bu kararlara sendikalar başta olmak üzere Kıbrıs'taki muhalefetten sert tepki geldi. Ekonomik açıdan yapılan eleştirilerin yanı sıra TKP ve CTP kararları siyasal açıdan da eleştiriyorlardı: Türkiye'yle bütünleşmek anlamına gelen bu kararlar Kıbrıs'ta iki toplum arasındaki ayrılığı derinleştirecek ve çözümü daha da zorlaştıracaktı.

Alınan bütün kararlara rağmen, Türk sermayesi Kıbrıs'a yatırım yapmayı rasyonel bulmadı. Bürokrasi ve iç çekişmeler gerekçe gösterildi. KKTC'yi güçlendirme amacının kâr amacının önüne geçmesi beklentileri de yanıtsız kaldı. Ulusal çıkar kavramı ulusal sermaye için yeterli bir yatırım yapma gerekçesi değildi. Bunun tek istisnası Kıbrıs asıllı Asil Nadir'in yaptığı yatırımlar oldu ki, kısa vadede KKTC ekonomisini canlandırmakla birlikte, bu yatırımlardan asıl kâr eden, devletten aldığı teşvikler sayesinde Nadir olacaktır.

Özal sadece ekonomik olarak değil, siyasal olarak da KKTC'de etkili olma çabalarına girmişti. Kıbrıs politikasına doğrudan müdahale edebilmek amacıyla, Türkiye'den göç edenleri içeren Yeniden Doğuş Partisi (YDP) kurduruldu. Uzun vadede başarı gösterdiği söylenemese de YDP'nin kuruluş biçimi Kıbrıslı Türkler arasında ciddi tartışmalara neden oldu.

Özal döneminde, KKTC'ye yönelik ekonomik ve siyasal planlar yapılmakla birlikte, devletin uluslararası alanda tanınması doğrultusunda özel bir çaba içine girildiği söylenemez. Zaten sorunun bir an önce çözülmesinin hedeflendiği bir dönemde bu yönde bir politika oluşturulması da söz konusu olamazdı. Bununla birlikte, KKTC'nin gözlemci statüsüyle İKÖ'ye katılması uluslararası planda tek başarılı girişim olarak kabul edilebilir.

Kıbrıs Sorununun Çözümü Doğrultusunda Yeni Bir Umut: Yeorgios Vasiliu

21 Şubat 1988'de Kıbrıs Rum kesiminde yapılan seçimlerde Yeorgios Vasiliu'nun yüzde 50'den biraz fazla oy alarak, Kipriyanu ve Klerides gibi iki eski politikacıya rağmen cumhurbaşkanı seçilmesi Kıbrıs sorununun yeni bir döneme gireceği izlenimi yarattı.

Vasiliu daha önce politikada adı geçen bir kişi değildi. "Solcu" bulunan bir işadamıydı ve daha seçim kampanyası sırasında Kıbrıs Türk tarafıyla görüşebileceğini söylemişti. Davos'un hemen ertesinde ılımlı yaklaşımlı, ekonomik konulara öncelik veren birinin cumhurbaşkanı seçilmesi başta ABD olmak üzere bazı kesimlerde umut doğurmuştu.

Uzlaşmacı izlenimi veren Vasiliu'nun cumhurbaşkanı seçilmesi en fazla Denktaş'ı rahatsız etti. Benzer bir zihniyete sahip Özal'ın Ankara'daki varlığını da gözönünde tutacak olursak, Denktaş'ın 1988'den itibaren güvenlik sorunlarını öne çıkaran bir tutum benimsemesini daha kolaylıkla anlamlandırabiliriz. Bununla birlikte karşılıklı görüşmeler için ilk hareket yine Denktaş'tan geldi. 3 Mart 1988'de karşılıklı güveni artırmak için ticaret, turizm, çevre, belediyecilik, spor ve kültür alanlarında işbirliği içeren yeni iyiniyet önerilerinde bulundu. Bu öneriyi reddeden Vasiliu, Denktaş'ı muhatap olarak kabul edemeyeceğini belirterek, Özal'la görüşmeyi teklif etti ama olumlu yanıt alamadı.

Tarafların girişimiyle olmasa da, BM Genel Sekreterinin arabuluculuğuyla 1988 Eylülünden 1989 yazına dek toplam 100 saat süren bir görüşmeler dizisi yaşandı. Denktaş ile Vasiliu Eylül ve Kasım 1988'de biri Cenevre'de, öteki New York'ta olmak üzere 2 zirve toplantısı yaptılar. Denktaş, dolaşım özgürlüğünü kabul etmekle birlikte yerleşim ve mülk edinme özgürlüğüne bazı sınırlamalarla onay verdi, karşı taraf anayasa konusunda esnek olursa kendilerinin de askerî dengelerde esnek

davranacaklarını bildirdi, İsviçre sistemine uygun bir federal yapı önerdi. Buna karşılık Vasiliu, Kıbrıs'ın askerden arındırılarak Güvenlik Konseyinin garantisi altına konulmasını, kurulacak federal cumhuriyetin AT ile yakın ilişki içine girmesini Rum tarafının önerileri olarak ortaya koydu. Tarafların görüşlerini uyumlaştırmak mümkün olmadı.

25 Temmuz 1989'da, BM Genel Sekreteri, Cuellar Planı adını olacak yeni bir planı taraflara sundu. Buna göre, 2 devletten oluşacak Kıbrıs Federal Cumhuriyeti anayasal olarak 2 kesimli ve 2 toplumlu bir yapıya sahip olacaktı, Kıbrıs Rum ve Türk birlikleri arasında sayısal bir denge kurulacaktı ve asker sayısında bir indirime gidilecekti. Kendisinin görüşü alınmadan hazırlanan bu planı Denktaş reddedince, Kıbrıs Türk tarafının isteklerine en çok yaklaşan bu planın reddedilmesini muhalefet sert bir şekilde eleştirdi ve Denktaş'ın kendi siyasal çıkarları için "Çözümsüzlük Çözümdür" formülünü benimsediğini açıkça ifade etmeye başladı.

Görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine Denktaş, 11 Ekim 1989'da, Genel Sekreter'e verdiği bir belgede, yapılacak görüşmelerin anlamlı bir temele oturması için Kıbrıs'taki 2 halkın ayrı self-determinasyon haklarının bulunduğunun, 2 halkın ayrı kültürel, dinsel ve ulusal kimliklerinin varlığının kabul edilmesini istedi. Vasiliu'nun Kıbrıslı Türklerin self-determinasyon hakkını tanımayı kabul etmemesi üzerine görüşmeler kesildi.

Vasiliu ve Özal ikilisinin dünya görüşleri ne denli benzer olursa olsun, Kıbrıs konusunda tarafların kemikleşmiş görüşlerini değiştirmeleri kolay değildi ve bu konuda radikal adım atacak olan kişilerin uzun süre iktidarlarını koruyamayacakları tahmin edilebiliyordu. Nitekim Türkiye'de Özal, Kıbrıs Rum kesiminde de Vasiliu yeni görüşler ve bakış açıları ortaya attılar, daha önce dile getirilmeyen sözleri telafuz ettiler ama geleneksel tezlerin değiştirilmesine güçleri yetmedi.

Kıbrıs sorunu sadece adayla sınırlı bir sorun olarak da kalmadı; Türk-Yunan ilişkilerini de sürekli olarak olumsuz etkiledi ve 1980'lerin sonunda NATO içi stratejik tartışmalarda da rol oynadı. Mersin krizi bunun en tipik örneği oldu (bkz. s. 76 vd.).

1989'da SSCB'de meydana gelen değişiklikler, Yunanistan'da Papandreu'nun iktidardan ayrılması, Türkiye'de Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi, Davos süreci gibi Kıbrıs'ta da çözüm sürecini sona erdirdi. 1990'larda ise Kıbrıs Rum Hükümetinin AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunmasıyla birlikte sorun yepyeni bir boyut kazanacaktır.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Aktan, Gündüz, *Limni Adası'nın Hukukî Statüsü Üzerinde Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, İstanbul, b.y., 1985; Barchard, David, *Asil Nadir and the Rise and Fall of Polly Peck*, London, Victor Gollancz, 1992; Cemal, Hasan, *Özal Hikâyesi*, 2. Baskı, Ankara, Bilgi, 1989; Cıngı, Aydın, *Diktadan Demokrasiye Güney Avrupa'nın Yeni Demokrasileri: İspanya, Portekiz, Yunanistan*, İstanbul, TÜSES, 1990; Clogg, Richard, *Greece, 1981-89: The Populist Decade*, New York, St Martin's Press, 1993; Ertegün, Necati, *The Cyprus Dispute and The Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus*, 2th Edition, Oxford, Rüstem&Brother, 1984; Featherstone, Kevin ve Kostas Ifantis (ed.), *Greece in a Changing Europe*, Manchester, Manchester University Press, 1996; Gürel, Şükrü Sina, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara, Ümit,

1993; İsmail, Sabahattin, *100 Soruda Kıbrıs Sorunu*, Lefkoşa, Dilhan Offset, 1992; İsmail, Sabahattin, *Egemenlik, Konfederasyon ve Kıbrıs Türk Halkı*, Lefkoşa, b.y., 1993; Nejatigil, Z. M., *Our Republic in Perspective*, Nicosia, Tezel, 1985; Necatigil, Zaim M., *The Cyprus Question and The Turkish Position in International Law*, 2th Edition, Oxford, Oxford University Press, 1990; Özgür, Özker, *Kıbrıs'ta Demokrasi Bunalımları*, İstanbul, Cem, 1992; Paran, Bora, *Bir İmparatorluğun İç Yüzü: Asil Nadir*, İstanbul, Milliyet, 1992; Stavrou, Nikolaos (ed.), *Greece Under Socialism: A NATO Ally Adrift*, New York, Caratzas, 1988; Stearns, Monteagle, *Entangled Allies: U.S. Policy Toward Greece, Turkey and Cyprus*, New York, Council on Foreign Relations Press, 1992; Tamkoç, Metin, *The Turkish Cypriot State: The Embodiment of the Right of Self-determination*, London, Rüstem&Brother, 1988; Tahsin, Arif Hasan, *Geçmişi Unutmadan Geleceğe Bakmak*, 2. Baskı, Lefkoşa, Işık, 1995; Uzgel, İlhan, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü 1983-1991*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Orta Doğu'yla İlişkiler

I) Arap Devletleriyle İlişkiler

Türkiye'nin 1980'lerde izlediği Orta Doğu politikasını anlayabilmek için, tıpkı 1950'lerde olduğu gibi, uluslararası sistemde yaşanan değişiklikleri ve bu değişiklikler karşısında ABD'nin oluşturduğu politikaları hatırlamak gerekmektedir.

1973 ve 1978 petrol krizleri Orta Doğu'nun Batı için hayatî önemini ortaya çıkarınca, o güne dek Avrupa'ya yapılacak bir saldırı esas alınarak oluşturulan NATO stratejilerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliği doğdu ve ABD, SSCB'ye karşı geliştirilecek askerî stratejilerde dikkatini Orta Doğu üzerinde yoğunlaştırmaya başladı. Bu sırada İran'da İslam İnkılabının gerçekleşmesi ve SSCB'nin Afganistan'ı işgali Washington'un kaygılarını daha da artırdı. İslam İnkılabı sadece İran'da bir rejim değişikliği gerçekleştirmekle sınırlı kalmamış, kendi yönetimini komşu ülkelere ihraç hedefiyle bölge dengelerini de altüst etmişti.

Orta Doğu'daki en önemli müttefiklerinden birini kaybeden ABD, bir de meydana gelen boşluktan yararlanan SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi üzerine, gerek petrol kaynakları gerek stratejik konumu dolayısıyla kendisi için yaşamsal önem taşıyan bölgeye ilişkin yeni bir teori geliştirmekte gecikmedi. "Yeşil Kuşak" olarak adlandırılan bu teoriye göre, İran'ın "radikal İslam" anlayışına alternatif olarak S. Arabistan merkezli "ılımlı İslam"ı benimseyen ülkelere destek verilerek, SSCB'yi çevreleme politikası yürürlüğe konacaktı. Böylece hem SSCB çevrelenmiş olacak, hem de radikal İslam'ın Orta Doğu'da yayılması önlenebilecekti.

Pakistan, S. Arabistan, Bahreyn, Umman, Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye ve Mısır'ın içinde yer alacakları Yeşil Kuşak'ta Türkiye'nin stratejik önemi artmıştı çünkü bölgede meydana gelebilecek bir istikrarsızlıkta ABD bu ülkedeki üsleri kullanmayı planlıyordu. Ancak, ABD'nin 1978'e dek uyguladığı silah ambargosunun etkisini unutmayan Türkiye'deki karar vericiler, 1950'nin deneyimi ve 1960'lardan beri izlenen politikanın gereği olarak Körfez'in savunmasının Körfez ülkelerine ait olduğunu söylüyor ve Körfez'e yapılacak bir müdahalede kendi topraklarındaki üslerin kullanılmasına izin vermeyeceklerini bildiriyorlardı. Washington açısından, bölge ülkelerinde kendine bağlı istikrarlı yönetimlerin varlığı, bunların demokrasiyle yönetilip yönetilmediklerinden her zaman çok daha önemli olmuştu. Nitekim 12 Eylül darbesi Washington'un taleplerine uygun ortam yaratacaktır.

12 Eylül 1980'de gerçekleşen askerî darbenin nedenlerini incelerken iç koşullar kadar uluslararası koşulların da etkili olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim, gerek üç yıl süren askerî yönetim, gerek 1983'te iktidara gelen Özal liderliğindeki ANAP hükümetleri içeride temel ideoloji olarak "denetim altındaki ılımlı" İslam'ın

gelişmesine olanak sağlarken, Türkiye'yi dış politikada Avrupa'dan uzaklaştıkça ABD'ye bağladılar ve Yeşil Kuşak ülkeleriyle ilişkilerini geliştirdiler. Türkiye, 1950'lerde olduğu gibi, ABD'den destek alarak Batı'nın Orta Doğu'da başta petrol olmak üzere çıkarlarını koruma görevini üstlendi ve bu görevini yerine getirmek üzere yeniden "aktif" politika izlemeye başladı. DP döneminin Orta Doğu politikasına siyasal anlayış açısından çok benzeyen 1980'lerdeki Orta Doğu politikasının temel farkı, özellikle 1983 sonrasında Özal'ın dış politika anlayışıyla bağlantılı olarak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine de önem verilmesidir. "Tutucu" Körfez ülkeleriyle geliştirilen siyasal ve ekonomik ilişkilerin iç politikaya yansımaları ise, 1990'larda Türkiye'nin temel sorunları olan İslamcı hareketin ve Kürt milliyetçiliğinin yükselişi oldu.

A) Körfez Ülkeleriyle Gelişen İlişkiler

12 Eylül 1980 askerî darbesi sonrasında giderek Avrupa'dan uzaklaşan Türkiye Orta Doğu'yla, özellikle de Körfez ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye başladı. 1980'ler boyunca sadece siyasal alanla sınırlı kalmayıp askerî ve ekonomik alanlarda da görülen bu yakınlaşmanın ilk işaretleri 12 Eylülde verildi. ABD'yle birlikte askerî darbeye destek veren ülkeler arasında yer alan S. Arabistan, MSP'nin kapatılmasına ve Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın tutuklanmasına karşı çıkmadığı gibi, Kral Halid 12 Eylül günü Kenan Evren'e ilk kutlama mesajı çekenler arasındaydı. 8-10 Eylül 1981'de Kuveyt Emiri Şeyh Cabir El Ahmet El Sabah'ın Türkiye'yi, 20-22 Mart 1982'de de Evren'in Kuveyt'i ziyaretleri Ankara'nın cumhuriyetin kuruluşundan beri ilk kez ve yoğun olarak Körfez bölgesiyle yakından ilgilendiğini gösteriyordu.

12 Eylül döneminde başlayan siyasal yakınlaşma sürecinin arka planında Washington'da hazırlanan Körfez güvenliğinin sağlanması için askerî işbirliği amacının yattığı, Özal'ın başbakanlığı sırasında yaşanan gelişmelerle de açığa çıktı.

Gerek SSCB'nin, gerek İran kaynaklı radikal İslam'ın Körfez ülkelerini tehdit ettiği kabul ediliyordu ama S. Arabistan'ın ve öteki Körfez ülkelerinin kendilerini savunabilecekleri güçlü ve modern orduları bulunmuyordu. ABD'nin doğrudan bu ülkelerin ordularını güçlendirmeye yönelik girişimde bulunmasının Moskova ve Tahran'ın tepkilerini çekeceği açıktı. İşte bu noktada Washington'un planlarına Türkiye dahil edildi. NATO üyesi olan Türkiye'deki üslerin güçlendirilerek ABD ordusunun kullanımına izin verilmesi ve Körfez ülkelerindeki orduların eğitiminin ve güçlendirilmesinin Türkiye tarafından yapılması tepki çekmeden Körfez'in güvenliğini sağlayabilecekti. "Körfez ülkelerinin güvenliği Körfez ülkelerince sağlanmalıdır" diyen ve bölgeye müdahale için topraklarındaki üslerin ABD tarafından kullanılmasına izin vermeyeceklerini bildiren "milli egoizm" içindeki liderlerin siyasal hayattan uzaklaştırılmaları ve yerlerine "ittifak çıkarlarının korunmasının önemini kavrayabilen, istikrarlı" askerlerin gelmesi ABD'nin işini kolaylaştırıyordu (Güldemir, s. 31). 1980-83 döneminde Türkiye ile S. Arabistan ve Kuveyt arasında yapılan görüşmelerden sonra üç alanda işbirliği konusunda anlaşma sağlandı: askerî eğitim, askerî malzeme satımı ve ortak yatırım.

21-24 Şubat 1984'te Cumhurbaşkanı Evren'in S. Arabistan ziyaretinden sonra Riyad ile Ankara arasında savunma konusunda işbirliği arttı. İki ülke arasında im-

zalanan Askerî Eğitim, Öğretim, Geçici Görev Alanlarında Ortak İşbirliği Antlaşması iki ülkenin başta askerî öğrenci olmak üzere subay eğitiminde birbirlerine yardımcı olmaları, Türk subaylarının yabancı dil öğrenmek amacıyla S. Arabistan'a gitmeleri, S. Arabistanlı subayların da Türk Harp Okullarında eğitim görmeleri, S. Arabistan'a istek üzerine Türk askerî uzman gönderilmesi, bazı askerî tesislerin kurulması veya modernizasyonu için özel bir yardım yapılması gibi konuları öngörüyordu. Ayrıca, bu ziyaret sırasında iki ülke maliye bakanları arasında yapılan görüşmelerde, özel sektörlerce kurulacak "Türk-Suudi Ortak Yatırım ve Ticaret Şirketi" için hükümetlerin teşviklerinin sağlanması konusunda ilke anlaşmasına varıldığı gibi, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanı Mehmet Yazar ile Suudi yetkililer arasında 18 yatırım projesi, yatırım finansman şirketi kurulması, ticaret hacminin artırılması ve inşaat sektörü konularında görüşmeler yapıldı. Evren, ziyaretinin sonunda yaptığı açıklamada, S. Arabistan ve Türkiye'nin İslam camiasının birer aktif üyeleri olduklarını belirterek, Türkiye'nin çok istediği Arap-İslam birlik ve beraberliğinin henüz arzu edilen ölçüde sağlanamadığının, Türkiye'nin İslam alemine, Arap kardeşlerine ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerine büyük önem verdiğinin altını çizerken öne çıkardığı kavramlarla geleneksel Türk dış politikasındaki değişimi de gösteriyordu.

Temmuz 1984'te aralarında F-5 ve F-104 pilotlarının da bulunduğu bir askerî heyet, görevi doğudaki petrol yataklarını korumak olan Kuzey Yemen sınırındaki Khamis Mushayt üssüne giderek, buradaki Arap birliklerini eğitmeye başladı. 15 Temmuzda Savunma Bakanı Zeki Yavuztürk S. Arabistan gezisi sırasında söz konusu üssü ziyaret ettiğinde, Kral Fahd kendisinden Türk askerî danışmanlarının çabalarından duyduğu memnuniyeti Evren'e iletmesini rica etti.

Eylül 1984'te S. Arabistan askerî heyeti Türkiye'yi ziyaret etti. Bunun hemen ertesinde 1985'te de MKE ile S. Arabistan'ın ortaklaşa kimyevi madde üretimi için bir anlaşmaya vardıklarını iddia eden haberler yabancı basında yer aldı. Söz konusu haberlere göre, ABD ve Federal Almanya da bu girişime katılacaklardı.

Bu dönemde, S. Arabistan'ın desteğiyle Türkiye ile Kuveyt arasında da benzer askerî işbirliğine gidildiği görüldü. Bazı Türk subayları Kuveyt ordusunun eğitimi için bu ülkeye gittiler.

Türkiye'nin S. Arabistan ve Kuveyt'le askerî işbirliği SSCB, İran ve Yunanistan'ı rahatsız etmekte gecikmedi. SSCB, S. Arabistan nezdinde diplomatik girişimlerde bulunarak, bu ülkeye giden Türk askerî misyonunun Çevik Kuvvet'in bir parçası olduğunu ileri sürdü. Yunan basınında Türkiye'nin Körfez'deki faaliyetlerine yer verilmeye başlandı. İran ise, Körfez ülkelerinin Türkiye'yle askerî işbirliğini kendisine yönelik önlem olarak algılıyor ve yakından takip ediyordu.

12 Eylül'le birlikte Türkiye'nin S. Arabistan'la yakınlaşması sadece dış politikayla sınırlı kalmadı; iç politikaya yansımalarının sonuçları daha uzun vadeli ve tartışmalı oldu. 1982-84 arasında yurtdışında görevlendiren Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı din adamlarının maaşlarının, Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle, 1963'te Mekke'de kurulmuş olan *Rabıtat-al Alem al-İslami* örgütünce ödenmesinin, Kenan Evren'in yalanlamasının ardından gazeteci Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkarılmasından sonra yapılan araştırmalarda, kısaca Rabıta olarak adlandırılan örgütün bu dönemde Türkiye'de birçok dinsel nitelikli vakıf kurulmasına destek verdiği anla-

şıldı. S. Arabistan'ın Türkiye'de etkinliğini artırması 12 Eylül dönemi ve Rabıta'nın çalışmalarıyla sınırlı kalmadı.

Kasım 83 seçimlerinden sonra kurulan Özal hükümetinde Dışişleri Bakanlığına getirilen (Hataylı) Vahit Halefoğlu'nun çok iyi Arapça konuşması aynı Orta Doğu politikasının sürdürüleceğinin adeta simgesel göstergesiydi. Özal döneminde S. Arabistan'ın Türk ekonomik yaşamındaki etkinliği giderek arttı. Özal hükümeti 14 Aralık 1983'te güvenoyu alır almaz iki konuda çabalarını yoğunlaştırdı: Yabancıların Türkiye'de mülk edinmelerini sağlayan yasa ve özel finans kuruluşlarıyla ilgili kararname. Daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilecek olan yabancıların Türkiye'de mülk edinmesine izin veren yasadan yararlanan Arap petrol zenginleri Boğaziçi'nden mülkler satın almışlardı.

Özellikle "Sevda Tepesi" olayı adı altında Türk basınında gündeme getirilen bu yasadan daha önemli sonuçlar doğuracak olan, Özal hükümetinin güvenoyu aldıktan 2 gün sonra 16 Aralıkta imzaladığı 83-7506 sayılı kararnameyle özel finans kurumlarının kuruluş, organ, faaliyet ve tasfiyelerine ilişkin esaslar ve usullerin Merkez Bankasının görüşü alınarak Başbakanlıkça düzenlenmesi ve 13. Maddeyle bu kurumların tasfiye karar ve işlemlerinde Türk Ticaret Yasası ile İcra ve İflas Yasasının uygulanmayacağının belirtilmesiydi (Mumcu, s. 137-146) . Bu kararname, 5 Ağustos 1984 günlü Resmî Gazete'de yayınlanan ve Faysal Finans Kurumu ile Al Baraka Türk Özel Finans Kurumunun kurulduğunu bildiren Bakanlar Kurulu kararıyla birlikte düşünüldüğünde, Suudi sermayesinin Türkiye'ye girerken kendisini yasaların sınırlayıcılığından koruyacak yapının oluşturulmasını beklediği görülecektir. Bu finans kurumlarının ortaklarından bir bölümünün Arap, diğer bölümünün de kardeşi Korkut Özal dahil olmak üzere Başbakanın yakın çevresinde yer alan kişiler olduğu hatırlandığında, Suudi sermayesinin sadece Türk ekonomi hayatını değil, Türk siyasal yaşamını etkilediği de düşünülebilir.

B) İslam Konferansı Örgütüyle (İKÖ) İlişkiler

1980'lerde Türkiye'nin Körfez ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak İKÖ içindeki faaliyetleri de artmıştır. 25-28 Ocak 1981'de Mekke ve Taif'te yapılan 3. İslam Zirve Konferansına Türkiye ilk kez eşit düzeyde Başbakan Ulusu başkanlığındaki bir heyetle katıldı. Konferanstan sonra yayınlanan bildiride "*İslam ümmeti*" deyiminin kullanılması ve "*İslam'a ve İslam ilke ve değerlerine, bir yaşam biçimi olarak, kesinlikle bağlı kalınmasının, Müslümanların karşılaştıkları tehlikelere karşı en önemli kalkan olduğu*"nun belirtilmesi, bu bildiriye katılan Türkiye'nin laiklik ilkesiyle çelişiyordu ama Türk heyeti konferansta Ulusu'nun yaptığı konuşmada Türkiye'nin laik bir devlet olduğunun ve dış politikasını bu ilkenin gereklerine uygun olarak yürüteceğinin altının çizilmiş olmasının bu çelişkiyi ortadan kaldırdığı görüşündeydi. İsrail'le ilişkilerin kesilmesi ve İslam Adalet Divanı kurulması kararlarına karşı da Türkiye örgüte üye olurken koyduğu genel çekinceyi ileri sürüyordu.

Mekke toplantısında en önemli gelişme Kıbrıs konusunda yaşandı. Daha önce gözlemci sıfatıyla ve "Kıbrıs Müslüman Türk Topluluğu" olarak İKÖ toplantılarına katılması kararlaştırılmış olan Denktaş başkanlığındaki Kıbrıs Türk heyeti, ilk kez bu konferansta "Kıbrıs Türk Federe Devleti" tabelası arkasına oturdu ve bu sıfat

konferans belgelerine geçti. 5-11 Aralık 1983'te Dakka'daki dışişleri bakanları toplantısında, Kıbrıs'ta iki ayrı toplumun varlığının kabul edilmesi Kıbrıs konusunda İKÖ'nün olumlu tutumunu sürdürdüğü izlenimini verse de örgüt üyesi devletlerin hiçbirinin KKTC'yi tanımaması örgütle ilişkilerini geliştiren Türkiye için bir hayal kırıklığıydı (Soysal, s.738).

16-18 Ocak 1984'te Kazablanka'da yapılan 4. İslam Zirve Konferansına Türkiye cumhurbaşkanı düzeyinde katılarak örgüte verdiği önemi göstermiş oldu. İslam ülkeleri Türkiye'nin bu tavrını yanıtsız bırakmadılar; Cumhurbaşkanı Evren Konferans başkan yardımcılığına seçildiği gibi, üç sürekli komiteden biri olan Ekonomi ve Ticarî İşbirliği Sürekli Komitesi başkanlığına da getirildi. Komite ilk toplantısını 14 Kasımda Evren'in başkanlığında İstanbul'da yaptı.

Türkiye Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirdikçe ve İKÖ içinde daha aktif bir politika izledikçe, bu örgütü kendi dış politika sorunlarında destek sağlayabileceği bir platform olarak yönlendirmeyi düşündü. Hemen hemen tüm zirvelerde ve dışişleri bakanları toplantılarında Kıbrıs sorununu gündeme getirerek KKTC'nin üye devletlerce tanınması çağrısında bulundu, 1986'dan başlayarak da Bulgaristan'daki Türklerin durumuyla ilgili İKÖ'yü harekete geçirmeye çalıştı ama iki konuda da beklediği desteği alamadı.

C) Filistin Sorunu ve Türkiye

1980'ler boyunca Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi İsrail'le ilişkilerinde gerilemeye yol açtı. İsrail'in Kudüs'ü resmen kendisine bağlaması üzerine 31 Temmuz 1980'de bir bildiri yayınlayan Türkiye, bu oldubittinin kabul edilemeyeceğini belirtti ve 4 Aralıkta da Telaviv'deki maslahatgüzarını danışma gerekçesiyle merkeze çağırarak, büyükelçilikte bir ikinci kâtip bıraktığı gibi, Kudüs'teki başkonsolosluğu kapatarak onun işlerini Telaviv'deki büyükelçiliğin konsolosluk şubesine devretti. Böylece İsrail'le ilişkiler en alt düzeye indirildi. Bununla birlikte İKÖ toplantılarında İsrail'le tüm ilişkilerin kesilmesi ve cihad ilan edilmesi kararlarını sembolik olarak kabul ederek fiilen uygulamayan Türkiye, Washington'un mimarlığını yaptığı 1979 Camp David anlaşması dolayısıyla İKÖ'deki üyeliği askıya alınan Mısır'ın tekrar üyeliğe kabul edilmesi için çaba gösterdi ve Mısır'ın İsrail politikasını destekledi.

İsrail'in gerek 30 Mayıs 1981'de Lübnan'da giriştiği harekâtı, gerek 8 Haziran 1981'de Bağdat yakınlarındaki bir nükleer reaktöre yaptığı saldırıyı kınayan Türkiye, 6 Haziran 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi ve FKÖ'yü bu ülkeden çıkarmasından sonra yayınladığı bildiride bu yoğun saldırıların sona erdirilmesini istedi. 17 Eylülde Filistinlilere ait Sabra ve Şatila kamplarında gerçekleştirilen katliamdan sonra gerek Evren, gerek Dışişleri Bakanı İlter Türkmen açıklama yaparak teessürlerini ifade ettikleri gibi, İKÖ tarafından "Filistinlilerle Dayanışma Günü" olarak ilan edilen 24 Eylülde Türkiye'deki camilerde hutbe ve mevlit okutuldu, Danışma Meclisinde saygı duruşunda bulunuldu. Türkiye'nin görünürde İsrail'e karşı tutumuna rağmen, Lübnan'ın işgali sırasında bu ülkedeki kamplarda bulunan ASALA teröristlere karşı düzenlenen harekâtta Ankara'nın Telaviv'le işbirliği de yaptığı 1990'larda ortaya çıkmıştır.

1982'den sonra FKÖ lideri Yaser Arafat Filistin sorununu uluslararası bir konferansta görüşmek üzere diplomatik çabalarını yoğunlaştırdı ama başarılı olamadı. Bunun üzerine, Filistin devletinin ilanı için çalışmalara başladı. Türkiye'ye 1986'da gerçekleştirdiği ikinci ziyaret bu döneme rastladı. Arafat Ankara'da çok sıcak karşılandı ve Türkiye'nin Filistin halkının self determinasyon hakkına dayanarak bağımsız bir devlet kurmasını destekleyeceği açıklandı. Aralık 1987'den itibaren Batı Şeria ve Gazze'de Filistin halkı İsrail askerlerine karşı taş ve sopayla saldırarak, "İntifada" olarak adlandırılacak ve 5 yıl sürecek bir mücadeleyi başlattı.

Filistin'de bağımsız bir devlet ilan edilmesine giden yolda ikinci adım Ürdün tarafından atıldı. 2 Ağustos 1988'de yapılan açıklamada Batı Şeria ve Doğu Kudüs üzerindeki egemenlik haklarından vaz geçtiğini açıklayan Ürdün Kralı Hüseyin, Filistin halkının yegâne temsilcisi olan FKÖ'nün Ürdün'den ayrı bağımsız Filistin devleti yolundaki isteğine saygı duyduğunu bildirdi. Böylece sahip olabileceği toprağa kavuşan FKÖ, devlet kurma olanağına kavuşmuş oldu. 15 Kasım 1988'de Filistin Milli Konseyi Cezayir'de yaptığı bir toplantıda bağımsız Filistin devletinin kurulduğunu ilan etti. İsrail'i kurulduktan 11 ay sonra tanıyan Türkiye, Filistin devletini dünyada beşinci, Batı blokunda da ilk tanıyan devlet oldu. Üzerinde egemenlik kullanacağı topraklara fiilen sahip olmadığı için uluslararası hukukun öngördüğü devlet kurma koşullarını yerine getirmediği gerekçesiyle tüm Arap devletleri tarafından dahi tanınmamış olan Filistin'e Türkiye'nin vermiş olduğu destek Filistin halkı açısından önemli olduğu kadar, Türkiye'nin 1980'lerdeki Orta Doğu politikası açısından da dikkat çekiciydi.

Ç) Irak ve Suriye'yle Sorunlu İlişkiler

1980'lerde Türkiye Körfez ülkeleriyle siyasal, askerî ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken ve genel olarak Orta Doğu'ya yönelik aktif bir politika izlerken, Irak ve Suriye'yle ilişkilerinde 1960'lardan beri devam eden iki konuda bugüne dek sürecek sorunlar yaşamaya başladı. Türkiye'nin bu iki komşu Arap ülkesiyle ilişkilerine, gerek 12 Eylül sonrasında Türkiye'de yaşanan baskıcı ortam, gerek İran-Irak savaşı nedeniyle kuzey Irak'taki güç boşluğundan beslenen Kürt sorunu ve bu sorunla bağlantısı gözardı edilemeyecek olup GAP'ın hayata geçirilmesiyle alevlenen Fırat ve Dicle sularının paylaşılmasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar damgasını vurdu.

1) Kürt Sorunu

Irak ve Türkiye Gelişmeleri: Kürt Hareketlerinin Bölgeye Yerleşmesi

1979'da Irak ve Türkiye'de yaşanan gelişmeler Kürt sorunun yeni bir boyut kazanmasına olanak sağladı. 16 Temmuz 1979'da Hasan El Bakr'in istifasını sağlayarak yerine geçen Saddam Hüseyin Irak'ı Arapların lideri ve Körfez'in en güçlü devleti yapma politikasını başlattı. Bunun için elverişli bir uluslararası ortam da vardı. Devrim çalkantıları içindeki İran, Körfez'in denetimini sağlayamadığı gibi, Irak'taki Dava Partisiyle ilişki kurarak Şiileri Bağdat'a karşı ayaklandırmaya çalışıyordu. Camp David anlaşmasından sonra Araplar tarafından dışlanan Mısır'ın liderlik iddiası kalmamıştı. Liderlikteki bu boşluğun Irak tarafından doldurulması gerektiği-

ni düşünen Saddam Hüseyin önce içeride iktidarını sağlamlaştırma yoluna gitti; Kürt, Şii, Türkmen muhalif örgütlerine ve 1979'da yasadışı ilan edilen Irak Komünist Partisine karşı askerî ve polisiye önlemler aldı, Şubat 1980'de de Baas içinde tasfiye hareketini başlattı.

Bununla birlikte, yeni bir ayaklanmayı önlemek için, Aralık 1979'da Devrim Komuta Konseyi bir karar alarak, atama yoluyla belirlenen Kürt özerk bölgesindeki yasama meclisi için artık seçim yapılacağını ve bu meclisin bölgenin tarımını, ekonomisini ve kültürel özelliklerini geliştirmek için yasalar çıkarabileceğini bildirdi. Ama, Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtsever Birliğinin (KYB) seçimlere girmesinin yasaklanması ve bir güvenlik kuşağı yaratma planının parçası olarak çok sayıda Kürt ve Türkmen'in güney bölgelerinde yerleşmek üzere zorla göç ettirilmesi kararın demokratik niteliğini tartışmalı kılıyordu. Bağdat'ın bu politikası Ankara'nın tepkisini çekmekte gecikmedi; Ocak 1980'de 5, 9 Temmuz 1980'de de 9 Türkmen'in idam edilmesi üzerine 31 Temmuzda Bağdat büyükelçisi merkeze çağrıldı ve 1 Ağustosta Başbakan Demirel Irak yönetimini kınayan bir açıklama yaptı (Bölükbaşı, s. 45-50). Bu sırada başlayan İran-Irak savaşı Ankara-Bağdat ilişkilerinin daha fazla gerginleşmesine engel olacaktır.

1979'da Irak Kürt hareketinde de önemli değişiklikler yaşandı. 1 Martta Molla Mustafa Barzani'nin ölümü üzerine Kasımda KDP 9. Kongresi toplandı. Parti başkanlığına oğlu Mesut Barzani seçildi ve İran'ın Rezaiyye kentinde bulunan karargâhın Irak'ın kuzeyindeki Revanduz kentine taşınması kararı alındı. İran destekli KDP'nin Bağdat'la mücadeleyi şiddetlendirmek üzere Irak'a yerleşme kararı, biraz daha güneyde yer alan Süleymaniye kenti ve civarında 1964'te KDP'den ayrılan Celal Talabani tarafından kurulan Suriye destekli KYB'nin etkinliğini sürdürdüğü hatırlandığında, kuzey Irak'ta gelecekte yaşanacak Kürtler arasındaki güç mücadelesinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir.

1979 Türkiye'deki Kürt hareketi için de önemli bir dönemeçtir. 1978'deki Kahramanmaraş olaylarından sonra güneydoğu bölgesinde ilan edilen sıkıyönetim, bu bölgeyi kendisine eylem alanı olarak seçen PKK'nın çalışmalarını zorlaştırınca, Mayısta yurtdışına çıkma kararı alındı ve Temmuzda Abdullah Öcalan Suriye'ye geçti. Daha önce FKÖ ve özellikle Abu Cihad ile bağlantı kurulmuştu. Şam nezdinde yapılan girişimler sonucunda PKK'ya Bekaa vadisinde bir yer verildi. Öcalan kısa sürede Suriye'yi terk ederek Lübnan'a geçti. Böylece bölgedeki Kürt sorununa yeni bir unsur daha katılmış oldu. Öcalan 1984'e dek örgütünü güçlendirme çalışmalarına hız verdi. Bir yandan Bekaa'da bulunan PKK'lılar Filistinli gerillalardan askerî eğitim alırken, diğer yandan Talabani'yle kurulan bağlar sonuç veriyor ve KYB Libya'da PKK için maddi yardım topluyordu. Böylece, 1980'den itibaren bölgede yaşanacak güç boşluğunu doldurmak üzere mücadele edecek Kürt hareketleri bölgeye yerleşmiş oldular.

İran-Irak Savaşı: Güç Boşluğunda Suriye-Kürt Hareketleri Yakınlaşması

17 Eylül 1980'de Cezayir Antlaşmasını tek taraflı olarak fesheden Irak'ın 22 Eylülde sınırın güneyinden girerek İran topraklarını işgal etmeye başlamasıyla sekiz yıl sürecek olan İran-Irak savaşı başladı. 10 gün önce iktidara el koyan 12 Eylül yöne-

timi savaş başlar başlamaz Türkiye'nin tarafsızlığını ilan etti ve 8 yıl boyunca Özal hükümetleri döneminde de tarafsızlık politikasında bir değişiklik olmadı.

İran-Irak savaşı bölgedeki güç dengesini etkilediği ölçüde Türkiye'yi de etkiledi. Herşeyden önce savaş daha çok güney sınırında cereyan ettiği için, Bağdat yönetimi güçlerini bu bölgede yoğunlaştırmıştı ve kuzeyde bir güç boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu durumdan yararlanan, başta KDP ve KYB olmak üzere Kürt örgütleri birçok bölgede fiili denetimi ele geçirdiler. Gerek Irak'la savaşmakta olan İran, gerek Irak'ın her alanda zayıflamasından yararlanarak Arap liderliğini kazanmak isteyen Suriye bu durumun sürmesini sağlamak için Kürt örgütlerine maddi ve lojistik destek verdiler. 12 Kasım 1980'de Şam'da içinde Irak Komünist Partisi ve KYB'nin de yer aldığı ve amacının Bağdat'taki yönetimi devirmek olduğunu açıklayan Irak Demokratik Milli Yurtsever Cephesi kuruldu. Hemen arkasından, bu oluşumdan dışlanan KDP kuzey Irak'ta Irak Komünist Partisi ve Kürdistan Birleşik Sosyalist Partisiyle birlikte Demokratik Irak Cephesini oluşturdu. Suriye, İran'ın desteklediği bu cepheye de yardım etmekten geri kalmadı. Tüm bu gelişmelerin Türkiye'yi en fazla etkileyen yönüyse, PKK'nın KDP ve KYB aracılığıyla Suriye'nin bu tutumundan yararlanarak doğrudan yardım alması ve bölgedeki istikrarsızlığı kullanarak Türkiye'de yapacağı eylemlerin hazırlıklarını tamamlamasıdır.

Suriye, İran ve Kürt örgütleri arasındaki yakınlaşmaya karşı Ankara da giderek Bağdat'la işbirliği yapmaya başladı. Bunun somut göstergesi, Karakaya barajının doldurulması sırasında Irak'ın Türkiye'ye başvurarak 8 yıllık kuzey Irak Sulama ve Gelişme Planı çerçevesinde Fırat'tan daha fazla su bırakılması talebinde bulunması ve Ankara'nın bu öneriyi reddetmekle birlikte söz konusu talebi incelemek üzere teknik komite kurulmasına sıcak bakması oldu. Nitekim, 19 Aralık 1980'de iki ülke arasında petrol, sulama ve ulaşım sektörlerinde işbirliğini öneren bir anlaşma imzalandı. Ayrıca, ekonomik ilişkileri geliştirme konusunda da önemli adımlar atıldı. 10-12 Ağustos 1981'de Irak Başbakan Birinci Yardımcısı Taha Ramazan'ın Ankara'yı ziyareti sırasında Türkiye'den yaptıkları ithalatı artırmak isteğinde bulunması üzerine imzalanan ticaret anlaşmasında Irak petrolüyle Türk ihraç ürünlerinin takas edilmesi kabul edildi. Irak Türkiye'nin ihracatında Federal Almanya'dan sonra ikinci sıraya yükseldi. Yine bu ziyaret sırasında, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin artırılması konusunda anlaşmaya varıldı. Savaştan önce Türkiye'nin bu konudaki isteğini olumsuz yanıtlayan Irak, Körfez'deki dolum tesislerinin İran bombardımanları sonucunda çalışamaz hale gelmesi üzerine Suriye ve Türkiye ile olan petrol boru hatlarına bağımlı kalmıştı ve şimdi kendisi Kerkük-Yumurtalık petrol hattının yıllık kapasitesinin 35.000.000 tondan 45-50.000.000 tona çıkarılmasını talep ediyordu.

Irak'la ilişkilerde yakınlaşma yaşanırken Suriye'yle ilişkilerde gerilim artıyordu. 12 Eylül sonrasında Türkiye'den kaçan Türk ve Kürtlerin Ermenilerle birlikte Suriye'de faaliyet göstermeleri iki ülke arasında temel sorundu. Suriye adalet bakanının 15-19 Haziran 1981'de Ankara'ya yaptığı ziyaret sırasında Suçluların Geri Verilmesi ve Ceza İşlerinde Karşılıklı Adlî Yardım Sözleşmesi imzalanmakla birlikte, bu sözleşme Türkiye'nin istediği kadar geniş kapsamlı değildi; siyasî mülteciler sözleşme kapsamında yer almıyordu. Gerçi, silahlı eylem yapmış teröristlerin siyasî mülteci sayılmayacağı belirtilmişti ama uygulamada iki ülke arasında kav-

ramları yorumlama farklılığı bulunduğu kısa sürede ortaya çıktı. Türkiye, 12 Eylül sonrasında Suriye'ye kaçmış "terörist"lerin iadesini talep edince, Suriye kendi topraklarında terörist bulunmadığını, varolan Türk uyrukluların siyasî mülteci olduklarını bildirdi. Yapılan sözleşmeye rağmen Suriye'den Türkiye'ye geçişler engellenemediği için Ankara sınıra paralel güvenlik yolu inşa etti ve devriye gezdirmeye başladı.

Suriye'nin bu tutumunun PKK üzerindeki yansımaları ilgi çekicidir. 15-26 Temmuz 1981'de örgüt Lübnan-Suriye sınırındaki kampında ilk konferansını düzenledi. Orta Doğu, Türkiye, ve PKK'nın deyimiyle "Türkiye Kürdistanı"ndaki durumun tartışıldığı konferansta, Suriye denetimindeki bölgelerde eğitim faaliyetlerine hız verilmesi, Irak'taki Kürt hareketleri başta olmak üzere bölgedeki üst düzey güçlerle ilişki kurulması ve "ülkeye dönme ve bu amaçla siyasî ve askerî hazırlıkları tamamlama" kararı alındı (İmset, s. 88-90). Bu çerçevede PKK'nın kurduğu ilişkilerin başında Şam yönetimi geliyordu. PKK'nın Suriye'ye girişinden beri örgüte kişisel sempati duyan Hafız Esat'ın kardeşi Suriye istihbaratının başkanı Rıfad Esat'la ilk kez doğrudan ilişki kuruldu. Gerek eğitim faaliyetlerine hız verilmesi, gerek dış destek çabalarının yoğunlaştırılması 1983'te Türkiye'de başlatılacak eylemlerin alt yapısını hazırladı.

1982'de iki önemli gelişme Türkiye'yi yakından etkiledi: İran-Irak savaşında dengelerin değişmesi ve İsrail'in Lübnan'ı işgali. İran-Irak savaşı başladığı günden beri çatışmalar İran topraklarında yaşanıyordu ama 1982'de Tahran yönetimi tüm muhalefeti tasfiye edip, halkın dikkatini ve gücünü sadece savaşa yönelttikten sonra bu durum değişti ve Temmuz ayında Irak ordusu İran topraklarından çıkarıldığı gibi, İran da Irak topraklarına girdi. Savaşın başlangıcından itibaren taraf sızlığını ilan eden ve iki ülkeyle de gerek siyasal, gerek ekonomik ilişkilerini sürdüren Türkiye, politikasını savaşın uzun sürmeyeceği ve kazanan taraf olmayacağı için bölgedeki statükoyu bozmayacağı düşüncesine dayandırmıştı. Bu durumun değişmesi çıkarlarına aykırıydı. Hele, İslam İnkılabını ihraç etmek amacındaki İran'ın, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı aracılığıyla Türkiye'nin ortak çıkarlarının bulunduğu Irak'a girmesi karşısında Ankara hiç sessiz kalamazdı. Nitekim, yapılan ilk açıklamalarda petrol boru hattının zarar görmemesi konusunda Tahran uyarıldığı gibi, Ağustos 1982'de Başbakan Ulusu İran'a giderek yetkililerle yaptığı görüşmelerde bu konuda Türkiye'nin hassasiyetini doğrudan dile getirdi.

İran'ın Irak topraklarına girişi bölge dengelerini de değiştirdi. Suriye, bu durumu Bağdat yönetimini zayıflatmak için bir fırsat olarak görüp, Irak'ın Kerkük-Yumurtalık hattı dışında petrolünü ihraç etmekte kullandığı Suriye topraklarından geçerek Banyas ve Trablus'a giden iki petrol hattını ve Suriye dışişleri bakanının İran ziyareti sırasında yaptığı anlaşmaya uygun olarak da Suriye-Irak sınırını kapattı. Böylece, Irak 1985 yılında Irak-S. Arabistan boru hattı inşa edilene kadar petrol ihracı konusunda Kerkük-Yumurtalık boru hattına, yani Türkiye'ye bağımlı kaldı. Daha sonraki tarihlerde PKK eylemlerinin artmasıyla Türkiye'nin bölgedeki operasyonlarında Irak'la anlaşma yapabilmesinin bir nedeni Kürtlere karşı yürütülen politikadaki benzerlikse, diğer nedeni Irak'ın bu ekonomik bağımlılığıdır.

1982'de Türkiye açısından önemli bir diğer gelişme İsrail'in Lübnan'ı işgali ve bu işgalin PKK'ya etkileri oldu. İsrail'in Lübnan'ı işgali ve FKÖ kamplarına yaptığı

saldırı sırasında 12 PKK'lı öldü ve bir o kadarı da İsrail ordusunca esir alındı. Bu kayıplara karşın PKK'lıların İsrail ordusuna gösterdiği direniş Filistinli örgütlerin ve Şam'ın sempatisini kazanmasını sağladı. Bundan sonra Filistinlilerin boşalttığı alanlara PKK yerleşti, Mahzum Korkmaz Akademisi adlı kamp kuruldu ve gerek askerî, gerek ideolojik eğitim hızlandırıldı. Ayrıca, kuzey Irak'ta güçlenen Kürt hareketleriyle ve Avrupa'yla bağlantılar sağlamlaştırıldı. İsrail'in Lübnan'ı işgali PKK'yı bölgede dikkate alınan bir güç haline getirdi. Artık, Türkiye'deki eylemlerine başlayabilecek durumdaydı.

Türkiye gerek ASALA'nın, gerek PKK'nın Suriye'den destek alarak Lübnan'da faaliyetlerini sürdürmesinden son derece rahatsızdı. Mart 1983'te Dışişleri Bakanı Türkmen Şam'a resmî bir ziyarette bulunarak, Suriyeli yetkilileri uyardıysa da aldığı yanıt Suriye hükümetinin Türkiye'ye yönelik terör eylemleriyle hiçbir ilgisinin bulunmadığı oldu. Bundan sonra yapılan daha alt düzeydeki ziyaretlerde ve gönderilen notalarda Türkiye tutumunu giderek sertleştirdi ve eğer Suriye bu tutumunu sürdürürse ve gerekirse güç kullanılacağı mesajları verildi. Türkiye'nin tavrı karşısında Suriye geri adım attı ve 1983 sonunda ASALA ve PKK güçlerini kendi topraklarından çıkararak İran'a, kuzey Irak'a ve Bekaa vadisine gönderdi. Suriye'nin bu geri adım atışının iki nedeni vardı: ABD'yle yaşadığı gerginlik ve kendi içindeki siyasal istikrarsızlık. Gerçekten de bu yıl içinde Hafız Esat'ın kalp krizi geçirmesi ve sağlık durumunun giderek bozulduğu söylentilerinin yaygınlaşması, içlerinde kardeşi Rıfat Esat da bulunan çeşitli askerî güç odakları arasında iktidar mücadelesi başlatmıştı. 1984'ten itibaren Hafız Esat'ın kardeşinin gücünü kısıtlayarak yeniden denetimi sağlamasına kadar Suriye dikkatini içeride yoğunlaştırmak zorunda kaldı.

Türkiye'nin Kuzey Irak Operasyonları ve PKK Açısından Sonuçları

PKK'nın Suriye'den ayrılarak Bekaa'ya ve kuzey Irak'a yerleşmesi Türkiye'yi rahatsız ediyordu. Irak'la yapılan görüşmelerin sonucunda Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattından daha fazla petrol akıtılmasına ilişkin bir anlaşma imzalandıktan hemen sonra Şubat 1983'te iki ülke arasında "Sınır Güvenliği ve İşbirliği Anlaşması" imzalandı. Söz konusu anlaşma iki devlete de, birbirlerine önceden haber vermek koşuluyla, birbirlerinin topraklarında "sıcak takip" yapma hakkı tanıyordu. Türkiye PKK eylemlerine karşı yapacağı operasyonların hukuksal alt yapısını hazırlamıştı. Nitekim, 10 Mayıs 1983'te Hakkari Uludere'de 3 Türk askerinin PKK militanlarınca öldürülmesi üzerine Ankara harekete geçti ve 26 Mayısta 7.000 askerin katıldığı bir operasyon başlatarak Irak'ta yer alan Zaho ve Amadiye arasındaki bölgeye 5 kilometre girdi. Aynı sırada Irak ordusu da güneyden kuzeye doğru bir harekât başlattı. Türkiye'nin kuzey Irak operasyonu sırasında, PKK'dan çok daha fazla KDP ve KYB kampları zarar gördü. KDP yaptığı açıklamada, kendi güçleri yetersiz olan ve dikkatini İran'la savaşa yöneltmiş olan Irak'ın, Kürt direnişini yok edemeyince Türkiye'den askerî güç ödünç aldığını ileri sürdü ve Türk kuvvetlerinin Irak Kürdistanındaki KDP üslerini vurmayı amaçladığını, bunun Kürt kurtuluş hareketine karşı düzenlenen bir komplo olduğunu söyleyerek, Türk harekâtını kınadı.

KDP Ankara'nın harekâtını kınamakla kalmadı; Barzani Öcalan'a işbirliği önerdi ve Temmuz 1983'te "KDP-PKK Dayanışma İlkeleri" adı altında bir protokol imzalandı. Bölgedeki diğer devrimci örgütlerle ilişkilerin geliştirilmesinin de öngörül-

düğü protokolde, "başta ABD emperyalizmi olmak üzere emperyalizme karşı olmak, emperyalizmin bölgedeki plan ve komplolarına karşı mücadele etmek" ve bu mücadelede "esas olarak Kürdistan halkının gücüne güvenmek" gerektiği belirtiliyordu (İmset, s. 101).

1983'ten sonra PKK "profesyonel gerilla savaşı" başlatma kararını uygulamaya koydu ve 1984'te Kürdistan Kurtuluş Birlikleri denilen askerî kanadı olan HRK'nin (*Hezen Rızgariye Kurdistan*) örgütlenmesini tamamladı. HRK'nin kuruluşunun dünya kamuoyuna ciddi eylemlerle duyurulması kararına uygun olarak "Ağustos Atılımı" olarak adlandırılan eylemler gerçekleştirildi. 15 Ağustosta Siirt'in Eruh ilçesinde bir karakola saldırı düzenlendi. 1 erin öldürüldüğü, 6 er ve 3 sivilin yaralandığı bu saldırıdan hemen sonra Hakkari'nin Şemdinli ilçesindeki bir karakol tarandı. PKK yaptığı açıklamada silahlı direnişi başlattığını duyurduysa da, Eruh ve Şemdinli dışında, 1985'e dek ciddi bir eylem gerçekleştiremedi.

Türk kamuoyu PKK eylemlerinin henüz önemini kavrayamamıştı ama Irak ve Suriye nezdinde yapılan girişimlerle sınır güvenliğinin sağlanması konusunda önemli adımlar atıldı. Dışişleri Bakanı Halefoğlu ve Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Necdet Öztorun'un Bağdat ziyareti sırasında 15 Ekim 1984'te Türkiye-Irak Güvenlik Protokolü imzalandı. 29 Mart 1946'da iki ülke arasında imzalanmış olan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasına (bkz. cilt 1, s. 269) dayanan söz konusu protokol iki ülkeye de diğer ülke topraklarında 5 kilometreye kadar sıcak takip hakkı (bkz. **Sıcak Takip** kutusu, s. 134) tanıyordu. Türkiye, İran-Irak savaşının bitmesinden sonra Irak tarafından sona erdirilecek olan bu protokolle 1986 ve 1987'de kuzey Irak'ta yaptığı operasyonlar için hukuksal gerekçeyi oluşturmuştu.

1984 Türkiye-Irak Güvenlik Protokolüne en büyük tepki İran ve İran'ın desteklediği KDP ile KYB'den geldi. İran Meclis Başkanı Rafsancani yaptığı açıklamada

Sıcak Takip

Sıcak takip hakkı deniz hukukunda yerleşmiş tarihsel bir haktır ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin 111. Maddesiyle de açıkça tanınmıştır. Buna göre, iç sularında, takımada sularında, karasularında ya da bitişik bölgesinde yasaları ve yönetmelikleri çiğnenen bir devlet, suçu işleyen gemiyi açık denize kadar takip edebilir, durdurabilir ve gerekli işlemleri yapabilir. İzleme hakkını kullanan devletin bu izlemeyi radarla değil gözle yapması, gemiyi kendi deniz alanlarını henüz terk etmemişken izlemeye başlaması, takibi yetkili devlet gemileriyle gerçekleştirmesi ve izlemenin hiçbir şekilde kesintiye uğramaması gerekir. Takip açık denizde de devam edebilir ama gemi başka bir devletin karasularına girdiği anda sona ermek zorundadır.

Deniz hukukundaki bu hakkın kara ülkesinde de belirli koşullarda geçerli olduğuna ilişkin görüşler karşımıza çıkmaktadır. Deniz alanları söz konusu olduğunda hiçbir devletin egemenliğine girmeyen uluslararası alanların varlığı izleme hakkı bakımından sorun çıkmasını engellemektedir ama karada böyle bir uluslararası alan bulunmamaktadır. Dolayısıyla bir devlet ülkesinde suç işleyen kişilerin ya de grupların takibine başka bir devletin ülkesinde devam etmek zorundadır. Bu nedenle, takibin hemen suç işlendikten sonra başlaması, denizdeki takip hakkında olduğu gibi gözle yapılması, kesintiye uğramaması ve en önemlisi, ülkesinde devam edeceği devletin açık rızasının varlığı bu hakkın kullanılabilmesi için şarttır.

(F. Keskin)

"Irak petrol bölgesini bir NATO ülkesinin yardımıyla korumak istiyor. Türk devletini Irak halkının isteklerine karşı koymaması için uyarıyoruz. Biz Baas Partisinin bölgede daha fazla kalmasına izin vermeyeceğiz" derken, KYB 1 Aralık 1983'ten beri Bağdat yönetimiyle yapmakta olduğu görüşmeleri kesme kararı aldı, KDP ise protokolü Irak halkına karşı işlenmiş bir cinayet olarak niteledi.

Türkiye'nin Musul-Kerkük'te istekleri olduğu konusundaki tarihsel kuşkularına karşın Bağdat yönetiminin Güvenlik Protokolünü imzalayarak, Türk ordusunun kuzey Irak'a girişine izin verişinin altında yatan önemli bir neden, bölgedeki güç boşluğundan yararlanarak denetimlerini artıran Kürt muhalefet hareketlerinin oluşturdukları tehditti ama, bunun kadar önemli bir diğer neden daha vardı: Ekonomisini ayakta tutmak için gereksinim duyduğu petrol ihracatını sadece Kerkük-Yumurtalık hattından yapabilmesi. Nitekim bu bağımlılıktan ancak 1985'te S. Arabistan'la yapılan petrol boru hattının çalışmasıyla kurtulabilecekti ki bu tarihte Türkiye'yle 1987'de tamamlanacak ikinci bir petrol boru hattı görüşmelerini başlatmıştı.

Irak'la Güvenlik Protokolünün imzalanmasından hemen sonra Türkiye bu sefer Suriye nezdinde girişim yapmaya başladı. Aralık 1984'te Cumhurbaşkanı Evren Hafız Esat'a bir mektup yazarak bölgede terörizme karşı ortak mücadele önerdi. Kardeşinin de içinde bulunduğu birçok güç odağı tarafından iktidarı tehdit edilen Esat bu öneriye olumlu yanıt verince alt düzey temsilciler arasında görüşmeler başladı. 5 Mart 1985'te Şam'da iki ülke arasında Sınır Güvenliği Protokolü imzalandı. Suriye içinde bulunduğu koşullar nedeniyle bir kez daha geri adım atma taktiği uygulamıştı.

Türkiye Irak ve Suriye'yle güvenlik protokolleri imzaladıktan sonra bölgede korucu sistemini kurarak askerî çözümü tek yol olarak benimserken, PKK giderek siyasallaşıyordu. 1985'te kurulan siyasal büro Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi ERNK (*Eniya Rızgariya Netewayı Kurdistan*) Türkiye'nin sert askerî önlemlerinden de yararlanarak bölge halkını kazanma politikası üretecekti. Gerçekten de PKK'nin 1985'ten itibaren giderek kitleselleştiği görülecektir. PKK'yı Türkiye içine çeken nedenlerden biri Ankara'nın politikalarının bölge halkını giderek kendinden uzaklaştırması ve PKK'ya doğru itmesi, diğeri ise kuzey Irak'ta PKK ile Iraklı Kürt peşmergeler arasında yaşanan silahlı çatışmalar sonucunda KDP'nin PKK'yla ilişkilerini askıya almasıydı. PKK'nın bölgede güçlenmesinden rahatsız olan ve sıcak takip tehditleriyle Türkiye'nin baskısını üzerinde hisseden KDP, PKK'ya ilk uyarısını yaptı: Örgüt ya Türkiye içine çekilecek ya da daha güneye inerek bölgeyi terk edecekti.

Türkiye'nin kuzey Irak'a beklenen ikinci operasyonu gecikmedi. 12 Ağustosta Uludere'de 12 jandarma erinin PKK militanlarınca öldürülmesi üzerine 15 Ağustos 1986'da 20 Türk fantom uçağı kuzey Irak'taki Kürt bölgelerine harekât düzenledi ve ağırlıklı olarak KDP'ye ait kamplar bombalandı. 150 peşmerge öldürüldü. Türkiye'nin operasyonlarının devam edeceğinin anlaşılması üzerine TBMM 3 Eylülde bir yasa kabul ederek, hükümete, ilgili ülkenin onayını almak koşuluyla kanun hükmünde kararname çıkararak sınır ötesi sıcak takip yapma yetkisi verdi.

Türkiye'nin 1986 operasyonundan büyük zarar gören Kürt hareketleri arasında dayanışma güçlendi ve KDP ile KYB arasında bir işbirliği anlaşması imzalandı.

KDP gibi KYB de Tahran'dan maddi yardım almaya başladı. Operasyona en büyük tepki Libya'dan geldi. Dışarıdan gelen maddi desteğe rağmen, operasyon KDP ile PKK arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına yol açtı. Türk uçaklarının bombalamasında büyük zarar gören KDP ve KYB artık PKK'nın yükünü taşımak istemiyorlardı.

Türkiye kuzey Irak operasyonundan sonra Suriye'yle ilişkilerini düzenleme yoluna gitti. Ağustos 1986'da Kırıkkale askerî mühimmat fabrikasına bombalı bir sabotaj düzenlenmişti. Kasım 1986'da Suriye hesabına casusluk yaptıkları iddiasıyla Suriye ve Ürdün uyruklu kişiler gözaltına alındılar. Bunlardan bazıları Kırıkkale sabotajını gerçekleştirdiklerini itiraf ettiler. Kamuoyunda Şam'a karşı izlenen politikanın sertleştirilmesi ve gerekirse meşru müdafaa hakkının kullanılması sıklıkla önerilmeye başladı. Ama Türkiye farklı bir politika izlemeyi, Suriye'yle ilişkilerini düzeltmek için çaba göstermeyi yeğledi. Ankara, Suriye ile diplomatik ilişkilerini kesen ve diğer NATO üyelerinin de benzer politikalar izlemelerini isteyen ABD'nin bu önerisini reddettiği gibi, Suriye'yi bombalama olasılığı karşısında İncirlik'i kullandırmayacağını da açıkladı.

1987'ye girilirken Türkiye'nin PKK'yı bölgede yalnızlaştırdığı ve eylemlerin azalacağı düşünülüyordu ama beklenen gerçekleşmedi. Kuzey Irak operasyonundan sonra KDP'yle ilişkileri bozulan PKK 3. kongresini topladı ve 1985'te yeniden kurulan korucu sistemini hedef alan eylemlere ağırlık vermek üzere Türkiye'ye dönme kararı aldı. 1987 en kanlı yıllardan biri oldu. Örgütü dış destekten yoksun bıraktığını düşünen ve koruculuk sistemini yeniden kurarak askerî çözüm dışında çözüm üretmeyen Ankara'nın çıkmazından yararlanan PKK şiddeti artırdı ve bunu yaparken asker ve PKK'lılar arasında tercih yapmak durumunda kalan bölge halkından destek alarak etkili bir güç haline gelmeye başladı.

22 Şubat 1987'de PKK'nın Hakkari'nin bir köyünde 14 kişiyi öldürmesi üzerine, 4 Mart 1987'de Türkiye 30 savaş uçağıyla kuzey Irak'ta yeni bir operasyon yaptı. Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattına zarar vermesi olasılığı nedeniyle İran'la ilişkilerde yaşanan gerilimin arttığı bu dönemde Türk kamuoyunda operasyonun hedefinin genişletilmesi gerektiği tartışılmaya başladı. Ankara'daki "şahinler", operasyonun tek amacının sadece PKK'yı etkisizleştirmek olmaması gerektiğini ve petrol kaynaklarının denetlenmesinin önemini vurgulayarak, kuzey Irak'ta denetim kurulmasını yani bölgenin kısmî işgalini öneriyorlardı. Başbakan Özal yaptığı açıklamada Türkiye'nin Musul-Kerkük'e ilişkin bir planı olmadığını söylemekle beraber, ülkenin güvenliğinin tehdit edilmesi durumunda bölgede daha aktif bir politika izleneceğinin işaretlerini de veriyordu.

4 Mart 1987 operasyonu KDP-İran bağlantısını kopardı. Bunun üzerine Barzani'nin KDP'si PKK'yla ilişkilerini kesme kararı aldı; Nisan 1987'de, 1983 protokolünü tek taraflı olarak iptal etti. Mayıs ayında yaptığı açıklamada da PKK'yı terörist ilan etti ve dost bir ülke olan Türkiye'ye ihtiyaçları olduğunu belirtti.

PKK açısından KDP'nin boşluğunu Talabani'nin KYB'si doldurdu; 1988'de iki örgüt arasında ittifak yapıldı ve KYB sözcüsü eylem sahalarının kuzey Irak'la sınırlı olmadığını, Türkiye'de de faaliyet gösterebileceklerini söyledi. Kuzey Irak'taki Kürt örgütlerinin PKK ve Türkiye'ye yönelik tutumlarını Bağdat'la ilişkileri belirliyordu.

Özal'ın Suriye Ziyareti

Kuzey Irak operasyonlarıyla bölgede gerekirse sert askerî önlemler alacağını gösteren Türkiye'nin, Suriye'den kaynaklanan PKK sızmalarından rahatsızdı. Gerçekten de 1979'dan beri PKK'ya en büyük desteği Suriye sağlıyordu: Türkiye'den kaçan PKK'lılara barınak, para ve kimlik temin ediyor, PKK'nın temsilcilik ve propaganda büroları açmasına, konferans ve kongrelerini toplamasına izin veriyor, Lübnan'daki kamplara yerleşmesine ve askerî eğitim yapmasına olanak tanıyordu. Başbakan Özal, seçimlerden önce içerideki kamuoyuna yönelik bir başarı havası yaratmak üzere Temmuz 1987'de Şam'a resmî bir ziyarette bulundu. Özal'ın heyetinde içişleri ve dışişleri bakanlarının yanı sıra MİT'ten Hiram Abbas gibi önemli bürokratlar da yer alıyordu. Görüşmeler sırasında Türkiye PKK terörünü masaya getirirken, Suriye'nin tutumu değişmedi: Öcalan ve PKK'lılar siyasi mülteciydiler, hükümet terör eylemleri konusunda son derece hassas ve dikkatliydi ama Suriye'nin kuzey sınırı çok uzun olduğu için sınır ötesi eylemleri her zaman denetlemek mümkün olamayabiliyordu. Suriye ayrıca, kendi rahatsızlığını yani su sorununu dile getirerek, Fırat sularının belirli bir miktarının Suriye'ye bırakılmasını öngören bir anlaşma imzalanmasını istedi.

Özal'ın Suriye ziyareti sırasında iki ülke arasında iki protokol imzalandı. Bunlardan ilki güvenliğe ilişkindi ve taraflar kendi toprakları üzerinde karşı tarafa yönelik terörist faaliyetlere izin vermeyeceklerini ve silahlı eylemlere katılmış kişileri iade edeceklerini kabul ediyorlardı. İkincisi ise, ekonomik işbirliğine ilişkindi. Bu ikinci protokol Suriye'ye saniyede 500 m3 su verileceğini öngörüyordu (bu konuda bkz. s. 143-144).

Cumhuriyet

Dayanışma

Başbakan Özal, Suriye'den anlaşmayla döndü

Şam'la güvenlik ve su protokolü

Ölüm trafiği: Eroin

Meclis araştırması reddedildi

Süper emeklilik süper prim oldu

TÜSİAD: Önce enflasyonla savaş

Fransa, İran ile ilişkiyi kesti

Özal'ın Şam ziyaretinin uzun vadeli bir sonucu olmadıysa da kısa vadede Suriye kendi topraklarındaki PKK kamplarını çıkardı ve hepsinin Bekaa vadisine taşınmasını sağladı. Bununla birlikte, Türkiye'de eylem yapan PKK'lıların Suriye'den geçmelerine göz yummayı sürdürdü. Özal'ın bir seçim zaferine dönüştürdüğü Şam ziyaretinden elde edilen sonuçlar Türk kamuoyuna yansıtıldığı biçimiyle PKK'ya karşı kazanılmış bir başarı olmanın çok uzağındaydı.

Türkiye ile Suriye arasında görünürdeki yakınlaşma Irak'ı rahatsız ediyordu. 1987'de Türkiye'nin Irak'a 1 milyar dolarlık kredi açmasına rağmen Irak yönetimi Suriye'yle su konusunda yapılan görüşmelerin ve varılan

anlaşmanın dışında bırakılmış olmaktan rahatsızdı. Ayrıca, Türkiye'nin kuzey Irak operasyonundan sonra Bağdat'ın bölgede yeniden denetim kurmak amacıyla başlattığı sertlik politikası Türkmenleri de etkiliyor ve iki ülke ilişkilerinde gerilime yol açıyordu. Bu durum, İran-Irak savaşının sona ermesiyle daha da su yüzüne çıkacaktır.

İran-Irak Savaşının Sonu ve Türkiye'nin Kürt Mülteciler Sorunu

İran-Irak savaşının sona erdiği 1988'de yaşanan gelişmeler dünya kamuoyu ve Türkiye gündeminin ilk sırasına Kürt sorununu oturttu. Martta Iraklı Kürtlerin desteğiyle İran orduları Süleymaniye bölgesinin İran sınırındaki Halepçe kasabasını ele geçirdi. Bu sırada ilk kez kimyasal silah kullanılması Kürtlerin kitle halinde ölümüne neden oldu. Ancak, Irak ordusu kısa sürede toparlanarak İran ordusunun ilerleyişini durdurdu ve İran'ı ateşkese zorladı.

17 Temmuz 1988'de İran-Irak savaşının sona ermesi Bağdat'ın dikkatini kuzey Irak'a çevirmesine yol açtı. Savaştan çıkan Irak birlikleri kuzey Irak'a, 8 yıldan beri silahlı direniş yürüten Kürt muhalif hareketleri üzerine gönderildi. 800 kadar köy ortadan kaldırıldı. Bölge nüfusunu oluşturan yaklaşık 250.000 Kürt ülkenin güney ve orta kesimlerine 5 ailelik gruplar halinde yerleştirildi. Amaç sınırda insansız bölge oluşturmaktı. Ağustosta, Irak kuvvetleri Türk sınırına yakın vadilerde Kürtlere karşı kimyasal silah kullandılar. Halepçe'yi henüz unutmamış olan Iraklı Kürtler Türkiye ve İran'a doğru kaçmaya başladılar. İran sınırı kapatınca, Türkiye sınırına yığıldılar.

Ankara bir ikilemle karşı karşıyaydı: Bir yandan her geçen gün Kürt sığınmacılara kapıların açılması konusunda uluslararası baskı artıyordu, öte yandan 8 yıldan beri PKK'yla sürdürülen mücadele sonucunda psikolojik olarak Kürtlere karşı olumsuz duygular geliştiren Türk kamuoyunun tepkisi, mültecilerin getireceği ekonomik yük ve Kürt sığınmacılarla birlikte PKK'lıların da ülkeye sızabileceğinden duyulan endişe sınır kapılarının açılmasına olanak vermiyordu. Ayrıca, Türkiye'yi PKK'lı kadın ve çocukları öldürdüğü gerekçesiyle eleştiren KYB lideri Celal Talabani'nin Nisan 1988'de gerçekleştirdiği ABD ziyareti, Türkiye'de, Washington'un SSCB'nin Körfez'e inmesi tehlikesine karşı kendisine bağlı bağımsız bir Kürt devleti kurma projesini uygulamak isteğinin ilk işareti olarak algılanmıştı ve şimdi bölgedeki istikrarsızlığın artmasının bu projenin gerçekleştirilmesine olanak yaratacağından endişe ediliyordu.

Başlangıçta Türkiye Irak'la olan sınırını kapattığını açıkladı ve sınırı geçmiş olanları Irak'a geri gönderdi. Ancak, yığılma ve baskılar artınca, Kürtlerin sınırın Türkiye tarafında kalmalarına kısa bir süre için izin verildi, 2 gün sonra da bunlara geçici ikamet verileceği ama siyasî mülteci statüsü tanınmayacağı açıklandı.

Bu sırada Irak 1984 protokolüne dayanarak sıcak takip hakkını kullanma izni isteyince uluslararası kamuoyunun baskısı altındaki Ankara, kendisi 3 kez bu hakkı kullanmış ve Irak topraklarında operasyon yapmış olmasına rağmen, Irak'tan kaçanların silahtan arındırılarak Türkiye'ye kabul edildiklerini ve bu kişilerin Irak karşıtı faaliyet göstermelerine izin verilmeyeceğini bildirerek, Bağdat'ın isteğini reddetti. Bunun üzerine Irak Sıcak Takip Protokolünü iptal edecek, ama Türkiye de Iraklı Kürtlerde kimyasal silah izine rastlanmadığını açıklayacaktır.

Eylül 1988'de Türkiye'ye 63.000 Iraklı Kürt sığınmıştı ve bunlar 12 kampa yerleştirilmişti. Türkiye ciddi bir mülteci sorunuyla karşı karşıyaydı. Ayrıca, bu mültecilerin yaşam koşulları konusunda da Batı'dan sürekli eleştiri alıyordu. Konu iç politikada tartışılmaya başlandı. Savaş boyunca Kürtleri destekleyen İran'ın sınırlarını kapamasına dikkat çekilerek, Irak'la ilişkilerin gerginleştirilmesine karşı çıkanlar Bağdat'la birlikte Kürtlere karşı da ortak mücadele yürütmek gerektiğini ileri sürüyorlardı. Buna karşın, Özal hükümeti, AB'ye 1987'de tam üyelik başvurusunu göz önünde tutarak Batı'ya insan haklarına saygılı bir ülke imajı vermek ve belediye seçimlerinde güneydoğu oylarını artırmak kaygısıyla politikasını belirledi ve sınırları açtı.

Kürt mülteciler sorunu Türkiye açısından uzun vadede sonuçlar doğurdu. Herşeyden önce Irak'la 1980'den beri süren yakın ilişkiler sona erdi. Türkiye'nin politikasına karşı Irak kuzeyde Türkmenlere karşı politikasını sertleştirdi ve 25 Türkmen'i idam etti, Kerküklü Türkmenleri de güney bölgelerinde iskâna zorunlu tuttu. Ayrıca, Irak güçlerinin bölgeyi terk etmesinden sonra, boşalan kamplara PKK yerleşti. Nihayet, Türkiye bu süreç içinde kuzey Iraklı liderlerle ilişki kurma olanağı elde etti.

1989 gerek Türkiye, gerek PKK açısından politik sertleşme yılı oldu. 17 Ağustosta Genelkurmay Başkanı Torumtay bir açıklama yaparak, silaha silahla karşılık verileceğini söyledi. Aynı gün Başbakan Özal, bölge ile ilgili hiçbir politik tedbirin düşünülmediğini, mevcut (askerî) tedbirlerin artırılacağını söyleyerek, artık politikanın belirlenmesinde askerlerin ağırlıklı rol oynayacağını duyurdu. Türkiye'nin politikasının karşısında PKK geri adım atmadığı gibi, özellikle öğretmen, doktor gibi sivil memurlara yönelik eylemlerini artırdı. Güvenlik güçleri ile PKK arasında kalan bölge halkı seçim yapmak durumunda kalıyor ve bu da daha etkili olan PKK'ya yeni kaynak sağlıyordu.

PKK'yla mücadele Türkiye'yi doğal olarak Suriye'yle karşı karşıya getiriyordu. 1 Ekim 1989'da Özal bir açıklama yaparak Suriye'yi Türkiye'ye yönelik düşmanca tutumundan dolayı eleştirdi, 1987 protokolüne uymadığı konusunda ciddi şüpheleri bulunduğunu belirtti ve Türkiye'nin kozunu ortaya sürdü: Eğer Suriye imzaladığı protokole uygun davranmaz ve PKK'ya destek vermeyi sürdürürse, Türkiye de 1987'de imzalanan ikinci protokole uymayabilir ve Suriye'ye saniyede 500 metreküp su vermekten vazgeçebilirdi.

Suriye Türkiye'yle su sorununu kesin çözüme kavuşturmadan PKK kozundan vazgeçmek niyetinde değildi. Türkiye'nin sert tutumuna sertlikle yanıt verdi. 21 Ekim 1989'da iki Suriye MiG-21 savaş uçağı Hatay'ın Samandağ ilçesinde sınırı ihlal ederek bir Türk tapu kadastro uçağını düşürdü. Şam'dan yapılan açıklamada olayın bir kaza olduğu, Türkiye'ye gerekli tazminatın ödeneceği ve suçluların cezalandırılacağı söylendiyse de, Türk kamuoyunun kuşkuları bu açıklamalarla giderilemedi. Suriye politikasını, resmî bir görevi olmamakla birlikte devlet yönetiminde etkisi bilinen Hafız Esat'ın kardeşi Cemil Esat dile getirdi; Kasımda verdiği demeçte bölgede bir Kürt devletinin kurulmasının gerekli olduğunu, PKK'ya siyasal ve lojistik destek verildiğini söyledi. Bunun üzerine İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu'nun Suriye'ye yapacağı ziyaret iptal edildi. İki ülke ilişkilerinin giderek gerginleştiği sırada Suriye Enformasyon Bakanı Muhammed Salman'ın bir Kıbrıslı Rum

gazeteciyle yaptığı röportajda Hatay'ın Türkiye'nin bir parçası olmadığını söylemesi Şam'ın eski bir konuyu yeniden alevlendireceğini gösteriyordu.

2) Su Sorunu

Sorunun Geçmişi

Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusu 1960'lardan beri Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki görüşmelerin gündeminde yer almakla birlikte, 1980'lerde sorun haline geldi; teknik boyutunu aşarak siyasal içerik kazandı. Doğal kaynakların siyasal ilişkilerde güç aracı olarak kullanılmasının en etkili örneğini 1970'lerde petrol bunalımı sırasında Araplar göstermişlerdi. Türkiye, dış politikasında suyu bir araç olarak kullanmayı ve su politikası oluşturmayı uzun süre düşünmezken, 1980'lerde PKK terörünün gündemin ilk sırasına yükselmesi ve özellikle Suriye'yle PKK arasındaki bağlantının ortaya çıkması Ankara'nın giderek su ve terörü bağlantılandırmasına ve suyu Orta Doğu politikasında bir faktör olarak kullanmasına yol açtı. Öyle ki, 1995'e gelindiğinde dönemin Dışişleri Bakanı Deniz Baykal, "Suriye komşu bir devlet olarak terörist bir örgütün karargahı olmaya son vermelidir. Terörün kanıyla kirlenen ellerin daha fazla 'su' ile temizlenebileceği düşünülebilir. Ancak, Türkiye hiçbir zaman terörün kullanılmasına karşılık su pazarlığı yapmayacaktır" derken, aslında bu iki konunun ne denli birbiriyle bağlantılandırıldığını da ortaya koyuyordu.

Hafız Esat: Türkiye'den çıkıp Suriye'den geçen Dicle nehri üzerindeki barajlardan şikayetçiyiz, ama Suriye'den gelip Türkiye'ye geçen Asi nehri üzerindeki barajları sorun yapmayışınızdan çok memnunuz.

(Ali Ulvi)

(Editörün Notu: Haritada Fırat ve Dicle'nin adları yer değiştirmiştir.)

Orta Doğu'da su sorunu Fırat, Dicle ve Türkiye açısından Asi ırmaklarının sularının paylaşımı sorunu olarak özetlenebilir (bkz. **Fırat, Dicle ve Asi'nin Fiziksel Özellikleri ve Tarafların Kullanım Hedefleri** kutusu, s. 141). Tarihin ilk çağlarından beri bölge tarımı için vazgeçilmez kabul edilen bu akarsuların paylaşımı konusunun 1960'lardan itibaren gündeme gelmesinin nedeni tarım dışı kullanımın başlaması ve Irak ile Suriye'nin, daha önce bu sulardan en az yararlanan Türkiye'nin barajlar kurması sonucunda, özellikle Fırat'ın sularının niceliksel ve niteliksel değişime uğrayarak tarımı olumsuz etkilediğini ileri sürmeleridir.

Fırat, Dicle ve Asi'nin Fizikî Özellikleri ve Tarafların Kullanım Hedefleri

Murat ve Karasu ırmaklarının birleşmesinden oluşan Fırat, 2935 km uzunluğundadır ve bunun 1170 km'si Türkiye sınırları içindedir. Yıllık debisi minimum 200 m^3/sn, maksimum 4000 m^3/sn olup, yıllık su miktarı 35.58 milyar m^3'tür.

Batman çayının diğer kollarla birleşmesiyle oluşan Dicle, 523 km'si Türkiye sınırında olmak üzere 1900 km uzunluğundadır. Yıllık debisi ortalama minimum 240 m^3/sn, maksimum 6000 m^3/sn olup, yıllık su miktarı 48.67 milyar m^3'tür.

Lübnan'da doğan ve bu ülkede 40 km aktıktan sonra, Suriye'de 120 km ve Türkiye'de 88 km katederek Hatay'da denize dökülen Asi, 248 km uzunluğundadır ve yıllık su miktarı 1.2 milyar metreküptür. Türkiye'nin özellikle son yıllarda Asi'yi görüşmelere katmak istemesine rağmen, Suriye Hatay'ı Türkiye'nin egemenliğinde kabul etmediği için ortak ırmak saymamakta ve görüşmelere katmayı reddetmektedir.

(M. Fırat)

Fırat ve Dicle Havzalarının Su Potansiyelleri ve Kıyıdaş Ülkelerin Tüketim Hedefleri
(Yılda milyar metreküp olarak)

FIRAT	**Türkiye**	**Suriye**	**Irak**	**Toplam**
Su potansiyeli	31.58 (% 88.7)	4.00 (% 11.3)	0.00	35.58 (% 100)
Tüketim hedefleri	18.42 (% 35)	11.50 (% 22)	23.00 (% 43)	52.92 (% 100)
DİCLE	**Türkiye**	**Suriye**	**Irak**	**Toplam**
Su potansiyeli	25.24 (% 51.9)	0.00	23.43 (% 48.1)	48.67 (% 100)
Tüketim hedefleri	6.87 (% 13)	2.60 (% 4)	45.00 (% 83)	54.47 (% 100)

(Kaynak: TC Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sınıraşan Sular Dairesi, *Orta Doğu'da Su Sorunu*)

Fırat ve Dicle daha önce ikili anlaşmalara konu olurken (bkz. **Türkiye ile Suriye ve Irak Arasında Akarsulara İlişkin İkili Antlaşmalar** kutusu, s. 142), 1964'te Türkiye'nin Keban barajının yapımına başlaması üzerine Eylülde Suriye sınıraşan akarsu kullanımının bir anlaşmaya bağlanması gerektiğini belirtti. 1965'te Irak konuyu gündeme getirdi ve üç ülkenin bir anlaşmaya varmak üzere ortak toplantı yapmasını önerdi. Türkiye sadece Fırat ve Dicle sularının değil, üç ülkeyi ilgilendiren tüm akarsuların, yani Asi'nin de tabi olacağı bir düzenleme yapılması gerektiğini ileri sürünce, Suriye'nin buna karşı çıkması üzerine ortak bir toplantı yapılamadı. Bununla birlikte, bölgenin en büyük barajı olan Keban'ın yapımı sırasında, 31 Ağustos 1966'da, Türkiye Uluslararası Kalkınma Ajansı (AID) adlı ABD kurumuyla imzaladığı kredi anlaşmasında 40.000.000 dolarlık kredi alırken, Irak ve Suriye hükümetleriyle düzenleme yapmak amacıyla çabalarını sürdüreceği ama bu konu-

da bir başarı sağlanamazsa baraj rezervuarının ilk doldurulması sırasında aşağı havza devletlerine yeterli miktarda su bırakacağı konusunda güvence verdi. Bu miktar AİD ile yapılan protokolde 350 m^3/sn olarak belirlendiyse de, Irak ve Suriye hükümetleriyle yapılan görüşmelerden sonra alınan kararlarla önce 400 m^3/sn'ye, daha sonra da 450 m^3/sn'ye çıkarıldı.

Türkiye ile Suriye ve Irak Arasında Akarsulara İlişkin İkili Antlaşmalar

1) Türkiye ile Suriye arasında akarsulara ilişkin anlaşmalar:

Türkiye ile Suriye'nin mandater devleti olarak Fransa arasında imzalanan iki anlaşma akarsulara ilişkin hüküm içermektedir. 1921 Ankara Anlaşmasının 12. Maddesi *"Kuveik suyu, Halep kenti ile kuzeyde Türk kalan bölge arasında, hak gözetilerek, iki tarafı tatmin edecek biçimde bölüşülecektir. Halep kenti, bölgenin gereksinimini karşılamak üzere, kendi yapacağı harcamalarla, Türk toprağı üzerinde Fırat'tan da su alabilecektir"* diyerek hakkaniyet ilkesini göz önünde tutmuştur. 30 Mayıs 1926 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesinin 13. Maddesi ise, suların kullanımında verimi artırmak amacıyla yapılacak çalışmalarda iki ülkenin işbirliğini öngörmektedir.

2) Türkiye ile Irak arasında 29 Mart 1946 Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması:

Türkiye ve Irak arasında 29 Mart 1946'da imzalanan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasının 1 numaralı eki "Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü"dür. Protokol, bu iki akarsuyun denetime alınması ve gerekli yararın sağlanması için yapılacak ortak çalışmalardan söz etmektedir.

Protokolün 4. Maddesi özellikle önem taşımaktadır. Bu madde dikkate alınırsa, Türkiye'nin söz konusu akarsular üzerinde yapmış olduğu tüm tesisler için, ki bunlara tüm barajlar dahildir, Irak'la anlaşma yapması gerekmektedir. Ayrıca, protokolün amacı ve genelde tümü, Irak'ın düzgün su alma isteğini ve gereksinimini vurgulamakta, hatta bu yolda Irak'a mali yük getirmektedir. Bu haliyle, Türkiye'yi birçok faaliyetinde bağlaması gereken protokol fiiliyatta iki tarafca da gündeme getirilmemiş, adeta gözardı edilmiştir.

(M. Fırat)

Keban barajı yapımının tamamlanması üzerine Mart 1974'te doldurma işlemleri başlayınca hem Irak, hem de Suriye Fırat sularından üzerinde anlaşmaya varılmış olan miktardan daha az su gönderilmesinden şikayetçi oldular. Türkiye birkaç ay için 100 m^3/sn'den fazla su bırakamayacağını bildirince tartışmalar yeniden başladı. Üçlü bir anlaşma yapılmasına ilişkin Suriye isteği Türkiye tarafından kabul edilmedi ama bırakılan su miktarının 300 m^3/sn'ye çıkarılması üzerine ilişkiler normale döndü. Keban barajının yapımından hemen sonra 1975'te Suriye'nin Fırat üzerinde yapımına başladığı Tabka barajının tamamlanması Suriye ile Irak arasında yeni bir anlaşmazlığa yol açtı.

Su, üç ülke arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli öğe haline gelmişti. Nitekim 1976'da Fırat üzerinde Karakaya barajının yapımı sırasında ilişkilerde yaşanan gerilimler bunun en açık göstergesi oldu. 20 Kasım 1977'de Irak, Kerkük-Yumurtalık petrol hattından petrol akıtmayı durdurdu. Gerekçe olarak Türkiye'nin kendisine olan 330.000.000 dolarlık borcunu ödemediğini gösterdiyse de, Karakaya barajının yapımı sırasında bırakılacak suların azalacak olması asıl nedendi. Nitekim Bağdat, kesilmesi Türk ekonomisine büyük darbe vuran petrol boru hattının yeniden çalış-

ması için petrol borcu görüşmelerinin ancak Fırat sularının normal akışına kavuşmasından sonra başlayabileceğini söyledi. Türkiye bu güvenceyi verince, Irak Ağustos 1978'de bir anlaşma imzaladı. Türkiye'nin petrol borcunu Irak'a buğday satarak takas yoluyla ödeyeceğini öngören anlaşmada su konusuna yer verilmediyse de, Enerji Bakanı Deniz Baykal'ın anlaşmanın imzalanmasından sonra yaptığı açıklamada ortak bir komisyon kurularak Irak'ın su gereksiniminin tesbit edileceğini ve bu ülkenin mağdur edilmeyeceğini bildirmesi pazarlığın hangi konuda yürütüldüğünün ipuçlarını veriyordu.

GAP Başlıyor

1983'te Güneydoğu Anadolu Projesinin (GAP) başlatılması Irak ve Suriye'yi daha da endişelendirdi. Keban ve Karakaya barajları yalnız hidroelektrik enerji üretimi amacıyla kullanılacakken, 14'ü Fırat üzerinde olmak üzere 22 baraj ve 11'i Fırat üzerinde olmak üzere 19 hidroelektrik santral, ayrıca 30'u sulama şebekesinde inşa edilecek ara depolama, 1'i yükleme havuzu olmak üzere 47 depolama tesisi ve sulama tesisleri için gerekli 86 pompa istasyonunun yapımını öngören GAP entegre ve kapsamlı bir projeydi. 9 milyar dolara malolması ve 30 yılda tamamlanması beklenen GAP'la hidroelektrik enerji üretiminde 27 milyar kilovat saat artış ve 1.700.000 hektar tarım arazisinin sulanması sağlanacaktı. Proje kapsamı içinde Atatürk barajı sularını Harran ve Ceylanpınarı ovalarına taşıyacak 26 km uzunluğundaki dünyanın en uzun iki sulama tüneli de yer alıyordu. Dolayısıyla GAP'ın tamamlanmasından sonra Fırat ve Dicle sularında sadece niceliksel değil, sulamadan kaynaklanan niteliksel değişiklikler de (kirlenme) meydana gelecekti. Ancak, Suriye ile Irak'ı endişelendiren bu olumsuz etkilerinin yanı sıra GAP'ın olumlu etkileri de olacaktı; Fırat ve Dicle'nin akışında hava koşullarına bağlı olarak yaşanan düzensizlikler sona erecek, su kullanımı daha ekonomik gerçekleşecek ve iklim koşullarında meydana gelecek değişiklik tarım ürünlerinin çeşitlenmesine yol açacaktı.

GAP'ın başlaması üzerine Türkiye Dünya Bankasından kredi almak istedi. Su yollarını barajlama işleminde dış kredi alabilmek için aşağı havza ülkelerinin onayı gerekiyordu. Irak ve Suriye bu onayı vermeyi reddettiler. Bunun üzerine Dünya Bankası projeyi desteklemekten vazgeçti ve kıyıdaş ülkelerle kota anlaşması koşulunu getirdi. Ancak, GAP'ın gerçekleşmesini engelleyemediler çünkü dış kredi alamayan Türkiye projeyi tümüyle kendi kaynaklarıyla uygulamaya karar verdi. Bunun üzerine 1980'de Irak'la Karma Ekonomik Komisyon Protokolü imzalandı. 1983'te Suriye'nin de katıldığı bu protokole uygun olarak bölgesel sulara ilişkin görüş alışverişinde bulunmak üzere Ortak Teknik Komite kurularak çalışmalara başladı.

1980'lerde Irak tüm dikkatini İran'la yürütmekte olduğu savaşa yoğunlaştırdığı ve içinde bulunduğu koşullarda Türkiye'yle ilişkileri öncelik taşıdığı için su sorunu daha çok Suriye tarafından gündeme getirildi. Suriye'nin bu konuda hassas ve ısrarlı olmasının diğer bir nedeni 1986 yılında başlattığı ekonomik açılma politikasıydı. Bu politikanın amacı tarımsal üretimi ve tarım ürünleri ihracatını artırmak yoluyla dış ticaret açığını kapatmaktı. Bu amaçla Fırat kıyısında binlerce dönümlük devlet arazisi özelleştirildi, tarımsal yatırım teşvik edildi. Suya duyduğu gerek-

sinimin arttığı bu dönemde Suriye'nin GAP'ın başlatılmasına tepki duymasının nedenleri açıktır (Tür, s. 111-112).

Karakaya barajının tamamlanması yaklaşırken, Suriye Başbakanı Abdülrauf Al Kasım Mart 1986'da Ankara'yı ziyaret etti ve Türkiye'nin GAP'la birlikte suyu azaltması durumunda Suriye'nin elindeki imkânlarla buna cevap vereceği uyarısında bulundu. Bununla birlikte görüşmeler olumlu bir havada geçti ve işbirliği içinde çalışmak üzere 4 komite kuruldu: uluslararası konular, sınır güvenliği, su ve elektrik, ticaret ve ekonomi. Su ve elektrik komitesinin toplantısında Suriye heyeti bir kez daha Karakaya ve Atatürk barajlarının doldurulması sırasında Türkiye'den yeterli miktarda su bırakılmasını talep etti ve Türk heyeti de gayriresmî olarak saniyede 500 m^3 su bırakılacağına ilişkin söz verdi. Suriye'nin PKK'ya destek sağlamayacağını belirtmesi su ve terör konusunun bağlantılandırıldığı izlenimi vermesine rağmen, böyle bir pazarlık ilişkisinin söz konusu olmadığı resmî yetkililerce tekrar tekrar vurgulandı.

Karakaya barajının 1987'de tamamlanması konuyu yeniden alevlendirdi. Suyun yüzde 27 oranında azalacağından endişelenen Suriye ve Irak durumu protesto ederek, tek taraflı vaadlerle suların akışının düzenlenemeyeceğini, üçlü bir anlaşma yapılması gerektiğini bildirdiler. Türkiye böyle bir anlaşmayı reddetti.

Karakaya ve Atatürk barajlarının yapımı ve PKK eylemlerinin artması sonucunda Suriye'yle gerginleşen ilişkileri düzeltmek üzere, daha önce PKK konusu anlatılırken de sözü edildiği gibi, 17 Temmuz 1987'de Başbakan Özal Şam'ı ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında Güvenlik Protokolünün yanı sıra Ekonomik İşbirliği Protokolü imzalandı. Söz konusu protokolün 6. Maddesinde, "*Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar Türk tarafı, Türkiye-Suriye sınırından yıllık ortalama olarak 500 m^3/sn'den fazla su bırakmayı taahhüt eder. Aylık akışın 500 m^3/sn altına düştüğü durumlarda farkın gelecek ay kapatılmasını kabul eder*" denilmekteydi. Irak ve Suriye, Türkiye'nin taahhütünün "Atatürk barajının doldurulması sırasında ve Fırat sularının nihai tahsisine kadar" geçerli olduğunu ileri sürerek 1990'larda 1987 protokolünün yerine yeni bir üçlü anlaşma yapmayı önermeye ve 700 m^3/sn talep etmeye başlayacaklardır.

Barış Suyu Projesi

Özal, genel dış politika anlayışının doğal sonucu olarak, Suriye'yle de ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesinin siyasal sorunları çözeceğine inanıyordu ve bu anlayış çerçevesinde Suriye yetkililerine çeşitli ortak projeler de sundu. Suriye'de doğal gaz ve petrol aramalarına Türkiye'nin yardım etmesi, bu ülkeye elektrik verilmesi, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin sularının içme suyu olarak borularla Arap ülkelerine taşınması bu projeler arasındaydı. Su sıkıntısı çeken Suriye için Barış Suyu Projesi olarak adlandırılan bu son öneri dikkat çekiciydi. Türkiye, kendi topraklarında doğan ve yine kendi topraklarında denize dökülen Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin kendi kullanımından arta kalan sularını iki boru hattıyla S. Arabistan ve Umman'a taşınmasını öneriyordu. 1986'dan beri hazırlanan ve fizibilite çalışmaları Brown-Root firması tarafından yapılan projeye göre, birinci boru hattından günde 3.500.000 m^3 su Hatay üzerinden Suriye'ye girecek ve Ürdün'den geçerek S. Ara-

bistan'ın Mekke ve Cidde kentlerine gidecekti. İkinci hattan ise günde 2.500.000 m^3 verilecek olan su, Suriye, Ürdün ve S. Arabistan'ın doğusundan Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'a kadar ulaşacaktı.

Türkiye tarafından 1987'de gündeme getirilmekle birlikte 1988'de resmen önerilen bu proje Arap devletleri sıcak bakmadıkları için hayata geçirilemediyse de bir dönem Özal'ın Araplara yönelik en önemli kozu olarak sunuldu. Arap devletlerinin Barış Suyu Projesini reddederken ileri sürdükleri resmî gerekçe maliyetinin yüksek oluşuydu. Ancak dile getirilmeyen asıl nedenlerin siyasal olduğu açıktı: Herşeyden önce, Türkiye'nin bu projeyle İsrail'e su sağlamayı planladığından kuşkulanan Araplar, Ankara'nın bu yolla bölgede söz sahibi olmasını ve su gibi hayati bir konuda güçlü bir Türkiye'ye bağımlı hale gelmeyi istemiyorlardı. Türkiye'nin Arap ülkelerine su satmak yerine Fırat ve Dicle sularının paylaşılması konusunda olumlu yaklaşım sergileyerek iyi niyetini göstermesi gerektiği konusundaki görüşler Arap kamuoyunda ağırlık kazanınca, Ankara projeyi rafa kaldırdı.

Irak dışarda bırakılarak Türkiye'yle Suriye arasında imzalanan 1987 protokolünün uzun ömürlü olmayacağı kısa sürede ortaya çıktı. Türkiye, 23 Kasım 1989'da Suriye ve Irak'a 13 Ocak-13 Şubat 1990 tarihleri arasında Atatürk barajının rezervuarını doldurmak amacıyla Fırat'ın yatağını değiştireceğini bildirdi. Nehrin yönünün değiştirilmesinden önce, Suriye'ye barajın aşağı kısmından saniyede 120 m^3 su sağlanacağı garanti edilmiş ve 23 Kasım-13 Ocak tarihlerinde, ileride yaşanacak azalmayı telafi etmek için bırakılan su miktarının 750 m^3'e çıkarılacağı bildirilmişti. Böylece, 1987 protokolüne uygun olarak Suriye'ye bırakılan su miktarı saniyede 509 m^3 olacaktı. Türkiye, baraj rezervuarının doldurulması işleminin, Irak ve Suriye'nin su ihtiyacının minimum olduğu kış aylarında yapılacağını da belirtmişti. Bu kararı ileride yapılacak benzer kesintilerin ilki olarak algılayan Suriye durumu protesto etti ve Türkiye'nin kararından vazgeçmesini istedi.

Irak ve Suriye'de duyulan rahatsızlığı gidermek üzere dışişleri bakanı Ocak 1990'da bölge ülkelerini ziyaret ederek, Türkiye'nin komşularına baskı yapmak gibi bir politikası olmadığını, kesintilerden Türk çiftçilerinin de etkileneceğini, daha önceden fazla su bırakılarak komşu ülkelerin en az etkilenmesine çaba gösterildiğini anlattı. Ama, olumlu bir sonuç elde edemedi. Bu arada Türkiye'ye Fırat ve Dicle sularının paylaşılması konusunda üçlü anlaşma yapma konusunda isteklerini yineleyen Suriye ve Irak, bunun ilk örneğini vermek üzere aralarında bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'den Suriye sınırına giren Fırat sularının yüzde 58'i Irak'ın, yüzde 42'si Suriye'nin kullanımına ayrılacaktı.

1990'a gelindiğinde bölge sularının paylaşılması konusunda tarafların tezleri ve çözüm önerileri açıklık kazanmıştı.

Tarafların Tezleri ve Çözüm Önerileri

Orta Doğu'da Fırat ve Dicle başta olmak üzere suların paylaşımı konusunda Türkiye ile Irak ve Suriye'nin tezleri arasındaki temel fark üç noktada özetlenebilir (TC Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sınıraşan Sular Dairesi, s. 37-43): 1) Türkiye Fırat ve Dicle'yi sınıraşan, Irak ve Suriye ise uluslararası sular olarak nitelemektedirler. 2) Türkiye bu akarsuların ilgili ülkeler arasında hakkaniyete dayalı tahsisini öngörürken, Irak ve Suriye paylaşma ilkesini savunmaktadırlar. 3. Türkiye bu akarsula-

rın kendi topraklarındaki bölümünün egemenliğinin kendisine ait olduğunu ileri sürerek, suların paylaşılması konusunda üçlü bir anlaşmanın hukuksal değil, siyasal bir tavır olacağını ileri sürmekte ve reddetmektedir. Oysa Irak ve Suriye uluslararası sular olarak niteledikleri Fırat ve Dicle sularının paylaşılması konusunda üçlü bir anlaşma yapmak istemektedirler.

a) Irak'ın Görüşleri

- Irak binlerce yıldan beri Fırat ve Dicle'den sulama amaçlı yararlanmış ve bu amaçla birçok tesis kurmuştur. Irak'ın Fırat ve Dicle üzerinde "kadim [eski] sulamaları" nedeniyle "müktesep hakları" bulunmaktadır.
- Atatürk barajının ilk doldurulması aşamasında Türkiye uluslararası hukuk kurallarını çiğneyerek bu konuda Irak'a zamanında bilgi vermediği gibi, su miktarını taahhüt ettiği miktarın altına düşürerek Irak halkını zor durumda bırakmıştır. Bununla da kalmayarak, yeni barajlar ve tesisler inşa etmek suretiyle aşağı kıyıdaş devletlerin mağduriyetine yol açacaktır.
- Fırat ve Dicle suları matematiksel formülle bölüşülmelidir. Bunun için her ülkenin ihtiyacı olan su miktarı her proje için ayrı ayrı ve projenin işletmede, inşa halinde veya planlanmış olduğu belirtilerek bildirilmeli, her iki akarsu için ayrı ayrı hidrolojik veriler teati edilmelidir. Ortak Teknik Komite, tüm bu verileri derledikten sonra, her akarsu için ayrı ayrı olmak üzere, önce işletmedeki, sonra inşa halindeki, nihayet planlanmış projeler için su ihtiyaçlarını saptamalıdır.
-Türkiye, 1987 protokolüyle Atatürk barajı tamamlanıncaya kadar Fırat'tan Suriye sınırında aylık ortalama 500 m^3/sn su bırakmayı taahhüt etmiştir. Atatürk barajının tamamlanmasıyla bu protokol geçerliğini yitirmiştir. Nihai tahsis daha yüksek bir miktar üzerinden yapılmalıdır ve bu miktar 700 m^3/sn'den aşağı olmamalıdır. Fırat'ın yıllık ortalama debisi 1000 m^3/sn olduğuna göre, bu miktarı üç eşit parçaya bölerek 1/3'ünü Türkiye'ye bırakıp, kalan 2/3'ünü Suriye ve Irak'a göndermek adil ve makul bir yaklaşımdır.

b) Suriye'nin Görüşleri

- Fırat ve Dicle uluslararası su yolları olup "ortak kaynaklar" niteliğindedirler. Bu kaynaklar havza ülkeleri arasında belirli oranlarla paylaşılmalıdır ve bu paylaşım salt matematik bir formülle gerçekleştirilmelidir. Bunun için her ülke iki akarsudan ihtiyacı olan su miktarını ayrı ayrı bildirmeli, ikisinin kapasitesini ayrı ayrı saptamalı ve üç kıyıdaş ülkenin belli bir akarsudan almak istediği toplam miktar o akarsuyun debisinden fazla olursa, geri kalan miktar, oransal olarak herbir ülkenin talep ettiği miktardan düşülmelidir.
- Atatürk barajı rezervuarının ilk doldurulması sırasında Türkiye iyi komşuluk ilkesine aykırı biçimde hareket ederek Fırat sularını önemli ölçüde azaltmış ve Suriye'nin tarımına, enerji üretimine, içme suyu gereksinimine büyük zarar vermiştir. Bu şekilde Türkiye Suriye üzerinde siyasi baskı kurmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, Barış Suyu ve diğer su satışı projeleri Türkiye'nin Orta Doğu'daki liderlik hayallerinin ürünüdür. Fırat'tan yeterli suyu bırakmayan Türkiye'nin su satışı projeleri sunması çelişkili bir politika oluşturmaktadır.

- Bir ülkenin uluslararası su kullanımında modern ve ekonomik teknikleri kullanması, o ülkeye söz konusu akarsudan daha fazla su kullanma hakkı vermez.

- Uluslararası Hukuk Komisyonunun çalışmaları bir an önce tamamlanarak, konuyla ilgili kuralların yerleşmesi sağlanmalı, böylelikle uluslararası bir suyun "paylaşımında" havza ülkeleri arasında çıkacak her türlü uyuşmazlık Uluslararası Adalet Divanı gibi kuruluşlarla uluslararası düzeyde tartışılmalı ve çözüme kavuşturulmalıdır.

- Havza ülkeleri arasındaki görüşmelerde "uluslararası gözlemciler" bulunmalı ve yapılacak "paylaşımlar" sonucunda bu "paylaşımı" engelleyen ülke veya ülkelere BM, söz konusu gözlemcilerin görüşleri çerçevesinde yaptırımlar uygulamalıdır.

-Fırat sularının paylaşımı konusunda ilgili devletler arasında bir anlaşma yapılmalıdır.

c) Türkiye'nin Görüşleri

- Uluslararası değil, sınıraşan sular olan Fırat ve Dicle'nin kendi topraklarındaki bölümünde Türkiye'nin egemenlik hakları mevcuttur ve Irak ile Suriye, iddialarıyla Türkiye üzerinde uluslararası baskı yaratmak istemektedirler. Oysa iddiaları bilimsellikten uzaktır: Uluslararası hukukta "müktesep hak" tek başına bir önem taşımamaktadır; ortak kaynakların matematik formülle bölüşülmesi fikri Uluslararası Hukuk Komisyonunda başlangıçta reddedilmiş olup, "hakça kullanım" prensibiyle çelişmektedir; "ortak kaynakların paylaşılması" sınıraşan sularla ilgili kabul görmeyen bir yaklaşımdır çünkü sınıraşan sular "bölüşülebilir doğal kaynaklar" olarak kabul edilmemektedir.

- Irak ve Suriye'nin Atatürk barajı rezervuarının ilk doldurulması sırasındaki Türkiye'nin tutumuna ilişkin iddiaları ve kendileri açısından sulanabilir tarım arazisi olarak verdikleri bilgi ve rakamlar doğru değildir.

- Fırat ve Dicle'yle birlikte Asi'nin de göz önünde tutulması gerekmektedir ve bu çerçevede suların paylaşımı değil tahsisi söz konusu edilmelidir. Suların tahsisi için de uyulması gereken uluslararası hukukça kabul edilmiş ilkeler vardır: 1) "Suların hakça ve akıllıca kullanımı" ilkesi çerçevesinde bilimsel ve objektif ortak kriterler geliştirmek gerekmektedir. 2) "Önemli zarar vermeme" ilkesi sınıraşan nehirlerde kıyıdaş ülkelerin suyun kullanımında birbirlerine zarar verici eylemlerden kaçınmalarını gerektirir. Türkiye, hiçbir zaman, Fırat ve Dicle havzası sularını aşağı kıyıdaş ülkelere karşı bir silah olarak görmemiş ve kullanmamıştır. Hakkaniyet ilkesi çerçevesinde Fırat'tan taahhüt ettiği su miktarını göndermeye azami ölçüde dikkat etmiştir.

- Orta Doğu'da su sorunu sadece miktar ve paylaşım sorunu değildir. Sorunun uzun vadeli ve kalıcı çözümü için ilgili her ülke kendi su politikasını gözden geçirmelidir. Su israfını önleyici tedbirler almalı, akılcı fiyat uygulaması yoluna gitmeli, atık suların tasfiye edilerek yeniden kullanıma sokulması için ulusal ve bölgesel projeler geliştirmeli, sulamada yüksek teknoloji uygulamalı, tarımda uygun ürünleri seçmelidir.

Tarafların Orta Doğu'nun siyasal konjonktürü içinde sadece bir teknik ve hukuk sorunu olarak değil, siyasal bir sorun olarak da ele aldıkları su konusu 1990'lı yıllarda da ilişkilere damgasını vuracaktır.

D) Orta Doğu'yla Gelişen Ekonomik İlişkiler

1980'lerde Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle gelişen siyasal ilişkileri ekonomiye de yansıdı. 12 Eylül yönetimi sırasında Türkiye ile S. Arabistan, Körfez ülkeleri ve Libya arasında ticaret ve turizm önceki yıllarla karşılaştırıldığında büyük bir gelişme gösterirken, söz konusu ülkelere hem işçi gönderildi, hem de Türk işadamları başta inşaat sektörü olmak üzere bu ülkelerde yatırım yapmaya başladılar. İran-Irak savaşının yarattığı elverişli ortamın katkısıyla da Orta Doğu'yla yapılan ticarette büyük bir artış yaşandı. İlginç olan nokta, siyasal olarak Avrupa'dan uzaklaşan ve Orta Doğu'yla yakınlaşan Türkiye'nin ticaret tablosunda da bu durumun yansıması, yani Türkiye'nin ihracat ve ithalatında Avrupa'nın gerileyen konumunun Orta Doğu'yla doldurulmasıdır. Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin 1979-1984 arası dönemde çeşitli bölgelerle yaptığı ihracat ve ithalatta yaşanan değişiklikler gösterilmektedir (Yalçıntaş, s. 321).

Türkiye'nin İhracat ve İthalatı (1979-84)

	İhracat %		
	1979	**1983**	**1984**
İslam ülkeleri	18.1	45.1	40.6
AET	48.5	34.1	38.3
COMECON	13.3	4.0	4.0
ABD	4.6	4.0	5.2
Japonya	1.0	0.6	0.5
	İthalat %		
	1979	**1983**	**1984**
İslam ülkeleri	22.2	40.0	35.0
AET	36.1	27.9	27.6
COMECON	12.2	8.4	8.8
ABD	7.5	7.5	10.0
Japonya	4.5	3.8	3.8

1984'e kadar Orta Doğu'yla gelişen ticaret ve ekonomik ilişkiler, bu tarihten sonra, Özal hükümetlerinin ekonomiyi dış politikanın temeli sayması anlayışına rağmen gerilemeye başladı. Bunda en önemli neden İran ve Irak'ın giderek ekonomik krize girmeleri sonucunda bu ülkelerle yapılan ticaretin savaşın ilk yıllarına göre sorunlu hale gelmesidir. Ayrıca, 1983'te askerî yönetimin sona ermesinin Avrupa'yla ilişkileri normalleştirmesi ve 1987'de AT'ye tam üyelik başvurusu Avrupa'nın tekrar Türkiye'nin en büyük ticaret ve ekonomi partneri olması sonucunu doğuracaktır.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Arap Devletleriyle İlişkiler)

Akmandor, Neşet, Hüseyin Pazarcı ve Hasan Köni, *Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu*, k.y., TESAV Yayınları, 1994; Bağış, Ali İhsan (ed.), *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East*, İstanbul, Ayna, 1994; Bölükbaşı, Süha, *Türkiye ve Yakınındaki Ortadoğu*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, t.y.; Denk, B. Erdem, *Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat*, Ankara, Stratejik Araştırma ve

Kültür Yayınları, 1997; Güldemir, Uluk, *Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)*, 2. Basım, İstanbul, Tekin, 1987; Gündoğan, Ünal, "Islamist Iran and Turkey, 1979-1989: State Pragmatism and Ideological Influences", *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7, No. 1 (March 2003), pp. 1-12; İmset, İsmet G., *PKK Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı (1973-1992)*, 5. Baskı, Ankara, Turkish Daily News Yayınları, 1993; Keskin, Funda, "Suriye ve Irak ile Su Sorunu," *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara, TTK, 1999; Manisa Celal Bayar Üniversitesi, *Sınır Aşan Sularımız*, Manisa, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yayınları, 1997; Mumcu, Uğur, *Rabıta*, 23. Baskı, Ankara, um:ag, 1998; Pirim, Oktay ve Süha Örtülü, *PKK'nın 20 Yıllık Öyküsü*, 2. Baskı, İstanbul, Boyut, 1999; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990) Kesim A (Çok Taraflı Bağıtlar)*, Ankara, TTK, 1991; Şen, Sabahattin (der.), *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, Bağlam, 1993; TC Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sınıraşan Sular Dairesi, *Orta Doğu'da Su Sorunu*, Ankara, b.y., 1994; Tür, Özlem, " Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu," *Türkiye ve Ortadoğu : Tarih, Kimlik, Güvenlik*, der. Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut, 1999, s. 105-128; Yalçıntaş, Nevzat, "Economic Relations between Turkey and Islamic Countries," *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, s. 317-326.

II) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler

A) İsrail'le İlişkiler

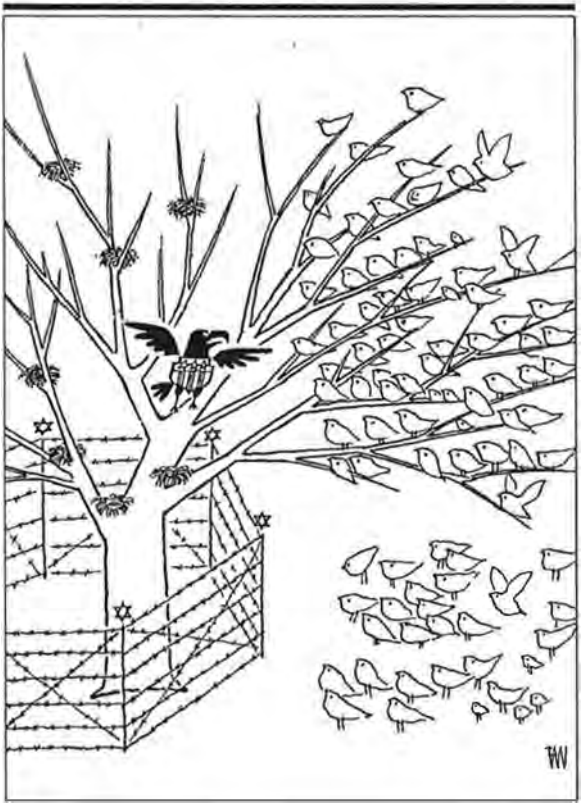
1) İsrail'in Bölgesel Eylemleri ve Türkiye

Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişiminde 70'ler boyunca gözlenen soğukluk, 80'lerin büyük bölümünde de devam etti. Bu durumun başlıca iki temel nedeni vardı: İsrail'in bölgedeki tek taraflı eylemlerinin Ankara'da doğurduğu rahatsızlık ve Filistinlilerin 1987'de başlattığı İntifada hareketinin Türk kamuoyunda yakından takip edilmesi.

Camp David anlaşmasından sonra Orta Doğu'daki anlaşmazlıkların çözülme yoluna girdiğinin sanıldığı bir dönemde, İsrail'in giriştiği, bölgesel istikrarı tehdit edici eylemler tüm dünyada şaşkınlık yarattı. 1978'den itibaren Batı Şeria'da Yahudi yerleşim bölgeleri kurmaya başlayan İsrail, Temmuz 1980'de Doğu Kudüs'ü, Aralık 1981'de de Golan Tepelerini ilhak etti. Bu arada İsrail'in başkenti Tel-Aviv'den Kudüs'e taşındı.

Doğu Kudüs'ün ilhakı ve Kudüs'ün başkent ilan edilmesi BM Güvenlik Konseyinin 476 ve 478 sayılı kararlarıyla hükümsüz bir eylem olarak nitelendi. Türkiye ise kınamanın da ötesinde, ilişkilerdeki soğukluğu güçlendiren iki önemli hamleyle İsrail'e tepkisini gösterdi. 28 Ağustos 1980'de Kudüs başkonsolosluğunu kapattı ve 2 Aralık 1980'de Tel-Aviv'deki maslahatgüzarlığını ikinci katip düzeyine indirdi.

Türkiye'nin bu tepkileri, BM'nin üye ülkelerden beklediğinin üzerindeydi. Ankara'nın diplomatik bir misyon olmayan Kudüs başkonsolosluğunu kapatması ve zaten zayıf olan diplomatik ilişkilerini daha da gevşetmesi, uluslararası konjonktürün gerektirdiğinden çok, iç siyaset dengelerinin ürünü olan şiddetli bir siyasal tepkiydi. Nitekim bu kararların, 1978'deki ikinci petrol bunalımının ödemeler dengesinde yarattığı sıkıntıyı aşma ve 12 Eylül darbesinden sonra Türkiye'nin itildiği diplomatik yalnızlığı Arap ülkelerinin dostluğuyla aşma çabalarının yoğunlaştığı bir dönemde alınması ilginçti. Daha da ilginç bir nokta Türkiye'deki darbecilerin, İsrail'in yanında yer alan ABD'nin desteğine son derece muhtaç oldukları bir dönemde bu kararı almış olmalarıydı.

Filistin Sorunu

(Tan Oral)

İsrail'in, 8 Haziran 1981'de Irak'ta inşa edilmekte olan Osirak nükleer reaktörünü bir hava saldırısıyla imha etmesinden sonra ortaya çıkan gerginlik sırasında da, Türkiye İsrail karşıtı tavrını devam ettirerek BM Genel Kurulunda yapılan oylamada, bu silahlı eylemi kınayanlar arasında yer aldı.

Türkiye bu tutumunu, Golan Tepelerinin ilhak edilmesi sırasında değiştirdi. BM Güvenlik Konseyinin 17 Aralık 1981'de aldığı 497 sayılı kararla bu eylem uluslararası hukuk açısından geçersiz sayıldığı halde Türkiye, Şubat 1982'de BM Genel Kurulunda İsrail'in kınanması için yapılan oylamada çekimser kaldı. Ankara doğrudan bir tehdit olarak algılamadığı, ama yalnızlıktan kurtulmak için zaman zaman sert çıkışlarla uyardığı İsrail'i, güneyinde "sorun çıkaran" komşusu Suriye'ye karşı yanına almak istiyordu.

Fakat Türkiye'nin genel bir tutum değişikliği içine girmediği kısa sürede görüldü. İsrail'in Haziran 1982'de Lübnan'ı işgal etmesi ve FKÖ gerillalarının Beyrut'tan atılmaları Ankara'da tepkiyle karşılandı. Özellikle İsrail ordusunun desteğindeki Lübnanlı Falanjistlerin Eylül 1982'de Sabra ve Şatilla'daki mülteci kamplarına saldırarak 1000'e yakın Filistinliyi katletmeleri kamuoyunda İsrail karşıtı duyguların yükselmesine neden oldu. TRT katliamlar sonrasında bu kamplarda çekilen görüntüleri günlerce yayınlayarak, İsrail karşıtlığının artmasına katkıda bulundu. Yine de, Lübnan'ın işgali karşısındaki resmî tepki, Doğu Kudüs'ün ilhakıyla karşılaştırıldığında alt düzeyde kaldı.

Öte yandan Lübnan'ın işgali, hiç beklenmedik bir anda Türkiye-İsrail ilişkilerinin kısa süreli bir yumuşamaya girmesine de yol açtı: 1970'lerin başından itibaren Türkiye'ye karşı eylemlere girişen Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (*Armée Secrète Arménien pour la Libération de l'Arménie; ASALA*) ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (*Justice Commandos for the Genocide of Armenians; JCGA*) adlı örgütlerin karargâhları ve temel eğitim merkezleri Lübnan'da bulunmaktaydı. Lübnan'ın işgali sırasında Ankara'ya gizli bir çağrıda bulunan Tel-Aviv,

bu kampları birlikte "temizlemeyi" önerdi. Ankara'nın olumlu yanıtı üzerine gizlice Lübnan'a gönderilen Türk görevlilerin katıldığı operasyonlarda ASALA ve JCGA'nın kampları tamamen tahrip edilirken, aralarında JCGA lideri Agop Ahcıyan'ın da bulunduğu çok sayıda militan öldürüldü (Tavlaş, 1994, s.12).

Bu olay belki de, 1990'larda hızlanacak yoğunlaştırılmış işbirliğini daha erken bir tarihte başlatabilecekken, FKÖ'nün İsrail'e karşı direnişini daha sistematik bir yapıya oturtmasıyla başlayan gelişmeler bunu önledi.

2) *İntifada'nın Getirdikleri*

Lübnan'dan çıkarıldıktan sonra Filistin hareketini Tunus'tan yönlendiren Arafat'ın çağrısıyla Aralık 1987'den itibaren, İsrail'in işgali altında bulunan Batı Şeria ve Gazze bölgesinde İntifada olarak adlandırılan büyük bir ayaklanma başladı. İntifada Filistin sorununun bir kez daha dünya gündemine oturmasını sağladı. Bu fırsatı iyi değerlendiren Arafat başkanlığındaki Filistin Ulusal Konseyi, Cezayir'de 15 Kasım 1988'de Filistin Devletinin kurulduğunu ilan etti (bkz. **İntifada** kutusu, s. 151).

Türkiye aynı gün yeni devleti resmen tanıdığını açıkladı. Türkiye'nin Mısır, Suriye, Ürdün gibi ülkelerden bile önce davranarak aldığı bu kararın ardında, 1960'ların ortalarından itibaren bölge sorunları karşısında izlenen Arap yanlısı tutumun etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, Filistin Devletinin ilanı sırasında Arafat'ın, BM'nin 181, 242 ve 338 sayılı kararlarını tanıdığını açıklayarak, İsrail ile yanyana bir devlet kurma arzusunu ortaya koyması ve FKÖ'nün terörizme karşı olduğunu vurgulaması da, Ankara'nın tanıma kararı almasını kolaylaştırmıştır.

İntifada

İntifada'yı ateşleyen olay, 8 Haziran 1987'de bir İsrail kamyonunun çarpması sonucu 4 Filistinlinin ölmesiydi. Bunun bir kaza değil, bilinçli bir İsrail eylemi olduğu yönündeki söylentilere paralel olarak bölgedeki hava gerginleşti. Bireysel bazı gösteriler 9 Aralık 1987'de yoğun katılımlı kitlesel bir protestoya dönüştü. Yaklaşık 2 yıl boyunca devam eden olaylar boyunca, kendilerine taş ve sopalarla saldıran Filistinli gençlere İsrail askerlerinin silahla karşılık vererek yüzlercesini öldürmesi, Orta Doğu'da ve tüm dünyada büyük bir tepki doğurdu. Yaşanan gelişmeler 3 temel sonuca yol açtı: Birincisi, İntifada'nın (Arapça: silkinmek) işgal altındaki topraklarda yaşayan Filistinliler, aralarındaki görüş farklılıklarını bir kenara bırakarak, daha önce eşi görülmemiş bir dayanışma içine girdiler. FKÖ'nün tüm Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olma yönünde önemli bir ilerleme sağladı. İkincisi, İsrail askerlerinin sivillere uyguladığı şiddet görüntüleri dünya kamuoyunun Filistinlilere sempati duymasına ve İsrail'in giderek yalnız kalmasına yol açtı. Mart 1988'de AT İsrail'i ağır biçimde kınayan bir karar aldı. ABD'de bile İsrail'e verilen koşulsuz desteğin sorgulanmasına başlandı. Üçüncüsü, yoğunluğunu hiç yitirmeyen gösterilerden ve yaşanan fiili savaş ortamından bunalan İsrail halkı barış istemeye başladı.

İntifada, Körfez Savaşı sonrasında bölgede yeşeren barış sürecine uygun bir zemin hazırlaması bakımından İsrail-Filistin ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Buna karşılık Eylül 2000'de başlayan İkinci İntifada (El Aksa İntifadası) ve bunu bastırmak için İsrail'in kullandığı aşırı şiddet barış sürecine büyük darbe vuracaktır (bkz. s. 577).

(Ç. Erhan)

Özal'ın başbakanlığı döneminde bir yandan İsrail'le ilişkilerin normalleştirilmesi için çaba gösterilirken, bir yandan da Filistin Devletinin tanınması gibi radikal bir adımın atılması ilgi çekicidir. Tanıma kararı kısa sürede diğer uzantılarını da beraberinde getirdi. Türkiye, İntifada sırasında İsrail askerlerinin sergiledikleri son derece sert tutumu sık sık eleştirirken, 1989'da BM Genel Kurulunun açılışı sırasında, İsrail'in toplantıya alınıp alınmaması oylamasında, her zamankinin aksine çekimser değil, red oyu verdi.

Türkiye 80'lerin sonunda, Filistin sorunu karşısında, denge politikasına yeniden dönme yönünde adımlar atmaya başladı. Ankara'nın bu konuda dengeli bir politika izleyebilmesi için İsrail'le ilişkilerini geliştirmesi gerekmekteydi. 1990'dan itibaren atılan karşılıklı adımlar, iki ülke ilişkilerinde hızlı ve kapsamlı bir canlanmanın temellerini oluşturacaktır.

ÇAĞRI ERHAN - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İsrail'le İlişkiler)
Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 2.B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991; Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Liberal Düşünce*, Kış 1999, s. 138-152; Demirer, Temel, "Pax-Americana Orta Doğu'da Ne Yapıyor?," *Özgür Üniversite Forumu*, C:I, No:4 (1998), s.5-36; Dursun, Davut, *Orta Doğu Neresi*, İstanbul, İnsan, 1995; Erhan, Çağrı, "Hilal ve Sion Yıldızı Türk-İsrail İlişkilerinin Dünü ve Bugününe Kısa Bir Bakış," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:XXI, No:202 (Ağustos-Eylül 1997), s.32-38; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel: from Ambivalence to Open Cooperation", *Studies on Turkish-Jewish History* (ed. Altabe, Atay and Katz), 1993, s. 112-129; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel and its Arab Neigbors", *Middle East Review*, Vol: 17 (Spring 1985), s.33-43; Kut, Şule, "Filisitin Sorunu ve Türkiye," *Orta Doğu Sorunları ve Türkiye*, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s.5-34; Nachmani, Amikam, "Israeli-Turkish Relations: The Laying of Foundations," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s.7-36; Robbins, Philip, *Turkey and the Middle East*, London, Royal Institute of International Affairs, 1991; Tavlaş, Nezih, "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, C:I, No:3 (Sonbahar 1994), s. 4-15.

B) İran'la İlişkiler

1) İran-Irak Savaşı Dönemi

İdeolojik Çelişkiden Kaynaklanan Sorunlar

Türkiye'nin ulusal, İran'ın ise dinsel kaynaklı egemenlik anlayışlarından doğan ideolojik çelişki, doğal olarak ikili ilişkileri bozan tüm etkenlere temel oldu. Aslında, Şah döneminde de iktidarın kaynağı ve meşruiyeti konusunda Türkiye ile İran arasında bir çelişki vardı ama milliyetçilik ortak paydasında bir benzerlik de söz konusuydu.

1979'da ortaya çıkan ideoloji farklılığına rağmen, ideolojik çelişki başat sorun olmayabilirdi. Ama 12 Eylül 1980'de Türkiye'de ordunun darbe yapması ve askerî yönetimin Kemalizm'i en azından retorikte canlandırmaya çalışması, buna paralel olarak 1979 İran İslam İnkılabının şeriat düzenini gündeme getirmesi, ideolojik çelişkiyi ideolojik çatışmaya ve bazı dönemlerde de krize dönüştürdü. İki rejim

birbirlerini antitez olarak algıladı. Her ikisi de diğerinin "rejim ihracı" çabasında olduğundan endişe etti.

İdeolojik çatışma daha çok şu sembollerde odaklaştı: İki ülke basınında Atatürk veya Humeyni aleyhinde yazılar çıktı; İran Türkiye'deki başörtüsü yasağını eleştirdi; Ankara'yı ziyaret eden İranlı liderler Anıtkabir'e gitmekten kaçındı; Türk basınında İran'daki rejim "irtica yuvası" olarak nitelendi; İran basını Türkiye'yi "Şeytan'ın uşağı" olmakla suçladı. Bu örnekler daha da artırılabilir.

İnkılap sonrası İran'dan Türkiye'ye geçen İranlılar başlı başına sorun kaynağı oldular. Şah döneminde, Türkiye'de okuyan İranlı muhalif üniversite öğrencilerinin gösterileri de benzer bir sorun yaratmıştı ama İnkılap sonrası Türkiye'deki İranlıların sayısı artık 1,5 milyona ulaşmıştı. Bu büyük kitlenin çoğunluğu rejim muhalifiydi; özellikle (İran'ın en güçlü Marksist grubu olan) Halkın Mücahitleri örgütünün organize militan kadroları da Türkiye'ye geçmişti. İran Türkiye'nin rejim muhaliflerine "yataklık" ettiğini ileri sürüyor ve Türkiye'nin "İranlı kaçak suçlular" konusunda işbirliğinden kaçındığından yakınıyordu. Buna karşılık Türkiye de İran'ın Türkiye'deki köktendinci gruplara destek verdiğini ve Türkiye'de bulunan rejim yandaşı İranlılar aracılığıyla olası bir İslam inkılabı için propaganda yaptığını ileri sürüyordu. Bunun da ötesinde Türkiye, İran gizli servisi SAVAMA ajanları ile rejim muhaliflerinin Türkiye topraklarında çatışmasını, ülkenin güvenlik ve huzurunu tehdit edici görüyordu.

İdeolojik çelişki Haziran 1989'da Humeyni'nin ölmesiyle geri plana atıldı; ama 1990'larda daha da şiddetlenerek, ikili ilişkilerdeki temel güvensizlik nedeni olmaya devam edecektir.

İran-Irak Savaşından Kaynaklanan Sorunlar

Irak'la savaşın (bkz. **İran-Irak Savaşı** kutusu, s. 154) başlaması İran'ı Şah döneminin klasik politikasına geri döndürdü: Iraklı Kürtleri her alanda Bağdat'a karşı desteklemek. Irak Kürtlerini kendi müttefiki kabul eden İran, ayrılıkçı Kürt gruplarını silahlandırdı ve Irak'ı bunlara karşı ülke içinde önemli miktarda asker ayırmaya zorladı. Şah döneminde olduğu gibi kentler ve anayollar dışında Irak'ın kuzeyi Kürt aşiretlerin kontrolüne girdi.

Bu gelişmeler karşısında Türkiye iki isteğini İran'a iletti:

1) Irak-Türkiye ticaretinin zarar görmemesi: Bu istek, hem Irak petrolünün Türkiye üzerinden pazarlanmasının sabote edilmemesini, hem de Türk mallarının Habur'dan sonra güvenli biçimde kuzey Irak'tan geçebilmesini kapsıyordu. Türkiye aynı talebi Irak'a da götürdü: Mal taşımacılığının asıl yükünü çeken Türkiye-İran demiryolu hattının vurulmaması. İran ve Irak birbirlerinin "nefes borusu" olarak gördüğü bu karşılıklı mal akımını sabote etmeme konusunda yazılı veya sözlü bir taahhüt altına girmediler ama bazı istisnalar dışında Türkiye'nin istediği gibi hareket ettiler. Aynı tutumu kuzey Iraklı Kürtlerin de izlemesi, İran'ın bu konuda onları da uyardığını gösterdi. Buna rağmen Türkiye, Basra Körfezinden petrol alımı sırasında aynı anlayışı göremedi ve tankerlerine yönelik bombardımanlarla karşılaştı.

Savaş İran'ın lehine geliştikçe, İran'ın kuzey Irak'ta ilerleyerek Yumurtalık-Kerkük petrol boru hattının bir kısmını doğrudan eline geçirmesi olasılığı doğdu. Boru hattına uçaklarla veya Kürt gruplarla zarar vermeyen İran'ın, kendi işgalindeki

bir bölgeden Irak petrolünün pazarlanmasına göz yummasını beklemek gerçekçi olmazdı. Türkiye'nin endişelerinin arttığı bir dönemde, İran ilerlemesini durdurdu ve cephenin ağırlık merkezi gene güneye kaydı. İran'ın bu tutumunda Türkiye'nin oynadığı rol bilinmese de İran'ın Türkiye'nin çıkarlarına zarar vermekten özenle kaçındığı izlenimi Ankara'yı rahatlattı.

İran-Irak Savaşı

1975'de Cezayir Anlaşmasıyla aralarındaki temel sorunları çözmüş görünen iki ülkenin ilişkileri 1979'da tekrar bozulmaya başladı.

Irak, kuzeydeki ayrılıkçı Kürtlerin ve güneydeki Şii Arapların İran tarafından (rejim ihracı politikası çerçevesinde) yeniden kışkırtmaya başladığından; İran da Irak'ın Kuzistan'daki ayrılıkçı (Şii ve Sünni) Arapları desteklediğinden şüpheleniyordu. Bu şüpheler, sınır çatışmasına dönüşmekte gecikmedi. 1979'un ikinci yarısı ve 1980 boyunca ağır silahların da kullanılmasıyla devam eden bu çatışmalar, Cezayir Anlaşmasına konu olan Şattülarap su yolu üzerindeki sınır sorununu yeniden gündeme getirdi. Irak, 17 Eylül 1980'de Cezayir Anlaşmasını tek taraflı feshettiğini açıkladı.

Savaş, 22 Eylül 1980'de Irak'ın İran'a genel bir saldırısıyla başladı. Irak, ABD silah ambargosundan etkilenen İran'a karşı savaşın ilk yılı üstünlük kurdu. Ama, olayın yıpratma savaşına dönüşmesi üzerine, kaynakları daha fazla olan İran dengeyi sağladı. Batılı ülkelerin (ABD dahil, bkz. **İrangate Olayı** kutusu, s. 51) her iki ülkeye de silah satmasının, savaşın ikinci yılı kurulan dengenin bozulmamasına yönelik olduğu iddia edildi. Buna rağmen, aralarında Türkiye'nin de yer aldığı çok sayıda arabuluculuk girişimi olduysa da tümü sonuçsuz kaldı.

Bazı gözlemcilerin beklediğinin aksine, savaş sırasında Iraklı Şiiler Bağdat'a; İranlı Araplar da Tahran'a sadık kaldı.

Yıpratma savaşında tarafların ana dayanağı olan, Basra Körfezinden yapılan petrol sevkiyatına yönelik karşılıklı saldırılar, 1984'e gelindiğinde savaşın yayılması olasılığını doğurdu. Özellikle ABD'nin İran'a karşı doğrudan müdahaleleri nedeniyle, bölgede tansiyon yükseldi ama tırmanma fazla ilerlemedi.

Savaş, 18 Temmuz 1988'de iki tarafın BM Güvenlik Konseyince alınan 598 sayılı kararı kabul etmesiyle fiilen sona erdi. 20 Ağustosta yürürlüğe giren ateşkesin ardından sorunlar dondurulduu. Bu tarihten sonra, tarafların elindeki savaş esirlerinin değişimi ve işgal altındaki toprakların durumu konuları zaman zaman gündeme geldi. Bu sorunların büyük kısmı Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalinin yarattığı ortam nedeniyle çözülmüşse de, 2008'e gelindiğinde henüz nihai bir barış antlaşması imzalanamamıştı.

(A. Akdevelioğlu)

2) PKK'ya destek verilmemesi: Ağustos 1984'te Türkiye'de PKK'nın silahlı eylemlere başlamasının ardından, bu ayrılıkçı örgütün üslendiği kuzey Irak'ta sıcak takip (bkz. **Sıcak Takip** kutusu, s. 134) yapabilmek için Türkiye ile Irak arasında Ekimde bir anlaşma imzalanmıştı. Türkiye aynı nitelikte bir anlaşmayı İran'la yapmak istediğinde İran Türkiye'nin bu isteğini hem geri çevirdi, hem de Türkiye'nin Irak'la yaptığı anlaşmanın tarafsızlığa aykırı olduğunu ileri sürdü. İran'a göre Türkiye'nin Irak'ta girişeceği operasyonlar, Bağdat'ın bölgedeki denetimini güçlendirecek ve İran'ın müttefik kabul ettiği Kürtleri zayıflatacaktı.

Bu konudaki derin görüş ayrılığına rağmen, İran PKK'nın Türkiye'ye yönelik hiçbir hareketinde kendi topraklarını kullandırmayacağını garanti eden bir anlaşmayı Kasım 1984'te imzalayarak Türkiye'yi rahatlatmayı amaçladı (Bölükbaşı, s. 27-29). Savaş bitene kadar da İran bu konuda verdiği söze uymaya çalıştı. Ama, bu

sorun hiçbir zaman tümüyle çözülemediği gibi, İran'ın PKK'ya sağladığı lojistik destek 1990'larda ikili ilişkilerdeki belirleyici sorun olacaktır.

İran-Irak Savaşında Türkiye'nin Tarafsızlığı ve ECO Bağlamında Ekonomik İşbirliği

Ekim 1980'de savaşta tarafsız kalacağını ilan eden Türkiye'nin bu politikasındaki başarısı Temmuz 1987'de somutlaştı: Bu tarihte, savaşa rağmen diplomatik ilişkilerini kesmeyen taraflar, bu ilişkilerini kestiler ve çıkarlarının korunmasını Tahran ve Bağdat'taki Türk temsilciliklerine devrettiler.

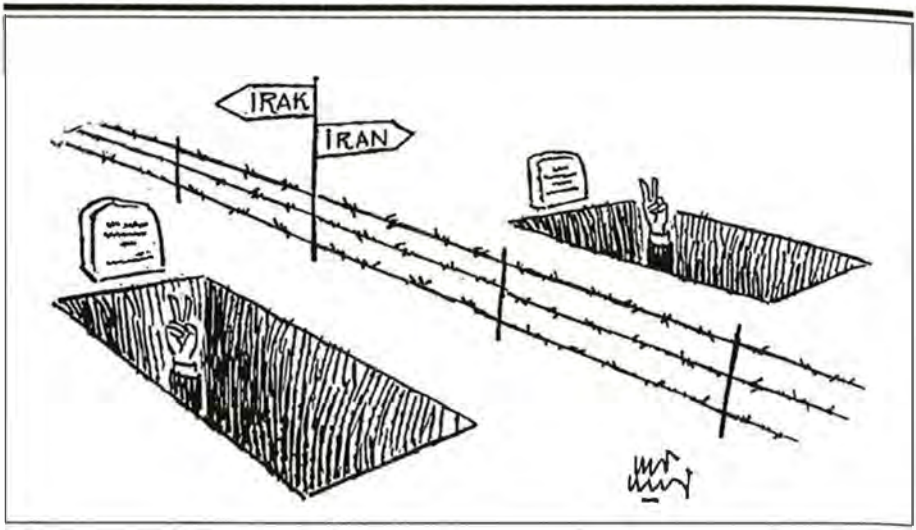
Savaşın ikili ilişkiler açısından en önemli sonucu, asker Kenan Evren ve din adamı Ruhullah Humeyni'nin kişiliklerinde somutlaşan Türkiye-İran ideoloji çatışmasının, ilişkileri tümüyle tahrip etmesini önlemesiydi. Türkiye'nin istikrarlı petrol alımına ve trampa usulü çalışabileceği yeni bir pazara olan acil ihtiyacı, İran'ın da savaş sırasında ithalatının güvenli ve sürekli bir biçimde geçeceği transit bir ülkeye gereksinimi, iki ülkenin birbirlerine karşı duyduğu güvensizliği ve bunun getirdiği sorunları dondurdu veya bunların bir krize dönüşmesini engelledi.

Özellikle liderlerin altında, ekonomiyi yöneten yetkililerin birbirlerinin ideolojik olumsuzluklarına hoşgörüyle yaklaşması, olası krizleri daha doğmadan bitirdi. Türkiye'de Turgut Özal ve İran'da Haşimi Rafsancani bu nitelikleriyle öne çıktılar. Başbakan Yardımcısı Özal'ın Mart 1982'de İran ziyareti, ekonomik uyumun kanıtlandığı bir gezi oldu. Özal iki yıl sonra Nisan 1984'te bu sefer başbakan olarak İran'a gitti.

Türkiye'nin temel tüketim malları karşılığında İran'ın petrol vermesini içeren ticaret anlaşmaları imzalandıktan sonra Türkiye-İran ticareti yüzyılın en üst düzeyine çıktı. Bu ticaret patlamasının zirvesi 1985'ti. O yıl ticaret hacmi 2 milyar dolara ulaştı. Bu zirveden sonra iniş başladı. Çünkü İran Türkiye'nin sadece petrol almasından ve İran sanayi ile tarım ürünlerine ilgi göstermemesinden şikayetçiydi. Ayrıca, Türkiye'nin kalitesiz malları yüksek fiyatla İran'a pazarladığı da bir diğer yakınma konusuydu.

Bu dönemde, büyüyen ekonomik ilişkileri kurumsal bir yapı içinde daha sağlıklı yürütme ihtiyacı belirdi. Türkiye-İran-Pakistan arasında 1980'lerin ilk yarısında ekonomik ilişkilerdeki büyük gelişmenin ardından teknik, ticari ve kültürel alanlarda işbirliğini kurumsallaştırmak ve böylece bu olumlu trendi kalıcı kılabilmek için; o zamana kadar yeterince gelişme gösteremeyen RCD (bkz. 1960-80, İran'la İlişkiler) kimi örgütsel değişiklikler yapılarak, 29 Ocak 1985'te Tahran'da imzalanan bir anlaşmayla, ECO'ya (*Economic Cooperation Organization*, Ekonomik İşbirliği Örgütü) dönüştürüldü. Anlaşmanın 3. Maddesindeki "*(...) Üye devletler, bölge içindeki gümrük tarifelerini ve diğer engelleri on yıllık bir dönemde ortadan kaldırmak ve bir ECO Serbest Ticaret Bölgesi kurmak üzere (...) gerekli çarelere başvururlar*" ifadesi, ECO'nun RCD'den daha geniş bir amaca sahip olduğunu gösteriyordu.

Aslında Türkiye-İran-Pakistan arasında RCD'nin üstlendiği görev de ECO'nun bir benzeriydi. Anlaşmanın 3. Maddesinde dile getirilen yeni hedef de RCD'nin kurucu belgesine eklenebilirdi. Ama İran, Şah döneminin Batı bağlantısını çağrıştırdığı gerekçesiyle bu örgütün verimli çalışması konusunda isteksiz davranıyordu. Diğer yandan, CENTO'dan ayrılırken bu yönde bir girişimi RCD için düşünmemişti çünkü ekonomik nitelikte bir işbirliği örgütüne de ihtiyaç duyuyordu. İran'ın isteği üzerine, politik konulardan arındırılmış yeni bir ekonomik işbirliği örgütü kurulmasını Tür-

(Ali Ulvi)

kiye ve Pakistan da onayladı. Politik alanda üç ülkenin bir örgüt çatısı altında uzlaşamayacakları ortadaydı ve bu nedenle de izlenilen yol gerçekçi oldu.

1980'lerin ikinci yarısını kurumsallaşma çabalarıyla geçiren ve beklenen verimliliğe ulaşamayan ECO'nun ikili ilişkilerde ve bölge politikasında etkin rol oynaması için 1990'larda Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasını beklemek gerekecektir.

Savaş iki ülkenin alım gücünü yıprattıkça, Türkiye'nin de aktif tarafsızlık politikası çerçevesinde arabuluculuk girişimleri yoğunlaştı. Özellikle Özal'ın kişisel çabaları görüldü ama bir sonuca ulaşamadı. Savaş, Türkiye'nin girişimlerinden bağımsız biçimde, 1988'de sona erdi.

2) İran-Irak Savaşı Sonrası

Savaşın bitmesi Türkiye-İran ilişkilerinde "dondurulmuş veya geçiştirilmiş" sorunların gündeme gelmesine neden oldu ve ilişkiler kısa sürede bozuldu. Sorunları donduran etmen ekonomik bağımlılıktı ve iki ülke de 1980'lerin sonuna gelindiğinde bu bağımlılıktan kurtulmuştu. Bundan sonra ideoloji veya güvenlik konularında karşılıklı hoşgörü daha az görülecekti.

İran açısından Türkiye artık tek güvenli transit yol değildi ve daha da ötesi artık Türkiye'nin sunduğu düşük kaliteli mallara İran muhtaç değildi. Üstelik ülkenin yeniden yapılandırılması ihalelerinde ideolojik sorunların varlığı engel oluşturdu ve Türk firmalarına Avrupalı-Uzak Doğulu firmalar karşısında şans tanınmadı. Diğer yandan, Türkiye döviz sıkıntısını aşmıştı ve trampaya ihtiyaç duymadan petrol alabiliyordu. Ayrıca, Arap ülkeleri pazarına girdiğinden İran pazarına bağımlılığı kalmamıştı. Bu nedenlerle savaş sonrasında ticaret hacmi bıçakla kesilmiş gibi azaldı ve 1985'teki miktarın yüzde 10'una kadar geriledi.

Savaşın bitmesinden üç ay sonra 10 Kasım 1988'de İran elçiliğinin bayrağını ya-

rıya indirmemesiyle ilk kriz ortaya çıktı. Mayıs 1989'da İran'ın Ankara Büyükelçisi Mottaki'nin geri alınmasına kadar yaşanan bir dizi olayla, kriz hep canlı kaldı. Bu kısa dönemde Kenan Evren'in Humeyni hakkındaki demeçleri (Cumhurbaşkanı K. Evren çok sayıdaki konuşmasında Humeyni için "Sen kimsin ki Atatürk için bunları söyleyebiliyorsun?" "İran'ı mahvettin. Sen bir milleti geriye götüren lider olarak tarihe geçeceksin" benzeri sözler söylemiştir [Çetinsaya, s. 154]) nedeniyle Salman Rüşdi'ye benzetilmesinden, arabalarının bagajında rejim muhalifi bir İranlıyı ülkelerine kaçırmaya çalışan SAVAMA ajanlarının yakalanmasına kadar çok sayıda sorun yaşandı.

Türk medyası ve hatta politikacıları İran'daki rejime karşı hakaret içeren sözler sarf etseler de, krizleri ortaya çıkaran ve tırmandıran taraf genelde İran oldu. Anti-emperyalizm ve İslam inkılabı ihracı sloganıyla (İslam İnkılabının en popüler sloganı "her gün Aşura, her yer Kerbela" idi) kendi kamuoyu önünde iktidarının meşruiyetini sağlayabilen İran yönetimi için bu şekilde bir dış politika zorunluydu. Irak'la olan savaş da İran kamuoyuna bir "cihad" olarak kabul ettirilmişti. Cihadın bittiği yerde, İran'daki yeni rejimin varlık nedeni de kalmayacaktı. "Müslüman halkını baskı altında tutan laik" Ankara hükümetine karşı İran yönetiminin her girişimi, İslam rejimine olan halk desteğini canlı tutacaktı (Tülümen, s. 136, 198).

Ama, ilişkilerdeki "krizler dönemi" yedi aydan uzun sürmedi. Bunun temel nedeni, İslam İnkılabının lideri Humeyni'nin Haziran 1989'da ölmesiydi. Humeyni resmen devlet başkanı olmamasına rağmen, Türkiye'de bayraklar yarıya indirildi. Bu tarihten itibaren yönetimde ağırlığını hissettiren eski Meclis Başkanı ve yeni Cumhurbaşkanı Rafsancani, yukarıda anlatılan politikanın daha "ılımlı" biçimde sürdürülmesi taraftarıydı. Nitekim, Türkiye'nin Haziran 1989'daki bayrak jestine karşılık veren Rafsancani, 10 Kasım 1990'da Ankara'daki İran büyükelçiliği bayrağını yarıya indirtecek ve yeni atanan büyükelçi M. Bagheri öncelikle Anıtkabir'i ziyaret edecektir. Böylece 1990'lara girildiğinde Türkiye-İran ilişkileri mesafeli ama krizlerden de uzak bir nitelik göstermeye başlayacaktır.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İran'la İlişkiler)

Akgün, Mensur, "İran-Irak Savaşı, Bölge Dengeleri ve Türkiye," *Orta Doğu Sorunları ve Türkiye*, ed. Haluk Ülman, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s. 35-62; Arı, Tayyar, *Basra Körfezi ve Orta Doğu'da Güç Dengesi, 1978-96*, 2. baskı, İstanbul, Alfa, 1996; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-90 (Cilt II: 1980-90)*, 3. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991; Bölükbaşı, Süha, *Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, [t.y.]; Çetinsaya, Gökhan, "Türk-İran İlişkileri," *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. baskı, İstanbul, Der, 1998, s. 135-158; Dağı, İhsan, *Orta Doğu'da İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut, 1998; Fırat, Melek, *İran İslâm Devrimi ve Türk-İran İlişkileri (1979-87)*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989; Kayabalı, İsmail ve Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, 1453-1989*, Ankara, [y.y.], 1990; Menashri, David, *Revolution at a Crossroads; Iran's Domestic Politics and Regional Ambitions*, Washington D.C., The Washington Institute for Near East Policy, 1997; Özdağ, Ümit, *Değişen Dünya Dengeleri ve Basra Körfezi Krizi*, İstanbul, Hikmet, 1991; Saikal, Amin, "Iranian Foreign Policy," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 426-456; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları*, C. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; Tavaş, Nezih, "Türk-İran İlişkileri Kronolojisi," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 189-218; Tekin, Ali, *İran'ın Dış Politikasında Terörizmin Yeri*, Ankara, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, [t.y]; Tülümen, Turgut, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi, 1998; Yalçın, Kemal, "Türkiye'nin Güvenliği Sorunu, Terörizm ve İran," *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 2 (Yaz 1995), s. 137-154.

SSCB'yle İlişkiler

1980'ler hem Türkiye hem de SSCB açısından tarihsel önem taşıyan bir dönem oldu. Biri (olumludur-olumsuzdur tartışmaları bir yana) kabuk değiştirdi, diğeri kabuk değiştirirken yaşamını yitirdi. Süreç ikili ilişkilerin gelişmesi için uygun ortamı sağladı.

I) SSCB'de "Kabuk Değişimi"

1980'lerde Sovyet iç politikasında yaşanan ilk önemli gelişme hiç kuşkusuz 1964'te başlayan 18 yıllık Leonid Brejnev döneminin 10 Kasım 1982'de kapanmasıydı. Yerine Yuri Andropov geldi. Ne Andropov (12 Kasım 1982-10 Şubat 1984) ne de onun ardılı Konstantin Çernenko (13 Şubat 1984-10 Mart 1985) kendilerinden önceki genel sekreterler kadar etkili ve belirleyici olabildiler. Bunun en önemli nedenlerinden biri kısa süren iktidarlarıysa, diğeri de bu kısa süre içerisinde karşı karşıya kaldıkları acil ve kapsamlı reform gereksinimiydi. Bu anlamda Brejnev sonrası dönem 11 Mart 1985'te Mihail Gorbaçov'un SBKP Genel Sekreterliğine getirilmesiyle başladı.

SSCB'nin Çöküşü

1980'lere gelindiğinde Sovyet ekonomisi durgunluk yaşıyordu (*zastoy*). Kapitalist ekonomiyle rekabet edemediği gibi, bir yandan onun içerisinde yer alıp, diğer yandan bu olguyu reddeden kuramsal/ideolojik konumu nedeniyle büyük bir çıkmazın içindeydi. Bu çıkmaz Brejnev'in son dönemlerinde saptanmış ve çıkış yolları aranmaya başlanmıştı. Brejnev'in ölümünden sonra basına yansıyan, Abil Aganbegyan ve Tatyana Zaslavskaya tarafından hazırlanan "Novosibirsk Memorandumu" ekonominin tıkanma noktalarını saptıyor ve çözüm önerileri sunuyordu. Genel sekreterlerin sıkça değişmesiyle ortaya çıkan siyasal belirsizlik yüzünden uygulamaya sokulamayan bu rapor daha sonra genişletilerek 1986'da Gorbaçov tarafından yeniden yapılanma (*perestroyka*) adıyla öne sürüldü (bkz. ***Perestroyka*** kutusu, s. 159). Bunu siyasette açıklık anlamına gelen *glastnost* izledi (bkz. ***Glastnost*** kutusu, s. 160). *Perestroyka* ve *glastnost*la birlikte toplumda bir yarıdan "sosyalist" değerler sorgulanırken diğer yandan bir ideolojik boşluk ortaya çıktı. *Perestroyka*nın başarısızlığı SSCB içerisindeki halkların hoşnutsuzluğuna yol açtı ve ayrılıkçı akımlar güç kazandılar. (bkz. **SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu** kutusu, s. 160).

SSCB'nin son dönemi şöyle formüle edilebilir: Ekonomik bunalım → bunalımı aşma çabaları: *Perestroyka* + *glastnost* → toplumsal bunalım + ideolojik boşluk → milliyetçi akımlar → çöküş !

(E. Tellal)

Gorbaçov'un devraldığı SSCB'nin iki temel gereksinimi vardı: Ekonomik yeniden yapılanma ve siyasal dönüşüm. Bu iki gereksinimin karşılanması SSCB'nin uzun erimli bir atak öncesinde "soluklanması" (*peredışka*) biçiminde adlandırıldı. Birbiriyle iç içe yaşanan bu iki gereksinime yanıt arayışları SSCB'nin son dönemine damgasını vurdu (bkz. **SSCB'nin Çöküşü** kutusu, s. 158).

Dış politikada 1980'ler 26-27 Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'a müdahalesiyle başladı. 13 Aralık 1981'de General Jaruzelski'nin Polonya'da sıkıyönetim ilan etmesi SSCB'nin ödünsüz politikalar izlediği görünümünü veriyordu. Fakat, *perestroykayla* birlikte izlenen dış politika da değişti. Önemli bir değişiklik 2 Temmuz 1985'te Gro-

Perestroyka

Nisan 1985'te SBKP Merkez Komitesi ara toplantısında dikkat çekilen yeniden yapılanma (*perestroyka)*, demokratikleşme (*demokratizatsiya*) ve açıklık (*glastnost*) gereksinimi, 1 Mart 1986'da SBKP'nin 27. Kongresinde resmen gündeme getirildi. *Perestroyka*nın birinci aşamasında psikolojik başarı amaçlanıyordu. Yani halk yeniden yapılanmaya ikna edilirken, aşırıcılarla tutucular arasında bir denge sağlanacaktı. Ekonominin yeniden yapılanmasının uygulamasına 1 Ocak 1988'den itibaren başlanacaktı.

Gorbaçov'a göre yeniden yapılanma SSCB'deki üretim ilişkilerinin 1930'lardaki koşullar üzerine inşa edildiği ve günün koşullarına yanıt veremediği teşhisine dayanıyordu. Yeniden yapılanmayı gerekli kılan koşullar şöyle sıralanıyordu: İktisadi bunalım, tek ülkede sosyalizmin tıkanması, SSCB'nin özellikle 1970'lerde yoğun biçimde kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmesi, bürokratik planlamada tıkanma, kendiliğinden gelişen piyasa ilişkilerinin düzenlenmesi gereği ve diğer sosyalist devletlerin etkileri. Ayrıca, bilimsel-teknolojik devrimin iletişim alanında geldiği noktada artık SSCB'nin kapalı kalması mümkün değildi.

Ekonomik reformlar şu yollarla gerçekleşecekti: Ekonominin merkezî rehberliğinin etkinliğini artırmak, grupların ve işletmelerin özerkliğini genişletmek, bütünleşmiş iktisadi örgütler kurmak, farklı mülkiyet biçimlerini teşvik etmek.

Planlamanın yerini piyasanın, devlet mülkiyetinin yerini özel mülkiyetin, ulusal büyüme modelinin yerini kapitalist ekonomiyle bütünleşmenin alması amaçlandı. Bu girişime en önemli tepki, dönüştürülmeye çalışılan düzenden en çok çıkar sağlayan bürokrasiden gelecektir.

Yapılan saptamalardan biri de 1931 öncesinde ve Brejnev döneminde uygulanmaya çalışılan ücret eşitlemesi (*uravnilovka*) politikasının eşitlikçi temelinin tembelliğe yol açtığıydı. Bu nedenle eşitsizliğin "çalışkan kılıcı" niteliğine yöneldiler. Bir yandan emek piyasasında meta-para ilişkisi kurulurken, öte yandan işçiler işten atılmaya başlandı. Buna direnen işçiler grevlere gittiler. Bu da reform programına aksaklık olarak geri döndü.

Yabancı sermayeyi çekmek için Aralık 1988'de işletmelerde Sovyet payının yüzde 51 olması koşulu kaldırıldı. Üst düzey yöneticilerin yabancı olabileceği kabul edildi. İşletme gereksinimlerinin sağlanmasında gümrük kolaylıkları getirildi.

1988'de alınan özelleştirme kararı devlet şirketlerinin bürokrasiye devredilmesi biçiminde gerçekleşti. Üst düzey bürokratlar daha önce çeşitli yollarla sağlamış oldukları maddi birikimleri devreye sokarak "girişimci sermayedarlar" haline geldiler.

Sovyet toplumunun sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandırmak anlamına gelen *uskoreniye* ile *perestroyka* sonuçta karşı karşıya geldiler, çünkü biri yeniden yapılanmayı diğeri üretimde artışı amaçlıyordu. Birinin zamana gereksinimi vardı, diğerininse hiç vakti yoktu.

(E. Tellal) (Kaynak: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1988, cilt 5, s. 395, 1682-3).

Glastnost

Açıklık ve demokratikleşme, bürokratik hegemonyayı zayıflatarak ekonomideki yeniden yapılanmanın önünün açmak için kaçınılmaz bir gereklilikti. Açıklık araçtı, yeniden yapılanma ise amaç.

Açıklık için alınan önlemler şunlardı: İşyeri demokrasisi; Sovyetlerin yetkilerini artırarak seçimleri demokratikleştirme; parti içi demokrasinin geliştirilmesi; basına, sanat, bilime daha fazla özgürlük, eleştiriye daha fazla hoşgörü; yasa egemenliğinin sağlanması; toplumsal örgütlenmenin güçlendirilmesi.

Açıklığı 1988 sonlarından başlayarak *demokratizatsiya* izledi. Ancak, Sovyet ideolojisinin yıpranmasına yol açan açıklık politikası yerine daha sağlam bir ideoloji getirmediği için farklı çıkar çevrelerince farklı yorumlandı. Bu yorumlardan biri de Baltık ülkeleri ve Kafkaslarda görüldüğü gibi milliyetçilik oldu. Yeniden yapılanmayla birlikte başlatılan açıklık, 1989'dan başlayarak kendini başlatanları da aşarak toplumun geneline yayıldı.

(E. Tellal) (Kaynak: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. 5, s.1682-3).

SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu

Yüzlerce halkı içinde barındıran ve bu nedenle antisovyetik yazarlarca "uluslar hapishanesi" olarak adlandırılan SSCB'nin dağılma sürecinde milliyetler sorunu önemli rol oynadı. 70 yıllık tarihinde SSCB bu halkların hepsinden "Sovyet vatandaşı" yaratmaya çalıştı. 1990'lara gelindiğinde bunun başarılamadığı ortaya çıktı.

1980'lerin ikinci yarısında uygulamaya konan *perestroyka* ve *glastnost* politikaları SBKP'nin temsil ettiği komünist ideolojiye körü körüne bağlılığın sorgulanmasına yol açtı. *Glastnost*un getirdiği özgürlükler milliyetçi düşüncenin SSCB'de güçlenmesinde önemli rol oynadı. Hiç kuşkusuz, 1975'te başlayan Helsinki süreci ve onun getirdiği kazanımlar da milliyetlerin kendilerini ifade etmeleri için uygun bir ortam yaratmıştı.

1980'lerin sonuna gelindiğinde SSCB içerisinde Rus ulusunun diğer ulusları ezen ulus olduğu biçiminde yaygın bir kanı oluştu ve bu saptama ayrılıkçı milliyetçi akımların önünü açtı. Rusya'da da özellikle Yahudi karşıtlığıyla öne çıkan milliyetçi "Pamyat" grubu bu dönemde belirdi.

Dağılma süreci sonunda yalnızca SSCB'yi oluşturan 15 federe cumhuriyet bağımsızlıklarını kazandılar. Gerek Rusya Federasyonu içerisinde (Çeçenya, Tataristan gibi), gerekse bazı cumhuriyetlerde (Gürcistan'daki Acarya, Abhazya ve Güney Osetya gibi) benzer bir süreç bugün de devam etmektedir.

(E. Tellal)

miko'nun yerine Şevardnadze'nin dışişleri bakanı olmasıydı (Şevardnadze bu görevde 20 Aralık 1990'a değin kalacaktır). Ülkenin ekonomik-toplumsal yapısı ve dönüşümü dış politikasına da yansıdı. Gorbaçov'un yaptığı, Kruşçev'in "barış içinde birarada yaşama"sına "karşılıklı bağımlılık ve uluslararası işbirliği" ilkelerini eklemesiydi. Bu çerçevede Stalin'in *iki kamp teorisi* tamamıyla reddedildi. Uluslararası ilişkilere sınıf temelinde yaklaşıma son verildi. Lenin'in *kto kavo* (kim-kimin) biçiminde adlandırdığı, her ilişkide bir kazanan bir de kaybeden olacağına ilişkin sıfır toplamlı oyun (*zero sum game*) yaklaşımı terk edilerek ortak çıkarların peşinden koşma ilkesi benimsendi. Sovyet yöneticiler bunu daha önceki dönemlerde de görüldüğü gibi, uzun erimli bir atak öncesi soluklanma (*peredışka*) biçiminde kamuoyuna sunmaya çalıştılar. 1986'dan başlayarak izlenen yeni düşünce (*novoye mışleniye*) politikası uluslararası sistemde önemli değişikliklere yol açtı. *Novoye mışleniye*, *perestroyka* ve

Novoye Mışleniye (Yeni Düşünce)

Siyasal yaşamdaki yeni düşünce (*novoye mışleniye*) akımı üç temel alanda tartışma başlatmıştı: Parti'nin önderliği, siyasal sistemde güçler ayrımının gereği ve çoğulculuğun güçlenmesi. *Novoye mışleniye*nin 1980'lerde dış politikaya yansıması ise üç alanda gerçekleşti: Silahsızlanma girişimleri, uluslararası kapitalist sisteme eklemlenme çabaları ve "Ortak Avrupa Evi" tasarısı.

1) Gorbaçov'un ABD ve Batı ile silahsızlanma görüşmelerini başlatmasının temelinde ekonomik zorluklar yatıyordu. İçeride ekonomik yeniden yapılanma ve demokratikleşme süreci yürütülürken dışarıda sorun yaşamak istemiyordu. 1985'teki Cenevre Silahsızlanma Konferansında biraraya gelen Gorbaçov ile Reagan nükleer silahlanmanın uzaya taşınmaması (Yıldız Savaşları projesinden vazgeçilmesi) ve orta menzilli silahların azaltılması konularında anlaşmaya vardılar. Silahsızlanma görüşmelerinin önünü açan, yerinden denetim ilkesinin SSCB tarafından kabul edilmesi oldu.

2) İzlenen dış politikanın asıl amacı SSCB'yi uluslararası kapitalist sistemin içerisine eklemlemeydi. Ama, eklemlenme süreci çeşitli sonuçlar ortaya çıkardı: Birincisi, uluslararası alanda gerilim yaşanan bölgelerde SSCB'nin hiç olmadığı denli güçsüz olduğu ortaya çıktı. İkincisi, içeride düzenlemeler yaparken SSCB'nin dışarıda istikrara gereksinimi vardı. Üçüncüsü, koşullar özel durumlar dışında daha küçük bir savunma ve dışişleri bütçesini dayatıyordu.

3) Gorbaçov'un 10 Nisan 1987'den başlayarak öne sürdüğü "Ortak Avrupa Evi" tasarısının altında, SSCB gibi doğu Avrupa ülkelerinin de uluslararası kapitalist sisteme eklemlenmesi kaygısı yatıyordu. Gorbaçov bu ülkelerde girişilecek düzenlemeleri destekleyeceklerini açıkladı.

(E. Tellal)

*glastnost*un uluslararası ilişkiler ayağını oluşturdu: Afganistan ve Afrika'dan çekilme, silahsızlanmayı öne çıkarma, devletlerarası ilişkilerde ideolojiyi kaldırma, iki ekonomi-iki dünya pazarı kuramının sonu (bkz. ***Novoye Mışleniye*** kutusu, s. 161).

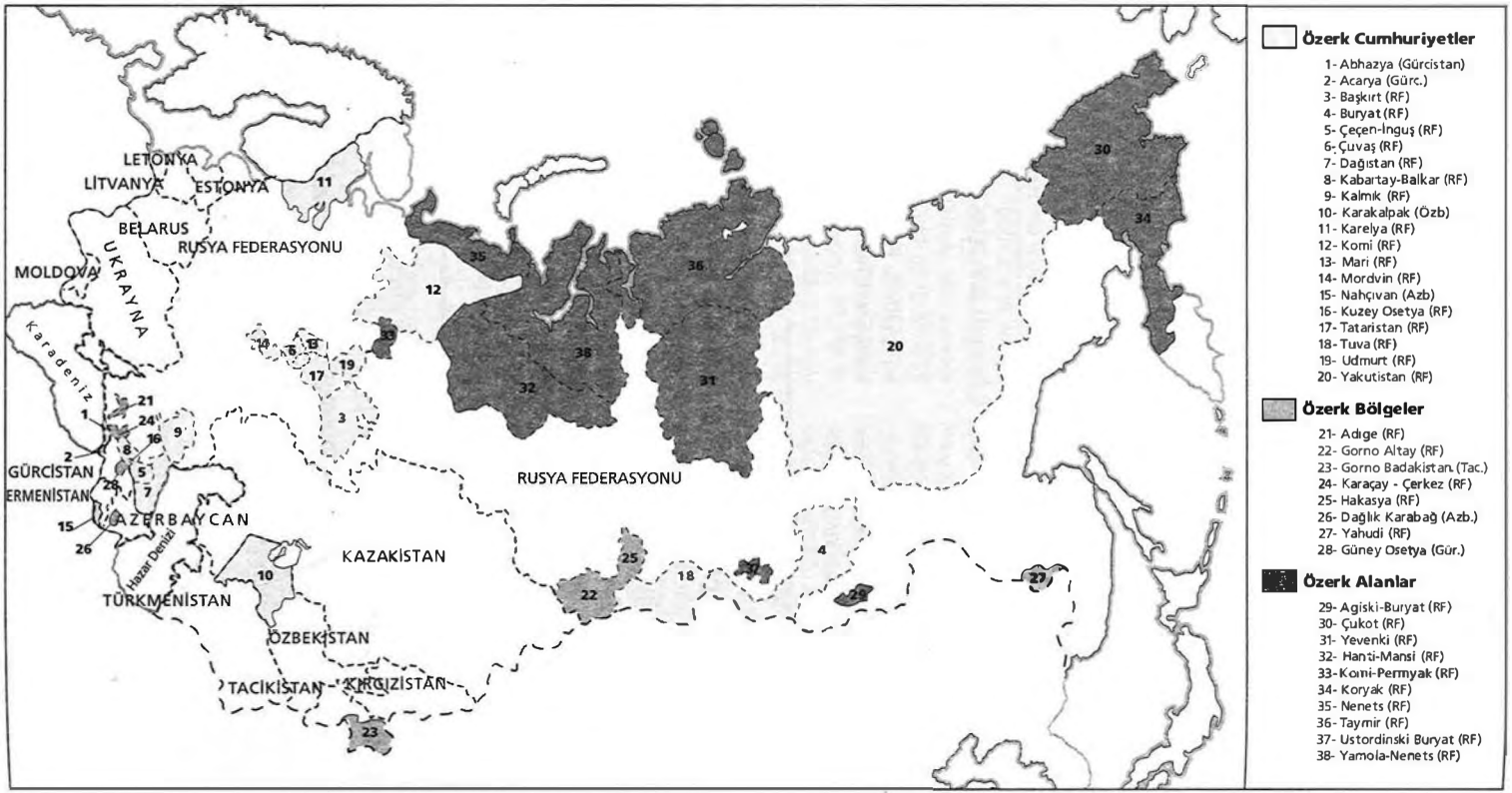
1985'te başlayan kabuk değiştirme girişimi SSCB'nin dağılmasıyla sonuçlandı. 1991 sonundaki dağılmanın ardından, SSCB'nin ardılı olan Rusya Federasyonu bir yandan doğu Avrupalı bağlaşıklarından yoksun kalırken, diğer yandan birlikten ayrılan diğer 14 cumhuriyetle ilişkilerini de dış politikası çerçevesinde değerlendirmek durumunda kaldı.

II) İkili ilişkiler

Yaygın kanı Türkiye-SSCB ilişkilerinin 1980-1983 darbe döneminde durgunluk geçirdiği yönündedir. Buna gerekçe olarak SSCB'nin Afganistan'a müdahalesi ve Türkiye'de yaşanan askerî darbe gösterilir. Afganistan'a müdahale on binlerce sığınmacı kabul eden Türkiye tarafından olumsuz bir gelişme olarak karşılanmıştır. Fakat bu durum ikili ilişkilere yansımamış, daha çok Türkiye'nin ABD'ye yakınlaşmasına yol açmıştır. Öte yandan, 12 Eylül yönetiminin Türkiye'deki anarşiden açıkça Moskova'yı sorumlu tutmasına karşın, SSCB yeni yönetime karşı son derece duyarlı yaklaşmış, ülke içerisindeki yoğun tutuklamalara tepki göstermemiştir.

Siyasal ilişkilerde durgunluğun gözlendiği yorumuna neden olan bu gelişmele-

SSCB'de Milliyetler Temelinde Yönetsel Birimler

Kaynak: *The Cambridge Encyclopedia of Russia and Former Soviet Union*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 348.

rin yanı sıra ekonomik ilişkilerdeki gelişmeler kesintisiz biçimde sürdü. 20 Eylülde kurulan Ulusu hükümetinin programında "...Sovyetler Birliği ile dostane ilişkilerimizin geliştirilmesine özel önem verilecektir" sözleri yer aldı. 1981'de Türkiye'nin SSCB'ye ihracatı 1924'ten sonraki en üst düzeye çıktı. Benzer biçimde, 1983'te gerçekleştirilen ithalat da 1924'ten sonraki en üst düzeyde oldu. Bunun da ötesinde, 1980'ler ve 1990'larda (daha sonra Rusya Federasyonuyla) gelişen ekonomik ilişkilerin temeli de bu dönemde atıldı.

Daha önce de altı çizildiği gibi, Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler 1960'ların ortalarından başlayarak ekonomik temelde iyileşmiş, bu durum siyasal alana da yansımıştır. 1980'lerden başlayarak SSCB'nin "ideoloji"den uzaklaştığı ve hem SSCB, hem de Türkiye açısından ekonomik alanda "yeniden yapılanma" çabalarının yaşandığı düşünüldüğünde, ekonomi alanındaki işbirliğinin siyasal alana nasıl yansıdığı açıkça görülmektedir. Bu nedenle, önce ekonomik ilişkilerin ele alınması siyasal alana yansıyanın saptanması bakımından açıklayıcı olacaktır.

A) Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile SSCB arasındaki ekonomik ilişkiler *perestroyka* öncesinde önemli ölçüde gelişmiş, *perestroyka* sonrasında 1990'larda yaşanacak "patlama"nın önünü açacak niteliğe bürünmüştü. 12 Eylül hükümetinin ilk aylarında, 10 Mart 1981'de Seydişehir Alüminyum Fabrikasının Genişletilmesine İlişkin Sözleşme imzalandı. Bunu Ocak 1982'de imzalanan protokolle ticaret hacminin yüzde 30 oranında artırılması izledi. Protokolün, ABD'nin Polonya'daki sıkıyönetim nedeniyle SSCB'ye ekonomik boykot uygulamaya çalıştığı sırada imzalanması önemliydi. Türkiye, Moskova'ya, NATO üyeleri arasında da askerî yönetimlerin bulunduğu kozunu veriyordu. Ardından, 20 Mayıs 1982'de Ödemelerde Serbest Dövize Geçilmesine İlişkin Protokol ile 1977 tarihli Türkiye-SSCB Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının Yürürlüğe Girmesine İlişkin Program imzalandı. Uzun yıllar ikili ticaretin önünde engel olarak görülen "kliring" (bkz. Kliring kutusu, cilt I, s. 305) sisteminden serbest dövizle ödemeye geçilmesi önemli bir aşama oldu. Serbest dövizle yapılan ticaret özellikle 1980'lerin ikinci yarısında artarak sürdü.

18 Eylül 1984'te imzalanan Doğal Gaz Anlaşması iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu. İki yıl süren görüşmeler sonrasında imzalanan anlaşma müteahhitlik hizmetleri ve ticari işbirliği alanlarında yeni olanaklar yarattı. Türkiye, 1987'den başlayarak 25 yıl boyunca, serbest döviz karşılığında SSCB'den toplam 120 milyar metreküp doğal gaz almayı kabul etti. SSCB bu satıştan elde ettiği gelirin yüzde 70'ini Türkiye'den mal alarak kullanmayı, bu yüzde 70'lik bölümün yüzde 35'inin de müteahhitlik hizmetlerine ayrılmasını kabul etti. Geriye kalan yüzde 30 da SSCB'ye açılan ticaret ve tüketim kredilerinin geri ödemesinde kullanılacaktı. 1984 gibi erken bir tarihte Türkiye'nin enerji kaynaklarından birini karşı bloktan sağlamaya başlaması önemli bir siyasal gelişmeydi. Bu yolla Türkiye enerji kaynaklarını çeşitlendirdi. Böyle bir siyasal kararın alınmasında üst düzey yöneticilerin olumlu tutumlarının yanı sıra, benzer bir tasarının Federal Almanya tarafından yürütülmesinin de etkisi oldu. Anlaşmanın önemi sonuçlarından anlaşılmaktadır:

Birincisi, ilk kez Türkiye için müteahhitlik hizmetinin önünü açtı. 1988'den baş-

layarak Sovyet piyasasına giren taahhüt şirketleri çok sayıda iş üstlendiler. Bu, 1990'larda piyasadaki rekabet güçlerini arttırdı. Ayrıca, bu firmalarda çalışan pek çok Türk için SSCB ekmek kapısı oldu. İkincisi, Türkiye'nin ihracatının çeşitlenmesine yardım etti. Daha önce SSCB'nin Türkiye'ye yardım ve yatırım yapması biçiminde, tek yönlüymüş gibi görünen ekonomik ilişkiler müteahhitlik hizmetleriyle bu görünümden kurtuldu ve ticarete konu olan mallarda bir çeşitlilik oldu. 1986'da Türkiye'nin SSCB'ye sattığı ürün sayısı 25 iken, 1991'de bu sayı 70'e ulaştı. İhracatta çeşitliliğe miktar artışı da eşlik etti ve pek çok Türk malı SSCB'de satılmaya başlandı. Üçüncüsü, üçüncü ülkeleri Türkiye'de yatırım yapmaya teşvik etti, çünkü anlaşma SSCB'nin Türkiye'den alacağı malların ortak yatırımlardan olmasına da elveriyordu. Dördüncüsü, Türk-Sovyet kuruluşlarını ortaklığa teşvik etti. Ortak kuruluşlar her iki ülkede de pek çok yatırım yaptılar. Beşincisi, enerji girdilerini ülke ve tür olarak çeşitlendirdi ve enerji politikasında açılım yarattı. 1970'lerde yaşanan enerji sıkıntısının ardından gelişen sanayinin gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir adımdı. Altıncısı, doğal gaz ikili ticarette ilk kez devamlılığı olan bir mal oldu. Son olarak, 1990'larda Türk dış politikasında ismi geçen kuruluşlardan biri olan BOTAŞ'ın kurulması da bu anlaşma sonrasında gerçekleşti.

İkili ilişkilerin önünü açan başka bir gelişme de 6 Temmuz 1989'da imzalanan Sınır ve Kıyı Ticareti Anlaşmasıydı. Sınır bölgelerindeki ekonomik potansiyelin değerlendirilmesine olanak sağladı. Sarp (Hopa, Artvin) kapısında 1989'da günde 30, 1990'da günde 390, 1991'de 1000 giriş-çıkış gerçekleşti. Öte yandan 1990'larda büyük sayılara ulaşacak olan bavul ticareti de 1980'lerin sonlarında, özellikle Sarp sınır kapısının açılmasıyla ortaya çıktı. Oysa, SSCB'yle yapılan bavul ticareti doğu Avrupa'dan daha geç başlamıştı.

Özellikle 1980'lerin sonlarında önemli oranda artan ticaret hacmini SSCB ve doğu Avrupa'daki gelişmeler olumlu yönde etkiledi. Bu gelişmede ekonomilerin tamamlayıcı niteliğinin yanı sıra tarafların bu işbirliği yönündeki kararlı tutumları da etkili oldu. Gaz anlaşması, ihracatın krediler yoluyla finansmanı, Sarp kapısının açılmasıyla sınır ve kıyı ticaretinin olanak kazanması, müteahhitlik yanında diğer hizmet alanlarında da (gemi yapım, tamir ve bakımı, ulaştırma, turizm, vb.) işbirliği olanaklarının artması bunun göstergesiydi. 1980-1991 arasında ihracat yüzde 261.4, ithalat yüzde 506.4 arttı. 1989'da SSCB'de devletten bağımsız hareket hakkını kazanan işletmelerin de ticaretin artmasında olumlu etkisi oldu. 1989'da devlet dışı kuruluşlarla gerçekleştirilen ticaret, toplamın yüzde 20'sini oluşturdu. 1990 başında Türkiye, toplam ihracatı içinde SSCB ve doğu Avrupa bakımından 24 OECD ülkesi içerisinde dördüncü, 1986-1990 arasında gerçekleştirilen artış bakımından ikinci durumdaydı.

Ekonomik ilişkilerin gelişmesinde bir başka etken de Eximbank kredileri oldu. 1989-1991 arasında Türkiye SSCB'ye 1 milyar 150 milyon dolarlık Eximbank kredisi açtı. 1991'deki dağılmaya değin bunun 555.300.000 doları kullanıldı. Bu krediler yardımıyla Türkiye'nin SSCB'ye olan dış satımı arttı.

B) Siyasal İlişkiler

İki ülke arasında ekonomik alanda yaşanan bu gelişmeler siyasal alana da yansıdı. Soğuk Savaş sona ererken SSCB'nin "yeni düşünce" politikası çerçevesinde ilişki-

ler "karşılıklı yarar" ilkesi doğrultusunda pekişti.

Türkiye'de yaşanan askerî darbe sonrasında yüksek düzeydeki ilk görüşme Eylül 1981'de BM Genel Kurul toplantısı sırasında New York'ta bulunan dışişleri bakanları arasında gerçekleşti. Bunu 28 Kasım-3 Aralık 1982'de Dışişleri Bakanı İlter Türkmen'in Moskova ziyareti izledi. 1983'te Türkiye'nin "Çevik Güç"e katılma kararı Moskova tarafından olumsuz bir gelişme olarak değerlendirildi. Dışişleri Bakan Yardımcısı Kornienko 1983 ve Mart 1984'te yaptığı ziyaretlerde Türkiye'ye füzeler yerleştirilmesinden duydukları rahatsızlığı dile getirdi. Ziyaretlerin ardından Türkiye'ye "Pershing" yerleştirilmesinin söz konusu olmadığı, önerilse bile Türkiye'nin böyle bir şeyi kabul etmeyeceği açıklandı. Bu açıklama Türkiye'nin 1962 Küba bunalımından çıkardığı dersi yansıtıyordu.

Sovyet yöneticilerinin yanı sıra Türkiye'deki iktidarların da yapıcı tutumlarına tanık olundu. Aralık 1983'te Turgut Özal tarafından kurulan ilk sivil hükümetin dışişleri bakanı Vahit Halefoğlu eski Moskova büyükelçilerindendi ve hükümetin imzaladığı ilk anlaşma SSCB'yle sınırın düzenlenmesine ilişkin oldu. 1. ve 2. Özal hükümetlerinin programlarında SSCB'yle ilişkilerin özellikle ekonomik temelde geliştirileceğinin altı çiziliyordu. Sovyet tarafı da benzer tutum içerisindeydi. SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolay Tikhanov'un 25-27 Aralık 1984'te yaptığı resmî ziyaret ilişkilerde önemli bir dönüm noktası oldu. Ziyaret sırasında 10 yıl süreli "Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Uzun Vadeli Program"; 1986-1990 dönemini kapsayan "Mal Değişimine İlişkin Anlaşma" ve "Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı" imzalandı. Tikhanov ile Özal Şubatta Andropov'un cenaze töreninde görüşmüşler ve ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karar almışlardı. Yapılan konuşmalarda doğal gaz anlaşmasının ardından imzalanan bu anlaşmalarla iki devlet arasında 21. Yüzyıla giderken ilişkilerin gelişmesinin önünü açacak girişimlerin yapıldığı belirtildi. Tikhanov görüşünü şöyle dile getiriyordu: "...Bugün imzalanan belgeler, ilişkilerimiz binasının üzerinde kurulduğu bloklardır. Özellikle vurgulamak isterim ki, Sovyetler Birliği, bu binanın sadece geniş ve yüksek değil, depremlere karşı dayanıklı olmasını da istiyor..."

Eylül 1984 ve Ağustos 1986 tarihlerinde BM Genel Kurulunun 39 ve 41. toplantılarında dışişleri bakanları biraraya gelerek uluslararası sorunlar üzerine görüş alışverişinde bulundular. Böylece, ikili ilişkilerin gelişme seyrinin uluslararası gelişmelerle de uyum içerisinde olmasına özen gösteriliyordu. Yine de, siyasal ilişkilerde hiç sorun yaşanmadığını söylemek doğru değildi. Dolaylı da olsa ilişkilerde gerginlik yaratan unsurlar olabiliyordu. Örneğin, Temmuz 1986'da Moskova'yı ziyaret eden Özal'ı Gorbaçov kabul etmedi. Çünkü, Bulgaristan'daki azınlığına yapılan baskılar nedeniyle Türkiye Bulgaristan'a bütün gücüyle yükleniyordu ve Soğuk Savaş'ın sürdüğü bir ortamda SSCB'nin Bulgaristan'ı dışlayan bir tutum takınması beklenemezdi. Üstelik, Mustafa Süleymanoğlu adlı Bulgaristan Türkünün Moskova büyükelçiliğine sığınması ilişkileri kötü etkilemişti.

Yine de, bu tür dolaylı sorunlar aşıldı ve işbirliği artarak sürdü. 24 Mart 1988'de imzalanan bir protokolle 20 yıllık bir sorun olan Karadeniz FIR hattı belirlendi ve Süleymanoğlu'nun büyükelçilikten çıkarak Türkiye'ye gitmesine izin verildi. Nisanda SSCB Kıbrıs konusunda uluslararası konferans çözümünden vazgeçti. 1987'de imzalanan orta erimli füzeler (INF) anlaşması uyarınca 1988 Eylülünde

Kapustin bölgesinde konuşlandırılan ve Türkiye'yi de erimi içine alan SS-20 füzelerinin kaldırılması Türkiye tarafından olumlu karşılandı. Sarp kapısının açılışı bu gelişmeler üzerinedir.

Mart 1989-Kasım 1990 arasında Viyana'da sürdürülen AKKA görüşmeleri (bkz. s. 207) 19 Kasımda aralarında Türkiye ve SSCB'nin de bulunduğu 22 devlet tarafından imzalanan anlaşmayla sonuçlandı. Anlaşma uyarınca Türkiye'nin güneydoğusu (topraklarının yüzde 24'ü) konvansiyonel silah indirimi kapsamı dışında bırakıldı. Kendi içişleriyle yoğun biçimde ilgilenmek zorunda olan SSCB buna ses çıkarmadı.

Ocak 1990'da Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a müdahalesi Türkiye kamuoyunda tepkiyle karşılansa da, resmî düzeyde SSCB'nin iç sorunu olarak algılandı ve ikili ilişkilerde kalıcı bir soruna yol açmadı. Bunda bir yandan ticaret hacminin son 4 yılda 4 kat artması ve 2 milyar dolara ulaşmasının, öte yandan Türkiye'nin SSCB'nin içişlerine karışmama ve toprak bütünlüğüne saygı ilkelerine bağlı kalmasının etkisi oldu. Kasım 1990'da imzalanan kültürel işbirliği anlaşmasını Aralıkta Dışişleri Bakanı Şevardnadze'nin Ankara gezisi izledi. Şevardnadze'nin gündeminde Körfez bunalımı vardı. Yine de uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele, Karadeniz'de balıkçılık alanında işbirliği, adli yardımlaşma ve yatırımların karşılıklı teşviki konularında 4 anlaşma imzalandı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesi gündeme geldi ve taraflar görüş alışverişinde bulundular. Ayrıca Cumhurbaşkanı Özal'ın yapacağı ziyaret kesinleştirildi.

Sonuç olarak, 1980'lerde Türkiye'de pazar ekonomisine geçilirken, SSCB'de de benzer nitelikteki *perestoyka* ve *glastnost* politikalarının uygulanışına tanık olundu. SSCB'deki "yeni siyasal düşünce" çerçevesinde dış politikada ideolojiden iyice uzaklaşıldı. Bu durum ekonomik ilişkilerin yanı sıra politik ilişkilerin de önünü açtı. Hiç kuşkusuz ilişkilerde Türkiye'nin de son dönemde SSCB'de ortaya çıkan ayrılıkçı akımları desteklememesi ve ülkenin toprak bütünlüğüne saygı göstermesinin önemli etkisi oldu.

1989'da doğu Avrupa'da başlayan Doğu Blokunun çöküş süreci 1991'de SSCB'yi de içine alacak, bu süreç içerisinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Mart 1991'de SSCB'yi ziyareti sırasında iki ülke arasında "Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalanacak ve bu belge daha sonra Rusya Federasyonuyla kurulan ilişkilere de temel teşkil edecektir.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (SSCB'yle İlişkiler)

Aktükün, İlker, *SSCB'den BDT'ye Nasıl Varıldı*, İstanbul, Sorun Yayınları, 1995, s.141-153; Arın, Tülay, "Sovyetler Birliği'nde Yeniden Yapılanma ve İktisadi Reform Programı", *Onbirinci Tez*, 8 (1988), s. 21-52; Arın, Tülay, "Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete", *Onbirinci Tez*, 10 (1990), s. 41-62; Balcı, Ergun, "Gorbaçov'un Reformları", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 88 (Ağustos 1987), s. 11-19; Brown, Archie, *New Thinking in Soviet Politics*, London, MacMillan, 1992; Küçük, Yalçın, *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Çözülüşü*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1991; Mandel, Ernest, "Geçiş Dönemi Ekonomisi" *Onbirinci Tez*, 8 (1988), s. 99-126; Nove, Alec, *An Economic History of the USSR, 1917-1991*, 3rd ed., London, Penguin Books, 1992, pp.394-429; Savran, Sungur, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor ?", *Onbirinci Tez*, 8 (1988), s. 53-97; Savran, Sungur, "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi ?", *Onbirinci Tez*, 10 (1990), s. 9-40.

Balkanlarla İlişkiler

I) Türkiye'nin Balkan Politikasını Etkileyen Faktörler

Türkiye, ülke topraklarının yüzde 5'ini oluşturan Trakya bölgesiyle en azından coğrafi anlamda bir Balkan ülkesidir. Balkanlardaki toprağının küçük olmasına rağmen, Türkiye kurulduğu tarihten itibaren yüzü Batı'ya dönük bir ülke olarak Orta Doğulu olmaktan çok Akdenizli ve Balkanlı kimliğini vurgulamıştır. Bu yüzden Balkanlar hem temel dış politika yönelimi, hem stratejik, hem de insani ve kültürel boyutuyla Türkiye için önem taşıyan bir bölge olmuştur.

Balkanların Türkiye açısından taşıdığı önem şu başlıklar altında ele alınabilir:

Tarihsel Bağlar

Balkanlar tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğunun başlıca yayılma alanıydı. Yaklaşık 500 yıl süren Osmanlı egemenliği bölgenin dinsel, etnik, iktisadi ve kültürel yapısını derin biçimde etkileyerek günümüze dek ulaşan gelişmeler üzerinde belirleyici oldu (bkz. **Balkanlarda Osmanlı Egemenliği** tablosu, s. 168). Genel olarak Osmanlı mirası ve *Pax Ottomanica* olarak da adlandırılan bu gelişme Türkiye'de ve bölgede çok farklı şekillerde algılandı ve yorumlandı.

Bu tarihsel geçmiş nedeniyle hem Balkan halklarının, hem de Türklerin birbirlerine karşı önyargılarından söz edilebilir. Bu önyargılar Balkanlarda özellikle Slav kökenliler ve Yunanlılar arasında güçlü kaldı. Türkiye'nin Balkan politikası bu tarihsel geçmiş üzerine kurulmak zorunda kaldı ve daha sonra değinileceği gibi Türkiye'nin 1990'larda Balkanlarda izlediği aktif politika zaman zaman Osmanlı dönemine dönme isteği olarak nitelendirildi.

Balkan halkları açısından bakıldığında bölgedeki gayrimüslimlerin Osmanlı dönemine olumsuz öğeler ve simgeler yükledikleri görülür. Ortodoks-Slav kökenliler Osmanlı egemenliğini siyasal, ekonomik ve kültürel baskı dönemi olarak tanımlamaktadırlar. Osmanlı yönetimi altında oldukları için bu süre içinde batı Avrupa'da yaşanan Rönesans-Aydınlanma süreçlerinden geri kaldıklarını ileri sürerek günümüzde yaşadıkları sorunların birçoğunu ve iktisadi-siyasal geri kalmışlıklarını buna bağlamaktadırlar.

Bu yaklaşımın altında yatan en temel neden, bu halkların 19. Yüzyılın başlarından itibaren ulusal mücadelelerini Osmanlı yönetimine karşı vermeleri ve ulus-devletlerini oluşturma sürecinde kendi tarihlerini yeniden kurgularken Osmanlı/Türk karşıtlığını geliştirmeleri ve Osmanlı geçmişinden arınma çabası içine girmeleriydi.

Ortodoks Balkan halkları için Osmanlı yönetiminin bölge üzerindeki bir diğer

olumsuz etkisi, İslam'ı bu bölgeye taşımış olmasıdır. Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar ve Torbeşler (bkz. **Balkanlarda Müslümanlar ve Türkler** kutusu, s. 169) gibi tamamı ya da bir kısmı İslamiyet'i seçmiş olan etnik ve dinsel gruplar Osmanlı döneminin Balkanlardaki mirasının olumsuz unsurları olarak görülmektedir. Özellikle eski Yugoslavya coğrafyasında Müslümanların etnik kimlik ya da dillerine bakılmaksızın "Türk" olarak anılması ve 1990'larda yaşanan çatışmalarda yalnızca insan unsurunun değil, Osmanlı dönemini çağrıştıran cami ve köprü gibi maddi varlığın da yok edilmeye çalışılması bu yaklaşımın göstergeleri olarak alınabilir.

Balkanlarda Osmanlı Egemenliği

	Tarih	Süre (yıl)
Makedonya	y.1371-1913	542
Sırbistan	1389-1829	440
Bulgaristan	1396-1878	483
Yunanistan	1456-1830	374
Bosna	1463-1878	396
Arnavutluk	1468-1912	444
Eflâk	1476-1829	353
Kırım	1478-1774	296
Hersek	1482-1878	396
Moldovya	1504-1829	325
Hırvatistan	1526-1699	173
Macaristan	1526-1699	173

(Kaynak: Carl Brown, *İmparatorluk Mirası, Balkanlarda ve Orta Doğu'da Osmanlı Damgası*, İstanbul, İletişim, 2000, s. 9-10.)

Balkan tarihçiliği uzun bir süre Osmanlı/Türk baskısından söz ederken, 1980'lerden itibaren özellikle Bulgaristan'da yaşanan isim değiştirme kampanyası sırasında, en azından Osmanlı döneminde dinsel/dilsel kimliğin korunmuş olması gibi bazı konularda daha nesnel bir tutum almaya başladı. Ne var ki, 1990'lardan itibaren, sosyalist rejimlerin yıkılmasının ardından, milliyetçiliğin yükselişe geçmesinin bir sonucu olarak bu tutum 1990'larda yine tersine döndü.

Müslümanlığa sonradan geçmiş olanların yanında Osmanlı döneminin bir mirası olarak Balkanlarda Türk azınlıklar da bulunmaktadır. Başta Bulgaristan olmak üzere Yunanistan, Yugoslavya, Makedonya'daki Türk azınlıklar, Osmanlı döneminin doğrudan mirası olarak görülmekte ve bu azınlıklar zaman zaman bölge devletlerinin baskılarına maruz kalmaktadırlar.

Türkiye açısından ise, Balkanlar farklı bir açıdan olumsuz bazı özellikler taşır. Özellikle 19. Yüzyılda Balkan halkları arasında milliyetçiliğin yükselişe geçmesi, siyasal-toplumsal kaosun yaşanması ve yapılan savaşların kaybedilmesi sonucu

geri çekilmelerin yaşanması Balkanlardaki Türklerin/Müslümanların kitleler halinde Anadolu'ya göç etmelerine neden olmuştur. Bu kitlesel göçlerle birlikte Balkanlardaki baskı ve zorunlu göçün izleri Türk topraklarına taşınarak karşılıklı önyargıların güçlenmesine yol açmıştır. Balkanlar Osmanlıların ilk yayıldığı bölge olduğu gibi, aynı zamanda da çözülmenin ve toprak kaybının ilk başladığı bölgedir.

Diğer yandan, Balkanlar Türk milliyetçiliğinin hem düşünsel temellerinin oluştuğu, hem de ilk siyasal örgütlenme geleneğinin geliştiği bölge oldu. 19. Yüzyılın son çeyreğinde bölgede büyük hız kazanan milliyetçi fikirler Türkleri de etkilemiş ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşunda ve örgütlenişinde buradaki çete/komitacı geleneği esin kaynağı olmuştu. Özellikle son derece kozmopolit bir kent olan Selanik, Osmanlı koşullarında "liberal" sayılabilecek bir kültürel ortamı

Balkanlarda Müslümanlar ve Türkler

Balkanlarda etnik açıdan 3 büyük Müslüman grubundan söz edilebilir: Türkler, Arnavutlar, Slav kökenli Müslümanlar.

Balkanlarda Türkler Bulgaristan'da (900.000), Yunanistan'da (120.000), Makedonya'da (100.000) ve Kosova'da (12.000) yaşamaktadırlar. Bu sayılar, bu Müslüman-Türklerin sübjektif kimliği esas alınarak verilmiştir. Yani, "Ben Türk'üm" diyenlerin sayısıdır. Eğer, sosyal bilimlerde fazla bir anlam taşımayan objektif kimlik (yani, doğuştan getirilen etnik kimlik) açısından sorulacak olursa, bu sayıların içinde, Slav kökenli Müslümanlardan olan Pomakların (Bulgaristan ve Yunanistan'da), Torbeşlerin (Makedonya'da) ve sayısı belirsiz bir miktar Çingene kökenlinin de (Bulgaristan ve Yunanistan) bulunduğunu belirtmek gerekir.

Slav etnik kökenli Müslümanlar Sofya tarafından Bulgar, Atina tarafından Yunanlı, Üsküp tarafından Müslüman Makedon sayılmaktadır. Özellikle 1990'ların ikinci yarısından beri Yunan hükümetleri Pomak kökenli Batı Trakyalılar arasında yapay bir Pomaklık bilinci yaratmaya çalışmakta, Üsküp yönetimi de Torbeşlere yalnızca Müslüman olduklarına ilişkin belge imzalatmaktadır.

Pomak ve Torbeş kökenliler Türk olmadıklarının söylenmesinden büyük rahatsızlık duyarlar. Pomak kökenlilerin B. Trakya'da, Torbeşlerin de Makedonya'da Türk okullarına gidebilmek için boykot yaptıklarına çok rastlanmıştır. Bu durumun nedenleri pek fazladır: Balkanlarda tarih içinde bütün Müslümanlar dışarıdan "Türk" olarak algılanmıştır (Fransızca'da *Se Faire Turc* -Türk olmak-, İslam'ı kabul etmek anlamına gelir); sadece Türklerin bir "akraba devleti" vardır ve burada Müslüman azınlıklara sadece Türkiye sahip çıkmaktadır; Türkler ekonomik, dilsel, tarihsel vs. bakımlarından çok daha zengindir; nihayet, Ortodoksların egemen olduğu Balkanlarda etnik bilinçten çok dinsel bilinç önemlidir ve bu durum Türklerin yönetimindeki Osmanlı'dan beri böyle gelmektedir.

Slav kökenli Müslümanların biri de, Bosna-Hersek'de en büyük etnik grup olan Boşnaklardır (bkz. **Tarihte Bosna-Hersek ve Halkı** kutusu, s. 500).

Balkanlardaki bir diğer Müslüman azınlık grubu, Yugoslavya genelinde azınlık olan ama Kosova'da yüzde 90'la çoğunluğu oluşturan Arnavutlardır (bkz. **Kosova Sorunu** kutusu, s. 509). Bu etnik grup Makedonya'da da en büyük azınlıktır. Sayıları, resmî verilere göre 430.000 (yüzde 21), kendi verilerine göre 700.000'dir.

Balkan Müslümanları arasındaki genel eğilim, en kalabalık Müslüman etnik gruba asimile olmaktır. Bu nedenle, Kosova ve Makedonya'daki Arnavutlar Türkleri bazen telkin, bazen de zorlamayla asimile etmeye çalışmakta; Bulgaristan ve özellikle de Batı Trakya'daki Pomak etnik kökenliler ile Makedonya'daki Torbeşler kendilerini Türk sayarak Türklüğe gönüllü olarak asimile olmaktadırlar.

(B. Oran)

barındırıyordu ve bu yönüyle buradaki Türk subay ve aydınlarının o zamanki geçerli fikirler olan milliyetçilik[1]e tanışmalarını sağlamıştı.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren 1980'lerin sonuna dek Balkanlar Türkiye açısından daha çok olumsuz özellikler taşıyan bir bölge olarak kaldı. Türkiye için bölge iki savaş arası dönemde İtalya'nın yayılma alanlarından biri olmasının da etkisiyle güvenlik kaygılarının odaklandığı alanlardan biriyken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Soğuk Savaşın güç mücadelesi alanlarından biri oldu. Balkanlar komünist tehdidin geliş yolu ve azınlık sorunlarının her an siyasal bunalımlara dönüşebilecek bir bölgesi olarak Türk dış politikası açısından temkinli yaklaşılması gereken bir alan olarak algılandı.

Türkiye'de Yaşayan Balkan Kökenli Nüfus

Türkiye'de 5-7.000.000 arasında Balkan göçmeninin yaşadığı tahmin edilmektedir. Özellikle Bulgaristan'dan 1980'lerin sonunda gelen zorunlu göçün de gösterdiği gibi, bu insanların önemli bir kısmının geldikleri ülkelerdeki akrabalarıyla bağlantıları hâlâ devam etmekte, onların durumları ve sıkıntıları buradaki göçmen kökenlileri doğrudan ilgilendirmektedir. Bu, oradaki Türk kökenlilerin maruz kaldıkları baskılara duyulan kaygı kadar, koşulların kötüleşmesi ya da baskıların artması durumunda başlayacak olan bir yeni göçün kendi yaşamlarını olumsuz etkilemesi endişesinden de kaynaklanmaktadır. Çünkü yeni gelecekler en azından bir süre buradaki akrabalarının evlerinde misafir olacaklardır.

Özellikle, bunalım ve çatışma dönemlerinde ve Türk/Müslüman azınlıklara yönelik baskıların yaşandığı zamanlarda, hükümetler Türkiye'deki Balkan kökenlileri de göz önüne almak zorunda kalmaktadırlar. 1950'lere kadarki göçlerle gelenler bu süreç içinde toplumsal konum olarak orta sınıf, girişimci ve bürokrat kesim içinde yer alırken, 1980'lerde gelenler daha çok Bursa, İzmit, İzmir, İstanbul gibi sanayi kentlerinde işgücünün belli bir bölümünü oluşturmuşlardır. Balkan göçmenlerinin özellikle bu kentli kesimi oluşturmaları, Türkiye'de belli bir örgütlenme düzeyine ulaşmış bir "Balkan lobisi" doğurmuştur. Bunlar arasında ilk kurulanlardan Arnavut Kardeşliği Kültür ve Dayanışma Derneği (1952), Batı Trakya Türkleri Dayanışma Derneği (1975), Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği (1985), Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği sayılabilir. Bu demografik ve siyasal yapı Türkiye'nin Balkanlarda daha etkin rol oynamasına katkıda bulunan etkenlerden biridir.

Coğrafi ve Stratejik Nedenler

Coğrafi ve stratejik açıdan yaklaşıldığında Türkiye için Balkanların önemi şu noktalarda ortaya çıkmaktadır.

1. Balkanlar Türkiye'nin Batı'ya açılma yoludur. Türkiye'nin hem ekonomik, hem de siyasal ilişkilerinin en yoğun olduğu ülkeler olan batı Avrupa ülkeleriyle arasındaki bağlantı yolları üzerinde bulunduğu için Türkiye bu bölgede şu iki unsura büyük önem vermiştir.

a) Balkanların istikrar içinde bulunması, bu bağlantının kesilmemesi açısından önem taşımaktadır. Türkiye bu sorunu en yoğun bir şekilde 1990'larda Bosna'da, 1999'da Kosova'daki savaş sırasında yaşamıştır. Türkiye dış ticaretinin yarısından

fazlasını batı Avrupa ülkeleriyle yapmaktadır ve Balkanlarda çatışma durumunda bu yol kesintiye uğramaktadır. Ayrıca, batı Avrupa'daki Türk işçilerinin de, Balkanlardaki istikrarsızlık durumunda Türkiye'yle bağlantıları zorlaşmaktadır.

b) Türkiye, iki Balkan komşusu Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir ittifakın oluşmasından da çekinmektedir. Böyle bir durum Yunanistan'da Papandreu hükümeti zamanında yaşanmış ve 1986'da bu iki ülke arasında bir Saldırmazlık Paktı imzalanmıştır. 1990 sonrasında ise Bulgaristan, Yunanistan'la ilişkilerini iyi tutmakla beraber, Türkiye faktörünü hep dikkate almış ve Türkiye'yi doğrudan karşısına alacak politikalardan kaçınmıştır.

2. Türkiye'nin Balkanlarda bulunan tek toprak parçası olan Trakya bölgesi, İstanbul ve Boğazların savunması açısından büyük önem taşımaktadır. Balkanlardan gelecek bir saldırı için Trakya'da yeterli "ülke derinliği" bulunmamakta ve dolayısıyla burası bir stratejik savunma bölgesi olarak değerlendirilmektedir.

Balkanlardaki Türk/Müslüman Azınlıklar

Türkiye, hem içinde bulunan Balkan lobisi, hem de bölgede büyük bir ülke olmasının gereği olarak Balkanlardaki Türk/Müslüman azınlıklara yönelik olarak zaman zaman etkin bir tavır almak zorunda kalmaktadır. Bunun yanı sıra, özellikle Bulgaristan ve Yunanistan'daki Türk/Müslüman azınlıklar konusunda yapılmış ikili ve uluslararası antlaşmalar, bu azınlıklara karşı girişilen baskılar ya da antlaşmaların ihlali durumunda Türkiye'nin girişimde bulunmasını gerektirmektedir.

Balkanlar, azınlıklara yönelik uygulamalar konusunda Tito dönemi Yugoslavyası hariç, "sabıkalı" bir bölgedir. Dolayısıyla, Türkiye yalnızca antlaşmalarla sağlanan haklarının olduğu Bulgaristan ve Yunanistan'daki azınlıkların baskı altında kaldığı durumlarda değil, diğer Müslüman/Türk azınlıklara yönelik baskılar söz konusu olduğunda da bunlardan etkilenmektedir. Bunun başlıca nedeni, etnik kökeni ne olursa olsun, baskı gören Müslüman azınlıkların koruyucu/hami olarak Türkiye'ye bakmaları, hatta çok sıkışınca Türkiye'ye göç etmek istemeleridir.

II) Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası

Balkan Paktı ve İttifakı

Türkiye, her dönemde ve her uluslararası sistemde Balkanlarda sürekli olarak istikrar arayışı içinde oldu ve daima koyu bir statükocu politika izledi.

Türkiye'nin bu politikası özellikle Bulgaristan'la ilişkilerde belli güçlüklerle karşılaştı. İki savaş arası dönemde Balkanların en revizyonist devleti olan bu ülkenin Soğuk Savaş döneminde Doğu Bloku içinde bulunması, olaya bir de ideolojik boyut ekledi. Oysa Balkanlarda yine komünist olan Arnavutluk, Yugoslavya ve Romanya hem Türkiye'yle doğrudan sınırları bulunmadığı, hem de Doğu Blokundaki muhalif durumları nedeniyle Türkiye'yle iyi ilişkiler içindeydiler. Arnavutluk 1961'den itibaren SSCB etkisinden çıkarken, Yugoslavya daha 1948'de SSCB'yle yollarını ayırmış ve Türkiye ile Yunanistan'a yanaşmıştı. Üstelik, azınlıkların ko-

runması konusunda örnek bir ülkeydi. Romanya ise Nicolae Ceauceşcu (Çavuşesku okunur) döneminde, 1970'ler boyunca Doğu Bloku içinde SSCB'ye en çok karşı çıkan ülke görünümünde oldu.

Türkiye'yle Batı Bloku içinde müttefik olan Yunanistan ise, iki savaş arası dönemde istikrara çok yardımcı oldu. İkinci Dünya savaşından sonraysa özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren Kıbrıs konusundaki anlaşmazlıkların artmasıyla birlikte Yunanistan, Ege ve Balkanlarda Türkiye'nin rekabet ve sorunlar yaşadığı bir ülke haline geldi.

Balkanlar, çatışma ve karmaşanın yoğun yaşandığı bir bölge olduğu kadar, belki de bu nedenle, işbirliği girişimlerinin de sık görüldüğü bir yöre oldu. Türkiye'nin de üyesi olduğu 1934 Balkan Paktı, iki savaş arası dönemde sol çevreler tarafından ortaya atılan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Balkanlarda sosyalist rejimlerin kurulmasıyla yaşama geçirilmeye çalışılan Balkan Birliği ya da Federasyonu ile Soğuk Savaş sonrasında ortaya atılan İstikrar Paktı, Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi gibi projeler bunlar arasında sayılabilir.

1953'te imzalanan ve Türkiye'nin Balkanlarda istikrarı korumak için yaptığı en kayda değer girişim olarak gözüken Balkan Paktı girişimi (ayrıntısı için bkz. cilt I, s. 588 vd.), daha çok Soğuk Savaş koşullarının izlerini taşıyordu. SSCB tarafından denetim altına alınmaya çalışılan Tito Yugoslavyası bu denetimi reddedince, 1948'de Kominform'dan çıkarılmıştı. Romanya ve Bulgaristan gibi komşularından bir tehdit algılayınca Batılı ülkelere yaklaşmaya başladı. Bu arada Bulgaristan'da Türklerin 1950-51 yılları arasında zorunlu göçe tabi tutulması da Türkiye'de rahatsızlık yaratmıştı. Sonuçta, Türkiye'nin girişimi ve ABD ve İngiltere'nin desteğiyle Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Şubat 1953'te Ankara'da resmî adıyla Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı. Bu pakt 1 yıl sonra, Yugoslavya'nın Bled kentinde imzalanan bir antlaşmayla ittifak halini aldı. Bunun en önemli olan 2. Maddesinde "*Bağıtlı taraflar, içlerinden birine ya da birkaçına karşı, ülkelerinin herhangi bir yerine yönelik olarak girişilecek her silahlı saldırıyı tüm Bağıtlı Taraflara yöneltilmiş bir saldırı saymak ve dolayısıyla* (...) *silahlı kuvvet kullanımı da kapsam içine girmek üzere,* (...) *gerekli görecekleri tüm önlemleri birlikte kararlaştırarak almak ve saldırıya uğrayan taraf ya da taraflara gecikmeksizin tek başına ve ortaklaşa yardım etmek konusunda anlaşmışlardır*" şeklindeki, ittifak anlaşmalarında görülen klasik hüküm yer alıyordu. Fakat ilerleyen yıllarda gerek Türk-Yunan ilişkilerindeki bozulmalar, gerekse Yugoslavya'nın 1955'ten sonra SSCB'yle arasının düzelmesiyle bu ittifak çerçevesinde öngörülen toplantılar yapılmamaya başlandı ve söz konusu antlaşma işlevini yitirdi. Antlaşmanın 20 yıllık yürürlülüğü Nisan 1975'te sona ermiş ve uzatılmamıştır(Soysal, s. 474-477).

Stoica Planı

Bu plan Romanya Başbakanı Chivu Stoica tarafından Balkan ülkeleri arasındaki işbirliğini geliştirmek amacıyla 17 Eylül 1957'de ortaya atıldı. Romanya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye'ye önerilen bu plan Balkan ülkeleri arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, bu ülkeler arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesi, çözülemiyorsa bunların işbirliğini engellememesi, or-

tak ekonomik girişimlerde bulunulması gibi unsurları içeriyordu. Bu plan Bulgaristan ve Arnavutluk tarafından hemen kabul edilirken, Yugoslavya bütün Balkan devletlerinin üye olması koşulunu getirdi. Türkiye ise Yunanistan'la birlikte bu planı reddetti.

Türkiye ve Yunanistan'ın plana birlikte karşı çıkmaları, Soğuk Savaş dönemi koşullarının bir sonucuydu. Demokrat Partinin iktidarda bulunduğu ve Türkiye'nin ABD'ye çok yanaştığı bu dönemde söz konusu plan Türkiye'yi NATO'dan koparmaya yönelik bir girişim ve Sovyet propagandası olarak görüldü. Menderes hükümetinin Türkiye'ye Jupiter füzelerinin yerleştirilmesi için çalıştığı bir dönemde, arkasında SSCB'nin bulunduğu bir girişime Türkiye'nin dahil olması mümkün değildi (Sander, s. 148-160).

1961'de Balkanlarda sıkça görülen işbirliği girişimlerinden biri daha yaşandı. Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan arasında bir Balkan İşbirliği ve Karşılıklı Anlayış Komitesi kuruldu ve ilk toplantısını Nisan 1961'de Atina'da yaptı. İkinci toplantı Mart 1962'de Sofya'da, üçüncü toplantı Mayıs 1963'te Bükreş'te, dördüncü toplantıysa Haziran 1964'te Belgrad'da yapıldı. Türkiye bu toplantılara da katılmadı ve özellikle de son iki toplantı sırasında o sırada Türkiye'yle ilişkileri bozuk olan Yunanistan bu platformları Türkiye aleyhinde kullandı.

Türkiye 1950'lerin ortalarından itibaren Batı'yla ilişkiler ve Orta Doğu gelişmelerine daha fazla yönelerek Balkanlardaki işbirliği girişimlerinin uzağında kaldı. 1950-60 dönemi dış politikanın genelde Batı, özelde ABD çıkarları doğrultusunda belirlendiği bir dönemdi. 1953-54'teki Balkan Paktı ve İttifakı da Soğuk Savaş koşulları altında ABD'nin de telkiniyle gerçekleşmişti. Türkiye diğer bölgelerde olduğu gibi Balkanlarda da ne bireysel girişimlerde bulundu, ne de bu bölgede kendi dış politika seçeneklerini geliştirmek için çalıştı. Bunun için 1960'ların ortalarından itibaren Türk dış politikasında çok yönlülüğe geçişi ve daha da önemlisi 1970'lerde Ecevit iktidarları dönemindeki açılımı beklemek gerekecektir.

Balkanların Nükleer Silahlardan Arındırılması ve Türkiye

Stoica'nın önerisinin yanı sıra, Soğuk Savaş döneminde Balkanlarda gerek siyasal-ekonomik işbirliği, gerekse silahsızlanma yolundaki öneriler genellikle Doğu bloku ülkelerinden geldi.

Bu konudaki ilk girişim SSCB'nin Haziran 1959'da ABD, İngiltere ve Fransa'ya Balkanlar ve Adriyatik bölgelerinin nükleer silahlardan arındırılmasını önermesiydi. Öneride bu dört ülkenin birlikte bunun garantörlüğü üstlenmesi de öngörülüyordu.

Daha sonraki uluslararası görüşmelerde de hem SSCB'nin, hem de diğer Balkan ülkelerinin gündeme getirmeyi sürdüğü bu öneriye Türkiye karşı çıktı. Oysa Yunanistan, 1981'de iktidara gelen Andreas Papandreu hükümeti sırasında projeyi destekledi. 1986'da Yunanistan'la Bulgaristan arasında imzalanan iyi komşuluk deklarasyonunda da Balkanların nükleer ve kimyasal silahlardan arındırılması konusu yer alıyordu. Bu iki ülkenin yanında Yugoslavya da bu projeye destek verdi. Arnavutluk ise diğer birçok konuda olduğu gibi bu sürecin de dışında kaldı. Dolayısıyla, Türkiye Balkan ülkeleri arasında nükleer silahlardan arınma konusuna itiraz eden tek Balkan

devleti oldu. Kuşkusuz, Türkiye'nin bu konudaki önemi Yunanistan'la birlikte Balkanlarda nükleer silah bulunduran bir ülke olmasından kaynaklanıyordu.

Türkiye'nin bu projeye karşı çıkış gerekçeleri şunlardı:

-SSCB Batı'nın savunma sistemini zayıflatmak amacını taşımaktadır. Bu silahların buradan kaldırılması Batı savunma sisteminde bir boşluğa neden olacak ve bunun sonucunda sistemin yeniden yapılandırılması gerekecektir. Bu durum caydırıcılığın azalmasına da yol açacaktır.

-SSCB ve müttefiki Balkan ülkelerinin bu önerileri getirmede asıl amaçları, Batı kamuoyunu etkilemektir.

-SSCB'nin amaçlarından biri de, NATO içindeki müttefikler arasında sorun yaratmaktır.

-Varşova Paktı Balkanlar bölgesinde konvansiyonel üstünlüğe sahiptir. Bu yüzden, Türkiye ve Yunanistan'daki nükleer silahların kaldırılması, Trakya'yı Doğu bloku ülkelerinin konvansiyonel üstünlüğüyle karşı karşıya bırakacaktır.

-Bunun bir uzantısı olarak, özellikle konvansiyonel tehdit, ülke derinliği olmayan Trakya'ya ve daha da önemlisi Boğazlara yönelmektedir. Bu bölgenin savunulması için hem konvansiyonel, hem de kısa menzilli nükleer silahlara ihtiyaç vardır.

-Yalnızca Balkanların nükleer silahlardan arındırılması Türkiye'nin ve bu bölgenin güvenliğini olumsuz etkileyecektir, çünkü Balkanlar SSCB'nin nükleer silah menzili içinde kalmaya devam edecektir (Karaosmanoğlu, s.5-12).

Görüldüğü gibi, Türkiye Balkanların nükleer silahlardan arındırılması önerisine daha başından, ilke olarak karşı çıkmıştı.

Türkiye'nin Balkanlarda Aktif Dış Politikaya Geçmesi: Çok Yönlülükten 1970'lere

Türk dış politikasında önemli bir dönüm noktasını oluşturan 1960'lardaki çok yönlülüğe geçiş Balkan politikasını da etkiledi. Türkiye bu tarihten itibaren Balkanlarda daha aktif bir politika izlemeye başladı. Türkiye'nin dış politikada çok yönlülüğe geçişinde Kıbrıs ve dolayısıyla Yunanistan'la ilişkilerin oynadığı rol göz önüne alınırsa, Balkanların bu bağlamda taşıdığı önem ortaya çıkar.

Bir defa, Türkiye çok yönlü dış politika çerçevesinde o ana kadar çok az ilişki kurduğu Orta Doğu, Asya-Afrika gibi diğer bölgelere ve Doğu Bloku ülkelerine yeni açılımlarda bulunma zorunluluğunu hissetti. Bu çerçevede, Yunanistan dışındaki Balkan ülkeleriyle de ilişkilerini geliştirmeye çalıştı.

İkinci olarak, Türkiye'nin Balkanları ihmal ettiği 1950'lerin ikinci yarısından sonraki on yıllık dönemde Yunanistan buradaki ülkelerle ilişkilerini geliştirmişti. Ayrıca, Bulgaristan ve Yugoslavya gibi Balkan ülkeleri Kıbrıs sorununda Yunanistan'ı destekliyorlardı. Dolayısıyla, Türkiye hem Yunanistan'ın Balkanlardaki bu ağırlığını biraz olsun kırmak, hem de bu ülkelerin Kıbrıs sorunundaki tutumlarını yumuşatmak için Balkanlara daha fazla ağırlık verdi.

Bu arada Arnavutluk 16 Aralık 1965'te BM Genel Kurulundaki Kıbrıs oylamasında Türkiye lehine oy kullanan beş ülkeden biri oldu. Bunun başlıca nedeni Balkanlarda büyük bir yalnızlık içinde bulunan ve Yunanistan'la Epir sorunu ve karşılıklı azınlıklar nedeniyle ilişkileri sorunlu olan Arnavutluk'un Türkiye'yle ilişkilerini geliştirmek istemesiydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin dış politikasında Balkanlara önem verdiği ve açılımda bulunduğu ikinci dönem Ecevit iktidarları sırasında yaşandı. Örneğin, 1974'teki ilk Ecevit hükümetinin Dışişleri Bakanı Turan Güneş ilk dış gezisini Romanya'ya yaptı. Bu canlılık Ecevit'ten sonra da devam etti. 1975'te Türkiye ile Bulgaristan arasında bir İyi Komşuluk Bildirgesi ve Romanya'yla bir ortak bildiri imzalandı. Bir yıl sonra, bu kez Tito Ankara'yı ziyaret etti. Bütün bu gelişmelerde Türkiye'nin dış politika değişikliği kadar, 1975'te imzalanan Helsinki Son Senedinin uluslararası alanda yarattığı olumlu havanın da etkisi vardı.

Ecevit'in ikinci kez başbakan olduğu 1978 yılındaysa, Türk-ABD ilişkilerindeki Kıbrıs, afyon ekimi ve silah ambargosu gibi sorunlar yüzünden dış politikada genelde yeni bir anlayış getirilmeye çalışıldığı görüldü. İşte bu çerçevede Ecevit'in geliştirdiği ve silahlanmaya ağırlık vermek yerine güvenliği komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurarak sağlama politikası doğrultusunda Balkan ülkeleriyle ilişkilere özel bir önem verildi. Ecevit'in ilk yurtdışı gezisi Yugoslavya'ya olmuş, bunu Romanya'ya yaptığı gezi izlemişti.

Görüldüğü gibi, Türkiye 1960'ların ortalarından itibaren Balkanlara ağırlık vermeye başladı ve bu politikasını neredeyse kesintisiz sürdürdü. Bunda Türkiye'nin bu bölgede etkin olma isteği rol oynadığı gibi, Bulgaristan'da 1980'lerin ortalarında meydana gelen gelişmeler ya da Bosna'da yaşanan savaş gibi çatışmalar da Türkiye'yi zorunlu olarak bu bölgeyle ilgilenmeye itti.

III) 1980'lerde Balkanlarda Genel Görünüm

Balkanlar 1980'lerde genel olarak sakin bir görünüme sahipti. Bu dönemde Bulgaristan'daki Türk azınlığa yönelik baskılar dışında 1989'a kadar bölgede istikrarsızlık ve çatışmalara rastlanmıyordu.

Soğuk Savaş dönemi boyunca Balkanlar uluslararası sistemin bütün siyasal kutuplarının temsil edildiği bir bölgeydi. Burada Bulgaristan ve Romanya Varşova Paktı, Türkiye ve Yunanistan NATO üyesiyken, Yugoslavya Bağlantısızlık hareketi lideri, Arnavutluk ise 1961-78 arasında Çin'le yakın ilişkileri bulunan bir devletti.

1980'lerde Romanya'da Nicolae Ceauceşcu yönetimi dış borçları azaltmaya ve tüketimi kısmaya dayalı bir ekonomik politika izlerken, Arnavutluk'ta 40 yıldır ülkeyi yöneten Enver Hoxha (Hoca okunur) 1985'te ölmüş ve yerine Ramiz Alia geçmişti. Bundan sonra Arnavutluk büyük devletlerle ilişki kurmamaya ve dış yardım almamaya dayalı eski çizgisine genelde sadık kalmakla birlikte yumuşama belirtileri de göstermeye başladı. Yugoslavya'da Mayıs 1980'de rejimin kurucusu ve lideri Tito ölmüş, yerine her cumhuriyet ve özerk bölge temsilcisinin dönüşümle başkan olacağı bir sistem kurulmuştu. Bu da ülkede bir lider boşluğu yaratmış, bunu 1987'de Sırbistan'ın yönetimini ele geçiren Miloseviç doldurmaya çalışmıştı.

Bulgaristan ise, aşağıda ayrıntılı değinileceği gibi, 1984'ten itibaren Türk azınlığa karşı yoğun bir asimilasyon kampanyası başlatmıştı.

Balkanlardaki bu görünüm 1985-86'dan itibaren SSCB'de Gorbaçov yönetiminin

geliştirdiği *Glastnost* ve *Perestroyka* (bkz. s. 159-160) politikalarıyla değişmeye başladı. Bunun sonucunda, 1989'da Moskova'nın Varşova Paktı üyesi doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin kendi yollarını çizmelerini söylemesi üzerine, bu ülkelerde rejimler birbiri ardına değişmeye başladı ve bu süreç Arnavutluk ve Yugoslavya gibi bu Paktın üyesi olmayan sosyalist ülkeleri de içine aldı.

IV) Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık Sorunu

Türk-Bulgar İlişkilerini Etkileyen Faktörler

1980'lerde Türk-Bulgar ilişkileri şu etkenler altında belirlendi:

Bir defa, her iki ülke de içinde bulundukları blokların en sadık üyeleriydi. Bulgaristan, Osmanlı yönetiminden koptuğu 1877/78 Savaşı-Ayastefanos Antlaşması-Berlin Kongresi sürecinden sonra, bu süreçte doğrudan rol oynayan Ruslara karşı büyük bir yakınlık duymaya başlamıştı. Bu ülke için Rus/Sovyet dostluğu büyük önem taşıyordu. Öyle ki, Bulgaristan, İkinci Dünya Savaşında revizyonist kamp içinde yer alarak Almanya'nın yanında savaşa girdiği halde, SSCB'ye savaş ilan etmemişti.

Bulgaristan bir Doğu Bloku ülkesi olarak da 1990 öncesinde Türkiye için önemliydi. Türkiye doğusunda SSCB'yle, batısında Varşova Paktı üyesi Bulgaristan'la sınırdaştı. Bu durum karşıt bloktan iki ülkeyle kuşatılmış olması anlamına geliyor ve bir güvenlik sorunu oluşturuyordu. Dağlık ve engebeli bir özellik taşıyan Türkiye'nin doğusunun tersine, Bulgaristan sınırını oluşturan Trakya hem İstanbul'a (ve Boğazlara) yakındı, hem ülke derinliğinden yoksundu, hem de düzlük olduğu için savunulması zordu. Dolayısıyla, Türkiye'nin NATO çerçevesinde savunma sistemini bu durumu göz önüne alarak belirlemesi gerekti.

İkinci olarak, Bulgaristan'da yaşayan 900.000 kadar Türk azınlık, iki ülke ilişkilerini belirleyen en önemli etken oldu. Yunanistan'la ilişkilerde Türkiye'de az sayıda da olsa bir Rum azınlık bulunması bir karşılıklılık durumu yaratıyordu ama, Türkiye'de Bulgar azınlık kalmamıştı.

Daha önce de söylediğimiz gibi, Türkiye açısından, Bulgaristan'ın azınlık konularında Yunanistan'la işbirliği yapmamasını ve Türkiye'nin batıyla olan bağlantısını bloke etmemesini sağlamak, her zaman büyük önem taşıdı.

Bulgaristan'ın Türk Azınlığa Yönelik Tutumu

Bulgaristan'la ilişkilerde asıl ciddi sorunlar bu ülkedeki Türk azınlıkla ilgili olarak ortaya çıktı. Daha önce de değinildiği gibi, bu ülkede yaşayan Türk azınlık iki ülke arasındaki ilişkilerde hep bir güvensizlik unsuru olmuştu. Gerçi İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Georgi Dimitrov yönetimi sırasında Türk azınlığa yönelik uygulamalarda bir yumuşama görülmüştü ama daha 1950'de Türk azınlığın zorla göç ettirilmek istenmesi ilişkileri bozmuştu. Ağustos 1950'de Bulgar hükümeti gerek kolektif çiftlikler kurmasından kaynaklanan nedenler, gerekse Batı yanlısı DP hükümetini Kore'ye asker gönderme kararından dolayı zor durumda bırakmayı iste-

mesi gibi nedenlerle 250.000 Türk'ü Türkiye'ye göç etmeye zorladı. 1951 sonuna dek Türkiye'ye 154.000 Bulgaristan Türkü giriş yaptı. Türkiye'nin iddialarına göre Bulgaristan hükümeti bu Türklerin arasına 60.000 kadar Çingene ve bazı komünist casuslar sokmuştu. Sonunda, Türkiye sınırları kapatmak zorunda kaldı ve 2 Aralık 1950'de iki ülke arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmanın 1. Maddesine göre, "*Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek isteyenlere (...) ancak Türk giriş vizesi verildikten sonra Bulgar çıkış vizesi verilecektir*" 3. Maddesine göre, "*Türk giriş vizesini hamil olmadıkları halde göçmenler arasına karışarak Türk topraklarına girenler bulunursa, Türk hudut makamları tarafından geri çevrilecek*[tir] (...)."

Türkiye, Bulgaristan'ın 1950-51'deki gibi Türk azınlığı bir dış politika aracı olarak kullanmasından çekinirken, Bulgaristan Türkiye'nin bu azınlığı kendisini zayıflatmak için kullanmasından çekiniyordu. 1968'de yapılan göç anlaşmasından sonra 1974'te Türkçe eğitimin yasaklanması sürecinin dışında, 1980'lerin ortalarına kadar önemli bir gelişme yaşanmadı (bkz. **Bulgaristan'daki Türk Azınlığın Hakları** kutusu, s. 177).

Bulgaristan'daki Türk Azınlığın Hakları

Bulgaristan'daki Türkler, Balkanlardaki Türk azınlıklardan birçok açıdan ayrılırlar. Bulgaristan Türkleri sayıca en fazla, hukuksal olarak en eski dönemden beri koruma altına alınmış ama buna rağmen en yoğun baskılarla karşılaşan bir azınlık olarak dikkat çekmiştir.

Bulgaristan Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasıyla Padişah'a bağlı bir prenslik olarak kurulduğunda, antlaşmanın 4. Maddesinde "Bulgarlarla Türklerin karışık olduğu yerlerde Türklerin hukuk ve çıkarlarının korunacağı" yazılıydı. Bu antlaşmanın 5. ve 12. Maddesinde de Türk azınlığın durumuyla ilgili bazı düzenlemeler vardı.

Bulgaristan 1908 Jön Türk devrimi sırasında bağımsızlığını ilan ederek bir krallık oldu. Osmanlı devletiyle bu bağımsızlığın onaylanması anlaşmasının yapıldığı sırada, bu ülkedeki Türk azınlığın durumuna ilişkin olarak 19 Nisan 1909'da İstanbul'da bir de protokol imzalandı. Buna göre, Türk-Müslüman azınlığa din-mezhep özgürlüğü ile Bulgarlarla aynı siyasal ve medeni haklar tanınıyordu.

Balkan savaşlarının ardından Eylül 1913'te Bulgaristan'la imzalanan barış anlaşmasının yanında bir de Bulgaristan'daki müftülüklerle ilgili bir sözleşme imzalandı ve burada Türklerin azınlık hakları belirtildi.

Bulgaristan için Birinci Dünya Savaşını sona erdiren Neuilly Barış Antlaşması, doğrudan Türk azınlıktan bahsetmemekle birlikte, bu ülkedeki azınlıkların haklarını düzenleyen bir diğer uluslararası antlaşma oldu. Türkiye ile Bulgaristan arasında Ekim 1925'te imzalanan Dostluk Antlaşmasında ise, Bulgaristan Neuilly'deki hükümlerin tümünden Müslüman azınlığı da yararlandırmayı kabul etti. Bu antlaşmanın imzalandığı gün Ankara'da bir de İkamet Sözleşmesi yapıldı. Bu sözleşme Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçlerinin engellenmemesini öngörmekteydi. Bu sözleşme hukuksal olarak bugün de yürürlüktedir.

Bulgaristan'ın İkinci Dünya Savaşının sonunda Müttefik devletleriyle imzaladığı 1947'deki Paris barış antlaşmasının 2. Maddesi genel azınlık haklarını düzenlemektedir.

Mart 1968'de Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov'un Ankara'yı ziyareti sırasında iki ülke arasında bölünmüş ailelerin birleştirilmesini sağlamak amacıyla bir Göç Anlaşması imzalanmıştır.

Bulgaristan 1975'teki Helsinki Son Senedini imzalayarak bu belgenin azınlıklarla ilgili olarak getirdiği yükümlülükleri kabul etmiştir.

(B. Oran) (Kaynak: Ali Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis'e - Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İstanbul, İletişim Yayınları, Kasım 2005)

Cumhuriyet
Bulgaristan'dan gelen Türklerin sayısı 17 biri buldu
Göç çığ gibi
Sigara ve içkiye de zam geldi
Asker sayısı inebilir
Kapıkule'den manzaralar
'Defolun bunlar devletin'
Memur zammı % 30'la kalıyor
Yemek erken ayrılıyor
Türk adaylarla kazanma umudu
GÖZLEM
Bulgar Siyaseti...

Bulgaristan'da genelde kırsal kesimlerde yaşayan ve geleneksel toplum yapısını sürdüren Türkler uzun yıllar Bulgar toplumundan uzakta kaldı ve kendi kimliğini korudu. Genelde Bulgaristan'da Slav nüfusun azalmaya başlaması ve Türk nüfusun artış eğilimini koruması, Bulgar yönetimi açısından uzun vadede etnik, dinsel ve dilsel kimliğini koruyan büyük bir azınlıkla karşı karşıya kalma olasılığını getirdi. Türk azınlığı göç yoluyla azaltma girişimleri de beklenen sonucu vermemişti. Ayrıca, Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı müdahaleden sonra Kasım 1983'te KKTC'nin ilan edilmesi, bir yoruma göre Bulgar yönetimini Türkiye'nin benzeri bir operasyonu buradaki Türkler için de gerçekleştirebileceği yolunda bir kuşkuya itmişti (Poulton, s. 201). Bu kaygıların bir sonucu olarak, Todor Jivkov liderliğindeki Bulgar yönetimi 1984 sonuna doğru Türklere karşı yoğun bir baskının eşlik ettiği ve "Yeniden Doğuş Süreci" adını verdikleri bir "isim değiştirme" kampanyası başlattı.

Aralık 1984'ten itibaren Bulgaristan'daki gelişmeler Türk ve dünya basınına sınırlı da olsa yansımaya başladı. Hernekadar Bulgar yönetimi Türklerin yaşadıkları bölgelere yabancı gazetecilerin girmesini yasaklamışlarsa da gelişmelerle ilgili haberler çeşitli yollardan Türkiye'ye ulaşıyordu. Gelen haberler arasında Bulgar tanklarının isim değiştirme kampanyasına direnen köyleri sardığı ve yeni Bulgar isimlerini kabul etmeyenlerin hapse atıldığı, Belene kampına gönderdiği ya da öldürüldüğü şeklindeydi. İlk operasyonlar Hasköy, Kırcaali, Mestanlı kentlerinde başladı. Ocak 1985'te dönemin cumhurbaşkanı Kenan Evren, Todor Jivkov'a bir mesaj göndererek isim değiştirme kampanyaya son vermesini istedi. Fakat sona ermek bir yana, kampanya Bulgaristan'ın kuzey bölgelerine doğru daha da genişledi. Bu sırada bazı kaynaklara göre 800-2500 arasında Bulgaristan Türkü yaşamını yitirdi.

Bu dönemde bütün Türkler, isimlerini Slav isimleriyle değiştirmeye zorlandı. Kendilerine yeni isimlerinin yer aldığı kimlik kartları verildi. Bulgaristan yönetimi, bir yandan Türk isimlerini değiştirirken, öte yandan antropolog ve tarihçileri, Türklerin köken olarak Bulgar olduğunu ve Osmanlı döneminde zorla İslamlaştırıldığını kanıtlamaları için seferber ediyordu. Böylece, Türklerin düşünsel olarak da yeni kimliklerini kabullenmeleri amaçlanıyordu.

Baskılar yalnızca isim değiştirmeyle sınırlı kalmadı. Türkçe konuşanlar cezalandırıldı, Türkçe ve Bulgarca basılan "Yeni Işık" gazetesinin basımı durduruldu, Türkçe kitapların satışı, hatta sünnet bile yasaklanırken Türk mezarlar geçmişin izlerini silmek düşüncesiyle yıkıldı.

Bulgaristan'daki Türkler ise yer yer direniş göstermeye çalıştılarsa da baskı ve yıldırma politikası karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Yalnız 1985'te Ahmet Doğan'ın öncülüğünde silaha başvurmamayı ilke edinen Türk Milli Kurtuluş Hareketini kurdular. Fakat bir yıl içinde başta Doğan olmak üzere hareketin çok sayıda ileri geleni yakalanarak hapse atıldı.

Bulgaristan, uluslararası alanda kendisine yöneltilen eleştirileri Türklerin "gönüllü" olarak Bulgar isimlerini benimsediklerini ileri sürerek cevaplandırmaya çalıştı. Fakat bu gelişme, SSCB'nin en yakın müttefiki olan ve çeşitli uluslararası kaçakçılık örgütleriyle bağlantıları olduğu kuvvetli biçimde öne sürülen, yurt dışındaki rejim muhaliflerini öldürten bir ülke olarak uluslararası alanda saygınlığı olmayan Bulgaristan'ın daha da olumsuz bir imaja sahip olmasına neden oldu.

Türkiye'nin Tutumu

1983'te iktidara gelmiş olan Özal hükümeti, Bulgaristan'da Türk azınlığa baskı yapıldığı yolundaki haberler karşısında önceleri ihtiyatlı bir tutum almayı tercih etti. 12 Eylül sonrasında ABD'yle ilişkilere özel bir önem veren ve dış politikada ekonomik ilişkilere öncelik tanıyan Özal yönetimi Bulgaristan'la ortaya çıkan bu sorunu büyütmeden çözmeyi denedi. Ocak 1985'te Balkan göçmenlerinin yoğun olarak yaşadıkları Bursa'da bir açıklama yapan dönemin devlet bakanı Mesut Yılmaz Bulgaristan'da akrabası olanlara sakin olmalarını tavsiye ediyor ve hükümetin gerekli tedbirleri alacağını açıklıyordu. Başbakan Turgut Özal da soruna duygusal değil akılcı yaklaşmak gerektiğini söylüyordu.

Bugün
SAMPİYONLAR OTOMOBİLİ
İŞTE KUPONUMUZ
"7'nci Uluslararası Silmavi Karikatür Yarışması" sonuçlandı
iktidar-muhalefet taşlamasına, büyük ödül
Hürriyet
Binlerce hançereden tek ses yükseliyor...
'ORDU SOFYA'YA'
İki yüzlü Fransa
Dalan, 'sağ zirve'yi zorluyor
Hülya Avşar'lı gecede baskın
Papandreu saltanatta

Kamuoyu baskısının artması üzerine Mart 1985'te Türkiye Bulgaristan'a bir nota vererek sorunun görüşmeler yoluyla çözülmesini istedi ve bir göç anlaşması imzalanabileceğini bildirdi. Jivkov yönetimi ise Ankara'nın gönderdiği notaları içişlerine karışma olarak yorumladı.

Bu arada, olaylar büyüdükçe ve ciddiyeti anlaşıldıkça, Başbakan Özal gerekirse Bulgaristan'daki bütün Türklerin Türki-

ye'ye kabul edileceği yolunda bir açıklama yaptı. Türkiye bir yandan da sorunu uluslararasılaştırarak dünyanın dikkatini buraya çekmeye girişti. Bunun sonucunda Avrupa Konseyi 1985'te bir rapor hazırlayarak Bulgaristan'ın baskıcı politikasına hemen bir son vermesini isterken, İslam Konferansı Örgütünün Fez kentinde yapılan dışişleri bakanları toplantısında Bulgaristan'daki gelişmelerin kaygıyla izlendiği belirtilerek bu ülkeye bir temas grubunun gönderilmesi kararı alındı ve söz konusu heyet Temmuz 1985'te Bulgaristan'da incelemelerde bulundu. ABD ise BM'nin çeşitli toplantılarında konuyu gündeme getirirken ve bu ülkeyle diplomatik temasları azaltırken, AGİK 1987'de Viyana'daki toplantısında bu konuyu görüştü. Bunlardan başka Helsinki İzleme Komitesi (*Helsinki Watch*) ve Uluslararası Af Örgütü gibi kuruluşlar da yayınladıkları raporlarda ve açıklamalarında Bulgaristan'ı eleştirdiler.

Bulgaristan ise, Türkiye'nin göç anlaşması önerisini 1989'a kadar reddetti. 1989 yazında Jivkov Türk azınlığı bu kez topluca göçe zorlayınca bunalım yeni bir boyut kazandı. Mayıs ayından itibaren binlerce Bulgaristan Türkü Bulgaristan'daki ev ve mülklerini çok ucuza satıp taşıyabildikleri eşyalarıyla kısa süre içinde Türkiye'ye girmeye başladılar. Ağustos 1989'da sığınmacıların sayıları 300.000'e ulaştığında daha önce Özal "Herkes gelsin, Jivkov da gelsin" diye açıklama yaptığı halde, Türkiye daha fazla göçmen kabul edemeyeceğini açıkladı ve vize koyarak Bulgaristan sınırını kapattığını bildirdi.

Gelen Türkler iki yönlü olumsuz etkide bulundular. Birincisi, daha önce gelmiş akrabalarının yanlarında kalmaya başladılar. Özellikle Bursa ve civarında çok büyük bir toplumsal ve ekonomik yük oluştu. İkinci olarak, sanayi bölgeleri başta olmak üzere işçi ücretlerinde düşüşe yol açtılar. Eski işçilerin işten çıkarılması ve yeni gelenlerin daha düşük ücretlerle işe alınması, göçmenlere yönelik tepkilerin oluşmasına yol açtı.

Bunalım sırasında Batı dünyası, hem baskının çok açık bir nitelik taşıması, hem de Bulgaristan'ın genelde uluslararası alanda sahip olduğu olumsuz imaj nedeniyle, doğrudan Türkiye'nin yanında yer aldı. Özellikle ABD, Reagan yönetimi sırasında ortaya çıkan bu gelişmede SSCB ve sosyalizm karşıtlığına dayanan politikası çerçevesinde Bulgaristan'ı sert biçimde eleştirdi.

Bölge ülkelerinden Yunanistan ise, resmî olarak dile getirmese de, basın yoluyla Bulgaristan'daki gelişmelerden Türkiye'yi sorumlu tuttu. Bu ülkeye göre, Türkiye Bulgaristan'daki Türkleri Sofya yönetimine karşı kışkırtmıştı. Daha da önemlisi, Bulgaristan'da Türk azınlığa yönelik baskılar sürerken, Eylül 1986'da Yunan Başbakanı Andreas Papandreu'nun Sofya'ya yaptığı ziyaret sırasında bu ülkeyle Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Deklarasyonu imzalandı.

Yunanistan'ın bu tür bir politika izlemesinin birinci nedeni, Bulgaristan'ı Türkiye'ye karşı bir müttefik olarak görmesiydi. İkinci olarak, Bulgaristan'ın Türk azınlığa yönelik baskılarını kınadığında Türkiye'nin tezini desteklemiş olacak ve kendi ülkesindeki Batı Trakya Müslüman Türk azınlığın şikayetleri konusunda Türkiye'nin etkin tavır almasına örnek oluşturabilecekti.

Bulgaristan'la Makedonya konusunda sorunları olan Yugoslavya (bkz. Makedonya Sorunu kutusu, s. 504) ise bu bunalımda Bulgaristan'ı suçladı. Yugoslav basını, beş yüz yıllık Osmanlı yönetiminde kimliğini koruyan Bulgaristan'da, Türklerin

birdenbire ulusal/dinsel kimliklerini gönüllü değiştirişlerini alaya alıyordu. Yugoslav yetkililer Bulgaristan'daki baskılardan kaçarak Yugoslavya'ya giren Türklere sığınmacı statüsü vererek bu desteklerini sürdürdüler. Oysa, bu sırada aynı şekilde Romanya sınırını geçenler Bulgaristan'a iade edilmişlerdi.

Dolayısıyla, azınlık sorunları söz konusu olduğunda, Balkanlarda ilginç bir kutuplaşma ortaya çıkmıştı. Bulgaristan ve Yunanistan ülkelerinde bulunan Türk ve Makedon azınlık nedeniyle, başka nedenlerin de yanında, birbirini desteklerken, benzeri sorunla karşılaşan Türkiye ile Yugoslavya ise açık bir biçimde olmasa da birbirlerine yaklaştılar. Ne var ki, 1990'lara gelindiğinde Balkanlardaki bu ilginç dayanışma yepyeni gelişmeler sonucunda tamamen bozulacaktır.

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (Balkanlarla İlişkiler)

Brown, Carl, *Imparatorluk Mirası, Balkanlar'da ve Orta Doğu'da Osmanlı Damgası*, İstanbul, İletişim, 2000; Karaosmanoğlu, Ali, "Balkanların Nükleer Silahlardan Arındırılması ve Türkiye," *Dış Politika*, (Şubat 1984), s.5-12; Oran, Baskın, "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik," *SBF Dergisi*, (Ocak-Aralık 1993), s. 109-120; Poulton, Hugh, *Balkanlar, Çatışan Azınlıklar Çatışan Devletler*; İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1991, s. 157-185; Özgür, Nurcan, *Etnik Sorunlarm Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, İstanbul, Der Yayınları, 1999; Sander, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye*, Ankara, SBF, 1966; Soysal, İsmail, Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları, (1945-1990), cilt II, Ankara, TTK, 1991; Wolf, Robert Lee, *Balkans in Our Time*, Mass., Harvard, 1956, s. 476-480.

Boğazlar Konusu

I) 1939-80 Arası Boğazlar

Daha önce de görüldüğü gibi, 1939-45 arası dönem Boğazlar konusu "İkinci Dünya Savaşı" bölümünde, 1945-60 arası dönem de "Türk-Sovyet İlişkileri, 1945-60" bölümünde incelenmişti. Burada dönemimize, Boğazlar konusunun 1939-80 arasındaki bir özetiyle başlamak uygundur.

İkinci Dünya Savaşının başladığı tarihten (1 Eylül 1939) Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan ettiği 23 Şubat 1945'e dek geçen sürede, Montreux'ye göre, Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaş durumu yaşanmıştı. Bu durumda, savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasaktı.

1939'da Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Moskova'daki temasları sırasında Sovyet liderliği (Stalin-Molotov) Türkiye'nin, Montreux'ye aykırı biçimde, SSCB'nin rızası olmadığı sürece Boğazları, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapamasını ve Boğazların birlikte savunulması için Türkiye ile SSCB arasında bir pakt yapılmasını istemiş, fakat bu istek reddedilerek Ankara'da İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında Üçlü İttifak antlaşması imzalanmıştı.

Savaş sırasında, bu kez Almanya ile SSCB arasındaki görüşmelerde Boğazlar konusu ele alınmış ve Boğazlarda uzun süreli kiralama yoluyla üs kurulması, SSCB'nin Mihver'e katılmak için ileri sürdüğü koşullar arasında yer almıştı. Fakat, Almanya'nın saldırısına uğramasının ardından SSCB 10 Ağustos 1941'de Türkiye'ye bir nota vermiş ve Boğazlar konusunda bir talebi bulunmadığını bildirmişti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Boğazlar konusunda yaşanan ve uzun dönemde önemli sonuçlar doğuracak olan en önemli gelişme, bazı Alman ve İtalyan savaş gemilerinin, Montreux yasaklamış olmasına rağmen, Boğazlardan geçmeleriydi. Savaş ertesi Sovyet talepleri, bu gelişme ileri sürülerek haklı gösterilmek istenmişti. Şubat 1945'de yapılan Yalta zirvesi sırasında da Boğazlar konusu konuşulmuş, 19 Mart 1945'e gelindiğinde ise Molotov, Türkiye Büyükelçisi Sarper'i makamına çağırarak 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının artık uzatılmayacağını bildirmişti. Molotov, savaş sonrası koşulların değiştiğine vurgu yaparak Türkiye'yle yeni koşullarda başka bir antlaşma yapmak için görüşmelere hazır olduklarını da açıklamıştı.

Temmuz 1945'te düzenlenen Potsdam Konferansı sonunda ABD, SSCB ve İngiltere Montreux'nün günün koşullarına yanıt verememesi nedeniyle yenilenmesi gerektiğine karar vererek, her üç devletin de Boğazlar konusundaki görüşlerini Türkiye'ye bildirmesi konusunda görüş birliğine varmışlardı.

Potsdam'da alınan karar uyarınca Montreux'nün değiştirilmesi konusunda Türkiye'ye verilen ilk nota, ABD notasıydı. 2 Kasım 1945 tarihli notada, Boğazların gerek savaş gerekse barış zamanında, tüm devletlerin ticaret gemileriyle Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin transit geçişine açık olması gerektiğine işaret edilerek, sınırlı bir tonajın altındakiler hariç, barış zamanında Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklanmasını istenmekteydi. ABD bu notayla ayrıca, Montreux'de geçen MC sistemini yerini BM sisteminin almasını ve Japonya'nın taraf devletler arasından çıkarılmasını öneriyordu. İngiltere de 21 Kasımda Türkiye'ye ABD notasına benzer içerikte bir nota verdi. Türkiye, ABD önerilerini Montreux'nün revizyonu tartışmalarında esas olmak üzere kabul etti.

7 Ağustos 1946'da bu kez SSCB, Türkiye'ye Boğazlar konusunda bir nota verdi ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Montreux hükümlerinin ihlal edildiğine dikkat çekerek Sözleşmenin değiştirilmesi gerektiğini belirtti. Sovyet notasında ABD'nin isteklerinden farklı iki önemli öneri bulunmaktaydı: 1) Yeni rejimin sadece Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce belirlenmesi; 2) Türkiye ve SSCB'nin, Boğazların Karadeniz'e kıyıdaş devletler aleyhine kullanımını önlemek için bölgeyi birlikte savunmaları.

ABD ve İngiltere, Sovyet notasını sözü edilen önerileri reddederek Türkiye'den önce yanıtladılar. Türkiye ise, Sovyet notasına verdiği cevapta savaş sırasındaki ihlal iddialarını yanıtlayarak, bölgenin birlikte savunulması önerisini reddetti. SSCB, 24 Eylül 1946'da Türkiye'ye ikinci bir nota vererek önceki isteklerinin nedenlerini açıkladı. SSCB, ilk notasından farklı olarak, bu ikinci notayı ABD ve İngiltere'ye vermedi. Ama Türkiye, bu iki devleti Sovyet notasından haberdar etti. Bunun üzerine, önceki Sovyet notasında olduğu gibi, bu ikinci notayı da Türkiye'den önce ABD ve İngiltere yanıtlayarak Potsdam'da alınan karara uygun olarak Türkiye'yle yapılacak "görüş teatisi"nin artık tamamlandığını belirttiler.

Türkiye de 18 Ekim 1946'da ikinci Sovyet notasını yanıtladı. Bu notada Türkiye de, Montreux'nün değiştirilmesi için yapılması öngörülen uluslararası konferans öncesindeki "görüş teatisi"nin son bulduğunu belirtti. SSCB, Türk notasını yanıtlamadı ve tasarlanan konferans hiçbir zaman yapılamadı.

1960-80 arası dönemde de Türk Boğazları konusunda birtakım sorunlarla karşılaşılmıştır. Bu sorunlar üçe ayrılabilir: 1) "Barış zamanında" ve "savaş zamanında" terimleri açısından, 2) Askerî ve teknolojik gelişmelerin yarattığı sonuçlar açısından, 3) Savaş gemilerinin sınıfları açısından.

Birinci açıdan durum şudur: İkinci Dünya Savaşının ardından bağımsızlık hareketleri, sömürgeciliğin sona ermesi ve büyük devletlerin bu tür gelişmelere müdahaleleri, uluslararası ilişkilerde ve savaş kavramında köklü değişiklikler yarattı. Bu koşullarda, Montreux'de yer alan "savaş zamanında" ve "barış zamanında" kavramları bulanıklaştı.

Sözleşmenin 19. maddesi, savaş zamanında Türkiye tarafsız ise savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini yasakladığı halde, Arap-İsrail çatışmaları sırasında Türkiye savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini engellemedi (örneğin, Birleşik Arap Cumhuriyetinin savaş gemilerinin geçişine izin verdi). Buna rağmen öteki devletlerin tepkisiyle de karşılaşmadı.

Yine aynı durum, Vietnam Savaşı sırasında yaşandı. Türkiye, bu dönem içerisinde, ABD'nin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine izin verince Sovyet *Pravda* ve *Izvestia* gazeteleri, savaşan bir devletin savaş gemilerinin geçişini engellemediği gerekçesiyle Türkiye'yi Sözleşme hükümlerine aykırı davranmakla suçladılar. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Çağlayangil, ABD'nin Vietnam'da "savaşan devlet" olmadığını, sadece savaşan taraflardan birini desteklediğini söyledi. ABD, başlangıçta kendisinin Montreux'ye taraf olmaması nedeniyle Sözleşme hükümleriyle bağlı olmadığını ileri sürdüyse de, sonradan Türk hükümetinin kullandığı "objektif statü" argümanını kabul ederek, Montreux'ye taraf olmayan devletlerin de Sözleşmenin hükümlerine uyması gerektiği fikrini benimsedi (bkz. Objektif Statü kutusu, s. 184).

Objektif Statü

Kural olarak antlaşmalar sadece ona taraf olan devletleri bağlar. Üçüncü bir devlet üzerinde yükümlülük doğurması ya da üçüncü devletler için hak oluşturması, bu devletlerin kabulüne bağlıdır. Bu ana kuralın aksine, bazı antlaşmalar tüm dünya için geçerli olan (*erga omnes*) hukuksal rejimler yaratırlar. Sınırların belirlenmesi, uluslararası akarsulardan geçiş ve ülkesel statü gibi konuları düzenleyen ülkesel sorunlara ilişkin bazı antlaşmalar, uygulamada bu antlaşmaya taraf olsun ya da olmasın tüm devletler tarafından tanınmak zorunda olan bir durum yaratırlar.

1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi bu tür antlaşmalar konusunda sessizse de bu onların var olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin 1978 Viyana Devletlerin Antlaşmalara Ardıl Olması Sözleşmesinin. 11. ve 12. maddelerine göre, eski devletin toprakları üzerinde yeni bir devletin kurulması, sınırlara ve diğer ülkesel sorunlara ilişkin olarak eski devletin kabul ettiği hak ve yükümlülükleri etkilemeyecektir. Uygulama da bazı antlaşmaların doğaları gereği diğer devletlerin kabul etmek zorunda oldukları bir durum yarattığını göstermektedir.

(K. Özersay)

İkinci açıdan durum şudur: Bu çerçevede ele alacağımız olay Aralık 1968'de yaşandı. ABD'nin Akdeniz'deki Altıncı Filosuna ait *Dyess* ve *Turner* ismindeki savaş gemileri, Çanakkale Boğazından girerek 5 gün boyunca Karadeniz'de kalmışlar ve daha sonra yeniden Altıncı Filoya geri dönmüşlerdi. Her iki gemi de, Sözleşmede yer alan 15.000 ton sınırının altındaydılar ve bu açıdan, Boğazlardan geçmelerinde bir sakınca yoktu. Ayrıca, hafif su üstü gemisi niteliğindeki bu iki geminin de taşıdığı topların çapı, sözleşmede öngörüleni (203 mm) aşmıyordu. Ama Dyess, 305 mm çapındaki 8 adet ASROC (denizaltısavar roketatar) füzeleriyle donatılmıştı. Bu nedenle, SSCB ve Bulgaristan büyükelçilikleri sözlü olarak Türkiye'yi protesto ettiler. Türkiye bu protestoları yanıtlarken, 1936'dan bu yana Montreux'de yer almayan yeni silahların geliştiğini ve bu tür silahları taşıyan gemilerin Boğazlardan geçmesinin (söz konusu silahlar savunma nitelikli iseler), sözleşmeye aykırı olmayacağını belirtti. Yani, bu tür sorunların nedeni, Montreux'nün II. Eki'nin gelişen silah teknolojisine uyum sağlayamamasıydı.

Üçüncü açıdan durum şudur: Montreux, bazı savaş gemilerine, ait oldukları sınıfa göre Boğazlardan geçiş izni vermekteydi. Bu nedenle, bir geminin hangi tür savaş gemisi olduğu önem kazanmaktaydı. Bu konuya ilişkin bir sorun, 18 Temmuz 1976'da SSCB'ye ait *Kiev* savaş gemisinin Karadeniz'den girerek Boğazlardan geç-

mesiyle ortaya çıktı. *Kiev* gemisi, geçişini Türkiye'nin izniyle transit olarak gerçekleştirmişti. Geminin güvertesi 25-30 adet sabit kanatlı, dikey olarak inip kalkabilen (VTOL) Yak-36 türünde uçak ve yine 25-30 adet denizaltısavar helikopter bulundurabilecek kapasitede idi.

SSCB, *Kiev*'i denizaltısavar kruvazör olarak nitelendirdi. Ama, geminin, ABD'nin Akdeniz'deki Altıncı Filosuna karşı, Sovyet filosuna bir hava desteği sağlayabilecek kapasitedeki uçakları taşıyabilmesi, onun denizaltısavar kruvazör değil de bir uçak gemisi olup olmadığı tartışmasını ortaya çıkardı. *Kiev*'in hangi sınıfa dahil olduğunun saptanması, onun Boğazlardan geçip geçemeyeceğini belirleyecekti.

Sonuç olarak, 1976'da *Kiev*'in Boğazlardan geçişi, Montreux'ye taraf hiçbir devlet tarafından resmen kınanmamış, ama uluslararası hukuk açısından sözleşmenin birtakım hükümlerinin hangi anlama geldiği sorununu gündeme getirmiştir.

II) 1980-90 Döneminde Karşılaşılan Sorunlar

1936'da Montreux yürürlüğe girdiğinde, Türk Boğazları bölgesinden geçen (veya bu bölgeyi kullanan) gemilerin sayısı, günümüzdekinden çok daha azdı. Ayrıca, gemi inşa sektöründeki gelişmeler, gemilerin niteliklerini de önemli ölçüde değiştirdi.

Bununla birlikte Türk Boğazlar bölgesinde değişmeyen şeyler de oldu. Buna örnek olarak da, İstanbul Boğazının meteorolojik ve hidrolojik özellikleri gösterilebilir. Bu durumda söz konusu bölgede can, mal ve çevre güvenliği açısından birtakım sorunlar ortaya çıktı.

A) Sorunların Nedenleri

Yukarıda da kısaca anlatıldığı üzere can, mal ve çevre güvenliği açısından bugün karşılaşılan sorunların nedenlerini şu üç başlık altında toplamak mümkündür: a)İstanbul Boğazının tehlikeyi artıran özellikleri; b)Yoğunlaşan deniz trafiği; c)Montreux'deki engeller ve yetersizlikler.

İstanbul Boğazının Tehlikeyi Artıran Özellikleri

Öncelikle İstanbul Boğazı, deniz trafiği açısından tehlikeli olabilecek ölçüde dar ve uzun bir suyoludur. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki tuzluluk oranı farklı olduğundan, Karadeniz'den Akdeniz'e (yüzey akıntısı şeklinde) ve Akdeniz'den de Karadeniz'e (alt akıntı şeklinde) su akıntısı olmaktadır. Boğazdaki dönüm noktalarına çarpan akıntılar, kolaylıkla "aksi yönde akıntı" (Ters akıntı veya anafor da denir) meydana getirebilir. İstanbul Boğazında seyreden bir geminin kaza yapma olasılığını artıran bir diğer unsur da, Boğaz içerisinde yer alan keskin dönüş noktalarıdır. Gemiler, bu noktalardan geçebilmek için en az 12 kez rota değiştirmek durumundadırlar. Deniz trafiğini olumsuz yönde etkileyen bir diğer faktör ise sistir. Şubat, mart, nisan ve mayıs aylarında çoğu zaman görüş uzaklığının 1 km'nin altına düştüğü sisler görülmektedir.

Yoğunlaşan Deniz Trafiği

1936'da Montreux'nün yapılışından bu yana, deniz trafiğinin hangi oranda yoğunlaştığını görmek için istatistiklere bakmak yeterlidir. 1938'de İstanbul Boğazından geçen gemilerin toplam net tonajı 7.500.000 ton iken, 1980'de 126.896.000'e ve 1996'da 156.057.000'e yükselmiştir. Gemi sayısı olarak da durum pek farklı değildir. 1938'de, İstanbul Boğazıdan geçen toplam gemi sayısı 4500 iken, 1996'da ise 49.952'ye ulaşmış, yani yaklaşık 11 kat artmıştır. Bütün bunlara, İstanbul'da her gün 1.500.000'e yakın insanın, Boğazın iki yakası arasında gemilerle seyahat etmeleri de eklenmelidir. Üstelik, bu yolculuğun yapıldığı deniz taşıtları Boğazlardaki normal geçişleri diyagonal keserek yol almaktadırlar. Boğazlarda trafik kazalarına yol açarak can, mal ve çevre güvenliğini tehdit eden bir diğer gelişme de deniz taşımacılığında manevra yetenekleri kısıtlı büyük gemilerin (ve özellikle de tankerlerin) daha fazla kullanılmaya başlanmasıdır.

Montreux'deki Engeller ve Yetersizlikler

Montreux'nün 2. maddesi, Boğazlar bölgesinde yaşanan sorunların nedenleri arasında sayılabilir. Söz konusu madde, içerisinde birden fazla unsur taşımaktadır. "*Madde 2. Barış zamanında, ticaret gemileri, gündüz ve gece, bayrak ve yük ne olursa olsun, (...) 3. madde hükümleri saklı kalmak üzere, hiçbir işlem (formalite) olmaksızın, Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş tam özgürlüğünden yararlanacaklardır (...)*" Bahse konu geçişlerde 3. maddeyle saklı tutulan tek "formalite" uluslararası sağlık kuralları çerçevesinde Türk yasalarıyla konulmuş sağlık denetimidir. Bu denetim "*(...) gündüz ve gece, olabilen en büyük hızla yapılacak ve bu gemiler Boğazlardan geçişleri sırasında başka hiç bir duruş zorunda bırakılmayacaklardı (...)*" (Md. 3/1). Ayrıca, Barış zamanında geçecek ticaret gemileri için "*(...) kılavuzluk ve yedekçilik* [römorkörcülük]*isteğe bağlı kalmaktadır.*" (Md. 2/3). "Yükü ne olursa olsun" ibaresi, gerçekten tehlike yaratır niteliktedir. Bundan hareketle patlayıcı, yanıcı veya zehirli maddeler (gaz ve sıvı) taşıyan gemiler Boğazlardan serbestçe geçmektedirler. Yine bu maddeden hareketle bütün gemiler, eğer isterlerse, geceleri de Boğazlardan geçebileceklerdir. Boğazların kendine özgü özellikleri düşünüldüğünde, gece geçmek isteyen büyük bir tankerin tehlike riskini artıracağı kolaylıkla anlaşılabilir.

Hürriyet

Hava durumu

ALLAH KORUDU

DENİZ TAHTOR:

İSTANBULU DUMAN KAPLADI:

Bir Yunan gemisiyle çarpışan Rumen tanker Haydarpaşa açıklarında saatlerce yandı

ALEVLER GÖCE TÜKSELİYORDU

Memurlara müjde!..

Katsayı 25 oluyor

İran kadın ve zenci rehineleri bırakıyor

6 İLE VALİ ATANDI

B) Ortaya Çıkan Sorunlar

Deniz kazaları

Montreux'nün yürürlüğe girdiği tarihten bu yana, Boğazlar bölgesinde görülen deniz kazalarının sayısında da artış görülmüştür. Bölgedeki yıllık ortalama kaza oranı, 1988-1993 arasında yüzde 135 artış göstermiştir. 1982'de bölgede 3 tane çatma olayı (yani, iki ya da daha çok geminin çarpışması) yaşanırken, bu sayı 1992'de 13 kat artarak 39 olmuştur. 1994'ün ilk yarısında ise kaza sayısı 10'u bulmuştur. Karaya oturma olayı da, 1991'de 1982 yılına oranla 4 kat daha fazla görülmüştür.

Bölgede görülen bütün deniz kazalarının, bazen az da olsa, birtakım zararlı sonuçları söz konusudur. Ama, her bir deniz kazasının yarattığı zarar ayrı değerlendirilmelidir. Yani, asıl önemli olan, kaç tane deniz kazası olduğu değil, bu deniz kazalarından doğan somut zarardır. 1 Mayıs 1982'den 18 Ekim 1994'e dek, Boğazlar bölgesinde, irili ufaklı toplam 210 adet deniz kazası yaşanmıştır. Bunlardan, 1979'daki *Independenta* kazası (41 denizci ölmüş ve 90.000 ton civarında ham petrolün önemli bir bölümü denize boşalmıştır) ile 1994'deki *Nassia-Shipbroker* kazası (29 denizci ölmüş ve 20.000 ton ham petrol denize boşalmıştır) en çok akılda kalanlardır.

Çevre kirliliği

Deniz kazaları yaşanmaksızın da, Boğazlardan geçiş yapan gemiler, çevre ve dolayısıyla can güvenliğine ilişkin sorunlar yaratabilmektedirler. Burada "deniz kazaları" ve "çevre kirliliği" biçiminde iki ayrı başlık kullanılmasının nedeni budur. Boğazları kullanan gemilerin yarattığı çevre kirliliğini hava kirliliği ve deniz kirliliği olarak ayırabiliriz. Hava kirliliği, gemilerin kullandığı yakıtın kalitesinden, geminin makinesindeki arızadan, geminin hızından ve geçen gemilerin yoğunluğundan kaynaklanabilir. Deniz kirliliği ise, tankerlerin balast boşaltımları (bir geminin uygun dengeyi sağlamak için tanklarına aldığı suyu boşaltmasıdır. Süzme yapılmaması halinde tankerlerin boşaltımı kirlilik yaratır), tankların yıkanması, çamur, çöp ve sintine boşaltımları (bir gemide, güvertenin altında kalan ve gemiye giren suların biriktiği sintineden yapılan su boşaltımıdır) ve güverte temizliğinden kaynaklanan atık su boşaltımları sonucu ortaya çıkar. Ayrıca, tankerlerin taşıdığı ham petrolün zaman zaman denize sızdığı da görülmektedir.

KUDRET ÖZERSAY

KAYNAKÇA (Boğazlar Konusu)

Özersay, Kudret, *Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ekim 1999; Öztürk, Bayram, "The Istanbul Strait, A Closing Biological Corridor," *Turkish Straits, New Problems, New Solutions*, İsmail Soysal (der.), İstanbul, Orta Doğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1995, s. 145-155; T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, *21. Yüzyıla Girerken Denizciliğimiz*, Ankara, 1997, s. 23.

İnsan Hakları Konusu

İnsan hakları, 1980-1990 arası dönemde Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri oldu. Türkiye, bu dönemde gerek ikili, gerekse çok taraflı ilişkilerde insan hakları ihlalleri nedeniyle yöneltilen eleştiriler ve kimi zaman baskılarla karşı karşıya kaldı. Dönemin sonuna doğru, uluslararası düzeyde bazı yükümlülükler altına girilerek dışarıya karşı olumlu bir izlenim verilmeye çalışıldıysa da Türkiye 1980'leri, "insan hakları ihlalcisi devlet" sıfatını taşıyarak kapattı. Bunun nedenlerini dünyadaki ve Türkiye'deki durumu inceleyerek ortaya koyabiliriz.

Uluslararası Ortam

Türkiye'yi, benzeri birçok ülke gibi uluslararası platformlarda teşhir eden, ama benzeri birçok ülkeden daha fazla yıpratan insan hakları sorununun, uluslararası politikanın bir aracı haline gelmesi 1970'lerdedir. ABD Başkanı Carter döneminde, sosyalist blok ülkelerine karşı geliştirilen insan hakları politikası, insan haklarını salt politik amaçlar uğruna kullanan, içtenliksiz ve çifte standarda dayalı bir politikaydı: Sosyalist blok ülkeleri, özellikle 1975'te imzalanan Helsinki Sonuç Belgesiyle başlayan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) sürecinde (bkz. cilt I, s. 657), insani alanlarda işbirliğini düzenleyen III. Sepet'in üstlenimlerini, dolayısıyla insan haklarını ihlal ettikleri gerekçesiyle ağır bir eleştiriye maruz kalırken, Üçüncü Dünya'nın Batı yanlısı diktatörlükleri en ağır insan hakları ihlallerini sürdürüyor, hatta bunun için ABD'den teknik yardım alıyorlardı.

Yine de, ne kadar içtenliksiz olursa olsun, bu politika uzun vadede insan haklarını uluslararası ilişkilerin önemli bir boyutuna dönüştürdü. 70'lerde sosyalist ülkelere yöneltilen eleştiriler, 80'lerde yavaş yavaş bunlar dışındaki devletlerin insan hakları ihlallerine de yönelmeye başladı.

Bunda insan hakları alanında çalışan Batılı hükümetdışı örgütlerin büyük payı oldu: Öteden beri bu alanda çalışan bazı ulusal ve uluslararası dernekler vardı, ama 1968 hareketinden sonra diğer alanların yanı sıra insan hakları alanında da bu tür örgütlerin sayısında ve faaliyetinde büyük bir artış görüldü. Başta Uluslararası Af Örgütü olmak üzere, uluslararası düzeyde etkin bir faaliyet gösteren bu örgütler, Batılı devletlerin dış politika kararları üzerinde de etkili olmaya başladılar.

Bu gelişmeler aslında 1789'dan beri ağır ağır gelişen bir sürecin en son ve en hızlı aşamasıydı: Serbest piyasa ekonomisinin ideolojik ve hukuksal üstyapısını oluşturan insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesinin uluslararası ilişkilere de yansıması, dünyanın tek bir pazara dönüşmesinin doğal sonucu idi.

Çoğunlukla görülenin aksine, uluslararası hukuk bu süreci geriden izlemedi,

hatta bu son aşamaya hukuk siyasetten önce girdi: 1945'te BM Antlaşmasında amaçlar arasında sayılan insan haklarına saygı ilkesi, 1948'de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile açıklığa kavuşturulmuş ve daha sonra yapılan sayısı 50'yi aşkın sözleşme ile taraf devletler bakımından bağlayıcılık kazanmıştı. Gerek Birleşmiş Milletlerin, gerekse Avrupa Konseyi ve Amerika Devletleri Örgütü gibi bölgesel örgütlerin uzun süreli ama kararlı faaliyetleri, 1970'lerde artık "uluslararası insan hakları hukuku" olarak anılan özerk bir hukukun doğuşunu sağladı (bkz. Başlıca İnsan Hakları Sözleşmeleri kutusu, s. 189).

Bu hukuk dalı, mevcut uluslararası hukukun sınırları içinde kalmakla birlikte, onu aşma hatta dönüştürme potansiyeline sahipti: Çeşitli nedenlerle bir kez bu sözleşmelerle bağlanan devletler, artık o sözleşmelerle oluşturulan bağımsız mekanizmaların denetimine girdiler. Kısacası, hukukun göreli özerkliği (yani hukuksal mekanizmaların siyaset tarafından anında ve dolaysız kullanılamaz oluşu) burada da kendini gösterdi ve insan hakları, uluslararası siyasetten özerk bir zorlayıcılık alanına sahip oldu.

Başlıca İnsan Hakları Sözleşmeleri

1990 itibariyle başlıca insan hakları sözleşmeleri şöyle sınıflandırılabilir:

Genel nitelikli sözleşmeler: Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin BM Sözleşmesi (1966), Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin BM Sözleşmesi (1966) ve ek protokolleri, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950) ve ek protokolleri, Avrupa Sosyal Şartı (1961) ve ek protokol (1988), Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (1969) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Ek Protokol (1988), Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (1981).

Spesifik sözleşmeler: Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme (1948), Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçların Zamanaşımına Uğramamasına İlişkin Sözleşme (1968), Köleliğe Karşı Sözleşme (Değişik) (1953), Köleliğin, Köle Ticaretinin ve Köleliğe Benzer Kurum ve Uygulamaların Kaldırılmasına İlişkin Ek Sözleşme (1956), İnsan Ticaretinin ve Başkalarının Fahişeliğinin Sömürülmesinin Önlenmesine İlişkin Sözleşme (1950), Zorla Çalıştırmaya İlişkin ILO Sözleşmesi (1930), Zorla Çalıştırmanın Kaldırılmasına İlişkin ILO Sözleşmesi (1957), İşkenceye ve Diğer Zalimce, İnsanlıkdışı ya da Aşağılayıcı Muamele ya da Cezaya Karşı Sözleşme (1984), İşkencenin ve İnsanlıkdışı ya da Aşağılayıcı Muamele ya da Cezanın Önlenmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1987), Sosyal Güvenliğin Asgari Standartlarına İlişkin ILO Sözleşmesi (1952), Avrupa Sosyal Güvenlik Kodu ve ek protokolü (1964), Sosyal Güvenliğe İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1972).

Grupların Korunmasına İlişkin Sözleşmeler: Sığınmacıların Statüsüne İlişkin Sözleşme (1951) ve Protokol (1967), Uyruksuzların Statüsüne İlişkin Sözleşme (1954), Uyruksuzluğun Azaltılmasına İlişkin Sözleşme (1961), Göçmen İşçilere İlişkin ILO Sözleşmesi (1949), Göçmen İşçilerin Hukuksal Statüsüne İlişkin Avrupa Sözleşmesi (1977), Örgütlenme Özgürlüğüne ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına İlişkin (87 sayılı) ILO Sözleşmesi (1948), Kadınların Siyasal Haklarına İlişkin Sözleşme (1952), Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989), 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri.

Ayrımcılığa Karşı Sözleşmeler: Irk Ayrımcılığının Bütün Biçimleriyle Sona Erdirilmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme (1965), Apartheid Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (1973), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Sona Erdirilmesine İlişkin Sözleşme (1975), Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi (1960). 1990'dan sonra bu belgelerin sayısında çarpıcı bir artış olacaktır. Bunların en önemlisi Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesi'dir.

(G. Alpkaya) (Kaynak: Marie, p. 57-73).

Bunun en iyi örneği, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile oluşturulan denetim mekanizması idi. AİHS uyarınca oluşturulan sözleşme organları, 70'lerde etkili bir mekanizmaya dönüştü (bkz. **AİHS Denetim Sistemi** kutusu, s. 190).

AİHS Denetim Sistemi

1950'de imzalanıp 1953'te yürürlüğe giren AİHS, 11. Protokol'ün yürürlüğe girdiği Kasım 1998'e kadar 45 yıl boyunca, üç organın görev yaptığı bir denetim sistemine sahipti. Bu sistem, insan hakları ihlallerine ilişkin iddiaların hem devletler tarafından (devlet başvurusu yoluyla), hem de bireyler tarafından (bireysel başvuru yoluyla) Sözleşme organlarının denetimine sunulabilmesine dayanıyordu. Sözleşme uyarınca ilk başvuru yeri, yarı-yargısal bir organ olan Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) idi. AİHK bir devletin sözleşmede güvence altına alınan hak ve özgürlükleri çiğnediği iddiasını önce kabuledilebilirlik açısından inceliyor, kabuledilebilirlik kararı verirse esastan incelemeye geçiyordu. Bu sırada başvuruda bulunan tarafla, ilgili devlet arasında "dostça çözüm" olarak anılan bir uzlaşma sağlamaya çalışıyor, bu uzlaşma sağlanırsa süreç sona eriyordu. Dostça çözüm sağlanamaması durumunda AİHK iddiaların esasına ilişkin bir rapor hazırlıyordu. Raporda, Sözleşmenin ilgili devlet tarafından ihlal edilip edilmediğine ilişkin AİHK değerlendirmesi yer alıyordu.

Bunun ardından başvuru iki yoldan birini izliyordu: AİHK ya da ilgili devlet tarafından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine (AİHM) götürülmesi durumunda, AİHM ilgili devletin Sözleşmeyi çiğneyip çiğnemediğine ilişkin nihai bir karar veriyordu. Uluslararası bir mahkeme olarak AİHM'nin kararları bağlayıcı idi. Başvurunun AİHM'ye götürül(e)memesi durumunda, konu siyasi bir organ olan Bakanlar Komitesi tarafından değerlendirilip sonuçlandırılıyordu. Denetim sisteminin en önemli özelliği, seçimlik niteliğiydi. Bir devlet AİHK'nin bireysel başvuruları kabul etme yetkisini tanımamış ise, Komisyon bu devlete ilişkin bireysel başvuruları inceleyemiyordu. Bunun gibi, AİHM'nin yargılama yetkisi de seçimlik idi, bir devletin Mahkeme tarafından yargılanabilmesi, bunu bir bildirimle kabul etmiş olmasına bağlıydı. Dolayısıyla, bu bildirimleri yapmamış olan bir devlete karşı denetim sistemi içinde açık olan tek yol, devlet başvurusu yoluydu, bu da Bakanlar Komitesinde sonuçlanıyordu (ayrıca bkz. **11. Protokol ve Yeni AİHM** kutusu, s. 528).

(G. Alpkaya)

Öte yandan, başta BM Genel Kurulu olmak üzere, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM) ve Avrupa Toplulukları Avrupa Parlamentosu (AP) gibi siyasal organların insan hakları alanındaki kararları da, hukuksal açıdan bağlayıcılık taşımamakla birlikte, ideolojik ve siyasal yönelimde belirleyici olmaya başladılar. Kısacası, bir devletin egemenlik haklarının tam kalbinde yer alan siyasal ve hukuksal örgütlenme biçimi ve vatandaşlarıyla ilişki tarzı artık ulusal yetki (bkz. **Ulusal Yetki** kutusu, cilt I, s. 599) alanından çıkıyor ve gerek uluslararası örgütlerin, gerekse devletlerin bu alandaki müdahaleleri artık "içişlerine karışma" sayılmamaya başlıyordu. Bu siyasal tercih, 1991'de AGİK Moskova Belgesi ile açıkça ilan edilecekti: "*Katılan devletler insan haklarına, temel özgürlüklere, demokrasiye ve hukuk devletine ilişkin konuların, bu hak ve özgürlüklere saygı uluslararası düzenin temellerinden birini oluşturduğu için, uluslararası ilgi konusu olduğunu vurgularlar: AGİK İnsani Boyut alanındaki üstlenimlerinin, bütün katılan devletlerin doğrudan ve meşru ilgi konusunu oluşturduğunu ve münhasıran ilgili devletin ulusal yetki alanına girmediğini kategorik olarak ve geri dönülmez biçimde ilan ederler.*"

Dolayısıyla, 80'lerin başında, devletleri vatandaşları üzerinde tek ve mutlak tasarruf sahibi olmaktan çıkaran, vatandaşları da ulusal sınırlar içine hapsedilmiş çaresiz bireyler olmaktan kurtaran bir siyasal ve hukuksal iklim doğmuştu. Bu iklimde Türkiye'yi insan hakları alanında açık bir hedef haline getiren ise, iç dinamikti.

Türkiye'de Durum

Türkiye, 1980'lere, bir askerî darbe ve onu izleyen 12 Eylül rejimi altında başladı. 12 Eylül'ün açık ve doğrudan sonuçları insan hakları alanında ortaya çıktı. Bu sonuçları üç ana grupta toplayabiliriz:

a) O döneme kadar Türkiye'de oluşan demokrasi, demokratik birikim, hukuk düzeni ve siyasal/toplumsal muhalefet açık ve yoğun şiddet uygulanarak ortadan kaldırıldı;

b) Bu sayede, demokratik ülkelerde büyük çalkantı ve sancılara yol açan neoliberal iktisat politikalarının Türkiye'deki ifadesi olan 24 Ocak kararları, herhangi bir toplumsal/siyasal direnişle karşılaşmadan rahatlıkla uygulamaya kondu;

c) Geleceğe yönelik olarak, her türlü muhalefeti, dolayısıyla farklı politikaların benimsenmesini imkansız hale getirecek şekilde, bütün bir hukuk düzeni, hukukun temel ilkeleri de ihlal edilerek baştan aşağıya yeniden oluşturuldu.

Darbeyi izleyen yaklaşık 3 yıllık askerî yönetiminden sonra, yeni otoriter hukuk düzeninin izin verdiği ölçüde bir tür demokrasiye geçildi. Ama ileride anlatılacağı gibi, rejimin otoriter yapısında önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzden de Türkiye, 20. Yüzyılı, bu döneme özgü bir insan hakları kavrayışının yarattığı iç ve dış sorunlardan kurtulamamış olarak kapatacaktır.

Bununla yakından bağlantılı bir başka iç dinamik unsuru da, Kürt sorunu ya da resmî adıyla "PKK terörü" idi. Türkiye, Genelkurmay Başkanlığının 1994'teki resmî ifadesiyle içeride "düşük yoğunluklu çatışma" (Kışlalı, s. 187 ve 215) olarak yaşadığı bu sorunu, dış ilişkilerinde bir insan hakları sorunu ve baskısı olarak karşısında buldu. 1960 ve 70'lerin ulusal kurtuluş mücadelelerinin, yerini "azınlık hakları" söylemine bırakmak üzere olduğu bir uluslararası ortamda, Türkiye antidemokratik hukuk düzeni yüzünden ciddi biçimde yalnız kaldı.

Bu iç ve dış dinamikleri, Türk dış politikasının temel hedefi olan Batı'yla bütünleşme hedefini göz önüne alarak değerlendirmek gerekir: Türkiye, dünyanın soyutlanmış bir köşesinde kendi yağıyla kavrulmaya çalışan küçük bir ülke olmadığı gibi, kendisine oluşumuna katılmadığı kuralların dayatıldığı eski sömürge-yeni bağımsız ülkelerden de değildi. Türkiye, Tanzimat'tan (1839) bu yana, Batılılaşma hedefi doğrultusunda, "Batı'ya benzeme", "Batı gibi olma", "Batı'nın yaptığını yapma" kaygısını taşıdı; bu kaygı da, bazen Batı'nın tek taraflı müdahalesi biçimini alabilen, ama çoğunlukla karşılıklılığa dayalı bir ilişki modelini beraberinde getirdi. Nasıl 1856'da Islahat Fermanı Avrupa kamu hukukuna katılmanın ya da Lausanne'da azınlık haklarının verilmesi bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınmanın bedeli idiyse, 1950'lerde AİHS ve diğer insan hakları belgeleriyle bağlanmak da NATO ve Avrupa Konseyi üyeliğinin bedeli oldu (bkz. **Avrupa Konseyi** kutusu, s. 192). Dolayısıyla, Türkiye, yeri geldikçe değineceğimiz uluslararası yükümlülükleri Batılı olmak için gönüllü olarak üstlenen bir ülke olarak, bu talebinin gereklerini yerine getirmediği ölçüde dış politikasında büyük sıkıntıya girdi.

Avrupa Konseyi

1949'da kurulan Avrupa Konseyinin amacı, üyeleri arasında ortak mirasları olan ideal ve ilkeleri korumak ve gerçekleştirmek ve ekonomik ve sosyal ilerlemeyi kolaylaştırmak için daha güçlü bir birlik sağlamaktır. Konsey üyesi her devletin, hukukun üstünlüğü ilkesini ve insan hakları ile temel özgürlüklerin, yetkisi altında bulunan herkes tarafından kullanılabilmesi ilkesini kabul etmesi ve Konsey'in amacının gerçekleştirilmesi için içtenlikle ve etkili bir biçimde işbirliği yapması gerekir. Bu yükümlülükleri ağır bir biçimde ihlal eden bir üye devletin temsil hakları askıya alınabilir ve o devlet, Bakanlar Komitesi tarafından üyelikten çekilmeye davet edilebilir.

Avrupa Konseyinin başlıca iki organı vardır: Karar organı olan Bakanlar Komitesinin üçlü bir görevi vardır: Avrupalı toplumların karşılaştığı sorunlara ilişkin ulusal görüşlerin eşit biçimde dile getirildiği bir platform oluşturma; bu sorunlarla mücadelede ortak bir zemin inşa etme; Konsey'in değerlerinin koruyucusu olma. Bakanlar Komitesi bu görevlerini sözleşmeler, üye devletlere tavsiyeler, kararlar, bildiriler ve kabul ettiği diğer belgeler aracılığıyla yerine getirir. AKPM ise danışma ve tartışma organıdır. Üye ülkelerin parlamentoları tarafından kendi usullerine göre seçilen ve oranı nüfusa göre belirlenen parlamenterlerden meydana gelir. Tartışmaları ve Bakanlar Komitesine tavsiyeleri, Avrupa Konseyinin faaliyetlerinin önemli bir bölümünün kökenini oluşturur.

(G. Alpkaya)

Şimdi bu değerlendirmeler ışığında 1980-1990 döneminin insan hakları konusuna geçebiliriz.

İnsan hakları, 12 Eylül 1980'den önce Türk dış politikasında büyük sorun oluşturmuyordu. Darbe öncesi Türkiyesine, yukarıda anlatılan uluslararası ortam bağlamında bakarsak, sıradan bir ülke görürüz: Avrupa Konseyinin iddiasız bir üyesi, AİHS'ye taraf olmakla birlikte bireysel başvuru hakkını ve AİHM'nin yargılama yetkisini, dolayısıyla uluslararası denetimi kabul etmeyen, kendi içine kapalı bir ülke. İnsan hakları açısından uluslararası standartlarda sayılabilecek bir anayasayla yönetilen görece demokratik Türkiye'nin, o dönemde Kıbrıs'taki askerî varlığı dışında insan hakları alanında fazla dikkat çekecek bir yanı yoktu. Gerçi 12 Mart askerî müdahalesi nedeniyle kısa bir süre AKPM'nin gündemine girmiş, sendikal haklar üzerindeki kısıtlamalar nedeniyle Uluslararası Çalışma Örgütünün ilgili organlarında sık sık konu edilmiş, Kıbrıs'taki insan hakları ihlallerine ilişkin iddialar ise Kıbrıs Cumhuriyeti (G. Kıbrıs) tarafından üç ayrı devlet başvurusuyla Avrupa İnsan Hakları Komisyonuna taşınmıştı; ama bu dönemde dünya kamuoyunun gözü sosyalist blokta (Sovyetlerin Afganistan'ı işgali, Polonya'da Dayanışma Sendikasının -*Solidarnosc*- mücadelesi) ve Şili, Arjantin gibi Üçüncü Dünya ülkelerindeki askerî diktatörlüklerdeydi. Avrupa'da, İspanya ve Portekiz'deki rejim değişikliğiyle faşist diktatörlükler dönemi kapanmış, Yunanistan Albaylar Cuntasını devirerek ve mahkum ederek bu dönemle hesaplaşmasını tamamlamıştı. Dolayısıyla, Avrupa'ya gururlu bir hava egemendi: Demokrasinin beşiği Avrupa'da insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü geri dönülmez biçimde tesis edilmişti.

Böyle bir ortamda, her fırsatta Avrupalı olduğunu kanıtlamaya çalışan Türkiye'de 12 Eylül günü bir darbe yapıldı ve beş komutandan oluşan askerî yönetim başa geçti. Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adlı yönetim (bkz. **Milli Güvenlik Konseyi** kutusu, s. 193), ilk gün, 1 numaralı bildirisiyle, parlamento ve hükümeti fes-

hederek yasama ve yürütme yetkilerine el koydu, parlamento üyelerinin dokunulmazlığını kaldırdı, yurtdışına çıkışları yasakladı, bütün Türkiye'de sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan etti. MGK aynı gün NATO yükümlülüklerine bağlı kalacağını duyurarak NATO büyükelçilerine bir brifing verdi. Avrupa Konseyi nezdindeki Türk daimi temsilcisi de, aynı gün Avrupa Konseyine başvurarak Türkiye'nin, AİHS'nin 15. maddesinin taraf devletlere tanıdığı hakkı kullanacağını bildirdi (Günver, s. 111). Bu maddeye göre, "*savaş ya da ulusun yaşamını tehdit eden diğer kamusal tehlike zamanında, herhangi bir Yüksek Sözleşmeci Taraf, bu Sözleşme çerçevesindeki yükümlülüklerden sapma oluşturan önlemleri, bunların kesin biçimde durumun gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan diğer yükümlülüklere aykırı olmayacak türde önlemler olması koşuluyla, alabilir*"di.

Milli Güvenlik Konseyi

MGK, dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşuyordu. "Emir ve komuta zinciri içinde" 12 Eylül'de iktidara el koydu, bizzat çıkardığı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'la yasama yetkisini üstlendi, Konsey başkanı da Devlet Başkanı sıfatını aldı. 6 Aralık 1983'e kadar Türkiye'yi bu kurul yönetti: Sadece kendisine karşı sorumlu olan Bakanlar Kurulunu atadı, yasa önerdi, yasa kabul etti, yeni anayasayı hazırlayacak olan Danışma Meclisini oluşturdu, hazırlanan anayasayı gözden geçirerek son şeklini verdi. 12 Eylül mevzuatı olarak anılan düzenlemeler bu kurulun eseridir. MGK başkanı Evren, halkoylaması sonucunda Cumhurbaşkanı olunca, kurul üyeleri de Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeliklerine getirildiler ve Kasım 1989'a kadar bu görevde kaldılar. Anayasanın, MGK üyelerinin sorumsuzluğunu düzenleyen geçici 15. maddesi Ağustos 2003'te hâlâ yürürlükte idi.

(G. Alpkaya)

Hem bu resmî açıklamalar, hem de ilk günlerde Türkiye'den sağlıklı haber alınamaması nedeniyle, daha sonraki yıllarda Türkiye'yi ağır biçimde eleştirecek olan Batılı devletler ve uluslararası örgütler 12 Eylül'ü izleyen günlerde kaygılı ama temkinli bir tutum benimsediler. Bunlardan AKPM, 1 Ekim 1980'de aldığı ilk kararda, Parlamentonun feshi, siyasi parti faaliyetlerinin yasaklanması ve sendikal örgütlere getirilen ciddi kısıtlamalar nedeniyle Avrupa Konseyi Statüsü ile bağdaşmayan bir durum yaratan askerî müdahaleden duyduğu kaygıyı dile getirdi. İster sivil, ister asker olsun, herhangi bir grubun demokratik siyasal yaşamı alaşağı ederek iktidara el koymasının, ileri sürülen gerekçe ne olursa olsun, Avrupa Konseyinin üzerinde yükseldiği ilkelere aykırı olduğunu belirtti. AKPM aynı kararda, Bakanlar Konseyine, Türkiye'deki durumu izlemesini ve Türk hükümeti gerekli adımları atmazsa Avrupa Konseyi Statüsünün gereklerini yerine getirmek zorunda olduğunu Türk hükümetine hatırlatmasını tavsiye etti.

Bu tavsiye o gün için yeterince ağırdı. AKPM aynı gün aldığı bir başka kararla, AKPM üyesi Türk parlamenterlerin görev süresinin Mayısta dolacağını hatırlatarak, bu parlamenterlerin hâlâ AKPM üyesi olduğunu bildirdi ve Siyasi İşler Komitesini Türkiye'deki durumu yakından izlemek ve Türk parlamenterlerin AKPM çalışmalarına katılmalarının engellenmemesini sağlamakla görevlendirdi.

Türkiye'nin içinde yer almadığı ve daha 1 yıl önce ilk kez doğrudan halk tarafından seçilen Avrupalı parlamenterlerin oluşturduğu Avrupa Parlamentosu da (AP) bu ilk günlerde görece yumuşak bir tutum benimsedi. Daha 18 Eylül 1980'de aldığı ilk kararında, Türkiye'nin insan hakları alanındaki uluslararası yükümlülüklerini hatırlatarak AET ile ilişki koşulunun insan haklarına saygı olduğunu vurguladı. AP'nin bu ılımlı tutumunu AET de paylaşıyordu, nitekim Aralık 1980'de AET-Türkiye Ortaklık Konseyi toplandı ve 4. Mali Protokol görüşmelerine başlama kararı aldı.

Bununla birlikte, Türkiye'de olup bitenler yavaş yavaş dışarıya yansıdıkça, bu temkinli tutum yerini 12 Eylül yönetimine yönelik eleştirilere bırakmaya başladı. MGK, birbiri ardına yayınladığı bildirilerle siyasi parti faaliyetlerini yasaklamış, sendika ve derneklerin faaliyetlerini durdurmuş, bütün Türkiye'de seçimle işbaşına gelen bütün organları feshetmiş, bütün belediye başkanlarını görevden almış, kamu görevlileri arasında da geniş çaplı bir tasfiye yapmıştı.

Demokratik yaşamı tamamen sona erdiren bu önlemlerin yanı sıra, açık bir şiddet uygulaması da başlamıştı: Gözaltı süresi önce 30, sonra 90 güne çıkarıldığı ve onbinlerce kişi gözaltına alındığı için kışlalar dolup taşıyor, sistematik işkenceden ölenlerin sayısı artıyordu. Bu döneme ilişkin sağlıklı verilere ulaşmak hâlâ mümkün değildir. Ama çeşitli kaynaklarda, darbenin ilk yılında gözaltına alınanların sayısının 50.000'e yaklaştığı, 1980-1983 arasında işkenceden ölenlerin sayısının ise 55'i bulduğu belirtilmektedir. Nitekim, dönemin devlet bakanı İlhan Öztrak, 16 Mart 1982'de, 15 kişinin işkencede öldüğünü kabul etmiştir. Öte yandan, sıkıyönetim askerî mahkemelerinde alelacele yapılan yargılamalarda verilen idam cezalarının ilkinde, darbenin üzerinden daha 1 ay bile geçmeden, 18 yaşından küçük Erdal Eren, "kemik röntgeni" yöntemiyle yaşının aslında 18'i doldurduğu kabul edilerek asılmış ve idamlar birbirini izlemiştir. 1980-1984 arasında, yarısı adi hükümlü olmak üzere 50 kişi idam edilecektir.

Bu gelişmeler, 1981 başından itibaren uluslararası kamuoyunun ve uluslararası örgütlerin Türkiye'ye yönelik tepkisini artırdı. AKPM, izleme kararı doğrultusunda, görevli raportörün Türkiye'yi ziyaretinden sonra hazırladığı raporu Ocak 1981'de kabul etti. Raporda, Türkiye'deki insan hakları ihlalleri sergileniyor ve demokrasiye geçiş yolunda herhangi bir ilerleme olmadığı saptanarak bunun Avrupa Konseyi üyeliği ile bağdaşmadığı açıklanıyordu. Raporu, AP'nin Nisan 1981'de aldığı "Türkiye'de Askerî Cunta Hakkında Karar" izledi. AP, kararında, Türkiye'de 2 ay içinde demokrasiye geçilmesini, bu gerçekleşmezse Ortaklık Anlaşmasının askıya alınmasını istiyordu.

Bu kararlar ağır, ama etkisizdi. Çünkü MGK, en çok önemsediği ABD ile ilişkilerde insan hakları konusunda baskıyla karşılaşmıyordu. Örneğin ABD Dışişleri Bakanlığının her yıl yayınladığı İnsan Hakları Raporunun 1981 sayısında işkencenin yaygın, sistematik olduğuna ve yetkililer tarafından işkenceye göz yumulduğuna ilişkin iddiaları destekleyecek ya da reddedecek kanıtlar olmadığı; sıkıyönetim yetkililerine verilen arama yetkisinin yaygın ya da kötüye kullanıldığına ilişkin iddialar bulunmadığı; basın üzerinde genellikle sansür uygulanmadığı gibi ifadeler yer alıyor, idamlara hiç değinilmiyor ve suç oranındaki düşüş övülüyordu.

ABD'nin desteğini arkasında bulan MGK, uluslararası kamuoyunu ve AKPM, AP

gibi organları fazla ciddiye almadı. Zaten Avrupa Konseyi ile ilişkilerini asgariye indirmiş, AKPM'ye Türk parlamenterlerin katılmayacağını açıklamış, Bakanlar Komitesinde de Türkiye'nin sırası gelmiş olmasına rağmen, eleştirilerden kaçınmak üzere, dönem başkanlığını üstlenmeyeceğini bildirmişti. AP'ye ise yetkisiz bir organ olarak bakıyor ve AET ile ilişkilerde herhangi bir etkisinin olmayacağını varsayıyordu. Nitekim, bu varsayım o dönem için geçerli çıktı: AP'nin Nisan 1981 kararından 1 ay sonra, Ortaklık Konseyi 4. Mali Protokol taslağı üzerinde anlaşmaya vardı.

Bununla birlikte, etkisi daha uzun dönemde ortaya çıkan kararlar birbirini izledi. AKPM, Ekim 1981 ve Ocak 1982'de aldığı kararlarla, Türkiye'nin Konsey üyeliğinden çıkarılmasını gündeme getirmemekle birlikte askerî yönetimi ağır biçimde eleştirdi. AP de, Ocak 1982'de, genel seçimler yapılıp parlamento oluşana kadar Karma Parlamenterler Komitesinin Avrupa kanadının görevinin yenilenmemesini kararlaştırdı. Öte yandan, Temmuz 1982'de 5 devlet (İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ve Fransa) Türkiye'yi insan hakları ihlalleri nedeniyle AİHK'ye şikayet ettiler.

MGK ise duruma hakim olduktan sonra 1982'de demokrasiye geçiş hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıkların ilk adımı olarak, 15 Ekim 1981'de faaliyetleri darbenin ilk günü durdurulan siyasi partiler kapatılmıştı. MGK'nin atadığı kişilerden oluşan bir Danışma Meclisi yeni anayasayı hazırlamakla görevlendirildi. Bu sırada AKPM yeni anayasanın Avrupa Konseyi Statüsüne ve AİHS'ye uygun olması gerektiğini hatırlatan bir karar aldı, AP de 4. Mali Protokol'ün onaylanmasını demokrasiye geçiş koşuluna bağladı. MGK Danışma Meclisinin hazırladığı anayasa metnini bile fazla demokratik bularak üzerinde otoriterlik yönünde geniş çaplı değişiklikler yaptı. Anayasa referandumu öncesinde "Anayasaya hayır" anlamına gelebilecek her türlü ifade yasaklandı. Sonuçta, AKPM'den gözlemcilerin de izlediği halkoylamasında ezici bir çoğunluk (yüzde 91.3) anayasaya ve aynı anda MGK Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in cumhurbaşkanı olmasına "evet" dedi. 1982 Anayasası, geçici 15. maddesiyle, askerî yönetimin 1980-1983 arasında çıkardığı ve sayıları 900 civarında olan kanun ve kanun gücündeki diğer düzenlemelere de hukuksal dokunulmazlık getiriyordu (bkz. 12 Eylül Mevzuatı kutusu, s. 195). Bu ancak Ekim 2001'de yapılan anayasa değişikliği ile kaldırıldı.

12 Eylül Mevzuatı

Darbenin yapıldığı gün ile MGK'nın varlığının sona erdiği 6 Aralık 1983 arasında, MGK'nın yasa hükmü doğuran yasal düzenlemelerinin sayısı 900'e yaklaşmaktadır. Bunlar, 1982 Anayasasının geçici 15. Maddesiyle, anayasaya uygunluk denetiminden bağışık tutulmuştu. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu mevzuatın önemli bir özelliği, antidemokratik bir düzeni kurumsallaştırma amacını yansıtmasıdır. Devlet ve otoritenin yüceltilmesi, insan hakları ve özgürlüklerin geri plana itilmesi bu mevzuatın en tipik özelliğidir. Söz konusu MGK kararlarının büyük bir bölümü 1982 Anayasasından önce çıkarılmıştır, dolayısıyla, anayasa adeta bu kararların daha üst düzeyde tescili niteliğindedir. 12 Eylül mevzuatının önemli bir bölümü yeni yasalardan oluşmakla birlikte, kayda değer bir bölümü de eski yasalarda yapılan kapsamlı ve köklü değişikliklerdir. Bütün bu yönleriyle, 12 Eylül mevzuatı, 1961 Anayasasıyla getirilen Türk hukuk düzenini tersyüz ederek otoriter bir rejimi kurumsallaştırmıştır. Bu mevzuatın bir bölümü ancak AB'ye üyelik sürecinde değiştirilmeye başlanmıştır.

(G. Alpkaya)

(Kaynak: Gemalmaz, [1997], *passim*).

Ocak 1983'te AKPM, gerek "kutsal devlet" anlayışını egemen kılan 12 Eylül mevzuatını sivil döneme taşıyacak olan 1982 Anayasasını, gerekse anayasanın kabul ediliş tarzını Avrupa Konseyinin ilke ve normlarıyla bağdaşmaz ilan eden bir karar aldı ve Türkiye'nin Bakanlar Komitesindeki oy hakkından vazgeçmesini istedi. Eylül 1983'te de, 6 Kasımda yapılacak seçimlerde uygulanacak kısıtlamalar ve özellikle adayların MGK tarafından veto edilmesi nedeniyle parlamentonun serbestçe oluşamayacağını belirterek, seçilecek Türk parlamenterlerin AKPM'ye kabul edilmemesi gerektiği görüşünü benimsedi; ama kesin karar 1984'e bırakıldı.

Yeni kurulan 16 partiden sadece 3'ünün katılmasına izin verilen 6 Kasım 1983 genel seçimlerinden sonra, MGK'nın görev ve yetkileri, TBMM Başkanlık Divanının oluşmasıyla sona erdi. Böylece, biçimsel de olsa demokrasiye geçilmiş olması, Türkiye'ye bu alanda yöneltilen eleştiri ve baskıları bir ölçüde hafifletti. AKPM, Mayıs 1984'te, Türk parlamenterlerin yetki belgelerini onaylayarak 3 yıllık bir aradan sonra Türkiye'nin AKPM'de temsiline izin verdi. Bunda, Türkiye'nin, Türk parlamenterlerin yetki belgeleri onaylanmazsa Avrupa Konseyinden çekileceğini açıklaması da etkili olmuştu.

Ama demokrasi konusundaki eleştirilerin bu şekilde bertaraf edilmesi insan hakları alanındaki eleştirileri ortadan kaldırmadı ve özellikle AP Türkiye'deki ihlalleri gündeminde tutmaya devam etti.

Bu dönemde Türkiye hâlâ sıkıyönetimle yönetiliyor, askerî yönetim döneminde açılan toplu davalar ve sanıkların tutukluluk hali devam ediyordu. 1984'te sıkıyönetim mahkemelerinin yanı sıra Devlet Güvenlik Mahkemeleri de (DGM) çalışmaya başladı (bkz. **Devlet Güvenlik Mahkemeleri** kutusu, s. 196). İdam cezası son

Devlet Güvenlik Mahkemeleri

İlk kez 1973 tarihli bir yasayla kurulan (ama bu yasanın Anayasa Mahkemesi tarafından 1975'te iptal edilmesiyle ortadan kalkan) DGM'ler o dönemde yoğun bir siyasal ve toplumsal muhalefetle karşılaşmıştı. Bu mahkemeler, 12 Eylül'ün ardından oluşturulan otoriter düzende ise rejimin ayrılmaz bir parçası haline geldi. 1982 Anayasasında kurulması öngörülen DGM'ler 1983 tarihli Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun ile oluşturulup 1984'te çalışmaya başladılar. Bunlar, *"devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmak"*la görevlendirildiler. DGM'ler, uzmanlık mahkemesi olarak gerekçelendirildiler. Ama yargı bağımsızlığı, tabii yargı gibi temel ilkelere aykırı kuruluş ve yargılama usulleriyle, olağanüstü mahkeme özellikleri ağır bastı. Ağırlıklı olarak siyasal suçlara bakan DGM'ler, süreç içinde genel mahkemeler bakımından getirilen göreli iyileştirmelerin kapsamına da alınmadılar. 1998'de AİHM, İncal ve Çıraklar davalarında, DGM'lerde asker üyenin varlığının, AİHS'nin 6. Maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkının ihlali olduğuna karar verdi. Türkiye, bu kararların gereğini, ancak Abdullah Öcalan davası nedeniyle AİHM'de mahkum olma tehlikesi belirdiğinde yerine getirdi. Ama, yapılan değişiklik, asker üyenin varlığına son verilmesinden ibaret oldu. Bu değişiklik, Türkiye'nin Öcalan Davasından mahkumiyetine engel olmadı.

(G. Alpkaya)

(Kaynak: Katoğlu, s. 255-274).

kez 1984'te infaz edildi ama mahkemeler idam kararı vermeye devam etti. İşkence iddiaları ise hiç azalmadı. Üniversite öğrencilerinin "toplu tiyatro bileti alma" suçundan üniversiteden atıldığı bu baskı ortamında basın da fiili bir sansür altında bulunduğundan, herkes ne olup bittiğini biliyor ama kimse bunu açıkça dile getiremiyordu. Buna yönelik ilk girişim, Mayıs 1984'te 1260 aydın tarafından imzalanan Aydınlar Dilekçesi oldu ve bu girişime, imzacılar hakkında dava açılarak yanıt verildi (bkz. Aydınlar Dilekçesi Davası kutusu, s. 197).

Aydınlar Dilekçesi Davası

Aydınlar Dilekçesi, 15 Mayıs 1984 günü Prof. Dr. Hüsnü Göksel, Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. Fehmi Yavuz, Aziz Nesin, Bilgesu Erenus ve Esin Afşar'dan oluşan bir kurulun, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e ve TBMM Başkanına iletilmek üzere sundukları 1260 imzalı bir dilekçe idi. Dilekçe; Hüsnü Göksel, Bahri Savcı, Aziz Nesin, Haluk Gerger, Yakup Kepenek, İlhan Tekeli, Yalçın Küçük, Erbil Tuşalp, Uğur Mumcu, Şerafettin Turan, Murat Belge, Mete Tunçay ve Mahmut Tali Öngören tarafından, *"Anayasanın yurttaşlara tanıdığı hak ve ödevlere dayanarak, Türkiye'de demokratik düzene ilişkin gözlem ve düşüncelerini belirtme amacıyla"* hazırlanmıştı. *"Ülkemizin, insan haklarının güvenceleri yurt dışında tartışılır bir ülke durumuna düşürülmüş olmasını onur kırıcı buluyoruz"* denen dilekçede demokrasi ve insan hakları düşüncesi temelinde, yaşam hakkının korunması, ölüm cezasının kaldırılması, işkencenin ortadan kaldırılması, adaletin hızlı işlemesi, genel bir af çıkarılması, örgütlenme özgürlüğü üzerindeki engellerin kaldırılması, basın özgürlüğünün sağlanması, üniversite özerkliğinin güvence altına alınması gibi taleplere yer veriliyordu.

Dilekçenin sunulması basında ancak 4 gün sonra haber olabildi, 1 hafta içinde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı askerî savcılığa suç duyurusunda bulundu ve imzacılar hakkında soruşturma başlatıldı, 27 Haziranda da 56 imza sahibi hakkında dava açıldı. Dilekçeyi "bildiri" olarak niteleyen iddianamede sanıklar hakkında 3 ay-1 yıl arası hapis cezası isteniyordu. Dönemin cumhurbaşkanı Kenan Evren, dilekçe hakkında "Aydınım diye ortaya çıkan çoğunluğu gücendirir", "Biz çok aydın gördük, vatan hainiydiler; Vahideddin de aydındı" türü açıklamalarda bulunurken, dönemin başbakanı Turgut Özal, sadece 56 imzacı hakkında dava açılmasını, demokrasiye geçişte somut bir adım olarak değerlendiriyordu. Aydınlar Dilekçesi davası yaklaşık 2 yıl sürdü, dava Şubat 1986'da sanıkların aklanmasıyla sonuçlandı.

(G. Alpkaya)

Bu ortamda, PKK'nın 1984 Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla başlayan silahlı ayaklanması Türkiye'de hemen algılanamadı, ama 70'lerden başlayarak Avrupa'da örgütlenen Kürt siyasal hareketlerinin de etkisiyle Kürt sorunu 1985'te AP'nin gündemine, hem de ağır bir kararla girdi ve bu dönem boyunca bir daha hiç çıkmadı. ABD İnsan Hakları Raporunda da benzer bir duruma tanık olundu. 1982 Raporunda "geniş Kürt azınlık"tan söz edilerek, Kürtlerin de Türk ulusal kimliğini kabul etmek koşuluyla siyasal yaşama serbestçe katılabildikleri belirtilmiş, 1984 raporunda da Kürtçe üzerindeki yasaklamalara yer verilmişti. 1985 raporunda ise, bir yandan "ayrılıkçı teröristler"den ve eylemlerinden söz edilirken, diğer yandan da bazı sınır köylerinin güvenlik güçleri tarafından zorla boşaltıldığı ve bölgedeki köylülerin silahlandırıldığı iddialarına yer veriliyordu. Raporda ayrıca, Türkiye'nin Türk olmayan etnik kökene mensup kişilere karşı "asimilasyon" hedefinden söz edilmekteydi.

Türkiye bu dönemde hâlâ AET'yi ve dolayısıyla AP'yi fazla ciddiye almıyordu ama Avrupa Konseyi üyeliğini önemsediğinden, 5 devletin 1982'de yaptığı başvuruyu dostça çözümle (yani, uzlaşarak) sonuçlandırma yoluna gitti. Bu yolla, işkenceye karşı alınacak önlemler başta gelmek üzere insan hakları alanında bir dizi iyileştirme yapmayı üstlendi. Bu üstlenimler doğrultusunda, Mart 1986'da ceza infaz yasasında yapılan bir değişiklikle 70.000'e yakın hükümlüden önemli bir bölümü tahliye edildi.

Türkiye'nin Avrupa Konseyi nezdinde inanılır bulunan vaatleri, AKPM'nin gelenekselleşen "Türkiye'de Durum" kararlarının yumuşamasını sağladı. AKPM, Nisan 1986'da, Türkiye'de sıkıyönetimin büyük ölçüde kaldırılmasını, infaz yasası değişikliğini, ölüm cezalarının artık onaylanmadan bekletilmesini, ceza yasasında yapılması öngörülen değişiklikleri ve Türkiye'nin AİHK'ya bireysel başvuruyu kabul etme hazırlıklarını olumlu gelişmeler olarak değerlendiren bir karar kabul etti. Aynı kararda, işkence sorununa, 12 Eylül rejimi döneminden beri devam eden DİSK ve Barış Derneği davalarına, örgütlenme özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalara da yer veriliyordu, ama göreli olarak daha iyimser bir beklenti hakimdi. Nitekim, yine 1986'da, Türkiye'nin Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinde dönem başkanlığını üstlenme talebi, yıllar sonra nihayet kabul edildi. Aynı yıl, Aydınlar Dilekçesi davasının sanıkların aklanmasıyla sonuçlanması ve geniş bir aydın katılımıyla İnsan Hakları Derneğinin kurulması da, Türkiye'de insan haklarının gelişimi açısından olumlu adımlar olarak görüldü.

Avrupa Konseyi ile bu göreli yumuşamayı, 1987'de Türkiye'nin AİHK'ya bireysel başvuru hakkını tanıması izledi (bkz. **Bireysel Başvuru** kutusu, s. 198). AB'ye tam üyelik başvurusuna destek sağlamak amacıyla yapıldığı bilinen bu tanıma bil-

Bireysel Başvuru

Bireysel başvuru, AİHS'de güvence altına alınan bir ya da birden fazla hakkının ihlal edildiği kanısında olan bireylerin (buna gerçek kişiler, siyasi partiler, sendikalar, dernekler, şirketler, vb. dahildir), mağduriyetlerinin giderilmesi amacıyla Sözleşme organlarına başvurmalarını anlatır. Bireysel başvuruda, başvuranın, hakkında şikayette bulunduğu devletin vatandaşı olması gerekmez, ama hakkında şikayette bulunulan devletin Sözleşmeye (ya da başvuru ek protokollerde tanınan bir hakla ilgili ise ek protokollere) taraf olması zorunludur. Bireysel başvurunun iki temel koşulu vardır: İç hukuk yollarının tüketilmesi ve bundan itibaren altı ay içinde başvurulması. İç hukuk yollarının tüketilmesi koşulu, bir hukuk düzeninin tanıdığı bütün yollara başvurulması gerekliliğini anlatır. Bunlar esas olarak idari ve yargısal yollardır ama her ülkenin hukuk düzeni farklılıklar gösterdiğinden, başvuru yolları da değişebilmektedir. Eğer iç hukuk yolları uygun, ulaşılabilir, etkili ve makul sürede sonuç veren türden değilse ve öne sürülen ihlaller o devlette sistemli, yoğun ve sürekli nitelik gösteriyorsa, bu koşul aranmadan başvuru kabul edilir. Altı aylık süre koşulu ise, ihlalin iç hukukta giderilemeyeceğinin ortaya çıkmasından başlayarak altı ay içinde başvuru yapılması gerekliliğini anlatır; bu, "sürekli ihlal" durumu hariç hak düşürücü bir süredir, aşılması durumunda başvuru kabul edilmez. Bu temel koşullar dışında, başvurunun imzalı olması, başka bir uluslararası organ önüne gitmemiş olması, açıkça esastan yoksun olmaması, Sözleşme hükümleriyle bağdaşır olması, başvuru hakkının kötüye kullanılması niteliğinde olmaması gibi koşullar da bulunmaktadır.

(G. Alpkaya)

dirimi, önemli bir adımdı ve ayrıksı bir adım olarak da kalmadı: Türkiye ertesi yıl işkenceye karşı Avrupa ve BM sözleşmelerini de onayladı.

Ama, uluslararası düzeydeki bu adımlar gerçek bir demokratikleşmeye ve insan hakları alanında köklü bir iyileştirmeye denk düşmüyordu. 12 Eylül'ün siyasal parti yöneticilerine getirdiği yasakların ancak halkoylamasıyla kaldırılabildiği 1987 Türkiyesinde, güneydoğuda olağanüstü hal uygulamasına geçilerek Olağanüstü Hal (OHAL) Bölge Valiliği kuruldu (bkz. OHAL ve OHAL Bölge Valiliği kutusu, s. 199). Yine 1987 sonunda Türkiye Birleşik Komünist Partisini (TBKP) kurmak üzere gelen Nihat Sargın ve Haydar Kutlu'nun [Nabi Yağcı] Türkiye'ye ayak bastıklarında tutuklanmaları Türkiye'de demokrasinin gelişmekte olduğuna ilişkin iyimser beklentileri boşa çıkaran bir başka gelişme oldu. 1988 ve 1989, devam eden insan hakları ihlalleri karşısında eleştiri dozu giderek artan AP kararları ve AİHK önünde sayısı hızla artan başvurulara tanık olunan, ama kritik siyasal gelişmelerin yaşanmadığı yıllar oldu.

OHAL ve OHAL Bölge Valiliği

1982 anayasasında *"tabii afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım"* halleri ile *"yaygın şiddet hareketlerine ait ciddi belirtilerin ortaya çıkması veya şiddet olayları sebebiyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması"* hallerine özgülenen olağanüstü hal 25 Ekim 1983 tarihli 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu ile düzenlenmiştir. OHAL Bölge Valiliği ise, 10 Temmuz 1987 tarihli ve 285 sayılı Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kurulmuştur. Bu mevzuat, sıkıyönetim rejimine özgü önlemleri olağanüstü hal rejimine taşımakta, bu rejimde yürütme ve idareye, yargısal denetime konu olamayan son derece geniş yetkiler tanımaktadır. Bunların başında hükümetin olağanüstü hale ilişkin KHK'ler çıkarma yetkisi gelmektedir. Anayasa bunların, Anayasa Mahkemesince esas açısından denetlenmesini önlemekte, bu kararnameler TBMM İçtüzüğünde gerekli değişiklik yapılmadığından, siyasal denetime de konu olamamaktadır. Hükümetler, KHK çıkarma yetkisini geniş biçimde kullanmış ve bu KHK'lerle, OHAL Bölge Valisinin ve OHAL görevlilerinin işlemleri de idari yargı denetimi dışında bırakılmıştır. Güneydoğu bölgesi 1987'den sonra, kesintisiz biçimde olağanüstü hal rejimiyle yönetilmiştir. Bütün bu özellikleriyle bu rejim, AİHK ve AİHM'nin, bu bölgeden gelen başvurular bakımından, iç hukuk yollarının tüketilmesi koşulunu aramamasına yol açmıştır.

(G. Alpkaya) (Kaynak: Gemalmaz, 1994, *passim*).

80'lerin genel bir değerlendirmesini yapmak gerekirse, insan hakları ihlallerinin Türkiye kadar, bu ihlallere tepki gösteren Avrupa devletleri ve uluslararası örgütler bakımından da ciddi bir sorun oluşturduğu söylenebilir. Avrupa devletleri, bir yandan doğrudan etkilendikleri siyasi mülteci dalgası, bir yandan da insan hakları alanında duyarlılığı artan kamuoylarının baskısı nedeniyle insan hakları ihlallerine karşı tepki gösterme ihtiyacını hissetmişlerdir. Bununla birlikte, gerek Türkiye'nin tamamen dışlanması durumunda insan hakları ihlallerinin artarak devam edeceği kaygısını taşımaları, gerekse Türkiye'nin tamamen dışlanmasının zaten mümkün olmaması nedeniyle, zorlayıcı bir politika izlemekten kaçınmışlardır. Böylece, zaman zaman mali ve teknik yardımlarda kesintiye gitme türü baskı önlemlerine karşın, tepkiler hiçbir zaman etkili yaptırımlar uygulanması noktası-

na varmamıştır. Bu da, Türkiye'nin, insan hakları ihlalleri nedeniyle somut ve ölçülebilir zararlar görmesini engellemiştir. Bununla birlikte, Türkiye, bu dönem içinde uluslararası platformlarda sürekli bir savunma konumuna itilmiştir. Bunun etkileri, 90'larda görülecektir.

GÖKÇEN ALPKAYA

KAYNAKÇA (Insan Hakları Konusu)

Alpkaya, Gökçen, *AGIK Sürecinden AGIT'e Insan Hakları*, Kavram Yayınları, Istanbul, 1996; Dağı, Ihsan D., *Insan Hakları, Küresel Siyaset ve Türkiye*, Istanbul, Boyut, 2000; Gemalmaz, M. Semih, *Türkiye'nin Demokrasi Sorunu*, Istanbul, ISMMO Yayınları [1997]); Gemalmaz, M. Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda Olağanüstü Rejim Standartları*, 2. Basım, Istanbul, Beta, 1994; Günver, Semih, *Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi*, Istanbul, Milliyet, 1989; Katoğlu, Tuğrul, "Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları", *AÜSBF Dergisi, Prof. Dr. Yılmaz Günal'a Armağan*, Cilt 49, no. 3-4 (Haziran-Aralık 1999), s. 255-274; Marie, Jean-Bernard, "International Instruments Relating to Human Rights. Classification and Status of Ratifications as of 1 January 1993", *RUDH*, vol 5, no. 1-2, p. 57-73; Tanör, Bülent, *Türkiye'nin Insan Hakları Sorunu*, Istanbul, BDS Yayınları (t.y.); *Yeni Türkiye Insan Hakları Özel Sayısı II*, Temmuz-Ağustos 1998, yıl 4, sayı 22.

1990-2001

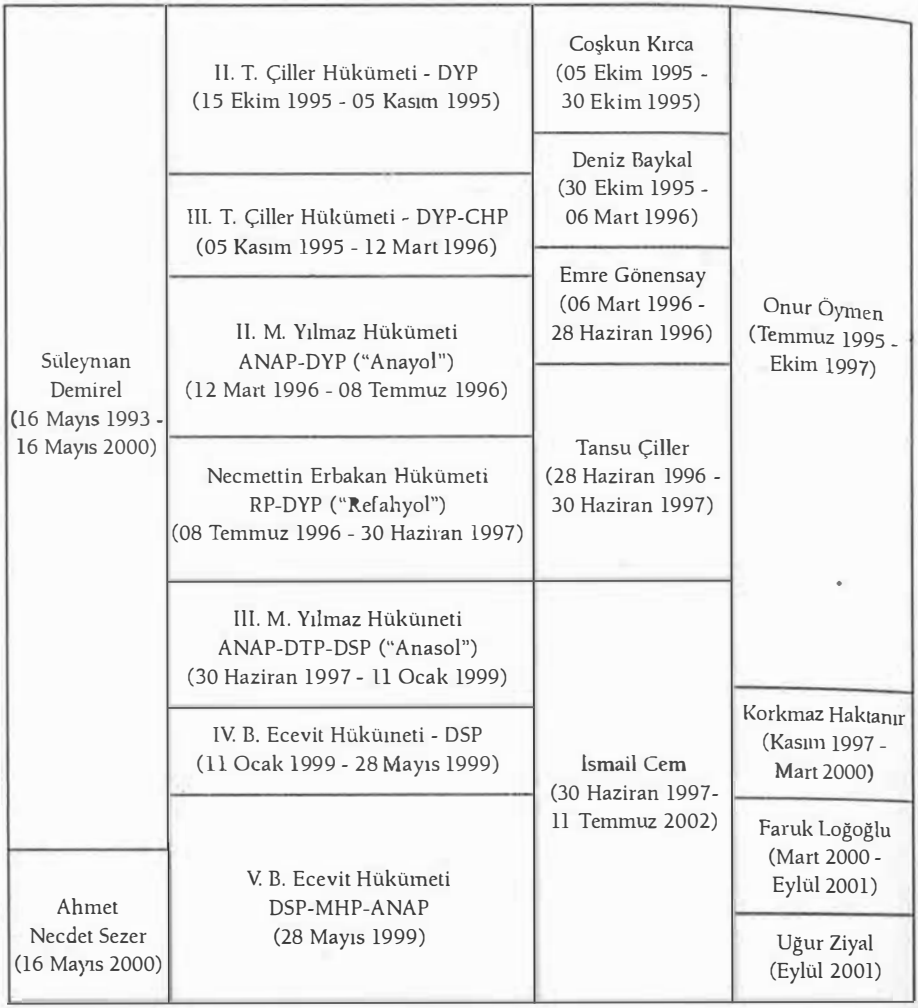
Küreselleşme Ekseninde Türkiye

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Bülent Ecevit

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Müsteşarları
Turgut Özal (09 Kasım 1989-17 Nisan 1993)	Yıldırım Akbulut Hükümeti - ANAP (09 Kasım 1989 - 23 Haziran 1991)	Ahmet Mesut Yılmaz (21 Aralık 1987 - 20 Şubat 1990)	Tugay Özçeri (Temmuz 1989 - Haziran 1991)
		Ali Bozer (20 Şubat 1990 - 12 Ekim 1990)	
		Ahmet Kurtcebe Alptemoçin (12 Ekim 1990 - 23 Haziran 1991)	
	I. M. Yılmaz Hükümeti - ANAP (23 Haziran 1991 - 20 Kasım 1991)	Ismail Sefa Giray (23 Haziran 1991 - 20 Kasım 1991)	Özdem Sanberk (Haziran 1991 - Mayıs 1995)
	VII. S. Demirel Hükümeti - DYP-SHP (20 Kasım 1991-25 Haziran 1993)	Hikmet Çetin (20 Kasım 1991 - 27 Temmuz 1994)	
Süleyman Demirel (16 Mayıs 1993 - 16 Mayıs 2000)	I. Tansu Çiller Hükümeti - DYP-SHP (25 Haziran 1993 - 15 Ekim 1995)	Mümtaz Soysal (27 Temmuz 1994 - 28 Kasım 1994)	
		Murat Karayalçın (12 Aralık 1994 - 27 Mart 1995)	
		Erdal İnönü (27 Mart 1995 - 05 Ekim 1995)	

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortamı ve Dinamikler

A) Evrensel Gelişmeler: Küreselleşme ve Etkileri

70'lerde çokuluslu şirketlerin doğmasıyla ekonomik tabanını, 80'lerde de iletişim devrimiyle teknolojik temelini oluşturan üçüncü küreselleşme dalgası, 1990'larda SSCB'nin dağılmasıyla birlikte siyasal açıdan da tamamlandı: Batı'nın karşısında rakip kalmamıştı (bkz. **Üç Küreselleşme** kutusu, cilt I, s. 41). Bu üçüncü küreselleşme, ikincinin yaklaşık 40-50 yıllık aradan sonra bir devamı niteliğinde oldu (bkz. **İkinci ve Üçüncü Küreselleşme - Bir Karşılaştırma** kutusu, s. 205).

İkinci ve Üçüncü Küreselleşme - Bir Karşılaştırma

"Emperyalizm" olarak bilinen ikinci küreselleşme dalgası döneminde dünyada temel 3 özellik egemendi: Sermayenin tekelleşmesi ve yayılması; işsizlik ve fukaralaşma; alternatif ideoloji yokluğu. Üçüncü küreselleşmede de aynen böyle oldu.

İkinci küreselleşmede sermayenin tekelleşmesi ve yayılması en çok enerji, finans, ulaşım-iletişim gibi 3 önemli alanda görüldü. Büyük petrol şirketleri o dönemde oluşmuştu; banka ile sanayi sermayesinin birleşmesini temsil eden "finans kapital" o dönemlerin terimiydi; dev demiryolu ve telefon, telgraf vb. kumpanyaları o dönemin simgeleriydi. Aynı durum 1990'lardan sonra da oluştu: Bugün de petrol ve doğal gaz şirketleri bir elin sayısı kadar; yine büyük bankalar küçükleri satın alarak devleşiyor; bugün dünyada 5 büyük oto üreticisi kaldı, bilgisayar yazılımında Microsoft bir tekel halinde ve internetteki malzemenin yüzde 70'i ABD kaynaklı.

İkinci küreselleşme dönemindeki işsizlik ve fukaralaşmayı Emile Zola ve Charles Dickens gibi sanatçılar ciltlerle romanda yazdı. Bugün dünyada en zengin yüzde 20'yle en yoksul yüzde 10 arasındaki fark 1960'da 30'a 1 iken 1990'da 60'a 1'e, 1997'de de 74'e 1'e çıktı.

İkinci küreselleşmede tekelci kapitalizme karşı çıkan bir alternatif ideoloji yoktu ve bu yüzden işçiler tepkilerini, makinelerin dişlilerine *sabot*'larını (tahta ayakkabılarını) atıp sabotaj yapmak biçiminde gösteriyorlardı (bu terim de o zamandan mirastır); alternatif ancak 1848'de yayınlanan Komünist Manifesto'dan sonra oluşmaya başladı. Alternatif ideoloji ancak belli bir tepki birikiminden sonra oluştuğu için, bugün de henüz yok ve bu yüzden küreselleşme karşıtları McDonald's'ları bombalayıp vitrinleri tekmeliyorlar.

Hatta, 11 Eylül 2001'de ABD'de gerçekleştirilen korkunç terör olayında Dünya Ticaret Merkezinin ve Pentagon'un hedef seçilmesinin nedeni, birincinin küreselleşmeyi, ikincinin de onun "dünya jandarmalığını" simgelemesi.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, 2001, s. 51-54).

1) Yeni Ekonomik Düzen

Bu ortamda gerek sermaye, gerekse bir bütün olarak ekonomik düzen dönüşmeye başladı.

Uluslararasılaşan sermaye, ikinci küreselleşmeden farklı olarak, büyük bir akışkanlık kazandı. Dünyanın bir ucundan öteki ucuna bilgisayar ekranlarından elektronik olarak anında transfer edilmeye başlandı. Bunun sonucu, hem bu sermayenin kendisi için en avantajlı kompozisyonda dünyaya yayılması ve yatırılması, hem de, gelişmekte olan ülkeler açısından daha önemlisi, spekülatif kazanca yönelmesi oldu. Yani bu fevkalade akışkan ve yoğun sermaye bir ülkeye anında gidip para ve hisse senedi borsalarına giriyor; kâr edince veya herhangi bir nedenle ürkünce ya da daha kazançlı bir ülke keşfedince hemen oraya akıyordu. Bu durumda ilk ülkeden birdenbire büyük bir yabancı sermaye çıkışı vuku buluyor, ülkenin ekonomik ve dolayısıyla siyasal dengesi bir anda altüst olabiliyordu.

Üretim ve dağıtımın böylece küreselleşmesi ulus-devletlerin dayandığı ulusal ekonomileri büyük değişime uğrattı. En güçlü devletler bile bu küreselleşme sürecinde tutunabilmek için aralarında gruplaşmaya ("bölgeselleşmeye") ve NAFTA (*North American Free Trade Area;* Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi), AB (Avrupa Birliği), ASEAN (*Association of Southeast Asian Nations;* Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) gibi ekonomik birlikler oluşturmaya başladılar. Daha küçük devletler arasında, bun-

lardan birine bir biçimde eklemlenmeyenlerin (Irak, Libya, İran gibilerin) ticaret yapamamalarına yol açacak bir uluslararası ortam hızla biçimlenmeye başladı.

2) *Yeni Siyasal Düzen*

Bu ekonomik düzen oluşurken, siyasal karşılığı da daha SSÇB dağılmadan ortaya çıktı ve onun dağılışını haber verdi.

AGİK 1990 Paris Yasası

AGİK'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) ilk doruk toplantısı olan 1975 Helsinki'de kabul edilen Son Senet esas olarak Avrupa'da güvenlik, yani "birinci sepet" ağırlıklıydı (bkz. AGİK-1990'a Kadar kutusu, cilt I, s. 657). 1990'daki ikinci dorukta kabul edilen Paris Yasası (Şartı; *charte*'ı) tamamen "üçüncü sepet"le, yani insan haklarıyla ilgili oldu. Çünkü bu tarihte SSCB son demlerini yaşıyordu; artık maç tek kale oynanıyordu. Yani, 1990 Paris, SSCB daha yok olmadan küreselleşmenin siyasal zaferini ilan etmekteydi.

Bundan sonra AGİK, insan haklarını durmadan güçlendirecek biçimde ilerleyerek kurumlaşmaya başladı. Paris Yasasına göre, devletlerin insan ve azınlık haklarına yalnızca saygı göstermeleri yetmiyordu; ayrıca, ulusal azınlıkların farklı kimliklerinin kuvvetlendirilmesi için gerekli koşulları "yaratmaları" da gerekiyordu. Yasa, AGİK'in kurumlaşması için gerekli mekanizmaları da kurmuştu; genel sekreterlik iki yılda bir izleme konferansları ve doruk toplantıları düzenleyecekti. 1992 Helsinki doruğunda bir de Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği kuruldu. Bunun görevi, AGİK bölgesindeki istikrarı ya da barışı tehlikeye sokabilecek etnik gerilimleri saptamak ve çatışmaya dönüşmeden çözüm bulmak olarak tanımlandı. AGİK, 1994 doruğunda (Budapeşte) AGİT (AGİ Teşkilatı) adını alarak kurumlaşmasını tamamladı. Neredeyse bir "Avrupa Birleşmiş Milletleri" gibi hareket etmeye başlayarak, ilk kuruluşundaki iki faaliyet alanının (insani boyut ve Avrupa güvenliği) yanına, Bosna gibi çatışmaları durdurabilmek için çok önemli bir de üçüncü boyut (Çatışmaların Önlenmesi ve Kriz Yönetimi) katarak, bölgedeki çatışmaları diplomasiyle engellemeye çalıştı.

Bu ortamda, 1990'dan itibaren, insan ve azınlık haklarında büyük gelişmeler ortaya çıktı. Bu haklar, etkiledikleri ortamın coğrafi olarak çok genişlemesi bir yana, nitelik olarak güçlendiler. Ayrımcılığın önlenmesinden (yani eşitlik sağlamaktan) azınlıkların korunmasına geçiş başladı. Azınlıkların korunması devletlerin görevi sayıldı. Bir devlette azınlık olup olmadığının saptanması artık o devletin kendi takdirine bırakılmamaya, eğer farklılık gösteren gruplar varsa azınlığın bulunduğuna karar verilmeye başlandı. İnsan ve azınlık hakları konusunda NGO'lar (yani devlet dışı gönüllü örgütler) devletler kadar etkili biçimde uluslararası alana girdiler. Belki de en önemlisi, 1991'den sonra bu haklar ülkelerin iç işleri sayılmaktan çıktı, yani "uluslararası meşru ilgi alanı" haline geldi (Oran, 2000, s. 115-118).

Sonuçta, Batı'nın altyapısının (uluslararası kapitalizm) yanı sıra, üstyapısı da (insan ve azınlık hakları) 1990 sonrası dünyanın başlıca gündemini oluşturdu.

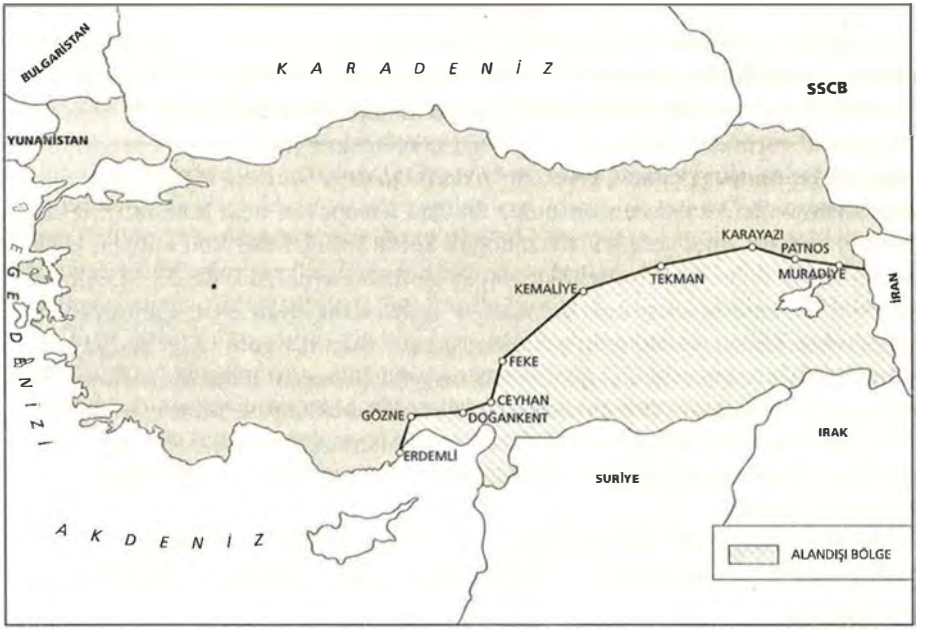
1990 AKKA (Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması)

Yine daha SSCB dağılmadan, küreselleşmenin siyasal zaferi askerî alanda da ilan edildi. Paris Yasasının imzalandığı AGİK konferansında AKKA da imzalandı. Şimdiye kadar yapılmış en teknik ve en kapsamlı silahsızlanma antlaşması olan AKKA'da SSCB bir süperdevletin yapamayacağı kadar büyük ödünler verdi ve konvansiyonel (yani nükleer, kimyasal ve biyolojik olmayan) silahlardaki büyük askerî üstünlüğünün "yeni siyasal mimariyle uyumlu hale" getirilmesine razı olmak zorunda kaldı

Mart 1989'da başlayan görüşme süreci, sonunda, Doğu ve Batı bloklarından 22 ülkenin (2001'de: 30) 19 Kasım 1990'da AKKA'yı imzalamasıyla sonuçlandı. Atlas Okyanusundan Urallara uzanan coğrafi alan içinde 5 tür silahta indirime gidildi: her iki blokta da karşılıklı olarak 20.000 tank, 20.000 top sistemi, 30.000 zırhlı araç, 6.800 savaş uçağı ve 2000 saldırı helikopteri bırakıldı. Kıta çapındaki bu genel sınırlamanın yanı sıra, belli bir bölgeye yığılmayı önlemek için, alt bölgesel ve ulusal tavanlar da kondu. Ulusal tavanı aşan devletler bu silahları ya imha edecek ya da tavanı aşmayan ülkelere satacak veya verecekti. Bir de denetleme mekanizması kuruldu. Ayrıca, AKKA gibi hukuksal bağlayıcılığı olmamakla birlikte, AKKA 1-A adı altında bir askerî personel sınırlama anlaşması yapıldı (Türkiye'nin tavanı: 525.000 asker).

Türkiye AKKA'dan askerî olarak kârlı çıktı. Çünkü müttefiklerinin ülke tavanlarını aşan silahlarını bağış olarak alarak (*cascading* uygulaması), avantaj sağladı. En önemlisi de, doğu ve güneyindeki ülkeler AKKA'ya dahil olmadıklarından, ülke toprağının yüzde 25'ini oluşturan bir alan bu sınırlamalar dışında bırakıldı (bkz.

Türkiye'nin AKKA Sınırlamaları Dışında Bırakılan Alanı

Türkiye'nin AKKA Sınırlamaları Dışında Bırakılan Alanı haritası, s. 207). Buradaki silahlar denetimin ve ulusal tavanın dışında kaldı.

SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan Rusya Federasyonu, özellikle Kafkaslardaki güvenlik koşullarını ileri sürerek, bu bölgede indirime gidemeyeceğini 1994'te bildirdi. Mayıs 1997'de yürürlüğe giren "Kanat Anlaşması" Rusya'nın buradaki tavanlarını yükseltti. AGİT Kasım 1999 İstanbul doruk konferansında da "Uyarlama Anlaşması" yapılarak, blok yapısı kaldırıldı ve yerine yalnızca bireysel ülkelerin tavanı getirildi. "Ulusal tavan", bir ülkede bulundurulabilecek maksimum teçhizat olarak tanımlandı. Ülkede bulunan yabancı kuvvetler de buna eklendiğinde "ülkesel (teritoryal) tavan" oluşacaktı.

Ulusal tavanları 2.795 tank, 3523 top, 3120 zırhlı araç, 750 uçak, 130 helikopter olarak saptanmış bulunan Türkiye'nin "alan içinde" elinde mevcut bulunan miktarlar, bu tavanların epey altındadır.

3) SSCB'nin ve Doğu Blokunun Dağılması ve Sonuçları

Oluşan ortam sonucu SSCB ve Doğu Bloku dağıldı.

SSCB'nin esas varisi Rusya Federasyonu (RF) oldu. Bu, sadece, SSCB'nin temel etnik bünyesinin Rus olmasından gelmiyordu. RF, kendi dışındaki eski SSCB topraklarının 2 katı büyüklüğündeydi; eski SSCB nüfusunun yarısından çoğuna ve petrolünün yüzde 90'ına, doğal gazının yüzde 80'ine, altın madenlerinin yüzde 70'ine, elektriğinin yüzde 62'sine sahipti. Demografik bakımdan ise, Ermenistan ve Litvanya'dan sonra en homogen nüfus onundu; azınlıkların Ruslara oranı yalnızca yüzde 17 idi ve bunların çoğu da sınırda bulunmuyordu. Diğer yandan, o anda diğer eski SSCB ülkelerinde RF'nin gerektiğinde "kullanabileceği" ve o ülkelerde yönetici pozisyonlarda bulunan Rus azınlıkların oranları şöyleydi: Kazakistan'da yüzde 41, Kırgızistan'da yüzde 26, Türkmenistan'da yüzde 12.

Bu Rusya, ilk kuruluş anında ne kadar sorunlu olursa olsun, bir süre sonra kaçınılmaz olarak güçlenecekti ve bu süreç içinde derlenip toparlanırken etrafa zarar vermesi de beklenebilirdi. Nitekim, hafife alınmayacağını fark ettirecek olan "Yakın Çevre" türünden politikalar ilan ettiği görülecektir (bkz. **Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin"** kutusu, s. 542). Diğer yandan, Rusya'yı tehlikeli kılan bir nokta da, batı Avrupa'nın hem komünizmin sona ermesi, hem de "çifte tampon" (bkz. **Soğuk Savaş Sonrası Kavramı** kutusu, s. 209) nedenleriyle RF'yi artık bir tehlike olarak görmemesiydi. ABD'de de, M. Albright ve ekibi ile, onların karşısında yer alan ve ondan daha etkili olan, Clinton'a yakın Sovyetolog Talbott ve ekibinin politikası çatıştı. Talbott'a göre RF'yi Batı'ya yakın tutmak, böylece onun NATO genişlemesine karşı çıkmasını önlemek ve dünyadaki ABD hegemonluğuna direnmemesini sağlamak gerekiyordu. Bunun için de, RF ABD'nin doğrudan çıkarlarını tehdit etmediği sürece, Kafkasya ve Orta Asya'yı onun etki alanı sayarak askerî müdahalelerine karşı çıkmamak, askerî doktrinlerine fazla tepki vermemek lazımdı.

Diğer yandan, uluslararası ilişkilerde ciddi değişikliklere yol açan dramatik bir biçimde Doğu Bloku düzeni de dağıldı. Bunun sonuçları çeşitli açılardan şöyle özetlenebilir:

Soğuk Savaş Sonrası Kavramı

Soğuk Savaş (SS) kesin olarak Batı tarafından kazanıldı. SS ertesinde ABD dünya hegemonu (bkz. **Hegemon Güç** kutusu, cilt I, s. 31) olarak ortaya çıktı, ama AB (özellikle de Almanya) ve Japonya da bölgesel eksenler olarak belirdi. Bu arada, batı Avrupa'yla Rusya arasında biri Ukrayna gibi eski SSCB cumhuriyetlerinden, diğeri de Macaristan gibi eski Doğu Bloku devletlerinden oluşan bir "çifte tampon" kurulduğundan, Avrupa'nın güvenlik endişesi kalmamıştı. Bununla birlikte, evrensel duruma bakıldığında hem blok disiplininin sona ermesinin yarattığı istikrarsızlık, hem de geleceğin umut sunmaması endişe vermekteydi. Nitekim, 5,5 milyarlık dünya nüfusu 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde 8,5 milyar olacaktı ve bu büyümeyle başedebilmek için dünya gayrı safi hasılasının 2025 yılına kadar her yıl ortalama yüzde 1,9 büyümesi gerekiyordu. Oysa, SS döneminin son 10 yılında bu oran bazen negatif bile olmuştu (Oran, 1996, s. 357). Kaldı ki, zengin ülkelerle fakirler arasındaki uçurum hızla açılmaktaydı (bkz. **İkinci ve Üçüncü Küreselleşme - Bir Karşılaştırma** kutusu, s. 205). Sonuçta rekabetin şiddetlenmesi ve çatışmaların artması beklenmeliydi. Diğer yandan, 2000'lerde en az 15 azgelişmiş ülkenin elinde kitle tahrip silahları bulunacağı hesaplanmaktaydı.

Büyük zaferle sonuçlanan ve dönem açan savaşlar sonrasında bir yeni düzenden bahsedilir; 1815 Viyana Kongresinin kurduğu "Avrupa Uyumu", Birinci Savaş sonunun 1919 "Versailles Düzeni" gibi. İngiltere ve ABD'nin fazla erken davranarak daha Ağustos 1941'de Atlantik Bildirgesiyle sözünü ettikleri yeni düzen, esas olarak, SS sonrasında "Yeni Dünya Düzeni" (*New World Order*) adıyla Bush tarafından 1991'de ilan edildi.

Her seferinde ülke sayısı ve çatışmalar artmıştı. Bu sefer de öyle oldu.

(B. Oran)

Sistem açısından: Denge kavramı bitti. Batı sistemi tek başına rakipsiz kaldı. Dolayısıyla, o zamana kadar bu dengeden yararlanarak özerkliklerini koruyan ülkeler yeni ve daha zor bir dünyaya adım attılar.

Dünya barışı açısından: Riskli olarak adlandırılan, ama son zamanlarda riski de kalmamış olan çok istikrarlı bir düzen gitti. Onun yerine, risksiz diye adlandırılan, ama elinde nükleer bomba bulunan çok sayıda bağımsız ülke yüzünden çok riskli olan, üstelik tamamen istikrarsız bir düzen geldi. Nitekim, bloklar döneminde görülmeyen çok sayıda bölgesel çatışma çıkacaktır.

İdeoloji açısından: En azından SSCB ve Doğu Avrupa'da uygulandığı biçimiyle, komünist ideoloji yıkıldı. Bununla birlikte çok kimse, ulusal ve uluslararası gelir dengesizlikleri ve sömürü böyle gittiği takdirde sömürüye karşı çıkacak benzer bir ideolojinin doğmakta gecikmeyeceği düşünmeye başladı.

Bölge açısından: Bölge alt üst oldu. Proletarya yokken veya zayıfken komünistleşen Doğu Avrupa, burjuvazi yokken veya zayıfken kapitalistleşmeye başladı. Sonuç, mafyanın ekonomiye egemen olması ve toplumsal değerlerin çöküşü oldu.

Rusya açısından: Gorbaçov, devletin dağılacağını hiç düşünmemişti. O biçimiyle götüremeyeceği için reformlara girişti ve ülke dağıldı. Bu sefer, özel mülkiyet kaydı bulunmayan ve tarafsız yargı olmayan bir Rusya'da "vahşi kapitalizm" başlayınca siyasal iktidara Yeltsin gibi fırsatçılar, ekonomik iktidara da mafya geçti. Liberalleşmenin anlamı hırsızlık oldu. SSCB gibi bir süperdevletten gelen, üstelik bireyleri sağlık ve eğitim gibi temel gereksinmelerinin karşılanmasına alışmış bulunan Rusya'nın her bakımdan aşağılanması (Çeçen savaşı, tankını satan askerler, Mosko-

va'da ve komşu ülkelerde kendini satan kadınlar, vb.) Putin'i iktidara getirdi.

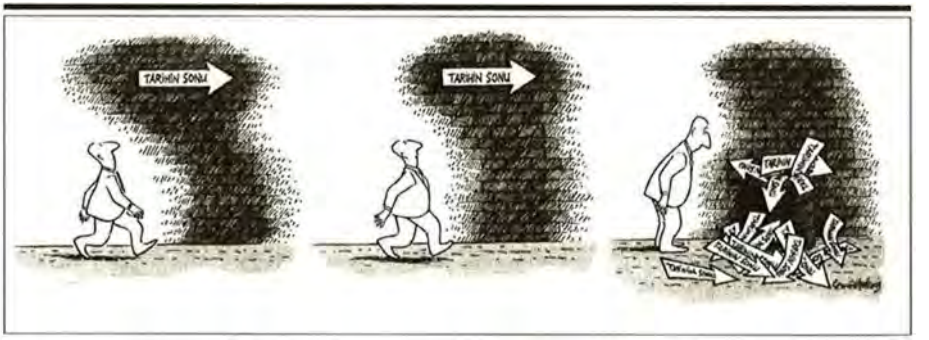
Putin'in mafyaya karşı yapabileceği bir şey yoktu; mecburen parçalanmayı durdurmaya ve Batı'nın aşağılamasını önlemeye girişti. Bunun için de Rus vatanseverliği duygularına başvurdu. Fakat bu da, denetleyemeyeceği bir öğeyi serbest bırakma riski taşıyordu: Rus milliyetçiliği. Bu açıdan da Gorbaçov'a benzedi: O da durumu temel değişiklik yapmadan kurtarmak istemiş, bunu yaparken de denetleyemeyeceği güçleri serbest bırakmak zorunda kalmıştı. Gorbaçov SSCB'yi enternasyonalizmle kurtarmak istedi ve kaybetti, Putin ise Rusya'yı milliyetçilikle kurtarmaya girişti (*Stratfor bülteni*, 23 Aralık 1999).

Nihayet, Türkiye açısından: Türkiye, SSCB gibi güçlü bir komşunun yerine yine güçlü Rusya gelmiş olmakla birlikte, doğrudan kara komşuluğundan kurtuldu. Fakat çok önemli bir kayba uğradı: İkinci Dünya Savaşından beri hep "Komünist SSCB" tehlikesi sayesinde Batı nezdinde yüksek tutabildiği jeostratejik önemi bir anda çok azaldı. Türkiye bunu geri kazanmak için, Körfez savaşından başlayarak, yeni bunalımlardan yararlanmak isteyecektir. Fakat bu da hem statükoculuk ilkesine, hem göreli özerkliğe, hem de bizzat ülkenin güvenliğine ipotek koyacaktır.

4) "Yeni Dünya Düzeni" (YDD)

Soğuk Savaş sonrası ortamında (bkz. **Soğuk Savaş Sonrası Kavramı** kutusu, s. 209), Batı'nın gerek ekonomik, gerekse siyasal ve askerî açıdan artık rakipsiz olduğu ve bu yeni düzeni gerektiğinde savaşla korumaya kararlı bulunduğu, 1991 Körfez savaşıyla anlaşıldı. Orta Doğu'daki petrol düzenini bozmaya çalışan Irak'ı ABD ve müttefikleri uluslararası denklemden tamamen çıkardılar. Böylece ABD, Başkan George Bush'un Körfez savaşı sırasında Kongre'de kullandığı "Yeni Dünya Düzeni" kavramının (YDD) iki temel taşını, yani insan haklarını ve "piyasa/pazar ekonomisi"ni silahla müdahale edip koruyacağını kanıtladı (kötü çağrışımlar yaptırdığı için "kapitalizm" denmemesine özel dikkat gösterilmekteydi). Bush'un uygulamadaki YDD'si, bu iki temel taşın ebedi olduğunu ileri süren kuramsal temellere de dayanıyordu (bkz. "**Tarih'in Sonu**" kutusu, s. 210).

Diğer yandan da ABD, Körfez savaşıyla bu yeni "*Müdahale Hukuku*"nun ilk taşı-

Tarihin Sonu

(Semih Poroy, *Cumhuriyet*)

"Tarih'in Sonu"

F. Fukuyama adlı ABD'li araştırmacı 1989'da büyük ilgi toplayan bir makale yayınladı. "Dünya tarihinde çok temel bir şey oldu" diye başlayan Fukuyama'ya göre, SSCB ve Doğu Avrupa'da görülen reform hareketleri ve tüketici kültürünün tüm dünyaya yayılması olguları, Batı'nın zaferini ilan etmekteydi. Biten yalnızca Soğuk Savaş (SS) değildi; bizzat tarihin kendisi de sona ermişti. Alman filozofu Hegel, tarihin, ideolojik tezlerin çatışmasıyla oluştuğunu ve bunun da maddi dünyaya tarihsel olaylar biçiminde yansıdığını söylüyordu. SS sonunda, insanlığın ideolojik evriminin mükemmele ulaşmış noktası olan Batı'nın ekonomik ve siyasal sistemi (yani, kapitalizm ve demokrasi) kesin galip gelmişti. Demek ki Hegelci anlamda tarih sona ermişti. Tabii, bu, tarihsel olayların olmaya devam etmeyeceği anlamına gelmiyordu, çünkü Batı liberalizminin henüz fikirler alanındaki bu zaferi maddi dünyaya tam ulaşmamıştı; ama artık bundan sonra temel çatışma bitmişti ve dünyayı Batı liberalizmi yönetecekti.

Oysa, fikirlerin mi maddi gerçeği belirlediği, yoksa maddi gerçeklerin mi sonunda düşünce alanına yansıdığı tartışması bir yana, bizzat Hegel diyalektiği sonsuzdu: Tez'e bir antitez karşı çıkıyordu, buradan da sentez doğuyordu. Bizzat bu sentez bir sonraki sürecin tezi olarak kendi antitezini doğuruyordu (bkz. Cilt I, s. 14-15). Yani, diyalektik süreç bitmemekteydi. Fukuyama'nın iddiası, bundan sonra artık ancak Batı ekonomik ve liberal sisteminin içinden alternatiflerin çıkacağı, ama dışından çıkıp da Batı sistemine alternatif oluşturamayacağı idi. Oysa, Batı liberal sistemine karşı çıkan en güçlü alternatif olan Marksizm, bir Batı ideolojisinden başka bir şey değildi.

Görüldüğü gibi, "Tarih'in Sonu" fikri, Batı sisteminin karşısına başka hiçbir rakip sistemin alternatif olarak çıkmamasını hedefleyerek, bizzat tarihsel sürece karşı çıkan bir iddia oldu. SS'den sonra çatışmaların hızlanarak devam etmesi bir yana, böyle bir iddianın bir *"wishful thinking"* (temenni) olmaktan ileri giden bir değeri yoktu.

Ama "Tarih'in Sonu", Bush tarafından formüle edilen Yeni Dünya Düzeni kavramının kuramsal temelini oluşturdu (Gerger, s. 176).

(B. Oran)

nı da koymuş oldu. Dönem içinde Somali, Bosna ve Kosova müdahaleleriyle devam edecek olan bu "hukuk inşası"; NATO'nun 1999 Washington kararlarında, örgütün "Yeni Stratejik Konsept"inin "barışı koruma ve insani yardım" amaçlarıyla kendi alanı dışına da müdahale edebileceğine karar vermesiyle örgütsel bir anlam kazanacaktır (bkz. s. 304 vd.).

Bu yeni ortam içinde ABD, uluslararası kapitalizmin bir de üstyapı (hukuk) yoluyla hızlandırılmasını sağlamak üzere çokuluslu sermayenin bir tür anayasasını yapma çabasına girişecektir (bkz. ***MAİ* (Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma)** kutusu, s. 212).

B) Bölgesel Gelişmeler

SSCB ve Doğu Avrupa düzeninin dağılmasıyla birlikte, Avrasya haritası tamamen değişti. Onunla birlikte, bütün dengeler de alt üst oldu.

Balkanlar

Bir azınlıklar cenneti olarak örnek gösterilen Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte bu bölge yıllarca süren ve 2000'lerin başında da bitmiş sayılamayacak bir iç savaşa

MAI (Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma)

1995'te GATT anlaşmasının yerini alan Dünya Ticaret Örgütü başkanının deyimiyle "Tek bir küresel ekonomi için ortak anayasa" projesi olan MAI (*Multilateral Agreement on Investments)* taslağı, çokuluslu şirketlere (ÇUŞ) henüz ekonomide kazanamadıkları gücü hukuken verme girişimiydi. Gizli görüşmelerle oluşturulurken, Hollywood'un kendilerini piyasadan sileceğinden endişelenen Fransız sinemacıları tarafından öğrenilip açığa çıkarıldı ve gelen büyük tepkiler sonucu Aralık 1998'de uyumaya terk edildi.

Uluslararası sermaye daha güçlendiği zaman tekrar gündeme geleceği kesin olan MAI tasarısı, ulus-devletleri ÇUŞ'lara tâbi kılmaktaydı: Hükümet politikasındaki değişiklikler ÇUŞ'u zarara uğratırsa, tazminat ödenecekti (bu hüküm NAFTA'da vardır ve Kanada ile Meksika zehir kullanmayı yasakladıklarında şirketlere tazminat ödemişlerdir). MAI'yi imzalayan ülke 5 yıl çıkamayacak, çıkmak isteyen olursa, anlaşmayı 15 yıl daha uygulayacaktı.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, 2001, s. 35-42)

gömüldü. İlk önce, Batı-Doğu Kilisesinin bölünme çizgisinin batısında kalan ve diğer Yugoslavya halklarından Batı'ya yakın ve Katolik olmalarıyla ayrılan Hırvatistan ve Slovenya gitti. Büyük Sırbistan milliyetçiliği Bosna Müslümanlarını yutmaya yöneldi ve Hırvatistan da bundan payını almaya çalıştı. Arnavut azınlık Yugoslavya ve Makedonya'dan kopmaya başladı.

Eski Yugoslavya bir yandan kendi halklarının çatışmasına sahne olurken, bir yandan da AB içindeki karşıt güçlerin mücadele alanını oluşturdu. Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığını, buraları kendi doğal etki alanı olarak gören Almanya yüreklendirdi ve bu durumu AB'ye de dayattı. Almanya'yı sınırlamak isteyen İngiltere ve Fransa, bunun ancak Sırbistan tarafından yapılabileceğine inandıklarından, bu ülkenin ezilmesine izin vermediler ve sonuçta Bosna katliamı ABD'nin işe karışmasına ve gücünü burada da kanıtlamasına kadar önlenemedi.

Balkanlarda Türk ve Müslümanlardan oluştuğunu düşündüğü kuşatmadan endişe eden Yunanistan, bu kavgada bir yandan Sırbistan'ı destekleyen tek NATO ülkesi olurken, diğer yandan da bu ülkeyle doğrudan sınırını koparan Makedonya'yı nefessiz bırakmaya çalıştı. Bu mücadele sonunda ciddi biçimde enerji tüketti ve zayıfladı; bu da Türkiye'ye yaradı. Bununla birlikte Yunanistan, Simitis'in rasyonel yönetimi altına girdikten sonra anlamsız komplekslerden kendini kurtaracak, Makedonya'yla uğraşmayı ve Türkiye'yle çatışmayı bir yana bırakacak, AB'nin bölgedeki temsilcisi haline gelerek imajını çok iyileştirecektir.

Türklerin adlarını değiştirme kampanyasından önemli yara almış Bulgaristan, SS'nin ardından kendini takdir edilecek bir hızla toparladı ve azınlıklarına örnek muamele eden bir ülke, Türkiye'nin en sorunsuz komşusu ve bu arada da, AB üyeliğine ciddi bir aday oldu.

Orta Doğu

Pax Americana'nın bu petrol zengini bölgedeki etkileri doğal olarak çok ağır bastı. ABD hem Irak'ı, hem İran'ı denetlemeye başlayarak "çifte çevreleme"ye aldı. Hele Irak, bir dünya hegemonunun yaşamsal çıkarlarını zedelemeye kalkmak yüzünden deneme tahtası oldu ve tamamen tecrit edildi. ABD'nin terörist listesinde

yer alan ve daha SSCB'nin dağılmasından bile önce bu koruyucusunu yitirerek büyük kuvvet kaybeden Suriye, ABD'nin Orta Doğu Barış Sürecine direnmeyi bıraktı, 1990'dan sonra özel sektör ve yabancı sermayeye dayalı bir ekonomi başlattı. ABD bu ülke üzerindeki etkisini Ekim 1998 krizinde (Öcalan'ın Suriye'den çıkartılması) Türkiye'den yana kullanacaktır.

İsrail'in yükselmesi ile Arap ülkelerinin düşüşü birbirine paralel gelişti. SSCB'nin yok oluşu sonucu Filistin hareketi büyük güç yitirdi ve içindeki etkili kanat artık solcu olmaktan çıktı. Bundan sonra Filistin milliyetçiliği Hamas gibi teröre ağırlık veren İslamcı örgütlerin etkisine girecek ve bundan İsrail ile ABD de zarar görecektir.

1979 İslam İnkılabının ardından yaşadığı ideolojik evreyi atlatan İran, bu dönemde Orta Asya ve Kafkaslarda etkili olmaya girişti. Diğer yandan, Türkiye'nin Orta Asya geçişini zorlaştırmanın yanı sıra, kendini toparlamaya çalıştı. Nüfusu 40.000.000 iken yıllık petrol ihracatı 27 milyar dolardı; 1990'larda nüfusu 60.000.000'a ulaştığında ise 17 milyar dolara düşmüştü. Diğer yandan, sermaye ile teknoloji eksikliği yüzünden, büyük doğal gaz kaynaklarından yeterince yararlanamıyordu. 2000'lerde İran'ın iç politikada liberalleşmesi, doğal gazını Türkiye üzerinden ihraç etmeye çalışmasıyla birlikte gelişecektir.

Sovyetlerin ortadan kalkması Orta Doğu'da Kürt milliyetçiliğini de etkileyecek, gerek Türkiye gerekse kuzey Irak Kürtleri güçlü biçimde ABD etkisine girecekler, ABD de bu durumu bölge ülkeleri üzerinde potansiyel tehdit olarak kullanma olanağına kavuşacaktır.

Kafkasya ve Orta Asya

Bu bölge ilk başta RF-Türkiye-İran'ın rekabetine sahne oldu. Fakat birincinin bölgeyi "arka bahçe"si olarak gördüğü ve kendini biraz toparlar toparlamaz geri döndüğü izlendi. Bölge RF için hem kuzey Kafkasya'nın getirdiği güvenlik açısından (Kafkas dağlarını aştıktan sonra Moskova'ya kadar dümdüz step uzanıyordu ve ayrıca, burayı yitirmek yeni parçalanmalara yol açardı), hem güney Kafkasya petrolü için, hem de Hint Okyanusuna yakınlık açısından önemliydi. RF kısa zamanda buradaki bölge içi çatışmalardan yararlanarak siyasal ve askerî açıdan etkili konuma geldi ve bu bölgeyle ilişki kurmak isteyeceklerin (özellikle Türkiye ve İran'ın) bunu kendisine rağmen yapamayacaklarını kanıtladı. Diğer yandan, Orta Asya'da da Rus etkisi çok belirgindi ve kısa zamanda RF burada da yok olmadığını gösterdi.

SSCB'nin ilk dağıldığı zaman bölgeye Türkiye aracılığıyla girebileceğini düşünen (ve onu bu yönde çok yüreklendiren) ABD, SSCB'nin yerini RF'ye bıraktığını gördükten sonra yavaşladı. Hatta, bir noktaya kadar, bölgedeki istikrarsızlığın ancak RF tarafından önlenebileceğini anladığı için uzak durdu. Fakat Hazar enerji kaynaklarının ortaya çıkmasından sonra bunların oluşturduğu büyük potansiyelin RF tarafından yutulmasından endişelendi. Azerbaycan'ın Hazar'daki bölgesinde saptanmış petrol rezervleri 10 milyar varildi ve bunun 3 katının daha bulunabileceği kanısı yaygındı. Hazar çevresindeki toplam rezervlerin, ABD'nin enerji gereksinmesini 30 yıl ve hatta daha uzun bir süre karşılamaya yetecek 200 milyar varile kadar çıkacağı düşünülmekteydi. Yani, 21. Yüzyılın büyük oyunu, bu rezervleri

denetlemek ve bunları uluslararası pazarlara taşımakla ilgili gözüküyordu. Bu nedenle ABD, şirketler için fazla maliyetli olduğu halde, petrol boru hatlarının Türkiye üzerinden geçmesi projesini (Baku-Ceyhan) 2001 başında göreve gelen George W. Bush (oğul) zamanında da desteklemeye devam etti.

G.Kafkasya'da oluşan yeni devletlerden Azerbaycan önce Ebülfez Elçibey'in başkanlığı sırasında hem "Güney Azerbaycan" temasını işleyerek İran'ı yabancılaştırdı, hem de Pantürkist eğilimler göstererek diğer Türki cumhuriyetleri ve Rusya'yı ürküttü. Elçibey'in partisinin haber ajansının adı "Turan", amblemi de uluyan kurt idi. Azerbaycan Haydar Aliyev'in gelmesiyle gerçekçi bir politikaya geçti. Gürcistan da benzeri bir süreç yaşadı ve Rusya'ya açıkça cephe alan Gamsahurdia'nın yerine Şevardnadze'nin gelmesiyle birlikte Rusya; Abhazya, Güney Osetya ve Acara sorunlarını açıkça kışkırtmayı durdurdu.

Kafkasya'dan SSCB'nin gitmesinin özellikle Türkiye açısından önemli sonuçlarından biri de Ermenistan'ın doğması oldu. Azerbaycan'la D. Karabağ sorununu yaşayan ve geniş Azeri topraklarını işgali altında tutan Ermenistan, Petrosyan döneminde Türkiye'ye yanaşmaya çalışıp da başaramayınca, iktidara gelen Koçaryan'dan itibaren büyük ekonomik zorlukların beslediği bir milliyetçilik izlemeye ve Türkiye'yi çok rahatsız edecek Ermeni tasarılarını desteklemeye başladı.

II) İç Ortam ve Dinamikler

1991-2001 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (milyon $)	İhracat/ GSMH oranı (%)	İthalat (milyon $)	İthalat/ GSMH oranı(%)	Dış Borç (milyon $)	DB/ GSMH oranı (%)	Doğrudan Yabancı Sermaye (milyon $)
1991	55,3	4.169,85	152.138,10	13.593,5	8,93	21.047,0	13,83	50.489,0	33,19	1.041,0
1992	52,1	6.868,69	160.671,80	14.714,6	9,16	22.871,1	14,23	55.592,0	34,6	1.242,0
1993	58,4	10.985,96	181.806,90	15.345,1	8,44	29.428,4	16,19	67.356,0	37,05	1.016,0
1994	120,7	29.704,33	130.886,70	18.105,9	13,83	23.270,0	17,78	65.601,0	50,12	830,0
1995	88,5	45.705,43	171.858,90	21.637,0	12,59	35.709,0	20,78	73.278,0	42,64	1.127,0
1996	74,6	81.137,15	184.601,80	23.224,5	12,58	43.626,6	23,62	79.571,0	43,14	964,0
1997	81,0	151.428,52	194.106,50	26.261,1	13,53	48.558,7	25,02	84.797,0	43,73	1.032,0
1998	70,2	260.039,56	205.808,40	26.974,0	13,11	45.921,4	22,31	96.897,0	47,09	976,0
1999	62,9	417.580,86	187.467,80	26.587,2	14,18	40.686,7	21,70	102.980,0	54,29	817,0
2000	32,7	623.685,00	201.977,80	27.774,9	13,75	54.502,8	26,98	118.685,0	59,25	1.719,0
2001*	88,6	1.225.412,00	148.038,80	31.334,2	21,16	41.399,1	27,65	113.592,0	77,73	3.044,0

(*) Geçici resmî veriler

DT: Dış Ticaret, **DB:** Dış Borç, **GSMH:** Gayri Safi Milli Hasıla, **TEFE:** Toptan Eşya Fiyatları Endeksi

Kaynaklar: *DPT Temel Ekonomik Göstergeler*, Ocak 2001, s. 13; DİE, *Aralık 2000 Dış Ticaret İstatistikleri*, Tablo 1; Hazine Müsteşarlığı, *Hazine İstatistikleri 1980-1998*, s. 70-71 ve 165.

NOT: "Dış Borç"tan kasıt, tüm ülkenin (kamusal ve özel) borcudur.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

A) Ekonomi

Uluğbay'ın tablosunun (s. 214) okunmasından şu noktalar öne çıkmaktadır (okumadan önce, bkz. Ekonomik **Dış Bağımlılık** ve **Türleri** kutusu, cilt I, s. 245):

1) 2001 yılı hariç bu dönemde GSMH yüzde 32,8 oranında büyürken, ihracat 1 kat, ithalat ise 1,5 kat artmıştır. Özellikle dönemin sonuna doğru ihracat yerinde sayarken, ithalat büyük artış göstermektedir. Bunun nedenleri şöyle özetlenebilir: Türkiye'nin 1 Ocak 1996'da AB'yle Gümrük Birliğine girmiş olması, reel faizlerde ciddi düşüş olduğu dönemlerde insanların paralarını tasarrufa yatırmayı durdurmaları ve bankaların artırdığı tüketici kredileriyle otomobil vb. dayanıklı tüketim malları almaları.

2) İthalat/GSMH oranı, istikrar programı uygulanan 2000 yılında yüzde 26,73 gibi çok yüksek bir boyuta çıkmıştır. İthalat ve ihracatın GSMH'ye oranlarını toplayarak bulduğumuz DT/GSMH oranı, aynı yıl yüzde 40,3 gibi bir düzeye yükselmiştir. Bu boyuttaki bir oran, sermaye hareketlerindeki serbestlikle birlikte alındığında, Türkiye'yi dünyadaki ekonomik dalgalanmalardan etkilenmeye fevkalade duyarlı bir konuma getirmektedir.

3) Bu dönemde dış borç (DB) stoku 2,3 kat yükselmiştir. DB/GSMH oranı yüzde 77.7'yi bulmuştur ki, bu miktar üst sınır normu olan yüzde 60'ı fazlasıyla aşmıştır. Bu durumda, yukarıdaki paragrafta belirtilen duyarlılığa bir de bu yüksek oran eklenirse, Türkiye ekonomisinin dışa ne denli bağımlı hale geldiği görülür. Üstelik, dış borçtaki bu büyüme hiçbir biçimde yatırıma gitmemektedir; cari harcamalara ve özellikle de iç ve dış borç ödemelerine gitmektedir ve bu nedenle de bunun asıl zararı ilerdeki yıllarda görülecektir.

Bu Temel Ekonomik Göstergeler tablosunu anlamak açısından şunları da eklemek gerekir:

Ekonominin çarkları kısa vadeli spekülatif sermayeyle ve dış borca ek olarak büyük oranda, ortalama vadesi 12 ay dolaylarında dalgalanan iç borçla döndürülebiliyordu. Yatırımların ve dolayısıyla üretimin düşük kaldığı, doların TL karşılığının ancak Merkez Bankasının müdahaleleriyle belli bir noktada tutulabildiği (düşürülmediği) bu dönemde Türkiye ekonomisi 3 ciddi ekonomik kriz yaşadı.

Bunlardan birincisi 1994 yılında patladı. Nedeni, 1987'den beri alınan popülist kararlar yüzünden kamu maliyesindeki bozulma sonucu TL'nin değerinin baskıyla yüksek tutulması, bu arada da durmadan para basılmasıydı. Sonuç olarak, yerli ve yabancı tasarruf sahipleri dolara hücum ettiler ve Hazine borç bulamaz duruma geldi. Sonunda, Ocak-Şubat 1994'te yüzde 90-100 faizi yüksek bulan hükümet, Mayıs geldiğinde yüzde 400'le borçlanacaktır. Nasıl 1958 bunalımı bir prototip olduysa, 1994 bunalımı da bundan sonra temelde bir prototip halini alacak (Sönmez, s. 61-62), insanlar en ufak tehlikede hemen, her tarafta serbestçe çalışmakta olan döviz bürolarına hücum edeceklerdir.

İkinci kriz, Uzak Doğu'da 1997'de başlayan ve 1998'de Rusya ile birlikte Türkiye'yi de vuran bunalımın yan etkisinden doğdu. Günü gününe borçla yaşayan bir ekonomiden ürken yabancı spekülatif sermaye kaçınca, ekonomi tekrar çöktü.

Üçüncü kriz, 1998'i tekrar yaşamamak için uygulanan bir istikrar programı sırasında iki dalga halinde yaşandı. Birincide, Kasım-Aralık 2000'de, 10 bankanın sahipleri tarafından içi boşaltıldıktan sonra devlete devredilmesinin sarsıntıları

yaşanırken, 2 hafta içinde spekülatif sermaye yurtdışına 7 milyar dolar çıkardı. Yine başvurulan İMF'nin yeni borçlar vermesinden sonra, 19 Şubat 2001'de Cumhurbaşkanı Sezer ile Başbakan Ecevit'in bir MGK toplantısında tartıştıklarının duyulması üzerine piyasalar tekrar çöktü ve bu sefer 1 hafta içinde 6 milyar dolar Türkiye'yi terk etti. Türkiye'nin 75 yıl içinde aldığı borcun yaklaşık yüzde 25'ini derhal bulmasını gerektiren bir çaresizlik ortamında Dünya Bankasından getirtilen "süper bakan" Kemal Derviş'in uyguladığı ekonomik program, o zamana kadar sürdürülen istikrar politikasının "kur" bölümünü terk etti, TL'yi dalgalanmaya (*floating*) bıraktı. Böylesi bir ortamda, 1940'ların sonu ile 1950'lerin başında Thornburg ve Barker gibilerin önerdikleri ve o zamanlar alay gibi gelen (bkz. cilt I, s. 488), kamunun en temel sanayi kurumlarını satma politikası bir İMF önkoşulu halini aldı. Türk Telekom başta olmak üzere bu özelleştirmelerin yapılması, İMF'nin yeni borç vermek için getirdiği şartlar arasındaydı. Ekim 2001'de piyasalar henüz istikrara kavuşmamıştı.

Bütün bu krizler sırasında Türkiye 2 şey yaptı: Birincisi, İMF teşhis ve tedavilerini tek alternatif olarak kabul etti; ikincisi, bu tedavileri her seferinde yarım uyguladı ve acil durumun geçtiğine inandığında da yarıda bıraktı. Sonuç, krizlerin her seferinde daha azarak patlamaları oldu.

Yapısal Uyum Programı ve Özelleştirmeler

1945'ten sonra Türkiye'ye kabul ettirilmek istenen, uluslararası ekonomide kendisine uygun görülen tarımcı ve turizmci rolü benimsemesiydi. Özal döneminin getirdiği ekonomik ve hukuksal değişimler 1990'larda Türkiye'yi kararlı biçimde bu "yapısal uyum"a götürdü. Yapısal uyum programının temel aracı, özelleştirmeler oldu.

Özelleştirme fikrinin ileri sürülen temel gerekçesi, KİT'lerin yani kamu işletmelerinin zarar ettiği ve bu zararın bütçede sebep olduğu açık yüzünden ülke ekonomisinin bir türlü düzelemediği idi. Oysa, KİT'lerin başına her partinin kendi adamını getirerek bu kuruluşları özel çiftlik gibi kullandığı bir yana; bu kuruluşlar, bir yandan işçi kadroları politikacı kartvizitleriyle şişirilerek zarar ettiriliyor, diğer yandan da makine vb. teçhizatın teknolojik yenilenme zamanları geldiği halde yenilenmeyerek rekabet şansları ortadan kaldırılıyordu. Yani bu kuruluşların zarar etmeleri için her türlü önlem alınmaktaydı. Diğer yandan, KİT'lerin zarar etmek yüzünden satıldığı gerekçesinin temel mantığı sakattı. Çünkü zarar eden KİT'leri kimsenin almak istediği yoktu; özel alıcılar iyi işleyen ve kâr edenleri almak istiyorlardı. Bu nedenle de, zarar ettiği gerekçesiyle bir KİT'in satılmasına karar verildiği zaman, o KİT "*face lifting*" (yüz gerdirme) denilen bir operasyonla pekala kısa zamanda kâr ettirilmeye başlanıyor ve böylece satışa hazırlanıyordu.

Diğer yandan, özelleştirme için harcanan para, özelleştirmeden geriye fazla bir şey bırakmamaktaydı. Örneğin, 10 yılı aşkındır süren özelleştirmeden elde edilen toplam gelir 1997 sonuna doğru 4,2 milyar dolar olmuşken, bu iş için harcanan para 3,9 milyar dolara ulaşmıştı (*Cumhuriyet*, 30.10.1997).

Özelleştirmelerin gerçek amacı 2 noktada özetlenebilirdi: Birincisi, uluslararası taleplere uygun olarak Batı'yla "yapısal uyum" sağlamak; yani 1950'lerden beri Bretton Woods kurumlarının (İMF ve Dünya Bankası) çizdiği uluslararası işbölümü şemasında uygun görülen pozisyona oturmaktı. Nitekim, İMF'nin yeşil ışıkları

(Tan Oral)

ve Dünya Bankasının "yapısal uyum kredileri" hep bu yöne doğru işlemişti. İkinci amaç, özel girişime ucuz fabrika, arsa, vb. biçiminde net kaynak aktarımı oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında 1942 Varlık Vergisi yüzünden yok pahasına satılan gayrimüslim fabrika, ev, han ve mallarının çok daha geniş bir ikinci dalgası, 1980 ve özellikle 90'ların özelleştirme kampanyaları olarak ortaya çıktı.

Bu ucuz sermaye aktarım politikasının 2 temel yöntemi görüldü. Bir kere, biraz da bu kuruluşları bir an önce elden çıkarmak için, satılacak KİT'lere çok düşük fiyatlar kondu. Örneğin Fruko-Tamek şirketindeki kamu hisseleri 1991 yılında 70 milyar TL ediyordu. Bu hisseler, o olağanüstü enflasyonda, özel hissedara 4 yıl sonra aynen bu fiyata satıldı. Bu özel hissedar, aynı hisseleri 2 yıl sonra 65 milyon dolara, yani yaklaşık 10 trilyon TL'ye satışa çıkardı (Boratav, s. 286). Aynı durum, stratejik bir kamu kuruluşu olan Petrol Ofisinin (POAŞ) özelleştirilmesinde yaşandı: Kurum 1999 yılının ilk 9 ayında 902 trilyon TL tutarında satış yaptığı halde, çoğunluk hisseleri 724,5 trilyona özelleştirildi. Yani, 1 yıllık cirosuna satılan bu ulusal kuruluşun kârı, 2 yıl sonra bu satış bedelini aşmış olacaktı (*Cumhuriyet*, 03 ve 04 Mart 2000). Özelleştirilen kuruluşların çoğunun fiyatı, sadece arsaları satılmış olsaydı daha fazla edecek kadar düşük oldu.

İkincisi, bunlar satılırken yapılan sözleşmeler, bu kuruluşların esas işlevlerini ortadan kaldırarak parçalanmalarına izin verecek biçimde hazırlandı. Örneğin Ankara Emniyet Müdürlüğünün yanında çok büyük arazisi olan Et ve Balık Kurumu (EBK) Genel Müdürlüğü özelleştirilirken "üretime devam" koşulu yeterince tanımlanmadığı ve ciddi yaptırıma bağlanmadığı için, alıcı özel kuruluş tek bir adet büyükbaş hayvan kesimiyle bile sözleşme koşullarını yerine getirmiş oldu (üretime devam etmemenin cezası, yalnızca, alım bedelinin yüzde 10'u kadar para cezası idi ve medyaya yansıdığı kadarıyla bu cezaya hiçbir alıcı çarptırılmadı). EBK'nin özelleştirilen 11 kombinasından 9'unda üretime bir yıl içinde son verildi; istihdam yüzde 88, üretim de yüzde 94 düştü (Boratav, s. 288). Genel Merkezin arazisi de, alıcı tarafından Migros ve başka şirketlere alışveriş merkezi olarak pazarlandı. Tabii, Et ve Balık Kurumu gibi bir kuruluş artık çalışmadığı için, Türkiye'nin güneydoğusundaki savaş benzeri durumun zorladığı "yayla yasağı" yüzünden hayvancı-

lığın öldüğü bir ortamda, güney Asya'dan ithalatçıların getirttiği hastalıklı manda etleri, İçişleri Bakanı Saadettin Tantan zamanında "Buffalo Operasyonu" adı verilen bir et skandalinin ortaya çıkartılmasıyla sonuçlandı.

Bütün bu özelleştirmelerden elde edilen gelir, ekonominin cari harcamalarının ve borç faizi ödemelerinin bir bölümünü kapatmaya tahsis edildi.

Bu süreç, 2001 yılında Hazine arazilerinin internetten satışa sunulmasına kadar varacak, ekonomik düzen böyle gittiği sürece çok daha sert krizler geçireceği tahmin edilebilecek olan Türkiye'nin o zaman nesini satacağı hesap edilmeyecektir. Diğer yandan, 2000 sonunda Türkiye, İngiltere'de yayınlanan *International Financial Review* dergisinin "En İyi Borç Alan Ülke" ödülüne layık görülecek, düzenlenen törende ödülü Hazine Müsteşarı Selçuk Demiralp, komedyen Rory Bremner'in elinden alacaktır (*Milliyet*, 13.01.2001).

Diğer yandan, bu özelleştirmeler, kamuoyunda 1980'lerde Emlak Kredi Bankası yolsuzluğuna adı karışmış iş adamı Kemal Horzum'un adından türemiş "hortumlama" yakıştırmasıyla anılan yoğun bir yolsuzluk ortamında yapıldı. Öyle ki, bir süre sonra, kamuoyu ve medya, devlet ihalelerinin ilke olarak yolsuzluğa konu olduğuna kanaat getirdi ve devlete bütün güven yok oldu. Örneğin, yapılan kimi araştırmaların gerekli olmadığını belirttiği elektrik kesintilerinin, nükleer santral ihalesi gündeme gelsin diye yapıldığı tüm gazetelerde yazılmaya başlandı. 2005 yılı Türkiye doğal gaz ihtiyacını Devlet Planlama Teşkilatı 15 milyar metreküp, Enerji Bakanlığı ise 30 milyar metreküp olarak saptıyor, bunun nedenini basın Mavi Akım projesinin bir an önce gerçekleştirilmesi için zorlama olarak yazıyordu. Yine Enerji Bakanlığı ve TEAŞ, Türkiye'nin yıllık elektrik tüketimi tahminini Elektrik Mühendisleri Odasından 2 kat yüksek olarak hesaplamıştı (Meral Tamer, *Milliyet*, 25.01.2001). IMF'nin kredi vermekten kaçınması, bankaların gün geçtikçe batırılarak devlete devredildiği bu yolsuzluk ortamına da bağlanmaktaydı. Nitekim Amerikan-Türk Konseyi Fahri Başkanı Scowcroft, bu sıkışık durumda ABD'nin doğrudan maddi yardım yapmamasının, siyasi sistemin bozukluğundan ve yolsuzluklardan kaynaklandığını açıkça söyledi (*Milliyet*, 27.03.2001).

Şubat 2001 krizinden sonra, değeri birdenbire çok ucuzlamış olan Türk banka ve şirketlerinin yabancı bankalar tarafından satın alınmaya başlaması, bir yandan askerler başta olmak üzere kimi çevreleri, diğer yandan da Türk büyük burjuvazisini çok rahatsız etmeye başlamıştı. Nitekim, küreselleşmeye en yakın örgüt olan TÜSİAD'ın başkanı Tuncay Özilhan "Hükümet milliyetçi ama, şirketler elden gidiyor; (...) Türkiye'nin fabrikalarının, bankalarının, ticari işletmelerinin yok pahasına yabancılara satılmasına neden olacaklardır" diyecektir (*Sabah*, 13.04.2001).

Yine bu ortamda IMF ve Dünya Bankası, yap-işlet-devret'i ve işletme hakkı devri modellerini bile yeterli görmeyecek, mülkiyet satışı ve enerjide doğrudan yabancı ağırlığı talep edecek; Kasım-Aralık 2000 krizinden sonra da Türk Telekom'un yüzde 33,5 hissesinin özelleştirilmesi, alıcının yönetim hakkına sahip olması, şirketin yönetim kadrosunun değişmesi gibi koşullar olmadan "yeşil ışık" yakmayı reddedecektir. Şubat 2001 krizinden sonra IMF'nin kredi vermek için öne sürdüğü koşullar daha da artacak; yeni özelleştirmelerin yapılması, enerji sektöründe satış yerine "devir" sözcüğünün kullanılarak yarım milyar doları aşkın KDV'den vazgeçilmesi, her ay IMF denetimi gibi şartlar getirilecektir.

Bu ortam, Sèvres antlaşmasını anlatırken gördüğümüz (bkz. cilt I, s. 136) Osmanlı bütçesinin Meclis-i Mebusan'a gitmeden önce İngiliz-Fransız-İtalyan üyelerden oluşan Maliye Komisyonundan geçmesini öngören md. 232'nin tekrar fiilen gündeme geldiği ortamdır. Çünkü, 2001 bütçesine memurlara enflasyon farkının ödeneceğine ilişkin bir hüküm konması üzerine, o zamana kadar TC bütçesini "taslak aşamasında" gören İMF, Türkiye masası başkanı Cottarelli'nin ağzından, Haziran 2000'den sonra bütçe hakkında "hazırlık aşaması"ndan itibaren bilgi almaya başlayacağını açıklayacaktır (*Milliyet*, 06.06.2000).

Şimdi, bu ortamda siyasal sürece bakalım.

B) Siyaset

Bu dönemdeki siyaset, ekonomiye paralel bir kaos içinde yürüdü. 1980'den itibaren uygulanan yeni iktisadi politikalar nasıl ekonomiyi bu duruma getirmişse, yine 1980'den itibaren uygulanan siyasal reçeteler de siyaseti içinden çıkılması büyük faturalara mal olacak hale soktu.

İslamcılık, Kürt Ayrılıkçılığı, "Derin Devlet"

12 Eylül'ün İslam'ı sola ve Kürt milliyetçiliğine karşı Türk-İslam Sentezi adıyla bir "toplumsal tutkal" olarak kullanma politikası, kitlelerin fukaralaşmasıyla birleşince (1999'un sonunda nüfusun en yoksul yüzde 20'si toplam gelirin yüzde 4,9'unu alırken, en zengin yüzde 20 toplam gelirin yüzde 50'den fazlasına sahipti-*Cumhuriyet*, 29.01.2001), İslamcılık akımı çok güçlendi. Bu akım, türbanlı kızların üniversitelere sokulmaması üzerine, gücünü kolayca kanıtlayabileceği çok uygun bir "dava" da bulunca Refah Partisi 1995 seçimlerinde oyların yüzde 21,38'ini alarak birinci oldu; İstanbul ve Ankara'ya kendi adaylarını, İzmir'e de sempatizanını belediye başkanı yaptı; Temmuz 1996'da da Necmettin Erbakan'ın kurduğu koalisyon hükümetinde büyük ortak olarak iktidara geldi.

Erbakan, başbakanlık konutuna tarikat liderlerini sarık ve cüppeleriyle resmî yemeğe davet edecek kadar iktidarından emin davranmaya başladı. Bu arada, bir yandan Özal zamanında Halkbank'ın ucuz kredileriyle yaratılan, "Yeşil Sermaye" diye anılan ve MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) tarafından temsil edilen Anadolu sermayesinin, bir yandan da yine Özal zamanında ayrıcalıklı olarak şube açmalarına izin verilen İslamcı özel finans kurumlarının, İslamcı hareketi finanse ettikleri kanısı gerek kamuoyunda gerekse kimi devlet makamlarında yerleşmeye başladı.

Yine 12 Eylül yönetiminin cezaevlerinde izin verdiği işkencelere ek olarak uyguladığı Türkçü ve İslamcı şartlandırmalara tepki sayesinde güçlenen PKK, aynı yönetimin güneydoğudaki insan hakları ihlalleri yüzünden gittikçe devlete yabancılaşan bölge halkını etkisi altına aldı. Büyük mesafe kaydederek özellikle 1990-94 arasında Türkiye'nin en büyük iç ve dış sorunu haline geldi. Bir "parçalanma sendromu"nun ("Sèvres Sendromu") fazlasıyla yoğun olarak yaşandığı bu dönemde güneydoğuda kentlerde bile hava kararduktan sonra sokağa çıkmak mümkün olamazken, PKK'nın yurtdışındaki siyasal uzantıları Türkiye'deki insan hakları ihlallerini işlemek açısından çok etkili biçimde çalıştı. Özellikle batı Avrupa ülkelerinin bü-

yük desteğini sağladı. O denli ki, güneydoğuya seyahat edecek yabancı turistler bir tarihten sonra PKK'dan "vize istemek" zorunda bırakıldılar.

Bu kaos ortamında, güpegündüz sokakta vurulan veya evlerinden emniyet güçlerince alındıktan sonra bir daha izlerine rastlanmayan kişilerin sayısı gitgide artmaya başladı. O kadar ki, Diyarbakır başta olmak üzere Mardin, Batman ve İstanbul'da yoğunlaşan bu cinayetlerin sayısı konusunda bile çeşitli kamu kurumları arasında fikir birliği yoktu. TBMM'de bir "Faili Meçhul Cinayetleri Araştırma Komisyonu" kurulmasına yol açan bu olayların sayısı 1988'den önce çok sınırlı iken; 1988'de 24, 1989'da 48, 1990'da 44, 1991'de 68, 1992'de 732, 1993'te 540'a çıktı (TBMM komisyonu verileri, *Cumhuriyet*, 26.04.1994). Bunların sıkıyönetim olan bir bölgede bile aydınlatılamaması, "Derin Devlet" diye ün kazanan bir gizli oluşum tarafından işlendikleri kanısını yerleştirmeye başladı (bkz. "**Derin Devlet" Tartışması** kutusu, s. 220).

"Derin Devlet" Tartışması

"Derin Devlet", Türkiye'de 2 farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi NATO kökenli olan ve zamanla bireysel çıkara yönelik bir soygun ve cinayet örgütüne dönüşen oluşum, ikincisi de, devlet içinde yapılanarak onu belli bir yönde tutmaya çalışan bir başka oluşumdur.

Kamuoyunda, "Eğer faili bulunamamışsa, Derin Devlet yapmıştır" kanısının oluşmasına yol açan cinayetlerin kökeni, Mayıs 1988'de İtalya'da tesadüfen ortaya çıkarılan bir NATO örgütüne kadar gider. Savcı Casson, bulunan silah depolarının İtalyan gizli servisi SISMI'nin denetiminde olduğunu saptadı. Sonunda, Kasım 1956'da, İtalyan ve Amerikan gizli servisleri tarafından SSCB ve Varşova Paktından gelecek bir istila olasılığına karşı Gladio adlı bir gizli örgüt kuruluduğu ve anti-komünist sivillere silah dağıtıldığı ortaya çıktı. Kısa zamanda, bunun diğer NATO ülkelerinde de yapıldığı anlaşıldı. Bu örgütler, bulundukları ülkelerde hükümetlerce dağıtıldı veya kamuoyunda teşhir sonucu tasfiye edildi (Ali Bayramoğlu, *Sabah*, 12.7.2001).

Hiç soruşturulmayan "Türk Gladiosu"nun; 6-7 Eylül 1955 İstanbul ve İzmir, 1 Mayıs 1977 Taksim, Aralık 78 Kahramanmaraş, 1979 Çorum ve Sivas olayları da dahil olmak üzere çok sayıda hadiseyi düzenlediği kuşkusu yayılmaya başladı. Başbakan Ecevit 1974'te bir "Özel Harp Dairesi"nin varlığından söz ediyor, 1 Mayıs 1977 olayından sonra Cumhurbaşkanı Korutürk'e yazdığı mektupta "... söz konusu örgüt, gerilla ve kontrgerilla savaşları için (...) 1974'e kadar gizli olarak Amerikalılardan mali destek görürdü (...) Bu örgüte [mensup kimi kişiler arasında,] gördükleri eğitimi Türkiye'deki şiddet eylemlerinde kullananların bulunabileceği güçlü olasılıktır" diyordu (Yetkin, s. 177'den *Hürriyet*, 04 Şubat 1978). S. Demirel ise 17 Kasım 1990'da "Devlet, cinayet işleyen bir devlet imajı ile Türk halkının önünde duramaz" diye demeç vermişti (*Tercüman*, 24.11.1990). Bu tartışmaların sonunda, Türkiye'de kamuoyunda bu bilinmezin adı "kontrgerilla" olarak da yerleşti.

Bu anlamda Derin Devlet kavramı, 3 Kasım 1996 Susurluk Kazası skandalinin ardından bir miktar açıklığa kavuşacak, en başlarda "devlet için" yasadışı operasyonlar yapan güvenlik mensupları ile sivillerin bir süre sonra mafyalaşarak "kendileri için" çalışmaya başladıkları, ama olay mahkemeye yansıyınca kendilerini yine "vatanî" gerekçelerle savunmaya giriştikleri ortaya çıkacaktır.

Derin Devlet terimi, bir de, resmî devlet şeması içindeki kimi kuruluşların, kendilerine anayasa ve yasalarla resmen verilmemiş bir etki ağı oluşturacak biçimde örgütlenerek güç kazanmaları olgusunu anlatmak için kullanılmaktadır. Bu oluşum, siyasal yaşamın ana eksenlerini belirleme ve böylece "laiklik", "ülkenin bütünlüğü", "ulusal güvenlik" gibi "tabu" konularda "devlette sürekliliği sağlama" işlevini kendinde gören bir "çekirdek devlet" olarak ortaya çıkmaktadır.

(B. Oran)

İslamcıların etkisi, terörün verdiği acılarla birleşince, bu ortamda Türkiye'de ciddi sonuçlar doğurabilecek hatalar yapıldı. Lausanne Antlaşmasının açık hükmüne (md. 40) rağmen Milli Eğitim Bakanlığı 11 Ekim 1993 tarihli *Tebliğler Dergisiyle*, azınlık okullarında Ermenice'yi yasaklamaya kalktı. İslamcı gazeteler Bosna'ya ve Dağlık Karabağ'a askerî müdahale yapılması için kampanya açtılar. İslamcı büyükşehir belediye başkanları İstanbul'da ve İzmir'de meydanlara ve parklara "Dudayev" adını, caddelere de Kafkasya ve Orta Asya'da ünlü kişilerin adlarını verdiler. Irkçı sağ "Misak-ı Milli bizim için bir cenderedir" emperyalist temasını işlemeye başladı. "Yeni Osmanlıcılık" diye anılan bir akım, Osmanlı İmparatorluğunun eski eyaletleri olan ülkelerde Türk etkisinin yeniden kurulması gerektiğini savundu.

Bu ortamda, Avrasya feribotunu kaçıran Çeçen teröristler sadece "geminin rotasını değiştirmek"le yargılandı. Fakat bu ortamın Türkiye'ye en büyük zararı, PKK terörüne karşı sert bir Türk milliyetçiliği tepkisinin oluşmasıydı. O zamana kadar devlet ile PKK arasında kalan mücadele, bir noktadan sonra özellikle Ege ve Mersin civarında, normal adli olaylarda bile, taraflardan birinin Kürt işçi olması halinde bir Türk-Kürt kavgası ortamı doğurdu. Bu tepki, iki milliyetçi partiyi, DSP ve MHP'yi 1999 seçimlerinde iktidara taşıyacaktır.

Ortam Değişikliği

İslamcı akımın iktidara geçmesi üzerine, bir yandan Ankara Sincan'daki Kudüs Gecesi olayında görüldüğü gibi gösteriler yapılması, diğer yandan Başbakan Erbakan'ın yurtdışında İran ve Libya ziyaretlerinde yıpratıcı olaylar yaşanması, askerler ve Dışişleri başta olmak üzere kimi çevrelerde huzursuzluğa yol açtı. Silahlı Kuvvetlerin kurduğu "Batı Çalışma Grubu" İslamcılık olgusunu incelemeye ve gücünü saptayarak kamuoyuna açıklamaya başladı.

Sonunda, daha Erbakan iktidardayken, Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) askerî kanadı 28 Şubat 1997'de çok önemli bir bildirinin kabulünü sağladı. Bildiri, İslamcı kadroların yayılmasını durdurmak ve devrim yasalarını uygulamak için gerekli önlemlerin alınmasını hükümetten istiyordu. Arkasından, Silahlı Kuvvetler medyaya bir dizi brifing vererek şeriatçılığı en tehlikeli düşman ilan etti. Durum, Ekim 1997'de MGK tarafından yayınlanan "Milli Güvenlik Siyaset Belgesi"yle yazıya da döküldü. Belge, "Bölücü ve irticai faaliyetler eşit ve birinci derecede önceliklidir" biçiminde nispeten alışılmış hedefler gösterirken, "Türk milliyetçiliği bazı kesimlerce ırkçılığa dönüştürülmek istenmektedir. Ülkücü mafya bundan yararlanmak istemektedir. Bu da bir tehdit unsuru oluşturmaktadır" ve "Kamusal alana kaymamak üzere mahalli ve kültürel özelliklerin geliştirilmesine yönelik düzenlemeler yapılmalıdır" gibi o ana kadar alışılmamış hedeflere de değindi (Oran, 1999, s. 152'den *Hürriyet,* 04.11.1997).

Koalisyon protokolüne göre Başbakan Erbakan ile yardımcısı Çiller'in yer değiştirme işlemleri sırasında, Cumhurbaşkanı Demirel görevi Mesut Yılmaz'a verince İslamcılar kovuşturulmaya, tarikat yurtları teftiş edilmeye, kilit resmî görevlerdeki İslamcılar başka yerlere tayin edilmeye, kimi vali ve kaymakamların İslamcı eğilimleri araştırılmaya, 1997'de sayıları 800'e ulaşmış olan dinci vakıflar denetlenmeye başlandı. Ama hepsinden önemlisi, zorunlu ilköğretimin 8 yıla çıkartılması sonucu imam-hatiplerin orta okulları kapatıldı ve İslamcı akımın 11-12 yaşındaki

çocukları yetiştirerek kadro üretme sürecine en büyük darbe vurulmuş oldu.

Bu büyük tutum değişikliğini anlayabilmek için, ilk önce, 1993'te doruğuna çıkan PKK terörünün 1994'ten sonra önce durdurulduğunu, sonra da askerî olarak yenildiğini bilmek gerekiyor. 1997'ye gelindiğinde, Kürt ayaklanması bütünüyle askerî denetime alınmış, askerlerin bu açıdan çekinecekleri temel bir durum kalmamıştı. Diğer yandan, Susurluk'un ortaya çıktığı bir ortamda (bkz. **Susurluk Kazası Olayı** kutusu, s. 222), bu "kirli savaş"ın güneydoğuda uyuşturucu ticaretini

Susurluk Kazası Olayı

3 Kasım 1996 saat 19.15 sularında bir Mercedes otomobil, Susurluk yakınlarında bir kamyona arkadan çarptı. Medya tarafından ânında duyurulan olayın mahallinde 3 ölü ve 1 yaralı bulundu. Kimliklerinden, ölülerin İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ, Mehmet Özbay, Gonca Us; yaralının da DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Edip Bucak olduğu anlaşıldı. İzleyen saatlerde, Mehmet Özbay kimliğinin sahteliği, ölünün asıl adının 1978 Bahçelievler katliamı sanığı ülkücü mafya lideri Abdullah Çatlı olduğu, Bucak'ın da güneydoğuda "korucu" Bucak Aşiretinin reisi bulunduğu öğrenildi.

Soruşturma başlayınca, mesele dallanıp budaklandı. Otomobilin bagajından çıkan ve suikast aleti olarak bilinen yabancı marka silahların emniyet envanterinde kayıtlı olmadığı, kaçak oldukları belirlendi. Bucak'ın resmî korumalığını yapan eski özel timci polis memurlarının, kumarhaneci Ömer Lütfü Topal'ın kazadan 4 ay önce öldürülmesiyle ilgili olarak gözaltına alındıkları ama dönemin içişleri bakanı Mehmet Ağar'ın talimatıyla serbest bırakıldıkları ve daha sonra da Bucak'a koruma yapıldıkları ortaya çıktı. İçlerinden biri de Tansu Çiller'in koruması olmuştu. Bu arada Ağar, Necdet Menzir ve Hayri Kozakçıoğlu imzalı silah taşıma ruhsatı sahibi Çatlı'nın Interpol tarafından kırmızı bültenle arandığı ve taşıdığı Ağar imzalı yeşil pasaportu 3 kez emniyet yazışması olmadan aldığı belirlendi. İstanbul Emniyet Müdürlüğü, Topal'ı öldüren silahtaki parmak izinin Çatlı'ya ait olduğunu 13 Aralıkta açıkladı.

Olayların birbiri ardına eklenmesi üzerine politikacılar bir yandan Susurluk sanıklarını savunmaya, bir yandan da birbirlerini tehdit etmeye başladılar. Çatlı'nın ASALA'ya karşı kullanıldığı iddiaları duyulunca, Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Tansu Çiller 26 Kasımda "Bu ülke uğruna kurşun atan da yiyen de bizim için her zaman saygıyla anılır. Onlar şereflidirler" dedi (*Milliyet*, 27.11. 1996). Bucak 24 Aralıkta "Dokunulmazlığım kalkarsa 15 gün sonra Mesut Yılmaz'ınki de kalkar" diye konuştu. Göstericiler, mahkemeye getirilirken sanıklara "Türkiye sizinle gurur duyuyor" diye tezahürata başladılar. Bunlara karşılık, sivil toplum örgütleri "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık" kampanyasını Şubat 97'de başlattılar ve 1 ay boyunca saat 21'de ışıkları söndürerek pencerelerden ıslık çaldılar. Bu eylemi dönemin başbakanı Erbakan "gulu gulu dansı" olarak niteledi.

Sonunda, davanın 5. yılında polis-mafya-politikacı ilişkisindeki çeteleşme, Devlet Güvenlik Mahkemesinin 12 Şubat 2001'de verdiği kararla tescil edildi. Aralarında Bahçelievler katliamı sanıklarından Haluk Kırcı, özel timci polis memurları, bir eski MİT görevlisi ve bir uluslararası uyuşturucu kaçakçısının da bulunduğu 12 sanık "çete oluşturmak"tan 4-6 yıl hapis cezası aldılar. Bucak ile Ağar dokunulmazlıkları nedeniyle yargılanamadılar.

Otodan çıkan "kayıp silahlar" davasının zaman aşımına uğradığı bir sırada (*Milliyet*, 11.07.2001), Yargıtay 8. Ceza Dairesi DGM kararını oybirliğiyle onaylayarak kararın şu gerekçesini de tescil etmiş oldu: "Suç işlemek amacıyla kurulan çetelerin içinde en tehlikelisi (...) resmî sıfat taşıyan kişilerin iştirak ettikleri çetelerdir."

(B. Oran) (Kaynak: *Cumhuriyet*, 12-14.02. 1997 ve 13.02.2001; *Radikal*, 16.01.2002).

patlattığı haberleri büyük olasılıkla askerleri de çok rahatsız ediyordu.

Aslında bu büyük tutum değişikliğini Şubat 1997'den önceye, Türkiye burjuvazisine götürmek gerekiyor. Daha Eylül 1990'da, Türkiye büyük burjuvazisinin temsilcisi TÜSİAD bir Eğitim Raporu yayımlayarak zorunlu temel eğitimin 8 yıla çıkartılmasını istemişti (Oran, 1999, s. 153'ten *Cumhuriyet*, 20.09.1990). Ağustos 1995'te, daha PKK terörünün etkileri sürerken, TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) SBF Profesörü Doğu Ergil'in bölge halkı ve seçkinleriyle konuşarak hazırladığı bir "Doğu Raporu"nu yayımladı. Raporda Kürt sorunu tanımlanıyor, tahlil ediliyor, bölge halkının "Bir Kürt olarak Türk vatandaşı" sayılmak istediği belirtiliyordu.

Van'da poşuyla bale yapan sanatçılar.

(*Cumhuriyet*)

Gerçi rapor çıkınca bizzat TOBB yetkililerini endişelendirecek kadar tartışma oldu ama, ilk defa burjuvazi, orta kesimi aracılığıyla böyle bir rapor bastırabilmişti. Çünkü GÜNSİAD (Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği) bu bölgede ticaretin öldüğünü TOBB'a, mallarının artık satılamadığını da İstanbul sanayicilerine sonunda duyurmuştu. Nitekim, Ocak 1997'de, MGK bildirisinden tam 1 ay önce, TÜSİAD da İstanbul Hukuk Profesörü Bülent Tanör'ün hazırladığı "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" raporunu yayımladı. Genelkurmay'ın Savunma Bakanlığına bağlanması gibi askerleri rahatsız edecek radikal önerilerin de yer aldığı raporda; Kürtçe yasaklarının kalkması, Terörle Mücadele Kanununun ifade özgürlüğünü zedeleyen 8. Maddesinin kaldırılması, anadilde eğitim hakkının sağlanması istemlerinin yanı sıra; imam-hatiplerin ilk 3 yılının kapatılması, bu okullara kız öğrenci alınmaması ve genelde din dersinin zorunlu olmaktan çıkartılması önerileri özellikle yer alıyordu.

Tamı tamına 24 yıl önce (Şubat 1973) komünizmi Türkiye'nin 1 numaralı düşmanı ilan eden ve 12 Eylül'den sonra da İslamcılığı güçlendiren ortamı inşa eden Silahlı Kuvvetlerin ve onu bu ortamda destekleyen burjuvazinin bu ciddi tutum değişikliğinin nedeni açıktı: Bir yandan komünizm, diğer yandan da silahlı Kürt milliyetçiliği, yani "2K" artık tehlike olmaktan çıkmıştı. Her iki kesimin bu tutumu, ayrıca, uluslararası eğilimlerle tam bir uyum içinde bulunuyordu.

TÜSİAD bundan sonra Türkiye'de insan hakları ihlallerini ortaya koyan ve bunların önlenmesini isteyen çok sayıda belge ve demeç yayınlayacak, hatta, MÜSİAD'ın bile yabancı (hatta, İsrailli) firmalara iş yapmaya başlayarak küreselleştiği (ve liberalleştiği) ortamda Türk iş adamları bunun gerekçesini ortaya açıkça koyacaklardır: "Avrupa'da ve Amerika'da 'made in Turkey' etiketli bir tişört giydirebilmek için bile olumlu bir ülke imajına ihtiyaç var" (Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği Başkanı Bülent Atuk'un demeci). TOBB Başkanı Fuat Miras ise şöyle konuşacaktır: "[Demokratik anayasal değişikliklerin yapılmaması] ticaretin önündeki en büyük engel. Ticaret önemli derecede olumsuz etkileniyor. AB yardımlarından yararlanamıyoruz, dış kaynak gelmiyor, finans kuruluşları kredi açmıyor" (Oran, 1999, s. 161'den *Milliyet*, 25.06.1999).

MÜSİAD'ın küreselleşmesi ve aynı zamanda Kemalist motifi kullanması.
(*Sabah* gazetesinde ilan, 30.10.1998)

Yine de, AB olağanüstü sıkıştırdığı, burjuvazi de tamamen desteklediği halde, Türkiye AB'ye Katılım Ortaklığı Belgesinde verdiği sözleri Ulusal Program'da somutlaştırmamak için direndi. 2001'in ortasına gelindiğinde rejim, bir yandan Batı sisteminin altyapısını (uluslararası kapitalizm) adım adım kabul ederken, üstyapısından (demokrasi ve insan hakları) çekinmeye devam etti ve Susurluk faillerini korumayı sürdürdü. Çünkü, komünizmin yenilmesinden sonra, Türkiye'deki yolsuzluk zincirinin artık anti-komünist söylemle örtülmesi olanağı kalmamıştı ve anti-komünizme yapılmış bunca mali, ekonomik, siyasal, kültürel, toplumsal yatırımın yeniden başka bir iç ve dış düşmana yönlendirilmesi (Emre Kongar, *Cumhuriyet*, 29.01.2001) yapılamadan Susurluk'un gerçek neden ve suçlularının açığa çıkması, bu yolsuzluk zincirini tamamen koparıp atabilirdi.

Diğer yandan, İslamcılık sorunu konusunda önemli çabalar harcandığı halde, 2001'e gelindiğinde, Kürt sorununa çözüm ufukta gözükmedi. "Kürt sorunu değil, terör sorunu" söylemi devam etti. Kürt ayaklanmasının askerî olarak yenilmiş olmasının verdiği rehavet içinde uygulanan çözümler; güneydoğudaki çocukların İstanbul Tatilya'ya ve Ankara Atakule'ye götürülüp gezdirilmesinden, Galatasaray'ın maçlarının Diyarbakır'da oynatılmasından, Diyarbakırspor ile Vanspor'a büyük yar-

dımlar yapılmasından, ses-film sanatçılarına doğu ve güneydoğuda konser verdirilmesinden ve bale sanatçılarına da başlarında poşuyla gösteri yaptırılmasından daha radikal boyutlara ulaşmadı.

III) Dönemin Dış Politikası

Dış politikanın analizine yine iki tabloyla başlamak gerekmektedir (daha önce, bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, cilt I, s. 245):

Bu tabloların (s. 225, 226) okunuşunda hemen göze çarpan hususlar şunlardır:

1) Geçen dönem gibi, bu dönemde de, yedi ülkenin Türkiye'nin dış ticaret hacmi içindeki payı ihracatta en çok yüzde 57 ve ithalatta da yüzde 56,7'ye çıkabilmiştir. Diğer yandan, Almanya'nın payı çok dikkat çekicidir; payı yüzde 10'un üzerinde bir tek o kalmıştır. Diğer yandan bu durum, Türkiye'nin pazar ve ürün farklılaştırmasında önemli yol aldığının bir göstergesidir.

Diğer yandan şurası da göze çarpmaktadır ki, Türkiye, ticaretinin büyük bölümünü AB ülkeleriyle yapmakla birlikte; siyasal, mali ve askerî bakımdan çok büyük bağlantılar içinde bulunduğu ABD'yle ancak yüzde 10'luk bir ticaret ilişkisi sürdürmektedir.

1991-2001 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde olarak)

	ABD		Almanya		Fransa		İngiltere		İtalya		Hollanda		Rusya F.		Yedi Ülke Toplamı	
Yıllar	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.
1991	6,7	10,7	25,1	15,4	5,1	5,8	5,0	5,5	7,1	8,8	3,5	3,0	4,5	5,2	57,0	54,4
1992	5,9	11,4	24,9	16,4	5,5	5,9	5,4	5,2	6,4	8,4	3,4	3,1	3,0	4,6	54,5	55,0
1993	6,4	11,4	23,8	15,4	5,0	6,6	5,4	5,3	4,9	8,7	3,4	3,0	3,3	5,2	52,2	55,6
1994	8,4	10,4	21,7	15,7	4,7	6,3	4,9	5,0	5,7	8,6	3,4	3,2	4,5	4,5	53,3	53,7
1995	7,0	10,4	23,3	15,5	4,8	5,6	5,2	5,1	6,7	8,9	3,4	3,0	5,7	5,8	56,1	54,3
1996	7,1	8,1	22,3	17,9	4,5	6,4	5,4	5,8	6,2	9,8	3,3	3,3	6,5	4,4	55,3	56,7
1997	7,7	8,9	20,0	16,5	4,4	6,1	5,8	5,7	5,3	9,2	3,0	3,1	7,8	4,5	54,0	54,0
1998	8,3	8,8	20,2	15,9	4,8	6,6	6,4	5,8	5,8	9,2	3,3	3,1	5,0	4,7	53,8	54,1
1999	9,2	7,6	20,6	14,5	5,9	7,7	6,9	5,4	6,3	7,8	3,5	3,2	2,2	5,8	54,6	52,0
2000	11,2	7,2	18,8	13,2	6,0	6,5	7,4	5,0	6,4	8,0	3,2	2,9	2,3	7,2	55,3	50,0
2001	10,0	8,0	17,2	13,2	6,1	5,6	7,0	4,4	7,5	8,6	2,9	2,6	3,0	8,6	53,7	51,0

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

2) Türkiye'nin toplam dış borç hacmi (kamusal ve özel) bu dönemde 2,3 kat artmıştır. Orta ve uzun vadeliler 2000 yılı sonuna kadar 2 kat yükselirken kısa vadeliler 3,2 kat artmıştır. Bu durumda kısa vadelilerin toplam dış borç içindeki payı yüzde 23,65'e ulaşarak dış bağımlılık açısından riskli bir durum yaratmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin ABD gözündeki stratejik önemi sayesinde 2001'de IMF'den alınan büyük ölçekli destek sonucu bu son oran 12,58'e gerilemiştir (yani, IMF'den alınan uzun vadeli borçlar kullanılarak, kısa vadeli borçlar azaltılmıştır). Diğer yandan, toplam dış borcun GSMH'ye oranı dönem başında yüzde 33,1 iken dönem sonunda yüzde 77,7'ye ulaşmıştır (bkz. Temel Ekonomik Göstergeler tablosu, s. 214).

1991-2001 Döneminde Dış ve İç Borçların Yapısı

	Toplam dış borç (milyon $)	Orta ve uzun vadeli dış borç (milyon $)	Kısa vadeli dış borç (milyon $)	Kısa vadeli dış borç/ toplam borç (%)	Toplam iç borç stoku (milyar TL)	Toplam iç borç stoku (milyon $)	İç borç/ GSMH (%)	Faiz ödemeleri/vergi gelirleri (%)
1991	50.489,0	41.372,0	9.117,0	18,06	45.787,2	10.980,5	7,22	30,61
1992	55.592,0	42.932,0	12.660,0	22,72	149.688,8	21.792,9	13,56	28,46
1993	67.356,0	48.823,0	18.533,0	27,51	330.033,2	30.041,4	16,52	44,07
1994	65.601,0	54.291,0	11.310,0	17,24	841.400,0	28.325,8	21,64	50,74
1995	73.278,0	57.577,0	15.701,0	21,43	1.665.503,4	36.439,9	21,20	53,13
1996	79.571,0	62.226,0	17.345,0	21,80	4.625.420,5	57.007,4	30,88	66,73
1997	84.797,0	66.750,0	18.047,0	21,28	6.259.961,0	41.339,4	21,30	48,00
1998	96.897,0	75.680,0	21.217,0	21,90	14.254.323,0	54.816,0	26,63	66,90
1999	102.980,0	80.069,0	22.921,0	22,26	26.886.405,0	64.386,1	34,35	72,40
2000	118.685,0	90.384,0	28.301,0	23,85	36.420.600,0	58.395,8	28,91	77,09
2001	113.592,0	97.200,0	16.403,0	14,44	122.157.260,0	99.686,0	67,34	103,26

Kaynaklar: Hazine Müsteşarlığı, *Hazine İstatistikleri 1980-1999*, s. 37, 68 ve 71; http//www.hazine.gov.tr

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

3) Türkiye'nin iç borcu (Hazine borcu) çok daha hızlı artmıştır. TL'deki enflasyon etkisini dikkate almamak için dolar cinsinden bakılsa bile, dönem başında 11 milyar olan bu borç dönem sonunda 100 milyara yaklaşmıştır. 2000 ile 2001 arasında görülen aşırı yükselmenin esas nedeni hem batan özel bankalara aktarılan kamu fonlarıdır, hem de "hesap düzeltme"dir (yani, daha önce kamu bankalarının bilançolarında gizlenen "görev zararları"nın artık Hazine hesaplarında gözükmesidir). İç borcun GSMH'ye oranı ise dönem başında yüzde 7,22 iken, dönem sonunda 67,34 olmuştur.

4) Her iki borç için ödenen faizin yüküne gelince, fazlasıyla ciddi bir durum söz konusudur. Faiz ödemelerinin vergi gelirlerine oranı dönem başında yüzde 30,6 iken dönem sonunda kabul edilemez bir duruma ulaşmıştır: yüzde 103,26. Yani, Türkiye tarihinde ilk defa, bütün vergi gelirleri yıllık faiz ödemelerini karşılayamaz hale gelmiştir. Bu, sürdürülemez bir gidiştir.

A) Küreselleşme Ortamında Dış Politika

Yüksek Borç Sarmalında Türkiye

Bu durumda, bu borç dinamiğini sürdürebilmek için; yabancı sermaye, dış borç, özelleştirme döviz gelirleri gibi yurtdışı kaynaklara başvurmaktan başka çare kalmamaktaydı, çünkü bu düzen içinde aynı zamanda yapılabilecek olan ikinci şey (yani bankacılık, enerji, tarım, haberleşme, devlet ihale sistemi, yasama dokunulmazlığı ve yargı usulü gibi alanlarda kapsamlı reformlar yaparak israfları ve yolsuzlukları önlemek) bu yolsuzluk zincirinde yapılamıyordu.

Aslında, yabancı sermaye de bu ekonomik ve siyasal istikrarsızlık ortamında gelmiyor, geldiği zaman da spekülasyon için gelerek ekonomiyi riske sokuyordu. Nitekim, son 10 yılın istatistiklerine bakıldığında, Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin 26,7 milyar dolarlık menkul kıymet (hisse senedi, tahvil, bono) aldığı, buna karşılık yurtdışına 34,9 milyar dolar çıkardığı görülmekteydi. İşin daha ciddi tara-

fı, bu çıkışın 10,7 milyar dolarla en büyük bölümünün, Türkiye'nin arka arkaya iki mali kriz yaşadığı Kasım 2000-Mayıs 2001 arasında gerçekleşmiş olmasıydı. Yani, Türk ekonomisi son dönemde daha da kırılgan hale gelmişti. (Merkez Bankası verileri, *Milliyet*, 01.08.2001).

Ama yine de acil çözüm bu gözüktüğü ve IMF de şart koştuğu için yabancı sermayeyi özendirme önlemleri alındı. Yukarıda İç Ortam ve Dinamikler bölümünde sözü edilen ve kamu mallarını ne pahasına olursa olsun satma kampanyasına dönüşen özelleştirmelere yüklenildi. Bunun yanı sıra, aydın çevrelerden gelen büyük direnmelere ve ileri sürülen bütün karşı gerekçelere rağmen, 13.08.1999'da Anayasa'da değişiklik yapıldı ve uluslararası tahkim yasası Temmuz 2001'de çıkarıldı.

Bu tahkim konusunun önemli noktaları şöyle özetlenebilir:

1) Türkiye'de çok karşı çıkılan tahkim, aslında hızlı, pratik, uzmanlığı öne çıkaran ve gizliliği sağlayan bir yargı biçimi olduğu için ticaret alanında çok eskiden beri uygulanan bir usuldür. Bir ticari uyuşmazlık durumunda, taraflar çözüm için devlet yargısına değil de, kendi seçtikleri hakem veya hakemlere gidebilirler. Hakemin uygulayacağı yargı usulü ve hukuk taraflarca saptanır. Hakemin görevi, sözleşmeden doğan sorunları çözmekten ibarettir. Bu durumda bütün olay, sözleşmenin niteliği üzerinde dönmektedir.

Tahkim Türkiye'de de eskiden beri vardı ve uygulanıyordu. Yalnız, Danıştay'ın yerleşmiş içtihadına göre, imtiyaz sözleşmeleri ("imtiyaz" kavramı konusunda bkz. **İmtiyazlara Giden Yol** kutusu, cilt I, s. 117) yalnızca idari yargıda (Danıştay'da) karara bağlanabiliyordu.

Yabancı şirketler buna itiraz edince, özelleştirmeleri mümkün kılmak için yapılan 1999 Anayasa değişikliğinde, imtiyaz sözleşmelerinden doğan anlaşmazlıkların da tahkimle çözülmesinin yolu açıldı. Md. 125'e şu cümle eklendi: "*Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinde bunlardan doğan uyuşmazlıkların milli veya milletlerarası tahkim yoluyla çözülmesi öngörülebilir. Milletlerarası tahkime ancak yabancılık unsuru taşıyan uyuşmazlıklar için gidilebilir.*"

"Yabancılık unsuru" olması için, örneğin yurt dışından kredi almış olmak veya üretimin bir unsurunu yurt dışından sağlamak yetiyordu ve böylece uluslararası tahkim isteyebilecekler arasına, bu "yabancılık unsuru"nu şu veya bu biçimde katması kolay olan yerli sermaye de girmekteydi. Bu hükmün, enerji ve telekomünikasyon konularında yoğun yatırım talepleri olan Türk basın tekelleri için konmuş olduğu kanısı hakimdi.

2) Yine 1999 değişikliğinde, Anayasa md. 47'ye şu cümle eklendi: "*Devlet, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzelkişilere yaptırılabileceği veya devredilebileceği kanunla belirlenir.*" Böylece, özel hukuk sözleşmelerine gönderme yaparak, "kamu yararı" ve "idarenin üstünlüğü" ilkeleri kaldırılmış ve yap-işlet-devret türünden imtiyazların yasayla özel hukuka tabi kılınması halinde anayasa mahkemesine gidilerek iptal istenmesi önlenmiş oluyordu.

3) Dışa bağımlılık açısından asıl önemli olan husus şuydu (Yücel Sayman'la görüşme): 1999 değişikliğinde, md. 155'in "*Danıştay (...) tüzük tasarılarını ve imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek*[le] (...) *görevlidir.*" biçimindeki eski hükmü de değiştirilmiş ve şu biçime sokulmuştu: "*Danıştay, (...) kamu hizmetleri ile ilgili*

imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını incelemek[le] (...) *görevlidir.*"

Bu durumda, Danıştay'ın "kamu çıkarına aykırılık" olup olmadığını araştıran ön incelemesi tamamen bir danışma niteliğine indirgenmiş oluyordu. Danıştay artık "iki ay içinde düşüncesini bildirmek"le yetinecek, kamu kuruluşu bu düşünceye isterse uyacaktı. Bu durumda, zaten çok güçlü olan çokuluslu şirketlerin (ÇUŞ) çeşitli baskı ve "ikna" yöntemleri kullanarak, müzakereci bürokratı etkilemesi ve sözleşmeyi kendi çıkarlarına uygun biçimde yaptırması kolaylaşmaktaydı. Sözleşme yapıldıktan sonra, hakemin bütün yapacağı iş onu uygulamaktan ibaret olacaktı.

Bu türden durumlara örnek olarak şunlar verilebilir: Örnek 1: Bir yabancı şirket, baraj yapmak ve getireceği suyu litresi belli bir ücretten 50 yıl boyunca satmak için imtiyaz sözleşmesi yapmıştır. İdare'nin bu suyu başka yerden de sağlaması halinde, alacağı her litre su için aynı parayı yabancı şirkete de ödeyeceği Şirket tarafından sözleşmeye konabilir. Örnek 2: Bir körfez üzerinde köprü yapacak olan şirket, 50 yıl boyunca buradan geçecek arabalardan belli bir ücret tahsil edecektir. Bu da bir imtiyaz sözleşmesidir ve eğer İdare aynı yerden başka bir yol geçirirse, geçecek her araba için şirkete aynı parayı ödeyeceği sözleşmeye konabilir.

Danıştay'ın kamu çıkarına aykırı durumları ayıklayan ön incelemesi olmayınca, yukarıdaki örneklerin gerçekleşmesi her an için mümkündür. Buna karşılık, nasıl 50-60 döneminde Amerikalıların ayrıcalıkları en sonunda halkta tepki yaratıp ABD'nin aleyhine olmuşsa, bu tür örneklerin birbirini izlemesinin de aynı tepkiyi ve sonucu yaratabileceği düşünülebilir.

AB'yle Eşitsiz İlişki

1987'de tam üyelik başvurusunu yapan Türkiye'nin AB'yle ilişkileri yıpratıcı bir seyir izledi. Çünkü, iki taraf da çok net birer çelişki içindeydiler:

AB'nin Türkiye'yi almaması için çok neden vardı: Türkiye gibi nüfusu kalabalık, enflasyonu yüksek, ekonomisi dış borç alamadığı anda iflas edecek, siyasal istikrarı çok zayıf, İslamcı akımı ilerleyen, insan hakları karnesi kırık ve üstelik iyiye doğru değişme iradesi de epey zayıf bir ülkeyi arasına alması, özellikle de genişleme sorunlarının çıktığı 1990 sonrasında hiç rasyonel değildi.

Ama diğer yandan, bu kadar büyük bir pazarı bırakmaya da niyeti yoktu.

Türkiye'nin AB'ye girmek istemesi için çok fazla neden vardı: Batıcı eğilimi dış politikanın her zaman başlıca etkeni olmuştu, küreselleşme ortamı ekonomik gruplaşmaya zorluyordu, 1990 sonrası dünyasında yalnızlık duygusu başlamıştı ve bir tek ABD'le yetinmek riskli gözüküyordu, 1987'den itibaren kronikleşen ekonomik iflastan kurtulmak için AB fonlarının kurtarıcı olacağını düşünüyordu, AB üyesi Yunanistan'ın başat durumunu dengelemek için üye olması lazımdı.

Üstelik, 1960-80 döneminde AET karşıtı olan kamuoyu şimdi neredeyse tümüyle AB'yi kurtuluş olarak görüyordu: Solcular "Onlar Ortak, Biz Pazar" sloganını bırakmış, faili meçhul bir cinayete kurban gitmeden veya en azından mahkemelerde süründürülmeden fikrini söyleyebilmenin ancak AB'ye üyelikle mümkün olacağını düşünmeye başlamışlardı. İslamcılar ise "Yeşil Sermaye"nin sipariş alabilmesi için

(Behiç Ak, *Cumhuriyet*)

"Hıristiyan Kulübü" sloganının terk edilmesi gerektiğini keşfetmiş, ayrıca, iktidara gelseler bile rejimin kimi durumlara (şeriatçılığı sözle dahi olsa savunan parti, Meclis'e türbanla girilmesi, haremlik-selamlık uygulamaları, vb.) izin vermemeye kararlı olduğunu görerek, hiç olmazsa güçleninceye kadar AB'nin kendileri için bir "demokrasi" rüzgarı estirebileceğini düşünmeye başlamışlardı. Sokaktaki insana gelince, onun tek derdi gündelik ekmeği çıkarabilmekti ve AB'ye girilirse Almanya'ya çalışmaya veya en azından "bir kamyona karpuzları yükleyip Bruxelles'de satmaya" gitmek hayalinin daha yakın olabileceğini kuruyordu. Bu nedenle de, AB hakkında hiçbir şey bilmediği halde, halkın önemli bir kısmı AB'ye girmek istiyordu. Nitekim, yapılan bir kamuoyu yoklamasında AB'yi bilenler yüzde 2, ama AB'ye girmeyi isteyenler yüzde 68 çıkmıştı.

Ama diğer yandan, AB'ye girebilmek için gerekli değişmeye Türkiye'nin hiç niyeti var gibi gözükmüyordu. Ulusal egemenliğin "Türk Ulusu" dışında bir uluslarüstü kuruma devri, komünizmin yıkılıp da anti-komünist sloganların değerini yitirmesinden sonra sürdürülmesi zaten zorlaşmış olan duygusal ve ekonomik vurgun düzeninin terki, bunca asırlık geleneklerin uygarlık adına reddi, Kürtlerin ayrılmasına yol açabileceği düşünülen özgürlüklerin verilmesi, bütün bunlar değişmemek için yeterli gerekçeler olarak görülmekteydi.

İki tarafın bu çelişkileri, sonunda, bir ortak paydada buluşmalarına yol açtı: AB Türkiye'nin tam üyeliği konusunda hiçbir güvence vermeden, onunla Gümrük Birliği (GB) yaptı ve böylece ekonomik bakımdan bağladı. AB'nin bunu istediği şuradan belliydi ki, tam o sırada DEP'li milletvekilleri enselerinden tutularak Meclis'ten tutukevine götürülmüşler, fakat bu GB'ye engel olmamıştı. Türkiye de, dış ticaret açığını artıracak da olsa (1995'te Türkiye'nin genel dış ticaret açığındaki AB payı yüzde 41 iken, GB'nin başladığı 1996'da bu yüzde 57'ye çıkmıştı - İSO Raporu, s. 7), GB'yi ileride tam üyelik için güvence olarak görmek istedi.

Bu arada AB, GB'nin bir güvence olmadığını hatırlatmak istermişcesine, 1997 Luxembourg doruğunda Türkiye'yi çok sarsan bir biçimde gerçek hissiyatını ortaya koydu. Fakat arkasından da endişe etti; Türkiye'nin gösterdiği tepki onun uzaklaşmasına yol açabilirdi. Büyük olasılıkla bu nedenle, ara dönemde hiçbir temel değişiklik olmadığı halde, hatasını 1999 Helsinki'de düzeltti ve Türkiye'yi yine umut içinde bekler bir duruma soktu. Nasıl güvenlik konusunda BAB'a "ortak üyelik"i bir havuç biçiminde verdiyse, Helsinki'yi de aynen öyle kullandı. Bu arada, GB'nin yol açtığı dış ticaret açığı da azalmaya başlamış, GB öncesi düzeyin üstünde kalmaya devam etmekle birlikte 1998'de yüzde 56'ya, 1999'da yüzde 50'ye, 2000'de de yüzde 45'e düşmüştü.

Hegemon Güç'le İlişkiler

1980'de başlayan ABD'ye yakın politika bu dönemde de artarak sürdü. Özellikle 1990 sonrasında SSCB'nin dağılması üzerine ABD Türkiye'yi "boşluğu" doldurmaya yöneltti. O sırada ülkede geçerli olan safça iyimserlik ("öforya") havası içinde, Batı basınının (*The Economist*) ilk kez Eylül 1991'de kullandığı "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası" terimi (bkz. 1990'dan Bugüne, Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler), Demirel'in de Şubat 92'de kullanmasından sonra artık ağızlarda sakız, gönüllerde inanç oldu ve ancak Rusya'nın bölgedeki varlığının güçlü biçimde devam ettiği anlaşılınca gerçekçi bir tutuma dönüştü.

ABD, Hazar petrolünün Baku-Ceyhan boru hattıyla Türkiye üzerinden pazarlanmasını desteklediği izlenimini vermeye 2000'lerde de devam etti. Diğer yandan, Türkiye'yi BAB ve AB'ye girme ve AGSK konularında da destekledi (bkz. 1990'dan Bugüne, ABD ve NATO'yla İlişkiler). İnsan hakları konusunda hiçbir zaman Avrupa gibi sıkıştırmadı. 1980'lerde reddettiği "stratejik işbirliği"ni (*strategic partnership*), daha 1992'de "güçlendirilmiş ortaklık" (*enhanced partnership*) adıyla ikame etti. Clinton'ın Kasım 1999 İstanbul AGİT zirvesinde Türkiye'ye açıkça verdiği büyük destek bu tutumun doruk noktalarından biri oldu.

Belki de en önemlisi, ABD bu dönemde Türkiye'nin kuşkusuz en büyük iç ve dış sorunu olan PKK'nın etkisini adım adım ortadan kaldırma yolunda "bir noktadan sonra" tam bir işbirliği içinde oldu. Önce, uzun zamandır vermeyi reddettiği *Cobra* helikopterlerini 1990'ların başlarında vererek, örgütün askerî olarak yenilmesini kolaylaştırdı. Oysa o sırada AB ülkeleri, AGİK'in silah hibesi uygulamasıyla (*cascading*) verdikleri zırhlı taşıyıcıların bile güneydoğuda kullanılmasını protesto ediyorlardı. ABD'nin sonucunu bilerek *Cobra*'ları vermesi çok önemliydi. Arkasından, Öcalan'ın Ekim 1998'de Suriye'den çıkartılmasıyla sonuçlanan süreçte Suriye'yi "ikna" etmekte çok büyük olasılıkla önemli rol oynadı, çünkü bilindiği kadarıyla operasyonun "çıkış planı" yoktu; yani Suriye, Türkiye'nin tehdidine aldırmasaydı, Türkiye'nin bunun için savaşa girmesi zor olurdu. Yine arkasından, ABD, Öcalan'ın Avrupa'ya gitmesi üzerine başlayabilecek ve Türkiye için son derece tehlikeli olabilecek bir uluslararasılaşma sürecini, yine büyük olasılıkla, Avrupa ülkelerini ikna ederek önledi. Son olarak, çok erken olduğu için belgelerin yokluğunda yine ancak "büyük olasılıkla" denebilecek bir biçimde, Öcalan'ın Kenya'da bulunduğunu saptayarak, Türk uçağına kadar getirip teslim etti ve 15 Şubat 1999'da PKK liderinin Türkiye'ye getirilmesini sağladı. Uydular aracılığıyla dünyadaki tüm

elektronik muhaberatı ve cep telefonu konuşmalarını izleyen ("*echelon*" sistemi) bir hegemon güç'ün aktif katılımı sağlanmadan, bu kadar zorlu bir sürecin tamama erdirilmesi biraz zor olurdu.

ABD, Türkiye'ye niçin bu kadar yakınlık gösterdi?

Çünkü, birincisi, Avrasya'yı denetleyebilmesi için Türkiye'ye ihtiyacı belirmişti. Rusya'nın güçlenerek buraları tekrar yutmasından ve muazzam enerji kaynaklarını kendisine kapamasından çekiniyordu.

İkincisi, Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra hegemon güç olabilmek için ABD'nin NATO'ya ve onun işlevinin devam etmesine ihtiyacı vardı. ABD buna, Avrasya'da bölgesel çatışmaların artması ve özellikle Balkanlarda insan haklarının ihlal edilmesi sayesinde kavuştu. NATO'nun "5. Madde dışı" insani müdahaleler gerekçesiyle "alandışı"na yayılabilmesini sağladı (bkz. 1990'dan Bugüne, ABD ve NATO'yla İlişkiler). Bu da, Türkiye gibi, jeostratejik düğümlerin ortasında yer alan ve ordusu kendinden güçlü bir Orta Büyüklükte Devlet'in Eksen Ülke sıfatıyla işbirliğini gerektiriyordu.

(Nezih Danyal)

Üçüncüsü, kendisini son derece rahatsız eden Saddam'ın denetlenmesi için Keşif Güç uçuşlarının Türkiye'deki güvenilir üslerden uçmaya devam etmesi önemliydi. ABD müdahalesi yüzünden kuzey Irak'da ortaya çıkan Kürt devleti embriyosunun sebep olduğu Türk itirazları da, Öcalan'ın yakalanmasıyla yatıştırıldı.

Dördüncüsü, sürüncemede kalan bir Orta Doğu Barış Sürecinde İsrail'e destek olması için Türkiye'ye ihtiyaç vardı. Yine Öcalan'ın yakalanmasıyla ABD, Türkiye'ye, artık rahatlayarak içeride PKK sorunundan sonra Kürt sorununu da halletmesi için reformlar yapma olanağı yarattı; böylece Orta Doğu'da güçlenmesini amaçladı.

Nihayet, Türkiye, kendi çok yaşamsal çıkarları tehdit edilmediği sürece ABD'ye karşı çıkması zor bir ülkeydi; çok nazik durumdaki ekonomisi, ABD'nin etkisindeki İMF'nin "iki dudağı arasında" bulunuyordu.

Türkiye'ye gelince, SSCB'nin ortadan kalkarak kendi jeostratejik önemini de ortadan kaldırdığı, AB'den ise dışlandığı, ekonomik bakımdan yarınını göremediği bir ortamda ABD'nin yaklaşımını memnunlukla karşıladı ve NATO'nun alandışı kavramını ortadan kaldırmasına karşı çıkmadığı gibi, ABD'nin katıldığı bütün

uluslararası müdahalelere destek verdi: Somali'deki komutan Türk'tü, Türkiye Bosna'ya asker ve uçak gönderdi, Yugoslavya'nın bombalanmasına destek verdi, Kosova'ya gönderilen çokuluslu güce asker yolladı. Afganistan'a saldırı öncesinde ABD'ye havaalanlarını ve hava sahasını açtı; buraya 2002'de asker de gönderdi.

B) SSCB'nin Dağılmasının Sonuçları ve TDP

SSCB ve Doğu Blokunun dağılması, TDP'nin kimi sorunlarını halletmenin yanı sıra kimi sorunlar getirdi ve en azından dış politikanın yeniden yapılandırılmasını gerektirdi.

1) Türkiye'nin Öneminde İniş ve Çıkışlar

SSCB'nin dağılması, dış politikasını temelde Batı-Doğu çatışmasına endekslemiş olan Türkiye'nin jeostratejik öneminde büyük değişikliklere yol açtı. Türkiye'nin önemi bir açıdan arttı, bir açıdan azaldı.

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, Türkiye ile doğrudan sınırı kalmadı. Diğer yandan, Rusya iç sorunlara gömüldü. Türkiye, Kafkaslarda zayıf komşularla baş başa kalmanın rahatlığını yaşamaya başladı. Aynı durum diğer sınırlarda da geçerliydi. Böylece Türkiye'nin gücü, komşularının gücü azaldığı için dolaylı olarak artmış oldu.

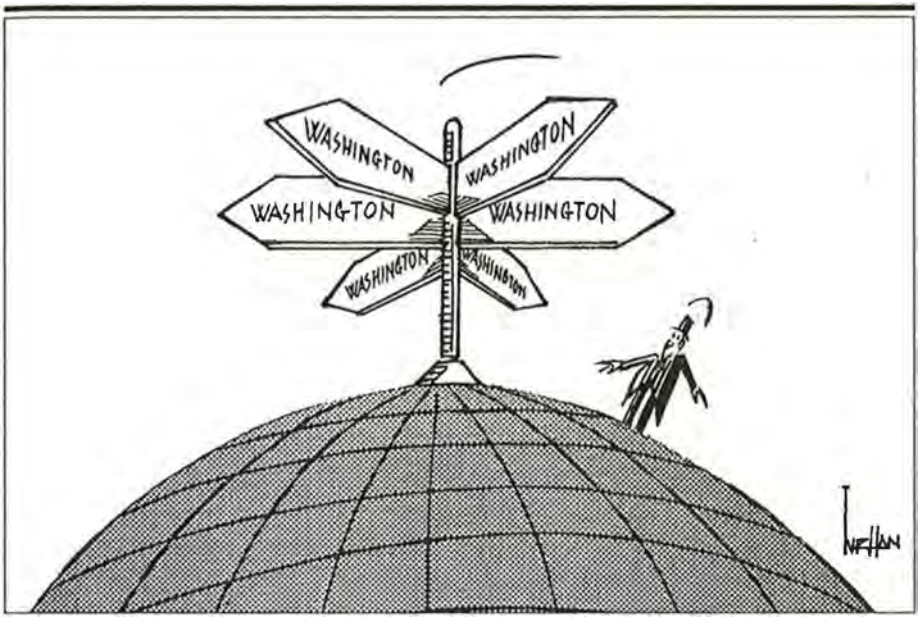
Buna karşılık, SSCB'nin dağılması Türkiye'nin önemini direkt olarak azalttı. Avrupa çifte tampona kavuştu, eski Yugoslavya bunalımını çevreleyebileceğini ve bunun etkisini doğuya ve güneye doğru yönlendirebileceğini öğrendi, ABD'nin Körfez'deki egemenliği sayesinde petrolün sorun olmayacağını gördü. Türkiye'nin Avrasya gerilimlerine dişe dokunur bir katkı yapamayacağını anladı. Yani, Türkiye'yi BAB ve AB'ye alması gerekmiyordu. ABD açısından bakıldığında da, Türkiye'nin durumu bundan çok farklı değildi. Evrensel çıkarlarına çok zarar vermediği takdirde ABD'nin Rusya'ya fazla karışmayacağı anlaşılıyordu.

Bununla birlikte, ABD açısından yukarıda anlatılan önemli değişiklikler olacak, Avrupa açısından ise durum GB'yle sınırlanacaktır.

2) İnsan Hakları, Kürt, Ermeni Sorunları

SSCB'nin dağılmasının ve Batı'nın tek eksen olarak yükselmesinin Türkiye'ye getirdiği esas sorun, 12 Eylül'ün etkilerini silmemekte direnen bir rejim karşısında, Batı'dan gelmeye başlayan çeşitli baskılar oldu. Bunlar insan hakları, Ermeni tasarıları ve Kürt sorunları olarak ortaya çıktı.

Türkiye'deki asıl insan hakları ihlalleri 12 Eylül döneminde gerçekleşmiş olmakla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi (bkz. s. 193 vd.), Avrupa çeşitli nedenlerle 80-90 döneminde fazla sıkıştırmadı. Fakat Türkiye'nin reform yapmakta pek acele etmediğinin görüldüğü, Kürt ve Ermeni konularının ise Avrupa kamuoyunu etkilemeye başladığı bir ortamda; SSCB'nin önce dünya politikasına etki yapamayacak kadar zayıflaması, arkasından da blokuyla birlikte dağılması, Türkiye üzerindeki baskıları çok artırdı. Çünkü artık Türkiye'yi blok disiplini gereği gözetmek endişesi kalmamıştı, Avrupa'nın Türkiye'ye güvenlik ihtiyacı kal-

Her yol "Washington"a çıkar...

(Turhan Selçuk, *Cumhuriyet*, 26.04.2001)

mamıştı, insan hakları konuları dünyada en büyük önceliği almıştı. Dönem boyunca TDP'yi en fazla zorlayan, insan hakları ihlalleri olacaktır.

İnsan hakları ihlalleriyle iç içe girmiş bir durumda, Kürt sorunu da aynı model içinde gelişti ve 1980'lerin sonu ile yaklaşık 1994 arasında Türkiye'nin en büyük iç ve dış sorunu oldu. Güneydoğudaki savaş sırasında insan haklarının ihlal edilmesi ve özellikle köy yakma, boşaltma vb. eylemler Avrupa'da gittikçe artan ve PKK'nın askerî başarısıyla birlikte çoğalan bir tepkiye yol açtı. Çeşitli ulusal parlamentolar ve uluslararası kuruluşlar Türkiye'yi çeşitli kararlar kabul ederek zor durumda bıraktılar. Sonuçta Türkiye'ye 30.000 cana mal olan çatışmalarda iki taraftan insan zayiatı arttıkça, olayın "terörizm" olarak takdimi de güçleşmeye başladı. Türkiye'nin ne tür bir yaklaşım ve çözüm izlediği sorularına hep aynı yanıtları vermek olanaksız hale geldi.

Diğer yandan Türkiye bu soruna yaptığı büyük masraflar nedeniyle de yıprandı. Yaklaşık 10 yıllık mücadelede devlet, aralarında bakanlar ve meslek kuruluşlarının da bulunduğu birçok kişi ve kuruluşun ortak kanısına göre, operasyonlara, silahlara ve önlemlere 100 milyar dolar harcadı. Örneğin TMMOB tarafından yapılan bir araştırma, Türkiye'nin bu konuda 21 katrilyon TL'yi aşkın bir masraf yaptığını ve bununla, burada aktarılamayacak kadar uzun bir liste tutan bayındırlık hizmetleri yapılabileceğini söylüyordu (*Cumhuriyet*, 15.11.1998 ve 04.07.1999). 1992'de bütçe açığı 4,2 milyar dolar, 93'te 9,2 milyar dolar olmuştu.

Bu dönemde ASALA cinayetleri bitti, ama Türkiye'yi çok daha fazla yıpratan Ermeni tasarıları kampanyası başladı. 1915'in bir soykırım olduğunu kabul eden ki-

mi yerel veya ulusal parlamentolar ile uluslararası kuruluş kararları (ör. Kasım 2000'deki Avrupa Parlamentosu) Türkiye'ye büyük zarar verdi.

Bu Ermeni tasarıları, Ermeni diasporası açısından maliyeti olmayan ve büyük kâr getiren bir buluştu. Çünkü hem bulundukları üçüncü ülkeler içindeki siyasal etkisi artıyor, hem de böyle bir "milli dava" diasporanın o ülke içinde asimile olup gitmesine önlüyordu. Bu diasporaların yaşadığı üçüncü ülkeler için de durum aynıydı; tasarıların maliyeti yoktu ve yararı çoktu. Çünkü politikacılar el kaldırıp bir tasarıyı oyladıkları zaman hem belli bir seçmen desteğini garanti etmiş oluyor, hem de, Türkiye'ye karşı kullanılacak önemli bir siyasal hatta ekonomik koz elde ediyorlardı: Türkiye'den ihale alabilmek için bu tasarıları o yıl geçirmemeye çaba harcamak, kimi şirketler için çok yararlı bir bonservisti.

Tasarılardan zarar gören ise, birinci derecede Türkiye, ikinci derecede de Ermenistan oldu. Türkiye zaman zaman belli diplomatik birimlerini, aylarca belli bir Ermeni tasarısını geçirtmemek için, tam zaman tahsis etmek zorunda kaldı. Üstelik, dünyada 180'i aşkın ülke olduğuna göre bu tasarılardan biri batıyor, biri çıkıyordu. Ermenistan'a gelince, Türkiye'ye verdiği zarar yüzünden, denize çıkışı olmayan zor bir coğrafyada büyük ekonomik sıkıntılar çekerek yaşamak zorunda kaldı. Diğer yandan bu ekonomik zorluklar da ülkedeki Taşnak iktidarını besleyerek Ermeni tasarılarının yakıtı oldu. Mevcut durumun sürdürülmesi her iki ülkeye de büyük zarar vermeye başlamıştı.

Aslında, bunun ilk farkına varanın, bağımsızlıktan sonra başa geçen Levon Ter Petrosyan olduğu söylenebilir. İlk başlarda Türkiye'ye karşı çok sert bir milliyetçi politika izleyen Petrosyan, durumu soğukkanlılıkla tahlil edince, çok ciddi biçimde politika değiştirdi. Anayasaya soykırım maddesi koydurtmadı, PKK'yı yasakladı, Taşnak'ın faaliyetlerini dondurarak liderlerini uyuşturucu kaçakçılığından hapse attırdı, Türk aleyhtarı dışişleri bakanı Raffi Hovanisyan'ı görevden aldı, ama en önemlisi, bir dış geziye çıkarak üçüncü ülkelerdeki diasporayı susturdu. Fakat Türkiye'deki dinci ve ırkçı sağın gayretleri bir yandan, Azerbaycan'ın D. Karabağ işgali yüzünden yaptığı etki diğer yandan, Türkiye Petrosyan'ın bu yaklaşımına hiçbir olumlu cevap vermedi. Belli bir noktaya kadar Türkiye'nin rasyonel politikası Ermenistan'a elektrik vermek ve gıda yardımı yapmak yönünde ilerlerken, D. Karabağ sanki Türkiye toprağı imişcesine, Ermenilerin buradan çekilmesini önkoşul olarak ileri sürdü. Sonuçta, bu ılımlı yaklaşımlar hiçbir sonuç vermeyince Ermeniler nezdinde tepki gören Ter Petrosyan, büyük olasılıkla Rusya'nın da işe karışmasıyla birlikte, düşürüldü ve yerine Taşnak partisinden Koçaryan geçti. O noktadan sonra Ermeni tasarıları bütün hızıyla devreye girdi ve Türkiye'ye çok büyük sorun oldu.

Ermeni tasarıları yalnız Türkiye'nin kimi kurumlarını zaman zaman felce uğratmakla ve ülkenin uluslararası prestijini sarsmakla kalmadı, ekonomik durumun bu kadar kötü olduğu bir dönemde Türkiye'ye borç veren büyük ülkelerle arayı bozmaya da yol açtı. Nitekim, neredeyse küsme derecesinde büyük tepki gösterilen Avrupa ülkelerine, birkaç ay sonra Bakan Kemal Derviş borç ve yabancı sermaye aramaya gönderilecektir. Diğer yandan, ulusal savunmayı da zayıflattı. Alındıklarından beri F-16'lara düşman radar, füze ve uçaklarını algılayacak sistemleri vermeyen Amerikan konsorsiyumuyla anlaşma olmayınca 2000 yılında

Fransızlarla imzalanan anlaşma, Ocak 2001'den sonra askıya alındı (*Milliyet*, 26.02.2001).

Bu arada toplum içinde kimi kurumların, hatta üniversitelerin akıldışı davranışları (örneğin, Fransız parlamentosunun Ocak 2001'de soykırımı tanıyan kararından sonra, Ankara'daki bir üniversitenin Fransızca derslerini kaldırılması - *Sabah*, 21.01.2001) Türkiye'nin prestijini daha da yıprattı. Ermeni tasarılarını kabul eden kimi ülkelere karşı uygulanan boykot ve ihale iptalleri, doğrudan doğruya AB'nin tazminat istemesini gündeme getirebilecek durumlar yarattı. Nitekim, TÜSİAD bu konuda hükümeti uyarırken, AB Komisyonu Türkiye'nin Fransa'ya tepkisinin aşırı olduğunu dile getirmekle yetindi (*Cumhuriyet*, 03.02.2001). Tabii, bu yumuşak tutum dahi, Türkiye'nin irrasyonel davranışlarının ciddiye alınmadığı açısından yorumlandığı takdirde, ülkenin prestijini çok daha fazla yıpratacak bir nitelik taşıyordu.

Ermeni sorunu bir yandan, onunla bağlantılı olan bu boykot ve iptaller diğer yandan, Türkiye'nin Yahudi lobisine ve dolayısıyla İsrail'e bağımlılığını da artırdı.

Bu dönem içindeki tek rasyonel çaba, Dışişleri Bakanlığının asıl sorun olan diasporayı nötralize etmek için 2000 sonunda yaptığı 3 boyutlu plan hazırlığı oldu. Buna göre ilk boyutta; sınır ticaretini artırmak, Karadeniz'den liman kolaylıkları sağlamak gibi ekonomik açılımlarla Ermenistan kazanılacak ve ayrıca ekonomik sıkıntıların azaltılması yoluyla ülke içindeki Taşnakçıların etkisi törpülenecek; ikinci boyutta soykırım iddialarının akademik düzeyde tartışılacağı uluslararası ya da ikili bir süreç başlatılacak; üçüncü boyutta ise Türkiye'deki Ermeni azınlığın sorunları (bkz. **1936 Beyannamesi** kutusu, cilt I, s. 229) giderilecekti.

Fakat, planın hükümette görüşülmesi sırasında Başbakan Ecevit'in "Azeriler tepki göstermez mi?" demesi üzerine, "Azerbaycan'a sorulması" kararı alınarak girişim ertelendi (Barçın Yinanç, *Milliyet*, 10.12.2000). Böylece, Türkiye'nin Ermenistan politikasının önce Azerbaycan onayı alması gerektiği bir kere daha anlaşılmış oldu. Bununla birlikte, Dışişleri, TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı) gibi özel kuruluşlar aracılığıyla dolaylı diyalogu yürütmeye çalıştı (*Cumhuriyet*, 16.02.2001).

Bu rasyonel çabalara rağmen Türkiye, bir bütün olarak, bu dönemde de bir yandan kimi ilçelerin kurtuluş yıldönümü törenlerinde temsilî milis kuvvetlerine karşı Ermeni çeteci rolü oynamak için belediye memuru ararken (*Milliyet*, 12.03.2001); bir yandan da Iğdır'da, 43,5 metre boyunda 5 süngüden oluşan "Ermeni Soykırımı Anıtı"nı 1999'un fiyatlarıyla 4 trilyon liraya yapıp dikmekle uğraştı (*Cumhuriyet*, 12.12.2000). Yani Türkiye çok kıymetli bir zamanı yitirmeye ve diasporaya olanak tanımaya devam etti.

3) *"Sèvres Sendromu"*

SSCB'nin dağılmasının Türkiye açısından getirdiği çok önemli bir değişiklik de, Türkiye'nin tehdit algılamasındaki çok radikal değişiklikti.

Doğu Blokunun dağıldığı yıllar, yani 1990'ların ilk yarısı, aynı zamanda PKK tehdidinin fazlasıyla ciddileşmesine, Ermeni tasarılarının Batılı ülkelerde durmadan gündeme gelmesine, bunun yanı sıra yine Batı'nın hoşgörüyle karşıladığı İs-

lamcılık akımının Türkiye'de iktidara koalisyon ortağı olacak denli güçlenmesine denk geldi.

Yine SSCB gibi bir temel öğenin yok olduğu ve dolayısıyla Türkiye'nin Batı nezdindeki değer kaybının ülkede çok rahatsız edici olarak hissedildiği bu yıllarda, bölgesel hareketliliğin fazlasıyla artması da Türkiye'yi endişelendiren bir diğer öğe oldu. Kasım 1993'te Yunanistan ile Güney Kıbrıs bir "Ortak Savunma Doktrini" ilan ettiler. 1995'te Yunanistan Suriye ve Rusya'yla, Rusya da İran'la anlaşma imzaladı. Şubat 95'te Suriye-Irak-İran'ın ticari ilişkileri geliştirme kararı aldıkları, Haziran 1996'da da Yunanistan'ın bu sefer İran'la anlaşma yaptığı öğrenildi. 94'te Moskova yakınlarından bir "Kürt Evi" açıldı. 95'te "Sürgünde Kürt Parlamentosu" toplantısına izin verildi. Suriye ve Irak su konusunda Türkiye'yi durmadan sıkıştırmaktaydı. Bu arada ABD'nin kuzey Irak'ta Çekiç Güç aracılığıyla bir Kürt devleti kurmak istediği endişesi oluştu. Demirel, PKK'ya yardım ettiği söylenen Çekiç Güç için "çıban" ve "altından yılan çıktı" deyimlerini kullanıyordu (Oran, 1998, s. 126 ve 142).

Bu ortamda, Türkiye'de genellikle "Sèvres Sendromu" olarak ifade edilen bir parçalanma algılaması başladı. Yöneticiler bir yandan Batılı müttefiklerin, bir yandan da komşuların Türkiye'yi parçalamak üzere işbirliği yaptıkları ve Sèvres antlaşmasının tekrar gündeme sokulmakta olduğuna ilişkin yorumlar yapmaya ve demeçler vermeye başladılar. Orta Doğu ülkelerinin Ankara'yı vurabilecek erimde füzelere sahip oldukları haberleriyle pekişen bu toplumsal psikoloji, medya ve kamuoyu tarafından da geniş ölçüde paylaşıldı. Emekli büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın *Milliyet*'te 2-4 Aralık 1994'te yayınlanan makale dizisi bu algılamayı "İki Buçuk Savaş Stratejisi" olarak somutlaştırıyor, Türkiye'nin Yunanistan (1) ve Suriye (1) tarafından dışarıdan, PKK (0,5) tarafından da içeriden kıskaca alındığı yorumunu yapıyordu.

Diğer yandan, bu dönemde Türkiye kendisini bölgeye "istikrar getirecek" ülke olarak sunuyor, "bölgesel güç" olarak ilan ediyor, "21. Yüzyıl bir Türk Yüzyılı olacak" ve "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası" gibi sloganlar kullanıyor, uzun menzilli hava operasyonları yapabilmek için 2 adet tanker uçağı alıyordu. Kafkasya ve Orta Asya'ya heyetlerin biri gidip biri geliyordu. Özal, Ermenistan'ı kastederek, "Manevra yaparken bir bomba da oraya düşse ne olur?" diyordu (http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9F0CE5DB1630f93ba25757c0a965958260&sec=&spon=&pagewanted=all).

Misak-ı Milli'nin bir "cendere" olduğu düşünceleri ve "Yeni Osmanlıcılık" akımı bu ortamda ortaya çıktı.

Türkiye'nin gerçekten mi bir parçalama komplosuyla karşı karşıya olduğu, yoksa dönemin başından itibaren vermeye başladığı "bölgesel güç" izleniminin mi komşularını ürkütüp hareketlendirdiği, bu ortam açısından tartışmaya değer bir nokta oluşturdu. Fakat gerçek şuydu ki, Türkiye kendini o sıralarda gerçekten parçalanmak istenen bir ülke olarak algılıyor, içten rejimini, dıştan da toprak bütünlüğünü tehdit eden kuvvetlerin kıskacında hissediyordu. İşte bu psikolojik ortamdadır ki, Türkiye ABD'ye ve özellikle de İsrail'e ciddi biçimde yanaştı. Ocak 1995 başından itibaren de İsrail'in F-4'lerin modernizasyonu, PKK'yla mücadele ve ekonomi konularında Türkiye'ye yardım edeceği açıklandı.

Türkiye bu "sendrom"dan ancak, Şubat 1999'da Öcalan'ın yakalanmasıyla büyük ölçüde sıyrılacaktır.

4) TDP'de Yeni Açılımlar

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte gerek Balkanlarda gerekse Kafkasya ve Orta Asya'da yeni ülkeler ortaya çıktı. Türkiye böyle bir durumda deneyimli olmadığı halde yine de aktif ve az hata yapan bir politika izledi.

Balkanlarda Osmanlı imparatorluk anılarının tepki yaratabileceğini düşünerek ihtiyatlı hareket etti. Bireysel bir boyut kazanmamaya özen gösterdi. Bu politika bir yandan Boşnakların genel sempati toplayan sorunlarının yanında yer almak, bir yandan da ABD'nin ortak harekâtlarına katılmak biçiminde gerçekleşti ve Yunanistan'a karşı avantaj sağlamada da etkili oldu.

Kafkasya ve Orta Asya'da izlenen politika daha zorlayıcı nitelikte gelişti. Gerçi ihtiyatlı davranılarak önce heyetler gönderildi, bu ülkelerin eğilimleri öğrenildi, sonra bu ülkeler tanındı, arkasından resmî bağlar kuruldu. Ondan sonra bu ülkelerin talepleri izlenerek işbirliğine geçildi. Başkentler arasında Türk Hava Yolları uçmaya başladı. Herbirine Türkiye üzerinden dünyaya bağlanmalarını sağlayan 2500'er hatlık (Kazakistan'a 3.500) dijital telefon santralleri hediye edildi. 11.000 Türkî öğrenciye burs verildi. Kredi ve finansman sağlandı.

(Musa Kart, *Cumhuriyet*, 25.4.2001)

Fakat "ağabey" yaklaşımı başta olmak üzere, verilen özellikle ekonomik yardım sözlerinin tutulamaması bu ülkeleri zamanla soğuttu. Bunda, Rusya'nın tekrar kendini toparlamasının yarattığı etki ve Türkiye'nin bu ülkelere temel yaklaşımının "bağımsız, laik, demokratik pazar ekonomileri" sloganını izlemesi de etkili oldu. Çünkü bu yaklaşımın birinci niteliği Rusya'yı, ikinci niteliği İran'ı, üçüncü niteliği de bizzat Türkî cumhuriyetlerin SSCB'den kalma cumhurbaşkanlarını rahatsız etmişti. Yine de Türkiye ilk bağımsızlık yıllarında bu ülkelerin uluslararası topluma girişlerinde yararlı oldu. Karşılığında, bu yeni ülkeler Türkiye'nin bu dönemde içine düştüğü yalnızlık ortamında moral verici oldular ve yeni ekonomik açılım olanakları yarattılar.

Bu politika ilk zamanlarda, Türkiye'nin statükocu geleneksel politikasını terk etmekte olduğu biçiminde yorumlara yol açtı. Oysa, yeni bir statüko kuruluyordu ve

Türkiye'nin bütün çabası, bu yeni statüko içindeki yerinin eskisinden daha düşük seviyede olmamasını sağlamaktı. Bu arada, Özal'ın bizzat asker-sivil bürokrasi ve medya tarafından boşa çıkartılan Kerkük-Musul girişimi sayılmazsa, hiçbir toprak talebi de olmadı.

Fakat yeni ülkeler Türkiye açısından bir risk taşıdılar: 12 Eylül'ün Türk-İslam Sentezinin sonucu olarak ülkede ırkçı ve dinci sağın yükseldiği bir dönemde, Bosna gibi ülkeler İslamcıların, özellikle Elçibey zamanındaki Azerbaycan gibi Türki ülkeler de Turancı akımların güç gösterilerine bahane oldular. Hatta, Bosna ve D. Karabağ'a askerî müdahale istekleri gibi büyük sorun yaratabilecek talepler de ortaya çıktığı gibi, Türkiye'deki Turancı bir kliğin Azerbaycan'da askerî darbe yaparak Aliyev'i düşürmek istemesi ancak son anda haber verilerek önlendi. Diğer yandan, Karadeniz'de Avrasya feribotunu kaçıran Çeçenlerin neredeyse cezasız kurtulmaları ve bir de cezaevinden kaçırılmaları, ayrıca İstanbul ve Ankara'da park ve meydanlara "Dudayev" adının verilmesi Rusya'yı çok rahatsız etti. Bu tecrübeye rağmen, belki de PKK'yı yenmiş olmanın yarattığı öforya içinde, 2001'de bir de İstanbul Swissôtel'i basan (bkz. karikatür, s. 237) Çeçenlere, deyim yerindeyse, yine "kadife eldiven" muamelesi yapılması, Rusya'yla dış ilişkiler açısından olumlu bir durum yaratmadı. Batılı bankalardan yüzde 15'le alınan borçların Türkî ülkelere yüzde 2,5 - 3'le kredi olarak dağıtılması (Devlet Bakanı Abdülhaluk Çay'ın demeci, *Cumhuriyet*, 24.08.2001) ve bunların geri de dönmemesi bile, bu riskin yanında önemsiz kaldı.

IV) Genel Değerlendirme

TDP'nin bu çok müstesna ve hareketli son dönemi hakkında şu genel gözlemler yapılabilir:

A) Dönemin Başlangıç Koşullarına İlişkin Gözlemler:

1) Türkiye, döneme çok dezavantajlı başlamıştır. Bu dezavantajlar iç dinamik ve dış dinamik olmak üzere ikiye ayrılabilir:

İç dinamik açısından: Bir defa, Türkiye döneme 12 Eylül'ün 1987'den itibaren tıkanmaya başlayan ve kararlı biçimde kötüye ve dışa bağımlılığa giden ekonomisinin yüküyle başlamıştır. İkincisi, 12 Eylül'ün miras bıraktığı insan hakları, Kürt, Ermeni sorunları içinde girmiştir. Üçüncüsü, Özal'ın "1 koyup 3 almak", "Hacet kapıları Türkiye için açıldı; bu 300-500 senede bir olur" biçiminde ifade ettiği fırsatçılığının yarattığı risklerle uğraşmıştır. Dördüncüsü, Özal'ın "Biz bu politikayla büyük devlet olamayız. Her zaman küçük devlet olarak kalırız (...) Statükoyu değiştirmek en zor işlerden biridir" (*Cumhuriyet*, 16.02.1991) biçiminde ifade ettiği; TDP'nin 2 temel direğinden biri olan dengeci statükoculuğu değiştirmek isteyen, Türkiye'nin bir Orta Büyüklükte Devlet olduğunun ve bunu muhafaza etmesinin bile büyük çabalarla gerçekleşebildiğinin farkında olmayan felsefesiyle sorun yaşamıştır.

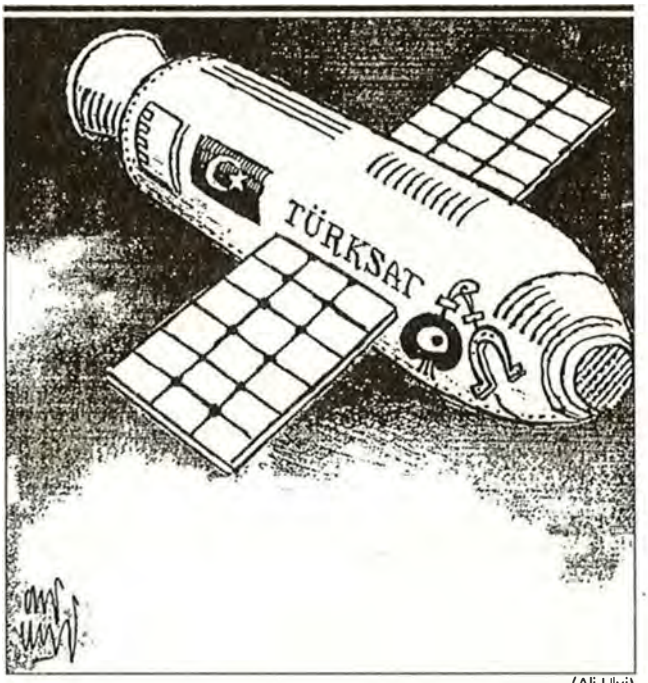
Dış dinamik açısından: Bir defa, SSCB'nin dağıldığı bir ortamda Türkiye kendisi için dış politikada en önemli koz olan jeostratejik önemini yitirmiştir. İkincisi, Os-

manlı'dan beri sürdürdüğü denge politikasını, gerek siyasal gerekse ekonomik olarak, artık Batı küreselleşmesinin kesinkes egemen olduğu tek kutuplu bir dünyada sürdürmesi mümkün değildir.

2) Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dünyasında hemen çıkmaya başlayan çatışmalar ortamından yararlanarak, jeostratejik önemini hiç olmazsa hegemon güç ABD nezdinde tekrar geri kazanmıştır.

B) Dönemin Temel Dış Politika Niteliklerine İlişkin Gözlemler:

1) İçteki siyasal kaos, olduğu gibi dış politikanın yönetimine de yansımıştır. Nitekim, Nisan 1920-Şubat 1990 tarihleri arasındaki 838 ay içinde 28 kez dışişleri bakanı değişmiş ve bakan başına düşen görev süresi 29,9 ay olmuştu. Oysa, Şubat 1990-Haziran 1997 arasındaki 87 ay içinde 11 defa dışişleri bakanı değişmiş ve bakan başına düşen görev süresi 7,9 ay olmuştur. Hele dış politika gibi özel bir alan için, aradaki fark çok rahatsız edicidir.

(Ali Ulvi)

Dahası, aralarında dış politikayla hayatlarında ilk defa tanışan dışişleri bakanlarının da bulunduğu bu dönem, ikili sorunlar bir kenara bırakılsa bile, AB'yle Gümrük Birliği çekişmelerinin, NATO'yla da genişleme tartışmalarının yapıldığı çok özel bir zaman dilimini kapsamaktadır. Hele Tansu Çiller, servetiyle ilgili tartışmalarla ve iç politikayla uğraşmaktan, bakanlığı sırasında makamına (bizzat Dışişleri memurlarının deyişiyle) "uğramamıştır".

2) Türkiye bu dönem içinde Batı'nın kendisine empoze ettiği altyapıyı (uluslararası kapitalizm) itirazsız almış, yine empoze ettiği üstyapıyı (demokrasi ve insan hakları) almamak için büyük direnç göstermiştir. Bu nedenle, ekonomik bakımdan dışa bağımlı hale gelirken, siyasal bakımdan özellikle Avrupa tarafından tecrit edilen bir ülke olmuştur. Siyasal bakımdan bu kadar tecrit edilen bir ülkenin, ekonomik bakımdan bu kadar bağımlı olduğu bir dönemde, dış politikanın yine de büyük çöküntüler olmadan yürütülmesi başarı sayılmak gerekir. En azından, Türki-

ye'nin insan hakları konusundaki yaklaşımını gözden geçirerek, bu konuyu çağdaş gelişmelerle uyumlu kılması kaçınılmaz gözükmektedir (bkz. **İnsan Hakları "Yorum Beyanı"** kutusu, s. 240)

3) Bununla birlikte, dış politikada büyük başarısızlıkların (ülkeyi içinden çıkılması zor risklere sokmak, egemenlikten açık ödünler vermek, temel dış politika konularında büyük gerilemeler olması, vb.) yaşanmıyor oluşu, aldatıcı bir görünümdür. Bu görünümün 2 nedeni vardır:

a) Bunun olmaması, doğrudan doğruya, Türkiye'nin hegemon güç ABD'yle çok paralel bir politika izlemesi sayesindedir. Nitekim, Balkanlar-Kafkasya-Orta Asya-Orta Doğu dörtgenindeki Türk açılımları (başarılı Bosna politikası, eski SSCB ülkeleriyle başarılı ilişki kurma modeli, İsrail'le işbirliği, Filistin'le yakınlaşma, vb.) hep ABD'nin buralarla yoğun ilgilendiği zamanlara aittir. ABD'nin ilgisi azaldıktan sonra, Türkiye'nin AB (ve artık sorun çıkarmayan Yunanistan) haricinde planlı bir ilgisi olduğunu söylemek zordur. Nitekim 2000'lerin başında Balkanlarda ve Orta

İnsan Hakları "Yorum Beyanı"

Türkiye, iç dinamiğinin ancak çok yavaş üretebildiği demokrasi ve insan haklarını dış dinamikten sağlamaya çalışmaktadır. Dışişleri Bakanlığı uluslararası sözleşmeler imzalamakta, sonra bunların zorlayıcı hükümleri uygulanmaya çalışılarak Türkiye'ye bu haklar taşınmaktadır. Doğal olarak, bu arada çok sayıda sorun çıkmakta ve aksama olmaktadır. Hatta bu hakların uygulanmasına birçok kişi ve çevre "Türkiye'nin iç işlerine müdahale" oldukları gerekçesiyle karşı çıkmaktadır.

Bu nedenle Türkiye, bu sözleşmeleri imzalarken, çok muhafazakar bir "Yorum Beyanı"nda bulunmaktadır (*interpretative declaration*). Muhafazakardan kasıt, teknik olarak "çekince" demek mümkün olmadığı için böyle adlandırılan bu şerhin, insan ve azınlık hakları konusundaki çağdaş uygulamanın epey gerisinde kalmış olduğu gerçeğidir.

Türkiye'nin çok sayıda başvurduğu bu "yorum beyanları"nın tipik örneği şöyledir: "*Türkiye Cumhuriyeti,* (X) *sözleşmesinin* (x) *maddelerini TC Anayasası ve 24 Temmuz 1923 Lausanne Antlaşması hükümlerine ve ruhuna uygun olarak yorumlama hakkını saklı tutmaktadır*".

Bu ibare şu anlama gelmektedir: İmzalayıp kabul ettiğimiz hükümlerdeki haklar eğer 1982 Anayasasınca yasaklanan haklardansa, ya da, gayrimüslim olan vatandaşlardan başkasını ilgilendiriyorsa, bu haklar uygulanamaz.

Oysa, bir defa, 1982 Anayasası 2002'ye kadar 6 kez değişikliğe uğramıştır ve 12 Eylül'ün bu belgesini hareketin lideri ve eski cumhurbaşkanı Kenan Evren'den başka açıkça savunan kimse kalmamıştır. İkincisi, Lausanne'ın yalnızca gayrimüslimleri azınlık sayması burada konuyla ilgisizdir; çünkü hem imzalanan sözleşmeler azınlık haklarından çok insan hakları getirmektedir, hem de Lausanne 38.-44. Maddelerde azınlık olmayanlara da haklar getirilmiştir (bkz. **Lausanne'da Dört Hak Grubu** kutusu, cilt I, s. 230). Diğer yandan, Türkiye durmadan 1923'e gönderme yapmaktadır ama, artık AB literatüründe azınlık: "Kendini çoğunluktan farklı sayan ve bu farklılığı kimliğinin vazgeçilmez öğesi sayan herkes" diye tanımlanmaktadır.

Türkiye'nin bugünkü dünyada "bende gayrimüslimlerden başka azınlık yok" demeye devam etmesi bir çözüm olmaktan çoktan çıkmıştır. Zaten, bu "yorum beyanı" da uluslararası mahkemelerde her seferinde geçersiz sayılmaktadır. Yapılacak tek şey, azınlıklar konusunda son derece hassas olan Fransa'nın son birkaç yıldır yaptığı gibi, bireysel özgürlükleri (demokrasiyi) genişletmek yoluyla azınlıkların grup hakkı isteklerini anlamsızlaştırmaktır.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, 2000, s. 130 vd.)

Doğu'da yoğun çatışmalar olduğu halde Türkiye'nin herhangi bir girişimi duyulmamaktadır. Oysa, bir ülkenin OBD olmaya devam edebilmesi için, kendisini ilgilendiren her konu ve bölge hakkında, genel de olsa, bir politikasının bulunması gerekmektedir. Kaldı ki, insan hakları ve Ermeni sorunları TDP'nin en büyük baş ağrılarıdır.

(Tan Oral, *Cumhuriyet*, 6.7.2001)

Dahası, hükümetin iç sorunlardan vakit bulup dış politika planlamaya (Kıbrıs konusu da dahil) olanak bulamadığı bir dönemde, Dışişleri Bakanlığının yapmak istediği planlamalara da izin verilmemektedir. Nitekim, Dışişleri'nin Aralık 2000'de Türkiye'nin 2 büyük dış politika sorununda hazırladığı ve basına yansıyan girişimlerin ikisi de ânında önlenmiştir. "Azerbaycan'a sorularak" engellenen Ermenistan planından sonra, AİHM içtihadına aykırı yargı kararlarının Türkiye'nin tazminat ödemesine yol açtığı yolundaki hatırlatma, "yargıya müdahale" gerekçesiyle bizzat yargı tarafından büyük tepkiyle karşılaşmış ve resmen yıldırılmıştır. Oysa, Dışişleri bu hatırlatmayı kendiliğinden değil, AİHM karar çevirilerini görevi gereği yüksek yargı organlarına iletirken yapmıştır.

b) Yaşamsal önem taşıyan somut sorunlarda (Kıbrıs, Ege) şu anda açık başarısızlık görülmemesi de, kendi içinde 3 nedenden ötürüdür.

Birincisi, Kıbrıs ve Ege gibi TDP'nin çok önem verdiği sorunlar, artık bunları geçmişte dişe diş bir mücadeleyle yürüten Yunanistan tarafından eskisi gibi izlenmemektedir; Simitis politikası bu sorunların izlenmesini büyük başarıyla AB'ye devretmiştir.

İkincisi, bu sorunlar AB tarafından 1999 Helsinki doruğunda bir takvime bağlanmıştır (bkz. 1990'dan bugüne Yunanistan'la İlişkiler ve AB'yle İlişkiler). Bu takvimin tarihleri kesin bir durum göstermemekle birlikte, bu sorunlar yakın geleceğe ertelenmiş bulunmaktadır.

Üçüncüsü ve çok daha önemlisi, bir bütün olarak Batı, bu yaşamsal sorunları hem bizzat kendi yıpranma süreçlerine, hem de Türkiye'nin ekonomik çıkmazına bırakmış gözükmektedir. Birincisinden kasıt, örneğin KKTC'nin ekonomik bakımdan iflas etmiş olması, Kıbrıslı Türklerin Güney pasaportu alma eğiliminin artması, AB'ye girmek yönünde güçlü bir istek belirtmeleri, vb.dir. İkincisinden kasıt, herhalde daha açıktır: Batılılar, fazla sıkıştırma halinde Türkiye'nin ciddi tepki vereceği bu sorunların çözümünü, bu ülkenin içinden çıkılmaz ekonomik durumunun onu yakın zamanda köşeye tamamen sıkıştırmasına bırakmış gözükmektedirler.

4) Yukarıda da belirtildiği gibi, 1990'dan sonra Türkiye'nin birdenbire azalan önemi, çıkmaya başlayan çatışmalar sayesinde yeniden artmıştır ve Türkiye, bu çatışmalara ABD'nin yanı sıra müdahale ettiği için ve müdahale ettiği sürece başarılı gözükmektedir.

Oysa bu, TDP için 3 bakımdan çok tehlikeli bir gidiştir.

Birincisi, ABD bir "hegemon güç"tür ve bir "müdahale hukuku" inşa etmektedir. Bunu da YDD (Yeni Dünya Düzeni) denilen politikayla yapmaktadır. Türkiye ise, temel politikasını (çok isabetli olarak) dengeci statükoculuk üzerine inşa etmiş bir OBD'dir. Statükoyu ancak 2 durumda (ve toprak kazanmamak şartıyla) zorlayabilir ve hep böyle yapmıştır: 1) Savunma amaçlı olarak: 1974 Kıbrıs çıkartması bu türdendir; 2) Uluslararası hukukun meşru saydığı biçimlerde: Hatay'ın ilhakı ve 1984-88 arası kuzey Irak harekâtları bu türdendir.

Oysa, Kosova'daki 1999 NATO müdahalesi hem savunma amaçlı değildir, hem de BM Güvenlik Konseyinden onay almadığı için uluslararası hukuk açısından gayrı meşrudur.

İkincisi, zaten NATO'nun 1999 Washington doruğundan sonra kurumsallaşmış olan bu "insani müdahaleler" zinciri bir model halini alırsa, Türkiye istese bile bundan kopamaz ve gitgide dış politikasını ABD'ye endekslemiş olur. Bu da, bir büyük devletle yapacağı ittifakın, bir OBD'yi uydu düzeyine indirgeme riski taşıdığı konusunda Giriş bölümünde yaptığımız tartışma hatırlanırsa, Türkiye için çok ciddi bir durumdur (bkz. OBD Kavramı, cilt 1, s. 29-33). Nitekim Türkiye, çeşitli nedenlerle çok istediği halde, ABD karşı çıktığı için Irak'a ikinci bir sınır kapısını bile yıllardır açamamaktadır.

Üçüncüsü, ekonomisinin dışa bağımlılığı fevkalade yükselmiş bir ülke için bu tehlike daha da ciddidir. Şu anda dahi 1950-60 dönemini aratır biçimde dışa bağımlı hale gelen böyle bir Türkiye'nin, mevcut koşullarda, dış politikada ciddi bir tıkanma riskiyle karşı karşıya olduğu ve hiç yapmak istemeyeceği eylemlere zorlanabileceği rahatlıkla söylenebilir.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

Boratav, Korkut, "Özelleştirme, Kaynak Transferleri ve Yozlaşma", *75 Yılda Çarklardan Chip'lere*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayını, 1999, s. 279-292; Gerger, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, Soğuk Savaştan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998; İSO Raporu, *Gümrük Birliğinin Ekonomik ve Sosyal Maliyeti: 1990'lı Yılların İkinci Yarısında Türkiye*, İstanbul, Mayıs 2001; Oran, Baskın, "Hangi Küreselleşme?", *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* (der. Meryem Koray), İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2001, s. 49-59; Oran, Baskın, Kalkık Horoz, Çekiç Güç ve Kürt Devleti, genişletilmiş ikinci basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1998; Oran, Baskın, "Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme", *SBF Dergisi*, Cilt 54, no. 2 (Nisan-Haziran 1999), s. 133-162; Oran, Baskın, "Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar", *SBF Dergisi*, Cilt 51, no. 1-4 (Ocak-Aralık 1996), Ankara , 1998, s. 353-370; Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4. basım, Ankara, İmaj Yayıncılık, 2001; Sönmez, Attila, "Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 59-71; Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995.

ABD ve NATO'yla İlişkiler

Türkiye-ABD ilişkileri Soğuk Savaş sonrası dönemde de farklı boyutlar kazanarak yoğun bir biçimde devam etti. 1990'larda iki ülke arasındaki ilişkilerin niteliğini belirleyen temel etken uluslararası ilişkilerin yapısında meydana gelen gelişmelerdi. Hem ABD dış politikası, hem de Türk dış politikası, Soğuk Savaş sonrası koşullarda değişen ölçülerde ve farklı biçimlerde değişime uğradı. Fakat uluslararası alandaki değişim iki ülke arasındaki ilişkilere yeni boyutlar eklerken ve aşağıda değinilecek olan etkilerde bulunurken, ilişkilerin özünü değiştirmedi, diğer bir deyişle ilişkilerin dayandığı temeller ve eksenler büyük ölçüde değişmeden sürdü. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1-Bu süreklilik öğelerinden ilki, iki ülke arasındaki ittifak ilişkisinin temelde stratejik ve siyasal işbirliğiyle sürmesidir. Türkiye, bu dönemde de ABD'nin yakın müttefiki olmayı sürdürmüştür.

2-İlişkilerdeki bir diğer süreklilik öğesi, geçmişten gelen sorunların önemli bir kısmının hemen hemen aynı biçimde devam etmesidir. Bunlar arasında, daha sonra değinilecek olan Kıbrıs sorunu, ekonomik ve askerî yardım konusu, ABD'nin Kürt sorununa yaklaşımı, kuzey Irak'taki gelişmeler, Ermeni karar tasarısı gibi konular sayılabilir.

Bunun yanında, uluslararası gelişmelerin bir sonucu olarak iki ülke arasında, daha önceki dönemde rastlanmayan ve aralarındaki yakınlığı artıran bazı değişiklik öğelerinden de söz etmek mümkündür.

1-1990'larda Türkiye-ABD ilişkilerinde, uluslararası gelişmelerin bir sonucu olarak Avrupa-Balkanlar, Kafkasya-Orta Asya ve Orta Doğu gibi yeni işbirliği alanları ortaya çıktı. Bunların ikili ilişkilerde çok önemli etkileri oldu. Hatta, Türkiye'nin ABD'yle ilişkilerinde sorunlu alanlarını oluşturan Kıbrıs ve Kürt sorunu gibi konularda bile zaman zaman işbirliğine gidebildiği görüldü.

2-1990'ların Türkiye-ABD ilişkilerine getirdiği bir diğer değişiklik, ABD'nin bu dönemde uluslararası alanda tek süpergüç olmasıydı. Bunun etkisini iki açıdan ele almak olanaklıdır. İlk olarak, Türkiye, Soğuk Savaş'ın galibi olan ve uluslararası alandaki hegemonyasını sürdürmek isteyen ABD'yle ilişkilerinde, bu ülkeye yakın durarak ve onunla işbirliği yaparak ulusal hedeflerine ulaşmaya çalıştı. İkinci olarak, 1990'larda ABD'nin, Rusya da dahil olmak üzere Türkiye'yi çevreleyen ülkeler üzerindeki etkisi arttığı için, Türkiye'nin 1960'larda ve 1970'lerde olduğu gibi, yeni açılımlarda ve arayışlarda bulunma olanağı son derece azaldı. Yine, daha sonra değinileceği gibi, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında Balkanlara ve Orta Asya'ya yönelik açılımları ABD merkezli dış politikasına alternatif değil, ABD desteği ya da iş-

birliğiyle ortaya çıkan girişimler oldu. Türkiye'nin bu dönemde AB'yle ilişkileri ise, genelde insan hakları ve demokratikleşme konusundaki katı tutumu nedeniyle son derece sorunlu seyrettiği için, Türkiye 1990'larda artık ABD karşısında hareket alanını büyük ölçüde yitirmiş durumdaydı ve bu durum ilişkilerin hemen her alanında kendisini hissettirdi.

3-ABD bu dönemde dış politikasında insan hakları kavramına daha fazla yer vermeye başladığı için bir önceki dönem olan 1980'lerin aksine Türkiye'yle ilişkilerinde demokrasi ve insan hakları konularına daha fazla önem verdi.

Sonuçta, Türkiye-ABD ilişkileri, Türkiye'de bu dönemde sık sık değişen siyasal iktidarların niteliğinden bağımsız bir çizgi izledi. 1990'larda Türk siyasal yaşamındaki liderlerin ve partilerin hemen hepsinin iktidar deneyimi yaşamasına karşın, 11 ay kadar süren Refahyol döneminin küçük çaplı girişimleri dışında, ilişkilerin seyrinde herhangi bir değişiklik yaşanmadı. Dolayısıyla, ilişkilerin gelişimini belirleyen Türkiye'deki iktidarlar değil, uluslararası ve bölgesel gelişmeler oldu.

İki ülke arasındaki ilişkilere geçmeden önce ABD dış politikasının Soğuk Savaş sonrasında ne gibi özellikler taşıdığı üzerinde durmak gerekecektir.

I) Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD İç ve Dış Politikasının Temel Özellikleri

A) İç Siyasal Gelişmeler ve Ekonomik Canlanma

ABD 1980'lerden farklı olarak 1990'ları Demokrat Parti'nin yönetimi altında geçirdi. Reagan'ın Ocak 1989'da süresinin dolmasından sonra yapılan seçimlerde, yardımcısı olan George Bush başkan seçilmiş ve bir geçiş dönemi yönetimi olmuştu. Bush yönetiminin en önemli özelliği Doğu Blokunun dağılışı ve Körfez Savaşı sırasında işbaşında olmasıydı. Dolayısıyla, Bush yönetimi uluslararası alandaki gelişmelere yoğunlaşmıştı.

Ocak 1993'te işbaşına gelen ve 1996'daki seçimleri de kazanarak Soğuk Savaş sonrası döneme damgasını vuran Clinton yönetimi, ABD'nin öncelikle ekonomik sorunlarını gidermesi gerekliliği saptamasından yola çıktı. ABD, hegemonyasını sürdürmek istiyorsa içte ekonomisini düzeltmek zorundaydı (bkz. **Hegemon Güç** kutusu, cilt I, s. 31) Özellikle, Reagan döneminde başlayan ve Bush döneminde büyük artış gösteren bütçe açıklarının kapanması gerekiyordu. Bu amaçla 1993'te yeni bir ekonomik program uygulamaya kondu. 1992'de GSMH'nin yüzde 4.9'u kadar olan bütçe açığı 1995'te yüzde 2.4'e düştü. GSMH ise 1991-95 arasında ortalama yüzde 2.7 büyürken, 1996-99 arasında yüzde 4.3'ü buldu. 1990'ların sonuna gelindiğinde ABD bütçesi fazla vermeye başlamıştı ve ekonomiyi yavaşlatmanın yolları aranıyordu.

Bu arada, yüksek verimliliğin yanı sıra, düşük enflasyonu hedefleyen para politikaları da bu ekonomik programda önem taşıyordu. Aynı programda "stratejik ticaret politikası" adı verilen bir yaklaşımla yeni bir ihraç stratejisi de belirlendi ve özel sektörle ortak bir ilkeler demeti hazırlanarak ihracatı artırma olanakları geliştirildi. Bu yaklaşım jeo-ekonomiye dayalı bir strateji olarak da görüldü ve ABD

1990'ların ortalarına dek bu politikayı sürdürdü. Doğu Blokunun yokluğunda artık toprak yerine pazar paylaşımı önem kazanmıştı ve ABD hem eski müttefiklerini hem de diğer ülkeleri bu stratejik ticaret politikasıyla baskı altında tutmayı hedefliyordu. Bu bağlamda, toplam 200'ün üzerinde ticaret anlaşması yapan Washington, Japonya'yla da aşağıda sözü edilecek olan ticaret anlaşmalarını gerçekleştirdi. Bu ihraç programıyla ABD yönetimi 2000'e gelindiğinde ihracatını 1.2 trilyon dolara yükseltmek istiyordu ve böylece 16.000.000 kişiye yeni iş olanakları açacaktı. Gerçekten de, ABD'nin ihracatı bu dönemin sonunda 1 trilyon dolara ulaştı. Bu uygu-

ABD'nin Değişen Dış Politika Stratejileri: Jeo-politik ve Jeo-ekonomi

ABD'nin dış politika stratejilerinde jeo-politik ve jeo-ekonomik yaklaşımlar birlikte var olmuştur.

ABD, kendi hegemonyası altında barışı sağlamak için daha İkinci Dünya Savaşı bitmeden harekete geçti. 1944'te İMF, Dünya Bankası, Eximbank gibi örgütler kurdu. 1947'de GATT adlı, uluslararası ticaretin liberalleştirilmesini amaçlayan ikili ticaret anlaşmaları dizisini düzenledi. Yine savaştan hemen sonra, bir yandan Marshall Planıyla (1948) Avrupa'daki kapitalist ekonomik düzenin ayağa kalkmasına yardım ederken, diğer yandan da Japonya'yı ve Almanya'yı kapitalistleştirdi ve demokratikleştirdi. Böylece, Savaş'ın totaliter ülkelerini barışçı olmaya yöneltti.

1945'ten sonra SSCB ve ABD arasındaki çekişmeler Soğuk Savaşı başlattı. Soğuk Savaş bloklaşmayı, bloklaşma ise jeo-ekonominin ikinci planda kalmasını peşinden sürükledi. Bu durumda jeo-politik politikalar başat bir duruma geldi. ABD jeo-politiğin kuralları gereğince havaalanları, üsler ve dinleme istasyonlarıyla SSCB'yi çevreledi. İki taraf da askerî bloklar kurdular, kitle imha silahları geliştirdiler, müttefiklerine silahlı güçlerini artırmaları için baskı yaptılar. Destekledikleri savaşlar Asya, Orta Doğu ve Afrika'da ortaya çıkarak binlerce insanın ölümüne yol açtı.

1980'lerin ortasında SSCB'nin çökeceği anlaşılınca, jeo-politik politikaların uygulanma oranı göreli olarak azaldı. 1991'de yeniden belirlenen jeo-ekonomik politikalar yeni stratejilerin ortaya çıkmasına yol açtı. ABD 2020'ye kadar önünde kendisine karşı koyacak herhangi bir silahlı gücün bulunmadığını hesaplayarak hızla Rusya Federasyonu etrafındaki üslerini azaltma yoluna gitti. Yeni stratejisi serbest piyasa ekonomisiyle birbirlerine bağlı, demokratik ülkelerden bir ağ örmek biçiminde ortaya çıktı. Ekonomileri birbirlerine bağlanan, istedikleri malı veya hammaddeyi birbirlerinden satın alabilen demokratik ülkeler birbirleriyle savaşmayacaklardı. Yeni Dünya Düzeni, "Ticaret Devleti" sistematiği üzerine kurulacaktı (bkz. **Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler** kutusu, cilt I, s. 89).

AB'nin kurulması, Pasifik pazarının Japonya sayesinde gelişmesi ve Amerika kıtasında kurulan NAFTA (bkz. **NAFTA** kutusu, s. 251) gibi ekonomik örgütlerin varlığı ABD'nin işini kolaylaştıran yapılanmalar olarak belirdi. Bölgesel sorunlar ve çatışmalar artık ABD'nin desteğinde bölgesel güçler tarafından çözülecekti. Artık ideolojik çatışmaların dönemi geçmişti. ABD sistemi, bunu F. Fukuyama ve S. Huntington gibi araştırmacıların kaleminden dile getirecektir.

Oysa, ABD'nin jeo-ekonomi ağırlıklı yeni stratejisi Yeni Dünya Düzeni içinde gerekli barışı sağlayamadı. Liberalleşme hareketi dünyada etnik çatışmaların ortaya çıkmasına yol açtı. Gelişmekte olan ülkeler kitle imha silahlarına sahip oldular. Müslüman ülkelerde İslami akımlar teröre bulaştılar. Serbest ticaretin genişlediği alanlarda uluslararası suç örgütleri gelişti. Bölgesel ekonomiler kendi içlerine kapanma ve kendilerini yüksek gümrük duvarlarıyla koruma eğilimine girdiler. Çin geleceğin büyük bir askerî ve ekonomik gücü olarak uluslararası alanda etkili olmaya başladı. Bu gelişmeler karşısında ABD gene jeo-politik stratejilere ağırlık vermeye başlamıştır.

(H. Köni)

lamalar sonucunda dış ticaretin ABD ekonomisindeki yeri 1980'lerde yüzde 24 iken 1990'larda yüzde 30'a yükseldi.

Soğuk Savaş döneminde Doğu Blokuyla girişilen mücadelede ABD Batı'nın liderliğini üstlenmiş, büyük savunma harcamalarında bulunmuş, dünyanın birçok stratejik bölgesinde üsler kurmuştu. Bir bakıma ABD, Soğuk Savaş'ın kazanılması sırasındaki ekonomik kayıplarını geri almaya çalışıyordu.

1990'ların ortalarından sonraysa, gerek ekonomik hedeflerine büyük ölçüde ulaşması, gerekse Balkanlar gibi bölgesel istikrarsızlıkların çözüme kavuşmaması ABD'yi, ekonomik boyutu sürdürmekle birlikte, tekrar jeo-stratejik bir yaklaşıma yöneltti ve siyasal ve askerî liderliğini ortaya koymasını gerektirdi (bkz. **ABD'nin Değişen Dış Politika Stratejileri: Jeo-politik ve Jeo-ekonomi** kutusu, s. 245). Bu yaklaşım ileride görüleceği gibi Türkiye'nin ABD gözündeki yerini ve önemini etkileyecektir.

B) Yeni Strateji Arayışları

1990'lardaki yeni uluslararası ortamda ABD'nin ne tür bir dış politika izleyeceği yolunda ülke içinde akademisyenler, stratejistler ve politikacılar arasında çeşitli tartışmalar yaşandı. Bütün bu yaklaşımların temelinde ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında uluslararası alanda kendisini tek süpergüç olarak görmesi ve bunu dünyanın geri kalan kısmına kabul ettirme çabası bulunmaktaydı.

1990'larda Doğu Blokunun dağılması ve Soğuk Savaş'tan Batı'nın ABD liderliğinde galip çıkması özellikle ABD'nin kendisine olan güvenini artırdı. 1970 sonları ve 1980 başlarında Paul Kennedy'nin *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Düşüşü* türünden geniş etki yaratan çalışmalarında da görülen, ABD'nin düşüşe geçtiği yolundaki yorumların yerini, ABD'nin tek süpergüç olarak uluslararası alandaki üstünlüğünü vurgulayan yaklaşımlar almaya başladı. Bu bağlamda, Francis Fukuyama 1989'daki *Tarihin Sonu* adlı çalışmasıyla liberalizmin diğer ideolojiler karşısındaki nihai üstünlüğünü ilan ederken, Samuel Huntington 1993'te *Foreign Affairs* dergisindeki "Uygarlıklar Çatışması" başlıklı makalesinde Batı'yı birarada tutacak bir ortak düşman arayışını dile getiriyor ve asıl çatışmanın din ve kültürler üzerinde kurulu uygarlıklar arasında olacağını ileri sürüyordu. Zbigniev Brzezinski *Büyük Satranç Tahtası* kitabında ABD'nin üstünlüğünü sürdürmesinin stratejik temellerini ortaya atıyor, Henry Kissinger ise 1994'teki *Diplomasi* kitabında Soğuk Savaş sonrasında uluslararası alanda bir güç dengesi oluşturulmasının yollarını arıyordu.

Bütün bu çalışmaların üç ortak noktası bulunmaktaydı. Bir defa bu yazarların hepsi ya ABD yönetim çevreleriyle yakın ilişkideydi ya da onun içinden geliyordu. İkinci olarak, hangi açıdan bakarlarsa baksınlar, ABD'nin tek süpergüç olduğu ve dünyadaki gelişmelerin artık onun tarafından belirleneceğini söylüyorlardı. Bir de asıl önemlisi, bunlar bazen üstü kapalı, bazen de Huntington'un 1993'teki bir makalesinde açıkça belirttiği gibi, ABD liderliğinin yokluğunda dünyaya kaosun egemen olacağını ileri sürüyorlardı.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ABD dış politikasının alacağı biçim konusunda yapılan tartışmalarda şu seçenekler üzerinde duruldu: 1) Yeni-Yalnızcılık *(Neo-Isolationism)*, 2) Üstünlük *(Primacy)*, 3) Ortaklaşa Güvenlik *(Cooperative Security)* ve 4) Seçici Angajman *(Selective Engagement)*.

Bu dönemde ABD'de en çok tartışılan yaklaşımlardan biri ABD'nin uluslararası "yükümlülükleri"nden vazgeçip kendi iç sorunlarına dönmesiydi. Bu yaklaşıma Yeni-Yalnızcılık dendi. Bazen "Önce Amerikacı" (*America Firster*) olarak da anılan bu görüş, komünizme karşı mücadelenin kazanıldığını ve ABD'nin bu konuda görevini tamamlamış bir ülke olarak artık kendi iç sorunlarına ağırlık vermesi gerektiğini savunuyordu. Fakat ABD'nin Körfez Savaşını yürütmesiyle birlikte bu yaklaşım anlamını yitirmeye başladı.

Üstünlük stratejisi, uluslararası güvenliğin sağlanması için ABD'nin sistem içindeki üstünlüğünün sürmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. ABD tek süpergüç olmalıydı ama bunun için dünyanın, ABD'nin "iyi huylu" (*benign*) bir süpergüç olduğuna inanması ya da inandırılması gerekiyordu. Buna Joseph Nye ve Samuel Huntington "yumuşak güç" (*soft power*) adını da verdiler. Dolayısıyla, bu süpergüç konumu diğer ülke ya da güçlerin muhalefetine rağmen değil, onların desteğiyle korunmalıydı. Bu şekilde onların ABD'ye karşı birleşmesi önlenmiş olacaktı.

Ortaklaşa Güvenlik, ABD'nin uluslararası sorumluluğu diğer müttefikleriyle birlikte paylaşmasını ve bunu yaparken BM, NATO, AGİT gibi uluslararası örgütleri kullanmasını ve yeni bölgesel düzenlemelere gitmesini öngörüyordu.

Seçici Angajman stratejisi, ABD'nin yalnızca kendisine tehdit oluşturma olasılığı bulunan ya da ileride çıkacak bir savaşta etkileri kendisine ulaşabilecek ülkeler ve bölgelerle ilgilenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Bu çerçevede, ABD için önemli olan ülkeler ve bölgeler Rusya, Avrupa, Japonya ve Çin'di. Bu yaklaşımın benimsenmesini savunanlar, Orta Doğu ve Balkanlar gibi bölgeleri de, buradaki çatışmaların genişlemesi olasılığı ve sahip oldukları stratejik önem nedeniyle "seçilmiş" müdahale alanları olarak gördüler.

Gerek ABD'li üst düzey yetkililerin açıklamaları, Dışişleri Bakanlığı ve Beyaz Saray gibi kurumların yayınları, gerekse bu 10 yıllık dönem içindeki uygulamalar, ABD'nin yukarıda sözü edilen yaklaşımların, yalnızcılık dışında, hepsini kullandığını göstermektedir.

Bu yöndeki tartışmaların dış politika ilkeleri haline geldiğini gösteren gelişme, Eylül 1993'ten itibaren geliştirilmeye başlanan ve 1995'te "Angajman ve Genişleme: Ulusal Güvenlik Stratejisi" adıyla bir güvenlik belgesi haline gelen yaklaşımdı.

Buradaki "Genişleme" ilkesi geçmişteki "çevrelemenin" yerini alıyor ve serbest ticaret, yatırım kolaylıkları gibi ekonomik; demokrasi ve insan haklarının özellikle eski sosyalist ülkelerde yayılması gibi siyasal faktörleri içeriyordu. "Yeni-Wilsonculuk" da denen bu yaklaşıma göre, demokratikleşmenin gerçekleşmesi ve insan haklarının yerleşmesi istikrarı artıracak, böylece bu ülkeler dış politikalarında barışçı olacaklardı. Buna göre ABD bütün dünyada "açık pazarlar-açık toplumlar" oluşturmayı amaçlamalıydı.

Buradaki "angajman" ise seçici bir nitelik taşıyordu ve ABD açıkça bir "dünya polisi" olmak istemediğini belirtiyordu. Mayıs 1994'te yayınlanan bir başkanlık direktifine göre (*Presidential Decision Directive PDD-25*) ABD'nin müdahalesi şu iki durumda gerçekleşecekti. 1) Çıkarlarını doğrudan tehdit eden bir durum ortaya çıktığında ABD buna kendi başına müdahale edecek, 2) Müttefiklerinin çıkarlarını da ilgilendiriyorsa onların katkısıyla müdahalede bulunacaktı. Ayrıca, böyle bir

durumda komutanın ABD'de olması, düzenlenecek operasyonda başarı olasılığının yüksek olması, çıkış stratejisinin, yani o bölgeden çekildiğinde sorunun çözülmüş olması gibi rehber niteliğinde ilkeler geliştirildi. Mayıs 1997'de Savunma Bakanlığı 1993'te anahatları belirlenen stratejiyi teyit ederek, buna krizlere acilen cevap verme, stratejik ortamı ABD'ye uygun olarak biçimlendirme ve gelecekteki tehditlere karşı hazır olma gibi öğeleri de ekledi.

Gerçi ABD, bu dönemde girişti̇ği bütün müdahalelerde (Körfez Savaşı, Somali, Bosna, kuzey Irak, Kosova) Ortaklaşa Güvenlik stratejisine bağlı kalıp diğer müttefikleriyle işbirliği yaptı, ama sonuçta bütün bu operasyonlarda liderliği kendisi yürüttü, ne zaman harekete geçileceğini, hangi silahların kullanılacağını, operasyonların ne kadar süreceğini genelde kendisi belirledi.

Bölgesel politikalara yönelik olarak ABD'nin geliştirdiği iki kavram göze çarpmaktaydı. Bunlar, Büyük Bölgesel Çatışma Olasılıkları ve Küçük Bölgesel Çatışma Olasılıkları idi (*MaRC ve MiRC- Major-Minor Regional Contingencies*). ABD bu stratejiyle aynı anda iki bölgesel çatışmayı yürütecek kapasiteye sahip olmayı hedefledi. Bunun nedeni olarak, ABD bir bölgede askerî bir müdahalede bulunduğunda herhangi bir devletin bunu fırsat bilerek ABD aleyhinde bir askerî faaliyette bulunması olasılığı gösterildi. Önceleri kuzey Irak ve Bosna MiRC'lere örnek gösterilirken, 1990'ların sonuna doğru buna Kosova da katıldı.

Gerçekten ABD bu dönemde uluslararası sisteme egemen olmaya ve onu kendi çıkarları doğrultusunda belirlemeye çalışmaktaydı. Amerikan stratejik raporlarında kendisine ne global, ne de bölgesel rakipler istemediği belirtiliyordu. Bu nokta ABD'nin AB, Japonya, Çin ve Hindistan gibi ülkelerle ilişkilerinde kendisini açıkça gösterdi.

ABD ve AB

Avrupa, ABD için diğer bölgelerden farklı özelliklere sahipti. ABD, din ve kültürünü Avrupa'dan almış, aynı siyasal ve toplumsal değerleri paylaşmış ve 20. Yüzyılda iki kez Avrupa'da savaşa katılmıştı. Soğuk Savaş sırasında batı Avrupa'nın Doğu Bloku karşısında güçlü olması ABD açısından önemliydi.

Soğuk Savaş sonrasında ise ABD'nin genişleme ve angajman politikasında Avrupa merkezî bir yere sahipti. ABD için Avrupa, Avrasya'yla bağlantıyı sağlayan bir bölge, bir köprübaşıydı. ABD, Rusya'yı da Avrupa'yla yakınlık kurmaya teşvik ederek, bu ülkenin Çin ve Hindistan'la bir ittifak oluşturması yerine Batı sistemi içinde yer almasını tercih etmekteydi.

ABD Soğuk Savaş sonrasında Avrupa'yla bağlantısını daha da güçlendirmeye ve bunu kurumsal ve kavramsal bir çerçeveye oturtmaya çalıştı. Bu amaçla Ocak 1994'ten itibaren ABD ve AB yetkilileri bir Atlantik işbirliği kavramı üzerinde çalışmaya başladılar. Sonuçta Aralık 1995'te Clinton ile AB Komisyon başkanı tarafından Madrid'te imzalanan bir anlaşmayla Yeni Transatlantik Gündemi (*New Transatlantic Agenda-NTA*) oluşturmayı kararlaştırdılar. Yeni Atlantik Topluluğu olarak da adlandırılan bu yeni yapılanma hem ticari ilişkilerin geliştirilmesini, hem de siyasal konularda işbirliğini öngörmekteydi.

ABD-AB ilişkilerinde dikkat çekici nokta AB'nin derinleşmesi ve genişlemesi sürecine ABD'nin verdiği destekti. ABD, ekonomik açıdan gelişmiş, istikrarlı bir Av-

rupa'yı, güvenliği ve refahı için zorunlu görüyordu. Bununla birlikte AB'nin ayrı bir ekonomik ve siyasal blok olarak hareket etme yönündeki girişimlerinden rahatsızlık duydu. Avrupa'nın kendisine rakip olmasından da çekindi. Bu yüzden, elindeki kurumsal, siyasal ve ekonomik olanaklarla AB'yi denetim altında tutmaya çalıştı. Bunun en önemli araçlarından biri NATO ittifakı ve bu çerçevede Avrupa'da bulunan 100.000 civarındaki ABD askeriydi. Bu alandaki gelişmelere NATO ve Batı Avrupa Birliği (BAB) altbaşlıklarında değinilecektir.

ABD, Japonya ve Uzak Doğu

ABD dünyanın en hızlı büyüyen ekonomik bölgesi olan Asya Pasifik bölgesine ve Japonya'ya yönelik olarak 1990'larda artan bir ilgi gösterdi. Avrupa'yla benzer şekilde, bu bölgeyle de 1993'te Yeni Pasifik Topluluğu *(New Pacific Community)* kavramını ortaya atarak ekonomik ilişkiler, demokrasi ve insan haklarının korunması gibi alanlarda işbirliğini geliştirmeyi amaçladı. Bir yandan da "Açık Bölgecilik" kavramıyla buradaki yatırım ve ihracat olanaklarını artırmayı hedefliyordu. Bu yöndeki kurumsal yapılanma, Kasım 1993'te APEC'in güçlendirilmesiydi (bkz. *APEC* kutusu, s. 250). Meksika ve Kanada'nın da dahil olduğu bu yeni örgütlenmeyle ABD bölgedeki gelişmeler üzerinde belli bir ağırlığa sahip oluyor, Avrupa'dan farklı olarak, bu bölgede gerçekleşen ekonomik yapılanmayı, coğrafi olarak uzak olsa da, daha başından içinde yer alarak denetleme olanağını elde ediyordu.

ABD, Avrupa'dan farklı olarak siyasal değil, ekonomik ilişkiler açısından rakip gördüğü Japonya'yı ticaret engellerini kaldırması için zorladı ve başta otomotiv ve iletişim sektörlerinde olmak üzere ABD ürünlerinin bu ülkeye girişini kolaylaştırdı.

ABD, yine Avrupa'dan farklı olarak, bu bölgeyle NATO türü bir ittifak oluşturmamıştı. Bununla birlikte, başta Japonya, Güney Kore ve Filipinler olmak üzere bu bölgede, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi 100.000 asker bulundurmayı sürdürdü.

Savunma Harcamaları ve Silahsızlanma

ABD'nin uluslararası alanda liderliğini sürdürme isteğinin bir göstergesi olarak 1990'larda savunma harcamalarının yüksek seyrettiği dikkat çekti. Soğuk Savaş dönemiyle karşılaştırıldığında bir miktar düşüş söz konusu olmakla birlikte (bu dönemde yıllık 270-300 milyar dolar civarındaydı) ABD'nin tek başına savunma harcamaları 1994'te Rusya, Çin, Japonya, Fransa ve Almanya'nın toplamı kadar tutmaktaydı. Hatta, bazı yazarlar ABD'nin 1990'lar için öngördüğü iki cephede aynı anda savaşma yeteneğinin geliştirilmesi yolundaki stratejiyi, savunma harcamalarını meşrulaştırma girişimi olarak gördüler.

***

Özetlemek gerekirse, ABD özellikle Almanya ve Japonya'nın kendi başına stratejik bağımsızlığa sahip olmalarını istemedi ve bu alanda gerekli ekonomik ve siyasal-askerî düzenlemeleri gerçekleştirerek etkisini sürdürdü. Bir yandan rakip istemezken, öte yandan olası rakipleriyle işbirliği içinde uluslararası alandaki hegemonyasını sürdürmeye çalışıyordu. Genel olarak bakıldığında ortaya çıkan tablo, ABD'nin Avrupa, Rusya, Kafkasya ve Orta Asya'yı ekonomik ve askerî bağlarla kendisine bağlı tuttuğu, öte

APEC *(Asia Pacific Economic Cooperation;* Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği)

1989'da Asya-Pasifik bölgesindeki 12 ülkeden daha çok gayrıresmî katılımla oluşturulan APEC gittikçe gelişerek bölgedeki en geniş kapsamlı ekonomik işbirliği süreci oldu. Üyeleri ABD, Avustralya, G. Kore, Çin, Hong Kong, Tayvan, Brunei, Endonezya, Japonya, Yeni Zelanda, Filipinler, Meksika, Malezya, Singapur, Tayland, Kanada, Papua Yeni Gine, Şili, Rusya, Peru ve Vietnam'dır. APEC daha çok bölgesel ekonomik sorunların görüşüldüğü bir forum işlevini görmektedir. Her yıl dışişleri ve ekonomi bakanlarının biraraya geldiği toplantılar düzenlenirken, 1993'te Seattle'daki toplantıda hem kurumsal gelişimine hız verilmiş, hem de bir eylem planı kabul edilmiştir. ABD bu toplantıyla Soğuk Savaş sonrası dönemde, dünyanın en dinamik olarak kabul edilen bu ekonomileriyle ticaret ve yatırım alanındaki ilişkilerini sağlamlaştırmış ve bu sürecin içinde yer almıştır.

APEC'in amacı AB gibi entegrasyon değildir; yalnızca bölgede ticaret ve yatırımı geliştirmek ve kolaylaştırmaktır. Bunun için gümrüklerdeki düzenlemeleri geliştirmeyi, enerji, iletişim, ulaşım gibi alanlarda işbirliğini öngörmekte, ticari uygulamalara standartlaştırma getirmeyi amaçlamakta ve AB ve NAFTA'dan farklı olarak ekonomik bir bütünleşmeyi hedeflemektedir. Bu yüzden kararlar konsensusla alınmaktadır.

APEC üyesi ülkelerin toplam GSMH'leri 16 trilyon doları bulurken, dünya ticaretindeki payları yüzde 42'dir. ABD'nin üye ülkelerle toplam ticareti ise 1997'de 955 milyar dolardı (toplam ticaret hacminin yüzde 65'i).

(İ. Uzgel)

yandan da APEC içinde yer alarak, Uzak Doğu'da etkinliğini sürdürdüğü şeklindeydi. Çin'i ise Dünya Ticaret Örgütü (bkz. DTÖ kutusu, s. 250) içine sokarak dünyanın önemli bir kısmı üzerinde belli bir ağırlık ve denetim kurabildi. Bunlara bir de ABD'nin orta ve Latin Amerika'da uzun süredir devam eden denetimini NAFTA'yı kurarak (bkz. *NAFTA* kutusu, s. 251) pekiştirmesi eklenince, uluslararası sistemdeki ABD hegemonyası daha açık bir biçimde görülmekteydi. ABD Avrupa'da önce Bosna ve sonra Kosova'ya müdahale ederek ve K. İrlanda, Kıbrıs ve Türk-Yunan sorunlarında görüşmeler sürecine dahil olarak; Uzak Doğu'da Kuzey-Güney Kore ve Tayvan-Çin anlaşmazlıklarının giderilmesi için çaba göstererek ve Orta Doğu'da Barış Sürecini yürüterek liderliğini hem AB, hem de Japonya ve Çin'e karşı kanıtlamaya çalışıyordu.

Dünya Ticaret Örgütü *(*DTÖ; *World Trade Organization-WTO)*

Dünya Ticaret Örgütü, İkinci Dünya Savaşından beri GATT anlaşmaları (General Agreements on Trade and Tariffs) çerçevesinde sürdürülen uluslararası ticareti geliştirme ve liberalleştirme çabalarının ulaştığı noktadır. DTÖ 1983'ten 1993'e dek süren Uruguay Turunun Nihai Senediyle Nisan 1995'te Marakeş'te (Fas) 109 ülke tarafından imzalandı ve GATT'ın işlevlerini üstlendi. DTÖ'nün amaçları arasında mal ve hizmet üretim ve ticaretini geliştirmek, istihdamı artırmak, azgelişmiş ülkelerin dünya ticaretinden aldıkları payı artırmak gibi hususlar sayılırken, en önemli hedef gümrüklerin indirilmesi ve ticaretin önündeki diğer engellerin kaldırılmasıydı. Böylelikle, korumacılık, anti-damping gibi uygulamalar giderek zorlaşırken, fikri mülkiyet haklarının korunmasında yeni kurallar getirilmekte ve en önemlisi anlaşmazlıkların çözülmesinde daha bağlayıcı hükümler gündeme gelmekteydi. Bununla küreselleşmenin en önemli ayağı olan dünya ekonominin liberalleştirilmesi yolunda çok öriemli bir adım atılmış oldu.

(İ. Uzgel)

Avrupa-Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkaslar-Orta Asya üçgeninde yer alan Türkiye bütün bu alanların hepsinde birden ABD'yle işbirliği yapabilecek konum ve iradeye sahip bir ülke olması nedeniyle, Washington'un 1990'larda en önemli müttefiki olarak sivrilecektir.

NAFTA *(North American Free Trade Agreement)*

NAFTA'nın (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması) geçmişi Kanada ile ABD arasında 1988'de imzalanan serbest ticaret anlaşmasına dek gitmektedir. İki ülke 1992'de yapılan görüşmeler sonucu bu anlaşmanın hükümleri Meksika'yı da içine alacak şekilde genişletildi ve anlaşma Aralık 1992'de imzalandı. Yürürlüğe girişi 1 Ocak 1994'tür. Buna göre, üç üye ülke arasındaki gümrüklerin ve diğer ticaret engellerinin kaldırılması öngörülerek ticaret, hizmet ve sermaye akışının artırılması sağlanacaktı. Bazı tarifelerde hemen indirime gidilirken, özellikle Meksika ekonomisini korumak amacıyla bazı alanlarda bu süre 15 yıla kadar uzatılmıştı.

Böylece, kuzey Amerika bölgesinde AB'ye rakip olarak görülen bir ticari bölge kurulmakla birlikte, NAFTA AB düzeyinde bir kurumlaşmaya gitmedi ve bir bütünleşme girişimi olmadı. ABD'den çok sayıda firma, faaliyetlerini işgücünün daha ucuz olduğu Meksika'ya kaydırdığı için Amerikan sendikaları ve Meksika'dan ucuz tarım ürünleri girdiği için de tarım sektörü NAFTA'yı eleştirdi. Fakat genel olarak 1994'ten bu yana bu üç ülke arasındaki ticaret ve yatırımlarda büyük artış yaşandı ve toplam ticaret hacmi 750 milyar dolara ulaştı.

(İ. Uzgel)

II) İlişkilerin Genel Çerçevesi

A) ABD'nin Global Stratejisinde Türkiye'nin Yeri

1980'lerin sonunda Türkiye, ABD ve diğer Batılı ülkelerin gözünde stratejik önemi azalan bir ülke olarak görülmeye başlanmıştı. Fakat önce Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali, 1 yıl sonra Ağustos 1991'de SSCB'de gerçekleşen darbe ve ardından da Aralık 1991'de bu ülkenin dağılması Türkiye'nin stratejik önemini tekrar gündeme getirdi. Yine de, bir sonraki altbaşlıkta değinileceği gibi, bu kısa geçiş dönemi Türk karar vericilerini ciddi bir biçimde kaygılandıracaktır.

Genel hatlarıyla belirtmek gerekirse, 1991'den itibaren ABD'nin global stratejisi içinde Türkiye'nin yeri ve önemi giderek artış gösterdi. ABD Avrasya'da etkinliğini yerleştirmek için Türkiye'nin işbirliğine ihtiyaç duyuyordu.

Graham Fuller, Ian Lesser ve Paul Henze gibi, Yönetim çevreleriyle bağlantılı yazarlar Türkiye'nin Yugoslavya'dan Çin'in batısına dek uzanan bir coğrafyada yeni roller üstlenmesi gerektiğini vurguluyorlardı. 1993'te RAND think-tank grubunca yayınlanan Türkiye'nin Yeni Jeopolitiği adlı çalışmada bu yazarlar, Türkiye'nin Balkanlarda Müslüman, Kafkaslar ve Orta Asya'da ise Türk kimliğini öne çıkararak etkinlik göstermesini öneriyorlardı. Türkiye bu bölgelerde siyasal, ekonomik ve stratejik açıdan bir köprü rolü oynama potansiyeline sahipti ama bu otomatik değildi ve Ankara'nın aktif davranması gerekiyordu. Hatta, Henze Türkiye'nin bu etkinliğini daha rahat sağlayabilmesi için Osmanlılığı yeniden tanımlaması gerektiğini

ileri sürmüş ve Yeni-Osmanlıcılık kavramını ortaya atmıştı. Bu yaklaşım, Türkiye'de merkez-sağ kesimde ve hatta kimisi eski solcu gazeteciler arasında özellikle Balkanlara ve kuzey Irak'a yönelik olarak belli bir taraftar kitlesi bulacaktır.

ABD'li stratejist Brzezinski de, ABD için Soğuk Savaş'ın ödülü olarak gördüğü Avrasya'da, Türkiye'nin eksen rolü oynadığını belirtmekteydi. Yazarın jeopolitik bir eksen olarak tanımladığı Türkiye Karadeniz bölgesinde istikrarı sağlamakta, Akdeniz'e geçişi kontrol etmekte, Rusya'yı Kafkaslarda dengelemekte, İslamî köktendinciliğe karşı panzehir işlevi görmekte ve güneydeki dayanak noktası olarak NATO'ya hizmet vermekteydi. Türkiye'nin Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan bu yeni rolü yalnızca araştırmacılar tarafından değil, ABD yönetimi tarafından da 1990'lar boyunca vurgulandı.

ABD bu dönemde, 1980'lerin başından farklı olarak, Türkiye'nin demokratikleşmesine ve insan haklarına saygı göstermesine daha fazla önem verdi (bkz. s. 524 vd.). Bunun da ilk nedeni, demokratikleşmenin, sosyalist uygulamanın çökmesinden sonra giderek güçlenen küreselleşmenin temel direklerinden birini oluşturmasıydı. İkinci olarak ve Türkiye özelindeki bir etken ise, Türkiye'nin gerek Balkanlar, gerekse Kafkaslar ve Orta Asya'daki eski sosyalist ülkelere model olmasını istemesiydi. Bu yüzden, ABD, bu dönemde Türkiye'de laikliğin sürmesine destek vermekle birlikte, 1996-97'de, daha sonra değinilecek olan Refahyol iktidarı döneminde, bir darbe olasılığı belirdiğinde buna karşı tavır alacaktır.

Türkiye'nin bu model konumu yalnızca siyasal değil, ekonomik alanda da kendisini gösterdi. 1980'lere iktisadi alanda liberal reformlar yaparak giren Türkiye, 1990'larda, eski sosyalist ülkelere bu konuda deneyim sahibi bir ülke olarak ve arkasına ABD'nin desteğini alarak yaklaştı.

B) İttifak İlişkisinden "Güçlendirilmiş (Stratejik) Ortaklık"a

Soğuk Savaş dönemi boyunca, ABD ve genelde Batı'yla ilişkilerini stratejik önemi çerçevesinde kuran Türkiye, 1989'dan itibaren uluslararası alanda gerçekleşen değişiklikler nedeniyle kısa bir süre de olsa bu konumunu kaybettiği yolunda endişeye kapıldı.

Bu dönemdeki bazı gelişmeler, Türk karar vericilerinin bu yöndeki kaygılarını artırır nitelikteydi. Örneğin, AB, Türkiye'nin Nisan 1987'de yaptığı başvuruya, Aralık 1989'da olumsuz yanıt vermiş, dönemin Cumhurbaşkanı Özal'ın Ocak 1990'daki Washington gezisi sırasında iki ülke arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması önerisi de ABD tarafından kabul görmemişti. Yine, ABD bazı üslerini kapatacağını açıklamış, Türkiye'deki ABD'li asker sayısını azaltmaya başlamıştı. Gerçi ABD bu dönemde bütçe kısıtlamalarına gidiyor ve başka ülkelerdeki üslerini de kapatıyordu (örneğin, Filipinlerde ve Yunanistan'daki bazı üslerin kapanması kararı alınmıştı) ama bu gelişme Türkiye'nin kuşkularını artırmıştı. ABD Temmuz 1990'da Yunanistan'la imzaladığı SEİA'nın girişinde, Yunanistan'ın toprak bütünlüğünü garanti eden bir ifade konulmasını da kabul etmişti. Özal'ın Körfez Savaşının hemen ardından Mart 1991'de Washington'a yaptığı gezi sırasında dile getirdiği "stratejik işbirliği" önerisi ABD tarafından kabul görmezken (http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=5757), Körfez Savaşı nedeniyle uğranılan zararları karşılamak ama-

cıyla ABD'den istediği 1 milyar dolarlık yardım talebi de kabul edilmemişti.

1991 sonuna gelindiğinde SSCB dağılıp, Kafkaslar ve Orta Asya'da yeni cumhuriyetler ortaya çıkınca, ABD 1 yıl önce reddettiği stratejik işbirliğini Başbakan Demirel'in Şubat 1992'de Washington'a yaptığı gezide "güçlendirilmiş ortaklık" (*enhanced partnership*) adı altında kendisi önerdi. ABD, Türkiye'yi hem "ortak", hem de bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri için "örnek" ülke olarak gördüğünü açıkladı.

Bu dönemde ABD'nin Türkiye politikasını Bush yönetimi sırasında Dışişleri Bakanı James Baker, Clinton döneminde de büyük ölçüde dönemin Avrupa İşlerinden sorumlu dışişleri bakan yardımcısı Richard Holbrooke belirledi. Holbrooke Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında, geçmişte Almanya'nın oynadığına benzer bir konuma gelerek bir cephe ülkesi olduğunu ve NATO, Balkanlar, Kıbrıs, Ege, Irak, Kafkaslar-Orta Asya ve enerji hatlarıyla ilgili her konuda Türkiye'nin yer aldığını belirtti. Onun ardından bu görevi Ankara'daki büyükelçisi Marc Grossman Washington'a dönerek üstlenecek ve Yönetim ve Pentagon'un da benimsediği bu Türkiye politikasını sürdürecektir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunluğunda ve yakınlığında 1990'lar boyunca bir artış yaşandı ve dönemin sonunda bu yakınlık doruğa ulaştı. 1992'de "güçlendirilmiş ortaklık" şeklinde tanımlanan ilişkiler 1997'de Başbakan Mesut Yılmaz'ın Washington ziyareti sırasında çeşitlendirilerek beş gündem maddesi (bölgesel işbirliği, ekonomi ve ticaret, enerji, Kıbrıs, savunma ve güvenlik işbirliği) çerçevesinde ele alınmaya başlandı. 1999'a gelindiğinde ise karşılıklı ziyaretlerle iki ülke arasındaki yakınlık ve işbirliği daha da pekişti. Önce Nisan 1999'da Cumhurbaşkanı Demirel NATO zirvesi için Washington'a gitti, daha sonra Eylül 1999'da Başbakan Ecevit Başkan Clinton tarafından davet edildi ve burada ilişkiler "stratejik ortaklık" olarak tanımlandı. Ardından yine AGİT zirvesi için Clinton Kasım 1999'da Türkiye'ye geldiğinde ilişkilerin bu özelliğini vurguladı.

1990'lar boyunca iki ülke arasındaki bu "güçlendirilmiş (stratejik) ortaklık," Türkiye'de sık sık değişen hükümetlerden bağımsız olarak varlığını sürdürdü, hatta daha da derinleşti. Türkiye ABD için hassas bölgelerde işbirliği yaptığı bir ülkeyken, ABD de Türkiye için bu alanlarda desteğini aldığı bir süpergüç olarak önem taşıyordu.

Bütün bu gelişmelerin temelinde iki ülkenin özellikle bölgesel konularda girdikleri işbirliği önemli rol oynuyordu.

III) Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-ABD İlişkilerinde Bölgesel İşbirliği Alanları

Bu bölümde "işbirliği"nden söz ederken, iki ülkenin görüş birliğinde olduğu, birbirini siyasal olarak desteklediği ve bazı durumlarda ortak hareket ettiği durumlar kastedilmektedir. Bu işbirliği alanlarından mutlaka Türkiye ile ABD'nin tam olarak aynı noktada buluştukları sonucu da çıkarılmamalıdır. Türkiye bu dönemde birçok bölgesel sorunda ABD'yle ortak hareket ederken, ona elindeki olanakları su-

narken ya da onunla doğrudan işbirliğine giderken, gönülsüz hatta bazı durumlarda seçeneksiz kaldığı için öyle hareket etmek zorunda kalmıştır. Kuzey Irak ve Çekiç Güç bunun en çarpıcı örneğiydi. Bunun yanında, Bakü-Ceyhan boru hattı ya da Dayton sonrası Bosna-Hersek gibi iki tarafın neredeyse tamamen hemfikir olduğu işbirliği alanları da bulunmaktaydı.

A) Türkiye, ABD ve Orta Doğu

Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin Orta Doğu'daki politikası şu temellere dayanıyordu: Soğuk Savaş döneminden devralınan petrol kaynakları üzerinde denetim ve bunun dünya pazarlarına kesintisiz ulaştırılması; İsrail'in varlığının sürdürülmesi; radikal İslamın etkisinin azaltılması; bir de yeni unsurlar olarak, İran ve Irak'ın çevrelenmesi ve bölge ülkelerinin kitle imha silahlarına sahip olmamaları.

1991'deki Körfez Savaşından sonra ABD Orta Doğu'da kesin ve belirleyici güç haline geldi. Rusya kendi iç sorunlarına çekilirken, ABD'nin bölgedeki hegemonyasına en önemli meydan okuma Fransa ve Almanya'nın öncülüğünde AB'den geldi ama bu da yeterince etkili olamadı. Körfez ülkeleri, kendilerini Irak'ın yarattığı tehditten kurtardığı için ABD'ye minnet duygusu içindeydiler. Filistinliler, Körfez Savaşında Irak'a destek verdikleri için çok zor duruma düşmüşler ve İsrail'le anlaşma sürecine girmişlerdi. Irak ise yalnızca yenilmekle kalmamış, ülkesinin önemli bir kısmı üzerindeki denetimini de yitirmişti. ABD, İran ve Irak'a karşı "çifte çevreleme" (*dual* (veya *double) containment*) politikası izlemeye başlamıştı. Bölgeye siyasal olarak girdiği 1940'ların sonundan beri Orta Doğu'da hiç bu kadar güçlü olmayan ABD, bu denetimini oluştururken Türkiye'yle kurduğu işbirliğinden büyük ölçüde yararlandı.

1) Soğuk Savaş Sonrasındaki İşbirliğinin İlk Adımı: Körfez Savaşı

Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi tüm dünyada şaşkınlıkla karşılandı (bkz. Körfez Savaşı kutusu, s. 255). Kuveyt, Irak'ın işgaline uğradığında Türkiye'de Turgut Özal cumhurbaşkanı, onun doğrudan uzantısı niteliğindeki Yıldırım Akbulut ise başbakandı. Yani, Özal bu dönemde, dış politikanın yönetimini doğrudan üzerine almış ve bu politikayı zaman zaman Dışişleri Bakanlığı, Meclis, TSK, hatta hükümeti bile atlayarak yürütmeye başlamıştı ve kamuoyuna da yarattığı "telefon diplomasisi" görüntüsüyle ABD Başkanı Bush'un politikalarını etkilediği imajını yaratmıştı. Özal'a göre, Türkiye aktif bir dış politika izleyerek hâlâ stratejik açıdan önemli bir ülke olduğunu gösterecek, ABD'den ticari ve ekonomik avantajlar sağlayacak, AB'ye girişi kolaylaşacak, Körfez ülkelerinden savaş sonrasında ekonomik kazançlar sağlayabilecek ve savaş sonrasında Orta Doğu'daki yeni yapılanmada önemli bir aktör konumuna gelecekti. Özal "bir koyup üç almak" şeklinde formüle ettiği bu yaklaşımı iç politikada da malzeme olarak kullandı.

Hukuksal açıdan sorumsuz bir mevkide bulunan Özal'ın bu tutumu hem tüm kurumlarca eleştirilecek, hem de aşağıda ele alınacak olan Musul ve Kerkük'e ilişkin bazı planları olduğu yolundaki iddialara temel oluşturacaktır.

ABD Başkanı Bush'un, Özal'ı telefonla aramasının ardından BM'nin 6 Ağustosta-

Körfez Savaşı

Kuveyt işgali genelde Saddam'ın politikalarına bağlansa da tarihsel olarak sorun 1932 ve 1961'de gündeme gelmiş, hatta Irak Temmuz 1961'de burayı ilhak ettiğini açıklamış ama bundan vazgeçmek zorunda kalmıştı.

İran-Irak savaşının 1988'de sona ermesinden sonra Saddam rejimi Kuveyt'in kendisine ait petrolü çaldığını ve üretimi yüksek tutarak Irak'ı zarara uğrattığını ileri sürmüş ve bu ülkeye 50-80 milyar dolar civarında tahmin edilen borcunun silinmesini istemişti. Bu konuda yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamayınca Irak 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etti ve 28 Ağustosta 19. ili olduğunu açıkladı.

Irak BM Güvenlik Konseyinin aldığı, 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmesi kararına uymayınca, 17 Ocakta ABD'nin önderliğindeki müttefik bombardımanı başladı. Bir aydan fazla süren bombardımandan sonra 24 Şubatta "Çöl Fırtınası" adı verilen kara harekatına başlayan ABD, İngiltere, Fransa, İtalya gibi ülkelerden oluşan müttefik kuvvetleri 100 saat içinde Irak kuvvetlerini saf dışı ettiler.

ABD'nin Bağdat'taki büyükelçisinin 28 Temmuz 1990'da Saddam'la yaptığı görüşmede Araplar arasındaki sorunlara karışmak istemediğini belirtmesi, 2 gün sonra da Bağdat'tan ayrılması ve Irak'ın Kuveyt sınırına asker yığdığını bilmesine rağmen Washington'un ciddi bir uyarıda bulunmaması ABD'nin bilinçli olarak Irak'a yeşil ışık yaktığı şeklindeki değerlendirmelere yol açtı. ABD'nin bu savaştan elde ettiği kazançlar şöyle sıralanabilir: 500.000'den fazla askeri Orta Doğu'ya kaydırıp Irak'ı kesin bir yenilgiye uğratarak uluslararası alanda lider olduğunu ve Vietnam sendromunu atlattığını göstermesi; bunu yaparken savaşın maliyetinin önemli bir kısmını Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Japonya ve Almanya gibi ülkelere yüklemiş olması; demode olan ve silahsızlanma anlaşmaları doğrultusunda elinden çıkarmak zorunda olduğu silah ve cephenin bir kısmını burada kullanarak bunlardan kolay yoldan kurtulması; yeni silah sistemlerini gerçek savaş ortamında denemesi ve geliştirmesi; ve Saddam'ı devirmeyerek ondan çekinen tutucu Körfez ülkelerine daha sonraki dönemde büyük miktarlarda silah satarak fazladan büyük kârlar elde etmiş olması; Irak'ı fiilen üçe bölerek ve ambargo uygulayarak zayıf tutması ve bu ülkenin petrol ihracını baskı altına alarak uluslararası alanda petrol fiyatlarını denetleyebilmesi. ABD Başkanı Bush "Yeni Dünya Düzeni"nin kurulduğunu da bu savaş sırasında ilan etti.

Bölgede İsrail Irak'ın yenilmesiyle rahatlarken, Irak'ın yanında yer alan FKÖ zor durumda kaldı. Bundan sonra ABD'nin girişimiyle Orta Doğu Barış Süreci hızlanacaktır.

(I. Uzgel)

ki ambargo kararına uyan hükümet Irak'tan gelen Kerkük-Yumurtalık boru hattını 8 Ağustosta kapattı ve Irak'la ticareti durdurdu. ABD'nin yanına müttefik aradığı ve Suudi Arabistan'ın kendi topraklarından geçen boru hattını ilk kapatan ülke olmaktan çekindiği bir sırada bu karar Washington için önem taşıyordu.

ABD bu kriz sırasında Ankara'dan 3 konuda yardım istedi. İlki, Türkiye'deki üslerin Irak'a yönelik hava harekatları sırasında kullandırılması; ikincisi Saddam'ın Kuveyt cephesindeki asker sayısını azaltması için Türkiye'nin Irak sınırına asker kaydırması; üçüncüsü S. Arabistan'da toplanan müttefik kuvvetlerine Türkiye'nin birlik göndermesi (Abramowitz, s. 5). Türkiye bunlardan ilk ikisine olumlu cevap verirken, üçüncüsüne Özal'ın ısrarına rağmen TSK'nın karşı çıkması sonucu uymamıştır.

Türkiye bu doğrultuda İkinci Orduya bağlı 180.000 kadar askeri Irak sınırına kaydırarak, Irak'ın kuzeyde 8 tümen tutmasını sağladı ve kara savaşında müttefikler üzerindeki yükü hafifletmiş oldu.

Türkiye'nin, Körfez Savaşı sırasında ABD'ye sağladığı en önemli kolaylık ise NATO üslerini ABD uçaklarına açmış olmasıydı. Hükümet bunun için 17 Ocak 1991'de TBMM'den 126 sayılı kararı çıkarttı ve 1 gün sonra da ABD savaş uçakları İncirlik'e inerek bombardımana başladılar. Bombardıman boyunca, müttefik uçakları ya İncirlik'ten kalkarak Irak'ı bombalıyor ya da Hint Okyanusundaki üslerden ve uçak gemilerinden gelip Irak üzerinde bombalarını bırakarak İncirlik üssüne iniyorlardı. Bu gelişme Türk kamuoyundan gizlenmeye çalışılmış ve yapılan açıklamalarda, ABD uçaklarının eğitim uçuşlarına çıktıkları bildirilmişti.

a) Körfez Savaşının Türk Dış Politikası Açısından Önemi

Körfez Savaşının Türk dış politikası açısından büyük önem taşıyan özellikleri vardı. *Birincisi*, bu bunalım sırasında Özal'ın, Irak'ın kuzeyinde ikinci cephe açılması isteği yaşamsal çıkarları tehdit edilmedikçe statükocu bir nitelik taşıyan Türk dış politikasının genel çizgisinden en ciddi kopuş çabası olarak dikkat çekmekteydi (bkz. Körfez Savaşında Özal'ın **Musul-Kerkük'e İlişkin Projesi** kutusu, s. 256-257).

Körfez Savaşında Özal'ın Musul-Kerkük'e İlişkin Projesi

Körfez Savaşı sırasında cumhurbaşkanı olan Özal yalnızca aktif bir dış politika izlemekle kalmayıp Musul-Kerkük'e ilişkin bazı planları olduğu izlenimini yarattı. Hem Özal'ın daha aktif davranılması gerektiğini söylemesi ve açıkça asker gönderilmesinden yana olduğunu belirtmesi, hem de ona yakın isimlerin Musul-Kerkük'e ilişkin olarak bazı planlardan söz etmeleri Özal'ın kafasında buraya girilmesi gibi bir planın olduğu kuşkusunu doğurdu. Özal'ın Körfez politikasını tek başına belirlemeye çalışması, örneğin Ağustos başında Türkiye'ye gelen ABD dışişleri bakanıyla yalnız görüşmesi, Kasım'da da Washington'a yaptığı gezide Bush ile görüşmeye ABD dışişleri bakanı bulunduğu halde Türk dışişleri bakanını almaması, Meclis'ten ısrarla yurtdışına asker gönderme kararı aldırmaya çalışması gibi olaylara bir de dönemin Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası eklenince bu kuşkular daha da arttı. Özal, Torumtay'la yaptığı görüşmelerde ordunun sınır ötesi bir harekat için hazır durumda bulundurulmasını istemiş, Musul ve Kerkük'ün Misakı Milli sınırları içinde kaldığını vurgulamış, bu sorunun akademik ve bürokratik değil, pratik ve dinamik bir şekilde ele alınması gerektiğini ileri sürmüştü.

Torumtay ise daha sonra yayınlanan anılarında kuzey Irak'a yönelik bir harekatın teknik açıdan zor olmayacağını ama kimi endişeleri olduğunu belirttiğini yazmaktadır: 1) Emir hükümet tarafından yazılı olarak verilmelidir (Özal böyle bir kararı bakanların imzaları olmadığı halde ve başbakanlık müsteşarının ağzından göndermişti); 2) Özal'ın önerdiği türden bir operasyonun hedefi ve amacı bulanıktır. Kuzey Irak'ı zaptetmek kolaydır, ama elde tutmak çok zordur; 3) İşgal bir tek kuzey Irak'la sınırlı kalsa bile, siyasal açıdan Kürt sorununun bölgeye yayılması sonucunu doğuracaktır ve o sırada Türkiye kendi içindeki Kürtlerle mücadelede büyük zorluk çekmektedir; 4) Böyle bir harekatı gerçekleştirmek için Trakya ve Doğu Anadolu'dan birliklerin bu bölgeye sevkedilmesi gerekecek, bu da bu bölgelerde ve hatta Kıbrıs'ta savunma zafiyeti yaratacaktır (Torumtay, s. 108-118). Sonuçta, Torumtay, Özal'dan şahsen gelen ve ordunun bu yönde hazırlanmasını isteyen talebe uymadı ve Aralık 1990'da istifa ederek tavrını ortaya koydu. Böylece Özal'ın yani bir sivilin sınır ötesinde güç kullanmayı öngören politikasına bir asker karşı çıkarak istifa ediyordu.

Özal bu dönemde Saddam'ın devrileceğini, Orta Doğu'da haritanın yeniden çizileceğini, Türkiye aktif davranırsa buradan daha büyük bir pay alabileceğini söylüyordu. Bu da

doğrudan akla Musul-Kerkük'ü getirmişti. Özal'ın bu sıralarda Türkiye'de federasyon konusunun tartışılması gerektiğini söylemesi, Irak'ın Türkiye'ye saldırması ya da Iran ve Suriye'nin, Irak'a girmesi durumunda Türk ordusunun Irak'a gireceğini belirtmesi, bu konuyu Bush ile de görüştüğünü ve destek aldığını açıklaması dikkat çekiciydi. Yine, bu dönemde Özal'a yakın isimler, Türkiye'nin ya küçüleceği ya da büyüyeceği yolunda yorumlarda bulunuyorlardı. Eğer böyle bir proje ciddi olarak düşünüldüyse bu büyük ölçüde Genelkurmay'ın ayak diremesi, bir ölçüde de muhalefet ve kamuoyundan gelen baskılar yüzünden gerçekleşemedi.

Bununla birlikte Özal'ın Musul-Kerkük'e girmeyi gerçekte düşünmediği, yalnızca müttefik kuvvetlerin yanında yer alması için asker göndermekten yana olduğunu belirten karşı tezler de vardır. Bu yaklaşımın dayandığı ilk argüman Özal'ın kamuoyunda bu tür bir hava yaratılmasını popülaritesini artırmak için özellikle tercih ettiğidir. Yani Özal iç politikaya oynamaktadır. Ayrıca, ABD ve diğer Batılı ülkelerin Musul-Kerkük gibi petrol açısından zengin bölgelerin Türkiye gibi güçlü bir ülkenin denetiminde olmasını istemeyeceği de savunulmuştur. Hatta, Özal'ın böyle fikirleri varsa bile Türkiye'yi müttefiklerin yanında tutmak için bunu kabul eder görünmüş olabilirlerdi (Erkaya-Baytok, s. 92).

(İ. Uzgel)

Ikincisi, bu savaş sırasında karar verme mekanizmasında ciddi bir sorun yaşandı. Türkiye'nin yanı başında güvenlik ve dış politikayı doğrudan ilgilendiren gelişmeler olurken, Dışişleri Bakanı Ali Bozer (11 Ekim 1990), Milli Savunma Bakanı Safa Giray (18 Ekim) ve Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay (3 Aralık 1990) gibi en kritik konumdaki yetkililer Özal'ın tutumuna tepki göstererek istifa ettiler.

Üçüncüsü, özellikle Torumtay'ın istifası ordu-sivil yönetim ilişkileri açısından da önemli bir gelişmeydi. Bir defa, politikanın uygulayıcısı olan bürokrasinin gerektiğinde gizli ya da açık alınan kararları engelleyebileceği açıkça görüldü. İkinci olarak, Torumtay bu politikanın uygulanmasını engellemekle birlikte, istifa ederek ancak demokratik ülkelerde görülebilecek türden nadir bir tutum sergiledi. Üçüncü olarak, ordunun bu tutumu ülkedeki demokrat kesimlerin de desteğini aldığı için, bundan sonra TSK'nin iç ve dış politikadaki meşruiyeti arttı. Sonuçta Torumtay'ın istifası bir sivilin savaşı istemesi, bir askerin ise savaştan kaçınması gibi bir durumun ortaya çıkmasını sağladı.

Dördüncüsü, Özal'ın bu soruna yaklaşımı muhalefet ve kamuoyundan da tepki gördü. Basında, Özal'ın hem dış politikayı yürütme yöntemi, hem de izlemeye çalıştığı politika sert biçimde eleştiriliyor, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşına girişiyle İncirlik'ten havalanan ABD uçakları arasında benzerlik kurularak, Türkiye'nin de bu savaşa sürüklenmekte olduğu endişesi dile getiriliyordu.

Beşincisi, Özal'ın tutumunun arkasında ABD'nin bulunduğu yolunda değerlendirmeler yapıldı.

b) *Körfez Savaşının Türkiye Açısından Sonuçları*

Genel olarak bakıldığında Türkiye bu bunalımda hem ekonomik, hem de siyasal açıdan büyük kayıplara uğradı.

Ekonomik açıdan Özal'ın ABD'den ve Körfez ülkelerinden yüksek oranda yardım beklentisi vardı. Özal bu beklentisini Eylül 1990'da Washington'a yaptığı ziyarette dile getirmiş, tekstil ithalatına konan kısıtlamanın kaldırılması, askerî modernizas-

yona destek olması ve borçların hafifletilmesi taleplerinde bulundu. Başkan Bush buna Ocak 1991'de 82.000.000 dolarlık acil yardım verilmesini sağlayarak karşılık verdi. Ayrıca, ABD 1991 içinde Türkiye'ye yaptığı yardıma 282.000.000 dolar ekledi, askerî yardım ile tekstil ihracında 1991 için 150.000.000, 1992 için 200.000.000 dolarlık bir artış sağlandı. Bunun dışında; Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, ABD ve Kuveyt'in katkılarıyla 4.2 milyar dolarlık bir Türk Savunma Fonu oluşturuldu, Mısır'ın Türk F-16'larını satın alması sağlandı. (Bu fonun bir kısmı daha sonra F-16 uçaklarının ikinci diliminin finansmanında kullanılarak ABD'ye dönecektir).

Bununla birlikte, Türkiye'nin daha sonraki 10 yıl içinde Irak'a uygulanan ambargo yüzünden uğradığı kayıpların 14 Mart 2000 tarihli *Milliyet* gazetesinde Hazine Müsteşarlığından alınan bilgiye dayanarak yazılan bir yazıya göre 100 milyar dolara ulaştığı düşünülürse, yukarıdaki yardımların anlamsızlığı ortaya çıkacaktır. Türkiye bundan sonra ABD'yle ilişkilerde ne zaman Irak konusu gündeme gelse bu noktayı ileri sürecek ama Türkiye'nin kayıplarını telafi edecek bir çözüme gidilmeyecektir.

Türkiye'nin ekonomik zararı; boru hattından elde ettiği transit gelirin durması, Irak'la yapılan ticaretin ve sınır ticaretinin büyük ölçüde kesilmesi, bunun Güneydoğu bölgesinde işsizliği artırması, Irak'ın Türkiye'ye olan borçlarını ödememesi ve müteahhitlik hizmetlerinin durmasından kaynaklanıyordu.

Türkiye, BM Antlaşmasının, ekonomik yaptırıma katılım nedeniyle zarara uğrayan devletlerin bu zararlarının giderilmesi konusundaki 50. Maddesini işletmeye çalıştıysa da ABD'yi bu konuda ikna edemedi. Oysa, savaş sırasında ülkesindeki Filistinli nüfusun tepkilerinden çekinerek Irak'a yakın duran Ürdün'ün bile ambargodan uğradığı zararlar karşılandı.

Siyasal açıdan ise, Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşanan ekonomik sorunlar Kürt sorununu ağırlaştırdı. Öncelikle, bölgede işsizliğin artması PKK'nın çok işine yaradı. İkinci olarak kuzey Irak'ta oluşan güç boşluğu sayesinde PKK buraya yerleşerek Türkiye'ye yönelik faaliyetlerini artırdı. Üçüncü olarak, 1991'den itibaren Saddam'dan kaçarak Türkiye'ye sığınan Iraklı Kürtler, Türkiye'deki Kürtlerin bilincini tetikledi ve Kürt sorununun ağırlaşmasına yol açtı.

Türkiye'nin Körfez Savaşındaki katkısı nedeniyle Türkiye- AB ilişkilerinde ilerleme sağlanacağı beklentisi de beklenen sonucu vermedi.

Türkiye, yine Özal'ın beklentisinin aksine, savaş sonrasında, Orta Doğu'daki barış süreci için Madrid'te yapılan zirveye çağrılmadı (Daha sonraki çalışma gruplarında alt düzeyde temsil edildi). Hatta, savaştan sonra Kuveyt'in yeniden imarı konusunda da Türkiye'ye beklediği müteahhitlik fırsatları sunulmadı. Kuveyt ve Suudi Arabistan ise, kendilerini savaş sırasında destekleyen ülkeler için yayınladıkları teşekkür bildirisine Türkiye'nin adını koymayı unuttular.

Türkiye'nin bu krizdeki en önemli kazancı, kendisi silah kullanmadan Irak'ın askerî gücünün kırılmış olmasıydı. Irak'ın Kuveyt'i işgalden önce diğer Arap ülkelerini su sorununda kendi etrafında toplayarak ilişkileri gerginleştirmesi ve Mayıs 1990'da Bağdat'ı ziyaret eden Başbakan Akbulut'a, NATO'nun artık Türkiye'yi korumayacağını söyleyerek tehdit eder nitelikte bir konuşma yapması Türkiye'de kuşku yaratmıştı. Bu yüzden, Türkiye'de birçok kesim bu bunalımda ABD'yle iş-

birliği yapılmış olunmasını iki ülke çıkarlarının kesişmesi olarak değerlendirdi. Fakat uğranılan ekonomik zararların yanı sıra, Irak ve Türkiye'nin çok eskiden beri Kürt sorunu nedeniyle daima işbirliği yapmış olmaları bu değerlendirmelerin önemini azaltıyordu.

Savaş sonrasında ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri, kuzey Irak'taki Kürtlerin, Türkiye'yi de doğrudan etkileyen durumlarıydı. Türkiye'nin Körfez Savaşında ABD'yle girdiği işbirliği, daha sonra kuzey Irak'ta meydana gelen gelişmelerle yeni bir boyut kazandı.

ABD'nin Kürt Devleti Senaryoları

ABD'nin Orta Doğu'da Türkiye'nin de topraklarını kapsayacak şekilde bir Kürt devleti kurmak istediği yolunda yorum ve iddialar vardır. Körfez Savaşı sırasında gündeme gelmiş olsa da kökenleri eskiye dayanan bu yorumlara göre, olayın altında ABD'nin 1920'lerde çizilen Orta Doğu'daki sınırlardan memnun olmadığı düşüncesi yatmaktadır. ABD kendisine bağlı zayıf bir Kürt devletiyle bölge ülkeleri üzerindeki denetimini artırmak ve İsrail'i rahatlatmak istemektedir.

Bu konudaki senaryoların geçmişi 1960'a dek gidiyor. ABD ilki 27 Mayıs müdahalesinden sonra, ikincisi 1965'te bu yönde iki kez girişimde bulunarak İran, Irak ve Türkiye Kürtlerini içerecek ve federal bir Türkiye içinde yer alacak bir Kürt federe devleti önerisini getirmişti. Bu tür projelerin değişmez parçası olan, Kerkük petrollerinden Türkiye'ye pay verilmesi bu öneriler içinde yer alıyordu.

Benzeri senaryo 1986 sonunda İran-Irak savaşı sırasında İran'ın Kerkük yönünde ilerlemesi karşısında ABD'nin yine devreye girerek bölgeye İran'dan önce girmesini Türkiye'den istemek biçiminde tekrarlanmış, bu girişim de özellikle Genelkurmay'ın karşı çıkması üzerine başarısız olmuştu.

ABD'nin bu yöndeki en son girişimi 1991'deki Körfez Savaşı sırasında ve devamında yaşandı. Bu girişimi daha öncekilerden ayıran bazı özellikler vardı. 1) ABD'nin daha önceki girişimleri belli bunalım dönemlerindeki denemeler ve yoklamalar olarak kalırken, 1991'den itibaren uzun süreli, ısrarlı ve kapsamlı bir girişime dönüşmüştü. 2) Geçmişte ABD'den bu yönde talepler geldiğinde Türkiye'de silahlı bir Kürt hareketi bulunmazken, bu sefer PKK'nın faaliyetleri en yoğun olduğu dönemindeydi. 3) ABD bu dönemde kuzey Irak'ta bu tür bir gelişimin yolunu Çekiç Güç'le bizzat açmıştı. 4) 1990'larda ABD'nin bu projesi Türkiye içinde cumhurbaşkanı (Özal) düzeyinde destek bulmuştu.

Bu senaryolarda en dikkat çekici ortak nokta ise bunların gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük ve en etkili engelin TSK oluşuydu.

(İ. Uzgel)

2) ABD, Çekiç Güç ve Türkiye'nin Kuzey Irak'ta "Gönülsüz İşbirliği"

Çekiç Güç'ün Kuruluşu

ABD, Irak'a karşı kara harekatına girişmeden önce hem Saddam'ın dikkatini dağıtmak, hem de ordusunu iki ayrı cephede meşgul etmek için ülkenin kuzeyinde Kürtleri, güneyinde de Şiileri Bağdat yönetimine karşı ayaklanmaya çağırmıştı. Irak ordusu Kuveyt'ten çıkarıldıktan ve Şubat 1991 sonunda ateşkes ilan edildikten sonra, Mart başında önce Şiiler, hemen ardından da kuzeydeki Kürtler ayaklanma başlattılar. (Burada Çekiç Güç'le ilgili bilgiler "ABD'nin Çifte Çevreleme Politikası ve Türkiye" başlığına kadar Oran'dan alınmıştır).

Fakat güneydeki ayaklanmayı kısa sürede bastıran Saddam hızla kuzey Irak'a

Güvenli Bölge ve Uçuş Yasağı

Kaynak: Baskın Oran, *Kalkık Horoz, Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, 2. baskı, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1998.

yöneldi. Irak ordusu karşısında tutunamayan Kürtler dağıldılar. Ne var ki, savaş sonrasında ABD, Irak'ın parçalanması daha çok İran'ın işine yarayacağından (bkz. **Çekiç Güç, Kürt Devleti ve ABD Politikası** kutusu, s. 266), Saddam'ın işbaşında kalması için Kürtleri bir kez daha yarı yolda bıraktı ve ayaklanmayı desteklemedi. ABD bu askerî harekata karşılık vermek bir yana, ateşkes anlaşmasında Irak'ın "sabit kanatlı" uçak kullanamayacağından söz edildiği için, Saddam'ın Kürt silahlı gruplarına karşı askerî helikopterlerini kullanmasına bile göz yumdu. Sonuçta, Nisan 1991 başında Irak ordusundan kaçan 1.500.000 Iraklı Kürt İran ve Türkiye sınırına dayandı. Türkiye sayıları 500.000'e varan sığınmacıların içeri alınmaması yolunda karar almıştı çünkü 1988'de böyle bir deneyim yaşamış ve bunun maliyetine katlandığı halde Batılı devletler yardımda bulunmak bir yana bir de Türkiye'yi eleştirmişlerdi. Ayrıca, PKK'nın faaliyetlerindeki artış bu kamplara bağlandığı için hükümet zor durumda kalıyordu. Tabii, bir de burada kurulacak kampların kalıcılaşarak Türkiye toprakları içinde bir Kürt "Gazze Şeridi"nin oluşması ihtimali endişe yaratıyordu. Ama hem sınırdan içeriye yönelik baskı çok yoğundu, hem de bu durumu sürdürmeye devam etse uluslararası alanda çok eleştiriye uğrayacaktı. Sonuçta, Kürtler sınırdan içeri kamplara alındılar. Dolayısıyla, 1988'deki Kürt sığınmacılardan sonra Türkiye bir kez daha, kuzey Irak'taki Kürt sorununun kendi sınırları içine taşınması durumuyla karşılaştı.

Kriz sürerken Özal, Kürtlere daha kolay yardım sağlanabilmesi için sığındıkları

dağlık bölgeden sınırın Irak tarafındaki düzlüğe indirilmeleri ve burada bir tampon bölge oluşturulması önerisini Bush'a iletti. BM Güvenlik Konseyi 5 Nisan 1991'de ünlü 688 sayılı kararı aldı. Bu karar üye devletleri ve insanî örgütleri, insanî yardım çabalarına katılmaya çağırmaktaydı.

ABD kendi kamuoyundan gelen baskılar (Türk ve İran sınırındaki Kürtlerin görüntüleri bu sıralarda televizyonlarda sıkça gösteriliyordu), Türkiye'nin ısrarı ve daha da önemlisi kendisi müdahale etmezse İngiltere ve Fransa'nın müdahale etme olasılığının belirmesi üzerine kuzey Irak'a havadan yardımı başlatma kararını aldı. Sonuçta, ABD 10 Nisanda kuzey Irak'ta 36. Paralelin kuzeyinde uçuş yasağı getirdi ve askerî faaliyetleri yasakladı.

Bunun üzerine Huzur Harekatı (*Operation Provide Comfort*) adı verilen operasyon, ABD, İngiliz ve Fransız askerî kuvvetlerinin Zaho civarında "güvenli bölge" (*safe haven*) oluşturma yolundaki çalışmalarıyla başladı (bkz. Harita). Bu ülkelerin askerlerinden oluşan kuvvetler Silopi'de, hava gücü de İncirlik'te konuşlandı. Çekiç Güç'te toplam 1.862 kişi görev yapıyor ve 44'ü ABD, 4 tanesi Türkiye'den olmak üzere 77 uçak ve helikopter bulunuyordu. Türkiye'ye ekonomik ve siyasal açıdan büyük yük oluşturan (günde 1.600.000 dolar) Kürtler hızla kuzey Irak'a dönmeye başladılar. Bu ilk operasyon 16 Temmuz 1991'de sona erdi ve bundan sonra, 2. Huzur Operasyonu (*Operation Provide Comfort II*) ya da kamuoyunda Çekiç Güç olarak bilinen birliğin görev aldığı ikinci aşama başladı.

Türkiye, 12 Temmuz 1991'de aldığı bir Bakanlar Kurulu kararıyla içinde TSK'nin de yer aldığı gücün Türkiye'de konuşlanmasına izin verdi. Bunun iç hukuktaki dayanağı olarak, çok tartışmalı da olsa, daha önce alınmış olan 126 sayılı TBMM kararı gösterildi. Bu gücün uluslararası hukuktaki temeli ise daha da tartışmalıydı. (bkz. Çekiç Güç'ün İç ve Uluslararası Hukuktaki Dayanakları kutusu, s. 262). Türkiye, bununla İncirlik ve Batman'daki NATO tesislerinin NATO dışı amaçlarla, yani alandışında (*out of area*), kullanılmasını kabul ederken, kendisi de Çekiç Güç'e katılıyor ve Türk komutanın görev kuvveti komutanıyla aynı rütbe ve statüde olması koşulunu getiriyordu. Ayrıca, Çekiç Güç'ün faaliyetlerinde Türk Genelkurmayının onayı gerekirken, bu amaçla Türkiye'ye gelecek silahlar yine Türkiye'nin denetimine tabi olacaktı. Bu gücün süresi ise 6 aylık sürelerle uzatılacaktı.

Eylül 1991'de kara birlikleri Türkiye'nin isteği üzerine çekilince, Çekiç Güç İncirlik ve Pirinçlik'te konuşlanan 77 uçak ve helikopterlerden oluşan bir kuvvet haline geldi. Zaho'da ise bir Askerî Eşgüdüm Merkezi (*Military Coordination Center-MCC*) kuruldu.

Bundan sonra Çekiç Güç Türk iç ve dış politikasında çok tartışmalı bir yere sahip oldu. Gerek muhalefet partileri gerekse kamuoyunda, Türkiye'nin kendi eliyle kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin oluşturulması süreci olarak değerlendirildi. Tüm partiler Çekiç Güç'ün varlığına karşıydı fakat 1990'lar boyunca bu partilerin hepsi iktidara geldiklerinde istemeseler ve kamuoyu karşısında zor duruma düşseler de Çekiç Güç'e sırayla onay vermek zorunda kaldılar.

Böylece, aslında Türkiye'nin Irak'la ilişkilerini etkilemesi gereken bu sorun, 1990'larda uluslararası alandaki gelişmelerin etkisi ve ABD'nin Orta Doğu politikası nedeniyle Türk-ABD ilişkilerinde önemli bir yere sahip oldu. Sorunun bu ka-

Çekiç Güç'ün İç ve Uluslararası Hukuktaki Dayanakları

Uygulama olarak önceli olmayan Çekiç Güç'ün varlığına hükümetin iç hukuk açısından yasal dayanak bulmakta zorlandığı görüldü. Bir defa, Anayasanın 92. Maddesine göre dışarıdan asker getirmesi izni yalnız TBMM'ye aitti. Oysa, TBMM'nin bu yönde aldığı bir karar yoktu. Fakat daha önce Körfez krizi sırasında Meclis tarafından alınan ve bu konudaki yetkiyi hükümete devreden 126 (17 Ocak 1991) sayılı "Meclis Kararı" hükümet tarafından dayanak olarak kabul edildi. Burada "(...) *kriz süresince ve sonrasında hasıl olabilecek gelişmeler istikametinde Türkiye'nin yüksek menfaatlerini etkili bir şekilde korumak* ..." ve " ... *lüzum, şumul* [kapsam] *ve zamanı hükümet tarafından takdir ve tayin olacak şekilde* (...) *678 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararını desteklemek* (...)" şeklinde bir hüküm yer alıyordu. Bu karar; yasamanın yetkisini yürütmeye devretmek, ani karar verme durumunda cumhurbaşkanına ait olan yetkiyi de hükümete aktarmak, "yasa" yerine aslında Meclis'in iç çalışmalarını düzenleme amacına yönelik olan "karar"a dayanmak, "zamanı ve gereğini" belirleme konusunda yetkiyi bir de askerî otoriteye devretmek gibi sakıncalar taşıyordu. Muhalefet de bu sakıncalar doğrultusunda Anayasa Mahkemesine dava açmış, ama yasa değil "Meclis Kararı" çıkarıldığı için mahkeme kendini yetkisiz saymıştı.

Çekiç Güç'ün uluslararası hukuka uygunluğu konusuna gelince, bu konuda BM Güvenlik Konseyinin aldığı 688 sayılı karar dayanak olarak alınmaktaydı. Bu kararda "tüm üye devletler ile insanî örgütlere" insanî yardım çağrısında bulunulmuş ve Türkiye de buna uymuştu. Bu açıdan Çekiç Güç'ün Türkiye'ye yerleşmesi uluslararası hukuka uygundu.

Fakat konunun bir de Türk toprağından Irak'a müdahale etmesi boyutu vardı ki, bu nokta çok tartışmalıydı. Bu tür bir müdahale için gerekli olan Irak'ın Türkiye'ye saldırması gibi bir durum yaşanmamıştı. Ayrıca 688 sayılı kararda yalnızca insanî yardımdan söz ediliyordu.

Irak toprakları içinde güvenli bölge oluşturmak ise hukuki açıdan daha da sorunluydu, çünkü bu egemenlik hakkının ihlali anlamına geliyordu. Bu noktada ABD'nin başvurduğu "insanî müdahale" kavramı da henüz uluslararası hukukta yerleşmemişti ve bazı ülkeler tarafından kaygı verici bulunuyordu. Gerçi BM Antlaşmasının VII. Bölümündeki "barışı tehdit, ihlal ya da saldırı eylemi" durumlarında Güvenlik Konseyine kuvvet kullanma izni verilmişti ve genel kabul bunun içteki azınlıklara yoğun baskı uygulanması durumunda da geçerli olması yolundaydı ama bunun için Güvenlik Konseyinin yönetiminde bir eylemde bulunulması gerekiyordu. Dolayısıyla, ABD ve müttefiklerinin 688 sayılı karara dayanarak askerî müdahalede bulunması uluslararası hukuka aykırıydı ama, "müdahale hukuku"nun yaratılmaya çalışıldığı bir ortamda buna karşı uluslararası alanda yeterli tepki oluşmadı.

(İ. Uzgel) (Kaynak: Oran, s. 81-98).

dar önem kazanmasında, Türkiye'nin içinde Kürt sorununun özellikle 1991'den itibaren hız kazanması ile ABD'nin kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurdurması olasılığından duyduğu kuşku yatıyordu ve bölgedeki gelişmeler bu kuşkuyu giderek besliyordu.

Çekiç Güç'ün Türkiye Açısından Muhasebesi

Çekiç Güç 1990'lar boyunca Türkiye'nin en tartışmalı dış politika konularından biri oldu. Çekiç Güç'ün lehinde ve aleyhinde çok sayıda argüman ileri sürüldü. Lehteki görüşler şöyle sıralanabilir:

Kürt sorunu açısından yaklaşıldığında; Çekiç Güç Saddam'ın Kürtleri ezmesini ve Türkiye sınırına yığılmalarını engellemekte, Türkiye Çekiç Güç'ün varlığı nede-

niyle kuzey Iraklı Kürtlerin ezilmesine engel olarak Kürt halkıyla bir sorunu olmadığını ileri sürebilmekte ve Çekiç Güç'ün sayesinde PKK'nın kuzey Irak'ta güçlenmesini önlemekteydi. Çünkü Türkiye Çekiç Güç'e izin verirken ABD de Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarına tepki göstermiyordu. Ayrıca, Türkiye Çekiç Güç'e izin vererek kuzey Iraklı Kürtlerin yakınlığını sağlıyordu.

Eğer Çekiç Güç'ün süresi uzatılmazsa başka bir ülkeye yerleşmesi olasılığı gündeme gelmişti ki, bu durumda Türkiye kendi topraklarına konuşlanmış kuvvetleri daha yakından denetleme olanağını yitirecekti.

Türkiye'nin bölge politikası açısından bakıldığında; Çekiç Güç'ün varlığı Irak'ın Türkiye için bir tehdit olmasını önlüyordu. Çekiç Güç'ün gitmesi ve Saddam'ın güçlenmesi, Bağdat'ın Türkiye'ye karşı daha fazla sertleşmesine ve Kürtleri tekrar ezmeye başlaması durumunda ambargonun uzamasına neden olacaktı. Çekiç Güç ayrıca Körfez ülkelerinin de güvenliğini sağladığı için Türkiye'nin bu ülkelerden de bazı beklentileri vardı.

ABD'yle ilişkiler açısından, Çekiç Güç yardım, bölgesel işbirliği ve kuzey Irak'a yönelik operasyonlar gibi konularda Türkiye'nin elinde tuttuğu bir kozdu. En önemlisi de buydu.

Çekiç Güç'ün *aleyhindeki* görüşler ise bunun PKK'ya yardım ettiği, kuzey Irak'ta bir otorite boşluğu yarattığı ve burada bir Kürt devleti kurulmasına yardımcı olduğu noktalarında toplanmaktaydı. Çekiç Güç'ün göreve başlamasından sonra PKK faaliyetlerinde bir artış görülmesi, Türkiye basınında Çekiç Güç'e ait helikopterlerin PKK'ya yardım malzemesi attığı ve PKK'lı yaralıları taşıdığı yolunda haberlerin yer alması bu yöndeki kuşkuların ve rahatsızlığın artmasına neden olmuştu. Kuzey Irak'ta oluşan otorite boşluğu ve bir Kürt devletinin kurulmakta olduğu yolundaki iddialara ise aşağıda değinilecektir.

Kuzey Irak'ta Kürt Devletinin Oluşumu Konusu

Türkiye'nin en çok çekindiği gelişmelerden biri olan kuzey Irak'ta bir Kürt siyasal oluşumu, Türkiye'nin davet ettiği Çekiç Güç'ün sağladığı güvenlik sayesinde embriyon olarak ortaya çıkmaya başladı. Bunun en önemli aşaması Mayıs 1992'de kuzey Irak'ta seçimlerin yapılması ve bir parlamentonun kurulmasıydı. Gerçi Iraklı Kürtler seçim konusunda Ankara'yı önceden haberdar etmişlerdi ama bunu parlamento değil, belediye seçimleri olarak sunmuşlardı.

Bu arada, Çekiç Güç'ün yerleşmesinin ardından Cumhurbaşkanı Özal'ın ağırlığını koymasıyla Türkiye kuzey Irak'taki gelişmelerle daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu yaklaşım Türkiye'nin bölgedeki gelişmelere dahil olarak kendi aleyhine bir durumun ortaya çıkmasını önlemesi şeklinde tanımlanıyordu ve Türkiye gerçekten de bundan sonra bölgedeki gelişmelerin içinde doğrudan yer almaya başladı. Bunun da en önemli göstergeleri Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) lideri Mesut Barzani ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) lideri Celal Talabani'nin Temmuz 1992'de Özal'ın talebi üzerine Ankara'ya gelerek görüşmelerde bulunmaları, burada ayrıca kendilerine diplomatik pasaport da verilmesiydi. Ardından, bu liderler ABD'ye giderek Dışişleri Bakanı James Baker'la görüşmüşlerdi. Türkiye kuzey Iraklı Kürt grupların Ankara'da temsilcilik açmalarına da izin vermiş ve ayrıca bölgede bazı alt yapı çalışmalarında da yardımcı olmuştu.

Kuzey Iraklı Kürtlerin Temmuz 1992'de hükümet oluşturması, Eylülde bir istihbarat (*Asayiş*) ve polis örgütü kurması, Ekimde ordu oluşturma yolundaki girişimlerine hız verip yine aynı ay içinde Erbil'de Federe Kürt Devletinin kurulduğunu ilan etmesi Türkiye'yi daha etkin önlemler almaya itti. İlk olarak, Türkiye söz konusu kararın bölgedeki barış ve istikrarın aleyhine olduğunu ve bunu tanımadığını açıkladı. Ardından, Ekim 1992'de PKK'nın üslendiği bölgeye yönelik büyük bir operasyon başlattı. Buna, Türkiye'nin tepkisini yatıştırmak isteyen Barzani grubu da katıldı. İkinci olarak, Ankara kuzey Iraklı Kürt gruplara Bağdat yönetimiyle diyalog önerirken, Bağdat yönetiminin bölgedeki denetimini yeniden kurması gerektiğini de savunmaya başladı. Üçüncü olarak, Kasım 1992'de Ankara'da Suriye ve İranlı yetkililerle bir konferans düzenleyerek Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması yolunda bir bildiri yayınlanmasını sağladı. Türkiye böylece, aslında ilişkilerinin iyi olmadığı Suriye ve İran'la bu noktada çıkarlarını uyumlaştırmış ve bu ülkeleri yanına alarak ABD'ye ve dünyaya, Kürt devleti kurulmasına izin vermeyeceği mesajını iletmişti. Dördüncü olarak, 1993'ten itibaren Türkiye Irak yönetimiyle ilişkilerini geliştirmeye ve temelde ekonomik nedenler de olsa, Irak'a uygulanan ambargonun kaldırılması için daha yoğun girişimlerde bulunmaya başladı.

Çekiç Güç'e yönelik olarak hem Türk kamuoyunun, hem muhalefetin, hem de ilginç bir biçimde, hükümetin tepkileri 1990'ların ortalarına gelindiğinde artmaya başladı. Bunun ilk nedeni, kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin yavaş yavaş oluşmaya başlamasıydı. İkinci olarak, güneydoğuda 1990'ların başından itibaren PKK'nın faaliyetlerinde bir artış yaşanmıştı. Buna bir de, Çekiç Güç helikopterlerinin yaralı PKK'lıları kurtardığı yolundaki haberler eklenince bu yöndeki rahatsızlık artmıştı. Bununla birlikte, hükümet Çekiç Güç'ün süresini uzatmaya mecburen devam etti.

Türkiye'nin birçok açıdan kendi aleyhinde seyreden bu gelişmelere ve bir türlü kurtulamadığı Çekiç Güç'ün varlığına, bazen bölgedeki yüzlerce hükümetdışı kuruluşun (NGO) giriş-çıkışını denetim altına alarak, bazen operasyonlar düzenleyerek, bazen kuzey Irak'ta Barzani'yle işbirliğine giderek, bazen de Barzani'yi Saddam'la işbirliğine iterek karşılık vermeye çalışıyordu. Bunlardan biri de, bölgede ABD'nin kuzey Iraklı Kürtlerle yürüttüğü görüşmeler sürecinde yer almaktı.

Dublin Süreci

Türkiye'nin bu bölgede ABD'yle işbirliği yaptığı bir diğer gelişme Dublin Süreci olarak adlandırılan, Iraklı Kürt grupların uzlaştırılması sırasında yaşandı. Görünürde aslında Habur sınır kapısından geçen kamyonlardan alınan gelirin paylaşılmasından doğan ama temelde iki büyük aşiretin bölgeye egemen olma çabasından çıkan bu anlaşmazlık Mayıs 1994'te iki taraf arasında bir çatışmaya dönüşmüş ve Saddam yönetimine karşı kuzey Iraklı Kürtlerin işbirliğine dayanan ABD politikası tehlikeye düşmüştü. Bu gelişme üzerine, ABD devreye girdi ve iki tarafı Ağustos 1995'te Dublin'de biraraya getirdi. Burada yapılan görüşmelerde Türkiye de gözlemci statüsüyle yer aldı. ABD'nin girişimleriyle taraflar arasında uzlaşma sağlanırken, Türkiye'nin ısrarıyla, karar metninde, Türkiye'nin güvenliğinin de göz önünde bulundurulacağı hükmü yer aldı.

Fakat ABD'nin bu girişimleri başarılı olmamış, hatta İran da kuzey Irak'taki etkinliğini artırmaya başlamış ve iki Kürt grup arasındaki ateşkesi sağlamak ama-

cıyla bölgeye "Bedir Tugayı" adıyla 10.000 kişilik bir kuvvet göndermişti. Bu gelişmeden rahatsızlık duyan ABD tekrar girişimde bulundu ve Türk yetkililerin de bulunduğu bir heyeti bölgeye göndererek iki tarafı biraraya getirdi ve bu sefer ateşkesi sağladı.

Kuzey Irak'ta Saddam-Barzani İşbirliği ve Bölgesel Dengelerin Bozulması

Ağustos 1996 sonunda, İran'dan yardım ve destek alan Talabani'nin liderliğindeki KYB'nin Erbil'e girerek burayı ele geçirmesi üzerine bölgedeki dengeler yine bozuldu. Fakat bu kez çok değişik bir durum oluştu, çünkü zor durumda kalan Barzani'nin Bağdat yönetiminden yardım istemesi sonucu Irak birlikleri, Çekiç Güç'ün göreve başlamasından beri ilk kez bölgeye girdiler ve Talabani'yi Erbil'den attılar. Bu sırada, kuzey Irak'ta bulunan ve ABD (muhtemelen, CIA) için çalışan, aileleriyle birlikte 6.700 kadar kuzey Iraklı Kürt Türkiye üzerinden bölgeyi terk ederek ABD'nin Guam adasına gönderildi. Bu gelişme Türkiye'de ABD'nin bölgeye yönelik planları konusundaki kuşkuları artırırken hem bölgedeki ABD politikası, hem kuzey Irak'taki dengeler, hem de Türkiye'nin politikası açısından önemli değişiklikler yarattı.

Türkiye'de Çekiç Güç'ün varlığına yönelik eleştiriler ve ABD'nin bölgedeki politikasına ilişkin kuşkuların arttığı bir sırada Saddam-Barzani ittifakının gerçekleşmesi birçok açıdan Türkiye'nin işine yaradı.

1) Bu gelişmenin en önemli sonucu ABD'nin kuzey Irak politikasının büyük bir darbe yemesi oldu. Eğer Çekiç Güç kuzey Iraklı Kürtleri Saddam yönetiminden koruma amacını taşıyorsa, en azından Kürtlerin yarısının (KDP-Barzani) onunla işbirliği yaptığı bir ortamda anlamını yitiriyordu. Böylece ABD'nin kuzey Iraklı Kürtlerin Saddam'a karşı birleştirilmesi ve ona karşı mücadele etmeleri şeklindeki politikası başarısızlığa uğramış oluyordu.

2) Bölgedeki gelişmeler sonucunda bir yanda Türkiye-Irak-KDP (Barzani) öte yanda ise İran-PKK-KYB (Talabani) ittifakı oluştu. Bu gelişme kuzey Irak'ta Talabani ile Barzani'yi biraraya getirmeye çalışan ABD'nin politikasını zayıflattı.

3) Askerî Eşgüdüm Merkezi kuzey Irak'taki Zaho'dan Türkiye'deki Silopi'ye taşındı ve Türkiye'nin uzun süredir varlığından rahatsızlık duyduğu çok sayıda (150 kadar) NGO'nun faaliyeti sona erdi.

4) Türkiye o tarihe kadar gündeme getirmekten çekindiği Türkmenlere daha fazla ağırlık vermeye başladı. Türkmenlerin kuzey Irak denklemi içine alınmasından Irak rahatsızlık duyarken, ABD buna olumlu tepki verdi.

Ankara Süreci ve Çekiç Güç'ün Keşif Güç'e Dönüşümü

Kuzey Irak'ta pozisyon kaybeden Talabani ile Barzani arasındaki çatışmalar tekrar başlayınca araya yine ABD ve Türkiye girdi ve taraflar bu kez Ankara'ya davet edildiler. Ekim 1996 sonunda Türk, ABD ve İngiliz yetkililer ile KDP, KYB ve Türkmen temsilcileri Ankara'da toplandılar. Türkiye böylece daha önceki görüşmeler sürecinde "gözlemci" statüsündeyken şimdi taraf statüsüne geçmiş, ayrıca Türkmenleri de ilk kez kuzey Irak'taki siyasal sürece dahil etmişti. Böylece, Dublin'de başlayan

süreç Ankara'ya taşındı ve Türkiye'nin bölgedeki gelişmeler üzerindeki ağırlığı arttı. Fakat KYB'nin tekrar PKK'ya yaklaşması ve KDP'nin ise Türkmenlerin siyasal sürece sokulmasından rahatsızlık duyarak işbirliğinden uzaklaşması bu sürecin önemini azalttı.

Öte yandan, ABD'yle Çekiç Güç'ün yapısına ve işlevine ilişkin görüşmeler devam etmekteydi. Refahyol hükümeti Çekiç Güç'ün sona erdiğini ve yerini yalnızca hava gücünden oluşan yeni bir güce bıraktığını açıklayarak, Aralık 1996'da TBMM'den bu gücün de süresinin uzatılmasını istedi. Bu gücün adı bundan sonra Kuzeyden Keşif Harekatı (*Operation Northern Watch*) oldu ve kamuoyunda Keşif Güç olarak anılmaya başlandı. Irak üzerindeki uçuşlarda taşınacak silahların meşru savunmayla sınırlı olması ve tüm silahların Türkiye'nin onayına tabi olması, Türkiye'nin harekatın süresini, kapsamını tayin etme hakkına sahip olması gibi yeni ilkeler altında çalışmaya başlayan Keşif Güç'e ABD 41, İngiltere 7, Türkiye ise 4 uçak ve helikopterle katılıyor ve toplam personel sayısı 1.324 oluyordu. Böylece, Türkiye hem huzursuzluk yaratan Askerî Eşgüdüm Merkezinin sınır içindeki Silopi'ye taşınmasını sağladı, hem de getirilen yeni ilkelerle Çekiç Güç'ün varlığı sırasındaki rahatsızlıklarını büyük ölçüde giderebildi. Bundan sonra Keşif Güç'ün süresinin uzatılması, Türk kamuoyu ve siyasal yaşamında herhangi bir tartışma yaratmadan neredeyse otomatik olarak gerçekleşmeye başladı.

Ankara süreci ise Mayıs 1997'ye kadar sürdü ve 4 toplantı yapıldı. Fakat bundan sonra bir daha toplanmadı ve Irak'ın 1996'daki bölgeye yönelik operasyonundan sonra, kuzey Irak'taki etkinliği darbe yiyen ABD yeniden girişimde bulundu. Kürt grupları Eylül 1998'de Washington'da biraraya getirdi ve görüşmeler sürecini tek-

Çekiç Güç, Kürt Devleti ve ABD Politikası

Türkiye için Çekiç Güç'ün önemi ABD'nin kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurdurmak isteyip istemediği noktasında düğümlenmişti. Gerçi bir yanda ABD'li yetkililerin Irak'ın toprak bütünlüğüne saygı duydukları yolundaki açıklamaları vardı ama, burada bir meclisi, hükümeti, zaman içinde polis ve ordusu olan bir devlet yapılanmasına gidiliyordu. Çekiç Güç de işte bu planın uygulama aracı olarak görülüyordu.

Bölgenin genel dengeleri açısından bakıldığında, bu aşamada ABD'nin burada bir Kürt devletinin kurulması konusunda aceleci davranmadığı görülmektedir. Irak'ın parçalanması anlamına gelecek böyle bir girişim, ABD açısından bölgede şu olumsuz sonuçlara yol açacaktır: 1) Büyük çoğunluğu Sünni olan Kürtlerin ayrı bir devlet kurması sonucunda ortada Şii ağırlıklı bir Arap devleti, güneyde de bir Şii devleti oluşacaktır, çünkü şu anda Irak'ta Şiilerin oranı yüzde 54'tür. Bu gelişmeden de en çok Iran yararlanacaktır, 2) Böyle bir olasılık Irak'taki Sünni kesimin Saddam'ın etrafında kilitlenmesine neden olabilecektir, 3) Kürt devletinin kurulması Iran'la Irak'ı yakınlaştırabilecektir ki bu da ABD'nin bölge politikasını zora sokan bir gelişme olacaktır, 4) Böyle bir gelişme Türkiye'yi ABD'den uzaklaştıracaktır. Kürt devleti kurulursa, ABD'nin bölge devletlerini Kürt devleti kurulur diye korkutması artık mümkün olmayacaktır.

Bu yüzden, Çekiç Güç, 2003'te kaldırılana dek, bir Kürt devleti yaratmaktan çok "Çifte Çevreleme" politikasının bir parçası olarak işlev gördü. ABD, Çekiç Güç sayesinde kuzey Iraklı Kürtlerin güvenliğini sağlar ve Saddam'la işbirliğine gitmelerini önlerken, Kürtler sayesinde de Irak'ı ve Körfez'deki gelişmeleri denetledi ve Türkiye'yle ilişkilerinde de Kürt kartını kullanabildi.

(İ. Uzgel) (Kaynak: Oran, s. 264-67).

rar kendi denetimine aldı. Gerçi Washington'daki görüşmelerden sonra yayınlanan bildiride Irak'ın toprak bütünlüğüne saygıdan ve 1996'daki Ankara Sürecinden söz ediliyordu ama hem bildirinin altına ABD dışişleri bakanı imza atıyor, hem de Türkiye bu sürecin dışında kalıyordu. Türkiye Irak'ta federal bir yapıdan söz eden ve PKK'dan bahsetmeden, sınırların terörist ihlallerden korunacağından bahseden bu yaklaşımdan büyük rahatsızlık duydu.

1999'a girildiğinde, Türkiye bir yandan ABD'nin Irak'a yönelik operasyonlarından ve kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulması olasılığından rahatsızlık duyarken, öte yandan da Washington'la işbirliğini sürdürmekteydi. 1999 başında Türk Dışişleri yetkilileri ABD yetkilileriyle birlikte kuzey Irak'ta Barzani ve Talabani'yle görüşmelere devam ettiler. Keşif Güç'ün geleceği konusundaysa, ABD Savunma Bakanı William Cohen Temmuz 1999'da Ankara'yı ziyaretinde, Saddam yönetimi işbaşında kaldığı sürece bunun devam edeceğini söyledi (bkz. **Çekiç Güç, Kürt Devleti ve ABD Politikası** kutusu, s. 266).

2000'den itibaren ABD'nin Saddam'ı devirme kararı almasıyla birlikte kuzey Irak'a yönelik faaliyetlerini artırdığı görüldü. Nisan 2000'de Washington'da "Kürtlerin Kimlik Arayışı" başlıklı bir konferans düzenlenmesi ve bu konferansa Barzani ve KYB temsilcilerinin yanı sıra PKK'ya sempatiyle bakan isimlerin de katılması ve konferans sırasında KDP'ye devlet gibi davranılması Türkiye'nin tepkisine yol açtı. ABD konferansın resmî bir nitelik taşımadığını ileri sürse de Frank Ricciardone gibi bölgeden sorumlu dışişleri yetkililerinin katılması Türkiye'nin rahatsızlığını artırdı.

3) Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasında ABD

Türkiye'nin kuzey Irak politikası burada oluşan otorite boşluğunun doldurulmasına çalışmak, PKK'nın burayı bir üs olarak kullanmasını önlemek ve bir Kürt oluşumunun önüne geçmek şeklinde belirlendi. Genel hatlarıyla belirtmek gerekirse, Türkiye bölgedeki tüm oluşumların geçici olduğunu, yani kuzey Irak'taki oluşumları, Bağdat yönetimi otoritesini burada yeniden kuruncaya dek yapılmış geçici düzenlemeler olarak kabul ediyordu (bkz. **Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası** kutusu, s. 268).

Türkiye kuzey Irak'a yönelik diplomatik girişimleri çerçevesinde 1996'da olduğu gibi Bağdat'la işbirliğine gitmek ya da Suriye ve İran'ı da yanına alarak bölgede bir Kürt devleti kurulmasına karşı olduğunu ilan etmek gibi kalıcı olmayan girişimlerde bulundu. Ayrıca, kuzey Iraklı Kürt liderlerle işbirliğini de sürdürerek bölgedeki gelişmeler üzerinde denetim sahibi olmak istedi.

Askerî olarak Türkiye uluslararası alandaki tepkileri de göze alarak kuzey Irak'a 1983'ten itibaren çok sayıda operasyon düzenleyerek hem PKK'yı buradan atmaya çalıştı, hem de zaman zaman Iraklı Kürtlere ait yerleri bombalayarak ABD ile Barzani ve Talabani'ye buradaki bir Kürt oluşumundan rahatsızlık duyduğu mesajını verdi. Dolayısıyla, bölgeye yönelik operasyonlar Türkiye'nin kuzey Irak politikasının en önemli ayağını oluşturdu.

Türkiye'nin bu müdahaleleri gerek AB, gerekse Orta Doğu bölgesindeki ülkeler tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Örneğin, Arap Birliği Türkiye'yi kınıyor, Al-

Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası

Türkiye'de iç-dış politika ilişkisinin en çarpıcı örneklerinin başında gelen, bu yüzden de içinde ciddi çelişkiler taşımak zorunda kalan bu politikanın, Dışişleri Bakanlığının bir açıklamasına göre üç hedefi vardır: 1) Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması [yani, orada bir Kürt devleti kurulmasının önlenmesi]; 2) Türkiye'nin "meşru güvenlik endişesinin" gözetilmesi [yani, oradan Türkiye'ye gelen PKK saldırılarının önlenmesi]; 3) Bölgedeki Türkmenlerin ezilmesinin önlenmesi.

Daha yakından incelendiğinde, bu politikanın biri taktik, diğeri stratejik olmak üzere iki temel amacının bulunduğu görülür.

Taktik amacın iki hedefe yönelik olduğu görülmektedir: a) PKK'yı vurmak ve bölgeden atmak; b) Bölgede PKK'ya yarayan iktidar boşluğunu engellemek.

Bu hedeflerden birincisinin yöntemi, bölgeye zaman zaman yapılan askerî operasyonlar şeklinde ortaya çıktı. Bunlar, zaman içinde hukuksallığı azalan bir biçimde, 4 farklı temele dayandırıldı: 1) Irak'ın rızası (Mayıs 83'deki ilk operasyon, 86 ve 87 harekatları); 2) Irak'la yapılan Güvenlik Protokolüne dayanan ve sınır ötesine 5 kilometreye kadar girme olanağı sağlayan sıcak takip anlaşması (Ekim 1984-Ekim 1988; bkz. **Sıcak Takip** kutusu, s. 134); 3) "Meşru savunma" argümanı (ilki Ağustos 91'de); 4) "Varolma hakkı" argümanı (Mart-Nisan 95'ten sonra).

Askerî operasyonların ardından her seferinde "PKK'nın beli kırılmıştır" türünden açıklamalar yapıldığı halde, sürekli olarak bir yenisine ihtiyaç duyuldu ve 2000 sonuna kadar sayıları yaklaşık 50'yi bulan bu operasyonlar amacına varamadı (kuzey Irak'daki PKK varlığının gücünü yitirmesi, çok başka gelişmeler sonucu olacaktır). Çünkü Türkiye'nin kuzey Irak'ta kalıcı olması mümkün değildi ve gerilla savaşı yapanların düzenli ordu tarafından temizlenmesi çok zordu; üstelik, PKK temizlendiği zaman, Türkiye'nin yardımını almak için kuzey Irak Kürtlerin elinde koz kalmayacaktı. Diğer yandan, bu yönteme batı Avrupa ülkelerinden ve yanlışlıkla vurulan kuzey Irak Kürtlerinden ve İran'dan büyük tepki geldi ve üstelik Türkiye her seferinde ABD'nin göz yummasına gerek duydu; bu nedenle de, Türkiye kendisi istemeye istemeye Çekiç Güç'e göz yummak ve onun faturasına katlanmak zorunda kaldı.

Bu hedeflerden ikincisinin yöntemi, kuzey Iraklı Kürtleri güçlendirmek ve birleştirmek olarak ortaya çıktı. Türkiye bunlara zaman zaman kırmızı pasaport, elektrik, ekonomik yardım vs. verdi, aralarında çatışmamalarını istedi; karşılığında da PKK'nın burada barındırılmamasını talep etti. Fakat Türkiye'nin bundaki büyük çelişkisi şuydu: Güçlendirdiği ve birleştirdiği Barzani ve Talabani güçlenip birleştikçe de, devlet kurabilirler diye paniğe kapılıyordu.

Türkiye'nin kuzey Irak politikasının stratejik amacına gelince, o da, burada bir Kürt devletinin kurulmasını önlemeye yönelik oldu. Çünkü böyle bir devlet, Türkiye'deki Kürt kökenliler için "kötü" bir emsal oluşturacak, ayrıca, irredantizm yaparak diğer 3 ülkedeki Kürtlerin yaşadığı toprakları kendisine katmaya kalkışabilecekti. Türkiye'nin bu amacının gerçekleştirilmesi de içinde çelişkiler taşımaktan uzak kalmadı: Çekiç Güç'e izin vermek, kuzey Iraklı Kürtlere yardım etmek, ve Batı NGO'larına geçiş izni vermek zorunlulukları yüzünden Türkiye, burada oluşmaya başlayan Kürt devleti embriyonunu kendi eliyle beslemiş oluyordu.

Nihayet, Türkiye çok uzun zamandır unuttuğu Türkmenlerle ilgilenmeye başlamıştı ama, Türkiye'deki kimi çevrelerin onları kullanılabilecek unsurlar olarak görmeleri ve hatta silahlandırılmalarını savunmaları, güce başvurma olanağı bulunmayan bu insanları hem Arapların hem de kuzey Irak Kürtlerinin potansiyel hedefi haline getirdi.

Dışişleri Bakanlığının aktif ve yer yer çok başarılı politikasına rağmen hem Çekiç Güç sorunu, hem de bu politika çelişkiler içinde sürüp gitti. Çünkü bu dış politika sorununun çözülmesi, doğrudan doğruya, Türk iç politikasındaki Kürt sorununun kalıcı bir demokratik çözüme ulaştırılmasına bağlı bulunuyordu.

(B. Oran)

manya Türkiye'ye silah sevkıyatını durdururken, Fransa ve Belçika Irak'ın toprak bütünlüğünün ihlal edildiğini ileri sürüyorlardı.

ABD yönetimi ise, PKK'nın terörist bir örgüt olduğunu ve Türkiye'nin meşru savunma hakkını kullandığını ileri sürerek bunu anlayışla karşılıyordu. Hatta, operasyon sırasında Çekiç Güç uçuşları askıya alınıyordu. Aslında, bu konuda ABD Kongresinde ciddi tartışmalar yaşandı. Bazı üyeler ABD yönetimini bir yanda Kürtleri Saddam'dan korumak için bölgeye asker gönderirken, öte yandan Türkiye'nin aynı bölgede PKK'ya karşı düzenlediği operasyonlara destek vermekle eleştiriyorlardı ve Türkiye'ye verilen silahların amacı dışında kullanıldığını savunuyorlardı.

Bu dönemde, ABD'nin, Türkiye'nin kuzey Irak operasyonlarına tepki göstermemesinin nedenleri şöyle sıralanabilir:

Öncelikle, Türk tarafı bu operasyonlardan önce hem ABD'ye, hem de İngiltere ve Fransa'ya bilgi veriyordu. Ayrıca, belli sürelerle olduğu ve tamamlanınca geri çekileceği yolunda ABD'ye güvence veriyor ve buna da uyuyordu.

İkinci olarak, ABD Çekiç Güç, kuzey Irak ve genel olarak Irak politikasında, Türkiye'nin işbirliğine ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla, bu noktada Türkiye'yi küstürmek istemiyordu.

Üçüncü olarak, Türkiye'de, ABD'nin kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurdurmakta olduğu yolunda bir şüphe iyice yerleşmeye başlamıştı. Bu yüzden, ABD buna da karşı çıksaydı, söz konusu şüphe derinleşecek ve ilişkiler bozulabilecekti.

Son olarak da, Türkiye'nin buraya yönelik operasyonları daha çok PKK'ya yönelikti. PKK ise Orta Doğu politikasında ABD'nin dayandığı asıl güç değildi. Hatta, PKK, kuzey Irak'ta ABD'nin işbirliği yaptığı KDP ve KYB'ye rakip de olabiliyor, uzantısı olan PAK örgütüyle oradaki istikrarı bozucu bir rol de oynuyordu. Bu yüzden, ABD'den çok Avrupa'ya dayalı olarak politika yürüten PKK'nın bölgede ezilmesine ABD tepki göstermiyordu.

Türkiye, Çekiç Güç konusunda bu çelişkileri yaşarken, bir yandan da bunu ABD'yle ilişkilerinde bir koz olarak kullanmaya çalışıyordu. Türkiye'nin zaman zaman Çekiç Güç'ün süresinin uzatılmasında gündeme getirdiği konular arasında, bu gücün yapısı ve işleviyle ilgili değişiklik taleplerinin yanında, Irak'a uygulanan ekonomik ambargonun kaldırılması, SEİA, Türkiye'ye verilmesi geciktirilen firkateynlerin teslim edilmesi, Körfez Savaşı nedeniyle uğradığı zararların karşılanması gibi istekler vardı. Fakat Türk-ABD ilişkilerinin genel yapısı içinde Türkiye'nin bu talepleri tam olarak gerçekleşmedi. Bununla birlikte, Çekiç Güç yine de 1990'larda Türkiye-ABD arasındaki işbirliğinin en önemli bağlarından birini oluşturdu ve ABD yönetiminin Kongre'de Türkiye'ye yönelik politikasını savunmasında yardımcı oldu.

4) ABD'nin Çifte Çevreleme Politikası ve Türkiye

Çifte Çevreleme (***dual containment***) ise ABD'nin 1990'larda kendisiyle uyuşmayan rejimleri "***rogue states***" (asi, haydut devletler) olarak adlandırıp onları uluslararası alanda yalıtma ve sıkıştırma politikasının bir uzantısı olarak ortaya çıktı. İran ve Irak'tan başka Libya, Küba ve Kuzey Kore gibi ülkelere karşı ABD soyutlama, çevreleme, baskı uygulama ve hatta onları uluslararası sistemin yapıcı üyeleri haline

dönüştürme sorumluluğuna sahip olduğunu ileri sürüyordu. ABD, tıpkı geçmişte SSCB'yi çevreleme görevini üstlendiği gibi, uluslararası normlara uymayan bu ülkeleri de çevreleyerek yola getirmeliydi.

ABD Irak ve İran'ı aynı anda sıkıştırarak ve uluslararası alanda yalıtarak Orta Doğu'daki dengeyi kontrolünde tutmaya çalışıyordu. Yahudi lobisinin de desteklediği ve sürmesinde etkili olduğu bu politika, 1990'ların sonuna doğru özellikle Avrupalı ülkelerin bu iki ülkeyle "eleştirel diyalog" adını verdikleri yaklaşımlarını geliştirmeleri üzerine etkinliğini yitirmeye başladı.

Mayıs 1993'te açıklanan bu politika ABD'nin Türkiye'yle işbirliği yaptığı alanlardan biriydi ve Türkiye bunun özellikle Irak ayağında önemli roller üslendi.

Irak ve İran'ın Çevrelenmesi ve Türkiye

ABD'nin Orta Doğu politikasında büyük önem verdiği Irak'ın çevrelenerek uluslararası sistemden soyutlanmasında Türkiye en önemli yere sahip ülkeydi. ABD'nin bu iş için uyguladığı ilk yöntem, 36. enlemin kuzeyinde ve 32. enlemin güneyinde (1996'da bunu 33. enleme çekerek genişletti (bkz. **Güvenli Bölge ve Uçuş Yasağı** haritası, s. 260) uçuşa yasak bölgeler oluşturmak oldu. Bir önceki altbaşlıkta ele alındığı gibi, Çekiç Güç bu politikanın en önemli ayağını oluşturmaktaydı. Bunun yanında ABD Irak'ı denetim altında tutabilmek için, Körfez Savaşı sırasında başlattığı ekonomik yaptırım, silahlanma programının denetimi, belli hedeflerin vurulması ve nihayet 1997'de açıkladığı, Irak muhalefetini destekleme gibi yöntemlere de başvurdu.

Türkiye ABD'nin Irak'ı çevreleme politikasından birçok açıdan zarar gördüğü halde buna uymak ve bu konuda genel politika düzeyinde işbirliğine gitmek zorunda kaldı. Fakat bu genel işbirliği çerçevesinde zaman zaman bu politikaya aykırı bazı girişimlerde de bulundu. Bunlardan, en önemlisi 1994'te Habur sınır kapısını açarak hem zaten devam eden sınır ticaretinin hız kazanmasını, hem de kuzey Irak'ın ekonomik olarak Türkiye'ye daha çok yakınlaşmasını sağlamasıydı. Ambargoyu delmesine karşın bu sınır ticaretine göz yumuldu.

Gerek Türkiye'nin ambargodan uğradığı zararlar nedeniyle ABD nezdinde girişimlerde bulunması, gerekse Irak'ta halkın ve özellikle en çok çocukların bu ambargodan olumsuz etkilenmesi nedeniyle Nisan 1996'da BM Güvenlik Konseyi 986 sayılı kararı alarak "gıda karşılığı petrol" programını başlattı. Türkiye'nin ısrarı üzerine ABD bu kararın, söz konusu petrolün Kerkük-Ceyhan hattından ihraç edilmesi hükmüyle çıkmasını sağladı. Irak günde 1.500.000 varil petrol çıkartabiliyor ve bunun yüzde 60'ını Yumurtalık boru hattından sevk ediyordu. Günlük 9.000.000 dolarlık petrol akışının olduğu bu hattan Türkiye günde 500.000 dolar gelir elde ediyorsa da bu Türkiye'nin kayıpları yanında çok küçük bir miktar olarak kaldı.

1998'den itibaren Irak'ın, BM'nin bu ülkedeki silahlanma çalışmalarını denetleyen UNSCOM'a izin vermemesi nedeniyle çıkan gerginlik üzerine ABD'nin Irak'a karşı tekrar kuvvet kullanması gündeme geldi. Hatta, tam da bu sırada, Kasım 1998'de ABD savunma bakanının Ankara'ya gelmesi İncirlik üssünün kullanılması için Türkiye'den izin istemesi şeklinde yorumlandı. Bununla birlikte 18 Aralık 1998'de "Çöl Tilkisi" adı verilen harekat Körfez'deki uçak gemilerinden kalkan uçaklar ve füzelerle gerçekleştirildi. Ama bir süre sonra Ocak 1999'dan itibaren ise

İncirlik üssünden kalkan ABD ve İngiliz savaş uçakları Irak radarlarının kendilerine kilitlendiği gerekçesiyle bu ülkedeki hedefleri vurmaya başladılar. ABD savaş uçakları 1999'da Irak'taki hedefleri 600 kez bombaladı. Hatta, Mart 1999'da Irak'taki hedefleri vururken ABD uçakları kazayla Kerkük-Yumurtalık boru hattına ait bir istasyonu da bombalayınca, bundan dolayı özür dilese de, petrol akışı bir süre durdu.

Bu arada, Clinton yönetimi Irak'a yönelik politikasını "çevreleme + devirme"ye dönüştürdü ve bunun için Eylül 1998'de Kongre'den Irak Kurtuluş yasasını geçirerek 16 muhalif örgütü biraraya getiren Irak Ulusal Konseyine 97.000.000 dolarlık yardım yapmayı öngördü. Ocak 1999'da ABD'nin Ankara büyükelçiliğinde görevli Ricciardone burayı Irak muhalefetini örgütleme ve rejimi devirme çalışmalarının merkezi haline getirmeye çalışınca, Türkiye bundan rahatsızlık duydu ve ABD'yle ters düşerek, Saddam rejiminin dışarıdan yapılacak müdahalelerle devrilmesinin kaosa yol açacağını savundu.

Türkiye'nin Irak politikası aslında ABD'nin Orta Doğu politikasında izlediği rotanın bir göstergesi gibiydi. 1980'lerde ABD Irak'ı İran'a karşı silahlandırırken, Türkiye de Kürt sorununda Saddam'la işbirliği yapıyordu; 1990'lara gelindiğinde ise ABD kuzey Iraklı Kürtlerle işbirliği içinde Saddam'ı devirmeye çalışırken, Türkiye'nin Irak politikası da büyük ölçüde kuzey Iraklı Kürtlere dayanır hale geldi. Aslında iki ülke arasındaki temel yaklaşım farklılığı, ABD'nin bölgeye yönelik en büyük tehlike olarak Irak'ı, Türkiye'nin ise kurulması olası bir Kürt devletini görmesinden kaynaklanıyordu.

2000 sonuna gelindiğinde Türkiye Irak politikasında küçük çaplı açılımlarda bulunmaya başladı. Bunlar arasında insanî yardım gönderilmesi, ticaret heyetinin ziyareti ve diplomatik temsilin büyükelçilik düzeyine çıkarılmasıydı. Bunda Türkiye'nin ABD'nin izlediği politikadan uğradığı zararın bir türlü karşılanmaması ve Fransa ve Rusya gibi ülkelerin giderek Irak'a yönelik yaptırımları delmeleri sonucu bu ülkenin çevrelenmesinin gevşemesiydi. Zaten daha sonraki Bush yönetimi de "akıllı yaptırımlar" politikasına yönelme seçeneğini gündeme getirerek para karşılığı mazot alınmasını ve genelde ticari ilişkilerin gelişmesini engellemeye çalışacaktır. ABD'nin Irak'a yönelik olarak izlediği "çevreleme", "çevreleme+devirme" ve "akıllı yaptırımlar" gibi politikalar en sonunda Mart 2003'te Irak'ın ABD tarafından doğrudan işgaliyle yepyeni bir boyut kazanacaktır.

ABD'nin İran'ı çevreleme politikasına gelince, bu politikanın gerekçeleri, Türkiye'nin bu ülkeden duyduğu rahatsızlıkla büyük ölçüde örtüşüyordu. İran'ın hem PKK hem de İslamî teröre destek olması, atom bombasına sahip olma girişimleri, İslamî radikalizmi bir dış politika aracı olarak kullanması Türkiye'nin bu ülkeyle yaşadığı sorunların temelini oluşturuyordu.

Türkiye, İran'dan kaynaklanacak radikal İslam'ın önünün kesilmesinde, Müslüman ama laik bir ülke olarak önem taşıyordu. Bu yönüyle de, Türkiye, İran modelinin karşı-tezini oluşturuyordu. Türkiye ayrıca İran'a komşu olması açısından da çevrelemenin uygulanmasında önemli bir yere sahipti.

İran'ın çevrelenmesi, ABD açısından çok başarılı olamamış, İran'ın baskı altına alınması Irak kadar kolay olmamıştı. İran'ın çevrelenmesindeki bu gevşeme, Türkiye'nin tutumuna da yansıdı. Türkiye'nin İran'ın çevrelenmesi politikasına karşı en önemli çıkışı Refahyol koalisyon iktidarı sırasında yaşandı. Dönemin başbaka-

nı Erbakan İran'ı ziyaret etmiş ve bu ülkeyle D'Amato Yasasından kısa bir süre sonra 23 milyar dolarlık bir doğal gaz anlaşması imzalamıştı. Ardından, İran cumhurbaşkanı ve dışişleri bakanının Türkiye ziyaretleri gerçekleşti (bkz. s. 579 vd.). Gerçi Türkiye bunun söz konusu yasanın ihlali anlamına gelmeyeceğini çünkü her iki ülkenin bu hattın kendi sınırları içinde kalan kısmının yapımını üstleneceğini ve böylece İran'a yatırım yapmamış olacağını açıklamıştı ama anlaşma yine de ABD'yi rahatsız etti. ABD İran'ın bu satıştan elde edeceği geliri bölgedeki istikrarı bozmak için kullanacağını ve Türkiye'nin İran'ın enerji ipoteği altına gireceği gerekçesiyle Türkiye'yi uyardı. Ayrıca, bu hattın yapımı için gerekli bazı malzemenin teslimini de geciktirdi.

Çifte Çevrelemenin Türkiye Açısından Sonuçları

Türkiye, Çekiç Güç konusunda yaşadığı açmazın bir benzerini ABD'nin çifte çevreleme politikasına ilişkin olarak yaşadı. ABD'nin bu politikasında Türkiye'yi hem rahatlatan, hem de zorlayan öğeler bulunuyordu. Bu da yalnızca ABD'den değil, Türkiye'nin bu iki komşusuyla ilişkilerinin karmaşık yapısından kaynaklanıyordu. Sonuçta, ABD'nin uluslararası alanda sıkıştırdığı ve baskı altına aldığı bu iki devletle Türkiye'nin de ilişkileri iyi değildi ama bir kez ABD'nin politikaları doğrultusunda davranmaya başlayınca Türkiye kendi hareket alanını yitirmeye başlıyordu. Yine de birçok açıdan ABD'nin bu politikasını destekledi. Türkiye'nin ABD'yle bu konudaki işbirliğinde uyuştuğu noktalar şunlardı:

Birincisi İran-Irak savaşının bitmesinden sonra Irak'la ilişkiler kötüleşmiş, hatta Körfez Savaşı anlatılırken değinildiği gibi, Irak diğer Arap ülkelerini su sorunu konusunda harekete geçirerek Türkiye'de tedirginlik yaratan bir politika izlemişti. Bu yüzden Irak'ın çifte çevreleme politikasıyla zayıf tutulması ve özellikle askerî açıdan etkisiz hale getirilmesi Türkiye'nin çıkarına bir gelişmeydi.

İkincisi, 1990'ların başından beri dış politikasında rahat hareket edemeyen bir Saddam rejimi işbaşında olduğu için, Türkiye bu ülkeyle ilişkilerde bir belirsizliği yaşamaktaydı. Türkiye'nin Irak'a yönelik olarak Ağustos 1990'dan beri izlediği politikalar (boru hattını kapatması, Barzani ve Talabani'yle yakın ilişkiler kurması, Türkmenleri kuzey Irak'taki siyasal sürece sokması ve en önemlisi üslerini Irak'ın bombalanması için kullandırması) Irak yönetiminin hoşuna gitmeyecek nitelikteydi. Dolayısıyla, Saddam yönetimi değişmeden ABD baskısının kalkması Irak'ın Türkiye'ye yönelik intikamcı bir politika izlemesi olasılığını gündeme getirebilirdi. Bu PKK'yı desteklemekten, kuzey Irak'taki Türkmenlere yönelik baskı ya da Arap ülkelerini su konusunda Türkiye'ye karşı harekete geçirmeye dek çeşitli şekillerde gerçekleşebilirdi.

Üçüncüsü, İran'ın çevrelenmesine gelince, bu ülke hem Orta Doğu'da, hem de Kafkasya ve Orta Asya'da 1990'larda Türkiye'nin en önemli rakibi olarak belirmişti. İran'ın baskı altında tutulması Türkiye'nin bu bölgelerdeki rekabet şansını artırmıştı. Ayrıca, ABD'nin İran'ı terörizmi destekleyen ülkeler arasında sayarak ve ekonomik baskı uygulayarak bu ülkenin silahlanmasını yavaşlatması, İran'a diğer ülkelerin nükleer ve kimyasal silah yapımında kullanılabilecek ürünleri satmalarını da engellemesi, Türkiye açısından olumlu sonuçlardı.

Dördüncüsü, İran'ın çevrelenmesinde önemli bir nokta, Hazar Havzası petrol ve

doğal gazının İran üzerinden Körfez'e indirilmesinin en kısa ve en ucuz hat olmasına rağmen ABD'nin bu seçeneği siyasal nedenlerle kabul etmemesiydi. Dolayısıyla, ABD-İran ilişkilerindeki gerginliğin devam etmesi, Washington'un Bakü-Ceyhan hattına verdiği desteğin devam etmesini sağlıyordu.

Beşincisi, Türkiye'nin bu iki ülkenin ve daha çok da Irak'ın çevrelenmesinde oynadığı rol, 1990'larda Türkiye'yi Washington'un gözünde, Başkan Clinton'un Kasım 1999'daki Türkiye ziyaretinde de söylediği gibi "değerli müttefik" haline getiren en önemi bölgesel işbirliği alanıydı (*Hürriyet*, 16.11.1999).

Bu politikanın Türkiye açısından sakıncaları ise şunlardı:

Bir kere, Türkiye daha önce değinildiği gibi, Irak'ın çevrelenmesinden ekonomik açıdan büyük zararlara uğramaktaydı.

İkincisi, Irak'ın zaman zaman İncirlik üssünden kalkan uçaklar tarafından bombalanması Türkiye'yi Orta Doğu politikasında zor durumda bırakıyor, Türkiye bölgede ABD çıkarları doğrultusunda davranan bir ülke olarak görünüyordu.

Üçüncüsü, İncirlik'in kullandırılması Irak'la ilişkileri daha da kötüleştiriyordu. Hatta, Çöl Tilkisi operasyonundan sonra Irak Türkiye'yi tehdit edince, Ankara ABD'den *Patriot* füzeleri istemiş ve bu isteği yerine getirilmişti.

Dördüncüsü, Türkiye ABD'yle birlikte hareket ettiği sürece, komşusu olan bu ülkelerle ilişkilerini istediği gibi geliştiremiyordu. Türkiye'nin 1990'lar boyunca politika değiştirip kuzey Irak'taki Kürtler yerine 1980'lerdeki gibi Bağdat'taki rejimle anlaşmaya gitmesi zamanla zorlaştı.

5) Türkiye-İsrail Yakınlaşması ve ABD

Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler 1990'ların ortalarından itibaren giderek artmaya başladı. Bu yakınlığın en göze çarpan yönü askerî ilişkilerdi (bkz. s. 571 vd.). Bu altbaşlıkta Türkiye'nin İsrail'le yakınlaşmasının altında yatan bölgesel nedenlerden çok (bunun için bkz. s. 554-567), bunda ABD'nin rolü ve bunun Türk-ABD ilişkilerine etkisi üzerinde durulacaktır.

İsrail'in kurulduğu tarihten itibaren Orta Doğu'da güvenli sınırlar içinde varlığını sürdürmesi ABD'nin bu bölgeye yönelik politikasının temel ilkelerinden biri olmuştu. Bu çerçevede, ABD hem bölgedeki etkinliğini artırmak, hem de İsrail'in güvenliğini sağlamlaştırmak için, kendisiyle yakın ilişkilerde bulunan, ikisi de Arap olmayan ve demokratik sisteme sahip bu iki ülkeyi yakınlaştırmaya çalışmıştı.

1990'larda Orta Doğu Barış Sürecinin başlamasıyla birlikte ABD bu yöndeki telkinlerini artırdı ve bu yakınlaşmaya Ürdün'ü de dahil ederek Arap dünyası içinde oluşacak tepkiyi yatıştırmaya çalıştı.

Türkiye ile İsrail arasındaki Şubat 1996 Askerî Eğitim İşbirliği ve Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayii İşbirliği anlaşmalarıyla gelişen askerî işbirliğine, ABD Ocak 1998'de yapılan ortak tatbikata katılarak ve Türkiye'nin F-4 ve M-60 tankları gibi silah sistemlerinin İsrail tarafından modernize edilmesi için onay vererek katkı yaptı.

İsrail Orta Asya'nın yeni ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmak isteyip 1992'den itibaren Türkiye'yle ortak projeler geliştirmeye başlayınca ABD bunun finansmanına katkıda bulunmayı kabul etti.

İsrail'le ilişkiler, Türk-ABD ilişkilerinde iki açıdan önem taşıyordu. Birinci olarak, Türk-İsrail işbirliği, ABD dış politikasını Türkiye lehinde etkilemenin yolu olarak görülüyordu. Türkiye, İsrail'le ilişkilerini geliştirerek bu ülkede güçlü olan Yahudi lobisinin desteğini almayı hedeflemişti. Bu faktör, Türkiye'ye genelde olumsuz yaklaşan Kongre'nin tutumunda değişiklik yaratabilirdi. Özellikle, Türkiye'nin ABD'den almakta zorlandığı saldırı helikopterleri ve firkateynler konusunda Yahudi lobisinin desteği arandı. Yahudi lobisi yalnızca yardım konusunda değil, Ermeni karar tasarıları konusunda da Türkiye'ye destek veriyordu. Hatta, iki ülke arasındaki yakınlıktan sonra, özellikle Rum ve Ermeni lobilerine yakın çevreler, Kongre'deki Yahudi kökenli üyelere Türkiye'yi desteklediklerı için tepki gösterdiler.

İkinci olarak, Türkiye, İsrail ile ABD arasındaki yakın ekonomik işbirliğinden yararlanma yollarını da aramaya başladı. İsrail aracılığıyla, ABD'nin kendisine uyguladığı ithalat kısıtlamalarını aşmaya çalıştı. Bu çerçevede, Türkiye ile İsrail Mart 1996'da bir Serbest Ticaret Anlaşması imzaladılar. Fakat özellikle Türk tekstil ürünlerinin İsrail üzerinden ABD'ye ihraç edilmesinde, bu ürünlerde 1/3 oranında İsrail katkısının bulunması kararının alınmasından sonra bu konuda bir güçlük ortaya çıktı (bkz. s. 573). Kasım 1999'da Türkiye, ABD ve İsrail arasında Gaziantep ya da Yumurtalık'ta bir serbest ticaret bölgesi kurulmasıyla ilgili çalışmalar başladı.

Türkiye'nin İsrail'le geliştirdiği işbirliği sonucu ABD'nin Orta Doğu ve doğu Akdeniz'deki etkinliği daha da artmış oldu. ABD bu gelişmeyle, bir yandan İsrail'in güvenliğine katkıda bulunurken, öte yandan Orta Doğu Barış Sürecinde Suriye'yi daha fazla zorlayacak konuma geldi. Türkiye ise ABD'yle ilişkilerinde, İsrail ve Yahudi lobisinin desteğini de kazanmış oldu. Böylelikle Türk-ABD ilişkilerinde, Orta Doğu bağlamında, Çekiç Güç ve çifte çevrelemeden sonra bir de Türk-İsrail yakınlaşmasıyla üçüncü bir işbirliği alanı daha gerçekleşti.

B) Balkanlar ve Türk-ABD Çıkarlarının Kesişmesi

Balkanlar 1990'larda Türkiye'nin ABD'yle çıkarlarının neredeyse tamamen kesiştiği alanlardan biriydi. Bunun da nedeni her iki ülkenin de Balkanlarda benzeri çıkar ve hedeflere sahip bulunmaları ve aynı ülke ve grupları desteklemeleriydi.

ABD 1990'larda Balkanlardaki gelişmeleri en derinden etkileyebilen bölge dışı devlet oldu. Doğal kaynaklar açısından zengin bir bölge olmayan Balkanlar, ABD için şu açılardan önem taşıyordu: 1) Doğu Akdeniz, Boğazlar ve Orta Doğu su yolları üzerindeki bölge stratejik açıdan önem taşıyordu; 2) Bölge ABD'nin uluslararası alandaki üstünlüğünü kanıtladığı bir alandı. Örneğin, ABD Bosna'daki çatışmaya geç müdahale ederek AB'nin başarısızlığını ortaya koymuş, Soğuk Savaş sonrasında üç kez kuvvet kullanırken bunlardan ikisi Balkanlarda gerçekleşmişti (sırasıyla, Irak [1991-99], Bosna [1995] ve Yugoslavya [1999]; 3) ABD yalnızca kuvvet kullanımı değil, barışı koruma (*peacekeeping*: Bosna-IFOR ve SFOR), barışı uygulama (*peace enforcement*: Kosova-KFOR) ve önleyici konuşlanma (*preventive deployment*: Makedonya-UNPREDEP) gibi bölgesel çatışmalar için geliştirilen modellerin birçoğunu Balkanlarda uygulama olanağını buldu.

ABD'nin bu dönemde Balkanlarda en çok işbirliği yaptığı ülke Türkiye olurken,

Türkiye de bu işbirliği sayesinde bu bölgede daha fazla etkinlik sahibi olabildi. Bu işbirliği, Türkiye ve ABD'nin Bosna-Hersek'teki savaşa müdahalenin zamanlaması konusundaki görüş ayrılıkları dışında, genelde bölgedeki hemen her gelişmede tam bir çıkar birliği içinde sürdü. Hatta, yalnızca bölgedeki askerî önlemler çerçevesinde değil, diplomatik girişimler ve bölgesel işbirliği örgütlenmesi gibi konularda da Türkiye ve ABD dayanışma içinde oldular.

1990'ların başında Yugoslavya dağılma işaretleri verdiğinde, ABD de, Türkiye gibi, ortaya çıkabilecek istikrarsızlık nedeniyle bu ülkenin bütünlüğünden yana tavır aldı. Fakat parçalanma gerçekleşince her iki ülke de, ABD için Makedonya'nın sorunlu durumu dışında, ayrılan cumhuriyetleri tanıdı.

Yugoslavya'nın dağılması süreci beraberinde Bosna-Hersek'te etnik çatışmayı getirdiğinde, Türkiye ile ABD arasında tam bir işbirliği olmasa da benzer yaklaşımların benimsendiği görüldü:

-Türkiye ısrarla Boşnaklara uygulanan silah ambargosunun kaldırılmasını ve Bosnalı Sırplara karşı güç kullanılmasını savunuyordu. ABD'de de Dışişleri Bakanlığı ve Kongre'deki bazı çevreler "Kaldır ve Vur" (*Lift and Strike*) politikasını savunmaktaydı. ABD 1994'e kadar askerî güç kullanmadıysa da savaş sonrasındaki açıklamalar ve gelişmeler Boşnaklara silah ambargosunun delinmesine, hatta buraya İran'ın bile silah sağlamasına göz yumduğunu ortaya koydu. Öte yandan, Türkiye'nin de savaş sırasında Boşnaklara silah yardımı sağladığı açıklandı. Dolayısıyla, iki ülke de savaş boyunca aynı tarafa gizlice yardım ediyorlardı.

-Türkiye ile ABD, savaşın gidişini büyük ölçüde değiştiren ve Mart 1994'te Washington'da gerçekleştirilen Boşnak-Hırvat Federasyonu konusunda da birlikte çaba harcadılar.

Büyük ölçüde ABD'nin çabaları sonucu gerçekleşen Dayton Anlaşmasından sonra da iki ülke arasındaki işbirliği sürdü. IFOR ve SFOR'da ABD en çok asker sayısıyla yer alırken, Türkiye de bu güce katkıda bulundu.

ABD bölgede güç dengesini kurmak için Boşnakları askerî açıdan güçlendirme politikası "Eğit ve Donat" (*Train and Equip*) programını da Türkiye'yle birlikte yürüttü. Türkiye programın "eğitim", ABD ise "donatım" kısmını üstlendiler.

Ankara'nın bu dönemde Tiran'la ilişkileri yakınlaşırken, Arnavutluk Balkanlardaki eski sosyalist ülkeler arasında ABD'yle ilişkilerini geliştiren ilk ülkelerden biri oldu. ABD siyasal olarak ilişkilerini geliştirdiği, hatta bazı üslerini kullandığı bu ülkenin Türkiye'yle ilişkilerinde silah satışı, askerî birliklerin ve subayların eğitimi gibi yeni alanların oluşmasını destekledi.

Balkanların yeni bağımsızlığını kazanmış ülkesi Makedonya konusunda Türkiye-ABD işbirliği daha da belirgindi. Hem Türkiye hem de ABD bölgedeki istikrarın sürmesi açısından Makedonya'nın varlığının korunmasına büyük önem verdiler. Her iki ülke de Bosna'daki çatışmaların daha güneye, Makedonya'ya sıçraması konusundaki kaygıları paylaşıyorlardı. Bu yüzden, Türkiye ABD'ye Makedonya-Yugoslavya sınırına asker yerleştirmesi konusunda çağrıda bulununca, o dönemde Balkanlara kara gücü gönderme konusunda isteksiz olan ABD, söz konusu iki ülke arasına yerleştirilecek az sayıda bir kuvvetin caydırıcı olacağını düşünüp, resmen tanımadığı bu ülkeye yaklaşık 500 askerden oluşan BM Önleyici Kuvveti (UNPREDEP) gönderdi.

Kosova Sorunu ve Yugoslavya'nın Bombalanması

ABD için Kosova sorunu birkaç açıdan önem taşıyordu. İlk olarak, bu sorun Balkanlardaki istikrarı bozma potansiyeli taşıyordu. İkinci olarak, ABD Kosova üzerinde denetim kurarak hem Yugoslavya hem de Makedonya'daki gelişmeleri etkileyebiliyordu. ABD gerek Tiran yönetimi, gerekse Kosova'da İbrahim Rugova liderliğinde örgütlenen pasif direniş hareketi üzerindeki etkisini sürdürerek yaklaşık 10 yıl boyunca buradaki rahatsızlığın çatışmaya dönüşmesini engelleyebilmişti.

Fakat Şubat 1998'den itibaren, pasif direnişin yerini UÇK (*Ushtria Çlirimtare Kosoves*) öncülüğündeki silahlı mücadele alınca, ABD, bir yandan Temas Grubu (ABD, Rusya, Fransa, İngiltere, İtalya) ülkeleriyle toplantılar düzenlerken, öte yandan da yoğun bir diplomatik girişim başlattı. Bu çerçevede, Fransa'da Rambouillet'de yapılan ve Kosova'ya uluslararası bir kuvvetin yerleştirilmesi gibi önerilerin ortaya atıldığı görüşmelerden de bir sonuç alınamayınca, ABD önderliğinde NATO ülkelerine ait uçaklar, 24 Mart 1999'dan itibaren Yugoslavya'yı bombalamaya başladı (bkz. s. 509 ve 511-513).

Türkiye'nin Kosova politikası kendisine özgü nedenlerle (Kürt sorunu), Bosna sorunundaki kadar aktif olmadıysa da, izlenen politika açısından ABD'yle bölgede sürdürülen işbirliği burada da devam etti. ABD bombardımana başladığında Türkiye de bölgeye F-16 uçaklarını göndererek, önce gözleme ve koruma uçuşlarında yer aldı, sonra da harekatlara katıldı. Yugoslavya'nın direnci sürdükçe, bombardımanı ağırlaştırmak isteyen ve bir kez operasyona başlayınca istediğini kabul ettirmeden çekilmenin getireceği siyasal sonuçları kabul edemeyecek olan ABD, Türkiye'deki üsleri de kullanmak istedi. Bunun üzerine Türkiye Bandırma ve Çorlu'daki üslerini ABD'nin kullanımına açtı ve öncü ABD yer personeli buralara gelmeye başladı. Fakat Yugoslavya'nın Raumbouillet'de belirlenen hükümleri kabul etmesi üzerine bombardıman sona erecek ve bu üslerin kullanımına gerek kalmayacaktır.

Askerî müdahaleden sonra Kosova'da konuşlandırılan ve Türkiye'nin de katkıda bulunduğu KFOR'la birlikte ABD, Bosna'dan sonra buraya da askerî olarak yerleşti.

Bunların yanında, Türkiye, ABD'nin girişimiyle başlatılan Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi (GAİK) ve ABD'nin gözlemci statüsünde bulunduğu Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Gücünde de yer alarak bölgenin istikrarına katkıda bulundu.

İşbirliğinin Nedenleri

Bir defa, Türkiye ile ABD'nin tarihsel, siyasal ve kurumsal olarak bir işbirliği gelenekleri vardı ve Türkiye, tıpkı Orta Doğu'da olduğu gibi coğrafi konum ve sahip olduğu siyasal, insani ve kültürel bağlar açısından, ABD'nin işbirliği yapması için çok uygun bir müttefikiydi.

İkinci olarak, ABD'nin bölgede desteklediği ve yanında yer aldığı taraflar, Türkiye'nin de desteklediği ve ilişkilerinin iyi olduğu Boşnaklar, Arnavutlar ve Makedonya gibi ülke ve halklardı. Dolayısıyla, bu durum ABD için Türkiye'yi son derece uygun bir bölgesel ortak haline getirdi.

Üçüncü olarak, Türkiye ve ABD bölgedeki sorunların çözümü için kullanılacak yöntemler konusunda da genelde hemfikirdiler. Bosnalı Sırplara karşı kuvvet kullanılması, Bosna-Hersek'in silahlandırılması, Makedonya'nın toprak bütünlüğünün korunması, bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi bunlar arasında yer aldı.

Türkiye açısından ise ABD'yle Balkanlarda girişilen işbirliğinin getirdiği kazançları şöyle sıralamak mümkündür:

İlk kazanç, iki ülke arasındaki ilişkilerde Türkiye'nin önem ve ağırlığının artmasıydı. Başkan Clinton Kasım 1999'daki Türkiye gezisinde "Kore'den Kosova'ya dek" Türkiye'nin ABD'nin yanında olduğundan söz edecekti (*Hürriyet*, 17.11.1999).

İkincisi, ABD'yle Balkanlarda girdiği işbirliği, Türkiye'ye bu bölgede daha geniş bir hareket alanı kazandırdı. Böylelikle, Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya'yla ilişkileri daha da gelişti ve derinleşti.

Üçüncüsü, bu ağırlık artarken, ABD desteği sayesinde Türkiye gerek Batı'nın gerekse bölge ülkelerinin ancak minimum bir direnciyle karşılaşma şansına sahip oldu.

Dördüncüsü, bu sayede, Türkiye bölgede AB'yle ve Rusya'yla birlikte hareket eden Yunanistan'a karşı üstünlük sağlamış oldu.

Böylece ABD 1991 ve 1998-2000'de Irak, 1995 ve 1999'da Bosnalı Sırplar ve Yugoslavya'ya karşı güç kullanırken bir yanda İncirlik, bir yanda da Çorlu'daki üs ve havaalanlarını kullanmaya ihtiyaç duyuyor, ayrıca Türkiye Bosna ve Kosova'daki SFOR ve KFOR kuvvetlerine asker gönderebiliyordu ve ABD için bu konumda Türkiye'den başka bir ülke bulunmuyordu.

C) Türkiye-AB İlişkileri ve ABD

Türkiye'nin batı Avrupa ülkeleriyle ve AB'yle ilişkileri, ABD'yle ilişkilerine göre özellikle 1990'larda çok daha sorunlu oldu ve Türkiye bir parçası olduğu bu bölgeden siyasal olarak uzaklaştı. ABD, 1990'lar boyunca Türkiye'nin AB'ye üyeliğini destekledi ve gerek ABD dışişleri bakanları, gerekse Clinton, AB yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde bu konuyu gündeme getirdiler.

ABD bu konudaki girişimlerini, 1995'te Türkiye'nin AB'yle Gümrük Birliğinin onaylanması sırasında ve AB'nin Aralık 1997'deki Luxembourg ve Aralık 1999'daki Helsinki zirvelerinden önce Türkiye'nin aday ilan edilmesi sürecinde de sürdürdü. ABD'li yetkililer, bazen Avrupa Parlamentosunun önde gelen üyeleriyle görüşerek, bazen ABD büyükelçileri aracılığıyla girişimlerde bulunarak kulis faaliyetlerinde bulundular. ABD'nin bu 3 önemli girişimi içinde, Luxembourg zirvesinde istediği sonuca ulaşamaması, AB'nin kendi çıkarlarıyla uyuşmadığında Washington'dan gelen telkinlere uymayacağını göstermesi açısından önem taşıyordu.

ABD'nin, Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemesi ve hatta bu konuda doğrudan girişimlerde bulunmasının nedenleri şöyle sıralanabilir:

1) AB'ye tam üyelik Türkiye'nin Batı bağlantısını kesinleştirecekti. ABD Türkiye'de radikal İslamcı bir rejimin kurulmasını ya da Türkiye'nin Avrupa'dan daha da uzaklaşmasını istemiyordu. Böyle bir gelişme Orta Doğu'daki bütün dengeleri altüst edeceği gibi Orta Asya ve Kafkasya'yla Batı arasındaki bağlantı da kesilecek ve enerji hatlarının geleceği ve ABD'nin buradaki etkinliği tehlikeye düşecekti.

2) Türkiye daha önce de değinildiği gibi, ABD'yle uzun süredir çok yakın bağlara sahipti ve bu 1990'larda daha da yoğunlaşmıştı. Bunun da kısa sürede değişmesi olanaklı değildi. ABD, kendisine bu kadar yakın bir müttefikinin AB içinde yer almasını desteklemeyi çıkarlarına uygun görüyordu. ABD, Türkiye'nin de tam

üye olmasıyla, İngiltere'den sonra kendisiyle yakın ilişkileri olan bir ülkenin daha AB'de bulunmasını sağlayabilecek ve bu bütünleşme hareketiyle bağlarını artırabilecekti.

3) ABD 1990'larda Avrupa-Atlantik Topluluğu kavramı çerçevesinde, Avrasya'yı kendisine bağlamak istiyordu. Türkiye coğrafi olarak bu geniş alanın bağlantı noktasında yer alıyordu.

4) Türkiye'nin üyeliği gerçekleşirse AB'nin homojen yapısı kaybolacak, alanı ve kapsamı genişleyecek, böylece yekpare bir blok olma özelliğinden uzaklaşacaktı.

5) AB, daha sonra ele alınacağı gibi, bu dönemde kendi güvenlik yapılanmasına gidiyordu ve Türkiye'nin tam üyeliği onun, Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) içinde de yer almasını sağlayacaktı. ABD, özellikle savunma alanında işbirliği yaptığı Türkiye'nin BAB içinde bulunmasını istiyordu. Böylece, BAB ya da onun yerine geçecek bir Avrupa savunma yapılanması ile NATO arasındaki bağlantı daha sıkı olabilecekti.

Kuşkusuz, AB'nin sırf ABD'nin isteği üzerine Türkiye'yi tam üye olarak kabul etmesi olanaklı değildi ve bu nokta Washington ve Ankara tarafından da bilinmekteydi. Fakat 1990'larda ABD'nin diplomatik girişimleri AB'nin Türkiye'yi tamamen dışlamasını önleyici bir etkide bulunmuştu.

Ç) Türkiye-ABD İlişkilerinde Kafkaslar, Orta Asya ve Enerji Hatları

1990'larda Türkiye ile ABD'nin Kafkaslara ve Orta Asya'ya yönelik politika hedefleri bazı açılardan kesişti ve her iki ülke için de önem taşıyan yeni ve daha önce denenmemiş bir işbirliği alanının doğmasına neden oldu. Birbiriyle bağlantılı bu iki bölge, aslında hem Türkiye hem de ABD için yeni alanlardı ama Türkiye dil, din, kültür gibi faktörler nedeniyle bu ülkelerle daha hızlı bir şekilde bağlarını geliştirme olanağına sahipti ve bu politikası ABD tarafından desteklendi.

ABD'nin Orta Asya'ya yönelik ilgisi 1990'lar boyunca bir artış gösterdi. Rusya'nın 1993'ten itibaren "Yakın Çevre" doktriniyle (bkz. **Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin"** kutusu, s. 542) bölgedeki etkinliğini artırmaya çalışması, Avrupa Birliğinin Avrupa Taşıma Koridoru *(Transport Corridor Europe Caucasus Asia-TRACECA)* ve Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşıma *(Interstate Oil and Gas Transport Europe-INOGATE)* projelerini ortaya atması, Çin'in özellikle Kırgızistan'la ilişkilerini geliştirmeye çalışması ABD'nin bölgeye yönelik ilgisinin artmasına yol açan diğer etkenlerdi. ABD Kafkas ve Orta Asya ülkelerinin 1994'te Barış İçin Ortaklık (BİO bkz. **NATO'nun Genişlemesi** kutusu, s. 309) programı içine alınmasını sağladı, özellikle Kazakistan ve Özbekistan gibi bölgenin en önemli iki ülkesine ekonomik ve askerî yardımda bulunmaya başladı ve onlarla siyasal ilişkilerini yoğunlaştırdı. ABD Dışişleri Bakanlığı 1998'de burayı ABD'nin "stratejik" ve "yaşamsal" çıkarları açısından önemli bir bölge olarak ilan etti.

Kısaca belirtmek gerekirse, bölge ABD için şu açılardan önem taşıyordu.

1) Stratejik açıdan, başta Brzezinski olmak üzere birçok stratejist dünya güç mücadelesinin merkezi olarak bu bölgeyi gösteriyorlardı ve burada egemenlik kuracak bir gücün uluslararası alanda büyük üstünlük sağlayacağını ileri sürüyorlardı. Za-

ten bu jeopolitik kuramların eskiden beri ileri sürdüğü bir hususdu (bkz. **Jeopolitik Kuramlar** kutusu, cilt 1, s. 562). Bölge ayrıca Orta Doğu'ya yakın olması açısından da önem taşıyordu.

2) Özellikle Azerbaycan'da uzun süredir petrol bulunduğu biliniyordu ama yapılan araştırmalar Hazar Havzası denen bölgede çok daha büyük enerji rezervlerinin bulunduğunu ortaya koymuştu. Örneğin, ABD Enerji Bakanı Bill Richardson Hazar bölgesinin kendilerini Orta Doğu petrolüne bağlı olmaktan kurtaracağını açıklamıştı.

3) ABD için Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin yeniden Rusya'nın denetimi altına girmemeleri, ayrıca bölgede İran'ın, Afganistan'ın ve Çin'in etkinliğinin önlenmesi önem taşıyordu.

4) Bu ülkelerde demokrasinin gelişmesi, serbest pazar uygulamalarına geçilmesi, etnik çatışmaların önlenmesi, nükleer silahların ve bu silahların yapımında kullanılan maddelerin denetim altına alınması ABD'nin önem verdiği bir konuydu.

Daha önce görüldüğü gibi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Doğu bölgesi üzerindeki denetimini sağlamlaştıran ABD, yeni ortaya çıkan bu alandaki boşluğu doldurmak için hızla harekete geçti. ABD kökenli dev petrol şirketleri (Chevron, Exxon, AMOCO gibi) bu bölgede yapılan hemen her anlaşma ve konsorsiyumda en yüksek paylarla yer alırken, siyasal olarak da Washington Türkiye aracılığıyla Kafkaslar ve Orta Asya'daki etkinliğini kurmaya başladı. Böylece, Orta Doğu petrolü ve doğal gazından sonra, bilinen ve yeni teknolojilerle Hazar Havzasında bulunan petrol ve doğal gaz yataklarının denetimi de büyük ölçüde ABD'nin eline geçti.

Türkiye ile ABD'nin Kafkasya ve Orta Asya'da aynı hedeflere sahip olduğu ve işbirliği yaptığı konular şöyle sıralanabilir:

-Rusya'ya bu bölgede siyasal olarak belli bir hareket alanı bırakmakla birlikte, boru hatlarının yalnızca bu ülkenin denetiminde olmasının engellenmesi,

-İran'ın dinsel ve siyasal etkinliğinin önlenmesi, bölgede İslamî radikalizmin güçlenmesinin engellenmesi,

-Bölgedeki petrol ve doğal gazın İran üzerinden Körfez'e inmesinin engellenerek, Türkiye üzerinden Ceyhan'a ulaşmasının sağlaması,

-Türkiye'nin siyasal, ekonomik, askerî, kültürel açıdan bölgede etkili olması ve Türkiye'nin bu ülkeler açısından model olarak kabul edilmesi,

-Her iki ülkenin de, Rusya'nın Hazar Denizini "göl" olarak değerlendiren yaklaşımına karşı çıkması (bkz. **Hazar'ın Hukuksal Statüsü** kutusu, s. 433).

Bununla birlikte, iki ülkenin çıkarlarının uyuşmadığı bazı gelişmeler de yaşandı. Bunlar da şöyle sıralanabilir:

-Ermeni-Azeri çatışmasında ABD'nin Ermenistan'ı kollamaya çalışması ve Azerbaycan'a yardımı askıya alması,

-ABD yönetiminin Bakü-Ceyhan hattını desteklemesine karşın, İran dışındaki diğer hatları da desteklemesi ve bunun da söz konusu hattın önemini ve yapılabilirliğini azaltması, ayrıca, Bakü-Ceyhan'ı fazla maliyetli bulan ABD petrol şirketlerine söz geçirememesi,

-ABD'nin zaman zaman Rusya'nın bölgede rahat hareket etmesine izin veren tutumu. Özellikle Rusya'nın AKKA anlaşması gereğince yapması gereken kuvvet indirimine uymamasına ABD'nin göz yumması.

Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Açılması ve ABD

Bu dönemde, Türkiye bu bölgelerdeki Türkî kökenli halklarla dilsel, dinsel, kültürel ve tarihsel bağlara dayanarak etki sahibi olmaya çalışıyordu. ABD de birçok açıdan Türkiye'nin bu bölgeye açılımını desteklerken her iki ülkenin çıkarları şu noktalarda kesişiyordu:

Siyasal açıdan bu ülkelerin, Rus ve İran etkisinden uzak durmaları, Türkiye'yle siyasal ve askerî bağlantılarını güçlendirmeleri **ABD** tarafından desteklenen gelişmelerdi. Bu yüzden ABD, askerî alanda, tıpkı Balkanlarda ve Orta Doğu'da olduğu gibi bu bölgede de Türkiye'yle işbirliğine gitti. Bir yandan, Tacikistan dışındaki bölge ülkeleri 1994'te NATO çerçevesinde Barış İçin Ortaklık (BİO) programı içine alınır ve bölge ülkelerinden birçok subay Türkiye'de eğitim görürken, Eylül 1997'de Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Rusya'nın da katılımıyla ABD ve Türkiye bir tatbikat yaptılar.

Kültürel ve *dinsel* olarak da ABD Türkiye'nin bölgeye açılımını destekledi. Bu ülkelerin Kiril alfabesinden Latin harflerine geçmeleri, Türkiye'nin bölgeye din adamları ve Latin harfleriyle yazılmış Kur'an göndermesi ABD tarafından desteklenen girişimlerdi. Bu noktada, özellikle 1990'larda bölgeye yönelik radyo yayınlarına başlayan İran'ın radikal İslam anlayışının yerine, Türkiye'nin laik ve devlet denetimindeki din anlayışının bu bölgede benimsenmesi de ABD tarafından tercih edildi. Bu yüzden ABD'nin bu bölgelerde Fethullah Gülen'in okullarının yayılmasına destek olduğu yolunda yoğun iddialar da ortaya atıldı. Örneğin, Gülen'in ABD'nin eski Türkiye Büyükelçisi Morton Abramowitz ile görüşüp "ABD Dostluk Köprüsü" adı altında Özbekistan'a 70 öğretmen yolladığı ileri sürüldü (*Yeni Şafak*, 25.6.1999).

İktisadi açıdan, ABD bu ülkelerin serbest pazar ekonomisine geçmesini istiyor ve Türkiye'nin 1980 başında yaşadığı deneyimi bu ülkelere aktarabileceğini düşünüyordu. Bu çerçevede Türkiye'yle birlikte bu ülkelerin ruble bölgesinden çıkmalarını teşvik etti. Yine ABD bu bölgeye ekonomik olarak girerken Türkiye'nin ve Türk işadamlarının yardımına ihtiyaç duydu.

ABD 1997'den itibaren Rusya'nın bu bölgeye yönelik politikasına karşı daha kararlı bir tutum izledi ve Rusya'yı uyararak bölge ülkelerini daha bağımsız tutum almaya teşvik etmiş oldu. ABD Kongresi için hazırlanan bir raporda belirtildiği gibi, Türkiye'nin bölgede artan etkisinden rahatsız olan Rusya, İran'la ilişkilerini yakınlaştırmaya başladı ve burada ABD-Türkiye ve Rusya-İran şeklinde yeni bir rekabet ortamı oluştu. 1999 sonunda, ABD'nin desteğiyle Türkiye, Kafkaslar için bir İstikrar Paktı projesini ortaya atarak bölgedeki ağırlığını artırmaya çalıştı.

Boru Hatları ve ABD'nin Tutumu

Hazar Havzasındaki petrolün Bakü'den Ceyhan'a uzanan bir hatla Türkiye'ye taşınması 1990'larda Türkiye-ABD işbirliğinin en önemli konularından bir oldu.

ABD'nin bu konudaki politikasının ana hatları şöyle belirtilebilir:

-Boru hatları sorunu petrolün en kısa yoldan uluslararası pazarlara ulaştırılmasının ötesinde ABD'nin Avrasya politikasının stratejik bir ayağını oluşturuyordu ve bu yüzden politikasını kısa vadeli şirket kârları üzerine değil uzun vadeli stratejik görüşler üzerine kurdu.

-Orta Asya ve Kafkasya'daki ülkelerin siyasal olarak birbirlerine bağlanması ve yüzlerinin ABD'ye dönük olması.

-Bölgedeki petrolün birden fazla hatla taşınması. Büyük petrol şirketlerinin de savunduğu bu politikanın altında yatan temel amaç, petrolün dünya pazarlarına güven içinde ve kesintisiz biçimde ulaşmasıydı.

-Rusya'nın enerji hatları üzerindeki tekelinin kırılması, bölge ülkelerinin Rusya'ya bu konudaki bağımlılıklarının azalması.

-İran'ın boru hatları konusunda devre dışı tutulması.

ABD'nin, Türkiye'ye enerji konusundaki ilgisi iki alanda yoğunlaşıyordu. Bunlardan biri Türkiye'deki enerji yatırımlarıydı. Bu konu ekonomik ilişkiler çerçevesinde ele alınacaktır. Diğeri ise "Doğu-Batı Enerji Taşıma Koridoru" olarak tanımlanan petrol ve doğal gaz boru hatlarının dünya pazarlarına ulaştırılmasıydı.

1990'ların ikinci yarısında, ABD'nin hem bölgedeki enerji hatları konusundaki girişimleri hız kazandı, hem de buna paralel olarak Türkiye'yle bu konuda yaptığı işbirliğinde bir artış görüldü ve 1995'ten itibaren Bakü-Ceyhan projesine destek vermeye başladı. Ardından, Mayıs 1998'de Hazar Denizi Girişimini başlattı, Haziran 1998'de Başkan Clinton bir özel temsilci atayarak bu konuya verdiği önemi vurguladı.

Türkiye açısından en önemli konu ABD'nin Bakü-Ceyhan hattına verdiği destekti. Yalnız, yukarıda da belirtildiği gibi, ABD bu desteği birden fazla boru hattı çerçevesinde veriyor, yani alternatif hatları da destekliyordu. Bununla birlikte uluslararası petrol, taşımacılık ve finans kuruluşları, yapım maliyeti 2.4 milyar dolar tutan bu hattı ekonomik olarak kârlı bulmuyorlardı ve ABD yönetiminin bu projeye verdiği siyasal destek bu yüzden önemliydi.

ABD özellikle 1998-99'da Bakü-Ceyhan'ın gerçekleşmesi yolundaki çaba ve girişimlerini artırdı. Bu girişimler sonucunda Ekim 1998'de Ankara'da, ABD enerji bakanının da katıldığı bir törende Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında Bakü-Ceyhan hattını Hazar petrolünü dünya pazarlarına taşıyacak temel hat olarak kabul eden Ankara Deklarasyonu imzalandı.

Kuşkusuz bu yöndeki en önemli gelişme Kasım 1999'da AGİT zirvesi için Türkiye'ye gelen Clinton'un "tanıklığında" Bakü-Ceyhan hattının yapımına ilişkin anlaşmanın imzalanmasıydı. ABD enerji bakanı bu anlaşmayı "siyasal bir zafer" olarak nitelendiriyor ve bunun "ABD'nin stratejik çıkarlarını geliştirecek stratejik bir anlaşma" olduğunu söylüyordu.

2000'e gelindiğinde, Hazar Havzasının Kazakistan kesiminde (Kaşagan'da) büyük petrol yataklarının bulunması hem Türk hem de ABD'li yetkililerin buradaki petrolün Azerbaycan'a aktarılarak Bakü-Ceyhan projesi içine alınması ve böylece bu hattan taşınacak petrol miktarının artarak ekonomik açıdan daha kârlı olacağı yolundaki beklentilerini artırdı. Bu bağlamda, Nisan 2000'de ABD Eximbankının bu hattı yapımına katkıda bulunacağının açıklanması ABD'nin bu projeye verdiği desteğin sürdüğünü gösteriyordu. Bu destek uzun bir bekleme süresinin sonunda, ancak 2003 başında hattın yapımına başlanması ve tamamlanarak Haziran 2006'da ilk petrolün Ceyhan'a ulaşmasıyla gerçeklik kazanacaktır.

Türkiye ve ABD özellikle Bakü-Ceyhan boru hattı konusunda işbirliği içinde görünürken, diğer enerji hatları konusunda anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı.

ABD açısından, bu ülke Türkiye'nin İran'la 1996'da yaptığı doğal gaz anlaşması

ve Rusya'yla yaptığı Mavi Akım projesinden rahatsızlık duyuyordu. Daha önce de değinildiği gibi, İran'la yapılan anlaşmaya, İran'ı ekonomik olarak güçlendirecek ve bölgedeki etkinliğini artıracak her türlü faaliyete karşı olduğunu söyleyerek itiraz ederken, Ankara Büyükelçisi Mark Parris Mart 1999'da Ankara toplanan İkinci Enerji Konferansında yaptığı konuşmada Trans-Hazar Boru hattının önceliğinin olması gerektiğini ve Türkiye'nin gerçekçi ve ticari açıdan yapılabilir projeler üzerinde yoğunlaşması gerektiğini söylüyordu. Buna rağmen, Türkiye 18 Kasım 1999'da imzalanan Bakü-Ceyhan anlaşmasından bir hafta sonra, Mavi Akım projesini (bkz. **Mavi Akım** kutusu, s. 548) gerçekleştirmek için bir İtalyan şirketiyle anlaştı.

Türkiye açısından bakıldığında Ankara Bakü-Ceyhan hattına ABD'nin verdiği destekten memnun olmakla birlikte bu konuda kendisini endişeye sevk eden bazı gelişmeler de vardı. Öncelikle, Bakü-Ceyhan'a verilen desteğe ve imzalanan anlaşmalara karşın uygulamada önemli bir gelişme yaşanmıyordu. Hatta, birçok uzman 1990'lar boyunca petrol fiyatlarının düşük seyretmesi ve Azeri petrolünün miktar olarak yetersizliği gibi etkenler nedeniyle bu hattın gerçekleşmeyeceğini ileri sürüyordu.

Bu kuşkuların yanında, ABD'nin "çoklu boru hatları" politikası çerçevesinde Balkanlar ötesi hatlara destek vermesi Türkiye'yi rahatsız etti. Bunlardan özellikle, Hazar'dan Rusya'nın Karadeniz'deki Novorossisk limanına gelecek petrolün buradan tankerlerle Bulgaristan'ın Burgaz limanına taşınması ve inşa edilecek bir boru hattıyla Ege'deki Dedeağaç'a (Aleksandrupolis) taşınması projesi Bakü-Ceyhan hattını zorlaştırdığı ve Boğazlar kozunu da elinden aldığı için Türkiye'yi rahatsız ediyordu. Diğeri ise, ABD Ticaret Bakanlığının Türkiye için önerdiği, Katar ve Mısır'daki doğal gazın İsrail ve Ürdün üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması projesiydi.

Ayrıca, Türkiye'nin Bakü-Supsa hattının Bakü-Ceyhan'a bağlanması önerisi ABD'den destek görmemişti. Bununla birlikte, ABD'nin bu konuyla ilgili hemen her açıklamasında Bakü-Ceyhan'ı desteklediğini belirtmesi ve bu yöndeki çabalarını sürdürmesi, bu hattın bir seçenek olarak kalmasına yol açtı ve iki ülke arasındaki ilişkilerde ABD'nin Türkiye'ye verdiği önemli bir destek olarak gösterildi. (Boru hatları konusunda ayrıca bkz. s. 431 vd.). 1990'lar boyunca sürüncemede kalan hattın temeli 20.09.2002'de atılmış ve 1,4 milyar dolara malolarak Şubat 2005'te tamamlanacağı öngörülmüştür.

Ermeni-Azeri Çatışması ve ABD

Kafkaslar ve Orta Asya konusunda genelde politikaları örtüşen Türkiye ile ABD, Ermeni-Azeri çatışmasında çok farklı yaklaşımlara sahip oldular. Aslında hem coğrafi konumu, hem de sahip olduğu doğal kaynaklar ve nüfus açısından çok daha önemli bir ülke olan Azerbaycan bu dönemde, Ermeni diasporasının girişimleriyle neredeyse ABD'nin dışladığı diğer ülkelerin konumuna düşmüştü.

Karabağ konusunda çıkan anlaşmazlık ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a abluka uygulaması sonucu, ABD'deki Ermeni lobisi harekete geçerek Azerbaycan'a ekonomik yardım yapılmaması kararını aldırdı. Özgürlüğü Destekleme Yasası (*Freedom Support Act 907*) denilen bu yasaya göre, Ermenistan'a ekonomik abluka uyguladığı gerekçesiyle ABD 1992'de Azerbaycan'a yapılacak her türlü insanî yardımı askıya aldı. ABD yönetim çevreleri de zaman zaman, Ermenistan'ın Azeri topraklarının yüzde 20'sini işgal altında tuttuğunu ve Azerbaycan'a haksızlık yapıldığını kabul ediyordu. ABD

yönetimi bu yüzden hükümet dışı yardım kuruluşları (NGO'lar) aracılığıyla Azerbaycan'a yardım sağlamayı sürdürdü. Zaten ABD Kongresi de 1996'da, hükümet dışı kuruluşlardan Azerbaycan'ın aldığı yardımın yetersiz olduğuna karar verirse Yönetimin bu ülkeye yardımda bulunması kararını alarak bu uygulamayı daha da gevşetti.

ABD Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ablukaya da itiraz edip sınırı açması için girişimlerde bulunduysa da, Azerbaycan'la ilişkileri olumsuz etkileyeceği ve iç politikada sorunlar yaratabileceği için Türkiye bu yaklaşıma karşı çıktı.

Azeri-Ermeni çatışması Türk-ABD ilişkilerinde sessiz bir anlaşmazlık noktası olmayı dönem boyunca sürdürdü.

IV) Türkiye-ABD İkili İlişkilerinin Gelişimi

A) Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı

Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA)

Hatırlanacağı gibi, Türkiye ile ABD arasında 1980'de imzalanan SEİA 1987'de bir Ek Mektup'la 1985'ten itibaren 5 yıllığına uzatılmıştı. 17 Aralık 1990'da süresi dolacak olan SEİA, taraflar 3 ay önceden sona ermesi yolunda ihbarda bulunmadıkları için 1990'da kendiliğinden 1 yıl uzadı. Bundan sonra, 1990'lar boyunca Türkiye SEİA'nın hemen her uzatılma döneminde, anlaşmada değişiklikler yapılması yönünde öneriler ortaya attıysa da, herhangi bir değişiklik yapılmasını sağlayamadı.

Türkiye'nin bu yöndeki en önemli girişimi Soğuk Savaş'ın hemen ardından, yeni uluslararası koşullar altında gündeme geldi. 18 Aralık 1992'de süresi sona erecek olan anlaşmayı Türkiye bitirmek istememekle birlikte, uluslararası alanda yaşanan derin değişiklik nedeniyle SEİA'nın yeniden görüşülmesini istedi. Türkiye, geçmişte ABD yönetiminin, 7/10 oranının kaldırılması için çalışılacağı, askerî yardımın artırılacağı gibi güvenceleri yerine getirmediğini söylüyordu. Bu yüzden de şu taleplerde bulundu:

-SEİA Türkiye'deki NATO'ya tahsis edilmiş Türk-Amerikan ortak tesislerinin statüsünü de düzenlemektedir ve bunların sayısı azalırken, İncirlik üssünün kapasitesi artırılmış, Körfez Savaşında NATO tarafından ama NATO amaçları dışında kullanılmıştır. Bu konuda yeni bir düzenlemeye gidilmelidir.

-Çekiç Güç de SEİA'nın içine alınmalıdır.

-Savunma sanayii alanında teknoloji transferi yapılmalı, ABD eğitim tesisleri Türklere de açılmalı, ABD ihtiyaç fazlası malzemenin müttefiklere sevk edilmesinde Türkiye'ye öncelik tanınmalıdır.

Türkiye'nin temel amacı, ABD'nin bütçe kısıtlamalarını ileri sürerek yardımı azaltmasını önlemek ve kredilerin piyasa koşullarıyla verilmesi gibi uygulamaları düzeltmekti. Fakat bu değişikler gerçekleşmediği gibi, özellikle yardım konusunda daha da geriye gidildi.

Ocak 1993'ten itibaren ABD'de Clinton yönetimi göreve başlayınca, Türkiye SEİA konusunda bir girişimde daha bulundu ve 1987'de Ek Mektup'la verilen güven-

celerin anlaşmaya dahil edilmesini istedi. Fakat Türkiye'nin beklentilerinin tersine, eskiden Kongre Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardımda 7/10 oranını gözetir ve Yönetim buna karşı çıkarken, yeni Yönetimin bizzat kendisi bu oranı önerdi. Bundan sonra, 1994'te Mümtaz Soysal'ın dışişleri bakanlığı döneminde, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yardımda faiz oranlarını yükseltmesi üzerine SEİA'nın gözden geçirileceği uyarısı yapıldı ama yine herhangi bir değişiklik olmadı. Hatta, 1996'da Erbakan'ın başbakanlığındaki Refahyol hükümeti de SEİA'yı herhangi bir düzenleme önerisi bile getirmeden onayladı.

Dolayısıyla, ABD'nin, varolan koşullarla Türkiye'den istediklerini elde edebildiği bir ortamda, yeni sorun ve isteklerle karşılaşmak istememesi yeni bir anlaşma yapılması olasılığını ortadan kaldırdı.

ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı

Truman Doktriniyle başlayan ABD yardımı Soğuk Savaş döneminde, Türkiye ve Yunanistan'ı Doğu Blokuna karşı askerî ve ekonomik açıdan güçlendirme amacını taşıyordu. Soğuk Savaş bitince bu ülkelere yapılan askerî ve ekonomik yardımın amacı ve işlevi ABD içinde de tartışılmaya başlandı. Bu dönemde, bu konuyla bağlantılı olarak ABD açısından önemli bir iç gelişme, 1990'ların başlarında Kongre'nin hem dış yardımda hem de Dışişleri Bakanlığı bütçesinde büyük oranda kesintiye gitmesi oldu. Ayrıca, Clinton yönetimi Soğuk Savaş koşullarına göre düzenlenmiş olan 1961 tarihli Dış Yardım Yasasının yeni döneme uyarlamak amacıyla 1994'te "Barış, Refah ve Demokrasi Yasası"nı Kongre'ye sundu. Bu yasa, komünizmin ve SSCB etkisinin yayılmasının önlenmesi gibi kaygılarla yardım yapılması esasına dayanırken yeni yasa sürdürülebilir gelişmeyi desteklemek, demokrasiyi geliştirmek, insani yardım sağlamak, barışı desteklemek ve ticaret ve yatırım aracılığıyla büyümeyi teşvik etmek şeklinde 5 temel unsura dayanıyordu. ABD'li yetkililer Kongre'de yaptıkları konuşmalarda gelişmekte olan ülkelere yardım ederek büyüme ve ticareti artırmayı, böylece Amerikan şirketlerine yeni ihraç olanakları sağlamayı hedeflediklerini belirtiyorlardı. Ayrıca, ABD bu dönemde ekonomik yardımı bölgesel sorun ve çatışmaların çözümünde bir araç olarak da kullanmayı öngörüyordu. Yine, önemli bir nokta olarak doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın demokratikleşmesi ve bu ülkelerin liberal ekonomiye daha kolay geçebilmeleri için de yardım gerekli görülüyordu. İsrail ve Mısır'a yönelik yardımda herhangi bir kesinti olmayacağı öngörülürken, Türkiye 1990'ların ortalarından itibaren Yunanistan'la birlikte yardıma ihtiyaç duymayan ülke kategorisine alınıyordu.

Uluslararası alandaki bu gelişmeler Türkiye'ye yapılan yardımın biçimini, miktarını ve koşullarını doğrudan etkiledi. Oysa, Türkiye tam tersine Körfez Savaşından sonra ABD'den gelen yardımda artış beklentisi içindeydi ve bu ancak sınırlı olarak gerçekleşebildi. Gerek ABD'nin genelde dış yardım konusundaki politika değişikliği gerekse, Türkiye özelindeki gelişmeler nedeniyle bu konuda bazı değişiklikler yaşandı.

ABD 1961'den beri sürdürdüğü Askerî Yardım Programını (*Military Assistance Program-MAP*) 1989'da sona erdirirken onun yerini Pentagon'un yürüttüğü Dış Askerî Finansman (*Foreign Military Financing-FMF*) programı aldı. Ayrıca, Türkiye'nin ABD'den Ekonomik Destek Fonu (*Economic Support Fund-ESF*) kapsamında

aldığı yardım da silah alımlarını finanse etmek için kullandığı bir kaynağa dönüştü. Türkiye'nin 1990'larda ABD'den ESF aracılığıyla aldığı ekonomik yardım miktar olarak önemsiz bir hale gelirken, silah alımları büyük artış gösterdi (bkz. **ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı (1991-97)** tablosu, s. 285).

1990'larda ABD yardımıyla ilgili ilk önemli gelişme, Körfez Savaşı altbaşlığında bahsedildiği gibi, Yönetim'in Türkiye'ye 82.000.000 dolarlık bir acil yardımda bulunmasıydı. Doğrudan yardım kapsamında olmasa da ABD Türkiye'ye uygulanan tekstil kotalarında indirime gitti. 1992'de bir sonraki yılın yardım konusu Kongre'de görüşülürken Türkiye gibi üzerinde ortak üsler bulunan ülkelere ekonomik yardım öngörülmemişken, Senatör Robert Byrd'in girişimleriyle Türkiye'ye 125.000.000 dolarlık bir yardım yapılması kabul edildi ve bunda da Körfez Savaşında Türkiye'nin yarattığı olumlu havanın etkisi olmuştu. Ayrıca, bu sırada ne Yönetim ne de Kongre yardım konusunu önerirken ve görüşürken Yunanistan'la gözetilen 7/10 oranına atıf yapmadı ve bunu göz önüne almadı. Fakat 7/10 konusu 1993'ten itibaren yine gündeme gelecek ve bu kez, daha önceki uygulamalardan farklı olarak Yönetim Türkiye ve Yunanistan'a yardımı bu oranı gözeterek önerecektir (eskiden bunu Kongre belirlerdi). Yine, 1993'te bazı Senatörlerin ortaya attığı, Kıbrıs sorununun çözümü yolunda Türkiye somut adımlar atıncaya kadar yardımın durdurulması önerisi kabul görmedi ve özellikle ABD Dışişleri Bakanlığı bu yaklaşıma karşı çıktı.

ABD'nin Türkiye'ye yaptığı yardımın niteliğinde önemli bir değişiklik 1993'te Kongre'nin, NATO'ya yönelik tehdidin kalkması gerekçesiyle Türkiye ve Yunanistan'a verilen FMS kredilerinin hibe kısmını kaldırması ve tümünü krediye dönüştürmesi, ayrıca bu kredilerde de devletten devlete uygulanan faizin değil (yüzde 5), piyasa faiz oranlarının (yüzde 10-14) geçerli olması kararıydı. Bununla birlikte, FMS içindeki hibeler sona ererken, Türkiye'ye Güney Kanat Yardımı (*Southern Regional Amendment*) ve İhtiyaç Fazlası Malzeme (*Excess Defense Article*) çerçevesinde verilen askerî malzemenin miktarında büyük artış yaşanmıştır.

ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı (1991-97) (milyon $ olarak)

Askerî	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Hibe	500	475	–	–	–	–	–
Kredi	50	25	450	405	364	320	175
Ekonomik	250	75	125	120	50	33	22

Ayrıca, Türkiye'nin Çiller hükümeti döneminde girdiği Nisan 1994 krizi sonrasında, Clinton yönetimi kendi bütçesinde yer alan ve 1991 Körfez Savaşından sonra F-16 uçaklarının ikinci parti üretimi için oluşturulmuş olan Körfez Fonundan 1.2 milyar dolar vermeyi kabul etti.

ABD'nin Türkiye'ye yönelik yardımı özellikle 1994'ten sonra sorunlu hale gelmeye başladı. Bu dönemde, DEP milletvekillerinin tutuklanması ve bu partinin kapatılması Kongre'de Türkiye'ye yönelik eleştirilerin artmasına yol açtı. Aradan geçen zamanda Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki tutumu da unutulmaya başlan-

mıştı. Gerçi Yönetim Türkiye'nin Çekiç Güç'ün faaliyetine izin verdiğini ve stratejik konumda bulunan bir müttefik olduğunu bildirse de, bir yandan Rum lobisi öte yandan da bağımsızlıktan sonra bağlantılarını ve faaliyetlerini artıran Ermeni lobisi etkili oluyordu.

Örneğin, Haziran 1994'te Türkiye'ye yapılacak yardım Kongre'de görüşülürken "yardımın uluslararası hukuka aykırı kullanılmaması" hükmü eklendi. Yardımın yüzde 10'unun, Türkiye'nin insan hakları ve Kıbrıs konusunda yapacağı ilerlemeler konusunda ABD Dışişleri Bakanlığının hazırlayacağı rapora bağladı. ABD Dışişleri Bakanlığı hazırladığı raporda Türkiye'nin PKK'ya yönelik mücadelesinde insan hakları ihlalleri meydana geldiğini ama iç güvenliği sağlamak için öz savunmasını yapma hakkının da bulunduğunu ifade etti. Buna rağmen Türkiye yardımın bu yüzde 10'luk kısmını reddetti. (ABD benzeri bir koşulu Yunanistan'ın Yugoslavya'ya uygulanan yaptırımlara uyup uymadığı konusunda da getirdi ve bu ülke de koşullu yüzde 10'luk bölümü almayı reddetti).

Bu iki koşula (Kıbrıs ve insan hakları) ek olarak Kongre'nin bir de Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik olarak hava sahasını kapatması nedeniyle Hava Koridoru Yasası çerçevesinde ekonomik yardımda 5.000.000 dolarlık kesintiye gitmesi Türkiye'nin rahatsızlığını daha da artırdı.

1996 mali yılı için Yönetim Türkiye'ye 450.000.000 dolarlık askerî ve 100.000.000 dolarlık ekonomik (Ekonomik Destek Fonu-ESF) yardım önerdi. Bu kez de Kongre'de yardım 320.000.000 dolar askerî ve 33.000.000 doları ekonomik olmak üzere indirdi. (7/10 oranına uyulabilmesi için Yunanistan'a yapılan yardım da indirildi). Başkan Clinton ABD'nin ulusal çıkarlarını vurgulayarak Mayıs 1996'da, Ermeni ve Rum lobisinin büyük çabalarla tasarıya soktuğu İnsanî Hava Koridoru tasarısını kaldırdı.

1997'de Temsilciler Meclisi Altkomitesi Türkiye Ermeni soykırımını tanıyıncaya kadar, Yönetimin 60.000.000 dolar olarak öngördüğü ekonomik yardımın 22.000.000 dolarla sınırlı tutulması kararını aldı. Senato Altkomitesi ise, Türkiye'nin "sadık bir NATO müttefiki" olması ve "Çekiç Güç'ün uygulanmasında oynadığı önemli rol"den bahsederek askerî yardımı 175.000.000 ve ekonomik yardımı da 22.000.000 dolar olarak belirledi. Türkiye, koşula bağlanan ekonomik yardımın bu kez tümünü reddetti ve ancak bu koşul kaldırıldığında yardımı aldı.

ABD 1998 için 150.000.000 dolar tutarındaki Dış Askerî Satış (FMS) kredisinin 20.000.000 dolarını hibeye çevirirken, Türkiye, Güneydoğu Anadolu'daki projeler için kullanılması koşuluna bağlanan ekonomik yardımı ise geri çevirdi.

ABD yardımı konusunda önemli bir gelişme, Washington'un FMS kredilerini 1999'dan itibaren kesme kararı oldu. Kongre, Türkiye ve Yunanistan'ın kendi savunma harcamalarını karşılayabilecek ekonomik yeterliliğe sahip olduklarını ileri sürerek, bu tür yardımların NATO'nun yeni üyelerine verilmesi gerektiğini söyledi. Böylelikle, Türkiye ile ABD'nin "güçlendirilmiş ortaklık" adı altında ilişkilerinin yoğunlaştığı bir dönemde, önce hibe kaldırılıyor, ardından askerî krediler önce yıllık yüzde 10.5 gibi bir piyasa faiz oranında verilmeye başlanıyor, sonunda da bu program tamamen kaldırılıyordu.

Bununla birlikte, FMS kredilerinin sona ermesinin bazı olumlu yönleri de vardı. Bir defa, yardım konusu Kongre'ye geldiğinde Türkiye'nin yoğun eleştirilere maruz

kalması gibi bir durum ortadan kalkacaktı. İkincisi, Türkiye FMS kredisi aldığında silah alımını ABD'den yapmak zorunda kalıyordu. Bu alımları ABD'li yetkililer Türkiye adına yaptıkları için daha sonra ek maliyetler çıkabiliyor, bazen eski sistemleri almak zorunda kalabiliyordu. Üçüncüsü, genel bir değerlendirme olarak FMS kredileri ekonomik açıdan büyük yük oluşturmaya başlamıştı. Bileşik faiz hesaplamaları nedeniyle Türkiye 1990'larda yılda ortalama 400.000.000 doların üzerinde anapara ve faiz ödüyordu (örneğin, 1992'de 166.000.000 dolar anapara ve 269.000.000 dolar faiz). 2000'li yıllarda bu miktar 200.000.000'lar civarında olacaktır ve 2016'da ödemeler sona erecektir. Dördüncü olarak, Türkiye FMS yerine kendisine verilen ihtiyaç fazlası askerî malzemenin artırılmasını isteyebilecekti ki bu isteği aşağıda görüleceği gibi gerçekleşecektir. Hem, ihtiyaç fazlası silahlar ve askerî malzeme verilirken siyasal sınırlama da getirilmiyordu.

Sonuç olarak 1990'larda ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî ve ekonomik yardımda Kıbrıs sorunu, 7/10 oranının korunması gibi faktörler varlığını sürdürürken, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargo, uluslararası hukuka uygun kullanım gibi yeni faktörler ve koşullar da eklendi. Fakat yardım konusundaki en önemli gelişme, yardımın önce azalmaya başlaması ve sonra tamamen kesilerek ilişkilerdeki bir faktör olmaktan çıkmasıydı.

ABD Silah Satışı ve "Gizli Ambargosu"

Bu dönemde, Türkiye ABD'den dört kanaldan silah aldı. 1) Dış Askerî Satışlar (*FMS*); 2) Doğrudan Ticari Satışlar (*Direct Comercial Sales-DCS*); 3) Pentagon'un İhtiyaç Fazlası Askerî Malzemeyi vermesi (*Excess Defense Article-EDA*); 4) AKKA çerçevesinde elinden çıkardığı silahları *Cascading* denilen bir yöntemle vermesi (bkz. s. 207).

1990'dan itibaren Türkiye, bu kanallardan, daha önceki dönemlerde olmadığı kadar büyük oranlarda silah alımına gitti. Öyle ki, 1995'te Türkiye'nin ABD'den aldığı silahların toplam tutarı 536.000.000 dolarla en düşük miktarı oluştururken, 1997'de bu miktar 1.2 milyarla en üst noktasına ulaştı (bkz. **ABD'den Silah Alımları** (1990-99) tablosu, s. 287). Bunun nedeni bu dönemde PKK'ya karşı verilen mücadelenin hız kazanması, Türkiye'nin çevresinde meydana gelen istikrarsızlıklar, Suriye ve İran gibi ülkelerin Türkiye'yi vuracak füze sistemlerine sahip olmaya başlamaları ve Yunanistan'la girişilen silahlanma yarışıydı. ABD de bu dönemde stratejik işbirliği çerçevesinde, içteki bazı grupların tepkisine ve baskısına rağmen, Türkiye'nin savunma sistemlerini yenilemesi ve bölgesel bir güç olarak ortaya çıkmasını destekledi.

ABD'den Silah Alımları (1990-99) (toplam milyon $ olarak)

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
943	697	741	878	951	536	547	1.270	642	803

Türkiye bu dönemde ABD'den silah alımında iki önemli sorunla karşılaştı. Bunlardan biri, alınması düşünülen silahların bedelinin ödenmesiydi. Hibeler dışında bu sorun, silah şirketlerinin gerek ortak yatırım gerekse ABD yönetimi garantili

Eximbank kredisiyle aşılmaya çalışıldı. İkinci sorun ise özellikle, Yunan ve Ermeni lobileriyle insan hakları kuruluşlarının Türkiye'ye verilen ya da Türkiye'de ortak üretilen silahlar konusunda Yönetime yönelttikleri eleştirilerdi.

1995'te gerek insan hakları gruplarının baskıları, gerekse Kongre'nin karşı çıkması üzerine Türkiye'nin istediği Cobra saldırı helikopterinin satılması önlendi (Türkiye istediği 50 Cobra'dan 10'nu alabildi), ama Türkiye 4 milyar dolar tutması beklenen 145 helikopter üretilmesi ihalesini açınca, silah şirketleri baskılarını artırarak Başkana mektup yazdılar ve bu ihaleye katılma izni istediler. Yönetim hem Türkiye'yi daha fazla küstürmekten kaçındığı ama asıl önemlisi Avrupa ve İsrail-Rus firmaları avantaj kazanacağı için buna koşullu olarak izin verdi. Buna göre, ABD Dışişleri Bakanlığı Aralık 1997'de Türkiye'deki insan hakları ve demokrasinin gelişimini tespit etmeye yönelik olarak, olağanüstü halin kaldırılması, ifade özgürlüğünün sağlanması, düşünceleri yüzünden hapsedilen gazeteci ve milletvekillerinin serbest bırakılması, işkenceye son verilmesi ve işkence yapanların cezasız kalmaması, Türk yetkililerce kapatılan NGO'ların açılması, demokratikleşme ve siyasal katılımın genişletilmesi, güneydoğudaki çatışmalar yüzünden yerlerinden edilmiş olanların yeniden yerlerine dönmesi gibi 7 ölçüt getirdi. Türkiye bunlara uyduğu takdirde helikopterlerin satışına izin verilecekti.

Bir diğer ciddi sorun, ABD'nin Türkiye'ye ikisi hibe, diğeri kiralama yoluyla verdiği Perry sınıfı 3 fırkateynin teslimiinde ortaya çıktı. Bu 3 geminin teslim edilmemesi üzerine Türk basını durumu "gizli ambargo" olarak tanımlamıştı. Türkiye gemileri teslim almak için 480 kişilik personeli ABD'ye göndermiş fakat teslimat bir türlü yapılmayınca bu personelin orada bekleyişi Türkiye'ye 50.000.000 dolara mal olmuştu. Clinton yönetimi aynı yıl yapılacak seçimler ve Ocak 1996'da yaşanan Kardak bunalımı yüzünden teslimatı geciktirmişti.

Türkiye'nin, savaş uçaklarının uçuş sürelerini artıran tanker uçaklarının alım ve kullanımında da sorun yaşandı. Türkiye'nin ilk aşamada kiraladığı iki tanker uçağın teslimi, Yunan lobisinin girişimleri sonucu geciktiyse de bunlar Kasım 1995'te geldi.

Yine de, Türkiye'nin 1990'larda ABD'den çeşitli yollarla aldığı silahlar, sınırlı gecikmeler dışında, Türkiye'ye yönelik etkili ve kapsamlı bir ambargonun bulunmadığını ve aksine ABD'nin büyük miktarda silahı Türkiye'ye sattığını, hibe ettiğini ya da kiraladığını gösterdi. Bu yüksek miktardaki silah sevkiyatı öncelikle ABD'nin bu dönemde Türkiye'ye yaklaşımının bir göstergesiydi. ABD yönetimi Balkanlar, Kafkasya-Orta Asya ve Orta Doğu'da işbirliği yaptığı Türkiye'nin askerî açıdan güçlü olmasını istiyordu. Zaten ABD yönetimi kendisine içeriden yöneltilen eleştirilere karşılık olarak bu yaklaşımı kullanmıştı. Ayrıca, Türkiye'nin bu yüksek silahlanma projesinde, ABD şirketleri daha fazla pay sahibi olmak istemişler, bu yüzden de hem Kongre'de bazı üyelerden, hem de Yönetimden ve özellikle Savunma Bakanlığından bu yönde destek görmüşlerdi (bkz. **ABD'de Askerî-Endüstriyel Kompleks** kutusu, s. 289). Bu da Yönetimin gerektiğinde Kongre engelini aşabildiğini gösteriyordu. Türkiye ise ABD'yle işbirliğini, ordusunun modernizasyonunda bu ülkenin desteğini sağlayarak bir avantaja dönüştürmek istedi.

ABD'de Askerî-Endüstriyel Kompleks

Bu kavram ABD'deki silah sanayii, Pentagon, Kongre üçgeni içindeki bazı gruplar arasındaki çıkar ilişkilerini ve bunun dış politikadaki etkilerini anlatmak için kullanılır. Bazen "Çelik Üçgen" olarak adlandırılan bu yapıyı ilk kez dile getiren, 1961'de görevden ayrılırken yaptığı konuşmada ülkede bir askerî-endüstriyel kompleksin (AEK) bulunduğunu ve Yönetimin kendisini buna karşı koruması gerektiğini söyleyen Dwight Eisonhower olmuştu.

AEK'nin bir ayağında Pentagon, ikinci ayağında Boeing, Raytheon, Northrop Grumman, McDonnell Douglas, Lockheed-Martin, General Dynamics, Bechtel gibi dev Amerikan silah şirketleri, üçüncü ayağında ise silah sanayiinin yoğun olduğu eyaletlerin Kongre'deki temsilcileri yer alır. Buna ayrıca, çeşitli araştırma-geliştirme şirketleri, silah sektöründeki sendikalar ve bu şirketlere proje üreten bazı üniversiteler de eklenmektedir. Buradaki yapının özelliği Pentagon ile silah şirketleri arasındaki ilişkilerin niteliğidir. Çok sayıda emekli ya da görevinden ayrılmış Pentagon yetkilisi silah şirketlerinde çalışmakta ve aradaki organik bağı oluşturmaktadır. Bu bağların bir yandan ABD ordusunun silah alımı sürecini etkilediği, diğer yandan da Amerikan dış politikasını yönlendirdiği sıkça ileri sürülmüş bir hususdur.

ABD'nin Soğuk Savaş döneminde izlediği SSCB karşıtı politikanın bu kadar katı olması, ülkede bir komünizm korkusu oluşturarak silahlanma harcamalarının yüksek tutulması, özellikle nükleer silah alanında *"overkill"*i yaratması (yani, gereğinden fazla yok etme kapasitesine sahip olması), Vietnam savaşına neden olması ve savaşı uzatması gibi gelişmelerinden AEK sorumlu tutulmuştur.

(I. Uzgel)

B) Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Bu dönemde Türkiye ile ABD arasındaki ekonomik ilişkilerde öne çıkan konular Türkiye'nin tekstil ihracatında karşılaşmaya devam ettiği kısıtlamalar, ABD'nin Türkiye'de enerji, iletişim, GAP bölgesinde yapmayı düşündüğü yatırımlar, telif hakları sorunu ve genel olarak iki ülke arasındaki ticarette Türkiye aleyhindeki dengesizlikti.

Ticari İlişkiler

Türkiye 1980'lerin sonuna doğru ABD'yle ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve "daha az yardım, daha çok ticaret" yaklaşımını hayata geçirmek istemiş ama istediği sonucu alamamıştı. 1990'lara gelindiğinde ticari ilişkilerin hacminde bir artış sağlandıysa da bu kez söz konusu artış Türkiye'nin aleyhinde gelişmeye başladı. Bu gelişme kurumsal düzenlemeye de yansıdı ve 1993'te Karma Ekonomik Komisyon ve 1996'da İş Gelişme Konseyi kuruldu.

Bu konudaki en dikkat çekici gelişme, ABD Ticaret Bakanlığının Türkiye'yi 1995'te dünyanın gelişen 10 büyük pazarından biri olarak gördüğünü açıklamasıydı. Gerçi ABD, Türkiye'yi burada pazar olarak tanımlıyordu ama bu yaklaşım bile Türkiye'nin, ABD için önem taşıyacak ölçüde alım gücü olan bir ekonomiye sahip olacağı anlamına geliyordu. 1997 sonundan itibarense ABD'yle ilişkilerdeki en önemli 5 gündem maddesinden biri ekonomik ve ticari ilişkiler, diğeri ekonomik yönü ağır basan enerji olarak belirlendi. ABD'nin girişimleriyle Mayıs 1998'de İstanbul'da düzenlenen "Kıtaların Geçiş Noktası Türkiye" başlıklı toplan-

tıya ABD'den 600 işadamı ve yatırımcının katılması, Türk işadamlarının ABD büyükelçiliğinin girişimiyle, bağlantılar kurmak üzere ABD'yi ziyaret etmeleri bu konudaki önemli gelişmelerdi. Yine ABD Ekim 1999'da, gelişen 20 büyük ekonomiye sahip ülkenin katılımıyla oluşan G-20 ülkeleri arasında Türkiye'nin de yer almasını destekledi.

İki ülke arasındaki ticaret hacminin giderek artış göstermesi bu alandaki gelişmenin somut göstergesi oldu. Toplam ticaret 1992'de 3 milyar dolardan en üst düzeyine ulaştığı 1997'de 6 milyar dolara yükseldi. Oransal olarak ABD'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki yeri artış gösterdi ve Türkiye'nin toplam ihracatında yüzde 10 ve ithalatında yüzde 9'luk paya sahip oldu. ABD'nin dış ticaret hacminde Türkiye'nin payı ise yüzde 0.5'e bile ulaşmıyordu.

Bu artışa karşın iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde bazı sorunlar da bulunuyordu. Birincisi, Türkiye'nin ticaret açığının sürekli artmasıydı. Bu 6 milyarlık ticaret hacminin 2 milyarlık kısmı Türkiye'nin ihracatıyken, gerisi ABD'den gelen ithalattı. Dış ticaretinde geleneksel olarak yüz milyarlarca dolar açık veren ABD'nin, yakın müttefiki Türkiye'yle ticaretinde fazla vermesi ilginç bir durumdu.

İkincisi, hem ABD'nin hem de Türkiye'nin ticari engellerle ilgili şikayetleri vardı. Türkiye, tıpkı 1980'lerde olduğu gibi, bu dönemde de ABD'ye yaptığı tekstil ve konfeksiyon ürünleri ihracatına sınırlamalar getirilmesinden yakınıyordu. Bu sorun, Türkiye'nin ABD'ye yaptığı ihracatın yaklaşık yarısını tekstil ve konfeksiyon ürünleri oluşturduğu için önemliydi. ABD yapılan ikili anlaşma çerçevesinde tekstil kotasındaki kısıtlamanın 2005'e kadar kademeli olarak sıfırlanmasını kabul ediyordu. Fakat ABD 2005'e gelindiğinde, yalnızca Türkiye'ye yönelik olarak değil bütün tekstil ithalatına uygulanan kısıtlamaları kaldıracaktı. Başbakan Ecevit Eylül 1999'daki Washington gezisinde ticari ilişkilerin düzeyinin yetersiz olduğunu söylerken, tekstil konusundaki kısıtlamaların azaltılması yolundaki isteğini de sürdürüyordu. Tekstilin yanında Türkiye'nin demir-çelik, incir ve makarna ihracatında da sorunlar yaşandı. (bkz. Türkiye-ABD Ticareti (1991-2000) tablosu, s. 290).

ABD'nin ise Türkiye'nin tarım ürünleri ve canlı hayvan ithalatında kısıtlamalara gitmesi yolunda şikayetleri vardı.

Türkiye-ABD Ticareti (1991-2000) (milyon $ olarak)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	2.225	2.600	3.300	2.400	2.700	3.500	4.300	4.050	3.800	3.887
İhracat	913	865	986	1.520	1.513	1.600	2.027	2.233	2.437	3.074

ABD Yatırımları

Türkiye'yle ticari ilişkileri beklenenin altında kalmasına rağmen ABD'nin Türkiye'ye doğrudan yatırım konusuna büyük önem verdiği görüldü. Bu konudaki yasal düzenleme 1985'te imzalanmış olan ve ancak Mayıs 1990'da yürürlüğe giren İkili Yatırım Antlaşmasıydı. Buna göre yatırımcılara kârlarını transfer edebilme hakkı

tanınıyor ve uyuşmazlıkların çözümü için belli prosedürler üzerinde anlaşılıyordu.

ABD'nin yatırım konusuna önem vermesinin temel nedeni Türkiye'de başlatılan dev enerji projeleriydi. Bu çerçevede ABD şirketleri özellikle GAP üzerinde durdular. İçlerinde *General Electric* ve *DuPont* gibi dev şirketlerin temsilcilerinin ve ABD dış politikasında etkili Dış İlişkiler Konseyinin (*Council on Foreign Relations*) onursal başkanı David Rockefeller'ın de bulunduğu işadamları Kasım 1999'da Büyükelçi Mark Parris'le birlikte bölgede incelemelerde bulundular. ABD, 1990'ların sonunda Türkiye'de 9 barajın yapımı ve bazılarının teknolojik yenilenmesi gibi projeler çerçevesinde enerjiye 2 milyar, GAP'a da 800.000.000 dolarlık yatırım yapmak için girişimlerde bulundu. Bu konudaki ilk adım, Türkiye ve ABD şirketleri arasında Kasım 1999'da, 675.000.000 dolarlık enerji anlaşmasının imzalanmasıydı.

ABD'nin, Türkiye'de yatırım koşullarıyla ilgili olarak da bazı yakınmaları oldu. Birincisi, ihalelere giren ABD'li yatırımcıların yüzde 15 oranında vergiye tabi olmalarıydı ama 1996'da imzalanan vergilendirme anlaşmasının 1998'de onaylanmasıyla bu uygulamaya son verildi.

İkinci olarak, Türkiye'de telif haklarının yeterince korunmaması geliyordu. ABD şirketleri Türkiye'deki telif hakları ve patent yasalarının yetersizliğinden söz ediyorlar ve bu yüzden milyonlarca dolarlık kayıplarının olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu yüzden ABD Türkiye'yi 1992 ve 1993'te "öncelikli gözlem altına alınan ülkeler" listesine koydu. Türkiye Haziran 1995'te telif hakları ve patent yasasını çıkarınca, ABD'li yetkililer, bunun uygulanışında aksaklıklar olduğunu ileri sürseler de, memnuniyetlerini bildirdiler.

Yine de, ABD yönetimi Türkiye'nin yatırımlarla ilgili yasalarının, ABD'li yatırımcılar için Türkiye'yi cazip bir yer olmaktan çıkardığını ileri sürdü. Hatta, Ankara Büyükelçisi Mark Parris Aralık 1998'de İstanbul'da bir toplantıda yaptığı konuşmada bu yatırım politikasıyla Türkiye'de elektrik kesintisi uygulamalarının başlayabileceğini ileri sürdü.

Yatırımlar konusunda ise ABD 1990'larda Türkiye'ye yatırımda bulunan ülkeler arasında yüzde 14'lük bir oranla Fransa ve Almanya'nın ardından yıllara göre ikinci ya da üçüncü sırada yer aldı.

1990'larda, Türkiye ABD için, stratejik ortak olmanın yanında pazar ve yatırım olanakları açısından da önem kazanmaya başladı. ABD bu dönemde ihracata ağırlık veren ve dünyada yeni pazarlar bulma ve varolan pazarlarını genişletmeye dayanan politikası çerçevesinde Türkiye'de özellikle enerji alanında yeni yatırım arayışları içinde oldu. 1999 sonunda Ticaret Gelişme Ajansı, Denizaşırı Özel Yatırım Kuruluşu ve Eximbank temsilciliklerini Hazar Finans Merkezi adıyla birleştirerek Ankara'da biraraya getirdi ve buradan hem Türkiye hem de Hazar Havzasındaki yatırım ve ticaret olanaklarını takip etmeyi amaçladı. Yine, ABD'nin Türkiye'nin ekonomik potansiyeline verdiği önemin bir göstergesi olarak 2000 içinde Senatör Robert Byrd (1990'da Kongre'de yaptığı uzun konuşmayla Ermeni karar tasarısının gündeme alınmasını önlemişti. Bkz. s. 64) ABD'nin Appalachia bölgesindeki 13 eyaleti Türkiye'de ticaret ve yatırıma yönlendirmek için Appalachia-Türkiye Ticaret Projesini başlattı.

Türkiye'nin ABD'yle ilişkilerinde geleneksel olarak stratejik konumunu ekono-

mik kazanca çevirme anlayışı hakimken, 1990'larda bir değişiklik öğesi olarak ABD'nin de yakın işbirliğini doğrudan ekonomik avantaja dönüştürme politikasına yönelmesi dikkat çekiciydi.

C) ABD, Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorunu

Soğuk Savaş sonrası dönemde, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Türk-Yunan ilişkilerinde ve Kıbrıs sorununda ABD önemli bir rol oynamaya devam etti. ABD 1990'lar boyunca Türkiye ile Yunanistan arasındaki kronikleşmiş sorunların çözümünde önemli bir ilerleme sağlayamadıysa da, Ege'deki Kardak bunalımı ya da Kıbrıs'a S-300 füzelerinin yerleştirilmesi gibi akut sorunlarda ağırlığını koyarak en azından statükonun bozulmasını önleyebildi.

ABD ve Türk-Yunan İlişkileri

1990'lardaki Yunan dış politikası, 1980'lerdeki Papandreu yönetiminde olduğu gibi ABD karşıtı bir retorik üzerine kurulmadı. Gerek 1990-93 arasında iktidarda bulunan Mitsotakis, gerekse Ekim 1993'te bir kez daha seçimleri kazanan Papandreu, ABD karşıtlığına dayanan bir politika yerine iyi ilişkiler kurmaya dayalı bir politikayı benimsediler. Bunun arkasında, Atina'nın Soğuk Savaş sonrasında tek süpergüç olarak uluslararası alanda etkinliğini artırmış olan ABD'yi karşısına almaktan çekinmesi yatıyordu. Daha sonraki Simitis hükümetleri de AB'ye ağırlık veren bir politika izlemelerine karşın, ABD'yle ilişkileri iyi tutmaya çalıştılar.

Türkiye, Türk-Yunan ilişkileri ve Kıbrıs sorunu bağlamında, ABD'yle ilişkilerinde iki önemli avantaja sahipti. Bunlardan biri, daha önceki bölümde ayrıntısıyla ele alındığı gibi, ABD'nin Türkiye'yle Balkanlar, Kafkasya-Orta Asya, Orta Doğu üçgeninde işbirliği içinde olmasıydı. İkinci olarak, Yunanistan 1990'larda ABD dış politikasında önemli yer tutan Balkanlarda önce Bosna'da, sonra da Kosova sorununda Sırpların yanını tutmuş, Yugoslavya'ya uygulanan ambargoyu delmiş, Makedonya'yla sorunlarını abartmış, Arnavutluk'la ilişkilerini gerginleştirmiş ve Mart 1999'da Yugoslavya'ya yönelik NATO operasyonuna itiraz ederek NATO içindeki uyumu bozmuştu. ABD'nin bu konudaki rahatsızlığının bir göstergesi olarak, Temsilciler Meclisinin, Sırbistan'a uygulanan BM yaptırımlarına uymadığı için, Yunanistan'a yapılan yardımda yüzde 10 kesintiye gitmesi dikkat çekiciydi.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan sorunlar ve gerginlikler, Doğu Bloku karşısında NATO'nun güneydoğu kanadını zayıflattığı için ABD'yi rahatsız ediyordu. 1990'larda bu faktör büyük ölçüde ortadan kalktıysa da, iki ülkenin çatışması; ABD'nin doğu Akdeniz'de oluşturmaya çalıştığı istikrarı tehdit etmesi, NATO içinde sorun yaratması, hassas dengeler üzerinde yürüyen AB-ABD ilişkilerini de olumsuz etkiyebilecek olması açısından hiç istenmiyordu.

ABD'yi asıl kaygılandıran gelişme 1996'da Kardak kayalıkları konusunda çıkan bunalımdı (bkz. 1990'dan Bugüne, Yunanistan'la İlişkiler). ABD'nin bu konudaki resmî tutumu bu kayalıkların ne Yunanistan, ne de Türkiye'nin egemenliğinde olduğu şeklindeydi. ABD böylece soruna kesin çözüm getirmek yerine, o aşamada bunalımı atlatmaya çalışıyordu. Bunalım sırasında ABD Dışişleri Bakanlığının Avrupa İşlerinden sorumlu bakan yardımcısı olan Richard Holbrooke Yunanlı yetkili-

leri arayarak Kardak kayalıklarına dikilen bayrağın kaldırılmasını ve askerlerin geri çekilmesini istedi. Yunanlılar askerlerin geri çekilmesini kabul etmekle birlikte, Kardak'ın Yunanistan'a ait olduğu gerekçesiyle bayrağı indirmeyeceklerini söylediler. Fakat sonunda her iki taraf da sorunu dondurmayı kabul etti. Bu kayalıkların kendisine ait olduğunu ileri süren Yunanistan, sorunun çözülüş biçiminden rahatsız oldu. ABD'nin daha sonraki tutumu ise Türkiye'yi hiç de memnun etmeyecek bir çizgiye gelecektir.

Kardak bunalımından sonra ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Türkiye ile Yunanistan arasında bir daha bu tür bir sorun yaşanmaması için çalışmalara başladılar. Bunun sonucunda ortaya Madrid Mutabakatı çıktı. Bu dönemde ABD, NATO çerçevesinde hazırlanan, deniz tatbikatlarının sınırlandırılması, tatbikatlara gözlemci gönderilmesi, askerî yetkililer arasında bilgi alış-verişinin sağlanması gibi Ege'de güvenlik artırıcı önlemlerin geliştirilmesinde önemli rol oynadı. Hatta, ABD bu önlemlerin uygulanmasında gözlemde bulunmak üzere Rodos adası açıklarında bir uçak gemisini bekletmeye başladı.

Fakat ABD'nin Ege'yle bağlantılı olarak Türkiye'yi rahatsız eden bazı girişimleri de vardı. Bunlar, 17 yıldır Ege'deki NATO tatbikatlarına katılmayan Yunanistan'ı ikna etmek için Eylül 1997'de yapılacak tatbikatın belli bir bölümünü Yunanlı bir komutanın yönetmesini kabul etmesi ve Madrid'de kabul edilmiş olan Mutabakat'ı Kardak'ı kapsayacak şekilde genişleterek sorunun Uluslararası Adalet Divanına götürülmesini önermesiydi. Sonuçta, Türkiye tepkisi göstermek için tarihinde ilk kez bir NATO tatbikatından çekildi.

Kıbrıs Sorunu ve ABD

ABD'nin Kıbrıs'a olan ilgisi ve çözüm bulma girişimleri özellikle 1990'ların sonuna doğru daha da arttı. Çünkü Balkanlardaki etnik sorunları doğrudan etkiler ve çözüme kavuştururken Kıbrıs konusunda etkili bir tavır almamakla eleştiriliyordu. ABD, bölgesel sorunlara çeşitli düzeylerde müdahale etmeyi uluslararası alandaki liderliğinin gereklerinden biri olarak görüyordu.

ABD'nin Kıbrıs konusundaki politikasının temel ilkeleri şunlardı: 1) Sorunun çatışmaya dönüşmemesi ve özellikle Türk-Yunan ilişkilerinde gerginliğe yol açmaması, 2) Statükonun (bölünmüşlüğün) kabul edilmemesi, 3) BM çerçevesindeki görüşmelerin yürütülmesi, bunların takıldığı noktalarda ABD'nin müdahale etmesi, 4) İki kesimli ve iki toplumlu bir federasyonun kurulması, 5) AB üyeliği konusunun sorunu daha da ağırlaştırmasının önlenmesi, üyeliğin bir federasyon içinde gerçekleşmesinin desteklenmesi, 6) Rusya'nın bölgeye girme çabalarının engellenmesi.

ABD Kıbrıs sorununun çözümü için girişimlerini artırırken, Ağustos ve Ekim 1996'da Kıbrıslı Rumların sınırı geçme eylemleri sırasında meydana gelen olaylar sırasında ABD Türk tarafını gereğinden fazla güç kullanmakla eleştirdi. Aynı yıl Kardak bunalımının Türkiye ve Yunanistan'ı savaşın eşiğine getirmiş olması, Kıbrıs konusundaki baskılarını artırmasına neden oldu. Hatta, Clinton yönetimi 1997'yi Kıbrıs için çözüm yılı olarak ilan etti. Kıbrıs özel temsilciliğine de Bosna'da savaşı sona erdiren Dayton Anlaşmasının mimarı Richard Holbrooke'u atayarak bu konuya verdiği önemi ve kararlığı gösterdi.

1998 boyunca Holbrooke gerek diplomasiyle, gerekse "ikinci yol" denilen sivil toplum kuruluşları arasındaki (özellikle iş çevreleri) yakınlaşmayı ön plana çıkararak çözüm girişimlerini sürdürdüyse de, adanın iki bölgesi arasında doğrudan telefon hattı kurulmasını sağlamak dışında, başarılı olamadı.

ABD, Kıbrıs'ın AB üyeliği konusunda ise, iki tarafın da isteği ve rızasıyla gerçekleşecek bir üyeliği desteklediğini açıkladı. Dolayısıyla, ABD Kıbrıslı Rumların tek yanlı olarak AB üyeliğine, sorunun çözümünü zorlaştıracağı için karşı çıkmaktaydı.

Bu arada, Kongre'nin Türkiye karşıtı tavrını sürdürdüğü görüldü. Kongre bu konuda Clinton yönetimiyle de anlaşmazlığa düştü ve Yönetimi adada bir çözüm bulunması için yeterince etkili davranmamakla suçladı. Kongre'deki bazı üyelerin, Türkiye Kıbrıs'taki birliklerini çekinceye kadar yardımı azaltma girişimleri olduysa da ABD Dışişlerinin karşı çıkması sonucu bu tasarı kabul edilmedi. Kongre 1994'ten itibaren Türkiye'ye yapılan yardımda kesinti uygularken, gerekçe olarak insan hakları ve Kürt sorununun yanında Kıbrıs'ı da öne sürmeye başladı.

Kıbrıslı Rumların, Ocak 1997'de Rusya'dan S-300 füzeleri almak için bir anlaşma imzalamaları, genelde Kıbrıs sorununda Türkiye'den farklı bir politikaya sahip olan ABD'yi Türkiye'yle aynı noktaya getirdi.

ABD'yi temelde kaygılandıran nokta Rusya'nın doğu Akdeniz'deki etkinliğinin artmasıydı. Öncelikle, füzelerle birlikte uzmanların da adaya gelmesi söz konusuydu. Ayrıca, bu füzelerle birlikte radar sistemleri de gelecekti ve uzmanları aracılığıyla Rusya'nın bu bölgedeki gelişmeleri takip etmesi olasılığı gündeme gelmişti. Bu arada ilginç bir nokta, ABD'li yetkililerin Rum tarafını füzeleri Kıbrıs'a yerleştirmemeleri konusunda ikna etmeye çalışırken, adada 24 yıldır çatışma olmadığını, istikrar bulunduğunu ve bunu bozmaya gerek olmadığını söylemeleriydi. Bilindiği gibi bunlar, Türkiye'nin bu sorunda savunduğu tezlerdi ve ABD'nin, Kıbrıs sorununda Türkiye'yle farklı görüşleri savunmasına rağmen, çıkarları gerektirdiğinde aynı söylemi kullanması dikkat çekiciydi.

Sorun, Şubat 1999'da füzelerin Girit adasına gönderilmesinin kabulüyle geçiştirilirken, ABD basınında çıkan haberler, Washington'un Rumları bu seçenek için ikna ettiği ve füzelerin monte edilmeden depolanacağı şeklindeydi. Böylelikle, hem füzeler Kıbrıs'a yerleştirilmeyerek Türkiye'nin tepkisi önlenmiş, hem füzeler Rumlara teslim edilmiş, hem de doğu Akdeniz'e Rusların girişi engellenmiş oluyordu.

ABD'nin bu dönemde Kıbrıs üzerinde bu kadar durmasının nedenini, genel dış politikası çerçevesi içinde oturtmak gerekmektedir. ABD yalnızca Kıbrıs'ta değil, Balkanlardaki tüm sorunlarda, Orta Doğu Barış Sürecinde, Kuzey İrlanda'da, Çin ile Tayvan arasındaki sorunda ağırlığını koyarak çözüm bulunması için girişimlerde bulunmuştu. Kıbrıs bunlar arasında, çözüm üretemediği sorunlardan biri olarak kaldı.

Bu noktada dikkati çeken bir durum, ABD'nin Kıbrıs ve Türk-Yunan ilişkilerinde, Türkiye'nin istediği türden bir yaklaşım içinde olmamakla birlikte, Türkiye'ye yönelik olarak yaptırım gücü bulunan politika izlemekten kaçınmasıydı. ABD'nin Kıbrıs ya da Türk-Yunan sorunlarına yaklaşımının yalnızca diplomatik girişimler ve zemin yoklamalarla sınırlı kalmasının nedeni bu dönemde Türkiye'yle birçok alanda girıştiği işbirliği olsa gerektir.

Ç) Kürt Sorunu ve İnsan Hakları

Kürt sorunu, 1990'larda Türkiye-ABD ilişkilerinde zaman zaman anlaşmazlık konusu olurken, ABD bu soruna, Avrupa ülkelerinden farklı olarak, siyasal açıdan değil, insan hakları açısından yaklaştığı izlenimini vermeye çalıştı. Dolayısıyla, resmî ABD tutumu, Türkiye'nin PKK'ya karşı yürüttüğü mücadeleyle değil, bu mücadeleyi yürütürken insan haklarını ihlal edip etmediğiyle ilgiliydi. Bu konuda ABD'nin Türkiye'ye yönelik eleştirileri 1990'larda devam etti.

Kürt Sorunu ve ABD'nin Tutumu

Kürt sorununda, öncelikle, ABD'de Yönetim ile Kongre arasında belirgin bir görüş farklılığının bulunduğunu belirtmek gerekir.

Daha önce de değinildiği gibi, ABD yönetimi resmî açıklamalarında Türkiye'nin toprak bütünlüğünü desteklediğini belirtmiş ve hatta PKK'yı terörist bir örgüt olarak tanımlayan ilk ülke olmuştu. Ayrıca, Türkiye'nin yürüttüğü mücadeleyi ve askerî önlemlerini meşru savunma olarak gördüğünü ifade etmişti. Ama sorunun çözümü için güneydoğunun ekonomik kalkınmasının gerekli olduğunu ve Kürtlere kendilerini dilleri ve kültürleriyle ifade etme özgürlüğünün tanınması ve siyasal partilerini kurma hakkının verilmesi gerektiğini de ileri sürüyordu. ABD'ye göre bu tür bir politika Türkiye'yi daha da güçlü kılardı.

Kongre'de ise ABD'nin verdiği silahların PKK'ya karşı kullanılırken insan hakları ihlallerinin gerçekleştiği ve bu yüzden yardımın ve silah satışının durdurulması gerektiği yolunda görüşler ortaya atılıyordu. Yönetim insan hakları konusunda zaman zaman sert eleştiriler yöneltse de, Kongre'ye karşı kendi politikasını savunurken Türkiye'yi de kollamış oluyordu.

Yönetimin olumlu tutumuna rağmen, ABD'nin Kürt sorunundaki bazı uygulamaları Türkiye'yi rahatsız etmekteydi. Bunların başında da, Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan yıllık insan hakları raporları gelmekteydi. Buna aşağıda insan hakları bağlamında değinilecektir. İkinci olarak, 1996'da Washington'da, amacını Kürt sorununu dünyaya duyurmak ve Kürtlere yönelik insan hakları uygulamalarını iyileştirmek olarak açıklayan bir Kürt Enstitüsünün açılmasıydı. Üçüncü olarak, "ABD Silah Satışı" bölümünde de değinilmiş olan, Türkiye'nin PKK'yla mücadelede etkili bir yeri olan Cobra helikopterlerinin satışında ABD'nin getirdiği kısıtlamaydı. Dördüncü olarak, Öcalan'ın aşağıda da değinilen ele geçirilmesinden sonra, ABD'nin güneydoğu bölgesine ilgisinde bir artış görüldü. ABD büyükelçisinin bir grup ABD'li işadamıyla bölgede yatırım olanakları araştırması ve Haziran 2000'de de Diyarbakır'da bir tür ticaret bürosu açmak istemesi Türkiye'yi rahatsız etti ve Ankara bunun açılmasına izin verilmedi.

Türkiye'nin bu yöndeki rahatsızlıklarına karşın özellikle Öcalan'ın yakalanışı sırasındaki ABD tutumu Ankara'yı çok memnun edecek nitelikteydi.

Abdullah Öcalan'ın Yakalanması Süreci ve ABD

ABD'nin Kürt sorunundaki tutumunu en somut biçimde ortaya koyan gelişmelerden biri PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanışı sırasında oynadığı roldü. Öcalan'ın Kenya'da ele geçirilişinden sonra gerek basında yer alan bilgiler, gerekse bazı

gazeteci-yazarların yayınları, ABD'nin en başından itibaren bu sürecin içinde olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Abdullah Öcalan'ın Yakalanması kutusu, s. 296).

Abdullah Öcalan'ın Yakalanması

Öcalan'ın yakalanışına giden yolda en önemli dönemeç Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş'in 16 Eylül 1998'de Hatay'da yaptığı konuşmada Abdullah Öcalan'ı barındırması konusunda Suriye'yi sert bir dille uyarmasıydı. Ardından, başta Cumhurbaşkanı Demirel olmak üzere Türk yetkililer Suriye'ye karşı güç kullanılabileceği yolunda açıklamalar yapmaya başladılar. TSK de bölgeye birlik kaydırmaya başladı. Sonunda, Türkiye'yle savaşmaktan çekinen Suriyeli yetkililer, Ekim 1998'de Adana Mutabakatı adı verilen bir belgeyi imzalayarak Öcalan'ı 9 Ekim 1998'de Suriye'den çıkardılar. Öcalan'ın Moskova'da bulunduğunu, konuştuğu uydu telefonu sayesinde tespit eden ABD yetkilileri bu bilgiyi Türk istihbaratına ilettiler. Türkiye'nin ve ABD'nin baskıları sonucu, Öcalan 33 gün kaldığı Moskova'dan ayrılarak 12 Kasım 1998'de Roma'ya gitti. ABD, İtalya üzerinde de belli bir baskı uygulamaya başladı. Roma'dan Ocak 1999'da ayrılıp tekrar Moskova'ya giden Öcalan burada fazla kalamadı ve Atina'ya gitti. Fakat Öcalan'ın Atina'da kalmasından çekinen Yunanlı yetkililer Güney Afrika Cumhuriyetine gönderileceğini söyleyerek onu Kenya'ya gönderdiler.

Öcalan'ın, Kenya'daki Yunanistan Büyükelçiliğinde olduğunu yine ABD istihbarat birimleri saptadılar. Bir süre önce bu ülkenin başkenti Nairobi'deki ABD elçiliğine yönelik bombalı saldırılar meydana gelmişti ve bu ülkede çok sayıda ABD istihbaratçısı bulunuyordu. Bu yüzden, Öcalan Yunanistan'ın kendisini bilinçli olarak, CIA ajanıyla dolu olan Kenya'ya gönderdiğini ve komplo kurduğunu ileri sürecekti.

14 Şubatta ülkeyi terketmesi istenen Öcalan ertesi gün havaalanına gitmek üzere binadan çıkınca, otomobili henüz bilinmeyen koşullarda konvoydan ayrılarak Türkiye'den gelen özel timin uçağına yöneldi ve ele geçirilerek Türkiye'ye getirildi. ABD istihbarat sağlama, diplomatik baskıda bulunma ve eğitim verme dışında, operasyon içinde doğrudan yer almadı.

(İ. Uzgel)

Basında yer alan bilgilere göre, 4 Şubat 1999'da CIA yetkilileri, MİT Müsteşarıyla görüşerek, adil biçimde yargılanması koşuluyla Öcalan'ın yakalanmasına yardımcı olacaklarını söylemiş, bunun üzerine hükümetin onayıyla bir mutabakat imzalanmıştı. Operasyon sona erdiğinde, ABD, resmî bir açıklama yaparak, terörist Öcalan'ın yakalanmasından memnuniyet duyduğunu belirtirken, İsrail bu operasyonla bir ilgisi olmadığını açıkladı.

Öcalan'ın yakalanışında diplomatik, siyasal ve teknik açıdan büyük rol oynayan ABD böylece salt bir örgüt liderinin yakalanışının ötesinde Orta Doğu ve Türkiye politikası ve Kürt sorununa yaklaşımını da ortaya koyuyordu.

Daha en başından, Türkiye'nin, Suriye'ye karşı güç kullanma tehdidini Eylül 1998 gibi geç bir tarihte gündeme getirmesinde ABD'nin bir rolü vardı. Zaten, Türk kararvericileri, Öcalan'ın Şam'daki adresini ve telefon numarasını bildikleri halde, Suriye'ye karşı neden daha önce bu tür bir girişimde bulunmadıklarını açıklamadılar. Öyle görünüyor ki, Türkiye, 1990'lar boyunca ABD dışişleri bakanının 23 kez, Clinton'un 3 kez görüştüğü Hafız Esad'a askerî bir baskı oluşturamadı. Türkiye ancak ABD'nin Orta Doğu Barış Sürecine hız vermek istediği bir noktada Suriye üzerinde baskı uygulayabildi.

Öcalan'ın yakalanışıyla ilgili olarak ABD'nin Türkiye'ye yardımcı olmasının nedenleri şöyle sıralanabilir:

1) PKK'nın 1990'ların ortalarından itibaren gerilemeye başlaması da ABD'nin PKK' dan daha çok uzaklaşmasına neden oldu. Türkiye'nin Kürt politikasına yönelik ABD eleştirilerinin en fazla yoğunlaştığı dönemler, PKK'nın eylemlerinin ve etkisinin en yoğun olduğu dönemlere rastladı. ABD'nin, Öcalan'ın yakalanışına, PKK'nın silahlı mücadeleyi kaybedeceği belli olduğunda yardım etmesi önemliydi. Bu yüzden, hem Öcalan, hem de Avrupa'daki Kürt grupları ABD'yi kendilerini yarı yolda bırakmakla eleştiriyorlardı. Oysa bu, Orta Doğu'da Kürtlerin Batılı devletler ve özellikle ABD tarafından yarı yolda ilk bırakılışları değildi.

2) ABD, Öcalan'ın yakalanmasıyla, Orta Doğu politikasında PKK'yı kendisine karşı rekabette kullanmaya çalışan Almanya, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine karşı da, tıpkı Balkanlarda olduğu gibi bir kez daha üstünlük sağlamış oluyordu.

3) PKK, 1997'den itibaren, ABD'nin dikkatlice oluşturmaya çalıştığı kuzey Irak'taki düzeni bozmaya ve Saddam'dan destek almaya başlamıştı. Bu da ABD'yi rahatsız etmişti.

Öcalan'ın görece süren ve Batılı gözlemcilerce, insan hakları açısından da olumlu bulunan bir yargılama sonucunda idama mahkum edilmesi ABD'de, Avrupa'dan farklı karşılandı. ABD, kendi ülkesinde idam cezası bulunduğu ve bazı eyaletlerde de uygulandığı için zaten bu durumda herhangi bir yorumda bulunabilecek bir konumda değildi.

Bu gelişmenin Türk-ABD ilişkileri açısından sonuçları ise şunlardı:

1) Türkiye-ABD arasındaki yakınlaşma arttı. Böylece, Türkiye'nin PKK'yla mücadelesine ABD'nin verdiği destek somutlaştı,

(Ali Ulvi)

2) ABD'nin Öcalan'ın yakalanmasından sonra Türkiye üzerinde, soruna siyasal çözüm bulunması ve Kürtlere kültürel ve siyasal temsil haklarının verilmesi yolundaki politikasında daha ısrarlı olma fırsatını buldu. ABD güneydoğuda uygulanan olağanüstü halin kaldırılmasını isterken, 1999 sonundan itibaren bölgeye artan bir ilgi göstermeye başladı.

ABD ve Türkiye'de İnsan Hakları

ABD, Türkiye'deki insan hakları uygulamaları konusunda 1990'lar boyunca eleştirilerini sürdürdü. Gerek dış politikaya ilgi duyan kamuoyunda ve entelektüel çevrelerde, gerekse Yönetim ve Kongre çevrelerinde insan haklarıyla Kürt sorunu aynı bağlamda ele alınıyordu. Bu raporlarda, çoğunlukla güneydoğuda olmak üzere, bazı insan hakları ihlali iddiaları tek tek ve ayrıntılı bir biçimde yer alırken, DEP'in ve Kürt milliyetçiliğine sempatiyle bakan gazete ve dergilerin kapatılması eleştiriliyordu. Yine bu raporlarda, Türkiye'deki Süryani gibi sayı olarak çok az bulunan dinsel grupların sorunları, Refah Partisinin kapatılması ve İstanbul Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan'ın hapse mahkum edilmesi, işkence ve faili meçhul cinayetler, hapishane koşulları ABD Dışişleri Bakanlığının Türkiye'deki insan hakları ihlalleri olarak sıraladığı gelişmeler arasında yer aldı. ABD bu raporlarında PKK'nın da insan hakları ihlallerinde bulunduğunu belirtiyordu.

1990'ların sonu itibariyle bu konuya yaklaşıldığında, ABD ve Türkiye'nin birçok alanda yakın işbirliği içinde bulunduğu ve bölgesel politikalarında neredeyse her açıdan uyum içinde olduğu bir dönemde, Kürt sorunu ve insan hakları konusu, iki ülke arasında anlaşmazlık alanlarından biri olarak kaldıysa da, ilişkilerin temelini bozan bir etken haline gelmedi.

D) Ermeni Sorunu

Ermeni sorunu bu dönemde ilişkilerde birkaç biçimde gündeme geldi. Bunlar Ermenilerin, daha kolay olan eyalet meclis ve senatolarından soykırım kararı geçirmeleri, Washington'da bir "soykırım müzesi" açma girişimini başlatmaları ve Temsilciler Meclisinden soykırım kararının geçirilmesine çalışmalarıydı. Bütün bu girişimlerde ABD içinde etkin biçimde örgütlenmiş olan Ermeni Ulusal Enstitüsü (*Armenian National Institute-ANI*) ve Amerikan Ulusal Ermeni Komitesi (*American National Committee of Armenians-ANCA*) gibi kuruluşlar öne çıkıyordu.

Eyaletler Düzeyinde

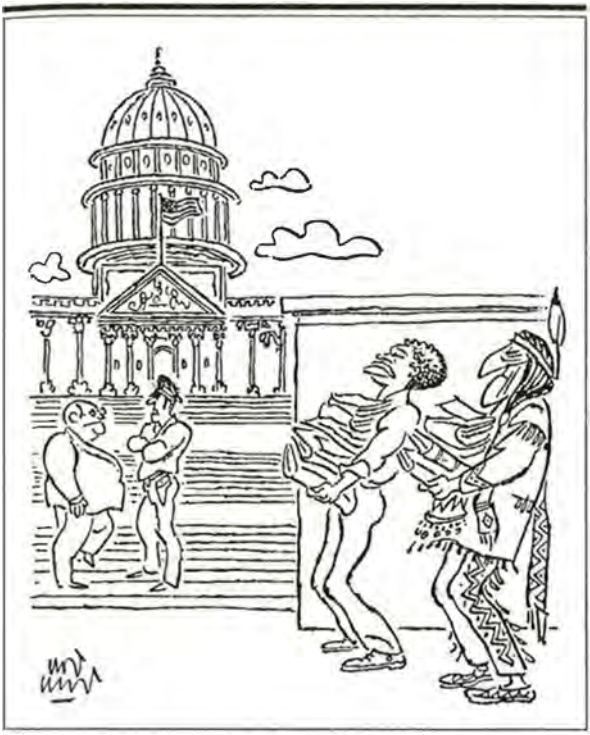
Washington'da Yahudi soykırımına ilişkin bir müze bulunmasından esinlenen Ermeni lobisi, 1990'ların ikinci yarısından sonra burada bir "Ermeni Soykırımı Müzesi ve Anıtı" açmak için girişimde bulundu. Hatta bu amaçla *Holocaust* müzesi yakınlarında Ermenistan'dan gelen bir heyetin de bulunduğu bir törenle temel atıldı.

ABD'deki faaliyetlerini birkaç yoldan sürdüren Ermeniler eyalet meclis ve senatolarından soykırım tasarılarının geçmesini sağladılar. Sadece 1999'da 9 eyalet buna katıldı ve bu yönde karar almış eyalet sayısı 24'e ulaştı. Bunlar arasında California, New York, New Jersey, Georgia gibi büyük ve önemli eyaletler de vardı. Hatta, bu çabalar sonucu bazı eyaletlerde soykırım konusunun ders kitaplarında yer almasını da sağladılar. Ermeni lobisi, soykırımı kabul eden eyalet sayısı arttıkça Kongre'den bu yönde karar geçmesinin kolaylaşacağını ve Yönetim'in de bunu kabul edeceğini düşünüyordu. İlginç bir nokta, Türkiye'nin diplomatik olarak bir müdahalede bulunma olanağı olmasa da, bu gelişme karşısında önemli bir girişimde bulunmamış olması ve sınırlı tepkiler dışında bunun kamuoyunda bir sorun olarak gündeme gelmemesiydi.

Soykırım Tasarısı

1980'lerden farklı olarak 1990'lar boyunca böyle bir tasarı gündeme getirilmezken, seçim yılı olan 2000'de soykırım tasarısı Temsilciler Meclisi altkomisyonundaki oylamayla bir kez daha iki ülke arasındaki ilişkilerde sorun yaşanmasına yol açtı. Bu süreçte özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı California eyaletinin temsilcileri önemli rol oynuyorlardı.

Kasım 1999'da bir Cumhuriyetçi ve bir Demokrat temsilci tarafından sunulan ve 134 Kongre üyesinin imzaladığı "Ermeni Soykırımı Konusunda Eğitim ve Anma Kararı" adını taşıyan tasarı, 1915-23 arasında Anadolu'da 2.000.000 Ermeni'nin tehcir edildiğini ve 1.500.000'nun öldürüldüğünü ileri sürüyor ve ABD Dışişleri Bakanlığı ve bununla ilgili diğer kamu görevlilerinin bu konuda eğitilmesini öngörüyordu. Tasarı ayrıca ABD başkanlarının her yıl 24 Nisanda yayınladıkları açıklamada "katliam" olarak tanımladıkları olayları "soykırım" olarak tanımlamalarını istiyordu.

- Aşağıda bir zenci ile bir kızılderili temsilci var sayın senatör, kendileri için ne zaman bir soykırım günü ilan edeceğinizi soruyorlar.

(Ali Ulvi)

Tasarının 2000'e doğru gündeme gelmesinde başlıca 3 etken rol oynadı: İlki, daha önce değinildiği gibi, Ermeni lobisinin, eyaletler düzeyindeki faaliyetlerin artık Kongre'ye taşınabilecek olgunluğa eriştiğini düşünmesiydi. İkincisi, Ermenistan'da Mart 1998'de iktidara gelen Robert Koçaryan yönetiminin, kendisinden önceki yönetimden çok daha milliyetçi bir politika izlemesi ve "soykırım"ın uluslararası alanda tanınmasını başlıca dış politika hedefi haline getirmesiydi. Üçüncüsü, 1994 seçimlerinden farklı olarak, 2000 yılındaki seçimlerden önceki kamuoyu yoklamalarının iki partinin birbirine çok yakın olduğunu göstermesiydi. Böyle bir ortamda azınlık oylarının önemi ve değeri çok artmıştı.

398 sayılı bu tasarı Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komitesinin 14 üyeli Uluslararası Operasyonlar ve İnsan Hakları Altkomitesinde 14 Eylül 2000'de görüşülmeye başlandı. Görüşmeler sırasında Ankara eski büyükelçisi olan ve o sırada Dışişleri görevlilerinin eğitiminden sorumlu bir görevde bulunan Marc Grossman bu alandaki kamu görevlilerine verilen eğitimde zaten 1915-23 arasındaki olaylara

değinildiğini söyleyerek tasarının geçmesinin gereksiz olduğunu ve kararın çıkmasının Türkiye'yle ilişkileri zedeleyeceğini belirtti. Görüşmeler sırasında ABD Dışişleri Bakanlığının üçüncü ismi olan Thomas Pickering de oturumu izlemişti. Ayrıca Amerikalı tarihçi Justin McCarthy Türkiye'yi savunan bir konuşma yaparken, Türkiye'nin tezlerini savunmak için gönderilen emekli büyükelçi Gündüz Aktan ilk kez, Ermenilerin Uluslararası Adalet Divanına gitmediklerini söyleyerek, hukuksal olarak zayıflıklarını göstermeye çalıştı. Buna rağmen tasarı 21 Eylülde "sözlü oyla" altkomiteden geçti.

28 Eylülde 50 üyeli Uluslararası İlişkiler Komitesine gelen tasarıya bazı değişiklik önergeleri verildi. Tasarıda, Türkiye'den tazminat istenmemesi, eğitim konusunun kaldırılarak yalnızca soykırımın Temsilciler Meclisi tarafından tanınması ve başkanın yapacağı konuşmada soykırımdan söz ederken Türkiye yerine Osmanlı İmparatorluğu ifadesinin kullanılması gibi değişiklikler yapıldı ve bundan sonra 596 sayılı olarak yeni bir tasarı haline getirildi. Bu arada tartışmalar uzayınca tasarı bir hafta ertelendi. Bu süre içinde hem Türkiye hem de tasarıya karşı olduğunu açıklayan Yönetim girişimlerini yoğunlaştırdı. ABD Ankara büyükelçisi Washington'a gidip kararın ilişkilere yapacağı olası etkileri anlatırken, Türkiye'den yine bir ilk uygulama olarak 5 kişilik bir parlamenter heyeti bu konudaki hassasiyetini göstermek için Washington'a gönderildi.

Bu arada Ankara'da Dışişleri ve Savunma bakanlıkları ile Genelkurmay Başkanlığı tasarının geçmesi durumunda alınacak önlemler konusunda ortak bir "eylem planı" hazırladılar. Türkiye resmî açıklamalarında alınacak önlemlerin "Türkiye'nin ulusal çıkarlarına zarar vermeyecek, Ermeni lobilerinin işine yaramayacak ve Ankara-Washington ilişkilerinin dokusunu bozmayacak nitelikte" olacağını belirtiyordu. Burada ABD'yle ilişkilerin olumsuz etkilenmemesi konusuna özen gösterildiği ve ağırlığın daha çok Ermenistan'la ilişkilere verildiği dikkat çekiyordu. Bu önlemler arasında Ermenistan'la İran ve Gürcistan üzerinden yapılan ticarete sınırlama getirilmesi ve hava koridorunun kapatılması bulunuyordu. Ayrıca, resmen bağlantı kurmaktan kaçınsa da bu dönemde Türkiye'nin Bağdat'a büyükelçi atama konusunu gündeme getirmesi, Çekiç Güç'ün uçuşlarına sınırlama getirebileceği mesajını vermesi, enerji bakanının ABD büyükelçisiyle görüşerek enerji ihalelerinden Amerikan şirketlerinin olumsuz etkilenebileceğini söylemesi, Türkiye'nin savunma ihalelerini gündeme getirmesi, hatta helikopterler için bilgisayar üreten bir Amerikan firmasının listeden çıkarılması Ankara'nın verdiği tepkinin göstergeleriydi. Daha önceden planlandığı halde genelkurmay başkanı da ABD gezisini iptal etmişti.

Tepki yalnızca resmî kurumlarla sınırlı kalmamış, TÜSİAD da kararın geçmesinin, ABD'nin Türkiye'deki ekonomik ve ticari çıkarlarına zarar vereceğini bildiren bir mektubu altkomite başkanına göndermişti.

ABD cephesinde ise bir yandan Türkiye'deki savunma ihalelerine giren şirketler komite üyelerini ikna etmeye çalışırlarken, öte yandan geçmişte genelkurmay başkanı, savunma bakanı ya da yardımcısı olarak görev yapmış William Perry, General Haig ve Richard Perle gibi eski 7 üst düzey yetkili de komite başkanına bir mektup göndererek Türkiye'nin stratejik açıdan taşıdığı önemi vurguladılar ve ABD çıkarlarının bu kararın geçmesinden olumsuz etkileneceğini bildirdiler.

Fakat bütün bu girişimler de bir sonuç vermedi ve 596 sayılı tasarı 3 Ekimde Uluslararası İlişkiler Komitesinden 24 olumlu, 11 olumsuz ve 2 çekimser oyla geçti ve böylece Temsilciler Meclisi Genel Kurulunda oylanma aşamasına geldi. Bu arada ABD Savunma ve Dışişleri bakanları ortak bir mektup yazarak tasarının geçmemesini istediler, genelkurmay başkanı tasarının bölgesel istikrara zarar vereceğini belirtti, daha az rastlanan bir uygulamayla CIA başkanı da tasarının geçmesi durumunda bunun yaratacağı olumsuz sonuçlar konusunda Temsilciler Meclisi başkanını uyardı.

20 Ekimde 435 üyeli Temsilciler Meclisinde gündeme alınan tasarının buradan da geçmesi beklenirken, sürpriz bir gelişme sonucu Başkan Clinton Temsilciler Meclisi başkanına bir mektup göndererek söz konusu tasarıyı geri çekmesini istedi. Clinton mektubunda Meclis başkanından tasarının zamanlamasına karşı olduğunu, dünyanın bu sıkıntılı bölgesinde ABD'nin çok önemli çıkarları bulunduğunu ve bu kritik zamanda tasarının ele alınmasının çıkarlarına zarar vereceğini, tasarının ayrıca amacının tersi bir sonuç doğurarak Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkisini daha da bozacağını söylüyordu. Meclis başkanı bunun üzerine tasarıyı savunduğunu ama Başkanın ileri sürdüğü gerekçeler karşısında geri çekmeyi uygun bulduğunu açıkladı.

Hernekadar Türkiye tasarının geri çekilmesinden hoşnut olmuşsa da, Clinton mektubunda 1915-23 arasındaki "katliam"dan duyduğu üzüntüyü belirtmiş ve o sırada patlak veren Filistin ayaklanmasının da etkisiyle bölgedeki gelişmeler doğrultusunda bunun gündeme alınmamasını istemişti. Dolayısıyla, buradan çıkan anlam Başkanın tasarının kendisine ya da içeriğine değil yalnızca "zamanlamasına" katılmadığı şeklindeydi. Üstelik, tarihin 1923'e kadar uzayarak Kurtuluş Savaşını da içine alması ilginçti.

Clinton'un son anda yaptığı müdahalenin nedenlerine gelince:

-Yönetim, ilişkilerinin "güçlendirilmiş ortaklık" düzeyinde seyrettiği müttefiki Türkiye'yi karşısına almak istemedi. Gönderilen mektup ve yapılan telkinlerde Türkiye'nin Balkanlardan Orta Asya'ya dek uzanan son derece önemli coğrafyada ABD çıkarları açısından taşıdığı önem vurgulanmıştı.

-Bu dönemde Türkiye'nin başlattığı savunma ve enerji ihaleleri de Clinton'un devreye girmesinde etkili olmuştu.

-Bu sırada ortaya çıkan İsrail'deki ayaklanma ve istikrarsızlık Clinton yönetiminin Türkiye'ye olan ihtiyacını artırırken, Clinton'a aynı zamanda tasarıyı durdurması için önemli bir gerekçe de sağlamıştı.

TC Dışişleri Bakanlığı 2000 sonunda Ermenistan'la özellikle ekonomik ilişkileri geliştirerek Ermeni halkını yanına çekme politikasına yönelerek diyaspora Ermenilerinin etkinliğini geçersiz kılma planları yaptıysa da, Azerbaycan'la ilişkilere olumsuz etkileri olacağı nedeniyle bu da uygulamaya konulamadı.

Aynı dönemde, Fransa ve İtalya parlamentoları ile Avrupa Parlamentosunda da Ermeni soykırımı tasarılarının gündeme getirilmesi Türkiye'nin Avrupalı ülkelerle ilişkilerinde yeni bir sorun yaratırken, kamuoyunda Türkiye'ye karşı uluslararası bir kampanyanın başlatıldığı yolundaki iddialara ve kaygılara yol açtı. Bir yanda AB ile ilişkilerde Kürt sorununun da gündeme gelmesi, öte yandan Ağustos 2000'de Erivan'da Sèvres antlaşmasıyla ilgili bir konferans düzenlenmesi bu yöndeki kuşkuları artırdı.

E) ABD, Siyasal İslam ve Refahyol İktidarı Dönemindeki İlişkiler

Soğuk Savaş döneminde ABD SSCB'ye karşı mücadelesinde "Yeşil kuşak" oluşturmaya çalışarak Türkiye, Pakistan ve Afganistan gibi ülkelerde İslam'ı desteklemişti. Bu yeni dönemde ve uluslararası koşullarda ABD'nin İslam'a bakışı da değişiklik gösterdi.

Soğuk Savaş Sonrasında ABD ve Siyasal İslam

ABD'li siyaset bilimci Samuel Huntington'un 1993'te Soğuk Savaş sonrasında dünyadaki kutuplaşmanın uygarlıklar arasında olacağını ve bunun temelinde de dinsel ayrımların yattığını ileri sürmesi, sosyalizmin uygulamada çökmesi sonucu, ABD'nin, Batı dünyasını birarada tutacak bir karşıt tehdit unsuru olarak siyasal İslam'ı görmeye başladığı şeklindeki da değerlendirmelere yol açtı. Fakat ABD'nin, kendi içinde de eleştirilen ve inandırıcılığı olmayan bu tür bir politikaya sapmadığı görüldü.

1990'larda SSCB yıkıldığı için ABD'nin İslam'ı komünizme karşı kullanması gibi bir durum söz konusu değildi. Bununla birlikte, ABD bir siyasal etken olarak gördüğü siyasal İslamcı hareketlerle bağlantısını bu dönemde de korumaya çalıştı. Bu bağlamda, Washington İslam'ı en katı biçimde yorumlayan Afganistan'daki Taleban rejimiyle bağlantı kurmaya çalışırken, Kafkasya'da Dağıstan ve Çeçenya'daki radikal sayılabilecek İslamcı gruplarla da bağlantılarını sürdürdü. Bunların dışında ABD asıl ilgisini ılımlı olarak tanımlanan İslami hareketlere yöneltti. Bu çerçevede Malezya, Tunus, Mısır, Cezayir ve Türkiye'deki İslamcı grup ve partilerin siyasal sürece çekilmesi gerektiğini savunmaya başladı. ABD'nin önde gelen Orta Doğu ve Türkiye uzmanlarından Graham Fuller'ın da öncülüğünü yaptığı bu yaklaşım, bu tür hareketlerin siyasal sistemin içine çekilerek içselleştirilmesine dayanıyordu. Böylece, İslamcı hareket iktidara taşınarak ılımlılaştırılacak ve batı Avrupa'daki Hıristiyan demokrat partiler gibi bir kimliğe bürünecekti. Bu süreç Türkiye'de Refah Partisinin iktidarı sırasında yaşandı.

Türkiye'de İslami Hareket, Refahyol İktidarı ve ABD

1989'da, uluslararası alanda radikal değişikliklerin ortaya çıktığı bir dönemde, RAND kuruluşuna hazırlatılan "Türkiye'de İslamcı Akımlar" başlıklı bir raporda Türkiye'deki İslamcı hareketin kendi çıkarlarına zarar verici nitelikte olmadığı ve ılımlı İslamcılarla iletişim kurulması gereğinden söz edilmekteydi.

Bu çerçevede ABD'nin, Türkiye'deki İslamcı hareket içinde bir cemaat örgütlenmesi biçiminde hareket eden Fethullah Gülen ve bir siyasal parti etrafında örgütlenmiş olan Refah Partisiyle ilişki ve temasları önem kazandı.

ABD'nin Gülen cemaatiyle kurduğu bağlantılar, yalnız Türkiye içinde değil, "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Açılması ve ABD" alt başlığı altında da değinildiği gibi, Orta Asya'daki eğitim faaliyetlerine verilen destekte de görülüyordu.

Fethullah Gülen'in "tedavi amacıyla" ABD'de uzun süre kalması, burada ABD'li bir kardinalle görüşmesi ve yine ABD desteğiyle Papa ile Vatikan'da görüşebilmesi ve bu görüşmenin İslam'ı temsil eden bir devlet adamı kimliğiyle sunulmaya çalışıl-

ması (herhalde Ankara'dan gelen talimat sonucu Vatikan'daki Türk büyükelçisi Gülen'i karşılamıştı), ABD'nin Gülen'e verdiği desteğin ve Türkiye'deki laikliğe ilişkin yaklaşımının göstergeleri olarak alındı.

ABD'nin kendisine bağlı daha kolay denetleyebileceği ılımlı bir İslami yönetimden yana olduğu haberleri ve Yönetime yakın uzmanları aracılığıyla Kemalizm ve laiklik gibi kavram ve uygulamaların döneminin geçtiğini vurgulaması Washington'un Türkiye'deki rejimden memnun olmadığı yolunda kuşkular yarattı. Buna "Yeni-Osmanlıcılık" ve "İkinci Cumhuriyetçilik" gibi 1980 sonlarında ortaya atılan kavramların eşlik etmesi ise bu kuşkuları artırdı.

Bu iddialar bir yana, kesin olan bir nokta varsa, o da ABD'nin Türkiye'deki siyasal İslam olgusuna yaklaşımının, onunla temasta olmak ve bu gelişmeyi bir insan hakları sorunu olarak değerlendirmek şeklinde belirlenmesiydi.

Aslında ABD'nin bu yaklaşımları yeni değildi ama Türkiye'de yeni olan, ılımlı İslam anlayışının iktidara taşınması süreciydi ve 1996'da işbaşına gelen Refah Partisi bu açıdan önem taşıyordu.

Türkiye'de 1990'lar boyunca iktidara gelen siyasal partilerin aksine, Refah Partisinin en önemli özelliği dış politikada Batı, ABD ve İsrail karşıtı bir söyleme sahip olmasıydı. Dolayısıyla, Refahyol (RP+DYP) koalisyonunun dış politikada nasıl bir tutum alacağı merakla bekleniyordu.

Bu yöndeki başlangıç birçok açıdan sorunlu oldu. Ağustos 1996'da Erbakan'ın Tahran'a ilk dış gezisini yaparak doğal gaz anlaşması imzalaması, daha önce değinildiği gibi, ABD'den tepki gördü. Başbakan Erbakan'ın özellikle Libya'ya yaptığı gezide Kaddafi'nin Türkiye'nin siyasal yapısı ve Kürt sorunu hakkında yaptığı konuşma Türkiye'de tepki yaratırken, Erbakan'ın ABD'yi terörist ülke olarak nitelemesi Washington'da rahatsızlığa yol açtı.

ABD için sorun şuydu: ABD Refah Partisine tepki gösterse Türkiye'nin içişlerine karışmış görünecek, öte yandan da bu hükümetle işbirliğine girse ve ona destek verse, Türkiye'de başta TSK olmak üzere laik kesimlerin tepkisini çekecekti.

Fakat zaman içinde, iktidarın Refah kanadı ABD'yle uzlaşma arayışına girdi ve bu amaçla Fehmi Adak ve Abdullah Gül gibi bakanlarını Washington'a gönderdi. Refahlı yöneticiler bundan sonra, tam olarak tanımlamamakla birlikte, Türkiye'de ABD tipi bir laiklikten yana olduklarını vurgulamaya başladılar (bkz. **Laiklik-Sekülerlik** kutusu, cilt I, s. 22). Refah Partisi bir yandan kendi seçmenine daha önceki tutumuyla tutarlı bir söylemle yaklaşırken; dış politikada İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesi, Çekiç Güç'ün süresinin uzatılması, Eylül 1996'da kuzey Irak'taki ABD hesabına çalışan Kürtlerin Türkiye üzerinden tasfiyesi gibi konularda bile daha önceki hükümetlerden hiç farklı davranmadı. Zaten genelde de Refah Partisinin İslam NATO'su ve Ortak Pazarı kurma projesi ve D-8 hareketi gibi girişimleri gerçeklerden uzak ütopik çabalardı ve bunlar Türk dış politikasının genel yönelimini etkilemeyecek söylemler olarak kabul ediliyordu.

Türkiye'de darbe tartışmalarının yapıldığı bu dönemde ABD'nin tutumu da önem kazandı. ABD çeşitli kanallarla Türkiye'de hükümetin darbeyle devrilmesinden yana olmadığını açıkça belli etti. Bir defa, Soğuk Savaş sonrası dünyada artık askerî darbeler dönemi kapanmıştı. Gerçi ABD demokrasiyle yönetilmeyen kimi ülkeleri hâlâ destekliyordu ama, hem demokrasi ve insan hakları kavramlarını kü-

reselleşmenin ve Yeni Dünya Düzeninin temel taşları olarak tanımlamıştı, hem de Türkiye'yi Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine demokratikleşme konusunda örnek göstermek istiyordu.

ABD'nin bu konudaki bir diğer çekincesi de darbeyi desteklemesi durumunda siyasal İslam'la uzlaşma politikasından sapmış olacağıydı. Böyle bir durumda, ABD İslamcı kesimin daha çok radikalleşmesinden ve özellikle Orta Doğu'daki diğer İslamî köktendinci hareketlerle işbirliğine girmesinden çekindi. Bu yüzden de, bu dönemde ABD'li yetkililer sorunların demokrasi ve insan hakları çerçevesinde çözülmesi yolunda mesajlar verdiler ve "laik demokrasi"den yana olduklarını söyleyerek hem Türkiye'deki laik kesimleri, hem de İslamcıları tamamen küstürmekten kaçındılar.

ABD'nin Türkiye'deki İslamî hareket ve onun siyasal düzlemdeki temsilcisi Refah Partisine yaklaşımı, bu partinin kapatılması davası sırasında bir başka boyut kazandı. ABD çok açık bir biçimde Refah Partisinin kapatılmasına karşı olduğunu açıkladı. ABD'nin daha sonra, hakkında açılan bir davadan yargılanan ve hapse mahkum edilen İstanbul eski Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan'a İstanbul başkonsolosunun ziyareti gibi girişimlerle destek veren tutumu da bu yöndeki politikasının bir uzantısı olarak ortaya çıktı.

İktidar deneyimi boyunca Refah Partisinin, Doğu'ya ve İslam ülkelerine açılma girişimlerine karşın, aslında ABD'yle yakın ilişki kurduğu görüldü. İlginç bir biçimde, radikal İslamcı gruplar Avrupa'da ve özellikle Almanya'da faaliyet gösterirken, Refah ABD'yle yakın teması tercih etmişti. Bunun da en önemli nedeni, hem genelde Türkiye'nin, hem de Silahlı Kuvvetler gibi kurumların bu ülkeyle ilişkilerinin yoğun olması nedeniyle Refahlıların ABD'nin etkisine inanmalarıydı. Ayrıca ABD de yukarıda değinildiği gibi, Refah'ın siyasal sistem içine çekilmesinden yana görünüyordu.

V) Soğuk Savaş Sonrasında Değişen Güvenlik Ortamı ve Türkiye

A) NATO'nun Dönüşümü ve Yeni Strateji

Kasım-Aralık 1989'da Doğu Bloku ülkelerindeki sosyalist rejimlerin yıkılması ve 1991 sonunda SSCB'nin dağılarak Varşova Paktının feshedilmesi, NATO'nun yeni uluslararası ortamdaki yerinin ve işlevinin tartışılmasına yol açtı. NATO'nun karşıt bir ittifak örgütünün bulunmadığı bir ortamda varlığının sona ermesi gerektiği ileri sürüldüğü gibi, bu yeni dönemdeki güvenlik sorunlarına cevap verecek şekilde yeniden yapılandırılması ve genişleyip genişlememesi konusunda da farklı görüşler ortaya atıldı.

NATO 1990'larda Soğuk Savaş'tan galip çıkmış bir ittifak örgütü olarak ortadan kalkmak bir yana, daha da genişleyerek ve yeni işlevler üstlenerek varlığını sürdürdü. Bu dönemde NATO'yla ilgili gelişmeler örgütün yeni uluslararası sistemdeki rolü, ABD ile Avrupa arasındaki ilişkiler, AB'nin kendi güvenlik yapılanmasına git-

mesi ve NATO'nun genişlemesi etrafında belirlendi. Soğuk Savaş sonrasında NATO'nun yapısal ve işlevsel dönüşümünde 1990 başlarındaki iki önemli zirvede alınan kararlar belirleyici oldu.

Londra ve Roma Zirveleri ve Yeni Stratejinin Oluşumu

Uluslararası alandaki yumuşamayla ortaya çıkan gelişmeler doğrudan NATO içindeki gelişmeleri etkilemeye başladı. Mayıs 1989'da Bruxelles'de yapılan NATO zirvesinde ABD, batı Avrupa'dan asker çekeceğini açıklayarak şaşırtıcı bir yaklaşımda bulundu ve konvansiyonel silah indirimine hız verilmesini istedi. Aynı yıl sonunda, doğu Avrupa'daki rejimlerin yıkılmasının ardından yapılan NATO Savunma Planlama toplantısında ise savunma harcamalarında yüzde 3'lük artış hedefinden vazgeçilmesi kararlaştırıldı ve doğu Avrupa'dan kaynaklanan "tehdit" yerine "risk" ifadesi kullanıldı.

Daha önemli olan Temmuz 1990'daki Londra zirvesinde ise ittifakın yapısındaki değişiklik daha belirgin olarak görülmeye başlandı. Burada, Varşova Paktı üyelerinin düşman olarak görülmediği belirtiliyor, SSCB lideri Gorbaçov NATO toplantısına davet ediliyor ve bir saldırmazlık paktı öneriliyordu. Stratejik alanda ise NATO, silahların sınırlandırılmasını desteklerken, "İleri Savunma" (*Forward Defense*) stratejisinden uzaklaşıldığını ve Esnek Karşılık (*Flexible Response*) stratejisinin gözden geçirileceğini belirtiyordu (bkz. **1980'lerde NATO Stratejisinde Gelişmeler** kutusu, s. 71).

NATO'nun Soğuk Savaş sonrası stratejisinin temel taşları ise Kasım 1991'deki Roma zirvesinde geliştirildi. Burada bir yandan NATO'nun yeni dönemdeki stratejisi belirlenirken öte yandan da doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliğiyle, Atlantik'in iki yanı arasındaki ilişkiler düzenleniyordu.

-NATO üyelerinin artık kapsamlı bir saldırı tehdidi altında olmadığı, ama bunun yerini çok yönlü ve farklı yönlerden gelebilecek, kestirmesi ve değerlendirmesi güç risklerin aldığı kabul edildi. Yeni riskler arasında kitle imha silahlarının yayılması, yaşamsal kaynakların (petrol vs) akışının engellenmesi, terörizm ve sabotaj sıralanıyordu.

-NATO tehdit kavramından risk kavramına doğru kayıyordu.

-NATO'nun AB, BAB (biraz ileride ele alınacaktır) ve AGİT'le işbirliği yapabileceği, BM misyonlarına katılabileceği, yani bunların birbirlerini tamamlayıcı olacağı kabul edildi.

Doğu Blokunun dağılmasından sonraki bu ilk önemli zirvede ittifakın yapısı ve yeni işlevleri bu şekilde belirlenmiş oldu.

Yeni Askerî Strateji ve NATO'nun Yeni Rolü

NATO'nun stratejik planlaması Roma zirvesinde alınan bu kararlar doğrultusunda gelişti. 1967'den 1980'lerin sonuna dek NATO stratejisi Esnek Karşılık ve İleri Savunma ilkeleri üzerine kurulmuştu. Yeni stratejide, Esnek Karşılık terk edilerek bunun yerini nükleer silahlara daha az dayalı (*reduced reliance on nuclear forces*) ve son çare olarak başvurmaya dayalı bir strateji aldı. Diğer bir deyişle, nükleer silahlar yine bulunacak ama bunların işlevi, geçmişe göre çok düşük de olsa, olası bir saldırganlığı caydırmaya yönelik olacaktı. Zaten 1991 sonrasında artık NATO'nun

elinde sayısı daha da azalmış olan nükleer silahlar herhangi bir hedefe kilitlenmiş durumda değildi ve bu durum Rusya için de geçerliydi.

İttifak stratejisinde İleri Savunmanın yerini ise "azaltılmış ileri mevcudiyet" (*reduced forward presence*) stratejisi aldı. Geçmişte, Avrupa'daki nüfus yoğun olduğu ve konvansiyonel silahların etkinliği çok arttığı için olası bir konvansiyonel savaşı düşman topraklarına aktarma amacına yönelik olan İleri Savunma stratejisi, en çok Almanya ile kanat ülkesi olan Türkiye için önem taşıyordu. Fakat belirli bir düşman bulunmadığı ve konvansiyonel kuvvetlerde büyük indirime gidildiği için bunu sürdürmenin anlamı kalmamıştı ve Temmuz 1990'daki Londra zirvesinde bunun uygun olan yerlerde kaldırılması kararı alındı ve bu karar 1991'de Roma zirvesinde de teyid edildi. Ortada büyük bir tehdit bulunmadığı için artık merkez bölgesi olarak tanımlanan bölgede daha esnek ve hareketli birlikler oluşturulması kararlaştırıldı.

NATO'nun yeni dönemde 1991'de belirlenen ve içinde SSCB'ye karşı dengenin korunması gibi hükümlerin yer aldığı stratejisinin özellikle Avrupa'daki gelişmeler karşısında yeniden ele alınması gerekti. NATO'nun Nisan 1999'da Washington'da yapılan 50. kuruluş yıldönümü zirvesinde yeni stratejik konsept belirlenirken Atlantik'in iki yakasındaki bağın korunması, Avrupalı müttefiklerin daha fazla sorumluluk alması ve yeni üyelerin katılımına hazırlanılmasından söz ediliyordu.

Aslında, bu kararlar 1990'lardaki uygulamaların (örneğin, Bosna ve Kosova'daki barışgücü operasyonları, biraz ileride ele alacağımız Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği-AGSK'nın gelişimi) karar metni haline getirilmesiydi.

NATO 1990'ların başında başlayan işlevlerinde ve yapısında değişim yapma sürecini 1999 Washington zirvesinde somutlaştırdı. Stratejik konseptin belirlendiği zirvede, uluslararası çevrenin belirsizliğini koruduğu ve bu belirsizlik ortamında İttifakın işlevini yerine getirmeye çalıştığı belirtiliyordu. Bu belirsizlikler, Avrupa-Atlantik bölgesinde ve çevresindeki istikrarsızlıklar; etnik ve dinsel rahatsızlıklar, toprak anlaşmazlıkları; ciddi ekonomik, toplumsal ve siyasal güçlükler; insan haklarının ihlali ve devletlerin dağılması olarak tanımlanmıştı.

İttifak asıl işlevinin üye ülkelerin toprak bütünlüklerini, siyasal bağımsızlıklarını ve güvenliklerini korumak olduğunu vurguluyordu. Ama bunun yanında, barış ve istikrarın korunmasına katkıda bulunmayı da yeni stratejisinin en önemli dayanaklarından biri haline getiriyordu. Bu yüzden güvenlik, danışma, caydırma ve savunma, kriz yönetimi gibi kavramlara ağırlık verilmesi gibi hususlar Washington'daki zirvede teyit edildi.

Bu çerçevede, NATO "5. Madde dışı krizlere müdahale operasyonları" kavramını ortaya atarak, doğrudan bir NATO üyesine saldırı gerçekleşmediği durumlarda da krizlere müdahale edilebileceğini kabul etti. Bunun için Savunma Yetenekleri Girişiminin (*Defense Capabilities Initiative*) başlatılması kararlaştırılarak, üye ülkelerin İttifak toprakları dışında kriz operasyonları düzenlemek için hızlı hareket yeteneğine sahip yüksek hazırlık düzeyinde birlik yapılanmasını geliştirmeleri de öngörüldü. Bu operasyonlar İttifak üyeleri ile ortaklar arasındaki işbirliğiyle yürütülecekti. Diğer örgütlerin (BM Güvenlik Konseyi ve AGİT) daveti üzerine İttifakın, barışı koruma (*peace-keeping*) operasyonlarına katkıda bulunabileceği teyit edildi.

Böylece, NATO hem İttifak toprakları dışında, hem de 5. Madde dışı operasyonlarda bulunabileceğini kabul etmiş oldu ve 1990'lara kadar NATO içinde tartışma konusu olan "alandışılık" sorunu da ortadan kalktı.

Daha önceki dönemde alandışılık tartışmaları içinde yer alan Türkiye bu gelişmeden etkilendi. Örneğin, NATO'nun BM Güvenlik Konseyi kararı olmadan Mart 1999'da Yugoslavya'yı bombalamasına Türkiye de onay verdi ve operasyona katıldı. Hatta, Türkiye topraklarındaki havaalanlarını da (Çorlu) operasyon için açtı. Bununla birlikte, söz konusu kararlar NATO'da konsensusla (herkesin katılmasıyla) alındığı için, ortaya çıkabilecek her ayrı müdahale durumunda (*case by case)* Türkiye'nin söz hakkı yeniden ortaya çıkacaktı. Ayrıca, ileride böyle bir 5. Madde dışı operasyon için Türkiye'deki askerî tesislerin kullanılması da söz konusu olursa, Türkiye'nin bunu NATO'yla ayrıca oturup müzakere etmesi olanağı gündeme gelecekti.

Bu dönemde NATO stratejisini etkileyen ve uluslararası gelişmelerin bir sonucu olan bir diğer gelişme, silahsızlanma alanında kaydedilen önemli ilerlemelerdi. Orta menzilli füzelerin kaldırılmasını öngören INF Antlaşmasıyla 1987'de başlayan süreç, konvansiyonel silahlarda büyük indirime giden AKKA (1990), kısa menzilli nükleer silahların da azaltılması kararı (1991) ve Temmuz 1992'ye gelindiğinde Avrupa'dan 1.400 kısa menzilli nükleer silah kaldırılması ve nükleer silahlarda indirimi öngören START II Antlaşmasıyla (1993) hız kazandı. Bu indirimler sonucu, NATO yapısı içindeki kara kuvvetlerinde yüzde 35, deniz kuvvetlerinde yüzde 30, hava kuvvetlerinde yüzde 40 indirime gidildi. NATO'nun Avrupalı üyelerinin topraklarındaki nükleer silahların sayısında yüzde 80 dolayında bir azalma gerçekleşti.

NATO'nun Yeni Rolüne gelince:

NATO stratejisinin dönüşümünde en önemli unsurlardan biri, değişen güvenlik ortamı nedeniyle, örgütün ortak savunma kavramını sürdürmekle birlikte, yeni roller üstlenmeye başlamasıydı. Bunun nedeni Avrupa'da Bosna ve Kosova sorunlarında görüldüğü gibi, etnik çatışmalar, kitlesel göçler türünden gelişmelerin ortaya çıkmasıydı ve NATO artık bu tür sorunlara müdahale edecek biçimde dönüşmeye başlamıştı.

NATO'nun bu yönde attığı ilk önemli adım, Haziran 1992'de Oslo'daki dışişleri bakanları toplantısında, Avrupa'da ortaya çıkacak bunalımlarda NATO'nun barışı koruma işlevini üstlenmeyi kabul etmesiydi. Burada, AGİK'in NATO'dan barışı korumak amacıyla yardım isteyebilmesi kabul edildi. NATO üyesi ülkelerin buna sağlayacağı destek ise kendi iradelerine bırakıldı. Aralık 1992'de ise NATO BM Güvenlik Konseyine barışı koruma operasyonlarına katılabileceğini bildirdi.

NATO barışı koruma faaliyetlerine katılabilmesini kolaylaştıracak kurumsal bir yapılanmaya da gitti. Bu amaçla Ocak 1994'te Birleşik Ortak Görev Kuvveti (*Joint Combined Task Force- JCTF*) kurulması kararı alındı ve Haziran 1996'da Berlin'deki dışişleri bakanları toplantısında bu karar teyid edildi. Bununla iki amaç hedefleniyordu:

İlk olarak, NATO, üyesi olmayan ülkelerle ortak barışı koruma operasyonları düzenlemenin yollarını geliştirmeye çalışıyordu. İttifak dışındaki ülkeler hem ulusal ordularını hem de NATO karargahlarını kullanabilecekler, NATO üyesi ülkele-

rin askerleri ise hem NATO içindeki görevlerini sürdürecekler, hem de bu operasyonlarda yer alacaklardı. Bunun ilk uygulaması Bosna'da gerçekleşti.

İkinci olarak, Almanya ve Fransa'nın temsil ettiği Avrupa güvenlik sisteminin geliştirilmesi yaklaşımıyla ABD ve İngiltere'nin temsil ettiği NATO ağırlıklı güvenlik yaklaşımı arasında bir uzlaşma sağlanmasıydı. Bu yeni görev kuvvetiyle NATO dışı güçlerin de (örneğin, AB ülkelerinin oluşturmaya çalıştığı birlikler-*Eurocorps*) bu operasyonlarda yer alabileceği kabul edilmiş oldu. Fakat bu uzlaşma daha sonraları bozulacaktır.

NATO Stratejisinde Değişim ve Türkiye

Türkiye 1990'ların başlarında NATO'nun ortadan kalkması, öneminin azalması ve ABD bağlantısının zayıflayarak ittifakın Avrupa ayağının güçlenmesi yolundaki bütün yaklaşım ve gelişmelerden kaygı duydu. Ayrıca, NATO'ya yeni üyelerin alınması konusunda da, daha sonra değinileceği gibi, genelde isteksiz davrandı. NATO'nun Soğuk Savaş sonrasında da, ABD'nin önderliğinde güçlü bir ittifak olarak varlığını sürdürmesi konusunda ise Türkiye ABD'yle hemfikirdi ve iki tarafın çıkarları bu noktada da kesişti.

Türkiye, 1991'deki Roma zirvesinde Avrupa güvenliğinde bütünlük tezini savundu. Burada Türkiye AGİK, NATO, AB ve Avrupa Konseyinin bölgesel istikrarsızlıklarda ortak hareket etmelerini ve sorunların bu kurumlarca ele alınması gerektiğini ileri sürdü ki bu yaklaşım ABD tarafından da savunuluyordu.

Türkiye ayrıca, Atlantik ötesi bağlantının sürdürülmesini isteyerek, NATO içinde yine ABD ve İngiltere'yle birlikte hareket etti ve ABD'nin Avrupa'dan uzaklaşmasına ve AB'nin kendi güvenlik örgütüne sahip olmasına karşı çıktı. Türkiye bu yaklaşımı savunurken, özellikle Yugoslavya'daki etnik çatışmalarda Avrupa kurumlarının başarısızlığı üzerinde durdu.

Silah indirimleri konusundaysa, Türkiye kendisini doğrudan ilgilendiren nükleer topçu mermilerinin kaldırılması kararını memnuniyetle karşıladı. Bu çerçevede, İstanbul, Çorlu, Erzurum gibi yerlerde bulunan bu silahlar da kaldırıldı.

Bu dönemde, NATO ise, Doğu Blokundan kaynaklanan bir tehdidin bulunmadığı ortamda Türkiye'yi Magrip'ten Körfez'e kadar yayılan istikrarsız bölgede set oluşturan bir ülke olarak gördü. Dönemin NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner Türkiye'nin doğrudan göç, aşırı dincilik, terörizm, istikrarsızlık gibi riskler altında olduğunu ve Türkiye'nin bunu önlemede önemli bir rol oynayabileceğini belirterek bu yaklaşımı ortaya koydu. Türk yetkililer de Soğuk Savaş döneminde bir kanat ülkesi olan Türkiye'nin yeni dönemde bir "cephe" ülkesi haline geldiğini belirttiler.

NATO'nun Genişlemesi ve Türkiye

En genel terimlerle ifade edilecek olursa, Türkiye NATO'nun genişlemesinden memnun değildi. (bkz. **NATO'nun Genişlemesi** kutusu, s. 309). Fakat bunun engellenemeyeceğinin de farkındaydı. Türkiye'nin bu konudaki resmî açıklamalarda dile gelmeyen kaygıları şunlardı:

-İlk olarak NATO belirli sayıdaki Batılı devletin oluşturduğu seçkinler kulubü olmaktan çıkmaya başlıyor, Türkiye'nin ayrıcalığı azalıyordu.

-Olası üyeler Türkiye'nin güvenliği açısından herhangi bir katkı sağlayabilecek durumda değillerdi. Tersine, yeni üyelerle ittifakın dolayısıyla Türkiye'nin sorumluluk alanı genişleyecekti.

-ABD ve diğer üyelerin dikkatleri yeni bölgeye yönelecek ve bu ülkelerin ihtiyaçlarının karşılanması öncelik kazanacaktı. Bu da Türkiye'ye yapılacak yardımda azalmaya yol açabilecekti. (Bu endişe, ABD yardımı konusunda ele alındığı gibi, doğru çıkmıştır).

NATO'nun Genişlemesi

1989'daki rejim değişikliklerinden ve Varşova Paktının dağılmasından sonra, Batılı ülkeler dikkatlerini doğu ve orta Avrupa'ya yönelttiler. Bu dönemde temel sorun, bu ülkelerin tekrar Rusya'nın etkisine girmemeleri ve bir an önce Avrupa siyasal ve ekonomik sistemine yeniden katılmalarıydı. Bu sırada bu ülkelerde hâlâ Rus askeri bulunuyordu ve bunların çekilmesi 1994'e kadar sürecekti. Söz konusu ülkeleri Batı sistemi içine almanın kurumsal ve etkili yollarından biri, NATO'yla ilişkilerini geliştirmekti.

NATO bu konuda hızlı davranarak, Aralık 1991'de Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyini (KAİK) kurdu ve eski sosyalist ülkeleri diyalog, ortaklık ve işbirliğine çağırdı. Eski doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin büyük çoğunluğu KAİK'e üye olurken, Haziran 1992'de Gürcistan ve Arnavutluk'un da katılmasıyla bu kuruluşun üye sayısı 38'e (16 NATO üyesi dahil) ulaştı. Böylelikle, bu eski sosyalist ülkeler karşılıklı ziyaretler, eğitim gibi işbirliği ve danışma programları ve benzeri uygulamalarla NATO'yla bağlantılı hale gelmeye başladılar.

KAİK'in eski doğu Avrupa ülkesi üyeleri ve özellikle Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti NATO üyeliği konusunda istekli görünüyorlardı. Fakat bir yanda bu ülkelerin NATO'ya üyeliğine karşı çıkan Rusya'nın tepkisini çekmemek, bir yanda da bu ülkeleri de tamamen hayalkırıklığına uğratmamak için, bir ara çözüm olarak Ocak 1994'te Barış İçin Ortaklık (BİO; *Partnership for Peace*) projesi geliştirildi. Rusya, doğu Avrupa ülkeleri ve Tacikistan dışındaki bütün Orta Asya ve Kafkasya ülkeleriyle, Slovenya, Finlandiya ve İsveç de BİO'ya üye oldu.

Bununla, KAİK çerçevesinden bir sonraki aşamaya geçiliyordu. BİO üyesi ülkeler Bruxelles'de bir irtibat ofisi bulundurma hakkını elde ettiler, NATO ülkeleriyle ortak tatbikatlara katıldılar. Böylelikle, coğrafi ve siyasal açıdan elverişli ülkeler NATO'ya üyeliğe bir adım daha yaklaşırken, diğer ülkelerin NATO'yla ilişkileri daha da derinleşiyordu. Ne var ki, Visegrad Ülkeleri olarak da adlandırılan Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya (Çekoslovakya 1993'te bölünmüştü) güvenlikleri konusunda endişeliydiler ve NATO'nun bu konudaki sözlü güvencesini yeterli bulmuyorlardı.

Ocak 1994'teki Bruxelles zirvesinde genişleme ilke olarak benimsendi ve BİO'nun geliştirilmesi kararlaştırıldı. Fakat genişleme konusunda üç önemli sorun vardı. Bunlardan ilki, Rusya'nın hâlâ devam eden itirazı, ikincisi hangi ülkelerin NATO'ya kabul edileceği ve üçüncüsü bunun getireceği maliyetin nasıl karşılanacağıydı. NATO yetkilileri Rusya'yı ikna etmek amacıyla büyük çaba harcadılar. Bu yüzden Rusya'ya yeni üyelerin topraklarına nükleer silahların yerleştirilmeyeceği, NATO'nun nükleer stratejisinde bir değişikliğe gidilmeyeceği ve bu ülkelere yeni savaş birlikleri konuşlandırılmayacağı güvenceleri verildi. Ayrıca, bu ülkeler AKKA sınırlamalarına da uyacaklardı.

Değişen koşullar karşısında ihtiyaçlara cevap vermediği için 1997 ortasında bir yandan KAİK'in yerini Avrupa Atlantik İşbirliği Konseyi (AAİK, *Euro-Atlantic Partnership Council-EAPC*) alırken, öte yandan da BİO'nun güçlendirilmesi kararlaştırıldı.

Üye sayısı 1999'da Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan'la 19'u, 2004'te Bulgaristan, Romanya, Letonya, Estonya, Litvanya, Slovenya ve Slovakya'yla 26'yı bulacaktır. 2009 için Arnavutluk ile Hırvatistan üyelik hakkı kazanmış durumdadır. Makedonya ise Yunanistan tarafından veto edilmiştir. (Ayrıca bkz. Cilt 1, "NATO'nun Kuruluşu ve Genişlemesi" kutusu, s. 543)

(İ. Uzgel)

-NATO'nun genişlemesine karşı çıkan Rusya'yı yatıştırmak için, ABD bu ülkeyi özellikle Kafkaslarda bir ölçüde serbest bırakma eğilimine girmişti (örneğin Rus askerlerinin Ermenistan'da konuşlanması ya da Rusya'nın Kafkaslarda AKKA yükümlülüklerinden bağışık tutulması gibi). Bu durum Türkiye'yi kaygılandırıyordu.

Türkiye bu süreç içinde Fransa ve İtalya gibi ittifakın güney ülkeleriyle işbirliği yaparak, NATO'nun doğuya doğru genişlemesini dengelemek için Romanya ve Slovenya'nın üyeliğini destekledi. Türkiye genişleme sürecinde coğrafi dengeye dikkat edilmesini ve hiç olmazsa bir Balkan ülkesinin de (özellikle Romanya'nın) bu ilk genişleme içinde yer almasını savundu. Türkiye'nin Romanya'nın üyeliğini desteklemesinin nedenlerinden biri de bu ülkenin Karadeniz'e kıyısı bulunması ve böylece bir NATO üyesi olarak Türkiye'yle birlikte Rusya'nın Karadeniz'deki üstünlüğüne karşı bir güç oluşturabilecek olmasıydı.

Türkiye'nin NATO'nun genişlemesi sürecinde en önemli çıkışı, veto kozunu gündeme getirmiş olmasıydı. Hükümet bu kozu ilk defa AB'nin 1997'deki Luxembourg zirvesi öncesinde aday ilan edilmek için kullanmaya çalıştı. Tabii, güvenlik konusunun yanında çok sayıda faktöre bağlı olan Türkiye'nin AB'ye aday ilan edilmesi konusunda bu NATO genişlemesinin kullanılması bir sonuç getirmedi. Türkiye zaten daha Temmuz 1997'de Madrid'deki NATO zirvesinde bu tutumundan geri adım atarak genişleme kararını onayladı. Türkiye bundan sonra resmî tutumunu, NATO ile AB ve BAB'ın genişleme sürecinin paralel gitmesi gerektiği şeklinde daha yumuşak bir üslupta ortaya koymaya başladı. NATO'ya yeni üyeler alınırken, AB ve BAB'a da yeni üyelerin, yani kendisinin alınmasını ve böylelikle Avrupa'yı ilgilendiren güvenlik örgütlerindeki genişlemenin paralel gitmesini savundu. Sonuçta, hem AB (Avusturya, İsveç, Finlandiya), hem de NATO (Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti) genişlerken, Türkiye ne AB'ye tam üye olabildi, ne de NATO'nun genişlemesini engelleyebildi. Türkiye bu veto tehdidini, aşağıda görüleceği gibi, AGSK'nın NATO olanaklarını kullanması konusunda yine gündeme getirecektir.

Türkiye'nin veto tehdidindeki başarısızlığın nedenleri açıktı. Bir defa, NATO'nun genişlemesi kararının alındığı daha önceki zirvelerde buna zaten onay vermişti. Kaldı ki, bu gelişme, Türkiye'nin ABD'yi karşısına almadaki güçlüğünü gösteriyordu.

İkincisi, Türkiye'nin NATO'nun genişlemesini AB üyeliğiyle bağlantılandırmasıydı. Gerçekten, güvenlikle ilgili bir örgüt olan NATO'yu, temelde ekonomik ve siyasal bütünleşme amacı taşıyan uluslarüstü bir yapılanma olan AB'yle ilişkilendirmeye çalışmak çelişkiliydi. Bu yaklaşım, Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi boyunca güvenlik ve stratejik işbirliği karşılığında ekonomik yardım elde etmeye dayalı politikasının bir devamı gibiydi.

Üçüncüsü, NATO'nun genişlemesi yalnızca bu örgütün varlığı ya da yapısıyla ilgili olmayıp; ABD-Avrupa, ABD-Rusya, Avrupa-Rusya ilişkileri açısından uluslararası dengelerin önem kazandığı bir gelişmeydi. NATO'nun Avrupalı üyelerinin veto konusunu gündeme getiremediği böyle bir gelişmede Türkiye'nin vetoyu koz olarak kullanmaya çalışması inandırıcı olmadı.

Nihayet, genişlemenin gerçekleşmesi aşamasında; Refahyol koalisyonunun iktidarı ve Tansu Çiller'in dışişleri bakanlığında olması sonucu dikkatlerin daha çok iç

politikaya yönelmesi de, dışta NATO'nun genişlemesi konusunda gösterilen karmaşayı ve bocalamayı beraberinde getirdi.

Bunun bir sakıncası da, bundan sonra ortaya çıkabilecek gelişmelerde, Türkiye'nin vetoyu gündeme getirdiğinde inandırıcılığının azalacak olmasıydı. Ayrıca, bu çıkış NATO konusunda genelde Türkiye'yle çıkarları benzer olan ABD'yi de rahatsız etti çünkü bu Washington için dış politikada önceliğe sahip bir konuydu.

Ulusal Füze Savunma Sistemi (Füze Kalkanı) ve Türkiye

ABD'nin Reagan döneminde başlatıp bir sonuca ulaştırmadığı Stratejik Savunma Girişimi (SDI; "Yıldız Savaşları") 1990'ların sonuna doğru Clinton döneminde bir başka isim ve sistemle tekrar gündeme geldi. Daha önceki dönemde SSCB'ye karşı geliştirilmesi düşünülen SDI'dan farklı olarak, bu sistemin ortaya atılışının nedeni, ABD'ye göre, "asi" (*rogue*) olarak tanımladığı K. Kore, İran, Irak gibi ülkelerin sahip oldukları füzelerdi.

Bush yönetiminin savunma bakanı olacak olan Donald Rumsfeld'in 1998'de hazırladığı rapor, "asi" ülkelerin tahmin edilenden daha tehlikeli bir füze kapasitesine sahip olduklarını ve büyük tehdit yarattıklarını ileri sürüyordu. 1999'daki "Ulusal İstihbarat Değerlendirme" Raporu ABD'nin gelecek 15 yıl içinde İran, Irak ve K. Kore'den kaynaklanan kıtalararası füze tehdidiyle karşılaşacağını söyleyerek Rumsfeld Raporunu tamamlıyordu. ABD "asi" devletlerin Türkiye, G. Kore, Japonya gibi kendi müttefikleri için de bir tehdit unsuru olmalarını önlemeye çalıştığını belirtiyordu.

Aslında, ABD'nin tehdit olarak gördüğü bu ülkelerin ellerindeki füzelerin ABD topraklarını vuracak menzile sahip olmadıkları biliniyordu. Bu yüzden, 1972'deki füzesavar sistemlerin kurulmasını yasaklayan ABM (*Anti Ballistic Missile*) anlaşmasını ihlal ederek bu projeyi başlatan ABD'nin amacı; Rusya ve Çin gibi ülkelere karşı bir güvence edinmek, tamamen vurulmaz hale gelerek ve uluslararası sistemdeki süpergüç konumunu kuvvetlendirerek hareket alanını geliştirmek ve Soğuk Savaş sonrasında sivil-askerî teknolojik üstünlüğünü sürdürmek amacını taşımaktaydı.

Söz konusu proje kara ve denizde kurulacak ve füzeleri yarı yolda kesecek (*interceptor*) sistemlerin kurulmasını ve bunların uydularla kontrol edilmesini öngörüyordu ve tahminen 100 milyar dolara mal olacaktı. Fakat bu yönde Clinton zamanında yapılan ilk denemelerde başarı sağlanamayınca proje bir sonraki yönetime bırakıldı.

Rusya ve Çin'in karşı çıktıkları, diğer NATO üyelerinin ise işbirliği konusunda çekimser kaldıkları bu projeye Türkiye sıcak baktığı izlenimini verdi. Projenin daha oluşum aşamasında Türk askerî yetkililer ABD'de simülasyon (gibiyapım) tatbikatlarına katıldılar. Türkiye'nin bu girişim içinde yer almasını isteyen ABD, Türkiye topraklarının yüzde 75'inin İran, Irak ve Suriye gibi komşularının füze menzili içinde olduğunu ve bu konuda tehlikeli 5 "asi" devletten 4'ünün (Irak, İran, Suriye, Libya) Türkiye'nin çevresinde bulunduğunu ilan etti.

Türkiye son yıllarda füze kapasitelerini geliştiren bu ülkeler karşısında füze kalkanı girişimine olumlu yaklaşmakla birlikte, kimi hususlar temkinli olmasını gerektiriyordu. Bir defa, önem taşıyan maliyet konusunun açıklığa kavuşturulması

gerekiyordu. İkincisi, Türkiye, Yunanistan da dahil, diğer NATO üyelerinin de buna katılmasını tercih ediyordu. Üçüncüsü, Türkiye'nin ilişkilerini iyi durumda tutmaya çalıştığı komşularını hedef alan bu projenin söz konusu ilişkileri olumsuz etkileme olasılığı vardı ve üstelik projeye Rusya da karşı çıkmaktaydı.

B) Avrupa'da Yeni Savunma Kimliğinin Oluşumu: BAB, AGSK ve Türkiye

Batı Avrupa Birliği (BAB) ve AGSK'nın Gelişimi

1990'larda AB uluslararası alanda bir blok olarak ortaya çıkarken ve bu amaçla ortak para birimini geliştirmeye çalışırken, bunun önemli bir ayağı olan ortak güvenlik konusuna özel önem verdi ve kendi güvenlik örgütüne sahip olmaya girişti.

1948'de Bruxelles Antlaşmasıyla kurulan ve 1954'te İtalya ve Almanya'nın katılımıyla birlikte Batı Avrupa Birliği (BAB) adını alan bu kuruluş yarım yüzyıl fiilen işlemeyen bir örgüt olarak kaldıktan sonra, 1984'te Fransa ile Almanya'nın öncülüğünde yeniden gündeme getirildi. Ekim 1987'de ise BAB Bakanlar Konseyi NATO'yla ilişkilerin geliştirilmesi, Avrupa'daki savunma ve güvenlik konularında düzenli olarak danışmalarda bulunulması gibi kararlar alarak örgütün etkinliğini artırmaya çalıştı.

Bu konudaki asıl önemli gelişme ise, Aralık 1991'deki Maastricht zirvesinde AB ile Batı Avrupa Birliğinin ilişkilendirilmesi, yani AB'nin "uyumakta" olan bu örgütü kendi güvenlik yapılanmasını oluşturmak amacıyla canlandırması oldu. Burada Avrupa Ortak Savunma ve Güvenlik Politikasının (AGSP; *Common Defense and Security Policy-CDSP*) geliştirilmesi, tüm AB üyelerinin otomatik olarak BAB üyesi olması ve BAB'ın Konsey ve Sekreteryasının Londra'dan Bruxelles'e taşınması gibi önemli kararlar alındı.

Mayıs 1992'de bir "Avrupa ordusu" kurulması yolunda adımlar atıldı ve Fransız-Alman ortak askerî birlikleri (*Eurocorps*) oluşturulmaya başlandı. Yine BAB 1992'de Petersberg'de aldığı kararla barış gücü ve barışı uygulama, kriz önleme ve insanî yardım gibi operasyonlarda yer almayı öngörürken, NATO'nun Avrupa ayağının güçlendirilmesi gerektiğini de belirtiyordu. Bu arada, Avrupa'nın güvenlik ve savunma sorunları, BAB da dahil olmak üzere, AGSK (Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği-*European Security and Defense Identity-ESDI*) adı altında ele alınmaya başlandı ve NATO'nun 1994 Bruxelles zirvesinde AGSK'nın gelişimi desteklendi.

Bununla birlikte, BAB "Petersberg görevleri" olarak anılan bu işlevleri yerine getirecek olanaklara sahip olmadığı için NATO'nun 1994'te Birleşik Ortak Görev Kuvveti (*Joint Common Task Force-JCTF)* oluşturulması kararlaştırıldı ve BAB'ın, bu örgütün olanaklarını kullanabileceği kabul edildi. Böylece BAB bu geçiş döneminde NATO'nun komuta-kontrol, haberleşme olanakları ve birliklerinden yararlanırken, NATO da AGSK'nın kendi kanatları altında gelişmesini sağlamış oluyordu. AB kendi güvenlik kimliğini geliştirirken NATO'ya dayanma ihtiyacını özellikle Bosna sorunundan sonra hissetti çünkü burada etkili olamamıştı. Bu noktada geliştirilen kavram "ayrılabilir ama ayrı olmayan" (*separable but not separate*) askerî yeteneklerin geliştirilmesiydi. NATO ayrıca, AB'nin tek başına bir operasyona başlamadan önce, bunun NATO tarafından yürütülüp yürütülmeye-

ceği konusunun kendisine sorulmasını, yani ilk müdahale yetkisinin elinde bulunmasını istiyordu.

BAB 1997'deki AB Amsterdam zirvesinde Avrupa Birliğinin güvenlik örgütü olarak kabul edilirken, NATO'nun Temmuz 1997'deki Madrid zirvesinde BAB'ın NATO'nun planlama sürecine katılması kararlaştırıldı. Arkasından da, hem BAB'ın bölgesel krizlere müdahale edecek hale getirilmesi, hem de NATO içindeki AB üyelerinin veto etmesine olanak vermeyecek bir yapı geliştirmesi kararı alındı.

Nisan 1999'da Washington'daki NATO zirvesinde AB, NATO'nun müdahale etmediği bir durumda (ki buna, NATO'nun "ilk reddetme hakkı" *(first right of refusal)* denmektedir), NATO'nun elindeki olanakları Kuzey Atlantik Konseyinin izniyle kullanarak bir krize müdahalede bulunma konumuna erişti.

AB 1990'ların sonlarına doğru, ABD'nin rahatsızlığını belirtmesine rağmen, artık kendi ordusunu oluşturma çabasına hız vererek NATO eski Genel Sekreteri Javier Solana'yı AB Ortak Savunma ve Dış Politika Yüksek Temsilcisi ve BAB Genel Sekreteri olarak atadı. AB'nin Haziran 1999'daki Köln zirvesindeyse BAB'ı feshederek AB içine alma kararı alındı. Böylece, BAB tamamen AB'nin güvenlik sorunlarıyla ilgili bir örgüte dönüşerek işlevini tamamladı ve Mayıs 2000'de feshedildi.

Aralık 1999'daki AB Helsinki zirvesinde ise Temel Hedef (*Headline Goal*) adı altında 2003'e kadar 60.000 kişilik bir Avrupa Acil Müdahale Gücünü *(Rapid Reaction Force)* 2 ay içinde kriz bölgesine sevk edecek ve burada 1 yıl süreyle tutabilecek kapasiteye ulaşma hedefi benimsendi. Ayrıca, kontrol mekanizmasının sadece AB üyesi ülkelerde bulunması kararlaştırıldı. Fakat burada da, AB'nin, NATO'nun katılmayacağı operasyonları üstlenebileceği hükmü kabul edilerek, NATO'yla işbirliğinin süreceği mesajı verildi.

Haziran 2000'de Feira'daki (Portekiz) AB zirvesinde ise Türkiye ve Norveç gibi AB üyesi olmayan NATO ülkeleriyle, AB üyeliğine aday konumunda bulunan Slovenya, Bulgaristan gibi ülkelerin kriz durumlarındaki katkılarına ilişkin ilkeler geliştirildi. (Burada alınan kararlar ve Türkiye'nin tepkisine biraz aşağıda değinilecektir). AB'nin NATO olanaklarını kullanmasını kolaylaştıracak ve bilgi değişimini sağlayacak sistemlerin oluşturulması yönünde önemli adımlar atılarak iki kurum arasındaki işbirliği yoğunlaştırıldı ve bunun için daha çok Balkanlar'daki gelişmeler üzerinde duruldu.

AB bir yandan Bosna ve Kosova gibi bölgesel krizlere kendi başına müdahale etme yeteneğine sahip olmayı amaçlarken, bu gelişme ayrıca ABD ve Rusya ile rekabet içinde olan Avrupalı silah şirketleri için de önem taşıyordu. AB için sorun bir yandan uluslararası alanda bir güç merkezi olmak istemesi ve Bosna ve Kosova'daki krizlerde görüldüğü gibi ABD ve NATO olmadan kendi başına müdahale etmek istemesi, öte yandan da bunun getirdiği örgütlenme ve altyapı gibi maliyetleri karşılamakta zorlanmasıydı.

1999'dan itibaren artık kendi güvenlik kimliğini oluşturmak isteyen AB bunu gerçekleştirmede bazı zorluklarla karşılaştı:

-BAB üyelerinin birlikleri NATO'ya tahsisliydi ve yeni güvenlik yapılanması için yeni (paralel) birlikler ayırmaları çok güçtü. Örneğin, 60.000 kişilik bir birliği 1 yıl süresince kullanabilmek için yaklaşık 200.000 kişilik bir kapasite gerekiyordu.

-Yeni yapılanma için büyük miktarda mali kaynak ayırmaları gerekiyordu ki ge-

rek kamuoyu baskısı gerekse savunma harcamalarında indirime gidiyor olmaları (Almanya bunu GSMH'sinin yüzde 1.5, İngiltere yüzde 2.5'ine indirdi) bir başka güçlük çıkarmaktaydı. Oysa, AB ülkelerinin en çok eksikliğini çektiği nakil ve havadan indirme gibi olanaklar için bile 62 milyar dolar harcama yapmaları gerekiyordu.

-BAB hiçbir şekilde NATO'nun sahip olduğu komuta-kontrol, istihbarat, uydu gözetleme, iletişim, planlama gibi olanaklara sahip değildi ve bunları hâlâ NATO'dan sağlamak zorundaydı. Hatta, askerî üs ve karargahlara da sahip değildi. Örneğin, hem Bosna (1995) hem de Kosova (1999) bombardımanlarını büyük ölçüde ABD yürütmüştü ve asker sevkiyatında da Avrupalı müttefikler yetersiz kalmışlardı.

-Eğer BAB üyelerinin müdahale ettiği bir çatışma tırmanırsa ve bu ülkeleri tehdit eder hale gelirse, hukuksal olarak NATO'nun 5. Maddesi (saldırıya uğrama durumunda yardım etme) işleyip işlemeyeceği sorunu ortada kalıyordu.

Türkiye, BAB ve AGSK

Türkiye'nin kurumsal olarak BAB'la bağlantısı şöyle gelişti:

Türkiye Nisan 1987'de AT'ye tam üyelik için başvurduğunda, yeni canlandırılmaya çalışılan BAB'a da başvurdu. Bu örgüte Avrupa'nın güvenlik kimliğinin oluşumunda özel bir yer atfeden AB üyeleri, AB'ye tam üye olmayan ve tam üye olma olasılığı en azından orta vadede görülmeyen Türkiye'yi 1992'de BAB'a "Ortak Üye" olarak kabul ettiler. (Diğer ortak üyeler Norveç ve İzlanda ile, 1999'dan sonra Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'dır).

1994'te BAB üyesi olabilmek için AB üyeliği zorunlu hale getirilince Türkiye'nin, BAB'a tam üyelik yolu kapandı. Dolayısıyla, Türkiye uzun bir süre ortak üye bağıyla ve 1996'dan bu yana Gümrük Birliğiyle bağlı olduğu AB'nin yanında, BAB'a da ortak üye olarak kaldı. Ortak üyeler BAB Konseyindeki toplantılara katılma hakkına sahiptiler fakat oy kullanamıyorlardı. Dolayısıyla, Türkiye oy kullanamayacağı için, burada alınan kararları etkileyemeden, kendisini bağlaması gibi bir durumla karşılaşıyordu. Türkiye, BAB'ın Kasım 1997'de aldığı ve ortak üyelerin de askerî operasyonlara katılırken planlama ve karar verme konusunda diğer üyelerle aynı haklara sahip olmasına olanak tanıyan kararını, kendisi açısından yeterli bulmasa da memnuniyetle karşılamıştı. Türkiye, AGSK çerçevesinde kurulması planlanan orduya da 3.000 kişilik bir birlikle katılmayı önererek bunun içinde yer almak istedi çünkü BAB feshedildiğinde Türkiye'nin bu örgüt içinde edinmiş olduğu konumu kaybetmesi olasılığı da ortaya çıkmıştı. Fakat AB'den bu konuda olumlu bir yanıt alamadı.

Aslında, BAB'ın kurucu belgesi olan 1948 Bruxelles Antlaşmasında ortak üyelik statüsü yer almıyordu. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu örgütteki statüsü hukuki açıdan belirsizlik taşıyordu. Bu yüzden Türkiye, bu konudaki hukuksal düzenlemelerin yapılmasını da istemekteydi.

Türkiye'nin, Avrupa'nın kendi güvenlik örgütünü geliştirilmesi konusundaki yaklaşımı ise şöyleydi:

-Böyle bir gelişme NATO'ya alternatif olmamalıdır. NATO 50 yıldır başarısını kanıtlamış bir örgüttür.

-Avrupa'nın güvenliği konusuna yaklaşılırken yalnızca bütünleşme mantığıyla değil, bölgedeki gerçek stratejik ortama ve güvenlik ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde hareket edilmelidir.

-NATO'nun tüm Avrupalı üyeleri BAB'a otomatik olarak üye olmalıdır, AGSK içinde yer almalıdır.

-AB mutlaka kendi güvenlik yapılanmasına gidecekse, bu NATO'nun Avrupa ayağını oluşturacak biçiminde gerçekleştirilmelidir.

-Transatlantik bağ (yani ABD'yle organik ilişki) korunmalıdır.

-Türkiye diğer NATO üyesi olup da BAB üyesi olmayan ülkelerden farklıdır. NATO içinde ikinci büyük orduya sahip olarak 50 yıldır Avrupa'nın güvenliğine katkıda bulunmaktadır.

-Soğuk Savaş sonrasında olası bunalım bölgesi olarak tespit edilen 16 sorunun 13'ü Türkiye'ye yakın yerlerde olduğu hesaplanmışken, Türkiye'nin AGSK'dan dışlanması akılcı değildir.

Türkiye ile ABD'nin AGSK'ya yaklaşımı ise genelde birbirine yakındı. ABD de bu oluşuma açıkça karşı çıkmamakla birlikte Avrupa'nın tamamen NATO'dan ayrı bir güvenlik yapılanması geliştirmesinden rahatsızlık duymuş, hatta Amerikalı yetkililer, Avrupa'nın bir uzlaşma olmadan kendi ordusunu kurmasının "NATO'yu bir tarihî kalıntı haline getireceğini" söylemişlerdi.

Türkiye AGSK'dan tamamen dışlanmamak için en önemli kozu olan NATO üyeliğini kullanmaya çalıştı. Örneğin, Nisan 1999'daki NATO zirvesinde yayınlanan Stratejik Konsept'te, *"AB'nin güvenlik ve savunma boyutunu güçlendirmek için önemli kararlar aldığı[nı] ve bunu hızlandırıcı girişimlerde bulunduğu"*nu belirten, *"bu sürecin İttifak için önemli etkileri olacağını"* söyleyen ve *"(...) NATO ile BAB'ın geliştirdikleri düzenlemelere dayanarak Avrupalı müttefikler buna dahil olmalı"*dır diyen 17. Maddedeki ifadenin yer almasını sağladı.

Türkiye Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan AB zirvesinde aday ilan edilmesine rağmen, Avrupa güvenliği söz konusu olduğunda, bu yapılanmada daha da geriye gitti. AB, yukarıda değinildiği gibi, AGSK'ya hız verirken, Türkiye'ye karar mekanizması içinde yer vermedi, hatta Haziran 1999'da Türkiye gibi ülkelere danışmadan NATO'nun olanaklarını kullanması konusunda bir karar çıkarttı. Oysa, yukarıda belirtildiği gibi, Nisan 1999'da Washington'da yapılan NATO zirvesinde AB üyesi olmayan NATO üyelerinin de Avrupa güvenlik ve savunma faaliyetlerine katılması kararı alınmıştı. Bu yaklaşım, Türkiye'de tepki yaratırken, hükümet, NATO kozunu ikinci kez gündeme getirerek, Türkiye'nin dışlanması sürerse, BAB'ın NATO olanaklarını kullanmasını veto edebileceğini açıkladı.

Yukarıda değinildiği gibi, AB'nin Haziran 2000'deki Feira zirvesinde AB üyesi olmayan ülkelerin Avrupa güvenliğine hangi koşullarda katkıda bulunabilecekleri konusu ele alınmıştı. Buna göre, AB Konseyi bir operasyon kararı alırsa ve NATO olanaklarını kullanırsa, NATO üyesi olup AB üyesi olmayan Türkiye gibi ülkeler operasyona katılabileceklerdi.

AB Türkiye ve onun konumundaki ülkeler için kurumsal bir yapılanma da geliştirmeye çalıştı ve 15 + 6 formülünü önerdi. AB, dolayısıyla BAB üyesi 15 üyeyle, NATO üyesi ama BAB üyesi olmayan 6 üyeyi (Türkiye, İzlanda, Norveç, Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti) biraraya getiren bir danışma mekanizmasının

oluşturulmasını ve bunların yılda 2 kez toplanmasını kararlaştırdı. Ayrıca, burada çeşitli konularda NATO ile BAB arasında 4 çalışma grubunun oluşturulması da kararlaştırıldı.

Türkiye Feira zirvesinde alınan kararlardan memnun olmadı. Çünkü burada siyasal ve stratejik planda bir katılım ya da işbirliği değil, alt düzeyde bir günlük danışma mekanizması kurulmasından söz ediliyor; özerk AB operasyonlarıyla NATO olanaklarının kullanılacağı operasyonlar arasında ayrım yapılmıyor; tek ve sürekli bir yapı oluşturmak yerine diyalog, danışma ve işbirliği gibi bir ilişki biçimi oluşturuluyor; AB üyesi olmayan NATO üyelerine AB askerî yapısı içinde yer verilmiyordu.

Türkiye'nin AGSK karşısındaki bu olumsuz konumunu değiştirme yöndeki girişimlerinden biri de, Temmuz 2000'de Bruxelles'de yapılan NATO toplantısında, AB'nin her operasyon girişimi için NATO'nun olanaklarını kullanmadan önce ittifaktan onay istemesi ve yetki talebinde bulunması koşulunu kabul ettirmesiydi. Türk basınında Türkiye'nin başarısı olarak gösterilen bu kararların alınmasında, Türkiye'nin enerjik çabası kadar ABD'nin de Türkiye'yi desteklemesi rol oynadı. Türkiye'nin bu konudaki ısrarının nedeni, AB'nin NATO'nun onayı olmadan bu ittifakın olanaklarını kullanması durumunda, kendisinin de buraya tahsis ettiği kuvvetlerin, kendi karar alma ve denetleme yetkisi olmadan AB tarafından kullanılması endişesiydi ve her operasyon öncesinde onay koşulunun bulunması bu bakımdan önemliydi.

AB ise Türkiye'yi karar verme mekanizmasına sokmama konusundaki tavrını değiştirmedi ve Türkiye'yi yalnızca danışma mekanizmasında tutmayı tercih etti. Aralık 2000 başında Nice'te yapılan AB zirvesinde, İngiltere'nin ısrarıyla AGSK'nın "bağımsız" değil "özerk" bir yapıya sahip olması kararı çıkınca ABD'nin istediği de gerçekleşmiş oldu. ABD, AB'nin NATO olanaklarını kullanmaması durumunda, tamamen kendi bağımsız yapısını oluşturması olasılığından çekiniyordu. Bu yüzden, ABD, AGSK'nın "danışma" yoluyla NATO olanaklarını kullanabilmesine razı olmuştu. Ama bu kez Türkiye yine itiraz etti. Çünkü AB, karar verme sürecine Türkiye konumundaki ülkelerin katılımı konusunda güvence vermemeyi kararlaştırmıştı. Hatta, Başkan Clinton Türkiye'ye bu konuda genel olarak destek vermekle birlikte, Türkiye'den esneklik istemiş ama Türkiye tutumunu değiştirmediği için söz konusu toplantıdan bu yönde bir karar çıkmamıştı. Böylece, Türkiye bu tutumuyla Avrupa güvenlik yapılanmasının oluşumunda engelleyici olmuş ve NATO kozunu oynayabileceğini göstermişti. Türkiye ayrıca bu kozunu AB'yle tam üyelik için elinde bulundurmak istiyordu. Zaten bu sırada basın ve kamuoyunda, Kenan Evren'in 1980'deki Rogers Planına (bkz. s. 40) verdiği onay hatırlatılıyor ve hükümetin dirençli tutumu destekleniyordu.

Türkiye'nin, AB'nin kendi güvenlik yapılanmasına gitmesinden duyduğu rahatsızlığın nedenleri şunlardı:

-Türkiye'nin bu süreç içinde yer almaması ve alma olasılığının çok düşük olması. Türkiye Avrupa'nın bir parçası olduğunu savunurken burada gelişen bir güvenlik örgütünün dışında kalmaktan doğal olarak endişe etmişti.

-Türkiye yaklaşık 50 yıldır bu ittifakın üyesiydi ve hem sahip olduğu askerî güç, hem de mali olanaklarla NATO'ya önemli katkılarda bulunmuştu. Oysa, AB AGSK

çerçevesinde NATO olanaklarını kullanmaya başladığında, örneğin Avusturya, Finlandiya gibi bazı ülkeler NATO'ya o ana kadar hiçbir katkı yapmadan bu ittifakın olanaklarından yararlanmış olacak, ama Türkiye AGSK'nın karar mekanizmasında bile yer almayacaktı. Aslında bu AB'nin genel sorunuydu ve AB yeni bir yapı oluşturmak yerine bir bakıma hazıra konmaya çalışıyordu.

-Yunanistan'ın BAB'ın tam üyesi olması, Türkiye'nin AB'den sonra bir başka Avrupa merkezli örgütte de bu ülkenin veto yetkisiyle karşı karşıya kalmasına ve iki ülke arasındaki rekabette dezavantajlı duruma düşmesine neden olmuştu. Ayrıca, Kıbrıs ve Ege sorunlarında AB bir güvenlik örgütüyle de Türkiye'nin karşısında yer alıyordu. BAB'ın ortadan kalkmasıyla birlikte bu sorun aşılmış gibi görünüyorsa da, AGSK biçiminde devam edecekti.

-AB, AGSK çerçevesinde Türkiye'nin de üyesi bulunduğu NATO'nun olanaklarını kullanırken, Türkiye ortak üye olduğu bu örgütün karar mekanizması içinde bulunamayacaktı. Türkiye bu yüzden en azından NATO olanaklarının kullanılacağı operasyonlarda "karar alma", NATO olanaklarının kullanılmayacağı durumlarda ise "karar şekillendirme" sürecine katılmak istedi.

-Türkiye'nin AB'ye üyelik konusunda siyasal (insan hakları, demokrasinin gelişmesi vs) ve ekonomik (enflasyon, ekonominin gelişmişlik düzeyi vs) bazı sorunları vardı. Oysa, askerî açıdan Türkiye çoğu AB üyesi ülkeden daha güçlü durumdaydı. Dolayısıyla, bunun dışında bırakılmasının tek nedeni AB'nin Türkiye'yi içinde görmek istememesiydi.

-Türkiye özellikle kurulması düşünülen Acil Müdahale Gücünün Kıbrıs'ta ya da Ege'de kullanılması olasılığından çekiniyordu. 2000 ortalarında Avrupa basınında Kıbrıs'ın Avrupa'yı tehdit eden anlaşmazlıklar arasında sayılması da bu yöndeki kuşkuyu artırmıştı.

AB ise, gerek Yunanistan vetosu nedeniyle, gerekse kendisi NATO'dan uzaklaşıp kendi ayakları üzerinde durmaya çalışırken Atlantik-ötesi bağın vurgulanması hoşuna gitmediği için, Türkiye'yi AGSK'nın dışında tutmayı tercih etti. Ayrıca, Türkiye bu dönemde ABD'yle yakın ilişkiler içinde bulunduğu için AB onu AGSK içinde Washington'un uzantısı olarak görüyordu.

Türkiye 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında bu yöndeki ısrarını sürdürdü ve AB'nin NATO olanaklarını kullanabilmesine izin vermeyi öngören bir karar almasını engelleyebildi. Bunu yaparken de NATO'nun Nisan 1999 Washington zirvesinde alınan AGSK'nın BAB üzerine yapılandırılması, NATO'nun Avrupa ayağı olması gibi noktalara dayandı. Bunun Türkiye ile AB arasında değil, NATO ile AB arasında bir sorun olduğunu dile getirdi.

Türkiye'nin bu tür bir direnç göstermesi ve İngiliz ve ABD üst düzey yetkililerin Ankara'ya gelerek Türkiye'yi ikna etmeye çalışmaları, ülkenin 2000 sonu ve 2001 başında girdiği ekonomik bunalım dönemlerine denk geldi ki, bu da söz konusu uygulamaya Türkiye'nin verdiği önemi göstermesi bakımından anlamlıydı; çünkü bu ortamda bile direniyordu.

Yürütülen diplomatik temaslar sırasında Türkiye'nin AGSK konusundaki tutumu ve kaygıları açıklık kazanmaya başladı. Türkiye özellikle Kıbrıs ve Ege'nin de dahil olduğu, coğrafi olarak yakın ve yaşamsal alanlarda AB'nin müdahale olasılığından rahatsızlık duyuyordu. Zaten Yunanistan'ın Türkiye'nin aşağıda belirtilen

yaklaşımını kabul edilemez bulması da sorunun bu boyutunu ortaya koyuyordu. Bu yüzden Ankara'nın tavrı şu şekilde belirlendi:

-Barış zamanı danışma mekanizmalarına ve tatbikatlarına tam katılmak, kriz ve harekât zamanında ise karar sürecinde yer almak.

-Avrupa Birliğinin, kriz bölgelerine müdahale etmek amacıyla, NATO olanaklarını ve kabiliyetlerini kullanarak operasyon düzenlemesi durumunda, tüm aşamalarda karar ve uygulama sürecinde yer almak.

-Avrupa Birliğinin, NATO olanaklarını kullanmadan kriz bölgelerine müdahale etmesi durumunda, kriz bölgesinin Türkiye'ye coğrafi yakınlığı ve Türkiye'nin yaşamsal güvenlik çıkarları söz konusu olduğunda, Türkiye'nin kendi değerlendirmesi ışığında, bu harekâta katılımının ve belli ölçülerde karar mekanizmasında yer almasının garanti edilmesi.

-AGSK çerçevesinde icra edilecek Kriz Yönetimi faaliyetlerinin ve harekâtının NATO üyesi müttefiklerden herhangi birinin (kastedilen: Yunanistan) taraf olduğu sorunlarda uygulamaya konulmaması.

Yani Türkiye, AB NATO olanaklarını kullanmadığında da, eğer müdahale bölgesi Türkiye'yi ilgilendiren bir bölgedeyse ya da olay kendi güvenliğini ilgilendiriyorsa, karar mekanizmasında yer almak istiyordu. Türkiye'ye yönelik baskılar da bu noktada yoğunlaştı. Çünkü Türkiye ile AB'nin yaklaşımlarını uzlaştırmaya çalışan ABD ve İngiltere Türkiye'ye coğrafi yakınlığı olan operasyonların kararına değil yönetimine katılımını önerdiler. Ankara AB'ye tam üye olmadığı bu aşamada AB'nin NATO'dan yararlanmadan da olsa operasyonda bulunmasının önüne geçmeye çalışıyor, bir bakıma tam üye olmaya çalıştığı AB'ye yönelik güvensizliğini gösteriyordu.

Bu dönem boyunca diğer bazı konularda olduğu gibi ABD ve Türkiye, farklı kaygılarla hareket etmelerine rağmen Avrupa güvenliği konusunda aynı ya da benzeri noktalarda buluşabilmişlerdi. ABD, Türkiye'nin BAB üyeliği konusunda doğrudan bir açıklama yapmamakla birlikte, NATO üyesi Avrupalı ülkelerin BAB üyeliğine destek vererek ve bu üyelerin BAB karar mekanizması içinde yer almalarını savunarak Türkiye'nin de arkasında durmuştu. Zaten, NATO içindeki görüşmelerde doğrudan Türkiye'yi desteklemişti. Bunda ABD'nin giderek NATO'dan uzaklaşma eğilimi içine giren AGSK'yı İngiltere'nin yanında, Türkiye aracılığıyla da denetlemek istemesi önemli rol oynadı.

C) Türk Savunma Sanayii ve Silah Alım/Üretim Projeleri

Türkiye 1980'lerde başlattığı silahlanma ve askerî modernizasyon programına 1990'larda büyük bir hız verdi. Bir yanda PKK'ya karşı yürütülen mücadele, öte yanda Yunanistan'la uzun süredir devam eden silahlanma yarışı ve genel olarak Türkiye'nin çevresindeki istikrarsızlık ve çatışmalar bunun nedenlerini oluşturdu.

Soğuk Savaş yılları boyunca Türkiye'nin silah alımında ABD öncelikli bir yer tutarken, onu Almanya izliyordu. 1990'lara gelindiğinde Türkiye'nin silah envanterinin yüzde 80'ini ABD yapımı silah ve teçhizat oluşturuyordu. Bununla birlikte, Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'nin silahlı kuvvetlerinin modernizasyonu çerçevesinde, uluslararası ihaleler yoluyla silah alım kaynaklarını çeşitlendirmeye ça-

lıştığı dikkat çekmekteydi. Bunda, şu faktörler rol oynadı: 1) ABD'den alınan silahlarda Kongre ve insan hakları gruplarının engelleyici bir rol oynaması, 2) ABD'nin FMS kredilerine önce yüksek faiz uygulayıp, sonra da bunları kesmesi, 3) Başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinin PKK'ya karşı kullanıldığı gerekçesiyle bazı silahları Türkiye'ye satmama kararı almaları, 4) 1980'lerden itibaren silah alımı gibi büyük projelerin siyasal/ekonomik çıkar sağlamak için kullanılabileceğinin keşfedilmesi.

1990'larda Türkiye'nin silah aldığı ya da birlikte ortak üretim projelerine girdiği ülkelerin arasında artık İsrail, İtalya, Fransa, Rusya gibi ülkeler de yer almaya başladı.

Türkiye silahlı kuvvetlerinin yenilenmesi için başlattığı modernizasyon projesi çerçevesinde 1988-99 arasında 28 milyar doların üzerinde para harcadı. 1999'dan itibaren ise yeni bir savunma ve tedarik anlayışı geliştirilmeye başlandı. Türkiye 1980'lerin ortalarından itibaren dünyada hem oransal olarak, hem de silah ithalatı açısından savunmaya en çok kaynak ayıran ülkeler arasında yer aldı. (bkz. **Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1990-99)** tablosu, s. 320).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Türkiye savunma stratejisinde değişikliğe gitme ihtiyacını hissetti ve bu husus savunma sanayii ve silah alım projelerine da yansıdı. Bu dönemde Türkiye'nin savunma anlayışı şu gelişmeler doğrultusunda belirlendi:

1- 1990'larda Türkiye artık bir "cephe" ülkesi haline gelmişti. Avrasya olarak tanımlanan bölgenin en stratejik noktalarından biri üzerinde bulunuyor, üç yanında çatışma ve istikrarsızlıklar yaşanıyordu. Bunlara karşı caydırıcı bir güce sahip olmak gerekliydi.

2- 1990-91'de yaşanan Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin Irak'la bir savaşa sürüklenmesi durumunda ordunun donanımının yeterli olmadığının anlaşılması.

3- Bu dönem boyunca süregelen güneydoğudaki düşük yoğunluklu çatışma, Suriye'yle yaşanan gerginlik ve Yunanistan'la zaman zaman ortaya çıkan krizlerin gerektirdiği "2 1/2" (Suriye-Yunanistan ve PKK) savaş stratejisi çerçevesinde silahlanmanın önem kazanması.

4- Türkiye'nin bölgesel güç konumunu kazanmaya çalışması, bunun gerektirdiği askerî güce sahip olmak istemesi.

5- "İleri Savunma" stratejisi çerçevesinde olası saldırganların sınırların dışında durdurulması.

6- Uluslararası Kriz Yönetimlerine askerî katkıda bulunma politikasını benimsemesi.

Bu faktörlerden bazıları zaman içinde değişime uğramışlarsa da temel noktalar varlığını korudu ve 1985'te hazırlanan 10 yıllık tedarik planının sona ermesinin ardından 1995'ten itibaren yeni bir savunma ve tedarik planı hazırlandı. 1997'de Milli Güvenlik Savunma Belgesindeki tehdit öncelikleri de göz önüne alınarak 1998'de Türk Savunma Sanayii ve Stratejisi belgesi kabul edildi.

Bu çerçevede 25 yıl içinde modernizasyona harcanması düşünülen miktar 150 milyar dolar olarak belirlendi. Bu toplam tutar kara kuvvetleri için 60 milyar, deniz kuvvetleri için 35 ve hava kuvvetleri için 65 milyar dolar olarak ayrıldı. Bu son derece yüksek savunma harcamasının yüzde 35'i Savunma Bakanlığı bütçesinden karşılanırken, yüzde 18'i Savunma Sanayii Destekleme Fonundan, yüzde 10'unu

Türk Savunma Fonundan, kalanı ise dış kredilerden karşılanacaktı. Bu projeler içinde en önemlisi 1999'da sona eren F-16 uçaklarının ortak üretimiydi. 1990 sonuna gelindiğinde tank ve helikopterlerin yanı sıra, iletişim ağının gelişmesi, erken uyarı uçakları, daha hafif makineli tüfeklerin kullanılması gibi 41 proje gerçekleştirilme aşamasındaydı. Türkiye, tıpkı F-16'ların üretiminde olduğu gibi, bu projelerin büyük kısmını Türkiye'de gerçekleştirine koşulunu getirerek teknolojik bilgi birikimi oluşturmayı hedefledi.

Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1990-99) (milyar $ olarak)

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
5.5	5.6	5.9	6.5	6.4	6.6	7.3	7.7	8.0	9.5

GSMH'ye Oranı

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3.5	3.7	3.7	3.8	4.1	3.9	4.1	4.1	4.4	5.6

Kaynak: *Sipri Yearbook*, 2000; CSIS *Military Balance*, 2000.

Ulusal Savunma Sanayiinin Kurulması Girişimi

Türkiye bu kadar büyük bir projeye başlayınca, bunun için bazı koşulları getirdi: bunlar yerli üreticilerin de katkısıyla, en azından belli parçalarının Türkiye'de üretilmesi, ihraç lisansı verilmesi (yani üçüncü ülkelere satılabilmesi) ve siyasal kısıtlamaların (Kıbrıs, insan hakları vb) kabul edilemeyeceği idi. Genel amaç savunma sanayiini mümkün olduğunca millileştirmekti. Böylece hem dışa bağımlılık azalacak, hem de teknoloji ithal edilmiş olacaktı. Örneğin, Savunma Sanayii Müsteşarlığı 1996'da başlattığı tank projesinde, tankların üretici firmayla teknolojik işbirliği içinde Türkiye'de üretilmesini öngörmüş ve hatta önce yurtiçi üreticileri belirleyerek tekliflerin bunlar üzerinden verilmesini istemişti.

Savunma sanayiinin geliştirilmesi çerçevesinde, Türk iş dünyasını bu projelerin içine çekebilmek için, Mayıs 1997'de İstanbul Sanayi Odasıyla toplantılar düzenlendi ve savunma sanayiinde yüzde 21 olan yerli malzeme kullanım oranının 2000'e kadar yüzde 40'a ulaşmasının planlandığı belirtildi. Bu alanda önemli bir gelişme Haziran 1998'de yürürlüğe giren Türk Savunma Sanayii Politikası ve Strateji Esaslarıydı. Bu belge hazırlanırken yerli sanayicilerin de görüşleri alınmış, hatta Türk sanayicilerin bu alanda yatırım yapmaları ve yabancı şirketlerle işbirliğine gitmeleri istenmişti. Buna göre, savunma sistemleri "milli" "kritik" ve "diğer sistemler" olarak üçe ayrıldı. Bu alanlarda üretim yapacak kuruluşların "milli tesis güvenlik belgesi"ne sahip olmaları istenmeye başlandı. Yine, açılan ihalelerde yerli firmalar için yüzde 15'e kadar fiyat avantajı tanındı.

TAI'nin (*TUSAŞ Aerospace Industries*) 160 uçaklık Öncel Proje I adı verilen bölümü 1995'te tamamlanarak 152 uçak Türk Hava Kuvvetlerine teslim edildi. Bu dönemde, Türkiye, ABD ve Mısır arasında yapılan bir anlaşma uyarınca TAI 1993-95 arasında Mısır için de 46 F-16 uçağı üretti. Bununla, ilk kez ABD dışında bir ülke-

de üretilen F-16'ların bir üçüncü ülkeye satılması gerçekleşti. Bu gelişme, Türk-ABD ilişkilerindeki yakınlığın da göstergesi olarak önem taşıyordu.

F-16 projesinin ikinci dilimi Öncel Proje II ise Türk Savunma Fonundan sağlanan destekle gerçekleştirildi. Bu çerçevede, 1995-99 arasında 80 F-16 uçağı daha üretildi ve son F-16 Kasım 1999'da teslim edildi. Böylelikle, 8 milyar dolarla Türkiye'nin en büyük savunma projesi olan F-16 üretimi sona erdi.

Bu proje biterken, TAI yeni projeler üstlendi. Bunlar arasında 50 adet İspanya lisanslı CASA CN-235 nakliye uçağının üretilmesi (bunlar 1998'de teslim edildi) ile Eurocopter firmasıyla anlaşılarak 30 Cougar helikopterinin üretilmesi ve Sikorsky helikopterleri için de bazı parçaların üretilmesi yer alıyordu.

Türkiye'nin 1990'lardaki en önemli projelerinden biri Ekim 1996'da ilan edilen 7 milyar dolar tutarındaki 1000 yeni tank üretimi ve 1000 tankın da 3 milyar dolar tutacak olan modernizasyonu projesiydi. "Modern Ana Muharebe Tank Projesi" olarak adlandırılan ve 2004-2013 arasında üretimi planlanan 1000 tank ihalesi Ağustos 1997 açıldı. İlk aşamada 250 tank üretimi için ABD General Dynamics-BMC Nurol (M1 Abrams), Alman Krauss Maffei-Otokar (Leopard 2), Fransız GIAT-Roketsan (Leclerc) ve Ukrayna Ukrseksport-ASMAŞ (T-84) bu ihalede yer aldı.

Görüldüğü gibi, Türkiye bu projede doğrudan ithal yerine yerli firmalarla ortak üretimi tercih ettiğini gösterdi. Türkiye bu şekilde, üretilecek modellerin ülke koşullarına uygun olmasını da sağlamış olacaktı.

Bir diğer savunma projesi 1987'de başlatılmış olan 720 helikopterlik bir filo oluşturma girişimiydi. Bunun nedenlerinden biri, helikopterlerin PKK'yla savaşta gerek asker nakletmede, gerekse doğrudan saldırı durumunda önemli role sahip olduğunun anlaşılmasıydı. Bunun ilk dilimi olarak 200 helikopterlik proje Eylül 1992'de benimsendi ve bunda Sikorsky firmasına ağırlık verildi. Gerçi bununla 45 Kara Şahin helikopterinin doğrudan alımı sağlanacak ve 50'sinin de üretimi başlayacaktı ama Silahlı Kuvvetlerin bunları acil alım kapsamına aldırması sonucu bu helikopterlerin üretimi projesi yerine ithal edilmesi yoluna gidildi ve bazı parçalarının TAI'de *offset* anlaşmasıyla imal edilmesiyle yetinildi. Bu alımlarla Türkiye dünyada en çok Kara Şahin'e sahip ikinci ülke oldu. Daha önce değinildiği gibi, TAI'de Cougar'ların üretimi de başlamıştı. Ayrıca ABD'nin Bell-Textron firmasından 10 Cobra, Rusya'dan da Türkiye'ye olan Eximbank borçlarına karşılık olarak Nisan 1995'te 19 Mi-17 helikopteri alındı.

Helikopter projesinde en önemli aşama Türkiye'nin 145 saldırı helikopterini ortak üretmek amacıyla Mayıs 1997'de bir ihale açmasıydı. Buna İtalyan Agusta A-129, ABD Bell-Textron King Cobra, Boeing Apache, Fransız-Alman ortak yapımı Eurocopter Tiger ve İsrail-Rusya KA-50 (Erdoğan) ile katıldılar. İhalede ilk sırayı Amerikan Bell firmasının King Cobra helikopteri aldı.

Sonuçta, bu projenin de gerçekleşmesiyle Türkiye daha önce belirlediği hedefe yaklaşarak, 650 civarında helikopterle bu alanda dünyanın en büyük helikopter güçlerinden biri haline gelecektir.

Savunma Projeleri ve Türk Dış Politikası

Türkiye'nin bu kadar büyük bir silahlanma atılımında bulunması Türk dış politikasına yeni bir boyut ekledi. Öncelikle belirtmek gerekir ki, 150 milyar dolarlık si-

lalı alımı/ortak üretimi projesi, Soğuk Savaş sonrasında pazarları daralan uluslararası silah şirketlerinin dikkatlerini Türkiye üzerinde toplamıştı. Türkiye'nin bu silah alımı/üretimi projelerinden elde ettiği kazançları ve bunun getirdiği olumsuz noktaları şöyle sıralayabiliriz:

-Sunduğu büyük mali olanak ve kazançlar nedeniyle Türkiye, ihaleye giren firmaların ülkelerinde bir Türk lobisi oluşturmalarını sağlamış oldu. Hatta, ihale süreçlerinde yalnızca şirket yöneticileri değil söz konusu ülkelerin savunma ve dışişleri bakanları da Ankara'ya geldiler. Örneğin, Öcalan krizi çıktığında, İtalyan helikopter firması yetkilileri Ankara ile Roma'nın arasında yumuşama sağlamak için Türkiye'yi ziyaret etmişler, kendi ülkelerinde de hükümet üzerinde baskıda bulunmuşlardı. Özellikle Fransa'da 1998'de ve daha sonra 2000 başlarında parlamentoda gündeme gelen "Ermeni Soykırımı" tasarılarının kabul edilmemesinde savunma projelerinin etkisi oldu. Yine, Aralık 1997'de AB Luxembourg zirvesinden Türkiye'nin dışlanması yolunda bir karar çıkması üzerine, Genelkurmay Başkanlığı bir liste hazırlayarak Türkiye'ye karşı tavır alan ülkeleri ihalelere sokmama kararı aldı. F-4 uçaklarının modernizasyonunun İsrail'e verilmesinde de, bu ülkeyle 1996'da başlatılan askerî işbirliğinin somut uygulamalara dönüştürülmesi isteği rol oynadı. Dolayısıyla, Türkiye silahlanmayı bir dış politika kozuna dönüştürebildi. Yine, helikopter ihalesinin ABD'li Bell firmasına verilmesinde Başkan Clinton'un ABD'deki Ermeni önde gelenlerine yazdığı Türkiye'yi destekleyen mektubun da etkili olduğunu bizzat Başbakan Ecevit dile getirdi.

-Teknik açıdan Türkiye'de gerçekleştirilen projeler belli bir teknolojik bilgi birikiminin oluşmasını sağlıyordu. Örneğin, son dönemdeki projelerde yalnızca motor ve kasa değil, elektronik aksam ve bazı silah sistemlerinin de Türkiye'de üretilmesinin öngörülmesi ASELSAN, Roketsan gibi yan kuruluşların teknolojik düzeylerinin gelişmesine katkıda bulunacaktı.

-Doğrudan alım yerine ortak yatırıma gidilmesi, Türkiye'ye üretilecek modeli kendi ihtiyaçları doğrultusunda belirleme olanağı verecekti.

-Yine dolaylı *offset* anlaşmalarıyla yabancı firmaların Türkiye'de turizm tesisleri kurması, Türkiye'nin o ülkede tanıtımının yapılması gibi bazı avantajlar elde edilmesi mümkün oluyordu.

-Siyasal açıdan silahlanma projelerinin dilimler halinde gerçekleştirilmesi ve 25 yıla yayılması da Türkiye'nin bu ülkelere karşı manevra yeteneğini artırıyordu. Hatta, savunma ihalelerinin defalarca ertelenmesinin altında bu kaygının yattığı da ileri sürüldü.

-Büyük savunma projeleri, Batılı ülkelerin insan hakları gibi faktörleri gündeme getirmelerini zorlaştırırken Türkiye'nin elini güçlendiriyordu. Örneğin, geçmişte, güneydoğuda kullanıldığı gerekçesiyle Türkiye'ye zırhlı araç satımında sorun çıkaran Almanya'nın, tank ihalesinde, benzeri görüşler ileri sürmeye çalışması Türk hükümetinin tepkisini çekmiş ve Türk yetkililer, henüz Alman tankının seçilip seçilmeyeceğinin belli olmadığını belirterek, bundan asıl Alman firmasının zarar göreceğini söylemişlerdi.

-Dış politika açısından, Türkiye yoğun biçimde silahlanmayı bölgesel bir güç olmanın ve dünya genelinde söz sahibi bir ülke haline gelmenin gereklerinden biri olarak görüyordu. Böylelikle, çevresinde kendisiyle sorunlu ülkeler karşısında da

belli bir askerî üstünlük sağlamış oluyordu. Bu çerçevede, tanker uçaklarının alınması ve özellikle uçak gemisi alımının 1999-2008 stratejik tedarik planlamasına dahil edilmesi Türkiye'nin bu yöndeki çabalarının göstergesi oldu. Türkiye böylece, Yunanistan'ın Ege'de karasularını 12 mile çıkarmasını savaş nedeni sayacağı ya da Eylül 1998'de Suriye'yi PKK liderini ülkesinden çıkarmaması durumunda savaşa başvuracağı gibi tutumlarını askerî gücüyle desteklemiş oluyordu.

-Türkiye savunma sanayii oluşturma girişimleri sonucu 1990'larda sınırlı da olsa silah ihraç edebilir duruma geldi. Örneğin, Birleşik Arap Emirliklerine 133 adet zırhlı muharebe aracını 75.000.000 dolara satarken, 2000 başında Malezya'yla 211 zırhlı aracı 300.000.000 dolara satma konusunda anlaştı.

Bu olumlu yönlerinin yanında, bu iddialı projeler bazı açılardan Türk dış politikasını zorlayan özellikler taşıyordu.

-Bu ihalelerin ABD'ye ya da Avrupa ülkelerine verilmesi, yalnızca teknik değil aynı zaman siyasal bir karar olacaktı. Örneğin, hiçbir ABD firmasının ihaleyi kazanmaması bu ülkeyle ilişkileri olumsuz etkileyebileceği gibi, Avrupa firmalarının dışarıda bırakılması da, bu ülkeleri rahatsız edebilecekti.

-ABD ve Avrupa'da güçlü silah lobileri, ihaleler sonuçlanıncaya kadar Türkiye'yi destekliyorlardı fakat ihalelerin kendilerine verilmemesi durumunda bunun tersine dönmesi olasılığı da bulunuyordu.

-Türkiye'nin silahlanmaya hız vermesi, dünyada bütün silahlanma süreçlerinde görüldüğü gibi, rakip ülkeleri de benzeri arayışlara itiyordu. Örneğin, Yunanistan da 1990'larda 24 milyar dolarlık bir silahlanma programını açıklarken, ABD'den 50 F-16 uçakları almak için anlaşmaya vardı. General Dynamics, Türkiye'de ortak üretim ihalesine girerken bu ülkeye M-1 tankları satmayı öneriyordu.

-Türkiye savunma sanayii oluşturarak dışa bağımlılığını azaltmaya çalışıyordu ama bu kez de ortak üretim nedeniyle parça bakımından dışa bağımlılık söz konusu oluyordu. Dünyada bütün sektörlerde uluslararasında birleşmeler yaşanırken, bu alandaki yabancı ortaklık birçok ülkede yasalarla denetim altına alınmıştı ve yabancı katkısı bu sektörde yüzde 1 civarındaydı.

-Silah edinme süreci, ister yurtiçi yatırımlar isterse doğrudan ithal yoluyla olsun son derece pahalıya mal olmaktaydı. Türkiye 1999'da 9.5 milyar dolarlık silah alımıyla dünyada 13. sırada yer alıyordu. Söz konusu projelerin yanında uçak gemisi ve AWACS erken uyarı uçaklarının alınması gibi çalışmalar bu maliyetin artmasına da yol açabilecekti. Gerçi helikopter ve tank ihalesi gibi yatırımların genel bütçeden değil, Savunma Sanayii Fonu gibi kaynaklardan karşılandığı ifade ediliyordu ama bunların ülkede yaratılan kaynağın önemli bir kısmını emdiği açıktı. Özellikle 150 milyar dolar olarak belirlenen silahlanma projesi, ekonomisinde çok ciddi sıkıntıları bulunan bir ülke için fazla bulunarak kamuoyunda sert bir biçimde eleştirildi. Eleştiriler daha çok Mart ve Nisan 2000'de gündeme geldi. Bu sırada, bir yandan sıkı bir ekonomik program uygulanırken, öte yandan Davos'taki Dünya Ekonomik Forum toplantısına katılan Ecevit'in beraberinde savunma projelerini götürmesi kamuoyunun duyarlılığını artırdı. Eleştirilerin artması üzerine Savunma Sanayii Müsteşarlığı ilk kez bir basın toplantısı düzenleyerek savunma harcamalarının ülke ekonomisini sarsmayacak bir biçimde yürütüleceğini belirtti ve Türkiye'nin çevresindeki Yunanistan, Ermenistan, Suriye gibi ülkelerin silahlanmaya

Türkiye'den oransal olarak daha fazla kaynak ayırdığını açıkladı. Yine de Türkiye'nin savunma bütçesi 4.5 milyar dolarlık Rus savunma bütçesinin iki katıydı ve bu haliyle GSMH'nin yaklaşık yüzde 5'ini oluşturuyordu. Hatta, Kasım 2000'de yaşanan mali krizin ardından IMF de silah alımları konusuna itiraz etti.

Sonuç olarak, 1990'larda ABD, Türkiye'nin dış politikasında en çok dikkate aldığı, en çok işbirliği yaptığı, ama zaman zaman sorunlar da yaşadığı bir ülke oldu. Öyle ki, bu dönemde, Türk dış politikasını ilgilendiren herhangi bir gelişmeyi ABD etkenini göz önüne almadan düşünmek olanaklı değildi. Bu durumu ABD Dışişlerinden Holbrooke "Türkiye'nin ABD için Avrasya'da önemli olan her konuda kritik noktada bulunduğu"nu belirterek ortaya koydu. ABD için Türkiye "Kosova'dan Kırgızistan"a kadar geniş bir coğrafi alanda ve AB, NATO, BAB ve AGİT gibi çok sayıda örgütte işbirliği yaptığı yakın ve güvenilir bir ülke iken ve Dışişleri Bakanı Albright tarafından "yeri doldurulamaz" bir müttefik olarak tanımlanırken (*Hürriyet*, 29.9.2000), Türkiye de ABD'yle bu yakınlığını kullanarak Balkanlar, Bakü-Ceyhan boru hattı ve Orta Asya konusunda etkinliğini artırmaya çalıştı. Türk dış politikasıyla ilgili bütün gelişmelerde ABD ya doğrudan işin içinde oldu, ya olayların gerisinde durarak yönlendirdi ya da gerektiğinde doğrudan müdahale etti.

ABD'nin bu konumu ve uluslararası ortamın aldığı biçim, Çekiç Güç konusunda olduğu gibi, Türkiye'yi zaman zaman istemediği yönlerde politika izlemeye de zorladı. Bir bakıma iki ülke arasında genişletilmiş stratejik ortaklık "zorunlu ortaklığa" dönüştü. ABD'nin tek süpergüç olması, iki ülke arasındaki ilişkilerdeki stratejik boyutun derinleşmesi, Türkiye'nin yeni ve eski komşularıyla sorunlar yaşaması, Avrupa'dan siyasal olarak uzaklaşması, içte yaşadığı ekonomik sorunlar ve 110 milyar doları aşan dış borçları Türkiye'yi ABD'ye çok bağımlı hale getirdi. Kuzey Irak'a operasyon düzenleyebilmek için Türkiye Çekiç Güç'e onay vermiş, Bakü-Ceyhan'a destek bulabilmek için Bakü-Supsa hattını desteklemiş, Suriye'yi sıkıştırabilmek için İsrail'le askerî işbirliğine gitmişti. İki ülke arasındaki ilişkiler doğal olarak çok hassas bir çizgi üzerinde seyretmişti. Türkiye'nin ilişkilerdeki bu yapıyı değiştirmesi 1990'ların sonunda giderek zorlaştı.

İki ülke arasındaki bu yakınlık 1992-2000 arasında başta Demokrat Partili bir yönetim varken gerçekleşti. Dolayısıyla, bu dönem Cumhuriyetçilerin Türkiye'ye daha yakın, Demokratların ise daha mesafeli durduğu yolundaki yaygın inancın da geçerli olmadığını ve ilişkilerin yapısının uluslararası sistemdeki gelişmeler etrafında şekillendiğini gösterdi.

Genel olarak, Türkiye-ABD ilişkilerinin 1990'lardaki yapısı, Türkiye'nin bu bağımlılık ilişkisi içinde kendisine bir hareket alanı bulmaya çalışması olarak da özetlenebilir.

(150 milyar olarak belirlenen savunma harcamaları projesi, sınırlı ölçüde kamuoyundan gelen tepkiler ama belirleyici olarak ülkenin içine girdiği ekonomik sorunlar yüzünden çok daha düşük seviyelere, 80 milyar dolara indirilecektir. Haber alma ve iletişim alanında kullanılacak dört AWACS uçağının alımı ve F-4 ve M-48 tanklarının modernizasyonu dışında, diğer ihaleler gerçekleşmeyecektir.)

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (ABD ve NATO'yla İlişkiler)

A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, Washington, The White House, 1995; Abromowitz, Morton, "The Complexities of American Policymaking on Turkey," *Insight Turkey* (Ekim-Kasım 2000), s.3-35; Akyüz, Abdullah, "US-Turkish Economic Relations at the Outset of the 21st Century," *Insight Turkey*, (Ekim-Kasım 2000), s. 71-81; Alantar, Özden, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Ulusal Güvenlik Boyutunda Dönüşümü," *En Uzun Onyıl*, Gencer Özcan ve Şule Kut, der., Istanbul, Boyut, 1998, s.225-246; *Amerikan Gizli Belgelerinde Türkiye'de Islamcı Akımlar*, Beyan Yayınları, 1990; Aybet, Gülnur, *NATO's Developing Role in Collective Security*, Ankara, Sam, 1999; Aykan, Mahmut Bali, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the Post Cold War Era," *Middle East Journal*, (Yaz 1996); Baç-Meltem Müftüler, "Turkey's Role in the EU's Security and Foreign Policies," *Security Dialogue*, (Aralık 2000), s. 489-502; Barkey, Henri, "Under the Gun: Turkish Foreign Policy and the Kurdish Question," Robert Olson, der., *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: its Impact on Turkey and the Middle East*, Lexington, Kentucky University Press, 1996, s. 65-83; Barkey, Henri ve Fuller, Graham, *Turkey's Kurdish Question*, Lanham, Rowman&Lidenfield, 1998; Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, Istanbul, Sabah, 1998; Cevizoğlu, Hulki, *Körfez Savaşı ve Özal Diplomasisi*, Form Yayınları, 1991; Couturier, Kelly, *US-Turkish Relations in the Cold War Era*, Istanbul, Friedrich Ebert, 1997; Çayhan Esra ve Ateşoğlu-Güney, Nurşin, *Avrupa'da Yeni Güvenlik Arayışları, NATO-AB-Türkiye,* Istanbul, AFA, 1996, s. 46-63; Çongar, Yasemin, "A Strong Alliance Yet to Outgrow Mere Geopolitics," *Insight Turkey*, (Ekim-Kasım 2000) s. 83-89; Değer, Emin, *Bir Cumhuriyet Düşmanının Portresi Ya da Fethullah Gülen Hocaefendinin Derin Misyonu*, Istanbul, Cumhuriyet Kitaplar, 2000; Evriviades, Marios, "Turkey's Role in United States Strategy during and after the Cold War," *Mediterrenean Quarterly*, (Sonbahar 1998); Fuller, Graham ve Lesser, Ian, *Turkey's New Geopolitics*, Boulder, Westview, 1993; Fuller, Graham ve Lesser, Ian, *Kuşatılanlar: Islam ve Batının Jeopolitiği*, Istanbul, Sabah, 1995; Gabelnick, Tamar ,"In Focus: Turkey, Arms and Human Rights," *FAS Report*, vol. 4, no. 16 (Mayıs 1999); Gabelnik, Amar, Hartung, William ve Ciarrocca, Jennifer "Arming Repression: US Arıns Sales to Turkey During the Clinton Administration, *A Joint Report of the World Policy Institute and the Federation of American Scientists*, (Ekim 1999); Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations," *Foreign Affairs*, (Yaz 1993); Kandemir, Nüzhet, "Turkish-US Bilateral Relations on the Eve of the US Elections," *Insight Turkey*, 'Ekim-Kasım 2000) s. 65-69; "Kesiç, Obrad, "American-Turkish Relations at a Crossroads," *Mediterrenean Quarterly*, (Kış 1995); Kirişçi, Kemal, "Türkiye ve Kuzey Irak'taki Kürt Güvenlik Bölgesi," *Avrasya Dosyası*, 1995, s. 7-22; Kirişçi, Kemal, "US-Turkish Relations: From Uncertainty to Closer Ties," *Insight Turkey*, (Ekim-Kasım 2000), s. 37-63; Köni, Hasan, "Yeni Uluslararası Düzende Türk-Amerikan İlişkileri," *Yeni Türkiye*, sayı 3 (Mart-Nisan 1995), s. 427-435; Kuniholm, Bruce, "Turkey and the West," *Foreign Affairs*, 1991; Lake, Anthony, "Confronting Backlash States," *Foreign Affairs*, (Bahar 1993); Migdolowitz, Carol, *Current Aid Issues*, Washington, CRS, 1996; Migdolowitz, Carol, *Turkey's Kurdish Imbroglio and US Policy*, Washington, CRS Report for Congress, Mart 1994; Migdolowitz, Carol, *Turkey's Military Offensive in Northern Iraq*, Washington, CRS Report for Congress, Nisan 1995; Migdolowitz, Carol, *Turkey: Ally in a Troubled Region*, Washington, CRS Report for Congress, Eylül 1993; Oran, Baskın, *Kalkık Horoz-Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Ankara, genişletilmiş 2. basım, Bilgi Yayınevi, 1998; Özkan, Tuncay , *Operasyon*, İstanbul, Doğan Kitap, 2000; Pamir, Necdet, *Bakü-Ceyhan Boru Hattı*, Ankara, ASAM, 1999; Papacosma, Victor Heiss ve Mary Ann, *NATO in the Post-Cold War Era*, New York, St Martin, 1995; Prados, Alfred, *Kurdish Separatism in Iraq: Developments and Implications for the US*, Washington, CRS Report for Congress, 1991; *Savunma ve Tedarik*, Ankara, TUBİTAK, 1998; Sayarı, Sabri, "Turkey's Islamist Challenge," *Middle East Quarterly*, (Eylül 1996); Sever, Ayşegül, "ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye," *En Uzun Onyıl*, Gencer Özcan ve Şule Kut, der., Istanbul, Boyut, 1998, s.355-380; Torumtay, Necip, *Orgeneral Necip Torumtay'ın Anıları*, Istanbul, Milliyet, 1994; "Turkey: The Emerging Market Bridging East and West," *Foreign Affairs*, (Mayıs-Temmuz 1996); Türkeş, Mustafa, "1990'larda NATO'nun Öncelikleri ve Türkiye," *En Uzun Onyıl*, Gencer Özcan ve Şule Kut, der., Istanbul, Boyut, 1998, s. 199-224; Uzgel, Ilhan, "Refah, Batı ve Dış Politikada Çok Başlılık," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, (Haziran 1997), s.45-56; Yavuz, Kemal, "NATO Stratejisi, Avrupa Güvenliğinin Dünü, Bugünü, Yarını," *New Perspectives Quarterly* (Yaz 1999), s. 46-51; Yavuz, Turan, *ABD'nin Kürt Kartı*, Istanbul, Milliyet, 1993.

AB'yle İlişkiler

I) 1990'larda Türkiye-AB İlişkilerinin Genel Hatları

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle (bkz. AB İsim Değişiklikleri kutusu, s. 84) ilişkilerinin iki temel belirleyici unsuru, Soğuk Savaşın sona ermesi ve Avrupa bütünleşmesi yolunda meydana gelen hızlı ilerlemelerdi. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Sovyetler Birliğinin dağılması, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Avrupa'da da siyaset, ekonomi ve güvenlik alanlarında önemli algılama ve politika değişikliklerine neden oldu. Avrupa'ya doğudan gelen tehdidin ortadan kalkmasıyla, Türkiye'nin Batı nezdindeki stratejik önemi tartışılmaya başladı.

Bu dönemde Türkiye-AB ilişkilerine damgasını vuran başlıca 6 gelişmeden söz edilebilir.

Bu gelişmelerden birincisi, orta ve doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkelerin, bir yandan birbiri peşi sıra Batı tipi parlamenter demokrasiyi benimserlerken, diğer yandan da pazar ekonomisine geçiş yönünde adımlar atmaları oldu. Doğu Avrupa'da yaşanan bu büyük dönüşüm, bu ülkeleri de içine alacak biçimde birleşmiş bir Avrupa yaratma olanağını doğurdu. AT için siyasal, ekonomik ve güvenlik boyutlarının yanı sıra, kültürel ve tarihsel anlamda da önem taşıyan bu ülkelerin, kimlik ve aidiyet açısından Avrupa bütünleşmesi içinde yer almaları gerektiği görüşü, tüm üye devletler tarafından benimsendi. Bu ülkelerin demokrasi ve ekonomi alanlarında gelişimine katkıda bulunmanın bireysel ve ortak çıkarlarına uygun olduğunu hesaplayan AT üyeleri, başlattıkları geniş çaplı teknik ve mali yardım girişimlerini bu ülkelerle imzaladıkları "Avrupa Anlaşmaları"yla hukuksal bir çerçeveye de oturttular. Bu çabaların nihai hedefi ise, söz konusu ülkeleri yakın bir gelecekte AT'ye dahil ederek, Avrupa'da ideolojik bölünmüşlüğün ortadan kalkmasına paralel olarak, kıtasal pazar bütünleşmesini sağlamaktı.

İkincisi, yukarıdaki gelişmeler, AT bünyesinde, parasal ve ekonomik birliğin yanı sıra siyasal birliğin de sağlanması yönündeki görüşlerin güçlendiği bir döneme rastladı. Bu çerçevede, 1992'de imzalanan ve 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşmasıyla Avrupa bütünleşmesi fikri, 1950'lerin başından itibaren en büyük atılımını gerçekleştirerek, "Avrupa Birliği" (AB) adını aldı ve siyasal birliğe doğru ilerlemeye başladı.

Üçüncüsü, siyasal bütünleşmenin hızlanması sürecinde kimlik, kültür ve aidiyet sorunları ve Avrupa'nın siyasal sınırlarının nasıl belirleneceği konusu kaçınılmaz olarak gündeme girdi. 1960'larda ekonomik ilişkileri ön planda tutarak, ideolojik ve tarihsel konulara çok fazla vurgu yapmayan AT, AB'ye dönüşmesiyle birlikte,

Türkiye'nin Avrupa idealine ya da Avrupa kimliğine ait olup olmadığını ve Avrupa'nın sınırlarının Türkiye'yi de kapsayıp kapsamadığını derinlemesine tartışmaya başladı. Avrupa'da bir yandan demokrasi ve ekonomik liberalizm gibi değerler yükselirken, diğer yandan da ırksal ve dinsel bağnazlık öğeleri tırmandı. Orta ve doğu Avrupa ülkelerine kucak açan AB içinde Türkiye'yi Avrupalı görmeyenlerin sayısı arttı.

Dördüncüsü, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Avrupa'da da insan hakları söylemi 90'larda büyük bir taraftar kitlesi buldu. İnsan hakları bu dönemde, Batılı ülkelerin uluslararası ilişkilerinde belirleyici rol oynamaya başladı. 12 Eylül darbesiyle Türkiye-AT literatürüne giren insan hakları ihlalleri konusu, AB'nin konuya verdiği önceliğe paralel olarak 90'lar boyunca da önemini korudu.

Beşincisi, Türkiye'nin yaşadığı siyasal ve ekonomik istikrarsızlık, PKK terörüyle mücadele, Yunanistan'la yaşanan anlaşmazlıklar, Kıbrıs gibi temel sorunlar Türkiye-AB ilişkilerinin gidişatını evvelce olmadığı kadar çok etkilemeye başladı.

Altıncısı, Türkiye ile AB'nin ikili ilişkilerin geleceğine, niteliğine ve öncelikli hedeflerine ilişkin yaklaşımlarındaki farklılık, 1990'larda iyice belirginleşti. Türkiye'nin ısrarla tam üyelik hedefini kovalaması ve ilişkilerin geliştirilmesi için atılan her adımı aslında tam üyeliğe giden yolda bir ilerleme olarak görmesine karşılık, AB tarafı 1990'ların sonuna kadar Türkiye'yle ilişkileri tam üyelik perspektifi vermeksizin, ortaklık ilişkisi (gümrük birliği) çerçevesinde yürütmeye özen gösterdi. Bu yaklaşım farklılığının sonucunda, daha önceki dönemlerde olmayan sürekli bir gerilim 1990-2000 döneminde ilişkilere egemen oldu.

II) Tam Üyelik Yerine "Gümrük Birliği"

A) Türkiye-AT Ortaklık Konseyi Çalışmaları ve Artan İşbirliği

Matutes Paketi

AT Komisyonunun 1989'da Türkiye'nin tam üyelik başvurusunun askıya alınmasına ilişkin olarak hazırlamış olduğu Görüş'te öngörüldüğü üzere, bir "İşbirliği Programı" hazırlanarak 6 Haziran 1990'da AT Bakanlar Konseyine sunuldu. Programın hazırlanmasında etkili bir rol oynayan Komiserin adına atfen "Matutes Paketi" olarak anılan bu çalışmayla, gümrük birliğinin 1995 sonu itibariyle gerçekleştirilmesi, daha sıkı bir ekonomik bütünleşmeyle ilgili bazı alanlarda işbirliğinin artırılması, mali işbirliğinin yeniden başlatılması ve siyasal işbirliğinin geliştirilmesi öngörülmekteydi. Matutes Paketinde ağırlık, gümrük birliğine ve asıl ortaklık ilişkisine verilmekte, tam üyelikle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktaydı (Tekeli-İlkin, s. 208-214).

Matutes Paketi Türk siyaset, bürokrasi ve iş çevreleri tarafından temkinli bir iyimserlikle karşılandı. Akbulut hükümeti, tam üyelik başvurusunun askıya alınmasının iç politikada doğurabileceği tepkilerin giderilmesi için kullanabileceğini düşündüğü bu işbirliği programına dört elle sarıldı. ANAP'a göre, Paket, ilişkilerin geliştirilmesi arzusunun AT tarafında da mevcut olduğunu göstermekteydi. Güm-

rük birliği tam üyeliğe giden yolda en önemli adım ve Ankara Anlaşmasının doğal bir sonucu olduğuna göre, Pakette ortaya konulan görüşler Türkiye'nin yaklaşımıyla çelişmiyordu. Muhalefet, DPT başta olmak üzere, bürokrasinin bir kesimi ve iş çevrelerine göreyse, Matutes Planı ancak AT Konseyinde onaylanması halinde önemli bir gelişme anlamına gelebilirdi. Konsey onayının gerçekleşebilmesi içinse Yunan vetosunun aşılması gerekiyordu.

Konsey tarafından 1990 yılı boyunca olduğu gibi daha sonra da karara bağlanamayan "İşbirliği Programı", temkinli yaklaşımı benimseyenleri haklı çıkardı. Buna rağmen, hem AT bürokrasisi, hem de Türk siyaset ve bürokrasi çevreleri hukuken karara bağlanamayan bu programa fiilen işlerlik kazandırmak üzere harekete geçmeye hazırdı. Zira, Konsey onayı olmasa da, Ankara Anlaşması çerçevesinde gümrük birliğinin gerçekleşmesi için karşılıklı adımlar atılması mümkündü. Dolayısıyla, gümrük birliğinin temelleri Matutes Paketinin ortaya çıkmasından itibaren atılmaya başladı.

Nitekim, daha 1988 yılında, gümrük birliğinin tamamlanmasına ilişkin önemli bir adım atılmıştı. 7 Kasım ve 20-21 Aralık 1988 tarihlerinde DPT Müsteşarı Ali Tigrel başkanlığında bir heyet Brüksel'de Komisyon yetkilileri ile Ad-Hoc Komite toplantıları çerçevesinde bir araya gelerek, Türkiye'nin gümrük birliğinden kaynaklanan ertelenmiş yükümlülükleri kapsamında gümrük indirimlerini yeniden başlatma taahhüdünde bulundu. Bu bağlamda, Türkiye, 1995 yılı sonu itibariyle gümrük birliğinin gerçekleştirilebileceğini de ilk defa telaffuz ediyordu.

Ortaklık Konseyinin Uzun Bir Aradan Sonra Toplanması

1991 Temmuzunda kurulan yeni ANAP hükümeti, AT'yle ilişkilerin gelişerek devam etmesinden yana olduğunu, 5 yıldır toplanmayan Ortaklık Konseyinin yapılması yönünde çabalarını yoğunlaştırarak gösterdi. Bu girişimlerin sonuç vermesi üzerine, 30 Eylül 1991 tarihinde gerçekleşen Ortaklık Konseyi toplantısı, taraflar arasında kurumsal alanda kopmuş olan ilişkilerin ve özellikle siyasal diyaloğun yeniden başlatılması açısından önem taşımaktaydı. Toplantıda, taraflar arasında mevcut sorunları tartışmak ve çözüm bulmak için alt komiteler kurulması öngörüldü. Bu çerçevede, 6 Aralık 1991'de yapılan ve AT üyelerinin daimi temsilcileri, AT Komisyonu yetkilileri ile Türkiye'nin AT nezdindeki büyükelçisinin katıldığı Ortaklık Komitesi toplantısında, özellikle gümrük birliği takvimi, tekstil kota ve damping soruşturmaları, Avrupa'da çalışan Türk işçilerinin sorunları gibi genelde teknik içerikli konular üzerinde duruldu.

1992'de AT Komisyonu Başkan Yardımcısı Bangemann'ın hazırladığı ve Komisyona ve Türkiye'ye sunduğu Çalışma Programı, Avrupa tarafının ilişkilerin gümrük birliği çerçevesinde geliştirilmesi konusuna verdiği önemi bir kez daha gösterdi. 21 Ocak 1992 tarihinde imzalanan bu programda, gümrük birliğinin gerçekleştirilmesiyle ilgili önlem ve politikalara değinilerek, sanayi ve teknoloji, iletişim politikaları ve sosyal alanda işbirliği konusunda atılacak adımlara yer veriliyordu. Bu alanların seçilmesinde yeni siyasal kararların alınmasına gerek bırakmayan konulara öncelik tanınmıştı. Böylece, Yunanistan'ın muhtemel vetosunun etkisizleştirilmesi hedeflenmişti (Tekeli-İlkin'den, "Working Programme Between the Commission of the EC and Government of Turkey in the Framework of Ankara Agreement

and Its Additional Protocol...", Ankara, 21 Ocak 1992, teksir; s. 246-247).

Bu sırada Türkiye'de gerçekleşen 20 Ekim 1991 seçimleri sonucunda iktidara gelen DYP-SHP koalisyonu, "her ne pahasına olursa olsun tam üyelik" şeklinde özetlenebilecek Özal dönemi politikasından farklı bir eğilim sergilemeye başladı. Demirel hükümeti, AT'nin sıcak bakmadığı tam üyelik üzerinde ısrarcı olmaktansa, Ankara Anlaşmasının işletilmesine ve bu bağlamda gümrük birliğinin kısa sürede gerçekleştirilmesine öncelik veriyordu. Türkiye'yle ilişkilerini gümrük birliği temeline oturtmaya çalışan ve daha ilerisi için herhangi bir taahhüt altına girmemeye özen gösteren AT de bu tutum değişikliğini sıcak karşılayarak, bu yöndeki girişimlerine hız verdi.

DYP-SHP koalisyonu, tam üyelik hedefini kaybetmeksizin önceliği gümrük birliğinin gerçekleştirilmesine verirken, Avrupa bütünleşmesinde yaşanan gelişmeleri de göz önünde bulundurmaktaydı. Türkiye'nin temel politikalarını etkileyen derinleşme ve genişleme hareketlerinin ayrıntılarına aşağıda değinilecektir.

B) Avrupa Birliğinin Genişleme ve Derinleşme Hareketleri ve Türkiye Açısından Sonuçları

Maastricht Antlaşmasının Sonuçları

9-10 Aralık 1991'de Hollanda'nın Maastricht kentinde bir araya gelen AT devlet ve hükümet başkanları, üye devletler arasında bir parasal birliğe geçilmesinin kararını verdiler ve dış politika ve güvenlik ile adalet ve içişleri alanlarında ortak politikaları kapsayan bir siyasal birliğin temellerini attılar (bkz. **Maastricht Antlaşması** kutusu, s. 330). 1992'de imzalanan ve Avrupa Topluluklarının etkinlik alanlarının genişlemesine yol açması itibariyle tam üyeliği zorlaştırıcı nitelikte olan Maastricht Antlaşması, Türkiye-AB ilişkileri açısından iki önemli sonuç doğurdu:

Birincisi, Maastricht Antlaşmasının, yeni üye kabulüyle ilgili olarak Roma Antlaşmasının 237. maddesinde yaptığı değişiklikti. Bu madde yerine gelen (O) maddesinde "(...) tüm Avrupalı devletler Birliğe üye olma talebinde bulunabilirler (...)" denilmekteydi. Ayrıca, Birliğe (AB) kabulde uygulanacak prosedür de Tek Senet ile değiştirilerek, Avrupa Parlamentosu'nun onayı yeni üye kabulü için zorunlu bir unsur haline getiriliyordu. "Avrupalı" devlet olmanın tanımının açıkça yapılmamış olması ve özellikle 1980'den sonra Türkiye aleyhine çok sayıda karar alan Avrupa Parlamentosu'nun üyelik sürecine dahil edilmesi Ankara'da endişeyle karşılandı.

İkincisi, Maastricht Antlaşmasıyla, Avrupa Topluluklarının tümünden önce kurulmuş ve hukuken AB'nin bir parçası olmayan Batı Avrupa Birliği (BAB) AB'nin ortak dışişleri ve güvenlik politikasının bir uygulayıcısı konumuna getirilmiş; NATO üyesi olup, BAB üyesi olmayan Avrupa ülkelerine de bu kuruluşa ortak üye olmaları yönünde bir çağrı yapılmıştı. Bu çerçevede Türkiye BAB'a "ortak üye" olacaktı. Fakat bu ortak üyelik statüsü Avrupa'nın güvenliği ve savunması gibi hayati bir konuda karar alma süreçlerine tam üye olarak katılma olanağı tanımadığı için, Türkiye, Avrupa güvenlik ve savunma yapılanmasından dışlanma riskini ilk defa gerçek biçimde hissetmeye başladı. Bu yöndeki gelişmeler 1990'lar boyunca sürecektir.

Maastricht Antlaşması

1992 yılında imzalanan ve 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile tamamlanacak bir İç Pazar, tek bir para birimi kullanımı ve üst düzeyde eşgüdümü sağlanan ekonomi politikaları çerçevesinde oluşacak bir Ekonomik ve Parasal Birliğin yanına, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve Adalet ve İçişleri Alanlarında İşbirliği'nin de eklenmesi ile, Avrupa Bütünleşmesi, 1950'li yılların başından itibaren en büyük atılımını gerçekleştirerek Avrupa Birliği'ni oluşturdu. Böylece, ekonomik entegrasyonun yanına siyasal birlik hedefi de eklenmiş oluyordu.

Maastricht Antlaşması ile ayrıca mevcut kurumsal yapı üzerinde değişikliklere gidiliyor, bunun yanında bütünleşmenin etkinlik alanları kapsamına, ekonomik ve sosyal uyum, bölgesel politika gibi yeni bazı alanlar dahil edilirken, mevcut bazı politika alanları da güçlendiriliyordu. Avrupa Bütünleşmesi, böylece, yeni ve önemli bir derinleşme aşamasını gerçekleştiriyordu.

Kurumsal yapı konusundaki değişikliklerin en önemlilerinden biri, Avrupa Parlamentosuna bazı alanlarda Bakanlar Konseyi ile birlikte karar alma mekanizmasına eşit ağırlıkta katılma olanağı sağlayan ortak karar usulünün getirilmesi oldu.

Bundan başka, Maastricht Antlaşması ile kurucu antlaşmalara kazandırılan *subsidiarité* (yetki ikamesi) ilkesi uyarınca, bir konu hangi düzeyde -AB, üye devletler ya da yerel düzeyde- en etkili ve verimli şekilde ele alınabilecekse gerekli eylemlerin o düzeyde gerçekleştirilmesi gerekecekti. Herhangi bir sorunun tek başına üye devletler tarafından çözülemediği veya toplu olarak girişimde bulunmanın daha verimli etkiler doğurmasının mümkün olduğu hallerde, ilgili konuda AB tarafından harekete geçilecekti. Buna karşılık, bir konuda ülkesel veya bölgesel düzeyde daha etkili sonuçlar alınması söz konusuysa girişimlerin bu düzeyde gerçekleştirilmesi gerekecek; her halükârda vatandaşa en yakın düzeyde girişimde bulunulmasına özen gösterilecekti. Bu şekilde Avrupa Birliğinin yetkilerinin artışına da bir ölçüde sınırlama getirilerek üye devletlerin bu konudaki hassasiyetleri dikkate alınmış oluyordu.

(S. Baykal)

Genişleme Hareketi

Yukarıda da belirtildiği üzere, 1980'lerin sonunda meydana gelen ve Soğuk Savaşın sona ermesine neden olan olaylar, AT'nin kurumsal ve yapısal gelişimi ve Türkiye'yle ilişkileri üzerinde önemli etkiler doğurdu. 28 Nisan 1990'da yapılan Dublin Zirvesi'nde, Doğu Almanya'nın zaman içinde AT'ye entegrasyonuna ve giderek kapsamlı bir genişleme hareketinin başlatılmasına karar verilmesi sonucunda, AT büyük bir dönüşüme ortam hazırlamaya başladı.

Orta ve doğu Avrupa ülkeleriyle arka arkaya imzalanan "Avrupa Anlaşmaları" bu ülkeleri, AT (Maastricht'ten sonra, AB) üyeliğine hazırlama amacını taşımaktaydı. Böylece Türkiye, 1963'ten beri sahip olduğu özel konumunu (güçlü ortak statüsünü) yitirmeye başladı. Aynı şekilde, AB'nin mali ve teknik yardımlar konusunda bu ülkelere ağırlık vermeye başlaması da Türkiye'nin geri planda kalmasına neden oldu.

1990'ların ilk yarısı boyunca, AB'nin hangi ülkelerle ve hangi takvime göre genişleyeceğinin tartışıldığı platformlarda Türkiye ya tamamen ihmal edildi, ya da orta ve doğu Avrupa ülkeleri, Güney Kıbrıs ve Malta'nın arkasında yer aldı. Özellikle, Güney Kıbrıs'ın 4 Temmuz 1990 tarihli tam üyelik başvurusu ve bu başvurunun Türkiye'nin tüm itirazlarına rağmen işleme konması, Ankara tara-

fından memnuniyetsizlikle karşılandı. Bu tarihten önce de Kıbrıs sorunu konusunda Avrupa tarafının baskılarına maruz kalan, fakat sorunu Avrupa'yla siyasal diyaloğun kapsamı içinde görmeyen Türkiye, bu tarihten sonra gittikçe artan biçimde karşı karşıya kaldığı baskılar sonuncunda, bazı geri adımlar atmak zorunda kaldı.

25-27 Haziran 1992'de yapılan Lizbon Zirvesinde, EFTA üyesi Avusturya, Finlandiya, İsveç, İsviçre ve Norveç'in tam üyelik müzakerelerinin Maastricht Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden hemen sonra başlatılması yönünde karar alınırken, Türkiye'yle ilişkilerin *"(...) Ankara Anlaşmasının hedeflerine uygun şekilde ve siyasi bir diyalogu da içerecek biçimde geliştirilmesi (...)"* üzerinde duruldu. Bu bağlamda, 1989 tarihli Komisyon Görüşünde yer alan ve "derinleşme hareketi ve Tek Pazar kurulması yönündeki çabalar sonuçlanmadan AT'nin yeni üyelik müzakerelerine" başlayamayacağı yaklaşımının sadece Türkiye'ye yönelik olduğu bir kez daha ortaya çıktı.

11-12 Aralık 1992'de gerçekleşen Edinburgh Zirvesindeyse, Avusturya, İsveç ve Finlandiya'yla tam üyelik müzakerelerinin 1993'te başlatılması kararlaştırıldı. Bu arada, ülkelerinde gerçekleştirilen referandumların olumsuz sonuçlanması sonucu İsviçre ve Norveç tam üyelik başvurularını geri aldılar.

Kopenhag Zirvesi

Genişleme yönünde en önemli dönüm noktalarından biri, AB üyeliği için aranan koşul ve kriterlerin saptandığı 1993 Kopenhag Zirvesidir (bkz. **Kopenhag Kriterleri** kutusu, s. 332).

Genişleme süreci açısından büyük önem ifade eden ve AB'ye bundan sonra üye olabilmek için aranan şartların belirlendiği Kopenhag Zirvesi'nin sonuç bildirisinde Türkiye'yle ilgili olarak *"(...) AT Zirvesi, Türkiye ile işbirliğinin, bir gümrük birliğinin kurulması ile ilgili olduğu ölçüde, 1963 tarihli Ortaklık Anlaşması ve 1970 tarihli Katma Protokol'de öngörülen perspektif içinde geliştirilmesi ve yoğunlaştırılması konusunda, Lizbon'da toplanan AT Zirvesi'nde kabul edilen esasların etkili bir biçimde uygulanmasını, Konsey'den istemiştir,"* deniliyordu.

Bu ifadeler, Türkiye'yle ilişkilerin bir gümrük birliği temelinde yürütülmek istendiğini açıkça göstermekteydi. Buna karşılık, aynı belgede orta ve doğu Avrupa ülkeleri için işbirliğinin tam üyelik hedefine doğru yönlendirileceği şeklinde ifadelere yer verilmekteydi. Bu aşamada, ortaklık ilişkisi ve üyelik başvurusu orta ve doğu Avrupa ülkelerinden çok eskiye dayanan Türkiye, genişleme sürecinde bu ülkelerin gerisinde kalıyordu. Ankara tam üyelik yolundaki ısrarın sonuç vermeyeceğini ve "gümrük birliğini oluşturmanın AB'ye arka kapıdan girmek anlamına geleceğini" düşünerek ağırlığı gümrük birliğine verme politikasına sıkıca sarılmaya başladı.

Bu politika tercihi sonucu ortaya çıkan gümrük birliği belgesinin müzakere süreci, içeriği ve hukuksal niteliği aşağıda ele alınacaktır. Fakat önce, Türkiye'nin bu dönemde ağırlığını tam üyelik yerine gümrük birliğine vermesine yol açan nedenler üzerinde kısaca durmak gerekiyor.

Kopenhag Kriterleri

İlk kez 1993 Kopenhag Zirvesinde ortaya konulan, ardından 1995 Madrid ve 1997 Luxembourg zirvelerinde geliştirilen Kopenhag Kriterleri, bir Avrupa ülkesinin AB üyeliğine kabul edilebilmesi için sahip olması gereken temel nitelikleri saptamaktaydı. Bunlar siyasal ve ekonomik olmak üzere başlıca iki temel başlık altında düzenlenmekteydi. Siyasal kriterlere göre, AB'ye aday olan ülkelerde demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıkların korunmasını ve saygı görmesini teminat altına alan kurumların istikrara kavuşturulmuş olması gerekmekteydi. Ekonomik kriterlerse, işleyen bir piyasa ekonomisinin mevcudiyetini, AB içindeki rekabet ve piyasa güçleriyle baş edebilme kapasitesini üyelik için ön koşul saymaktaydı. Kopenhag'da alınan kararlarda, ayrıca, "*Üyelik, adayın siyasi, ekonomik ve parasal birliğe katılım da dahil olmak üzere, üyeliğin getirdiği yükümlülükleri üstlenebileceğini varsayar*" cümlesine yer verilerek, AB müktesebatına uyumun temin edilmesi gerekliliği üyelik için bir koşul haline getirilmişti. Bu ifade ile, AB'nin sadece ekonomik değil, siyasal bütünleşmeyi de hedeflediğinin altı çiziliyordu.

Bu kriterlere 1995 Madrid Zirvesi'nde "*Topluluk politikalarının uyumlu olarak yürütülmesini teminen, aday ülkelerin katılım ertesinde idari yapılarının uyumlaştırılması gereği*" de eklendi. 1997 Luxembourg Zirvesi'nde de " (...) [AB] *müktesebatı*[nın] [ulusal] *mevzuata geçirilmesi gerekli ama yeterli değildir; asıl önemli olan etkili biçimde uygulanmasıdır*," denilerek, AB'nin siyasal ve ekonomik kurallarının adaylarca etkili bir biçimde uygulamaya konulmasının önemi vurgulandı.

Kopenhag, Madrid ve Luxembourg zirvelerinde, ayrıca, AB'nin yeni üyeyi sindirebilme kapasitesine sahip olması gerektiği üzerinde de duruldu. Yani, adayların Kopenhag kriterlerini tam anlamıyla yerine getirip getirmediğine, bu yeni üyenin AB'ye getirebileceği yükün ağırlığını göz önünde bulundurarak AB kurumları ve üye devletler karar verecekti.

Benimsendikleri dönemde, yoğun biçimde gümrük birliği tartışmalarıyla meşgul olan Türkiye kamuoyunun gündemine girmeyen bu kriterler, özellikle 1997'deki Luxembourg Zirvesinden sonra Türkiye'de tartışılacak ve Ankara, 1999 Helsinki Zirvesi'nde Kopenhag Kriterlerine uymayı üstlenecektir. Komisyon tarafından 8 Kasım 2000'de açıklanacak olan Katılım Ortaklığı Belgesi de esas olarak Kopenhag Kriterlerine dayandırılacaktır.

(S. Baykal)

C) Gümrük Birliği Kararı

1) Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliğine Gitmek İstemesinin Nedenleri

Siyasal Nedenler

Yukarıda yer verilen, orta ve doğu Avrupa ülkelerinin AB ile yakın ilişki içine girmeleriyle Türkiye'nin geri planda kalmasının yanında, Ankara'yı gümrük birliğine yönlendiren başlıca 7 siyasal neden söz konusuydu: Birincisi, özellikle Kıbrıs sorununda yaşanan tıkanıklığı ve Güney Kıbrıs'ın AB'ye tam üyelik başvurusunu da kullanan Yunanistan, gittikçe artan bir biçimde Türkiye-AB ilişkilerinin önünde engel oluşturmaktaydı. İkincisi, Avrupa Birliğinde yaşanan derinleşme hareketleri kısa vadede yeni bir genişlemeye gidilmeyeceği yönünde bazı endişelere yol açmıştı. Üçüncüsü, özellikle tam üyeliğin ardından gelecek serbest dolaşımın, başta Almanya olmak üzere, pek çok AB ülkesini bu yönde adım atmaktan alıkoyduğu yönünde kaygı oluşmuştu. Dördüncüsü, gümrük birliğini gerçekleştirmek Türkiye'de siyasal ikti-

darlar tarafından bir iç politika aracı olarak görülmeye başlamıştı. Beşincisi, gümrük birliğinin Türkiye-AB arasında bugüne değin kopuk olan siyasal diyalog ortamının yeniden kurulmasına katkıda bulunacağının öngörülmesiydi. Altıncısı, Tek Senet (bkz. **Avrupa Tek Senedi** kutusu, s. 94) ve Maastricht sonrası ulaşılan tek pazar ve yeni politika alanlarının Topluluk yetkisine dahil edilmesi sonucu, Türkiye'nin uyum yükümlülüğü pek çok alanda artmış bulunuyordu. Gümrük birliğinin düzgün işleyebilmesi açısından gerekli olan bu uyumu gerçekleştirirken, Türkiye bir de ileride gerçekleşecek tam üyelik için hazırlık yapmak ve mesafe kaydetmek niyetini taşıyordu. Böylece Türkiye, ekonomik entegrasyon yoluyla "alt yapı bütünleşmesini" sağlayacağı ve "siyasal entegrasyon"un kolaylaşacağı kanısındaydı. Yedincisi, gümrük birliğini gerçekleştirmek, tarafların Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'den kaynaklanan hukuksal yükümlülükleri arasında bulunmaktaydı. Kaldı ki, Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmaları ve özellikle GATT sistemi (bkz. **Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ, WTO)** kutusu, s. 250) çerçevesinde Türkiye'nin gümrük birliğini gerçekleştirme yükümlülüğü altında olduğuna da dikkat çekiliyordu (Tekeli-İlkin, s. 303).

Ekonomik Nedenler

Türkiye'nin gümrük birliğine sıcak yaklaşmasında siyasal olduğu kadar başlıca 4 ekonomik neden de rol oynadı: Birincisi, gümrük birliği için gerek duyulan mevzuat uyumu ve ekonomik politikaların; ekonomiyi disiplin altına sokmak, yapısal dönüşümleri gerçekleştirebilmek, makro ekonomik istikrarsızlığa son vermek ve belli standartları yakalamak açısından olumlu etkisi olacağına inanılıyordu. İkincisi, daha büyük bir pazar için üretim yapacak Türk firmalarının verimlilik ve etkinliğinin artacağı ve bu olumlu etkinin genel olarak ekonomi üzerinde olumlu yansımaları olacağı, yaşam kalitesinin ve refahın artacağı umuluyordu. Üçüncüsü, gümrük birliğinin yabancı sermayenin ülkeye girişi üzerinde olumlu etki yapacağı beklenmekteydi. Dördüncüsü, tekstil gibi önemli sektörlerde ticaret engellerinin ortadan kalkması, AB standartlarında üretilen ürünlerin artık herhangi bir engelle karşılaşmadan AB pazarına girebilecekleri, dolayısıyla da ihracatın artacağı beklentisi oluşmuştu (Tekeli-İlkin, s. 298-309).

Bu siyasal ve ekonomik nedenlerin ötesinde, Türkiye'nin gümrük birliğini tam üyelikten önce gerçekleştirme politikasına doğru yönelmesinin arkasında, AB'yle ilişkilerde tıkanıklığı açma niyeti ve tam üyelik hedefi yönünde önemli bir aşamanın gerçekleştirileceğine ilişkin kanaat yatmaktaydı. 1987'deki tam üyelik başvurusunun ardında yatan asıl nedenin, ölmekte olan ilişkileri şok tedavisiyle canlandırmak olması gibi, gümrük birliğine yönelişin asıl nedeni de, orta ve doğu Avrupa ülkelerinin sahneye çıkmasıyla arkalara itilen Türkiye'nin, AB nezdindeki eski avantajlı konumunu tekrar elde edebilme çabasıydı.

2) Gümrük Birliği Yönünde Somut Adımlar

Gümrük Birliğine Geçiş Kararı

9 Kasım 1992'de yapılan Ortaklık Konseyi toplantısı, pek çok açıdan önemli gelişmelere yol açtı. 16 Ekim 1992 tarihli Ortaklık Komitesinde alınan kararlar bu Konsey toplantısında kesinleştirilerek, özellikle taraflar arasında bir gümrük birli-

ğinin kurulması için gerekli önlemlerin alınması ve bu kapsamda teknik görüşmelerin başlaması kararlaştırıldı. Gümrük İşbirliği Komitesi'nin toplanmasını da öngören bu kararlar çerçevesinde ayrıca, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, rekabet ve vergilendirme mevzuatının yakınlaştırılması, Ekonomik ve Sosyal Komite'yle ilişkiler, Trans-Avrupa şebekelerine katılım, Yenileştirilmiş Akdeniz Politikasının uygulanması gibi başlıklar üzerinde teknik nitelikli çalışmalar üzerinde duruldu.

Böylece, teknik düzeyde yapılacak çalışmalar sonucunda içi doldurulacak olan bir çerçeve, ilk kez somut bir biçimde ortaya konuluyordu. Aynı şekilde, gümrük birliğinin gerçekleşmesiyle Türkiye'nin altına gireceği yükümlülükler de ilk kez somut bir içerik kazanıyordu. Nitekim, Ortaklık Konseyi'nde kabul edilen bu kararlara Avrupa tarafının yorumu da "İlişkilerin geliştirilmesi için bir çerçeve teşkil edecek" nitelikte oldukları ve "Ankara Anlaşmasının uygulamalarına yeni ve dinamik bir çerçeve kazandırıldığı" yönündeydi. Türkiye'yse, tam üyelik hedefinden vazgeçmeksizin, tam tersine bu hedefi gerçekleştirmek üzere bir adım teşkil etmesi açısından, taraflar arası ilişkilerin geliştirilmesi çerçevesinde gümrük birliğinin oluşturulmasına verdiği öneme işaret etmekteydi. Önkoşulsuz olması şartıyla Avrupa tarafının siyasal diyalog önerileri de bu bağlamda Türk tarafı tarafından olumlu karşılandı.

Türkiye-AT ilişkilerinin yürütülmesinde ticari alanda ve gümrükler alanında ortaya çıkan teknik sorunların görüşülmesine yönelik Gümrük İşbirliği Komitesi, 3 Aralık 1992'de ilk toplantısını yaptı. Ortaklık Komitesi çerçevesindeki teknik düzeyde görüşmelere de devam edildi. Bu toplantılarda Türk tarafı, Gümrük Birliğinin 1995 yılı içinde, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol çerçevesinde gerçekleştirilmesi ve tam üyelik hedefi doğrultusunda bir adım olarak değerlendirilmesi, hem sanayi, hem de tarım ürünlerini kapsaması, sosyal konularda ilerleme kaydedilmesi, rekabet ve dış ticaret politikası alanlarında Topluluk politikalarına uyumun sağlanması, mali işbirliği ve teknik yardım konularının gerçekleştirilmesi, tekstil kotalarının kaldırılması ve Gümrük Birliği çalışmalarının yürütülmesi için daimi bir organ kurulması konularında somut öneriler getirdi. Bunun ardından 18 Mart 1993'te "Gümrük Birliği Yönlendirme Komitesi" kuruldu. Tarafların önerilerinin değerlendirilmesi ve sorunların giderilmesi yaklaşık 2 yıl süren müzakerelerde bu komitede ele alınacaktır.

Gümrük Birliği Müzakereleri

Türkiye ile AT arasındaki gümrük birliği müzakereleri büyük ölçüde Gümrük Birliği Yönlendirme Komitesi tarafından yürütüldü. Gümrük İşbirliği Komitesi de uygulamadan kaynaklanan bazı sorunların düzenlenmesi konusunu ele aldı. Yönlendirme Komitesi müzakereleri çerçevesinde tarafların ele aldığı konular arasında, Gümrük Birliğinin yürürlüğe girme tarihi, malların serbest dolaşımına ilişkin düzenlemeler, işlenmiş tarım ürünlerinin tabi olacağı rejim, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ürünlerinin tabi olacağı rejim, tarım ürünleri, ortak gümrük tarifesine ve ortak ticaret politikasına uyum, gümrük birliğinin düzgün işleyişi için gerekli olduğu ölçüde mevzuatın yakınlaştırılması, Türk işçilerinin serbest dolaşımı, hizmetlerin serbest dolaşımı ve yerleşme serbestisi ile mali ve kurumsal işbirliği yer

almakta idi. Bu alanlardan özellikle tarım ürünleri, Türk işçilerinin serbest dolaşımı, hizmetlerin serbest dolaşımı ve yerleşme hakkı ile mali işbirliği konularında uzlaşma son derece sınırlı kaldı ya da hiç sağlanamadı. Üzerinde anlaşma sağlanan konular hakkında hazırlanan çalışma programıysa, 8 Kasım 1993'teki Ortaklık Konseyi'nde karara bağlandı.

1994 yılı boyunca Türkiye, gümrük indirimlerine ve mevzuat uyumu yönünde çabalarına devam ederken, Avrupa tarafından gelen sesler, gümrük birliğinin AB açısından kendi içinde bir amaç olduğuna ve tam üyeliğe geçişi kolaylaştırıcı bir etken olarak ele alınmasının yanlış olacağına işaret ediyordu. Öte yandan, Şubat 1994'te Türkiye'yi ziyaret eden AT Komisyon Başkan Yardımcısı Sir Leon Brittan Türkiye'nin otomotiv gibi hassas sektörler için isteyeceği korumanın, AT'nin de tekstil gibi sektörler için benzer taleplerde bulunmasına neden olacağını, bu durumunsa gümrük birliğini sulandıracağını vurguladı. Ayrıca, mali destek konusunun gümrük birliği ile ilişkilendirilmesinin yanlış olacağını da ileri sürdü.

1994'te de devam eden Yönlendirme Komitesi müzakerelerine Türkiye'den otomotiv, tekstil, demir-çelik ve elektronik sektör temsilcileri de katıldı. Bu müzakerelerde Ankara'nın savunduğu "Türkiye'nin AT içindeki gümrük birliğinin bir parçası olduğu" tezine karşılık, AT tarafı, Türkiye'nin AT içindeki gümrük birliğinin bir parçası olmayacağını, "AT'nin Türkiye ile ayrı bir gümrük birliğine girdiğini" vurguladı.

Türkiye ile Avrupa Topluluğu arasında kurulacak gümrük birliğinin yeni bir gümrük birliği alanı oluşturduğu üzerinde mutabakata varıldıktan sonra, Türkiye'nin o zamana kadar, Katma Protokol'e göre gecikmiş yükümlülüklerinin, gümrük birliğinin gerçekleşmesi için gerekli zaman olan 1995 yılının sonundan önceye ve sonraya yayılarak nasıl yeniden ele alınacağı konusu üzerinde duruldu ve 1995 sonrasında politika ve mevzuat uyumlaştırma hususunda etkili olacak bir "Danışma Mekanizması" oluşturuldu. İşte, Ortaklık Konseyinde 6 Mart 1995 günü karara bağlanan "Gümrük Birliği Kararı (1/95 sayılı OKK) ve ekleri"nin içeriği böyle oluşturuldu.

Bu Kararın içeriği oluşturulurken, sanayi ürünlerinde gümrük birliğine ilişkin hükümlere açıklık getirilmeye, diğer konularda mümkün olduğunca Ankara Anlaşması ve Katma Protokol hükümlerinin esas alınmasına, sadece tarım politikasına Türkiye'nin yaklaşması için kendisine yeni bir süre tanınmasıyla yetinilmesine özen gösterildi.

Bu arada müzakereler devam ederken, Aralık 1994'te 9 DEP milletvekilinin Türkiye'de mahkum edilmesi, gümrük birliğinin Yunan engelinden başka bir de Avrupa Parlamentosu engeline takılma olasılığını doğurdu. Çünkü, DEP davası sırasında Avrupa Parlamentosu'nda yoğun bir Türkiye karşıtı hava oluşmuş ve Türkiye'nin çıkarlarına hizmet edecek gümrük birliğinin gerçekleştirilmesine engel olunması yönünde görüşler güç kazanmıştı. 9-10 Aralık 1994'te yapılan Essen Zirvesinde, Güney Kıbrıs'ın AB'nin bundan sonraki genişlemesi içinde yer alacağı açıklanırken Türkiye'ye yönelik benzer bir ifade kullanılmadı. Buna karşılık, DEP milletvekillerinin mahkum edilişinden kaynaklanan sıkıntı, AB tarafından yumuşak ifadelerle de olsa dile getirildi (Tekeli-İlkin, s. 386).

Bunu takiben, 15-18 Aralık 1994'te Avrupa Parlamentosundaki bazı siyasi grup-

ların ortaklaşa hazırlayıp onayladığı kararda; Türkiye'de insan hakları ve demokrasi konusundaki eksikliklerin devam ettiğine vurgu yapılıyor, bu şartlar altında gerekli koşullar yerine getirilene kadar Karma Parlamento Komitesi toplantılarının durdurulması, Türkiye ile oluşturulacak gümrük birliğinin derhal askıya alınması ve ilgili kararın mutlaka Parlamento'nun onay sürecine tabi tutulması öngörülüyordu (Tekeli-İlkin, s. 368-370).

Bu gelişmelerin gölgesinde 19 Aralık 1994'te yapılan Ortaklık Konseyinde gümrük birliğine ilişkin Ortaklık Konseyi kararının 6 Mart 1995'teki toplantıya ertelenmesi kararlaştırıldı. Esasen, Kararın nihai yazımı da henüz tamamlanmamıştı.

Engellerin Aşılması İçin İzlenen Politikalar

Avrupa Birliğinden gelen tepkilere göre gümrük birliğinin tamamlanabilmesi, insan hakları, demokratikleşme ve Kıbrıs konularında somut adımlar atılmasına bağlıydı. Dönemin hükümeti ise bu hedefe ulaşmanın kararlılığı içinde görünüyordu.

Bu çerçevede, Mart 1995'e kadar geçen süre içinde Türkiye, gümrük birliğine yönelik itirazları yumuşatmak için, Terörle Mücadele Yasasının düşünce ve ifade özgürlüğüyle ilgili hükümlerinin değiştirilmesi, memurlara sendika kurma hakkı tanınması, demokratikleşmeye yönelik bir anayasa değişikliği paketinin geçirilmesi gibi bazı önlemler alınmasını kararlaştırarak kısmen uygulamaya koydu.

Öte yandan, Türkiye'nin gümrük birliği yolundaki çabalarını sistematik olarak önlemeye çalışan Yunanistan, bu olumsuz tavrını değiştirmek için Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi)'ın ilk genişleme dalgasında yer almasını talep ediyordu. AB Konseyinin 9-10 Aralık 1994 tarihli Essen toplantısında bu istek ilke olarak kabul edildi; ancak, Kıbrıs'ın fiilen ikiye bölünmesine neden olan politik sorunun çözümü sağlanmadan böyle bir sonucun nasıl elde edileceğine dair bir açıklamaya yer verilmedi.

Buna karşılık, dönemin Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Murat Karayalçın, 3 Şubat 1995'te, AB Dönem Başkanı Fransa'nın Dışişleri Bakanı Alain Juppé'ye bir mektup göndererek, Türkiye'nin 6 Mart 1995'te yapılacak Ortaklık Konseyinde gümrük birliği kararının alınmasından memnuniyet duyacağını, fakat, *"(...) AB'nin Güney Kıbrıs ile müzakerelerin başlayacağı bir tarih ve zaman dilimi tespit etmesi ve bu doğrultuda bir açıklamada bulunması halinde, [hükümetinin] Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasında bütünleşme yönüne gitmesinin kaçınılmaz olacağı*[nı] *(...)"* ifade etti (Tekeli-İlkin, s. 403). Ayrıca, Bakan Karayalçın bu ifadeye çok yakın bir ifadeyi kullanarak, 6 Mart 1995 günü yapılan ve ünlü "Gümrük Birliği Kararı (1/95 sayılı OKK)"nı alan Türkiye-AT Ortaklık Konseyi toplantısında da, bir iki eksiğiyle toplantıda hazır bulunan AB üyesi devletlerin dışişleri bakanlarının önünde benzer bir açıklama yaptı ve Türkiye'nin konuya bakışını net olarak ortaya koydu.

Gümrük Birliği Kararının Alınması

Türkiye-AT Ortaklık Konseyi'nin 6 Mart 1995'teki toplantısında gümrük birliğinin 1995 sonu itibarıyla gerçekleşebilmesi ve ileriye dönük olarak sağlıklı biçimde işleyebilmesi için yerine getirilmesi gereken başlıca hususları, esas ve usul olarak içeren 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (1/95 sayılı OKK) kabul edildi. Bu

— Bırakın o da sizinle oynasın.

(Orhan Kologlu arşivi)

karar ve ekinde yer alan ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin ilke kararıyla Avrupa Topluluğu'nun Türkiye'ye mali yardımıyla ilgili deklarasyonunun içerikleri aşağıda ele alınacaktır.

Ortaklık Konseyi toplantısında ayrıca gümrük birliği kararının, 30 Ekim 1995'te yapılacak Ortaklık Konseyi toplantısında gözden geçirilmesi ve gümrük birliği için gerekli uyum çalışmalarının bitirilip bitirilmediğinin incelemesi çerçevesinde, gümrük birliğinin 1 Ocak 1996 tarihinde başlayıp başlamayacağı ya da 6 ay ertelenip ertelenmeyeceğinin kararlaştırılması öngörüldü.

Buna karşılık, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararının yürürlüğe girmesinin ertelenmesi halinde, tarafların Katma Protokol hükümleri uyarınca yükümlülüklerinin saklı tutulduğu karar metninde ortak açıklama olarak yer almıştı. Bunun anlamı şuydu: Gümrük birliğinin herhangi bir nedenle yürürlüğe girmesinin gecikmesi halinde Türkiye Katma Protokol hükümleri uyarınca gerekli tedbirleri almak yoluyla tek taraflı olarak gümrük birliğinin işlemeye başladığını açıkladığı takdirde, Topluluk tarafının buna karşı koyamaması ve Türkiye'nin "işçilerin serbest dolaşımı" dahil Katma Protokolden doğan tüm haklarına ilişkin taleplerine karşı itiraz etmesini önleyici hukuksal zeminin sağlanması.

Ortaklık Konseyinin 1/95 sayılı Kararını izleyen dönemde, Türkiye tarafından yoğunlaştırılan ciddi uyum çabaları, gerekli mevzuatın bir ölçüde de olsa çıkarılmasıyla sonuçlandı. Nitekim, 30 Ekim 1995 günü gerçekleştirilen Ortaklık Konseyinde, Türkiye'nin gümrük birliğinin düzgün işleyişini güvence altına almak için gerekli teknik koşulları sağlamış olduğu kabul edildi.

Kararın Avrupa Parlamentosu Tarafından Ele Alınması

Gümrük birliği daha önce tarafların parlamentolarında onaylanmış ve usulüne göre yürürlüğe konmuş olan (1963) Ortaklık Anlaşması ve (1973) Katma Protokol'de öngörülen esas ve usuller çerçevesinde tamamlanmıştı. Dolayısıyla Avrupa Parlamentosunun bu evrede herhangi bir müdahalesinin hukuki bir etki meydana getirmesi mümkün değildi.

Bununla beraber, AB tarafı Kararı Avrupa Parlamentosuna gönderince, Parla-

mento, bu karara "muvafakat verme (assent)" amacıyla, kararı oylamaya açtı. Önce 22 Kasım 1995'te yapılan Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesi toplantısında hazırlanan Rapor'da, Türkiye ile gümrük birliğinin gerçekleştirilmesi yönünde bir eğilime yer verilmesi sağlandı. Ardından da, 13 Aralık 1995'te gerçekleşen Avrupa Parlamentosu Genel Kurulunda gümrük birliği kararı 149 ret, 36 çekimser ve 344 kabul oyuyla onaylanmış oldu (European Parliament Session Documents A 4-0322/95 C 1-17 Legislative Resolution on the Proposal for A Council Decision ...., O.J. 22.1.1995 s. 45-46).

Aynı toplantıda Avrupa Parlamentosu, "Türkiye'de insan haklarının durumuna ilişkin karar tasarısı" adında bir kararı büyük bir çoğunlukla kabul etti. Kararın 3. maddesinde, Avrupa Parlamentosu, *"Kürt sorununa şiddet içermeyen, siyasi bir çözüm bulmak üzere ellerinden gelen her şeyi yapmaları hususunda, Türk Hükümetine, PKK'ya ve sair Kürt kuruluşlarına çağrıda bulunur"* ifadesi yer almakta, devamındaysa "(...) [Avrupa Parlamentosu] *şiddetten uzak durması için PKK'ya; Güneydoğu Bölgesinde uygulanmakta olan olağanüstü hal durumunu kaldırması için ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasını ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini sağlamakla beraber; Kürt kökenli vatandaşlara kültürel kimliklerini ifade edebilme imkanı verecek çareleri araştırması için* [de] *Türk Hükümetine ve TBMM'ye seslenir,"* ifadesine yer verilmekteydi. Kararda, ayrıca, insan hakları, mahkumlara işkence ve kötü muamele gibi hususlarda yapılması gerekenler sıralanmakta, Kıbrıs'ın taksimine son vermek için Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarına uyması istenmekteydi. Son olarak, Komisyonun yılda en az bir kere Türkiye'deki demokratikleşme ve insan hakları konularındaki gelişmelere ilişkin olarak Parlamento'ya rapor sunması öngörülmekteydi.

Gümrük birliğinin onaylanmasının Ankara'da yarattığı olumlu hava, Parlamento'nun Türkiye'yi her cephede topa tutarcasına aldığı bu kapsamlı kararı ikinci planda bıraktı; ama, AB tam üyeliği konusunda Türkiye'nin aşması gereken önemli engellerin, Yunanistan'ın yanında, Avrupa Parlamentosu'nun olduğu böylece bir kere daha ortaya, hem de pek açık olarak çıkıyordu.

Kısacası, AB tarafı, gümrük birliğini, sadece ortaklık ilişkisinin içerisinde alınan bir önemli mesafe olarak kabul ediyordu ve Türkiye'nin üyeliği için tek başına sonuç almaya yeterli bir performans olarak değerlendirmiyordu. Türkiye ise, sanayi ürünlerinde gerçekleştirilen gümrük birliğini AB'ye üyelik yolunda bir araç olarak kullanmaya hazırlanıyordu.

3) Gümrük Birliği: İçeriği ve Tahlili

Gümrük Birliği Kararının İçeriği

Gümrük Birliği; Ankara Anlaşmasında düzenlendiği üzere, sanayi mallarında gümrük vergisi, miktar kısıtlamaları ve her türlü eş etkili tedbirlerin taraflar arasında kaldırılmasını, Türkiye'nin Avrupa Topluluğunun Ortak Gümrük Tarifesine tedricen uyum sağlamasını ve gümrükler ve dış ticaret mevzuatı ve politikalarını Topluluk mevzuatına gümrük birliğinin iyi işlemesinin gerektirdiği ölçüde yakınlaştırmasını kapsıyordu. Buna, Katma Protokol'ün 43. maddesine göre, Türkiye'nin AT'nin rekabet hukuku düzenlemelerine uyum sağlama sürecini başlatma yüküm-

lülüğünü de eklemek gerekir. Bu alanda bütünlüklü bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğu ve rekabet hukuku deyiminin piyasada rekabeti bozucu tüm şartları içine alacak genişlikte anlaşılması gerektiği genel olarak kabul edilmişti. Bu itibarla mevzuat uyumu çok geniş bir alanı kapsıyordu.

Katma Protokol'ün konuyla ilgili 48. maddesi, *"Bu protokol hükümlerinin kapsamına girmemekle birlikte, ortaklığın işlemesini doğrudan etkileyen veya bu hükümler kapsamına girdiği halde Ankara Anlaşmasında bunlarla ilgili herhangi bir usul öngörülmemiş olan alanlarda Ortaklık Konseyi akit tarafların her birine kanun, tüzük ve yönetmelik hükümlerinin yaklaştırılmasına yönelik tedbirler almalarını tavsiye edebilir,"* hükmüne yer vermiş bulunuyordu. Dolayısıyla, Ortaklık Konseyinde bir karar alınarak bu alanlarda da yakınlaştırma yapılabilmesi mümkündü. 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararında ise, uyum için Türkiye'ye verilen süre 1996'dan başlamak üzere 2000 yılı sonuna kadar 5 yıl olarak belirlenmişti.

Türkiye-AT Ortaklık Konseyinin 6 Mart 1995 tarihli toplantısında üç konu aynı belgede ele alınmıştı; yine bu belgelerin birbiriyle bağlantılı kabul edilmesi gerekliydi. Bunlardan ilki, 64 madde ve 10 ekten oluşan gümrük birliğinin tamamlanmasına yönelik karardı. Karar, malların serbest dolaşımıyla ilgili olarak gümrük birliğinin yürürlüğe konulması amacıyla gerekli olan teknik unsurları kapsamaktaydı. Bu unsurlar arasında şunlar bulunmaktaydı: Gümrük vergilerinin ve eş etkili vergilerin ve miktar kısıtlamaları ile eş etkili tedbirlerin kaldırılması; Türkiye'nin AT'nin ortak gümrük tarifesine uyumu, AT'nin teknik norm ve standartlarına uyumun sağlanması, devlet yardımlarının AT mevzuatına uygun hale getirilmesi; devlet tekellerinin kaldırılması; vergilendirme alanında ayrımcılığın kaldırılması ve uyum; ihalelerde ayrımcılığın kaldırılması ve karşılıklı olarak açılması; AT'nin yaptığı uluslararası tercihli ticaret anlaşmalarına uyum sağlanması; Türkiye'de rekabet, fikri sınai haklar gibi konularda iç hukuk düzenlemelerine gidilmesi.

İkinci belge, ortaklık ilişkilerinin, Ankara Anlaşmasının öngördüğü sanayi ürünlerinde, gümrük birliğinin ötesine giden alanlarda geliştirilebilmesini mümkün kılmaya yönelik genel çerçeveyi belirleyen ilke kararıydı. Bu ilke kararı başlıca şu hususları içermekteydi: Kültür, sanayi, teknoloji, bilimsel araştırmalar, çevre, istatistik, enformasyon, telekomünikasyon, ulaştırma, adli ve idari konularda işbirliğinin geliştirilmesi; demir-çelik ve tarımsal ürünlerin tavizli ticareti ile ilgili olarak halen sürdürülen görüşmelerin tamamlanması; tarım politika ve mevzuatına ilişkin yakınlaştırma çalışmalarının desteklenmesi; Türk işçilerinin sosyal konumlarının iyileştirilmesi; makroekonomik politikalarda işbirliğine gidilmesi; siyasal diyalogun yapılandırılması.

Üçüncü belge ise, Türk ekonomisinin gümrük birliği çerçevesinde geçireceği değişime bağlı olarak ortaya çıkabilecek ihtiyaçlarını karşılamak ve iki taraf arasındaki gelişme farklılıklarını azaltmak amacıyla ileriki dönemde Türkiye'ye sağlanacak mali yardımın çerçevesini belirleyen "Topluluk Deklarasyonu"ydu. Bu deklarasyon, Türkiye'nin gümrük birliğinden kaynaklanan kayıplarını telafi etmeye yönelik, Topluluk desteğini içeren tek taraflı bir irade beyanı niteliğinde olup, Türkiye'ye AB bütçesinden toplam 2,525 milyar ECU kredi verilmesini öngörüyordu.

Gümrük Birliği Kararının Tahlili

Gümrük Birliği kararının temeli Ankara Anlaşmasıdır. Nitekim, kararın başında Ankara Anlaşmasına ve özellikle, Türkiye'ye tam üyelik perspektifi veren 28. maddeye gönderme yapılmıştır. Kararın alınış nedeni, Türkiye'nin gümrük birliği hedefini gerçekleştirmeye yönelik olarak Katma Protokol hükümlerine göre almak yükümlülüğünde olup da, söz konusu zamana kadar alamadığı her türlü tedbiri alması için gerekli süre, esas ve usullerin yeniden belirlenmesini sağlamaktı.

Çünkü Türkiye, gümrük birliğinin gerçekleşmesi için yerine getirmekle yükümlü olduğu tedbirleri on iki yıl (1976-1988) geciktirmişti. Üyelik başvurusundan sonra gerçekleştirilen Ad Hoc Komite toplantılarını takiben, gümrük vergileri ve tarife dışı engellerle ilgili indirim ve uyum çalışmalarını düzenli biçimde ve başarıyla yürütmesine rağmen, özellikle politika ve mevzuat uyumu alanında hemen hemen hiçbir şey yapılmamış olması nedeniyle, Türkiye ile Topluluğun biraraya gelerek, yapılacak hususları yeni sürelere, esas ve usullere bağlamakta mutabakata varmaları gerekiyordu (Arat, 1995 (c), s. 238).

Ortaklık Konseyinin 1/95 sayılı Gümrük Birliği kararının birinci bölümü, esas itibariyle Türkiye'nin mevzuat uyumu bakımından gecikmiş olan yükümlülüklerinin nasıl yerine getirileceği konusuna ayrılmış, Türkiye'nin 1995 yılı itibariyle Topluluğun yürürlükteki mevzuatına uyum sağlamak amacıyla kendi hukuk düzeninde yapması gereken değişiklikler ayrıntılı olarak, süreler de belirtilmek suretiyle tespit edilmiştir.

Öte yandan, aynı Kararın ikinci bölümü, 1995 yılı sonundan sonra Avrupa Topluluğunda ve Türkiye'de yapılacak mevzuat değişikliklerinin nasıl gerçekleştirileceğini, yine belirli esas ve usuller çerçevesinde düzenlemiştir. Bu bağlamda, mevzuat uyumunun ileriye dönük olarak "mümkün olduğu kadar" gerçekleştirilebileceği öngörülmektedir (1/92 sayılı OKK, madde 52/1). Ayrıca, Türkiye'nin mevzuat uyumunu veya yaklaştırmasını (mümkün olduğu kadar) gerçekleştirmesinin paralel mevzuat çıkarma yoluyla yapılacağı anlaşılmaktadır (Arat, 1996, s.104-105).

Gümrük birliğinin gerçekleşmesi taraflar arasındaki ortaklık ilişkisinde son dönemin başlaması sonucunu doğurur (Ankara Anlaşması madde 4 ve 5). Bu dönemde, malların yanı sıra, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin de serbest dolaşımı sağ-

lanacak, tarım ürünleri alanında Ortak Tarım Politikasına uyum sağlanacak, diğer alanlarda da yakınlaşma artırılarak ortaklık ilişkisinin temel hedefi olan tam üyeliğe hazırlanılacaktı.

Mali işbirliği konusu ise, Gümrük Birliği kararında yer almamakta; bu husus, Topluluğun tek taraflı bir taahhüdü olarak düzenlenmekteydi. Mali işbirliği konusu, eski sürecinden ayrı bir şekilde 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi Toplantısında açıklanan Topluluk deklarasyonunda yer aldı. Böylece, Topluluk, tek taraflı bir deklarasyonla, Türkiye'nin gümrük birliği sürecindeki uyum çabalarına katkıda bulunmak ve özellikle sanayi sektörünü gümrük birliği ile yaratılacak yeni rekabetçi ortama adapte etmesini sağlamak amacıyla belli bir miktar destekte bulunma sözü vermiş oluyordu. Ortaklık ilişkisinin temelinde yatan dayanışma ilkesinden kaynaklanan bu taahhüdün ne şekilde yerine getirileceği ise, Topluluk tarafından, kendi sistemi içinde kararlaştırılacaktı. Nitekim, Deklarasyonda, Topluluğun, Türkiye ile mali işbirliğini, gümrük birliği yürürlüğe girmeden önce, yeniden başlatacağı ve 1995 yılının ilk yarısında gerekli ayrıntılı düzenlemelere karar vereceği belirtiliyordu. Bu yolun denenmesinin, bazı üye devletlerin (özellikle Yunanistan'ın) Türkiye'ye mali yardımı engellemesinin önüne geçilmesini mümkün kılacağı düşünülüyordu (Arat, 1996, s.101).

III) Gümrük Birliği Sonrasında AB ile İlişkiler

90'ların ikinci yarısında Türkiye-AB ilişkilerine damgasını vuran gelişme, AB'nin özellikle 1997'den itibaren doğuya doğru genişleme sürecini fiilen başlatması oldu. Bu dönemde Türkiye de bu genişleme sürecinin dışında kalmamak üzere yoğun bir çaba içine girdi. 90'ların ilk yarısı boyunca gümrük birliğini gerçekleştirmenin kendisini tam üyeliğe hazırlama açısından en kısa yol olduğu politikasıyla hareket eden Türkiye, yeni gelişmelerin de etkisiyle gümrük birliğini bir yana bırakarak, yine tam üyelik hedefine kilitlenmek durumunda kaldı. Bu strateji değişikliğinin nedenleri ve 90'ların ikinci yarısında bu çerçevede yaşanan gelişmeler aşağıda ele alınacaktır.

A) Gümrük Birliğine Karşın Türkiye-AB İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar

1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren Gümrük Birliğinin ardından, Türkiye-AB ilişkileri yeni bir döneme girdi. Türk tarafındaki beklenti, ekonomik entegrasyon alanında sağlanan bu önemli atılımla ilişkilerin hızla tam üyelik hedefine doğru ilerlemesiydi. AB tarafı ise, Türkiye ile ticaretini genişletip yoğunlaştırma ve Türk ortaklar ile AB firmalarının örneğin Bağımsız Devletler Topluluğu içinde yer alan bazı ülkelere ekonomik anlamda yönelme fırsatlarını çoğalttığı için gümrük birliğini destekliyor ve bunun yanında, Türkiye gibi önemli bir ülkenin Avrupa yönelimini devam ettirmesine destek olmuş izlenimini vermekten memnuniyet duyuyordu.

Gümrük Birliği nedeniyle yüklendiği mali yükün ve mevzuat uyumlaştırması

zorunluluğunun bir ölçüde de olsa altından kalkabilmiş olan Türkiye, tam üyeliğin getireceği yükümlülükleri de fazla zorlanmadan üstlenebileceğini düşünmekteydi. Türkiye, böylece, AB'ye üye olmaksızın gümrük birliğini gerçekleştiren tek ülke olmanın kendisine getireceği avantajlı konumun asıl olumlu sonuçlarını, kısa süre sonra başlaması beklenen genişleme sürecinde elde etmeye başlayacağına inanıyordu.

Öte yandan, AB'nin, 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi toplantısında tek taraflı deklarasyonu ile üstlendiği mali yardım yükümlülüklerini Yunanistan engeli nedeniyle yerine getirememesi de yeterince üzerinde durulan bir sorun teşkil etmiyordu. Esasen, Gümrük Birliğini gerçekleştirmenin Avrupa tarafından verilecek mali yardıma bağlanması da söz konusu olamazdı. Mali yardımın amacı bir ekonomik entegrasyona giden taraflardan daha gelişmiş olanının dayanışma anlayışı içinde karşı tarafa destek sağlamasıydı. Fakat, her ne kadar tek taraflı bir beyanla üstlenilmiş olsa da, mali yardım yükümlülüğünün yerine getirilmeyişi, söz konusu dayanışma anlayışının ve siyasi iradenin AB tarafında eksik olduğunu göstermesi açısından önemliydi. Bundan başka, 6 Mart toplantısında karara bağlanan kurumsal işbirliği ve entegrasyonu geliştirmeye yönelik İlke Kararı'nın da AB tarafınca bu dönemde hayata geçirilmediği görülmekteydi. Gerçekten de, AB tarafı ortaklık ilişkisinin sanayi ürünlerinde gümrük birliği sonrasındaki gereği olan entegrasyonun kolaylaştırılması ve geliştirilmesi için öngörülen tedbirleri almamıştı.

(Ali Ulvi)

İlişkilerin Türkiye'nin umut ettiğinden farklı biçimde gelişmesinin üçü dış biri, iç kaynaklı 4 temel nedeni vardı.

Dış kaynaklı ilk neden, özellikle AT üyesi olduğu 1981'den itibaren Türkiye-AB yakınlaşmasını engelleyici bir tutum sergileyen Yunanistan'ın engelleme girişimleri ve muhalefetiydi. 1996 başlarında ortaya çıkan Kardak Krizi, Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin ciddi biçimde bozulmasına yol açarken (bkz. s. 464 vd.) Yunanistan'ın AB bünyesindeki Türkiye karşıtı eylemlerine de hız verdi. Yunanistan'ın baskısıyla AB Bakanlar Konseyi 24 Temmuz 1996'da, Kardak krizinin sorumlusunun Türkiye olduğuna ve sorunun çözümü için Uluslararası Adalet Divanına (La Haye) gidilmesi gerektiğine dair bir karar aldı. Bu karara dayanarak Yunanistan,

AB ile Türkiye arasındaki tüm ilişkilerin donması için vetosunu her durumda kullanmaya başladı.

Dış kaynaklı ikinci neden, Avrupa Parlamentosunun tutumuydu. Avrupa Parlamentosu, Türkiye'deki insan hakları ihlalleri ve demokratikleşme alanında yaşanan eksiklikleri bahane ederek, Avrupa Birliğine şartları ne olursa olsun üye olma istekliliği içinde görünmeyi alışkanlık haline getiren Türkiye'yi denetim altında tutmayı kendisi için bir hak olarak görmeye başladı ve bunun gereğini giderek daha can sıkıcı biçimde yerine getirmeye, "denetim"lerini de sıklaştırmaya ve yoğunlaştırmaya yöneldi. Avrupa Parlamentosu sadece Türkiye'nin her eylem ve etkinliğinde Türkiye'yi haksız görme eğilimine girmekle kalmadı, Türkiye-AT ortaklık ilişkisinin gümrük birliği gibi kazanımlarını dahi inkar etmeye müncer olacak tutumlar sergilemeye, mali yardımı ise, Türk siyasi iradesi üzerine bir baskı aracı gibi kullanmaya, sık sık da engellemeye yöneldi.

Üçüncüsü, bu dönemde AB'nin dikkatini derinleşmeye, kurumsal reformlara ve bu sayede genişlemeye yönelik hazırlıklara yöneltmesiydi. Bu noktada AB'nin en çok önem verdiği konuların başında, kurucu antlaşmalarda gerekli değişikliklerin gerçekleştirilmesi ve üye sayısının artması nedeniyle kurumsal mekanizmalarda ve özellikle de karar alma süreçlerinde ve mali işbirliği mekanizmalarında gerekli hale gelen değişikliklerin yapılması gelmekteydi. Bu kaygı içinde bulunan ve genişleme sürecine baştan beri dahil edilmiş olup da, kendileriyle katılım müzakereleri başlatılmış ülkelerin üyeliğe hazırlanması uğraşı veren Avrupa Birliğinin, genişleme sürecine kendi talebi ve ısrarıyla zorla kabul edilip, katılım müzakeresi de açılmamış olan Türkiye'nin üyeliği sorununa ayıracak ilgisi ve vakti yok gibi görünmekteydi. Avrupa'nın sınırları ve Avrupalılık kimliği konularında zaman zaman gündeme getirilen tartışmalarda ise, Türkiye hep sınırdaki ülke olma özelliği ile dikkati çekmekteydi. Oysa, coğrafi anlamda asla Avrupalı olmayan Doğu Akdeniz adası Kıbrıs kolaylıkla "Avrupalı" yapılabilmekteydi.

İç kaynaklı neden ise, Türkiye'de kamu oyunun, akademik çevrelerin, basının ve siyasi kadroların zihninde Avrupa entegrasyonunun hep ikinci planda işler arasında yer alması ve siyasi iradenin olayın arkasına geçememesiydi.

Bu nedenlerle, Türkiye'de gümrük birliği de, Avrupa Birliği de giderek önemini kaybetmekte, üyelik sürecinin kesin olarak başlaması dışında hiçbir gelişme de Türkiye'yi yeniden Avrupa açılımına yöneltemeyecekmiş görünümü ortaya çıkmış bulunmaktaydı.

B) Luxembourg Zirvesi Öncesinde Türkiye-AB İlişkileri: Gündem 2000 Raporu

1997'de yaşanan bazı gelişmeler, Türkiye-AB ilişkilerinin önemli bir dönemecin eşiğine gelmesine yol açtı. AB'nin yeni genişleme stratejisinin, hangi ülkelere adaylık statüsü verileceğinin ve Birliğe katılma takvim ve süreçlerinin 1997 sonunda düzenlenecek Luxembourg Zirvesinde kesinleştirilmesi bekleniyordu. Türkiye, Luxembourg Zirvesine kadar geçen süre içinde tam üyelik için yürüttüğü çabaların AB başkentlerinde olumlu yankı bulmadığına tanık olurken, AB'nin doğuya doğru genişlemede Türkiye'yi hesaba katmadığına dair işaretler de çoğalmaya başlamıştı.

Türkiye'nin Tam Üyelik Adaylığına İtirazlar

AB'nin doğuya doğru genişleme stratejisi içinde yer almak isteyen Türkiye hiç beklemediği bir tutumla karşılaştı. Türkiye, bir yandan, tüm AB üyelerinin söz birliği etmişçesine tam üyeliğe karşı çıkmalarından dolayı hayal kırıklığına uğrarken, diğer yandan, Türkiye-Avrupa ilişkileri tarihinde ilk kez "kültürel farklılık" konusunun açık ve yoğun biçimde vurgulanması olgusuyla karşılaştı.

29 Ocak 1997'de Türkiye ile AB'nin önde gelen beş ülkesi (Almanya, İtalya, Fransa, İngiltere, İspanya) arasında başbakanlar düzeyinde Roma'da yapılan toplantıda, Tansu Çiller gümrük birliği kararının alınmasından sonra artık sıranın tam üyeliğe geldiğini vurgulayarak, bir an önce Türkiye'ye aday statüsünün tanınmasını ve tam üyelik ile ilgili bir tarih verilmesini talep etti. AB tarafı ise, başta Almanya olmak üzere bu talebe olumsuz cevap verdi. Avrupa'nın önündeki genişleme sürecinin son derece zorlu olacağını belirten AB başbakanları, bu dönemde Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmiş bir gümrük birliği temelinde yürütülmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Toplantıda ayrıca, Türkiye'nin tam üyelik için Kopenhag Kriterleri alanında önemli ve somut ilerlemeler sağlaması gerektiğinin de altı çizilerek, bu şartlar altında tam üyelik için zamansız bir ısrarın Türkiye-AB ilişkilerini olumsuz etkileyeceği ileri sürüldü (Birand, s. 496-497).

Türkiye'nin adaylığına "kültürel farklılık, kimlik ve aidiyet" temelli ilk ciddi itiraz ise 4 Mart 1997'de Bruxelles'de yapılan Almanya, Belçika, Luxembourg, İspanya, İtalya ve Fransa Hıristiyan Demokrat partilerinin zirve toplantısında geldi. Toplantı sonrasında Belçika Başbakanı Martens'in, kurulmaya çalışılan Avrupa uygarlığı projesinde Türkiye'nin yerinin bulunmadığı yolundaki açıklaması, hem Türkiye'den, hem de Avrupa'nın liberal ve laik kesimlerinden önemli ve sert tepkiler aldı. Açıklama, bir yandan Türkiye'nin Avrupa kamuoyunun bir kısmı tarafından nasıl değerlendirildiğini yeniden görmesine, hem de Avrupa'da aynı kanıyı paylaşmayan kesimlerin desteğini kazanmasına yol açtı. Fakat, kültürel farklılık itirazı konusunda Türkiye'nin yanında yer alan kesimlerin de, Kopenhag Kriterlerinin gerçekleştirilmesi başta olmak üzere bir çok önkoşulu bulunduğundan, Türkiye bu süreçte arkasında sağlam bir Avrupa kamuoyu desteğini uzunca bir süre bulamayacağını anladı. Türkiye'nin yirmi birinci yüzyılın Avrupalı toplumu kimliğine sahip olacak dönüşümü ve reformları gerçekleştirmesi gerekliydi ki, bunun için temel şart olan "mantalité" dönüşümü dahil, yapılması gerekli olanların kısa sürede yapılması çok zordu. Üstelik, bunun için gerekli siyasal veya toplumsal irade de henüz mevcut değildi.

Amsterdam Antlaşmasının İmzalanması

16-17 Haziran 1997'de gerçekleştirilen Amsterdam Zirvesinde (bkz. **Amsterdam Antlaşması** kutusu, s. 345), hükümetlerarası konferansta hazırlanan kuruçu antlaşma değişiklikleri onaylandı. Bu çerçevede, AB'nin yetkisine bırakılan politika alanlarında derinleşmenin yanı sıra, kurumsal yapıda da bazı değişikliklere gidildi. Ayrıca kurucu antlaşmalarda çeşitli zamanlarda yapılan değişiklikler de biraraya getirilip yeniden maddelendirilerek antlaşmaların konsolidasyonu sağlandı.

Amsterdam Antlaşması

16-17 Haziran 1997 tarihinde gerçekleştirilen Amsterdam Zirvesi ile, hükümetlerarası konferans sonucunda hazırlanan kurucu antlaşma değişiklikleri onaylanıyordu. Aslında, Avrupa Birliği'ni 2000'li yıllara ve yeni genişleme sürecine hazırlama iddiası ile başlatılan kurucu antlaşma değişikliği çalışmaları mütevazı bir sonuç doğurmuştu. Bu çerçevede, AB'nin yetkisine bırakılan politika alanlarında bir miktar artışın yanı sıra, kurumsal yapıda da ufak çaplı bazı değişikliklere gidildi. Ayrıca, kurucu antlaşmalarda çeşitli zamanlarda yapılan değişiklikler de bir araya getirilip yeniden maddelendirilerek antlaşmaların konsolidasyonu sağlandı.

Ancak, bir önceki derinleşme hareketi olan Maastricht Antlaşması ile karşılaştırıldığında, özellikle yeni genişleme dalgasının boyutu karşısında zorunlu kabul edilen kurumsal yapı değişikliklerini ve karar alma mekanizmalarında gerekli reformları gerçekleştirmek bu defa mümkün olmamıştı.

Avrupa Birliğinin, üye devletlerin ortak ilkeleri olan hürriyet, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ve hukukun üstünlüğü ilkeleri üzerine kurulduğunun Birlik Antlaşmasında açıkça belirtilmesi, güçlendirilmiş işbirliği ya da esneklik ilkesinin kurucu antlaşmalara dahil edilmesi, Adalet ve İçişleri Alanında İşbirliği konusunun bazı veçhelerinin Avrupa Topluluğu Antlaşmasına geçirilmesi ve Schengen Protokol'ü, istihdam alanında atılan adımlar ve Ortak Dış Politika ve Güvenlik Politikasının etkililiğini arttırma yolundaki çabalar, Amsterdam Antlaşmasının belli başlı unsurları oldu.

(S. Baykal)

Gündem 2000 Raporu ve Türkiye

AB Komisyonu, katılım öncesi stratejisine esas teşkil etmek üzere hazırladığı önerilerden oluşan "Gündem 2000" raporunu 16 Temmuz 1997'de açıkladı. Türkiye tarafından da merakla beklenen bu rapor, içeriği itibariyle Ankara'ya yeni bir hayal kırıklığı yaşattı. Raporda, orta ve doğu Avrupa ülkelerinin ve Güney Kıbrıs'ın (Raporda Kıbrıs Cumhuriyeti ifadesi kullanılıyordu) 2000'li yıllarda iki dalga şeklinde AB'ye katılmaları öngörülüyordu. İlk dalgada, tam üyelik koşullarını belirleyen Kopenhag Kriterlerine en fazla uyum gösterebilme yeteneğine sahip olarak değerlendirilen 6 ülke (Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Estonya, Güney Kıbrıs), ikinci dalgada ise söz konusu kriterlere göre daha geride kabul edilen 5 ülke (Slovakya, Letonya, Litvanya, Bulgaristan, Romanya) sayılıyor, Türkiye'ye bu ikinci dalgada bile yer verilmiyordu.

Türkiye belgede ayrı bir başlık altında ele alınmıştı. Buna göre, Gümrük Birliği, Türkiye-AB ilişkilerinde tatminkar bir biçimde işlemekte ve taraflar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine temel oluşturmaktaydı. Fakat mevcut siyasal durum, mali işbirliği ve siyasal diyalogun 6 Mart 1995 belgelerinde kararlaştırıldığı biçimde sürdürülmesine imkan vermemekteydi. Gümrük Birliği uygulaması Türkiye'nin bu alanda AB müktesebatını başarıyla üstlenebileceğini göstermişti; ama, Türkiye'nin içinde bulunduğu makroekonomik istikrarsızlık kıskacı henüz kırılmamıştı. Bunların yanında, insan hakları, demokratikleşme ve Güneydoğu sorunu gibi konular da Türkiye'nin çözmesi gereken sorunlar arasındaydı. Bu genel çerçevenin çizilmesinden sonra raporda, Türkiye'nin AB adaylığına ehil olduğu bir kez daha teyit ediliyor, ama tam üyelikle ilgili bir perspektif verilmesinden ısrarla kaçınılıyordu. Türkiye genişlemeyle ilgili en önemli AB belgesi sayılan Gündem 2000'den bir anlamda dışlanmıştı.

Türkiye'de bazı çevreler, gümrük birliğinin Türkiye'ye tam üyelik için bir avantaj sağlayacağını ve Türkiye'yi diğer ülkelerin önüne geçireceğini umut ederken, AB'nin değerlendirme yaklaşımları farklı yöndeydi. 1987'deki tam üyelik başvurusu üzerine oluşturulan Komisyon görüşünden bu yana, AB açısından temelde değişen pek bir şey yoktu. Türkiye, demokrasi ve insan hakları alanında önemli eksiklikleri bulunan, ekonomisindeki makroekonomik dengesizlikleri aşamamış, fakat üyeliğe ehil bir ülkeydi. Bu ülkeyle yürütülecek ilişkiler siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda geliştirilmeli, bu bağlamda yeni işbirliği alanları ve Gümrük Birliği gibi konulara öncelik verilmeliydi. Buna karşılık Türkiye henüz, en azından kısa ve orta vadede, AB üyeliğine hazır değildi.

Ankara'da soğuk duş etkisi yapan rapor karşısında AB üyeleri ve AB Komisyonu nezdinde yoğun temaslarda bulunan Türkiye, raporun onaylanıp kesinleşeceği Luxembourg Zirvesinden önce kendi beklentilerinin de raporda yer almasını sağlamaya çalıştı. Bu beklentiler arasında, Türkiye'nin AB'nin genişleme sürecine dahil olduğunun resmen ilanı, söz konusu adaylığın uygun bir katılım öncesi stratejiyle desteklenmesi ve Türkiye'nin Gündem 2000 raporunda düzenlenmesi öngörülen "Avrupa Konferansı"na diğer adaylarla eşit statüde katılımı yer alıyordu (Birand, s.502-504).

C) Luxembourg Zirvesi

12-13 Aralık 1997'de düzenlenen Luxembourg zirvesinde ele alınan ana konular, "Gündem 2000" raporu ve genişleme süreciyle ilgili stratejik kararların alınmasıydı.

Zirvenin sonuç bildirisinin 35. paragrafında, Türkiye'nin AB'ye üyeliği adeta 4 özel koşula bağlanıyordu.

Zirve sonuç bildirisinde doğrudan doğruya Türkiye'yle ilgili ifadeler şu şekildeydi:

"(...) *Konsey Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğe ehil olduğunu teyit etmektedir. Türkiye, diğer aday ülkelerle aynı kriterler temelinde değerlendirilecektir. Üyelik müzakerelerine başlamayı sağlayacak siyasi ve ekonomik koşullar bulunmamakla birlikte, Konsey, üyeliğe hazırlamak üzere Türkiye'yi her alanda AB'ye yakınlaştıran bir strateji tanımlamanın önemli olduğu görüşündedir. Bu strateji, Ankara Anlaşması potansiyelinin geliştirilmesi, gümrük birliğinin derinleştirilmesi, mali işbirliğinin uygulamaya konması, mevzuatın yakınlaştırılması ve birlik müktesebatının ele alınması* [ve] (...) *çeşitli programlara ve kurumlara katılımın, durum bazında kararlaştırılmasını içermektedir* (...) *Ayrıca Avrupa Konferansına katılım, AB üyesi devletlerin ve Türkiye'nin, ortak menfaati haiz alanlarda diyalog ve işbirliğini güçlendirmelerini sağlayacaktır.*"

Sonuç bildirisinde Türkiye'nin AB ile bağlarının güçlendirilmesi siyasal nitelik taşıdığı görülen 4 özel konuda sağlanacak ilerlemeye bağlanmaktaydı. Bu konular, " (...) [1] *insan hakları alanındaki norm ve uygulamalarının AB'ninkilerle uyumlaştırılması çerçevesinde* [Türkiye'nin] *başlattığı siyasi ve ekonomik reformların takibi;* [2] *azınlıklara saygı gösterilmesi ve azınlıkların korunması;* [3] *Yunanistan ve Türkiye arasında tatmin edici ve istikrarlı ilişkilerin oluşturulması, anlaşmazlıkların özellikle Uluslararası Adalet Divanı yoluyla çözümlenmesi* [ve] [4] *Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarından hareketle Kıbrıs'ta siyasi bir çözüme ulaşmak ama-*

cıyla BM'nin koruması altında yürütülen müzakerelere [Türkiye'nin] *destek vermesi* (...)"olarak sayılmıştı.

Zirve sonuç bildirisinde ayrıca "(...) *AB'ye katılma istidadı olan,AB'nin değerleri ile iç ve dış hedeflerini paylaşan Avrupa devletleri ile AB üye devletlerini bir araya getirecek bir Avrupa Konferansı gerçekleştirilmesine karar* (...)" verildiği ifade edilerek bazı şartları taşıyan tüm Avrupa ülkelerinin bu konferansa davetli olduğu belirtiliyordu. Ama AB'nin aradığı özelliklerden bazıları Ankara'yı rahatsız edecek nitelikteydi. Buna göre, *"Konferans üyelerinin, barış, güvenlik ve iyi komşuluk ilişkileri, egemenliğe saygı, AB'nin üzerine inşa edildiği ilkeler; dış sınırların ve uluslararası hukuk ilkelerinin bütünlüğü ve ihlal edilemezliği konularında karşılıklı taahhüdü ve aynı zamanda toprak anlaşmazlıklarının barışçıl yollarla, özellikle La Haye Uluslararası Adalet Divanı tarafından çözülmesi taahhüdünü paylaşmaları (...)"* gerekmekteydi. Bildiride son olarak, *"(...) AB'nin bu daveti ilk aşamada Kıbrıs, Orta ve Doğu Avrupa aday devletleri ve Türkiye'ye yöneliktir"* cümlesine de yer verilmekte ve Türkiye özellikle davet edilenler arasında sayılmaktaydı.

Zirvede ulaşılan bu sonuçlar Türkiye'nin yıllardır izlediği politikalara öylesine ters noktalar içeriyor ve son derece önemli iç ve dış sorunlara öyle vurgular yapıyordu ki, Ankara AB ile siyasi diyalogu askıya aldığını açıkladı. 14 Aralıkta yapılan hükümet açıklamasında, AB'nin Türkiye'ye yönelik yanlı ve ayrımcı tutumu kınanmakla birlikte, Türkiye'nin tam üyelik hedefini koruduğu ve AB ile mevcut ortaklık ilişkisinin sürdürüleceği vurgulanıyordu. Bu çerçevede, ilişkilerin geliştirilmesinin AB'nin üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesine bağlı olacağının belirtildiği açıklamada, AB'nin mevcut zihniyeti ve yaklaşımı değişmedikçe ilişkilerin çerçevesi dışındaki siyasi konuların AB ile ele alınmayacağı bildiriliyordu.

Bundan sonra yapılan açıklamalarda da, AB ile siyasi diyalogun, ilişkilerin gelişmesine engel olduğu iddia edilen Kıbrıs sorunu, Türk-Yunan ilişkileri ve insan hakları da dahil olmak üzere Türkiye'nin iç ve dış siyasi sorunlarını kapsamayacağı ortaya kondu. Bu çerçevede, ilk toplantısını 12 Mart 1998'de Londra'da yapması öngörülen Avrupa Konferansına katılmanın söz konusu olmadığı açıklandı. Türkiye, taraflar arasında mevcut gümrük birliğini ortaklık anlaşmaları temelinde yürütecekti. Ayrıca Türkiye, AB'nin Luxembourg Zirvesinin sonuç bildirisinde üstlendiği, gümrük birliğinin derinleştirilmesine ve Ankara Anlaşmasının sağladığı imkanların kullanılmasına yönelik teklifleri de bekliyordu. Böylece bir bakıma top karşı tarafa atılıyor ve ilişkinin içinde bulunduğu olumsuz atmosferden çıkmasının AB'nin göstereceği tutuma bağlı olduğu ortaya konuyordu.

Luxembourg Zirvesinin ardından Türkiye'de duyulan derin hayal kırıklığını ve AB tarafının bu tepkiyi anlamakta karşılaştığı güçlüğü doğru biçimde değerlendirebilmek için, tarafların özellikle 90'lı yıllar boyunca yürüttüğü sağırlar diyalogunu ve ilişkinin dayandığı temel hedef ve beklenti farklılıklarını gözden kaçırmamak gerekir. Türkiye'nin bu dönemde tek hedefi tam üyelik iken, AB tarafı Türkiye'yi bölgede önemli ve kendisiyle iyi ilişkilerin yürütülmesi zorunlu bir ekonomik ve siyasi ortak olarak niteliyor, ancak daha ileri bir açılımı şimdilik gerekli ya da zorunlu görmüyordu.

Türkiye, Topluluk'la 35 yıldan fazladır ilişki sürdüren bir ülkeydi. Batı Avrupa sistemi içinde yer alma çabasını hep sürdürmüştü. Bu durumda, belli ekonomik ve

siyasi sorunları konusunda sürekli aynı tür eleştirilere maruz kalan bir ülke konumunda kalmanın rahatsızlığını duyarken, henüz birkaç yıl öncesine kadar sosyalist rejimlerle yönetilen ve batı Avrupa tipi katılımcı parlamenter demokrasi ve pazar ekonomisi deneyimleri son derece sınırlı olan orta ve doğu Avrupa ülkeleri kendisini tam üyelik yarışında açık farkla geçmişti.

AB'nin bu defaki genişlemesinin her şeyden önce siyasi bir hareket olduğunu gösteren bu olgu, Türkiye'nin, tüm çabalarına ve tepkisine rağmen, 1997 yılı Aralık ayında gerçekleşen ve yeni genişlemenin üye adaylarının resmen ilan edildiği Luxembourg Zirvesinde bu genişleme sürecinden de dışlanmasıyla tescil edilmiş oldu. Avrupa'nın önceliği, temelde kültürel kimlik ve idealler açısından kendisine ait hissettiği orta ve doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye katılımının sağlanmasıydı. Avrupa bu ülkelerden yapay bir bölünmeyle ayrı kalmıştı ve bu dönemde yaşanan güçlükleri telafi etmekte kendisine de sorumluluk düştüğü inancını taşıyordu. Türkiye ise, hem fiziki anlamda, hem de sorunları açısından "büyük" bir ülkeydi ve bu "büyük" ülkenin AB'ye dahil edilmesi, oluşmakta olan ekonomik ve siyasi birlik açısından tehdit edici nitelikler içermekteydi. Üstelik, bu tehditlerin bertaraf edilmesi için birlikte çaba gösterilmesi ve fedakarlıkta bulunulması yönündeki siyasi irade de AB tarafında epey zayıftı. Birliğe aday kabul edilmek için gereken çabayı Türkiye büyük ölçüde kendisi göstermeliydi. Bu çerçevede AB'nin destek ve yardımı somut planda hemen hemen yoktu.

Ç) Luxembourg Zirvesi Sonrası Gelişmeler

Luxembourg Zirvesi sonrasında ilişkilere hakim olan unsur gerilimdi. Türkiye önüne konulan siyasal sorunları AB platformlarında tartışmayı reddederken, gerilimi ilişkilerin tamamen koparılması ya da Gümrük Birliğinin gözden geçirilmesi düzeyine tırmandırmamaya da dikkat ediyordu. Bu dönemde AB, Türkiye'nin duyduğu rahatsızlığı aşma çabalarına ağırlık verdi.

AB Komisyonu, Luxembourg'da kendisine verilen talimat doğrultusunda hazırladığı "Türkiye için Avrupa Stratejisi"ni 4 Mart 1998'de açıkladı. Belgede, stratejinin uygulanmasıyla Türkiye'nin AB'nin genişleme sürecine dahil olacağı bildiriliyor, stratejide yer alan hususların gerçekleşmesinin AB'nin Türkiye'ye taahhüt ettiği mali yardımları yürürlüğe koymasıyla mümkün olabileceği vurgulanarak, bu konuda yetkili olan AB Bakanlar Konseyi'nin gereken düzenlemeyi bir an önce yapması öneriliyordu.

Yıllardır, çeşitli biçimlerde bloke edilen mali yardımın hayata geçirilmesi Ankara için önem taşıyordu. Komisyon bu noktadan hareketle, Türkiye'nin tepkisini yumuşatmayı hedeflemekteydi. 1998'de yapılan Cardiff ve Viyana zirvelerinde de yine Türkiye'yi yatıştıracak somut adımlar atıldı.

Cardiff ve Viyana Zirveleri

15-16 Haziran tarihlerinde Cardiff'de yapılan AB Zirvesi, Luxembourg Zirvesi sonuçlarına gönderme yaparak, tam üye olabilmek için Kopenhag kriterlerine uygunluğun altını çizmekteydi. Cardiff Zirvesinin genişleme süreci çerçevesinde Türkiye'ye bakışı nispeten daha olumluydu. Belgede öncelikle, Türkiye için ehil

ülke tanımlaması yerine dolaylı bir biçimde de olsa üyelik adaylığı tanımlamasının yapıldığı görülüyordu. Adayların tam üyeliğe hazırlanmada gerçekleştirdikleri aşamaları incelemek ve ortaya koymak üzere öngörülen mekanizmaya Türkiye de dahil edilmekteydi. Komisyonun her yıl sonunda aday ülkelerle ilgili olarak hazırladığı ilerleme raporuna Türkiye'yle ilgili bir bölümün de dahil edilmesi, Zirve'de Komisyon'a verilen talimatlar arasındaydı. Türkiye için hazırlanacak raporun Ankara Anlaşmasının tam üyelik imkanını içeren 28. maddesini ve Luxembourg zirve kararlarını temel alması öngörülüyordu. Ayrıca, Zirve'de Komisyon tarafından Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak üzere sunulan Avrupa Stratejisi de onaylanarak, bu stratejinin Türkiye'nin önerileriyle zenginleştirilebileceği vurgulandı. Son olarak, Türkiye'ye gerekli mali desteğin sağlanması amacıyla çözüm yollarının bulunması Bakanlar Konseyinden istendi. "Küsen" Türkiye'yi yumuşatmak gerekiyordu.

Cardiff'te alınan kararlara rağmen Ankara'nın tutumunda bir yumuşama olmadı. Türkiye kendisine karşı takınılan ayrımcı tutumun sürdüğünü, genişleme sürecinde yer alan diğer adaylardan farklı olan konumunun iyileşmekle birlikte devam ettiğini belirterek, adaylık ilanının Luxembourg Zirvesinde öne sürülen 4 siyasi koşula bağlanması yaklaşımının muhafaza edilmesi halinde 14 Aralık 1997'de yapılan hükümet açıklamasından geri adım atılmayacağını ve bu açıklamada ortaya konan unsurların halen geçerli olduğunu ifade etti.

11- 12 Aralık 1998'de Viyana'da yapılan zirvede ise genişleme süreci ele alındı. Zirve sonuçlarında, Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak için Avrupa Stratejisinin ilerletilmesi ve ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmesinin gereği vurgulandı. Dolayısıyla Viyana Zirvesi, Türkiye'yle ilişkiler açısından mevcut durumun teyidi niteliğini taşımaktaydı.

AB Komisyonunun 1998 Yılı İlerleme Raporu

Avrupa Komisyonu, 4 Kasım 1998 tarihinde 11 aday ülkenin AB üyeliği yönünde kaydettiği ilerlemeyi değerlendiren düzenli raporlarından ilkini kesinleştirdi. Raporda, Türkiye'nin, adaylık statüsü tescil edilen diğer 11 ülkeden ayrı değerlendirildiği göze çarpıyordu.

Raporda Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri çerçevesindeki durumu üzerinde bir değerlendirme yapılmıştı. Bu bağlamda, siyasi kriterler açısından; demokrasi ve hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunması, Kıbrıs meselesi üzerinde durulduğu görülmekteydi. Bu alandaki genel değerlendirmede "(...) *politik açıdan kamu otoritelerinin işleyişinde bazı anormallikler* [olduğu], *insan hakları ihlallerinin devam* [ettiği] *ve azınlıklara muamele konusunda önemli eksiklikler* [bulunduğu] (...), *ordunun sivil denetime tabi olmamasının kaygı verici* [bulunduğu] (...), *Milli Güvenlik Kurulunun siyasi yaşamda oynadığı büyük rolün bunu* [yansıttığı] (...) *Güneydoğu'daki duruma askerî olmayan sivil bir çözüm bulunmasının* [gerektiği] (...), *zira ülkede gözlenen medeni ve siyasi hak ihlallerinin pek çoğunun şu veya bu şekilde bu konuyla bağlantılı* [olduğu] (...)" ileri sürülüyordu. Raporda ayrıca üstü örtülü biçimde Yunanistan'la ilişkilere de değinilerek, Türkiye, "(...) *muhtelif komşu ülkelerle tüm anlaşmazlıklarının uluslararası hukuka uygun barışçı yollarla çözülmesine yapıcı bir katkı sağlamaya* [...]" çağırılıyordu.

Ekonomik kriterler açısında ise Türkiye'nin "(...) *bir pazar ekonomisinin temel özelliklerinin çoğuna, hayli gelişkin bir kurumsal ve hukuksal çerçeveye, dinamik bir özel sektöre ve liberal ticaret kurallarına* (...)" sahip olmakla ve Gümrük Birliğine adaptasyonu başarılı bulunmakla birlikte, ciddi bir makroekonomik istikrar programına ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının ortadan kaldırılmasına ihtiyacı olduğu vurgulanıyordu.

AB müktesebatına uyum yeteneği ile ilgili olarak ise, Türkiye'nin gümrük birliğinin gerektirdiği mevzuat uyumuna ayak uydurmakta büyük güçlük çekmediği ve gümrük birliğinin esasen tatmin edici bir şekilde işlediği değerlendirmesi yapılıyor, ancak pek çok alanda mevzuat değişikliği yapılması ve yürürlüğe konan mevzuatın uygulanması gereğine işaret ediliyordu.

Köln Zirvesi

Almanya'da Ekim 1998'de göreve gelen Sosyal Demokrat-Yeşiller koalisyon hükümeti, Hıristiyan Demokratlardan farklı olarak, Türkiye-AB ilişkileri konusunda daha ılımlı bir yaklaşım sergilemeye başladı. Almanya'nın Türkiye'nin adaylığına karşı bu tarihe kadar sergilemiş olduğu olumsuz tutum dikkate alındığında bu gelişme son derece önemliydi.

Ne var ki, 3-4 Haziran 1999 tarihlerinde yapılan Köln Zirvesinde, Almanya tarafından hazırlanan ve Türkiye'nin beklentilerini karşılayabilecek nitelikteki taslak metin, İngiltere ve Fransa'nın desteğine rağmen, Yunanistan'ın ve diğer bazı üye ülkelerin olumsuz tutumları sonucunda reddedildi. Yunanistan'ın, ilişkilerin gelişimini engellemekteki etkisi azalmadan devam ediyordu. Yine de ilişkilerdeki tıkanıklık yavaş yavaş açılma sürecine girmişti.

AB Komisyonunun 1999 Yılı İlerleme Raporu

AB Komisyonunun Cardiff Zirvesi sonuçları uyarınca, aday ülkeler hakkında hazırladığı raporlardan ikincisi, 13 Ekim 1999'da açıklandı. Raporda Türkiye, tam üyeliğe aday gösteriliyordu. Luxembourg Zirvesinde diğer ülkeler için yapılmış olduğu gibi Türkiye'ye de bir Katılım Ortaklığı Stratejisi önerildi.

Raporun siyasi kriterler ile ilgili bölümünde "(...) *son gelişmelerin Türkiye'de bir demokratik sistemin temel özellikleri mevcut olmakla beraber (...) Kopenhag siyasi kriterlerinin hâlâ karşılanmadığı* (...)" değerlendirmesi yapılıyordu. Bu çerçevede insan hakları ve azınlıkların korunması alanındaki eksikliklere, sistematik olmamakla birlikte işkencenin halen yaygın olduğuna, ifade özgürlüğünün yetkili makamlarca sürekli olarak kısıtlandığına, Milli Güvenlik Kurulunun siyasi yaşamdaki rolünün devam ettiğine, yargının bağımsızlığı konusunda bazı iyileşmelere rağmen olağanüstü mahkemeler sisteminin devam ettiğine, son dönemde demokratikleşme alanında bazı olumlu gelişmelerin yaşandığına dikkat çekiliyor, bu olumlu havanın "Abdullah Öcalan'ın idamı" ile bozulmaması temennisinde bulunuluyordu.

Ekonomik kriterlerle ilgili olarak ise rapor, sürdürülebilir makro ekonomik istikrarın sağlanması ve hukuksal ve yapısal reform programlarını uygulama yönünde daha fazla ilerleme olması şartıyla, zorluklarla da olsa, Türkiye'nin AB içindeki rekabet baskılarıyla ve piyasa güçleriyle başa çıkabilecek olduğu değerlendirmesine yer veriyordu.

Üyelik yükümlülüklerini üstlenme yeteneğiyle ilgili olarak da, Türkiye'nin uyum konusunda en fazla ilerlemeyi Gümrük Birliği kapsamındaki alanlarda gösterdiği vurgulanıyor, idari yapılanma ve personel eğitimine ağırlık verilmesi gereği üzerinde duruluyordu.

Bu rapor çerçevesinde Komisyon, Türkiye'nin tam üyeliğe hazırlanabilmesi amacıyla, 1997 Luxembourg Zirvesinde diğer adaylar için yaptığı gibi, Türkiye için de somut bir katılım öncesi ortaklığı öneriyordu. Katılım öncesi ortaklığın unsurları arasında şunları saymaktaydı: Siyasi diyalogun derinleştirilmesi ve Ortak Dış ve Güvenlik Politikası çerçevesinde AB'nin ortak tutum ve faaliyetine ortak olunabilmesi imkanı; katılım öncesi mali yardım kaynaklarının tek bir çerçeve içinde eşgüdümünün sağlanması; bütün Topluluk programlarına ve ajanslarına katılma olanağı; AB müktesebatına uyum sağlanmasına yönelik bir Ulusal Program ile birleştirilmiş bir katılım ortaklığının kurulması; katılım ortaklığının uygulanmasını izlemek üzere Avrupa Anlaşması [Ankara Anlaşması] kapsamında işleyecek bir mekanizmanın kurulması; Türkiye'nin mevzuat ve uygulamalarının AB'ninkiyle uyumlaştırılmasını teminen, AB müktesebatının analitik incelenmesi sürecinin başlatılması.

Tüm bu gelişmeler, Aralık 1999'da Helsinki'de toplanacak olan AB Zirvesinde Türkiye'nin adaylık statüsünün açıklanacağına dair beklentileri güçlendiriyordu. Fakat, teknik düzeyde kaydedilen gelişmenin siyasi düzeyde de teyit edilmesine gereksinim vardı. Türk siyaset ve bürokrasi çevreleri çabalarını yoğunlaştırarak Helsinki Zirvesini beklemeye başladılar.

D) Helsinki Zirvesi ve Türkiye'nin Adaylık Statüsünün Tescili

Türkiye 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde oybirliğiyle AB'ye aday ülke kabul edildi. Karara göre Türkiye diğer aday ülkelerle eşit konumda olacaktı. Bu, Türkiye'nin diğer aday ülkeler gibi ancak özel bir çerçeveye uygun biçimde, katılım öncesi stratejiden yararlanması anlamına geliyordu. Böylece, Türkiye bir yandan AB programları ve ajanslarına, diğer yandan da, katılım süreci çerçevesinde aday ülkelerle AB arasında yapılan toplantılara katılma imkanına sahip olacaktı.

Belki daha da önemlisi, böylece, Türkiye'nin üyelik yolundaki çalışmalarının desteklenmesi amacıyla özel bir mali yardım paketinden yararlanması imkanı ilk kez doğmuş oluyordu. Ancak, tabii ki, bu imkanın fiilen elde edilmesi, hiç değilse, Helsinki sonuçlarının belirtildiği dönemde, Yunanistan'ın tutumu veya Parlamentonun yaklaşımı gibi bazı şartların ileriye dönük olarak Türkiye lehine gelişim göstermesine bağlı bulunuyordu.

Zirve sonuç bildirisi, aynı zamanda bir Katılım Ortaklığı belgesi hazırlanmasını öngörmekteydi. Bu belgenin, AB müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Ulusal Program ile bir arada katılım hazırlıkları üzerinde yoğunlaşarak siyasi ve ekonomik kriterler ışığında şekilleneceği belirtiliyordu. Komisyon, ayrıca, Türk mevzuatının Topluluk müktesebatıyla uyumlaştırılması için müktesebatın incelenmesi sürecini hazırlamakla görevlendirildi.

AB'nin Tutum Değişikliğinin Olası Nedenleri

Luxembourg'da alınan kararlar sonucu kopan siyasi diyalog sürecinin Helsinki'ye kadar geçen 2 yıl içinde yavaş yavaş tekrar tesis edilmesinin ve Türkiye'nin adaylık statüsünün yürümekte olan genişleme sürecinde ve özellikle de katılım öncesi strateji çerçevesinde belirlilik kazanmasının başlıca 6 nedeni vardı.

Birincisi, özellikle 1999 yılında Kosova'ya gerçekleştirilen uluslararası müdahale ve Kafkaslardaki enerji kaynaklarının güvenliği çerçevesinde, Türkiye'nin önemli stratejik konumu AB tarafından yeniden fark edilmişti.

İkincisi, AB'nin NATO ile işbirliği halinde oluşturmaya çalıştığı "Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği" (AGSK; bkz. s. 312 vd.) çerçevesinde Türkiye'nin vazgeçilmezliğinin bir kez daha ortaya çıkmasıydı. Türkiye'nin vazgeçilmezliği özellikle NATO Konseyi'ndeki veto yetkisinden kaynaklanıyordu. Ankara, çeşitli kereler, AGSK'nın ancak Türkiye'nin yetkileri genişletilecek Batı Avrupa Birliğinin (BAB) karar mekanizmalarında yer alması halinde gerçekleşebileceğini açıklamıştı.

Üçüncüsü, Türkiye'nin bu genişleme sürecine dahil edilmesi konusunda ABD girişimlerde bulunmuştu. ABD, AB'nin savunma ve güvenlik konularında NATO'nun yanında bir yeni mekanizmayı harekete getirmeye hazırlandığı bir ortamda, kendisine sıkı bağlarla bağlı Türkiye'nin AB'ye girmesine destek veriyordu.

Dördüncüsü, AB ülkelerinin bazılarında iktidar değişiklikleri olmuştu. Başta Almanya olmak üzere bazı ülkelerde, muhafazakar ya da sağ eğilimli ve Türkiye'nin üyeliğine kültürel farklılık ya da kimlik sorunları temelinde karşı çıkan partiler, yapılan seçimler sonucu yerlerini sosyal demokrat partilere bırakmıştı. Bu partilerin Türkiye'nin adaylığına kültürel nedenlerle karşı çıkıyor izlenimi vermeyi kendi çoğulcu ve farklılıkları bir arada yaşatmayı hedefleyen ideolojileriyle bağdaşmaz olarak değerlendirmeleri, Türkiye'ye karşı önyargıların bir ölçüde azalmasını sağladı.

Beşincisi, Yunanistan'da Simitis hükümeti Türkiye'ye karşı ılımlı bir tutum izlemeye başlamıştı. Simitis, bir yandan Avrupa Parasal Birliği (**European Monetary Union**, EMU) alanına dahil olabilmek için uyması gereken kriterler bağlamında kamusal ve özellikle askerî harcamalarını kısma gereksinimi içinde bulunması nedeniyle; diğer yandan, Türkiye'ye karşı yumuşak bir tutum içine giren Yunanistan'ın AB içinde ve hatta üçüncü ülkeler indinde çok daha ikna edici ve destek sağlayıcı bir pozisyon kazanacağını düşündüğü için, Ankara'yı tavizsiz biçimde veto etmekten vazgeçti. Ayrıca Türkiye'nin Luxembourg Zirvesi kararları ertesinde AB ile siyasi diyalogu kesmesi sonucu, Ege ve Kıbrıs sorunları konusunda Türkiye'ye AB aracılığıyla siyasi baskı uygulama imkanını bir ölçüde kaybeden Atina bu imkanı tekrar ele geçirmenin öncelikle Türkiye'ye adaylık için yeşil ışık yakılmasından geçtiğini biliyordu

Altıncısı, Türkiye'de olumlu ekonomik ve siyasi gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Bu bağlamda, Abdullah Öcalan'ın yakalanarak yargılanması ve bölücü terör tehdidinin önemli ölçüde bertaraf edilmesiyle demokratikleşme yönünde bazı açılımlar için bir şansın ortaya çıkışı; ekonomik istikrar konusunda başta IMF olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşlarla geliştirilen programların başarı vaad etmesi gibi gelişmeler AB'nin Türkiye'ye karşı tutumunu olumlu yönde değiştirmesine yardımcı oldu.

Bu etkenleri bir bütün olarak değerlendiren AB, Türkiye'yi bu sırada dışlamanın

adaylık statüsü tanımaktan çok daha kesin ve nihai bir tercih ifade edeceğini fark etti ve bu tercihin faturasının ise, Türkiye'ye tanınacak adaylık statüsünden çok daha ağır olacağını hesapladı. Türkiye'yi AB'nin çıkarları doğrultusunda etkileme ve dönüştürme çabalarının başarıya ulaşması, adaylık süreci içinde çok daha olasıydı. Bu durumda inisiyatif AB'de kalacak, adaylık statüsünün müzakerelere, müzakerelerin ise Birlik üyeliğine dönüşebilmesi için yerine getirilmesi zorunlu koşullar ve uygulanacak takvim, tüm diğer adaylar için olduğu gibi, Türkiye için de AB tarafından belirlenecekti. Herhangi bir koşulun yerine gelip gelmediğine karar verme yetkisi ve imkanı AB'ye ait olduğu gibi, nihai olarak üyeliğe karar vermek de Birlik organlarının ve üye devletlerin yetkisi dahilinde kalacaktı. Kısacası, AB'nin oldukça geniş bir hareket alanı ve karar serbestisi kalıyordu. Dolayısıyla, Türkiye'yi bu genişleme sürecine dahil etmek, onunla AB çıkarlarına uygun bir diyalog kurmak bakımından yararlı idi ve üstelik AB ileride şöyle veya böyle bir karar vermek için kesin biçimde bağlanmıyordu.

Lipponen Mektubu ve Türkiye'nin Genişleme Sürecine Katılması

Türkiye, Helsinki Zirvesinin sonuçlarını, kısa bir tereddütten sonra, büyük bir başarı ve AB üyeliğinin kısa, en fazla orta vadede gerçekleşeceğinin garantisi olarak kabul etti. Helsinki sonuç bildirisinde, Kıbrıs ve Ege sorunlarıyla ilgili olarak yer alan ifadelerin ilk bakışta birer koşul olarak algılanmasından kaynaklanan tereddüt, hükümet ve ilgili çevreler tarafından kısa zamanda aşıldı ya da aşılmak istendi (bu konuda ayrıca bkz. 1990-2000, Yunanistan'la İlişkiler).

Ege sorunları ile ilgili olarak değerlendirilen bölüm, Helsinki sonuç bildirisinin 4. paragrafında yer alıyordu. Buna göre: Aday ülkeler, "*(...) Avrupa Birliğinin antlaşmalarda ifade edilen değerlerini ve amaçlarını paylaşmalıdırlar. Bu bakımdan, Avrupa Birliği Konseyi, anlaşmazlıkların BM Şartına* [Antlaşmasına] *uygun olarak barışçı yoldan çözülmesi ilkesini vurgular ve aday devletleri, devam eden sınır anlaşmazlıkları ve ilgili diğer konuları çözmek için her gayreti göstermeye davet eder. Bunda başarılı olunamadığı takdirde, anlaşmazlığı makul bir süre içinde Uluslararası Adalet Divanı'na götürmelidirler. Avrupa Birliği Konseyi, özellikle üyelik süreci üzerindeki yansımalarıyla ilgili olarak ve en geç 2004 yılı sonuna kadar Divan yoluyla çözüme bağlanmalarını teşvik etmek amacıyla, devam eden anlaşmazlıklara ilişkin durumu gözden geçirecektir. Ayrıca, Avrupa Birliği Konseyi hatırlatır ki Kopenhag'da belirlenmiş olan siyasi kriterlere uyum, üyelik müzakereleri açılmasının bir ön şartıdır ve tüm Kopenhag kriterlerine uyum AB'ye üye olarak katılmanın temelidir.*"

Kıbrıs sorunu ile ilgili bölüm ise 9(a) ve (b) paragraflarında yer alıyordu: "*(a) Avrupa Birliği Konseyi, 3 Aralık* [1999] *tarihinde New York'ta Kıbrıs meselesinin kapsamlı bir çözümüne yönelik olarak başlatılan görüşmeleri memnuniyetle karşılar ve BM Genel Sekreteri'nin bu süreci başarıyla sonuçlandırma yönündeki gayretlerine güçlü desteğini ifade eder. (b) Avrupa Birliği Konseyi, politik bir çözümün Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne katılımını kolaylaştıracağının altını çizer. Üyelik müzakerelerinin tamamlanmasına kadar kapsamlı bir çözüme ulaşılamamış olursa, Konsey'in üyelik konusundaki kararı, yukarıdaki husus bir ön şart olmaksızın verilecektir. Bu konuda, Konsey tüm ilgili faktörleri dikkate alacaktır.*" Yani, eğer Türkiye Kıbrıs sorunu ko-

nusundaki çözüm önerilerini sonuca ulaştıracak adımlar atmazsa, AB Konseyi, sorunun Türkiye'nin kabul edeceği biçimde çözülmesini beklemeden Güney Kıbrıs'ın AB'yle entegrasyonuna karar verebilecekti. Ancak bu imkanın varlığı, AB Konseyinin siyasi sorun çözülmeden mutlaka Güney Kıbrıs'ı üyeliğe kabul edeceği anlamına da, pek tabii, gelmemekteydi.

Söz konusu paragrafların önkoşul ya da dayatma olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceği ve taviz anlamına gelip gelmeyeceği 10 Aralık 1999 günü karar metninin Türk hükümetine resmen ulaşmasından sonra hararetle tartışılmaya başlandı. Helsinki belgesinde, Luxembourg'da ortaya konulan 4 siyasi koşuldan, ikisinin kaldırılmış olduğu (yani insan hakları ve Güneydoğu'ya sivil çözüm), ama Türkiye'nin son derece hassas olduğu diğer iki konuya (yani Ege ve Kıbrıs) yer verilmeye devam edildiği görülmektedir. Bu nedenledir ki, Türkiye, konudan duyduğu rahatsızlığı AB tarafına iletmekte tereddüt etmemiştir.

Bu tepki üzerine, AB Dönem Başkanlığını yürüten Finlandiya Başbakanı Lipponen, Başbakan Ecevit'e hitaben bir mektup yazarak söz konusu ifadelerin kendileri için ne anlama geldiğini açıkladı. Sonuçları itibariyle son derece önemli olan bu mektupta şöyle denilmekteydi: "*(...) Bugün Avrupa Birliği, Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerine yeni bir yön vermiştir: Türkiye'ye diğer aday ülkeler statüsünde adaylık verme yolunda oybirliğiyle alınan kararı size resmen tebliğ etmekten ötürü son derece mutluyum. Avrupa Konseyinde, bu mektuba ilişkin karar taslağını görüştüğümüzde, hiçbir itirazla karşılaşmadan 12. paragrafta Kopenhag'dakilere eklenmiş yeni bir kriter olmadığını söyledim. Aynı şekilde, itirazla karşılaşmadan 4. ve 9. paragraflara atıfta bulunulmasının üyelik kriterleriyle ilgili olmadığını, siyasi diyalogun ima edildiğini söyledim. Ortaklığa kabul, Konseyin bugünkü kuralları temelinde gerçekleşecektir. 4. paragrafta, 2004 tarihi, Uluslararası Lahey Adalet Divanı nezdinde anlaşmazlıkların çözüleceği son tarihtir. Kıbrıs'a gelince, politik bir çözüm, AB'nin amacıdır. Kıbrıs'ın üyeliğe kabulüne gelince, Konsey karar alırken tüm ilgili faktörleri göz önüne alacaktır: Bu açıklamaların ışığında sizi diğer aday ülkelerle birlikte yarın Helsinki'ye çalışma yemeğine davet ediyorum (...)*" (Birand, s. 535-536).

Aynı şekilde, AB'nin Dış Politika ve Güvenlik Yüksek Temsilcisi Xavier Solana ve AB Komisyonunun Genişlemeden Sorumlu Komiseri Gunther Verheugen de 10 Aralık gecesi Fransa Devlet Başkanı Chirac'ın özel uçağıyla Ankara'ya gelerek hükümeti adaylık statüsünün kabulü konusunda ikna etmeye çalıştılar. Mektup ve AB temsilcilerinin temasları sonrasında, Başbakan Ecevit başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, uzun tartışmaların ardından adaylığı kabul etmeye ve ertesi gün Helsinki'de verilecek çalışma yemeğine ve "Avrupa Aile Fotoğrafı"na katılınmasına karar verdi.

Bu çerçevede, Ege'yle ilgili paragrafta yer alan "2004 yılı sonu" tarihi, bu sürenin La Haye Adalet Divanına gitmek için değil, sorunun çözümünde kaydedilen gelişmenin AB Konseyi tarafından değerlendirilmesi açısından geçerli olduğu şeklinde yorumlanmıştı. Kıbrıs konusunda ise, siyasi çözümün adanın tam üyeliğini kolaylaştıracağı, ancak çözüm sağlanamaz ise, Kıbrıs'ın tam üyeliği için kararın AB Konseyi tarafından verileceği, çözümün tam üyelik için önkoşul olmadığı ve bu aşamada her türlü faktörün göz önüne alınacağı şeklinde anlaşılıyordu.

Türkiye'nin diğer 12 adayla aynı ilkeler ve temel üzerinde aday olduğunun açık-

lanması ise Luxembourg Zirvesi ile getirilen önkoşulların kaldırıldığı anlamına geliyordu.

Bu paragrafların yeterince açık olup olmadığı ve koşul anlamına gelip gelmediği tartışmaları, hükümetin Helsinki'de kendisine sunulan adaylık statüsünü kabulünden sonra da devam etti. Gerçekten, bu muğlak ifadelerin, zamanı geldiğinde ne şekilde yorumlanacağı, o günün koşulları ve taraflara o sırada hakim olacak siyasi irade tarafından belirlenecekti.

E) Helsinki Zirvesinin Ardından Türkiye-AB İlişkileri ve Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB)

Nisan 2000'deki Ortaklık Konseyi Toplantısı

Üç yıllık bir aradan sonra ilk kez Luxembourg'da yapılan Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyinde önemli kararlar alındı. Toplantıda, Topluluk müktesebatını oluşturan 31 alanın bir kısmını paylaşarak tarama çalışmalarını yürütecek, Ortaklık Komitesine bağlı 8 alt komite kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca toplantıda, Gümrük Birliğinin işlemeye başlamasından beri üzerinde çalışılan hizmetlerin serbest dolaşımı alanındaki müzakerelerin de başlatılması kararlaştırıldı.

Katılım Ortaklığı Belgesinin Komisyon Tarafından Açıklanması

Aralık 1999 tarihi itibariyle aday ülke statüsünü kazanan Türkiye, bu tarihten itibaren AB'nin yeni genişleme stratejisine (katılım öncesi strateji) dahil oldu. Bu çerçevede ilk adım, AB Komisyonunun hazırlayacağı bir Katılım Ortaklığı Belgesinin (KOB) AB Bakanlar Konseyi tarafından kabulüyle bu belgeye paralel olarak Türkiye tarafından hazırlanacak bir Ulusal Programın benimsenmesi olacaktı. KOB'un hazırlanması AB'nin, Ulusal Programın hazırlanması ise Türkiye'nin "ev ödeviydi". Bu "ödevler" Kopenhag Kriterleri göz önünde bulundurularak hazırlanacaktı. Helsinki Sonuç Bildirisinin Türkiye'nin adaylığı ile ilgili 12. paragrafında, KOB'un, siyasi ve ekonomik kriterlerle, üye olmanın gerektirdiği yükümlülükler ışığında AB müktesebatının üstlenilmesine ilişkin koşulları öngörmesi gerektiği belirtiliyordu.

8 Kasım 2000 tarihinde Komisyon tarafından açıklanan, ama bazı konularda hem Türkiye'nin, hem de Yunanistan'ın itirazları sonucu değişikliklere uğrayarak 4 Aralık 2000 tarihinde AB Bakanlar Konseyi tarafından kabul edilen belgenin ana amacı, Türkiye'nin AB'ye adaylık sürecinin işleyişini belli koşullara ve bir takvime oturtmak, aynı zamanda bu sürecin izlenmesiyle mali ve teknik yardımlarla desteklenmesi açısından belli bir çerçevenin çizilmesini sağlamaktı. KOB bu sürecin ilk adımını oluşturuyor ve Türkiye'nin hazırlayacağı Ulusal Program ile birlikte katılım öncesi stratejinin hukuksal ve teknik temelini teşkil ediyordu.

Katılım Ortaklığı Belgesinin Niteliği ve İçeriği

KOB hukuksal niteliği itibariyle tek taraflı bir irade beyanı olup, hukuken sadece söz konusu iradeyi beyan eden taraf olan AB'yi bağlıyordu. Bununla birlikte, belge, niteliği ve içeriği itibariyle muhatabı olan Türkiye'yi de, hukuken olmasa bile fiilen bağlamaktaydı; çünkü, adaylık sürecinin pürüzsüz ve kısa sürede ilerlemesi, belgede öngörülen koşulların, yine belgede öngörülen süreler içinde yerine getirilmesi-

ne bağlıydı. İlgili hususların gerçekleşip gerçekleşmediğini izleyecek ve karar verecek makamlar ise AB kurumları olacaktı.

AB genişleme sürecine dahil tüm aday ülkeler için ayrı ayrı hazırlanan katılım ortaklığı belgesi, bu ülkelerin üyelik sürecinde ilerleme kaydetmeleri için yerine getirmeleri beklenen hususları içermekteydi. Bu hususların temelini ise Kopenhag kriterleri ve AB müktesebatı oluşturmaktaydı.

AB Konseyinin 1997 Luxembourg Zirvesinde aldığı karar uyarınca, katılım ortaklığı belgesi, aday ülkelere yönelik tüm yardımların tek bir çerçevede yürütülmesini sağlayan Genişletilmiş Katılım Öncesi Stratejinin kilit öğelerinden biriydi. KOB'un hazırlanmasında AB tek taraflı hareket etmekle birlikte, belgede yer alacak temel ilkeler, öncelikler, ara hedefler ve koşulların belirlenmesinde Türkiye'yle danışmalarda da bulunulmuştu. Bu belgeye son şeklini veren ise, AB Bakanlar Konseyi olmuştu.

KOB'un amacı, belgede şöyle ifade edilmişti: AB üyeliği yolunda Türkiye'nin kaydettiği gelişmeler hakkında Komisyon'un 2000 yılı İlerleme Raporunda saptanan ileriye yönelik çalışmaların öncelikli olduğu alanların, bu önceliklerin uygulanmasında Türkiye'ye sağlanacak mali yardımların ve bu yardımlara ilişkin koşulların, tek bir çerçeve altına toplanması. KOB temelinde hazırlanacak AB mevzuatına uyuma ilişkin Ulusal Program'ın da Türkiye tarafından 2000 yılı içinde Komisyona sunulmasının beklendiği, belgede işaret edilen hususlar arasında yer alıyordu.

Belge, "Giriş", "Amaçlar", "İlkeler", "Öncelikler ve Orta Vadeli Hedefler", "Programlama", "Koşullar" ve "İzleme" adını taşıyan 7 ana başlıktan oluşmaktaydı.

Belgenin "Amaçlar" bölümünde yer alan ifadelere göre, "(...) *Ulusal Program, Katılım Ortaklığının ayrılmaz bir parçası olmamakla birlikte, belgenin kapsadığı öncelikler Katılım Ortaklığına uymalıdır.*" Bu itibarla, her ne kadar Ulusal Program'ın KOB'u birebir yansıtmak zorunda olmadığı söylenebilirse de, belgenin temel içeriğinin ve takviminin önemli ölçüde KOB'la örtüşmesi gerektiği, aksi bir yaklaşımın adaylık sürecinin ilerlemesi ile gelişiminin gözetiminde, mali ve teknik yardımların alınmasında sorunlara ve gecikmelere yol açabileceği açıktı.

Belgenin "İlkeler" bölümünde ise, her üye devlet için saptanmış olan temel öncelik alanlarının, üyelik için öngörülen siyasi, ekonomik ve hukuksal (müktesebatın üstlenilmesine ilişkin) Kopenhag kriterlerinin yerine getirilme yeteneğiyle bağlantılı olduğu belirtilmekteydi. Bu ilkelere, 1995 tarihli Madrid Zirvesiyle, Topluluk politikalarının uyumlu olarak yürütülmesini teminen, aday ülkelerin katılım ertesinde idari yapılarının uyumlaştırılması gereği de eklenmişti. Bunun ardından, Luxembourg Zirvesi'nde de, müktesebatın mevzuata geçirilmesinin gerekli olmakla birlikte yeterli olmadığı ve asıl önemli olanın etkili biçimde uygulama olduğu belirtilmişti.

"İlkeler" başlığı altında KOB'da vurgulanan bir başka konu ise, 13 aday ülkenin tek bir katılım stratejisine dahil edilmesi ve hepsine aynı kriterlerin uygulanmasıyla oluşan katılım sürecinin "kapsayıcı" niteliğiydi. Belge uyarınca, tüm aday devletlerin AB antlaşmalarında belirlenen değerleri ve amaçları paylaşmaları gerekiyordu. Bu çerçevede, belgede, Helsinki Sonuç Bildirisinin yukarıda ele alınan sınır anlaşmazlıkları ve Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin 4 ve 9(a) paragraflarına atıfta bulunulmuştu. Katılım Ortaklığı Belgesinde, "(...) *AB Konseyi, Türkiye'nin reform-*

larını, derinleştirilmiş siyasi diyalog da dahil olmak üzere özellikle insan haklarına da atıfta bulunarak, katılıma ilişkin siyasi kriterlerin karşılanması yönünde ilerlemeye ve Helsinki kararlarının 4 ve 9(a) paragraflarında yer alan hususlara da ağırlık vererek teşvik etmek ve desteklemek amacıyla, Türkiye'nin katılım öncesi stratejiden yararlanacağını vurgular (...)"cümlesine yer verilmekteydi. Yani Türkiye'nin bu hedeflere ulaşabilmesi için AB'nin mali destek vereceğinin altı çiziliyordu.

"Öncelikler ve Orta Vadeli Hedefler" adını taşıyan bölümde, aday devletlerin üyeliğe giden yolda hangi alanlarda hazırlıkları başlatması, geliştirmesi ve devam ettirmesi gerektiği yönünde ikili bir ayrıma gidilmekteydi. Bu çerçevede 1 yıl içinde, yani 2001 yılı sonuna kadar gerçekleştirilmesi ya da önemli ölçüde aşama kaydedilmesi gereken çalışmalar "Kısa Vadeli Öncelikler" alt başlığını taşımakta, "Orta Vadeli Öncelikler" alt başlığı altındaysa, nihai bir tarih verilmeksizin, tamamlanmasının 1 yıldan fazla sürmesi mümkün olmakla birlikte, imkanlar ölçüsünde çalışmalarının 2001 yılı içinde başlatılması gereken alanların listesi verilmekteydi.

KOB'da da işaret edildiği üzere, öncelikler kapsamında ara aşamaların tanımının yapılması ve her tanımın ilgili aday ülkenin işbirliğiyle belirlenecek kesin amaçlarla tamamlanması gerekmekteydi. Bu bağlamda kaydedilecek başarı, verilecek yardımın derecesi ve müzakerelerin açılması konularında belirleyici olacaktı: Bu çerçevede, özellikle Kopenhag siyasi kriterlerinin her halükârda üyelik müzakerelerinin başlayabilmesi için ön koşul niteliğinde olduğu gözlemlenmekteydi.

Belgede de belirtildiği üzere, Katılım Ortaklığı, Türkiye'nin üyelik hazırlıkları için gerekli öncelik alanlarını belirlemekteydi. Türkiye, İlerleme Raporunda yer alan tüm hususlara eğilmek durumundaydı. Dolayısıyla, Katılım Ortaklığında yer alan hususların yerine getirilmesi müzakerelerin başlatılması için zorunlu olduğu gibi, nihai katılımın gerçekleşebilmesi açısından İlerleme Raporlarında yer alan tüm hususların, KOB'da yer almasa bile, karşılanması gerekecekti. Bu bağlamda, mevzuat uyumunun sadece Topluluk müktesebatının iç hukuka geçirilmesinden ibaret olmadığı ve AB standartlarında etkili biçimde uygulanmasının da zorunlu olduğu belgede vurgulanmaktaydı.

Belgede bu şekilde belirlenen "Kısa Vadeli Öncelikler" şu alt başlıklara ayrılmıştı: "Güçlendirilmiş Siyasi Diyalog ve Siyasal Kriterler", "Ekonomik Kriterler", "İç Pazar", "Vergilendirme", "Tarım", "Balıkçılık", "Taşımacılık", "İstatistik", "İstihdam ve Sosyal Konular", "Enerji", "Telekomünikasyon", "Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Eşgüdümü", "Kültür ve Görsel-İşitsel Sektör Politikası", "Çevre", "Adalet ve İçişleri", "Gümrükler", "İdari ve Adli Kapasitenin Geliştirilmesi". "Orta Vadeli Öncelikler" ise yine benzer başlıkları taşıyan alt bölümlere ayrılmaktaydı.

Kısa ve orta vadede öngörülen öncelikli siyasi hedefler arasında ifade, din ve inanç özgürlükleri ve sivil toplumun tesisi (toplantı ve örgütlenme özgürlüğü kapsamında) önündeki her türlü engelin ortadan kaldırılması ve yasal reform, insan hakları ihlalleri ve işkencenin adli yollardan ve eğitim aracılığıyla ortadan kaldırılması, kültürel haklar, DGM'ler de dahil olmak üzere yargı reformu ve yargı mensuplarının AB hukuku alanında eğitimi, olağanüstü hal uygulamalarına son verilmesi, bölgesel dengesizliklerin ortadan kaldırılması, anadilde yayın ve anadil eğitimi hakkı, idam cezasının kaldırılması gibi son derece zorlu ve kapsamlı reformlar

yer almaktaydı.

Bundan başka, kamu harcamalarının denetim altına alınması, IMF ve Dünya Bankası ile uzlaşılan istikrar ve yapısal reform programının uygulanması, mali sektör reformu ve mali denetim, tarımsal reformlar, özelleştirme, merkez bankasının bağımsızlaştırılması, emeklilik ve sosyal güvenlik sistemlerinde sürdürülebilirliğin sağlanması, yaygın ve düzeyi yükseltilmiş eğitim ve sağlık hizmetlerinin temini gibi ekonomik kriterlerin yerine getirilmesi de KOB'un kısa ve orta vadeli öncelikleri arasında yer almaktaydı.

Bunların yanında, geniş kapsamlı bir mevzuat uyumunun, Türkiye tarafından, KOB'da yer alan öncelik ve ilkelere göre gerçekleştirilmesine yönelik önlem ve uygulamaların da altı çizilmekteydi.

Türkiye'ye, bu yapısal dönüşümü gerçekleştirebilmesi için AB tarafından sağlanacak mali yardımların programı ise KOB'un "Programlama" başlığını taşıyan bölümünde ele alınmaktaydı.

Buna göre, 2000 yılından itibaren, Türkiye'ye ayrılacak yıllık tahsisat, MEDA II ikili yardımlarından ortalama yüzde 15'lik bir pay ile "Avrupa Stratejisi/Katılım Öncesi Strateji" başlığını taşıyan iki tüzük çerçevesinde öngörülen fonları kapsayacak şekilde belirlenmişti. Nisan 2000'de kabul edilen birinci tüzük, AT-Türkiye Gümrük Birliği'ni derinleştirecek önlemlerin uygulanması için 3 yıl boyunca yılda 5.000.000 EURO'yu öngörmekteydi. Onay sürecinde olan ikinci tüzüğün ise, Türkiye'de ekonomik ve sosyal kalkınmayı teşvik edecek tedbirlerin alınmasına yönelik olup, 3 yıl boyunca yılda 45.000.000 EURO sağlaması öngörülmekteydi.

Belgenin "Koşullar" başlığını taşıyan bölümünde ise, Topluluk yardımlarının bağlı olduğu koşullar belirtilmekteydi. Buna göre: "(...) *Türkiye'ye, katılma öncesi unsurlar aracılığıyla proje finansmanı için sağlanacak Topluluk yardımı, Türkiye'nin* (...) *yükümlülüklerine saygı göstermesine bağlıdır. Kopenhag kriterlerini yerine getirmeye matufen ortaya atılacak daha ileri adımlar ve özellikle bu Katılım Ortaklığının belirli önceliklerinin 2001 yılı içinde yerine getirilmesi yönünde gelişme sağlanmalıdır. Bu genel koşullara uyulmaması,* (...) *Konsey tarafından mali yardımların askıya alınması kararı alınması sonucunu doğurabilecektir.*" Belgede yer alan, 2001 yılı sonu için öngörülmüş öncelik ve koşulların Türkiye tarafından yerine getirilmesinde sergilenecek performans ve kararlılık, mali yardımlar için bir koşul niteliğinde değerlendirilebilecekti.

Belgenin "İzleme" başlığını taşıyan bölümü ise, belgede öngörülen öncelik ve koşulların Türkiye tarafından yerine getirilip getirilmediğinin tespitinde uygulanacak prosedürü ortaya koymaktaydı. Buna göre, Katılım Ortaklığının uygulanması, Ortaklık Anlaşması çerçevesinde izlenecekti. İzleme süreci esasen Türkiye-AB ilişkilerinin temel organı olarak görülen Ortaklık Konseyi ve alt komiteleri bünyesinde gerçekleştirilecekti. Bu incelemeler sonucu ortaya çıkacak değerlendirme, Komisyonun 2001 İlerleme Raporu için de veri teşkil edecek ve ilişkilerin gelişimini önemli ölçüde belirleyecekti.

Katılım Ortaklığı Belgesinin Onaylanması

Belgenin 8 Kasım tarihinde açıklanan ve Komisyon tarafından hazırlanıp Bakanlar Konseyinin onayına sunulan metninde, "Siyasal Kriterler" başlığı taşıyan bölümünün içinde Kıbrıs sorunun çözümünde "(...) *Siyasi diyalog çerçevesinde, BM Genel*

Sekreteri'nin Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulunması sürecinin başarılı bir sonuca ulaştırılması yönündeki çabaların kuvvetle desteklenmesi (...)" biçiminde bir ifadeye yer verilerek, konu Türkiye için 2001 yılı sonuna kadar yerine getirilmesi zorunlu bir siyasi kriter olarak öngörülmüştü.

AB üyeliği ile Kıbrıs sorununun çözümü arasında herhangi bir bağ kurulamayacağını 1990'lar boyunca sürekli dile getiren Ankara, bu durumu kabul edilemez buldu. Ayrıca, Yunanistan da, Ege ya da genel ifadesiyle sınır anlaşmazlıklarının, orta vadeli öncelikler arasına alınmasını sağlamaya yönelik baskılarını artırmıştı. Tüm bu gelişmeler sonucu AB ile ilişkilerin gözden geçirilmesine kadar gidebilecek tepkilerin verilebileceği doğrudan Başbakan Ecevit tarafından açıklandı.

Her ne kadar, KOB'un onaylanması için Bakanlar Konseyinde oybirliği aranmamaktaysa da, hem bu derece hayati bir konuda üye devletler arasında tam bir uzlaşmaya varılmasının gerekliliği, hem de Katılım Ortaklığı Belgesini hayata geçirecek mali ve teknik yardımlarla ilgili uygulamaları ortaya koyacak Çerçeve Tüzüğün mali yansımalar içermesi, bir ortak tutum arayışını zorunlu kılmıştı. Bu nedenle Yunanistan'ın olumlu tavır alacağı ve Türkiye'nin de kabul edebileceği bir çözüm bulunması gerekiyordu. Çözüm, ancak 4 Aralık 2000 tarihinde gerçekleşen AB Bakanlar Konseyi toplantısında, dönem başkanlığını yürüten Fransa'nın geliştirdiği bir formülle bulundu. Buna göre, "Öncelikler ve Orta Vadeli Hedefler" başlığı altına "Güçlendirilmiş Siyasal Diyalog ve Siyasal Kriterler" adında bir ekleme yapılarak Kıbrıs sorunu ile sınır uyuşmazlıklarının, iki farklı vadeli öncelik altında, ama siyasi diyalog kapsamında değerlendirilmesi öngörüldü.

Fransa'nın formülüne uygun olarak Kıbrıs ile ilgili paragraf şöyle değiştirilmişti: "(...) *Helsinki Sonuç Bildirisine uygun olarak, siyasal diyalog bağlamında, Helsinki Sonuç Bildirisinin 9(a) maddesinde atıf yapıldığı gibi, BM Genel Sekreteri'nin Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulunması sürecini başarılı bir sonuca bağlamaya yönelik çabalarını güçlü bir biçimde desteklemek* [...]". Orta vadeli öncelikler arasına eklenen Ege sorunlarına ilişkin paragrafta ise, "(...) *Helsinki Sonuç Bildirisine uygun olarak, siyasal diyalog bağlamında, anlaşmazlıkların Birleşmiş Milletler Şartına uygun şekilde barışçı yollarla çözülmesi ilkesi kapsamında, Helsinki Sonuç Bildirisi'nin 4. maddesinde atıf yapıldığı gibi, devam eden sınır anlaşmazlıklarını ve diğer konuları çözmek için her çabayı sarf etmek*[...]" şeklinde bir ifadeye yer verildi.

Tarafların, ilişkilerin ve adaylık sürecinin ilerleyerek devamından yana eğilimleri, soruna bu şekilde bir çözüm bulunmasını sağlamıştı. Söz konusu ifadelerin ne ölçüde koşul niteliği taşıdığı belirsizdi. Bu konuda belki de en aydınlatıcı yorum ise, 2001 yılı sonunda Komisyon'un Türkiye'nin adaylık süreci hakkında vereceği İlerleme Raporu ile ortaya konacaktı. Bu bağlamda, Türkiye'nin adaylık sürecinin devamı konusunda AB tarafında siyasi iradenin sürmesi ile eşzamanlı olarak Türkiye'de mevzuat uyumu ve ekonomik kriterlerin yanında diğer siyasal kriterlerin büyük ölçüde yerine getirilmesi müzakerelerin başlaması için koşul olmaya devam edecekti. Çözümü tek başına Türkiye'nin iradesinde olmayan uluslararası sorunların varlığı konusunun ise adaylık sürecinin ilerlemesini engellememesi hükme bağlanmaktaydı.

Bu bağlamda gösterge niteliği taşıyabilecek bir gelişme Eylül 2001 tarihinde yaşandı ve Avrupa Parlamentosu, Jacques Poos raportörlüğünde hazırlanan Güney

Kıbrıs'ın üyelik müzakerelerinin durumu hakkındaki raporu, 5 Eylül 2001 tarihinde kabul etti. Raporda, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin uluslararası düzeyde adayı temsil eden tek devlet olarak tanındığı, Kopenhag siyasi ve ekonomik kriterlerine tamamen uyduğu, Türkiye'nin adanın bir bölümünü işgal ettiği, katılım sürecinin adada siyasi bir çözüm için katalizör olduğu, ancak siyasi çözümün Güney Kıbrıs'ın AB'ye katılımı için ön koşul olmadığı ve müzakerelerin tamamlanmasının ardından tüm adanın ve halkının hukuki olarak AB'nin parçası olacağı iddialarına yer verildi. Bundan başka, AB'ye katılım çerçevesinde adada bulunan iki toplumla ayrı ayrı müzakere yapılması, iki farklı Kıbrıs devletinin üyeliğe alınması veya adanın kuzey kısmının Türkiye'nin AB'ye girmesinden sonra Birliğe katılması olasılıklarının bulunmadığı ve Güney kesiminin tam üyeliğinin ardından Türkiye'nin açıkladığı gibi adanın kuzeyini ülkesine dahil etmesi halinde AB üyeliğinin imkansızlaşacağı görüşüne yer verildi.

AB Komisyonunun 2000 Yılı İlerleme Raporu

Türkiye için KOB'un açıklandığı 8 Kasım tarihinde, AB Komisyonu, ayrıca, 2000 Yılı İlerleme Raporunu da açıkladı (Komisyon'un Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine 2000 Düzenli Raporu). Bu raporda bir kez daha Türkiye'nin adaylık sürecinde 2000 yılı içinde kaydettiği gelişmeler konusunda Komisyon'un yorumuna yer veriliyordu.

Raporun siyasi kriterlerle ilgili bölümünde, Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin katılım öncesi stratejiye dahil edilmesiyle, Türkiye'de gerekli siyasi reformlar konusunda başlayan tartışmanın yararına dikkat çekiliyor, bu bağlamda bazı uluslararası insan hakları belgelerinin imzalanması ve "İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu"nun çalışmalarının hükümetçe onaylanmasının olumlu gelişmeler olduğu belirtiliyordu. Fakat, bir önceki yıla göre gelişmenin az olduğu ve Türkiye'nin durumunun halen Kopenhag siyasi kriterlerine uygun olmadığı değerlendirmesi de raporda yer alıyordu. Kurumsal reformların yavaşlığı, ordunun siyaset üzerindeki etkisi, yargı alanında yaşanan sorunlar, yolsuzlukların devamı, insan haklarının durumu, cezaevlerinin içinde bulunduğu koşullar, hatta Sünni olmayan Müslümanların durumu gibi konular üzerinde durulmaya devam ediliyordu.

Ekonomik kriterler açısından ise, Türkiye'nin en acil dengesizlikleri ele alma konusunda ve makroekonomik istikrar yönünde önemli ilerleme kaydettiği, fakat henüz işleyen bir piyasa ekonomisini gerçekleştirme sürecini tamamlayamamış olduğu değerlendirmesi yapılıyordu. Bu alanda devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde başarı sağlandığı, tarım, sosyal güvenlik ve mali sektör alanlarında önemli adımların atıldığı, ama özellikle kamu maliyesi, ekonomide devletin rolü, sosyal ve bölgesel dengesizliklerin aşılması ve Türk insan gücü ve maddi sermayesinin rekabet gücünü arttırmak için adımlar atılması gerektiği belirtiliyordu.

AB müktesebatına uyum yeteneği kriteriyle ilgili olarak da, önceki raporlarda da belirtildiği üzere, Türkiye'nin özellikle Gümrük Birliğiyle ilgili alanlarda müktesebata uyum yeteneğinin üst düzeyde olduğu, ama bu alanda da somut konularda kaydedilmesi gereken önemli gelişmeler bulunduğu belirtiliyordu. Bu alanda yeterli uygulama ve icra mekanizmalarının kurulması gereğinin de altı çiziliyordu.

F) Nice Zirvesi ve Türkiye-AB İlişkileri

7-9 Aralık 2000'de gerçekleştirilen AB Hükümet ve Devlet Başkanları Zirvesi, AB tarihinin önemli dönemeçlerinden biri olarak görülebilir. Amsterdam Antlaşmasının 1997'de imzalanmasından beri devam eden Hükümetlerarası Konferans, bu Zirvede Nice Antlaşmasının (bkz. **Nice Antlaşması** kutusu, s. 361) imzalanmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, AB'nin kurumsal yapısında, özellikle genişleme sonrası etkili ve verimli bir işleyişe kavuşturmak amacıyla gerçekleştirilmesi hedeflenen değişiklikleri içermekteydi. Mevcut kurumsal yapısında ve özellikle karar alma süreçlerinde bile tıkanıklıklara sahne olan AB'nin, 15 üyeden 27 (Türkiye dahil addedilirse 28) üyeye genişlemesi halinde tamamen işlemez hale gelmesi tehlikesi, üye devletleri genişlemenin tamamlanmasından önce bu şekilde bir girişime yöneltmişti.

Nice Antlaşması

Avrupa Birliği Hükümet ve Devlet Başkanları, 7-9 Aralık 2000 tarihlerinde Nice'te toplandı ve kurucu antlaşmalarda önemli değişiklikler öngören Nice Antlaşması Taslak Metnini imzaladılar. Üye devletlerin kendi anayasal prosedürleri uyarınca onaylanma aşaması tamamlanarak Şubat 2003'te yürürlüğe girecek olan bu antlaşma değişikliği taslağı, temelde yeni genişleme dalgasını karşılayabilmek ve AB'nin etkin biçimde işlemesini sağlamak için gerekli kurumsal reformları öngörmekte, AB kurumlarının üye sayıları ve yapıları üzerinde değişiklikler getirmekteydi.

Asli yapısal kurumlar olan Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi, Avrupa Komisyonu, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, Avrupa Sayıştayı ve işlevsel kurumlar arasında yer alan Ekonomik Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi gibi organların üye sayıları, genişleme dikkate alınarak yeniden düzenlenmekte; Antlaşmaya ekli "Avrupa Birliğinin Genişlemesi Hakkında Bildiri" ise, kurumsal yapı üzerinde değişiklikleri yürürlüğe giriş tarihleri ile birlikte içermektedir. Burada, ayrıca, 2010 yılına kadar Avrupa Birliği kurumsal yapısının alacağı şekil üzerinde bir projeksiyona yer verilmekte; Türkiye hariç diğer aday devletlerin de katılımı ile 27 üyeli bir AB için Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi, Avrupa Komisyonu vs. üye sayıları öngörülmektedir. Burada, özellikle, nitelikli oy çokluğu yönteminde ülkelerin sahip olduğu nitelikli oy oranları üzerinde bir değişime gidildiği ve büyük devletlerin etkisini arttırıcı bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir.

Söz konusu kurumsal yapı reformları arasında, Amsterdam Antlaşması ile getirilen "güçlendirilmiş işbirliği" ilkesi ile ilgili düzenlemelere, AB vatandaşlarının oturma ve seyahat hakları ile ilgili düzenlemelere, ayrımcılığın kaldırılması, temel haklar, vize, sığınma hakkı ve göç konularında, Avrupa Merkez Bankasının statüsünde, ortak ticaret politikası ve sosyal hükümlerde, çevre politikasında, üçüncü ülkelerle ekonomik, mali ve teknik işbirliği ilişkilerinde, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikasında ve Cezai Konularda Polis ve Adli Işbirliğine Dair Hükümler konularında bazı değişikliklere ve yeniliklere yer verilmektedir.

Bundan başka, Nice Zirvesinde bir "Avrupa Temel Haklar Şartı" hazırlanarak AB kurumları tarafından imzalanmış ve AB üyesi ülkelerin de incelemesine sunulmuştur. Hukuki niteliği ve bağlayıcılığı şu an için belirsiz olan bu belge, daha çok bir niyet beyanı görünümündedir ve üye devletlerin ve bazı organlarının AB müktesebatı içinde belirli bir temel haklar katalogu bulunmayışından kaynaklanan rahatsızlıklarını bir ölçüde de olsa ortadan kaldırma, kurucu antlaşmaların anayasalaşma sürecinde ve böylece siyasi birliğe dönüşme yolunda yeni bir adım oluşturma hedeflerine yöneliktir.

(S. Baykal)

Öte yandan, Nice Zirvesinde kabul edilen Nice Antlaşması'yla getirilen bazı düzenlemeler Katılım Ortaklığı Belgesinin ardından ilişkilerin Türkiye tarafından bir kez daha gözden geçirilmesine yol açtı.

Antlaşmanın "AB'nin Genişlemesi Hakkında Bildiri" adını taşıyan ekinde, 2010 yılına kadar Avrupa Birliği kurumsal yapısının alacağı şekil üzerinde bir projeksiyona yer verilmişti. Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratan ve tepki doğuran belge de bu oldu. Bu projeksiyonda Türkiye hariç diğer aday devletlerin de katılımıyla 27 üyeli bir AB için Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi, Avrupa Komisyonu gibi organlar için yeni üye sayıları öngörülüyordu. AB, konuyla ilgili olarak, Türkiye'nin henüz katılma müzakerelerine başlamadığı için söz konusu projeksiyon kapsamına girmediğini, oysa diğer tüm adaylarla müzakerelerin devam ettiğini vurguladı.

AB'ye göre, bu projeksiyon, Türkiye'nin 2010 yılından önce üye olamayacağı şeklinde yorumlanamazdı. Fakat, Türkiye'nin en azından 2010 yılına kadar Birliğe üyeliğinin pek de olası görülmediğini ortaya koyan bu yaklaşım, aslında şaşırtıcı değildi ve Türkiye ile AB arasında sürekli biçimde gündemde olan beklenti farklılaşmasının da bir başka örneğini oluşturuyordu.

G) Ulusal Program

Katılım Ortaklığı Belgesinin 4 Aralık 2000 günü AB Bakanlar Konseyinde karara bağlanmasının ve bu belgenin hukuki temelini teşkil eden, katılım öncesi strateji bağlamında Türkiye'ye verilecek yardımı düzenleyen ve Türkiye ile Avrupa Birliği arasında bir "Katılım Ortaklığı" kuran Çerçeve Tüzüğün de kabulünün ardından, sıra Türkiye'nin tam üyelik için gereken adımları atmasına ve Ulusal Programını AB tarafına sunmasına gelmişti.

19 Mart 2001 tarihli Bakanlar Kurulunda kabul edilerek, 24 Mart 2001 tarih ve 24352 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı", Türkiye-AB ilişkilerinin bugün için ulaştığı son noktayı ifade etmekteydi.

Türkiye'nin üyelik kriterlerine uyumunu öngören Katılım Ortaklığı Belgesi ve adaylık sürecinde Türkiye'ye mali yardıma dayanak teşkil eden Çerçeve Tüzük ile birlikte, Helsinki Zirvesinde öngörülen Türkiye için Katılım Öncesi Stratejinin bir unsurunu oluşturan "Ulusal Program", hukuki anlamda Türkiye'nin tek taraflı bir irade beyanı niteliğindeydi.

Bu çerçevede, Ulusal Program, Türkiye'nin AB üyeliğinin gereklerini yerine getirebilmek üzere üstleneceği mevzuat uyumu ve yapısal değişim yükümlülüklerini ne şekilde ve ne kadar sürede karşılayacağını ortaya koyduğu ve bu şekilde kendisini bağladığı belge konumundaydı. Ulusal Programın Katılım Ortaklığı Belgesi ile birebir örtüşmesi gerekmemekle birlikte, bu belge ile sağlanacak uyumun adaylık süresinin mümkün olduğunca çabuk ve sorunsuz atlatılabilmesinde anahtar rol oynayacağının belirtilmesi mümkündü.

Ulusal Program; "Giriş", "Siyasi Kriterler", "Ekonomik Kriterler", "Üyelik Yükümlülüklerini Üstlenebilme Yeteneği", "Müktesebatın Uygulanmasına Yönelik İdari Kapasite" ve "Reformların Mali Açıdan Değerlendirilmesi" adlarını taşıyan 6 ana başlıktan oluşmaktaydı.

Belgenin "Giriş" bölümünde Avrupa Birliği'ne üyeliğin, "(...)*Cumhuriyetimizin kurucu felsefesini ve Atatürk'ün geleceğe bakışını doğrulayan kilit bir aşama*(...)" olduğu; bu itibarla, ilgili kriterlerin karşılanması suretiyle ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasada ifadesini bulan temel özellikleri çerçevesinde gerçekleşeceği vurgulanmaktaydı.

Katılım Ortaklığı Belgesi'nin "siyasi kriterler" bölümünde yer alan Ege ve Kıbrıs sorunlarına da "Giriş" bölümünde değinilerek, bunların üyelik için birer "kriter"

Siyasi Kriterler Bakımından Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) Ulusal Program (UP) Karşılaştırması

KISA VADE

KOB	UP
1. Anlatım özgürlüğü	Uyumlu (kısa vade)
2. Dernek kurma özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşleri, sivil toplum	Uyumlu (kısa vade)
3. İşkenceyle mücadele	Uyumlu (kısa/orta vade)
4. Gözaltı koşullarının iyileştirilmesi	Uyumlu (orta vade)
5. İnsan hakları ihlallerinin caydırılması ve tazmini	Uyumlu (orta vade)
6. Kamu görevlilerinin insan hakları eğitimi	Uyumlu (kısa vade)
7. Hakim ve savcıların insan hakları eğitimi	Uyumlu (kısa vade)
8. İdam cezalarında moratoryumun devamı	Uyumlu TBMM'nin yetkisine saygı temelinde
9. Anadilde yayın	Uyumsuz
10. Bölgesel farklılıklar ve G.Doğu'nun geliştirilmesi	Uyumlu (orta vade)
11. Kıbrıs'ta çözüme destek	Kısmen Uyumlu siyasi kriterler içinde değil "giriş"te ele alınıyor ve vade verilmeksizin şartlı destek veriliyor

ORTA VADE

KOB	UP
1. Dil, din, inanç, cinsiyet farklılığı gözetilmemesi ve anayasal güvence	Uyumlu (kısa/orta vade)
2. AİHS'ne göre Anayasanın revizyonu	Uyumlu (kısa/orta vade)
3. İdam cezalarının kaldırılması	Kısmen Uyumlu TBMM tarafından ele alınacak
4. Uluslararası sözleşmelerin onayı	Uyumlu (vadesi belirsiz)
5. Cezaevi koşullarının düzeltilmesi	Uyumlu (kısa vade)
6. MGK'nun danışma organı niteliği	Uyumlu (orta vade)
7. OHAL'ın kaldırılması	Uyumlu (orta vade)
8. Anadilde eğitim (anadil eğitimi)	Uyumsuz
9. Komşularla iyi ilişkiler sürdürülmesi	Kısmen Uyumlu Diyalog yoluyla çözüm

(S. Baykal) (Kaynak: Günuğur, Haluk, *AB Dönem Başkanlarının Tanıtımı Çerçevesinde Düzenlenen "İsveç Günü" Paneli,* ATAUM, 17 Mayıs 2001, s. 41.).

olarak kabul edilmediği gösterilmekteydi. Burada "(...) *Uluslararası ilişkilerde, barış, refah, güvenlik ve istikrar artırıcı ve pekiştirici katkılar yapan deneyimli bir ülke olan Türkiye, barışçı dış politikası çerçevesinde, komşularıyla ilişkilerinin geliştirilmesine özen gösterecek, bu bağlamda Yunanistan'la sorunlarına diyalog yoluyla çözümler getirilmesi için girişim ve çabalarını sürdürecektir; Kıbrıs konusunda da tarafların egemen eşitliğini ve ada gerçeklerine dayalı karşılıklı olarak kabul edilebilir bir çözüm kapsamında, yeni bir ortaklık kurulması için BM Genel Sekreteri'nin iyi niyet misyonu çerçevesindeki çabalarına destek vermeye devam edecektir* (...)" denilmekteydi.

"Siyasi Kriterler" başlığı altında ise Hükümet, siyasi, idari ve yargı reformlarına ilişkin çalışmalarını 2001 yılı içinde hızlandırmayı ve önerilerini mümkün olan en kısa zamanda TBMM'ye sunmayı taahhüt etmekteydi. Bu çerçevede, demokrasi ve insan hakları alanındaki reform sürecinde, öncelikle Anayasanın gözden geçirilmesi öngörülmekte, bu değişikliklerin yasal düzenlemelerin de çerçevesini belirleyeceği ortaya konmaktaydı. Böylece, başta düşünce ve ifade özgürlüğü olmak üzere bireysel hak ve özgürlüklerin daha da geliştirilmesi, dernek kurma ve barışçı toplantı hakkı ile sivil toplumun güçlendirilmesi, yargının işlevselliği ve verimliliğinin arttırılması, duruşma öncesi gözaltı ve cezaevlerindeki tutukluluk koşullarının iyileştirilmesi, işkenceyle mücadeleye hız verilmesi, insan hakları ihlallerinin caydırılması, ülke içinde bölgesel dengesizliklerin azaltılması, devlet memurları ve diğer kamu görevlilerinin insan hakları alanında eğitilmesi ve benzeri alanlarda, kısa ve orta vadede bir dizi yasal ve idari tedbir alınması öngörülmekteydi. Ancak, anadilde eğitim (anadil eğitimi) ve anadilde yayın ile idam cezalarının kaldırılması alanlarında Katılım Ortaklığı Belgesinden bir ölçüde farklı yaklaşımlara yer verilmekteydi (bkz. **Siyasi Kriterler Bakımından Katılım Ortaklığı Belgesi-Ulusal Program Karşılaştırması** tablosu, s. 363).

"Ekonomik Kriterler" başlığı altında, Katılım Ortaklığı Belgesini genel olarak karşılayan; sosyal güvenlik, vergi tabanının genişletilmesi ve kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınması, mali sektör, tarım sektörü ve özelleştirme gibi alanlarda kaydedilen ve kaydedilecek gelişmeler ortaya konmuş, ancak, bu çerçevede, 1999 yılında uygulamaya konulan ekonomik programın, Şubat 2001 krizi nedeniyle revize edildiği ve yapısal reformların yeni programın başarısının olmazsa olmaz koşulu olarak uygulanacağına işaret edilmekteydi.

"Üyelik Yükümlülüklerinin Üstlenilebilme Kapasitesi" başlığı altında ise, genel olarak müktesebat uyumu için kısa ve orta vadede gerçekleştirilmesi hedeflenenler belirlenmekteydi. Bu bağlamda gümrük birliği kapsamında gerçekleştirilen mevzuat uyum çalışmaları, malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı, rekabet ve devlet yardımları, ortak tarım, balıkçılık ve taşımacılık politikaları, ekonomik ve parasal birlik, sosyal politikalar ve istihdam, çevre, adalet ve içişleri, ortak dış ve güvenlik politikası gibi Katılım Ortaklığı Belgesinde de sayılan 28 alanda yapılacak yasal ve idari düzenlemelere yer verilmekteydi.

"Müktesebatın Uygulanmasına Yönelik İdari Kapasite" başlığı altında, bir önceki başlık altında düzenlenen müktesebat uyumunun uygulamaya geçirilmesi için gerekli idari kapasite değişikliklerinin genel bir değerlendirmesi yapılmaktaydı.

Son olarak, "Reformların Mali Açıdan Global Değerlendirilmesi" bölümünde, Ulusal Programın hayata geçirilmesi için zorunlu reformların gerektirdiği kaynak

ihtiyacı ve bunun için AB tarafından sağlanması beklenen mali yardım belirlenmekteydi.

Ulusal Program uyarınca Türkiye, kısa vadede (yaklaşık 2001 yılı sonuna kadar) Anayasanın 6 maddesinde ve 23 yasada değişiklik yapmak ve 20 yeni yasa çıkarmak durumundaydı. Orta vadede ise, (1 yılın üzerinde bir süre) 10 Anayasa, 95 yasa değişikliği yapılması ve 20 yeni yasa çıkarılması gerekmekteydi.

Görüldüğü gibi, Ulusal Program, çok büyük ölçüde Katılım Ortaklığı Belgesini karşılamaktaydı. Bu aşamada, anadilde yayın, anadilde eğitim (anadil eğitimi), idam cezasının kaldırılması, Kıbrıs ve Ege sorunlarının ötesinde son derece kapsamlı bir yapısal dönüşümü gerektiren AB üyeliğine hazırlığın ne şekilde yürütüleceği ve tam üyeliğin anlamı ve önemi ile ilgili tartışmalar ile AB'nin önümüzdeki dönemde uğrayacağı değişim ve Avrupa Bütünleşmesi içinde Türkiye'nin yerine dair kendi içinde yaşayacağı tartışmalar ise, 21. yüzyılın başlangıcında Türkiye-AB ilişkilerinin gelişimini etkileyecek temel faktörler olacaktı (2003'e kadarki gelişmelerin kısa özeti için bkz. s. 539).

SANEM BAYKAL - TUĞRUL ARAT

KAYNAKÇA (AB'yle İlişkiler)

Arat, Tuğrul, "Gümrük Birliği Çerçevesinde Mevzuat Uyumu Çalışmaları", *Gümrük Birliği Sürecinde Politikalar ve Uygulamalar*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1998, s.73-92; Arat, Tuğrul, "Avrupa Birliği ile Türkiye Arasındaki İlişkiler", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:XLIV, 1995(a), s.587-606; Arat, Tuğrul, "Türkiye'de AT Mevzuatına Uyum Çalışmaları", *Avrupa Birliği El Kitabı*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995(b), s.219-246; *Avrupa Birliği El Kitabı*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995; Arat, Tuğrul, "Türkiye ile Avrupa Topluluğu Arasında Gümrük Birliği ve Hukuki Uyum", *Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye*, No: 17-18, Mayıs-Ağustos 1995(c), s.233-248; Arat, Tuğrul, "Topluluk Karar Alma Mekanizması Çerçevesinde 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararının Sergilediği Özellikler, İhtilafların Çözümü ve ATAD-Gümrük Birliği İlişkisi", *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği*, İstanbul, Türkiye Avrupa Topluluğu Derneği İstanbul Şubesi, 1996, s. 93-105; *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Ankara, TC Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, 1999; *Avrupa Siyasi Birliği ve Türkiye*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1999; Baykal, Sanem, "Katılım Ortaklığı Belgesi: Türkiye-AB İlişkilerinde Yeni Bir Dönemeç", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C: XXV, sayı: 226, 2001, s.201-224; Birand, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Avrupa Macerası 1959-1999*, İstanbul, Doğan Yayıncılık, 2000; Eralp, Atila, "Turkey in the Enlargement Process : From Luxembourg to Helsinki", *Perceptions*, Vol: V, No: 2, 2000, s. 17-32; Eralp, Atila (Ed.), *Türkiye ve Avrupa*, Ankara, İmge, 1997; *Gümrük Birliğinin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri*, Ankara, Vakıfbank Araştırma Dizisi No:1, t.y.; *Gümrük Birliği Sürecinde Politikalar ve Uygulamalar*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1998; Günuğur, Haluk, "Ortaklık Antlaşmaları ve 6 Mart 1995 Tarihli Ortaklık Konseyi Kararları Işığında Gümrük Birliği", *Avrupa Birliği El Kitabı*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995, s.281-298; Günuğur, Haluk, "Katılım Ortaklığı Belgesi ile Ulusal Programın Karşılaştırılması", *AB Dönem Başkanlarının Tanıtımı Çerçevesinde Düzenlenen "Isveç Günü" Paneli*, ATAUM, 17 Mayıs 2001; *İkinci Yılında Gümrük Birliği*, İstanbul, Türkiye Avrupa Birliği Derneği İstanbul Şubesi Yayınları, No: 4, 1998; Kabaalioğlu, Haluk, "Turkey and the European Union: Converging or Drifting Apart?", *MÜ Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C:VII No:1-2, 1999, s.109-166; Kabaalioğlu, Haluk, "The Customs Union: A Final Step Before Turkey's Accession to the European Union ?", *MÜ Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C:VI No:1, 1998, s.113-140; Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Birliği*, Ankara, Ümit, 2000; *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği*, İstanbul, Türkiye Avrupa Topluluğu Derneği İstanbul Şubesi, 1996; *Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği 1996 Yılı Uygulama Semineri*, İstanbul, Türkiye Avrupa Topluluğu Derneği İstanbul Şubesi, 1997; *Türkiye ve Avrupa Entegrasyonu*, Ankara, DPT, 1995.

Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler

I) Tarihsel Arkaplan

SSCB Döneminde Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Bakışı

Mart 1921'de Sovyetler ile TBMM Hükümeti arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının imzalanmasından ve Enver Paşa'nın 1922'de Orta Asya'da Basmacıların (bkz. **Basmacı Hareketi** kutusu) başında Ruslara karşı savaşırken ölmesinden sonra Türkiye "Dış Türkler" konusunu tamamen geriye itti. 1921 Antlaşmasının 8. maddesi, tarafların "*...toprakları üzerinde karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeyi...*" yükümlendiklerini ilan ediyor, böylece Türkiye Sovyetlerdeki Turancı akımları desteklememe sözü verirken, Sovyetler de Türkiye'de komünizmi yayma çabası göstermeme garantisi vermiş oluyordu.

Bu yaklaşım Atatürk'ten sonra da devam etti. Osmanlı'nın son yıllarındaki Turancı maceranın maliyeti ve tehlikelerinin bilincinde olan Cumhuriyet liderleri, özellikle SSCB sınırları içinde yaşayan "Dış Türkler" konusunda herhangi bir resmî ilgi beyanından kesinlikle kaçındılar ve Sovyetleri bu konuda tedirgin etmemeye çalıştılar. Bu dönemde, Orta Asya Türkleriyle birlikte bir Türk Birliği oluşturmak amacıyla SSCB'ye karşı cihat ilan edilmesi gerektiğini savunan kimi sınırlı gruplar dışında Türkiye'de hiçbir hükümet bu konuya ilgi göstermedi. Üstelik, Türkiye'deki egemen anti-komünist anlayış komünist yönetimindeki Türk halkları üzerine araştırma yapılmasını bile engelliyordu. SSCB ise Türk-Müslüman toplulukların Türkiye'yle ilişki içine girmesinin kendisi için doğuracağı tehlikeleri fark ederek Türkiye Komünist Partisinin (TKP) dahi bu halklarla ilişkiye girmesine izin vermedi. Öte yandan, Orta Asya ve Kafkas halkları da Moskova'nın sıkı kontrolü altında Türkiye'yle ya da genel olarak dünyayla ilişki geliştirme şansına sahip olamamışlardı. Dolayısıyla, birlik cumhuriyetleri üzerindeki merkezî kontrolün gevşetildiği Gorbaçov yönetiminin son günlerine kadar Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkas halklarıyla dikkate değer bir ilişkisi olmadı.

Soğuk Savaş Ertesinde Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Bakışı

1989'da Berlin duvarının yıkılmasıyla simgelenen sürecin sonunda SSCB'nin Aralık 1991'de kendisini feshetmesi dünya politikasında önemli değişimlere ve yeniden değerlendirmelere neden oldu. 1980'ler boyunca ülke içinde önemli sosyo-politik ve ekonomik aşamalardan geçen Türkiye'nin de bu küresel değişimlerden etkilenmesi kaçınılmazdı. Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'nin Kafkasya-Orta Asya politikasının içinde oluştuğu küresel çerçeve şöyle çizilebilir:

1) İşbirliği Fırsatı ve Risk Arttı: Rusya'nın ve eski SSCB'den ayrılarak bağımsızlıklarını kazanan 15 yeni devletin komünist devlet yapısını terk ederek liberalleşmeye öncelik vermeleri, Soğuk Savaş düşmanlıklarını geride bırakarak 20. Yüzyıl'da ilk defa büyük güçleri biraraya getirebilecek ciddi bir küresel işbirliği fırsatı doğurdu. Fakat, Soğuk Savaş döneminin bölgesel çatışmaları önleme mekanizmalarının da eski sistemle birlikte ortadan kalkması, bağımsızlıklarını yeni kazanan devletlerin iç yapılanmalarındaki sürekli istikrarsızlık ve bunların birbirleriyle gerilimleri Türkiye'nin de yer aldığı Avrasya coğrafyasında geniş çaplı iş savaş ve devletlerarası çatışma risklerini artırdı.

2) İstikrarsızlık Arttı: Sovyet sisteminin dağılması temelde ona karşı kurulmuş olan uluslararası ittifak sistemlerini sorgulamaya açarak, eski Sovyet topraklarının ötesinde önemli sosyo-politik istikrarsızlıklar doğurdu.

3) Sistemsel Değişim, Model Tartışmaları ve Bölgesel Rekabet Başladı: Daha önce uluslararası ilişkileri anlamak açısından sadece marjinal önem taşımış eski Sov-

Yeni Jeopolitik Bölge, Yeni Terminoloji

Akademik dünyada genel kabul görmüş bir *Orta Asya* tanımı yoktur. Rusça'da ve Rusça'dan etkilenen dillerde özellikle Sovyet döneminde bölgenin daha kesin bir tanımı vardı. *Srednyaya Aziya* (*Middle Asia* - Orta Asya); Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'a atıf yaparken kullanılmaktaydı. Kazakistan ise tamamıyla ayrı bir bölgeydi. *Tsentralnaya Aziya* (*Central Asia* - Merkezî Asya) terimi ise daha doğudaki halihazırda Çin'in parçası olan ya da geçmişte Çin egemenliğinde kalmış Moğolistan, Sinkiang (Şinciang - Xinjiang - Sincan) ve Tibet bölgelerini tanımlamakta kullanılmaktaydı.

Ocak 1993'de Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devlet başkanları biraraya gelerek kendilerine toplu olarak *Tsentralnaya Aziya* denilmesini istedi. Bu uluslararası alanda da genellikle kabul gördü. Böylece Rus ve Çin nüfuz alanlarını belirleyen eski dilsel ayırım ortadan kalktı.

Geçmişte bu bölgeyi tanımlamak için başka bazı terimler de kullanıldı. Bunlardan en eski olanı *Türkistan*'dır. 9 ve 10. Yüzyıllarda Arap ve Persler tarafından İslam dünyasının dışında kalan Sri Derya nehrinin kuzeyindeki topraklar için kullanılan bu terim 19. Yüzyılda Çarlık yönetimince yeni fethedilen Asya toprakları için kullanılmaya başlandı. Bu kullanımda Batı (Rus) ve Doğu (Çin) Türkistan ayırımı yapılmaktaydı. SSCB 1924'de bölgede 5 yeni yönetimsel/topraksal birim oluşturdu: Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (SSC), Tacik Otonom SSC (1929'da SSC oldu) ve Kazak ve Kırgız Otonom SSC'leri (1936'da SSC oldular). İlerleyen yıllarda ufak tefek değişiklikler dışında bu sınırlar korundu ve 1991'de Orta Asya devletlerinin uluslararası sınırları haline geldi.

Bu arada, 1924'den sonra *Türkistan* SSCB'de siyasi kullanımdan düştü ve günümüzde sadece özellikle Çin'in denetimindeki Sinkiang ve diğer bölgelerin bağımsızlığını isteyen gruplar ile Özbekistan merkezli bir "Büyük Türkistan" kurmak isteyen gruplar için bir siyasi anlam taşır oldu.

1990'lı yıllarda Batılılar da bu bölge için daha çok *Inner Asia* (İç Asya) ve giderek yaygınlaşan oranda da *Central Asia* terimlerini kullanmaya başladılar.

Genellikle siyasi sınırlara dayanan coğrafi bölge tanımlamaları sosyo-ekonomik ve siyasi analizler için tatmin edici olmaktan uzaktır. Bu nedenle bu kitapta kullandığımız *Kafkasya-Orta Asya* tanımı SSCB döneminde çizilmiş jeopolitik sınırlamaların ötesine geçen ve Sovyet döneminin ayrı ayrı alt bölgeleri olan Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya (Transkafkasya), Orta Asya ve Kazakistan'ı Hazar havzası komşuluğunda birleştiren daha geniş bir tanımdır.

(M. Aydın) (Kaynak: Akiner, s. 1-5)

yet bölge ve cumhuriyetleri yeni sistemde kritik öneme sahip hale geldiler (bkz. **Yeni Jeopolitik Bölge, Yeni Terminoloji** kutusu, s. 367). Bu devletlerin her konuda izleyecekleri "model" konusundaki tartışmalar sadece bu ülkelerin içinde değil, aynı zamanda komşu devletler ve ilgili büyük devletler arasında da çekişmelere yol açtı. Öte yandan, Sovyet çekilmesinden sonra Kafkasya ve Orta Asyada kısa dönemde ortaya çıkan güç ve etki boşluğunu doldurmaya yönelen bölge içi ve dışı devletler arasındaki rekabet de yeni uluslararası gerginlikler yaratmaya başladı.

4) Doğu-Batı Karşıtlığı Yerini Kuzey-Güney Ayrımına Bıraktı: Soğuk Savaş'ın sona ermesinin doğal bir uzantısı önemini kaybetmeye başlayan eski Doğu-Batı ayrımının yerini giderek Kuzey-Güney ayırımının almaya başlamasıydı. Soğuk Savaş iki kutupluluğunun kaybolduğu böyle bir ortamda, bölgesel çıkarların uluslararası ilişkilerde küresel endişeler ve sınırlamalardan daha fazla rol oynamaya başlaması kaçınılmazdı. Bu nedenle, uluslararası sistemin Balkanlar, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya gibi çeşitli alt-sistemlerinde bölgesel liderlik mücadelelerinin kısa ve orta vadede belirleyici olacakları açıktı (bkz. **Uluslararası Sistem ve Alt Sistemler** kutusu, s. 368).

Uluslararası Sistem ve Alt Sistemler

Sistem, aralarında herhangi bir nedenle ilişkiler bulunan öğe veya birimler bütünüdür. Birbiriyle ilişkisi bulunan bu öğe veya birimler bir bütün olarak dış çevreden görevsel ve biçimsel bir sınırla ayrılırlar. Herhangi bir öğede meydana gelen değişiklik bütün öğeleri ve bu öğelerin düzenini etkiler. Sınırları belirlenen her sistemin öğelerinin etkileştiği alan sistemin iç çevresini, iç çevrenin sınırları dışında kalıp da o sistemi etkileyen herşey ise sistemin dış çevresini oluşturur. Dış çevreden gelen uyarılardan etkilenmeyen sistemlere "kapalı sistem", etkilenenlere "açık sistem" denir.

Sistemler sürekli değişim içindedirler. Bu değişim; a) öğelerinden birinde fiziksel bir değişme olması; b) öğelerinin eylemlerinin değişmesi; c) öğelerinin amaçlarının değişmesi; d) sistem üyeliğinin değişmesi; e) sistemin karar verme yönteminin değişmesi; ve f) sistem içi etkileşim süreçlerinin değişmesiyle olur. Sistemin; a) kuruluş amaçları yönünde çalışmaması; b) sistemi oluşturan öğelerin destek ve ilişkilerini sona erdirmeleri; c) sistemin iç dengesinin bozulup varlığını gerektiren görevleri yerine getirememesi; d) öğelerinin bu niteliklerini yitirmeleri; ve e) görevlerini daha iyi yerine getiren benzer başka bir sistemin gelişmesi durumunda sistem çöker. Uluslararası ilişkilerde sistem çökmesine iyi bir örnek Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti sisteminin İkinci Dünya Savaşına giden süreçte yok olmasıdır.

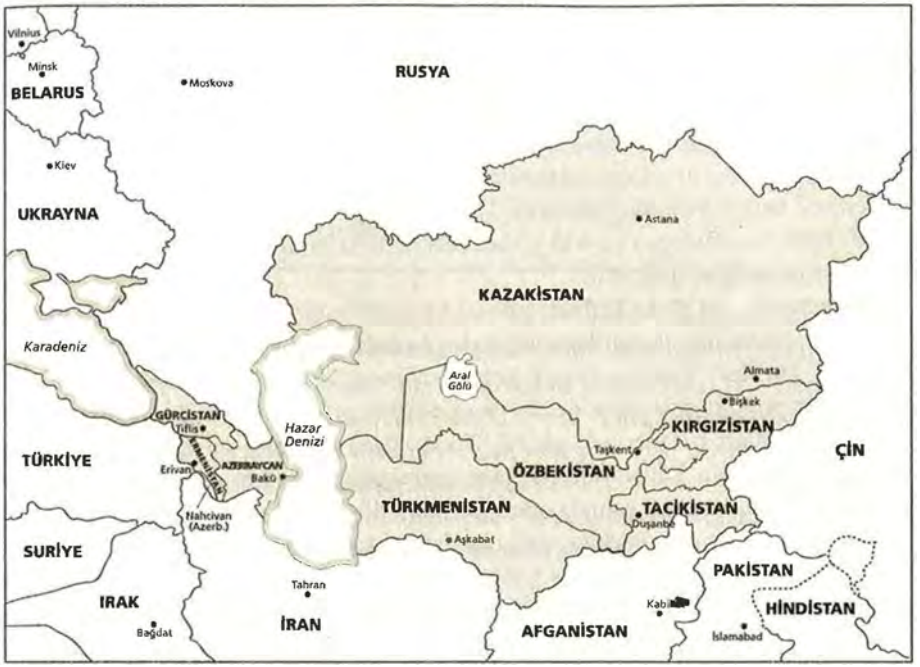
Daha büyük bir sistemin içinde mevcut olan daha küçük sistemlere alt sistemler denir ve herhangi bir büyük (üst) sistemin hiyerarşik olarak sıralanmış birden çok alt-sistemleri olabilir. Örneğin uluslararası sistemin altında, bölgesel sistemler (Örn. Kafkasya), onun altında devlet sistemleri (Örn. Azerbaycan), onun altında devletin ekonomik, siyasi, sosyal vb. sistemleri, onun altında bireye kadar giden sistemler dizisi vardır. Alt sistemlerdeki herhangi bir değişiklik diğer üst sistemleri etkileyeceği için önemlidir. Örneğin bir ülkedeki lider kadrosundaki değişim, zincirleme olarak, o ülkenin genel sistem içindeki rolü ve yerine de bağlı olmak üzere, tüm uluslararası siyasal sistemi etkileyebilir. Gorbaçov'un gelişi gibi.

Uluslararası ilişkilerde sistem modeli ilk olarak 1957'de Morton Kaplan tarafından kullanılmıştır. Sistem kuramına yöneltilebilecek en önemli eleştiri ancak makro çözümlemeler yapılmasına olanak tanıması ve alt-sistemlerin üst sistemlerle benzer yapılarda olduğunu varsaymasıdır.

(M. Aydın) (Kaynak: Köni, s. 6-30)

Bu çerçevede, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Kafkasya ve Orta Asyada 8 yeni devlet (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bağımsızlıklarını elde etti (bkz. Kafkasya ve Orta Asya haritası, s. 369). O günden beri bu devletlere yönelik uluslararası ilgi giderek arttı. Bu artan ilginin önemli bir kısmı ekonomik ve stratejik nedenlere dayanmaktaydı. Gerek bölgedeki zengin doğal kaynaklar; gerekse bölgenin Orta Doğu'ya yakınlığı ve Avrupa ile Asya arasındaki stratejik konumu, büyük güçlerin yanı sıra İran, Pakistan, İsrail ve Türkiye gibi pek çok bölgesel gücün de ilgisini çekiyordu.

Kafkasya ve Orta Asya - 2001

Bu şekilde kuralları yavaş yavaş belirmeye başlayan yeni düzen(sizlik)den ve değişimden, eski Sovyet Bloku dışında, en çok Türkiye etkilendi. Daha önce de belirtildiği gibi, Soğuk Savaş boyunca Türkiye, güvenlik ve dış politikalarını Batı'yla olan ittifak ilişkilerine ve müttefikleri tarafından algılanan "jeostratejik önemine" dayandırmıştı. Fakat, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, özellikle Avrupa ülkeleri giderek daha "güvenli" bir uluslararası ortama kavuşurken, Türkiye'nin üç yanında "güvenlik tüketen" yeni çatışma bölgelerinin oluşması bu durumu değiştirdi. Yeni dönemde NATO'nun rolü ve gerekliliği tartışmaya açıldığında ise Türkiye birdenbire kendisini "güvenlik boşluğunda" buldu. Çünkü "kuzeyden gelen tehdit" ile birlikte, Türkiye'nin Batı güvenlik bağlantıları ve bunlardan kaynaklanan ekonomik, politik ve askerî faydaları da sona ermişti. Soğuk Savaş'ın göreli "güvenlik" ve "dinginliğine" dayanan geleneksel dış politikayı sürdürmek artık mümkün değildi. Üstelik, doğu Avrupa'da liberal demokrasiyi hedefleyen devletlerin be-

lirmesi batı Avrupa ülkeleri ile Rusya arasında bir tampon bölge yaratarak bu ülkeleri daha da rahatlatırken, Türkiye yakın çevresinde hâlâ sürüp giden belirsizliklerden tehdit algılıyordu. Bu tehdit algılaması Batılı müttefiklerince yalnız bırakılma tehlikesiyle birleşince, Türkiye'nin güvenlik politikalarını temelinden sarstı ve Soğuk Savaş sonrasında olası tehditlere göre durumun yeniden değerlendirilmesi ihtiyacı en üst düzeylerde ifade edilmeye başlandı.

Aslında, SSCB'yi dağılma aşamasına getiren olaylar zinciri bir bir çözülürken, Türkiye de dış politika yönelimlerini ve bazı temel ideolojik varsayımlarını yeniden gözden geçirmekteydi. Türkiye'nin dış ve güvenlik politikaları konusunda giderek huzursuzlandığı bu ortamda, bir taraftan ülkenin dünya politikasındaki yeri ve önemi yeniden tartışmaya açılırken, diğer yandan kuzeydoğusunda yaklaşık 6 milyon km²'lik bir alanda yerleşik, 60 milyonluk, 5'i Türk kökenli 6 Müslüman devletin bağımsızlıklarını kazanması Türkiye'de büyük bir heyecan ve sevinçle karşılandı. Artık, Türkiye'nin önünde politik, ekonomik ve psikolojik avantajlar sağlanabilecek tarihî bir fırsat vardı. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1 Eylül 1991'de TBMM'yi açış konuşmasında durumu değerlendirirken Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasının Türklere bölge lideri olabilmeleri yolunda tarihî bir fırsat hazırladığını ve 400 yıldan beri ilk defa ortaya çıkan bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini ifade etti.

Hernekadar, SSCB'nin hızla dağılması Türkiye'de beklenen bir gelişme değildiyse ve zorlamalardan doğan bazı istisnalar dışında (Kıbrıs, Batı Trakya ve Bulgaristan'daki Türkler) Türkiye Soğuk Savaş boyunca Dış Türkler meselesinden uzak duran bir politika izlemişse de, bu yeni durum gerçekçi olmayan beklentileri ve yüksek umutları beraberinde getirdi. Yıllar süren yalnızlık duygusu aniden sona ermiş, Türkiye'nin Kafkasya-Orta Asya coğrafyasında bağımsızlıklarını yeni kazanan devletlerin büyük kısmıyla ortak kültürel, dilsel ve dinsel bağları hem Türkiye içinde hem de dışında Türkiye'nin bölgedeki önemini artıracak unsurlar olarak sık sık vurgulanmaya başlanmıştı.

Bu çerçevede, Türkiye bir taraftan bu devletlere yakından takip etmeleri gereken başarılı bir gelişme modeli olarak sunulurken, diğer taraftan, bir takım Türkçü-Turancı fikirler yaygınlık kazandı. Buna karşılık, bölgede İran yanlısı İslami rejimlerin kurulmasından çekinen Batı (özellikle ABD) açıkça Türkiye'yi destekler ve Rusya Federasyonu aynı nedenle Türkiye'nin bölgedeki varlığına ve etkili olma girişimlerine tarihte ilk kez göz yumarken, Kafkasya ve Orta Asya'da yeni bağımsızlıklarını kazanmış Türk-Müslüman devletler de ilk günlerde bağımsızlıklarını sağlamlaştırabilmek, dünyada saygı görmek, statü kazanmak ve değişimlerini gerçekleştirebilmek için Türkiye'ye bakıyorlardı.

Bütün bunların Soğuk Savaş'ın sonunda bir kere daha kendi kendisiyle kimlik hesaplaşmasına girmek durumunda kalan Türkiye'yi etkilemesi kaçınılmazdı. Fakat bu ilk heyecanın gerçeklerle törpülenmesi ve Türkiye'nin mali ve teknolojik olanaklarının eski Sovyet cumhuriyetlerinin devasa sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyeceğinin anlaşılması uzun sürmedi.

Umutlar yerini giderek hayal kırıklığına bırakırken, Türkiye'nin bölgedeki olası konumu ve bunun Türkiye'nin geleceği (iç ve dış politikaları, kimlik tartışmaları vb.) için ne ifade ettiği üzerine daha ciddi ve soğukkanlı analizler yapılmaya baş-

Türk-Türkik-Türkî

Hiçbir Türk lehçesinde İngilizce'de ve diğer Batı dillerinde var olan *Turkish/Turkic* kelimeleri ayrımı bulunmaz. İngilizce'de *Turkic* genel bir dil ailesinin adıyken *Turkish* Anadolu Türkleri tarafından konuşulan dile verilen isimdir. Aynı zamanda, *Turkic* genel olarak tüm bir soya işaret ederken, Anadolu'da yaşayıp *Turkic* dil konuşan insanlara da *Turkish* denir.

Bu durumda, Türkçe'de 1990'dan sonra, aynı zamanda hem *Turkish* hem de *Turkic* anlamında kullanılan *Türk* kelimesinin yanı sıra, bu kelimeye bir Arapça son ek takılmak suretiyle *Türkî* kelimesi üretildi. *Türkik* kelimesi ise İngilizce'deki *Turkic* kelimesinden bozma olarak Türkçeye girdi.

Bu karışıklık içinde Türkiye'deki pek çok devlet adamı ve akademisyen SSCB'nin çöküşünü takiben Kafkasya ve Orta Asyadaki Türk kökenli halkların kurdukları devletleri toptan "Türk Cumhuriyetleri", kullandıkları dili de Türkçe olarak adlandırdı. Bunda bu halkların Anadolu Türklerinden farklı olmadıkları ve tümünün tek bir soyu oluşturduğu kanısı da önemli rol oynamaktaydı. Fakat bu terim kullanımı, uluslararası alanda Türkiye'nin soy temeline dayanan bir yayılmacılık peşinde olduğu biçiminde algılandı. Benzer eleştiriler Türkiye içinde de yoğunlaşınca, bu ülkelere zamanla daha çok "Türkî Cumhuriyetler" ve Kıbrıs, Batı Trakya ve Bulgaristan hariç Türkiye dışında (pratikte sadece eski Sovyet coğrafyasında) yaşayan Türk kökenli halklara da "Türkî halklar" denmeye başlandı.

(M. Aydın)

landı. İşin gerçeği, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın ardından Kafkasya ve Orta Asyada çok önemli fırsatlar ve potansiyel risklerle karşı karşıya olduğu ve bütün bunların Türkiye'ye olağanüstü karmaşık analiz sorunları doğurduğuydu. İşleri daha da içinden çıkılmaz hale getirense, 1920'lerde "yeni" Türk kimliği oluşturulurken Türklerin Orta Asya'daki anavatanına yapılan vurgu ve yıllar boyunca "düşmanlarla çevrili dünyada tek başına direnen son Türk devleti" olma sendromuyla yaşayan Türklerin birdenbire uluslararası arenadaki "yalnızlıklarına" merhem olabilecek, "kardeş" Türkî devletlerin belirmesinin Türkiye'nin kimlik tartışmalarında ortaya çıkarttığı yeni açılımlardı (bkz. **Türk-Türkik-Türkî** kutusu, s. 371).

II) Bölgeyle İlişkiler ve Değişen Dış Politika

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası Kafkasya-Orta Asya politikalarını ele alırken anlamlı bir dönemsel ayrıma gitmek mümkündür. Değişim sürecini kapsayan 1989-1991 döneminde Türkiye henüz belirsizliğini koruyan ve nereye gideceği pek de kestirilemeyen, Sovyet cumhuriyetlerindeki milliyetçi hareketlerden genelde uzak kalmayı tercih etti ve geleneksel dış politikası çerçevesinde ilişkilerini Moskova merkezli yürüttü. SSCB'nin feshi ve Orta Asya-Kafkas ülkelerinin ardı ardına bağımsızlıklarını ilan etmelerini takip eden 1991-1993 döneminde ise Türkiye bu devletleri tanıyan ilk devlet olarak bölgede model ve lider olma çabaları sergileyerek Rusya Federasyonunu gözardı eden, hatta bölgedeki Rus etkisini kırmaya yönelik aktif bir politika izledi. Bu arada Rusya ve İran'la artan rekabet ortamında Türkçü-Turancı ve İslamcı söylemler önem kazanmış, Türkiye dramatik değişimlerin yarattığı heyecanla bölgede plansız, programsız etki mücadelesine girişmişti.

Bunu takip eden 1993-1995 döneminde bölgesel açıdan SSCB'nin dağılmasından doğan boşluğu Rusya Federasyonunun dolduracağı artık anlaşılmıştı. Bu dönem Türkiye'nin de kendi yetersizliklerini ve sınırlarını algılamasıyla birlikte bölge ülkeleriyle ilişkilerini istediği düzeye çıkartamamaktan duyduğu hayal kırıklığının yaşandığı zaman dilimi oldu. 1995'den bu yana ise Türkiye'nin hem kendi gücünü hem de bölgesel gerçekleri daha iyi tahlil eden, Rusya Federasyonunu dışlamayan, daha gerçekçi, dengeli ve karşılıklı işbirliğine dayalı bir politika geliştirme çabası içinde olduğu gözlemleniyor.

A) Gorbaçov Dönemi ve Moskova Merkezli Dış Politika (1989-91)

Gorbaçov'un 1985'de iktidara gelmesinden önce Türk-Sovyet ilişkileri özellikle ekonomik işbirliği alanında gelişme eğilimine girmişti. 1984'de imzalanan doğal gaz anlaşması çerçevesinde SSCB'nin 1987'den itibaren Türkiye'ye gaz ihraç etmesi ve Türkiye'nin de bunun karşılığında SSCB'ye ihracaatını artırmasının ardından iki ülke arasındaki ticaret büyük sıçrama göstermişti (bkz. 1980-1990, SSCB'yle İlişkiler ve 1990-2000, Rusya'yla İlişkiler). Moskova'yla gelişen ekonomik ilişkiler Türkiye'nin SSCB'nin içişlerine müdahale etmeme yolundaki geleneksel politikasıyla birleşince, Gorbaçov'un Açıklık *(glastnost)* ve Yeniden Yapılanma *(perestroika)* politikaları kapalı Sovyet sistemini dünyaya açmaya başladıktan sonra dahi Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle doğrudan ilişki kurmaya çalışmadı ve SSCB'nin varlığını tehdit edebilecek tavırlar sergilememeye özel dikkat göstermesi sonucunu doğurdu.

Hatta, o dönemde Türk dış politikasının geleneksel yapısıyla sık sık çatışan Turgut Özal bile bu konuda epey temkinliydi. Örneğin Sovyet Azerbaycanında Ocak 1990'da meydana gelen olaylarla ilgili görüşü sorulduğunda bu meselenin SSCB'nin iç sorunu olduğunu, Türkiye'nin SSCB'nin Türkî halklarını kapsayacak bir imparatorluk peşinde olmadığını vurgulayarak, aksine Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesi çerçevesinde dış Türklere karışmama prensibini belirtti. Hatta, Azerilerin Şii olmaları nedeniyle Türkiye'den çok İran'ı ilgilendirdiğini öne sürdü ("Flaş Ülke Oluruz", *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1990). Bu çerçevede, kamuoyunun bir kesiminin Azerilere aktif destek verme konusundaki yoğun baskılarına rağmen, Türkiye Sovyet askerlerinin Bakü'de Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) taraftarlarını güç kullanarak bastırmasına sessiz kalmayı tercih etti (bkz. **Azerbaycan Halk Cephesi ve Bakü Olayları** kutusu, s. 373).

Öte yandan Orta Asya-Kafkas halkları, Gorbaçov'un birlik cumhuriyetlerine dış politikalarında sınırlı özgürlük tanıması çerçevesinde 1988'den itibaren kendi geleceklerini, kuruluşlarını ve devlet amblemlerini seçme hakkı elde etmenin de ötesinde 1990'ın ikinci yarısında birer birer "egemenliklerini" ilan edince, Türkiye de ilgisini yavaş yavaş merkezden cumhuriyetlere kaydırmaya başladı (bkz. **Sovyet Terminolojisinde Egemenlik-Bağımsızlık Ayrımı** kutusu, s. 373). Pratikte Gorbaçov'un reformları cumhuriyetlere merkezden bağımsız politikalar izleme hakkı vermediyse de bu, temsil düzeyi düşük tutulan delegasyonların birer birer Türkiye'yi ziyaret etmelerine ve özellikle kültür, bilim, iletişim, sağlık ve ekonomi alanında işbirliği arayışına girmelerine engel olmadı.

Azerbaycan Halk Cephesi ve Bakü Olayları

SSCB'nin sonu yaklaşırken siyasi alanda serbestliğe olanak tanıyan yasanın çıkmasıyla beraber 1986'dan itibaren, diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da siyasi amaçlı dernek, kurum ve kuruluşların sayısı hızla artmıştı.

6 Mayıs 1989'da SSCB Yüce Sovyetinin Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC egemenliğinden çıkarılarak doğrudan merkezin yönetimine alınmasına karar vermesi ve Hazirandan itibaren Ermenistan'ın Nahçıvan'a fiili ambargo uygulamaya başlaması üzerine halk 28 Mayıs 1989'da (1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilan edildiği günde) gösterilere başladı. Ardından 4 Haziranda Bakü'nün *Spartak* (Spartaküs) Stadyumunda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı göndere çekildi.

Bu gelişmelerin ardından 16 Haziranda Bakü'de AHC Kuruluş Kongresi yapıldı ve Ebülfez Elçibey Cephenin başkanlığına seçildi. Bundan sonra ülkedeki siyasi durum giderek gerginleşti. AHC girişimiyle önce 21-22 Ağustosta yapılan uyarı grevi, ardından 4-11 Eylüldeki ulusal grevden sonra baskılara direnemeyen Azerbaycan Yüce Sovyeti 15 Eylülde Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü lağvettiğini açıkladı. Ardından 23 Eylülde Azerbaycan'ın egemenliği ilan edildi. 5 Ekimde de AHC'nin kuruluşu resmen onaylandı.

Bundan sonra Bakü'de olaylar Karabağ'daki savaşa paralel olarak hızla gelişti. 13 Ocakta Bakü'de yaşayan Ermenilere karşı başlayan saldırılar ancak 16 Ocakta durdurulabildi. Azerbaycan'da denetimi tamamen kaybetmekten korkan SSCB Yüce Sovyeti 20 Ocak 1990 saat 24:00'dan geçerli olmak üzere Bakü'de olağanüstü hal ilan etti. Halkın evlerine girmeleri yönündeki talimatlara uymaması üzerine Sovyet ordusu ateşli silah kullanarak Bakü'ye girdi. Olaylar yatıştığında 131 kişi ölmüş, 744 kişi yaralanmış, 4 kişi kaybolmuş ve 400 kişi gözaltına alınmıştı. Olaylara tepki gösteren halkın toplu olarak Komünist partiden istifa etmesiyle başlayan gelişmeler bağımsızlığa giden yolu açtı.

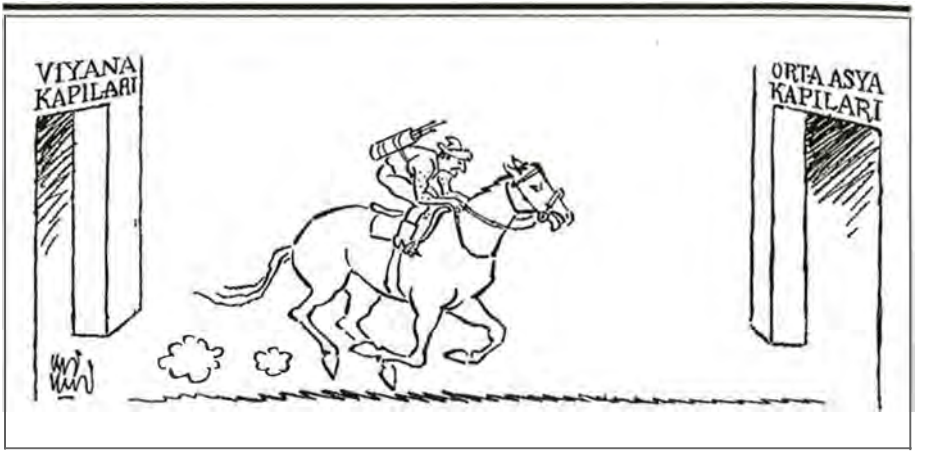
(M. Aydın) (Kaynak: Jafarov, s. 14-36)

Üst düzey ziyaretler ise Cumhurbaşkanı Özal'ın Mart 1991'de SSCB gezisiyle başladı. Özal, işadamlarından oluşan büyük bir heyetle önce Moskova'ya gitti, ardından da Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna'yı ziyaret etti. Bu ülkelerden Ukrayna özellikle Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütünün (bkz. s. 519 vd.) kuruluş çalışmaları çerçevesinde önem taşımaktaydı. Öte yandan, Orta Asya'nın en büyük ülkesi Kazakistan'da Özal bilimsel ve teknik işbirliği ile kültürel değişim anlaşmaları imzalayarak, Kazak ekonomisinin yeniden yapılanmasına Türkiye'nin

Sovyet Terminolojisinde Egemenlik-Bağımsızlık Ayrımı

SSCB'nin dağılması sürecinde ortaya çıkan *egemenlik* kavramı; Birlik cumhuriyetlerinin yerel yasalarının Birlik yasaları üzerinde öncelik sahibi olduğunu, bu cumhuriyetlerin kendi kaynakları ve iç/dış politikaları üzerinde denetim sahibi bulunduklarını, fakat merkezle olan konfederal bağlarını koparmamayı ifade etmekteydi. Birlik cumhuriyetlerinin egemenlik ilanları genellikle bağımsızlığa giden yoldaki önemli bir adım oldu, fakat bağımsızlık demek değildi. Kafkasya-Orta Asya çerçevesinde bakarsak, Azerbaycan 23 Eylül 1989'da, Özbekistan 20 Haziran 1990'da, Gürcistan 9 Ağustos, Türkmenistan 22 Ağustos, Ermenistan 23 Ağustos, Tacikistan 24 Ağustos, Kırgızistan 12 Ekim ve Kazakistan 25 Ekimde egemenliklerini ilan ettiler. Tam bağımsızlık ise yaklaşık bir yıl sonra geldi.

(M. Aydın)

(Ali Ulvi)

yapabileceği katkıları tartıştı; Alma-Ata ile İstanbul arasında doğrudan uçak seferlerine başlanabileceğini ifade etti. Dikkat edileceği üzere bu konuların hiçbirisi Moskova'nın tepkisine neden olabilecek hassas konular değildi ve Türkiye bu dönemde cumhuriyetlerle ilişkilerinde hâlâ SSCB'nin hassasiyetlerine azami özen göstermekteydi.

Özal'ın ziyareti aynı zamanda Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerinde SSCB'yi ürkütmeden gidebileceği noktanın testi oldu ve bu ülkelerden Türkiye'ye yüksek düzeyde ziyaretleri doğurdu. Bu çerçevede, önce Mayıs 1991'de Kırgızistan başbakanı Ankara'ya, ardından Haziranda Tacikistan cumhurbaşkanı Dünya Ekonomik Forumunun (bkz. **Dünya Ekonomik Forumu (Davos) Toplantıları** kutusu, s. 112) İstanbul'daki toplantısına katılmak üzere Türkiye'ye geldi.

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkilerindeki önemli bir dönüm noktası aynı zamanda SSCB'nin dağılmasını da hızlandıran 19 Ağustos 1991 darbe girişimi oldu (bkz. **1991 Darbe Girişimi ve Sonuçları** kutusu, s. 375). Gorbaçov'a karşı girişilen bu darbenin başarısızlıkla sonuçlanması o zamana kadar Moskova'dan bağımsız hareket etme konusunda çekingen davranan Orta Asya liderlerini bile SSCB'nin sonunun yakın olduğuna ikna etti.

Hernekadar ülkelerinde bulunan önemli orandaki Rus azınlığı ürkütmekten çekinen Orta Asyalı liderler ilk başta bağımsızlık ilanından kaçındılarsa da, Eylül 1991'de Kazak lider Nursultan Nazarbayev'in Türkiye'yi ziyareti Moskova'daki başarısız darbeyle daha da önem kazandı. Başlangıçta sadece nezaket ziyareti olarak planlanan gezi Amaç ve Hedefler Ortak Bildirgesinin imzalanmasıyla sonuçlandı. Ayrıca bir ortak danışma mekanizması oluşturulması ve parlamentolararası ilişki kurulması kararlaştırıldı. İktisadi alanda, Türkiye'nin Kazakistan'a Türk Eximbank aracılığıyla 10 milyon dolar kredi açması ve satacağı tüketim maddeleri karşılığında kömür ithal etmesi konularında anlaşma sağlandı.

Bu dönemde Türkiye hâlâ bir taraftan Moskova'yla dostluk ilişkilerini sürdürüyor, diğer taraftan cumhuriyetlerle de ilişkilerini geliştiriyordu. Cumhuriyetlerle ilişkilerin merkezî hükümetle sürdürülen iyi ilişkilere gölge düşürmemesi-

ne de özen gösteriyordu. Türkiye'nin soğukkanlı tutumu Azerbaycan'ın 30 Ağustos 1991'deki bağımsızlık ilanının ardından 31 Ağustosta Dışişleri Müsteşarı Özdem Sanberk'in basına verdiği demeçte açıkça görülüyordu: "Türkiye, bu aşamada gelişmeleri Moskova ağırlıklı olarak izlemektedir. Ankara-Moskova ilişkileri, Ankara-Cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemlidir. Türkiye'nin temkini bundan kaynaklanmaktadır. (...) Türkiye, bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanıma konusunda kimseyle yarışa girmeye niyetli değildir. Kendi stratejisinin doğrultusunda hareket edecektir. Azerbaycan, Kazakistan gibi Müslüman Türk cumhuriyetleri bağımsızlık ilan ettiklerinde ise Türkiye aktif olacak ve bu cumhuriyetleri tanıyacaktır. Bunun gerekçeleri Sovyetlere geniş şekilde anlatılmaya başlandı."

Bu arada, Azerbaycan'ın ardından 31 Ağustosta Özbekistan ve Kırgızistan'ın da bağımsızlıklarını ilan etmeleri kamuoyunun ilgisini Kafkasyadan Orta Asya'ya taşıdı ve basında bu devletlerin bir an önce tanınması konusunda tartışma başlattı. SSCB'deki başarısız darbe girişiminin ardından başlayan baş döndürücü gelişmeler ve Orta Asya-Kafkas ülkelerinin ani bağımsızlık ilanları Türk-Sovyet ilişkilerini tam bir belirsizlik içine soktu. Bir taraftan hükümet Türkiye'nin çıkarlarıyla sorumlulukları arasında akılcı bir denge kurmaya çalışırken, diğer taraftan basında çıkan yorumlar "Türkiye'nin sorumluluklarından kaçamayacağı" ve bir an önce "Türk cumhuriyetlerinin desteklenmesi gerektiğinden," SSCB'deki siyasal değişim-

1991 Darbe Girişimi ve Sonuçları

Gorbaçov'un reform politikaları SSCB'de merkezin gücünü giderek zayıflatırken, geleneksel komünistler gidişattan memnun değildi. 1990'a gelindiğinde birlik cumhuriyetlerinde ardı ardına başlayan sokak gösterilerine kuvvetle karşılık vermek isteyince özellikle Batı'dan tepki gören Gorbaçov 3 Nisan 1990'da Birlik'ten ayrılmayı güçleştirecek bir yasayı uygulamaya koydu. Buna göre Birlik'ten ayrılmak isteyen cumhuriyetlerde referandum yapılacak, ayrılma kabul edilirse ayrılmak isteyen cumhuriyetlerle Birlik arasında 5 yıllık bir görüşme sürecine gidilecekti.

Bu suretle ayrılmak isteyenlere karşı kuvvet kullanılmayacağı anlaşıldıktan sonra, Gorbaçov çözülmeyi önlemek için 24 Kasım 1990'da Egemen Devletler Birliği adı altında devletlerin kendi rızalarıyla katılacağı gevşek bir federasyon tasarısı hazırlattı. Buna göre, savunma, dış politika ve maliye federasyonun elinde kalacaktı. Fakat, anlaşmanın imzası tamamlanamadan 19 Ağustos 1991'de Moskova'da Gorbaçov'a karşı başlatılan darbe Rusya SFSC başkanı Yeltsin'in de katılımıyla, halkın karşı koyması sonucu başarısız oldu. Yeltsin, böylece halk nezdinde artırdığı desteğini Gorbaçov'u zayıflatmak için kullanacaktır.

Darbenin başarısız olmasına rağmen, Sovyet devlet yapısının mevcut durumuyla devam edemeyeceği artık anlaşılmıştı. Egemen Devletler Birliğini oluşturması beklenen cumhuriyetler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. 1 Aralıkta yaptığı referandumda halkı bağımsızlık lehine oy kullanan Ukrayna yeni önerilen Birliğe katılmayacağını açıkladı. 8 Aralıkta Beyaz Rusya, Ukrayna ve Rusya Minsk'te SSCB'den ayrılarak Bağımsız Devletler Topluluğunu (BDT) kuran antlaşmayı imzaladıklarında SSCB'nin sonunu getirdiklerini biliyorlardı.

Bu arada, Yeltsin, darbeye destek verdiği için Rusya SFSC Komünist Partisini dağıtarak mallarına el koydu. Onu diğer Birlik cumhuriyetleri kendi Komünist Partilerini dağıtarak izledi. Gorbaçov içinse artık anlamı kalmayan SSCB Yüce Sovyeti Başkanlığından istifa etmekten başka yapacak bir şey kalmamıştı.

(M. Aydın)

lere karşı dikkatli olunması gerektiğine kadar geniş bir yelpazede o günlerde Türkiye'deki ikircikli ruh halini yansıtıyordu.

Bu ortamda, Dışişleri Bakanlığının 3 Eylülde daha önce bağımsızlıklarını ilan eden Baltık ülkeleriyle ilişkilere açıklık kazandırmak için yaptığı açıklama Türkî cumhuriyetleri tanıma konusundaki tartışmayı daha da alevlendirdi. Açıklamaya göre, Türkiye SSCB'den ayrılan üç Baltık cumhuriyetinin yeniden bağımsızlığa kavuşmalarını memnuniyetle karşılıyor ve bu ülkelerle yeniden diplomatik ilişki kuracağını duyuruyordu. Buradaki ince ayrıntı, Türkiye'nin 1930'larda diplomatik ilişki kurduğu Baltık ülkelerinin 1940'da SSCB tarafından ilhak edilmelerini hiçbir zaman tanımamış olmasıydı. Dolayısıyla Türkiye şimdi Baltık ülkelerinin bağımsızlıklarını tanımaya gerek görmüyor, bu ülkelerle "yeniden diplomatik ilişki" kuracağını açıklamakla yetiniyordu.

Bu arada hükümet, SSCB'den Bağımsız Devletler Topluluğuna (BDT) geçiş sürecini yakından izleyerek bir politika oluşturmaya çalışmaktaydı ve anlaşılacağı üzere Birlik içerisindeki cumhuriyetlerin yeni statü ve konumları kesinleşmeden kendi pozisyonunu belirlemek istemiyordu. Zaten bu dönemde özellikle Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetleri de henüz tam olarak ne yapacaklarına karar verebilmiş değillerdi ve henüz hiçbir ülkeden Türkiye'ye tanınma talebi gelmemişti.

Heyetler Gidiyor

Devam eden belirsizlik içinde Sovyetler Birliğindeki gelişmeleri daha sağlıklı ve süratli biçimde değerlendirebilmek ve daha doğru kararlar verebilmek için Türkiye Eylül 1991'de bölgede incelemelerde bulunmak üzere iki heyet oluşturdu. Heyetlerden biri Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetlerini, diğeri ise Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan'ı ziyaret ederek bu ülkelere Türkiye'nin yakın ilgisini iletecek ve geçiş döneminde Türkiye'den beklentilerini saptayacaktı.

Büyükelçi Bilal Şimşir, Elçi Kurtuluş Taşkent ve Moskova Büyükelçiliği Birinci Müsteşarı Elçi Halil Akıncı'dan oluşan birinci heyet 12-17 Eylül 1991'de sırasıyla Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı ziyaret ederek Türkiye'nin iyi dilek mesajlarını ilettiler ve beklentilerini sordular. Bu heyet Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın (9 Eylül 1991) bağımsızlık ilanlarından sonra bölgeye giden ilk yabancı resmî heyetti. Zamanlaması iyi ayarlanmış bu geziler bölge ülkelerinde Türkiye'nin rakipleri arasında öne fırlamasına yardımcı oldu.

Heyetlerin gezileri sonunda verdikleri raporlar bölge ülkelerinin Türkiye'yle ticaretlerini artırmaya, ortak yatırım yapmaya ve Türkiye'ye eğitim için öğrenci ve personel göndermeye arzulu olduklarını gösteriyordu. Ayrıca Tacikistan dahil tüm Orta Asya ülkeleri Türkiye'yi model olarak benimsediklerini ifade ediyorlardı. En önemli istekleri ise tanınmaktı. Henüz bağımsızlığını ilan etmemiş Kazakistan bir kenara bırakılırsa, öteki cumhuriyetlerin hepsi bir an önce tanınmayı bekliyorlardı. Türk cumhuriyetleri ayrıca, hiç vakit kaybetmeden Türkiye'yle ilişki kurmak istiyorlardı. Devlet başkanları ilk resmî yurtdışı seyahatlerini Türkiye'ye yapmak istiyor, bunun için Türkiye'den davet bekliyorlardı.

Heyetlerin raporları bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerin prensip olarak tanınmalarını, fakat zamanlamasının iyi tespit edilmesi gerektiğini bildiriyordu.

Zaten, yeni bir seçim sürecine girmiş olan Türkiye'nin bu dönemde dış politikaya ilgisi dağılmıştı. 20 Ekim 1991 seçimlerinin ardından Azerbaycan'daki gelişmelerin de ivmesiyle bu ülkeyi tanıma konusu yeniden gündeme geldi.

Tanımalar Azerbaycan'la Başlıyor

Azerbaycan parlamentosu 29 Ekim 1991'de aldığı bir kararla tanınma için dünya ülkelerine çağrıda bulundu. Ardından, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyin Sadıkov, 1 Kasım günü Türkiye'nin Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu'na *"Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyan ilk ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini"* bildirdi. Dönemin Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov ise İtalya'ya yaptığı bir ziyaretten dönerken 3-4 Kasımda Ankara'ya uğrayarak Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ı ziyaret etti. Hasanov, İtalya'nın tanımaya sıcak baktığını, fakat Azerbaycan'ı ilk tanıması gereken ülkenin Türkiye olduğunu ifade etti.

Kafkasya'da Yeni Devletler

	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan
Resmî Adı	Azerbaycan Respublikası (Azerbaycan Cumhuriyeti)	Hayastani Hanrapetut'yun (Ermenistan Cumhuriyeti)	Sakartvelos Respublika (Gürcistan Cumhuriyeti)
Egemenlik İlanı Tarihi	23 Eylül 1989	23 Ağustos 1990	9 Ağustos 1990
Bağımsızlık Tarihi	18 Ekim 1991	23 Eylül 1991	9 Nisan 1991
Türkiye'nin Tanıma Tarihi	9 Kasım 1991	16 Aralık 1991	16 Aralık 1991
Diplomatik İlişki Kurma Tarihi	14 Ocak 1992	Yok	22 Mayıs 1992
Başkenti	Bakü	Erivan	Tiflis
Yüzölçümü	86.600 km²	29.800 km²	69.700 km²
Nüfusu	7.748.000 (2000)	3.344.000 (2000)	5.411.000
Etnik Yapı (%)	87 Azeri; 3.2 Dağıstan halkları; 2.2 Lezgi; 2 Rus; 2 Ermeni; 2 Avar; 1 Taliş; 0.6 diğer (2000 tah.)	93.3 Ermeni; 1.5 Rus; 1.7 Kürt; 0.3 Ukraynalı; 3.2 diğer	70.9 Gürcü; 8.1 Ermeni; 6.3 Rus; 5.7 Azeri; 3 Oset; 1.9 Yunan; 1.8 Abhaz; 1 Ukraynalı; 0.6 Kürt; 0.5 Yahudi; 0.1 Asuri; 0.1 Tat
Din (%)	93.5 Müslüman (53.5 Şii, 40 Sünni); 6.5 diğer (Ortodoks, Yahudi, Bahai, Budist)	90 Ermeni Gregoryen; 9 Katolik ve Protestan; 1 diğer (Rus Ortodoks ve Yahudi)	75 Ortodoks Hıristiyan; (65 Gürcü Ortodoks, 10 Rus Ortodoks); 11 Müslüman; 8 Ermeni Gregoryen; 3 Yahudi; 3 Diğer
Resmî Dil	Azeri Türkçesi	Ermenice	Gürcüce
Devlet Başkanı (2001)	Haydar Aliyev	Robert Koçaryan	Eduard Şevardnadze
Başbakan (2001)	Artur Rasizade	Andranik Markaryan	Geogi Arsenaşvili
Dışişleri Bakanı (2001)	Vilayet Gulyiev	Vardan Oskanyan	Irakli Menegaşvili
Para Birimi	Manat	Dram	Lari
GSYİH	3,9 milyar $ (1997)	1,9 milyar $ (2000)	2.9 milyar $ (1999)
Kişi Başına GSYİH	520 $	488.9 $	893 $ (1998)
Enflasyon Oranı	3.7	2 (1999)	-0.3 (2000)
Dış Ticaret Dengesi	-915 milyon $ (1997)	-502 milyon $ (2000)	-255 milyon $ (1999)

(M. Aydın)

Sonuçta, özellikle kamuoyundan gelen baskı sonucu ve belki de İran'ın benzer bir adımının ardında kalmamak için hükümet, biraz da Ocak 1990'da Sovyet güçlerinin Bakü olaylarını şiddetle bastırmaları karşısında fazla temkinli davranışıyla olumsuz bir imaj çizdiğinin bilincinde olarak, 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı. Türkiye'nin yine de temkinli ve SSCB'yi dikkate alan politikasını terketmediği, 2 Aralıkta bağımsızlığını ilan etmiş Türkmenistan'ın ilk resmî yurtdışı seyahatini Türkiye'ye gerçekleştiren cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov'un (sonradan, Türkmenbaşı) bağımsızlıklarının tanınması talebinin reddedilmesinde açıkça görülüyordu. Bunun yerine, Türkmenistan'da konsolosluk açılması kararlaştırıldı ve çeşitli ekonomik anlaşmalarla birlikte bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandı.

Orta Asya'da Yeni Devletler

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan	Türkmenistan
Resmî Adı	Qazaqstan Respublikası (Kazakistan Cumhuriyeti)	Kırgız Respublikası (Kırgızistan Cumhuriyeti)	Uzbekiston Respublikası (Özbekistan Cumhuriyeti)	Cumhuriyeti Tocikistan (Tacikistan Cumhuriyeti)	Türkmenistan Respublikası (Türmenistan Cumhuriyeti)
Egemenlik İlanı Tarihi	25 Ekim 1990	12 Ekim 1990	20 Haziran 1990	24 Ağustos 1990	22 Ağustos 1990
Bağımsızlık Tarihi	16 Aralık 1991	31 Ağust. 1991	16 Aralık 1991	9 Eylül 1991	27 Ekim 1991
Türkiye'nin Tanıma Tarihi	16 Aralık 1991	16 Aralık 1991	16 Aralık 1991	16 Aralık 1991	16 Aralık 1991
Diplomatik İlişki Kurma Tarihi	2 Mart 1992	29 Ocak 1992	4 Mart 1992	29 Ocak 1992	29 Şubat 1992
Başkenti	Astana (Aralık 1998)	Bişkek	Taşkent	Duşanbe	Aşkabat
Yüzölçümü	2.717.300km^2	198.500 km^2.	447.400 km^2	143.100 km^2	488.100 km^2
Nüfusu	17.500.808	4.685.230	24.102.473	6.102.854	4.366.383
Etnik Yapı (%)	*120 civarında farklı etnik grup:* 46 Kazak; 34.7 Rus; 4.9 Ukraynalı; 3.1 Alman; 2.3 Özbek; 1.9 Tatar; 7.1 diğer	52.4 Kırgız; 18 Rus; 12.9 Özbek; 2.5 Ukraynalı; 2.4 Alman; 11.8 diğer	78 Özbek; 8 Ruslar; 5 Tacik; 4 Kazak; 2.5 Karakalpak; 1.5 Tatar; 1 diğer	64.9 Tacik; 25 Özbek; 3.5 Rus; 6.6 diğer	77 Türkmen; 9.2 Özbek; 6.7 Rus; 2 Kazak; 2 Tatar; 0.9 Azeri; 0.9 Ermeni; 0.1 Alman, 1.1 diğer
Din (%)	47 Müslüman; 44 Rus Ortodoks; 2 Protestan; 7 diğer	75 Müslüman; 20 Rus Ortodoks; 5 diğer	88 Müslüman; 9 Rus Ortodoks; 3 diğer	80 Sünni; 5 Şii 10 Ortodoks ve Protestan; 5 diğer	89 Müslüman; 9 Ortodoks; 2 diğer
Resmî Dil	Kazakca ve Rusça (*Yardımcı Dil*)	Kırgızca (*Devlet Dili*) ve Rusça	Özbekçe	Tacikce	Türkmence
Devlet Başkanı (2001)	Nursultan Nazarbayev	Askar Akayev	İslam Abdulganievich Kerimov	İmomali Rahmonov	Saparmurad Niyazov (Türkmenbaşı)
Başbakan (2001)	Kasımjomart Tokayev	Kurmanbek Bakiyev	Otkir Sultonov	Akil Akilov	YOK
Dışişleri Bakanı (2001)	Yerlan Idrisov	Muratbek Imanaliyev	Abdulaziz Kamilov	Talbak Nazarov	Batyr Berdiyev
Para Birimi	Tenge	Som	Sum	Samani	Manat
GSYİH (Milyar $)	15.7	10.3	21.3	6.2	7.7
Kişi Başına GSYİH ($)	1.050	2.090	895	350	1.800
Enflasyon Oranı (% - 1999)	8.3 (resmî) 17.8 (IMF)	25 (resmî) 37 (IMF)	29 (resmî) 40 (IMF)	22	30
Dış Ticaret Dengesi (Milyon $)	385.4	6.4	-140	-37.2	-181

(M. Aydın)

Bu sırada 8 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya arasında Minsk'te imzalanan bir anlaşmayla BDT'nin kurulması ve Orta Asya cumhuriyetlerinin 3 gün sonra Aşkabat'ta biraraya gelerek bu oluşuma katılma kararı almaları fiilen SSCB'nin sonunun geldiğine işaret etti. Bu gelişmeler üzerine Türkiye, henüz resmen SSCB'nin dağılışı ilan edilmeden, 16 Aralıkta Ermenistan dahil tüm bağımsız devletleri tanıdı (toplam 15 devlet) ve kendileriyle diplomatik ilişki kurmaya hazır olduğunu ilan etti. Türkiye böylelikle, tüm Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerini tanıyan ilk ülke oldu (bkz. **Kafkasya'da Yeni Devletler** ve **Orta Asya-da Yeni Devletler** tabloları, s. 377 ve 378).

Aynı gün Özbek Cumhurbaşkanı İslam Kerimov çeşitli anlaşmalar imzalamak üzere resmî bir ziyaret için Türkiye'ye gelmiş, daha önce üzerinde anlaşmaya varılan metnin ötesine geçilerek, iki ülkede konsolosluklar açmanın yanı sıra, Türkiye'nin Özbekistan'la tam diplomatik ilişki kuracağı Kerimov'a bildirilmişti. Bu arada, ilginç bir gelişme yaşandı. Sabah saatlerinde Türkiye'ye gelen Kerimov, Türkiye henüz Özbekistan'ı tanımadığı için devlet başkanı protokolüyle karşılanmadı, havaalanında Türk ve Özbek bayraklarının yanı sıra SSCB bayrağı da göndere çekildi ve karşılama töreninde Sovyet Büyükelçisi Albert Çernişev de hazır bulundu. Fakat, öğleden sonra durum değişti ve Türkiye'nin Özbekistan'ı tanımasıyla birlikte Sovyet bayrağı, marşı ve büyükelçisi görüşmelerde devre dışı bırakıldı. Böylece, Islam Kerimov'un bağımsız bir ülkenin devlet başkanı olarak tescili bir anlamda Türkiye tarafından yapılmış oldu.

Takip eden dönemde Türkiye, 18 Aralıkta, "Yukarı Karabağ nedeniyle Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ihtilafta Ermenistan'ın izlediği tutum ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinden ötürü" Ermenistan hariç, tüm Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinde önce konsolosluklar açma sonra da zamanla bunları büyükelçiliklere dönüştürme kararı aldı. Kararın uygulamaya geçirilmesine kadar geçecek dönemde ise Türkiye'nin eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkileri Moskova büyükelçiliğinin eşgüdümünde sürdürülecekti. Bu arada, 21 Aralıkta eski SSCB'ye bağlı 11 cumhuriyet Alma-Ata'da biraraya gelerek SSCB'nin resmen sona erdiğini ilan ettiler. Bir gün sonra Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, ardında da Ocak 1992'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov Ankara'ya gelerek Dostluk ve İşbirliği Anlaşmaları imzaladılar. Akayev'in ziyareti sırasında ayrıca, zor bir kış geçirmekte olan Kırgızistan'a Türkiye'nin acil yardımda bulunması karlaştırıldı ve bu karar derhal uygulamaya konularak Akayev'i geri götüren uçakla 10,5 ton acil yardım malzemesi yollandı.

Yeni Politika Başlıyor

28 Şubat-6 Mart 1992'de Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tüm Türk cumhuriyetleriyle Ukrayna'yı ziyaret etti. Türkiye'nin giderek yoğunlaşan diplomatik atakları iki ay sonra Başbakan Demirel'in Orta Asya turuyla daha da hareketlendi.

Tüm bu ziyaretler Türkiye'nin hızla Moskova merkezli politikasını terkederek yeni dönemin şartlarına uygun bir politika geliştirme çabasına işaret ediyordu. Aynı zamanda, dünyada başka "Türklerin" de yaşadığının farkına varılmasıyla birlikte kamuoyunda ve resmî çevrelerde henüz adı tam olarak konulmamış bir heyecan ve arzunun öne çıktığı da göze çarpmaktaydı.

Gelişmelerden duyulan heyecan TBMM'nin Türkiye'nin "Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerinde izlemesi gereken politikayı" ele aldığı 12 ve 17 Aralık 1991 tarihli toplantı tutanaklarında açıkça görülmekteydi. Her iki oturumda da Türkiye'nin İran, Suudi Arabistan, Almanya ve ABD gibi ülkelerden önce harekete geçerek bölgedeki "Türkler" nezdinde avantaj elde edebileceği ifade edildi ve heyecanlanan milletvekilleri Dış Türklerden sorumlu bir bakanlığın kurulmasını talep ettiler. Ardından, 25 Aralıkta Meclis'de yine dış politika tartışılırken, bir komşu ülkenin (muhtemelen İran) Bakü'de büyükelçilik açmaya hazırlandığı haberinin alınması üzerine "o güne kadar hep önde olan Türkiye'nin duayenliği de [bir başkentteki en kıdemli yabancı diplomat; kordiplomatiğin başı] kaptırmaması gerektiği" görüşü Dışişleri bürokratları tarafından Bakan'a iletilince, Hikmet Çetin'in Meclis kürsüsünden açıkladığı (Ermenistan hariç) yeni cumhuriyetlerde büyükelçilikler açılacağı kararı, hükümetin 30 Aralık 1991 tarihli kararıyla kesinleşti.

B) İlişkilerde Duygusallık ve Heyecan (1991-93)

Görüldüğü üzere, 1991'in sonu geldiğinde Türkiye artık Moskova merkezli politikasını tamamen terkederek Sovyet-ardılı devletlerle aktif ilişkiler geliştirme programına bütün hızıyla geçmişti. Bu çerçevede, peşpeşe Türkiye'yi ziyaret eden Türkî cumhuriyetlerin liderlerine destek ve yardım sözleri verilerek, 1993'e kadarki dönemde 140'dan fazla ikili anlaşma imzalandı.

Bu arada, Türkiye'nin bölgedeki faaliyetleri en azından kültürel alanda Türkçü imgeler kullanmaya kadar gitti ve toplumun her kademesinde dünyanın çeşitli yörelerindeki "Türkler" konusunda artan bir ilgi gözlendi. Daha birkaç yıl öncesine kadar Dış Türklerden bahsetmek ırkçı eğilimlerin göstergesi olarak algılanırken, 1991-1993 döneminde bir yandan "Dış Türkler" konusunda giderek artan ilgi ve bilinçlenmeyle birlikte bu tür şeyleri açıkça konuşmaya pek alışkın olmayan toplumda yeni bir etnisite anlayışı gelişmeye başladı. Diğer yandan da, ilk defa Eylül 1991'de *The Economist* dergisinin (no. 297) SSCB sonrası dünyayı değerlendirirken kullandığı, "Adriyatik'ten Çin Seddine" kadar uzanan bölgedeki Türkçe konuşan topluluklar söylemi zaman zaman fantezi boyutlarını zorlayan açıklamalarla giderek sıradanlaştı. Ayrıca, bu süreçte zaten dilde var olmayan "Anadolu Türklüğü" ile Orta Asya'daki "etnik Türkler" arasındaki ayırım pratikte de muğlaklaştı ve Nazarbayev'in Eylül 1991 ziyareti sırasında ifade ettiği gibi, 21. Yüzyıl "Türk Yüzyılı" olarak hayal edilmeye başlandı ("İstikbal Türklerin", *Türkiye*, 25.9.1991).

Bu gelişmede, hernekadar Türkiye'nin ortak kültür, dil ve din değerlerini paylaştığı bağımsız devletlerin ortaya çıkmaları önemli bir rol oynamışsa da, Ankara'nın Azerbaycan ve eski Sovyet Orta Asyasındaki etnik Türklere ve Türkî Cumhuriyetlere yönelik politikalarının belirlenmesinde basit milliyetçi ve iç politik endişelerin ötesinde, Türkiye'nin 1990'ların başında geldiği noktada önem verdiği daha temel iktisadi ve dış politik hesaplar da etkili olmuştu. Öncelikle, devlet eski Bakanı Kâmran İnan'ın ifadesiyle "uluslararası ortam değişmiş, blok sistemi sona" ermişti. "Türkiye, istemese de bölgesel bir güç olduğunu kabul etmek" zorundaydı. Bu nedenle, Türkiye'de ve Türk dış politikasında bu dönemde görülen değişimler, büyük

oranda ülkenin uluslararası konumunu temelinden sarsan bölgesel ve küresel değişimlere uyum sürecinin bir sonucuydu. Dönemin başbakanı Demirel'in ifadesiyle, "kendine özgü kültürel, coğrafi ve tarihsel konumuyla yeni oluşan politik ve iktisadi yapının [yani Avrasya'nın] tam merkezinde yer alan" Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası sorumlulukları artmıştı ve Türkiye artık bunların gereklerini yerine getirmekten kaçınamazdı (Demirel, s. 89).

Demirel'in "Türkiye'nin sorumlulukları"ndan kastı, yeni bağımsızlıklarını kazanmış bölge devletlerinin dünyayla bağlantı kurmalarında Türkiye'nin aktif bir rol oynaması ve onlara kimliklerini ararken yardımcı olması gerektiğiydi. Türkiye'nin algıladığıyla şekliyle bu aktif-dinamik rol Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi-KEİB ve Ekonomik İşbirliği Örgütü-ECO (bkz. s. 155 vd.) çerçevesinde karşılıklı fayda esasına göre çalışarak bölgenin istikrarına ve dolayısıyla dünya barışı ve dengesine katkıda bulunma ve aynı zamanda bu devletlere dış dünyayla ilişki kurmalarında yardımcı olma çabalarını kapsıyordu. Ayrıca, Türk hükümetinin anladığı anlamda Türkiye'nin sorumlulukları bu cumhuriyetleri uluslararası toplumun saygıdeğer birer üyeleri olmaya hazırlamayı da içermekteydi.

Bu nedenle, Türkiye daha en baştan, bu devletleri tanıyan ilk devlet olurken, yeni bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerle ilişkilerini yönlendireceğini umduğu çeşitli prensipleri içeren bir listeyle ortaya çıktı. Buna göre, Türkiye bu cumhuriyetleri "içişlerine karışmama, sınırların değişmezliği ve toprak bütünlüğüne saygı prensipleri"ne uymaya çağırıyor, yeni cumhuriyetlerle ilişkilerini ancak ve sadece "bağımsızlığa saygı, egemenlik ve toprak bütünlüğü, içişlere karışmama, eşit haklar ve ortak çıkarlar" çerçevesinde geliştireceğini ilan ediyordu (*Newspot*, 19.12.1991, s.1, 7). Ayrıca hem Türkiye'nin, hem de genel anlamda dünyanın onlardan BM Antlaşmasına, AGİT prensiplerine, insan haklarına ve SSCB'nin imzaladığı antlaşmalardan doğan yükümlülükleriyle hukukun üstünlüğü ve demokratik prensiplere uymalarını beklediklerini iletiyordu.

Öte yandan bir başka düzeyde, Türkiye bu yeni oluşumların kendisine sunduğu işbirliği fırsatlarından gelişmekte olan sanayii için önemli ekonomik faydalar elde etmeyi de ummaktaydı. Gerçekten de, Aralık 1989'da AT Komisyonu tarafından tam üyelik başvurusu reddedilen Türkiye için bölge yüksek ekonomik işbirliği potansiyeliyle değerlendirilebilecek yeni bir açılım sunmaktaydı. Nitekim, Türk özel sektörü devlet kurumlarından çok önce bu potansiyeli ve vaat ettiği kârlılığı hayata geçirebilmek için daha ilk günlerden hızlı bir şekilde bölgeye girmiş, 1992'nin ortalarına gelindiğinde bölgede yatırım yapan Türk firmalarının sayısı 200'ü geçmişti (Haktanır, s. 10).

Aynı zamanda, Türkiye, önemli politik değişimlerden geçmekte olan bölgenin Türkî halklarıyla kültürel ve etnik bağlantıları nedeniyle bölge ve dünya politikasında daha etkin ve ağırlıklı bir siyasi konuma gelme beklentisindeydi. Bu beklenti, Türkiye'nin laik, demokratik yapısıyla Orta Asya devletlerince bir "model" olarak kabul edileceği inancına dayanmaktaydı (bkz. s. 393 vd.).

Fakat, bu dönemde Türkiye'de bölgeye yönelik izlenen politikalara, özellikle Türkçü imgelerle bezendiğinde veya çok büyük yardım vaatleriyle süslendiğinde, karşı çıkan görüşler de mevcuttu. Zaten, kamuoyunun Türkiye dışında yaşayan Türklere ilgisini göstermesi ile, yeni politikalar için önemli harcamalar yapılması-

na razı olması ya da edilmesi birbirinden farklı olgulardı. Öte yandan, kamuoyu da bu dönemde tamamen milliyetçi bir dış politika izlenmesi konusunda hemfikir değildi. Bu tür bir dış politika izlenmesine yönelik itirazlar o günün şartları çerçevesinde bile temelsiz değillerdi. Türk dış politikasında Batı'ya mı yoksa Doğu'ya mı yönelinmesi gerektiği konusundaki ideolojik görüş ve fikir ayrılıkları bir kenara bırakılsa bile, özellikle Türkiye'nin büyük bütçe açığını ve yüksek enflasyonu dikkate almaksızın büyük bir hayalcilik ve heyecanla verdiği sözleri yerine getirip getiremeyeceğini sorgulayan itirazlar sağlam bir temele dayanmaktaydı. Bu çerçevede, Türkiye'nin kendisini Kafkasya-Orta Asya cumhuriyetlerine verdiği sözleri yerine getirememe veya kapasitesinin sınırlarını aşma durumunda bulabileceği ve herhalükârda hiç kimseyi memnun edemeyebileceği uyarısı bu heyecan döneminde dahi sıklıkla dile getirildi.

Fakat bu dönemde, karar vericiler, biraz da kamuoyundaki heyecanın etkisinde kalarak, hızla Türkiye'nin bölgede elde edebileceği olası kârları değerlendirme çabası içine girdiler. Bu çerçevede bağımsızlıklarının sadece birinci yılı içerisinde 1200'den fazla Türk delegasyonu bu devletleri ziyaret etti. Ayrıca faaliyetleri eşgüdümleyebilmek ve bölgeye yardım akışını düzenlemek amacıyla Ocak 1992'de Japonya'nın benzer bir yapılanması örnek alınarak Ankara'da Türk İşbir-

TİKA'nın Yapılanması ve Görevleri

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), Bakanlar Kurulunun kararıyla 27 Ocak 1992'de Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak kuruldu. 28.05.1999'da Başbakanlığa bağlandı. Son olarak da, 12.05.2001'de ilgili devlet bakanlığına sorumlu tüzel kişilik oldu. Kuruluş amacı, başta Türk dilinin konuşulduğu ülkeler ve Türkiye'ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliğini projeler ve programlar aracılığıyla geliştirmekti.

Görevleri:

a) Gelişme yolundaki ülkelerle işbirliğini, bu ülkelerin kalkınmalarına katkıda bulunacak projelerle geliştirmek; b) Bu ülkelerin kalkınma hedefleri ve ihtiyaçlarını da gözönüne alarak, işbirliği ve yardım konularını belirlemek ve bu amaçla gerekli proje ve programları hazırlamak veya özel kuruluşlara hazırlatmak; c) Bu ülkelerin bağımsız devlet yapılarının geliştirilmesi, mevzuatın hazırlanması, kamu görevlilerinin yetiştirilmesi, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yardım, bu ülkelere uzmanlar gönderilmesi ve bu ülkelerden gelecek kişilere burs tahsisinin eşgüdümü; d) Eğitim ve kültür alanlarındaki işbirliği programlarının, yurt dışında, Türk Kültür Merkezleri aracılığıyla yürütülmesi için gerekli düzenlemeleri yapmak; e) Ana hizmet ve görevleriyle ilgili konularda, diğer kamu kurum ve kuruluşları ile gerekli işbirliği ve koordinasyonu sağlamak.

Proje İlkeleri:

Alıcı ülkelerden gelen projeler ile ilgili ülkelerin ulusal değerlerine, sosyal ve kültürel özelliklerine öncelik verilmesi, projelerde alıcı ülkelerle eşdüzeyde sorumluluk üstlenilmesi ve projeler tamamlandıktan sonra inisiyatifin bu ülkelere bırakılması, TİKA'nın proje ilkeleri olarak kabul edildi.

TİKA, kuruluşundan 1999 yılı sonuna kadar 270 teknik yardım ve işbirliği projesi geliştirdi. Uluslararası kuruluşlarla da çalışmalar yürüten TİKA'nın SSCB sonrası Kafkasya ve Orta Asyadaki faaliyetleri zamanla fazlasıyla genişledi ve odak kaybı nedeniyle etkisi giderek azaldı. Bunda, Dışişlerinden ayrılmasının da rolü büyüktür.

(M. Aydın)

liği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kuruldu (bkz. **TİKA'nın Yapılanması ve Görevleri** kutusu, s. 382).

Bu heyecanın Batılı, özellikle ABD'li uzman ve yetkililerce cesaretlendirildiği de vurgulanmalıdır. Bu dönemde, Batılı devletler SSCB'den boşalan yeri Kafkasya ve Orta Asyada İran destekli siyasi İslam'ın doldurmasından çekindikleri için Batı yanlısı Müslüman fakat laik ve demokratik bir yapıyı temsil eden Türkiye'ye destek verdiler. Cumhurbaşkanı Demirel'in ifadesiyle Türkiye "İslam, demokrasi, insan hakları ve pazar ekonomisinin yan yana uyum içerisinde yaşayabileceğini" kanıtlayan bir örnekti.

Aynı desteğin, ya da en azından göz yummanın, bu dönemde Rusya'dan da geldiğini görmekteyiz. Örneğin, Şubat 1992'de NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner Moskova'da NATO'nun, ittifakın çıkarlarını Orta Asya'da koruma ve köktendinciliğe karşı koyma konusunda Türkiye'ye güvendiğini ilan ettiğinde Ruslardan herhangi bir tepki gelmemesi önemli bir işaretti. Benzer şekilde, ABD Dışişleri Bakanı Jaines Baker'ın yine Şubat 1992'de bölgeyi ziyaretinden önce ABD'nin Orta Asya cumhuriyetlerinin stratejik yönelimleri için örnek olarak İran gibi komşularına değil, Avrupa ve laik Türkiye'ye bakacaklarını "umduklarını" ifade etmesine de Moskova'dan tepki gelmedi (Winrow, s. 13).

Bölge ülkeleri de bu dönemde Türkiye'nin daha aktif bir rol oynamasını istiyorlardı. 16-19 Aralık 1991'de Ankara'yı ziyaret eden Özbekistan Cumhurbaşkanı Islam Kerimov ve 22-26 Aralıkta gelen Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev Türkiye'den bekledikleri desteği açıkça ilan etmişlerdi. Kerimov, Özbekistan ve bağımsızlıklarını yeni kazanan diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin Ankara'dan öğrenecekleri çok şey olduğunu söyleyerek, "ağabey" olarak gördükleri Türkiye'den acilen ekonomik, siyasi ve kültürel desteğe ihtiyaç duyduklarını ifade etmişti (*Cumhuriyet*, 20 Aralık 1991). Ardından Ankara'ya gelen Akayev de Türkiye'yi Türkî cumhuriyetlerin yolunu aydınlatan "sabah yıldızı"na benzetmişti (*Turkish Daily News*, 24 Aralık 1991).

2001'den dönüp geriye baktığımızda 70 yıllık Sovyet tecrübesinden sonra Orta Asya-Kafkas cumhuriyetlerinin yeni bir "ağabey" istemediklerini ve Türkiye'nin "ağabeylik rolü"ne soyunarak bu cumhuriyetleri ürkütmüş olduğunu söylemek kolaydır. Fakat unutulmaması gereken, 1991'de bu devletlerin bağımsızlıklarının desteklenmesi ve dünyada tanınmalarının sağlanması konusunda Türkiye'nin desteğine şiddetle ihtiyaç duyduklarıdır. Bu çerçevede, Orta Asyalı liderlerin de belli ölçüde uzun zamandır unutulmuş "Türklük" hissinden en azından bu ilk dönemde etkilendikleri ve bunu da Türkiye'ye yansıttıkları söylenebilir. Bu, Türkiye'nin bu dönemde "ağabey" rolü oynamaya büyük bir arzuyla soyunduğu gerçeğini değiştirmez. Ama unutulmaması gereken, Türkiye'nin bu rolü oynaması için Batılı devletler, bölge ülkeleri ve hatta Rusya tarafından cesaretlendirilmiş olduğudur. Öte yandan, tüm bu cesaretlendirmelerle, bölge hakkında neredeyse hiç bilgiye sahip olmayan Türk yöneticilerin bu rolü oynama ve bölgenin sosyo-politik ve ekonomik dönüşümünü etkileme konusunda Türkiye'nin kapasitesini abarttıkları da gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç olarak, Batı'nın politik desteği ve artan özgüveni ile birlikte Türkiye 1991'in sonunda kendini Kafkasya ve Orta Asya'daki yeni devletlerin doğuşunun

sunduğu iktisadi ve siyasi fırsatları değerlendirmeye hazır hissediyordu. Bu potansiyeli yerinde görüp değerlendirmek ve gerekli adımları atabilmek amacıyla, Orta Asyalı liderlerin ardı ardına yaptıkları Ankara ziyaretlerinden sonra, Başbakan Demirel 27 Nisan-3 Mayıs 1992'de bölgeyi dolaştı ve daha sonra Türkiye'nin kapasitesini çok zorlayacak 1.1 milyar dolarlık ithalat kredisi ve dış yardım sözü verdi. Çeşitli kültürel ve ekonomik işbirliği protokollerinin de imzalandığı gezide Demirel, ayrıca, Orta Asya cumhuriyetlerinin Ruble bölgesinden çıkmalarının kendileri için daha hayırlı olacağını söyleyerek o zamana kadar görülmemiş bir açıklıkla Rusya'nın bölgedeki çıkarlarına meydan okudu. Türkiye'nin ayrıca Orta Asya devletlerine askerî eğitim sağlaması ve Orta Asya gaz ve petrolünün boru hatlarıyla Türkiye üzerinden taşınmasının gündeme getirilmesinin yanı sıra bu devletler Türk, yani Latin, alfabesine geçmeleri konusunda cesaretlendirildiler.

Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkileri aracı olmadan geliştirebilmesi için doğrudan ulaştırma ve haberleşme bağlantılarının sağlanmasının ve televizyon yayını yapılmasının önemi anlaşıldığından, PTT tarafından hibe olarak bölgede Rusya üzerinden geçmek zorunda olmayan 2500 hatlık etkin bir telefon ve iletişim ağı ile uydu yer istasyonları kurularak, uydu aracılığıyla bu ülkelerin Türkiye'ye ve dünyaya bağlanmaları sağlandı. Bölge başkentleriyle İstanbul ve Ankara arasında Mayıs 1992'den itibaren direkt uçak seferleri başlatıldı.

Ayrıca pek çok yerde Türk Kültür Merkezleri ve Türk okulları açılarak kültürel bağlantının güçlendirilmesine çalışıldı. Türkiye'nin, öğretmen gönderdiği ve gerekli eğitim araç ve gereçleriyle donattığı bu okullarla, burs programının yanı sıra, kalifiye işgücü ve yabancı lisan bilen personel ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmiyordu. 2000'e gelindiğinde bölgede, Türk devleti veya Türk vatandaşlarınca kurulup işletilen onlarca okul ve dil kursunun yanı sıra, Türk sermayesiyle kurulmuş 10 üniversite ve 2 fakülte vardı (bkz. **Orta Asya'da MEB Tarafından Açılan Öğretim Kurumları** ile **Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Özel Öğretim Kurumları** kutuları, s. 384 ve 385).

Orta Asya'da MEB Tarafından Açılan Öğretim Kurumları (1999)

Ülke adı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Kurs merkezi	Kursiyer sayısı	Öğretmen
Azerbaycan	1	275	1	170	27
Kazakistan	0	0	1	47	21
Kırgızistan	2	179	1	111	38
Özbekistan	7	1398	1	99	110
Türkmenistan	2	594	2	650	50
Tacikistan	0	0	1	210	4
Genel Toplam	12	2431	7	1287	250

Kaynak: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (M.Aydın)

Öte yandan, her devletin ekonomik gelişimini sağlayabilmek için iyi eğitim görmüş uzmanlara ihtiyaç duyduğundan hareketle, Türkiye 1991'den itibaren bölgeden gelen öğrenciler için geniş bir burs programı ("büyük öğrenci projesi") başlattı. İlk etapta her ülkeye Türkiye'ye 1400'ü yüksek öğretimde olmak üzere 2000

Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Özel Öğretim Kurumları

Özel sektör tarafından açılacak okullar için önce MEB'den, ardından da okul açılmak istenen ülkenin hükümetinden izin alınması gerekiyor. Genellikle okulların binaları okul açılacak ülke tarafından tahsis edilirken, öğretmenlerin önemli bir kısmı Türkiye'den gönderiliyor. Bölgede vakıf, şirket, dernek ve şahıslar tarafından açılan özel öğretim kurumlarının sayısı 2000 sonu itibariyle 120'ye ulaşmıştı. Bu okullarda öğretim İngilizce, Türkçe ve o ülkenin resmî dilleriyle yapılıyor. MEB dışında bölgede eğitim kurumu açan kuruluşlar şunlardır: 1) Türkiye Diyanet Vakfı, 2) Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 3) Fethullah Gülen Cemaati üyelerince kurulan: Çağ Öğretim İşletmeleri A.Ş. (Azerbaycan), Feza A.Ş. (Nahçıvan), Feza Gazetecilik A.Ş. (Kazakistan), Şelale A.Ş. (Kazakistan), Eflak A.Ş. (Kazakistan), Kazak-Türk Liseleri Genel Müdürlüğü (Kazakistan), Sebat A.Ş. (Kırgızistan), Silm A.Ş. (Özbekistan), Başkent Eğitim A.Ş. (Türkmenistan) ve Çağlar Eğitim Mal. Ltd. Şti. (Gürcistan).

(1999 İtibariyle)

	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Türk öğretmen sayısı	Diğer öğretmen sayısı	Mezun öğrenci sayısı
Azerbaycan	16	3133	264	199	413
Kazakistan	33	4733	412	185	821
Kırgızistan	13	1872	146	99	401
Özbekistan	18	3535	201	147	613
Türkmenistan	22	3665	275	146	596
Tacikistan	7	952	70	42	–
Gürcistan	4	244	–	–	–
Moğolistan	4	309	–	–	–
Genel Toplam	117	17890	1368	818	2844

Kaynak: MEB, 1997, s. 229-247; *Sabah*, 28 Ocak 1997. (M.Aydın)

burslu öğrenci gönderme hakkı tanındı. Aradan geçen süre içinde, çeşitli sorunlar yaşanmışsa da, binlerce Kafkasya ve Orta Asyalı öğrenci Türkiye'ye gelerek eğitim aldılar. Proje kapsamında, Ocak 1999'a kadar tahsis edilen 26368 kontenjandan faydalanarak Türkiye'ye gelen 16692 öğrenciden 2133'ü mezun olarak, 5889'u ise başarısız olma, geri çağrılma gibi farklı nedenlerle ülkelerine döndüler. Bu kapsamda Türkiye'de 2003 yılında 7000 dolayında öğrenci eğitimlerine devam etmektedir (bkz. **Türkiye'de Öğrenim Gören Türkî Öğrenciler** tablosu, s. 386). Türkiye, proje kapsamında 1992-1997 döneminde toplam yaklaşık 55.000.000 dolar harcadı (*MEB*, 1998, s. 93-94'den hesaplandı).

Eğitimde karşılaşılan en önemli sorun, bölgeden gelen öğrencilerin büyük kısmının karşılaştıkları çeşitli sorunlar nedeniyle eğitimlerini yarıda bırakarak ülkelerine dönmeleriydi. Bunun en önemli nedeni olarak da öğrencilere verilen burs miktarının Türkiye'de yaşamalarına yetmemesi gösterildi (1998'de Türkiye'de eğitim almakta olan öğrenciler arasında yapılan ankette, öğrencilerin yüzde 36.1 burslarının yeterli olmadığı, yüzde 34.3'ü ise sürekli bir işte çalıştıklarını belirtmişti). Öte yandan, özellikle ilk yıllarda, yetersiz oldukları halde ülkelerinde üst dü-

Türkiye'de Öğrenim Gören Türkî Öğrenciler (Ağustos 1998)

	Gelen öğrenciler	Mezun olan öğrenciler	Geri dönen öğrenciler	Devam eden öğrenciler
Azerbaycan	2.570	556	545	1.469
Kazakistan	2.111	216	859	1.036
Kırgızistan	1.301	100	364	837
Özbekistan	1.976	169	1.444	363
Türkmenistan	3.596	861	1.066	1.669
Toplam	11.554	1.902	4.278	5.374

Kaynak: MEB, 1998, s. 89. (M.Aydın)

zey tanıdıkları olan öğrencilerin seçilerek gönderilmeleri, ayrıca gelenlerin Türkiye'deki eğitim sistemine uyum sağlayamamaları veya dil sorunu yaşamaları da başarısızlık nedenleriydi. Bu çerçevede, Türkiye'nin kendi kuracağı bir sistem çerçevesinde kendi seçeceği başarılı ve ülkelerine döndüklerinde üst düzeylere gelme şansı bulabilecek daha az sayıda öğrenciye daha çok burs verme yolunu seçmemiş olması da ilk yıllardaki bir hata olarak belirdi. Nitekim, çeşitli sorunlar nedeniyle ülkelerine geri dönen öğrenciler umut edildiği gibi Türkiye'nin o ülkelerdeki gönüllü elçileri olmadı; bilakis Türkiye aleyhinde izlenimler yaydılar (1998'de yapılan ankette, öğrencilerin yüzde 58.2'si Türkiye hakkında olumlu düşüncelere sahip olduklarını bildirmişlerdi).

Son yıllarda her bir ülkeye tanınan kontenjan sayısının azaltılması olumlu bir gelişme oldu. Fakat, bu sefer de Türkiye'de uzun yıllar kalan ve buradaki sisteme alışan öğrencilerin eğitimleri bitince ülkelerine dönmektense Türkiye'de kalmaya çalışmaları, dönenlerinse kendi ülkelerinde "fazla Türkleşmiş" bulunarak dışlanmaları ve özellikle devlet kadrolarında görevlendirilmemeleri önemli sorunlar olarak belirdi. Ayrıca, Özbekistan Türkiye'de bulunan rejim muhaliflerinin Özbek öğrencileri etkilemesinden çekindiği için 1994'den itibaren Türkiye'ye gönderdiği öğrenci sayısını giderek azalttı ve 1998'den beri de hiç göndermedi. Bu nedenle bu ülkeye tanınan öğrenci kontenjanı 1997'den itibaren diğer ülkelere tahsis edilmeye başlandı. Yine bu tarihten itibaren, Özbekistan Türkiye'den öğrenci kabul etmemektedir.

Bu arada, Kültür Bakanlığı da diğer ülkelerdeki benzer bakanlıklarla Temmuz 1993'te bir Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY) projesi geliştirdi. Milli Eğitim Bakanlığı ise Kasım 1992'de Türkî cumhuriyetlerde okutulacak ortak tarih ve ortak edebiyat ders kitapları hazırlanması çalışmaları başlattı. Kitapları yazacak komisyonların oluşturulmasından sonra Mart 1995'de yazım çalışmalarına başlanılan kitapların yazımı ve ilgili ülke dil ve lehçelerine çeviri işlemleri tamamlanmış olmasına rağmen henüz kullanıma sokulamadı. 27 Nisan 1992'den itibaren TRT Avrasya Televizyonu (sonraki adı: TRT-Türk) uydu aracılığıyla bölgeye yayına başladı. Öte yandan, laik bir devlet olmasına rağmen Türkiye bölge ülkeleriyle din alanında da işbirliği adımları attı. Bölgeye dinî materyal gönderildi ve dinî eğitim verme önerisi yapıldı. Yurtiçi ve dışında açılan yardım kampanyaları sonucunda

Kafkasya ve Orta Asya'da Askerî İşbirliği

Soğuk Savaş sonrasında Orta Asya-Kafkasya cumhuriyetlerinden çok sayıda diplomat, polis ve güvenlik personeli Türkiye'de eğitim gördü. Ermenistan hariç, tüm bölge devletleriyle Türkiye'ye öğrenci göndermelerini sağlayan *Askerî İşbirliği Anlaşmaları* yapıldı.

İzlenen prosedür gereği, siyasi alanda *Dostluk ve İşbirliği Anlaşmaları* imzalanan devletlerle (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) daha sonra *Askerî Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşmaları* (Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan) imzalandı. Bu çerçeve anlaşmaların ardından Genel Kurmay Başkanlığınca *Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmaları* (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Gürcistan ve Türkmenistan) ve Milli Savunma Bakanlığınca da *Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmaları* (Kazakistan) imzalandı.

Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmaları birlik, karargah ve kurumlara askerî ziyaretleri, personel değişimi, tatbikatlara gözlemci gönderilmesi ile askerî okullarda eğitilmek üzere öğrenci gönderilmesini içeriyordu. 2000 sonuna kadar *Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmaları* çerçevesinde Türkiye'de 2000 subay ve astsubayın eğitimi tamamlandı. 2000 itibariyle, bu çerçevede Türkiye'de ücretsiz eğitilmekte olan ve masrafları Türkiye tarafından karşılanan Azerbaycan'dan 520, Türkmenistan'dan 265, Kazakistan'dan 95 ve Kırgızistan'dan 45 personel vardı.

Ayrıca, 1993'den itibaren Azerbaycan ve Nahçıvan'a gönderilen askerî eğitim personeli vasıtasıyla 2000'e kadar 853 subay eğitildi. 1996'da Azerbaycan'da 5 kişilik bir Danışma ve Koordinasyon Kurulu oluşturuldu ve bu kurulun danışmanlığında Azerbaycan'da Kara ve Hava Harp Okulları kuruldu. 2001 itibariyle, Türkiye bu ülkenin silahlı kuvvetlerinin tugay bazında NATO standartlarına çıkartılmasını üstlendi.

Benzer şekilde, Gürcistan'da da bir Danışma Koordinasyon Kurulu, 13 Ekim 1999'da da ABD ve Gürcistan'la ortak çalışacak bir Kafkas Çalışma Grubu oluşturuldu. Ocak 2001'de Türkiye tarafından onarımı yapılan Marnauli havaalanı Türk uçaklarının kullanımına açıldı. Aynı yıl başkent Tiflis yakınlarındaki Vaziyani askerî üssünün onarımına başlandı.

Öte yandan, Orta Asya cumhuriyetlerinin subay kadrolarının geleneksel olarak Rus ağırlıklı olması ve halen bunların büyük kısmının Moskova'da eğitim alıyor bulunmaları bu alanda Rusya'nın yerini almaya çalışmanın hassas bir konu olduğunu gösteriyordu. Bu çerçevede, Ağustos 1994'de Türk Savunma Bakanı bir anlaşma imzalamak üzere Kazakistan'ı ziyaret ettiğinde, ev sahibi bakan her fırsatta bu anlaşmanın sadece silah üretimi konusunda işbirliğini öngören bir ön anlaşma olduğunu ve Kazakistan'ın daha önce diğer devletlerle (yani Rusya'yla) imzaladığı askerî işbirliği anlaşmalarını etkilemeyeceğini vurguladı.

İç karmaşa nedeniyle Tacikistan ve siyasi nedenlerle Ermenistan'la ise hiçbir askerî işbirliği yoktur. İşbirliği yapılan ülkelerle ise bu ülkelerde devlet geleneğinin olmayışı, yeterli alt yapının bulunmaması, nitelikli eleman eksikliği ve anlayış ve doktrin farklılıkları temel sorunlardır.

(M. Aydın)

toplanan bağışlarla Diyanet İşleri Başkanlığınca tüm Türkî cumhuriyetlerde Türk-İslam mimarisi tarzında birer cami ve kültür merkezi inşa edildi. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfıyla işbirliği halinde bu ülkelerde onlarca cami inşası ya da onarımının yanı sıra, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da birer İlahiyat Fakültesi açıldı. Bu çabalarda devletin çeşitli bakanlıkları ve kurumlarının Dışişleri Bakanlığından ayrı ve bazen de farklı politikalar izledikleri görüldü.

Kısaca, Türkiye 1992 ortalarında siyasî, iktisadi, kültürel, askerî ve mali alanlarda bölgede etkili olabilmek ve liderliğe oynayabilmek amacıyla ciddi adımlar attı

(bkz. **Kafkasya ve Orta Asya'da Askerî İşbirliği** kutusu, s. 387). Fakat, büyük fırsatlar yanı sıra, bölgenin Türkiye'ye orta ve uzun vadede ciddi tehlikeler ve handikaplar sunduğu da açık, ancak gözardı edilen bir gerçekti (bkz. s. 406-426).

İlk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, İlk Hayal Kırıklığı, 1992

Dış politika konularında genellikle dikkatli olan Demirel'in, birkaç ay önce *The Economist*'te çıkan bir yazıdan etkilenerek, Şubat 1992'de SSCB'nin çökmesiyle "Adriyatik'ten Çin Seddine" uzanan dev bir Türk dünyasının kurulmakta olduğunu ilan etmesi, Sırp lider Radovan Karaziç'ten Rus yetkililere kadar geniş bir yelpazede, Türkiye'nin yeniden imparatorluk kurma peşinde olduğu yolunda suçlamalara neden oldu. Demirel 27 Nisan-3 Mayıs 1992'deki Türkî cumhuriyetler gezisinde bir başka sürpriz yaparak, Türkiye'de uzun yıllardır "Türkçülük" söylemini siyasi programının temeline oturtmuş olan ve bu dönemde de Türkiye'nin liderliğinde Türkî cumhuriyetlerle beraber bir "Türk Birliği" kurulması önerisini sık sık gündeme getiren Alpaslan Türkeş'i de heyetine dahil etti. Nitekim, tüm gezi boyunca Demirel bir taraftan Türkiye'nin Turancı amaçları olmadığı yolunda garantiler verirken, diğer taraftan her gittiği yerde bir bağımsız Türkî devletler birliği kurulması teklifini seslendirdi. Aynı gezide, Türkeş bölge cumhuriyetleri cumhurbaşkanları, başbakanları ve dışişleri bakanlarını yıl içinde bir araya getirecek dönüşümlü başkanlı bir Türkî Cumhuriyetler Yüksek Konseyi kurulmasını önerdi. Bu gezi sırasında, ayrıca, Türkî cumhuriyetler arasında ortak konular ile bölgesel ve uluslararası sorunların ele alınacağı devlet ve hükümet başkanları düzeyinde ortak danışma toplantıları düzenlenmesi kararlaştırıldı. Fakat, Ekim 1992'deki ilk liderler zirvesinin başarısızlığı bu söylemlerin resmî düzeyde sonu olacaktır.

Zirveden önceki son üst düzey ziyareti 16-18 Temmuz 1992'de bu kez yanına Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumière'i de alarak Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ı yeniden dolaşan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin gerçekleştirdi. Bu dönemde Türkiye Avrupa Konseyinin başkanlığını yürütüyordu ve gezinin amacı bu ülkelerin Konseye üye olabilirliklerinin tartılmasıydı. Öte yandan, Çetin Konsey'in genel sekreterini de yanında götürerek Türkiye'nin Avrupa'yla bağlantılarını bir kere daha vurgulamaya ve Orta Asya devletlerinin Avrupa'yla ilişkilerini Türkiye üzerinden sağlayabileceklerini göstermeye çalıştı. Fakat, bu gösteri de Ekim zirvesinin başarısız olmasını engelleyemedi.

30-31 Ekim 1992'de Ankara'da toplanan Zirveye Türkiye, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan devlet başkanları katıldı. Tacikler farklı etnik kökenden geldikleri halde, toplantıya Tacikistan devlet başkanı da davet edilmiş, fakat ülkesinde devam eden iç savaş nedeniyle katılamamıştı. Zirvenin başlaması ile Türk yetkililerin toplantıdan önce birbirleriyle ve diğer ülke liderleriyle yeterince danışmada bulunmadıkları ortaya çıktı. Türk yetkililerin niyeti Zirvenin sonunda bir Siyasi Bildirge, bir İktisadi Bildirge ve bir de Basın Bildirisi imzalanmasıydı. Fakat daha açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Özal'ın 21. Yüzyıl'ın Türklerin çağı olduğunu ilan etmesi ve bir Türk Ortak Pazarı ile Türk Kalkınma ve Yatırım Bankasının kurulması gerektiği yolundaki önerileri Azerbaycan

Cumhurbaşkanı Elçibey hariç, diğer liderleri ürkütmeye yetti. Özal ayrıca Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan Türkiye'ye gelecek petrol ve doğal gaz boru hatları konusunda garantiler elde edebilmek için bastırdı. Bunun bölgedeki ekonomik ve siyasi etkisini sürdürmek için tüm boru hatlarının kendi topraklarından geçmesini isteyen Rusya'nın tepkisini çekmesi kaçınılmazdı.

Sonuçta, ilk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi tek bir belgenin imzalanmasıyla sona erdi. Zirvenin sonunda yayınlanan Ankara Bildirgesi, cumhuriyetler arasında kültür, eğitim, dil, güvenlik, ekonomi ve hukuk alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi ihtiyacından muğlak ve genel ifadelerle söz etmenin ötesine geçememişti.

Öte yandan, Zirve sırasında Türkmenistan ile Türkiye arasında Türkmenistan'dan Türkiye'ye uzanacak bir doğal gaz boru hattı yapımı (hattın güzergahı belirtilmiyordu) ve Türkiye'nin Aşkabat havaalanının yeni terminalini inşa etmesini içeren bir protokol imzalandı. Bunun ötesinde Ankara Bildirgesinde ne Türk Ortak Pazarı ne de Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası kurulmasından bahis vardı. Yeni petrol boru hatları konusunda da Orta Asya devletlerinin açık desteğini almak mümkün olmamıştı.

Bundan da kötüsü, Kerimov Türk dünyasının faaliyetlerini eşgüdümleyecek ulus-üstü bir mekanizmanın oluşturulmasına karşı olduğunu ilan ederken, ülkesindeki (Kazakistan) önemli Rus nüfusunun farkında olan Nazarbayev de dinsel ya da etnik temele dayanacak herhangi bir yapının oluşturulmasına atıfta bulunan her tür bildiriyi veto edeceğini açıkça gösterdi. Ayrıca Nazarbayev'in KKTC'nin bağımsız bir devlet olarak tanındığını ima eden bir açıklama imzalamayı reddetmesi nedeniyle toplantıdan sonra basın açıklaması dahi yayınlanamadı. Bu konuda, Nazarbayev'in, ülkesindeki Rus azınlıkla Kıbrıs'taki Türklerin durumu arasında paralellikler kurulabileceğinden endişelendiği anlaşılıyordu.

Katılımcılar arasındaki yaklaşım farklılığının bir diğer göstergesi Türkiye ve Azerbaycan'ın baskılarına rağmen Rusya'yı gücendirmekten çekinen Orta Asyalı liderlerin Ankara Bildirgesinde Karabağ çatışması konusunda hiçbir göndermeye

Taşkent Antlaşması

SSCB'nin dağılması ve BDT'nin kurulmasından sonra üye devletler arasında genel bir savunma ortaklığı kuramayacağını gören Rusya, özellikle Ukrayna'nın başını çektiği bir grup eski Sovyet cumhuriyetinin kendi savunma bakanlıklarını kurarak topraklarında kalan Sovyet güçlerini sahiplenmeye başlamaları üzerine, bir taraftan "yakın çevre" doktrinini geliştirirken, diğer taraftan BDT üyelerine ikili anlaşmalarla Rusya'ya üsler vermeleri ve ordularının Rusya Federasyonu tarafından eğitilmesini kabul etmeleri konusunda baskı uygulamaya başladı. Bu baskılar sonucunda, 7 Mayısta kendi Savunma Bakanlığı ve bağımsız silahlı kuvvetlerini kurmaya karar veren Rusya'yla teke tek kalmak istemeyen üye devletlerin girişimiyle 15 Mayıs 1992'de Taşkent'te Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında Ortak Güvenlik Antlaşması imzalandı. Devletlerden birine karşı yapılacak saldırıya, kolektif cevap verilmesini öngören, fakat zaman içerisinde bağlayıcı bir ittifak olmaktan çok siyasi bir sembole dönüşen antlaşmaya imza sırasında 11 BDT üyesinden sadece 6'sının katılmış olması BDT içinde Rusya'ya karşı olan direnci açıkça gösteriyordu.

(M. Aydın)

izin vermemiş olmalarıydı. Öte yandan, daha zirveden önce Türkmenistan dışındaki Orta Asya devletleri Rusya ve Ermenistan'la Mayıs 1992'de Taşkent Ortaklaşa Güvenlik Antlaşmasını imzalamakta sakınca görmemişlerdi (bkz. Taşkent Antlaşması kutusu, s. 389). Zaten, Ankara Bildirgesinden 4 gün sonra Rus Başbakanı Andrei Kozirev'le buluşan Kazak, Kırgız ve Özbek liderler Rusya'nın Tacikistan'a askerî müdahalede bulunmasını istediler. Anlaşıldığı kadarıyla Orta Asya'da tüm yollar Moskova'ya çıkıyordu.

Zirvenin Türkiye için hayal kırıklığıyla sonuçlanmasının en önemli nedeni Türk liderlerin yanlış hesaplarıydı. Karar vericiler özellikle Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarından bu yana meydana gelen değişimleri gözden kaçırmışlardı. Bir kere Rusya, eski Sovyet sınırları içinde kalmış olan Rus diasporasının kaderiyle 1992'nin ortalarından itibaren daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Özellikle nüfusunun bu dönemde yüzde 41'ini Rusların oluşturduğu Kazakistan ve yüzde 26'sını oluşturduğu Kırgızistan açısından bu ilgi yeterince endişe uyandırıcıydı. Buna ilaveten Tacikistan'da başlayan iç savaş nedeniyle radikal İslam'dan duyulan endişe bu ülkeleri Rus güvenlik şemsiyesi altında kalmaya zorluyordu. Ayrıca Başbakan Demirel'in Orta Asya gezisi sırasında tavsiye ettiğinin aksine Ruble bölgesinde kalarak en azından Rusya'nın dolaylı ekonomik desteğinden faydalanmak arzusundaydılar.

Son olarak, Ekim 1992'ye gelindiğinde Orta Asya cumhuriyetleri dünyadaki konumları konusunda kendilerinden artık daha emindiler. Hernekadar Türkiye ilk başta yeni cumhuriyetlere uluslararası örgütlere başvurmalarında ve özellikle İslam Konferansı ve ECO'ya kabul edilmelerinde destek olmuşsa da, gelinen noktada artık Türkiye'nin desteğine ihtiyaçları kalmamıştı. Aynı zamanda Türkiye'nin sahip olduğu sınırlı ekonomik kaynakları farkeden yeni cumhuriyetler ekonomik ve siyasi destek için başka yerlere başvurmaya hazırdılar. Örneğin, Nazarbayev Ankara Zirvesini takiben iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla İran'a gitti.

Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkilerden beklenen büyük umutlar, ilk liderler zirvesinde yaşanan başarısızlığın ardından mecburen gözden geçirildi. Türkiye'de yöneticiler Orta Asya liderlerinin Türkiye ile ilişkilerini geliştirme arzularına rağmen Rusya ile ilişkilerini bozmayı istemediklerini ve kendilerine destek sağlayabilecek diğer devletlerle de ilişkilerini geliştirmeyi arzuladıklarını ancak bu zirveden sonra anladılar.

C) Hayal Kırıklıkları ve Gerçeklerle Yüzleşme (1993-95)

Gerekli hazırlıklar yapılmadan alelacele toplanan Türk Devletleri Liderler Zirvesinin başarısızlığının ardından Türkiye bölgeye olan ilgisini kaybetmedi. Aksine, zirveyi Türkiye ile bu yeni cumhuriyetler arasında çeşitli düzeylerde gerçekleştirilen onlarca ziyaret takip etti. Bu ziyaretlerin doruk noktaları 1993'te Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden kısa bir süre önce tüm bölgeyi dolaşması ve Ekim 1994'te bu sefer yeni cumhurbaşkanı Demirel'in Türkmenistan'ın bağımsızlığının üçüncü yılı kutlamalarına katılmak için bu ülkeye gitmesi oldu. Demirel'in gezisi sırasında, 2003 itibariyle henüz bir ilerleme kaydedilememiş olan, Türkmen gazını İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak boru hattının temeli de atıldı.

Öte yandan, 21-23 Mart 1993'de Antalya'da toplanan Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Birinci Kurultayının Türkî halklar arasındaki dayanışmayı sağlayacağı umulmuştu. Rusya Federasyonundan pek çok Türkî grubun temsilcilerinin de katıldığı Kurultay'a Türkiye'nin verdiği önem hem Cumhurbaşkanı Özal, hem de Başbakan Demirel'in katılmasından belliydi. Fakat, toplantının genelini dönemin MHP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş'in yönlendirdiği de açıkça görülüyordu.

Kapanış bildirgesinde bilim, teknoloji, dil, eğitim ve kültür alanlarında işbirliğini geliştirmek için yıllık toplantılar yapılması çağrısının yanı sıra Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Arası Parlamenterler Çalışma Grubu ve Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi kurulması talebi dile getirildi. Ayrıca, her Türkî cumhuriyetin ya da topluluğun içinden kendi alfabesini seçebileceği, daha önce 8-10 Martta Ankara'da TİKA'nın girişimiyle toplanan Alfabe-İmla Konferansında belirlenen 34 harfli bir çerçeve alfabe (Latin harfleriyle) Türkî halkların ortak alfabesi olarak kabul edildi (bkz. **Ortak Türk Alfabesi** kutusu, s. 391). Yarı-resmî Kurultay'ın sloganı Türkçü ideolog İsmail Gaspıralı'nın (Gasprinski) "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ifadesiydi.

Görüldüğü kadarıyla Türkiye'de bazı çevreler pek de hükümetin tepkisini çekmeden bir Türk Birliği ya da *Commonwealth*'i kurmaya çalışıyorlardı. Türkî cumhuriyetler ise bu kurultaylara genel olarak delege göndermelerine rağmen, bunların kendi ülkelerinde yapılmasına sıcak bakmadılar. Rusya'nın bu kurultaylara ve benzeri organizasyonlara karşı tavrından kaynaklanan endişeler bu cumhuriyetleri Türkiye'ye karşı bu tür ilişkilerinde mesafeli olmaya itiyordu. Bu nedenle, aslında

Ortak Türk Alfabesi

8-10 Mart 1993'de Ankara'da TC Dışişleri Bakanlığı ve TİKA'nın davetiyle toplanan Alfabe-İmla Konferansı prensip olarak Türkî cumhuriyetlerin tek bir alfabede birleşmeleri gerektiği ve bu alfabenin *"hem Türk dilinin yapısına uygunluğu hem de modern dünyayı daha yakından ve kolay olarak takip edip yararlanmak ve modern dünyada hak edilen yeri almak için Latin esasında"* oluşturulmasını kararlaştırdı. 10 Mart 1993'de Ankara'da 6 Türkî cumhuriyetten gelen temsilciler tarafından *"Türkiye Türkçesiyle 6 (altı) nüsha olarak"* imzalanan bildiriyle dünyaya duyurulan çerçeve alfabe şu şekilde oluşturulmuştu:

Harf	Ses	Harf	Ses	Harf	Ses	Harf	Ses
Aa	—	Ğğ	(ğa)	Ññ	(ng)	Üü	—
Əə	—	Hh	(he-ha)	Oo	—	Vv	(ve)
Bb	(be)	Iı	—	Öö	—	Ww	(we)
Cc	(ce)	İi	—	Pp	(pe)	Xx	(kh)
Çç	(çe)	Jj	(je)	Rr	(re)	Yy	(ye)
Dd	(de)	Kk	(ke)	Ss	(se)	Zz	(ze)
Ee	—	Qq	(ka)	Şş	(şe)		
Ff	(fe)	Ll	(le)	Tt	(te)		
Gg	(ge)	Mm	(me)	Uu	—		

(M. Aydın)

"her yıl başka bir Türk devletinde" tekrarlanması planlanan kurultaylar her seferinde Türkiye'de yapıldı.

Bu arada, Kafkasya-Orta Asya cumhuriyetlerinden Türkiye'ye yönelik ziyaretler de yüksek düzeyde devam etti. Fakat tüm liderleri bir araya getirecek İkinci Türk Devletleri Liderler Zirvesi planlandığı gibi Bakü'de 1993'te değil, ancak Ekim 1994'te İstanbul'da toplandı. Bu arada, Çetin'in ilk ziyaretinden sonra, ülkede devam eden iç savaş nedeniyle Tacikistan resmî programların dışında bırakılmıştı. Yine de, Tacikistan cumhurbaşkanı yardımcısı Temmuz 1993'te Ankara'da kabul gördü ve iki ülke arasında bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandı.

Bu etkileyici ziyaretlere rağmen 2000'lerden geriye dönüp baktığımızda Türkiye'nin SSCB sonrası Orta Asya politikasını yürütürken dikkatli hesap ve planlama yapmamak ve aceleci davranmaktan kaynaklanan hatalar yaptığını söylemek

"Büyük Oyun" ve İkinci Büyük Oyun'un Ayırt Edici Özellikleri

1800'lerde İngiliz ve Rus imparatorlukları yaklaşık bir yüzyıl Kafkasya ve Orta Asyanın kontrolü için para, casuslar, silah ve askerlerle savaştılar. Mücadele sadece daha çok para, toprak ve zenginlik için değildi. Farklı inançlar, güç, rekabet ve nüfuz bu mücadelenin önemli parçalarıydı. İngiliz Rudyard Kipling bu çekişmeyi "Büyük Oyun" adı altında ölümsüzleştirmişti. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasından sonra yine büyük "idealler" ve hedefler içeren benzer bir "Büyük Oyun" dan bahsedilmeye başlandı. 19. Yüzyılda Rusya'nın Hazar'daki güçlü rakibi Britanya idi. Yüz elli yıl sonra gelinen noktadaki soru yine Rusya'nın zayıflamasından doğan boşluğu bölgede kimin dolduracağı oldu.

Orijinal "Büyük Oyun"da taraflar bölgeyi rakiplerine kapatmak istiyorlardı. İkincisinde de açıkça söylenmese bile aynı hedef çok belirgindi. Yeni "Büyük Oyun"da rekabet ilk başta ticari çıkarlarca başlatıldı, fakat giderek daha fazla oranda siyasi çıkarları içerdi. Eski oyunun ideolojik çatışması da değişim geçirerek yerini korudu: İslamcı köktendincilik ve Sovyet tarzı baskıcı rejimlere karşı Batı tarzı liberal demokrasi. 19. Yüzyılda taraflar "beyaz adamın yükü"nü üstlenerek bölgeye "medeniyet getirme" arzusundaydılar. İkincisinde, özellikle ABD için, bölge "özgürlük ve demokrasiyi yaymak için tarihî bir fırsat" olarak görüldü. Dolayısıyla, yeni büyük oyunun, tıpkı ilki gibi üç çekici yanı vardı: kâr, güç ve "idealler".

Fakat, ikinci "Büyük Oyun" bazı önemli farklılıklara da sahipti. Bir kere, sadece iki oyuncunun yer aldığı orijinalinin aksine, ikinci büyük oyunda geleceği öngörmeyi zorlaştıracak şekilde oyuncu sayısı arttı. Bu sefer ilk başta Türkiye, İran ve Rusya Federasyonu temel oyuncular olarak ortaya çıkarken; ABD, Pakistan, Hindistan, Çin, Japonya, İsrail, AB ve Suudi Arabistan potansiyel oyuncular olarak belirdi. 1995'ten itibaren RF ve ABD esas oyuncular, Türkiye, Çin ve AB de yardımcı oyuncular olarak kesinleşti. 11 Eylül'den sonra ABD bir adım öne çıkacaktır.

Öte yandan, bu sefer sadece hükümetler değil, ulusal ve çokuluslu şirketler de oyunun çok önemli aktörleri arasında yer aldı. Özellikle ABD açısından şirketler ve ekonomik çıkarlar hükümetten önce oyuna katıldılar. Bugün, eğer hâlâ aynı terminoloji kullanılabilirse; "Büyük Oyun" siyasi nüfuz ve stratejik avantajlar için olduğu kadar, ekonomik kârlılık, daha fazla iş, boru hatları ve yeni pazarlar için oynanıyor. Ayrıca, 19. Yüzyılın aksine, ulusal liderler ikinci büyük oyunda dış müdahalelere karşı çıkmadılar, hatta özellikle yabancı yatırımcı ve yönlendiricileri bölgeye davet ettiler. Bu çerçevede, ilkinin aksine, ikinci "Büyük Oyun", bölge ülkeleri açısından daha fazla yatırım, yeni iş olanakları ve dış yardımla desteklenen ekonomik gelişim ve siyasi istikrara işaret ediyor.

(M. Aydın)

mümkündür. Örneğin, bölgeye ilk ziyaretinde Dışişleri Bakanı Çetin her gittiği yerde ev sahiplerine Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetlerini uluslararası alanda temsil etmeye hazır olduğunu bildirdi. Sadece Özbekistan tarafından kabul edilen teklif kendi bağımsızlık ve egemenliklerini ortaya koyma konusunda hassas davranan diğer Orta Asya liderlerini kırmıştı. Yine bu gezi sırasında Çetin'in Latin alfabesiyle kitaplar gönderme önerisi de tüm liderlerce henüz Kiril alfabesini değiştirmeye resmî olarak karar vermedikleri gerekçesiyle reddedildi.

Bu arada, bölgede SSCB'nin yıkılmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmaya talip olan tek ülkenin Türkiye olmadığı da anlaşılmıştı. Aksine, hızla değişen Kafkasya-Orta Asya siyasi coğrafyasını etkilemeye çalışan çeşitli devletler arasındaki mücadele yüzyılın başında bölgede emperyalist güçler arasında oynanan "Büyük Oyun"u aratmayacak bir çeşitlilik ve karmaşıklık içeriyordu (bkz. "Büyük Oyun" ve İkinci Büyük Oyun'un Ayırt Edici Özellikleri kutusu, s. 392). Anahtar ülke olmaya çalışanlar arasında Rusya Federasyonu, Türkiye, İran, Suudi Arabistan, ABD, Pakistan, Çin, Japonya, Güney Kore ve İsrail'in yanı sıra AB hemen göze çarpıyor ve bunlardan en azından dördü (Türkiye, İran, Çin, Güney Kore) "model" olarak öne çıkıyorlardı. Elbette bu devletlerin her biri kendi önceliklerine sahiptiler ve rekabetin iktisadi, siyasi, ideolojik ve dinsel yönleri vardı; bu nedenle, çok çeşitli çatışma riskleri mevcuttu. Türkiye açısından ise İran ve/veya Rusya ile bir askerî çatışma kaçınılması gereken bir olasılık olarak ortaya çıkmıştı.

"Türk(iye) Modeli" Sorunu

Türkiye'nin bölgeye yönelik çabalarının başarısı, önemli ölçüde, henüz kendilerini tanımlama ve ulus-kurma çabası içerisindeki bölge halklarının kendilerini ve Türkiye'yi uzun dönemde nasıl görecekleriyle yakından ilgiliydi. Ortaya çıkan yapı çerçevesinde bu devletler hâlâ büyük oranda eski komünist parti liderlerince yönetilmekteydiler ve bu kişiler şimdi daha çok milliyetçi temaları işleyerek yerlerini koruyorlardı. SSCB'nin çöküşünü takip eden kargaşa ortamında ülkelerinin kaderlerini ellerine geçiren ve yönetimlerini sağlamlaştırmak isteyen bu liderler komünizmden hızla demokrasiye geçişin ülkelerini parçalayacağından çekiniyorlar ve demokratikleşmeyi içermeyen örneğin Çin veya Güney Kore modeli ekonomik kalkınmayı kendilerine daha yakın buluyorlardı.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkiye'nin sürekli oynamaya çalıştığı önemli bir rol Türkî cumhuriyetlerin takip etmelerini istediği "Türk(iye) Modeli" gelişme ve kalkınmaydı. Benzer şekilde, Türkiye'nin bölgede oynamayı arzuladığı merkezî rol de büyük oranda Türkiye'nin yeni bağımsızlıklarını kazanmış devletler açısından uygun ve kabul edilebilir bir "model" olup olamayacağı sorusuyla yakından ilgiliydi. Fakat, her ne kadar modern ve laik modeli ve arkasındaki Batı desteğiyle Türkiye bu devletler için ilk yıllarda temel alternatifi sunuyor gibi gözükmüşse de, Türkiye bu çabayı o kadar benimsedi ki, Demirel 1992'de bölgeyi dolaşırken işi Özbek, Kırgız ve Kazak liderlere kendi ülkelerinde uygulamak üzere anayasa tasarıları vermeye kadar götürdü. Kendi ülkesinde 70 yıllık deneyden sonra bir türlü sivil bir anayasa yapamamış ve tam demokrasiyi oturtamamış bir ülkeden gelen ve demokratik yönetim tarzını öne çıkartan anayasa tasarılarının bölgede fazla destek bulması herhalde beklenemezdi. Zaten, pratikte Azerbaycan ve Kırgızistan dışında,

Orta Asya devletleri "Türk(iye) Modeli"ne fazla meyletmediler. Zaman zaman vurguladıkları "Türk(iye) Modeli" de Türkiye'de anlaşıldığı şekilde 1990'ların demokratik liberal modeli değil, 1930'ların devletçi otoriter modeliydi.

Türkiye'de bu dönemde sıklıkla gözden kaçırılan önemli bir nokta şuydu: Sunulan modelin kabul edilebilirliği Türkiye'nin uluslararası bağlantıları ve modelin kaynaklandığı ideolojiden çok, bölgenin sosyo-politik ve ekonomik gerçekleriyle bağdaşıp bağdaşmadığına bağlıydı. Bütün devletlere uyma ve bütün sorunları çözme iddiasıyla ortaya konulan tüm modellerin bölgede başarısız olması kaçınılmazdı. Çünkü, birtakım ortak temel özellik ve sorunların varlığına rağmen, bölgedeki her bir devletin kendine göre ayırt edici özellik ve sorunları vardı. Bu nedenle sorunlarını çözmek üzere "hazır" modellerden çok "ısmarlama" modellere ihtiyaçları bulunmaktaydı.

Türk(iye) modelinin çekiciliği daha çok Türkiye'nin Batı bağlantısı ve AB üyeliği iddiasından kaynaklanmaktaydı. Bu çerçevede, Türkiye'nin kendini AB'ye kabul ettiremezken, nasıl olup da Orta Asya devletlerinin Avrupa'yla ilişkilerini geliştirmelerine katkıda bulunacağı sorusu Türkiye modelinin en zayıf yanını oluşturuyordu. Ayrıca, Türkiye'nin tek başına fazla bir ekonomik katkı yapamayacağı, her ne katkısı olacaksa bunun Batı'yla birlikte oluşacağının anlaşılmasından sonra ve özellikle uluslararası petrol şirketlerinin bölgeye gelmesi sonucu Batı'yla direkt temas olanağının ortaya çıkmasıyla, bu devletlerin artık Türkiye'nin aracılığına ihtiyaçları kalmamıştı. Üstelik, henüz kendi içindeki kimlik, etnisite, "birlik-beraberlik", vb. sorunlarını çözememiş Türkiye'nin benzer sorunları yaşayacak bölge ülkeleri için model olabilecek durumu yoktu.

Öte yandan, Türk(iye) modeli çok genel ifadelerle laik, demokratik ve serbest pazarcı olmasının dışında uygulamada muğlak kalması yüzünden ve Türk lider ve işadamlarının neredeyse misyonervari bir tavırla "Türk kardeşlerini aydınlatmak" amacıyla bölgede modeli yaymaya çalışmaları nedeniyle de zor durumda kaldı. Türk lider ve işadamları, uzun dönemli Rus egemenliğinden yeni kurtulmuş halkların model arayışları çerçevesinde onları domine edecek yeni bir "ağabey" istemediklerinin ayrımına varamadılar. Yeni kurdukları ilişkilerinde dominasyon değil işbirliği peşinde olan bölge ülkelerinin bu arzularının Ankara'da tam olarak teşhis edilememesi, bir taraftan bölge halkları arasında düş kırıklığına neden olurken, öte yandan Türkiye'nin sunduğu modelin şansını da giderek azalttı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in 1992'deki ilk liderler zirvesi hakkında 1997'de yaptığı değerlendirme aşağı yukarı tüm diğer Orta Asya cumhuriyetleri için de geçerliydi: "[Başlangıçta] çoğu insan Kazakistan'ın tüm meselelerinin Türkiye tarafından çözüleceğine inandı. Halbuki bu bağımsızlıktan vazgeçmek, komşularla geleneksel bağları koparmak, bir ağabeyin yerine ikinci ağabeyi [koymak] demekti. (...) Türk Devlet Başkanlarının ilk zirvesinde bu mesele Türk meslektaşlarımızın hazırladığı beyannamede açıkça ifade edildi. Tarihi kök birliğimize, dilimiz ve kültürümüzün ortaklığına, geleneklerimizin aynılığına dayanarak Türkiye ile işbirliği yolunu tutacağımız belirtiliyordu. Ben Turgut Özal'ı incitmeye mecbur oldum. Bu açıklamaya imza atmayacağımı söyledim. Sadece ekonomik, siyasi ve insani ilişkilere taraftar olduğumu ifade ettim. Kökümüzün aynı olduğu doğrudur, uzun zamandır birbirimizden ayrı kaldığımız [da] malumdur. Ben daha yeni elde ettiğimiz bağımsızlığımıza, her devletin egemenliğine saygı duyarak medeniyetimizin kopmuş olan bağlarının yeniden yapılmasını teklif ettim. Fakat, başka halklar

ve devletlerle ilişkilerimizi koparmayacağımızı, kimle olursa olsun bir daha eşit olmayan ilişkilere girmeyeceğimi belirttim." (Nazarbayev, 1997, s. 200-201).

Buna ilaveten, Türkiye'nin Türkî cumhuriyetlerle yakın ilişkiler kurma yolundaki yoğun çabaları özellikle rakiplerinin Türkiye'nin bölgesel hegemonya ya da Turancı bir birliğin peşinde olduğu şüphesini dile getirmelerine yol açtı. Hernekadar Türkiye'nin bölgedeki faaliyetlerinin pan-Türkizme yönelmediği ve bu konudaki endişelerin temelsiz olduğu Türk liderlerce sıklıkla vurguladıysa da, bu şüphe Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini etkilemeye devam etti. Yunanistan, İran, Rusya ve Arap ülkeleri Türkiye'nin pan-Türkizm peşinde olduğunu ve Orta Asya'da artan faaliyetlerinde "ırksal kriterler" kullandığını çeşitli tarihlerde öne sürdüler. Bu tür suçlamalar Türkiye'nin ilk yıllarda Türkî dilleri konuşan herkesi "Türk" olarak adlandırması ve sık sık "Adriyatik'ten Çin Seddine" uzanan Türkçe konuşan halklar bölgesi oluşmaya başladığından söz etmesiyle daha da şiddetlendi. Bu arada, özellikle Rus ve Farsların pan-Türkizm konusundaki hassasiyetlerine ve bu tür bir çaba karşısında gelişebilecek olan anti-Türk eğilimlere fazlaca dikkat etmeden, Türkiye'nin Türkî halklarla ortak etnik, dilsel ve kültürel birlikteliği hem Türkiye'de hem de Batı'da Türk(iye) Modeli promosyonunun bir parçası olarak kullanıldı.

Bölgesel rakiplerinin tepkilerini çekmesinin yanı sıra, Türkiye'nin bu söylemi bölge halkları arasında da tepkilere yol açtı. Çünkü, bu onların bireysel kimlik arayışları ve her birinin ayrı ayrı formüle ettikleri "bireysel ve ayırt edici benlik ve ulusal bilinçleriyle" de direkt bir çatışma halindeydi. Nitekim, bölgede Türkçü politikalara karşı ortaya çıkan tepki Aralık 1991'de Türkiye'yi ziyaret eden Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından da açıkça dile getirildi: "Dünyanın bu bölgesinde Türkçülük sadece Sovyet egemenliğine karşı reaksiyon olarak siyasi bir akım haline gelmiştir. (...) Ben Türkçülük veya İslamcılığı vurgulayarak halkları kesin kalıplara sokma fikrine karşıyım. Bunların hiç bir başarı şansı yoktur. Şu anda şahit olduğumuz şey, Türkçe-konuşan halklar arasında paylaşılan ortak değerler nedeniyle gelişen Türklerarası bir yaklaşımdır. Fakat bu tehlikeli şovenizme dönüşemez." (*Cumhuriyet*, 16 Aralık 1991). Ortak etnik kökenlerine rağmen Orta Asya halklarının çoğunluğunun uzun yıllar süren Rus/Sovyet egemenliği döneminde ayırt edici bir kimlik anlayışı geliştirdikleri ve en azından ilk etapta, geniş bir kültürel-siyasi şemsiye altında erimektense kendi bireysel kimliklerini vurgulamayı tercih ettikleri anlaşılıyordu.

Bu arada, Türkiye de diğer devletlerin içişlerine müdahale eder gözükmek istemiyor, bunun beraberinde getirdiği Turancı yayılma suçlamalarından çekiniyordu. Türkiye'nin bu tür suçlamalara neden olmadan ve muhatap ülkeleri gücendirmeden ne kadar ileri gidebileceği hassas bir konuydu. Örneğin, Özbekistan'daki muhalif Erk Hareketi lideri Muhammed Salih'e bu ülkeden zorla dışarı çıkartıldığında sığınma hakkı verip vermeme aniden ciddi bir soruna dönüşmüştü. Türkiye, bir taraftan kendine yakın bulduğu ve sırf siyasi muhalefet yürüttüğü için Kerimov tarafından ülkeden çıkartılan Salih'e Türkiye'de yaşama hakkı vermek istiyor, öte yandan Özbekistan'ın resmî protestolarıyla uğraşmak durumunda kalmanın yanı sıra bu konunun iki ülke ilişkilerini bozacak düzeye ulaşmamasına gayret ediyordu. Bu nedenle, normal zamanlarda Türkiye'de yaşamasına müsaade edilen Salih'in, üst düzey Özbek liderleri ülkeyi ziyaret edecekleri zaman Türkiye dışına çıkması sağlanıyordu. Bu çözümle Türkiye elbette ne Kerimov'a ne de Salih'e yaranabildi.

Öte yandan Türkiye'deki demokratik ortam da Orta Asya cumhuriyetleri için "fazla" gelmişti. Örneğin, hernekadar 1994 yazında Özbek büyükelçisinin geri çağırılmasını Türkiye Özbekistan'daki çok zor ekonomik sıkıntılarla açıklamaya çalıştıysa da, o dönemde hâlâ Türkiye'de bulunan Muhammed Salih büyükelçinin Türkiye'ye karşı fazla sempatik yaklaşımı nedeniyle geri çağırıldığını ileri sürmüştü. Ardından Salih, Türkiye'de okuyan Özbek öğrencileri de kısa sürede geri çağırabileceklerini, çünkü Kerimov'un bu çocukların demokratik yönetim tarzına uzun dönem maruz kalmalarının onları muhalif hale getirmesinden çekindiğini söyledi. Nitekim bu öğrencilerin yanı sıra, Türkiye'de bulunan tüm özbek vatandaşlarının Temmuz 1994'de geri çağırılmaları ve ardından da Özbekistan'daki Türk okullarının kapatılmasının arkasında, diğer nedenlerin yanı sıra, bu faktörün de bulunduğu açıktı. Bu ortamda Kerimov'un Haziran 1994'deki Türkiye ziyareti Özbek büyükelçisinin geri çekilmiş olmasının gerilimi altında geçti. Bu gezi sırasında Özbek cumhurbaşkanının Türkiye ve Özbekistan'ın karşılıklı olarak "üçüncü tarafların iki ülke arasındaki ilişkileri bozmalarına müsaade etmemeleri" uyarısı doğrudan M. Salih'in Türkiye'de gördüğü kabule yönelik tepkinin bir yansımasıydı. Aradan geçen zamanın iki ülke ilişkilerinde yarattığı farklılık, Aralık 1991'deki ziyaretinin aksine Kerimov'un bu sefer "Türk(iye) Modeli"nden hiç bahsetmemiş olmasında açıkça görülüyordu.

Öte yandan, Türk-Özbek ilişkilerinin gerginleşmesinin sadece Salih'in Türkiye'deki varlığından ve Özbekistan'ın ifadesiyle "Özbek öğrencileri yönetime karşı kışkırtması", Türkiye'ninse buna göz yummasından kaynaklanmadığı ve arkasında "daha derin" nedenleri olduğu, ancak Salih'in Türkiye'den tamamen ayrılarak Almanya'ya gitmesinden sonra da ilişkilerin düzelmemesiyle anlaşıldı. Aslında esas sorun bölgede Özbekistan-merkezli bir "Büyük Türkistan" kurma hayalini yeşertmeye çalışan Kerimov'un Türkiye'yi ve Türkiye modelini kendi liderliğine rakip görmesiydi.

Bu ortamda, ilişkilerin belli ölçüde yoluna girmesi için, Özbekistan'ın ülke bütünlüğü konusunda Fergana Vadisinde üslenen *"köktendinci İslamcılardan"* endişe duymaya başlaması ve 2000 yazında artan şiddet olaylarıyla başa çıkamaması sonucu Ekim 2000'de iç güvenlik konsunda yardım ve tavsiye için Türkiye'ye dönmek zorunda kalmasını beklemek gerekti. Nitekim, Türkiye'nin uzun süredir talep etmesine rağmen, Özbekler ancak ülkelerindeki sorunlarla tek başlarına başa çıkamayacaklarını ve Rusların da faydalarının dokunmayacağını anladıklarında, Türk üst düzey yetkililerin Taşkent'i ziyaret etmelerine izin verdiler ve 2000 sonbaharında Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve İçişleri Bakanı Saadettin Tantan ardı ardına Özbekistan'a giderek Özbek liderle görüştüler.

Bu şartlarda, Türkiye'nin yeni bağımsızlıklarını kazanan Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmaları için önerdiği "Türk(iye) Modeli" fazla yüzeysel kalıyordu.

İkinci Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, 1994

İkinci Türk Devletleri Liderler Zirvesinin çeşitli ertelemelerden sonra Ocak 1994'te Bakü'de toplanması planlanmıştı. Türkiye'de Özal'ın ölümü ve devam eden siyasi krizler liderlerin bu konuya önem vererek Türkî liderleri yeni bir zirvede toplama çabasına girmelerine engel olmuştu. Bu arada Ruslar ilk zirveden beri bu tür toplantılara tepkilerini açıkça ortaya koymuşlardı. Aralık 1993'te Aşkabat'ta toplanan

BDT zirvesinde ise Yeltsin'in Kerimov'u Bakü Zirvesinin toplanmasına engel olma konusunda ikna ettiği anlaşılıyordu. Nitekim zirvenin başlamasından iki gün önce Özbekistan ve Kazakistan'ın önerileriyle tekrar ertelenmesi, Türkiye'nin zorlaması da olmadığında, Rus baskısı karşısında Türk dayanışmasının ne kadar zayıf kaldığını bir kere daha gösterdi. Orta Asya cumhuriyetlerinin, Rusya Federasyonunun baskılarının yanı sıra, Bakü'de toplanarak Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı desteklediklerı imajını vermek istemedikleri de anlaşılıyordu. Nitekim, o tarihe kadar henüz hiçbir Orta Asya lideri Bakü'yü ziyaret etmemişti ve Türkmenistan Ermenistan'a doğal gaz vermeye devam ediyordu. Bu tavırda kuşkusuz henüz kendi ülkelerinde iktidarlarını pekiştirmeye çalışan ve kendileri dışında güç merkezlerinin, özellikle milliyetçi söylemle, ortaya çıkmalarını istemeyen diğer Türkî cumhuriyetlerin liderlerinin Elçibey'in milliyetçi söyleminden ve Turan birliğinden bahsetmesinden duydukları rahatsızlığın önemli bir rolü vardı.

Bu şartlar altında Türkiye'nin nihayet zirveyi 18-19 Ekim 1994'te İstanbul'da toplayabilmesi için ciddi bir diplomatik çaba gerekli oldu. Cumhurbaşkanı Demirel o yaz Ankara'yı ziyaret eden Kazak ve Özbek liderler Nazarbayev ve Kerimov'u toplantılar düzenli hale gelinceye kadar zirvelerin sürekli Türkiye'de toplanması konusunda ikna etti.

Rusya bu toplantıdan da ciddi şekilde rahatsız olmuştu. Rus Dışişleri Bakanlığı sözcüsü "Millet esasına dayalı bir zirvenin Rusya'yı rahatsız etmeyeceği düşünülemez" diyerek Rusya'nın tepkisini açıkça gösterdi. Ayrıca, bu tür bir oluşumun sadece komşuları rahatsız etmekten, milliyetçiliğin ise BDT sınırları içerisinde bölgesel gerilimleri artırmaktan başka bir şeye yaramayacağını da ifade etti. Bu çerçevede, Mart 1993'de Antalya'da toplanan Türk Halkları Kurultayı da Rusya Federasyonu tarafından saldırgan milliyetçiliğin yansıması olarak değerlendirildi.

Tüm bu eleştirileri Demirel, zirvenin Turancı veya herhangi bir ülkeye karşı olmadığını söyleyerek cevapladı. Ayrıca, bağımsız devletlerin devlet başkanlarının istedikleri toplantılara dışarıda kalanların onayına ihtiyaç duymadan katılabileceklerini de ekledi. Demirel'in tepkisine rağmen Orta Asya liderlerinin Moskova'nın endişelerini giderme çabasında oldukları, özellikle Niyazov'un Türkî devletler arasındaki işbirliğinin BDT'ye yönelik sorumluluklarını unutturmadığını ifade etmesinde görülebiliyordu. Öte yandan, toplantı sonrasındaki açıklamalar, Türk liderlerin zirvenin sonuçlarından bu kez memnun olduklarını gösterdi. İlk zirvenin aksine, bu sefer beklentiler daha düşük tutulmuş ve yeni bir hayal kırıklığına uğramamak için zirvenin sonuç bildirgesi olarak hazırlanan taslak metin önceden katılımcı taraflara dağıtılarak görüşleri alınmıştı.

Sonuçta bildirge bu kez Azeri-Ermeni çatışmasında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiğini vurgulayan BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması talebini de içermekteydi. Ayrıca, petrol ve doğal gaz boru hatları konusunda da daha kesin ifadeler vardı. Bölgedeki petrol ve gazın en kısa sürede çıkartılarak en ekonomik yoldan dünyaya ulaştırılması gerektiği ve bu çerçevede Türkiye yoluyla Akdeniz ve Avrupa'ya uzanacak boru hatları konusunda çalışma yapılmasını tarafların memnuniyetle karşıladıkları belirtiyordu. Ayrıca, kültür ve eğitim bakanlıklarının düzenli toplantıları övülerek parlamentolararası işbirliğinin geliştirilmesi arzusu ifade edildi. Son olarak, dışişleri bakanlıklarının da düzenli

Güney ve Kuzey Kafkasya (2001)

toplantılara başlamaları ve bir sonraki liderler zirvesinin Ağustos 1995'te Bişkek'te toplanması kararı alındı.

Türkler arası dayanışma eksikliği ikinci zirveden sonra da açıkça görülebiliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye ve Azerbaycan Ermenistan'ı işgalci olarak niteleyen daha sert bir bildiri için bastırmış, fakat diğer devletler buna katılmamışlardı. Azerbaycan'ın zirveden önce uluslararası bir konsorsiyumla Hazar Denizindeki kaynakların değerlendirilmesi için anlaşma imzalamış olması Rusya'nın yanı sıra Kazakistan ve Türkmenistan'ı da rahatsız etmişti. Nitekim her iki ülkenin lideri de zirve sırasında kıyıdaş devletlerin bu tür anlaşmalar imzalamadan önce Hazar'ın kaynaklarının kullanımı konusunda aralarında anlaşmaları gerektiğini ifade ettiler (bkz. **Hazar'ın Hukuksal Statüsü** kutusu, s. 433).

Zirvenin hemen ardından 13-21 Ekimde İzmir'de İkinci Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı toplandı. Anlaşıldığı kadarıyla İzmir toplantısının organizatörleri Kurultay'ın Türk Devletleri Liderler Zirvesiyle yakından bağlantılı olduğu imajını vermeye çalışıyorlardı. Türkiye'den katılımın en üst düzeyde gerçekleşmesi de Türkiye'yi yönetenlerin bu çabaya en azından olumsuz bakmadıklarını gösteriyordu. Toplantıda yaptığı konuşmada Başbakan Çiller, AB ve NAFTA'ya atıfta bulunarak benzer bir oluşumun Türkî devletler arasında da mümkün olduğunu belirtti. Cumhurbaşkanı Demirel ise, son 5 yılda bir Türk dünyasının doğuşuna işaret ederek bu dünyanın öğelerinin kendilerine bir kimlik aramadıklarını, çünkü zaten kimliklerini hiçbir zaman kaybetmediklerini ifade etti.

Dışişleri Bakanlığının hiçbir şekilde organizasyonuyla ilgisi bulunmadığı ve sık sık Pan-Türkist duyguların ifadesine sahne olan bu tür toplantılara Türkiye'den üst düzey isimlerin katılmalarının ülke dışında sorular doğurması kaçınılmazdı. Bu dönemde Türkiye'nin Orta Asya politikasının yönetiminde hâlâ duyguların ağır bastığı görülüyordu. Öte yandan, SSCB'nin dağılmasının ardından Kafkasyada ardı ardına patlak veren etnik temelli çatışmalara verdiği tepki, Türkiye'nin bölgedeki etkinliği konusunda turnusol görevi gördü.

Kafkasya bölgesi etnik açıdan çok karmaşık bir bölgeydi (bkz. **Kafkasya'da Yeni Devletler** ve **Kuzey Kafkasya'nın Etnik Yapısı** tabloları, s. 377 ve 400). Hernekadar her bir Kafkas cumhuriyetinin başat bir halkı varsa da, her biri ayrıca çeşitli azınlıklara sahipti. Ayrıca, bağımsız cumhuriyetlerin başat halklarının, ulusal kimlikleriyle özdeşleşen farklı dinlere mensup olmaları durumu daha da karmaşıklaştırıyordu.

Rusya Federasyonunun sınırları içinde kalan Kuzey Kafkasya'da ise durum daha da karmaşıktı. 1989'daki son Sovyet sayımında resmî kabul gören 19 otokton (yerli) ulusal grubun yanı sıra önemli miktardaki Rus diasporası ve Kazak, Nogay ve diğer azınlıklarıyla Kuzey Kafkasya dünyanın etnik açıdan en karmaşık bölgelerinden biriydi.

Bu karmaşık yapı içerisinde, Türkiye'nin bölgedeki etkinliği ve konumunun, merkezî otoritenin gevşemesinden sonra farklı etnik gruplar arasında çıkması kaçınılmaz olan anlaşmazlıklara vereceği karşılıkla yakından ilgili olacağı açıktı. Özellikle Karabağ üzerinde Azeri-Ermeni çatışması Türkiye'nin sınırlarına çok yakın bölgelerdeki etnik çatışmaların tehlikelerini göstererek Türkiye'nin ne kadar kolaylıkla bunların içine çekilebileceğinin işaretlerini verdi (bkz. **Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu** kutusu, s. 401).

Kuzey Kafkasya'nın Etnik Yapısı

Bölge	Etnik Grup	%	Bölge	Etnik Grup	%
Dağıstan	Avar	27.5		Ukraynalı	1.0
	Agul	0.8		Ermeni	1.0
	Dargin	15.6		Diğer	4.2
	Kumuk	12.9	**Kabardin-Balkar**	Kabardin	48.2
	Lak	5.1		Balkar	9.4
	Lezgi	11.3		Oset	1.0
	Nogay	1.6		Ukraynalı	2.0
	Rutul	0.8		Alman	1.0
	Çeçen	3.0		Rus	32.0
	Azeri	4.0		Diğer	6.4
	Yahudi	1.0	**Karaçay-Çerkez**	Karaçay	31.2
	Tabasaran	4.0		Çerkez	9.7
	Tsakhur	0.3		Rus	42.4
	Rus	9.2	**Kuzey Osetya**	Oset	53.0
	Diğer	2.9		Rus	29.9
Adige	Adige	22.1		Gürcü	2.0
	Rus	68,0		Ermeni	2.0
	Diğer	9.9		Ukraynalı	2.0
Çeçen-İnguş	Çeçen	57.8		İnguş	5.0
	İnguş	12.9		Diğer	6.1
	Rus	23.1			

Kaynak: SSCB 1989 Nüfus Sayımı sonuçları. (M. Aydın)

Ç) Dağlık (Yukarı) Karabağ Bağlamında Azerbaycanla İlişkiler

Kafkasya'da Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan etnik çatışmalar Türkiye'nin önüne kazananı olmayan seçenekler koymaktaydı. Karabağ meselesinde, Türk kamuoyu açık bir şekilde Azerbeycan'ın yanında yer almış ve bölgede çatışma devam ettiği sürece Türk hükümeti tarafsız kalmama konusunda baskı altında kalmıştı. Öte yandan, olası bir müdahale, bir taraftan Türkiye'nin Kafkasyadaki geleceği açısından yüksek maliyetli olacak, öte yandan hem Rusya'yla hem de NATO, ABD ve Avrupa'yla ilişkileri bundan ciddi şekilde etkilenecekti. Bu nedenle, kriz süresince Türkiye, halkın Azerilere duyduğu sempatiden kaynaklanan kamuoyu baskıları ile, hükümetin tarafsız kalarak arabulucu rolü oynama arzusu arasına sıkışıp kalmıştı. Bu sorun ayrıca, bir taraftan Türkiye'nin Ermenistan'la arasındaki tarihten kaynaklanan sorunları çözme arzu ve girişimlerini engelledi, öte yandan petrol boru hatlarının geçeceği güzergahların belirlenmesinde sorunlara neden oldu. Üstelik, çatışmanın Azerbaycan'da harekete geçirdiği milliyetçi söylemin kendi topraklarındaki Azeri azınlığı da etkileyebileceğinden çekinen İran'ın bu çatışmada Ermenistan'a destek vermesi ise meseleyi Türkiye açısından daha da karmaşıklaştırdı.

Karabağ sorununun 1988'de halk arasında gerginlik ve küçük sokak çatışmalarıyla başlaması ve 1991'den itibaren açık bir savaşa dönüşmesinden bugüne kadar bu konuda Azerbaycan'a sürekli destek veren tek ülke Türkiye oldu. Ayrıca Türki-

Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu

Bugünkü Dağlık (Yukarı) Karabağ sorununun çıkış noktası 1988'e gitmektedir. 1989'daki nüfusu yaklaşık 192.000 olan ve Ermeniler arasında *Artsakh* (Sık Orman) adıyla da anılan 4.400 km² büyüklüğünde bölge, SSCB döneminde Azerbaycan SSC'ye bağlı halkının yaklaşık %70'inin Ermeni olduğu bir özerk bölgeydi.

1980'lerin sonunda SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle, 1923'de Azerbaycan'a bağlı olarak oluşturulan *Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi* Sovyeti 20 Şubat 1988'de Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB Sovyetlerine müracaat ederek Azerbaycan'dan ayrılmak ve Ermenistan'a bağlanmak istediğini bildirdi. Azerbaycan Yüce Sovyeti, bu kararı ve başvuruyu reddetti. Bunun, Birlik cumhuriyetlerinin sınırlarının bu cumhuriyetlerin mutabakatı olmaksızın değiştirilemeyeceğini hükme bağlayan SSCB anayasasına aykırılığı nedeniyle yasadışı bir girişim olduğunu ileri sürdü. Temmuz 1988'de, SSCB Yüce Sovyeti, Ermenistan Yüce Sovyetinin Dağlık Karabağ'ı Ermenistan Cumhuriyeti içine alma kararını reddederek Ocak 1989'da Dağlık Karabağ'da yönetimi devraldı.

Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1991'de bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 26 Kasım 1991'de Azerbaycan Karabağ'ın özerklik statüsünü feshederek bölgeyi doğrudan merkezî yönetime bağladığını açıkladı. Ermeniler buna 10 Aralıkta bir halk oylamasıyla bağımsızlık kararı alarak karşılık verdi. Fakat, Ermenilerin "Yukarı Karabağ Özerk Cumhuriyeti" adıyla BDT'ye girme başvurusu reddedildi. 1992 başlarında Rus birliklerinin Karabağ'dan çekilmelerinin arkasındansa anlaşmazlık savaşa dönüştü ve 1992 ortalarında Karabağ Ermeni olmayan nüfustan arındırıldı. Ardından, Rusların da yardımıyla Ermeniler, 1993-94 döneminde Karabağ ve çevresindeki geniş bir çemberi ele geçirdiler ve Laçin koridoru vasıtasıyla Ermenistan'la doğrudan kara bağlantısı sağladılar. 2003 itibariyle, halen Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermeni işgali altındadır. Azerbaycan'da yaklaşık 1.000.000 Azeri *kaçkın* (mülteci) durumdadır; Ermenistan'da ise savaş dolayısıyla ortaya çıkan ekonomik zorluklar nedeniyle nüfusun yaklaşık 1/4'ü ülkeyi terk etmiştir.

Ermenistan, BM'nin aldığı, işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından bütün askerî birliklerin derhal çekilmesi çağrısına uymadı. Öte yandan, Ruslar da bölgede etkinliklerini sürdürebilmek için sürekli olarak bu sorunu canlı tuttular.

Çatışmanın bölgede yayılma ihtimali belirince AGİT Bakanlar Konseyinin 24 Mart 1992'de aldığı bir kararla soruna çözüm bulmak üzere Türkiye'nin de dahil olduğu 11 üyeli Minsk Grubu oluşturuldu. Rusya'nın aracılığıyla 24 Mayıs 1994'de Moskova'da imzalanan ateşkes birçok ihlale rağmen halen yürürlüktedir.

Öte yandan, 2 Aralık 1996'da Lizbon'da toplanan AGİT Devlet Başkanları Zirvesi'nin, Ermenistan'ın muhalefetine karşılık diğer tüm üyelerin (Rusya Federasyonu dahil 53 ülke) onayıyla kabul ettiği ve işgal altındaki Azeri topraklarının boşaltılmasını, Karabağ'da halkın güvenliğinin sağlanmasını, ardından da Karabağ'a Azerbaycan içinde en yüksek düzeyde özerklik verilmesini öngören planı Azerbaycan tarafından derhal kabul edilirken, Ermenistan tarafından, uluslararası baskılar sonucu, ancak 26 Eylül 1997'de kabul edildi. Fakat, bölgeye AGİT barış gücü gelirse Kafkasya'da etkinliğinin sona ereceğini düşünen Rusya planın uygulamaya geçirilmesini geciktirirken, Ermenistan'da planı kabul eden Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan aşırı milliyetçilerin baskıları sonucu 5 Şubat 1998'de istifa etmek zorunda bırakıldı.

Petrosyan'ın yerine cumhurbaşkanı seçilen Karabağ Ermenileri lideri ve kamuoyunun baskısı üzerine Petrosyan'ın başbakan yapmış olduğu Robert Koçaryan'ın uzlaşmaz tavrı sonucu diplomatik barış yolu tıkanmış durumdadır. Azerbaycan ise Ermeni işgali altındaki topraklarının diplomasi yoluyla geri alınması, bu mümkün olmazsa toprakların savaşarak alınacağı şeklindeki politikasını halen devam ettirmektedir.

(M. Aydın)

ye'nin Karabağ sorunuyla bağlantılı olarak izlediği politika özellikle Ermenistan'la olan ilişkilerinde belirleyici oldu ve Türkiye'nin genel Kafkasya politikasına sınırlamalar getirdi.

Türkiye özellikle uluslararası alanda Azeri görüşlerinin arkasında yer almanın yanı sıra, zaman zaman gevşemeler olsa da, Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoya katıldı ve Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmaktan kaçındı. Bunda Türkiye-Ermenistan ikili ilişkileri üzerindeki tarihsel yüklerin etkisi var idiyse de, Türkiye, Ermenistan'ın Azeri topraklarını işgal etmeyi sürdürdüğü sürece bu ülkeyle ilişkilerini normalleştirmeyeceğini sürekli olarak vurgulayarak bu konuya verdiği önemi gösterdi. Öte yandan, genel olarak Azeri görüşünü desteklemekle birlikte, Türkiye Azerbaycan'a önemli silah yardımı yapmaktan ya da iki ülke arasındaki çatışmaya askerî müdahaleden kaçındı.

Türkiye Azerbaycan'ı diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden bir ay kadar önce 9 Kasım 1991'de tanıdı. Fakat Azerbaycan'daki iç sorunlar bu dönemde ilişkilerin hızlı gelişimini engelledi. Öte yandan, Türkiye bu dönemde bağlantılarını tek bir kişi (Ebülfez Elçibey) üzerinden yapmaktan mümkün olduğunca kaçınmıştı. Hatta, Elçibey'in Türk birliğine dayanan çeşitli politikaları bu dönemde Türkiye'de rahatsızlık uyandırmıştı. Özellikle zaman zaman basında yer alan, Elçibey'in Türkiye ile Azerbaycan arasında bir federasyon arzuladığı söylentileri Türkiye'yi İran ve Rusya ile çatışmaya götürebileceği endişelerini de beraberinde getirmişti. Öte yandan, Azerbaycan Türkiye'den hiçbir zaman Karabağ sorununa müdahalede bulunmasını resmî olarak talep etmedi.

Bu dönemde Türkiye Azerbaycan'la çeşitli ekonomik anlaşmalar imzaladı, TV yayınına başladı ve Latin alfabesine geçiş konusunda kitaplar ve daktilolar yollayarak destek verdi. Fakat Türkiye'nin Azerbaycan'daki imajı büyük oranda Karabağ konusundaki tutumuna bağlı kaldı.

Başlangıçta Türkiye çatışmada tarafsız kalarak Ermenistan'la Azerbaycan arasında aracı olmak istedi. Ermenilerin de en azından başlangıçta bu girişime karşı çıkmamaları üzerine Türk diplomatları ve özellikle dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin bölgeyle Avrupa başkentleri arasında diplomasi seferleri yürüttüler ve özellikle AGİT'in konuyu gündeme almasında etkili oldular. Öte yandan, Çetin Azerbaycan'ın talebi üzerine Batılı hükümetlerin ve özellikle ABD'nin dikkatini konuya çekmeye çalışırken, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel daha dikkatli bir politika taraftarı oldu ve Türkiye'nin müdahale etmesi için herhangi bir hukuki dayanağının olmadığını ve herhalükârda Azerilerin de bunu talep etmediklerini ifade etti. Bu arada, Demirel'in Kasım 1991'de Ermenistan'ın talebiyle dönemin Azerbaycan başbakanı Hasan Hasanov'a "bölgede gerginliği artırıcı kışkırtmalardan sakınmalarını" istemek üzere yolladığı mesajın bu ülkede arabuluculuk girişimi olarak algılanması ve iki hafta sonra verdiği cevapta Hasanov'un "Türkiye'nin arabuluculuk girişiminden memnun kalacağını" belirtmesi üzerine, dışişleri bakanlığı Türkiye'nin arabuluculuk niyetinde olmadığını açıklamak zorunda kaldı. Ardından, 23-24 Ocak 1992'de Ankara'ya gelen dönemin devlet başkanı Mutallibov'a, bu sefer her iki tarafın onayıyla arabuluculuk yapılabileceği ifade edildi.

Fakat, Türkiye'nin bu "tarafsız arabuluculuk" çabaları fazla uzun sürmedi. Özellikle Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın birtakım sözleri Ermeniler nezdinde Türki-

ye'nin tarafsızlığına gölge düşürmüştü. Hele, Şubat 1992'de Hocali'de Azeri sivillerin Ermenilerce katledilmelerinden sonra Türkiye'de müdahale yönünde ortaya çıkan kamuoyu baskısı ve Özal'ın çeşitli yerlerde Ermenilerin "birazcık korkutulmaları" gerektiği şeklindeki açıklamaları, Demirel'in tersi ifadelerine rağmen, Türkiye'nin tarafsız arabulucu rolünün sonu oldu.

Diğer yandan, Ermenilerin Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarını ele geçirmeye başlayıp da Azeri mültecilerin durumları televizyonlardan yayınlanınca, ülkede hükümeti etkisiz kalmakla suçlayan güçlü bir kamuoyu oluştu ve Türkiye'nin tamamen Azeri yanlısı bir politika benimsemesine yol açtı. Çünkü, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında bölgesel lider olma arzusuyla Karabağ konusunda izlediği etkisiz politikanın uyuşmadığı yorumları basında yer almaya ve "Azeri kardeşlerimiz katledilirken" hükümetin hareketsiz kaldığı eleştirileri tüm muhalefet partilerince gündeme getirilmeye başlanmıştı. Özellikle, Şubat 1991'den beri Türkiye'nin duruma müdahale etmesi gerektiğini savunan MHP, Azerbaycan topraklarının Ermenistan'ca işgali karşısında sessiz kalınamayacağını ve artık askerî müdahale zamanının geldiğini ifade etmekteydi. Benzer şekilde, DSP Başkanı Ecevit hareketsizliğin Türkiye'nin tüm Kafkasya ve Orta Asyada prestijini sarsacağını söylerken, ANAP lideri Mesut Yılmaz 4 Mart 1992'de Türkiye'nin Ermeni sınırına asker kaydırması gerektiğini ifade ederek Türkiye'nin Nahçıvan ve Karabağ'ın statüsünün garantörü olduğunu ileri sürdü (bkz. **Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan** kutusu, s. 403).

Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan

1917 Bolşevik devriminden sonra Ruslardan giderek uzaklaşan Azerbaycan Türkleri Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin bağımsızlığını ilan ettiklerinde kendilerini Osmanlı korumasına sunmuşlardı. Ardından Osmanlı orduları Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirdiler, fakat Balkan ve Suriye cephelerindeki sorunlar nedeniyle Mondros'u imzaladıktan sonra kenti boşaltmak zorunda kaldılar.

Kurtuluş Savaşı devam ederken Kızıl Ordu'nun Nisan 1920'de Bakü'ye girmesiyle Kafkasya tekrar Sovyet yönetimine geçti. Bu arada, Türkiye ile Sovyetler arasında 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının 3. Maddesi Nahçıvan'ın *"koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiç bir zaman bırakmamak koşulu ile, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge* [özgün metinde *"muhtar bir arazi"*]" olacağını belirtmekteydi (bkz. cilt I, s. 173). Bu düzenlemeyi o dönemde Türkiye'yi müttefik olarak gören Sovyetlerin bir ödünü olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan, 13 Ekim 1921'de Kars'da Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasının 5. Maddesinde de "[taraflar] *Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir bölge* [özgün metinde *"muhtar bir arazi"*] *oluşturulması konusunda anlaşmışlardır"* ifadesi yer aldı.

Bu çerçevede, Karabağ'da devam eden Azeri-Ermeni çatışmasının Nahçıvan'a sıçraması ihtimali belirdiğinde Türkiye'de çeşitli çevrelerce Türkiye'nin Nahçıvan statüsünün garantörü olduğu ve bu statüdeki herhangi bir değişiklik için Türkiye'nin de onayının gerektiği yolunda yorumlar yapılmışsa da, 1921 Antlaşmaları bu yoruma olanak vermemektedir. Fakat, bu antlaşmalar, özellikle de Moskova Antlaşması *"koruyuculuk hakkının üçüncü bir devlete hiç bir zaman"* bırakılmaması koşulunu getirdiğinden, bunun değişmesi halinde, örneğin Nahçıvan'ın Ermenistan gibi bir üçüncü ülkeye bağlanması olasılığında, Türkiye'ye "söz hakkı" vermektedir.

(M. Aydın)

Hükümetin bu artan baskılardan etkilenmesi kaçınılmazdı. Nitekim, Türkiye 2 Martta Türk hava sahasından geçerek Ermenistan'a gitmekte olan uçakların silah taşımadıklarının tespiti için kontrol edileceklerini açıkladı. Ardından Ermenistan'a Batılı ülkelerden gönderilen yardımların geçişi engellendi. Bu arada Demirel de yaklaşımını değiştirdi ve 19 Martta *Washington Post*'a verdiği demeçte daha kararlı bir politika izlemesi konusunda büyük baskı altında olduğunu belirterek Türkiye'nin askerî müdahalesinin hesap dışı olmadığını bildirdi. Yine de, 17 Mayısda Laçin'in Ermenilerce ele geçirilmesinin ardından Nahçıvan'a yönelik saldırılar artınca Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev Türkiye'den asker göndermesini istediğinde, Türkiye müdahaleden kaçınarak sorunu BM, AGİT ve NATO'ya götürmeyi tercih etti.

Tüm bu gelişmelere rağmen, Türkiye'nin Ermenistan'la yakınlaşma yollarını her zaman açık tuttuğunu ve ikili ilişkileri günlük gelişmelerin ipoteğinden kurtarmaya çalıştığını da belirtmek gereklidir. Bu çerçevede zaman zaman sınır açılarak insanî yardımların Ermenistan'a ulaşmasına izin verildi. Hatta, Eylül 1992'de Ermenistan'a 100.000 ton buğday satıldı, ardından da enerji sıkıntısının yaşandığı bir dönemde Kasım 1992'de 300.000.000 kilovat/saatlik bir enerji anlaşması imzalandı. Fakat, Azerbaycan'ın arkadan bıçaklanması olarak görülen bu anlaşma muhalefetten gelen sert tepkiler üzerine Ocak 1993'de uygulamaya konulamadan iptal edildi.

Yine bu dönemde, Dağlık Karabağ çatışmasını çözüme bağlamaya çalışan AGİK Minsk Grubu çerçevesinde Azerbaycan'la Ermenistan arasında barış görüşmeleri sürerken Türkiye, Karabağ sorununun çözümlenmesinin iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunacağını anlatmak üzere Erivan'a bir heyet gönderdi. Fakat, 3 Nisanda Ermenilerin Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Kelbecer bölgesini ele geçirmeleri bu çabaların da sonu oldu. Öte yandan, Kelbecer'in işgali sırasında, "Dişimizi göstermezsek bu iş halledilemez" diyerek Türkiye'nin soruna müdahalesini gündeme getiren Cumhurbaşkanı Özal'ın aksine, Başbakan Demirel Azerbaycan'ın yaralı ve sivilleri bölgeden çıkartmak için istediği helikopterleri, Türkiye'nin anlaşmazlığa bu şekilde müdahalesinin Rusya'yla karşı karşıya gelme anlamına geleceği gerekçesiyle ret etti (Bölükbaşı, s. 85). Özal ise, 14 Nisanda Bakü'yü ziyaret ederken, "Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında olduğunu [ve] Türk milletinin sabrının zorlanmaması gerektiğini" söyleyerek bir kere daha başbakanla arasındaki yaklaşım farklılığını ortaya koydu.

Kelbecer'in Ermenilerce işgaliyle başlayan süreç sonunda 4 Haziran 1993'de başlayan bir darbeyle Elçibey hükümetinin devrilmesi ve yerine Haydar Aliyev'in gelmesi Türkiye'de ve dışarıda çeşitli çevrelerde Türkiye'nin Azerbaycan'da dost bir yönetimi iktidarda tutma konusunda başarısız olduğu şeklinde değerlendirildi. Hatta, Türkiye'de Elçibey'in devrilmesini Türk(iye) modelinin sonu olarak değerlendiren analizler de yapıldı. Herhalükârda, daha önce de Gürcistan ve Litvanya'da eski Sovyet dönemi yöneticilerinin iktidara gelmelerine yardımcı olan Rusya, darbeci albay Suret Hüseyinov'u açıkça destekleyerek Azerbaycan'ın da içişlerine müdahale etme gücü olduğunu gösterdi. Türkiye ise daha 7 Haziranda henüz isyan Gence sınırlarını aşmamışken bir "diplomatik eylem planı" hazırlamış olmasına rağmen, ancak iş işten geçtikten sonra, 15 Haziranda Bakü'ye bir heyet gönderdi, fakat gidişatı değiştiremedi. Dönemin dışişleri bakanı Çetin'in kendisine bu konuda soru soran gazete-

cilere, Elçibey'in devrilmesinde Türkiye'nin suçu olmadığını ifade ettikten sonra, "Ne yani ikinci bir Kıbrıs mı yaratacaktık?" şeklinde yönelttiği soru o sırada hükümette hakim olan havayı yansıtmaktaydı (*Sabah*, 22 Haziran 1993).

Ayrıca, Elçibey'in İran ve Rusya'yı karşısına alan ve diğer Türkî cumhuriyetleri de tedirgin eden Türkçü söyleminden Türkiye'nin rahatsızlık duyması nedeniyle, Azerbaycan'da daha ılımlı bir lider arayışında olduğu ve Elçibey'in devrilmesine yardım etmemişse bile, Aliyev'in iktidara gelmesine göz yumduğu değerlendirmeleri de yapıldı. Fakat, Türkiye'nin darbeden ne kadar rahatsız olduğu, 24 Haziran gibi birşeyleri değiştirmek için çok geç olan bir tarihte bile Dışişleri Bakanı Çetin'in BM Genel Sekreterine yazdığı mektupta Aliyev'i iktidara taşıyan Suret Hüseyinov ayaklanmasını hâlâ "yasal hükümeti devirmeyi amaçlayan askerî isyan" olarak adlandırması ve Türkiye'nin "Azerbaycan'ın yasal temsilcilerini" desteklemeyi sürdüreceğini açıklamasında açıkça görülüyordu. Hatta, Türk ve Azeri basınında çıkan bazı haberlere göre Elçibey saklandığı yerde hâlâ bazı Türklerle danışma halindeydi. Fakat, zamanla Aliyev'in iktidarda kalıcı olduğunun ve Elçibey'in kısa sürede iktidara dönmesinin mümkün olmadığının anlaşılmasının ardından Türkiye tavır değiştirdi. Çetin de basına verdiği bir demeçte Aliyev'in tamamen demokratik seçimler çerçevesinde iktidara geldiğini açıklamakta bir sakınca görmedi. Fakat, herhalukarda, Türkiye'nin Azerbaycan'da kendisine dost bir yönetimi iktidarda tutamamış olması Türkiye açısından bölgede ciddi bir prestij kaybına neden oldu. Bu ilerleyen yıllarda benzer şekilde Ermenistan'da Ter-Petrosyan hükümeti zor durumdayken Türkiye'nin elini uzatacak cesareti bulamaması ve Afganistan'da Türkiye yanlısı Özbek asıllı general Raşit Dostum'un Taliban karşısında yeterince desteklenmediği iddialarıyla biraraya gelince bölgede Türkiye'yle yakın ilişki içinde olmanın iktidarda kalmaya yetmediği inancını doğuracaktır. Buna karşılık, Gürcistan'da Şevardnadze'nin iktidarda kalmasında Türkiye'nin bu ülkeye sürekli verdiği desteği önemli bir rolü olduğunu da belirtmekte fayda vardır.

Öte yandan, başlangıçta Aliyev'in iktidara gelişi Rusya'nın başarısı olarak değerlendirildiyse de, bunun tam bir başarı olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Hernekadar Aliyev başlangıçta BDT'ye katılmak gibi Rusya'yı yatıştırıcı hamleler yaptıysa da, Rus askerlerinin tekrar Azerbaycan topraklarında konuşlandırılmalarına kesinlikle karşı çıktı. Aliyev'in Rusların arzuladıkları şekilde politikalar izlemediği, Rusların bir yıl sonra Aliyev'i iktidardan uzaklaştırmak için Ekim 1994'deki darbe girişimine destek vermelerinden anlaşılabilir. Türkiye'yle ilişkiler açısından Aliyev'in Elçibey gibi dış politikasında Türkiye'ye öncelik vermeyeceği, Türk kartını istediğinde kullanıp istemediğinde Türkiye'ye sırtını dönebileceği kısa sürede anlaşıldı. Nitekim, iktidara gelişinden iki ay sonra Eylül 1993'de Elçibey yönetiminin Türkiye'yle imzaladığı anlaşmaları askıya aldı, ülkede hizmet veren 1600 Türk askerî uzmanın görevlerine son verdi, Türk vatandaşları için vize uygulaması başlattı. Hernekadar bir yıl kadar sonra Aliyev tekrar Türk-Azeri ilişkilerini geliştirme çabası içine girdiyse de, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin artık eskisi kadar rahat olmayacağı anlaşılmıştı.

İkili ilişkilerin tekrar yoluna girmeye başladığının ilk işareti 19 Eylül 1993'de Dışişleri Bakanı Çetin'in Bakü ziyareti sırasında geldi: Aliyev bu ziyaret sırasında Azerbaycan'ın petrolünü taşımak için Türkiye hattını seçeceği ve Türkiye'nin Azeri

askerî personeli eğitmeye devam edeceğini açıkladı. Ardından Aliyev'in Ocak 1994'de Ankara'yı ziyaret etmesi ve Cumhurbaşkanı Demirel'le kurduğu yakın ilişkiden sonra Türkiye ve Azerbaycan'ın "tek millet iki devlet" olduğunu ilan etmesi iki ülke arasındaki buzların eridiğini gösteriyordu. Fakat yine de en azından Türkiye'deki bazı kesimlerin halâ Aliyev'e güvenmedikleri ve herhalükârda Elçibey'in Türk milliyetçiliğini tercih ettikleri Mart 1995'de Aliyev iktidarına karşı başlatılan darbe girişiminde bazı Türk vatandaşlarının da rol almış olmasında açıkça görülüyordu. Fakat Türkiye'nin, Azerbaycan'ın yeniden kaosa sürüklenmesinin Türkiye'nin genel Kafkasya politikasını olumsuz etkileyeceği düşüncesi çerçevesinde artık Elçibey'i tamamen gözden çıkardığı ve Aliyev iktidarını Azerbaycan'ın meşru temsilcisi olarak kabul ettiği, darbe girişimini haber alan hükümetin durumu Cumhurbaşkanı Demirel aracılığıyla Aliyev'e iletmesinde görüldü. Türkiye tarafından uyarılan Aliyev, darbe girişimini atlatmayı başardı, fakat darbeye Türk vatandaşlarının da adının karışmış olmasından duyduğu kırgınlığı çeşitli kereler ve bir defasında da TBMM kürsüsünden ifade etmekten kaçınmadı.

Bu arada, Karabağ sorunu genel olarak Türkiye'nin Kafkasya'daki potansiyel etnik çatışmalara nasıl yaklaşacağını açıkça gösterdi: çatışmalara doğrudan müdahil olmadan anlaşmazlığın bir an önce çözümlenebilmesi için çaba göstermek ve bunu da genel olarak ikili ilişkiler çerçevesinden ziyade uluslararası kamuoyunun ve örgütlerin ilgisini bölgeye çekerek yapmaya çalışmak.

Karabağ meselesi, aynı zamanda, Türkiye'nin eski Sovyet cumhuriyetleri içindeki etnik çatışmalarda, özellikle çatışan taraflardan birisi Türk ya da Müslüman kökenli ise, tarafsızlığını koruma konusunda ne kadar zorlanacağını da ortaya koydu. Karabağ'ın ardından Moldova'daki Gagavuzların ve Gürcistan'daki Abhazların bağımsızlığı meselelerine karışmamayı seçen Türkiye için özellikle Çeçen ayrılıkçılar ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkiler ciddi sorunlara yol açacaktır (bkz. s. 544 vd.).

D) Büyük Oyundan Bölgesel Rekabete (1995-2000)

Türkiye'nin SSCB'nin 1991'de dağılmasından sonra Kafkasya ve Orta Asya'da etkinlik kurma yolunda attığı ilk adımların ardından 5 yıl içerisinde bölgede yaşananlar ile karşılaştığı sorunlar ve yaşadığı hayal kırıklıkları, bölgede arzuladığı rolü oynayacak ekonomik güce ve siyasi tecrübeye sahip olmadığını gösterdi. Artık Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarının yeniden değerlendirilerek daha gerçekçi bir temele oturtulması zamanı gelmişti. Üstelik, aradan geçen süre Türkiye'nin Kafkasya-Orta Asya coğrafyasında etkinlik çabasında yalnız olmadığını göstermiş, özellikle İran ve Rusya Federasyonuyla giriştiği rekabetin iktisadi, siyasi, ideolojik ve dinsel yönleriyle sıcak bir çatışmaya dönüşmesi olasılığı da Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarını belirlerken dikkate alması gereken önemli bir öğe olarak öne çıkmıştı.

1) Ermenistan'la İlişkiler

Türkiye 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ı 16 Aralık 1991'de hiçbir önkoşul ileri sürmeden tanıdı ve bağımsızlığın ardın-

dan ekonomik güçlüklerle karşılaşan Ermenistan'a insani yardımda bulundu. Hatta SSCB'nin çökmesinden önce Nisan 1991'de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural ikili ilişkileri geliştirme yollarını görüşmek üzere Ermenistan'a ilk üst düzey ziyareti gerçekleştirdi (*Newspot*, 11 Nisan 1991). Ziyaret sırasında iki ülke arasında doğrudan sınır ticaretinin başlatılması, aradaki karayolunun açılması ve direkt havayolu bağlantısının sağlanması kararlarının yanı sıra, iki ülke arasında imzalanması düşünülen İyi Komşuluk anlaşmasının taslağı hazırlandı (*Hürriyet*, 12 Nisan 1991). Her iki taraf da Osmanlı'nın son yıllarında yaşanan olayların artık geride bırakılması gerektiği konusunda anlaşmaktaydı.

Ardından, Eylül 1991'de Türkiye incelemelerde bulunmak üzere Orta Asya ve Kafkasya'ya heyetler yollarken Erivan'ı da dışlamadı. Bu dönemde Türk kamuoyunun 1988'de başlayan Karabağ sorunu nedeniyle oluşan olumsuz yaklaşımına rağmen, Türk Dışişleri Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması ve desteklenmesi gerektiği düşüncesindeydi. Bu çerçevede, Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan, Türkiye tarafından 25 Haziran 1992'de imzalanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Girişimine kurucu üye olarak davet edildi.

Bu ortamda Ermenistan'ı bağımsızlığa taşıyan Ermeni Ulusal Hareketi lideri ve ilk devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya'da ortaya çıkan yeni dengeler ve bağımsız Ermenistan'ın karşılaştığı sorunlar çerçevesinde Ermenilerin Türkiye'yle ilişkilerinin temellerini gözden geçirmesi gerektiği düşüncesine ulaştığında karşısında olumlu bir Türk Dışişleri buldu. Hernekadar soykırım söylemi Kafkasya gerçeklerinden uzakta yaşayan ve Ermenistan'daki sorunları uzaktan takip eden diaspora Ermenileri için bir varolma ideolojisine dönüşmüşse de (bkz. **Diaspora Mantalitesi** kutusu, s. 408), günlük gerçeklerle yüzleşmek zorunda kalan Erivan yönetimi için 20. Yüzyılın başlarında olanları geride bırakarak Avrupa'yla doğrudan bağlantısını sağlayacak Türkiye'yle yakınlaşmak en rasyonel seçimdi. Petrosyan'a göre, Ermeniler tarihsel düşmanlıklarını unutup Türklerle ilişkilerini normalleştirmedikleri sürece Ermenistan'ın Rusya'dan tam bağımsızlığını elde etmesi mümkün olmayacaktı; realpolitik bunu gerekli kılıyordu (*International Herald Tribune*, 25 Mayıs 1991). Benzer şekilde, Türkiye de Erivan'la ilişkilerini geliştirerek hem Orta Asya'ya doğrudan bağlantı sağlayabilir, hem de dış politikasında özellikle ABD'deki diaspora Ermenilerinin sürekli çıkarttıkları zorluklardan kurtulabilirdi. Görüldüğü kadarıyla, henüz her iki ülke kamuoylarının ve Ermeni diasporasının ulusal politikalar üzerinde etkinlik kuramadıkları bu dönemde, Ankara ve Erivan'daki yöneticilerin kararları pragmatizm ve coğrafyanın dikte ettirdiği gerçeklikler çerçevesinde şekillenmekteydi.

Bu nedenle Ter Petrosyan yönetimi Ermenistan parlamentosunun 23 Ağustos 1991'de kabul ettiği Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. Maddesinde yer alan "*Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'de Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da işlenen Soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir*", ifadesinin gereklerini yerine getirmeyerek konuyu uluslararası arenada gündeme getirmekten kaçındı. Ardından ülkedeki milliyetçilerden gelen baskılara direnerek aynı ifadenin 1995'de kabul edilen yeni Ermenistan Anayasasında yer almasını önledi. Ayrıca, 1992'de AGİT'e üye olurken, üyelik şartları arasında bulunan, sınırlarda değişiklik istenmeyeceği şartını da kabul etti. Hatta, Aralık 1991'de Amerika'daki

Diaspora Mantalitesi

Ermeniler eskiden beri büyük oranda *diaspora* halkıdır. Bugün dünyada yaklaşık 6.500.000 Ermeni vardır. Bunların yaklaşık 3.400.000'i Ermenistan'da, 1.100.000'i Rusya'da, 1.000.000'u ABD'de, 250.000'i Fransa'da, 45.000'i Kanada'da, 200.000'i Iran'da, 200.000'i Lübnan'da, 70.000'i Suriye'de ve 65.000'i de Arjantin'de yaşamaktadır.

Ermeni ulusal çıkarının ve Ermenistan'ın devlet politikasının oluşumunu etkileyen 3 unsur vardır: 1) Dünyaya dağılmış Ermeniler (diaspora); 2) Ermenistan Ermenileri; 3) Dağlık Karabağ Ermenileri. Bu üç unsurun çeşitli konularda farklı çıkar ve düşünceleri varsa da, 19. Yüzyıl sonunda milliyetçi Taşnaksutyun (Devrimci Ermeni Federasyonu) partisi tarafından geliştirilen *Haydat* (Ermeni Davası) anlayışı temelinde oluşan Ermeni ulusal ideolojisi çerçevesinde uzlaşı içindedirler.

Aynı zamanda diasporanın uzun yıllar içerisinde geliştirdiği sıkı dayanışmayı da mümkün kılan geleneksel *Haydat* düşüncesinin temelinde pek az toplumda rastlanacak kadar güçlü ve devamlı bir mağduriyet psikolojisi vardır. Özellikle 19. Yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı Devletinde yaşanan olaylardan sonra, 20. Yüzyıl başlarında Ermenistan dışındaki koşullarda oluşturulan ve başta ASALA olmak üzere çeşitli gizli Ermeni örgütlerinin Türk vatandaşlarına karşı uyguladıkları terörle pekiştirilen *Haydat* doktrininin üç temel amacı bulunur: 1) Tarihî Ermeni topraklarının geri alınması ve "Birleşik Ermenistan" ulusal devletinin kurulması; 2) Dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Ermeni ulusunun söz konusu topraklara geri dönmesinin sağlanması; ve 3) Sosyal devletin kurulması.

1991'de bağımsız Ermenistan'ın kurulmasının ardından Ermenistan'daki gerçekliklerden uzakta yaşayan diasporadan gücünü alan Taşnak partisinin özellikle Ter-Petrosyan'ın iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Ermenistan'da gücünü artırması ve bu çerçevede Haydat doktrininin tekrar daha güçlü bir şekilde gündeme getirilmesi, Türkiye'yle ilişkileri rasyonel diyalogun imkansızlaştığı bir noktaya ulaştırmıştır.

(M. Aydın)

Ermeni diasporası liderlerinden ABD Kongresindeki Türkiye karşıtı politikalarını yumuşatmalarını istediği ifade edildi.

Fakat, Bağımsızlık Bildirgesinde Türk topraklarından "Batı Ermenistan" diye söz edilmesi ve ardından yeni Ermenistan Anayasasının giriş bölümünde "*Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan ulusal arzularını tanıyarak*" ifadesinin yer alması Türkiye'de uzun vadede tazminat ve toprak taleplerini gündeme getirecek bir sürecin başlangıcı olarak yorumlandı (Elekdağ, *Milliyet*, 15.06.1998). Nitekim, Ermeni Parlamentosunun Şubat 1991'de Kars Antlaşmasıyla oluşturulmuş Türk-Ermeni sınırını tanımadığını açıklamasından (*Turkish Times*, 12 Şubat 1991) sonra, Türkiye 1992 baharında Ermenistan yazılı olarak iki ülke sınırını tanıdığını bildirmedikçe diplomatik ilişki kurmamaya karar verdi. Öte yandan, Ter-Petrosyan dahil hiçbir Ermeni yöneticisi 2001'e kadar açıkça "Büyük Ermenistan" hayalinin Türkiye'ye yönelik hedeflerinden ve 1915'deki Ermeni soykırımı iddiaları nedeniyle doğabilecek tazminat taleplerinden vazgeçilmiş olduğunu ifade etmedi. Aksine, 2001'in ilk aylarında çeşitli ülkelerde Ermeni diasporasının soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınmasını sağlama girişimlerinden sonra, 12 Mart 2001'de Ermenistan Devlet Başkanlığı İnsan Hakları Komisyonu Başkanı Paruyr Hayrikyan, Rusya'dan 1921 Moskova ve Kars antlaşmalarını feshetmesini ve bu antlaşmalarla "haksız şekilde Türkiye'ye bırakılan" Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a iadesini talep etti (bkz. **Millet-i Sadıka'dan ASALA'ya ve Ermeni Tasarılarına** kutusu, s. 409).

Millet-i Sadıka'dan ASALA'ya ve Ermeni Tasarılarına

İmparatorluğun Millet Sistemi içinde sorun çıkartmadan yaşayan ve evlerinde Türkçe konuşacak kadar Osmanlılaşmış bulunan bir etnik/dinsel grup olan Ermeniler 19. Yüzyılın sonuna doğru huzursuzlaştılar. Bunun nedeni bir yandan iç dinamik, bir yandan da dış dinamik öğeleriydi. Birincilere örnek olarak: Toprak düzeninin bozulmasının üzerine bir de 1877-78 Rus savaşının yıpratıcı etkilerinin binmesi sonucu Kürt ve Çerkes baskılarının artması; hem İstanbul'un hem de Kürt beylerinin vergi alması sonucu sömürünün büyük boyutlara ulaşması; zanaat ve ticaret sayesinde hali vakti iyi olan Ermenilerin daha merkantilizme (bkz. **Merkantilizm** kutusu, cilt I, s. 114) bile geçememiş olan çoğunluğunun bu bunalım ortamında kıskançlığa hedef olması; din farkının yarattığı sürtüşme; Abdülhamit'in söz verdiği eşitlikçi reformları uygulamaması, vb. sayılabilir. İkincilere örnek olarak: Fransız Devriminin yaydığı milliyetçilik fikirlerinin İmparatorluğun doğusuna da ulaşması; Balkanlardaki milliyetçilik hareketlerinin başarıyla sonuçlanması; Rusya'dan gelen terörist halkçı hareket Narodniklerin etkisi; Batı'nın azınlıkları bahane ederek müdahale politikası; misyonerlerin etkileri; Rusya'nın 1878 Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarından sonra Ermenileri kullanmaya başlaması, vb. gösterilebilir.

Bu ortamda kurulan solcu Hınçak (1887, Cenevre) ve burjuva Taşnak (1890, Tiflis) partileri milliyetçi eylemlere ve teröre başladılar. Doğu Anadolu'daki ayaklanmaları Abdülhamit Sünni Kürt aşiretlerinden oluşturduğu Hamidiye Alaylarıyla bastırma yoluna gitti. Ardından başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni çetelerinin Rus ordularına destek vermeleri, iktidardaki Türk milliyetçisi İttihat ve Terakki ile Ermeni milliyetçiliği arasındaki sürtüşmede bardağı taşıran damla oldu ve 1915'te çıkarılan Tehcir Kanunuyla Ermeniler zorunlu göçe tabi tutuldular (bkz. **Ermeni Tehciri** kutusu, cilt I, s. 102-103).

Bu göçün acı anıları özellikle Ermeni diasporası arasında sürekli olarak canlı tutuldu. 1930'lardan beri süregelen siyasal mücadeleyle bir sonuç elde edemeyen dünya Ermenileri 27 Ocak 1973'te Los Angeles'te iki Türk diplomatını öldürerek başlattıkları suikast ve terör sürecinde 21 ülkenin 38 kentinde düzenledikleri eylemlerde 40'ın üzerinde Türk diplomatını ve vatandaşını şehit ettiler, bu arada 4 yabancıyı öldürerek, 15 Türk ve 66 yabancıyı da yaraladılar. Bu terör faaliyeti, ASALA'nın (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu) 1983 Orly havaalanı bombalamasında Fransızların da ölmesi üzerine zayıflamasıyla sona erdi. Bu sona erişte, Ermenilerin terörle dikkati çekme amacına ulaşmalarının da rolü oldu.

Bundan sonra Ermeni diasporası çeşitli ülkelerin yerel ve ulusal meclislerinden "Ermeni Soykırımı Tasarıları" geçirme ve Türkiye'yi bu yolla yıpratma politikasına ağırlık veren bir strateji uygulamaya başladı. Bir yandan yılların propagandasının etkisi, bir yandan Ermeni kökenli oylar peşinde koşan Amerikalı ve Avrupalı politikacılar, bir yandan Ermenistan Cumhuriyetindeki çok kötü ekonomik koşullar sonucu Taşnak'ın yeniden etkili olması ve iktidara gelmesi, diğer yandan da zaten 1990'larda insan hakları ihlalleri yüzünden uluslararası alanda zor duruma düşmüş bulunan Türkiye'nin "soykırım yalandır"ın ötesine geçmeyen etkisiz politikası sonucu bu yeni siyasal strateji ciddi hasar yaratmaya başladı.

(B. Oran)

Bu arada Türkiye bağımsızlıktan sonra ekonomik açıdan zor duruma düşen Ermenistan'a batılı ülkelerden gönderilecek yardımların kendi topraklarından geçmesine izin vererek Ermeni yönetiminin yakınlaşma çabalarına yeşil ışık yaktı. Bu şekilde başlayan ilişkilerin hangi yönde gelişebileceği Trabzon limanının büyütülerek, Azeri ambargosu nedeniyle giderek daha fazla uluslararası yardımlara muhtaç hale gelen Ermenistan'ın kullanımına tahsis edilmesi önerilerinde açıkça görülüyordu. Ermeniler bazı Türk işadamlarını 1992'nin ilk aylarında Erivan'a davet ede-

rek limanın geliştirilip Ermenistan'ın kullanımına sunulması konusunda arabuluculuklarını istedi. Ardından Ermeni asıllı ABD'lilerin de dahil olduğu bu süreç sonunda, bazı Ermeni girişimciler Türkiye'ye gelerek konuyu Dışişleri Bakanı Çetin'le görüştüler (*International Herald Tribune*, 31 Mart 1992). Erivan'ın onayıyla yapılan görüşmeler hernekadar bir sonuca varmadıysa da, 1992'nin ikinci yarısında Türkiye AB'den gelen 100.000 ton buğdayın Türk toprakları üzerinden gönderilmesini ve enerji sıkıntısı çeken Ermenistan'a kendi enerji ağından elektrik sağlanmasını kabul etti. Bu anlaşmalar iki ülke arasındaki ilişkilerin mantıklı bir çerçevede gelişebileceğine işaret ederken, Türkiye'de Ermenistan'la ilişkiler konusunda iki farklı görüş gelişti.

Cumhurbaşkanı Özal'ın temsil ettiği grup SSCB'nin çökmesinin Türkiye'nin önüne Orta Asya ve Kafkasya'da önemli fırsatlar çıkardığını, bunları elde etmek için Türkiye'nin aktif bir politika izlemesi ve bu arada da Kafkasya'da Azerbaycan'ın açıkça desteklemesi gerektiğini ifade ediyordu. Diğer grupsa ekonomik işbirliğinden başlayarak Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini geliştirebileceğine, bunun Ermenistan'ı Rusya'nın etkisinden uzaklaştırarak Türkiye'ye yakınlaştıracağına ve hatta Dağlık Karabağ konusunda da Türkiye'ye daha fazla etkinlik sağlayacağına inanıyordu (Bölükbaşı, 1997, s. 85). Nitekim Başbakan Demirel, Türkiye'nin Ermenistan'a giden buğdaya engel olmama kararını savunurken bunun, insani nedenlerin ötesinde, açıkça Türkiye'nin ulusal çıkarına olduğunu ifade etmişti.

Fakat, bölgedeki durumun 1992'nin ortalarından itibaren Ermenistan lehine değişmesi ve Karabağ'daki çatışmaların hızlanması iki ülke arasındaki her türlü temasın askıya alınmasına neden oldu. Ayrıca, giderek konuya daha çok müdahil olan Türk kamuoyunda Ermenistan'a müdahale edilmesi talepleriyle büyük gösteriler düzenlenmeye başlandı. Hernekadar bu dönemde Demirel hükümeti "devletin sokak tarafından yönetilmesine izin verilemeyeceği"ni ve "Karabağ sorununun bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüştürülmemesi gerektiği"ni ve bunun en çok Türkiye ve Azerbaycan'a zarar verecek bir uluslararası blok oluşturacağını söyleyerek baskılara direndiyse de, kamuoyu baskısı iki ülke ilişkilerinde giderek kendisini hissettirmeye başladı. Nitekim, Ermenilerin Karabağ sınırlarını da aşarak Azerbaycan topraklarını işgale başlaması sonucu ortaya çıkan kamuoyu baskısı, Türkiye'nin diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde büyükelçilikler açarken, Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmaktan kaçınmasına neden oldu.

Bu arada, Ermenistan'ın 30 Eylül 1992'de Rusya'yla bir anlaşma imzalayarak bu ülkeye topraklarında askerî üsler vermesi ve sınırlarına Rus askerlerinin konuşlandırılmasını kabul etmesi, Karabağ sorununun kısa süre içerisinde Türkiye'yi Rusya'yla karşı karşıya getirebilecek bir sürece dönüşebileceğine işaret ediyordu. Nitekim, 1993'de BDT Genel Kurmay Başkanı General Spaşnikov Türkiye'nin Ermeni-Azeri çatışmasına doğrudan müdahale etmesinin "Üçüncü Dünya Savaşına" neden olabileceği uyarısında bulundu.

1992'nin sonu yaklaşırken Azerbaycan'ın uyguladığı ambargoyu delmekle suçlanan Türkiye AB buğdayının geçirilmesini yavaşlattı ve Ocak 1993'de elektrik iletme anlaşması uygulamaya dahi koyulmadan iptal edildi. Nisan 1993'de Ermenilerin Kelbecer'i işgali ise Türk-Ermeni yakınlaşmasının sonu oldu. Hernekadar, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, Dağlık Karabağ sorunundan ve Ermeni-Azeri ilişkile-

rinin doğurduğu diğer sorunlardan ayrı ele alınması gerektiği sıklıkla ifade edilmişse de, Türkiye açısından Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal altında tutan Ermenistan'ın bu toprakları boşaltması konusu diplomatik çözümsüzlükle birlikte diyalogun önkoşulu haline geldi.

Ardından Türkiye, Kelbecer'in işgali üzerine, Nisan 1993'den itibaren, insani yardımlar da dahil olmak üzere, Ermenistan'a yapılacak hiçbir sevkıyat için topraklarını ve hava sahasını kullandırmayacağını açıkladı. Türkiye'nin açıklamasına göre, Ermenistan'a sevk edilen her türlü malzeme bu ülkenin savaş çabasına katkıda bulunmaktaydı.

Ermeni işgalinin Nahçıvan'a da yayılma ihtimali belirdiğinde ise Türkiye'nin sınıra asker kaydırdığı ve müdahaleye hazırlandığı haberleri Ermenistan'da endişe doğururken, Cumhurbaşkanı Özal'ın "Ermenileri birazcık korkutmak gerek" ve "Ermeni sınırında tatbikat yapılırken birkaç bomba sınırın öteki tarafına düşse ne olur?" tarzındaki açıklamaları Türkiye'nin ABD ve Rusya'yla ilişkilerini dahi gerginleştirdi.

Bir taraftan Ermenistan'ın açıkça Karabağ sorununa müdahil olması, diğer taraftan iki ülke arasındaki sınırın kapatılması ve Türkiye'nin açıkça Azerbaycan'ın yanında yer alması ikili ilişkilerin sonu oldu. Bundan sonra ilişkiler sadece AGİT ve KEİ gibi uluslararası örgütler çerçevesinde yürütüldü.

Cumhurbaşkanı Özal Mayıs 1993'de öldüğünde cenazeye katılan yabancı devlet başkanları arasında Ermenistan Cumhurbaşkanı da vardı. Ziyaret sırasında Başbakan Demirel Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarını biraraya getirdi; Ter-Petrosyan ve Elçibey ilk defa el sıkıştılar. Hernekadar bu üçlü toplantıdan bir sonuç çıkmadıysa da, Kafkasya politikasında daha Azeri yanlısı ve daha radikal gözüken Özal'ın boşalttığı alanda Türkiye'nin bir kere daha Karabağ sorununu çözmede arabuluculuğa davranma ihtimali belirdi. Nitekim, kısa süre içinde Türkiye, ABD ve Rusya'yla işbirliği yaparak, sorunun çözümü için ortak bir üçlü plan sundu. Çatışmanın tüm taraflarının kabul ettiği anlaşma, Azerbaycan'da Elçibey hükümetinin devrilmesi sonucu uygulanamadı. Bu arada, Azerbaycan'ın içine düştüğü kaostan faydalanan Ermenilerin cephede tekrar harekete geçerek yeni Azeri topraklarını işgal etmesi bu girişimin de sonu oldu.

Girişimin sonuçsuz kalmasıyla birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkileri tekrar kesildi ve Azerbaycan'ın cephedeki kayıpları arttıkça Türkiye'nin de ifadeleri sertleşti. Hatta, Ermeni güçlerinin Nahçıvan topraklarına girme olasılığı belirdiğinde Başbakan Çiller TBMM'den, "eğer Ermenistan Kars Antlaşmasını ihlal eder ve Nahçıvan'ı işgal ederse", savaşa girme konusunda yetki isteyeceğini açıkladı (bkz. **Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan** kutusu, s. 403).

Bu arada, Türk basınında çıkan Ermenistan'ın PKK'ya destek olarak Ermenistan ve işgal ettiği Azeri topraklarında eğitim kampları kurduğu haberleri ilişkileri daha da gerginleştirdi. Bundan sonra Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği, özellikle uluslararası forumlarda daha belirgin hale geldi. 1994 yazından itibaren Azerbaycan'ın bütünlüğünün garantiye alınabilmesi için Türkiye'nin gelecekte bölgede konuşlandırılabilecek olası bir barış gücünde mutlaka yer alması gerektiği önerileri dile getirilmeye başlandı.

Fakat, 12 Mayıs 1994'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes imzalan-

masından sonra ortaya çıkan olumlu hava ve uluslararası toplumdan gelen baskılar sonucu (ABD Kongresinin Ekim 1992'de kabul ettiği ve yardıma ihtiyacı olanlara insani yardımın ulaşmasını engelleyen devletlere Amerikan yardımını yasaklayan İnsani Yardım Koridoru Yasasının Türkiye'ye de uygulanması talepleri gündeme gelmişti) Türkiye, Azerbaycan'ın da görüşünü alarak, Türk hava sahasını Ermenistan'a bağlayan H-50 hava koridorunu yeniden uluslararası trafiğe açtı.

Bu arada, bölgede giderek sıkışan ve ekonomisi kötüye giden Ermenistan, iki ülke ilişkilerinin Ermeni-Azeri ilişkilerinden ve Karabağ sorunundan ayrılması gerektiğini söyleyerek, özellikle diasporanın soykırım iddiaları konusunda Türkiye'nin endişelerini gidermeye yöneldi. Ter-Petrosyan hiçbir zaman açıkça bu iddiaların karşısında yer almamışsa da, bu konuyu sürekli gündemde tutmaya çalışan Taşnaksutyun partisinin faaliyetlerini Aralık 1994'de durdurması ve Türkiye'deki bir ziyareti sırasında soykırım konusunu gündeme getiren dönemin dışişleri bakanı Raffi Hovanissian'ı (ABD vatandaşı bir diaspora Ermenisi) istifaya zorlaması Türkiye'yle ilişkileri normalleştirmek için gidebileceği mesafeye işaret ediyordu. Fakat, Türkiye'de hükümet bu dönemde Karabağ'daki gelişmeler nedeniyle sertleşen kamuoyu tepkisinin de etkisiyle Kafkasya'da etkinliğini artırmak için Azerbaycan'ı destekleme politikasına, Ermenistan'ın soykırım konusundaki görüşlerinden daha fazla önem veriyordu.

Bu arada, değişen hükümetle birlikte Türkiye'nin Ermenistan politikasında da bir yumuşama görüldü. 1996 baharında Başbakan Mesut Yılmaz, eğer Azerbaycan ve Ermenistan Karabağ sorununun çözümünde uygulanacak prensipler konusunda anlaşabilirlerse, Türkiye'nin Ermenistan'la sınırını yeniden açabileceğini söyledi. Bu arada, Eylül 1994'de Azerbaycan'la uluslararası petrol şirketleri arasında imzalanan "Asrın Anlaşması"nın ardından Azeri petrolünü boru hatlarıyla uluslararası pazarlara taşıma konusu tartışılırken, Türkiye sürpriz bir şekilde Ermenistan geçen bir hattı da düşünebileceğini ilan etti. Karabağ sorununun Azerbaycan'ı da tatmin edecek bir şekilde çözümüne bağlanan bu teklifle Türkiye, Ermenistan'ı daha ılımlı davranmaya zorlayacağını ummaktaydı. Fakat, dışardan Azerbaycan'dan, içerden de kamuoyundan gelen tepkiler üzerine Yılmaz bu politikadan vazgeçmek zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra ANAP-DYP koalisyonunun çökmesi ve Erbakan'ın liderliğinde Refahyol hükümetinin kurulmasıyla birlikte Ermenistan'la ilişkiler konusunda Türkiye'nin herhangi bir adım atması ihtimali ortadan kalktı. Bu dönemde Kafkasya'da giderek daha fazla yalnız kalan Ermenistan'ın (Asrın Anlaşmasından sonra ABD'nin Ermenistan yanlısı politikası da değişmeye başladı) Rusya'yla daha yakın güvenlik ilişkisi içerisine girmesi ve bölgede bir İran-Ermenistan-Rusya ekseninin ortaya çıkmaya başlaması, boru hatları siyaseti çerçevesinde İran ve Rusya'yla rekabete girmiş olan Türkiye'yle arasını daha da açtı.

Nitekim, Ermenistan 1997'de Rusya'yla Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması imzalayarak giderek gelişen Rus-Ermeni ittifakını resmileştirdi. Ardından 5000 Rus askerinin Ermeni topraklarına konuşlanmasına olanak sağlayan anlaşmayı da imzalayarak, bölgede gelişen uluslararası rekabette tarafını seçti. Takip eden dönemde, Rusya'nın bölgedeki güç dengesini Türkiye ve Azerbaycan aleyhine ciddi oranda değiştirecek şekilde, Aralık 1998'da Ermenistan'a bir MiG-29 filosu konuşlandırması ve Şubat 1999'dan itibaren de Gümrü askerî üssüne S-300 Ze-

nith hava savunma sistemleri göndermeye başlaması Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gerginliklere yeni unsurlar ekledi.

Ermenistan Dış Politikasında Diasporanın Etkisi ve Soykırım İddiaları

İki ülke ilişkilerinde Karabağ kendi başına yeterli bir problem iken, özellikle ABD ve batı Avrupa'daki Ermeni diasporasının soykırım iddialarını gündemde tutma çabaları, Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin bugüne kadar rasyonel bir düzeyde gelişimini engelledi.

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra diaspora Ermenileri anavatandaki gelişmelere ve ülkenin geleceğine yönelik politikalara etkin bir biçimde müdahale ettiler. ABD, Rusya, İran, Fransa, Lübnan ve hatta Güney Amerika'da bile geniş ve aktif bir Ermeni diasporası bulunmaktaydı. Bunlar 1988 Erivan depreminin ardından dünya kamuoyunun Ermenistan'a geniş çaplı insani yardımda bulunmasını düzenlediler. Bağımsızlığın ardından ise diaspora Ermenileri bölgedeki siyasi istikrarsızlık ve savaş hali nedeniyle Ermenistan'a yatırım yapma konusunda çekingen davranırlarken, bunun yerine, siyasi alandaki etkinliklerini Ermenistan'a Batı ülkelerinde, özellikle ABD'de, lobicilikle destek sağlama yönünde kullandılar (bkz. **Diaspora Mantalitesi** kutusu, s. 408). Zaten, ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya'ya ilk yönelişi özellikle Gürcistan ve Ermenistan'a odaklanmıştı. ABD'de yaşayan 1.000.000 civarında Ermeni, Ermenistan'a yönelik ABD politikalarının belirlenmesinde önemli etkinliğe sahipti. Bunun sonucunda Ermenistan, eski SSCB ülkeleri arasında kişi başına en yüksek ABD insani yardımından faydalanan ve Rusya, Ukrayna ve Kazakistan'dan sonra ABD'den reel olarak en fazla para yardımı alan ülke oldu.

Bağımsızlıktan sonra kısa sürede Ermenistan dış politikasının tamamlayıcı unsuru haline gelen diaspora, bu ülkenin ABD ve Avrupa ile ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmasında büyük rol oynadı. Örneğin diasporanın en güçlü olduğu ABD'deki Ermeni lobisinin temel örgütü olan Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), Azerbaycan Ermenistan'a ambargo uygulamaya başladıktan sonra, Ekim 1992'de Özgürlükleri Destekleme Yasasının *(Freedom Support Act)* 907. bölümünü Kongre'den geçirterek, Azerbaycan *"Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a her türlü saldırı ve ambargoyu durdurduğunu gösterecek adımlar atana kadar"*, ABD'nin Azerbaycan'a yardım yapmasını engelledi. Zaman içerisinde ABD'nin bölgesel çıkarlarının değişmesiyle birlikte çeşitli kereler bu yasanın değiştirilmesi gündeme gelmişse de, 2003 itibariyle yasa yürürlükteydi.

Siyasi-ekonomik gücünü özellikle ABD, Rusya, Fransa, Gürcistan, İran, Suriye ve Lübnan'da etkin bir şekilde kullanabilen diaspora, Türkiye'ye karşı Rus Duması ve Fransız Parlamentosuna soykırımı iddialarını kabul ettirmeyi başardı. Diaspora, özellikle 1999-2000 döneminde, İsveç'ten Hollanda'ya, ABD'den Avustralya'ya soykırım iddialarını destekleyici faaliyetler üzerinde yoğunlaştı. Soykırımın tanınması yönünde Fransa'da bir yasa çıkartmayı başaran diaspora, İsveç'te de önemli ilerlemeler kaydetti. Ayrıca, İsrail Milli Eğitim Bakanı Yosi Sarid'in, "Ermeni soykırımı"nın liselerde okutulan tarih kitaplarına alınmasını istemesi Avrupa sınırlarını aşan Ermeni kampanyasına yeni bir boyut getirerek, İsrail'le Türkiye arasında diplomatik gerginliğe yol açtı.

Ermenistan dışarıda diaspora ile birleşik bir politika izlerken, iç politikasında diaspora partileriyle kriz ve çatışmalar yaşadı. Ermenistan-Türkiye ilişkileri ve Dağlık Karabağ konusunda sertliği savunan ve diasporadaki en güçlü parti olan *Taşnaksutyun*'un (Taşnak), Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın yedi yıllık yönetimi boyunca hükümetle ilişkileri hep sorunlu oldu. Haziran 1992'de Taşnaksutyun, Karabağ'da tek yanlı bağımsızlık ilan ederek tanınması için Ermenistan yönetimine adeta ültimatom verdi. Bu ültimatomun kabul edilmemesi üzerine yönetimle Taşnaklar arasında ilişkiler gerginleşince, Petrosyan Taşnakları KGB ile gizli işbirliği yapmakla suçladı ve parti liderlerini sınır dışı etmeye başladı.

Bu arada, 1994 yılındaki ateşkesten sonra Ermenistan iç politikasında Dağlık Karabağ faktörünün etkisi azalarak ülke içi sosyo-ekonomik sorunlar önem kazanmaya başladı. Bu çerçevede, ülkedeki sosyo-ekonomik durumun kötüleşmesinden yararlanan Ermeni diasporası, Petrosyan hükümetine baskı yapma olanağını buldu. Bu gelişmeler karşısında Petrosyan, bir terörist grubu koruduğu ve üyeleri, yönetim kurulları ile yöneticileri yurt dışında olan partileri yasaklayan kanunu çiğnediği gerekçesiyle Aralık 1994'de Taşnaksutyun partisinin faaliyetlerinin askıya alınması emrini verdi. Ardından, partinin yöneticileri hapsedildi, Karabağ çatışmalarında gönüllü olarak savaşan Taşnak ordusu dağıtıldı. Taşnaksutyun'a karşı alınan önlemler, Dağlık Karabağ sorununda hiçbir taviz vermeyi kabul etmeyen Ermeni lobisiyle ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu.

21 Eylül 1996'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Taşnak ve diğer muhalefetin sosyo-ekonomik sorunları öne sürerek Petrosyan'ı köşeye sıkıştırması, Petrosyan'ı tekrar cumhurbaşkanlığını kazanabilmek için seçimlerde anti-demokratik yöntemler kullanmaya itti. Bu gelişme, Taşnakları ve diğer muhalefeti daha da radikalleştirerek ülkede ciddi bir politik kriz yarattı. Bu krizin çözülmesinde etken rolü Dağlık Karabağ Ermenilerinin lideri Robert Koçaryan üstlendi. Koçaryan'ın, Ermeni ulusal çıkarları bakımından zararlı olduğu görüşünden hareketle, iktidar değişikliğine engel olmasına karşılık, Petrosyan da iktidarı Taşnaklar ve diasporada büyük nüfuza sahip Koçaryan'la paylaşmak zorunda kaldı. 20 Mart 1997'de Koçaryan Erivan'da başbakanlık görevine başladı. Böylece, Ermenistan siyasetinde başbakanın cumhurbaşkanından kuvvetli olduğu garip bir durum ortaya çıktı. Bu durum, Kasım 1998'de Petrosyan'ın istifasıyla sonuçlandı.

İstifanın ardından yapılan seçimleri kazanan Koçaryan, cumhurbaşkanlığı görevine gelir gelmez, Ermenistan'ın diasporayla bağlantısını sağlayan en önemli örgüt olan Taşnak'a konan yasakları kaldırdı. Bu adımla Koçaryan Ermenistan'la Dağlık Karabağ ve dünya Ermenileri arasında zayıflamış olan ilişkilerin yanı sıra, Ermeni ulusal çıkarları konusundaki uzlaşmayı da güçlendirdi. Böylece, Taşnaksutyun, 1999'da tekrar yasallaşmasından itibaren Koçaryan'ın en sadık destekçilerinden biri haline geldi.

Bundan sonra, ABD'de taktik değiştiren Ermeni lobisi, artık yerel bazda propagandaya ağırlık vererek birer birer eyalet senatolarından kararlar çıkartmaya başladı. Eğer bu rakam örneğin 30 eyalete ulaşırsa Federal Hükümet nezdinde 24 Nisan'ı yasalaştırma daha kolay olacaktı (Mart 2001 itibariyle bu sayı 25'di). Bu arada, Ermeni lobisinin çalışmaları sonucu Nisan 2000'de ABD'nin New Jersey Kongresine sunulan bir yasa tasarısında, 15-21 Mayıs tarihleri arasında "Soykırımı Tanı-

ma Haftası" ilan edilmesi istendi. Bu tasarının, o tarihe kadar ABD'nin birçok eyaletinde gündeme gelen "Ermeni soykırımı" ile ilgili tasarılardan önemli bir farkı vardı. Bu tasarı, sadece Ermenileri değil, geçtiğimiz yüzyılda soykırıma maruz kaldığı ileri sürülen Kürtler dahil birçok halkı kapsamaktaydı. Tasarıda, soykırımın sadece milyonlarca Yahudi'nin katledilmesiyle sınırlı kalmadığı, bu uygulamaya Ermeniler, Kamboçyalılar, Tibetliler, Bosnalılar, Kürtler, Ukraynalılar ve Ruanda'daki Tutsilerin de maruz kaldıkları ileri sürülüyordu. Böylece, Ermeni lobisi tasarıda adı geçen diğer grupları da yanına alarak o tarihe kadar tek başına elde edemediği yasaya bu şekilde ulaşmak istiyordu. Sonuçta bu tasarı Mart 2001'de New Jersey'de yasalaştı.

Kısacası, Ermenistan ile ilişkilerini Karabağ probleminin çözümüne bağlamış olan Türkiye'ye karşılık olarak Koçaryan da, aynı konuda soykırım problemini öne sürdü. Ermeni lobisi ise Kürt, Süryani ve Yahudi lobileriyle ittifak oluşturarak, Türkiye'yi köşeye sıkıştırmanın zeminini hazırladı.

Kördüğüm ve Çözümü

Öte yandan, 1914-1918 arasında gerçekte ne olduğu bir tarafa, Ermenilere soykırım uygulandığı inancı Ermeni toplumunun modern ortak bilincinin oluşmasında birinci derecede rol oynadı. Bu bilinç bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın dış politikasını Türkiye'ye de dokunan şu alanlarda etkiledi: Öncelikle, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesinin önüne önemli engeller çıkarttı. İkinci olarak, Ermenistan'ın Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın ardından Kafkasya'da etkinlik kurma çabalarını şüpheyle karşılamasına neden oldu. Üçüncüsü, bölgedeki Türk etkisini dengelemek için Ermenistan'ın Rusya ile yakın işbirliğine gitmesine ve mümkün olan durumlarda Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası artan nüfuzundan rahatsız olan İran ve Yunanistan gibi devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmasına neden oldu. Son olarak, sıklıkla Azerilerle Türkler arasında fark görmedikleri için Azerbaycan'ı da "Soykırım"la özdeşleştirmesi sonucu Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki çeşitli sorunların daha da derinleşmesine neden oldu

Öte yandan, Ter-Petrosyan liderliğinde 1980'lerin sonunda ortaya çıkan ve 1990-1997 arasında ülkeyi yöneten Ermeni Ulusal Hareketinin dış politikada geleneksel Ermeni politikasını farklılaştırma çabaları oldu. Özellikle Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmak için Türk-Ermeni ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda Petrosyan iktidarının yeni fikirleri vardı. Bu görüşe göre, Türkiye Ermenistan'ın eninde sonunda anlaşmak zorunda olduğu büyük ve güçlü bir komşuydu. İkinci olarak, modern Türkiye temelde Osmanlı İmparatorluğundan farklı bir siyasi oluşumdu ve farklı hedef ve amaçları vardı. Özellikle, modern Türkiye'nin Osmanlının son zamanlarında gündeme gelmiş olan Pan-Turkizm ve Pan-İslamizm'le alakası yoktu. Bunların yerine Türkiye Avrupa'nın bir parçası olmaya çabalamaktaydı ve bu da Türk-Ermeni yakınlaşmasına yardımcı olabilirdi. Özellikle Cumhurbaşkanı Petrosyan ve yakın danışmanları bu görüşleri savunuyorlardı.

Fakat biraraya gelen çeşitli gelişmeler iki ülke arasında hızlı ve temele inen bir yakınlaşmayı önledi. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: Türkiye'nin ısrarla Ermenistan'dan soykırım iddialarından vazgeçmesini ve açıkça Türkiye'den toprak talebi olmadığını ilan etmesini istemesi, Ermenistan'ınsa bunlara yanaşmaması; Orta

Asya ve Kafkasya'da etkinlik kurma çabasındaki Türkiye'nin, Karabağ sorununda Azerbaycan'ı koşulsuz desteklemeye başlaması ve bunun da kaçınılmaz olarak Ermenistan'a karşı politikaları beraberinde getirmesi; Karabağ çatışmalarının değişen koşulları ve bunların Türk kamuoyu üzerindeki etkileri; özellikle bu son faktöre bağlı olarak Türkiye'de Turancı fikirlerin gelişmesi ve bunun da Ermenistan'ın geleneksel korkularını tahrik etmesi.

Sonuç olarak, Ermenistan'ı içinde bulunduğu sıkışık noktadan çıkartacak ve Kafkasya'da barışı ve istikrarı sağlayacak gelişmenin; öncelikle Karabağ probleminin çözümlenmesi, ardından da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzeltilmesi olduğu açıktır. Bunun gerçekleşebilmesi içinse, Türkiye'nin Ermenistan'a yaklaşması ve ekonomik sorunlarında yardımcı olması; Ermenistan'ın da soykırım iddialarından ve her türlü toprak talebinden vazgeçmesi, savaş durumuna son verilmesi için Karabağ Ermenileri üzerindeki nüfuzunu kullanması, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve özerklik verilecek bir Karabağ üzerindeki egemenliğini tanıması ve diasporadaki Ermeni lobisinin "Türkiye karşıtı" faaliyetlerine destek vermemesi gerekecektir.

2) Gürcistan'la İlişkiler

SSCB'nin çöküşüyle birlikte Türk dış politikasının önemli açılımlarından biri haline gelen Kafkasya ve Orta Asya'nın güvenliği ve Türkiye'nin bölgeye ulaşımı için, Gürcistan kısa sürede en önemli ülke ve stratejik köprübaşı haline geldi. Üstelik Hazar havzası doğal kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması konusunda da Gürcistan Türkiye'nin tercih ettiği güzergah oldu.

Türkiye'nin Aralık 1991'de Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasının ardından tarihteki Türk-Gürcü çekişmesi kısa sürede bir kenara bırakılarak 21 Mayıs 1992'de dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in bu ülkeyi ziyareti sırasında imzalanan protokolle iki ülke arasında diplomatik ilişki kuruldu. Bunu takiben 30 Temmuz 1992'de Başbakan Süleyman Demirel beraberinde bir uçak dolusu ilaç ve gıdayla Gürcistan'ı ziyaret ederek Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze ile "Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması" imzaladı. 15 maddeden oluşan ve giriş bölümünde her iki ülkenin *"birbirlerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı ile sınırların dokunulmazlığı ve iç işlerine karışmama ilkelerine dayanarak aralarındaki ilişkilerin daha da güçlendirilmesi"* arzularını dile getirdikleri anlaşmayla taraflar, ayrıca *"13 Ekim 1921 (...) Kars Antlaşması'yla başlayan* [ilişkiler çerçevesinde] *bugüne kadar* [iki ülke] *arasında imzalanmış bulunan antlaşma ve anlaşmalara bağlılıklarını teyit"* ettiler. Böylece iki ülke Kars Antlaşmasının iki ülke arasındaki *"sınırları geri dönülmez bir şekilde tespit ettiğini"* ve antlaşma hükümlerine riayet edeceklerini onayladılar.

Doğu sınırlarını 1921'de Bolşevik denetiminde olan üç ülkeyle (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) imzaladığı antlaşmalarla belirlemiş olan Türkiye açısından SSCB'nin dağılmasından ve yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra, bu ülkelerin çeşitli ödünler vererek imzaladıkları 1921 Kars antlaşmalarını, dolayısıyla Türkiye'nin doğu sınırlarını tanıyıp tanımayacakları önemliydi. Nitekim, Azerbaycan ve Gürcistan, Türkiye'yle imzaladıkları dostluk, işbirliği ve iyi kom-

şuluk anlaşmaları çerçevesinde bu sınırları teyit ederken, Ermenistan'ın bunu yapmaktan kaçınması, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sıkıntı yaratacak nedenlerden biri oldu.

İki ülke arasındaki ilişkilerin hızla gelişmesinde Gürcistan'ın bağımsızlıktan beri uğraşmakta olduğu toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunması konusunda Türkiye'nin sürekli desteğini arkasında görmesinin önemli bir rolü oldu. Daha 30 Temmuz 1992 Antlaşmasıyla her iki taraf *"kendi topraklarında karşı tarafın toprak bütünlüğünü ve yasal düzenini zor kullanarak değiştirmek isteyen örgüt, grup ve şahısların faaliyetlerine mani olmayı taahhüt"* (Madde 13) etmişlerdi. Böylece özellikle PKK'nın Gürcistan'da faaliyette bulunmasının önüne geçmeye çalışan Türkiye, karşılık olarak kendi topraklarında özellikle Abhaz ayrılıkçıların örgütlenmelerine müsaade etmedi. Türkiye'deki Abhaz kökenlilerin aksi taleplerine rağmen, Türkiye Gürcistan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu her düzeyde dile getir-

Gürcistan'ın Etnik-Politik Sorunları

Nisan 1989'da Tiflis'te düzenlenen bağımsızlık gösterileri Kızıl Ordu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasının ardından Gürcistan siyasi çalkantı ve karmaşa dönemine girdi.

Nisan olaylarını takiben hemen tüm üst düzey yöneticiler görevlerinden istifa ettiler ve ülkede Komünist Parti dışında çeşitli partiler kurulmaya başlandı. Temmuz 1989'da Rusların kışkırtmasıyla Abhaz-Gürcü çatışması başladı. Gürcistan Yüce Sovyeti, Kasım 1989'da egemenlik, Mart 1990'da da Komünist Partinin tek parti rejimine son verildiğini ilan etti.

28 Ekim'de yapılan seçimleri milliyetçilerin kazanmasının ardından 14 Kasım 1990'da Gürcistan Yüce Sovyet başkanı seçilen Zviad Gamsakhurdia, Mart 1991'de SSCB'nin devamı için yapılan referanduma ve yeni birlik anlaşmasına katılmayı reddetti. Yüce Sovyetin 9 Nisan 1991'de bağımsızlık ilan etmesi ve Gamsakhurdiya'yı devlet başkanı olarak seçmesinin ardından Ağustos 1991'de Komünistler yönetimi ele geçirmek için darbe girişiminde bulundular.

Bu arada, Güney Osetya Özerk Bölgesinin Ağustos 1990'da Gürcistan'dan ayrılma kararı vermesi üzerine, bölgenin özerk statüsü parlamento tarafından kaldırılınca Abhazya'dan sonra Güney Osetya'da da iç savaş tehlikesi başgösterdi. Devam eden çatışmalar sonucunda 6 Ocak 1992'de ülkeden kaçarak Çeçenya'ya (Çeçenistan) sığınmak zorunda kalan Gamsakhurdia'nın daha sonra burada öldüğü açıklandı.

Aşırı milliyetçi politikalarıyla ülkeyi iç savaşa sürükleyen, dışarıda da Rusya gerçeğini göremeyen Gamsakhurdia'nın ülkeden ayrılmasından sonra Ağustos 1992'de Rusya'nın desteğiyle Abhazların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve 200.000 Gürcü'yü Abhazya'yı terketmeye zorlamaları üzerine ülkenin parçalanması gündeme gelince dağılan SSCB'nin son dışişleri bakanı ve 1972-1985 döneminde Gürcistan Komünist Partisi birinci sekreteri Eduard Şevardnadze ülkeye davet edilerek devlet başkanı yetkilerine sahip parlamento başkanlığına seçildi.

BDT'ye katılmayı reddeden ve Gürcistan'da Rus askerî üslerine izin vermeyen Gamsakhurdia'nın aksine, Şevardnadze yönetiminde Gürcistan'ın BDT'ye katılması ve Rus askerî üsleri sorununu Rusya'nın istediği şekilde çözmesi üzerine ülkedeki iç karışıklıklar ve Abhaz bağımsızlık savaşı birdenbire sona erdi. 4 Nisanda Moskova'da Gürcü ve Abhazlar arasında ateşkes anlaşması imzalandı ve BDT Ortak Barış Gücü adı altında 3000 Rus askeri ateşkesin devamlılığını sağlamak üzere bölgeye konuşlandı. 2001 itibariyle halen Abhazya ve Güney Osetya bölge sınırlarında barış gücü olarak Acarya-Türkiye sınırında ise sınır polisi olarak Rus askerleri görev yapmaktadır ve bu bölgelerde Gürcistan fiilen denetimi kaybetmiştir.

(M. Aydın)

menin ötesinde, Gürcistan'ın karşı karşıya olduğu ayrılıkçı sorunların barışçı yollardan çözümüne de yardımcı olmaya çalıştı (bkz. Gürcistan'ın Etnik-Politik Sorunları kutusu, s. 417). Özellikle Rusya'nın ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu ve zaman zaman alevlendirdiği Abhazya sorununun Gürcistan'ın uluslararası alanda tanınmış sınırlarının bütünlüğü korunarak çözülmesine yardımcı olmaya çalıştı. Bu çerçevede, öncelikle çatışmalar devam ederken, hem Gürcülere hem de Abhazlara insani yardım yaparak her iki tarafın da güvenini kazandı. Ardından 21 Ekim 1994'den itibaren bu ülkede görev yapmakta olan Birleşmiş Milletler Gözlemci Misyonuna (UNOMIG) 5 askerî gözlemci ile katkıda bulundu. Ayrıca, sorunun çözümlenebilmesi için, taraflar arasında AGİT tarafından başlatılan Cenevre süreci çerçevesinde yürütülen diyalogu destekleyerek, 7-9 Haziran 1999'da İstanbul'da tarafları biraraya getirerek barış sürecine katkıda bulunmaya çalıştı.

Öte yandan, Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Türkiye kısa sürede bu ülkenin en büyük ticaret ortağı haline geldi. 1992'de 17.900.000 dolar olan ticaret hacmi 1997'de 239.400.000, 1998'de 251.800.000 dolara yükseldi. 1999 sonu itibariyle Gürcistan'daki Türk firmalarının toplam yatırımı 45.000.000 dolara ulaşırken, Ocak 2000'e kadar bu ülkeye açılan Türk Eximbank kredileri de 41.500.000 doları buldu. 2000 rakkamlarına göre Gürcistan'ın toplam dış ticaretinin yüzde 17.7'si elinde tutan Türkiye (Rusya yüzde 15.4, Almanya 8.4, Azerbaycan 7.6, ABD 7.5), özellikle sahip olduğu ticari bağları Gürcistan'a siyasi baskı yapmak için kullanan Rusya'ya önemli bir alternatif olarak öne çıktı. Rusya, 2001 başında vize koymuş ve Rusya'da çok sayıda işçisi çalışan Gürcü ekonomisini zor durumda bırakmıştı. Durumun değiştirilebilmesi için Gürcistan'ın Rusya-Beyaz Rusya birliğine ya da Moskova'nın gözetimi altında kurulan Avrasya Birliğine katılmasını istiyordu. Gürcistan alternatif pazar ve istihdam olanaklarını Türkiye'de aradı.

Kafkasya'da İstikrar Arayışları

Kafkasya'da işbirliği arayışları, AGİT çerçevesinde Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın Ekim 1997'de Strasbourg'da GUAM'ı oluşturan bildiriyi imzalarıyla başladı. Bu dört devleti bir araya getiren en önemli etken, Rusya'nın Kafkasya'da desteklediği iç çatışmalar (Abhazya, Güney Osetya, Dağlık Karabağ) ve Gürcistan, Ukrayna ve Moldova'nın petrol üreticisi Azerbaycan'dan batıya uzanacak petrol boru hattı üzerinde yer almalarıydı. Nisan 1999'da Washington'da NATO'nun 50. yıl toplantısına paralel yapılan toplantıda Özbekistan'ın da katılmasıyla GUUAM (Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan, Moldova) ortaya çıktı.

Üyelerinin "ulaşım ile ilgilenen bir birlik olduğunu" söylemelerine karşın, BİO'yla ilişkilerin geliştirilmesi (bkz. **NATO'nun Genişlemesi** kutusu, s. 309), çatışmaların çözümü, etnik gerilim, ayrılıkçılık, dini radikalizm ve terörizm karşısında işbirliği yapılması GUUAM'ın faaliyet alanları arasındaydı. İstikrarsız bölgelerde silahsızlanmaya gidilmesini ve *İpek Yolu Projesi* çerçevesinde Avrupa-Kafkasya-Asya ulaşım koridorunu destekleyen GUUAM üyeleri, Bakü-Supsa petrol boru hattının güvenliği için Ukrayna tarafından desteklenen Azerbaycan-Gürcistan ortak barışgücü oluşturulmasını ortaya attılar. NATO'nun da destek verdiği GUUAM, hetorojen ve geleceği belirsiz yapısıyla, Rusya'yı tedirgin etmeden üyelerinin Batı'yla ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bu arada, Rusya da kendi dışında gelişen bu örgütlenmeye karşı açık bir tavır almamakla beraber, GUUAM'ın gelecekte çıkarlarını sarsabileceği düşüncesiyle, oluşuma uzak durdu. Özbekistan üyeliğini Haziran 2002'de askıya alınca ve ABD Gür-

cistan'a askerî uzmanlar gönderince, Örgüt anlamını büyük ölçüde yitirecektir.

GUUAM dışında, doğrudan Kafkasya'yla ilgili ilk öneri 15 Mart 1999'da Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan'ın ortaya attığı, fakat fazla ciddiye alınmayan, "3+3" (Rusya Federasyonu, Türkiye, İran ve 3 Güney Kafkasya Cumhuriyeti) *Bölgesel Güvenlik ve İşbirliği Paktı* oluşturulması teklifiydi. Ardından, Aliyev'in Aralık 1999'da AGİT İstanbul zirvesinde bir *Kafkasya Güvenlik Paktı* kurulmasını önermesi sonucu uluslararası gündeme girdi. Azeri önerisinin Ermeni teklifinden farkı, İran'ın dışlanması ve ABD'nin de pakt içinde yer almasının istenmesiydi.

Daha sonra, Cumhurbaşkanı Demirel AGİT gözetiminde *Kafkasya İstikrar Paktı* (KİP) kurulmasını teklif etti. Girişime ABD, Fransa, Almanya, İngiltere, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan, Rusya, Ermenistan ve AB'den olumlu yanıt geldi.

Fakat, Kafkas ülkelerinin desteği azalmıştı. Demirel'in teklifinden on gün sonra 24-25 Ocak 2000'de Moskova'da yapılan BDT toplantısında, BDT üyeleri hem Rusya'nın II. Çeçenya müdahalesiyle belirginleşen ve sertleşen yeni Kafkasya politikasını destekler biçimde tavır aldılar, hem de Rusya'nın tepkisini çekebilecek politikalardan uzak durmaya özen gösterdiler. Toplantıdan çıkan sonuç, Rusya'nın yer almadığı bir *Kaflasya İstikrar Paktı* önerisinin, gerçekleşmesinin zor olacağıydı.

KİP'in ardından, Moskova tarafından karşıöneri olarak *Kafkasya Dörtlüsü* veya "1+3" (RF + Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) adıyla ortaya atılan işbirliği modeli de Rusya'nın Kafkasya'da işbirliği arayışlarını kendi denetiminde tutma çabasının açık bir göstergesiydi. Azerbaycan ve Gürcistan, kendilerini Rusya'yla tek başlarına bulacakları için öneriye pek sıcak bakmadılar. Ermenistan ise bu öneriye onay verirken, *Kafkasya G8*'i olarak da anılan "3+3+2" (3 Güney Kafkasya Cumhuriyeti + Rusya, Türkiye, İran + AB, ABD) formülüne de sıcak baktığını açıkladı. Batı ise, "1+3" modelinin bölgede istikrarı sağlayabilmesi için kapılarını Batı'ya açması gerektiğini düşüncesinde ısrar etti.

Sonuçta, Kafkasya'da işbirliği arayışları, bölgesel işbirliği konusunda farklı yaklaşımlar arası bir mücadeleye dönüştü. Batılı devletler, uluslararası kuruluşlar, Türkiye ve Gürcistan, *Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı* benzeri, AGİT gözetimi altında (böylece İran'a kapalı) bir işbirliği modelini savundu. Türkiye ile Azerbaycan'ın uyguladığı boykotu *KİP* ile yumuşatmayı uman Ermenistan sadece bölge devletlerinin (RF, Türkiye, İran) katılımını istedi. İran ABD'yi dışarıda bırakacak 3+3'ü desteklerken, Rusya herhalükarda oluşumda mutlaka yer almak istediğini belli etti. Rusya, İran, Türkiye ve Batılı devletlerle ilişkilerini bozmak istemeyen Azerbaycan'ın tutumu ise, AB'nin önerdiği *Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı* benzeri pakt önerisine daha yakındı.

(M. Aydın)

Şubat 2001'de Türkiye'yi ziyaret eden Gürcistan tarım bakanı David Kirvalidze, Gürcü karasularında ortak balıkçılık, Gürcistan topraklarında ortak çay ve fındık üretimi, Türkiye'nin Gürcistan'da çay paketleme ve balık unu fabrikaları kurarak istihdam yaratması gibi öneriler getirdi (*The Georgian Times*, 7 Şubat 2001).

Daha Gürcistan bağımsızlığını kazanmadan önce Ağustos 1988'de Batum'un güneyinde bulunan Sarp sınır kapısı açılmıştı. 2001 içerisinde Çıldır-Aktaş'ın ikinci bir kapı olarak açılması için gerekli çalışmalar başlatıldı. Ayrıca cumhurbaşkanı Demirel'in 14-15 Ocak 2000'de Gürcistan'a yaptığı ziyaret sırasında Kars-Tiflis-Bakü demiryolunun yapımı ve geliştirilmesi konusunda da mutabakata varıldı. Rusya'nın ikinci Çeçenya müdahalesinden sonra (bkz. Rusya'nın Çeçenya Müdahaleleri kutusu, s. 425) Gürcistan'ın karşı karşıya kaldığı güvenlik sorunlarını bu ülkenin tek başına çözemeyeceği ve dışarıdan destek verilmesi gerektiği argümanından hareketle Türkiye Demirel'in bu ziyareti sırasında Kafkas İstikrar Paktı kurulması önerisini

dile getirdi (bkz. **Kafkasya'da İstikrar Arayışları** kutusu, s. 418-419).

Siyasi ve ekonomik desteğin yanı sıra, Türkiye Gürcistan'a askerî alanda da destek olarak NATO'nun Barış İçinde Ortaklık (BİO; bkz. 1990-2000, ABD ve NATO'yla İlişkiler) programı çerçevesinde Gürcistan ulusal ordusunun kurulmasına yardım etti. 18 Şubat 1994'de imzalanan Güvenlik İşbirliği Anlaşması çerçevesinde, Gürcistan'a silahlı kuvvetlerinin iyileştirilmesinde kullanılmak üzere 1998'de 5.500.000, 1999'da 3.800.000 ve 2000'de de 4.000.000 dolar aktardı. Gürcistan'ın yıllık bütçesinden silahlı kuvvetlerine ayrılan ödeneğin 20.000.000 dolar civarında olduğu gözönüne alınırsa, Türkiye'nin bu maddi yardımlarının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Türkiye ayrıca Haziran 1997'de imzalanan askerî işbirliği anlaşması çerçevesinde Gürcü subaylarına eğitim vermeye başladı ve jandarma sisteminin geliştirilmesi konusunda da yardımcı oldu. Bu çerçevede, Gürcistan İç Hizmet Ordusundan 10 subay Türkiye'ye gelerek eğitim aldılar. Şubat 1999'da Türkiye'yi ziyaret eden Gürcistan devlet başkanı Şevardnadze'nin "stratejik ortaklık" ola-

Erken Petrol

SSCB'nin dağılmasının ardından dünya petrol devlerinin gözlerini diktikleri Hazar'da ne kadar petrol olduğu, bunun ne kadarının ne zamana kadar çıkartılabileceği, hangi yollardan pazarlanabileceği tartışmaları yapılırken bölgenin kaynakları ve bunların pazarlama olanakları konusunda birtakım şüpheler gündeme geldi. Bölge ülkeleri, özellikle Azerbaycan ve Kazakistan için petrolün bir an önce çıkartılarak uluslararası piyasalara ulaştırılması önemliyken, bu petrolün 2020'den önce uluslararası piyasaya çıkması durumunda fiyatların düşeceğini hesaplayan çokuluslu petrol şirketleri açısından bölge petrolünün kârlılığı belirleyici unsurdu.

Bu çerçevede, örneğin, Hazar'da büyük yatırımları gerekli kılacak ölçüde petrol rezervinin olmadığı; bölgede en büyük petrol rezervine sahip Kazakistan'ın Tengiz sahasındaki petrolün fazla kükürtlü (yani düşük kalite) olduğu; Hazar'ın hukuki statüsünün belirsizliği; bölgede sadece bir adet yüzer petrol arama platformunun bulunması dolayısıyla arama yapacak şirketlerin bunu sırayla kullanmalarının gerekmesi; bölgeye bu tür platformların ancak Rusya'nın izniyle Don-Volga kanalıyla getirilebileceği ve bu tür projelere karşı çıkan Rusya'nın buna izin vermeyeceği; denize çıkışı olmayan bölgeden uluslararası piyasalara sadece maliyeti yükselten boru hatlarıyla taşıma yapılabileceği; Kafkasya'da yaşanan siyasi istikrarsızlık nedeniyle bu boru hatlarının zamanında inşa edilemeyeceği, edilse bile sürekli işletilemeyeceği; ve tüm bunlardan sonra bölge petrolünün ucuz Orta Doğu petrolüyle rekabet edemeyeceği ve alıcı bulamayacağı iddiaları petrol şirketleri ve Rusya-İran ikilisi tarafından sıklıkla gündeme getirildi.

Tartışmaların uzayacağını gören ve bir an önce sahip oldukları enerji kaynaklarını satarak ekonomik bağımsızlıklarını sağlamlaştırmak isteyen bölge ülkelerinin ısrarıyla o zamana kadar uygulanmamış bir yöntemle bölge petrolünün uluslararası piyasalara kesintisiz olarak ulaştırılıp ulaştırılamayacağını ve müşterisinin olup olmadığını görmek amacıyla "erken petrol" kavramı geliştirildi. Buna göre, bölgede çok büyük yatırımlara girmeden önce, ilk aramalarla elde edilecek petrol deneme mahiyetinde boru hatlarıyla uluslararası piyasalara ulaştırılacaktı. Bunun mümkün ve ekonomik olduğunun görülmesinden sonraysa asıl büyük yatırımlar ve Ana İhraç Boru Hattı kurulması gelecekti.

Sonuçta, "erken petrol" için seçilen iki alternatifli boru hattı güzergahının (Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossisk) sorunsuz çalıştığı görülünce bölgeye yapılan yatırımlar arttı ve Ana İhraç Boru Hattı görüşmeleri başladı.

(M. Aydın)

rak adlandırdığı Türk-Gürcü askerî işbirliğinin son yansıması onarımını Türkiye'nin yaparak yeniden hizmete soktuğu Marneuli askerî havaalanından Mart 2000'den itibaren Türk savaş uçaklarının da faydalanacaklarının açıklanması oldu. Bu arada, Şevardnadze'nin Rusya'dan gelecek baskıları önleme gayreti Türkiye ziyaretinin ardından Mart 1999'da yaptığı iki ülke arasındaki stratejik ortaklığın hiçbir üçüncü ülkeye yönelmediğini ve ülkesinin Türkiye'ye topraklarında askerî üs vermesinin söz konusu olmadığı açıklamasında görüldü.

Öte yandan, Türkiye ve Gürcistan Hazar bölgesi enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda da işbirliği yaptılar. Erken petrol güzergahı (bkz. Erken Petrol kutusu, s. 420) konusunda Gürcistan lehine Bakü-Supsa hattına destek veren Türkiye'ye karşılık, Gürcistan da ana ihraç boru hattı olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan güzergahına destek verdi. Fakat bu destek Şevardnadze'ye pahalıya mal oldu. İlk olarak, 29 Ağustos 1995'teki bir saldırıdan hafif yaralarla kurtuldu. Ardından Bakü-Ceyhan hattını desteklediğine dair yaptığı bir açıklamadan birkaç gün sonra, 9 Şubat 1998'de yapılan ikinci suikast girişiminin ve Ekim 1998'deki kısa süreli askerî ayaklanmanın arkasında "ülkesinden boru hatlarının geçmesine karşı olan dış güçlerin [Ruslar]" olduğunu bizzat Şevardnadze açıkladı (*New York Times*, 22 Ekim 1998).

3) İran'la Rekabet

Türkiye, özellikle 1995'e kadarki dönemde, İran'ın bölgedeki Müslüman devletleri teokrasiye çevirmesinden endişe duydu. Buna karşılık İran da Türkiye'nin bölgedeki aktif faaliyetlerini bir Türk hegemonyası oluşturma girişimi olarak algıladı. Ayrıca, bu çekişmede Batı'nın kökdendinci İslam'dan duyduğu endişelerle açıkça Türkiye'yi desteklemesi ve hatta kışkırtması İran açısından daha da endişe verici bir gelişmeydi. Hernekadar İran özellikle Humeyni'nin ölümünden sonra dış politikasında dinsel temaları kullanmaya daha az önem verdiyse de, Türkiye'yle ilişkilerinin çeşitli nedenlerden ötürü kötüye gitmesi durumunda, Kafkasya-Orta Asya'daki Türkiye-İran rekabeti daha ideolojik bir mücadeleye dönüşebilirdi. Bu tür bir mücadelede, İran'ın Türkiye'ye ve Batı'ya karşı bölgede kullanmak isteyebileceği en önemli araçlardan biri siyasi İslam'dı. Buna karşılık, Türkiye bölgedeki rolünün, diğer öğelerin yanı sıra, ılımlı İslamın ve laik devlet anlayışının gelişimine katkıda bulunacağına inanıyor, dolayısıyla kendisini İran'ın temsil ettiği anlayışın karşısında tanımlıyordu.

İran'la Türkiye'nin kültür alanındaki rekabeti en çok Orta Asya cumhuriyetlerinin kullanacakları alfabe konusunda gündeme geldi. Bağımsızlıktan sonra Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın Kiril alfabesini terk etmeleri konusu tartışmaya açıldığında Türkiye, bölgede Bolşevik devriminden önce kısa bir süre kullanılan Latin alfabesine dönüşü savunurken, İran ve Arap dünyasının rekabetiyle karşılaştı. Sonuçta sadece, daha çok İran'ın kültürel etkisi altında kalan Tacikistan Arap alfabesine geçmeye karar verdi, Azerbaycan'ın 1991'deki kararını takip eden Özbekistan ve Türkmenistan 1 Eylül 1995 ve 1 Ocak 1996'da Latin alfabesini benimsediler. Fakat bu kararların uygulanması yavaş ve tedrici olacak ve Latin alfabesi her iki ülkede de uzun süre uygulamaya konulamayacaktır. Kazakistan ve Kırgızistan

ise önceleri Latin alfabesini benimsemelerine rağmen pratikte bu konuda herhangi bir adım atmadılar.

Türkiye ve İran bölgede ekonomik nüfuz mücadelesine de giriştiler. Her iki ülke de ticaret, transit gelirleri ve kendi topraklarından geçmesini istedikleri boru hatları ve ulaşım yollarından faydalanmayı ummaktaydılar. Bu rekabette, coğrafi açıdan bölgeye doğrudan sınırı olması ve petrol konusundaki uzmanlığı İran'a belli avantajlar sağladıysa da, İran'a yönelik ABD ambargosu ve Batı pazarlarına ulaşmada İran'ın Körfez limanlarının Türkiye'nin Akdeniz limanlarından daha uzak olmaları dezavantaj olarak öne çıktı. Ayrıca, İran'ın açıkça teokratik yapısı, Şii nüfusu ve Batı'yla çatışma politikası bölgedeki ülkeler açısından itici gelen özelliklerdi.

Öte yandan, Türkiye'nin özellikle Orta Asya ülkeleriyle ticaretinde İran'ı transit ülke olarak kullanma zorunluluğu da çeşitli sorunlara yol açtı. Türkiye'yle İran'ın siyasi ilişkileri ne zaman gerilse, Türkiye'nin Orta Asya'yla kara ticareti bundan zarar görmekteydi. Bu arada İran, Hazar bağlantısını Türkiye'yi dışarda bırakacak şekilde daha da güçlendirmek amacıyla 1992'de Rusya, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'la birlikte Hazar Denizi İşbirliği Planını uygulamaya koydu. Türkiye'nin KEİ'yi oluşturma çabalarının alternatifi olarak görülen bu çalışmada, Rusya'nın İran'ın orijinal planını kendi çıkarına çalışacak ve Hazar üzerindeki egemenliğini sağlamlaştıracak şekilde değiştirmeye çalışması sonucu fazla bir ilerleme kaydedilemedi.

Öte yandan, güçlenen Azeri milliyetçiliğinin kendi ülkesindeki Azeri halkı ayaklandırmasından çekinen İran'ın, Karabağ çatışmasında Azerbaycan'a karşı Ermenistan'a destek vermesi de Türkiye-İran ilişkilerinde gerginliğe neden oldu.

Tüm bu çatışan çıkarlara rağmen, Türkiye ve İran'ın bölgeye yönelik ortak ekonomik çıkarları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin, Kasım 1994'de TİKA'nın misafiri olarak Türkiye'yi ziyaret eden İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Abbas Maleki Azeri petrolünün İran ve Türkiye üzerinden taşınabileceğine ilişkin öneriler getirmiştir. Benzer şekilde, iki ülke İran ve Türkmen gazlarının Türkiye'ye ulaştırılması konusunda işbirliği yapmaktadır (bkz. s. 585 vd.). Öte yandan, her iki ülkenin de ekonomik açıdan bölge ülkeleri üzerinde tek başlarına hakimiyet kuramayacaklarının anlaşılması ve Rusya'nın daha ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmasıyla iki ülke arasındaki rekabet de tavsamıştır.

4) Rusya Federasyonuyla Rekabet

Türkiye 1991-1993 döneminde, yukarıda ifade edilen yetersizliklerine ilaveten, bölgeye yönelik politikalarında hiçbir şekilde ihmal etmemesi gereken Rusya'yı büyük oranda gözardı etmişti. Hâlâ bölgedeki tek gerçek büyük güç olan Rusya'yla bölge ülkeleri arasındaki asırlık bağlar ve karşılıklı bağımlılık noktalarının çok derin ve yaygın olması nedeniyle bu bölgede Rusya'yı açıkça karşısına alacak bir devletin fazlaca ilerleme kaydetmesi mümkün değildi. Fakat, Türkiye özellikle 1995'e kadarki dönemde Rusya'nın Türkçü ve İslamcı akımlara karşı duyduğu hassasiyeti tam olarak kavrayamadı ve bölgede izlediği aktif politikalarla Rusya'nın tepkisini çekti. Hernekadar Rusya, daha önce de anlatıldığı gibi, 1989-91

döneminde bölgede İran-destekli İslami yönetim tarzının yayılması tehlikesine karşı Orta Asya'daki Türk etkisini dengeleyici olarak kabullenmiş idiyse de; 1991-1993 döneminde Türkiye'nin İran'dan daha aktif bir şekilde bölgedeki Rus etkisinin yerini almaya çalıştığını görmesiyle birlikte bu düşünceleri hızla değişti ve tepkisini göstermekten kaçınmadı. Türkiye'nin bölgedeki Rus etkisini silmeye çalışan Batılı güçlerin maşası olduğu görüşü çeşitli Rus yönetim çevrelerince ifade edildi. Özellikle Türkiye'nin bugün bağımsız olan eski Sovyet cumhuriyetlerinin ötesinde halen Rusya'nın bir parçasını oluşturan Tataristan ve Başkırdistan gibi Türk kökenli veya Çeçenya gibi Müslüman bazı halkların ayrılıkçı tutumlarını destekler gözükmesi Rusya'da, ülkenin Volga boyunca ikiye bölünebileceği endişesiyle birlikte, ciddi bir tepkiye yol açtı ve buna karşılık "Kürt kartını" oynamasına neden oldu. Bu da, Türkiye'nin kendi iç etnik sorunlarını halletmeden, diğer bölge ülkelerinin benzer sorunlarında taraf olmasının güçlüğü ve tehlikesini bir kere daha ortaya koydu (bkz. s. 544 vd.).

Ayrıca Yeltsin iktidarının, Jirinovski gibi aşırı sağcıların önünü kesebilmek için Pan-Türkizm tehlikesini abarttığı da söylenebilir. Öte yandan, özellikle Stalin döneminde ortaya çıkan Pan-Türkizm korkusu hiç bir zaman Rusya'dan kaybolmadı. Bu çerçevede, Rus Bilimler Akademisinin Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Başkanı Aleksei Arbatov'un Türkiye'nin Azerbaycan ve Hazar yoluyla Orta Asya Türk halklarıyla doğrudan bağlantı sağlanmasının engellenmesi gerektiği, çünkü bunun Rusya Federasyonunda halen mevcut olan İslamcı köktendincilik ve ayrılıkçılık hareketlerini güçlendirerek Rusya Federasyonunun daha da parçalanmasına gidecek süreci başlatabileceği tezi, özellikle 1992'den itibaren Moskova'da genel kabul gördü.

Ruslar özellikle Demirel'in Nisan 1992'deki Orta Asya ziyareti sırasında Türkî devletlerin Ruble bölgesinden çıkmadıkça tam bağımsız sayılamayacaklarını söylemesi ve bu ülkeleri Rusya'nın ekonomik nüfuz alanından tamamen çıkmaya teşvik etmesinden rahatsız oldular. O güne kadar Türkiye'nin Orta Asya'daki faaliyetlerine, özellikle laik yapısı ve ılımlı milliyetçiliğiyle bölgedeki İslamcı radikalizm ve aşırı milliyetçiliğin zararlı yönlerini kontrol altında tutabileceği için göz yuman Rusya, Demirel'in sözlerinde kendi nüfuzuna direkt bir meydan okuma gördü. Benzer şekilde, daha önce de belirtildiği gibi, çeşitli Türk devlet adamlarının sık sık kullandıkları "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk dünyası" söylemi de Rusları çok rahatsız etti.

Türkiye'nin Kafkasya-Orta Asya'daki faaliyetlerinden giderek daha fazla rahatsız olmaya başlayan Rusya, zamanla yakın çevresindeki çıkarları konusunda daha hassas davranmaya başladı ve sonunda 1993'de uygulamaya koyduğu "Yakın Çevre" doktriniyle bölgede SSCB'nin çöküşünden sonra doğan boşluğu Türkiye ve İran'ın dolduramayacağını, yalnızca kendisinin doldurabileceğini ilan etti (bkz. **RF'nin Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin"** kutusu, s. 542). Rusya'nın bölgeyle ilgili temel endişesi, bu bölgenin Rus diasporasının güvenliğini tehdit edebilecek ve aynı zamanda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki sınırları içerisindeki etnik ve dinsel azınlıkları arasında karmaşa yaratabilecek bir İslamcı kökdendinciliğin veya ırkçı Türkçülüğün merkezi haline gelmesi olasılığıydı. Bu nedenle Rusya, kısa bir içine kapanma döneminden sonra bölgedeki egemen konumunu tekrar vurgu-

lamak için harekete geçti. Sadece Rusya tarafından değil, fakat Rusya'da yönetimdeki Batı yanlısı grubun aşırı milliyetçiler veya komünistlerce alaşağı edilmesinden çekinen Batı tarafından da meşru kabul edilen bu girişimde her türlü siyasi, ekonomik ve zaman zaman tehdide varan baskılar kullanıldı ve sonunda Rusya bölgeye etkin bir şekilde dönmeyi başardı.

Buna karşılık Rusya'nın özellikle Kuzey Kafkasya'daki etnik ayrılıkçılık konusundaki hassasiyetini giderek daha çok anlamaya başlayan ve bu ülkenin bölgedeki müdahalelerinden endişe duyan Türkiye de Moskova'yı BDT'nin bütünlüğü ve istikrarına destek vererek ve Rusya'nın Müslüman gruplarca parçalanmasına karşı olduğunu ifade ederek rahatlatmaya çalıştı. Fakat, bu temkinli yaklaşım dahi Rusya'nın Türkiye'den rahatsız olmasına engel olamadı. Aslında, çeşitli siyasetçilerin aksi söylemlerine rağmen, Dışişleri Bakanlığı sürekli olarak Rusya'nın hassasiyetlerini göz önüne olan dikkatli bir politika izledi. Özellikle Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan Türk-Müslüman halklarla ilişkiler Moskova üzerinden yürütülerek, Rusya'yı parçalama peşinde koşmanın söz konusu olmadığı gösterilmeye çalışıldı. Örneğin Tataristan'ın Türkiye'yle daha yakın ilişkiler kurma arzusuna rağmen, Türkiye açıkça kendisini dizginledi. Tatar Cumhurbaşkanı Şamiyev'in Ekim 1992'deki Ankara ziyaretinden çok önce durum Moskova'ya bildirildi; Türkiye Kazan'da konsolosluk açmak isteyince Temmuz 1994'te Türkiye'yi ziyaret eden Rus dışişleri bakanından bu konuda yardım talep edildi. Fakat tüm bu çabalara rağmen, Türkiye Rusya'nın parçalanma korkusu duymasını engelleyemedi ve özellikle Çeçenya konusunda Türk kamuoyu nedeniyle Rusya'yla karşı karşıya gelmekten kaçınamadı.

Çeçen Sorunu

Türk kökenli olmayan fakat Müslüman olan Çeçenler, Rusya Federasyonundan bağımsızlıklarını almak için harekete geçince, bölgedeki ilgisi ve Osmanlı geçmişi nedeniyle doğal olarak Türkiye'ye yöneldiler. Ayrıca Türkiye'deki Çeçen kökenli Türk vatandaşlarının mevcudiyeti ve Çeçenya'daki çatışmalar ilerledikçe bunların artan anti-Rus gösterileri, Türkiye'den bazı kesimlerin gönüllü olarak Çeçenya'ya savaşmaya gitmelerine eklenince, Ruslar Türkiye'nin göz yummanın ötesinde aktif biçimde Çeçen ayrılıkçıları desteklediğini ileri sürdü.

Çeçen lider Cehar Dudayev çeşitli kereler Türkiye'yi ziyaret ederek Türk yetkililerden yardım talebinde bulundu. Türkiye bu konuda mümkün olduğunca meselenin dışında kalmaya çalıştıysa da, ülkedeki kamuoyu baskısı hükümeti ister istemez taraf olmaya zorladı. Rusların bu konudaki hassasiyetleri daha 1994'teki müdahaleden önce Dudayev'in Ekim 1993'te Demirel tarafından kabul edilmesi üzerine Türk büyükelçisinin Rus Dışişlerine çağrılarak bu tür bir kabulün bir daha yapılmayacağı konusunda garanti istemelerinde açıkça görülmekteydi. Bu arada, İstanbul ve Ankara'da kimi park ve meydanlara belediye tarafından "Dudayev" adı konmuştu.

Türkiye, Rusların Aralık 1994'te başlayan askerî müdahalesini de kınamaktan özellikle kaçındı, fakat sorunun barışçı yollarla çözülmesi arzusunu da dile getirdi (bkz. **Rusya'nın Çeçenya Müdahaleleri** kutusu, s. 425). Çeçenya kısa sürede, kendi topraklarında Kürt sorunuyla uğraşan Türkiye açısından çok hassas bir konu

haline geldi. Türkiye bir taraftan bu konunun Rusya Federasyonunun iç meselesi olduğunu vurgulamaya özen gösterirken, öte yandan kamuoyu baskısıyla özellikle Rus birliklerinin Grozni'yi ayırım gözetmeden bombalamalarından sonra Rus taktikleri konusunda eleştirilerini giderek artırarak Batı'nın ilgisini bu konuya çekmeye çalıştı. Ruslar ise, Türkiye'nin Çeçenleri desteklediği suçlamalarından sonra, PKK'ya Moskova yakınlarında bir çiftlik tahsis ederek Türkiye'nin bu konudaki herhangi bir hareketine nasıl karşılık vermeyi düşündüklerini açıkça gösterdiler (bkz. s. 236, 238, 546).

Rusya'nın Çeçenya Müdahaleleri

Güçlü ulusal kimlikleriyle tanınan Çeçenler Rusların 18 ve 19. Yüzyıllarda Kafkasya'yı ele geçirmelerine en uzun direnen etnik grup olmuştu. 20. Yüzyılda ise daha 1960'lardan itibaren Çeçen aydınları Rus Sovyet merkezî denetimine karşı çıkarak, özellikle Çeçen etnik ve dinsel geleneklerinin sürdürülmesi ve Çeçen dilinin eğitimde kullanılması konularında talepler ileri sürmeye başlamışlardı.

SSCB'nin dağılma süreci içerisinde Çeçen/Inguş Özerk Cumhuriyetinde General Cahar Dudayev başkanlığında örgütlenen Çeçenler Kasım 1990'dan itibaren bağımsızlık talep etmeye başladılar ve Ağustos 1991 darbe girişimi sırasında yerel Sovyet hükümetini devirerek bölgede denetimi ele geçirdiler. Ardından 9 Kasım 1991'de yapılan seçimleri kazanarak "devlet başkanı" olan Dudayev Çeçen/Inguş Özerk Cumhuriyetinin egemenliğini ilan edince, dönemin Rusya Federasyonu Başkanı Yeltsin bu kararı tanımadı, Dudayev'in tutuklanması için karar çıkarttı ve kontrolü ele almaları için Grozni'ye Rus askerleri gönderdi.

Rus Parlamentosundan izin alınmadan gönderilen askerler Dudayev'in Ulusal Muhafızları tarafından Grozni havaalanında ablukaya alınınca Yeltsin askerleri geri çekmek zorunda kaldı. Rus askerlerinin çekilmesinden sonra bir referandum yapan Inguşlar Aralık 1991'de Çeçen/Inguş Özerk Cumhuriyetinden ayrılarak Rusya Federasyonu içerisinde Inguş Federe Cumhuriyeti olarak örgütlendiler. Çeçenlerin tam bağımsızlık yolunda ilerlemeleri üzerine Yeltsin'in talimatıyla Federal Güçler 11 Aralık 1994'de Çeçenya'ya yeniden müdahale etti. 2 yıl devam eden çatışmaların ardından 31 Ağustos 1996'da imzalanan ateşkes anlaşması sonucunda Rus askerleri Çeçenya'dan çekildiler.

Ateşkes anlaşması sorunu çözmemiş, Çeçenya'nın statüsü konusunda nihai kararı 2001 yılına ertelemişti. Fakat, Ekim 1999'dan itibaren bölgede çatışmalar tekrar başladı ve Şamil Basayev komutasındaki bazı Çeçenlerin Dağıstan'a müdahale etmeleri üzerine Rus askerleri bir kere daha Çeçen topraklarına girdi. 1994'deki müdahalenin başarısızlığından ders çıkarmış olan Rusların bu seferki girişi çok daha iyi planlanmıştı ve kapsamlıydı. 2003 itibariyle federal güçler Çeçenya'nın büyük bölümünde denetimi sağladıkları halde, sorun hâlâ çözülememiştir.

(M. Aydın)

AKKA ve Diğer Askerî Sorunlar

Rusya'nın Çeçenya'ya müdahalesiyle gündeme gelen bir başka sorun Rusların AKKA Antlaşmasının kuvvet tavanlarının Kafkasya'da yeniden belirlenmesini talep etmeleriydi. Ruslar, SSCB'nin dağılmasından sonra 17 Temmuz 1992'de yürürlüğe giren AKKA Antlaşmasının Kuzey Kafkasya kanat bölgesiyle ilgili hükümlerini zaten hiç uygulamaya koymayarak, 17 Eylül 1993'de imzacı devletlere gönderilen notayla kanatlar bölgesi için getirilen sınırlamalara uymayacaklarını bildirdiler

(bkz. s. 544). Türkiye'nin ısrarlı karşı çıkma çabalarına rağmen Batı'nın ödün vermesi üzerine, 15-16 Mayıs 1996'da yapılan Gözden Geçirme Konferansında Kuzey Kafkasya antlaşma dışı bölge olarak kabul edildi.

Türkiye açısından asıl sorun Kafkasyadaki etki alanı mücadelesiydi. Türkiye, daha çok Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya yığdığı askerî potansiyelini kullanarak bölge ülkeleri üzerinde etkili olmasından endişe etmekteydi. Nitekim, Rusya Federasyonu Ermenistan ve Gürcistan'la yaptığı askerî işbirliği anlaşmaları çerçevesinde daha önce çektiği askerlerini tekrar Türk sınırlarına konuşlandırdı. Öte yandan, Rusların Gürcistan ve Azerbaycan'ın içişlerine karışma çabaları, bu ülkelerde darbe girişimlerine açıkça destek vermeleri, özellikle Karabağ sorununda Ermeni yanlısı tutumları ve uluslararası barış gücünün bölgeye konuşlanmasına engel olmaları Türkiye'nin sert eleştirilerine neden oldu.

1995'e gelindiğinde, Rusya'nın bölgedeki niyetlerinden giderek daha fazla endişe duymaya başlayan Türkiye, eğer bir çıkar ve belki de silahlı güçler çatışmasına neden olabilecek durumlardan kaçınmak istiyorsa, bu ülkenin bölgedeki çıkarları konusunda daha hassas olması gerektiğini gördü. Bu nedenle, ne zaman ve hangi konularda Türkiye'nin kendi çıkarlarının ötesinde Rusya'nın bölgedeki endişelerine öncelik vermesi gerektiği sorusu Türk dış politikası açısından cevaplanması gereken kritik bir soru olarak öne çıktı. Sonuçta, 1990'ların ilk yarısında önceliklerini giderek Rusya'dan uzaklaştırarak yeni devletlere kaydırdığı gözlenen Türkiye, bölgede var olan potansiyel tehlike ve tehditler karşısında, bir de Rusya'yla işbirliği potansiyelinin hâlâ diğer bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinin toplamından daha büyük bir ekonomik değer ifade ettiğini görerek, 1990'ların ikinci yarısında en azından iktisadi ilişkiler ve özellikle enerji alanlarında hızla Moskova'ya yaklaştı (bkz. s. 547 vd.).

III) Ekonomik İlişkiler

Türkiye ilk dönemde Orta Asya ülkelerinin karşılaştığı ekonomik sorunların ciddiyetini ve ihtiyaçları olan dış yardım miktarını doğru tahmin edemedi. Ayrıca bu ülkelerle SSCB arasında yıllar içinde oluşmuş ticari bağımlılığın boyutları da doğru tespit edilemedi. Bu nedenle, siyasi alanda yaşanan hızlı gelişmeler kendisini ticari ve ekonomik ilişkilerde gösteremedi.

Krediler

Sıkı ticaret ilişkileri ve dış yardımla bölgede ekonomik ve siyasi nüfuza sahip olmayı hedefleyen Türkiye, 1991-1993 döneminde açıkça bölgenin temel dış yardım ülkesi olmak istedi, fakat bu hedef Türkiye'nin kapasitesini hayli aştı. Bu dönemde pek de gerçekçi olmayan bir yaklaşımla Türkiye'ye gelen her devlet başkanına ya da Türkiye cumhurbaşkanı veya başbakanının ziyaret ettiği her ülkeye ekonomik yardım sözü verildi. Bunların toplamı kısa sürede Türkiye'nin olanaklarını çok aşarak 3 milyar dolara ulaştı. Bu durum Türkiye'nin tek başına bölgenin ekonomisini yönlendirme umutlarının ne kadar imkansız olduğunu göstere-

Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Verdiği Eximbank Kredileri (31.12.1999 itibariyle)

Ülke adı	Limit (milyon $)	Kullanılan (milyon $)
Azerbaycan	250.0	91.7
Kazakistan	240.00	240.00
Kırgızistan	75.00	48.1
Özbekistan	375.00	347.1
Türkmenistan	163.26	109.1
Tacikistan	50.00	19.9
Gürcistan	50.00	41.5
Toplam	1,203.26	870.6
Geri Ödeme	—	468.32 (Mart 2000)

Kaynak: DPT, 2000, s. 152. (M. Aydın)

rek kısa sürede durumun gerçekçi bir analizini gerekli kıldı (bkz. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Verdiği Eximbank Kredileri tablosu, s. 427).

1993'e kadarki dönemde Türkiye 1980'den sonra uyguladığı ekonomik reformların Orta Asya ülkeleri için iyi bir model olduğunu öne sürerek, bu ülkelere ekonomilerinin yeniden yapılandırılmasında yardımcı olabileceğini ilan etmişti. Aynı zamanda, Türk işadamları ve firmalarının Kafkasya ve Orta Asyada yatırım yapmak isteyen ve iş fırsatı kollayan Batılı firmalar için iyi birer ortak olduğu da ifade edilmişti.

Gerçekten, Türk işadamlarının bölge kültürü ve diline Batılılardan daha yakın olmaları onların yerel şartlara daha kolay uyum sağlamalarını beraberinde getirdi. Amerikalılar ve batı Avrupalılar bölgedeki müşterileriyle özellikle pazarlık aşamasında sorunlar yaşarken, küçük Türk firmaları düzenli vergi kuralları ve hukuki altyapısı olmayan iş ortamlarında risk almaya daha hevesli oldular. Bu çerçevede Türk ve Batılı şirketler arasında bölgeye yönelik ortaklıklar verimli olabilirdi. Batılı şirketler gerekli kapital ve teknolojiyi sağlarken, Türk ortaklar da makul fiyatlarda kalifiye işgücünü ve bölge koşullarına yatkınlığı beraberlerinde getiriyorlardı. Zaten bölgede yatırımlara girişecek çokuluslu şirketler de öncelikle Türkiye'de bir merkez açmayı uygun buluyordu. Buradan daha ucuz Türk personel ve taşeron firmalar aracılığıyla bölgeye daha rahat ulaşıyorlardı.

Fakat, zaman içerisinde Batılı şirketler İstanbul veya Ankara yerine Moskova üzerinden bölgeye ulaşmayı daha faydalı bulmaya başladılar. Çünkü bu durumda hızla büyüyen Rus pazarına da girmeleri mümkün oluyordu. Öte yandan, Ocak 1994'deki ekonomik kriz de bu firmaların Türkiye'den kaçmalarında etkili oldu. Aynı kriz ve takip eden Nisan 1994 kemer sıkma politikası bir kere daha Türkiye'nin yüksek enflasyon oranı, büyük bütçe açığı, verimsiz KİT'leri ve dolar karşısında sürekli değer kaybeden TL'siyle bölge ülkelerine nasıl ekonomik model olacağı sorusunu gündeme getirdi.

Öte yandan, bölge ülkelerinin ekonomik ihtiyaçları çok büyüktü. Sovyet döneminde bu ülkelerin ekonomilerinde belirleyici unsuru Rus asıllılar oluşturmuş ve ekonomileri daha çok Moskova'ya doğal kaynak sağlamak üzerine inşa edilmişti. Benzer şekilde, tüm ulaşım alt yapısıyla kara ve demir yolları, boru ve iletişim hatları v.b. hep Rusya'ya doğru inşa edilmişti. Bu durumu SSCB sonrası dönemde de-

ğiştirmek kolay değildi ve 2000'e gelinceye kadar bölge ülkelerinin dış ekonomik ilişkilerinde Rusya Federasyonu hep ilk sırayı aldı.

SSCB döneminde Türkî cumhuriyetlerin iktisadi durumlarını incelediğimizde karşımıza çarpıcı bir tablo çıkmaktadır. Bu ülkeler başta petrol ve doğal gaz olmak üzere önemli yeraltı kaynaklarına sahiptiler; geniş ve verimli tarım arazileri bulunuyordu; işgücü problemleri yoktu; doğu-batı arasındaki ticaret yolları üzerinde yer alıyorlardı. Fakat SSCB döneminin ekonomik ihtisaslaşma politikaları gereğince Birliğe işlenmemiş tarım ürünleri ve pamuk sağlayan, topraklarından çıkarılan yeraltı zenginliklerini ve elde edilen hammaddeleri (işleyecek tesisleri bulunmadığı için) olduğu gibi Rusya'ya aktaran, rasyonel üretim politikalarına uygun olmayan tesislerinde ise kendi insan kaynaklarını sadece niteliksiz işgücü olarak değerlendiren, yönetim ve mühendislik kadrolarında Rus asıllıların yer aldığı topluluklar haline gelmişlerdi.

1980'lerde sosyalist ekonomi yapısındaki tıkanmanın önlenemez duruma gelmesi, üretim kalitesinin dünya standartlarının altında kalması, merkezî planlamanın ilk dönemde ekonomiye sağladığı ivmeyi aksine çevirmeye başlaması gibi etkenler, 1985'den itibaren Gorbaçov tarafından uygulamaya konulan yeni ekonomik tedbirleri kaçınılmaz hale getirdi. Ekonomik sistemde yaşanan önlenemez gerileme SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerde toplumsal uyanışın da başlangıcını oluşturmuş, *perestroika* ve *glastnost* politikalarıyla SSCB'yi daha liberal ve gevşek bağlarla sürdürme çabaları da sonuç vermeyince devlet dağılmıştı. Siyasi bağımsızlık yeni devletlerde kısa bir süre içinde ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi çabalarını da beraberinde getirdi. Fakat bu ülkeler sahip oldukları potansiyelleri hayata geçirebilmek için kısa ve orta vadede başta finansman olmak üzere, teknoloji, yönetici sınıf, nitelikli işgücü gibi gereksinimlerini karşılama sorunuyla yüz yüze geldiler ve özellikle enerji potansiyellerini uluslararası piyasalara nakletme konusunda Rusya Federasyonuna bağımlılıktan kurtulamadılar. Dolayısıyla, iktisadi bağımsızlıkları 2000 itibariyle büyük oranda kağıt üzerinde kaldı.

Kısacası, yeni dönemde bir taraftan ekonomilerini yeniden yapılandırırken, aynı zamanda yeni ulaşım ve iletişim altyapıları da kurmak zorunda kalan bu cumhuriyetlerin yüksek miktarlarda dış yardıma ve uzmanlığa ihtiyaç duydukları ve Türkiye'nin tüm bunları tek başına sağlayamayacağı açığa çıktı. Zaten, esas itibariyle istikrarsız hükümetlerin beslediği siyasi sorunların yanında yüksek enflasyonla boğuşan ekonominin kendi sorunlarının ötesine geçip bu ülkelerin gereksinim duyduğu mali kaynakları sağlamada yetersiz kalması kaçınılmazdı. Türk ekonomisi dinamik bir niteliğe sahip olmakla birlikte, yıllarca tamamen farklı bir ekonomik model uygulamış ve bu modelin terkedilmesiyle birlikte ciddi yapısal ekonomik sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmış bu devletlere gereken teknik ve mali desteği verebilecek güce sahip değildi. Abartılı destek sözleriyle birlikte, uzun süre duygusal niteliğinden sıyrılıp pragmatik temele oturtulamayan ilişkiler, başlangıçtaki olumlu havanın zamanla değişmesine ve bu yeni süreçten çok şey beklemiş olan çoğu kesimin hayal kırıklığına yol açtı. Bu ülkelerin Türkiye'ye yönelik bakışlarında olumsuzluklar oluştu.

Diğer yandan, bu cumhuriyetler 74 yıl süren kapalı bir siyasi ve ekonomik sistemden karmaşık bir uluslararası sisteme gözlerini açtıklarında yanlarında kendile-

rine yol gösterecek, yardım edecek ülke olarak birçok bakımdan yakın bir Türkiye'yi gördüler. Bu çerçevede, Türkiye, bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra bu ülkelerin her biriyle ticari ve ekonomik ilişkilerinin yasal çerçevesini oluşturan anlaşmalar imzaladı. Ayrıca, kara ulaştırması, sivil havacılık, haberleşme, ekonomik ve teknolojik işbirliği, bankacılık, yabancı sermayenin korunması ve teşviki, konsolosluk ve adli yardım, vizelerin kaldırılması, kültürel işbirliği gibi çeşitli alanlarda ilişkilerin yasal temelini sağlayacak anlaşmalar yapıldı. Böylece, Türkiye Kafkasya-Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkilerinin hukuki temelini tamamlamakta en ön sırada bulunan ülke durumuna gelmişti (bkz. s. 237-238).

1994 sonu itibariyle Türkiye eski Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerine 78.000.000 dolar insani yardım yapmıştı. Bunlar arasında en çok yardım 54.000.000 dolarla Özbekistan'a giderken, Tacikistan sadece 404.000 dolarla listenin sonunda yer alıyordu. Aynı dönemde Türkiye, bu ülkelere toplam 666.000.000 dolarlık Eximbank kredisi açmıştı (bkz. **Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Verdiği Eximbank Kredileri** tablosu, s. 427). Türk Eximbank'ın bölgeye yönelik Türk mallarının ihracını çeşitlendirmek ve artırmak için verdiği kredilerin uzun dönemde geri ödenmeleri planlanmıştı. Fakat bugüne kadar açılan kredilerin önemli bölümünün geri dönüşünde yaşanan darboğazlar (30 Mart 2000 itibariyle ülke kredileri kapsamında toplam 468.32 milyon dolar anapara ve faiz tahsilatı yapılabilmişti) ve Türkiye'nin imkanlarının sınırlı olması, bu ülkelere sağlanan veya sağlanacak olan ilave kredilerin miktarını düşürdü. Geri alınmasında büyük zorluklar yaşanan ve bir kısmı bağışa dönüştürülmek zorunda kalınan bu kredilerin iktisadi açıdan mantıksız olan bu durumunun ilelebet devam etmesi beklenemezdi. Bu nedenle, başlangıçta ihracatın finansmanı için verilen krediler, sonraki yıllarda Türk müteahhitlerince bu ülkelerde gerçekleştirilecek yatırım projelerine yönlendirildi. Fakat bu sefer de, Türkiye'nin açtığı kredilerin tümünün kullanılamadığı, özellikle belirli projelere yönelik kredilerde sorunlar yaşandığı da görüldü. 2001 sonuna kadar, Türk-Eximbank tarafından bölge ülkelerine toplam 1,5 milyar dolar düzeyinde proje kredisi sağlandı, fakat geri ödemede yaşanan sıkıntılar nedeniyle bu kredilerin sadece yüzde 50'ye yakın bir bölümü kullanıma bağlanabildi. Benzer şekilde, sınai işbirliği alanında çok büyük potansiyel bulunmasına ve bu potansiyele yönelik fizibiliteler yapılmış olmasına rağmen, finansman temininde yaşanan güçlükler nedeniyle proje hedeflerinin çok büyük bir bölümü uygulamaya geçirilemedi. Birkaç tekstil, kağıt ve şeker üretim tesisi dışında somut işbirliği sağlanamadı.

Yatırımlar

2000'e kadar Türk sermayesi bölgeye 2 milyar dolar civarında yatırım yaptı. Bölge ülkelerinde mal kıtlığını önlenmek için ihracatın vergilerle ve yasaklarla sınırlandırılması sonucu ihracata yönelik büyük ölçekli yabancı sermayenin bölgeye gelmemesi nedeniyle bölgeye giden Türk sermayesinin de genellikle tek ülkeye yönelerek daha çok hizmet sektöründe yoğunlaştığı gözlendi (bkz. **Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Yatırımları** tablosu, s. 430).

Özellikle, Türk inşaat firmaları Eximbank kredilerini kullanarak inşa ettikleri oteller, tekstil ve çimento fabrikaları, havaalanları vb. yatırımlarla giderek bölgenin

Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Yatırımları

Ülke adı	Toplam Yatırım (Eylül 1999 - milyon $)	Müteahhitlik Hizmeti (1998 sonu-milyon $)
Azerbaycan	656.3	284.4
Kazakistan	816.5	1,398.4
Kırgızistan	74.8	83.8
Türkmenistan	1,230.0	620.4
Özbekistan	700	686.5
Gürcistan	45	83.9
Tacikistan	–	47.3 (bin dolar)
Toplam	3,522.6	3,157.5

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı ve DEİK (M. Aydın)

endüstrileşmesine katkıda bulundular. Orta Asya'daki 5 Türkî cumhuriyette Türk müteahhitlik firmaları tarafından üslenen inşaat projelerinin değeri 2000 itibariyle 7 milyar dolar düzeyine ulaşmıştı.

Türkmenistan yakın zamana kadar 2,5 milyar dolarla Türkiye'nin Orta Asya'da en çok yatırım yaptığı ülkeydi. Bunun öncelikli nedeni coğrafi açıdan sıkışmış durumda bulunan Türkmenistan'ın Türkiye'yi çıkış kapısı olarak görmesiydi. Fakat, 1999-2000 döneminde iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerde yaşanan soğukluk ekonomik ilişkilere de yansıdı. Gerginliğin ilk nedeni, Susurluk skandalıyla ilgili raporda Türkmenistan'ın da adının geçmesiydi. İkinci neden, Türkiye'nin 1999'da Rusya ile "Mavi Akım" doğal gaz anlaşmasını imzalamasıydı. Dünya doğal gaz rezervlerinin yüzde 35'ine sahip olan ve bunu değerlendirebilmek için büyük çaba harcayan Türkmenistan, bu konuda Türkiye'nin yeterince aktif olmadığını ve stratejik tercihini açıklıkla Türkmenistan'dan yana kullanmadığına inandı. Siyasi alandaki soğukluğun sonucu olarak 2000 içerisinde hiçbir Türk müteahhit Türkmenistan'da iş alamadı. Oysa, 2000'e kadar Türkmenistan'daki müteahhitlik hizmetlerinin neredeyse tamamı Türkler tarafından üstlenilmişti.

Ticaret

Türkiye'nin bölgeyle olan ticareti de hızla arttı ve ihracatı 1992 yılındaki 160.920.000 dolardan 1998'de 969.540.000 dolara ulaştı. 1998 itibariyle Türkiye'nin toplam ihracatı (26,97 milyar dolar) içinde bölge ülkelerine ihracatının (0,97 milyar dolar) payı yüzde 3.6 olarak gerçekleşti (Aynı yıl Rusya Federasyonu'nun payı yüzde 5 idi). Burada vurgulanması gereken önemli bir husus, bu ihracat artışının büyük ölçüde Eximbank ihracat kredilerinin kullanımından kaynaklanmış olmasıydı. Türkiye'nin bölgeden ithalatı ise daha düşük düzeylerde gerçekleşti; 1992 yılında 85.800.000 dolar olan toplam ithalat 1998 yılında 548.050.000 dolara ulaştı. 1998 itibariyle Türkiye'nin toplam ithalatı 45,93 milyar dolar olduğuna göre, bölgeden yapılan ithalatının (0,54 milyar dolar) payı yüzde 1.2 olarak gerçekleşti.

Orta Asya ülkeleri arasında Özbekistan'ın, iki ülke siyasi ilişkileri 1994'de gerginleşinceye kadar, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olarak öne çıkmasına rağmen, Rusya hâlâ Türkiye'nin eski Sovyet cumhuriyetleriyle ticaretinin yüzde 60'ını oluşturmaktadır. Tüm Orta Asya devletlerinin payı ise ancak yüzde 16'ya ulaştı.

Bunda bu ülkelerin alım gücünün düşüklüğü, Türkiye'nin kısa dönemde yapı sektörünü tercih etmesi ve ulaşımda karşılaşılan güçlükler etkili oldu.

Türkiye'nin Orta Asya'da ekonomik anlamda etkin olma çabasında bölgeden coğrafi olarak uzak oluşu ve denize çıkışı olmayan bölge devletlerinin uluslararası piyasalara makul bir çıkış noktası oluşturamaması Türkiye'nin bölgedeki ekonomik etkinliğini sınırlandıran önemli unsurlar olarak öne çıktı. Karayoluyla bölgeye ulaşmada Türk mallarının transit geçtiği Gürcistan ve özellikle İran'ın zorluklar çıkartan uygulamaları Türk TIR'ları ve dolayısıyla ihracat potansiyelini olumsuz etkiledi. Özellikle Türkiye-İran siyasi ilişkilerinin gerginleştiği dönemlerde Türk araçlarının bu ülkeden geçişlerinde önemli gecikmelerle karşılaşıldı. Ulaşım problemlerinin çözümlenememesinden dolayı nakliye süreci ve maliyetleri arttı.

Türkiye'nin bölge ülkelerine ihracatının istenen ölçüde artış göstermemesinde ilk dönemlerde bu ülkelere ihraç edilen kalitesiz malların da etkisi oldu. Zira, bağımsızlığı takip eden dönemde Batı pazarlarına sunulamayacak kalitedeki mallar bu ülkelere yollandı. Bu da "Türk Malı" imajının zedelenmesine yol açtı. Öte yandan, bu ülkelerde ancak düşük standartlı üretim yapılabildiğinden, bunların Türkiye'ye ihraç potansiyelleri çok dar ve özellikle pamuk ve hammadde gibi mallarla sınırlı kaldı.

Benzer şekilde, bankacılık sistemi çok yetersiz olduğundan nakit bazda yürütülen ticari işlemler dövizlerin yurt dışına transferini güçleştirerek bu ülkelere yönelik ilgiyi frenleyici bir rol oynadı. Ticari ihtilafların çözümünde düzenli ve tarafsız tahkim mekanizmalarının bulunmaması da ticaret riskini artırdı. Sovyet döneminden kalma bir alışkanlık olarak iş yaşamında yasaların rolü gerektiği gibi değerlendirilemedi; yüksek vergiler, lisanslar, rüşvet, yazılı sözleşmelere sadakatsizlik, sözleşmelerin ihlali durumunda bunların yerine getirilmesini sağlayacak araçların eksikliği, bürokratik işlemlerin uzunluğu ve yoğunluğu ciddi sorunlar olarak ortaya çıktı.

Fakat, tüm bunların ötesinde, ekonomik ilişkiler alanında istenen düzeye gelinememesinin temel sebebi finansman temininde karşılaşılan güçlüklerdi. Daha önce de belirtildiği üzere, Orta Asya ülkeleri çok geniş ekonomik potansiyele sahip olmakla birlikte bunu değerlendirecek bilgi birikimine, teknolojiye ve finansmana ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle Türkiye, bugüne kadar bu ülkelere her türlü bilgi akımını sağlayarak, teknisyenlerinin eğitimini gerçekleştirdi ve imkanları ölçüsünde mali kaynak transferinde bulundu. Fakat, Sovyet sonrası ekonomik değişim projelerinde duyulan büyük ölçekli mali desteğin tek başına Türkiye tarafından karşılanması imkansızdı.

Nitekim, bugün bölge ülkelerindeki yatırımlara göz attığımızda, büyük ölçekli projelerin, finansmanlarını da beraberinde getiren Batılı, ABD'li ve Uzakdoğulu firmalar tarafından üstlenildiğini, Türk firmalarının ise bölge insanına yakınlık avantajını kullanarak çoğunlukla söz konusu yabancı firmalarla ortaklık kurma ya da taşeronluklarını üstlenme imkanına sahip oldukları görülmektedir.

Hazar Havzası Enerji Kaynakları ve Türkiye

SSCB'nin dağılmasından sonra, Hazar havzası, özellikle sahip olduğu petrol ve gaz potansiyeli ile tüm dikkatleri üzerine topladı. Hazar'a kıyıdaş devletlerin (Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya Federasyonu ve Türkmenistan) 21. Yüzyılın büyük

enerji üreticileri arasında olacakları anlaşıldı. Bu nedenle, SSCB'nin dağılmasının ardından çeşitli uluslararası şirketler bölgedeki enerji kaynaklarını çıkararak işletmek için sözleşmeler yapmak, bölge ülkeleri sahip oldukları petrol ve doğal gazı bir an önce satıp gelir elde etmek, komşu ülkelerse bu kaynakları uluslararası pazarlara ulaştıracak boru hatlarının kendi topraklarından geçirilmesi için kıyasıya mücadeleye girdiler. Aslında, Hazar havzasındaki petrol ve doğal gaz rezervlerinin çoğu henüz geliştirilmemiş, hatta bölgenin önemli bir kısmında rezerv tespiti dahi tamamlanmamıştı.

Enerji kaynakları açısından Hazar havzası yeni bir Orta Doğu değildi. Fakat, stratejik açıdan Batı'nın elindeki en önemli petrol sahası olan ve yakın gelecekte tükenmesi beklenen Kuzey Denizinin yerini almaya adaydı. 1999 itibariyle bölge ülkelerinin ispatlanmış ham petrol ve doğal gaz rezervlerine bakıldığında, ham petrol rezervleri açısından Kazakistan, doğal gaz rezervleri açısından da Türkmenistan en zengin ülkeler olarak göze çarpmaktaydı (bkz. **Dünya Kanıtlanmış Hidrokarbon Rezervleri** tablosu, s. 432).

Uluslararası Enerji Ajansı, Hazar Bölgesinin toplam ham petrol üretiminin 2000'de 79.000.000 ton, 2010'da 194.000.000 ton, 2020'de ise 308.000.000 ton

Dünya Kanıtlanmış Hidrokarbon Rezervleri

Yer	Petrol (milyar ton)	Doğal Gaz (trilyon m^3)
Kuzey Denizi	2.3	3.84
ABD	3.5	4.65
Hazar Bölgesi	2.0 - 4.0	7.0 - 10.0
Rusya Federasyonu	6.7	48.14
İran	12.3	23.00
Suudi Arabistan	36	5.79
Toplam Orta Doğu	91.5	49.52

Kaynak: *BP Amaco Statistical Review of World Energy*, 2000, s. 4 ve 20. (M. Aydın)

düzeyine çıkacağını tahmin etmektedir. Üretim artışına paralel olarak, 1998 yılında 22.000.000 ton olan bölge ham petrol ihracatının da hızla artarak 2010 yılında 117.000.000 ton, 2020 yılında ise 180.000.000 tona ulaşması beklenmektedir.

Benzer şekilde, toplam bölge doğal gaz üretiminin 2010 yılında 200 milyar m^3 olması, buna paralel olarak da ihracatın 2010'da 84 milyar m^3 seviyesine ulaşması beklenmektedir. Bugün, ham petrol üretiminin yaklaşık yüzde 43'ünü, doğal gaz üretiminin ise sadece yüzde 9'unu ihracata ayıran Hazar bölgesinde söz konusu oranların 2010 yılı itibariyle sırasıyla yüzde 60 ve yüzde 40'lara ulaşması beklenmektedir. İhracata ayrılan bu yüksek oranlar, bölgenin 2020'ye kadar artan ham petrol ve doğal gaz ihracat potansiyeliyle dünya enerji dengelerinde çok önemli bir yere sahip olacağına işaret etmektedir.

Öte yandan, bölgenin önemli bir özelliği de, enerji kaynaklarını bir an önce değerlendirmek isteyen yeni bağımsızlıklarını kazanmış devletlerin tamamının doğrudan denize çıkışlarının olmaması, dolayısıyla enerji kaynakları ihracat potansiyellerini ancak komşu ülkelerden geçecek transit boru hatlarıyla gerçekleştirebile-

cek olmalarıydı. Bu da bölge kaynaklarının sahiplenme (bkz. **Hazar'ın Hukuksal Statüsü** kutusu, s. 433) ve üretim aşamalarının yanı sıra dağıtım aşamasında da uluslararası rekabete konu olacağını gösteriyordu.

Hazar'ın Hukuksal Statüsü

SSCB döneminde Hazar'a kıyıdaş iki devlet vardı: İran ve SSCB. Fakat SSCB'nin dağılmasının ardından bunlara Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın eklenmesi Hazarın statüsü tartışmalarını başlattı. Uluslararası hukuka göre Hazarın statüsü ya tüm kıyıdaş devletlerin ortak egemenliği prensibinden hareketle "ortak sahiplik" (*condominium*) ya da tarafların üzerinde anlaşacakları bir formüle göre ulusal egemenlik sahalarına bölünmeyi gerektiren "bireysel sahiplik" olacaktı.

Azerbaycan ve Kazakistan'ın Hazar'ın statüsünün belirlenmesini beklemeden tek taraflı olarak *off-shore* petrol aramasına başlamaları üzerine alevlenen hukuki tartışmada, Rusya'nın görüşü, Hazar'ın, kıyıdaş devletlerin eşit ortak kullanımında olması gerektiği yönündeydi. Rusya ayrıca, İran ve Türkmenistan'ın da desteğiyle, açık denizlerle doğal bağlantısı olmadığı için Deniz Hukuku'nun Hazar'a uygulanamayacağını; bir iç deniz veya göl olan Hazar'ın ortak egemenliğe tabi olması gerektiğini; 20 millik karasuları ve takibeden 20 millik ulusal ekonomik bölgelerin dışında kalan alanın ortak sahiplenilmesi gerektiğini ileri sürdü.

Rus görüşüne karşılık, temel olarak Azerbaycan tarafından ileri sürülen ve Kazakistan'ında desteklediği görüşe göre Hazar bazen "sınır gölü", bazen de "açık deniz" olarak tanımlandı. Sınır gölü yaklaşımına göre Hazar uluslararası kara sınırlarının ortay hatta kadar denize uzatılması yoluyla oluşturulacak ulusal sektörlere bölünmeli, kıyıdaş devletler kendi sektörlerindeki su yüzeyi, deniz ulaşımı, biyolojik kaynakların kullanımı ve deniz dibi üzerinde mutlak egemenliğe sahip olmalıydı. Açık deniz yaklaşımına göreyse, 12 millik kara suları ve ortay hattı ihlal etmeyecek şekilde 200 mile kadar ekonomik bölgeler belirlenmeliydi.

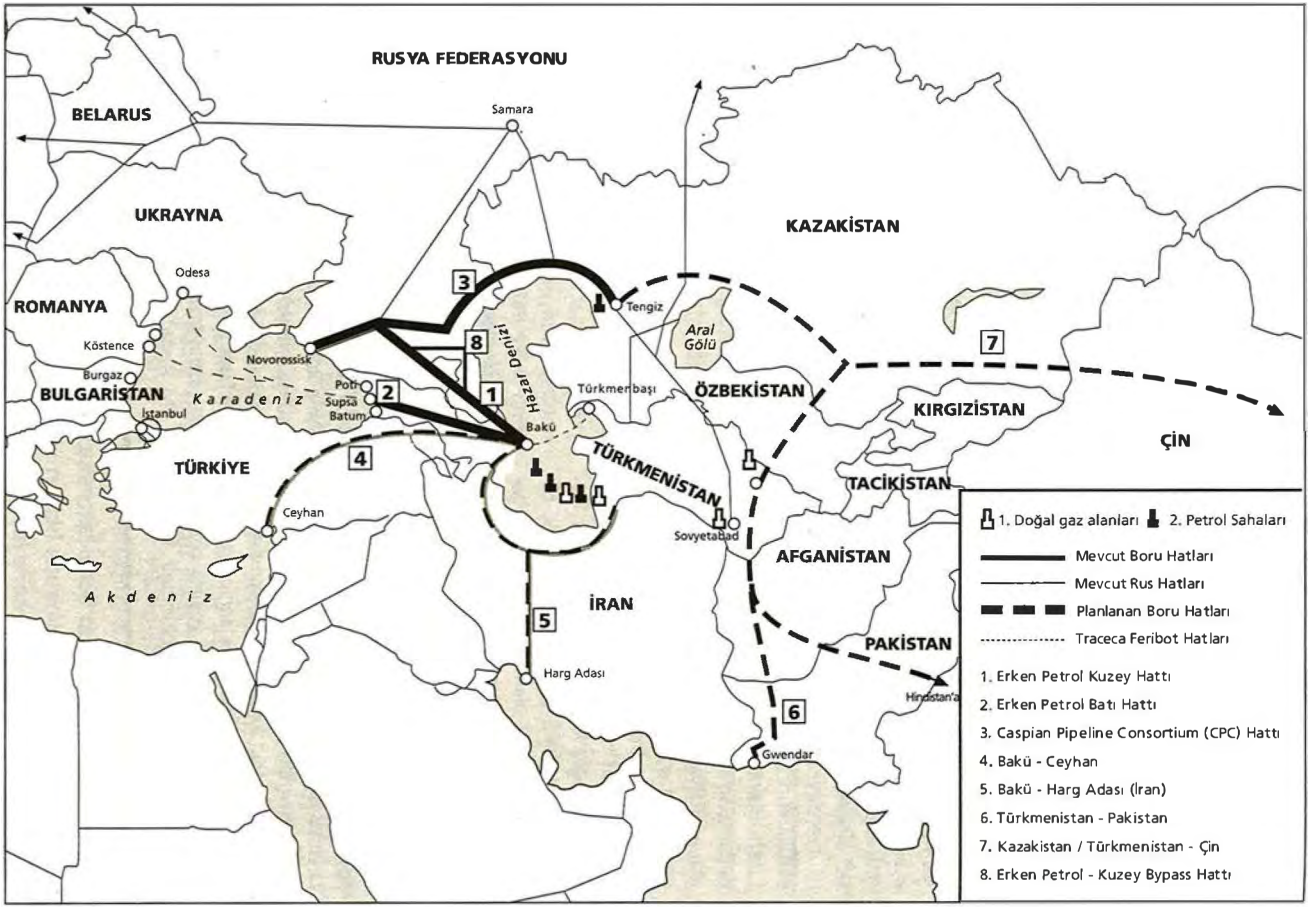
Türkmenistan başlangıçta Rus görüşüne meyletmişse de, Şubat 1998'de Azerbaycan'la aralarındaki sınırın ortay hat prensibine göre belirlenmesini kabul ettiğini açıkladı. Fakat bu hattın nereden geçeceği konusunda iki ülke henüz anlaşma sağlayamadılar. İran ise ısrarla Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesine karşı çıkarak "ortak sahipliği" savunmaktaysa da, özellikle Azerbaycan'ın Şah Deniz yataklarından pay aldıktan sonra yaklaşımını yumuşattı ve Nisan 1998'de "eşit paylara" bölünmesi şartıyla sektörel bölünmeyi kabul edebileceğini açıkladı. Bu yaklaşım Hazar'ın yüzde 20'sini İran'ın denetimine veriyor, Azerbaycan'ın önerdiği yöntem ise İran'a Hazar'da sadece yüzde 10'luk bir alanı bırakıyordu.

Zaman içerisinde tarafların, özellikle Rusya'nın, görüşlerinde çeşitli değişiklikler oldu ve önce Nisan 1998'de Rusya-Azerbaycan, ardından da Temmuz 1998'de Rusya-Kazakistan kıyılarına bitişik deniz yataklarını paylaşma konusunda anlaştılar. Böylece, henüz hiçbir paylaşım anlaşmasına imza atmamış İran dışında, tarafların yaklaşımı "ortak sahiplik"ten çok "bireysel sahiplik" esasında yakınlaşmış gözükmektedir.

(M. Aydın) (Kaynak: Aydın, 2000, s. 48-56)

1991 itibariyle, bölgenin boru hattı sistemi SSCB zamanında inşa edilmiş olup, çoğunlukla Rusya Federasyonuna hizmet vermekteydi. Ayrıca, Rusya Federasyonunun *Transneft* şirketi petrol boru hattı şebekesini kontrol etmekte olup, kendi taşıma ağından eski SSCB devletlerine daha fazla ihraç kotası sağlama konusunda isteksizdi. Doğal gaz boru hattı ağının da bir başka Rus şirketi, *Gazprom*'un kontrolünde altında olması nedeniyle, özellikle Türkmenistan kendi gazını Rusya üzerin-

Kafkasya ve Orta Asya'dan Petrol ve Gaz İhraç Hatları Alt Yapısı

den göndermekte zorlanmaktaydı. *Gazprom* kendi gazını batı Avrupa'daki güçlü piyasalara ihraç ederken, Türkmen gazını milyarlarca dolarlık ödenmemiş gaz faturası bulunan Ukrayna ve Gürcistan'a göndermeyi tercih ediyordu.

Dolayısıyla, Hazar sahalarında üretilecek hidrokarbonların Rusya'ya bağımlı olmadan dünya piyasalarına ulaştırılması sorunu bu ülkelerin iktisadi ve siyasi bağımsızlıklarını pekiştirebilmeleri açısından büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle, bölgenin sahip olduğu enerji kaynaklarının bölge dışına taşınabilmesi için alternatif boru hattı güzergah çalışmalarına 1990'ların başında başlandı (bkz. **Kafkasya ve Orta Asya'dan Petrol ve Gaz İhraç Hatları Alt Yapısı** haritası ve **Karşılaştırmalı Alternatif Boru Hatları** tablosu, s. 434 ve 436).

Yeni bir boru hatları sisteminin inşa edilmesi bir yandan büyük miktarda sermaye gerektirmesi, öte yandan bölgenin karmaşık jeopolitiği nedeniyle kolaylıkla çözülebilecek bir sorun değildi. İnşa edilecek ilk boru hattı uzunca bir süre boyunca ana ihraç hattı olarak kalacaktı. Bölgenin karmaşıklığını önemli ölçüde artıran ve herbiri birden fazla ülkeyi kateden yarım düzineye yakın proje üzerinde çalışmalar sürdürülmekle birlikte, iki güzergah zamanla rekabette diğerlerinden daha öne çıktı: Bakü-Novorossisk ve Bakü-Ceyhan.

Ekonomik etkilerinin yanı sıra, boru hatlarının bölgesel jeopolitik stratejiler çerçevesinde nüfuz mücadelesinin vazgeçilmez unsuru olarak değerlendirilmesi nedeniyle, Türkiye'yle Rusya arasındaki rekabete bölge dışı güçler ve çokuluslu şirketler de dahil oldular ve konu daha da çetrefilleşti.

Hazar havzası petrollerinin Türkiye üzerinden Akdeniz'e ulaştırılmasını öngören Bakü-Ceyhan ya da Hazar-Akdeniz Boru Hattı olarak da bilinen Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesi öncelikle Azeri ve Kazak petrollerini taşımayı planlamakla birlikte, bölgedeki diğer üretici devletlerin katılımına da açık bir projedir. Dünya Bankasından sağlanan finansal destek sonucu fizibilite çalışması ve çevre raporu Haziran 1998'de yaptırılan projenin boru hattı uzunluğu 1.730 km, günlük kapasitesi ise 1.000.000 varil olarak planlanmıştır. 468 km'lik kısmı Azerbaycan topraklarında inşa edilecek olan hattın, 225 km'lik kısmı Gürcistan, kalan 1037 km'lik kısmı da Türkiye'de olacaktır. Ayrıca, Ceyhan'da yeni bir deniz terminalinin yapılması öngörülmüştür. Terminal tesisleri ile birlikte yatırım maliyeti yaklaşık 2,4 milyar dolar olarak hesaplanmıştır (Boru hatları konusunda ayrıca bkz. s. 278 vd.).

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Ana İhraç Boru Hattı Projesinin güzergahı, diğer alternatif güzergahlara (Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossisk) nazaran daha uzun gibi görünmekle birlikte, söz konusu projelerle karşılaştırıldığında çeşitli avantajlara sahiptir (bkz. **Karşılaştırmalı Alternatif Boru Hatları** tablosu, s. 436):

1) Alternatif Yollar: Bu güzergahla Hazar petrollerinin dünya enerji pazarlarına ulaştırılmasına yönelik ihracat alternatiflerini çeşitlendirmek imkanı doğmaktadır. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesine ve sürekllik kazanmasına yardımcı olacak bu proje, aynı zamanda Hazar havzası devletlerinin hidrokarbon kaynaklarının dünya pazarlarına iletilmesinde tek bir ülkeye bağımlılıktan kurtularak, kendi ayakları üzerinde durmalarına ve bölgede demokrasinin ve pazar ekonomisinin gelişmesine ve bölgenin dünya ekonomisi ile bütünleşmesine katkıda bulunacaktır.

Karşılaştırmalı Alternatif Boru Hatları Tablosu

Güzergah	Kapasite (Gün/varil)	Uzunluk (km)	Statü	Maliyet ($)
Atrau-Samara	300.000	1126	Kullanımda	–
Bakü-Süpsa	100.000 (600.000)	885	Kullanımda	–
Bakü-Novorosslysk	100.000 (300.000)	1400	Kullanımda	600.000.000 (Kapasite Artırımı İçin)
Tengiz-Novorossiysk	1.340.000	1496	Mart 2001'de kullanımda	2.3 milyar
Odesa-Brody	800.000'e kadar	676	Kullanımda	400.000.000
Bakü-Ceyhan	1.000.000	1730	2005'te bitirilmesi planlanıyor	2.3-3.7 milyar (Türkiye'nin rakkamı 2.4 milyar)
Burgaz-Vlore	750.000 (1.000.000'a genişletilebilir)	885	2004-5'te bitirilmesi planlanıyor	826.000.000
Bakü-Neka	300.000	563	Öneri aşamasında	Tüm finansmanı İran sağlayacak
Neka-Rey	Belli Değil	241	Öneri aşamasında	400.000.000
Aktyubinsk- Sinkiang	400.000 - 800.000	2896	Pazarlık aşamasında	3.5 milyar
Tengiz-Kharg Adası	900.000	2092 (Körfez'e kadar)	Öneri aşamasında	1.6-2.0 milyar
Kazakistan-Pakistan	1.000.000	1699	Pazarlık aşamasında	3 milyar

Kaynak: Aydın, 2000, s. 81-84'den tablo haline getirildi. (M. Aydın)

2) Hazır Pazarı Kullanma Olanağı: Türkiye, halihazırda bölge petrolü ve doğal gazı açısından önemli bir pazardır. Taşınacak petrol ve gazın bir bölümüyle Türkiye talebinin karşılanması planlanmaktadır.

3) Tesis ve İklim Avantajı: Ceyhan terminali dünya geneliyle karşılaştırıldığında iyi işletme koşulları bulunan ihraç tesislerine sahiptir. Aynı zamanda, büyük tankerlere (300.000 tona kadar) yükleme yapılabilen derin bir limandır. Öte yandan, olumsuz hava koşulları nedeniyle Karadeniz'de yılın büyük bir bölümü (yılda ortalama 75 gün) yükleme ve boşaltma işlemleri yapılamamakta, Boğazlardaki doğal sınırlılıklar nedeniyle de taşıma için ancak 200 metre boyunda (ortalama 150.000-200.000 tonluk) gemiler kullanılabilmektedir. Ayrıca, Ceyhan'dan dünya pazarlarına uzanan tanker güzergahı tüm Karadeniz limanlarından daha kısadır.

4) Çevresel Etkiler ve Türk Boğazlarının Durumu: Kuşkusuz, Hazar petrolünün Karadeniz üzerinden Türk Boğazları yoluyla taşınması, Boğazlardaki deniz trafiğinin yükünü önemli ölçüde artıracaktır. Kaldı ki, eski COMECON ülkeleri dış ticaretlerini henüz yeterince geliştirememişlerdir. 2000'lerde Karadeniz bölgesi ülkelerinin diğer ülkelerle olan uluslararası ticareti arttıkça, Karadenize kıyıdaş ülkeler dünya pazarlarına çıkışları itibariyle Boğazlara daha da bağımlı hale geleceklerdir. Bu durumda, Karadeniz'in hinterlandı, orta ve doğu Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar genişleyecektir. Dolayısıyla, ilave petrol ve petrol ürünlerinin Karadeniz ve Türk Boğazları üzerinden taşınması, bu deniz güzergahı üzerindeki potansiyel tehlike ve riskleri de önemli ölçüde artıracaktır. Bu nedenle, petrolün taşınmasına yönelik Karadeniz alternatiflerinin, sadece ekonomik dezavantaja sahip olmakla kalmayıp, çevresel açıdan da geri dönülemez bir takım risklere yol açmaları beklenmektedir (bkz. s. 187).

Bu nedenlerden dolayı, Bakü-Ceyhan Projesi, Güney Kafkasya ve Orta Asya'yı Türkiye ve Akdeniz'e bağlaması planlanan Doğu-Batı Enerji Koridorunun en önemli basamağıdır. Söz konusu projenin, Türk Boğazlarındaki aşırı trafik yükünden kaynaklanan geçiş risklerinin en aza indirilmesi açısından da önemli bir avantaj sağlayacağı açıktır.

1998'den beri Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının hayata geçirilmesine yönelik önemli gelişmeler oldu. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun 75. yılı kutlamaları vesilesiyle davetli olarak Türkiye'de bulunan Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Özbekistan cumhurbaşkanları, 29 Ekim 1998'de ABD Enerji Bakanı Bill Richardson'ın da gözlemci sıfatıyla katıldığı bir törende Ankara Bildirgesini imzaladılar. Türkiye adına Süleyman Demirel'in imza koyduğu bu Bildirgeyle, Hazar havzası ülkelerinin bağımsızlık, güvenlik, ekonomik kalkınma ve refah düzeylerinin yükseltilebilmesi açısından petrol ve doğalgaz kaynaklarının birden fazla boru hattı ile dünya pazarlarına naklinin gerekli olduğu bir kere daha vurgulandı. Ayrıca, tarafların Bakü-Ceyhan Boru Hattının gerçekleştirilmesine ilişkin olarak siyasi kararlılıkları da teyit edildi. (Hattın temeli 20.09.2002'de atılmış ve Şubat 2005'te tamamlanması öngörülmüştür.)

Ankara Bildirgesiyle aynı gün imzalanan Türkmenistan'dan Doğalgaz Alımı ve Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğalgaz Boru Hattına İlişkin Anlaşmayla 9 Aralık 1998 tarihinde Mobil, Shell ve Chevron ile Kazak hükümetinin imzaladığı Kazakistan Petrol ve Doğalgazının Türkiye'ye Naklini Sağlayacak Boru Hattının Fizibilite Anlaşması da Bakü-Ceyhan projesinin gerçekleşme şansını artırdı. Çünkü, Kazak petrolü olmadan sadece Azeri petrolüyle Bakü-Ceyhan hattının iktisadi açıdan verimli olması mümkün değildi. Ayrıca, Türkmenistan'dan Türkiye yönünde Bakü-Ceyhan boru hattına paralel döşenecek doğal gaz boru hattı da Bakü-Ceyhan projesinin altyapı yatırım maliyetlerini düşürecekti.

Bu gelişmelerin ardından projelerin hayata geçirilmesine yönelik paket anlaşmalar, İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirve toplantısı sırasında 18 Kasım 1999'da sonuçlandırıldı. Bu anlaşmalar paketi, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında imzalanan Hükümetlerarası Anlaşma, Ev Sahibi Ülke Anlaşması, Türkiye'nin petrol alımı garantisini ve boru hattının Türkiye bölümünün yapımına ilişkin Anahtar Teslim Müteahhitlik Anlaşmalarını kapsamaktaydı. Bu anlaşmalar paketi Mayıs 2000'de Azerbaycan ve Gürcistan parlamentolarında, 22 Haziran 2000'de de TBMM'de onaylandı. Zirve sırasında Bakü-Ceyhan projesine ilişkin olarak ayrıca, İstanbul Bildirgesi imzalandı. ABD Başkanı Clinton'ın da gözlemci sıfatıyla imza koyduğu söz konusu Bildirgeyle Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Türkiye projeyi 2004 yılında bitirmeyi taahhüt ettiler. Son olarak, 3 Ekim 2000'de ilgili taraflarca projenin finansmanını üstlenecek sponsor grubun oluşturulması anlaşması imzalanarak Bakü-Ceyhan projesinin hukuksal altyapısı tamamlandı. BP'nin desteğinin başlaması ise hattın "ticari" olup olmadığı tartışmalarını sona erdirdi.

Öte yandan Türkiye, Türkmen doğal gazının Hazar'ın altından geçecek bir boru hattıyla Türkiye'ye ve oradan da Avrupa'ya taşınması projesiyle de ilgileniyordu. SSCB döneminde, Türkmen doğal gazı Avrupa'nın ana kaynaklarından biriyken, bağımsızlık sonrası taşıma ve ödemede yaşanan birtakım sorunlar, Türkmenistan'ı doğal gaz üretimini azaltmak zorunda bıraktı. 1991 yılında 85 milyar m^3 doğal gaz

üreten Türkmenistan'ın 1998 yılı üretimi sadece 13 milyar m^3 idi. Türkiye, Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattını, hem Türkmen doğal gazının Türkiye benzeri yeni pazarlara ve Avrupa'ya açılmasında bir araç olarak görmekte, hem de gelecek yüzyılda ortaya çıkması muhtemel Türkiye ve Avrupa gaz talebi açısından kaynak çeşitlendirme politikasının bir basamağı olarak değerlendirmekteydi.

Hazar güzergahı için atılan en önemli adım 20 Ekim 1998'de Türkiye ve Türkmenistan enerji bakanları tarafından parafe edilen Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesinin (*TransCaspian Pipeline-TCP*) gerçekleştirilmesi ve Türkmen doğal gazının Türkiye'ye satışına ilişkin anlaşmanın 29 Ekim 1998'de iki ülke devlet başkanlarınca Ankara'da imzalanmasıydı. 30 yıllık bir süreyi kapsayan anlaşmaya göre, Türkmenistan'dan taşınacak olan 30 milyar m^3/yıl doğal gazın 16 milyar m^3'ünün Türkiye'de tüketilmesi ve geri kalan miktarının ise Avrupa'ya iletilmesi planlanmaktadır. Türkmenistan ile Türkiye arasında Hazar Denizi, Azerbaycan ve Gürcistan yoluyla inşa edilecek olan boru hattı, daha sonra Çanakkale Boğazı ve Trakya üzerinden Avrupa'ya ulaştırılacaktır.

Türkiye Doğal Gaz Talep Projeksiyonu (milyar m^3)

	2005	2010	2015	2020
I. SENARYO	46	55	67	82
II. SENARYO	39	53	65	77

Kaynak: DPT, 2000, s. 152. (M. Aydın)

Türkiye'nin Doğal Gaz Anlaşmaları Tablosu

Mevcut Anlaşmalar	Miktar (bcm/yıl)	İmza Tarihi	Süresi (Yıl)	Durumu
Rusya (Batı)	6	Şubat 1986	25	Devrede
Cezayir (LNG)	4	Nisan 1988	20	Devrede
Nijerya (LNG)	1.2	Kasım 1995	22	Devrede
İran	10	Ağustos 1996	25	devrede
Rusya (Mavi Akım)	16	Aralık 1997	25	Devrede
Rusya (Batı)	8	Şubat 1998	23	Devrede
Türkmenistan	16	Mayıs 1999	30	2005'te devreye girmesi planlanıyor
Azerbaycan	6.6	Mart 2001	15	2005'te devreye girmesi planlanıyor
Toplam	67.8			

Kaynak: BOTAŞ web sitesi: http://www.botas.gov.tr/dogalgaz/dg_alim_ant.html.

TCP'ye ilişkin "hükümetlerarası bildirge" de 18 Kasım 1999'da İstanbul'daki AGİT Zirve Toplantısı sırasında Türkiye, Türkmenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından imzalandı. Ayrıca, ABD Başkanı Clinton da gözlemci sıfatıyla bildirgeye imza koydu. Bu bildirgeyle taraflar, proje sponsorlarına uygun şartların oluşturulması yönündeki arzularını belirterek, projeye ilişkin hükümetlerarası ve geçiş ülkesi anlaşmalarını Mart 2000'e kadar sonuçlandırmayı ve projenin 2002 yılı son çeyreğinde tamamlanması için sponsorlara gerekli desteği sunacaklarını taahhüt

ettiler. Fakat, AGİT zirvesi sonrasında yaşanan gelişmeler ve Türkiye'nin Karadeniz altından döşenecek bir boru hattı vasıtasıyla Rusya'dan doğal gaz alımına (bkz. **Mavi Akım** kutusu, s. 548) öncelik vermesi 2000 sonu itibariyle *TCP* projesinin neredeyse tamamen gündemden düşmesine neden oldu. Çünkü, tüm analizler bu iki projenin (*TCP* ve Mavi Akım) aynı anda gerçekleştirilmesinin ekonomik açıdan anlamlı olmadığını ve Türkiye'nin doğal gaz talebinin her iki hattan birden akması planlanan miktarlara ulaşmayacağı yönündeydi (bkz. **Türkiye Doğal Gaz Talep Projeksiyonu** tablosu, s. 438). Öte yandan, *TCP* projesinin zora girmesi bir taraftan 2000'in ikinci yarısında Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini gerginleştirdi, diğer yandan da Türkmenistan'ın mecburen Rusya'yla yeni bir doğal gaz anlaşması imzalayarak bu ülkeye olan bağımlılığının devam etmesine neden oldu.

MUSTAFA AYDIN

KAYNAKÇA (Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler)

Ahrari, E., "Dynamics of New Great Game in Muslim Central Asia", *Central Asian Survey*, Cilt 13 (4), 1994; Akiner, Shireen, "Central Asia: Conflict or Stability and Development?", *Minority Rights Group International Report*, Nisan 1997; Anderson, John, *The International Politics of Central Asia*, Manchester, Manchester University Press, 1997; Aydın, Mustafa, "Turkey and Central Asia: Challenges of Change", *Central Asian Survey*, Cilt 15 (2), 1996, s. 157-177; Aydın, Mustafa, "Oil, Pipelines and Security: Geopolitics of the Caspian Region", Moshe Gammer (der.), *Caspian Basin*, Londra, FrankCass, 2001; Aydın, Mustafa, *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament*, Ankara, SAM, 2000; Blandy, Charless W., *The Caucasus Region and Caspian Basin: Change, Complication and Challenge*, Surrey, Royal Military Academy Sandhurst, 1998; Bölükbaşı, Süha, "Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has it Failed?", *Middle East Journal*, Cilt 51 (1), Yaz 1997; *BP Amaco Statistical Review of World Energy, 2000*; Bremer, Ian ve Ray Taras (der.), *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993; Brezezinski, Zbigniew ve Paige Sullivan (eds.), *Russia and the Commonwealth of Independent States; Documents, Data and Analysis*, New York, M. E. Sharpe, 1997; Cornell, Svante E., "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance", *Middle Eastern Studies*, Cilt 34 (1), Ocak 1998, s. 51-72; *Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, AİİT Enstitüsü, 13 Nisan 1992; Demirel, Süleyman, "Text of prime minister Süleyman Demirel's speech at Johns Hopkins University, Bologna, Italy, 14 May 1992", *Turkish Review Quarterly Digest*, Vol. 6, no. 28, 1992; DPT Özel İhtisas Komisyonu Raporu, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri*, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yayın No. 2511, Ankara, DPT, 2000; Fuller, Graham E., "Turkey's New Eastern Orientation", Graham Fuller ve Ian O. Lesser (der.), *Turkey's New Geopolitics; From the Balkans to Western China*, Westview, 1993, s. 37-98; Haktanır, Korkmaz, "Developments in Central Asia and Turkish-Iranian Relations", *Middle East Business and Banking*, June, 1992; Hunter, Shireen T., *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict*, Washington, The Center for Strategic and International Studies, 1994; Jafarov, Nazim, *Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) İktidarı Döneminde Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000; Jones, Scott A., "Turkish Strategic Interests in the Transcaucasus", Bertsch, Gary K., et. all., *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*, New York, Routledge, 2000 içinde, s. 55-65; Köni, Hasan, *Genel Sistem Kuramı ve Uluslararası Siyasetteki Yeri*, Ankara, ASAM, 2001; Lipovsky, I. P., "Central Asia: In Search of a New Political Identity", *Middle East Journal*, Cilt 50 (2), 1995; Mango, Andrew, "The Turkish Model", *Middle Eastern Studies*, Cilt 29 (4), Ekim 1993, s. 706-757; Masih, Joseph R. ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 1999; Milli Eğitim Bakanlığı, *Yurtdışında Açılan Özel Öğretim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı*, Ankara, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Gen. Md., 1997; Milli Eğitim Bakanlığı, *Cumhuriyetin 75'inci Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarıyla Eğitim İlişkilerimiz*, Ankara, MEB Yurtdışı Eğitim Öğretim Gen. Md., 1998; Nazarbayev, Nursultan, *Yüzyılların Kavşağında*, Ankara, Bilig yayınları, 1997; Öke, Mim Kemal (der.), *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, İstanbul, Alfa, 1999; Roy, Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis, 1997; Sander, Oral, "Turkey and Turkic World", *Central Asian Survey*, Cilt 13 (1), 1994, s. 37-44; Winrow, Gareth M., *Turkey in Post-Soviet Central Asia*, Londra, Royal Institute of International Affairs, 1995.

Yunanistan'la İlişkiler

Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin birbiri ardına yıkılması, Sovyetler Birliğinin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinin uluslararası sistemde yarattığı değişiklikler Türk-Yunan ilişkileri ve Kıbrıs sorunu üzerinde de etkilerini gösterdi. Yeni Dünya Düzeni olarak adlandırılan ve ABD'nin liderliği üstlendiği tek kutuplu uluslararası sistemde, bir yandan bölgesel çatışmaların sona erdirilmesi doğrultusunda çalışmalara ağırlık veren bir eğilim kendini gösterirken, öte yandan milliyetçilik yeni ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla yeni çatışma kaynakları yarattı. Bu iki gelişmenin en çok kendilerini gösterdiği alan ise, Türkiye ile Yunanistan'ın yer aldıkları ve ilgi alanı olarak gördükleri Balkanlarla Orta Doğu ve Kafkasya'ydı. Dolayısıyla, her iki ülke de, yeni gelişmelerin ışığında dış politikalarını gözden geçirmek durumunda kaldılar.

Türk dış politikasına yön verenler, başlangıçta Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve "Sovyet tehdidinin" ortadan kalkmasıyla birlikte Türkiye'nin stratejik öneminin azalacağı kaygısını duydular. Bu eksikliği gidermek üzere "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk dünyası" sloganını ortaya atarak, Batı ile yeni kurulan ulus-devletler arasında Türkiye'nin oynayabileceği aracı role vurgu yapmaya başladılar. Körfez Bunalımında, Kafkas ülkeleriyle başta petrol olmak üzere ticari ve ekonomik ilişkilerde ve nihayet Bosna Savaşında Türkiye'nin "aktif" politikasını bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Ama, Türkiye'nin bölge liderliği ve Batı'yla ilişkilerde aracı ülke rolünü üstlenebilmesi için gerekli siyasal ve ekonomik istikrara sahip olmadığı kısa sürede anlaşıldı, 1990'ların başlarındaki hedefler iyi niyetli idealler olmaktan öteye gidemedi. Özellikle 1990'ların ikinci yarısında AB ile bozulan ilişkiler Türkiye'yi ABD'ye yaklaştırdı ve Ankara, söz konusu coğrafyada Washington'un planlarını uygulamakta yardımcı olan sadık bir müttefik rolüyle yetinmek durumunda kaldı.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Balkanlarda Arnavutluk, Bosna ve Makedonya'yla yakın ilişkiye geçmesi, Bulgaristan'la ilişkilerini düzeltmesi, Rusya Federasyonuyla canlı ticarî ve ekonomik ilişkiler kurması, Kafkaslar ve Orta Asya'da başta Azerbaycan olmak üzere Türkî Cumhuriyetlerle ekonomik ve kültürel yakınlığı, Orta Doğu'da İsrail ile ittifakı ve tüm bu ilişkileri ABD'yle müttefiklik bağlarını sıkılaştırarak gerçekleştirmesi Yunanistan'ı çevrelenmişlik duygusu içinde kaygılandırdı ve aynı derecede etkin olmak üzere Türkiye'ye karşı elindeki kozları oynamaya yöneltti.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi başlangıçta Yunanistan'da iyimser bir havanın doğmasına neden oldu. "Sovyet tehdidinin" ortadan kalkmasıyla Washington için Türkiye'nin stratejik değeri azalacak ve Türk-Yunan dengesi sağlanacaktı. Ayrıca, Kör-

fez Savaşıyla birlikte Yunanistan ve Kıbrıs'ın stratejik önemi ortaya çıkacaktı. Ama, gelişmeler Yunanistan'ın beklentilerine yanıt vermedi. Washington, bölgeye yönelik planlarını uygulamak için, AB üyeliği dolayısıyla Avrupa devletlerinin dış politika kararlarıyla sınırlanan, kendi içinde siyasal ve ekonomik sorunlar yaşayan Yunanistan'ı değil, coğrafi olarak gerek Balkanlarda, gerek Orta Doğu'da, gerekse Kafkasya'da yer alan Türkiye'yle ilişkilerini yakınlaştırmayı tercih etti. Reelpolitika (bkz. ***Realpolitik*** kutusu, s. 441) Türkiye'nin stratejik değerini, ülke içinde yaşanan tüm istikrarsızlıklara karşın, öne çıkarmıştı.

Realpolitik

Bu Almanca terim, herhangi bir ideale ya da kurama bağlanmaksızın tamamiyle mevcut gerçeklere uyum sağlayarak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmak anlamında kullanılır. Güç politikasına verilen bir başka isim niteliğindedir. Bu politikayı uygulayanlar kendi ülkelerinin çıkarlarını amansızca kovalarlar ve karşılarındakilerden de bunu beklerler. Bismarck'ın Alman birliğini sağlamak için izlediği politika en bilinen örneğidir. Günümüzde en sık uygulayan devlet ABD'dir. Realpolitik, güçlü devletlerin politikası olmanın yanı sıra , iç kamuoyu baskısından da uzak olmaya çalışan bir politika türüdür. İç kamuoyu baskısı (örneğin Yeşiller, insan hakları örgütleri vs.) devletin çıplak ulusal çıkarlarının tek güdü olmasını engellemektedir.

(F. Keskin)

Dolayısıyla 1990'larda Atina'nın dış politikasını, Sovyetler Birliğinin dağılmasından çok daha fazla, doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmeler ve Yugoslavya'nın parçalanmasının sonuçları etkiledi. Böyle olunca, Balkanların yeniden yapılanması sürecinde Yunanistan'ın komşularıyla ilişkileri son derece olumsuz başladı. Arnavutluk'la yaşanan azınlık sorunları, Makedonya'yla bir isim bunalımı olarak ortaya çıkan ama tarihsel kökenleriyle birlikte düşünüldüğünde bir egemenlik sorunu haline dönüşen anlaşmazlıklar (bkz. **Makedonya Sorunu** kutusu, s. 504), Sırbistan'la tarihsel dostluk sonucunda Bosna'yla bozulan ilişkiler ve tüm bu sorunlarda Atina'nın takındığı tutum sadece Balkanlı komşularla ilişkilerin bozulmasına değil, ABD ve Avrupalı devletler nezdinde ciddi prestij kaybetmesine de neden oldu. Yunanistan Türkiye'nin etkinleştiği bir bölgede mevzi kaybetmeye başlamıştı.

Bu durum 1996 yılından itibaren değişti. Andreas Papandreu'nun sağlık nedenleriyle başbakanlıktan çekilmesi üzerine görevi üstlenen Kostas Simitis, liderin ölümü üzerine PASOK genel başkanı da seçilince ülkesinin dış politikasını yeni bir anlayışla yürütmeye başladı. Simitis, Venizelos-Karamanlis isimlerinin simgelediği modernleşme sürecinin bir takipçisiydi ve bu sürecin özü de Avrupa merkezli bir dış politikanın programlı ve disiplinli uygulanmasından ibaretti. Simitis daha Papandreu döneminde, parti içinde popülist yaklaşımları eleştirmeye başlamıştı. İktidara geldikten sonra, AB içinde Yunanistan'ı saygın bir üye konumuna getirmeyi temel hedef olarak benimsedi. Bunun yolu ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmek, istikrarlı bir çizgi izleyebilmekti. Miçotakis hükümeti döneminde başlatılan ekonomik reformlara hız verilmeli, gereksiz sorunlar yaratarak kaynakları silahlanmaya ayırmak zorunda bırakan popülist milliyetçi söylemler terk edilmeli, başta Balkanlardaki komşular olmak üzere bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurulmalıydı.

Nitekim, Simitis döneminde Arnavutluk'la azınlık sorunları çözümlendi, Bulgaristan ve Romanya'yla ekonomik ilişkiler geliştirildi, Makedonya bunalımı sona erdirildi, Sırbistan'la dostluk ilişkileri pekiştirilmekle birlikte Bosna ve Kosova sorunlarında etkin politikalar izlenmeye başlandı.

Simitis, Türkiye'yle de ciddi bir diyalog kurmayı planlıyordu ama kökleşmiş bozuk ilişkileri düzeltmek aynı derecede kolay değildi. Bu konuda iki engelle karşılaşıyordu: Kendi ülkesi ve hatta partisi içinde Papandreu'nun etrafını oluşturan milliyetçi çevreler ile Türkiye'de giderek bozulan ekonomik ve siyasal koşullar dolayısıyla dış politikada şahinleşen istikrarsız siyasal iktidarlar.

Nitekim, başbakanlık koltuğuna oturduktan kısa bir süre sonra patlak veren Kardak bunalımı Simitis'e Türkiye'yle ilişkileri düzeltmenin zorluklarını gösterdi. Yine de Yunanistan, AB içinde artan prestijini kullanarak ve Türkiye'nin başta PKK ve İslamcı güçler olmak üzere insan hakları çerçevesinde ele alınan siyasal sorunlarından ve ekonomik bunalımlarından yararlanarak, ikili ilişkilerde Ankara'yı sıkıştırma yoluna gitti. Diyalogsuzluk ve gerilim, Türk-Yunan ilişkilerinin tarihsel yapısında bir kural haline gelen "büyük bir bunalım sonrası diyalog başlatmak" anlayışı çerçevesinde ortadan kaldırıldı. Abdullah Öcalan bunalımı sonrasında başlayan diyalog, Marmara depremi sonrasında bir "dostluk" havası yaratılması doğrultusunda gelişme gösterecektir.

1990'lı yıllarda Türk-Yunan ilişkilerini değerlendirebilmek için, tarihsel ikili sorunlara yeni bir öğenin eklendiğini unutmamak gerekir: Yeni Dünya Düzeni içinde bölgesel güç olma mücadelesi. Türkiye bunu ABD ile ilişkileri geliştirerek ve bölge ülkeleriyle tarihsel bağlarını Yunanistan aleyhine öne çıkararak, Yunanistan ise AB üyeliğini kullanarak ve Türkiye'nin siyasal ve ekonomik olumsuzluklarından yararlanarak başarmaya çalıştılar.1990'ların ilk yarısında Türkiye, ikinci yarısında da Yunanistan başarı sağlamış gibi görünse de, on yıllık bir süreç sonunda, her iki taraf da çatışmayla bir sonuç elde edilemeyeceğini ve bu tutumun zaten sorunlu olan ikili ilişkileri daha da çıkmaza sokacağını anlamaya, 2000'li yıllara en azından diyalog içinde girmenin yollarını araştırmaya başladı.

I) İlk Yakınlaşma Adımları (1990-93)

Uluslararası sistemde Soğuk Savaş sonrası değişimlerin başladığı 1990 yılına Yunanistan önemli siyasal sorunlarla girdi. Sekiz yıl süren Papandreu ve PASOK dönemi Koskotas bankacılık skandalı başta olmak üzere yolsuzluk söylentilerinin yaygınlaşması, ekonominin çıkmaza girmesiyle sonuçlanmıştı. Haziran 1989 seçimlerinde PASOK iktidarı kaybetmişti ama çoğunluğa dayalı istikrarlı bir hükümetin kurulabilmesi için yaklaşık bir yıl beklemek gerekti. Üç kere yinelenen seçimlerden sonra, Nisan 1990'da Miçotakis'in liderliğindeki Yeni Demokrasi Partisi hükümeti kurmayı başardı.

Miçotakis, *katarsis* (temizlik) sloganıyla bir yandan siyasette şeffaflık sözü verirken, öte yandan bozulan ekonomiyi rayına oturtmak için kemer sıkma programı öneriyordu. Tüm bunları başarabilmesi için dikkatlerin içeride yoğunlaşmasının

gerektiği bir dönemde uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler, özellikle de Balkanlardaki statükonun değişmesi Atina'yı dikkatini dış politikaya yöneltmek zorunda bıraktı. Balkanlar ve Kafkasya'da yeni devletlerin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında Yunanistan'ın başta Makedonya Cumhuriyetiyle olmak üzere yaşadığı sorunlar, Türkiye'nin ise bu devletlere yönelik aktif politika izlemesi Atina'yı Ankara'yla ilişkilerinde diyalog arayışına yöneltti. Bununla birlikte Batı Trakya ve Kıbrıs'ta yaşanan sorunlar bu diyalog arayışının somut sonuçlara varmasını engelleyecektir.

A) Türkiye ile Diyalog Arayışları

Miçotakis, kısa süren Davos sürecini bir kenara bırakacak olursak, PASOK döneminde giderek bozulmuş olan Türk-Yunan ilişkilerinde ciddi bir diyalog süreci başlatmak ve Ankara'yı ziyaret etmek istediğini dile getirerek başbakanlık koltuğuna oturdu. Türk ve Yunan başbakanlar ilk kez 6 Temmuz 1990'da Londra'daki NATO doruk toplantısında biraraya geldiler ve dialoğun sürdürülmesini kararlaştırdılar. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki temel sorunlara yani Ege, Kıbrıs, giderek ağırlaşan Batı Trakya sorunlarına değinmemeyi tercih ettiler.

İki başbakan arasında dialoğu sürdürme konusunda alınan karara rağmen, ikili ilişkilerden ziyade ABD ve AB'yle ilişkilerde yaşanan gelişmeler 1990 yılında üst düzey siyasal görüşmeleri engelledi. 8 Temmuz 1990'da Yunanistan'la ABD arasında imzalanan Savunma İşbirliği Antlaşmasını Yunanistan Dışişleri Bakanı Samaras'ın Türk tehdidine karşı bir güvence olarak yorumlaması Türkiye tarafında ciddi eleştirilere neden oldu. ABD yetkililerinin Türkiye'ye sözlü güvence vermeleri, bir müttefiklerini öteki müttefiklerine karşı kayıran bir belgeyi imzalamalarının söz konusu olamayacağını belirtmeleri Ege'nin iki kıyısı arasındaki kuşkuları gidermeye yetmedi. Üstelik, ABD'yle imzalanan antlaşmanın hemen ertesinde, Eylül 1990'da, AB'nin 1980'den beri dondurmuş olduğu 700.000.000 dolarlık krediyi Türkiye'yle ilişkilerini normalleştirmek için serbest bırakma girişiminin Yunan vetosuyla engellenmesi ikili ilişkilerde ikinci bir bunalıma neden oldu.

Bu sırada Türkiye'de Mesut Yılmaz'ın başbakan olmasıyla yeni bir adım atıldı. Yılmaz, Miçotakis'e bir mektup göndererek diyalog çağrısında bulundu. 1991'de iki ülke arasında bir saldırmazlık paktı imzalanması gündeme gelmişti ama 17 Mayıs'ta Yunanistan'ın Türk savaş uçaklarının Yunan hava sahasına girdiklerini iddia etmesi yeni başbakanın girişimlerini sonuçsuz bıraktı.

Tarihsel sorunların tüm engellemelerine rağmen, siyasal iktidarlar diyalog girişimlerini sürdürmekte ısrarlı davranıyorlardı. Nitekim, 11 Eylül 1991'de iki başbakan bir uluslararası toplantı vesilesiyle Paris'te biraraya geldiler. Görüşmelerden sonra yayınlanan bildiride, ikili ilişkileri her alanda geliştirme konusunda istekli olduklarını belirten başbakanlar, İyi Komşuluk, Dostluk ve İşbirliği Antlaşması hazırlayacak bir çalışma grubu oluşturmak ve söz konusu antlaşmayı, Miçotakis'in en kısa sürede Ankara'ya yapmayı planladığı ziyaret sırasında imzalamak konusunda karar aldıklarını duyurdular. Ayrıca, Kıbrıs konusunda BM Genel Sekreterinin iyi niyet çabalarını değerlendirdiklerini ve bazı görüş farklılıkları olduğunu belirttiler.

Ortak bildiriden de anlaşılacağı gibi, taraflar ikili ilişkileri geliştirme konusundaki isteklerini somut sorunlarda uygulayamıyorlardı. Dörtlü zirve önerisi gündeme geldiğinde, seçim arifesinde olan Yılmaz bu konunun seçim sonrasında ele alınmasının uygun olacağını söyleyince, Yunan kamuoyu bu tutumu yine uzlaşmazlık olarak yorumladı.

1990-1991 döneminde Balkan ve Kafkas gelişmeleri, Türkiye'nin yeni bağımsızlığını kazanan devletlere yönelik aktif politikası, özellikle de Atina'nın temel dış politika sorunu haline gelen Makedonya Cumhuriyetiyle ilişkileri, Yunanistan'ı rahatsız ediyordu. Bu nedenle bir yandan ikili görüşmeler sürerken, öte yandan AB içinde Türkiye'ye karşı politika uyguluyor, kendisinin girmeyi başardığı Batı Avrupa Birliği adlı AB savunma örgütüne Türkiye'nin sadece gözlemci statüsüyle katılmasını sağlıyor, Türkiye'nin iç zayıflıklarından yararlanma yoluna gidiyor ve PKK'yle ilişkiye girmekten kaçınmıyordu.

Ekim 1991'de Türkiye'de yapılan seçimler sonucunda kurulan DYP-SHP koalisyonu Özal dönemine son noktayı koydu. Türk-Yunan ilişkilerinde Özal'ın başlattığı pragmatik yaklaşım terk edilerek, geleneksel politikalara ve tezlere geri dönüldü. İkili ilişkiler yeniden bürokrasinin ellerine teslim edildi. Bununla birlikte, 1992 boyunca iki başbakan, Demirel ile Miçotakis, üç kez buluştular.

Bu buluşmaların ilki, 1 Şubat 1992'de Davos'ta yapıldı. Önceki zirveler, özellikle de 1988 Davos buluşması gözönünde tutulacak olursa, bu buluşma son derece ihtiyatlı bir tutumla hazırlanmış, gereksiz beklentilere yol açmamıştı. Davos'a Yeni Dünya Düzeni içinde stratejik öneminin sürdüğünü göstermek amacıyla 65 kişilik bir heyetle giden Türkiye, Yunanistan'la ilişkilere yeni dış politikası içinde öncelikli bir yer ayırmadığını vurgulamak istiyordu. Yayınlanan ortak bildiride üç somut konuya yer verildi: 1) Miçotakis'in Ankara'yı ziyareti sırasında imzalanacak Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması için iki dışişleri bakanı yakın bir tarihte biraraya geleceklerdir; 2) Türkiye, Yunanistan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği projesine katılmasını desteklemektedir; 3) Kıbrıs konusunda, iki taraf da, müzakereler yoluyla adil, kalıcı ve erken bir çözüm bulunması, BM Genel Sekreterinin iyi niyet görevinin desteklenmesi konusunda anlaşmıştır.

Davos'tan sonra, 21 Haziran 1992'de Miçotakis Fener Rum Patrikhanesinde yapılacak bir vaftiz töreni için İstanbul'a geldiğinde iki başbakan bir daha görüştüler. Bununla birlikte artık dikkatler New York'ta sürmekte olan Kıbrıs görüşmelerine çevrilmişti ve oradan esen soğuk rüzgârlar diyalog havasını bozmaya başlamıştı. Nitekim, bir hafta sonra Karadeniz Ekonomik İşbirliği doruğuna katılmak üzere İstanbul'a gelen Miçotakis sadece doruk belgesini imzalamakla yetindi ve Başbakan Demirel'le ikili ilişkileri görüşmekten kaçındı. İlişkiler yeniden çıkmaza girerken, Yunanistan, Türkiye'nin etkin bir politika izlemesinden çekindiği Karadeniz bölgesine ilişkin bir projeye yine Türkiye'nin davetiyle katılma başarısını gösterdi.

B) Azınlık Sorunları

1990-1993 döneminde bir yandan Türk-Yunan ilişkilerinde diyalog kurulmaya çalışılırken, öte yandan gerek Batı Trakya'daki Müslüman Türkler, gerekse İstanbul'daki Patrikhane uzun süreden beri ilk kez seslerini yükseltmeye başladılar.

1) Batı Trakya'da Yaşanan Gelişmeler

PASOK iktidarı döneminde Batı Trakya'daki azınlık derneklerinin Türk sıfatını kullanmalarını yasaklayan mahkeme kararından hemen sonra hareketlenen Batı Trakya kamuoyu, daha önce de görmüş olduğumuz gibi tüm girişimlerine rağmen Davos'ta başlayan Türk-Yunan görüşmelerinin gündemine kendi sorunlarını aldırmak başarısını gösterememişlerdi. Bunun üzerine, uluslararası ortamda yaşanan olumlu değişikliklerden de yararlanarak Türkiye'nin desteği olmaksızın Atina'ya karşı kendi mücadelelerini sürdürmeye başladılar. 1990'lar Batı Trakya Türklerinin seslerini en çok duyurabildikleri dönem oldu. (Aşağıda Batı Trakya olayları hakkında verilen bilgiler Oran'dan özetlenmiştir.)

Türkiye'yle ciddi bir diyalog başlatma isteğiyle iktidara gelen Miçotakis hükümeti, daha başlangıçta bu isteğin gerçekleşmesine engel olacak bir Batı Trakya sorunuyla yüzyüze geldi. PASOK iktidarı döneminde başlayan müftülük sorunu, Sadık Ahmet'in yargılanması ve seçim yasasında yapılan değişikliklerle Türklerin bağımsız milletvekili çıkarmasının imkânsız hale getirilmesi gibi olaylara Batı Trakyalıların gösterdikleri tepkiler, 1990'larda ortaya çıkan Yeni Dünya Düzeninin temel kurumlarından biri olan azınlık haklarının güncellik kazanmasıyla birlikte arttı. Bununla birlikte, Balkanlarda yükselen milliyetçilik dalgasının etkisinden kurtulamayan Yunan hükümetinin, özellikle Makedonya sorunu dolayısıyla giderek milliyetçi söylemleri benimsemek zorunda kalışı, azınlıkların hak taleplerine hoşgörü göstermesini engelledi. 1990'lar, Batı Trakya sorununu, Yunanistan ve Türk-Yunan ilişkileri çerçevesinden çıkararak Avrupa çerçevesine oturttu. Başta AB olmak üzere çeşitli platformlarda Yunanistan Batı Trakya azınlığına yönelik politikası nedeniyle eleştirildi ve yargılandı.

Müftülük Sorunu

Yunanistan'da müftülük kurumunu düzenleyen 2345/1920 yasasına göre (Yunan yasaları numaraları ve kabul ediliş yıllarıyla anılmaktadır), müftüler kendi görev bölgelerindeki Müslümanlar tarafından seçileceklerdi ve merkezî hükümetin bu konudaki yetkisi, Mezhepler Bakanının adaylığını uygun görmediği kişinin adını çizmekle sınırlıydı. Bununla birlikte 2345/1920 yasası hiç uygulanmamıştı. 1920'den beri Batı Trakya'daki müftüler hep atanarak göreve gelmişler ve azınlık arasında bir uyanış söz konusu olmadığından, bu uygulamaya karşı çıkan da olmamıştı.

Sorun, Gümülcine Müftüsü Hüseyin Mustafa Efendi'nin 1984'te ölmesiyle başladı. Yunan hükümeti, müftü vekili olarak önce Mısır'da eğitim görmüş ve kendisine yakın olan İmam Rüştü Ethem'i atadı. Azınlığın tepkisi üzerine Rüştü Ethem istifa edince, yerine, Suudi Arabistan'da eğitim görmüş ve yine yönetime yakınlığıyla tanınan Hafız Cemali Meço getirildi. Tüm baskılara ve eleştirilere rağmen, Meço asaleten müftü atanana kadar görevde kalacağını bildirdi.

Batı Trakya kamuoyu 2345/1920 yasasına uygun olarak seçimlerin yapılması isteklerini dile getirirken, Yunan hükümeti, "Müftülerin Tayin Usulü, Aranacak Vasıflar, Hizmet Durumları ve Vekâletlerine İlişkin" yeni bir yasa tasarısını meclise sundu. Müftülerin valilerin vereceği görüş üzerine Milli Eğitim ve Diyanet İşleri

Bakanı tarafından atanacağını öngören ve böylece müftüleri birer devlet memuru haline getiren yasa tasarısı 1989-1990 yıllarında mecliste görüşülmedi.

İskeçe Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi'nin de 5 Şubat 1990'da ölmesi üzerine Yunan hükümetinin oğlu Mehmet Emin Aga'yı İskeçe müftü vekili olarak ve hemen ardından 30 Mart 1990'da da Meço'yu Bakanlar Kurulu kararıyla Gümülcine müftülüğüne asaleten ataması konuyu yeniden canlandırdı. Mehmet Emin Aga'nın da atanmış olması azınlığı bir ikilemle karşı karşıya bırakmıştı. Çünkü atamayla müftü getirilmesine en çok karşı çıkanlardan biri de Mehmet Emin Aga'ydı. Bu ikilem fiilî bir durum yaratılarak sona erdirildi. 17 Ağustos 1990'da cuma namazından sonra İskeçe ilindeki camilerde yapılan seçimler sonucunda, yönetimce atanmış olan Mehmet Emin Aga müftülüğe seçildi.

24 Aralık 1990'da Yunan hükümeti 2345/1920 sayılı yasayı yürürlükten kaldıran ve Batı Trakya'da müftülük kurumunun bağlı olacağı esasları düzenleyen 182 sayılı kanun hükmünde kararnameyi çıkardı. Gümülcineliler bu kararnameyi tanımadıkları gibi, 28 Aralıkta seçim yaparak İbrahim Şerif'i müftü seçtiler. Böylece Gümülcine'de biri "resmî", diğeri "seçilmiş" iki müftü görev yapmaya başladı. Halktan gelen tepki hükümete geri adım attırmaya yetmedi. 22 Ocak 1991'de 182 sayılı kararname mecliste onaylandı ve hükümet ilk olarak Mehmet Emin Şinikoğlu adlı kişiyi İskeçe'ye müftü atayarak işe başladı.

Müftülük sorunu Türk-Yunan ilişkilerinde Şubat 1993'te yeni bir gerilime neden oldu. Ramazan ayı dolayısıyla TC Diyanet İşleri Başkanlığınca bölgeye gönderilen müftüler 20 Şubatta Batı Trakya'ya geldiklerinde, Yunan makamlarınca kendilerine görevli müftüler Meço ve Şinikoğlu'yla işbirliği yapmaları uyarısında bulunuldu. Toplumun onaylamadığı müftülerle işbirliği yapmayacaklarını açıklayan Türkiye'den gelen din adamları, Yunanistan Asayiş Bakanlığının, ülkeyi terk etmemeleri halinde tutuklanacaklarını bildirmesi üzerine Türkiye'ye geri döndüler.

Sadık Ahmet Olayı

Dünya kamuoyuna Batı Trakya sorununu duyuran olay, müftülük sorunundan çok, bu sorunla hemen hemen eşzamanlı olarak yaşanan Dr. Sadık Ahmet olayı oldu. 1989'da yapılan ve PASOK iktidarını sona erdiren seçimlere aday olarak katılan Sadık Ahmet, İbrahim Şerif ve İsmail Rodoplu hakkında, seçim kampanyası sırasında yayınladıkları duyurular dolayısıyla soruşturma başlatıldı. Rodoplu'nun milletvekili seçilerek dokunulmazlık kazanması üzerine, "adaylık dilekçelerini eksik doldurdukları için" seçime katılamayan Sadık Ahmet ve İbrahim Şerif hakkında üç dava açıldı. Gümülcine'de terör ve anarşi atmosferi yarattıkları söylenerek iftira ve yalan haber yaymak, ayrıca "Türk" sözcüğünü kullanmak yoluyla açıkça veya dolaylı olarak yurttaşları şiddete yönelterek veya halk arasında bölünme yaratarak toplumsal barışı bozmak suçlarından yargılanan sanıklar kendilerini savunacak Yunanlı avukat bulamadılar. Sadık Ahmet Yunan makamlarının Türk azınlığa taşınmaz mal satın alma izni vermediklerini belirttiği için "yalan haber yaymak"tan, topladığı imzaların bir bölümünün sahte olduğu, kadınların yerine kocalarının imza attıkları gibi iddialarla da "sahte evrak düzenlemek"ten yargılanıyordu. Sanıklar 25-26 Ocak 1990'da yapılan duruşma sonucunda, iftira ve yalan haber yaymak suçundan beraat ettiler ama kamu düzenini bozmaktan suçlu bulunarak 18'er ay ha-

pis, 3'er yıl da siyasal haklardan yoksun bırakılma cezasına çarptırıldılar. Helsinki Watch Raporuna göre, yabancı basın ve sivil örgüt temsilcilerinin izlediği duruşma sırasında bağımsız ve tarafsız adil bir yargılama yapılmamıştı.

26 Ocakta sona eren duruşmadan sonra sanıklar Selânik cezaevine sevkedilirken, mahkeme salonuna giremediği için dışarda bekleyen 5.000 azınlık mensubuna saldırılar başladı. Bu saldırılar daha yatışmadan, Batı Trakyalılar Davos'u protesto için yapılmış 29 Ocak 1988 yürüyüşünün ikinci yıldönümü dolayısıyla bir mevlit düzenlemeye karar verdiler. Polis yetkilileriyle gerekli izin için görüşmeler sürerken, yerel radyolar, Solidakis isimli bir Yunanlının, kendisiyle aynı hastanede yatmakta olan bir Müslümanın saldırısına uğrayarak öldüğü haberini duyurdular ve 29 Ocak mevlidini engelleme çağrısı yaptılar. Verilen haberin yalan olduğu ve Solidakis'in 21 Şubatta öldüğü daha sonradan anlaşıldıysa da, 29 Ocak sabahı gale-

Persona non grata

Eğer bir diplomat ya da misyon üyesi sürekli bir şekilde ayrıcalıklarını kötüye kullanıyorsa ya da suç işliyorsa, kabul eden devlet bu kişinin geri çekilmesini isteyebilir ya da son çare olarak bu kişiyi *persona non grata*, yani "istenmeyen kişi" ilan edebilir. Bu durumda söz konusu kişi kendisine verilen süre içinde ülkeyi terk etmek, gönderen devlet de onu geri çağırmak zorundadır. Aksi takdirde bu sürenin sonunda ayrıcalık ve bağışıklıkları kalkar.

Bu yetki istendiği zaman ve hiçbir gerekçe göstermeksizin kullanılabilir. Bu nedenle siyasal gerekçelerle de oevletlerin bazı diplomatları istenmeyen kişi ilan ettikleri görülmüştür. Genellikle en çok *persona non grata* ilan edilenler askerî ateşelerdir. Ayrıca kendi diplomatının bir devlet tarafından *persona non grata* ilan edilmesine karşılık olarak o devletin kendi ülkesindeki diplomatlarını *persona non grata* ilan etmek, hukuken haklı olmamakla birlikte, çok sık görülen bir durumdur.

Aşağıda *persona non grata* notası örneği verilmektedir:

SÖZLÜ NOTA

Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğine iyi dileklerini sunar ve Yunanistan Hükümetinin, Gümülcine Başkonsolosu Bay Kemal Gür'ü istenmeyen kişi ilan ettiğini bildirmekten şeref duyar.

Bay K. Gür'ün, bu Sözlü Notanın verilmesini müteakiben yedi gün içerisinde ülkeyi terk etmesi gerekmektedir.

Yunanistan Hükümeti bu karara; hem Ankara'daki Yunanistan Büyükelçisinin Dışişleri Bakanı Yılmaz ile toplantısından, hem de bunu takiben Türk Dışişleri Bakanlığının yaptığı açıklamadan, Türk Hükümetinin Batı Trakya'daki Müslüman azınlığı "soydaş" veya aynı anlama gelmek üzere "Türk asıllı Yunan vatandaşları" diye anmakta ısrarlı olduğunun anlaşılması üzerine varmıştır.

Bu tavır, Azınlığın sadece dinsel özelliğini kabul eden ve dolayısıyla ona "Batı Trakya Müslüman Azınlığı" diyen Lausanne antlaşmasının açık bir ihlâlini oluşturmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliğine en derin saygılarını bilvesile sunar.

Türkiye Cumhuriyeti
Büyükelçiliği
Şehir.

Atina, 3 Şubat 1990

(F. Keskin)

yana gelen Yunanlılar gruplar halinde dolaşmaya başladılar. Bu gruplardan birinin Türk kahvesine saldırması üzerine, kahveden kaçanlar KTGB (Komotini Türk Gençler Birliği) binasına sığındılar ve saldırganlar binaya giremeyince çarşıya yönelerek Türklere ait dükkânları tahrip etmeye başladılar. Yunan polisinin müdahale etmediği olaylar sırasında Yunanlılara ait hiçbir dükkan hasara uğramadı. Bir "Yunan mini 6-7 Eylülü" yaşanmıştı.

Batı Trakya olayları kısa sürede Türk-Yunan ilişkilerini etkilemeye başladı. 1 Şubatta Türkiye'nin Gümülcine Başkonsolosu Kemal Gür Rodop valisine bir mektup göndererek, saldırıya uğrayan dükkânları ziyaret edeceğini, gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasını istedi. Başkonsolosun mektubunda Batı Trakyalılardan "soydaşlarımız" diye söz etmesi üzerine, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin Atina büyükelçisini çağırarak başkonsolosun geri çekilmesini istedi. Türkiye'nin bu isteği reddetmesi üzerine, Yunanistan 3 Şubat 1990'da bir nota vererek, ilk kez bir Türk diplomatını *persona non grata* (bkz. *Persona non grata* kutusu) ilân etti. Bunun üzere Türkiye de aynı işlemi Yunanistan'ın İstanbul başkonsolosu için yapacaktır.

Sadık Ahmet hakkında açılan diğer iki dava ise, 8-15 Şubat 1990 tarihlerinde görülmesi gerekirken, uluslararası protestolara yol açılması dolayısıyla kendi haline bırakıldı, nihayet 8 Nisan 1990 seçimlerinde Sadık Ahmet'in milletvekili seçilerek dokunulmazlık hakkı kazanması üzerine gerçekleşmedi.

Seçim Yasası Değişikliği

Sadık Ahmet olayının 1989 seçimleriyle başlaması bir tesadüf değildi. Eskiden beri mevcut siyasal partiler azınlık oylarını alabilmek için bölgede listelerine bir Türk almaya dikkat ederler ve Meclis'te mutlaka bir veya iki Türk kökenli milletvekili bulunurdu. İlk kez 1985 seçimlerinde bağımsız milletvekili kavramı geliştirilmeye çalışıldı. 1985'de başarı sağlanamamakla birlikte fikir destek bulmuştu. 18 Haziran 1989 seçimlerinde, Türkiye'den gelen Yunan yurttaşı Batı Trakyalıların ülkeye girişini engellemek için grev gerekçesiyle sınır kapısının kapatılması, TRT-2'nin izlenemez duruma getirilmesi, azınlığa yönelik sindirme politikasının bir uzantısı olarak trafik ve vergi cezalarının artırılması gibi engelleyici uygulamalara rağmen, Sadık Ahmet bağımsız milletvekili olarak seçilmeyi başardı.

18 Haziranda hiçbir partinin tek başına hükümet kuramaması üzerine, 5 Kasımda erken seçim yapıldı. Bu seçimlerde Türk kökenli adayların seçilememesi için alınan önlemler daha da artırıldı. Rodop ilinin seçim barajını yükseltecek biçimde bölgeye askerî birlikler sevkedildi, Rodop nüfusuna kayıtlı olup il dışında görevli bulunan devlet memurlarının oylarını Rodop'ta kullanmaları için gerekli önlemler alındı. Amaç barajı yükseltmekti. Yukarıda da belirtildiği gibi, azınlık mensubu adaylara yönelik engellemelerin artırılmasına, Sadık Ahmet ve İbrahim Şerif'in eksik dilekçe doldurdukları gerekçesiyle adaylıklarının iptal edilmesine rağmen, İsmail Rodoplu bağımsız milletvekili seçilebildi. Bu seçimler de Yunanistan'da tek parti hükümetinin kurulmasını sağlayamadı ve koalisyon hükümeti bir yıl içinde üçüncü kez seçim kararı aldı.

8 Nisan 1990 seçimleri, uluslararası tarafsız gözlemciler ve Türkiye başta olmak üzere yabancı ülkelerden gelen basın tarafından izlenince, askerlere oy kullandır-

mak dışında normal ve yasal biçimde gerçekleşti. Sonuçta, Rodop ilinden Sadık Ahmet, İskeçe ilinden Ahmet Faikoğlu bağımsız milletvekili olarak seçilebildiler. Yunanistan tarihinde ilk kez gerçekleşen bu olay, Atina'yı rahatsız edecek ve bir kez daha yinelenmemesi için gerekli yasal önlemlerin alınması yoluna gidilecektir.

Nitekim, tek başına hükümeti kurabilen Yeni Demokrasi Partisi 24 Ekim 1990'da yeni bir seçim yasa tasarısı sundu. Bağımsız iki milletvekili ve muhalefetin eleştirilerine rağmen Kasımda Yeni Demokrasi Partisinin 151 oyuyla kabul edilen 163 sayılı seçim yasası, bağımsız adayların bile seçilebilmek için toplam geçerli oyların yüzde 3'ünü almaları hükmünü getiriyordu. Böylece, bağımsız milletvekili seçilme fiilen olanaksızlaşmıştı. Çünkü, ülke çapında yüzde 3 barajı yaklaşık olarak 200.000 oy demekti ki, azınlığın tüm nüfusu bu sayının altında kaldığı gibi, azınlığın yaşadığı bölgede kayıtlı seçmen sayısının tümü de bu sayıya ulaşamıyordu.

Yeni seçmen yasası Batı Trakya'da başlayan siyasal hareketliliğe önemli bir darbe vurdu. Bununla birlikte, Sadık Ahmet hemen bir parti kurdu. Meclis'e milletvekili sokma şansı olmasa da Avrupa Topluluğu Parlamentosuna milletvekili göndermek partinin temel hedefi olarak belirlendi. Bölgenin sorunlarının engellemelerle ortadan kaldırılamayacağı açıktı. Nitekim, Mayıs 1991'de Batı Trakya'yı ziyaret eden Başbakan Miçotakis de, kendisini, yörenin ihmal edilmiş olduğunu kabul etmek ve bu durumun düzeltileceğini açıklamak zorunda hissetti.

Yunanistan'ın azınlıklara yönelik politikasının çeşitli uluslararası kuruluşlarca eleştirildiği bu dönemde Türkiye Batı Trakyalılara gerekli desteği vermedi. Eylül 1991'de Miçotakis-Yılmaz buluşmasında Batı Trakya gündemde yer almadı. New York'ta başlayan toplumlararası görüşmeler iki ülkenin dikkatlerini yeniden Kıbrıs'a yöneltti. 24 Temmuz 1995'te Sadık Ahmet'in bir trafik kazasında ölmesi başlayan siyasal hak talep etme sürecine önemli bir darbe vurmakla birlikte, Batı Trakya sorunu uluslararası gündeme yerleşti. İnsan haklarıyla ilgili siyasal ve hukuksal kuruluşlar bu alanda Yunanistan'ı izlemekteydiler. Bu yoğun uluslararası baskı, özellikle 1995'ten sonra Yunanistan'ın azınlık politikasında önemli değişikliklere yol açacaktır.

2) Patrik Vartholomeos'un Patrikhane ve Ruhban Okuluna İlişkin Görüşleri ve Politikası

Soğuk Savaş sonrasında kurulan Yeni Dünya Düzeninde azınlık haklarının öne çıkması Batı Trakya azınlığını harekete geçirmişti. Eğer Lausanne'da kurulan azınlıklar dengesi bozulmamış olsaydı, benzer gelişmeler Türkiye'de de yaşanabilirdi. Fakat, İstanbul'daki Ortodoks Rumların sayısı son derece azaldığı için benzer bir siyasal hareketlilik gözlenmedi. Bununla birlikte, İstanbul Ortodoks Rumlarının simgesi haline gelen Fener Rum Patrikhanesi (bkz. **Fener Rum Patrikhanesi** kutusu, cilt I, s. 340-341) yeni uluslararası koşullara uygun olarak yeni bir anlayışla uzun süredir koruduğu sessizliği bozdu.

Batı Trakya'da müftülerin atanması sorunu yaşanırken, İstanbul Patriği Dimitrios'un ölmesi, patrik seçimi konusunu gündeme getirdi. Başlangıçta, Amerika Ortodoksları Başpiskoposu Yakovos'un patrik seçilmesi söz konusu olduysa da, Türkiye aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle hakkında Türkiye'ye giriş yasağı

bulunduğu basında yer alınca konu kapandı. Kadıköy Metropoliti Dimitriş Arhondonis, Vartholomeos ruhani adıyla 2 Kasım 1991'de patrik seçildi.

Gökçeada doğumlu olan Vartholomeos, patrik seçildiğinde dinsel hiyerarşi açısından büyük bir rekabetle karşı karşıya kaldı. Sovyetler Birliğinin yıkılmasından ve Rusya Federasyonunun kurulmasından sonra Moskova Patrikliği dine duyulmaya başlanan yakın ilgi dolayısıyla giderek güçleniyordu ve tarihsel olarak "eşitler arasında birinci" (*primus inter pares*) kabul edilen İstanbul Patrikliğine rakip olma iddiasında bulunuyordu.

Cemaati kalmayan ve Türkiye devletinin idaresi altında bulunan İstanbul Patrikliğinin işlevsel değil, simgesel bir değer ifade ettiğini ileri süren Moskova Patrikliği en büyük Ortodoks cemaate sahip olduğu gerekçesiyle kendi hiyerarşik üstünlüğünü kabul ettirmek isterken sadece dinsel kaygılardan hareket etmiyordu. Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsızlığını kazanan devletlerde büyük Ortodoks nüfus vardı ve bu devletlerdeki Kiliseler yeni bir baskı altına girmekten çekindikleri için Moskova Patrikliğinden çok, İstanbul Patrikliğine bağlanmak eğilimindeydiler. Dolayısıyla siyasal bir rekabet söz konusuydu ve sadece Moskova değil, bölgede etkin olmak isteyen Ankara da bu gelişmeleri yakından takip ediyordu. Ankara büyük bir ikilem yaşıyordu; bir yandan Fener Patrikhanesini bölgedeki Ortodoks ülkelerle ilişkiye geçmede kolaylaştırıcı bir unsur olarak görmek isterken, öte yandan tekrar ekümeniklik niteliği kazanmasından çekiniyordu.

Yeni Patrik Vartholomeos, aktif bir politika izlemeyi yeğledi. 1992'de İstanbul'a bağlı Kiliselerin temsilcileriyle Fener'de bir toplantı yaptı. Aynı yıl içinde, Aynaroz ve Girit Metropolitliklerini, Antakya ve Moskova Patrikliklerini, bağımsız Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan Başpiskoposluklarını, İsveç Lütheryan ve Ortodoks Kiliselerini, Alman Evangelik Kilisesini ve Romanya Katolik Kilisesini ziyaret etti. Bu dinsel ziyaretlerin yanısıra, Bruxelles'de bulunduğu dönemde, AB Komisyonu Başkanı Jacques Delors tarafından onuruna verdiği ziyafete katıldı. İngiliz Kraliyet ailesinin davetini kabul etti. Daha sonraki yıllarda da yabancı ülkelere ve Kiliselere ziyaretini sürdüren Patrik Vartholomeos'un bu ziyaretleri, eğer ekümenik sıfatını kullanmaya başlamasaydı aynı derecede dikkat çekici olmayacaktı.

Patrik Vartholomeos, Şubat 1994'te İstanbul'da gerçekleşen "Uluslararası Barış ve Hoşgörü" toplantısının kapanış bildirisinin İngilizce metnini imzalarken ekümen sıfatını kullanınca konu Türk kamuoyunda tartışılmaya başlandı. Türkiye dışındaki ülkeler Patriğin bu sıfatını tanıdıklarından, sorun sadece Türkiye için ve devletin Patrikhane'yle ilişkisi açısından söz konusuydu ve bugün de aynı sorun devam etmektedir.

Ekümeniklik kadar Patrik Vartholomeos'un önem verdiği ve tartışmaya açtığı diğer bir konu da Heybeliada Ruhban Okulunun açılmasıydı (bkz. **Heybeliada Ruhban Okulu Sorunu** kutusu, s. 451). Bu aslında Patrikhane'nin geleceğiyle doğrudan ilgili bir sorundur. Yunanistan'a eğitim için gidenlerin geri dönmedikleri göz önünde tutulacak olursa, yaş ortalaması hayli yüksek olan metropolitlerin ölmeleri durumunda görev yapacak din adamı bulmak imkânsızlaşacaktır. Bu durumda, Patrikhane'nin 21. yüzyıl ortasına varmadan fiilen ortadan kalkacağı hesaplanmaktadır. Bu gerekçeleri öne süren Patrik Vartholomeos, Heybeliada Ruhban Okulu-

Heybeliada Ruhban Okulu (HRO) Sorunu

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesine din adamı yetiştiren bu okul 1844'te kuruldu. 1951'de MEB Talim ve Terbiye Kurulu (TTK) kararıyla 4 yıllık "Yüksek Teoloji [İlahiyat] Okulu"nu da bünyesine aldı.

Fener'in bildirdiğine göre, MEB'nin 12 Ağustos 1971 tarih ve 101787 sayılı kararının iki metropolite Ankara'da "sözlü" olarak tebliğ edilmesiyle, HRO 1971'de kapatıldı. Bunun hukuksal gerekçesi, Anayasa Mahkemesinin, 625 Sayılı Özel Okullar Yasasının 1. maddesini anayasaya aykırı bularak iptal etmesi üzerine özel yüksek okulların devletleştirilmesi ve resmî yüksek öğretim kurumlarına devredilmesiydi. Oysa HRO, resmen yüksek okul sayılmıyordu; bu husus verdiği diplomada da yazmaktaydı: *"Talim ve Terbiye Kurulunun 25.09.1951 tarih ve 151 sayılı kararıyla onaylanan yönetmeliğe göre, Teoloji Bölümünü bitirenler, Lise üzerine en az bir yıllık mesleki tahsil veren okullar derecesinde öğrenim görmüş sayılırlar."* Nitekim mezunlar askerliklerini er olarak yapıyor ve üniversiteye sınavla giriyorlardı.

Lise kısmı ise "Heybeliada Özel Rum Erkek Lisesi" adını alarak faaliyetine bir süre devam ettikten sonra, öğrenci sayısındaki önemli düşüş yüzünden Patrikhane tarafından kapatılmak istendi. Kapatma dilekçesinin reddi üzerine öğretim 1984'te fiilen sona erdi; yani resmen kapalı değildir.

Sonuçta, Fener'e din adamı yetişmesi çok güçleşti ve zaten sayıları 2000'in altına inen Türkiye Rumları arasında din adamı olmak isteyebilecek nadir gençler de yurt dışındaki Ortodoks ilahiyat okullarına gitmeye başladılar.

Bu durumda Fener'in 21. yüzyıl ortalarında fiilen ortadan kalkma olasılığı belirdi. Bu durum, Türkiye kamuoyunda çok farklı iki biçimde yorumlandı. Bir kesim; Fener'in Türkiye içinde bir "fesat kaynağı" oluşturduğu iddiasından kalkarak, Patrikhane'nin ileride bir tür "Vatikan" olmak istediğini ileri sürdü ve Fener'in din adamı yokluğundan tükenmesinin Türkiye'nin çıkarlarına olacağı yorumu yaptı. Bir diğer kesim ise, özellikle 1990 sonrası koşullarında, Fener'in "tükenmesi"nin yalnızca Moskova Patrikliğinin ve dolayısıyla Rusya Federasyonunun daha da güçlenmesine yarayacağını, bunun bir Türk kurumu olduğunu, Yunanistan toprakları içinde Fener'e bağlı bölgelerdeki (ör. Onikiadalar) Türk azınlığın Aynaroz'a bağlı bölgelere (ör. Batı Trakya) oranla çok daha az sorun yaşadığını, üstelik, cemaati neredeyse tükenmiş Fener'in sürdürülmesinin Türkiye'nin yurt dışında bir süredir sorgulanmakta olan insan hakları imajına olumlu katkıda bulunacağını ileri sürdü. Bu arada, HRO'nun tekrar açılması dileği ABD başkanları başta olmak üzere çok sayıda Batılı devlet adamı tarafından sürekli olarak gündeme getirildi.

Lausanne'ın 40. maddesi, "her türlü okullar"ın "kurulma, yönetilme ve denetlenme"si konusunda azınlıklara "eşit hak" tanımaktaydı. 1980'lerden sonra Türkiye'nin her yanında özel yüksek öğretim kurumları "vakıf üniversiteleri" adı altında tekrar açılmaya başlandığına göre, aynı biçimde HRO da açılamaz mıydı? Bu çözüme, askerî ve dinsel yüksek öğretim kurumlarının özel üniversitelerce açılamayacağını, yalnızca devlet tarafından açılabileceğini karara bağlayan 1982 Anayasası md. 24 ve YÖK Yasası md. 3 engeldi. Bu durumda, 1999'da bir ara çözüm olarak YÖK Yürütme Kurulu, Türkiye'deki azınlık cemaatlerinin din görevlisi gereksinmelerinin karşılanabilmesi için İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde bir "Dünya Dinleri Kültür Bölümü" kurulmasına karar verdi. Fakat gerek Fener ve gerekse aynı sıkıntı içinde bulunan Ermeni ve Musevi cemaatleri, kendi din adamlarının esas olarak müslümanlığı öğreten bir ilahiyat fakültesi bünyesi içinde yetiştirilmesine sıcak bakmadılar.

(B. Oran)

nun özel bir statüyle açılması gerektiğini hem yurtiçinde, hem de yurtdışında dile getirmektedir.

Zaman zaman Patrik Vartholomeos'un tutumu ve Patrikhane konusunda Türk kamuoyunda patriğe destek veren görüşler de açıklanmakla birlikte, devletin tutumunda ve politikasında bir değişiklik olmadı. İslamcı akımın yükselmesi ve dinsel hoşgörü söyleminin İslamcı çevrelerce üstlenilmesi, Lausanne'dan ödün vermeme çabası içinde olduğu kadar İslam'ın güçlenmesinden de çekinen devletin Patrikhane'ye bakışını gözden geçirmesine olanak tanımadı. Oysa, Türkiye Patrikhane konusunda daha ılımlı bir politika izlese hem Batı nezdindeki imajını düzeltmek, hem eski sosyalist ülkelerle daha sıcak ilişki kurabilmek, hem de Batı Trakya azınlığı konusunda Yunanistan'la yapılacak görüşmelerde bir koz kazanabilmek gibi muazzam avantajlar yakalayabilecekti.

C) Kıbrıs Gelişmeleri

Şubat 1990'da Denktaş-Vasiliu zirvesinin başarısızlıkla sonuçlanması gerek Kıbrıs'taki iki toplum, gerekse uluslararası kamuoyunda çözüm umudu taşıyanlarda büyük bir hayal kırıklığı yarattı.

Son anda Vasiliu'nun Kıbrıs Türk halkının self determinasyon hakkını kabul etmemesi üzerine dağılan zirvenin ertesinde, BM Güvenlik Konseyi, Genel Sekreterin raporuna dayanarak 12 Mart 1990'da 649 sayılı kararı kabul etti. İki toplum liderine Genel Sekreterle "anayasal yanı ile iki toplumlu, toprak yanı ile iki kesimli, 1977 ve 1979 doruk antlaşmaları çerçevesinde bir federasyon oluşturulması yönünde işbirliği yapmaları" çağrısında bulunan 649 sayılı karar, en azından çözüm bulma çabaları çerçevesinde Kıbrıs Türk tarafının siyasal eşitliğine vurgu yapıyordu. Bu nedenle KKTC ve Türkiye tarafından son derece olumlu bulunan bu karar Kıbrıs Türk toplumu içindeki muhalefeti susturmaya yetmedi.

KKTC içinde siyasal ve ekonomik bozukluklar dolayısıyla muhalefet ciddi olarak güçlenmişti. Şubat 1990 zirvesinden bir sonuç alınamaması üzerine, Denktaş'ın çözüm istemediği konusundaki eleştiriler daha da arttı. Toplumlararası görüşmelere bu koşullarda katılmasının zararlarını gören Denktaş güven tazelemek üzere cumhurbaşkanlığı seçimlerini yeniledi. Seçim kampanyasının yürütülüş biçimi ayrı bir eleştiri konusu oldu. Türkiye'den gelen göçmenlere seçimlerden hemen önce dağıtılan KKTC nüfus cüzdanları ve Türkiye'den yapılan televizyon yayınlarında Denktaş çekilirse Kıbrıs davasının kaybedileceğinin sürekli olarak tekrarlanması seçimin demokratik niteliği konusunda kuşkular doğurmakla birlikte, Denktaş yeniden cumhurbaşkanı seçilerek güven tazelemiş oldu. Hemen arkasından, genel seçimler yapıldı. İktidardaki UBP, çarpıklığı kendi üyeleri tarafından da dile getirilen seçim yasasını değiştirmekten kaçınınca, seçimlere tek cephe olarak giren muhalefet Meclis'i boykot etme kararı aldı. Boş kalan milletvekillikleri için yapılan araseçimi UBP'nin kazanmasıyla yürütmenin yasamaya tam anlamıyla egemen olduğu sağlıksız bir yapı ortaya çıktı.

Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Boyut: Avrupa Birliği

KKTC'deki siyasal gelişmelerin ardından, Kıbrıs sorununu bugünkü yapısı içine oturtacak çok önemli bir gelişme yaşandı: Avrupa Birliği, uluslararası yeni yapılan-

ma içinde ABD karşısında etkin bir güç olmanın ancak önemli bir sorunun çözümünde etkin bir rol almaktan geçtiğini düşünerek, Kıbrıs sorununa el attı. Denktaş'ı devreden çıkararak, Türkiye'yle yapılacak bir pazarlık sonucunda Kıbrıs sorununa çözüm bulunmasının daha işlevsel olduğunu düşündü ve Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin koşullarından biri olarak Kıbrıs'ı öne sürmeye başladı. Haziran 1990'da AB'nin Dublin Zirvesinden sonra yayınlanan bildiride, Türkiye'nin toplulukla ilişkilerinin Kıbrıs sorununa bağlandığı belirtildi.

Hem BM çerçevesinde soruna çözüm aranırken, hem de AB Türkiye üzerindeki baskılarını artırırken, Kıbrıs Rum Hükümetinin 3 Temmuz 1990'da AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunması olaya yepyeni bir boyut ekledi.

Türkiye'nin bu yeni gelişme karşısındaki tutumu iki yönlüydü: Bir yandan Dışişleri Bakanı Ali Bozer başvurunun hukukî temelden yoksun ve geçersiz olduğuna dair demeçlerle Ankara'nın olumsuz tepkilerini dile getirirken, öte yandan KKTC'yle mutabakat metni imzalanarak, ekonomik ve sosyal ilişkileri derinleştirme kararı alındı. Bu karar çerçevesinde, iki ülke arasında gümrük birliği hedefinin gelişen şartlara göre dikkate alınması ve seyahatlerde pasaportun kaldırılarak kimlik belgesinin yeterli olması konusunda niyet bildirildi. Böylece Türkiye gerekirse KKTC'yle birleşebileceği havası yaratarak, "uyarı" niteliğindeki fiilî tepkisini ortaya koymuş oldu. Oysa, Türkiye'nin KKTC'yle birleşmesi gelebilecek uluslararası tepkiler düşünüldüğünde çok zordu.

Kıbrıs Rum Hükümetinin 3 Temmuzda AB'ye tüm Kıbrıs adına yaptığı tam üyelik başvurusu üzerine, Denktaş KKTC Cumhurbaşkanı sıfatıyla 12 Temmuzda bir muhtıra yayınladı ve 16 Temmuzda bu muhtırayı AB Konseyi Dönem Başkanı De Michelis'e gönderdi. Denktaş muhtırasında Kıbrıs Rum Hükümetinin tam üyelik başvurusuna karşı çıkmalarının siyasal ve hukuksal nedenlerini sıraladıktan sonra (bkz. **Kıbrıs'ın AB'ye Tam Üyelik Başvurusuna KKTC'nin İtiraz Nedenleri** kutusu, s. 454), Kıbrıs Rum Yönetiminin tüm adayı temsil etme yetkisinin bulunmadığını, yapılan başvurunun 649 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararına aykırı düştüğünü, Konsey'in başvuru karşısında hiçbir işlem yapmamasının en doğru davranış olduğunu, eğer Komisyon'dan görüş istenecekse konunun özüne ilişkin değil, başvurunun yasal olup olmadığına dair görüş istenmesi gerektiğini belirterek, kendilerinin AB üyeliğine ilke olarak karşı çıkmadıklarını, ancak Kıbrıs'ta üyeliğin toplumlararası görüşmelerin siyasal bir çözüme ulaşmasından sonra söz konusu olabileceğini bildirdi.

BM Genel Sekreteri de Cuellar, 11 Eylülde bir basın toplantısı yaparak, Rum başvurusu incelenirken sorunun çözümünün iki tarafın rızasıyla varılacak kapsamlı bir antlaşmayı gerektirdiği gerçeğinin yanısıra, BM Güvenlik Konseyinin 649 sayılı kararının adada çözümü güçleştirecek adımlardan kaçınılmasını istediğini de anımsattı.

Tüm bu tepkilere rağmen, AB Bakanlar Konseyi, 17 Eylül 1990 tarihli toplantısında başvuruyu normal süreç içinde değerlendirme kararı aldı ve Komisyon'dan görüş istedi. Türkiye için sürpriz sayılmayan bu karara Ankara'nın resmî tepkisi son derece sınırlı oldu. Bunun nedeni, karar verme mekanizmasında yer alan siyasal birimler arasındaki görüş ayrılığıydı: Dışişleri Bakanlığı daha atak bir politika izlenmesi gerektiğini savunurken, Kıbrıs sorununun Türk dış politikasının önünde

bir engel olduğunu, Türkiye'yi yalnızlaştırdığını savunan Cumhurbaşkanı Özal, Kıbrıs nedeniyle AB'yle olan ilişkilerin yıpratılmaması gerektiğinden hareketle alçak profil gösterilmesinden yana tavır aldı.

Yunanistan'ın AB içinde izlediği Türkiye aleyhine politikalar, Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin ABD nezdinde stratejik öneminin azalmadığının ortaya çıktığını düşünen Özal'ı, 1991 yılı içinde Kıbrıs konusunda yeni adımlar atmaya yöneltti. O güne dek Ankara'nın savunduğu, sorunun toplumlararası görüşmelerle çözümlenmesi gerektiğine ilişkin resmî tezi terk ederek ve hükümeti dışlayarak KKTC, Kıbrıs Rum Yönetimi, Yunanistan ve Türkiye arasında Dörtlü Konferans önerisinde bulundu. Miçotakis hükümeti konferans önerisine ilke olarak karşı çıkmamakla birlikte, BM Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesinin de katılacağı Dokuzlu Konfe-

Kıbrıs'ın AT'ye Tam Üyelik Başvurusuna KKTC'nin İtiraz Nedenleri

Rauf Denktaş'ın 12 Temmuz 1990'da yayınladığı muhtırada aşağıdaki nedenlerle Kıbrıs Rum Hükümetinin adanın tümü için AT'ye tam üyelik başvurusuna karşı çıkılmaktadır.

1) Siyasal Nedenler

a) Daha İngiliz yönetimi sırasında Kıbrıs'ta iki ayrı toplumun yaşadığı kabul edilmiş ve 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti iki ayrı toplumun siyasal eşitliği ilkesi üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, Kıbrıs Türk toplumunu temsil etmeyen Kıbrıs Rum Yönetiminin, AT'ye üyelik gibi önemli bir siyasal başvuruyu iki toplum adına yapma hakkı bulunmamaktadır. Nitekim, başvuru da Kıbrıs Cumhuriyeti değil, Kıbrıs adına yapılmıştır.

b) İki tarafça da kabul edilebilir iki toplumlu, iki kesimli federal bir cumhuriyet temelinde siyasal çözüme ulaşmadan Kıbrıs'ın AT'ye üyeliği söz konusu olamaz çünkü, bölünmüş bir adada Topluluk kurallarının uygulanması mümkün değildir.

c) Kıbrıs Rum tarafının, yalnızca adadaki Rum unsur tarafından temsil edildiği iddia edilen Kıbrıs Cumhuriyeti adıyla AT'ye üye kabul edilmesi, Topluluk içinde Yunanistan'ın iki oya sahip olması anlamına gelecektir.

2) Hukuksal Nedenler

a) 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasının 185. Maddesinin 2. Paragrafına göre, *"Kıbrıs'ın tamamen veya kısmen herhangi diğer bir devletle birleşmesi veya ayrılığı güden bir bağımsızlık konu haricidir."* Kıbrıs Türk toplumu, bu maddede getirilen kısıtlamanın, AT çerçevesinde dahi olsa, Kıbrıs'ın Yunanistan'la yaratacağı bağı yasaklayacak kadar geniş yorumlanması gerektiğini ileri sürmektedir.

b) 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasının 50. Maddesi cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanı yardımcısının ayrı ayrı ve müştereken sahip oldukları kesin veto hakkını kullanabilecekleri alanları sayarken, a. bendinde *"Yunanistan Krallığının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ikisinin birden katıldığı milletlerarası teşekküller ve ittifak antlaşmalarına Cumhuriyet'in katılması müstesna olmak üzere dışişleri,"* demektedir. Bu maddenin yorumundan, Yunanistan ve Türkiye'nin birlikte üye olmadıkları uluslararası örgütlere katılma konusunda cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanı yardımcısının veto hakkı bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

c) 1960 Garanti Antlaşmasının 1. Maddesinde, *"... Kıbrıs Cumhuriyeti herhangi bir devlet ile, tamamen veya kısmen, herhangi bir siyasi veya iktisadi birliğe katılmamayı taahhüt eder."* denilerek, Anayasanın 185. Maddesinde getirilen kısıtlama uluslararası yükümlülük altına sokulmuştur.

ç) Gerek 1960 Anayasası, gerekse Kıbrıs Cumhuriyetinin Kurucu Antlaşmalarından biri olan Garanti Antlaşması uluslararası antlaşmalardır ve tarafların garantisi altındadırlar. Bu antlaşmalara aykırı olması dolayısıyla, Kıbrıs'ın AT'ye üyeliği uluslararası hukuka da aykırıdır.

(M. Fırat)

ransın yapılması gerektiğini savundu. Uluslararası konferans fikri destek görüyordu. ABD Özel Temsilcisi yeni bir formül ortaya atarak, iki toplum temsilcileri, Kıbrıs Cumhuriyeti, Yunanistan ve Türkiye arasında beşli bir konferans önerdiyse de, Rum tarafının iki heyet halinde katılacağı ve Kıbrıs Cumhuriyetinin varlığını tescil eden bu öneri Türkiye tarafından reddedildi.

Özal'la özel ilişkisini kullanabileceğini düşünen Bush yönetimi 1991 yılında Denktaş'ı devreden çıkararak, Dörtlü Konferans fikrine yapacağı destekle sorunu çözme konusunda çaba gösterdi. Böylece sorun ve ayrıca çözüm arayışları, tarihsel yapısından koparılmaya çalışılıyordu. Güzelyurt'un (Omorfo) Rumlara bırakılması ve ada topraklarının yüzde 27,5'inin Türklerin idaresinde kalmasına ilişkin baskılar artarken, temel sorun siyasal eşitliğin sağlanması konusunda çıktı.

Tüm bu çabalar Türkiye'de erken seçim kararı alınmasıyla kesintiye uğradı. 20 Ekim 1991 seçimlerine dikkatlerin yoğunlaştığı bir sırada Yılmaz hükümeti muhalefet tarafından kullanılacak bir adım atmaktan çekiniyordu.

Özal'ın tutumu sonucunda 1991'de yapılan bu baskılar ve geleneksel tutumların terk edilmesi süreci 1992'de ortaya çıkan yeni koşullarla son bulacaktır.

Gali Fikirler Dizisi Görüşmeleri

1992'ye Türkiye yeni bir hükümetle girdi ve bir anlamda yaklaşık on yıldır sürmekte olan ANAP dönemi sona erdi. DYP-SHP koalisyonu gerek Türk-Yunan ilişkileri, gerek Kıbrıs konusunda Özal'ın pragmatik yaklaşımını terk ederek, geleneksel tezlere bağlı kalan ve Dışişleri Bakanlığı bürokrasisini devre dışı bırakmayan bir tutum benimsedi. Türkiye'deki yeni hükümetin politikası, önceki dönemde zaman zaman yalnız ve desteksiz bırakılan Denktaş'ı da rahatlatmıştı.

1992'ye BM de yeni bir Genel Sekreterle girdi. Eski Mısır Dışişleri Bakanı olan Butros Butros-Gali'nin ABD'ye yakın addedilmesi ve Kopt oluşu Türk kesiminde rahatsızlık yarattı. Nitekim, Gali'nin 3 Nisan 1992'de Güvenlik Konseyine sunduğu son derece iyimser raporda, çözüm için çerçeve oluşturabilecek bir "Fikirler Dizisi" sunmasına rağmen, eskiden Rum temsilcilerin takındığı tutumu şimdi Denktaş gösterecek ve görüşmeler konusunda olumsuz bir tutum sergileyecektir. Denktaş, Doğu Avrupa'da birbiri ardına yaşanan ve bazıları kanlı savaşlara dönüşen federal devlet yapıları karşısında, federasyon çözümünü sorgulamaya başlamıştır ve mevcut statükonun korunmasının daha hayırhah sonuçlar vereceğini düşünmektedir. Ama Denktaş'ın bu tutumuna rağmen BM çerçevesindeki girişimler devam edecektir.

Gali'nin 3 Nisan 1992'deki raporunda sunduğu Fikirler Dizisine göre, Kıbrıs'ta çözüm iki tarafın da kabul edeceği bir düzenleme olmalıydı ve siyasal eşitlik ilkesine dayanmalıydı. İki kesimli federal yapı da olsa Kıbrıs Devletinin tek egemenliği ve tek uluslararası kişiliği olmalıydı. Temsil oranı, iki meclisli parlamentoda, üst mecliste yüzde 50-50, alt mecliste yüzde 70-30, yürütme organında ise yine yüzde 70-30 olarak kabul edilmeliydi. Federal yönetime tanınmayan tüm yetkiler federe devlete tanınmış sayılmalıydı. Serbest dolaşma hakkı federal anayasayla birlikte geçerlilik kazanmalı, yerleşme ve mülk edinme haklarıysa federal anayasaya uygun biçimde, toprak düzenlemesi gerçekleştirildikten sonra federe devletler tarafından uygulanmalıydı.

Gali'nin doğrudan katıldığı görüşmeler 18 Haziran 1992'de başladı ve ilk tur 14 Ağustosa dek sürdü. İzlenen yöntem BM Genel Sekreterinin ayrı ayrı görüşüp, bir anlaşma zemini olması halinde iki lideri bir araya getirmesiydi. Üç temel sorun söz konusuydu: Toprak, göçmenler ve anayasa. Denktaş bu üç konuyu bir bütün olarak ele alıyor ve ancak üçünde de uzlaşmaya varılması halinde bir anlaşmadan söz edilebileceğini ileri sürüyordu. Uluslararası kamuoyunun bir çözüm konusunda gerek Denktaş, gerekse Türkiye üzerinde baskı yaptığı açıktı ve bu atmosfer Gali'nin görüşmeler sırasındaki tutumuna yansıyordu. Tüm görüşmeler Denktaş üzerine yapılan baskıyla geçiyordu.

İlk olarak toprak sorunu ele alındı. Gali Denktaş'ın önüne Türk tarafına yüzde 28.2 oranında toprak bırakan ve Güzelyurt'u Rumlara veren bir harita çıkardı. Denktaş, Güzelyurt dahil yüzde 29 + (yüzde 29'dan biraz fazla) toprağı Türk tarafına veren karşı bir harita sundu ve Gali'nin haritasını tartışma zemini olarak kabul etmedi. Toprak oranı olarak Denktaş'ın teklifine epey yaklaşmış olmasına rağmen Gali haritasının reddedilmesinin temel nedeni Kıbrıs'ın su kaynaklarını barındıran ve tek sulak arazi olan Güzelyurt'un terk edilmesinin istenmiş olmasıydı. Ayrıca, bu haritanın ekonomik yeterlilik, mülkiyet ve güvenlik ilkeleri esas alınmadan hazırlandığı, kabul edilmesi halinde Türk tarafının elinde bulunan toprakların yüzde 25'ini kaybedeceği ve böylece 50-60.000 kadar Türkün yeniden göçmen olacağı, başlangıçta ödün verilmesi halinde anayasal konularda büyük bir kozun yitirileceği de reddetme nedenleri arasında sayılabilir.

Ağustosun ilk haftasında toprak konusunda Türk tarafını ikna etmenin mümkün olmadığı anlaşılınca, göçmenler ve anayasa konularına geçildi. Göçmenler konusunda Denktaş sınırlı yerleşim özgürlüğünü savunuyordu, Vasiliu ise bu konunun Türklerin çözüm için samimiyetlerinin göstergesi olduğunu ileri sürüyordu. Anayasa konusunda ise, temel sorun Türkiye'nin garantisi konusundaydı. Vasiliu, Garanti Antlaşmasının geçerliliğini kabul etmekle birlikte, bu antlaşmanın Türkiye'ye tek başına müdahale hakkı verdiğini kabul etmiyordu. Görüşmelere 12 Ağustosta ara verildi.

21 Ağustos 1992'de Gali Güvenlik Konseyine bir rapor sundu ve Denktaş'ın görüşme zemini olarak dahi kabul etmediği haritayı, resmiyet kazandırmak üzere raporuna ekledi. Nitekim, Güvenlik Konseyi 26 Ağustos tarihli 774 sayılı kararında Gali haritasını Fikirler Dizisinin bir parçası olarak kabul ettiğini ve kapsayıcı bir çerçeve anlaşmasına varılması için temel alınması gerektiğini bildirdi.

26 Ekimde New York'ta görüşmeler başlarken, Denktaş BM çerçevesinde yapılan oldubittiler dolayısıyla olumsuz bir yaklaşım içinde bulunmakla birlikte, Kasım ayında görüşmeler sona erdiğinde 100 paragraflık Fikirler Dizisinin 91 paragrafını kabul etmişti. Buna rağmen, Gali 19 Kasım 1992 tarihli raporunda, çözüm bulunamamasının baş sorumlusu olarak Türk tarafını gösterdi. Gali'nin raporunu esas alan BM Güvenlik Konseyi 25 Kasımda 789 sayılı kararı çıkardı. Türk tarafının kızgınlığına sebep olan kararın daha başlangıç kısmında Kıbrıs'la ilgili Güvenlik Konseyinin daha önceki kararlarının geçerliliği hatırlatılırken, bazı kararlar da özellikle belirtilirken, iki tarafın siyasal eşitliğini kabul eden 649 sayılı karara yer verilmiyordu. Ayrıca, Gali haritası resmileştiriliyor ve görüşmelere temel olarak kabul ediliyordu. Karar, Türk tarafını Fikirler Dizisine uygun

bir tutum benimsemeye davet ettiği gibi, şu güven artırıcı önlemlerin alınması çağrısında bulunuyordu:

a) Kıbrıslı olmayan askerî kuvvetlerin adadan çekilmesine doğru bir adım oluşturmak üzere, Kıbrıs Cumhuriyetindeki yabancı kuvvetlerin anlamlı bir biçimde azaltılması ve Kıbrıs Cumhuriyetinin de savunma harcamalarında indirim yapması,

b) Maraş bölgesinin BM Barış Gücü denetimine bırakılması,

c) Güzelyurt başta olmak üzere toprak düzeltimlerinden sonra yer değiştirecek olan kişilerin yerleştirilebilmeleri için BM'nin şimdiden fizibilite çalışmaları yapması ve iki tarafın da bu konuda kolaylık göstermesi,

ç) İki taraftan Kıbrıslıların ve yabancıların serbest geçişlerinin sağlanması.

Vasiliu 789 sayılı kararı kendi açısından büyük bir başarı olarak değerlendiriyordu ve 1993 başındaki seçimlerde bu başarının kendisini bir dönem daha cumhurbaşkanı koltuğuna taşıyacağını düşünüyordu. Oysa, başta Klerides olmak üzere öteki adaylar Gali Fikirler Dizisinin çözüm için temel alınamayacağını ve her noktasından geri dönülmesi gerektiğini ileri sürmekteydiler. Kıbrıs Rum kesiminde seçimler Gali Fikirler Dizisinin referandumuna dönüşmüştü. Bu hava içinde, Şubat 1993'teki ikinci turlarda, Vasiliu da Gali Fikirler Dizisini çözüm için temel olarak kabul etmediğini dile getirmeye başladı. Sonuçta AKEL'in desteklemesine rağmen Vasiliu seçimleri kaybetti, sağ tarafından desteklenen Klerides cumhurbaşkanı seçildi.

30-31 Martta iki lider New York'ta Gali'yle görüştüler ve bir kez daha biraraya geldiler. Bu hazırlık toplantısında 24 Mayısta görüşmelerin başlamasına karar verildi. Görüşmeler başlamadan önce Kıbrıs'ta hazırlık çalışmaları yapılacaktı. Ayrıca, görüşmelerin Gali Fikirler Dizisi çerçevesinde yürütülmesi zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Ortak bildiride, "tarafların, Fikirler Dizisini kullanmak yoluyla serbestçe görüşerek karşılıklı kabul edilebilir bir anlaşmaya ulaşmak için çalışacakları" belirtiliyordu.

24 Mayısta New York'ta taraflar biraraya geldiklerinde Türk tarafı bir oldubittiyle karşılaştı. Türk tarafına daha önce haber verilmeden, BM Güvenlik Konseyinin beş sürekli temsilcisi ilk toplantıya katılmıştı. Prof. Dr. Mümtaz Soysal, amacın, Kıbrıs görüşmelerini Genel Sekreterin gözetiminde iki toplumun eşit olarak sürdürdükleri bir süreç olmaktan çıkarıp, uluslararası bir konferansa dönüştürmek olduğunu belirtti ve Türk diplomasisinin Özal'ın ABD'nin hoşuna gitme çabası sonucunda ortaya attığı bir fikrin bedelini ödediğini ileri sürdü.

Yöntemde yapılan değişikliğin yanısıra, Genel Sekreter Güven Artırıcı Önlemler başlığı altında hemen imzalanmak üzere bir "mini paket" de ortaya koymakta ve taraflardan buna ya evet ya da hayır demelerini istemekteydi. Mini pakette yapılan öneriler şunlardı:

a) Maraş bölgesinin tel örgüler içindeki kısmı BM denetimine bırakılacak, burası kullanıma ve yerleşime açılacak ve bu bölgeden Türkler ve Rumlar birlikte yararlanabilecektir.

b) Lefkoşa havaalanı, BM yönetiminde ve denetiminde uluslararası trafiğe açılacak, bu havaalanındaki trafik hakları, Kıbrıs'ta trafik haklarına sahip olan yabancı havayollarıyla sınırlı olacak, bu haklar Türkiye'de kayıtlı havayollarına da sağlanacaktır.

c) Lefkoşa havaalanından giriş yapan yabancılar, adada bulundukları sırada, herhangi bir engel olmadan her iki tarafa geçebileceklerdir.

Denktaş, KKTC Meclisine danışmadan bu anlaşmayı imzalamasının mümkün olmadığını söyleyerek New York'tan ayrıldı. Türk hükümeti mini pakete sıcak bakıyordu. Denktaş Ankara'yı "aydınlatmak" üzere resmî bir ziyarette bulundu. Bu sırada KKTC'de de ciddi siyasal bunalımlar yaşanıyordu. UBP Başkanı Eroğlu ile siyasal sürtüşme doruğa çıkmıştı. UBP Kongresini Eroğlu'nun kazanması üzerine Hakkı Atun ve Serdar Denktaş UBP'den ayrılarak Demokrat Partiyi kurdular. UBP'nin de Denktaş'a muhalefeti sertleştirmesi üzerine, Denktaş koşulları değerlendirdi ve toplumlararası görüşmelere artık temsilci olarak katılmayacağını, yerine Lefkoşa havaalanına ilişkin teknik konuları görüşmek üzere Dışişleri Bakanı Atakol'un gideceğini açıkladı. BM Genel Sekreteri 14 Haziranda yapılması düşünülen görüşmelerde Atakol'u temsilci olarak kabul etmeyeceğini söyleyince görüşmeler kesildi.

Aslında Denktaş Türk tarafının görüşmelerdeki stratejisini yeniden gözden geçirmek istiyordu. Tüm dünyada federasyonlar dağılırken Kıbrıs için federasyon bir çözüm olabilir miydi? Federasyon yerine statükonun kabulü üzerinden bir konfederasyon daha gerçekçi ve anlamlı bir çözüm olmaz mıydı? O dönemde sesli olarak dile getirilmese de, 1997'den itibaren KKTC ve Türkiye'nin tezi haline gelecek olan konfederasyon çözümüne doğru değişikliğin ilk işaretlerinin Denktaş tarafından 1993'te verildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Denktaş'ın strateji değiştirmesini kolaylaştıran iki önemli gelişme 1993 sonunda yaşandı. Bunlardan ilki AB'nin Kıbrıs'ın tam üyeliği konusundaki kararı, diğeri ise Yunanistan'da yapılan seçimler sonucunda PASOK'un yeniden iktidar, Papandreu'nun da yeniden başbakan oluşudur.

II) Yeniden Sertleşme (1993-95)

Yunanistan'da Ekim 1993 seçimleri yeniden PASOK'u iktidara ve Andreas Papandreu'yu başbakanlığa getirdi.

Türk kamuoyunda Yunanistan'da gerçekleşen seçimlere ilişkin yorumlar iki nokta etrafında kümelenmişti. Bunlardan ilki uygulanan yüzde 3'lük baraj dolayısıyla hiçbir Batı Trakyalı azınlık adayının yeterli oyu alarak milletvekili seçilememesi, dolayısıyla ilk kez Batı Trakyalı azınlığın Meclis'te temsil edilmemesiydi. İkincisi ise, Papandreu'nun başbakanlığıyla birlikte Türk-Yunan ilişkilerinde başlamış olan dialoğun sona ereceği ve ilişkilerin yeniden gerginleşeceği beklentisiydi.

Türkiye'de seçim sonuçları ne denli kaygıyla karşılanırsa karşılansın, PASOK'un başarısı, 1980'lerin sonundan itibaren gerek yolsuzluk iddiaları, gerek popülist politikası, gerekse özel yaşamı dolayısıyla ağır eleştirilere uğrayan Papandreu'nun halk tarafından aklanması ve desteklenmesi anlamına geliyordu. Aynı dönemde Koskotas bankacılık skandalı davasından yargı önünde de aklanan Papandreu sadece muhalif partilere karşı değil, PASOK içinde Simitis'in çevresinde örgütlenen muhaliflerine karşı da güçlenmiş ve parti içi hizipleri susturarak yeniden tek lider

konumunu kazanmıştı. İçerdeki bu güçlenişi, Papandreu'nun dış politikada yeniden radikal söylemler başlatmasına yol açtı. Kendinden önceki Miçotakis hükümetini eleştiri yağmuruna tutan Papandreu, Makedonya'ya ve Türkiye'ye verilen ödünlerden söz ederek, geçen dört yıl zarfında Yunanistan'ın prestij kaybettiğini ileri sürüyordu. Şimdi bu prestij kaybını gidermek üzere harekete geçecekti.

A) Yunanistan'ın "Ortak Savunma Doktrini"ni Benimsemesi ve İkili İlişkilerde Gerilimin Tırmanma Süreci

Papandreu göreve başlar başlamaz ilk dış politika kararı olarak Makedonya Cumhuriyetinin adından kaynaklanan soruna çözüm bulmak amacıyla BM gözetiminde Makedonya ile Yunanistan arasında yapılmakta olan görüşmelerden çekildiklerini açıkladı. Hemen ardından, Dışişleri Bakanı Karolos Papulyas Atina'nın izlemeyi planladığı Balkan politikasının çizgilerini ortaya koyan bir demeç vererek, aralarında geleneksel, tarihsel, kültürel ve dinsel bağlar bulunan Sırbistan'la ilişkilerini her alanda geliştirmek istediklerini bildirdi. 16 Şubat 1994'te Makedonya'ya abluka uygulama kararıyla sertlik politikası kesinleşmiş oldu.

Yunanistan'ın Balkanlarda izleyeceği politikanın Türkiye'nin izlemekte olduğu politikayla uyumsuzluğu ortaya çıktıktan sonra, Papandreu Miçotakis hükümetinin ödün verici politikasını eleştirdiği ikinci konuda harekete geçerek, Türkiye'yle ilişkileri yeniden gerginleştirecek adımlar attı. Kasım 1993'te Glafkos Klerides'in Atina ziyareti sırasında ipuçları ortaya çıkan "Ortak Savunma Doktrini" adıyla yeni bir askerî doktrin ilân edildi. Buna göre;

a) Kıbrıs Yunanistan'ın savunma alanına dahil ediliyordu.

b) Güney Kıbrıs'a karşı bir Türk saldırısı olursa, Yunanistan bunu kendisine yönelik bir hareket olarak kabul edecek ve bir savaş nedeni sayacaktı.

c) Yunanistan ile Kıbrıs Rum hükümeti savunma planlarını ortaklaşa hazırlayacak ve yürüteceklerdi.

ç) İki hükümet, uluslararası platformlarda birlikte karar verecek ve birlikte hareket edeceklerdi.

Bu doktrinin Türkiye'de ciddi tepkilere yol açtığı bir sırada, PASOK'un beş milletvekilinin Aralık 1993'te yapılan DEP kongresine katılması ve içlerinden Kostas Badovas'ın yaptığı konuşmada, "Kahraman Kürt halkına mücadelesinde başarılar diliyoruz. Haklı mücadelenizi anlıyor ve yürekten destekliyoruz" demesi, Atina'nın Türkiye'nin zayıf noktası Kürt sorununa da el atacağı anlamına geliyordu. Konu, Ankara'da iki ülke ilişkileri açısından endişe verici olarak nitelendi ve Yunanistan Ankara büyükelçisi Dışişleri Bakanlığına çağrılarak uyarıldı.

Bu sırada Patrikhane konusu yeniden gündeme geldi. Şubat 1994'te Vicdana Çağrı Vakfının toplantısından sonra imzalanan Boğaziçi Deklarasyonunun İngilizce metninde Patrik Vartholomeos'un adının başında ekümenik sıfatının bulunması nedeniyle Diyanet İşleri Başkanı Nuri Yılmaz metni imzalamayı reddetti. 24 Şubatta, ABD Başkanı Clinton, Başbakan Çiller'e özel bir mektup göndererek, Türkiye'nin Yunanistan'la arasındaki gerginliği azaltmak istiyorsa, Patrikhane'nin çalışmalarına ve uluslararası statüsüne kavuşmasına destek olması gerektiğini belirtti.

Konunun uluslararası gündemi işgal etmeye başlaması Patrik Vartholomeos'un

da eyleme geçmesiyle aynı döneme rastladı. 15 Mart 1994'te İstanbul'da düzenlenen dinsel toplantıya Antakya, Kudüs, İskenderiye, Moskova, Belgrad, Bükreş, Sofya, Atina, Varşova, Prag ve Helsinki patrik ve başpiskoposları katıldılar. Türkiye dışındaki ülkeler tarafından ekümenik sıfatına vurgu yapılan Patrik Vartholomeos'un başkanlık yaptığı toplantı Türk kamuoyunda eleştirilirken, ABD başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden Heybeliada Ruhban Okulunun açılması ve Patrikhane'nin statü ve çalışma koşullarının düzenlenmesi konusunda yeniden öneriler yapıldı. 19 Nisanda Avrupa Parlamanterler Birliğinde konuşma yapmaya davet edilen Vartholomeos'un sadece devlet başkanlarına tanınan bu ayrıcalıktan yararlanmak üzere söz konusu daveti kabul etmesi Türkiye'de yeni bir tartışma başlattı. Patrikhane'nin canlandırılmasının yeni uluslararası koşullarda Türkiye'ye prestij ve kuzeydeki komşu ülkelerle ilişkilere katkı sağlayacağını ileri sürenler olduğu gibi, Lausanne'da ulusal statüsü kesinleşen Patrikhane'nin yeni girişimlerinin yeni gizli planların bir ifadesi olduğunu belirtenler de bulunuyordu.

1994'te Türk-Yunan ilişkilerini gerginleştiren bir diğer konu 16 Kasım 1994'te 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesinin yürürlüğe girecek olmasıydı. Yunanistan imzalamış ve onaylamış olduğu bu uluslararası sözleşmenin kendisine karasularını 12 mile çıkarma hakkı tanıdığını ileri sürüyordu. Türkiye ise, bunu savaş nedeni (*casus belli*) sayacağını yineliyordu.

Türk-Yunan ilişkilerinde sorunların birbirini takip ettiği ve gerilimin yine doruğa tırmandığı Haziran 1994'te Yunanistan Dışişleri Bakanı Papulyas'ın Türkiye ziyareti tansiyonun düşmesine olanak sağladı. Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'le Papulyas arasında gerçekleştirilen görüşmelerde, karasularının 12 mile çıkarılması gibi bunalım yaratan sorunlar bir tarafa bırakılarak, diyalog kurmanın yolları üzerinde duruldu. İki taraf da, gerginlik yaratacak beyan ve davranışlardan kaçınmayı, çeşitli düzeylerde temasları sürdürmeyi kararlaştırdılar. İki ülke arasında güven artırıcı önlemler alınacak ve turizm, kültür, çifte vergilendirme, yatırımların teşviki gibi konularda anlaşmalar yapılacaktı. Türkiye'nin şikayeti üzerine, Papulyas PKK konusunda hükümetinin Ankara'yla daha sıkı bilgi alışverişine hazır olduğunu bildirdi.

Papulyas'ın ziyareti sonrasında iki ülke ilişkilerinde dialoğun başlaması, Türkiye'yle AB arasında Gümrük Birliği kararının imzalanması ve Kıbrıs'la tam üyelik görüşmelerinin başlatılması öncesinde AB'yi rahatlatmıştı.

B) AB-Türkiye İlişkilerinin Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorununa Etkisi

1990'da Kıbrıs Rum Hükümetinin tüm ada adına AB'ye yaptığı tam üyelik başvurusuna ilişkin ilk önemli gelişme 30 Haziran 1993'te Avrupa Komisyonunun konuya ilişkin olumlu görüşünü açıklaması oldu.

Komisyonun görüşü, Türkiye'de Ocak 1995'te Kıbrıs Rum kesimine AB yolunun açılması durumunda nasıl bir politika izlenmesi gerektiği tartışmalarını başlattı. Dikkat çekici bir öneri, Denktaş'tan da destek alan DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit'ten geldi. Ecevit, KKTC'yi tanımayanlarla Kıbrıs sorununu görüşmenin reddedilmesi gerektiğini belirttikten hemen sonra, Türkiye ile KKTC arasında bir Özerklik Antlaşması imzalanmasını, KKTC'nin dış ilişkiler ve savunma alanında

Türkiye'ye bağlanıp, iç işlerinde tümüyle özerk olması tezini ileri sürüyordu. Nitekim, 1994 Korfu Zirvesinde Kıbrıs'ın Avrupa Genişleme Programına alındığına dair karar çıkınca, KKTC Ecevit'in önerilerinin yaşama geçirilmesi için gerekli alt yapı hazırlıklarını başlattı. KKTC Meclisi, 29 Ağustos 1994'te 47 sayılı kararıyla yeni politikasını açıkladı. Söz konusu karara göre:

a) Kıbrıs Türk halkının ayrı egemenlik hakkı bulunmaktadır. Bu hakkın varlığı ve Kıbrıslı Türklerin eşit siyasal ve hukuksal statüye sahip iki halktan biri olduğu kabul edilmeden Güven Artırıcı Önlemler görüşmelerini sürdürmek anlamlı değildir.

b) Kıbrıs Rum kesimiyle Yunanistan arasında askerlik ve savunma alanına ilişkin alınan önlemlere denk önlemlerin, KKTC ile Türkiye arasında dışişleri, savunma ve güvenlik alanlarında yapılacak antlaşmalarla alınması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

c) Ekonomik alanda KKTC ile Türkiye arasında tüm kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması ve ekonomik entegrasyonun tamamlanması için gerekli girişimlerin süratle başlatılması gerekmektedir.

ç) Bu kararla, KKTC Meclisinin daha önce almış olduğu ve federasyonu tek çözüm şekli olarak gören kararlar yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu karar Türkiye'nin AB'de alabileceği kararlara karşı Denktaş'ın bir önlemi olarak değerlendirilebilir. Yunanistan'ın uzun bir süreden beri ilk kez Türkiye ile AB arasında yapılacak Gümrük Birliğine veto kullanmayacağının işaretlerini vermesi, Atina'nın bir ödün aldığı izlenimi doğuruyor ve Denktaş'ı rahatsız ediyordu.

6 Mart 1995'te Türkiye-AB Ortaklık Konseyi toplantısında Gümrük Birliği kararı imzalandı. Yunanistan, Kıbrıs'ın AB üyeliği konusunda güvence alınca, Türkiye'yle gümrük birliğine veto kullanmamıştı. Türkiye de bu antlaşmayı imzalarken, aynı gün alınan Kıbrıs Rum Hükümetinin bütün adayı temsil ettiği iddiasıyla AB'ye yapmış olduğu tam üyelik başvurusuna ilişkin görüşmelerin takvime alınması kararına itiraz etmemişti. Ayrıca, Gümrük Birliği karar metninin 16. Maddesi uyarınca Türkiye 2001 yılına dek Kıbrıs Rum Hükümetiyle bir ticaret antlaşması imzalamak zorundaydı. Böylece, Rum Hükümetini muhatap kabul etmiş oluyordu.

Gümrük Birliği çeşitli yönleriyle Türk kamuoyunda tartışıldı. Antlaşmaya şu ya da bu nedenle karşı çıkanların kamuoyunu etkilemek üzere ileri sürdükleri, gümrük birliği karşılığında "Kıbrıs'ın satıldığı" iddiasıydı. 13 Aralık 1995'te Avrupa Parlamentosu, 1 Ocak 1996'dan başlayarak Türkiye ile AB arasında gümrük birliği uygulamasına geçilmesini onayladı. 24 Aralık 1995'te seçimlere AB zaferiyle girmek isteyen Çiller ve Baykal'ın aceleye getirdikleri izlenimi veren Gümrük Birliğinin onaylandığı gün Bruxelles'de bir açıklama yapan Baykal, beş yılın uzun bir süre olduğunu, bu süre zarfında Kıbrıs sorununa çözüm getirileceği konusunda iyimserlik içinde bulunduğunu ifade etmekle yetiniyordu.

Türk kamuoyunda artan tepkiler ve Kıbrıs'taki rahatsızlık Cumhurbaşkanı Demirel'i harekete geçirdi ve 28 Aralık 1995'te KKTC ile Türkiye arasında Ortak Deklarasyon yayınlandı. Söz konusu deklarasyonda, nihai hedefin iki toplumlu ve iki kesimli bir çözüm olduğu, bu çözümden sonra da Türkiye'nin etkin garantisinin devam edeceği belirtiliyor, nihai çözüme kadar geçecek süre içinde Türkiye'nin KKTC'nin güvenliğini tam olarak koruyacağı ve bu konuda Rum-Yunan tarafının girişteği askerî tırmanma teşebbüsleri karşısında gerekli karşı önlemlerin alınacağı,

nihai siyasal çözümden sonra Federal Kıbrıs'ın Türkiye'yle birlikte AB'ye tam üye olabileceği, Türkiye ile KKTC arasındaki ekonomik ilişkilerin sıkılaştırılacağı ve nihayet, Türkiye'nin KKTC'nin uluslararası kuruluşlarda görüşlerini yansıtabilmesi için gerekli siyasal katkıyı sağlayacağı, bu amaçla KKTC ve Türkiye dışişleri bakanlıkları arasında mevcut işbirliğinin daha da yoğunlaştırılacağı ve sürekli bir siyasal danışma mekanizması kurulacağı açıklanıyordu.

Bu deklarasyon Türkiye'de gümrük birliği ve Kıbrıs konusunda farklı görüşler olduğunu ortaya koyuyordu. AB ile gümrük birliğine öncelik veren hükümet Bruxelles'de Kıbrıs konusunda daha tavizkâr bir tutum sergilerken, Kıbrıs'tan verilecek ödün karşılığında sağlanacak gümrük birliğine karşı çıkan geleneksel politikanın temsilcisi askerî ve sivil bürokrasi cumhurbaşkanının şahsında Lefkoşa'ya güvence vermeyi sürdürüyordu.

1995 başında AB'yle gümrük birliği çerçevesinde Türk-Yunan ilişkilerinin yumuşadığı izlenimi verilse de sorunlar sürüyordu. Nitekim, 1995 yazında Yunanistan'ın Ortak Savunma Doktrini gereği Baf'ta hava üssü açacağı ve buraya uzun menzilli A-7 uçakları yerleştireceğini açıklaması yeniden tırmanma başlattı. Bu sırada, 22-24 Eylül 1995'te Vahiy ve Çevre konulu toplantı için Patras'ta bulunan Patrik Vartholomeos'un ekümeniklik iddiası patrikhane sorununu yeniden alevlendirdi. Söz konusu toplantıya katılırken, daha önce katılacağını açıklayan Diyanet İşleri Başkanı Yılmaz'ın katılmaması Ankara'nın zaten Patrik'e karşı varolan tepkisinin bir sonucuydu. Toplantıda yapılan açıklama sadece Ankara'da havayı gerginleştirmekle kalmadı, Moskova Patriği Aleksios'un da sert tepkisine yol açtı. Patrik Aleksios, Patrik Vartholomeos'u Sovyetler Birliğinden ayrılan ülkelerdeki ulusal kiliseleri Rusya'nın çatısı altından koparmak istemekle suçladı.

1995 yılı Türkiye'de seçimlerle sona erdi. Yunanistan'da ise 1996 başında Papandreu sağlık nedenleriyle başbakanlıktan ayrıldı. Böylece iki ülke ilişkilerinde bir dönem kapanmış oldu. Papandreu, iki yıllık son iktidarı döneminde Türkiye'yle her konuda ilişkileri gerginleştirmeyi sürdürdüğü gibi, Balkanlarda da Makedonya ve Arnavutluk'a karşı sert politikalar uygulamış, ülkesini gerek AB içinde, gerekse ABD nezdinde sorun çıkaran ülke konumuna getirmişti. AB üyesi devletlerin baskı politikası sonucunda Türkiye'yle gümrük birliğine veto kullanmamış ve bunun karşılığında da Kıbrıs'ın AB üyeliği konusunda güvence almıştı. Yunanistan'ın gerek Türkiye ile ilişkilerinde, gerekse uluslararası kamuoyunda yarattığı "uzlaşmaz" ülke imajının yarattığı siyasal zararları ve bu politikanın askerî harcamaları zorunlu kılarak ekonomiye yüklediği ağır yükü gören yeni Simitis hükümeti görevi devraldığında yepyeni bir politika anlayışını uygulayacak, ama Papandreu döneminin bunalım temelli politikasından kurtulması çok çabuk ve kolay olmayacaktır.

III) Bunalımlardan Dostluğa (1996-2000)

1996 yılı PASOK içinde yaşanan gelişmeler sonucunda Yunanistan için bir dönüm noktası oldu. Andreas Papandreu'nun sağlık sorunları yüzünden başbakanlıktan ayrılmak zorunda kalışı parti içi muhalefeti harekete geçirdi. Papandreu'nun "dü-

şünce yapısındaki düzenlilik dolayısıyla teknokrat olarak takdir ettiğini" ama "cesaretindeki eksiklik dolayısıyla politikacı olarak beğenmediğini" belirttiği ve halefi olarak görmek istemediği Kostas Simitis liderliğindeki "çağdaşlaşmacılar" seslerini yükselttiler. 20 Ocak 1996'da Simitis, Papandreu'nun boşalttığı başbakanlık koltuğuna oturmuştu.

1996'dan günümüze dek Yunanistan'ın dış politikasında yaşanan gelişmeleri ve değişimleri anlayabilmek için Simitis'in yeni dünya düzeninde Yunanistan için planladığı yeri iyi değerlendirmek gerekmektedir. Papandreu hükümeti döneminde ekonomiden sorumlu olan ve bu anlamda da AB'yle ilişkilerle yakından ilgili olan Simitis, selefinin Türkiye merkezli popülist dış politika anlayışını eleştiriyor, bu politikanın silahlanma dolayısıyla Yunan ekonomisine getirdiği yükün ve ayrıca "saldırgan" milliyetçi imajın Yunanistan'ı AB içinde zor durumda bıraktığını biliyordu. Simitis, partisinin farklı ideolojik çizgide olmasına karşın Yunanistan'ın Batı merkezli bir dış politika izlemesi açısından Venizelos-Karamanlis çizgisinin bir takipçisi olarak kabul ediliyordu. Temel hedefi, Yunanistan'ı AB içinde ekonomik, siyasal ve kültürel olarak güçlü bir ülke haline getirmekti. Güçlü bir Yunanistan AB'nin Balkanlar ve Akdeniz'deki irtibat noktası olacak ve genişleme süreci içinde AB üyeliğine aday ülkelere örnek oluşturacaktı. Bu temel hedefle bağlantılı olarak Yunanistan iyi komşuluk ilişkilerine dayalı bir Balkan politikası oluşturmalıydı. Nitekim, başta Makedonya olmak üzere, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya Federasyonuyla özellikle ekonomik ilişkiler geliştirildi ve Papandreu döneminden kalan sorunlar hızla çözümlendi.

Simitis hükümetinin radikal değişim yapamayacağı tek konu Türkiye'yle ilişkilerdi. Papandreu döneminde sürekli olarak gündemde tutulan ve dış politikanın merkezine yerleştiren "Türk tehdidi" şeklinde özetlenebilecek bu tarihsel ve kemikleşmiş konuya ilişkin her farklı bakış girişimi Yunan kamuoyunda tepkiyle karşılanabilirdi. Simitis gibi Yunan halkının alışkın olmadığı bir politikacı tipi, siyasal yaşama girer girmez, en duyarlı konuda bir değişim yaparsa siyasal geleceğini tehlikeye atabilirdi.

Bu nedenlerden dolayı Türkiye'yle ilişkilerde kısa vadede eski iki program, silahları modernleştirme ve Ortak Savunma Doktrini, aynen benimsendi. Ayrıca, Türkiye'yle ilişkilerinde sorun yaşayan Balkan ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkiler geliştirilmeye başlandı. Uzun vadede ise, Simitis Yunanistan'ın Batı ve Balkan politikasını zedeleyen bu sorun için yeni bir politika oluşturmaya başladı: Ankara ile yaşanan sorunlar, Kıbrıs da dahil olmak üzere, AB içine çekilecek ve AB ile Türkiye karşı karşıya bırakılacaktı. Böylece, askerî güç konusunda kendisinden çok daha kuvvetli olan Türkiye'yle silahlanma yarışı sona erdirilecek ve kendisinin siyasal olarak daha güçlü olduğu bir platformda ikili sorunların ele alınması sağlanacaktı.

Bu politikanın ilk adımı Türkiye'yle gerilimi azaltmak ve diyalog sürecini başlatmak, geçimsiz Yunanistan imajını sona erdirmekti. Ancak, daha hükümet göreve başlar başlamaz patlak veren Kardak bunalımı ve sonrasında birbirini takip eden bunalımlar bu adımın atılmasına olanak vermedi. Simitis'in uzun vadeli Türkiye politikasını uygulamaya sokabilmesi için gerilimin doruğa çıktığı Öcalan bunalımı sonrasında ve, sayesinde Papandreu'dan devraldığı milliyetçi-popülist

politikacılardan kurtulması ve ilk adımı kolaylaştıracak olan 17 Ağustos 1999 Marmara depreminin yaşanması gerekecektir.

A) Bunalımlar

20 Ocak 1996'da Simitis başbakan olur olmaz Kardak bunalımıyla karşılaştı ve bu bunalımı Gavdos sorunu, Kıbrıs'ta yaşanan gerilimler, Türkiye'nin AB nezdinde yaşadığı sıkıntılar ve nihayet Öcalan bunalımı takip etti. 1999'a dek süren bu bunalımlara, Türkiye ile Yunanistan'ın Balkanlar ve Orta Doğu'da izledikleri karşılıklı olarak diğerini yalnızlaştırmaya yönelik farklı politikalarını ve dolayısıyla bölgesel sorunların ikili ilişkilere olumsuz yansımalarını da eklersek, Atina-Ankara hattının en bunalımlı dönemlerinden biriyle karşı karşıya olduğumuzu görürüz.

Simitis'in tecrübesiz sayıldığı bu ilk başbakanlık döneminde yaşanan bunalımları çatışma olmaksızın atlatabilmesi ve hedeflediği uzun vadeli politikayı uygulayabilmesi sırf dış politika açısından değil, iç politika açısından da son derece önemli başarılar kazanmasına neden oldu. PASOK içinde muhalefeti susturarak gerçek liderliğini ilan ettiği gibi, Yunan kamuoyuna geleneksel söylemler dışında kalan, Avrupa standartlarında bir politika uygulayan yeni bir politikacı tipini benimsetebildi. Simitis'in Türkiye'ye yönelik politikasının sonuçlarını değerlendirmeden önce, süreç içinde yaşanan gelişmeleri ele almak gerekmektedir.

1) Ege'de Adacık ve Kayalık Bunalımları

Kardak *(Imia)* Bunalımı

25 Aralık 1995'te Figen Akad isimli Türk bandıralı bir yük gemisinin, İkizce diye de anılan Kardak (Yunanca: İmia) kayalıkları açıklarında karaya oturmasıyla başlayan bunalım, sadece kısa sürede Türkiye ile Yunanistan'ı sıcak çatışmanın eşiğine getirmekle kalmadı, uzun vadede Ege'deki adacık ve kayalıkların egemenliği sorununu da beraberinde sürükledi. Böylece, Ege'de iki ülke arasında varolan sorunlara yeni bir tane daha eklemiş oldu.

Karaya oturan gemiye yardım, gemiden yapılan istek üzerine Yunanistan'dan geldi ve Yunan devriye botları kurtarma çalışması başlattılar. Bunun üzerine Ankara 29 Aralıkta bir nota göndererek, Yunan botlarının kendi karasularına girerek kaza geçiren gemiye yardım etmesini protesto etti. Atina söz konusu kayalıklar kendisine ait olduğu için gemiyi kurtarma operasyonu yapma yetkisinin de kendisine ait olduğunu ileri sürdü. Türkiye bu gerekçeye karşı çıkınca egemenlik sorunu tartışılmaya başlandı ve iki ülke arasındaki gerilimin dozu sürekli arttı. Diplomatik notalarla dışişleri bakanlıkları arasında sürdürülen tartışma kısa sürede basın tarafından ateşlendirildi.

Kamuoylarının dikkatleri konuya çekilirken, henüz daha güven oyu almamış olan Simitis hükümetinin Dışişleri Bakanı Teodoros Pangalos, sert bir açıklama yaparak, Türkiye'nin Yunanistan'dan ilk kez toprak istediğini dile getirdi. Aslında Türkiye'yle ilişkilerinde alçak profil izlemek isteyen Simitis, eleştirilere hedef olmamak için bu açıklama karşısıında geleneksel tutumu sürdürmek zorunda kaldı. Bunalımın ilk aşamasında Kalimnos Belediye Başkanının harekete geçirdi-

ği bir grup Yunanlının Kardak kayalıklarından birine diktiği Yunan bayrağı *Hürriyet* gazetesi muhabirlerince indirilip yerine Türk bayrağı dikilince, Yunan deniz ve hava güçleri alarma geçirildi. 29 Ocakta Yunan deniz komandoları yeniden Yunan bayrağı diktiler.

SILVER STAR
İLK 7 KUPON DEĞERİNDEKİ MEGA KUPON BUGÜN
İŞTE OLAY!
HERKESE İTHAL EL FENERİ
Hürriyet
O bayrak inecek
Kardak Kayalıkları'ndaki Türk bayrağını indiren Yunanistan, dün de adaya bir grup sivil Yunanlı ile silahlı kişileri çıkarınca hava aniden gerginleşti.
ABD'den ittifat tavsiyesi
Ablukaya alınabilir
Ada'da Yunan marşı
Ecevit: İyi ki gazeteciler var

İlginç olan nokta kayalıklardan ikincisinin boş bırakılmış olmasıydı. Bunun üzerine Ankara, Deniz Kuvvetlerine Ege'ye açılmaları emrini verdi. 30 Ocakta Kardak kayalıkları Türk deniz kuvvetleri tarafından ablukaya alınmış, Ege'de gergin bir bekleyiş başlamıştı. Seçimlerden yeni çıkan Türkiye'de hükümet kurma sorunları yaşanıyordu ve Tansu Çiller iç politikadan dikkatleri uzaklaştırmak için uygun bir fırsat yakalamıştı. Çiller'in "O bayrak iner, o asker gider" şeklindeki demeçleriyle ve zaten fiilen olaya karışmış basın aracılığıyla kamuoyu sürekli ateşli bir durumda tutulurken, Yunanistan'a askerlerini çekmesi için uyarıda bulunuldu. 31 Aralık gece yarısı yapılan bir operasyonla, Türk savaş gemilerinin korumasında sualtı saldırı timleri, Yunan askerlerinin bulunduğu kayalığın yanındaki kayalığa çıkarma yaparak Türk bayrağı diktiler. Birbirine 325 metre uzaklıkta bulunan iki kayalıkta Türk ve Yunan askerleri yer almıştı. Ege'de 1987'den beri ilk kez bu denli ciddi bir savaş tehlikesi ve tuhaf bir olay yaşanıyordu.

Bu noktada, bölgede yeni bir gerilimin çıkmasına karşı olan Clinton devreye girdi ve iki hükümetle de yapılan temas sonucunda bayraklar indirildi, askerler ve gemiler bölgeden çekildi. Simitis, Türkiye'yle görüşmelerin başlaması konusunda Washington'un yaptığı öneriye hemen onay vermekle birlikte, Haziran ayında yapılacak PASOK kongresinin beklenmesini istedi.

Kardak bunalımı bir çatışmaya dönüşmeden gerilim azaltılmıştı ama bu sorunun çözümlendiği anlamına gelmiyordu. İki ülke de bundan sonra Ege'deki adacıklar ve kayalıklar konusunda resmî tezlerini açıklayan, hukuksal olarak egemenliğin kendilerine ait olduğunu gösteren yayınlar yapmaya başladılar.

Kardak kayalıkları sorununun sadece üzerinde iskân olanağı bulunmayan bu toprak parçalarındaki egemenlik sorunuyla sınırlı olmadığı açıktı. Taraflar silahlı çatışmanın eşiğine gelmişti, çünkü Kardak gibi çok sayıda adacık ve kayalığın egemenliği karasularının ve kıta sahanlığının genişliğinde önemli rol oynayacaktı (bkz. **Kardak Kayalıklarına İlişkin Türk ve Yunan Tezleri** kutusu, s. 466-467).

Kardak bunalımıyla birlikte Türkiye, Silahlı Kuvvetlerin başlattığı hızlı bir çalışmayla, antlaşmalarda yer almayan adacık ve kayalıkların envanterini çıkardı ve hukuksal-siyasal tabanını oluşturduğu "gri alanlar" tezini ortaya attı. Bu terimle, Ege'de iki tarafa da ait olmayıp aidiyetleri henüz saptanmamış adacıklar olduğu ve böylece Yunanistan'ın hak iddia ettiği kimi yerlerin bu ülkeye ait olmadığı kastediliyordu.

ABD'nin araya girmesiyle askerî anlamda yatışan Kardak bunalımı sonrasında Başbakan Simitis bir diplomatik atak başlattı ve AB ülkelerini ziyaret ederek, 1999'da son noktayı koyacağı Türk-Yunan sorunlarını AB içine çekme politikasının ilk adımını attı. Nitekim bunalım sonrasında bir açıklama yapan AB Komisyonu, Yunanistan ile dayanışma içinde olduğunu, AB'nin güney sınırının Yunanistan'ın güney sınırı olduğunu belirttikten sonra, gümrük birliği çerçevesinde Türkiye'yle yüksek düzeyli bir ilişki oluşturulmasının hedeflendiğini, bu ilişkinin temelinde demokratik prensiplerin, uluslararası hukuka saygının ve hiçbir şekilde kuvvete başvurulmaması ilkesinin bulunduğunu hatırlattı.

Komisyonun bu açıklaması Türkiye'de rahatsızlık yarattı. Dışişleri Bakanlığı AB üyesi ülkelere konuya ilişkin bir brifing verdi ve bundan sonra yapılan açıklamalarda Yunanistan'ın Ege'de tek bir sorun, kıta sahanlığı sorunu olduğunu iddia etmesine rağmen Türkiye'nin bunu kabul etmediği, karasularından hava sahasına dek uzanan çeşitli sorunlar bulunduğu belirtildikten sonra ilk kez Uluslararası Adalet Divanına gidilebileceği dile getirildi. Türkiye, ilke olarak Divan'a gitmeye karşı olmadığını ama önce iki ülke arasında sorunların görüşülmesini, eğer sonuç alınamazsa gidilebileceğini, Divan'a sorulacak soruların (kompromi) hazırlanması için dahi görüşme yolunun kullanılması gerektiğini açıkladı.

Washington ve Bruxelles'den gelen baskılar karşısında Türkiye'nin soruna ilişkin planını Başbakan Mesut Yılmaz, 24 Mart 1996'da yaptığı basın toplantısında açıkladı. Türkiye'nin hedeflerini şu şekilde sıraladı:

a) Ege başta olmak üzere iki ülke arasındaki tüm sorunlar ve görüş ayrılıkları kapsamlı ve kalıcı çözümlere kavuşturulmalıdır.

b) Türkiye, sorunların niteliklerine uygun üçüncü taraf çözüm yöntemlerini de ele almaya hazırdır.

Kardak Kayalıklarına İlişkin Türk ve Yunan Tezleri

Türkiye ve Yunanistan Kardak kayalıklarının egemenliğinin kendilerine ait olduğunu ileri sürerken aynı hukuksal belgelere dayandılar fakat bu belgeleri farklı yorumladılar.

a) Lausanne Barış Antlaşması

Antlaşmanın 12. Maddesinin son cümlesi, *"Asya kıyısından üç milden az uzaklıkta bulunan adalar, işbu Antlaşmada aksine hüküm olmadıkça, Türkiye egemenliği altında kalacaktır."* demektedir. Yunanistan'a göre, Asya kıyısından 3 milden daha uzak olan kara parçaları Türkiye'nin egemenliği dışında kalmaktadır. Kardak kayalıkları da Asya kıyılarına sırasıyla 3,6 ve 3,9 mil uzaklıkta bulunduğuna göre, Türkiye'nin egemenliğinde değildir. Türkiye'ye göreyse, söz konusu dönemde karasularının uzunluğu 3 mil oldu için böyle söylenmiştir; yoksa 3 milin dışındaki kara parçalarının egemenliğine ilişkin bir düzenleme getirmemektedir. Eğer antlaşmanın yapılmasında böyle bir niyet taşınsaydı,

karasuları dışındaki ada, adacık ve kayalıkların egemenliğinin Türkiye tarafından terk edildiği açıkça yazılır, egemenliği terk edilen adalar tek tek sayılmazdı.

Antlaşmanın 15. Maddesi İtalya'ya terk edilen adaları teker teker saydıktan sonra "ve bunlara bağlı adacıklar" ibaresini kullanır. Yunanistan'a göre, Kardak kayalıkları Türkiye'ye bağlı Çavuş adasına 2,3 mil uzaklıktayken, 15. Maddede adı geçen Onikiadalar'dan Kalimnos adasına bağlı Kalolimnos adacığına sadece 1,9 ve 1,08 mil uzaklıkta bulunmaktadırlar. Dolayısıyla bu adacığa bağlı olarak İtalyan egemenliğine geçmiştir. Türkiye ise, Kardak kayalıklarının 15. Maddede adı geçen tüm adalara Asya kıyısından daha uzak olduğu için bağlı sayılamayacağını, ayrıca adacık değil kayalık oldukları için bu çerçevede değerlendirilemeyeceğini söyleyerek, söz konusu kayalıkların egemenliklerinin 15. Maddeyle İtalya'ya geçmediğini ileri sürmektedir.

Antlaşmanın 16. Maddesinde, Türkiye'nin, antlaşmada belirtilen sınırları dışındaki tüm topraklarla, üzerinde kendi egemenliğinin tanındığı tüm adalarda sahip olduğu tüm hak ve sıfatlardan vazgeçtiğini açıkladığı belirtilmektedir. Yunanistan, Kardak kayalıklarının egemenliğinin Lausanne'da açıkça Türkiye'ye verilmediğini göz önünde tutarak, Türkiye'nin bu kayalıklar üzerindeki her türlü hak ve sıfatından feragat ettiğini ileri sürmektedir. Türkiye'ye göre ise 16. Maddede adalardan söz edilmektedir, adacık ya da kayalıklardan değil. Dolayısıyla bölgedeki adacık ve kayalıklar üzerindeki egemenliğin terki söz konusu olamaz. Ayrıca, söz konusu adalara ilişkin bugüne kadar Türkiye'yi bağlayacak bir düzenleme yapılmadığı gibi, Lausanne'dan önce yapılmış olan, Onikiada'dan bazılarının İtalya'dan Yunanistan'a devredildiğine ilişkin Tittoni-Venizelos ve Bonin-Venizelos mutabakatları da hiçbir zaman yürürlüğe girmiş değildir.

b) 4 Ocak 1932 Tarihli Türkiye ile İtalya Arasındaki Ankara Sözleşmesi ve Mektup Teatisi ile 28 Aralık 1932 Tarihli Belge

4 Ocak 1932 tarihli sözleşme bir yandan Bodrum körfezindeki Karaada'nın Türkiye'ye ait olduğunu belirtirken, öte yandan Anadolu ile Meis adası arasındaki karasularını sınırlandırmaktaydı.

Bundan sonra Türk ve İtalyan heyetleri 28 Aralık 1932'de bir araya gelerek, Kardak kayalıklarının da bulunduğu kuzey bölgesinde egemenlikleri belirleyen bir metin kaleme aldılar. Burada Kardak kayalıkları İtalya'ya bırakılıyordu. Bununla birlikte, bu metnin hukuksal geçerliliği konusunda Türkiye ile Yunanistan arasında anlaşmazlık bulunmaktadır. Yunanistan söz konusu metni, 4 Ocak 1932 sözleşmesinin eki olarak nitelerken, Türkiye bunun sadece bir toplantı tutanağı olduğunu, bağlayıcı nitelik kazanması için gerekli onay işlemlerinin yapılmadığını, dolayısıyla hukuksal olarak geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Gerçekten de, 28 Aralık 1932 antlaşması gerek Türk, gerekse de İtalyan yetkili makamlarınca onaylanmış ve bağlayıcılık kazanmış değildir. Nitekim, 1947'den sonra Yunanistan'ın iki kere Türkiye'ye başvurarak, antlaşmanın onaylanmasını istemesi de bu durumu kanıtlamaktadır.

c) 1947 Paris Barış Antlaşması

14. Maddede, İtalya'nın egemenliğinde bulunan 13 ada sayıldıktan sonra bunların ve bunlara bitişik adacıkların egemenliğinin Yunanistan'a devredileceği belirtilmiştir. Yunanistan bu maddeyi Lausanne'ın bir tekrarı sayarak, bağlı ve bitişik kelimelerinin aynı anlama geldiğini kabul etmiş ve Lausanne'da ileri sürdüğü tezleri tekrarlayarak Kardak kayalıklarının egemenliğinin İtalya tarafından Yunanistan'a bırakıldığını söylemiştir. Nitekim, aynı tarihte Yunanistan'ın yaptığı iç düzenlemelerde Kardak üzerindeki egemenliği teyit edilmiş ve Türkiye 1996'ya dek bu konuda herhangi bir itirazda bulunmamıştır.

Türkiye ise, 1947'de İtalya'nın kendi egemenliğindeki adaları ve bitişik adacıkları Yunanistan'a devrettiğini, Kardak bu statüde olmadığı için devrinin de söz konusu olamayacağını, nitekim Paris Barış Konferansı sırasında 28 Aralık 1932 tarihli belgenin hukuksal geçerliliği konusundaki şüphelerin Sovyet temsilci tarafından da dile getirildiğini belirterek, Kardak kayalıklarındaki egemenliğinin devam ettiğini ileri sürmektedir.

(M. Fırat)

c) İki ülke arasında askerî faaliyetlere ilişkin bir dizi ve kapsamlı güven artırıcı önlem manzumesi üzerinde süratle mutabakat sağlanmalıdır.

ç) Ankara, iki komşu arasındaki ilişkilere yön verecek bir siyasal belge ya da dostluk ve işbirliği antlaşmasını görüşmeye hazırdır.

Bu hedeflere ulaşmak için izlenecek yöntem konusunda Başbakan Yılmaz şu sıralamayı yaptı:

a) Türkiye ile Yunanistan arasında önkoşulsuz görüşmeleri başlatmak.

b) Yunanistan'la birlikte yürütülecek görüşmelerde mutabakata varılması durumunda sorunun özelliklerine göre şu yollardan bir ya da birkaçına başvurmak: arabuluculuk, hakemlik ve Uluslararası Adalet Divanı.

Yılmaz'ın Türkiye'nin "hukuktan kaçan ve askerî güce dayanan" bir dış politika izlediği yolundaki imajı silmek ve üzerindeki baskıları azaltmak için yaptığı bu açıklama Yunanistan'da beklenen olumlu tavra yol açmadı: Hükümet Sözcüsü Reppas bir açıklama yaparak iyiniyet demeçlerinin yeterli olmadığını, Türkiye'nin somut adım atması gerektiğini bildirdi.

Yunanistan köşeye sıkışmıştı. Yılmaz'ın açıklamasına kadar temel politikasında başarı sağlamış, Türkiye'yi saldırgan taraf olarak göstererek Bruxelles'den AB sınırının Yunanistan sınırlarında bittiğini belirten ve Yunanistan'ı destekleyen açıklamalar yapılmasını sağlamıştı. Yılmaz'ın açıklaması AB ile Türkiye'yi karşı karşıya getirme politikasını engelleyecekti. Bunun üzerine, Simitis'le parti içinde rekabet halinde olan Savunma Bakanı Arsenis bir açıklama yaparak, "Türkiye'ye karşı, Türkiye'yle sorunları bulunan Bulgaristan, Rusya, Suriye, Ermenistan, İran ve Irak gibi ülkelerle askerî işbirliği yapmalıyız. Halen uçaklarımıza havaalanlarını açan, iniş hakkı tanıyan Suriye'yle işbirliği içindeyiz" dedi. Bu açıklama, iç politikada Simitis'e yönelik bir eleştiri içerse de, Atina'nın Türkiye'ye karşı izlediği politikanın ikinci ayağını, PKK da dahil olmak üzere Ankara'yla sorunlu ülke ve örgütlerle işbirliği yaparak çevreleme ve yalnızlaştırmaya yönelik bölge politikasını dile getiriyordu.

Milliyet
BASINDA GÜVEN
Çıktık açık alınla
Ankara'da zafer havası
Demirel, MGK'ya girerken, Başbakan Çiller ve komutanlara "hoşgeldiniz gaziler" dedi
Yunanistan'da Kardak depremi
Çıkarma oldu, ABD göç duydu
Hollywoode Ege için geliyor
350.000 Arcopal sever için bu fırsat kaçmaz
Misafir takımı
Arcopal
Servis takımı

Haziran 1996'daki PASOK kongresi öncesinde Türkiye konusunda son derece duyarlı olan Yunan kamuoyuna yönelik sert demeçler verilmekle birlikte, iki ülke arasında diyalog başladı. 27 Nisanda KEİ toplantısı için Bükreş'e giden iki ülke dışişleri bakanları Gönensay ve Pangalos

görüştüler. Haziranda NATO'nun Berlin'de yapılacak toplantısında yeniden biraraya gelme konularında anlaştılar. Bununla birlikte Bükreş'te alınan karar uygulanamadı çünkü PASOK kongresiyle aynı aya rastlayan Berlin'deki görüşmenin yapılmayacağı Yunanistan tarafından açıklandı ve gerekçe olarak Türkiye'deki siyasal istikrarsızlık gösterildi.

Kardak bunalımından beri Türk Dışişleri Bakanlığının gerilimleri çözücü ve diyalog kapısını açık tutan politikasından bir sonuç alınamamıştı. Haziranda Türk Silahlı Kuvvetlerinin atağa geçtiği görüldü. Bu atak Kardak'dakinden küçük olmakla birlikte yeni bir bunalım başlattı ve Ege bunalımını Akdeniz'e taşıdı.

Gavdos (Keçi) Adası Bunalımı

Eylül ayındaki NATO tatbikatının plan hazırlıkları için 31 Mayıs 1996'da Napoli'de yapılan askerî toplantıda Yunanistan Girit'in güneybatısında bulunan Gavdos adasının tatbikata dahil edilmesini isteyince, Türk heyeti buna karşı çıktı ve Gavdos'un statüsünün tartışmalı olduğunu dile getirdi.

Bu açıklama Yunanistan'da büyük tepkiyle karşılandı. Hükümet Sözcüsü Reppas, Türkiye'nin tahrikçilik sınırını aştığını belirttikten sonra, uluslararası alanda karışıklık yaratan Türkiye'nin sorununun Yunanistan'la değil, uluslararası hukuk ve düzenle olduğunu ifade etti. Dışişleri Bakanı Pangalos kendi uslûbuyla konuştu ve bunu söyleyen Türk subayın deli olabileceğini, eğer böyleyse derhal görevden alınması gerektiğini belirterek, hakaret yolunu seçti.

Konu Türk kamuoyunda Kardak kadar yer almadı. Türk askerî heyetinin Napoli toplantısında yaptığı açıklamadan rahatsız olan Dışişleri Bakanlığı adına sözcü Ömer Akbel siyasî değil, teknik bir beyanatın söz konusu olduğunu, Türkiye'nin herhangi bir şeyi tartışmaya açmadığını, konunun inceleneceğini belirterek ortamı yumuşatan bir açıklama yapmakla birlikte, aynı açıklamada Ege'de statüsü belirsiz formasyonların bulunduğunu, Gavdos'un bunlar arasında yer alıp almadığının inceleneceğini bildirdi. Böylece, Gavdos ile ilgili olmasa da Türkiye Doğu Ege'deki adacık ve kayalıklara ilişkin tezinden vazgeçmediğini hatırlatıyordu.

Libya'ya Türkiye'den daha yakın olan ve üzerinde insan yaşamayan Gavdos adası neden gündeme geldi sorusunun tek bir yanıtı vardır: Türkiye ve Yunanistan Gavdos'un arkasında başka planları görüyor ve bunları uygulamaya ya da engellemeye çalışıyorlardı. 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden sonra, Yunanistan, üzerinde insan yaşamayan birçok adacık ve kayalığın kendisine ait olduğunu fiilen tescil ettirmek ve bunların kıta sahanlığına sahip olabilmelerini sağlamak için başlıca iki yöntem seçmişti. Birincisi, bu adacıkları NATO tatbikatlarına dahil ettirmek, yani bu fiilî tescili NATO'ya yaptırmak istiyordu. İkincisi, bu adacıkları Yunan ve dolayısıyla AB vatandaşlarının yerleşimine açmaya çalışıyordu. (Hatta bunu sağlayabilmek için de, buraya yerleşmek isteyebilecek olanlara su ve elektriği bedava bağlamayı öngören ve daha sonra gerçekleşmeyecek bir uygulama girişiminde de bulundu.) Bu yöntem biraz daha dolambaçlı ama daha kesin sonuç almaya olanak sağlıyordu, çünkü böylece 1982 sözleşmenin 121. Maddesi aşılmış olacaktı (söz konusu maddenin 3. Fıkrası, "*insanın barınmasına imkân vermeyen veya kendine ait ekonomik hayatı olmayan kayalıkların hiçbir münhasır ekonomik bölgesi veya kıta sahanlığı yoktur*" demektedir.)

Türkiye ise, bir yandan bu planları görerek engellemeye çalışıyor, öte yandan "gri alanlar" teziyle bu adacıklar ve kayacıklarda egemenlik iddiasını gündeme getiriyordu. Fakat, doğrusu, Girit'in güneybatısı biraz uzak kaçmıştı. Dışişlerinin sıkıntısı bundan kaynaklanıyordu.

Gavdos sorunu ABD'nin yaptığı açıklamayla sonuçlandı: İki komşu NATO ülkesi arasında bir yanlış anlama olmuştu ve Gavdos bir Yunan adacığıydı.

Bununla birlikte adacık ve kayalıklar sorunu sonuçlanmamıştı. Türkiye'de Harp Akademileri Komutanlığı tarafından kaleme alınan Hizmete Özel damgalı "Ege, Ada, Adacık ve Kayalıkların Coğrafî, Tarihî ve Hukukî Durumu ve Uygulanan Politikalar" başlıklı kitapçık Ağustos ayında basına sızdırıldı. 6 mile kadar tüm adacık ve kayalıkların Türkiye'ye ait olduğunu ileri süren kitapçık Yunanistan'da tepkilere yol açarken, Dışişleri Bakanlığıyla Genelkurmay arasında da tartışmalara neden oldu. Dışişleri Bakanlığı gerek içerik, gerek yöntem olarak kitaptaki iddialara ve bunun basına sızdırılmasına karşı çıkarken, bu oldubitti Türkiye'nin bir politika oluşturma sancılarını yansıtıyordu.

1996 yazında uzun bir süreden beri Ege'ye kilitlenmiş olan Türk-Yunan ilişkileri yön değiştirdi. Çıkan olaylar üzerine bunalım Kıbrıs'a kaymıştı.

2) *Kıbrıs'ta Yaşanan Bunalımlar*

a) Yeşil Hattı Delme Olayları

Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan gerilim Ağustos 1996'da Kıbrıs'ta da etkisini gösterdi. Rumların motosikletlerle Yeşil Hattı geçerek sınırı delme eyleminde bulunacakları duyulunca, Türkiye'den hareket eden "Ülkücüler" adaya gelmeye başladılar. Olayların öncesinde Türkiye'den gelenlerin Denktaş tarafından Cumhurbaşkanlığı Sarayında ağırlanması çatışmaların yaşanacağının ilk işareti oldu. 11 Ağustosta Derinya bölgesindeki sınırın iki yanında fanatik Türk ve Rum milliyetçileri toplanmaya ve birbirlerine hakaret ederek taş atmaya başladılar. İki taraftan da sınırı geçme girişimleri oldu. Bu sırada sınırı geçen Tasos Isaak tele takılınca Türkler tarafından dövülmeye başlandı. Isaak'ın kaldırıldığı hastanede ölmesi üzerine toplumlararası gerilim arttı.

15 Ağustosta Tasos Isaak'ın cenaze töreni ardından Derinya'ya gelen Rum fanatiklerden Spiru Solomon Solomonu'nun tel örgüleri aşarak Türk sınırına girmesi ve direğe tırmanarak bayrağı indirmeye kalkışması üzerine Türk bölgesinden (sonradan, eski bir Kıbrıs Türk bakanı olduğu ileri sürülmüştür) açılan ateş sonucunda öldürülmesi ve tüm bu olayların televizyonlardan canlı olarak yayınlanması dünya kamuoyunun dikkatlerini Kıbrıs'a çevirdi. Kıbrıs Rum Hükümeti ve Yunanistan Türk kesiminin tutumunu ağır sözlerle eleştirmekle birlikte Solomonu'nun cenaze töreninde beklendiğinin aksine Türk tarafına yönelik eylemlere girişilmedi ve olayların daha da büyümesi engellendi.

Yeşil Hattı delme eylemleri iki can kaybına rağmen büyük çatışmalara neden olmadı ama 1996 sonbaharında iki taraftan da sınırı geçenlere ateş edilmeye devam edildi.

b) Loizidu Davası

18 Aralık 1996'da Strasbourg'daki Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin bir kararı Kıbrıs'ı yeniden gündeme getirdi. Karar, Bayan Titiana Loizidu'nun Türkiye aleyhine açmış olduğu davada Kıbrıslı bir Rum vatandaşın kendisine ait mülke girmesine engel olduğu gerekçesiyle Türkiye'yi 6'ya karşı 11 oyla mahkum etmişti.

1989'da Titiana Loizidu, evlerinden ayrılarak güneye göç etmek zorunda kalan Rumların durumuna dünya kamuoyunun dikkatini çekmek için Lefkoşa'nın Türk kesimine girince Kıbrıs Türk polisi tarafından yakalanmış ve sınırdışı edilmişti. Bunun üzerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine dava açan Loizidu, Girne'de bulunan evine girmesinin Kıbrıs Türk polisi tarafından engellendiğini ileri sürmüştü.

Kararın ilginç noktası, tanınmadığı için KKTC'nin değil, Türkiye'nin mahkum edilmesiydi. Bunun üzerine bir açıklama yapan Ankara, dava konusu olayların Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında cereyan ettiğini, dolayısıyla kendisiyle bağlantılı olmadığını, zaten kendisinin Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul belgesinde bu yetkinin TC sınırları içinde geçerli olacağını bildirdiğini ileri sürdüyse de, Mahkeme Kuzey Kıbrıs'ta Türk birliklerinin denetimi sağladıklarından hareketle bu itirazı kabul etmedi.

28 Temmuz 1998'de de Türkiye, Titiana Loizidu'ya 300.000 Kıbrıs Paundu maddi tazminat, 20.000 Kıbrıs Paundu manevi tazminat ödeme cezasına çarptırıldı. Loizidu davasından sonra binlerce Kıbrıslı Rum İnsan Hakları Mahkemesine başvuruda bulundu ve dava uluslararası kamuoyunda Kıbrıs sorununun bir an önce çözümlenmesi konusundaki düşüncelerin yeniden canlanmasına yol açtı.

c) S-300 Füze Bunalımı

Kıbrıs'ın birbiri ardına siyasal, sosyal ve hukuksal gerilimlere sahne olduğu bir dönemde S-300 füze bunalımı bu gerilime bir de askerî boyut ekledi.

5 Ocak 1997'de Kıbrıs Rum Hükümetiyle Rusya Federasyonu arasında Rus yapımı karadan havaya S-300 füzelerinin güney Kıbrıs'a yerleştirilmesi konusunda bir anlaşma imzalanmıştı. 140 km menzile sahip olan ve ABD yapımı Patriot füzelerinden daha üstün olduğu iddia edilen S-300 füzelerinin Kıbrıs'a yerleştirilmesi haberi üzerine *Financial Times*'da yayınlanan yorumda, 1974'ten beri hava üstünlüğüne sahip olan Türklerin bu üstünlüğü kaybedecekleri belirtiliyordu.

Sorun sadece Kıbrıs'ta dengenin bozulmasıyla sınırlı değildi, Türkiye'den yapılan yorumlarda Türk topraklarının da bundan böyle saldırıya açık hale geleceği vurgulanıyordu. Bu ise, Türk-Yunan dengesinde bir bozulma olacak demekti ve Ankara'nın bunu kabul etmesine olanak yoktu. Nitekim Denktaş adada eğilimin savaşa doğru olduğu saptamasını yaparken, Demirel KKTC vatandaşlarının tehdit altında bulunmasına izin verilemeyeceğini, Savunma Bakanı Tayan ise daha da sert bir tutumla bu füzelerin yerleştirilmemesi için Türkiye'nin elinden geleni yapacağını ama eğer füzeler tehdit oluşturursa 1974'ün tekrarından kaçınmayacaklarını açıkladılar.

Türkiye'nin sert demeçleri ABD ve İngiltere'yi harekete geçirdi. Klerides üzerinde yapılan baskılar zamanla sonuç verdi. Başlangıçta "Türk işgalci güçlerinin teh-

(*Ta Nea*, 14. 7. 1998)

didi altındaki Kıbrıs Rumlarının savunmalarını güçlendirmelerinin en doğal hakları" olduğunu belirten resmî demeçler verilirken, daha sonra füzelerin yerleştirilmesi için bir tarih saptanmadığına, amacın Kıbrıs sorununa acil bir çözümün zorunluluğuna dikkat çekmek olduğuna dair açıklamalar yapıldı.

S-300 füze bunalımı bölge dengelerini etkilediği için özel bir öneme sahipti ve doğrudan ABD'nin işe karışmasına neden oldu. Sorun iki yıl kadar gündemde kalmakla birlikte, söz konusu füzelerin sonunda Yunanistan'a verilerek Girit'e yerleştirilmesi, dolayısıyla Türkiye'nin menzil dışı kalmasının sağlanmasıyla çözüldü. Burada önemli olan nokta 1999'a dek Kıbrıs sorununda arka arkaya yaşanan bunalımlar sonrasında AB'ye üyelik sürecinin hızlandırılması, çözümün aciliyeti konusunda dünya kamuoyunun ikna edilmesiydi. AB'ye girdikten sonra Kıbrıs sorunu da Türk-Yunan ekseninden çıkıp, AB-Türkiye eksenine oturmuş olacaktı.

Bunalımdan en kârlı çıkan ise Rusya oldu. Hem silah sattı, hem NATO içinde sorunlar yaşanmasını sağladı, hem uluslararası planda kendisini gösterdi, hem de eski topraklarındaki yeni rakibi Türkiye'yi sarstı (Bu konuda ayrıca bkz. s. 292 vd.).

ç) Kıbrıs'ta Çözüm Arayışları

Kıbrıs'ta birbirini takip eden bunalımlar çözüm arayışlarını da hızlandırdı. Bir yandan ABD toplumlararası görüşmeleri canlandırmaya çalışırken, öte yandan AB Kıbrıs'ın üyelik görüşmeleri sürecini işletmeye başladı.

Toplumlararası Görüşmeler

Bosna savaşının sona ermesini sağlayan ABD, yeni dünya düzeninin "patronu" olarak çatışmalara yol açabilecek ve çözümlenememiş sorunlara el atmaya başlamıştı. Bu sorunların başında da kırk yıldan beri varlığını sürdüren Kıbrıs geliyordu. 4 Haziran 1997'de Başkan Clinton, Dayton Anlaşmasının mimarı Holbrooke'u Kıbrıs özel temsilcisi olarak atadı. Son dönemlerin en yetenekli diplomatı kabul edilen Halbrooke'un Kıbrıs sorununa da çözüm bulabileceğine ve bunun için en uygun isim olduğuna inanılıyordu. Türk tarafı Dayton'da uygulanan maraton görüşme sisteminin uygulanabileceğinden endişe ederek bu atamaya başlangıçta sıcak bakmadıysa da Dayton sürecinin tekrar edilmeyeceği güvencesini aldıktan sonra, 9 Haziranda BM Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından yapılan görüşme davetine olumsuz yaklaşmadı.

Ekim 1994'ten beri görüşme masasına oturmayan Denktaş ve Klerides 9 Temmuzda New York'ta biraraya geldiler. 4 gün süren ve Holbrooke'un arka planda kalmayı tercih ettiği görüşmelerde tarafların Ağustos ayında yeniden biraraya gelmeleri kararlaştırıldı. Bu süre içinde taraflar BM'nin sunduğu planı inceleyeceklerdi. Söz konusu plana göre:

a) Oluşturulacak iki federe devlet siyasal açıdan eşit sayılacak ve bir toplum diğeri aleyhine karar alamayacaktı.

b) Çıkabilecek anlaşmazlıkları çözümleyebilmek amacıyla bir mekanizma kurulacaktı.

c) Federasyonda, iki toplumdan kaynaklanan tek egemenlik geçerli olacaktı.

ç) Yapılacak anayasa, iki toplum tarafından ayrı ayrı onaylandıktan sonra yürürlüğe girecek ve iki federe devletin mutabakatı olmadan değiştirilemeyecekti.

d) Kurulacak Kıbrıs Cumhuriyeti laik bir devlet olacak ve dinî sıfatı bulunan hiç kimse devlet görevine getirilemeyecekti.

e) İki federe devletin Türkiye ve Yunanistan'la özel ilişki kurmasına izin verilecekti.

f) Cumhuriyetin tek bayrağı olacak ama federe devletler kendi bayraklarını kullanmaya devam edebileceklerdi.

g) Resmî diller Türkçe ve Yunanca olacaktı.

BM'nin yine bir belge dayatması Türk tarafınca olumlu karşılanmadıysa da süreç kesintiye uğratılmadı. 11-15 Ağustosta, kararlaştırılmış olduğu gibi, görüşmelerin ikinci raundu Montreux yakınlarındaki Glion'da yapıldı. Kurulacak cumhuriyetin tek ve bölünmez bir egemenliği olmasına Denktaş'ın karşı çıkması ve Kıbrıs'ın AB üyeliğinin askıya alınmasını istemesi üzerine bir sonuca varılamadığı gibi, Ekimde yapılacak 3. raund toplantılar da iptal edildi.

Glion görüşmelerindeki başarısızlığın en önemli nedenlerinden birinin aynı süre içinde AB-Türkiye ilişkilerinde görülen bozulma olduğu söylenebilir. AB, Yunanistan'ın da baskısıyla Kıbrıs'ın üyelik sürecini hızlandırmaya çalışırken, Türkiye'yle ilişkilerinde gümrük birliğinin avantajlarından yararlanıp tam üyelik sürecini dondurma noktasına gelmişti. Bu sırada Türkiye gerek insan hakları, gerekse İslamcılık sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Bu durum, Türkiye'yi Kıbrıs sorununu öne çıkarmaya yöneltecektir.

Türkiye'nin AB'yle kurduğu gümrük birliği 1996 yılında hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı. Ekonomik veriler Türkiye'nin bu ilişkiden zararlı çıktığını ortaya koyduğu gibi, siyasal açıdan da durum parlak değildi. Hükümetlerarası Konferansta Kıbrıs'ın tam üyeliği için hazırlıklar başlatılırken, Türkiye'nin adaylığı bile söz konusu edilmemişti. İç politikada iyice tepkileri üzerine çeken Çiller, yine bir dış politika başarısına gereksinim duyuyordu ve Avrupa kulislerine Türkiye'nin üyeliği konusunda taahhüt edilecek kesin bir takvim karşılığında, 1995 tarihli Demirel-Denktaş ortak deklarasyonunda belirtilen Türkiye ile Kıbrıs'ın eşzamanlı üyeliği konusundaki ödünsüz politikanın esnekleştirilebileceği mesajlarını iletiyordu.

Çiller'in bu politikası Türkiye'deki bazı çevrelerde ve Denktaş'ta rahatsızlığa yol açtı. 20 Ocak 1997'de Demirel ile Denktaş yeni bir deklarasyon yayınlayarak bu politikaya yanıt verdiler. Söz konusu deklarasyonda, Kıbrıs Rum Hükümeti ile Yunanistan arasındaki askerî işbirliğinin bölgede barışı tehdit ettiği, bu politikayı sonuçsuz bırakmak için Türkiye ile KKTC'nin 1960 Garanti Antlaşmasına dayanarak etkin ve fiilî garanti sağlamayı eksiksiz sürdürecekleri, KKTC'ye yapılacak bir saldırıyı aynen Türkiye'ye yapılmış bir saldırı gibi kabul edecekleri, bunu birlikte önlemek üzere gerekli ortak askerî eşgüdüm ve planlamayı yapacakları, ortak bir savunma konsepti oluşturacakları, Yunanistan'ın güney Kıbrıs'ta hava ve deniz üssü kurmayı sürdürmesi durumunda Türkiye'nin de aynı nitelikteki üsleri KKTC'de kuracağı, adaya çokuluslu güç yerleştirerek Türkiye'nin etkin garantisini azaltma girişimlerine izin verilmeyeceği belirtiliyordu. Ayrıca, AB'nin Yunanistan'ın zorlamasıyla Kıbrıs Rum Hükümetine tam üyelik yolunda yaktığı yeşil ışığın tarihî bir hata olduğu ve görüşme sürecini tahrip ettiği vurgulandıktan sonra bunu önlemek için; a) uluslararası antlaşmalar uyarınca (bkz. **Kıbrıs'ın AB'ye Tam Üyelik Başvurusuna KKTC'nin İtiraz Nedenleri** kutusu, s. 454) Kıbrıs'ın ancak Türkiye ve Yunanistan'ın birlikte üye bulundukları bir birliğe katılabileceği, AB'ye üyeliğin ancak bir çözümden sonra mümkün olabileceği, bu yönde bir kararı iki halkın ayrı referandumlarla onaylaması gerektiği ve b) Kıbrıs Rum Hükümetinin tek başına AB üyeliği yolunda atacağı her adımın, KKTC'nin Türkiye'yle bütünleşme sürecini hızlandıracağı bildiriliyordu.

Bunlarla birlikte, Kıbrıs'ı ilgilendiren ve Kıbrıs Türk halkına söz hakkı tanınmayan her türlü uluslararası toplantıda Türk heyetine KKTC temsilcilerinin de dahil edileceği, iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin geliştirileceği ve KKTC ekonomisinin somut işbirliği projeleriyle güçlendirileceği, 1995 deklarasyonuyla siyasî danışma mekanizmasının savunma konularını da içerecek biçimde genişletileceği vurgulanıyordu.

Türkiye'yle bütünleşme konusunda atılan bu adım Kıbrıs Türkleri arasındaki muhalefetin tepkisini çekerken, Türkiye'nin tutumunu sertleştirmesi AB politikasında da yumuşama doğrultusunda bir değişim doğurdu. 24 Şubatta AB Dışişleri Bakanları toplantısından sonra yapılan açıklamada Kıbrıs'ta çözüm olmadan diyalog toplantılarının ve tam üyelik müzakerelerinin gerçekleşemeyeceği, bu iki görüşmeye Türklerin de dahil edilmesi gerektiği, bölünmüş bir Kıbrıs'ın Birliğe alınamayacağı, ancak çözümden sonra tüm ada için üyeliğin söz konusu olabileceği bildirildi.

Bununla birlikte, AB politikasındaki bu yumuşama kalıcı değildi. Nitekim, AB Komisyonu 15 Temmuz 1997 tarihli Gündem 2000 başlıklı raporunda Türkiye'yi yeni aday listesine koymazken, Şubat ayındaki açıklamayı yok sayarak, aynı listede Kıbrıs'a yer verdi.

Bu rapor, içinde Bülent Ecevit ve Şükrü S. Gürel gibi Kıbrıs politikasında şahin olarak tanınan isimlerin yer aldığı ANAP-DSP-DTP koalisyon hükümetinin (55. Hükümet) göreve başlamasıyla aynı tarihe rast geldi. Yeni hükümet, programında, KKTC'nin her alanda desteklenmeye devam edileceğini ve Kıbrıs'ın sadece KKTC için değil, doğrudan doğruya Türkiye'nin güvenliği açısından da önem taşıdığını belirtirken, ilk kez eşitlik ilkesine vurgu yapıyor ve Kıbrıs'ın Türkiye için vazgeçilmezliğini üçüncü taraflara duyuruyordu. AB kararından sonra yeni hükümet tavrını ortaya koymuştu: KKTC ile bütünleşme süreci başlatılacaktı.

Türkiye'nin bu yeni politikasına koşut olarak, 9 Temmuzda New York'ta Kleridesile görüşmeye giden Denktaş da yeni bir tez götürüyordu: Görüşmeler sözde federasyon ama özde gevşek bir konfederasyon üzerinde yürütülecekti.

Ankara yeni politikasını hemen uygulamaya başladı. Temmuz başında Kıbrıs İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanı Gürel'in ekonomik yardım paketiyle Lefkoşa'ya yaptığı ziyaretin hemen sonrasında Kıbrıs Harekâtının yıldönümü dolayısıyla Başbakan Ecevit yedi bakanla birlikte adayı ziyaret etti.

KKTC heyetiyle yapılan görüşmelerden sonra yayınlanan ortak deklarasyon saptanan politikanın uygulanmasına ilişkin maddeler içeriyordu. KKTC bağımsız varlığını sürdürecekti ama tanınana kadar dış politika menfaatlerinin korunması amacıyla iki ülke arasında özel bir ilişki kurulacaktı. Bu amaçla iki devlet arasında bir çerçeve anlaşması imzalanacak ve dışişleri bakanlıklarının işlevsel ve yapısal işbirliği protokole bağlanacaktı. Ayrıca, iki ülke arasında ortak savunma kavramı oluşturulacak, parlamentoların ve ilgili bakanlıkların katılımıyla bir Ortaklık Konseyi kurulacak, ekonomik ve teknik işbirliği, TÜRKSAT uydusundan yararlanma, su taşımacılığı, kalkınma planlarının uygulanmaya konması gibi konular geliştirilecekti.

KKTC ile bütünleşme politikası gerek iki ülke kamuoyunda, gerekse uluslararası platformda tepkiyle karşılandı: Egemenlik haklarını Türkiye'ye devreden KKTC'nin siyasal egemenlik ve eşitlik tezlerini savunarak Rum tarafıyla masaya oturmasının ne denli inandırıcı olduğu sorgulanmaya başlandı. Bu eleştiriler üzerine "bütünleşme" terimi yerini "özel ilişki" terimine bıraktı.

12 Aralık 1997 tarihli Luxembourg Zirvesinde alınan karara göre, 10 Doğu ve Orta Avrupa ülkesiyle Kıbrıs genişleme sürecine alınmışlardı. Kıbrıs da dahil olmak üzere bu 10 ülkeden altısıyla 31 Mart 1998'den itibaren tam üyelik görüşmeleri başlatılacaktı. Kararda ayrıca, bu sürecin dışında bırakılan Türkiye'yi "ortaklığa hazırlama" amaçlı bir Avrupa stratejisinden söz ediliyor ve bu amaçla bir Avrupa Konferansı toplanacağı da belirtiliyordu.

Türkiye Luxembourg Zirvesi kararlarına sert tepki gösterdi. AB ile siyasi dialoğu askıya alma, Avrupa Konferansına katılmama, gündeminde Kıbrıs ve Türk-Yunan ilişkilerinin yer aldığı AB'yle yapılacak hiçbir toplantıda bulunmama, AB ile Kıbrıs Rum Hükümeti arasında müzakerelerin başladığı anda Türkiye ile KKTC arasında kısmî bütünleşme sürecini uygulamaya koyma kararı aldı. Nitekim, 31 Martta

AB'nin Kıbrıs Rum Hükümetiyle adanın bütünü adına tam üyelik görüşmelerini başlatması üzerine, aynı gün, Türkiye-KKTC Ortaklık Konseyi toplandı ve ilişkileri geliştirme doğrultusunda kararlar aldı. Ortaklık Konseyi Deklarasyonunda, AB'nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimiyle tam üyelik müzakerelerini başlatmasının ada için yaratacağı ekonomik, siyasal ve hukuksal sonuçları Türkiye ve KKTC'nin kabul etmeyecekleri; Kıbrıs sorununun mahiyetinin değiştiği ve daha önce öngörülen çözüm çerçevesi ve parametrelerin ortadan kalktığı; bundan böyle adada iki devletin varlığı kabul edilmedikçe çözüm yolunda ilerlemenin mümkün görülmediği; iki ülke arasında siyaset, ekonomi, kültür, güvenlik ve eğitim alanlarında ilişkilerin derinleştirileceği belirtiliyor ve somut projeler sıralanıyordu.

Luxembourg Zirvesi sadece Türkiye'nin AB ile ilişkilerini değil Kıbrıs politikasını da niteliksel bir değişime uğratmıştı. ABD ile güvenlik ilişkilerini geliştiren Türkiye giderek AB'yle yollarını ayıracağının işaretlerini veriyordu. Bu ise, Simitis'in Türkiye politikasıyla uyumlu bir gelişme değildi. Gerçi Luxembourg Zirvesi Türkiye'nin AB üyeliği önündeki tek engelin Yunanistan olmadığını, bu sürecin işlemesine en büyük engelin Almanya tarafından konulduğunu göstermişti ama (bkz. s. 346 vd.). Türk kamuoyunda Yunanistan öğesi öne çıkarılmaya devam ediyordu. AB'den uzaklaşan ABD destekli bir Türkiye'yle ikili sorunlarda karşı karşıya kalmaktan rahatsız olan Atina'nın Ankara'yla ilişkilerinin düzelmesiyse, bir başka bunalımın, Abdullah Öcalan bunalımının yaşanmasından sonra gerçekleşecektir.

3) Öcalan Bunalımı

Türkiye'nin uluslararası kamuoyunda ekonomik ve siyasal olarak istikrarsız bir ülke görünümünde olmasının en önemli nedeni, 1980'lerden beri sürmekte olan PKK ile "düşük yoğunluklu çatışma" idi. Türkiye'yle sorunu olan komşu ülkeler bir yandan birbirleriyle ittifak yaparken, öte yandan bu zayıf noktadan yararlanma fırsatını değerlendiriyorlardı. Bu ülkelerden biri de Yunanistan'dı. Gerçekten de Yunanistan, 1980'li yıllardan beri, PKK militanlarına kendi topraklarındaki BM denetiminde bir mülteci kampı olarak bilinen Lavrion'u açarken, benzer politikalar izleyen Suriye ve İran'la iyi ilişkilerini sürdürüp, 1996'dan başlayarak askerî ittifaklar yapıyordu. Ankara'nın Lavrion kampında PKK militanlarının korunduğu ve askerî eğitimden geçirildiğine, Yunanistan'ın PKK'ya askerî ve ekonomik yardım yaptığına ilişkin tüm uyarılarını ve protestolarını Atina reddediyor ve "Kürt halkının haklı taleplerini" desteklediklerini, ama Lavrion kampının BM denetiminde bulunduğunu ve siyasî mültecileri barındırdığını ileri sürüyordu. PKK sorunu Ankara-Atina ilişkilerinin sürekli ve çözümsüz konularından biri haline gelmişti.

Bununla birlikte yine PKK, daha doğru bir ifadeyle Öcalan bunalımı iki ülke arasındaki gerilimin çözülmesine de öncülük etti.

16 Şubat 1999'da düzenlenen gizli bir operasyonla PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'daki Yunanistan Büyükelçiliğinden çıkarılıp Türkiye'ye getirilmesi Yunanistan'da ekonomik ve siyasal bunalıma yol açmıştı. Sonradan anlaşıldığına göre, İtalya'dan Minsk'e geçen Öcalan'ın uzun süre burada kalamayacağı anlaşılınca bazı Yunan yetkililerle ilişkiye geçilmiş ve 29 Ocak gecesi Atina'ya indikten sonra

25 km mesafedeki bir eve götürülmüştü. Yetkililerin tepkisi üzerine Öcalan 31 Ocakta Yunanistan'dan ayrılmış fakat B. Rusya ve Hollanda'dan iniş izni alamayınca 1 Şubat sabahı uçak Atina havaalanına geri dönmüştü.

Öcalan'ın ülkeye iki girişinde de Başbakan Simitis'in tepkisi sert oldu, derhal ülkeden çıkarılması emrini verdi. Öcalan'ın Yunanistan'da bulunduğunun ortaya çıkması sadece Türk-Yunan ilişkilerini zedelemekle kalmayacak, yıllardan beri Atina'nın terör eylemlerini desteklediğini öne süren Ankara'nın haklılığını kanıtlamasına ve Yunanistan'ın dünya kamuoyundaki itibarının yara almasına yol açacaktı. Bu durumda, Nairobi'ye (Kenya) gönderilen Öcalan, kendisine yapılan bir Yunan işadamının evinde kalması önerisini reddedip büyükelçilikte kaldığı sırada, cep telefonunun yeri CIA tarafından saptandı. ABD'nin Kenya üzerinde baskı yapmaya başlaması üzerine, 14 Şubatta elçilik binası Kenya güvenlik görevlilerince çevrildi ve Öcalan'dan ülkeyi terk etmesi istendi. 15 Şubatta havaalanına gitmek üzere binadan çıkan Öcalan, Türkiye'den gönderilen bir uçağa bindirilerek Türk yetkililerce teslim alındı ve Türkiye'ye getirildi.

Öcalan'ın yakalanma sürecinde Yunanistan'ın durumu Türkiye'nin eline büyük bir koz vermişti. Ankara Yunanistan'ı sert bir dille eleştirdiği gibi, Cumhurbaşkanı Demirel, tıpkı Ekim ayında Suriye'ye yaptığı uyarının benzerini Yunanistan'a da yapmış, Yunan silahlı kuvvetleri alarma geçmişti. Uluslararası politikada da Yunanistan'ın prestiji olumsuz etkilenmiş, Atina ABD ve AB tarafından kınanmıştı.

Öcalan'ın yakalanması Yunanistan'da iki tür tepkiyle karşılandı: Bir grup Yunanistan'ın bu olaya doğrudan karışmasının ve PKK'ya destek politikasının baştan beri yanlış olduğunu söylerken, diğer bir grup Kürtlere ihanet edildiğini ve Yunanistan'ın Öcalan'ı teslim ettiğini ileri sürerek hükümeti kınıyordu. Her iki grupta da Simitis'in istifa etmesi gerektiğini söyleyenler vardı.

Öcalan'ın yakalanması Yunan politikasında ciddi sarsıntılara yol açtı. Olaylardan kendisinin haberdar edilmediğini açıklayan Başbakan Simitis istifa etmemekle birlikte, Dışişleri Bakanı Pangalos'u, İçişleri Bakanı Papadopulos'u ve Kamu Düzeni Bakanı Peçalnikos'u görevden aldı. Ayrıca, operasyona karışanlar hakkında derin bir soruşturma başlatıldı ve başta Yunan Gizli Servisi Başkanı olmak üzere birçok görevlinin işine son verildi. Bu süreç içinde suçlanan Kamu Düzeni ve İçişleri Bakanları olayın sorumlusu olarak Dışişleri Bakanı Pangalos'u gösterirken, Pangalos Öcalan Yunanistan'a girdikten sonra durumdan haberdar olduğunu, ondan sonra da kurtulmanın yollarını aradığını ve en iyi yol olarak Kenya'ya göndermeyi bulduğunu söyledi. Tüm bu tartışmalar Türkiye'de olduğu gibi Yunanistan'da da "derin devlet" kavramını ve tartışmalarını gündeme getirdi.

Bununla birlikte tüm bu olumsuzlukların olumlu bir sonucu da oldu: Simitis iç politika koşulları gereği tasfiye edemediği Papandreu politikasını sürdürmek isteyen PASOK içindeki güçlü isimlerden kurtulabildi. Başta Pangalos olmak üzere milliyetçi-popülist söylemleriyle yeni hükümetin gerek Türkiye'ye, gerekse AB'ye karşı izlemek istediği politikasını sekteye uğratan çevrelerin tasfiyesi Simitis'i rahatlattı. Dışişleri Bakanlığına Andreas Papandreu'nun oğlu (yani Y. Papandreu'nun torunu) olan ve başlangıçtan beri babasına karşı Simitis ekibinde yer alan Yeorgios Papandreu'yu getirdi.

Bundan sonra Türkiye'ye karşı izlenecek politika kesinleşti: İkili ilişkilerde yu-

muşamaya gidilerek Öcalan hatası unutturulacak ve diyalog başlatılacak, genel politika olarak da Türk-Yunan sorunları AB içine taşınacaktı. Bu politikanın sonuçları Aralık 1999 Helsinki Zirvesinde alınacaktır.

B) 17 Ağustos 1999 Depreminden Helsinki Zirvesine Yumuşama Süreci

Türkiye ile Yunanistan arasında gerilimin doruğa tırmandığı bir dönemde diyalog kapılarının açılmasını sağlayan Yunan politikasının iki mimarından biri Simitis ise, diğeri Y. Papandreu'dur. Öcalan bunalımı sırasında Dışişleri Bakan Yardımcısı olan ve Bruxelles'de bulunan Y. Papandreu, Simitis'e bir mektup yazarak sorumluların derhal istifa etmelerini istemişti. Pangalos'un yerine dışişleri bakanı olduğu ilk günden itibaren de verdiği demeçlerle Yunan kamuoyunun tepkilerini dikkate almayarak Türkiye'ye diyalog çağrısında bulundu, dialoğun tahriklerin ve engellemeye çalışanların esiri olmaması gerektiğini ve olmayacağını belirten açıklamalar yaptı. Simitis-Papandreu ikilisi Türk-Yunan ilişkilerine yeni bir ruh kazandırılması gerektiğini düşünüyorlardı ve bu amaçla da barışçı diplomatik girişimleri başlatacaklarını duyurdular.

Atina'da belirlenen yeni politika Ankara'da olumlu karşılandı. Basında Öcalan davası sürerken ve Öcalan'ın açıklamaları dolayısıyla Yunanistan sürekli olarak suçlanırken, resmî çevrelerin Yunanistan'la dialoğa açık tutumları, Türk basınında tavır değişikliğine yol açtı. Daha önceki kışkırtıcı haber ve yorumların yerine, Yunanistan'la ilişkilerin düzeltilmesi gerekliliğine değinen yazılar gazetelerde yer almaya başladı. Nisan ayında Y. Papandreu ile Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in görüşmeleri, iki bakan arasında yeni politikanın simgesi haline gelecek olan kişisel dostluğu başlattığı gibi, bu dostluğun simgelediği Türk-Yunan dialoğuna yeşil ışık yakıldığını da ortaya koydu.

Türk-Yunan ilişkilerinde yumuşama işaretlerinin verildiği dönemde meydana gelen 17 Ağustos Marmara depremi sürece ivme kazandırdı. Depremin ilk görüntülerinin dünya televizyonlarında yayınlanması üzerine Atina halkı sivil örgütlenme çerçevesinde kendiliğinden derhal harekete geçerek yardım toplamaya başladı. Bu yardım kampanyası kısa sürede tüm Yunanistan'da yaygınlaştı. Türkiye'ye kurtarma ekibi gönderen ilk ülkelerden biri Yunanistan oldu. Başta Yunan Komünist Partisinin yayın organı *Rizospastis* gazetesi olmak üzere Yunan basınında Türk halkına dostluk mesajı gönderen yazılar yer alınca, Türk basını aynen cevap verdi. Yunanistan'dan gelen yardım öne çıkarılarak, halkların devletlerin önüne geçerek barış yolunda ilerledikleri vurgulandı.

Gerçekten de Yunanistan'da sivil örgütler kendiliğinden eyleme geçmişti. Ancak bunda altı aydır devletler arasında başlayan dialoğun etkisini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Önemli olan nokta devlet politikaları engellemediğinde, halkların zor günlerinde birbirlerine yardım etmek istedikleri ve düşmanca söylemlerden bıkmış olduğunu göstermeleriydi. Ulus-devletlerin iki yüz yıldan beri sürmekte olan ve karşıtlıkları öne çıkaran politikaları, bin yıldır aynı coğrafyada yaşayan, aynı kültürü paylaşan halkların dostluklarını yok edememiş, birçok şeyi paylaştıkları dönemin hatıralarını silememişti (bkz. **Yumuşama Süreci ve Yunan Kamuoyu** kutusu, s. 479).

Yumuşama Süreci ve Yunan Kamuoyu

Simitis döneminde Yunan devlet politikasının Türkiye'ye karşı yumuşaması nasıl rasyonel nedenlere dayanıyor idiyse; Yunan halkının yumuşaması da, toplumsal bir tahlil yapıldığında, yine rasyonel bir çizgi göstermektedir.

Yunan halkı yüzyıllar boyunca kendini Türk karşıtlığıyla tanımlamıştı. Bu karşıtlık Yunan insanı için bir tür toplumsal tutkal olmuştu. Fakat bir bireyin veya bir halkın kendini kim veya ne olduğuyla değil de kime veya neye karşı olduğuyla (negatif) tanımlaması sonuç itibariyle yıpratıcı bir durumdu. Diğer yandan, iki ülkenin yüzölçümleri ve nüfuslarında da rahatça görülen nispetsizlik, bir de Türkiye'den zaman zaman kimi çevrelerin dile getirdiği tehditler hesaba katıldığında, yıpratıcı da olsa böyle bir tanımlamayı (ve sonuç olarak bir korkuyu) mantıklı kılıyordu.

Yunanistan'ın 1980'lerin başında AB'ye girmesi, bir süre sonra Yunan insanına güven duygusu getirdi. Artık "kendinden daha büyük, daha kalabalık olan bir tehlike"ye karşı Avrupa güvencesindeydi. Gerçi Simitis politikası Yunan kamuoyunu olumsuz şartlandırmayı kesmişti ve bunun da etkisi inkâr edilemez. Fakat, 17 Ağustos 1999 Marmara depreminde Yunan halkının tamamen kendiliğinden harekete geçerek Türk halkına yardıma koşması bir yandan bu kendine güvenin sonucu olarak ortaya çıktı, bir yandan da bu güvenin ciddi biçimde sağlamlaşmasına yol açan unsur oldu.

Bu kendine güvenin zaman içinde yerleşmesi halinde, Yunanistan'da fanatik kesimin Yunan halkı nezdinde "Türk tehdidi"ni kullanarak politika yapmaları - Kilise'ye de rağmen- çok zorlaşacak ve bundan Türkiye de çok kârlı çıkacaktır.

(B. Oran)

Türk-Yunan ilişkilerindeki yumuşamanın ilk somut sonucu 10 Aralık 1999'da yapılan AB Helsinki Zirvesinde alındı. Türkiye'yi aday ülkeler arasında sayan Helsinki Zirvesine Yunanistan karşı çıkmadı.

Helsinki Zirvesi sonrasında yayınlanan ve Türkiye'yi aday ülkeler arasında sayan belgede Kıbrıs ve Ege sorunlarına da yer verilmişti (Bu konuda ayrıca bkz. s. 351 vd.).

Söz konusu belgenin 4. paragrafı Ege sorunlarına ilişkindi: "*Aday ülkeler Topluluğa alınma sürecinde eşit bir zeminde yer alırlar (...) Bu doğrultuda, Avrupa Konseyi anlaşmazlıklar halinde BM Şartıyla uygunluk teşkil edecek şekilde barışçı çözüm prensibini vurgular ve aday ülkeleri sınır anlaşmazlıklarını ve diğer sorunlarını çözme konusunda uyarır. Bunda başarısız olmaları durumunda, anlaşmazlığı makul bir zaman içinde Uluslararası Adalet Divanına götürmelidirler. Avrupa Konseyi bu anlaşmazlıklarla ilgili durumu, özellikle giriş sürecindeki yansımalarıyla 2004 sonuna kadar gözden geçirecektir.*"

Böylece, Türkiye ile Yunanistan arasındaki Ege sorunlarının barışçı çözüm yollarıyla çözümlenmesi, bunun olmaması durumunda Uluslararası Adalet Divanına gidilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Türkiye Divan'a gidilmesi konusuna tepki gösterirken, bunun bir zorunluluk değil diğer yöntemlerle birlikte bir yöntem olduğu konusunda yapılan açıklamalar sonucunda ikna oldu.

Belgenin 9/ a ve b paragrafı Kıbrıs'a ilişkindi: "*Avrupa Konseyi, Kıbrıs sorunuyla ilgili kapsamlı anlaşmayı sağlamak üzere 3 Aralıkta New York'ta görüşmelerin başlatılmasını memnuniyetle karşılar BM Genel Sekreterinin, süreci barışçı bir sonuca ulaştırması yönündeki çabalarını destekler. Avrupa Konseyi, siyasî çözümün Kıbrıs'ın AB*

üyeliğini kolaylaştıracağını vurgular. Üyelik görüşmelerine kadar anlaşma sağlanamaması durumunda, Konsey'in üyeliğe ilişkin kararı önkoşulsuz verilecektir. Bunu yaparken, Konsey, bütün ilgili faktörleri gözönünde bulunduracaktır."

Bu, 2002 yılında Kıbrıs'ın AB'ye üyeliği kararının verileceği demekti ve ilgili tüm faktörlerin gözönünde tutulacağının belirtilmesine rağmen, Türkiye'de tepkiyle karşılandı. En büyük tepkiyse, 3 Aralıktan beri New York'ta Rum heyetiyle ikili görüşmeleri sürdüren KKTC heyetinden geldi. Konfederasyon tezini kabul ettirmek üzere New York'a giden heyet, AB kararını Türkiye'nin kabul etmesinden sonra büyük bir hayal kırıklığına uğradığını ve büyük bir kozu kaybettiklerini dile getirdi.

Helsinki kararları Türkiye'de tartışmalara neden olmakla birlikte AB üyeliğinde önemli bir adım olarak kabul edildi ve bir başarı olarak değerlendirildi. Yunanistan'daysa hükümet bir zaferden söz ediyordu. Simitis hükümeti kendi politikasının başarılı sonuçlarını almıştı. Ege sorunları ve Kıbrıs Türkiye'nin AB üyeliğiyle bağlantılandırılmıştı. Her iki konu da nitelik değiştirmiş, Türkiye-Yunanistan ekseninden çıkarak, Türkiye-AB eksenine girmişti. Yunanistan 2000'li yıllarda izleyeceği politikanın temellerini 1995'te atmaya başlamış ve sonuçlarını almıştı. Artık Türkiye'nin bu değişimi dikkate alması gerekmektedir. 2000'li yıllarda Yunanistan'a yönelik geleneksel politika yöntemlerini gözden geçirerek, yeni koşullara uygun bir politika saptamak durumundadır.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Allison, Graham T ve Kalipso Nikolaydis, *Yunan Paradoksu*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Doğan , 1999; Bölükbaşı, Süha, "Boutros-Ghali's Cyprus Initiative in 1992: Why Did It Fail?," *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No 3 (July 1995), s. 460-482; Constas, Dimitri (ed.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990's*, New York, St Martin's Press, 1991; Coufoudakis, Van, "Greek Foreign Policy in the Post-Cold War Era: Issues and Challenges," *Mediterranean Quarterly*, Vol. 7, No. 3 (Summer 1996), s. 26-41; Couloumbis, Theodore, " Strategic Consensus in Greek Domestic and Foreign Policy Since 1974," *Thesis*, Vol. 1, No. 4 (Winter 1997/98), s. 11-17; Denk, Erdem, *Egemenliği Tartışmalı Adalar: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1999; Dodd, Clement H. (ed.), *Cyprus: The Need for New Perspectives*, Cambridgeshire, The Eothen Press, 1999; Dodd, Clement H., *The Political, Social and Economic Development of Cyprus*, Cambridgeshire, The Eothen Press, 1993; Gürel, Şükrü S., *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara, Ümit, 1993; Inan, Yüksel ve Sertaç Başeren, *Kardak Kayalıklarının Statüsü*, Ankara, b.y., 1997; Ismail, Sabahattin, *150 Soruda Kıbrıs Sorunu*, İstanbul, Kastaş, 1998; Kalliveretakis, Leonidas, *Report on the "Limnia-Imia" Islets*, Atina, Institute of Neohellenic Research Foundation, 1996, Karamahmut, Ali, *Ege'de Temel Sorun: Egemenliği Tartışmalı Adalar*, Ankara, TTK, 1998; Kazamias, Alexander, "The Quest for Modernization in Greek Foreign Policy and Its Limitations," *Mediterranean Politics*, Vol 2, No. 2 (Autumn 1997), s. 71-94; Kurop, Marcia Christoff, "Greece and Turkey: Can They Mend Fences?," *Foreign Affairs*, Vol. 77, No. 1 (January-February 1998), s. 7-12; Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Güncelleştirilmiş İkinci Basım, Ankara, Bilgi, 1991; Rizopoulos, Nicholas, "Pride, Prejudice, and Myopia: Greek Foreign Policy in a Time Warp," *World Policy Journal*, Vol. 5, No. 3 (Fall 1993), s. 17-28; Valinakis, Yannis, *Greece's Security In The Post-Cold War Era*, Ebenhausen-Isartal, SWP, 1994.

I) Doğu Blokunda Sosyalist Rejimlerin Çöküşü, Balkanlar ve Türkiye

1990'larda Balkanlarda Genel Görünüm

Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin 1989 sonuna doğru teker teker yıkılmaya başlaması, Türkiye ve Yunanistan dışında, bu rejimleri benimsemiş olan Balkan ülkelerinde de etkisini gösterdi. Bulgaristan'da 35 yıldır iktidarda olan Todor Jivkov istifa etti, yerine Dışişleri Bakanı Petar Mladenov geldi. Bulgaristan böylece daha liberal bir sisteme yumuşak geçiş yapıyordu. Zaten kısa bir süre sonra Mladenov da görevden ayrılacak ve yerine Jelu Jelev geçecek ve Demokratik Güçler Birliği hükümeti kuracaktır.

Romanya ise Bulgaristan gibi yumuşak bir geçiş yapamadı. 25 yıldır iktidarda bulunan Nicolae Ceauşescu bütün Doğu Blokunu saran değişmeye direnince ayaklanma sonucu devrildi ve kaçmaya çalışırken yakalanıp, ülke yönetiminde söz sahibi olan eşi Elena Ceauşescu'yla birlikte kurşuna dizildi. Romanya'da değişme yanlılarının oluşturduğu ılımlı sol eğilimli Ulusal Selamet Cephesi Ion Iliesku liderliğinde yönetimi ele aldı. 1990'da yapılan seçimlerde bu hareket oyların çoğunluğunu alarak iktidara gelecektir.

Arnavutluk'ta da, Enver Hoca'nın 1985'te ölümünden sonra başa geçen Ramiz Alia 1990 başından itibaren bir dizi ekonomik-siyasal önlemler alarak bu değişmelerden etkilendiğini gösteriyordu. Bu ülkede de Nisan 1990'da başlayan gösteri ve ayaklanmalar sonucu hem dış politikada SSCB ve ABD'yle ilişkiler kurulmaya başlandı, hem de ülke içinde çok partili düzene geçildi.

Yugoslavya'daki rejim değişikliği ise, bu ülkenin kendisine özgü yapısından dolayı, tüm bu ülkelerden daha farklı bir biçimde yaşandı. Bu ülke zaten diğer tüm doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinden gerek ekonomik yapısı (özyönetim ve 1960'lardan itibaren başlayan liberalleşme), gerek etnik yapısı ve federal sistemi, gerekse dış politikası açısından farklılık gösteriyordu. (Bkz. Yugoslavya'nın **Kuruluşu** kutusu, s. 482). Dolayısıyla, zaten hassas dengeler üzerinde duran Yugoslavya'da rejim değişikliğiyle birlikte, bir parçalanma sürecine de tanık olundu. Yugoslavya'nın dağılma süreci ve ertesinde ortaya çıkan gelişmelere aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde değinilecektir.

Bu ülkelerin içindeki gelişmelerin yanında hepsinde ortak olarak bulunan özellikleri şöyle sıralanabilir:

1) Bütün Balkan ülkelerinin iç ve dış politikalarını etkileyen en temel ve yaygın olgu, bugün de halen devam eden, milliyetçiliğin yükselişe geçişiydi. Milliyetçilik

Yugoslavya'nın Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşından sonra Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı olarak kurulan, 1929'da Yugoslavya adını alan ve İkinci Dünya Savaşından sonra Tito'nun liderliğinde Yugoslavya Sosyalist Federasyonu olarak yeni bir devlete dönüşen Yugoslavya, sosyalizmi benimsemiş olsa da birçok açıdan diğer Doğu Bloku ülkelerinden farklılık gösteriyordu. Öncelikle bütün Balkan ve orta Avrupa ülkeleri arasında Alman işgaline karşı en sert direnişi Tito'nun önderliğindeki Partizan hareketi vermişti. Ayrıca, diğer Doğu Bloku ülkelerinden farklı olarak Yugoslavya Alman işgalinden, SSCB'nin Kızıl Ordusuna ihtiyaç duymadan kendi çabası ile kurtulmuştu. Bu nedenle Yugoslavya savaş sonrasında bir Sovyet uydusu olmamış, Bağlantısızlık hareketinin öncülüğünü yapabilmişti.

İkinci olarak, Yugoslavya ulusal sorun konusunda özellikle 1960'lardan itibaren son derece ılımlı bir tutum takınmış, Makedonların ve Müslümanların (Boşnakların) ulus olarak ayrı varlıklarını Yugoslavya tarihinde ilk kez tanımış, bu ülkedeki Türklerin haklarını komşu ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha iyi korumuştu. Yine, Yugoslav sistemi kendisini oluşturan 6 cumhuriyet (Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Makedonya, Karadağ) ve Sırbistan içindeki 2 özerk bölgeye (Kosova ve Voyvodina) geniş haklar tanıyarak ademi merkeziyetçi bir yapıyı benimsemişti. Bu aşırı özerk yapılanma, her bir cumhuriyetin bir Yugoslav birliği yaratmak yerine kendi ulus-devletini kurmasına yol açarak Yugoslavya'nın parçalanmasının nedenlerinden birini de oluşturacaktır.

Üçüncüsü, Yugoslav yönetimi, Sovyet merkeziyetçiliği ve planlamacılığından farklı olarak, daha esnek bir üretim biçimi benimsedi ve bir yandan özyönetim modelini geliştirerek işçilerin firma düzeyinde karar verme sürecine girmesini sağlarken, öte yandan sınırlı sayıda işçi çalıştırılmak koşuluyla özel girişime izin verdi. Bütün bu düzenlemeler Yugoslav modelini diğer Doğu Bloku ülkelerinden farklı kıldıysa da, 1991'de parçalanmasını önleyemedi. (Ayrıca bkz. **Yugoslavya'nın Dağılması** kutusu, s. 491).

(İ. Uzgel)

19. Yüzyılda kaldığı yerden devam ettiği görüntüsünü verirken, Balkanların çatışma ve etnik anlaşmazlıklarla anılan ününü 1990'larda pekiştirdi. Gerek bölge ülkeleri gerekse bölge dışı güçler, Balkanların yarattığı bu çağrışımdan uzaklaşmak amacıyla yeni bir bölgesel tanım olarak "Güneydoğu Avrupa" terimini geliştirmeye ve yerleştirmeye çalıştılar. Bu aynı zamanda Batılı ülkelerin Balkanları Avrupa'nın bir parçası olarak görmeye başladıkları anlamına da geliyordu. Türkçe olan "Balkan" kelimesi yerine bu tür bir coğrafi terimin geçirilmeye çalışılması Türkiye'de rahatsızlık yarattıysa da bu dönemde ortaya atılan tüm bölgesel girişim ve projeler bu adı taşıyacaktır. Bunun yanında "Batı Balkanlar" terimi de kullanılmaya başlandı.

2) Birçok Balkan ülkesinde eski komünist parti ileri gelenleri, partilerinin adını "sosyalist parti" olarak değiştirip milliyetçi temalara ağırlık vererek iktidarlarına meşruiyet sağlamaya çalıştılar. Bu ülkelerde, geçmişte örgütlü siyasal muhalefetin bulunmaması nedeniyle liberal programları savunan partiler iktidara geldilerse de deneyimsizlik ve koşulların güçlüğü yüzünden başarısız olup iktidarı tekrar yeni sosyalist partilere bıraktılar. Bu türden gelişmeler Bulgaristan'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta görüldü. Yugoslavya'da ise eski Sırbistan Komünist Partisi lideri Slobodan Miloseviç bütün Balkanlarda her iki dönemde de liderlik konusunda süreklilik gösterebilen tek lider oldu.

3) 1990'larda Balkanlardaki dönüşümün ortaya çıkardığı bir diğer gelişme, bölge üzerindeki uluslararası nüfuz mücadelesinin oluşan yeni koşullar altında hız kazanmasıydı. Bu dönemde öncelikle Sovyet/Rus etkisi, daha önceki döneme göre azalma gösterdi. Rusya yeni Yugoslavya ve Yunanistan'la bölgedeki etkinliğini sürdürmeye çalışırken, Almanya ve bir ölçüde İtalya ile ABD ve Türkiye bu bölgede etkinliklerini artıran ülkeler oldular.

Almanya ekonomik ve siyasal olarak Hırvatistan ve Slovenya'da önemli bir nüfuz sahibi olurken, ABD Soğuk Savaş sonrasında yeni bir faktör olarak özellikle askerî açıdan bölgeye girdi. ABD özellikle Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya'yla askerî bağlantılarını geliştirirken bu ülkelerle ilişkilerinde Türkiye'nin işbirliğinden yararlandı.

4) Yugoslavya'nın dağılması sonucu bölgedeki devlet sayısında bir artış yaşandı. Eski devletlerin yanında Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Makedonya, Moldova yeni bağımsızlıklarını kazanan ülkeler oldu.

5) Bir önceki dönemde yaşanan siyasal ve ideolojik çeşitliliğin yerini ise gerek iç yapıda, gerekse dış politikada tek boyutluluk aldı. Yugoslavya dışında bu ülkelerin hepsinde liberalleşme, özelleştirme ve Batı kurum ve kuruluşlarında yer alma başlıca hedef oldu.

6) Bu ülkelerin hepsi geçiş döneminin sıkıntı ve sorunlarını yaşadılar. Eskisinin tersine devlet yapılarının yeterince güçlü olamaması, gelen dış yardımların önemli kısmının iktidara yakın kesimler tarafından paylaşılması, girişimci sınıfın bulunmaması, siyasal sürecin etnik temeller ve rant paylaşımı üzerinde gelişmesi; bu siyasal yapının rüşvet, kayırma ve organize suç için uygun ortam yaratması bu dönemin ortak sorunları olarak ortaya çıktı.

Balkan Gelişmeleri Karşısında Türkiye

Balkanlarda 1990'ların başında yaşanan rejim değişiklikleri istikrarsızlığa yol açmadığı sürece Türkiye'yi genelde memnun etmişti. Türkiye öncelikle bu bölgede artık SSCB gibi bir gücün etkinliğinin azalacağını umut etmişti. Dahası, ideolojik ayrılıkların ortadan kalkması Balkanlarda işbirliği olanaklarını geliştirebilirdi. Bu bölgedeki ülkelerin hem rejim değişikliği nedeniyle içine girdikleri ekonomik ve siyasal zorluklar, hem de SSCB'nin dağılması yüzünden Balkanlarda bir güç boşluğu çıkmıştı ve Türkiye bu güç boşluğunu siyasal ve ekonomik açıdan doldurabileceğini düşünüyordu. Ayrıca, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde bağımsızlıklarını kazanan Bosna-Hersek ve Makedonya Türkiye'yle yakınlaşmayı istiyorlardı. Arnavutluk, Türkiye'yle ilişkilerini daha da geliştirme yoluna girmiş, hatta Bulgaristan bile politikasında ani bir değişim yaparak Türkiye'yle yakınlaşmaya başlamıştı.

Ekonomisini dışa açarak dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine 10 yıl kadar önce başlayan Türkiye bu avantajını Balkan ülkeleriyle ilişkilerinde kullanmayı planlıyordu. Ayrıca, Balkanlardaki 10.000.000'a yakın Müslüman nüfus da (Arnavutluk'ta 3,5, Kosova'da 1,5, Bulgaristan'da 1, Bosna-Hersek'te 2 milyon, Makedonya'da, 350.000, Batı Trakya'da 120.000) Türkiye'nin bölgedeki üstünlüğünü güçlendiren bir etken olarak belirmişti. Ne var ki, tıpkı SSCB'nin yıkılışından sonra Türkî cumhuriyetlerle ilişkilerde olduğu gibi, özellikle Türk kamuoyunda bu bölgeye yönelik olarak ilk başlarda daha çok duygusal bir yaklaşım egemen oldu.

Resmî dış politika alanında ise Türkiye, hem Balkanlarda çok ihtiyaç duyduğu istikrara katkıda bulunmak, hem de bu bölgede ağırlığını hissettirmek ve yeni ekonomik olanaklar elde edebilmek için Balkanları da kendi başlattığı projeler içine çekmeye çalıştı. Hatta, buradaki Karadeniz'e kıyısı olmayan bazı ülkeleri de Karadeniz Ekonomik İşbirliği projesine davet etti.

Fakat Balkanlarda Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan ve ilk bakışta Türkiye'nin lehine gibi görünen gelişmeler yanında, etnik çatışma, siyasal istikrarsızlık, organize suç örgütlerinin ortaya çıkıp güçlenmesi ve PKK'nın bölgede faal hale gelmesi gibi sorunlar da yaşanmaya başladı. Diğer bir deyişle, Balkanlarda 1990'larla birlikte Soğuk Savaş dönemi sona ererken sıcak savaşa geçildi ve bölgeye daha fazla istikrarsızlık geldi.

Bu istikrarsızlık ve etnik çatışmaların Türkiye'nin Balkan politikasına etkilerine geçmeden önce Bulgaristan'da rejim değişikliğiyle birlikte yaşanan politika değişikliğine ve bunun Türk-Bulgar ilişkilerine etkisine değinilecektir.

II) Bulgaristan'da Rejim Değişikliği ve Türk-Bulgar İlişkileri

A) Rejim Değişikliğinin Bulgaristan İç ve Dış Politikasına Etkileri

Diğer Doğu Bloku ülkeleri gibi Bulgaristan'da da 1990 başlarında çok partili yaşama geçildi ve eski Komünist Parti, Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP) adını aldı. Bulgaristan'daki muhalif güçler ise Demokratik Güçler Birliği adındaki hareketi partileştirerek siyasal sistem içinde yer aldılar.

Kasım 1989'de bir parti içi darbeyle Jivkov'u deviren Dışişleri Bakanı Petar Mladenov öncülüğündeki partililer Aralık sonunda Türklere yönelik baskı ve asimilasyon politikasına son vermişlerdi. Ardından, siyasal özgürlüklerin tanınması Bulgaristan'daki Türklerin de örgütlenmeleri sonucunu doğurdu ve 4 Ocak 1990'da Ahmet Doğan önderliğinde Haklar ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) kuruldu (bkz. Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) kutusu, s. 485). Böylece, Bulgaristan'daki Türk azınlık sahip olduğu sayısal güçle Bulgaristan siyasal yaşamının önemli bir öğesi haline geldi.

Bulgaristan'da Ekim 1991'deki seçimlerde sosyalist yönetime tepki olarak çıkan Demokratik Güçler Birliği (DGB) çoğunluğu alarak iktidara gelirken, Ocak 1992'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerini HÖH'nin desteklediği Jelu Jelev kazandı. Bulgaristan'daki sosyalist rejime ve Türklere yapılan baskılara karşı çıkışıyla tanınan Jelev ülkede yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesine, demokrasinin yerleşmesine çalıştı ve geçmiş dönemin yöneticilerine karşı intikam duygusuyla hareket edilmesini önledi. Amacı toplumsal barışı sağlamaktı.

1990'larda Bulgaristan siyasal istikrarsızlık ve yoğun ekonomik-toplumsal sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ülkede iktidar DGB ile BSP arasında sık sık el değiştirdi. İktisadi olarak Soğuk Savaş döneminde Doğu Blokunda daha çok tarım alanında yo-

Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH)

Bulgaristan'da 1984 sonunda Türk azınlığa uygulanan baskı kampanyasına karşı Milli Kurtuluş Hareketi adı altında direniş başlatan Türkler, bu ülkede sosyalist rejimin yıkılmasından sonra Ocak 1990'da Ahmet Doğan'ın önderliğinde söz konusu örgütü Hak ve Özgürlükler Hareketine (HÖH) dönüştürdüler. Önceleri hareket olarak kurulan bu örgüt Mart 1990'da siyasal parti oldu.

Gerek Bulgaristan anayasasına göre etnik temelde parti kurmanın yasak olması yüzünden, gerekse toplumsal ve siyasal istikrara katkıda bulunmak amacıyla, HÖH yalnızca Türklerin etnik partisi olmadığını savunarak Bulgar, Pomak ve Çingenelere de yer verdi. Yine de, Temmuz 1990'daki seçimlerde partinin çıkardığı 23 milletvekilinden 17'sinin Türk, 2'sinin Pomak ve 4'ünün Bulgar olması, HÖH'ün fiilen Türkleri ve diğer azınlıkları temsil ettiğini gösteriyordu.

HÖH parti tüzüğünde açıkça özerklik ya da bağımsızlıktan yana olmadığını, İslam köktendinciliğine ve dinsel fanatizme karşı olduğunu belirtti; Türkiye'nin beşinci kolu görüntüsü vermekten kaçındı; Bulgaristan siyasal yaşamı içinde uyumlu bir biçimde yer aldı. Bir yandan Türk azınlığın koşullarının hızla düzelmesi için girişimlerde bulunurken, öte yandan da Türk-Bulgar ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesine katkı yaptı. Bu haliyle HÖH'ün oynadığı olumlu ve ılımlı rol yalnızca Bulgaristan siyasal sistemiyle sınırlı kalmadı, Balkanlardaki diğer sorunlu bölgeler için de (örneğin Makedonya'daki Arnavut azınlık) örnek bir model olarak gösterildi.

1990'ların başında Türk ve azınlık haklarının korunmasına ağırlık veren ve bu yüzden Türkler ve Pomaklar arasında saygınlığı yüksek olan HÖH, daha sonraki dönemde Türk azınlığın beklentilerine cevap vermemesi ve Türklerin başka partiler kurması yüzünden oy oranında azalma yaşadı ve 1994 seçimlerinde milletvekili sayısı 15'e düştü. 1997'deki seçimlere ise HÖH diğer bazı partilerle birlikte oluşturulan Ulusal Kurtuluş Birliği altında katıldı ve bu birlik ancak yüzde 7.6 oy oranıyla 19 milletvekili çıkartabildi.

(I. Uzgel)

ğunlaşan Bulgaristan, yeni dönemde bir yandan eski pazarlarını kaybederken, öte yandan hamisi SSCB'yi de yitirdi. Bunların yanında 1989 yazında 300.000 Türk'ün gönderilmesi tarımsal üretim alanında da bazı sorunlara yol açmıştı. Bunların üzerine bir de komşusu Yugoslavya'ya ekonomik yaptırımların uygulanması Bulgar ekonomisini daha da olumsuz etkiledi. Ekonomik zorluklar Bulgaristan'ın silahlı kuvvetlerini de etkilediği için bu ülke askerî açıdan da zayıf durumdaydı.

Bu dönemde Bulgar dış politikası bu iç ve dış koşullar altında belirlendi. Siyasal eğilim olarak genelde BSP Rusya ve Yunanistan'la yakın ilişkilerden yana ve Türkiye'ye karşı daha mesafeli iken, DGB daha Batı yönelimli ve Türkiye'ye yakın politika izlemeyi tercih etti. Bununla birlikte, içinde bulunduğu güç koşullar Bulgar hükümetlerini komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya zorladı. Bu yüzden Bulgaristan bütün komşularıyla dostluk ve iyi komşuluk anlaşmaları imzalarken, Balkanlarda silahsızlanma önerilerini destekledi.

Bulgaristan, Balkanlarda 1990'larda oluşan kamplaşmanın dışında kalmaya çalıştı. Halkın büyük çoğunluğu Ortodoks olmasına ve tarihsel olarak Rusya/SSCB ile çok yakın ilişkileri bulunmasına karşın, Bulgaristan Bosna'daki savaşta ve bunun sonrasında yeni Yugoslavya ve Yunanistan'la birlikte hareket etmedi. Yine, Yunanistan'ın bu ülkeyi Atina-Belgrad eksenine çekme çabalarına karşılık vermedi ve genelde Türkiye ve Yunanistan'a "eşit mesafe" politikasına bağlı kaldı. NATO ve AB üyeliği Bulgaristan için temel dış politika hedefleri haline geldi ve parlamento

1993'te aldığı bir kararla NATO'ya üye olmak isteğini açıkladı. Bu hedef doğrultusunda azınlık haklarının korunmasına önem verdi, idam cezasını kaldırdı ve ülkenin yüzünü genel olarak Batı'ya çevirmeye çalıştı.

B) Türk-Bulgar İlişkilerinde Gelişmeler

Askerî İlişkiler

Özellikle ekonomik açıdan ciddi sıkıntı çeken ve siyasal olarak da Batı'ya yakınlaşmaya çalışan Bulgaristan, rejim değişikliğinden sonra Türkiye'yle ilişkilerini geliştirme yoluna girdi. Bu yöndeki önemli bir adım, 1991'de Bulgaristan genelkurmay başkanının Ankara'yı ve Aralık 1991'de Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in Sofya'yı ziyaretiydi. Önce bu ziyarette imzalanan "Sofya Belgesi" ve Mayıs 1992'de Edirne'de imzalanan "Edirne Belgesi" ile askerî eğitim konusunda işbirliği ve sınırın 15 km yakınında askerî manevralar yapmama konularında anlaşmaya varıldı. Taraflar askerî alanda güven artırıcı önlemler almayı kabul ettiler ve her iki taraf da 1992'de sınırdaki birliklerini geri çektiler. Zaten 6 Mayıs 1992'de de iki ülke arasında Dostluk, İşbirliği ve Güvenlik Anlaşması imzaladı. Bu arada, Bulgaristan'ın aynı hükümleri içeren bir anlaşmayı Ekim 1991'de Yunanistan'la imzaladığını belirtmek gerek. Bu da Bulgaristan'ın bu dönemde gerçekleştirmeye çalıştığı üçlü görüşme politikasına uygun düşüyordu. Bulgaristan, Yunanistan aracılığıyla Avrupa Birliğine yaklaşmaya çalışırken, Türkiye aracılığıyla NATO'yla bağlarını güçlendirmeye çalıştı. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin bu ülkeye Mart 1992'de yaptığı ziyarette Türkiye'nin Bulgaristan'ın NATO üyeliğini desteklediğini açıklayarak iki ülke arasındaki ilişkilerin Balkanlar için örnek oluşturması gerektiğini söyledi.

Anlaşmazlık Konuları

Bulgaristan'la Türkiye'nin 1990'larda Balkanlarda izledikleri politikalar özellikle Makedonya sorununda benzerlikler gösterirken, Yugoslavya bunalımında ayrıldı. İlk başta her iki ülke de çok kısa aralıklarla, (Ocak 1992'de Bulgaristan, Şubat 1992'de Türkiye) Yugoslavya'dan ayrılan cumhuriyetleri tanıdılar. Bulgaristan'ın özellikle Makedonya'yı da tanıması, bu ülkeyi Balkan politikasında Türkiye'yle aynı çizgiye getirirken, Yunanistan'dan uzaklaşmasına neden oldu.

Bulgaristan'la Türkiye'nin Bosna'daki savaşa yönelik politikalarıysa birbirinden farklı gelişti. Türkiye uluslararası toplumun daha aktif müdahalesinden yanayken Bulgaristan müdahale edilmemesi politikası izledi. Ayrıca, hem 1995'te Bosna'ya, hem de 1999'da Kosova'ya gönderilen Türk birliklerinin bu ülke topraklarından geçmesi Bulgaristan içindeki Türk karşıtı grupların ve özellikle BSP milletvekillerinin tepkisini çektiğinden sorunlu oldu.

Yine, Yunanistan'ın Temmuz 1991'de Trakya'daki ortak sınırların silahlardan arındırılması önerisine Bulgaristan katılırken, Türkiye söz konusu öneriyi, Ege adalarını dışarıda bıraktığı gerekçesiyle kabul etmedi.

Türkiye ile Bulgaristan arasında Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesinin kuruluş aşamasında bazı sorunlar çıktı. Temel olarak Bulgaristan KEİ'nin ekonomik alanla sınırlı kalmasını isteyerek, Türkiye'nin siyasal yönleri de olan bir örgüt kurulması yaklaşımına karşı çıktı. Bulgaristan bu tür bir gelişmenin dış politikasındaki

Batı yönelimine alternatif olacağından çekindi. Bu yüzden de KEİ çerçevesindeki kültür sözleşmesini imzalamayıp Yunanistan gibi o da parlamento asamblesine katılmama kararı aldı. (bkz. KEİ'nin Organları kutusu, s. 520). Bulgaristan ayrıca, üye ülkeler arasında serbest dolaşımı da kabul etmezken, Orta Asya ülkelerinin üyeliğine itiraz etti. Bulgaristan'ın bu yaklaşımı, ilişkilerini yakın tutmakla birlikte, Türkiye'nin Balkanlarda güçlü bir konuma gelmesinden çekindiğini göstermektedir.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sorunlardan biri de özellikle 1994-97 arasında BSP'nin parlamentoda mutlak çoğunluğa sahip olduğu dönemde bu ülkedeki PKK faaliyetlerinde görülen artıştı. PKK bu ülkeyi Ortadoğu ve Türkiye'yle batı Avrupa arasında bir geçiş noktası olarak kullanıyordu. Burada Kürt Kültür Eğitim Derneği gibi kuruluşlar açılmış ve çeşitli konferanslar düzenlenmiş, özellikle BSP milletvekilleri bu tür girişimleri desteklemişlerdi. Türkiye'nin bu yöndeki yakınmalarına Bulgar yetkililer söz konusu derneklerin PKK'yla ilgili olmadığını ve herhangi bir suç işlemediklerini ileri sürerek karşılık veriyorlardı. Bulgaristan, Türkiye'nin ısrarlarına karşın PKK'yı resmen terörist örgüt olarak ilan etmekten de kaçındı. Türkiye'nin girişimleri üzerine 1995'te İçişleri Bakanı Nahit Menteşe'nin ziyareti sırasında uyuşturucu kaçakçılığı ve terörizmle mücadele konusunda bir anlaşma imzalandı.

Bulgaristan'ın Sosyalist Parti hükümeti döneminde Yunanistan ve Rusya'yla birlikte, Hazar petrollerinin bu ülkenin Burgaz ve Yunanistan'ın Dedeağaç limanından taşınması projesine dahil olması Türkiye'de rahatsızlık yarattı. Bu üç ülke Haziran 1995'te Transbalkan Petrol Boru Hattı Şirketini kuran memorandumu imzaladılar. 320 kilometre uzunluğunda olması planlanan bu hat Bakü-Novorossisk hattını, deniz taşımacılığıyla Bulgaristan'ın Burgaz limanına, oradan da boru hattıyla Dedeağaç limanına bağlamayı öngörmekteydi.

Rusya'nın yüzde 50, Yunanistan ve Bulgaristan'ın ise yüzde 25'er oranında paya sahip olduğu bu proje, Türkiye'nin Bakü-Ceyhan hattına bir alternatifti ve Boğazların güvenliğine ilişkin olarak Novorossisk hattını geçersiz kılmaya yönelik Türk tezlerini zayıflatmasına yol açabilecekti. Uluslararası petrol ve taşımacılık şirketlerinin petrol ve doğal gazın birden fazla hatla taşınması politikaları çerçevesinde bu proje de henüz uygulama aşamasına geçmemekle birlikte, gündemde tutulmaktadır. Bu hattın yanında, bir de uluslararası büyük şirketlerin kurduğu Balkan Boru Hattı Konsorsiyumu ile yine Burgaz'dan başlayıp ve 890 kilometrelik bir hatla Arnavutluk'un Avlonya limanına ulaşması planlanan başka bir proje daha bulunmaktadır.

Bu hatların en dezavantajlı yönü Novorossisk'ten gelen petrolün bir kez daha Karadeniz kıyısında boşaltılıp, Ege ve Adriyatik'te tekrar yüklenmesinin getirdiği maliyet sorunudur.

Kostov Hükümeti ve İlişkilerde Yakınlaşma

BSP'nin Bulgaristan'ın içine girdiği ekonomik sorunlara çözüm getirememesi, ülkede hiperenflasyona doğru bir gidiş başlaması ve yolsuzlukların artması sonucu 1997'de iktidardan düşmesi ve yerine İvan Kostov'un başbakanlığındaki Demokratik Güçler Birliğinin başa geçmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler giderek düzelmeye başladı.

Bu yönde her iki taraf da karşılıklı jestlerde bulundular. Bulgaristan Türk azınlığa 1980'lerde uyguladığı baskı yüzünden 1986'da İslam Konferansı Örgütünün kara listesine alınmıştı ve bundan çıkabilmek için Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duyuyordu (Demirtaş-Coşkun, s. 88). Türkiye BSP hükümeti düştükten sonra, 1997'de bu isteği yerine getirdi ve bu ülkenin İKÖ'nün kara listesinden çıkması yolunda girişimde bulundu. Bundan sonra ilişkilerin düzeyi daha da gelişti. Temmuz 1997'de Bulgaristan Cumhurbaşkanı Petar Stoyanov Ankara'yı ziyaret ederken 1980'lerdeki uygulamalardan dolayı, ülkedeki milliyetçi kesimlerin tepkisini göze alarak özür dilerken, aynı yılın Aralık ayında Başbakan Mesut Yılmaz Bulgaristan'ı ziyaret ederek sınır konusunda bir anlaşma imzaladı ve iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihin en iyi dönemini yaşadığını söyledi. Bu yakınlığın sonucu olarak Türkiye 1997'den itibaren Bulgaristan ve Romanya'yı içine alan bir üçlü işbirliği başlattı.

Türkiye, bu dönemde ülke içinde güneydoğusunun, çevresindeyse Balkanların, Kafkasya'nın ve Ortadoğu'nun yeterince sorunlu olduğu bir sırada Bulgaristan'la ilişkilerinin düzelmesinden ve Türk azınlığın durumundaki iyileşmeden memnundu. Ayrıca Bulgaristan, Türk sınırından asker çekmek gibi kararlarla Türkiye'nin güvenliğine katkıda bulundu.

Buna bir de, içinde bulunduğu koşullarda Türkiye'nin yardım ve desteğine ihtiyaç duyan Bulgaristan'ın, 1980'lerdekinin aksine Yunanistan'la ittifak yapmaktan kaçınması eklendiğinde, bu ülkeyle ilişkiler 1990'larda Türk dış politikasında ender olumlu gelişmelerden biri olarak belirdi.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde de belli iyileşmeler görüldü. Türkiye Bulgaristan'ın ihracatında üçüncü sırayı alırken, ithalatında sekizinci sırada yer aldı. 2000'e gelindiğinde iki ülke arasındaki toplam ticaret 710.000.000 dolara ulaştı. Türkiye 251.000.000 dolarlık ihracat yaparken, 460.000.000 dolarlık ithalat yaptı. Ticaretin artışında Türkiye'nin Romanya'yla birlikte Bulgaristan'dan gelen sanayii ürünlerinde gümrük vergisini indirmeyi öngören anlaşma imzalanmasının rolü oldu.

Ayrıca mevzuatın kolay olmasının da etkisiyle 2.600 kadar Türk şirketi kuruldu ve bunların 1.000 kadarı faaliyetini sürdürdü. Bazı Türk firmaları Orizova-Kapıkule arasındaki otoyol ve yukarı Arda projesi çerçevesinde baraj yapımı gibi büyük ölçekli projeleri üstlendiler.

Türk-Bulgar ilişkilerindeki en önemli etken ise bu ülkedeki Türk azınlığın durumunda yaşanan değişiklikti.

C) Yeni Bulgar Yönetiminin Türk Azınlığa Yönelik Tutumunda Değişiklik

Bulgaristan'da sosyalist rejimin yıkılmasının ardından bu ülkedeki Türk azınlığa yönelik olarak radikal bir politika değişikliğine gidildi. Aralık 1989'da af yasasının çıkarılmasıyla hapiste bulunan çok sayıda Türk azınlık mensubu serbest bırakıldı. Bulgar yönetimi ülkedeki azınlık sorununa çözüm bulmak için Ocak 1990'da bütün parti ve toplumsal örgütlerin temsilcilerinden oluşan bir "yuvarlak masa" oluşturdu. Mart 1990'da bir yasa çıkarılarak, isteyen Bulgar vatandaşlarının Türkçe isimlerini taşıyabilecekleri kabul edildi.

Bulgaristan'daki koşulların değişmesi üzerine, 1989'da Türkiye'ye zorunlu göçle gönderilenlerden geri dönenlerin sayısı 154.000'i buldu (Demirtaş-Coşkun, s. 33). 1991 başında HÖH lideri Ahmet Doğan'ın girişimiyle çıktığı için "Doğan Yasası" olarak bilinen ve Türkiye'ye 1989'da göç edip geri gelenlerin eski mallarını geri almalarını ve iş bulmalarını kolaylaştıran ve barınma koşullarını düzenleyen bir yasa çıkarıldı. Fakat bu geri dönüş, Türklerin sahip oldukları mallara el koyan Bulgarlarla Türkler arasında ciddi sürtüşmelere neden oldu ve Türkler bu haklarını geri alabilmek için zaman zaman protesto gösterilerine ve okul boykotlarına başvurmak zorunda kaldılar. Özellikle, aşırı milliyetçi Bulgaristan Ulusal Çıkarlarını Savunma Platformu, Türklere siyasal ve kültürel haklarının iade edilmesine ve bıraktıkları ev ve mallarının geri verilmesine tepki gösterdi.

Bulgaristan Türklerinin bu tür siyasal haklara sahip olmalarının yanında, diğer eğitsel, dinsel ve kültürel haklarında da önemli iyileşmeler sağlandı. 1990'larda, biri Türkiye'deki *Zaman* gazetesi olmak üzere *Hak ve Özgürlük, Müslümanlar* ve *Işık* gibi 8 Türkçe gazete basılmaya başlandı. Okullarda eski rejim döneminde yasaklanan Türkçe eğitim tekrar başladı, Türkçe kitap basımına izin verildi. Bunun yanında Sofya'da 1990'da İslam Enstitüsü, Türklerin bulundukları yerlerde 3 imam-hatip okulu, Kırcali ve Şumen'de 2 Pedagoji Enstitüsü (öğretmen okulu) açıldı. 1990'ların sonuna gelindiğinde, Türklerin yoğun olarak yaşadığı Razgrad, Kırcali, Haskova, Şumen ve Blagoevgrad gibi kentlerde Türk asıllı vali yardımcıları göreve başlarken, Sofya radyosunda Türkçe yayınların saati artırıldı.

Daha önce değinildiği gibi, Bulgaristan'ın ülkesindeki Türklere yönelik tutumundaki değişikliğin en önemli göstergesi Türk azınlığın HÖH ve diğer siyasal örgütlenmelere gidebilmesiydi. Türklerin kendi partilerini kurmasına izin verilmesi onların siyasal sisteme entegre olmalarını kolaylaştırmıştı. Hernekadar ülke içinde HÖH tutucu ve milliyetçi kesim tarafından tepkiyle karşılanmış ve etnik bir parti olduğu iddiaları gündeme gelmişse de, HÖH milliyetçi ve dinsel temalara vurgu yapmaktan kaçınarak, Müslüman ve Türk olmayan adaylar da göstererek ve ılımlı bir tavır takınarak kendisine Bulgaristan'daki siyasal sistem içinde yer edinebildi. Bunda HÖH'ün ılımlı ve Bulgar yasaları çerçevesinde hareket etmesi kadar, Türkiye'nin de Bulgaristan açısından kuşku uyandıracak bir politika izlememesinin payı olmuştu.

Bulgaristan'da HÖH'den başka Türklerin kurduğu başka partiler de vardır. Bunlar, HÖH'ten kopan bir grubun kurduğu ve Güner Tahir'in liderliğini yaptığı Ulusal Hak ve Özgürlükler Partisi, Mehmet Hoca'nın başında bulunduğu Demokratik Değişimler Partisi, Nedim Gençev'in başında bulunduğu Demokratik Adalet Partisi, Adem Kenan'ın liderliğini yaptığı Türk Demokratik Partisi, Halis Okan'ın kurduğu Birleşme Partisi ve Sabri Hüseyin'in kurduğu Yeniden Doğan Türk Demokratik Partisidir. Bu partiler Türk azınlığın siyasallaşma düzeyinin bir göstergesi olmakla birlikte, oylarının bölünmesi sonucunu yaratarak parlamentodaki temsil oranlarının düşmesine de yol açtı. Haziran 2001'de yapılan ve Türkiye'deki 40.000 kadar Bulgaristan vatandaşı Türk'ün de oy kullandığı seçimlerde ise HÖH 19 milletvekili çıkardı. Hatta, HÖH son sayılan oylarda iki milletvekili çıkarması yüzünden, ülkeye dönen Kral II. Simeon'un arkasında olduğu İkinci Simeon Ulusal Hareketi Partisinin parlamentoda çoğunluğu ulaşamadı. Böylece, HÖH 1990'daki seçimlerden sonra tekrar anahtar parti haline geldi.

Bulgar yönetiminin Türk azınlığa yönelik tutumundaki olumlu gelişmelerin yanında bazı sorunlar da yaşandı. Bunlardan biri ülkenin genelinde yaşanan ekonomik sorunlardan tarım alanında yoğunlaşmış olan Türk azınlığın daha fazla etkilenmesiydi. Bunun yanında, Türklerin, eski müftü Nedim Gencev yerine, 1992'de Fikri Salih Hasan'ı müftü seçmiş olmalarına karşın Bulgar yetkililerin Gencev'i müftü olarak tanımaları da rahatsızlık yarattı (Özgür, s. 201-203). Türk azınlık eski komünist yöneticilerden 1984-89 arasındaki uygulamaları nedeniyle hesap sorulmasını istediği halde, hem HÖH, hem de Türkiye ilişkilerde sorun yaratmamak için yakın geçmişte yaşanmış olayları tekrar gündeme getirmekten kaçındılar. Genel olarak, bu tür sorunlar iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyecek boyutlara ulaşmadı. Bu arada, Bulgaristan'daki Türklerin yakınmaları yalnızca Sofya yönetimine değil, Türkiye'ye de yöneldi. Buradaki Türkler özellikle vize alma ve Türkiye'ye giriş konusunda Türkiye'nin tutumundan yakındılar. (Bu sorun Türkiye'nin Temmuz 2001'den itibaren Bulgaristan vatandaşlarına vize uygulamasını kaldırmasıyla çözüme kavuştu). Zaten 2000'den itibaren Bulgaristan'a AB ülkelerine vizesiz girme olanağı tanındığından çok sayıda Bulgaristan Türkü bu ülkeye geri dönmeye başlamıştı.

Bulgaristan'daki Türk azınlığa yönelik tutumun değişmesi iki ülke arasındaki ilişkileri geliştiren önemli bir etken oldu. Dolayısıyla, Bulgaristan'daki Türkler, azınlıkların iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde de etkileyebileceğinin ilginç ve pek nadir bir örneğini oluşturdular.

1990'larda Türk-Bulgar ilişkileri, Balkanlar gibi anlaşmazlık ve çatışmalarla dolu bir bölgede örnek oluşturacak bir nitelik gösterdi. İlişkilerin hem de yalnızca birkaç yıl öncesine kadar içinde bulunduğu durum düşünülürse, ulaştığı düzey ve oluşan güven havasının ne kadar önemli olduğu anlaşılır. Öyle ki, Türkiye 1990'ların büyük bir bölümünde Yunanistan'la Kardak'taki gibi bunalımlar ve kronikleşmiş sorunların ağırlığını yaşarken ve bir silahlanma yarışına girmişken, Bulgaristan'la karşılıklı olarak sınırdaki birliklerini geri çekebilmiştir.

Dolayısıyla, Bulgaristan'daki Türk azınlığın koşullarındaki olumlu gelişmeler hem Türkiye'nin Bulgaristan'la ilişkileri hem de etnik sorunun çözümü açısından Balkanlardaki diğer olumsuz gelişmeler için model oluşturdu. Bunda her üç tarafın da katkı ve çabası rol oynadı.

III) Yeni Yugoslavya ve Türkiye

Türkiye yeni Yugoslavya'yla, özellikle Bosna-Hersek ve Kosova sorunlarında (bkz. **Kosova Sorunu** kutusu, s. 509) ters düştü. Bunun yanında Balkanlarda bir "Ortodoks Ekseni" oluşturulduğu ve Sırpların PKK'ya yardım ettikleri yolundaki haberler de ilişkilerde olumsuz gelişmelere sebep oldu.

Yugoslavya'nın dağılmasının getirebileceği istikrarsızlık ve belli etnik grupların ayrılıkçılığının başarıya ulaşması hem kendi iç politikası, hem de dış politikası açısından Türkiye'yi kaygılandıran konulardı. Bu yüzden Türkiye ilk başta, yani Yugoslavya'da bunalımın ortaya çıktığı sıralarda bu ülkenin bütünlüğünü savunuyordu.

Yugoslavya'nın Dağılması

Ulusal sorun konusunda Balkanların, belki de dünyanın en hoşgörülü ülkesi olan Yugoslavya, doğu Avrupa'daki değişikliklerin getirdiği etnik sorunları en radikal ve en kanlı biçimde yaşayan ülke oldu.

1980'ler boyunca 1974 Anayasasının da verdiği yetkilerle Federasyonu oluşturan cumhuriyetler ekonomik ve siyasal alanda merkezden neredeyse bağımsız davranmaya başlamışlardı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde hem Slobodan Miloseviç'in liderliğindeki Sırbistan'da, hem de diğer cumhuriyetlerde milliyetçiliklerin yükseldiği görülmekteydi. Bu dönemde eski Yugoslavya'da ayrılıkçı (Slovenya ve Hırvatistan), irredantist (Sırpların "Büyük Sırbistan"ı oluşturma, Kosovalı Arnavutların Makedonya'daki Arnavutlarla ve Arnavutluk'la birleşme) ve farklı dinsel kimliğe dayalı (Boşnaklar) milliyetçilikler birarada yaşanıyordu.

1989'da Miloseviç Kosova ve Voyvodina'nın özerkliklerini kaldırıp, Karadağ'ın yönetimini değiştirip kendisine bağlayınca Yugoslav sistemindeki yönetsel ağırlığını artırdı. Bu da diğer cumhuriyetler için Sırbistan denetimindeki bir Yugoslavya'da yaşama sorununu doğurdu. 1990'da Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetler kendi seçimlerini yaptılar ve Sırbistan ve Karadağ dışındaki cumhuriyetlerde bağımsızlık yanlısı muhalif kesimler seçimleri kazanırken, bu iki cumhuriyette eski komünistler iktidarlarını sürdürdüler. Mayıs 1991'de rotasyonla üstlenilen devlet başkanlığı sırası Hırvat Stipe Mesiç'e geldiği halde Sırbistan'ın bunu engellemesi ortak bir federasyon içinde yaşanması olanağını ortadan kaldıran bir gelişme olurken, ülkenin başkansız kalmasına da yol açtı. Bu süreçte Makedonya lideri Gligorov ve Boşnak lider İzetbegoviç'in gevşek bir federasyon oluşturma yolundaki girişimlerinden bir sonuç alınamadı. 25 Haziran 1991'de Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Yugoslavya'da çözülme süreci ve buna eşlik eden çatışmalar başladı. Yugoslavya'nın birarada yaşamasının artık mümkün olmaması üzerine önce Eylül 1991'de Makedonya, Kasım 1991'de de Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etti. Böylece, Yugoslavya Nisan 1992'den itibaren Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan ama Sırbistan'ın denetiminde olan bir federasyon haline geldi.

(İ. Uzgel)

Dağılma süreci içinde hem Federal Yugoslav yönetimi, hem de cumhuriyetlerin liderleri Ankara'yı ziyaret ederek destek sağlamaya çalışıyorlardı. Özal Nisan 1991'de Federal Devlet Başkanıyla yaptığı görüşmede, Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini belirtti. Ardından, 9-11 Temmuzda Makedonya Cumhurbaşkanı Kiro Gligorov ve 15 Temmuzda da Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Alİya İzetbegoviç Ankara'ya gelerek bağımsızlıklarının tanınmasını istediler.

Önce Avrupa Birliğinin 15 Ocak 1992'de Slovenya ve Hırvatistan'ı, ardından Bulgaristan'ın bu ikisiyle birlikte Makedonya ve Bosna-Hersek'i tanımasıyla, parçalanma geri dönülmez bir yola girdi. Bu durumda bölgedeki gelişmelerin dışında kalmak istemeyen Türkiye 6 Şubat 1992'de bu dört cumhuriyeti aynı anda tanıdı. Bu arada Miloseviç'in 22 Ocakta Ankara'ya gelerek Türkiye'yi bu cumhuriyetleri tanımaması konusunda ikna etmeye çalışması sonuç vermedi. Türkiye'nin tanıma kararından kısa bir süre sonra 11 Şubatta bu kez Kosovalı Arnavutların lideri İbrahim Rugova da Ankara'ya gelmiş ve ilk defa bir cumhurbaşkanı tarafından kabul edilerek Özal ile görüşmüştü. Gerçi Kosova Ankara tarafından tanınmadı ama 18 Mayısta Türkiye'nin bir de Makedonya'yla güvenlik protokolü imzalamasının ardından yeni Yugoslavya'yla ilişkileri artık tamamen koptu. Bütün bu ziyaretler bölge halklarının Türkiye'nin desteğine verdiği önemi gösteriyordu.

Balkanlar 1990 Öncesi

Aşağıda da değinileceği gibi, Türkiye Bosna'daki çatışmalar nedeniyle bu ülkeye karşı BM tarafından alınan karar uyarınca uygulanan yaptırımlara katıldığı için iki ülke arasındaki ticari ilişkiler dururken, Avrupa'daki Türk işçileri alternatif karayolu bağlantılarını kullanmaya başladılar. Türkiye Bosna'daki savaşta Boşnakların tarafını tutarak Bosnalı Sırplara karşı daha sert önlemler alınmasını istedi. (bkz. **Dayton Anlaşması** kutusu, s. 498). Hatta, Doğan Güreş genelkurmay başkanlığından emekli olduktan sonra Aralık 1994'te Bosna'ya gizli silah yardımında bulunduğunu açıklamış, bunun üzerine Yugoslav dışişleri bakanı BM Genel Sekreterine bir mektup yazarak Türkiye'yi şikayet etmişti.

Türkiye Bosna'daki savaşı sona erdiren Dayton Anlaşmasını desteklerken, bundan sonra Yugoslavya'yla yakınlaşmaya başladı. Bunun nedenlerinden biri Balkanlardaki istikrarın sağlanmasında Yugoslavya'nın önemli bir yere sahip olmasıydı. Ayrıca, Yunanistan'ın bu ülkeyle geliştirdiği işbirliği de Türkiye'yi rahatsız ediyordu ve ilişkileri geliştirmek Yugoslavya'nın Yunanistan'la bir blok oluşturmasını engelleyebilecekti. Ne var ki, 1998 başından itibaren Kosova'daki olayların açık bir silahlı çatışmaya dönüşmesi, ilişkilerdeki bu düzelme eğilimini tersine çevirdi.

Türkiye Kosova sorununda da Yugoslavya'nın karşısında yer aldı. Gerçi çatışmalar başladığında Dışişleri Bakanı İsmail Cem [İpekçi] Belgrad'ı ziyaret etti ve sorunun barışçı yollarla çözülmesi telkininde bulundu ama bu görüşmeden bir sonuç alınmadı. Yugoslav yetkililer Türkiye'nin Kosova'daki Arnavut silahlı gruplara yardım ettiğini ileri sürerken, Türkiye de Yugoslavya'yı PKK'ya yardım etmekle suçladı.

Türkiye bu ülkeye karşı Kosova sorunu yüzünden girişilen askerî önlemler içinde de yer aldı. Bu kez havadan uçuş yasağı uygulamasının ve denizden yaptırımların denetlenmesinin de ötesinde Türk F-16'larının doğrudan Yugoslavya'nın bombalanmasında da yer aldığı haberleri basında yer aldı. Türkiye'nin, Bosna'daki müdahalenin aksine, aslında gönülsüz olarak onay verdiği Yugoslavya'ya yönelik NATO bombardımanına katılmasının, Yugoslavya'nın PKK militanlarına füze verdiği yolundaki haberlerle bağlantılı olduğu yorumları yapıldı. Yugoslavya'nın NATO üyelerine savaş ilan etmesi üzerine Türkiye ve Yugoslavya hukuken ve fiilen savaşan iki ülke haline geldiler.

Yugoslavya'da Ekim 2000'deki seçimleri Miloseviç'in kaybedip yerine Voyislav Kostunitsa'nın geçmesi üzerine bu ülke hem BM dahil uluslararası örgütlere üye oldu, hem de Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktına kabul edildi ve ülkede göreli bir istikrar ortamı oluşmaya başladı. Bundan sonra Türkiye'nin de Yugoslavya'yla ilişkileri düzelme yoluna girecek ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem Belgrad'ı ziyaret edecektir.

IV) Bosna-Hersek ve Türkiye

Türkiye'nin Bosna Savaşı Sırasındaki Aktif Diplomasisi

Slovenya ve Hırvatistan'ın Yugoslavya'dan ayrılması ve önce Almanya, ardından da Avrupa Birliği tarafından tanınmasından sonra, Sırbistan ve 1990'ların sonuna dek ona fiilen bağlı Karadağ'dan oluşan bir federasyon içinde kalmak istemediklerin-

Balkanlar 2001

Bosna-Hersek Savaşı

Bosna-Hersek'i Tito döneminin Yugoslavyasındaki denge arayışından kaynaklanan yapay bir cumhuriyet olarak gören Sırplar, Bosna-Hersek'i denetime almalarından sonra, Boşnakların ayrı bir ulus olmadığı iddiasıyla birlikte "etnik temizlik"e giriştiler. Bu arada Hırvatlar da ağırlıklı olarak yaşadıkları ülkenin batı kesimini Hırvatistan'la birleştirmek için savaşa dahil oldular. "Büyük Sırbistan" ile "Büyük Hırvatistan"ı oluşturma projesi sonucunda yaklaşık 3,5 yıl boyunca taraflar arasında çatışmalar yaşandı.

Savaş henüz Bosna-Hersek'e sıçramadan önce Hırvatistan'daki çatışmalar sırasında kurulmuş olan UNPROFOR (*United Nations Protection Force*-BM Koruma Gücü) bu ülkeye kaydırıldı. Fakat görevi zaten insani yardımın ulaştırılmasıyla sınırlı olan bu güç etkili olamadı; hatta ayak bağı oldu.

Bu sırada çeşitli barış planları gündeme geldi. Bunlardan Ocak 1993'te ortaya atılan Vance-Owen planını Sırplar, Temmuz 1993 tarihli Cenevre Planını da Boşnaklar reddetti. Mayıs 1993'teki Saraybosna, Mostar, Tuzla gibi kentlerin güvenli bölgeler (*safe areas*) uygulaması da başarısız oldu.

1994 yazında Fransa, İngiltere, Almanya, ABD ve Rusya'dan oluşan (buna daha sonra İtalya da katıldı) Temas Grubu Sırplara yüzde 49, Boşnak ve Hırvatlara yüzde 51 oranında toprak veren bir planı önerdi. Bu plan daha sonra toprak bölüşümü açısından Dayton Anlaşmasının temelini oluşturacaktır.

Savaşın gidişini, ABD ve Türkiye'nin girişimiyle Boşnaklarla Hırvatların Mart 1994'te bir Federasyon kurmaları değiştirdi. Bu arada, Belgrad yönetimi de, ekonomik ambargo yüzünden anlaşmaya yanaşmayan Bosnalı Sırplara yardımı azalttı. Hem ABD'nin hava operasyonları düzenlemesi, hem de Richard Holbrooke'un girişimleri sonucu Sırplar gerilemeye başladılar. Savaş sona erdiğinde yaklaşık 150.000'den fazla insan yaşamını yitirmiş, 2.000.000 insan evsiz kalmıştı.

(İ. Uzgel)

den, Bosna-Hersek ile Makedonya da ayrılma yoluna gittiler. 1 Mart 1992'de yapılan referanduma, Bosnalı Sırplar boykot ettiği için yüzde 64'lük bir katılım oldu ve katılanların yüzde 99'u bağımsızlık yönünde oy kullandı. 3 Martta Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etti. Bosnalı Sırplar ise aynı ayın sonunda başkent olarak kabul ettikleri Pale'de Sırp Cumhuriyetini (*Republika Srpska*) ilan ettiler.

6 Nisan 1992'de Avrupa Birliğinin, 7 Nisanda da ABD'nin Bosna-Hersek'i tanımasının ardından, Bosnalı Sırplar, çoğunluğu Sırplardan oluşan federal ordunun desteğiyle Bosna topraklarını işgal etmeye başladılar. Savaşa hazırlıklı oldukları anlaşılan Sırp tarafı kısa sürede Bosna topraklarının yüzde 70'ini ele geçirdi. (bkz. Bosna-Hersek Savaşı kutusu, s. 495).

Bosna'daki çatışmadan büyük kaygı duyan Türkiye, 1990'lar boyunca izlediği en uzun süreli ve en aktif dış politika sürecini başlatarak, Bosna'daki savaşın uluslararası alana taşınması ve daha etkili önlemler alınması için büyük çaba harcamaya başladı.

Türkiye'nin Bosna-Hersek konusundaki girişimleri şöyle sıralanabilir:

1) Türkiye üyesi bulunduğu bütün uluslararası örgütleri Bosna konusunda harekete geçirdi. Bunlar arasında BM Güvenlik Konseyi, AGİT, Avrupa Konseyi, UNESCO ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) bulunuyordu. Sorunu uluslararası plana çekme konusu, Türkiye'nin en başarılı olduğu alandı.

Türkiye'nin Bosna'daki savaşı önlemek için en çok harekete geçirmeye çalıştığı örgütlerden biri İKÖ oldu. Bunun nedenlerinden biri, Bosna'da çatışmaların çıktığı

sırada Türkiye'nin İKÖ'nün dönem başkanı olması ve İslam ülkelerinin dinsel yakınlık nedeniyle hem Bosna'ya destek olacakları yolunda bir beklenti içinde bulunması, hem de bu ülkelerin Batılı ülkelere yapacakları baskı aracılığıyla Sırplar üzerinde daha sert önlemler alınabileceğini düşünmüş olmasıydı. Türkiye İKÖ çerçevesinde bir temas grubunun kurulmasına da önayak oldu.

Türkiye, ayrıca Mayıs 1992'den itibaren dönem başkanlığını üstlendiği bir diğer kuruluş olan Avrupa Konseyinde de Bosna-Hersek'in egemenliğinin korunması için çaba harcadı.

Türkiye BM'ye Bosna için bir "Eylem Planı" sunarak diplomatik baskılar ve insani önlemler yanında askerî önlemlerin de alınmasını istedi. Türkiye, ayrıca Boşnaklara uygulanan silah ambargosunun kaldırılması için de girişimlerde bulundu.

Türkiye'nin Bosna'daki savaşın durdurulması ve Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün korunması için ileri sürdüğü önerilerden biri, NATO'nun öncülüğünde Sırplara karşı askerî müdahale ve operasyonlar yapılmasıydı. Türkiye bunun için Sırp mevzilerinin ve havaalanlarının havadan bombalanmasını savundu. Ne var ki, NATO'nun bu yöndeki operasyonları, ABD'nin Bosna'daki savaşa doğrudan müdahale kararı almasından sonra, ancak 1995 yazında gerçekleşecektir.

2) Türkiye Bosna konusunda diplomatik ve askerî müdahaleyi uluslararası kuruluşlar çerçevesinde yerine getirmeyi tercih ederek tek yönlü müdahaleden kaçınırken, BM ve NATO çerçevesinde oluşturulan kuvvetlere katkıda bulundu. Bu bağlamda Türkiye'nin girişimlerinden biri, 8 Aralık 1992'de Anayasanın 92. Maddesi uyarınca, TBMM'nin BM Barış Koruma Gücüne (UNPROFOR) katkıda bulunmak ve BM çerçevesinde girişilecek bir uluslararası askerî müdahaleye katılmak için hükümete yurt dışına asker gönderme yetkisini vermesiydi. Türkiye BM Güvenlik Konseyinin 31 Mart 1993'te aldığı uçuş yasağı kararının uygulanmasını denetlemek üzere oluşturulan operasyona 18 adet F-16 savaş uçağı göndererek katıldı. Ayrıca, Türk savaş gemileri ambargonun denizden uygulanan kısmı için Adriyatik'te görev yaptılar.

3) Türkiye Boşnak-Hırvat Federasyonunun kurulması için ABD'yle birlikte diplomatik girişimlerde bulundu ve Mart 1994'te bunun gerçekleşmesinde önemli rol oynadı.

4) Dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in savaş sonrasında yaptığı açıklamaya göre, Türkiye savaş sırasında Boşnaklara silah yardımında da bulundu.

Bosna'da çatışmaların yaşandığı süre içinde Türkiye'de iktidarda Demirel başbakanlığındaki DYP-SHP koalisyon hükümeti vardı. Bosna'ya ilişkin olarak yaşanan bu yoğun diplomasi trafiğinin ardında dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in kişisel girişimleri de bulunmaktaydı. Çetin savaş boyunca hem defalarca Bosna'ya gitti, hem diğer ülke başkentlerini ziyaret ederek destek sağlamaya çalıştı, hem de çeşitli uluslararası toplantılarda konuyu gündeme getirdi.

Türkiye Bosna'daki savaş sırasında etkin bir diplomatik çaba gösterirken, başta Yugoslavya olmak üzere Yunanistan, Rusya ve Bulgaristan, Türkiye'nin bu soruna müdahale etmesinden rahatsızlık duydular ve soruna karışılmaması çağrısında bulundular. Hatta, yeni Yugoslavya Başbakanı Milan Paniç bunu için 12 Ağustos 1992'de Ankara'ya geldi.

Türkiye elindeki bütün olanakları kullanarak Bosna-Hersek'in toprak bütünlü-

günün korunması için çabalarını sürdürdü. Örneğin, Türkiye Saraybosna'da ilk büyükelçilik açan ülke oldu. Fakat soğukkanlı davranarak, genel olarak, 1990'larda çevresinde ortaya çıkan bölgesel sorun ve çatışmalara, zaman zaman içteki, özellikle İslamcı kamuoyu baskısına karşın tek taraflı müdahalelerden kaçındı ve diğer Batılı ülkeler ve özellikle ABD'yle birlikte hareket etmeyi tercih etti.

Türkiye'nin Bosna konusunda tek başına askerî müdahalelerde bulunmaktan kaçınmasının nedenleri şöyle sıralanabilir:

1) Kıbrıs'ta asker bulunduran, güneydoğusunda "düşük yoğunluklu savaş"la uğraşan ve zaman zaman da kuzey Irak'a askerî operasyonlar düzenleyen Türkiye'nin bir de Kafkasya ya da Balkanlara askerî müdahalede bulunması olanaklı değildi.

2) Türkiye'nin Balkanlarda tek başına müdahalesinin bölge ülkelerinden tepki göreceği anlaşılmıştı. SSCB'nin yıkılması ve doğu Avrupa ve Balkanlardaki rejim değişiklikleri sonucu ortaya atılan "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası" sloganı Balkanlarda da yansımasını bulmuş ve Türkiye'nin bu bölgedeki girişimleri Osmanlı'nın geri dönüşü olarak algılanmıştı. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu bölgede tek başına yapacağı askerî müdahale, Yugoslavya, Yunanistan ve Rusya gibi rekabet halinde bulunduğu ülkelerin yanı sıra bir de Bulgaristan, Romanya, Hırvatistan ve Makedonya gibi ilişkilerini yeni yeni geliştirdiği ülkelerin de tepkisini çekecek, Türkiye'yi diplomatik açıdan zayıflatacaktı.

3) Ayrıca, askerî müdahaleyi gerçekleştirmek için Türkiye'nin elinde yeterli teknik olanak da yoktu. Örneğin, Türk uçaklarının Yunan hava sahasını kullanmasına izin verilmediği gibi; Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk da buna izin vermeyeceklerini açıklamışlardı. Dahası, bölgeye savaş uçakları gönderse bile bunlar teknik açıdan Bosna hava sahasında yalnızca birkaç dakika kalacak kadar yakıta sahiptiler. Türkiye, teknik anlamda böyle bir olanağı 1995'ten sonra tanker uçakları almasından sonra elde edecektir.

Diplomatik görüşmelerde ve uluslararası platformlarda Türkiye, Bosna-Hersek'in saldırıya uğrayan taraf olduğunu ve bütün taraflara uygulanan silah ambargosunun Boşnaklar açısından tek yanlı olarak kaldırılması gerektiğini savundu. Fakat, hem Boşnaklara hem de Sırplara uygulanan ambargonun yalnızca Boşnaklar için kaldırılması Rusya'nın tepkisini çekecek ve bu ülkenin Sırpları daha fazla silahlandırmasına neden olacaktı. Bu yüzden de Batılı devletler savaşın daha da büyümesine ve yayılmasına yol açacağı kaygısıyla bu öneriye karşı çıktılar. Bununla birlikte, savaş sonrasında açıkça dile getirildiği gibi, savaş sırasında İran'ın bile, ABD'nin bilgisi dahilinde Boşnaklara silah yardımı yaptığı bilinmekteydi. Bosnalı Sırplara ise başta Sırbistan olmak üzere, Yunanistan, Romanya ve Rusya üzerinden silah gönderiliyordu.

ABD'nin 1993 sonunda ortaya attığı 6 maddelik eylem planını Türkiye çatışmaların sona ermesi için yeterli görmedi. Burada Vance-Owen Planının (Bkz. **Bosna-Hersek Savaşı** kutusu, s. 495) ötesinde, savaş suçluları mahkemesinin kurulması ve Bosna'ya asker gönderme gibi bazı yenilikler bulunuyor idiyse de, doğrudan silah kullanımını öngörmediği için plan Türkiye tarafından tatminkâr bulunmadı.

Vance-Owen Planının değiştirilmiş biçimi olan ve Temmuz 1993'te ortaya atılan Cenevre Planı bu kez Bosna-Hersek'i 3 etnik bölgeye ayırıyor ve Bosnalı Sırpların, anavatanla yakın bağlar kurmasına izin veriyordu. Bosna'daki nüfusun yüzde

31'ini oluşturan Sırplara toprakların yüzde 52'sini veren bu plana da Türkiye, güç kullanarak toprak elde edilmesini meşrulaştırdığı için karşı çıktı.

Mart 1994'te ABD ve Türkiye'nin girişimiyle oluşturulan Boşnak-Hırvat Federasyonu Bosna'daki savaşın gidişini önemli ölçüde etkiledi. Bir yandan silah ambargosunun Boşnak ve Hırvatlar için delinmiş olması, bir yandan artık yaptırımların etkilerinden rahatsızlık duymaya başlamış olan Belgrad yönetiminin Bosnalı Sırplara verdiği desteği çekmiş olması, Boşnaklarla Hırvatların Sırplara karşı birlikte hareket etmesi ve son olarak da ABD'nin Sırp mevzilerini bombalaması Bosna'daki çatışmayı sona erdiren gelişmeler oldu.

Dayton Anlaşması

Bosna-Hersek'teki savaşı sona erdiren ve yeni bir düzen kuran Dayton Anlaşması büyük ölçüde ABD'nin girişimleriyle 21 Kasım 1995'te Dayton'da Boşnakların Aliya İzetbegoviç, Hırvatların Franyo Tucman, Sırpların Slabodan Miloseviç tarafından temsil ettiği bir toplantıda parafe edildi ve 15 Aralık 1995'te Paris'te imzalandı.

Dayton Anlaşması Bosna'daki savaşı bitirmesi kadar diplomasi tekniği açısından da önem taşıyan bir anlaşmadır. Savaşan tarafların temsilcileri, daha önce Camp David anlaşmalarında da görülen bir yöntemle, bir hava üssüne adeta kapatıldı ve yaratılan sanal haritalar yardımıyla toprak paylaşımı konusunda anlaşmaya zorlandı. Sonuçta ortaya çıkan anlaşma hiçbir tarafı tam olarak memnun etmediyse ve İzetbegoviç tarafından "adil olmayan barış" olarak tanımlandıysa da barışın sağlanması savaşın devamına tercih edildi.

Dayton Anlaşmasıyla Bosna-Hersek'in egemenliği ve bütünlüğü tanınırken ülkenin yüzde 51'i Boşnak-Hırvat Federasyonuna, yüzde 49'u ise Bosna'daki Sırp Cumhuriyetine (*Republika Srpska*) bırakıldı. Böylece, dünya tarihinde ilk kez bir cumhuriyetle bir federasyondan oluşan bir devlet kurulmuş oldu.

Yeni devlet tek bir başkente (Saraybosna) tek bir para birimine ve tek bir merkez bankasına sahip olacaktı. Dış politika, dış ticaret, gümrük, para politikası, ulaşım, iletişim, hava kontrolü gibi konular merkezî yönetimin yetki alanına giriyordu.

Bosna-Hersek başkanlık sistemine sahip olacaktı ve yasama sistemi iki meclisli olarak öngörülmüştü. Bunlardan ilki, üyelerinin üçte ikisinin Federasyon Meclisinden seçileceği 15 üyelik Halklar Meclisi, ikincisi yine üyelerinin üçte ikisinin Federasyondan doğrudan seçileceği 42 üyelik Temsilciler Meclisiydi.

Anlaşmaya göre, yürütme üç üyeli başkanlık konseyi tarafından sağlanacak ve iki oyla karar verilebilecek, ülke içinde dolaşım ve yerleşim özgürlüğü sağlanacak ve yabancı kuvvetler 30 gün içinde çekilecekti.

Anlaşmanın çok zayıf iki yönü vardı: Birincisi, Federasyonun ve Sırp Cumhuriyetinin, ülkenin egemenliğine aykırı olmayacak biçimde, komşu devletlerle özel ilişkiler kurulabilmesine olanak tanınmasıydı. İkinci olarak, hem Federasyon, hem de *Republika Srpska*'nın kendi ordusuna sahip olmasına izin verilmesiydi.

Dayton Anlaşmasıyla barışı uygulamak için silah kullanma yetkisine sahip bulunan bir Uygulama Gücü (*Implementation Force-IFOR*) kurulması kararlaştırıldı ve ABD'nin 60.000 Türkiye'nin ise 1320 kişilik bir birlikle katıldığı bir güç oluşturuldu. Haziran 1997'de görevini tamamlayan bu gücün sayısı 30.000'e indirildi ve adı İstikrar Gücüne (*Stabilization Force-SFOR*) dönüştü.

Bosna-Hersek'te Dayton Anlaşmasıyla kurulan düzen uluslararası örgüt ve kuruluşların çabalarıyla ayakta durmaktadır. Bu ülkede güvenlik büyük ölçüde SFOR ve polis gücü IPTF (*International Police Task Force*) tarafından sağlanırken, seçimleri AGİT tarafından yapılmakta, altyapısı ve sanayi tesisleri büyük zarar gördüğü için ekonomisi AB ve Uluslararası Donörler Konferansı çerçevesinde sağlanan fonlara dayanmaktadır.

(İ. Uzgel)

Kasım 1995'te yine ABD'nin görevlendirdiği özel temsilci Richard Holbrooke'un girişimleriyle Dayton'da (Ohio, ABD) Bosna-Hersek konusunda bir anlaşmaya varıldı (bkz. Dayton Anlaşması kutusu, s. 498) Bosnalı Sırpları Yugoslavya Devlet Başkanı Miloseviç, Hırvatları Franyo Tucman ve Boşnakları Aliya İzetbegoviç'in temsil ettiği görüşmeler sonucunda kurulan Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğü korunmakla birlikte, özellikle Sırplara geniş hak ve yetkiler tanındı.

Dış politikadaki enerjisinin önemli bir kısmını emen Bosna'daki savaşın Dayton anlaşmasıyla sona ermiş olmasını Türkiye memnunlukla karşıladı. Savaşın bitmesinin getirdiği bir diğer rahatlık da, savaşın genişlemesi halinde Türkiye'ye yönelik olası bir göç dalgasının atlatılmasıoldu. Savaş boyunca Türkiye'ye yaklaşık 20.000 kadar Boşnak mülteci gelmişti.

Türkiye'nin Aktif Politikasının Nedenleri ve Sonuçları

İçte özellikle İslamcı çevrelerin hükümeti yeterince aktif olmamakla suçlamalarına karşın, Türkiye, yukarıda da görüldüğü gibi, Bosna'daki savaşta çok aktif bir diplomasi izledi. Hatta, bu konuya bu kadar angaje olması, hükümetin Kafkasya ve diğer konulara yeterince ağırlık vermemesi açısından eleştirilere de neden olmuştu.

Türkiye'nin Bosna konusunda bu kadar etkin tavır almasının nedenleri şöyle sıralanabilir:

1) Bosna'da Müslüman Boşnakların (bkz. Tarihte Bosna-Hersek ve Halkı kutusu, s. 500) varlığının korunması, yansımaları Türkiye açısından da çok önemliydi. Sorun, Türkiye'nin Avrupalı olmasıyla ya da Avrupa kimliğiyle bağlantılıydı. Laik ve Batı kültürüne çok yakın bir halk olan Boşnak Müslümanlarını Avrupa kabul etmezse, Türkiye'nin Avrupa'ya kabul edilmesi iyice zorlaşacaktı. Bu yüzden Türkiye çok etnik yapılı, çok dinli Bosna modelini savundu.

2) Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından stratejik önemi azalan, 1991'deki Körfez Savaşı'nda ön plana çıkmaya çalışan ve uluslararası alandaki konumunu bölgesel bir güç olarak artırmaya çalışan Türkiye, Balkanlarda söz sahibi olmak istedi. Türkiye'nin Balkanlardaki etkinliği ve tuttuğu taraf zaten genelde hem İslam ülkelerinin, hem de Batı ülkelerinin, özellikle kamuoylarının sempati beslediği Boşnaklardı. Dolayısıyla Türkiye uluslararası alanda da, ezilen ve sempati gören tarafı tutmanın avantajından yararlanıyordu.

3) Türkiye Balkanlardaki istikrarsızlıktan, Batı'yla fiziki bağlantısının engellenmesi nedeniyle de rahatsızlık duydu. Türkiye dış ticaretinin yarısını Avrupa Birliği ülkeleriyle yürütüyordu ve Bosna'daki savaş sırasında daha uzun olan Romanya-Macaristan güzergahının getirdiği maliyet artışından zarar gördü. Ayrıca, yine batı Avrupa'da bulunan 2.000.000 kadar Türk işçi ve ailesinin Türkiye'ye karayoluyla gidiş-gelişleri de Bosna'daki çatışmalardan olumsuz etkilendi.

4) Türkiye, Kürt sorunundan ötürü, güç kullanılarak elde edilmiş sınırlara ve bir ülkede belli bir grubun ayrılıp devlet kurmasına karşı çıktı. Bosnalı Sırpların silah kullanarak ayrılmaları ve bunun da uluslararası alanda tanınması, Türkiye'nin içindeki gelişmeler açısından olumsuz bir örnek oluşturacaktı.

5) Türkiye'de hemen hemen her kesim Bosna'da Müslüman Boşnakların haksızlığa uğrayan taraf olduğu ve Türkiye'nin değişen ölçülerde de olsa aktif bir politika izlemesi gerektiği konusunda hemfikirdi. Özellikle İslamcı kesimler ile Bal-

kan kökenli göçmeler daha etkin bir politikadan, hatta tek taraflı bir müdahaleden yanaydı. Dolayısıyla, koalisyon hükümeti kamuoyu desteğine sahip olmanın yanında, bu kesimleri küstürmemek için de Bosna konusunda daha fazla eğilmek zorunda kaldı.

Bunların yanında, Türkiye, Bosna'daki savaştaki bu aktif tutumunun bazı bedelleri de oldu:

1) Yeni Yugoslavya'yla ilişkilerini tamamen koparmak zorunda kaldı. Öyle ki, Yugoslavya Türkiye'ye karşı PKK'ya destek veren ülkeler arasına girecektir.

2) Oluşmasını istemese de Balkanlarda bir kutuplaşma görüntüsünün ortaya çıkmasına engel olamadı.

3) Türkiye bu sorunda İngiltere, Fransa ve Rusya'yla ters düştü. Bununla birlikte, bu bölgede Rusya'yla yaşanan rekabet hiçbir zaman Kafkasya'daki rekabet boyutlarına ulaşmamıştır.

Türkiye'nin Bosna politikasından elde ettiği kazançlar ise şunlardır:

Tarihte Bosna-Hersek ve Halkı

Boşnakların da bir parçası olduğu Slavların Balkanlara gelişi 7. Yüzyıldan itibaren başladı. 9. Yüzyıldan itibarense Roma ve Bizans'tan gelen misyonerler bölgeyi Hıristiyanlaştırmaya giriştiler. Dinsel olarak diğer Hıristiyanlarca "sapkın" ilan edilen Bogomilliği benimsediler ve 14. Yüzyılda Kulin Ban önderliğinde büyük bir devlet kurdular. 1461-1483 arasında Osmanlı Bosna ve Hersek'i kendisine bağladı. 1580'de beylerbeyliği yapılan Bosna bu dönemde Osmanlıların batıya açılan bir kapısı haline geldi ve bu özelliğiyle stratejik öneme sahip oldu. 16. Yüzyıla gelindiğinde Bosna'nın yüzde 40'ı Müslüman olmuştu. Bu bölgede, Bulgaristan'da ortaya çıkmış olan, ruhban sınıfını ve kiliseyi dışlayan, ibadet için belirli bir yeri gerektirmeyen Bogomilliğin de Müslümanlaşmayı kolaylaştırıcı bir etken olduğu ileri sürülmektedir. Genelde Bosna'daki Slavlar arasında İslamlaşmanın büyük ölçüde gönüllü olduğu kabul edilir. Ayrıca, bunda İslam'ı ılımlı yorumlayan Sufiliğin Balkanlarda yaygın oluşunun da etkisi vardır.

Avusturya-Macaristan yönetimi altındaki Bosna-Hersek'te Hırvat etkisi giderek artarken Sırplarla Hırvatlar arasındaki gerilim de yükselmekteydi ve Boşnaklar bu iki rakip millet/milliyetçilik arasında daha çok Hırvatlarla işbirliği yaparak varlıklarını sürdürmeye çalışıyorlardı.

1908'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Osmanlı yönetiminin yanı sıra Sırplar arasında da tepki yarattı ve bu tepkinin sonuçlarından biri de 28 Haziran 1914'te Saraybosna'yı ziyaret eden Avusturya-Macaristan Veliahtı Franz Ferdinand'ın Kara El örgütünün üyesi Gavrilo Princip adlı Bosnalı Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi oldu.

Bosna-Hersek Birinci Dünya Savaşından sonra kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığının bir parçası olunca Boşnak kimliği Sırp baskısı altında varlığını sürdürmeye çalıştı ve ancak Tito döneminde 1964'te ayrı bir Boşnak kimliği ve Boşnakların kendi geleceğini belirleme hakkı kabul edildi. 1974 Anayasasında Müslüman Boşnaklar Yugoslavya'nın kurucu unsurlarından biri olarak tanımlandılar.

Genelde kentli ve eğitimli bir halk olan Boşnaklar arasında İslam dini günlük yaşamda önemli bir yere sahip bulunmamakla birlikte, 1980'ler ve 1990'larda Balkanlarda ve Yugoslavya'da milliyetçiliğin yükselişe geçmesiyle birlikte Boşnaklar arasında da en önemli ayırıcı özellik olarak İslam dininin yerinde ve öneminde bir artış görüldü.

Bosna-Hersek Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte Nisan 1992'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra 3,5 yıl süren etnik bir savaşa sahne olacaktır.

(İ. Uzgel)

Humanitarian Aid... (İnsanî Yardım).

(Tan Oral)

1) İzlediği etkin dış politikayla Türkiye Balkanlarda önemli bir ülke olduğunu göstermiş oldu. Örneğin, Lord Owen ve Cyrus Vance kendi adlarıyla anılan planı ortaya atmadan önce Türkiye'ye gelip görüşmelerde bulundular, ABD Başkanı Clinton birçok defa Türkiye başbakanını arayarak görüşünü alma gereğini hissetti. Yunanistan ve Rusya'nın itirazlarına rağmen Türkiye UNPROFOR'a katıldı, uçuş yasağını denetleyen operasyonlara savaş uçağı gönderdi.

2) Türkiye Balkanlarda, Bosna savaşı bağlamında Yunanistan'la girdiği rekabette, ezilen ve haksızlığa uğrayan tarafta yer aldığı için daha avantajlı bir konuma geçti. Yugoslavya'yı açıkça destekleyen, üstelik de kendi başına Makedonya sorununu sardıran Yunanistan'ı güç duruma düşürdü.

Dayton Anlaşması Sonrasında Türkiye'nin Bosna-Hersek'le İlişkileri

Türkiye'nin Bosna-Hersek'le ilişkileri savaş sonrasında da yakınlığını korudu. Bosna-Hersek yönetimi için savaş sonrasında en önemli sorun, yeni kurulan ve uluslararası alanda şimdiye dek örneği görülmeyen bir devlet yapısının yaşatılmasıydı. Bunun için de öncelikli sorun bir yanda Sırplar, diğer yandaysa Boşnaklar ve Hırvatlar arasındaki dengenin korunmasıydı. İşte bu çerçevede Türkiye, ABD'yle işbirliği içinde Bosna-Hersek'le askerî ilişkilerini geliştirmeye başladı ve bu Türkiye'yle Bosna-Hersek arasındaki ilişkilerin en önemli yönü oldu.

Bu ilişkilerin ilk ayağını, Türkiye'nin Bosna'da Dayton anlaşmasının uygulanabilmesi için oluşturulan Barışı Uygulama Gücü IFOR'a birlik göndermesi oluşturdu. Bosna'da güvenliğin sağlanmasına katkının yanı sıra Türk birliği yıkılan köprü, okul gibi binaların gönüllü onarımlarını da üstlenerek Bosna halkının sempatisini topladı.

Türkiye'yle Bosna-Hersek arasındaki askerî ilişkilerin ikinci ayağı Türkiye'nin bu ülkeye sağladığı askerî eğitim programıydı. Bu program ABD tarafından başlatılan eğit ve donat (*train and equip*) programının bir parçası olarak sürdürüldü. ABD Bosna-Hersek'teki güç dengesini askerî yardımla sağlarken Türkiye de bunun eği-

tim kısmını üstlendi ve Mayıs 1996'dan itibaren Bosna-Hersek ordusundan gönderilen asker ve subaylar Türkiye'de eğitilmeye başlandı.

Türkiye ayrıca İKÖ çerçevesinde kurulan Barışı Uygulama Konseyi Yönlendirme Kurulu üyesi olarak da görev aldı.

Bosna-Hersek'le kurduğu askerî ve siyasal bağlarla, Türkiye bir yandan Balkanlarda daha etkili olma olanağını elde ederken, öte yandan Yunanistan'a karşı bir avantaj sağlıyordu. Fakat 1990'ların sonuna doğru Bosna-Hersek'in ekonomik ilişkiler ve yeniden yapılanma alanlarında AB ve Yunanistan'la ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye'nin bu ülke üzerindeki etkinlik ve ağırlığının azalmasına yol açtı. Hatta, bu ülkenin 2000 başlarında Kıbrıs Rum kesiminde büyükelçilik açma kararı alması (uygulanmamıştır) Türk kamuoyunda büyük hayal kırıklığı yaratacaktır.

Türkiye ile Bosna-Hersek arasındaki ekonomik ilişkiler, söz konusu askerî ve siyasal ilişkilerin gerisinde kalmıştır. Gerçi Türkiye, Bosna-Hersek'in savaştan sonra yeniden yapılanmasına önem vermişti ama bu konuda ayırabileceği kaynak sınırlıydı. Türkiye savaş sonrasında 1996'da Bosna-Hersek'e 80.000.000 dolarlık Eximbank kredisi açtı ve bunun 26.000.000 dolarlık bölümünü hibe etti.

İki ülke arasındaki ticari ilişkiler de düşük bir düzeyde seyretti ve en yüksek olarak gerçekleştiği 1999'da toplam 50.000.000 dolarla sınırlı kaldı. Gerçi DEİK bünyesinde bir Türkiye-Bosna-Hersek İş Konseyi kuruldu ve konsey üyeleri Mayıs 1996'da Bosna'yı ziyaret ettiler, fakat Türk işadamları burada iş yapmak için finansman sorunuyla karşılaştılar ve Fransa ve İtalya gibi AB üyeleriyle rekabet etmek zorunda kaldılar. Bunda AB'nin Türk müteahhitlerine ve firmalarına bürokratik zorluklar çıkarması da rol oynadı. Buna rağmen, ENKA ve Tekfen gibi büyük Türk firmalarıyla, daha çok orta ölçekli Türk firmaları Bosna-Hersek'te faaliyet göstermektedir.

V) Arnavutluk ve Türkiye

Arnavutluk, Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin Balkanlarda ilişkilerinin iyi olduğu bir ülkeydi. 1970'lerden itibaren uluslararası alanda yalnızcılık politikası izleyen ve kendi içine kapalı bir ülke olan Arnavutluk, 1991'de sosyalist rejimin yıkılmasından sonra ekonomik ve toplumsal açıdan çok zayıf ve istikrarsız durumda kaldı. Ayrıca, Yugoslavya'yla Kosova sorunu, Makedonya'yla Arnavutluk azınlık ve Yunanistan'la da Kuzey Epir ve Yunanistan'daki Arnavut azınlık sorunları vardı.

Siyasal İlişkiler

Bu sorunlarla çevrelenen Arnavutluk dayanabileceği ve destek alabileceği bir müttefik arayışı içindeydi. Halkının yüzde 70 kadarı Müslüman olan Arnavutluk tarihsel olarak da yakın bağlar içinde bulunduğu Türkiye'yi Balkanlarda güvenilir bir müttefik olarak gördü. Türkiye de Yunanistan'dan çekinen bu laik ülkeyle ilişkilerini geliştirmeye başladı.

Arnavutluk yeni dönemde çeşitli uluslararası örgütlere üyelik konusunda Türkiye'den destek aldı. Arnavutluk'un Karadeniz Ekonomik İşbirliği içine alınmasında

da Türkiye önemli rol oynadı. Aralık 1992'de hem NATO'ya hem de İslam Konferansı Örgütüne başvurdu ve ülke içindeki bazı grupların muhalefetine rağmen İKÖ'ye üye oldu. Arnavutluk özellikle NATO üyeliği konusunda Türkiye'nin desteğini istedi. Bu ülkenin İKÖ üyeliği, halkının önemli bir kısmının Müslüman olmasına karşın laikliğini koruması ve Avrupa kıtasında yer alması nedeniyle Türkiye'yi aynı konumdaki tek ülke olmaktan çıkarmıştır. Türkiye'nin 1998'deki Kosova krizi sırasında Yugoslavya'ya karşı alınan askerî önlemlere katılması, bazı Kosovalı göçmenleri kabul etmesi ve insani yardımda bulunması Arnavutluk'la Türkiye'yi yakınlaştıran bir unsur oldu.

Askerî İlişkiler

1990'ların başından itibaren bu ülkeyle siyasal ve askerî ilişkiler hızla gelişti. Daha Kasım 1991'de Türk genelkurmay başkanı bu ülkeyi ziyaret etti ve 29 Temmuz 1992'de iki ülke arasında bir askerî işbirliği anlaşması imzalandı. Ocak 1993'te bu kez Arnavutluk savunma bakanı Ankara'yı ziyaret ederek genelkurmay başkanı ve savunma bakanıyla görüştü ve Arnavutluk'un silah ihtiyacının karşılanması ve Arnavut ordusunun yeniden yapılanması konusunda yardım istedi. Bu talepler Türkiye tarafından olumlu karşılandı ve bir eğitim programı başlatıldı. Bu doğrultuda Arnavut subaylar Türkiye'de eğitilirken, bir kısım Türk subayları da Arnavutluk'ta eğitim çalışmalarına başladılar ve Arnavutluk'ta komando tugayını ve başkanlık muhafızlarını eğittiler. Bu programla Türkiye'de 600 kadar Arnavut askerî personeline eğitim verildi. Bunun yanında iki ülke arasında deniz tatbikatları da yapıldı.

Türkiye'nin Arnavutluk'la ilişkilerinde bir diğer askerî bağlantı, 1997 başında bu ülkede ortaya çıkan banker skandalının ardından yaşanan toplumsal kaos sırasında Türkiye'nin BM kararları doğrultusunda Nisan 1997'de Çokuluslu Barışı Koruma Gücüne (ALBA) 800 kişilik bir birlik göndermesiydi.

Yine, Mart 1998'de iki ülke genelkurmay başkanları arasında, Vlore projesi olarak da anılan, Arnavutluk'taki Paşalimanı askerî üssünün Türkiye tarafından modernleştirilmesini ve Deniz Harp Okulu inşasını öngören bir protokol imzalandı. Söz konusu üs 2001 içinde tamamlanarak Arnavut yetkililere teslim edildi.

Ekonomik İlişkiler

Arnavutluk'la ekonomik ilişkiler ise beklenen düzeyde gerçekleşmedi. Bunda, bu ülkenin pazar olarak sınırlı olması ve Türkiye'nin bu konuda İtalya ve Yunanistan'la rekabette zorlanması rol oynadı. Türkiye bu ülkeye 50.000.000 dolarlık bir Eximbank kredisi açtı fakat bunun ilk 15.000.000 dolarlık kısmı geri ödenmediği için kalan bölümü kullandırılmadı.

1995'ten itibaren Yunanistan Arnavutluk'la yakınlaşmanın yollarını aramaya başladı ve Yunan cumhurbaşkanının 1996'da bu ülkeye yaptığı ziyaret sırasında iki ülke arasında bir anlaşma imzalandı. Bu tarihten itibaren Arnavutluk Yunan azınlığın yaşadığı Kuzey Epir bölgesinde aldığı önlemleri azalttı ve ilişkilerde bir yumuşama görüldü. Bunun bir etkisi de bu ülkede artan Yunan ekonomik faaliyetinde görüldü. Yunanistan, İtalya'dan sonra Arnavutluk'la en çok ticari ilişkisi olan ikinci ülke konumuna yükseldi.

Arnavutluk da tıpkı Bulgaristan'la ilişkilerde olduğu gibi, Sosyalist Parti iktidarları sırasında Türkiye'ye biraz mesafeli ve Yunanistan'a yakın durmuştur.

VI) Makedonya ve Türkiye

Eski Yugoslavya'dan çatışma olmaksızın ayrılan tek ülke olan Makedonya, bağımsızlığını kazandığı 1991'den itibaren iç ve dış politikasında çok hassas dengeler üzerinde oturdu. Karmaşık bir etnik yapıya sahip olan Makedonya, adını, kimliğini ve ayrı bir ulus olduğunu tanımayan komşularla çevriliydi (bkz. **Makedonya Sorunu** kutusu, s. 504). Balkanların bu yeni ülkesinde nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturan Arnavutlar ise Makedonya için içteki en önemli sorundu ve ülkenin Arnavutluk'la ilişkileri belirleyen temel etken oldu. Makedonya'da ayrıca az sayıda Sırp, Bulgar ve 100.000 civarında da Türk bulunmaktadır.

Makedonya'nın bütün komşularıyla ilişkileri sorunlu seyretmekle birlikte, en önemli dış politika sorununu Yunanistan'la yaşadı. Yunanistan bu ülkenin Avrupa

Makedonya Sorunu

Makedonya, özellikle etnik yapısının çeşitliliğinden ötürü (örneğin, Fransızca'da *Macédoine* salata/türlü anlamına gelir) Balkanların en karmaşık sorunlarından biridir. Makedonya coğrafi olarak günümüzde Ege (Yunanistan'daki bölümü), Pirin (Bulgaristan'daki bölümü) ve Vardar (bugünkü Makedonya Cumhuriyeti) olmak üzere üçe bölünmüştür.

Makedonya bölgesi Osmanlı yönetimi döneminde idari bir bölgeydi. 1877-78 (93 Harbi) Osmanlı-Rus savaşı sonrasında bütün Makedonya bölgesi Bulgaristan'a verildiyse de, reformlar yapmak koşuluyla 1878 Berlin Kongresinde tekrar Osmanlı yönetimine geri döndü. Bundan sonra Bulgaristan'ın dış politikası Berlin Kongresinde kaybedilen Makedonya'yı geri almak amacına yönelerek revizyonist bir nitelik kazandı.

Makedonya'da ise Makedon aydınların önderliğini yaptığı IMRO adındaki milliyetçi bir hareket "Makedonya Makedonyalılarındır" sloganı altında ortaya çıktı ve 2 Ağustos 1903'te kutsal İlinden gününde bu isimle anılan başarısız bir ayaklanma başlattı.

İkinci Balkan savaşını bitiren 1913 Bükreş Antlaşmasıyla bölge Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında paylaşıldı. Sırbistan içinde kalan kısmı "Güney Sırbistan" olarak tanımlandı ve ancak İkinci Dünya Savaşından sonra Tito'nun önderliğinde Yugoslavya içinde bir Makedonya Cumhuriyeti kuruldu. Hem Yunanistan hem de Bulgaristan bu yeni oluşumdan büyük rahatsızlık duydular ve bunu siyasal nedenlerle kurulmuş yapay bir oluşum olarak gördüler.

Yugoslavya'nın dağılma süreci içinde Makedonya'nın bağımsızlığını kazanması, "yeni Makedonya sorunu"nun ortaya çıkmasına neden oldu. Bulgaristan Makedonya'yı tanır ama ayrı bir Makedon ulusunun varlığını tanımazken; Yunanistan bu ülkenin adına, anayasasına, tarihine, bayrağına, parasındaki simgelere kadar, aslında varlığına itiraz etti. Sonunda, ABD'nin arabuluculuğuyla Eylül 1995'te New York'ta yapılan bir anlaşmayla Makedonya bayrak, isim ve anayasasında Yunanistan'ın dayattığı bazı değişiklikleri yaptı ve BM'ye "Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya" adıyla üye olabildi. Türkiye, Bulgaristan ve Rusya gibi çok sayıda ülke, bu ülkeyi Makedonya Cumhuriyeti olarak tanımaktadır. Makedonya'nın içte de Arnavut azınlık sorunu bulunmaktadır.

(İ. Uzgel)

Birliği tarafından tanınmasını engelleyerek, ekonomik yardım fonlarından yararlanmasını önledi. Ayrıca, Makedonya'nın ekonomik açıdan hayat damarı olan Selanik limanını da bu ülkeye kapatarak 1993 sonundan 1995'e dek ekonomik ambargo uyguladı.

Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan ve Arnavutluk'la çevrili olan Makedonya, bu koşullar altında bölgenin önemli gücü olan Türkiye'ye yaklaştı. Türkiye de Balkanlarda yeni bir müttefik bulmanın verdiği avantajı kullanmak için bu ülkeyle ilişkilerini geliştirmeye başladı. Türkiye Makedonya'yı tanıdıktan bir süre sonra 18 Mayıs 1992'de Ankara'da Türkiye ile Makedonya arasında bir güvenlik protokolü imzalandı. İki ülke arasında askerî ilişkilerde de gelişmeler yaşandı. Mart 1994'te bir Türk genelkurmay heyeti Makedonya'yı ziyaret etti ve bu ülkeyle Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşması imzalandı. Bundan bir ay sonra da Türkiye savunma bakanının Makedonya ziyareti gerçekleşti ve Nisan 1995'te Savunma Sanayii İşbirliği Anlaşması imzalandı. Söz konusu askerî anlaşma uyarınca Makedon asker ve subaylar Türkiye'de eğitildiler.

Türkiye, Makedonya'nın varlığını sürdürmesini hem bu ülkedeki Türk azınlığın güvenliği, hem de Balkanlardaki istikrarın korunması açısından zorunlu görmekteydi. Bu yüzden Türkiye bir yandan Makedonya'nın AB ve ABD tarafından tanınması için çaba gösterirken, öte yandan da 1993'te bu ülkede ilk büyükelçilik açan ülke oldu.

Gerek Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Şubat 1993'te, gerekse Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in çeşitli tarihlerde bölge ülkelerine yaptığı ziyaretlerde programlara Makedonya da dahil edildi. Cumhurbaşkanı Demirel de Temmuz 1995'te Üsküp'te iki ülke arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzaladı.

Batı-Doğu Otoyol Projesi

Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya ve Türkiye'nin Ekim 1995'te başlattıkları proje Arnavutluk'un Draç (Durres) limanından başlayarak Üsküp ve Sofya üzerinden Varna ve Istanbul'a ulaşacak 680 kilometrelik bir otoyolun yapımını öngörmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde Roma'yı Istanbul'a bağlayan yolun adından esinlenerek *Via Egnetia* adı da verilen fakat daha çok 8. Koridor olarak bilinen bu yolla bu ülkeler arasındaki ekonomi, ticaret ve ulaşım olanaklarının artırılması hedeflenmektedir.

Projeye Türkiye'nin dahil olması Yunanistan'ı da harekete geçirmiş, Yunanistan, AB'den sağlanan fonlarla bunun içinde yer almak ve/veya buna alternatif kuzey-güney doğrultusunda yeni projeler başlatmak istemiştir.

Bu proje Türkiye'ye birçok açıdan yararlı olabilecek özelliklere sahiptir. Zaten Türkiye projenin Arnavutluk'taki kısmı olan Progonize-Elbistan bölümünün yapımını üstlenmiştir. Bu otoyolla İstanbul ile Adriyatik arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuş olacak, Türk ihraç ürünleri bu pazarlara daha kolay ulaşacaktır. Türkiye'nin Avrupa'yla bağlantısında alternatif bir hat daha kurulmuş olacaktır. Özellikle denize çıkışı olmayan Makedonya da bu yolla, her iki denize de çıkış olanağı bulabilecek ve Yunanistan'ın Selanik limanı eski önemini yitirecektir.

Bu otoyolun geçtiği ülkeler Türkiye'nin iyi ilişkiler içinde bulunduğu, Müslüman azınlık içeren ve Müslümanların yaşadığı ülkeler olduğu için bu projenin Balkanlarda bulunduğu iddia edilen "İslam Ekseni"nin somutlaşması olduğu yolunda iddialar ortaya atıldı. Türkiye ise projeye Yunanistan ve Romanya'nın da katılabileceğini açıklamıştır.

(İ. Uzgel)

Makedonya'nın Avrupa Konseyi ve AGİT üyelikleri için de destek veren Türkiye bunun yanı sıra, Yunanistan'ın ambargo uyguladığı dönemde petrol ve insani yardım gönderdi ve bu ülkenin Dünya Bankasına olan borçlarının ödenmesinde yardımcı oldu. Makedonya, Arnavutluk'un Draç limanından başlayacak olan Batı-Doğu Otoyolu projesi içine de alındı. (bkz. Batı-Doğu Otoyol Projesi kutusu, s. 505).

Yaklaşık 2.000.000 nüfusa sahip olan Makedonya'yla Türkiye'nin ekonomik ilişkileri bir Türk-Makedon İş Konseyi kurulmuş olmasına rağmen, çok sınırlı kaldı. Bu ülkeyle ticari ilişkilerin hacmi yıllara göre toplam 80-120.000.000 dolar civarında seyretti. Türk firmaları son yıllarda 3.2 milyar dolar tutması beklenen ve baraj ve sulama tesislerinin inşasını kapsayan Vardar Vadisi Projesine ilgi göstermektedirler.

Türkiye'nin Makedonya'yla yakın ilişkiler kurmasının en önemli nedenlerinden biri Balkanlarda Yunanistan'la girdiği rekabetti. Türkiye böylelikle bir yandan bu bölgedeki etkinliğini artırarak Yunanistan karşısında durumunu güçlendirirken, öte yandan bunu Makedonya gibi halkının çoğunluğu Ortodoks olan bir ülkeyle yapması, İslam unsurunu kullandığı yolundaki eleştirilerin de geçersiz olduğunu göstermesine yarıyordu.

Makedonya'daki Türk Azınlık

Makedonya, 1990'larda Balkanlarda milliyetçiliğin yükselişe geçmesine karşın, ülke içindeki azınlıklara yönelik tutumunda ılımlı olmaya çalışarak iç barışı sağlama yoluna gitti. Bunda, ülkenin deneyimli lideri Kiro Gligorov'un da etkisi oldu. Örneğin, azınlık sorunları için bir komite kurulması, Arnavutların ve Türklerin kendi partilerini kurmaları ve hükümette yer almaları gibi uygulamalar içteki gerilim ve çatışmaları bir ölçüde yatıştırdı.

Bu bağlamda, 1994'deki sayıma, yani resmî rakamlara göre 100.000 civarındaki Türk azınlığın durumuna da bakmak gerekir. Geçmişte, Yugoslavya içinde, Türk kültürünün ve dilinin korunması konusunda önemli aşamalar sağlanmıştı. Örneğin, Üsküp'te basılan *Birlik* gazetesi 1944'ten bu yana aralıksız çıkmaktadır.

Makedonya'daki Türklerin siyasal temsili konusundaki önemli bir gelişme, ülkede çok partili yaşama geçiş döneminde Türk Demokratik Birliğinin kurularak Haziran 1992'de partiye dönüştürülmesi ve başına Erdoğan Saraç'ın getirilmesiydi. Ekim 1994'te yapılan seçimlerde Türk Demokratik Partisi gerek seçim sistemi gerekse Türklerin dağınık bir biçimde yaşaması yüzünden yalnızca 1 milletvekili çıkarabildi. Türkler 1999 seçimlerinde de başarılı olamadılar ama Adnan Halil Demokratik Alternatif Partisinin temsilcisi olarak hükümette yer aldıysa da hükümetin dağılmasıyla o da bu görevini yitirdi.

Makedonya'daki Türklerin günümüzde, bürokraside düşük oranda temsil edilme ve eğitim sorunları bulunmaktadır. Gerçi Türkler Arnavutların tersine Eylül 1991'deki bağımsızlık referandumuna katılıp olumlu oy kullanmışlardır ama, yine de Makedon yetkililer tarafından "devletin kurucu unsurları" arasında sayılamamış olmaktan yakınmaktadırlar. Bu arada Türk azınlık için bir başka sorun Makedonlarla Arnavutlar arasında baş gösteren gerginlik durumunda iki taraf arasında kalmalarıdır.

Makedonya 1990'larda Balkanlarda Türkiye'nin iyi ilişkiler kurduğu ülkelerden

biri oldu. 1995'ten sonra Üsküp-Atina ilişkileri düzelince Makedonya'daki Yunan ekonomik etkinliği hızla artmaya başladı. Bu ülkedeki özelleştirmede Yunan firmaları özellikle stratejik sayılan iletişim ve rafineri gibi alanlarda öne geçerek ülke ekonomisi üzerindeki etkinliklerini artırdılar. Ama, tıpkı Bulgaristan gibi, Türkiye ve Yunanistan ile aynı anda yakın ilişkilere sahip olma ve böylece her iki ülkeden de ekonomik ve siyasal destek alabilme politikası izlemeye başladı.

VII) Romanya ve Türkiye

Romanya, Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde sorunsuz ilişkilere sahip olduğu bir ülkeydi ve 1990'larda Türkiye'nin Balkanlarda yakın ilişkiler kurduğu ülkelerden biri oldu. Bu dönemde ikili ilişkiler bu ülkenin NATO üyeliğine Türkiye'nin verdiği destek, bu ülkedeki PKK faaliyetleriyle organize suç konusundaki gelişmeler ve ekonomik ve ticari ilişkiler etrafında gelişti.

Romanya'da sosyalist rejim yıkıldıktan sonra bu ülkeyi ziyaret eden ikinci cumhurbaşkanı Eylül 1991'de Turgut Özal oldu ve bu ziyarette bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması da imzalandı.

Bulgaristan'la Dobruca, Macaristan'la ülkedeki Macar azınlık sorunu bulunan ve ekonomik sıkıntılar yaşayan Romanya NATO tarafından ortaya atılan Barış İçin Ortaklık (BİO; bkz. NATO'nun Genişlemesi kutusu, s. 309) girişiminin içinde yer alan ilk ülkelerden biri olmuş ve NATO'ya üye olmak istediğini açıklamıştı. Türkiye gerek ikili görüşmelerde, gerekse NATO içinde Romanya'nın üyeliğini destekledi. Özellikle NATO'nun 1999'daki genişleme sürecinde Türkiye Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyetiyle birlikte Romanya'nın da üyeliği için çaba gösterdi. Bu destek iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde bir etken oldu.

Türkiye-Romanya ilişkilerini etkileyen konulardan biri 1990'larda bu ülkede giderek artan PKK faaliyetleriydi. Bulgaristan gibi, Romanya da gerek Ortadoğu'yla Avrupa arasındaki geçiş noktası olması, gerekse silah, insan ve uyuşturucu kaçakçılığı bağlantılarını kurması açısından PKK'nın faaliyet gösterdiği bir ülkeydi. Ayrıca, PKK bu ülkede iş yapan çok sayıda işadamından da haraç toplamaktaydı. Türk yetkililer bu dönemde Bükreş'e yaptıkları ziyaretlerde konuyu gündeme getirmişlerdi. Sonunda, Romanya Mayıs 1998'de PKK'nın terörist bir örgüt olduğunu kabul etti.

Romanya'yla ilişkilerin en önemli yönü bu iki ülkeyle yoğun olarak sürdürülen ekonomik ve ticari ilişkilerdir. Öncelikle bu ülkede 5.600 civarında kayıtlı Türk firması bulunmaktadır. Bunda, Romanya'nın yatırım kolaylıkları sağlaması ve bu ülkenin diğer Balkan ülkelerine göre, sahip olduğu 20.000.000 civarındaki nüfusuyla daha büyük bir pazar olmasının da etkisi vardı. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerde 1998'de toplam 800.000.000 dolarlık bir tutara erişildi ve 1 milyar dolar hedeflendi. Türk bankaları Romanya'da şubeler açarken, BOTAŞ ile Romanya gaz şirketi arasında da işbirliği çalışmaları başladı.

Türkiye'nin Romanya'yla ilişkileri, 1997'den itibaren içinde Bulgaristan'ın da yer aldığı üçlü işbirliği girişimleriyle birlikte yoğunluk kazandı. Ekim 1997'de Varna,

Nisan 1998'de Antalya ve 1999'da Bükreş'te bu ülke cumhurbaşkanları biraraya geldiler. Antalya'daki toplantıda dışişleri bakanları "Terörizm, organize suçlar, uyuşturucu ve psikotrop maddeler, kara para aklama, silah ve insan kaçakçılığı" ile mücadelede işbirliği anlaşmasını imzaladılar. Öte yandan, bu ülkeler aralarındaki ekonomik işbirliğini geliştirme yolunda çalışmalarını sürdürerek 1 Ocak 2000'den itibaren sanayi ürünlerinde gümrüklerin kaldırılmasını kabul ettiler. Zaten Türkiye'nin bu iki ülkeyle ticaret hacmi Balkan ülkeleriyle yaptığı toplam ticaretin 1999 itibariyle yüzde 76'sını oluşturuyordu.

Bununla birlikte, Türkiye'nin 2000 sonunda yaşadığı ekonomik kriz bankacılık sektörünü olumsuz etkiler ve Bulgaristan, Romanya gibi ülkelerde de faaliyet gösteren Demirbank, Bayındırbank gibi bazı bankaların kamuya devredilmesiyle sonuçlanırken bundan, Türkiye'nin Balkan ülkelerindeki iş potansiyeli açısından sahip olduğu imaj kötü biçimde etkilendi. Bankacılık yanında bazı müteahhitlik hizmetlerinin de aksaması Türkiye'nin çaba harcayarak oluşturmaya çalıştığı bu alanlarda imaj kaybına uğramasına neden oldu.

VIII) Kosova Sorunu ve Türkiye

Kosova sorunu, Türkiye açısından Balkanlardaki en karmaşık ve zor sorunlardan birini oluşturdu. (bkz. **Kosova Sorunu** kutusu, s. 509) Balkanlarda daha önceki dönemlerde çıkan Bulgaristan Türklerine yönelik baskılar, Bosna'daki savaş, Makedonya sorunu gibi bütün sorun ve çatışmalarda Türkiye tereddüt etmeden harekete geçebilmiş ve zaman zaman aktif bir tavır sergileyebilmişti. Kosova sorunu ise, merkezî yönetime karşı etnik ve dinsel bir azınlığın ayrılması ve komşu ülkelerdeki akrabalarıyla birleşmesi talebini de içerdiği için Türkiye açısından önemli bazı sıkıntılar yarattı. Kendi içinde de ayrılıkçı bir hareketle baş etmeye çalışan Türkiye'nin aslında Yugoslav yönetimini desteklemesi beklenebilirdi. Zaten Kosova'da bulunan tartışmalı son nüfus sayımına göre 12.000, kendi ifadelerine göre 30.000 civarındaki Kosovalı Türk de Arnavutların kendilerini asimile etmelerinden yakınıyorlardı (bkz. **Balkanlarda Müslüman ve Türkler** kutusu, s. 169). Ayrıca, Türkiye Bosna-Hersek'te yaşanan savaş sırasında ilişkilerinin kopma derecesine geldiği, ticaretinin durduğu Yugoslavya'yla tekrar yakınlaşmaya çalışıyordu. Fakat Türkiye, Kosova'daki rahatsızlık Mart 1998'de silahlı çatışmaya dönüşünce birçok nedenden dolayı Yugoslavya'nın karşısında yer alarak Kosovalı Arnavutları destekledi. Bunun nedenleri şunlardır:

1) Öncelikle Kosova'daki Arnavutlar Müslümandılar ve Türk kamuoyu da Arnavutları destekliyordu. Kaldı ki, Bosna savaşından bu yana Sırpların imajı son derece kötüydü ve Balkanlarda bir Sırp-Müslüman karşılaşmasında hiçbir Türk hükümeti Sırpların yanında yer almayı, hatta tarafsız kalmayı göze alamazdı.

2) Türkiye Arnavutluk'la yakın ilişkiler içindeydi ve bu ülkenin dostluğu Türkiye için, özellikle Yunanistan'la ilişkileri bağlamında önem taşıyordu.

3) Yugoslav yönetimi Kosova'da ağır insan hakları ihlallerinde bulunuyordu ve uluslararası alanda saygınlığı kalmamıştı. Artık İngiltere ve Fransa da Miloseviç yönetiminin Balkanlarda sürekli bir sorun odağı olduğunu görmüşlerdi.

4) Türkiye açısından bu noktada ABD'nin tutumu daha fazla önem taşıyordu ve Washington Kosova sorununda Yugoslavya'ya karşı sert önlemlerin alınmasından yanaydı.

Türkiye'nin Kosova sorunuyla ilk resmî bağlantısı 1992'de, Kosovalı Arnavutların lideri İbrahim Rugova'nın Ankara'yı ziyareti sırasında gerçekleşti. Rugova ilk kez bir cumhurbaşkanı tarafından kabul edilerek Turgut Özal'la görüştü ve ilan ettikleri "Kosova Cumhuriyeti"nin Türkiye tarafından tanınmasını istedi. Bu talep Türkiye tarafından kabul edilmemekle birlikte, Kosovalı Arnavutlara siyasal destek sözü verildi.

Kosova sorununun Türkiye'nin Balkan politikası açısından yarattığı güçlükler ise şunlardı:

Kosova Sorunu

Kosova sorunu Balkanların en karmaşık sorunlarından biridir. Haziran 1389'da Priştine yakınlarında Kosova Polje denen ovadaki muharebede hem Sırp Kralı Lazar'ın öldürülmesi ve Sırpların yenilmesi, hem de Osmanlı Padişahı Sultan I. Murat'ın Miloş Obiliç tarafından öldürülmesi Sırp tarihinde ve kültüründe derin bir iz bırakmıştır. 1912'ye kadar Osmanlı yönetimi altında kalan Kosova bu tarihte Sırpların egemenliğine bırakıldı. İki savaş arası dönemde yoğun Sırplaştırma politikasına tabi tutuldu. İkinci Dünya Savaşında İtalyan işgalinden sonra Kosova tekrar Yugoslavya'ya geçti ve 1946 Anayasasıyla "özerk toprak" ilan edildi. Arnavutlar ise Kosova'nın Yugoslavya sınırları içinde kalmasına tepki göstererek Tito Yugoslavyasındaki ilk başkaldırılarını yaptılar.

1968'de Kosova'da başlayan gösteri ve ayaklanmalar, Kosovalı Arnavutların kendi dillerinde eğitim, kendi üniversitelerine sahip olma gibi bazı haklar elde etmelerini sağladı. 1974 Anayasasıyla bu haklar daha da geliştirildi ve Kosova Arnavutluk'la kültürel ilişkiler kurma, Federasyon bayrağının yanına kendi bayrağını çekme, Sırbistan'ın Kosova'yla ilgili alacağı kararları veto edebilme, başkanlık konseyinde temsil edilme gibi çok geniş bir özerk statü elde etti. Bundan sonra Kosova'da, geçmişin tersine yoğun bir Arnavutlaştırma politikası izlendi.

1989 sonuna doğru Sırbistan Kosova'nın özerkliğini kaldırdı. Arnavutların bütün hakları ellerinden alındı. Arnavutların buna tepkisi 1991'de "Kosova Cumhuriyeti"ni ilan etmeleri ve Sırp yetkililerle her türlü teması kesmeleri oldu. İbrahim Rugova liderliğinde pasif direniş başlattılar ve eğitim ve sağlık hizmetlerini kendi aralarında örgütleyerek paralel bir devlet sistemi kurdular.

Yaklaşık 10 yıl süren bu politika beklenen sonucu vermeyince 1998 başından itibaren Kosova Kurtuluş Ordusu (UÇK-*Ushtria Çlirimtare Kosoves*) silahlı mücadeleye girişti. Karşılığında, Arnavutlara karşı bir etnik temizlik başladı. ABD'nin Rambouillet'de önerdiği, Kosova'ya NATO askerlerinin yerleştirilmesi ve 3 yıl sonra bağımsızlığının oylanması gibi hükümleri Yugoslav yönetimi kabul etmeyince, NATO BM Güvenlik Konseyinin kararı olmadan 24 Mart 1999'da Yugoslavya'yı bombalamaya başladı. Sonunda, Yugoslavya, ABD'nin dayattığı planı kabul etti. Buna göre bölgedeki barışı sağlamak üzere NATO'nun da katılacağı, KFOR (*Kosovo Force*) adı verilen uluslararası bir güç Kosova'ya yerleştirildi, Yugoslav güvenlik güçleri tarihsel ve dinsel yerler dışında bölgeden çekildi ve Arnavutların geri dönmesi kabul edildi.

Bundan sonra Kosova'nın sivil yönetimi geçici bir dönem için UNMIK'e (*UN Mission in Kosovo*) bırakılırken güvenliği KFOR tarafından sağlanmaya çalışıldı. Fakat Bosna'dan farklı olarak burada Arnavutlar bölgede sayıca giderek azalan Sırplara karşı saldırılarda bulunurken, KFOR bunları önlemekte yetersiz kaldı.

(İ. Üzgel)

1) Sorunun 1998 başlarından itibaren silahlı çatışmaya dönüşmesi Türkiye'nin çok önem verdiği bölgesel istikrarı bozdu.

2) Kosova sorunu, Türkiye'nin Balkanlarda ilişkilerinin iyi durumda olduğu iki ülke, Arnavutluk ile Makedonya arasındaki ilişkileri gerginleştiriyor ve Türk diplomasisini zor durumda bırakıyordu.

3) Türkiye Balkanlarda önemli bir bölgesel güç olarak bu sorunda bir biçimde söz sahibi olmak istiyor ama ancak son aşamada ayrılıkçı bir nitelik taşıyan Kosova Arnavutlarının mücadelesini destekleme konusunda kendi Kürt sorunu yüzünden zor durumda kalıyordu.

Kosova'daki gerginlik Şubat 1998'de silahlı çatışmaya dönüşünce, uluslararası kamuoyu ile birlikte Türkiye'nin de dikkatleri tekrar bu bölge üzerine yoğunlaştı. Türkiye'nin bu konudaki en önemli girişimi Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in 7 Mart 1998'de Belgrad'a gitmesiydi. Bundan önce BM Genel Sekreteriyle görüşmeler sürdürülmüş, ayrıca, Arnavutluk, Bulgaristan ve Makedon dışişleri bakanlarıyla görüşmeler yapılmıştı. Cem bu gezisinde Yugoslavya Devlet Başkanı Miloseviç'e 3

Kosova ve Güneydoğu: Benzerlikler ve Farklılıklar

Kosova sorunu yüzünden Mart 1999'da ABD'nin öncülüğünde Yugoslavya'nın bombalanması sırasında gerek Türk basınında, gerekse uluslararası basında ve siyasal çevrelerde Kosova sorunu ile Türkiye'nin Kürt sorunu arasında paralellikler kuruldu. İki sorun arasında bazı ortak noktalar bulunmakla birlikte önemli farklılıklar da vardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Benzerlikler: 1)Her iki durumda da ülkedeki çoğunluktan farklı olan ve farklı sayan bir etnik grubun belli bir bölgede yoğunlaşmış olarak bulunması. 2) Bu grubun 3 ayrı ülkeye dağılmış olması ve nihai hedef olarak üçünün birleşmesinin öngörülmesi. 3) Her ikisinde de ayrılıkçı bir hareketin (güneydoğu'da PKK, Kosova'da UÇK) söz konusu olması. Merkezî yönetimin kullandığı yöntemler farklı olmakla birlikte, bunu bastırmaya çalışması. 4) Her iki bölgenin de içinde bulundukları ülkenin ekonomik olarak geri kalmış bölgeleri olması. Bunun o bölge insanları için yaşam düzeyinin düşük olması gibi olumsuz sonuçlarının yanında, bilinçli politikaların sonucu olduğu yolunda yakınmalara yol açması ve genel olarak psikolojik açıdan olumsuz algılanması.

Farklılıklar: 1) Yugoslavya'da Arnavutlar yoğun olarak Kosova'da bulunur, burada nüfusun yüzde 90'ını oluşturur ve ülkenin başka yerlerinde yaşamazlarken; Türkiye'de Kürtler özellikle 1980 sonrasında ülkenin diğer bölgelerine de dağılmışlardır. Bugün Kürt kökenlilerin yarısından fazlasının İstanbul başta olmak üzere batının büyük kentlerinde yaşadığı bilinmektedir. Dünyanın en büyük Kürt kenti İstanbul'dur. 2) Arnavutların bir akraba devletleri varken (Arnavutluk), Kürtlerin akraba devletleri yoktur. 3) Kosova'daki Arnavutlar dil, din, kültür olarak Sırplardan büyük farklılık gösterirken ve eski Yugoslavya'da etnik gruplar arası evlilik açısından Sırplarla Arnavutlar arası evlilik en düşük orana sahipken; Türkiye'de Türklerle Kürtler arasında özellikle din, mezhep ve kültür açısından büyük benzerlik vardır. 4) Federal bir devlet olan Yugoslavya'da Kosova'nın Tito döneminde özerkliği söz konusuyken ve bu 1989'da kaldırılmışken, Türkiye hep üniter olmuştur. 5) Kosova'da özellikle 1989-99 döneminde iş yaşamında ve kamuda yoğun baskılar uygulanmış ve başta öğretmen, polis, hakim gibi kamu görevlileri olmak üzere kamu görevlerinde çalışan Arnavutlar topluca işten çıkarılmışlardır. Bunun sonucunda Kosovalı Arnavutlar kendi yönetim, eğitim, sağlık ve vergi sistemlerini geliştirmişlerdir. Türkiye'de böyle bir devlet politikası olmamıştır.

(İ. Uzgel)

aşamalı bir plan sundu. Buna göre, çatışmalar hemen durmalı, 1996'da imzalanan eğitim anlaşması uygulanmalı ve 1974 Anayasasıyla verilmiş olan haklar günümüz koşullarına uygun olarak geri verilmeli ve kaldırılan özerklik iade edilmeliydi. Türkiye kuşkusuz, kendisine yönelik yansımalarından dolayı Yugoslavya'nın toprak bütünlüğüne ve egemenlik haklarına saygı duyduğunu ve bunlar ihlal edilmeden çözüm bulunması gerektiğini vurguladı.

(Musa Kart, *Cumhuriyet*, 12.3.1998)

Türkiye, Arnavutların özerkliğiyle Yugoslavya'nın toprak bütünlüğü arasında denge kuran bu politikasına, daha sonra Kosova'daki tüm azınlıkların haklarının korunması ilkesini de eklemeyi gerekli buldu. Biraz arkadan gelen bu yaklaşımla Türkiye, Kosova'daki Türklerin haklarının korunmasını, geç de olsa, vurgulamış oluyordu.

Kosova sorunuyla ilgili olarak hem uluslararası alanda, hem de zaman zaman Türkiye'de dile getirilen bir nokta bunun Türkiye'deki Kürt sorunuyla olan benzerliği konusuydu. Uluslararası alanda Kosova ve Kürt sorunları benzerliğini vurgulayanlar daha çok NATO'nun Yugoslavya'ya müdahalesine karşı çıkan çevrelerdi ve bunlar, ABD'nin dış politikasının çelişkili olduğunu göstermek için iki gelişme arasında bir benzerlik kuruyorlardı. Türkiye'deki tartışmalar ise, genellikle, iki durum arasında bir benzerlik bulunmadığını göstermeye yönelik olarak sürdü ve Türk kamuoyuna böylece Türkiye'nin bir NATO üyesi olarak bu tür bir uluslararası baskıyla karşılaşmayacağı güvencesi iletilmeye çalışıldı (bkz. **Kosova ve Güneydoğu: Benzerlikler ve Farklılıklar** kutusu, s. 510).

Türkiye, Bosna'da olduğu gibi, bu sorunda da genelde Batılı ülkelerle, özelde de ABD'yle birlikte hareket etti ve sorunun başındaki aktif tutumuna koşut olarak, Yugoslavya'ya ekonomik yaptırım kararını destekledi. Ayrıca, Adriyatik'te yapılacak olan fakat Kosova'daki gelişmeler üzerine erkene alınan, Arnavutluk ve Makedonya üzerindeki hava manevralarına katılacağını açıkladı.

Kosova sorununa ilişkin olarak özellikle ABD'li diplomatlarla Yugoslav yetkililer arasında sürdürülen görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine 24 Mart 1999'da NATO'nun Yugoslavya'yı bombalamaya başlaması hem Kosova sorununun gidişatını derinden etkiledi, hem de Türkiye'nin konumunu daha hassas hale getirdi. Tür-

kiye bir NATO üyesi olarak, rahatsızlık hissetse de, egemen bir ülkenin içindeki azınlığa kötü muamele yapmasından dolayı uluslararası hukuka aykırı biçimde bombalanması kararını onaylamış oluyordu (bkz. **Yugoslavya'nın Bombalanması ve Uluslararası Hukuk** kutusu, s. 512). Hatta, bombardıman bittikten 1 yıl sonra bölgede görev yapan bazı NATO askerlerinde kanser vakalarına rastlanmaya başlanması üzerine NATO kuvvetlerinin bölgede indirgenmiş uranyum içeren bombalar kullandığı ve bunun hem insan hem çevre sağlığı açısından ciddi sakınca ve sorunlar yarattığı ileri sürüldü.

Yugoslavya'nın Bombalanması ve Uluslararası Hukuk

Bir ülkeye bombalama gibi bir müdahalede bulunabilmesi için a) BM Antlaşmasının 39. Maddesine göre Güvenlik Konseyinin barışın tehdit edildiğini, bozulduğunu ya da bir saldırı eylemi gerçekleştiğini saptaması; b) 42. Maddeye göre de her türlü kuvvet kullanımına izin vermesi gerekir.

Güvenlik Konseyi Kosova'ya ilişkin 3 temel karar almıştır. Bunlardan 1199 sayılı karar ile Güvenlik Konseyi 39. Maddede belirlenen formüle uyarak Kosova'daki durumun bölgede barış ve güvenliğe karşı tehdit oluşturduğunu belirlemiştir. Ama kuvvet kullanılması için gerekli olan ikinci adımı atarak 42. Maddeye göre önlem alınması yönünde bir karar almamıştır. Bu nedenle, NATO'nun bu 1199 sayılı kararda yapılan belirlemeye dayanarak BM kararını yerine getirdiğini söylemek mümkün değildir.

Diğer yandan, Kosova müdahalesinin insancıl amaçlı bir müdahale olduğu şeklinde bir görüş de vardır. Buna göre, bir devlet kendi vatandaşlarına temel insan haklarını reddedecek ve insanlığın vicdanını sarsacak biçimde davranıyorsa, bu konu onun iç işi olmaktan çıkar ve müdahale etmek hukuka uygun olur. Üstelik, Kosova için istenen bağımsızlık değil özerklik-tir, yani Yugoslavya'nın toprak bütünlüğü bozulmamıştır. Zaten insan haklarının korunması da BM'nin temel amaçlarından birisidir.

Oysa, insancıl müdahalenin uluslararası hukuka uygun olduğunu ortaya koyan bir kural henüz yoktur. Saf bir insancıl müdahale örneği bulunmadığı gibi, kötüye kullanımlara açık olması nedeniyle devletlerin ve yazarların büyük çoğunluğu bu müdahale gerekçesini reddetmektedir. Dolayısıyla, Kosova müdahalesinin bu açıdan da savunulması güç gözükmektedir.

(F. Keskin)

Türkiye, Yugoslavya'ya operasyon düzenlenmesi kararına katılmakla kalmayıp, önce 11, daha sonra da 18 adet F-16 uçağıyla başlangıçta denetim uçuşları yapmaya başladı. Hatta, operasyonun ilerleyen safhalarında Türk jetleri bombardımanlara da katıldılar. Türkiye ayrıca, bir savaş gemisini de Adriyatik'e ambargoyu denetlemek amacıyla gönderdi.

NATO'nun Nisan 1999 boyunca Yugoslavya'ya karşı sürdürdüğü operasyonların etkinliğini artırmak için Türkiye'deki üslerden yararlanmak istemesi üzerine Türkiye bu talebe de olumlu yanıt verdi. Bakanlar Kurulu 27 Nisan 1999'da Balıkesir ve Bandırma'daki havaalanlarının NATO savaş uçaklarına, Çorlu'daki havaalanının ise tanker uçaklarının kullanımına açılması kararını aldı. Bunun üzerine 3 Hazirandan itibaren Amerikan uçakları ve personeli bu kentlere gelmeye başladı. Fakat Haziran ortasında Yugoslavya ile NATO arasında bir anlaşmaya varılması sonucu Amerikan uçaklarının Yugoslavya'yı Türkiye'deki üslerden vurmasına gerek kalmadı.

BM Genel Sekreteri Kosova hakkında alınacak kararlar için danışmalarda bulunmak üzere bir "Kosova'nın Dostları" grubu oluşturdu ve G-7 ülkeleri, Rusya, Çin, Hollanda, Yunanistan ile birlikte Türkiye de bu grubun içinde yer aldı.

Bu arada, Kosova'da barışı korumak için yerleştirilecek olan uluslararası güce (KFOR) Türkiye de 1.000 kişilik bir birlikle katılma kararı aldı. NATO yetkilileriyle yapılan görüşmeler sonucu Kosova'ya gönderilecek Türk birliğinin, Türklerin yaşadığı Mamuşa, Dragoş ve Prizren yakınlarına yerleştirilmesi kabul edildi. NATO'nun şemsiyesi altındaki uluslararası birlikler bölgeye girerken, Türkiye, Bulgaristan'la NATO arasında geçiş sorunu yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucu buraya birlik göndermekte gecikti ve bu birlik ancak 30 Haziran 1999'da yola çıkabildi.

Türk kamuoyunda eleştirilere neden olan bu gelişme Türkiye'nin Balkanlardaki etkinliğinin azaldığı ve daha önce asker sokan Rusya ve Yunanistan karşısında üstünlüğü kaybettiği yolunda değerlendirmelere yol açtı. Bu arada Türk birlikleri Kosova'daki görev bölgelerine giderken geçtikleri Prizren'de Kosova Türklerinin coşkulu gösterileriyle karşılandılar. Türkiye'nin Kosova sorunundaki aktif tutumuna rağmen, çatışmaların sona ermesinin ardından buradaki Türklerin içinde bulunduğu koşullarda bir düzelme olması için hem Türk azınlık ileri gelenleri hem de Türkiye yoğun çaba sarf etmek zorunda kaldılar. Türkler 1974 Anayasasında öngörülmüş olan, Türkçe'nin özerk bölgenin resmî dillerinden biri olması gibi haklarının gerisine düştüler. Örneğin, Kosova'yı yöneten UNMIK yetkilileri Türkçe ders saatlerinin azaltılması ve "ödenek yokluğu" gerekçesiyle seçimlerle ilgili belgelerde Türkçe'ye yer vermeme gibi uygulamalara girişti. Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı girişimde bulunarak söz konusu uygulamaları önleyebildi. Türkiye'nin bütün bu girişimlerine rağmen Türkçe Kosova'da yarı-resmî dil olarak kabul edildi. Bu durumdan rahatsız olan Türk azınlığın en büyük partisi Demokratik Birlik Partisi ise Ekim 2000'de yapılan seçimlere katılmadı.

IX) Balkanlarda Ortodoks/Müslüman Bloklaşması İddiaları ve Türk-Yunan Rekabeti

Türkiye'nin 1990'larda Balkanlarda önemli bir siyasal ve askerî güç olarak belirmesi ve bölge ülkelerinden birçoğuyla bu yönde ilişkiler geliştirmesi, özellikle Yunanistan ve yeni Yugoslavya yönetimi tarafından bir "İslam ekseni" oluşturma girişimi olarak algılandı. Bu iddialar, ne ölçüde gerçekçi ya da tutarlı oldukları bir yana bırakılırsa, genel olarak iki temel gerekçeye dayanıyordu.

İlk olarak, 1990'larda bir yanda Balkanlarda Türkiye için yeni müttefikler ortaya çıkarken, öte yanda Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmışlardı ve bu gelişme Türkiye'de büyük heyecan yaratmıştı. Bunun sonucunda dönemin cumhurbaşkanı Turgut Özal ve başbakanı Süleyman Demirel'in "Adriyatik'ten Çin'e Türk Dünyası" şeklinde formüle ettikleri söylemler Rusya'da ve birçok Balkan ülkesinde rahatsızlığa neden oldu. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin bölgedeki et-

kinliğinin artmasından zaten rahatsızlık duyan bu ülkeler, bu etkinliğe bu tür söylemlerin eşlik etmesiyle daha da tedirgin oldular. Bu arada, resmî dış politikaya dönüşmese de, Türkiye'de Cumhurbaşkanı Özal'a da yakınlığıyla tanınan belli çevrelerde Yeni Osmanlıcılık akımının geliştiği ve Balkanlara bu çerçevede yaklaşılması gerektiğini savunan bir kesimin ortaya çıktığı görüldü (bkz. **Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık** kutusu, s. 514).

İkinci olarak, daha önce değinildiği gibi, Türkiye'nin Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya'yla geliştirdiği ilişkiler hem Yunanistan hem de Yugoslavya'da endişe yarattı. Özellikle, Yunan ve Sırp yazar ve politikacılar Türkiye'nin yukarıdaki ül-

Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık

Yeni Osmanlıcılık anlayışı Türkiye'de özellikle Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde gündeme getirdiği bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım temellerini 1980'den itibaren geliştirilmeye çalışılan Türk-İslam sentezinden almaktadır. Bu haliyle hem iç hem de dış politikaya ilişkin yönleri vardır.

Türkiye'nin "tarihiyle barışması" gerektiği yaklaşımında sloganlaşan bu anlayış, Osmanlı'dan kopuşu getiren cumhuriyet ve Türk devriminin kazanımlarının yeniden sorgulanması gerektiği üzerinde durmaktadır. Buna göre tepeden inmeci bir nitelik taşıyan Atatürk devrimleri Türklerin kendi geçmişleriyle olan bağları koparmıştır. Devlet-toplum, devlet-din ilişkileri ve laiklik gibi kavram ve uygulamalar katı devletçi bir anlayışla sivil-asker bürokratlar tarafından getirilmiştir ve bu yüzden yeniden yorumlanmalı ve düzenlenmelidir. Devletin siyasal ve toplumsal yaşamdaki yeri sınırlanmalı, tarikatlara meşruiyet sağlanmalı, sivil toplum kuruluşları geliştirilmeli, etnik ve dinsel konulara daha ılımlı yaklaşılmalı ve bunların çözümünde daha çatışmasız bulunan Osmanlı modelinden yararlanılmalıdır.

Bu anlayış, yeni dönemde Osmanlı geçmişini yalnızca Türkiye'nin değil, bu ülke ve halkların da (örneğin, Balkanlarda Boşnaklar, kuzey Irak'ta Türkmenler) hatırladığı ve ona dönmek yolunda bir talepleri olduğu beklentisine dayanmaktadır.

Bu yaklaşımın dış politikadaki yansıması ise Türkiye'nin Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinde Osmanlı geçmişine atıfta bulunarak bu ülkelerin hamiliğine soyunmak şeklinde kendisini gösterdi. Buna göre, 1990'larda Soğuk Savaş bittikten sonra buralarda bir güç boşluğu ortaya çıkmıştı ve Türkiye bunu doldurabilecek tek ülkeydi. Türkiye böylece Balkanların yoğun çatışma içinde bulunduğu 1990'larda yaklaşık 500 yıl sürmüş *Pax Ottomanica*'yı gündeme getirerek düzeni sağlama iddiasında bulunuyordu. Yalnız Balkanlarda değil, Ortadoğu'da da Türkiye'ye daha aktif bir rol öngörülüyor, en azından Türkiye'nin kuzey Irak gibi yakın çevresini denetlemesi gerektiği görüşü ortaya atılıyordu.

Bu bağlamda, Atatürkçü dış politikanın temeli sayılan Misak-ı Milli sınırlarına bağlılık ve statükoculuk küçümsenmekte, bu sınırların Türkiye'yi kısıtladığı, hareket alanını daralttığı ileri sürülmekteydi. Doğal olarak yayılmacı olan bu eğilim, özellikle Türk dış politikasının geleneksel olarak uzak durduğu Musul'a yöneldi.

Yeni Osmanlıcılık Türk dış politikasında bazı egzantrik gazetecilerin yanı sıra özellikle ırkçı sağın bir fikir cimnastiği olarak kaldı ve resmî dış politikaya yansımadı. Bunda özellikle Türkiye'de geleneksel dış politikaya bağlı Dışişleri Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler gibi kesimlerin bu yöndeki girişimlere karşı çıkmaları etkili oldu ve en belirgin örneği Özal'ın yayılmacı Musul politikasını protesto için Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın görevinden istifa etmesi oldu.

Söz konusu söylem ve yaklaşım özellikle Rusya'da ve Balkanlardaki Ortodokslar arasında büyük tepki ve kuşku yaratırken, Orta Doğu'da Türkiye'nin maceracı politikalara sürüklenmesi tehlikesini gündeme getirmiştir.

(İ. Uzgel)

kelerin yanında Yunanistan, Bulgaristan, Kosova ve Sancak'ta bulunan Türk ve Müslümanlardan oluşan bir tür "İslam Ekseni" yaratmak istediğini ileri sürüyordu. Hatta, Arnavutluk'un Aralık 1992'de İslam Konferansı Örgütüne üye olması bu yöndeki girişimlerden biri olarak algılandı. Böylece, bu yaklaşıma göre, Türkiye kendi önderliğinde bölgede hem İslam'ı canlandırıyor, hem de bu etkeni kullanarak Ortodoks ülkeleri kuşatıyordu.

Bu dönemde, Yunanistan'ın bütün Yugoslav bunalımı boyunca Sırpları desteklediği ve bunu tarihsel dostluğa ve Ortodoks dayanışmasına atıfta bulunarak yaptığı görüldü. Rusya'nın da bu iki ülkeyi desteklemesi ve 1990'larda bu üç ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi bu kez karşı iddiaları, yani Yunanistan ve Yugoslavya'nın Rusya'yla birlikte bir "Slav/Ortodoks eksen" oluşturduğu ve buna Romanya ve Bulgaristan'ı katmaya çalıştığı yolundaki değerlendirmeleri gündeme getirdi.

Dinsel bir ayrım görüntüsü veren bu bloklaşma, aslında büyük ölçüde tarihsel ve bir ölçüde de dönemsel siyasal koşulların neden olduğu gelişmeler sonucu ortaya çıktı.

Bir defa, 1990'larda Balkanlarda yukarıda sayılan ülkeler arasında bir kamplaşma yaşandığı doğru olmakla birlikte bunun dinsel bir içerik taşıdığını söylemek zordu. Öncelikle, Yunanistan'ın iddiasının aksine "İslam ekseni" yeterince türdeş değildi. Örneğin, Makedonya nüfusunun çoğunluğu Ortodoks olan bir ülkeydi ve Türkiye'ye yaklaşmasının başlıca nedeni Yunanistan tarafından fazlasıyla sıkıştırılması ve bir ölçüde de diğer komşularıyla olan sorunlarıydı.

İkinci olarak, Türkiye'nin bölgedeki Müslüman/Türk azınlıkları kullanarak bir eksen oluşturması hem çok zordu, hem de bu azınlıkların içinde bulunduğu koşullar nedeniyle böyle bir girişimde bulunmak olanaklı değildi. Bölgede bir tek Bulgaristan'da önemli miktarda Türk azınlık vardı ve bu azınlık, daha önce değinildiği gibi, Bulgar siyasal sistemine entegre olmuştu ve Türk-Bulgar ilişkilerinde olumlu bir rol oynamaktaydı. Boşnaklar ise, varolma mücadelesi verdikleri 1990'ların ortalarına dek, herhangi bir eksenin parçası olabilecek konumda değildiler.

Son olarak, dinsel içerikli politikalar dış politika sürecinin niteliğiyle de uyuşmuyordu. Çünkü, her devlet daima, dış politikasını belirlerken ilişkide bulunduğu ülkelerin dinsel kimliğine değil, kuracağı ilişkilerden elde edeceği kazançlara bakar. Bu çerçevede, Ortodoks Makedonya Türkiye'ye yanaşırken, yine halkının çoğunluğu Ortodoks olan Bulgaristan ve Romanya bu tür bir kamplaşma içinde görünmekten kaçınarak hem Türkiye hem de Yunanistan ve Yugoslavya'yla ilişkilerini iyi tutmaya çalıştılar. Hatta, Bulgaristan ve Romanya NATO'ya üye olabilmek amacıyla 1999'da bu ittifakın Kosova sorunu nedeniyle Yugoslavya'ya karşı yürüttüğü askerî operasyonlara destek verdiler.

Türkiye Balkanlarda Yunanistan'la bir rekabet içine girerken bunun ağırlık noktası dinsel olmaktan çok ekonomik ve siyasaldı. Yunanistan, Kostas Simitis hükümetiyle birlikte 1996'dan itibaren dış politikasında bir değişiklik yapıp komşularıyla ilişkilerini düzeltme yoluna gitti (bkz. s. 463-464). Makedonya'yla anlaşma sağlandıktan sonra, Epir ve göçmen işçiler gibi sorunlar nedeniyle ilişkilerinin bozuk olduğu Arnavutluk'la da ilişkilerini geliştirmeye başladı. Karşılıklı üst düzey ziyaretlerde büyük artış yaşandı. Asıl önemlisi, Yunanistan'ın bu diplomatik girişimine yoğun bir

ekonomik faaliyet de eşlik etti. Örneğin, Yunanistan Arnavutluk'la ticari ilişkiler ve yatırım açısından İtalya'dan sonra ikinci sırada yer aldı. Makedonya'da ise Yunanistan en çok yatırım yapan ülke konumuna yükseldi. Bulgaristan'da Türkiye ve Yunanistan yatırım ve ticari ilişki açısından birbirine yakınlarken (Yunanistan 4., Türkiye 5. ticaret ortağıdır), Romanya'da Türkiye'nin üstünlüğü söz konusudur (Yunanistan 13. sıradayken Türkiye 7. sıradadır).

Bölgedeki yatırımları 3 milyar dolara ulaşan Yunanistan'ın bu ekonomik ve diplomatik atılımında AB üyeliğinin büyük etkisi vardır. Simitis yönetiminin politika değişikliğiyle birlikte AB Yunanistan'ı Balkanlardaki temsilcisi olarak kullanmaya başladı. Örneğin, eski Doğu Bloku ülkeleri için geliştirilen PHARE programı çerçevesinde altyapı çalışmaları için verilen AB fonları Yunan firmalarına ihale edilmektedir. AB burayı ilerideki entegrasyon süreci perspektifi içinde enerji, ulaşım ve iletişim alanında Yunanistan aracılığıyla kendisine bağlama çabası içindedir. Bu yüzden Yunanistan genellikle OTE şirketi aracılığıyla bu ülkelerde telekomünikasyon, rafineri gibi stratejik sektörlere girmeye çalışmakta, Yunan hükümetinin ve AB'nin desteklediği firmalar özelleştirilen kamu kuruluşlarını satın almaktadırlar. Ayrıca Yunanistan bu ülkeleri AB'ye taşıyacağını söylemekte, tam üyelik konusunda destek sözü vermekte ve AB'nin ortaya attığı Royaumont Süreci (bkz. **Royaumont Süreci ve Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı** kutusu, s. 516) gibi bölgesel girişimlerin öncülüğünü üstlenmektedir. Hatta, Ekim 1999'da Atina'da yapılan KEİ-AB İşbirliği Alanları başlıklı toplantıda Yunanlı yetkililerin de dile getirdikleri gibi bu ülke AB ile KEİ arasındaki bağları da sağlama işlevini üstlenmeye aday olmuştur. Yunanistan'ın bu girişimlerinin bir sonucu olarak Bosna-Hersek Kıbrıs yönetimini tanıma kararı almış, bu da savaş sırasında Boşnaklara büyük sempati duyan ve yardım etmeye çalışan Türk kamuoyu ile Bosna-Hersek'in varlığını koruması için büyük çaba harcayan Türk diplomasisini rahatsız etmiştir.

Türkiye ise daha çok ABD'yle işbirliği içinde siyasal ve askerî açıdan etkinlik

Royaumont Süreci ve Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı

Avrupa Birliğinin bir girişimi olarak 1997'de Fransa tarafından ortaya atılan Royaumont Süreci güneydoğu Avrupa'da sivil toplum, demokrasi ve insan haklarını geliştirme amacını taşımaktadır. Süreç Nisan 1999'da Almanya tarafından ortaya atılan Balkan İstikrar Paktının çerçevesi içine alınmıştır.

Çatışmadan çıkan Balkanlara yardım amacıyla bir tür Marshall Planı olarak değerlendirilen ve Haziran 1999'da kabul edilen İstikrar Paktına katılan devletler şunlardır: AB üyeleri, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Macaristan, Romanya, Rusya, Slovenya, Makedonya, Kanada, Japonya, Norveç, İsviçre, Türkiye ve ABD. Yugoslavya Ekim 2000'deki yönetim değişikliğinden sonra pakta kabul edilmiştir.

Çatışma sonrasında Balkanları istikrara kavuşturmak için AB'nin öncülüğünü yaptığı bu Paktın ana finans kaynakları ABD ve AB olmakla birlikte, başka kaynaklardan da fon sağlanmaktadır. AB bölgenin yeniden yapılanması için 2006'ya kadar 12 milyar Euro kaynak ayırdığını açıklamıştır. Çoğu yol, köprü, enerji ve su kanalları yapımı gibi hızla yerine getirilecek ekonomik projeler için ayrılmıştır. Buna karşılık bölge devletleri demokratik ve ekonomik reformlar yapmayı üstlenmişlerdir.

(F. Keskin)

sahibi olduğu bu bölgede, çatışma ve istikrarsızlıklar azaldıkça bu etkinliğini kaybetme eğilimine girdi. Türk özel sektörü Romanya dışında bölgeye yeterince ilgi göstermedi. Balkanların Türkiye'nin toplam dış ticaretindeki payı yüzde 2.6 olarak kaldı. Türkiye'nin devlet olarak bölge ülkelerine açtığı Eximbank kredileri ise çok düşük düzeyde seyretti ve siyasal-askerî etkinliğini destekleyecek boyuta ulaşamadı. Bunun nedenleri şunlardı: 1) Türkiye siyasal nedenlerle bu tür kredilerde önceliği Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine veriyordu ve bunların önemli bir kısmını geri almakta zorlanıyordu; 2) Özel sektör bu ülke pazarlarını küçük bulmak nedeniyle genelde yatırımlardan kaçınıyor ya da isteksiz davranıyordu; 3) AB bölgedeki ihalelerde Türk firmalarına karşı olumsuz tavır takınıyor ve güçlük çıkarıyordu. Türkiye ABD'nin öncülüğünü yaptığı Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi (bkz. **Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi** kutusu, s. 517) ve Çok Uluslu Gücü (bkz. **Güneydoğu Avrupa Çok Uluslu Barış Gücü - MPFSEE** kutusu, s. 518) ile bölgeden kaynaklanan girişimlerde aktif biçimde yer alarak siyasal etkinliğini sürdürmeye çalıştı.

Türkiye 1990'ların ikinci yarısından itibaren, etnik çatışmalara çözüm arayışları ve askerî işbirliği girişimlerinin yanında bölgedeki diplomatik girişimlerini sürdürdü. Bu çerçevede, Haziran 1998'de İstanbul'da Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi ülkeleri dışişleri bakanları toplantısı düzenlenirken, Ekim 1998'de Antalya'da bir devlet/hükümet başkanları zirvesine ev sahipliği yaptı. Yine, Türkiye'nin girişimleriyle 12 Şubat 2000'de Bükreş'te başbakanların katıldığı zirve toplantısında "Güneydoğu Avrupa'da İyi Komşuluk İlişkileri, İstikrar, Güvenlik ve İşbirliği Şartı" imzalandı. Böylece, 1934'teki Balkan Paktından bu yana ilk defa bölge ülkeleri tarafından başlatılan bir belgeye imza atılmış oldu.

Yugoslavya'nın bombalanmasının ardından bölgeyi artık yeniden yapılandırmak isteyen Batılı ülkeler Almanya'nın AB dönem başkanıyken ortaya attığı Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktına destek verdiler. Saraybosna'da Temmuz 1999'da 30'dan fazla devlet başkanı ve başbakanın katıldığı bir toplantıyla resmen başlayan İstikrar Paktının bu kurucu konferansına Türkiye de cumhurbaşkanı düzeyinde katıldı. Burada Türkiye Balkanlar'ın yeniden yapılanmasında açılacak ihalelerin Güneydo-

Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi-GAİG *(Southeast Europe Cooperation Initiative-SECI)*

ABD 1990'larda Balkanlara siyasal ve askerî müdahalelerin yanı sıra ekonomik ve teknik alanlarda işbirliğini geliştirme yolunda adımlar atmayı da gerekli gördü. 1996'da başlatılan bu girişime Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Macaristan, Moldova, Romanya, Türkiye, Slovenya ve Hırvatistan katıldılar. Yugoslavya ise toplantıya davet edilmedi.

GAİG'in amacı bölge ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirme ve bunların uzun vadede Avrupa bütünleşme sürecine girişlerini kolaylaştırmaktır. Çeşitli altyapı faaliyetleri, sınır geçişlerinin kolaylaştırılmasını sağlayan teknik nitelikli çalışmalar, çevre sorunlarında işbirliği Ocak 1997'de çalışmalarına başlayan GAİG'in girişimleri arasında yer almaktadır.

Türkiye Balkanlarda hem ABD'yle işbirliği, hem de bu bölgedeki istikrar arayışları çerçevesinde GAİG'i desteklemektedir.

(İ. Uzgel)

Güneydoğu Avrupa Çok Uluslu Barış Gücü (*Multinational Peace Force Southeast Europe -MPFSEE*)

Balkanlarda bir barış gücü oluşturulması projesi Türkiye tarafından ortaya atıldı. Projenin iki amacı vardı. Birinci olarak, Balkan ülkeleri arasındaki işbirliğini geliştirmek ve gerektiğinde çatışmaları önlemek amacıyla kullanmak, ikinci olarak da bu ülkelerin ileride olası NATO üyelikleri durumunda uyumlaştırma sürecine girmelerini kolaylaştırmak. Bu proje ABD tarafından da desteklendi.

NATO'nun BİO programı çerçevesinde Üsküp'te Eylül 1998'de yapılan toplantıda kurulan bu gücün üyeleri Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Romanya ve İtalya'dır. Bu arada, bu çokuluslu gücün merkezi konusunda Yunanistan ile Türkiye arasında bir rekabet yaşandı. Sonunda bu gücün ilk karargahı Filibe'de (Bulgaristan) kurulurken, Türkiye iki yılda bir değişecek olan komutanlığını üstlendi. Bundan sonra karargahın merkezi her dört yılda bir değişecek ve sırayla Köstence (Romanya), İstanbul ve Kılkış (Yunanistan) olacaktır. Örgütlenme şemasını NATO'dan almış olan bu güç Ağustos 1999'dan itibaren Filibe'de çekirdek kadrosunu oluşturarak faaliyete geçti. MPFSEE'nin işlevi NATO'nun yürüttüğü operasyonlara katılmak ve bağımsız olarak da düşük riskli insani yardım faaliyetlerinde bulunmak şeklinde belirlendi.

(İ. Uzgel)

ğu Avrupa ülkelerine de verilebileceği yönündeki bir paragrafın ve terörizmle mücadele edilmesine ilişkin bir maddenin sonuç bildirgesinde yer almasını sağladı. İstikrar Paktının uygulamaya başlamasıyla birlikte bu bölgenin Avrupa sistemi içinde yer alması ve AB'nin hinterlandı olması süreci hızlandı. Türkiye resmî açıklamalarında paktı desteklediğini söyleyerek "Ekonomik Alanda Yeniden İmar, kalkınma ve İşbirliği" ile ilgili İkinci Çalışma Masasının eşbaşkanlığını Temmuz 2000'den itibaren 6 ay süreyle üstlendi. Bununla birlikte, Türkiye bölge ülkelerinin AB ve NATO üyeliği konusuna fazla öncelik vermeleri yüzünden kendi aralarındaki işbirliğini arka plana itmelerinin sakıncalarını vurgulamaya çalıştı ve bu yüzden bölge ülkelerinin 1988'de başlattığı Güneydoğu Avrupa Ülkeleri İşbirliği Sürecine (GDAÜ) önem verilmesini istedi.

Bununla birlikte, Türkiye Soğuk Savaş sonrası dönemde çevresini saran çatışma ve bunalım bölgelerinden en çok Balkanlarda etkinlik gösterdi ve dış politikasında göreli olarak en çok bu bölgede başarılı oldu. Bunun nedenleri şöyle sıralanabilir:

1) Türkiye'nin Balkanları örneğin Kafkasya'ya göre daha yakından tanıması, özellikle de bu bölgedeki Rus etkeninin daha dolaylı olması.

2) Balkanlarda Türkiye'nin iradesi dışında ortaya çıkan, örneğin Makedonya'nın Yunanistan tarafından sıkıştırılması, Arnavutluk'un zor durumda bulunması.

3) Türkiye'nin Balkanlarda hep ezilen, saldırıya uğrayan ve zayıf olan tarafın yanında olması.

4) Türkiye'nin özellikle din unsuru kullanmaktan kaçınarak, bölgedeki çatışmaların İslam-Hıristiyan karşılaşması olarak algılanması önlemeye çalışması ve böylece dış politikasında çağdaş bir görünüm sergilemesi.

5) Maceracılıktan uzak bir politika izleyerek bölgedeki Türk kökenli ve Müslüman azınlıkları, rekabet içinde olduğu devletlerle ilişkilerinde kullanmaktan kaçınması. Bu azınlıklara bulundukları ülkelerin uysal vatandaşları olarak kalmaları için

telkinlerde bulunması ve yalnızca uluslararası belgeler ve antlaşmalarla belirlenmiş hakları ihlal edildiğinde diplomatik girişimlerde bulunması.

6) İçte çeşitli çevrelerce eleştirilse de, genelde Batılı ülkelerle birlikte hareket etmesi. Bu bağlamda Türkiye'nin ABD'yle işbirliği özel bir yere sahip oldu ve özellikle Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya'yla askerî ve siyasal ilişkilerde kendisini açıkça gösterdi. Bu işbirliği iki ülkenin de bu bölgede çıkarlarının kesişmesinden kaynaklanıyordu. Her iki ülke de Balkanlarda Rusya'nın etkisinin artmasını istememekteydi. ABD, Soğuk Savaş sonrası ortamın süper gücü olarak Balkanlardaki gelişmelere ağırlığını koyarken, bölgede farklı kaygıları olan ama sonuçta aynı hedeflere yönelen Türkiye'yle işbirliğinde yarar gördü. Türkiye ise bir bölge devleti olarak Balkanlarda siyasal ve askerî etkinliğini artırırken, ABD'nin bölgedeki sorun çözücü özelliğinden ve ağırlığından yararlandı.

X) Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)

KEİ'nin Kuruluşu

Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) bir proje olarak Washington eski büyükelçisi Şükrü Elekdağ tarafından Ocak 1990'da ortaya atıldı. Bürokrasinin başlangıçta mesafeli durduğu bu fikri Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın benimsemesi üzerine bu yöndeki girişimler başlatıldı. Proje ilk ortaya atıldığında, henüz dağılmamış olan SSCB ile Bulgaristan ve Romanya'yı kapsaması öngörülüyordu. Bu ülkeler de söz konusu projeye ilgi gösterince Mart 1991'de Bükreş'te, Nisan 1991'de Sofya'da ve Temmuz 1991'de Moskova'da hazırlık toplantıları yapıldı.

Fakat 1991 ortasında SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Ukrayna, Rusya Federasyonu, Moldova, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan KEİ'ye ilgi gösterdiler. Bu hazırlık aşamasına Yunanistan ve Yugoslavya da görüşmeler sürecine gözlemci olarak katılmışlardı.

SSCB'nin eski cumhuriyetlerini bu sürecin içine sokmak için Şubat 1992'de İstanbul'da yeni bir toplantı yapıldı. Sonuçta, 25 Haziran 1992'de İstanbul Deklarasyonun imzalanmasıyla KEİ kurulmuş oldu. (bkz. **KEİ'nin Organları** kutusu, s. 520). Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna, Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan KEİ'nin üyeleri oldular.

Bu üyelerin yanında İsrail, Slovakya, Avusturya, İtalya, Mısır, Polonya ve Tunus gözlemci statüsüne alındı.

KEİ'nin amacı üye ülkeler arasındaki ticari, ekonomik, çevresel, bilimsel ve teknolojik işbirliğini geliştirmekti. Bununla 350.000.000 nüfusa sahip bir bölgedeki ekonomik ilişkilerin canlanması ve ayrıca Karadeniz bölgesinin üye ülkeler arasındaki sorunların çözümü için bir platform olması da düşünülüyordu. Deklarasyonun 5. Maddesinde "[üye devletler] *AGİT sürecine katkı sağlamak, Avrupa ölçeğinde bir ekonomik bölge oluşturmak ve katılımcı devletlerin dünya ekonomisiyle daha yüksek düzeyde bütünleşmelerini gerçekleştirmek için ekonomik işbirliğini geliştirme niyetlerini teyit ederler*" denmekte, 7. Maddede "[aralarındaki] *ekonomik işbirliğinin üye devletlerin üçüncü taraflara olan yükümlülükleriyle çelişmeyen ve AT ve diğer böl-*

KEİ'nin Organları

KEİ'nin başkanlığı 6 aylık süreyle İngilizce alfabetik sırayla üstlenilmektedir. En önemli organı Dışişleri Bakanları Toplantısıdır. 6 ayda bir yapılan toplantılarda başkanlığı dönem başkanlığını üstlenmiş ülke yürütür. Dışişleri Bakanları Toplantısı KEİ'nin işleyişinden, alt organların kuruluşundan, gözlemcilerin kabul edilmesinden sorumludur.

KEİ'nin bir diğer önemli organı Parlamenterler Asamblesi bir yan kuruluş olarak oluşturulmuştur. Bu asamble Şubat 1993'te Bulgaristan ve Yunanistan dışındaki devletler tarafından kurulmuş, Yunanistan buna Haziran 1995'te, Türkiye'nin karşı oyuna rağmen katılmıştır.

KEİ'nin sekreterlik hizmetlerinin yürütülmesi için Aralık 1992'de İstanbul'da bir KEİ Uluslararası Sekretaryasının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu Sekretarya Mart 1995'ten itibaren tam olarak işlemeye başlamıştır.

KEİ hükümetler arası bir kuruluştur. Üye ülkelerde küçük ve orta ölçekli yatırımlara destek sağlanarak bunlar arasındaki bağlantıların geliştirilmesine çalışılması ve işadamlarının serbest dolaşımının kolaylaştırılması öngörülmüştür. Bu bağlamda özel sektörün temsilcilerinden oluşan KEİ İş Konseyi (KEİİK) de kurulmuştur.

KEİ çerçevesinde önemli organ Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankasıdır. Üye ülkelerinin en önemli sorunlarından biri olan finansman ve kaynak sorununu çözme amacı taşıyan bu bankanın merkezi olarak Selanik seçilmiş, başkanın ilk dönemde bir Türk, yardımcısının ise Bulgar olması kararlaştırılmıştır. Banka faaliyete 1 Haziran 1999'da geçebilmiştir.

Bunların yanında çevre, ulaştırma, turizm, bilim ve teknoloji, haberleşme gibi alanlarda Çalışma Grupları da oluşturulmuş, Ankara'da ise İstatistik ve Ekonomik Bilgi Değişimi Merkezi kurulmuştur.

(İ. Uzgel)

gesel girişimlerle işbirliği dahil, ilişkilerini geliştirmelerine engel olmayan bir şekilde geliştirilmesi konusunda hemfikirdirler" denmektedir.

11. Maddede "[Aralarındaki] *ekonomik işbirliğinin bu Belgenin hükümlerini kabul eden diğer ilgili Devletlerin katılımına açık olduğunu teyid ederler*" ifadesi yer almaktadır. 14. Maddede "(...) *işadamlarının hızlı giriş, kalış ve serbest dolaşımını kolaylaştırma* (...) *küçük ve orta ölçekli yatırımcıları destekleme* (...) *yatırım, sermaye akışı ve sanayii alanında işbirliği için* (...) *uygun koşulları hazırlamayı öngörürler*" denerek bölgenin koşulları doğrultusunda küçük ve orta ölçekli girişimciye yatırım ve ticaret kolaylıkları sağlanmaya çalışılmaktadır ve bu hükümden daha fazla yararlanma potansiyeline sahip olan ülke Türkiye'dir.

KEİ'nin asıl önemli yönü hedef olarak bir serbest ticaret bölgesinin kurulmasını öngörmesiydi. Türkiye kuruluş aşamasında bunun üzerinde durmuşsa da diğer üyeler buna yanaşmamışlar, hatta bu yüzden İstanbul'daki kuruluş toplantısında anlaşma ya da sözleşme değil, bir deklarasyon imzalanmıştı.

Bununla birlikte, ilerleyen dönemde KEİ giderek kurumsallaştı. Mart 1995'te İstanbul'da bir Sekreterya kurulurken, Yalta'da Haziran 1998'de imzalanan yeni şartın üye ülkeler tarafından onaylanmasıyla KEİ bir uluslararası hukuki kimlik kazanarak bölgesel bir ekonomik örgüt haline geldi ve KEİT (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) olarak anılmaya başlandı.

KEİ'ye üye ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirmek için yalnızca ticari değil, mali konularda ve özellikle enerji ve ulaşım alanlarında girişimlerde bulu-

nuldu. Türkiye'nin de desteklediği üye ülkeleri birbirine bağlayacak Karadeniz Ring Hattı (*Black Sea Ring Corridor*) ile Elektrik Hattı (*Electrical Ring*) dikkati çeken girişimlerdir.

KEİ'nin Türk Dış Politikası Açısından Önemi

KEİ'nin Türkiye açısından en önemli yönü Türkiye'nin tamamen kendi girişimiyle kurulmuş olmasıydı. Türkiye hem 1980'lerdeki ekonomik gelişmesinin sonucu olarak, hem de uluslararası alanda önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemde siyasal inisiyatif alarak bu girişimi başlatabilecek duruma geldiğini göstermiş oldu.

KEİ'nin ortaya atılışı zamanlama olarak dikkat çekiciydi. Türkiye 1980'lerin ortalarına kadar Ortadoğu bölgesine ekonomik olarak açılmayı denemiş fakat petrol fiyatlarında yaşanan düşüş nedeniyle bu pazarın ve başka pazarların tıkanması üzerine, 1987'de AT'ye tam üyelik için başvurmuştu. Ne var ki, AT Aralık 1989'da verdiği cevapta Türkiye'nin yakın bir gelecekte tam üye olmayacağını bildirdi. Türkiye'nin KEİ projesi tam da bu dönemde gündeme geldi.

Bununla birlikte Türkiye hem AB'ye, hem de üye ülkelere bunun AB'ye bir alternatif olmadığını vurgulamaya özen gösterdi. Tam tersine bu girişim özellikle eski sosyalist ülkelerin bir bölgesel ekonomik işbirliğine girerek deneyim kazanmalarını sağlayacaktı. Böylece, eğer bu ülkeler için AB üyeliği söz konusu olacaksa, bu tür bir yapılanma içinde deneyim sahibi olacaklardı.

Yukarıda sıralanan nedenlerle kuruluş aşamasında özellikle Türk iş çevreleri projeyi hararetle desteklediler. Bunda bir ölçüde AB'den duyulan hayal kırıklığının ve yeni ortaya çıkan bir pazarda daha önce hareket edip daha fazla pay sağlama kaygısının da etkisi vardı.

Bu girişimin bir diğer özelliği Türkiye'nin ekonomik ve siyasal öncülüğe ve üstünlüğe sahip olmasıydı. Türkiye liberalleşmeye 10 yıl önce başlamıştı ve bu alanda üstünlüğe sahipti. Dolayısıyla, bu alandaki ekonomik üstünlüğünü bölgede siyasal bir etkinliğe dönüştürebilirdi.

Başlangıçtaki beklentilerde Batılı firmaların bu bölgedeki ülkelere Türkiye üzerinden açılmaya çalışacağı ve KEİ'nin bunun için yararlı bir kurumsal yapı oluşturacağı düşüncesi yer alıyordu.

Türkiye 1989-90 döneminde burada ortaya çıkmaya başlayan siyasal ve ekonomik boşluğu ve bunun yaratacağı olanak ve fırsatları erken görmüş, zaman zaman inisiyatif alamadığı yolundaki eleştirilere rağmen erken hareket edebilmişti. O döneme kadar Türk dış politikasında ihmal edilen Karadeniz boyutu kurumsal olarak gündeme geldi.

Ekim 1999'da İstanbul'daki KEİ devlet başkanları zirvesinde dönemin cumhurbaşkanı Demirel'in belirttiği gibi, Türkiye henüz üye ülkeler arasında bir serbest ticaret bölgesi kurulması fikrinden vazgeçmemiş görünmektedir.

KEİ'nin Bir Uluslararası Girişim Olarak Başarısı

KEİ büyük ölçüde hedeflerine ulaşamayan bir girişim olarak kaldı. Bu bölgedeki ülkelerin başlangıçta dışında kalmamak için ilgi gösterdikleri ama kuruluş aşamasındaki amaçlarına ulaşması için istekli davranmadıkları bir uluslararası kuruluş oldu.

KEİ ilk başta Türkiye'nin önerdiği serbest ticaret bölgesi kurulması hedefinin

çok uzağında, siyasal ve ekonomik platform işlevini gören gevşek bir örgütlenme olarak kaldı. KEİ'nin bu başarısızlığının nedenleri şöyle sıralanabilir:

Siyasal nedenler açısından bakıldığında üye ülkeler arasında KEİ'nin başarılı olması yönünde bir siyasal irade eksikliği bulunmaktaydı. Bu irade eksikliğinin göstergelerinden biri KEİ Deklarasyonunun üye ülkelerin parlamentoları tarafından onaylanmaması ve bu yüzden bunun bir uluslararası örgüt olarak BM'ye tescil ettirilememesiydi. Bunun en önemli olumsuz sonucu Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankasından beklenen fonların gelmemesiydi. 1999'dan sonra KEİ'nin bir örgüt olmasıyla bu sorunun aşılmasındaki temel engel kalkmış oldu.

İrade eksikliğinin bir diğer göstergesi üyelerin Çalışma Grubu toplantılarına yetki sahibi olmayan temsilciler göndermeleriydi. Bunda KEİ'nin başarılı olamayacağını düşünmeleri kadar, içinde bulundukları koşullar ve dış politikalarında farklı önceliklere sahip olmaları da rol oynadı Yine de, böyle bir bölgesel oluşumun dışında kalmamak için, etkin olmayan ama içinde bulundukları bir girişimin sürmesini tercih ettiler.

Üye ülkelerin bir kısmı hem kendi içlerinde hem de komşularıyla sorunlar, hatta çatışmalar yaşıyorlardı. Gürcistan'da iç savaş, Arnavutluk'ta merkezî otoritenin bir dönem dağılması, Ermeni-Azeri savaşı, Türk-Yunan çekişmesi, Rusya ile Ukrayna'nın Karadeniz filosu üzerine anlaşmazlığı, Rusya'nın Çeçenya'da savaşması bölge ülkelerinin bu siyasal sorunlarla daha fazla ilgilenmeleri sonucunu doğururken, KEİ'nin etkin hale gelmesini engelleyen bir etken oldu.

Bir başka olumsuz unsur Yunanistan ve Ermenistan'ın, KEİ'nin gelişimini engelleyici tutum takınmalarıydı. Bu yüzden, özellikle Karadeniz'e doğrudan kıyısı olmayan Yunanistan'ın bu girişime kabul edilmesi Türkiye'de eleştirildi. Özellikle Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankasının Selanik'te kurulmasının bu olumsuzluğu artırdığı ileri sürüldü.

Ekonomik nedenler açısından bakıldığında, bölge ülkelerinin en dikkat çekici özelliği ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olmamasıydı. İkisi dışında hepsi eski sosyalist ülkelerden oluşan bu üyeler aynı sorunlarla karşı karşıya idiler. En önemli sorun olarak kaynak yetersizliği öne çıkıyordu ve KEİ bu alanda beklentilerini karşılamadı. Bir yandan uluslararası kuruluşlardan fon sağlanamaması, öte yandan Türkiye ve Yunanistan'ın bunları karşılayacak kapasitelerinin olmaması KEİ'nin beklentileri tam olarak karşılayamamasının nedenleriydi. Ayrıca bu ülkeler, çifte vergilendirmenin önlenmesi gibi kolayca alınabilecek önlemleri de alamadılar.

Karadeniz Barış Gücü *(Blackseafor)*

Türkiye'nin Karadeniz bölgesine yönelik olarak, ilki kadar geniş kapsamlı olmayan girişimi, yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan ülkeleri içeren bir Karadeniz İşbirliği Görev Gücü kurulması önerisini ortaya atmasıydı. Bu amaçla Türkiye, Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya ve Ukraynalı yetkililer Ekim 1998'de Ankara'da biraraya geldiler. Bu ülkelerin temsilcileri söz konusu gücün çokuluslu niteliğe sahip olması konusunda ve bölgede arama-kurtarma, mayın temizleme, çevrenin korunması ve genel olarak güvenlik artırıcı önlemlerin alınmasına katkıda bulunması kararlaştırdılar. Katılımcı ülkeler 2 Nisan 2001'de İstanbul'da toplanarak kuruluş an-

laşmasını imzaladılar. Sürekli bir deniz görev gücü olmayıp, gerektiğinde veya eğitim amacıyla yılda 1-2 defa faaliyette bulunacak olan Blackseafor'un ilk komutanlığını da 1 yıl süreyle bir Türk amiral üstlenecektir. Daha sonra komutanlık, Karadeniz ülkeleri arasında alfabetik sırayla dönüşümlü olarak yer değiştirecektir.

İLHAN UZGEL

KAYNAK (Balkanlarla İlişkiler)

Barışa Çağrı: Uluslararası Komisyonun Balkanlar Hakkındaki Raporu, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997; Bora, Tanıl, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, İstanbul, İletişim, 1995; Büyükçolak, Mehmet, "War of Projects: Turkish-Greek Rivalry in the Balkans in the Post-Cold War Period," *Turkish Review of Balkan Studies*, 4 (1998/99), s. 131-140; Çavuş, İsmail, "Restorasyon mu, Yoksa Yeni Siyaset mi" *Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı*, 1/3 (Mart-Nisan 1995), s. 290-293; Demirtaş-Coşkun, Birgül, *Bulgaristan'la Yeni Dönem, Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri*, Ankara, ASAM, 2001; Elekdağ, Şükrü, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği," Şen, Sabahattin, der. *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s.217-222; Gönlübol, Mehmet ve Bingün, Hakan, "1990-95 Dönemi Türk Dış Politikası," A.Ü. Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. Baskı Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, s. 708-714; Grouev, Ivaylo, "The Bulgarian Model, Recent Developments in the Ethnic Landscape," *European Security*, (Yaz 1997), s. 84-89; Kolat, Ayşe Yener, "Karadeniz Ekonomik İşbirliğini Olumlu ve Olumsuz Yönleri," *Avrasya Etüdleri*, no. 3 (Sonbahar 1996), s. 21-29; *Kosova ve Sancak Raporu*, İstanbul, 1993; Kut, Şule, "Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye'nin Bosna-Hersek Politikası: 1990-1993," Sönmezoğlu, Faruk, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, Der Yayınları, 1994, s. 159-180; Lütem, Ömer ve Demirtaş-Coşkun, Birgül, der., *Balkan Diplomasisi*, Ankara, ASAM, 2001; Loza, Tihomir, "Kosovo Albanians Closing the Ranks," *Transitions*, (Mayıs 1998); Mladenov, Branimir, "Bulgarian-Turkish Relations," *Turkish Review of Balkan Studies*, vol. 4 (1998/99), s. 141-148; Nedava, Ivanka, *Bulgaria's Relations with Greece and Turkey and the Idea of Trilateral Cooperation*, Sofya, Free Initiative Foundation, 1993; Nelson, Daniel, "Post-Communist Romania's Search for Security," Larrabee, Stephen, der. *The Volatile Powder Keg*, RAND, American University Press, 1994, s. 65-88; Oran, Baskın, "Türkiye'nin Balkan ve Kafkas Politikası," *SBF Dergisi*, cilt 50, no 1-2 (Ocak-Haziran 1995), 271-278; Oran, Baskın, "Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik," SBF Dergisi, cilt 48, no 1-4 (Ocak-Aralık 1993), s. 109-120; Özer, Ercan, "The BSEC and the EU," *Perceptions*, (Eylül-Kasım 1996), s. 72-86; Özgür, Nurcan, *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi*, İstanbul, Der Yayınları, 1999; Poulton, Hugh, *Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1993; Saraç, Erdoğan, "Makedonya," *Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı*, 1/3 (Mart-Nisan 1995), s. 285-289; Saybaşılı, Kemali ve Özcan, Gencer, der., *Eski Balkanlar, Yeni Sorunlar*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1997; Schifter, Richard, "The Southeast European Cooperative Initiative," *Mediterrenean Quarterly*, (Sonbahar, 1998), s. 5-13; Schmidt, Fabian, "The Sandzak: Muslims between Serbia and Montenegro," *RFE Research Report*, (11 Şubat 1994), s. 29-35; Soysal, İsmail, der., *Balkanlar*, İstanbul, Eren Yay., 1993; Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara, Bilgi, 1986; Tahsin, Cemil, "Romen-Türk Dostluğunun Tarihi Temelleri," *Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı* 1/3 (Mart-Nisan 1995), s. 302-306; Turan, Ömer, "Bulgaristan Türklerinin Bugünkü Durumu," *Yeni Türkiye, Türk Dış Politikası Özel Sayısı*, 1/3 (Mart-Nisan 1995), s. 294-301; Turna, Mehmet, "Türkiye-Makedonya İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, cilt 3, sayı 3 (Sonbahar 1996), s.69-88; Türkeş, Mustafa, "Türkiye-Avrupa İlişkilerinde Balkanlar Faktörü ve Yeni Eğilimler," Eralp, Atila, der., *Türkiye ve Avrupa*, Ankara, İmge Yayınevi, 1997, s. 307-352; Uzgel, İlhan, "Kosovo: Nationalism, Politics and the Question of International Intervention," *Turkish Review of Balkan Studies*, 1998/99, sayı 4/1, s. 203-33; Uzgel, İlhan, "Türk Dış Politikasında Bir Rekabet ve İşbirliği Alanı Olarak Balkanlar," *En Uzun On Yıl*, der., Özcan, Gencer ve Kut, Şule, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998, s. 403-444; Uzgel, İlhan, "Turkey's Stabilizing Role in the Balkans," Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, der., *Turkey in World Politics*, Colorado, Lynn Reiner, 2001; Winrow, Gareth, *Where East Meets West, Turkey and the Balkans*, Exeter, Institute for European Defence and Strategic Studies, 1993.

İnsan Hakları Konusu

Uluslararası Ortam

80'lerde Türk dış politikasında bir sarsıntıya yol açan ama bir ölçüde baş edilebilen insan hakları sorunu, 90'larda adeta sürekli bir krize dönüşerek dış politika açısından belirleyici bir önem kazandı. 90'larda dış dünyanın Türkiye'ye yönelik tutumunda 4 önemli değişiklik olduğu görülmekteydi:

1) Türkiye, insan hakları alanında kabul ettiği uluslararası yükümlülüklerin sonuçlarıyla 90'larda karşılaşmaya başladı: 87'de bireysel başvuru hakkının kabul edilmesinden sonra hızla artan başvurular (bkz. **İnsan Hakları İhlallerinde Devletlere Göre Başvurular ve Sonuçları; Türkiye'nin İhlalinden Mahkum Edildiği Haklar; Türkiye'nin Dostça Çözüm ve Mahkumiyet Kararları Uyarınca Ödediği ve Ödeyeceği Miktarlar** tabloları, s. 525 ve 526). Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) tarafından kabuledilebilir bulunup Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine (AİHM) götürülmeye ve yargı yetkisi 1990'da tanınan Mahkeme tarafından 1995'ten itibaren ihlal kararlarıyla sonuçlandırılmaya başladı. Öte yandan, işkencenin önlenmesi sözleşmeleriyle oluşturulan yeni organlar da Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmediğini saptayan ve Türkiye'yi hukuksal düzlemde zor durumda bırakan kararlar aldılar.

2) 80'lerde insan hakları sorunu nedeniyle Türkiye'yi zorlayan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi (AKPM), Avrupa Parlamentosu (AP) gibi siyasal organların kararları Kürt sorununa odaklanmaya başladı: İnsan hakları ve azınlık hakları bağlamında Türkiye'nin uygulamalarını eleştiren ve Türkiye'yi uluslararası yükümlülüklerine uymaya çağıran bu kararlar, Türkiye'nin siyasal düzlemde kendini savunmasını güçleştirdi;

3) İlk iki gelişmeyle bağlantılı olarak, özellikle batı ve kuzey Avrupa devletleri, Türkiye'yle ilişkilerinde Kürt sorununu belirleyici bir etken olarak değerlendirmeye başladılar ve gerek malî, gerekse askerî yardımı bu konudaki gelişmelere bağlı olarak bir baskı aracı biçiminde kullanmaya yöneldiler;

4) ABD'nin Türkiye'ye ve Türkiye'nin insan hakları sorununa ilişkin tutumu değişmeye başladı: 80'ler boyunca insan hakları ihlallerini görmezden gelerek Türkiye'ye tam destek veren ABD, 90'larda Türkiye'ye biçtiği yeni rol uyarınca demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğünün gerçekleştirilmesi gerektiğini dayatmaya başladı.

Bunun nedeni, 90'ların insan hakları açısından "yeni bir çağ"ın başlangıcı olmasıydı. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) çerçevesinde katılan devletlerin devlet ve hükümet başkanlarının Kasım 1990'da imzaladığı Paris Şartı bunu açıkça ilan etti. 90'da Sovyet bloku çözülmüş, kapitalizmin mutlak zaferi kabul

İnsan Hakları İhlallerinde Devletlere Göre Başvurular ve Sonuçları

	1.1.1998 itibariyle AİHM önündeki başvurular	1999 yılında yapılan başvurular	1999 "ihlal vardır" saptaması	1999 "ihlal yoktur" saptaması	2000 yılında yapılan başvurular	2000 "ihlal vardır" saptaması	2000 "ihlal yoktur" saptaması
Almanya	299	534	-	2	593	2	1
Andorra	2	1	-	-	3	-	-
Arnavutluk	2	1	-	-	3	-	-
Avusturya	365	229	3	-	241	13	2
Belçika	63	137	1	1	73	1	-
Birleşik Krallık	588	429	12	-	626	16	3
Bulgaristan	99	197	1	-	305	3	-
Çek Cumhuriyeti	93	150	-	1	199	4	-
Danimarka	46	56	-	-	56	1	-
Estonya	5	29	-	-	46	-	-
Finlandiya	208	144	-	-	109	5	-
Fransa	471	868	16	2	1033	49	7
Gürcistan	-	-	-	-	7	-	-
Hırvatistan	21	103	-	-	86	-	-
Hollanda	-	206	-	1	174	3	1
İrlanda	25	20	-	-	18	2	-
İspanya	160	228	1	1	284	3	-
İsveç	153	175	-	-	233	-	-
İsviçre	136	156	-	-	187	5	1
İtalya	1191	881	44	-	867	233	2
İzlanda	13	1	-	-	4	-	-
Kıbrıs	12	17	1	-	17	3	1
Letonya	7	29	-	-	80	-	-
Liechtenstein	3	1	1	-	3	-	-
Litvanya	20	76	-	-	183	4	-
Lüksemburg	24	12	-	-	15	1	-
Macaristan	90	94	-	1	162	1	-
Makedonya (Eski Yugoslavya Cum.)	5	15	-	-	18	-	-
Malta	5	6	2	-	3	1	-
Moldova	12	32	-	-	62	-	-
Norveç	41	20	2	-	30	1	-
Polonya	851	691	1	2	777	12	-
Portekiz	82	112	8	-	98	11	-
Romanya	196	294	-	-	640	3	-
Rusya	118	972	-	-	1325	-	-
San Marino	13	-	1	-	1	2	-
Slovakya	84	163	1	-	284	3	-
Slovenya	48	86	-	-	54	2	-
Türkiye	1825	655	18	-	735	23	3
Ukrayna	198	433	-	-	728	-	-
Yunanistan	65	143	5	-	124	15	-
TOPLAM	**7771**	**8396**	**120**	**11**	**10486**	**422**	**20**

Kaynak: AİHM istatistikleri (<http://www.echr.coe.int>)

Türkiye'nin İhlalinden Mahkum Edildiği Haklar (Temmuz 2001 itibariyle)

YAŞAM HAKKI	20
İŞKENCE YASAĞI	26
ÖZGÜRLÜK VE GÜVENLİK HAKKI	17
ADİL YARGILANMA HAKKI	26
ÖZEL YAŞAMIN VE AİLE YAŞAMININ KORUNMASI (KÖY YAKMA)	6
ETKİLİ BAŞVURU HAKKI	27
ÖRGÜTLENME ÖZGÜRLÜĞÜ	3
MÜLKİYET HAKKI	81
EĞİTİM HAKKI	1
İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ	18
DÜŞÜNCE, VİCDAN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ	2
CEZALARIN YASALLIĞI	3
BAŞVURU HAKKININ KULLANILMASININ ENGELLENMEMESİ	6
OLAĞANÜSTÜ HALLERDE ASKIYA ALMA	1

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı bilgi notu.

edilmişti. Paris Şartı, bu zaferi, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkeleriyle taçlandırdı. 90'lar, bu ilkelerin hükümetlerin meşruiyetlerini sorgulama aracına dönüştüğü yıllar oldu. Bu ilkeler üçlüsü, ulusal ve uluslararası düzeyde düzen ve istikrarın başlıca koşulu olarak görülmeye, bunun sonucunda da, insan hakları ihlalleri uluslararası bir sorun olarak algılanmaya başladı.

90'ların insan haklarıyla yakından bağlantılı ama ondan farklı özellikler taşıyan bir başka gelişmesi, azınlık haklarının yeniden ön plana çıkmasıydı. Özellikle eski sosyalist ülkelerde ulus devletlerin inşası sürecinde azınlıkların korunmasını ve azınlıklara mensup bireylerin haklarının güvence altına alınmasını sağlamak üzere, uluslararası düzeyde yoğun ve hızlı bir biçimde hukuksal düzenlemeler gerçekleştirildi, bunların hayata geçirilmesini sağlamak üzere de kurumsal bazı adımlar atıldı (bkz. **90'larda Azınlık Haklarına İlişkin Düzenlemeler** kutusu, s. 527).

Türkiye'nin Dostça Çözüm ve Mahkumiyet Kararları Uyarınca Ödediği ve Ödeyeceği Miktarlar (Temmuz 2001 itibariyle)

ABD DOLARI (ÖDENEN)	359.857
ABD DOLARI (ÖDENECEK)	390.301
FRANSIZ FRANGI (ÖDENEN)	3.979.610
FRANSIZ FRANGI (ÖDENECEK)	75.000
İNGİLİZ STERLİNİ (ÖDENEN)	1.553.883
İNGİLİZ STERLİNİ (ÖDENECEK)	483.854
ALMAN MARKI (ÖDENEN)	57.639
EURO (ÖDENECEK)	16.769
TÜRK LİRASI (ödenen)	9.000.000.000
DOSTÇA ÇÖZÜM İÇİN ÖDENEN VE ÖDENECEK TUTARIN ABD DOLARI OLARAK TOPLAMI	5.239.578

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı bilgi notu

90'larda Azınlık Haklarına İlişkin Düzenlemeler

90'larda azınlık hakları, daha doğru deyişle "azınlıklara mensup kişilerin hakları" uluslararası hukukun en hızlı gelişen konusu oldu. Birinci Dünya Savaşının ardından önem kazanan azınlık hakları, 1945'te daha geniş kapsamlı nitelik taşıyan "insan haklarına saygı" ilkesinin benimsenmesiyle, adeta dondurulmuştu. 90'larda ise, özellikle doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin çöküşüyle başgösteren milliyetçilik dalgasına karşı, azınlıkların karşı karşıya kaldığı sorunlara barışçı ve istikrarı korumaya yönelik çözümler bulunması ihtiyacı şiddetlendi. Azınlıklara mensup kişilerin hakları, daha 1975'te Helsinki Nihai Senedinden başlayarak AGİK'in gündeminde yer almıştı ama, 1990'da İnsani Boyut Konferansında kabul edilen Kopenhag Belgesi, o güne kadar gerçekleştirilen en kapsamlı düzenlemeyi oluşturdu. Bunu, 1991 tarihli Cenevre Uzmanlar Toplantısı Raporu izledi. Ulusal azınlıklara ilişkin konuları ve ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarını kapsamlı biçimde düzenleyen Rapor'a göre, bu konular münhasıran devletlerin içişlerini oluşturmuyordu. Ertesi yıl, AGİK coğrafyasında azınlıklarla ilgili sorunları çatışmaya dönüşmeden önlemek üzere çalışacak bir Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserinin atanması kararlaştırıldı.

Azınlıklara mensup kişilerin haklarının düzenlenmesine yönelik girişimler AGİK'le sınırlı kalmadı. BM Genel Kurulu 1992'de Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri'yi kabul etti. Avrupa Konseyi ise bu alanda iki uluslararası sözleşme hazırladı: 1992 tarihli Azınlık Dillerine ve Bölgesel Dillere İlişkin Avrupa Şartı ile 1995 tarihli Ulusal Azınlıklara İlişkin Çerçeve Sözleşme 1998'de yürürlüğe girerek taraf devletler bakımından bağlayıcılık kazandı.

Bütün bu düzenlemelerin ortak özelliği, "azınlıklara mensup kişilerin" insan haklarından tam olarak yararlanmalarını ve farklı etnik, dinsel ya da dilsel kimliklerini korumalarını sağlamayı amaçlamalarıdır. Azınlıklara birer grup olarak siyasal haklar tanınmaması ve vatandaşı oldukları devletlere karşı ödevleri bulunduğunun vurgulanması, bu hakların azınlıkların bağımsızlığı yolunda bir ilk adım olarak değil, ulusal ve bölgesel barış ve istikrar için zorunlu bir güvence olarak algılandığını göstermektedir.

(G. Alpkaya)

İnsan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkelerinin siyasal ve ideolojik düzeydeki egemenliği, uluslararası örgütlerin bu alandaki çalışmalarına yeni bir güç ve ivme kazandırdı. BM, İnsan Hakları Komisyonu aracılığıyla çalışma grupları ve raportörler temelindeki izleme ve denetim faaliyetini yoğunlaştırdı. Kararları hukuksal bağlayıcılık taşımamakla birlikte siyasal etkisi büyük olan AGİK (1994'te adı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı -AGİT- oldu); Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu, Parlamenter Asamble gibi yeni kurumlar aracılığıyla bu alandaki faaliyetlerini çeşitlendirdi, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri aracılığıyla ulusal azınlıklarla ilgili gerilimlere doğrudan müdahale yeteneğini geliştirdi. Avrupa Konseyi yeni demokrasileri bu alanda geliştirmek üzere kapsamlı bir yardım programı uygulamaya koyarak yeni üyelerle genişledi, AKPM insan hakları alanındaki etkinliğini artırdı, daha önemlisi AİHM 1998'de sürekli ve zorunlu bir mahkemeye dönüştürüldü (bkz. **11. Protokol ve Yeni AİHM** kutusu, s. 528).

Bu gelişmelerin Avrupa Birliği (AB) üzerindeki etkisi ise daha köklü oldu. Maastricht Antlaşması ile insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkeleri AB'nin temelindeki ilkeler olarak ilan edildi ve gerek AB'ye üyelik, gerekse AB ile ilişkiler insan haklarına saygı koşuluna bağlandı.

11. Protokol ve Yeni AİHM

Kasım 1998'de yürürlüğe giren 11. Protokol, AİHS denetim sisteminde çok önemli değişiklikler getirdi. Eski sistemin kaçınılmaz yavaşlığı (bkz. **AİHS Denetim Sistemi** kutusu, s. 190), AİHK'nın ve Bakanlar Komitesinin (bkz. **Avrupa Konseyi** kutusu, s. 192) yargısal nitelik taşımayan kararlarının yarattığı sakıncalar ve seçimlik usulün etkili bir denetim sağlayamaması nedeniyle oluşturulan bu sistemde AİHK kaldırıldı, Bakanlar Komitesinin denetim sistemi içindeki rolüne son verildi ve AİHM sürekli ve zorunlu bir mahkeme olarak yeniden yapılandırıldı. Böylece, denetimin seçimlik niteliği sona erdi ve AİHS'ye taraf bütün devletler, AİHM'nin sürekli yargısal denetimi altına girdiler.

Yeni denetim sisteminde, bireysel başvurular önce 3 yargıçtan oluşan bir Komite tarafından incelenmekte, Komitenin kabuledilemezlik kararı vermemesi durumunda başvuru 7 yargıçtan oluşan bir Daireye gitmektedir. Daire başvuruyu önce kabuledilebilirlik açısından incelemekte, olumlu karar verirse esastan incelemeye geçmektedir. Bu aşamada, yeni AİHM'nin yargısal nitelikte olmayan tek işlevi olan "dostça çözüm" arayışı devreye girmektedir. Taraflar arasında dostça çözüm sağlanamazsa, Daire esastan incelemeyi tamamlayıp, ilgili devletin Sözleşmeyi ihlal edip etmediğine karar vermektedir. Dairenin kararları ilke olarak kesindir, bununla birlikte istisnai durumlarda, taraflardan birinin başvurusu üzerine, konu 17 yargıçtan oluşan Büyük Daire'ye götürülebilmektedir. Büyük Daire'nin başvuruyu incelemeyi kabul etmesi durumunda, Büyük Daire'nin kararı nihai kararı oluşturmaktadır. Yeni sistemde devlet başvurusu yöntemi de korunmuştur. Devlet başvurusunun bireysel başvurudan tek farkı, Komite'den geçmeyip, doğrudan doğruya Daire tarafından incelenmesidir.

Yeni sistem, getirdiği sürekli ve zorunlu yargısal denetim nedeniyle, insan haklarının korunması alanında uluslararası denetimden ulusalüstü denetime geçişin ilk adımını oluşturmaktadır.

(G. Alpkaya)

Bütün bu gelişmelerde önemli bir rol oynayan hükümetdışı örgütlerin (NGO) faaliyetleri ve etkisi de bu dönemde kayda değer ölçüde arttı. Ulusal düzeydeki insan hakları örgütleri ile bağlantıları sıkılaşan uluslararası hükümetdışı örgütler gerek bu alanda çalışan kişi ve kurumlara veri sağlama ve görüş sunma, gerekse hükümetler üzerinde baskı oluşturma bakımından büyük bir etkinlik sağladılar.

Türkiye'de Durum

Ana çizgileri verilen bu uluslararası ortamda, hâlâ 12 Eylül hukukuyla yönetilen Türkiye, yalnızca bu nedenle bile uluslararası ilgi odağı olmaya adaydı. Ama, bunun ötesinde, PKK'yla birlikte çok daha ciddi bir açmaz karşısında kaldı. 90'larda Türkiye'nin insan hakları sorununun genel görünümü şöyle özetlenebilir:

1) 90'ların başında PKK ile mücadele, 12 Eylül mevzuatına başta Terörle Mücadele Kanunu (TMK) olmak üzere yeni kısıtlayıcı düzenlemeler eklenmesini beraberinde getirdi (bkz. **Terörle Mücadele Kanunu** kutusu, s. 529);

2) Bu durum, sadece güneydoğuda yoğun insan hakları ihlallerine neden olmakla kalmadı, Türkiye çapında da ihlallerin çeşitlenmesine ve çoğalmasına yol açtı; düşünce, ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerine, adil yargılanma hakkına yönelik kısıtlamaların yanı sıra, işkence ve işkenceden ölümler, "yargısız infaz"lar, "kayıp"lar gündeme yerleşti.

3) Dönemin sonuna doğru askerî mücadelenin başarıya ulaştığının anlaşılması

ve 1999'da Öcalan'ın yakalanması, insan hakları ihlallerini meşrulaştırmak üzere başvurulan "terör" gerekçesini ortadan kaldırdı. Bunun gibi, 1996'daki Susurluk kazası da (bkz. **Susurluk Kazası Olayı** kutusu, s. 222), Türkiye'yi ABD ve Avrupa'nın baskıları doğrultusunda insan haklarına saygılı bir hukuk devletine dönüştürme ihtiyacını açık bir biçimde ortaya koydu. Bu gelişmeler insan hakları ihlallerindeki hızlı artışın yavaşlamasına, özellikle işkence iddialarının göreli olarak azalmasına yol açmakla birlikte, Türkiye 2000'e hâlâ otoriter bir hukuk düzeniyle yönetilen ve insan hakları ihlallerinin devam ettiği bir ülke olarak girdi. Şimdi 1990-2000 arasında Türk dış politikasında insan hakları sorununa daha yakından bakabiliriz.

***

Türkiye, 1990'da, uluslararası düzeyde etki doğuracak bazı olumlu adımlar attı. Bunların en önemlisi, AİHM'nin zorunlu yargı yetkisinin tanınmasıydı. Bunun sonuçları önemliydi, çünkü insan hakları ihlallerinin ilk kez uluslararası bir hukuksal organ tarafından yargılanması kabul ediliyordu. Yine 90'da Avrupa Sosyal Şartının onaylanması, TBMM'de İnsan Hakları İnceleme Komisyonunun kurulması, 13 suç için idam cezasının kaldırılması bu alandaki diğer önemli gelişmelerdi. Bununla birlikte, döneme ve Olağanüstü Hal (OHAL) bölgesine damgasını vuracak olan

Terörle Mücadele Kanunu

12 Nisan 1991'de yürürlüğe giren TMK, 90'lı yıllara damgasını vuran ve Türkiye'yi uluslararası platformlarda güç duruma düşüren yasal düzenlemelerin başında gelmektedir. TMK ceza kanununun 140, 141, 142 ve 163. maddeleri gibi yarım yüzyıl boyunca düşünce ve ifade özgürlüklerini kısıtlamak amacıyla kullanılan maddelerini ve Kürtçe yasağını düzenleyen yasayı (bkz. **Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun (no. 2932)** kutusu, s. 24) yürürlükten kaldırıyordu. Bununla birlikte, bu maddeleri de içeren son derece geniş kapsamlı bir "terör suçu" tanımı getirerek daha baskıcı bir uygulamaya yol açtı. Yasanın tamamı özellikle eşitlik ilkesine ve suçların yasallığı ilkesine aykırılığı nedeniyle ağır eleştirilere konu oldu. Anayasa Mahkemesi de, yasanın polise sağladığı geniş yetkileri ve adeta dokunulmazlıkları düzenleyen bazı maddelerini 1992'de iptal etti. Dönem boyunca uluslararası platformlarda yöneltilen eleştirilerin odağı olan 8. madde ise başlı başına bir hukuka aykırılık olarak değerlendirildi. Bu maddeye göre, *"Hangi yöntem, maksat ve düşünceyle olursa olsun, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda ile toplantı, gösteri ve yürüyüş yapılamaz"*dı. Bu madde, her türlü ifadenin "terör suçu" kapsamında değerlendirilerek cezalandırılmasına olanak veriyordu, ama bu dönemde esas olarak Kürt sorunuyla ilgili düşünce ve ifadelerin mahkum edilmesi amacıyla uygulandı. Demokratikleşme ve Kürt sorunu konusunda eleştirel bir yaklaşım benimseyen çok sayıda aydın ve muhalifin yanı sıra, onların görüşlerini yayınlayanlar da TMK uyarınca yargılanıp mahkum edildiler. AİHM bu konuda önüne gelen davaların çoğunda, ifade özgürlüğüne yönelik bu kısıtlamaların, demokratik bir toplumda alınması zorunlu önlemler niteliğinde olmadığı gerekçesiyle Türkiye'yi mahkum etti. 8. madde, uluslararası baskılar nedeniyle 1995'te değiştirildikten sonra, ancak 6. Uyum Paketi çerçevesinde ve cumhurbaşkanı vetosuna rağmen, 19 Temmuz 2003'te kaldırılabilmiştir.

(G. Alpkaya)

(Semih Balcıoğlu)

OHAL Kararnameleri de 1990'da çıkarıldı (bkz. OHAL Kararnameleri kutusu, s. 531). Hükümetin bu kararnamelerle bastırmaya çalıştığı Kürt sorunu, dış politikada etkisini göstermekte gecikmedi: Daha Mayıs 90'da, Avusturya, güneydoğuda kullanılacağı kuşkusuyla Türkiye'ye silah satışından vazgeçtiğini duyurdu.

Bunun gibi, uluslararası tepkilerin yöneldiği insan hakları ihlallerinin başında gelen işkence konusunda yasal veya fiili herhangi bir iyileşme sağlanmadığından Türkiye 1990'da, iki yıl önce onayladığı iki sözleşmeyle oluşturulan uluslararası organların gündemine ilk sıradan girdi: BM İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi uyarınca kurulan İşkenceye Karşı Komite 1990'da Türkiye'ye karşı gizli soruşturma yöntemine başvurma kararı aldı. Avrupa İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi uyarınca oluşturulan İşkencenin Önlenmesi Komitesi de, 1990'da Türkiye'ye ilk *ad hoc* ziyaretini gerçekleştirerek 90'lar boyunca devam edecek bir izleme sürecini başlattı (bkz. **İşkenceye Karşı BM ve Avrupa Komiteleri** kutusu, s. 532).

1991'de Körfez Savaşı, Türkiye'nin güneydoğudaki operasyonlarını kolaylaştıran ve kuzey Irak operasyonlarının yolunu açan bir siyasi iklim yaratırken, özellikle Avrupa'nın bu operasyonlara tepkisi gecikmedi. Bush'un Türkiye ziyaretinden kısa bir süre sonra, Ağustos 91'de yapılan 14 günlük kara ve hava operasyonu, İsviçre'nin silah satışını durdurmasına, Almanya'nın ise "sivillere yönelik" olmakla suçladığı operasyonu kınamasının ardından askerî yardımı askıya almasına yol açtı. Bu tepkiler, Türkiye'nin kuzey Irak operasyonlarını engellemeyecektir. Yine 1991'de, Diyarbakır HEP İl Başkanı Vedat Aydın'ın kaçırıldıktan 2 gün sonra cesedinin bulunması, Türkiye Birleşik Komünist Partisinin (TBKP) Anayasa Mahkemesi tarafından, adında "komünist" sözcüğü bulunduğu, ama aynı zamanda Kürt sorununa ilişkin görüşleriyle ayrılıkçılık yaptığı gerekçesiyle kapatılması da 90'lar boyunca tekrarlanacak ihlallerin ilk örneklerini oluşturuyordu.

20 Ekim 1991'de yapılan seçimler, darbeden on yıl sonra, demokrasi, insan hak-

OHAL Kararnameleri

O dönemde sansür ve sürgün yetkilerine atfen SS Kararnameleri olarak anılan bu kanun hükmünde kararnameler, OHAL bölgesinde insan hakları ihlallerinin yoğun ve sistemli hale gelmesine yol açmıştır. Örneğin, 430 sayılı KHK'ya göre *"OHAL Bölge Valisi ya da bölgedeki il valisi bölgedeki faaliyetleri yanlış aksettirmek veya gerçek dışı haber ve yayınlar yapmak suretiyle bölgedeki kamu düzeninin ciddi şekilde bozulmasına veya bölge halkının heyecanlanmasına neden olacak veya güvenlik kuvvetlerinin görevlerini gereği gibi yerine getirmelerini engelleyecek şekilde yayınlanan"* her türlü eserin basılmasını, çoğaltılmasını, dağıtılmasını ya da bölgeye sokulmasını yasaklayabildiği gibi, İçişleri Bakanından, *"bu yayınların bölge içinde veya dışında basılmış olup olmadığına bakılmaksızın"* yasaklamasını isteyebilir; *"kamu düzenini bozacağı kanısını uyandıran kişi ve topluluklardan gerekli görülenler"* OHAL Valisinin *"takdirine göre"* bölge dışına çıkarılabilir, vb. Daha da önemlisi, *"Bu KHK ile İçişleri Bakanına, OHAL Bölge Valisine ve OHAL bölgesi dahilindeki il valilerine tanınan yetkilerin kullanılması ile ilgili her türlü karar ve tasarruflarından dolayı bunlar hakkında cezai, mali veya hukuki sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz. Kişilerin sebepsiz uğradıkları zararlardan dolayı Devletten tazminat talep etme hakları saklıdır."*

(G. Alpkaya)

ları ve hukukun üstünlüğünü sağlama vaadinde bulunan Demirel-İnönü koalisyon hükümetini iktidara getirdi. İktidar ortağı SHP'nin bünyesinde, güneydoğudan seçilen 18 Halkın Emek Partisi (HEP) milletvekili de vardı. HEP'lilerin Meclis'te göreve başlarken Kürtçe yemin etme girişimleri ve bunun engellenmesi, yasama organında sürekli tırmanarak 1994'te nihai şekilde sonuçlandırılacak krizin ilk adımını oluşturdu.

Mart 1992'de, Nevruz kutlamaları sırasında Cizre, Şırnak ve Nusaybin'de 100'e yakın kişinin ölmesi, Kürt sorununun Türk dış politikasının başlıca sorunu haline gelmesinin önemli nedenlerinden birini oluşturdu. Türkiye'ye karşı silah ambargosu uygulama kararı alan Almanya'nın girişimiyle AT Troykasının (yani mevcut, önceki ve gelecek dönem başkanlarının) Ankara'daki büyükelçileri Dışişlerini ziyaret ederek tepkilerini dile getirdiler. Avusturya ise, AGİK insani boyut mekanizmasını harekete geçirerek Türkiye'den 10 gün içinde bilgi istedi. 4 yıl önce oluşturulan ve Batılı ülkelerin birbirlerine karşı hiç işletmediği bu mekanizmanın Türkiye'ye karşı harekete geçirilmesi, Başbakan Yardımcısı İnönü'yü Avusturya'ya bir bilgilendirme ziyareti yapmaya yöneltti. Ziyaret etkili olmayacak, bunun üzerine Türkiye aynı mekanizmayı Avusturya'ya karşı işleterek AGİK çerçevesinde daha ileri adımların atılmasını engelleyecektir.

Bu gelişmelerin sonucunda, AP Haziran 92'de "Kürt halkının hakları" adını taşıyan bir karar kabul ederken, AKPM de yine Haziran 92'de ilk kez Kürt sorununa yer verdiği kapsamlı bir karar aldı. Kararda Türkiye'nin iç hukukta ve uluslararası düzeyde attığı adımlar kayda değer gelişmeler olarak niteleniyor ama hükümetin iyi niyetine karşın, işkence ve "kayıplar" da dahil olmak üzere ağır insan hakları ihlallerinin devam ettiği, Türkiye'nin güneydoğusunda ekonomik durumun istikrarsız olduğu ve AKPM'nin bu bölgede şiddetin artmasından kaygı duyduğu dile getiriyordu. PKK'nın terörist saldırılarının kınandığı kararda, demokratik bir dev-

İşkenceye Karşı BM ve Avrupa Komiteleri

BM çerçevesinde 1984'te kabul edilip 1987'de yürürlüğe giren İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlıkdışı veya Onur Kırıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme uyarınca oluşturulan İşkenceye Karşı Komite, sözleşme ihlallerine ilişkin bireysel başvuruları ve devlet başvurularını inceleyip karara bağlamaktadır. Komite, başvurular dışında, taraf devletlerin egemenliği altındaki bir ülkede işkencenin sistematik olarak yapıldığına ilişkin esaslı bilgilerin bulunması durumunda, ilgili devleti işbirliğine davet etme, gerektiğinde yerinde incelemeleri de içeren gizli araştırma yapma ve araştırmaya ilişkin raporunun özetini kamuoyuna açıklama yetkisine sahiptir. Komite, bu yetkisini ilk kez Türkiye bakımından kullanmıştır.

Avrupa Konseyi çerçevesinde 1987'de kabul edilip 1989'da yürürlüğe giren İşkencenin ve İnsanlıkdışı veya Onur Kırıcı Muamele ve Cezanın Önlenmesi İçin Avrupa Sözleşmesi uyarınca oluşturulan İşkencenin Önlenmesi Komitesi (İÖK) de, ziyaretler sonunda hazırladığı raporlar ve bunlarda yer verilen tavsiyeler yoluyla işkencenin önlenmesi konusunda uluslararası denetim ve işbirliği sağlamayı amaçlamaktadır. İÖK, ilgili taraf devletin işbirliği yapmaktan kaçınması ya da Komite'nin tavsiyeleri doğrultusunda durumda iyileştirme yapmaması halinde konu hakkında kamuoyuna açıklama yapmaya karar verebilmektedir. İÖK, diğer taraf devletlerin Komite raporunun yayınlanmasını kabul etmeleri nedeniyle, bu yetkisini bugüne kadar sadece Türkiye'ye karşı kullanmıştır.

(G. Alpkaya)

lette terörist provokasyona verilecek her türlü cevabın yasayla çizilen sınırlar içinde kalması gerektiği hatırlatılıyordu. AKPM, işkencenin önlenmesine ilişkin tavsiyelerinin yanı sıra, Türkiye'nin güneydoğuda olağanüstü hali kaldırmasını; AİHS'nin 15. maddesi uyarınca askıya alma bildirimini geri çekmesini; radyo ve televizyonda Kürtçe'nin kullanımı da dahil olmak üzere Kürt nüfusun kimliğine, özgürlüklerine ve haklarına tam olarak saygı göstermesini; kendisini Kürt olarak kabul ederek etnik, kültürel ve dilsel kimliklerini barışçı biçimde geliştirmek ve ayrıca siyasal haklar elde etmek isteyenlerle gerçek bir siyasal diyalog başlatmasını istiyordu. Kararla birlikte kabul edilen direktifte ise, siyasi işler komitesi ile hukuk işleri komitesinin Türkiye'deki insan hakları durumunu izleme ve gerektiğinde AKPM'ye rapor verme görevi yenilendi. Kararın üzerinden 15 gün geçmeden Anayasa Mahkemesinin bu kez Sosyalist Parti'yi "ulusun bağrında azınlık yaratma" gerekçesiyle kapatması, Türkiye'nin bu konudaki tutumunu değiştirmeyeceğinin kanıtı olarak algılandı.

Aralık 92'de Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununda (CMUK) özellikle işkencenin önlenmesine yönelik değişikliklerin yürürlüğe girmesi, genel olarak olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmekle birlikte, İşkencenin Önlenmesi Komitesinin ilk "Kamu Açıklaması"nı engelleyemedi. Sözleşmenin öngördüğü en ağır yaptırım olan bu açıklama, Komite tarihinde ilk kez Türkiye'ye uygulanıyordu. Komite, mevzuattaki iyileştirmelere ve yetkililerin sözlerine karşın, Türkiye'de özellikle emniyete ait yerlerde işkence ve kötü muamelenin yaygın olduğunu ilan etti.

İçeride köy boşaltmalar da dahil olmak üzere yaygın ihlallerin devam ettiği 1993'te, Elazığ'da Metin Can ve Hasan Kaya'nın önce "kayıp" edilmesi, ardından da cesetlerinin bulunması, dönemin insan hakları ihlallerinin tipik bir örneğini oluşturdu. AİHM, bu olaya ilişkin olarak 2000 yılında verdiği kararda, yaşam hak-

kı ve işkence yasağının çiğnendiğini, ölümlere ilişkin etkili bir soruşturma yapılmadığını ve etkili iç hukuk yollarının bulunmadığını saptayarak Türkiye'yi Sözleşmenin ilgili maddelerini ihlalden sorumlu buldu. Ekim 1993'teki Lice olayı da dönemin kitlesel insan hakları ihlallerinin açık ve tipik örneğini oluşturdu. Hâlâ yeterince aydınlığa kavuşmamış olan bu olayda, 2 gün boyunca ateş altında tutularak yıkılan Lice'de onlarca ölü ve yaralı olduğu, yüzlerce ev ve işyerinin tahrip edildiği ileri sürüldü. Dışişleri Bakanlığı, 1997'deki insan hakları raporunda, Lice'lilerin AİHK'ya yaptığı başvurular hakkında şu görüşleri dile getiriyordu: "*Güneydoğu ile ilgili davaları genel olarak kaybetmemiz beklenmektedir. Zararı hafifletmek için dostane çözüm yoluna başvurmak uygundur. Böylece Türkiye hem mahkum edilmemiş olacak hem de daha az tazminat ödeyecektir (...) Ekim 1993 Lice olaylarıyla ilgili olarak 257 kişiye ait 208 başvuru yapılmıştır. Bu başvuruların dostane çözümle sonuçlandırılması yerinde olacaktır (..). Ayrıca olaylarda zarar gören fakat başvuruda bulunmayan yaklaşık 200 vatandaşımızın zararlarının bir formül bulunarak tazmin edilmesi düşünülebilir.*" Bu önerinin benimsenmesi sonucunda Türkiye, 22 Mart 2001'de, dostça çözüm yoluyla, başvuruda bulunan Licelilere 4 trilyon 160 milyar lira ödemeyi kabul edecektir.

Kısacası, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin Haziran 1999'da aldığı kararda açıkça dile getireceği gibi, 1991-1993 yılları, güvenlik güçlerinin (ve onlara yardımcı olan köy korucusu, itirafçı vb. gibi paramiliter grupların) terörle mücadele çerçevesinde insan hakları ihlallerini yoğunlaştırdığı ve bu ihlallere ilişkin somut ve tatmin edici soruşturmaların bugüne kadar hâlâ tamamlanmadığı bir dönemi

DEP Krizi

1993'ten başlayarak, PKK'yla mücadele stratejisi, PKK'yla bağlantısı olduğundan kuşkulanılan yasal oluşumları da hedefleyecek şekilde genişledi. Önce, çalışanları ardarda öldürülen ya da "kayıp" edilen *Özgür Gündem* gazetesinin yayını, üstüste verilen kapatma kararlarıyla fiilen engellendi. Ardından DEP'e yönelik baskı ve saldırılar yoğunlaştı. Şubat 94'te, DEP Genel Sekreteri Murat Bozlak evinde uğradığı silahlı saldırıda 7 kurşunla yaralandı, bunu DEP genel merkezinin bombalanması izledi. Bu sırada basında "Ordu DEP'ten rahatsız" açıklaması yayınlandı. DEP'in bu baskıları gerekçe göstererek 27 Martta yapılacak yerel seçimlere katılmama kararının ardından, DEP'li milletvekillerin dokunulmazlıklarının kaldırılması TBMM gündemine alındı. 2 Martta dokunulmazlıkları kaldırılan milletvekillerinden bazıları o gün Meclis'in kapısında gözaltına alındı. Diğerleri 2 gün 2 gece Meclis'ten ayrılmayarak bu akıbeti 4 Marta kadar geciktirdi. Milletvekilleri 17 Martta tutuklandı. Anayasa Mahkemesi de, Haziran 94'te DEP'in kapatılmasına karar verdi. DEP'li milletvekillerinin DGM'de Ağustosta başlayan davaları, Aralıkta sonuçlandı ve DEP'liler 15'er yıl hapse mahkum edildiler. (Bu sürece ilişkin olarak AİHK'ya bir dizi başvuru yapıldı. *Özgür Gündem* gazetesi adına yapılan başvuru, AİHM tarafından Mart 2000'de sonuçlandırıldı. Mahkeme, gazeteye ve çalışanlarına yönelik sindirme kampanyasının, AİHS'nin 10. maddesini ihlal ettiğine karar verdi. DEP'li milletvekillerinin gözaltı süresinin uzunluğuna ilişkin başvurusu, AİHM'de 1997'te ihlal kararıyla sonuçlandırıldı. DEP'in kapatılması da AİHK tarafından Sözleşmenin ihlali olarak değerlendirilip AİHM'ye götürüldü. AİHM, 10 Aralık 2002'de, Sözleşme'nin örgütlenme özgürlüğüne ilişkin 11. maddesini DEP davasında ihlal ettiği için Türkiye'yi DEP'e 200.000 Euro tazminat ödemeye mahkum etti.

(G. Alpkaya)

oluşturdu. AİHM önüne giden ve Mahkeme'nin çoğunlukla birden fazla ihlal saptayarak Türkiye'yi mahkum ettiği davaların önemli bir bölümü bu dönemdeki olaylara ilişkindi.

Böyle bir ortamda, Kasım 93'te bu kez İşkenceye Karşı Komitenin "Özet Bulgular"ı açıklandı. Türkiye'de yaygın ve sistematik işkence uygulandığına ilişkin ciddi bulguların varlığını bildiren bu açıklama, Türkiye'nin sert tepkisine yol açtı. Türkiye, bir yandan, açıklamaya temel oluşturan ama gizli olan raporun Kürt azınlıktan söz etmesine dayanarak raportörlerin taraflı olduğunu iddia etti, diğer yandan da münferit olduğunu ileri sürdüğü işkencenin nedenini teröre bağlayan açıklamalar yaptı. Yine de 1993, içerideki gelişmelerin dış politika üzerindeki birebir yansımalarının göreli olarak az olduğu bir yıl oldu.

1993'ün aksine, 1994'te, 90'ların en ciddi dış politika krizlerinden biri yaşandı: Kriz, Kürt kökenli yurttaşların siyasi temsilcisi olarak görülen ve Anayasa Mahkemesinin Temmuz 93'te HEP'i kapatması nedeniyle Demokrasi Partisine (DEP) geçen Kürt kökenli milletvekillerin dokunulmazlıklarının kaldırılmasının ardından tutuklanmalarıyla başladı. AP ve AKPM Nisan 94'te aldıkları kararlarda DEP'lilerin tutuklanmasını kınayarak derhal serbest bırakılmalarını istediler. Hükümet bu tepkilere 18 Mayısta açıklanan yeni bir "Demokratikleşme Paketi" ile yanıt verdi, ama Anayasa Mahkemesinin Haziran 94'te DEP'in kapatılmasına karar vermesi, krizi tırmandırdı (bkz. **DEP Krizi** kutusu, s. 533).

AKPM Haziranda aldığı kararda, Anayasa Mahkemesinin DEP'i kapatma kararı ve DGM'de milletvekilleri hakkında idam istemiyle dava açılması nedeniyle durumun daha da ağırlaştığını saptadı. AKPM, "*Meclis, yeniden (...) Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi birlik ve ülkesel bütünlüğünü koruma gerekliliğinin tam olarak bilincinde olduğunu bildirir ve bu sorunun ayrılıkçı olmayan, barışçı ve demokratik çözümünün sadece bu cumhuriyetin yurttaşlarına düştüğünü kabul eder.*" diyor, Türkiye'nin güneydoğusundaki önemli problemlere ve ciddi duruma getirilecek çözümün barışçı yollarla aranması gerektiği ve "*Türk yetkililerin, Türk halkının bir bölümünün seçilmiş temsilcilerini, onlarla ve onlar aracılığıyla diyalog kurmaya çaba göstermek yerine safdışı ederek ciddi bir siyasal hata yaptıkları*" kanısında olduğunu belirtiyordu. Karada, kültürel özerklik için anayasal reform talebinin Türk yetkililer tarafından ayrılıkçı ve terörist eylemleri teşvik ve destek olarak yorumlandığı hatırlatılarak DEP milletvekillerine karşı alınan önlemlerin demokratik bir toplumda yasallığın ve insan haklarının yeni ihlallerine doğru gidiş tehlikesini içerdiğine dikkat çekiliyordu. AKPM, Türkiye'den anayasasını Avrupa Konseyi normlarıyla bağdaşır şekilde değiştirmesini istedi, Ankara'ya bir heyet gönderilmesini kararlaştırdı ve Türkiye'nin insan hakları mekanizmalarını uygulamak üzere AGİT heyetlerini kabul etmesi dileğinde bulundu.

Bu kararı, AGİT Parlamenter Asamblesinin (AGİT-PA) Temmuz ayında aldığı, tutuklu 6 Kürt parlamenterin serbest bırakılmasını, bu amaçla bir AGİT-PA heyetinin Türkiye'yi ziyaret etmesini ve Türkiye'ye karşı AGİT çerçevesinde Moskova mekanizmasının işletilmesini isteyen bir karar izledi.

AP de, Eylül 94'te, bu gelişmelerin çoğulcu demokrasiye bir saldırı olduğunu belirterek, DEP davası sonuçlanıncaya kadar Karma Parlamenterler Komitesinin çalıştırılmamasını kararlaştırdı. AP, Aralık 94'te aldığı kararda da bu gelişmelere ve yeni ih-

lal örneklerine değinerek, Gümrük Birliği görüşmelerinin askıya alınmasını ve 19 Aralıkta yapılması öngörülen Ortaklık Konseyi toplantısının ertelenmesini istedi. Bu koşullarda toplantı, AP'nin isteğine rağmen yapıldı ama karar 6 Mart 95'e ertelendi.

AP, Şubat 95'te, Türkiye'de insan haklarının durumunun, Gümrük Birliğine ilişkin mevcut önerinin gerçekleştirilmesine izin vermeyecek ölçüde ciddi olduğunu belirterek, anlaşmanın kendi oluruna bağlı olduğunu hatırlattı ve bu oluru vermesinin, AB Komisyonunca Türkiye'de hukukun üstünlüğünü geliştirme konusunda alınan önlemlere ilişkin raporlara bağlı olduğunu bildirdi. Gümrük Birliği aşamasına geçiş ise, öngörüldüğü gibi 6 Mart 95'te imzalandı.

Gümrük Birliğine geçişten 2 hafta sonra, Türkiye'nin 35.000 askerle kuzey Irak'a yaptığı geniş kapsamlı operasyon, Avrupa'nın sert tepkisine neden oldu. AB troykası Türkiye'den derhal geri çekilmesini istedi, Almanya Türkiye'ye silah sevkiyatını ve askerî nitelikteki mali yardımı askıya aldı, AP de Nisan 95'te aldığı kararda Türkiye'nin derhal geri çekilmesini isterken, AB Konseyinin ve Komisyonunun, AB kökenli silahların bu çatışmalarda kullanılmasını engelleyecek kurallar geliştirmesini istedi.

AKPM de Nisan 95'te aldığı kararda, Türkiye'nin kuzey Irak'a yaptığı operasyonu kınadı ve Kürt sorununa siyasal bir çözüm aramasını istedi; Türkiye'nin anayasal ve yasal düzeyde kayda değer hiçbir iyileştirme yapmadığına dikkat çekerek, Türkiye'nin Avrupa Konseyi Statüsünden kaynaklanan yükümlülüklerine uymadığı sonucuna vardı ve Bakanlar Komitesine dört tavsiyede bulundu: 1. Türkiye'yi kuzey Irak'tan çekilmeye çağırması; 2. Türkiye'yi, Avrupa Konseyi Statüsü ve Avrupa Konseyinin ilgili sözleşmelerinde yer alan ilkeler temelinde Kürt sorununa barışçı bir çözüm aramaya davet etmesi; 3. Türkiye'nin, Anayasasını ve yasalarını Avrupa Konseyinin ilke ve normlarına uygun hale getireceği bir takvim belirlemesi; 4. Bakanlar Komitesinin bu üç konudaki kayda değer ilerlemelerin hesabını AKPM'nin Haziran ayındaki oturumunda verebilmesi için Türkiye'nin temsil haklarını askıya almayı düşünmesi.

Haziranda bu kez BAB Parlamenter Asamblesinin, Kürt sorununun çözümüne ilişkin olarak, Türkiye'nin toprak bütünlüğü çerçevesinde bir tür özerklik formülünü gündeme getirmesi ve ABD'nin, insan haklarının durumunu gerekçe göstererek parça tesirli misket bombalarının sevkiyatını askıya alması Türkiye üzerindeki baskıların ağırlaştığını gösteriyordu. Bu baskılar karşısında Türkiye'nin verdiği yanıt, bir yandan eleştirileri reddetmek (hatta Devlet Bakanı Ayvaz Gökdemir 3 AP parlamenterine "fahişeler" diye hakaret etmişti), diğer yandan da tepkileri hafifletmek amacıyla göreli yasal iyileştirmelere gitmek oldu. Bu çerçevede 82 Anayasasının bazı maddeleri değiştirildi.

Anayasa değişikliklerinin neredeyse tamamı Meclis'e ve siyasi partilere ilişkin düzenlemelerdi: Milletvekili sayısı 450'den 550'ye çıkarıldı; milletvekillerinin parti değiştirmesi kolaylaştırıldı; kapatılan partilere üye milletvekillerinin vekilliklerinin düşürülmesi kuralı kaldırıldı; partiler hakkında açılan kapatma davalarında parti başkanlarına söz hakkı tanındı; Meclis'in çalışmaya başlama tarihi 1 Eylülden 1 Ekime alındı; yerel seçimlerin genel ya da ara seçimle birlikte yapılması öngörüldü; seçmen ve partilere üye olma yaşı on sekize indirildi; yurtdışında bulunan vatandaşlara ve tutuklulara oy kullanma hakkı verildi; partilerin kadın ve

gençlik kolları kurması serbest bırakıldı; öğretim üyelerinin ve üniversite öğrencilerinin partilere üye olabilmesine olanak sağlandı; dernek, sendika, vakıf, kooperatif ve meslek kuruluşlarının siyasi partilerle ilişki ve işbirliğini öngören yasaklar kaldırıldı. Bunlar, "demokratikleşme"ye yönelik değişikliklerdi, ama demokrasinin temelinde bulunan insan hakları konusunda yapılan tek değişiklik, o güne kadar kamu görevlilerinin sendika kurmasına engel olduğu ileri sürülen maddede yapıldı. Bir de, Anayasanın Başlangıç bölümünde, 12 Eylül'ü ve darbecileri öven ifadeler değiştirildi.

Temmuz 95'te yürürlüğe giren bu değişikliklerin ağırlaşan insan hakları eleştirilerini karşılama ve Gümrük Birliğinin AP tarafından onaylanmasını sağlamak amacıyla yapıldığının en önemli göstergesi, tanınan az sayıdaki hakların kullanılabilmesi için yapılması gereken yasa değişikliklerinin çoğunun dönem boyunca yapılmaması olacaktı. Ekim 95'te de Terörle Mücadele Kanunu'nun ünlü 8. maddesi kısmen değiştirildi (bkz. **Terörle Mücadele Kanunu** kutusu, s. 529).

Bu girişimler genellikle yeterli bir iyi niyet belirtisi olarak algılandı. AGİT-PA, Temmuz 95'te, iki ay önce Türkiye'yi ziyaret eden heyetinin, ihlal iddialarını ve yetkililerin açıklamalarını aktaran dengeli raporunu kabul etti, AKPM Türkiye'nin durumunu görüşmeyi 1996'ya erteledi. AP ise, 1995 Saharov Ödülünü hapiste yatan DEP'li milletvekili Leyla Zana'ya vermeyi kararlaştırdıktan sonra, Kasım 95'te KPK'nın çalışmasına koyduğu engeli kaldırdı, Aralık 95'te de Gümrük Birliğine olur verdi. AP, olurunu 4 koşula; insan hakları, demokratikleşme, Kıbrıs sorunu ve Kürt sorunu koşullarına bağlamış ve AT Komisyonunu, Türkiye'nin insan hakları ve demokratik gelişmesi alanında yılda en az 1 rapor hazırlamakla görevlendirmişti.

AKPM, Nisan 96'da, Anayasa ve Terörle Mücadele Kanunundaki değişiklikleri önceki tavsiyelerine uygun bulmakla birlikte düşünce özgürlüğünü geniş ölçüde kısıtlayan 8. maddenin tamamen kaldırılmasında, Kürt sorununa barışçı çözüm bulunmasında ve DEP'li milletvekillerinin serbest bırakılmasında ısrar eden bir karar aldı. Kararda Türkiye'nin izleme prosedürü çerçevesinde takibi kararlaştırılıyor ve Bakanlar Komitesine, Türkiye'yi kendi prosedürü çerçevesinde izlemesi ve Türkiye'yi, mevzuatını ve uygulamasını Avrupa Konseyi norm ve ilkelerine uygun hale getirmesi için teşvik etmesi tavsiye ediliyordu. AKPM'nin aynı kararda Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin Türkiye ile diyalog içinde olduğunu ancak kendisine bilgi vermediğini dile getirmesi, Türkiye üzerinde kamuya açıklanmayan diplomatik baskıların sürdüğünü gösteriyordu.

İşkencenin Önlenmesi Komitesi ikinci "Kamu Açıklaması"nı bu ortamda, Aralık 96'da yaptı. 4 yıllık dönemin değerlendirildiği açıklamada, Komite ziyaretleri sırasında rastlanan işkence aletlerine, mağdurların açıklamalarına, birbiri ardına çıkarılan genelgelerin etkisizliğine değiniliyor ve Türkiye'nin işkence sorununun güvenlik güçlerinin etkili biçimde denetlenmesiyle önlenebileceği görüşünü açıklıyordu. Komiteye göre, savcılar işkence mağdurlarının iddialarına karşı polisi savunan bir tutum içindeydiler. Komite, gözaltına alınanların derhal avukatlarıyla görüştürülmesi ve bağımsız bir doktor tarafından muayene edilmesi gereğini vurguladığı açıklamasında, işkencenin münferit olduğunu savunan ya da işkenceyi terör nedeniyle mazur göstermeye çalışan açıklamaları reddediyor ve sadece siyasî suçlardan gözaltına alı-

nanlara değil, adî suçlardan gözaltına alınanlara da işkence yapıldığını hatırlatarak, Türkiye'nin işkence sorununun köklerinin daha derinlerde olduğu saptamasını yapıyordu. "Kamu Açıklaması"nı, Ocak 97'de, Danimarka'nın Kürt kökenli bir vatandaşına işkence yaptığı iddiasıyla Türkiye'yi AİHK'ya şikayet etmesi izledi.

Türkiye, Kasım 96'daki Susurluk kazasının da belirgin etkisiyle, 97'de, insan hakları ve hukuk devletine saygının gerçekleşmesi yönünde daha etkili bir arayış içine girdi. Mart 97'de gözaltı süresi kısaltıldı, Nisanda TBMM bünyesinde kurulan ve kısaca "Susurluk Komisyonu" olarak anılan araştırma komisyonu, insan hakları ihlallerine ilişkin çok önemli ipuçlarını içeren raporunu tamamladı, aynı ay içinde İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu oluşturuldu, Temmuzda Dışişleri Bakanlığının insan hakları alanında göreli iyileştirme önerilerini içeren İnsan Hakları Raporu hükümete sunuldu (bkz. **Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu** kutusu, s. 537).

Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu

Dışişleri Bakanlığının Temmuz 1997 tarihli İnsan Hakları Raporu, Hükümete, bu alanda Türkiye'nin atması gereken adımları ihtiyatlı bir dille anlatan bir İnsan Hakları Programı ve İnsan Hakları Eylem Planı içeriyordu. Eylem Planında, hükümetin alabileceği önlemler, hükümetin TBMM'ye sunabileceği tasarılar, AİHK ve AİHM önündeki davalar ve diğer konular ele alınıyor, bu bağlamda özellikle işkencenin önlenmesi ve işkence suçlularının cezalandırılması, OHAL'in aşamalı olarak kaldırılması, düşünce ve ifade özgürlüğü ihlallerine yol açan yasal düzenlemelerde kısmi bir iyileştirmeye gidilmesi, DGM'lerdeki askerî hakimlerin sicillerinin sivil hakimlere uygulanan kurallara paralel kılınması, yargı denetimine tabi olmayan Yüksek Askerî Şura kararları için bir çözüm bulunması öneriliyordu. "Cesur ve kapsamlı bir insan hakları reform programı" olarak sunulan bu öneriler, aslında sadece Türkiye'yi uluslararası platformlarda zor duruma sokan konuları bertaraf etmeyi amaçlıyordu ama kısa dönemde bunlar bile tamamen gerçekleştirilmeyecekti.

(G. Alpkaya) (Kaynak: *Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu, passim*).

Bu gelişmelere rağmen, Türkiye'nin Luxembourg zirvesinde AB tam üyeliğine adaylığının açıklanacağı beklentisi de, bu amaçla hazırlanan demokratikleşme paketi de, zirveden bu yönde bir sonuç çıkmamasıyla suya düştü. Demokratikleşme paketi geri çekildi ve AB'yle ilişkilerin Ortaklık Anlaşması ile sınırlandırılması kararlaştırıldı.

AKPM'nin Haziran 98'de kabul ettiği karar ise, içe kapanma eğilimindeki Türkiye'ye çatışma sonrası rehabilitasyon önerilerini andıran tavsiyelerde bulunan dikkat çekici bir karardı. AKPM, Bakanlar Komitesinin Türkiye'yi, diğerlerinin yanı sıra,

"a) Güneydoğudaki sorunlara askerî olmayan bir çözüm bulmaya; b). Buradaki sivil halkı her türlü silahlı şiddete karşı korumaya; c) Burada ekonomik ve sosyal bir reform için çabalarını artırmaya; d) Avrupa Konseyinin azınlıklara ilişkin iki sözleşmesine taraf olmaya ve hükümlerini Kürtlere uygulamaya; e). "Kayıp" kişilerin akıbetlerini aydınlatmaya; f) Kürt kökenli yurttaşlarının kültürel ve siyasi haklarını kullanmaları için gereken önlemleri almaya; g). Güneydoğuda hukukun üstünlüğünü sağlamaya, özellikle olağanüstü hali kaldırmaya, köyleri korumaya, bölgedeki askerî faaliyetler üzerinde sivil denetim sağlamaya; h) Köy koruculuğu sistemini kaldırma-

ya; ı) Bölge ekonomisinin yeniden inşası için önlemler almaya; j)Bölgede okul ve hastaneleri yeniden yapmak için ek önlemler almaya; k.Köylerine geri dönmek isteyen Kürt nüfusun dönüşünü kolaylaştırmak için uluslararası insani örgütlerle işbirliği içinde geniş bir program uygulamaya" davet etmesini istiyordu. AKPM bunlar ve önerdiği diğer önlemler için uluslararası insani ve mali örgütlerle işbirliğine gidilmesini istedi. AKPM, bu karar doğrultusunda yine aynı tarihte kabul ettiği direktif ile, Türkiye'nin Sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmesini izleme prosedürü çerçevesinde, izleme komisyonunu, "Kürt azınlık" sorununu incelemekle görevlendirdi.

AP'nin Türkiye'ye karşı tutumunda da 98 sonunda dikkat çekici bir değişiklik meydana geldi. AP, Eylülde aldığı kararda; insan hakları, demokratikleşme ve Kürt sorunu konusundaki eleştiri ve uyarılarından vazgeçmeden, Türkiye'yle siyasi diyalogun yeniden başlatılmasını ve Türkiye'yi izole edecek, böylece siyasi sisteminde, halkın yaşam koşullarında ve insan haklarının durumunda ilerlemeyi engelleyecek önlemlerin ortadan kaldırılmasını istedi.

98 sonunda, PKK lideri Öcalan'ın Suriye'den ayrılmasıyla başlayan gelişmeler, Türkiye'yle Avrupa arasında incelenen dönemin son önemli krizini oluşturdu. Öcalan'ın Şubat 99'da yakalanıp (bkz. Abdullah Öcalan'ın Yakalanması kutusu, s. 296) Türkiye'ye getirilmesinin ardından, gerek adil yargılanma hakkına, gerekse verileceğine kesin gözüyle bakılan idam cezasına yönelik eleştiri ve uyarılar birbirini izledi. 98'de DGM'lerin bağımsız ve tarafsız olmadığı gerekçesiyle mahkum olmasından sonra bu konuda iç hukukunda herhangi bir düzenleme yapmamış olan Türkiye, Öcalan'ın AİHM'ye başvurması üzerine, bu nedenle mahkum olmamak için, Mayıs sonunda başlayan yargılama devam ederken, Haziran ayında anayasasını ve DGM'lere ilişkin yasayı değiştirerek DGM'lerde asker üyelerin varlığına son verdi ve Öcalan'ı idam cezasına mahkum etti. İdam cezasının Kasımda Yargıtay tarafından onanmasının ardından AİHM'nin Aralık 99'da Öcalan'ın idamı konusunda ihtiyati tedbir (bir tür yürütmeyi durdurma) kararı vermesi üzerine, idam kararının Meclis'e sevkedilmesini ertelemeyi kararlaştıran hükümet, sorunu belirsiz bir süre için dondurmayı başardı. Öte yandan Öcalan'ın PKK'nın silahlı mücadeleye son vermesini istemesi ve örgütün de buna uyması, insan hakları ihlalleri karşısında terör argümanını ileri sürmenin artık fevkalade zorlaştığı yeni bir dönem başlattı. Diğer yandan, uluslararası dinamikler açısından bakıldığında, zorluklara bir de Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komitesinin (ECRI) Türkiye'deki insan hakları ihlallerini ırkçılıkla bir tutma eğiliminin eklenmekte olduğu görüldü.

Bu yeni dönemin 98'de belirmeye başlayan ipuçları, Türkiye'nin insan hakları sorununun, Türkiye'ye biçilen yeni rol ışığında gerekirse Türkiye'ye rağmen çözülmek istendiğini göstermektedir: NATO'ya üye ülkelerin parlamentolar arası forumu olan Kuzey Atlantik Asamblesi 98'de Türkiye'ye ilişkin raporunda, Türkiye'nin modern bir demokrasi olma yolunda ilerlemek istiyorsa, iç güvenlik sorunu ile ulusal güvenlik sorununu birbirinden ayırması ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin kendisini ulusal güvenlikle sınırlandırması gerektiği belirtti. Bu rapor, bu alanda Türkiye'ye yönelik eleştirilerin ilk değil ama belki de en ilginç örneğidir. Türkiye, 90'lar boyunca, terörle mücadele konusunda desteklenmekle birlikte; bu mücadelenin hukuk devleti, demokrasi ve insan haklarına saygı sınırları içinde kalmaması nedeniyle eleştirilmişti. 98'de Öcalan'ın yakalanması ve 99'da Türkiye'nin tam üye-

lik adaylığının açıklanmasıyla birlikte eleştiriler yerini açık beklentilere bıraktı. Bu beklentiler Türkiye'de rejimin sivilleşmesi, hukukun üstünlüğünün ve insan haklarına saygının sağlanması yönündeydi.

Türkiye'nin bu beklentiler karşısındaki tutumu inişli çıkışlı oldu. İç hukukta başlangıçta tereddütlü adımlar atıldı. Bunlar içinde en önemlisi, 1913'ten beri yürürlükte olan Memurin Muhakematı Hakkında Kanun-u Muvakkat'ın Aralık 1999'da değiştirilmesi oldu. Uluslararası düzeyde ise, bir kamu açıklaması daha yapmasını engellemek üzere Şubat 1999'da İşkencenin Önlenmesi Komitesi'nin raporunu yayınlamasını kabul etmesi çok önemli bir politika değişikliğiydi. Nitekim, Türkiye'nin isteği üzerine, önceki Türkiye raporları da yayınlandı. Öte yandan, Ağustos 2000'de BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin imzalanması da önemli bir adım oldu.

Buna karşılık, Katılım Ortaklığı Belgesi'nin onaylanmasından ve Ulusal Program'ın kabul edilmesinden sonra, giderek artan bir hızla, 12 Eylül mevzuatı değiştirilmeye başlanacaktır. Ekim 2001'deki Anayasa değişikliklerini, ilki Şubat 2002'de kabul edilen Uyum Paketleri çerçevesinde yapılan yasa değişiklikleri izleyecektir. I. Uyum Paketi ile TCK, Terörle Mücadele Kanunu ve DGM'lere ilişkin yasa değiştirilecektir. Nisan 2002'de II. Uyum Paketi ile dernekler, siyasi partiler ve basın mevzuatında değişiklikler yapılacaktır. Ağustos 2002'deki üçüncü paket çerçevesinde savaş ve yakın savaş tehdidi dışında ölüm cezası kaldırılacak, Kürtçe yayın ve öğretime olanak tanınacaktır. Ocak 2003'teki dördüncü ve beşinci paketlerde, daha önceki uyum paketleriyle yapılan değişikliklerin kapsamı genişletilecek ve AİHM kararları doğrultusunda yeniden yargılama yapılması olanağı tanınacaktır. Ocak 2003'te AİHS'nin ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin 6. Protokolü imzalanacaktır. Bu kapsamlı değişikliklerin yanı sıra, 1987'den beri devam eden Olağanüstü Hal uygulamasına 30 Kasım 2002 tarihi itibariyle son verilmesi de Türkiye bakımından çok önemli bir adım sayılacaktır. Bununla birlikte, insan hakları konusunun Türk dış politikasında bir sorun olmaktan çıkmasının, bütün bu değişikliklerin uygulamada yerleşiklik kazanmasına bağlı olduğu açıktır.

GÖKÇEN ALPKAYA

KAYNAKÇA (İnsan Hakları Konusu)

Gemalmaz, Mehmet Semih, *Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Önünde Türkiye-1: Kabuledilebilirlik Kararları*, Istanbul, Beta, 1997; "Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu", *Açık Sayfa Dergisi, Ek*, Sayı 7 , Ekim 1997; TİHV İnsan Hakları Yıllık Raporları; BM, Avrupa Konseyi ve AB web siteleri.

Rusya'yla İlişkiler

I) SSCB'den Rusya Federasyonuna

SSCB'nin yıkılarak yerini Rusya Federasyonuna (RF) bıraktığı 1991'de Türkiye-SSCB ilişkilerindeki en önemli gelişme Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 11-16 Martta Moskova'yı ziyareti oldu. 1969'da Cevdet Sunay'ın gezisinin ardından bu düzeydeki ikinci ziyaretti. Gorbaçov ve Yeltsin'le uzun görüşmeler yapan Özal, Ahıska ve Gagavuz Türklerinin temsilcilerini de kabul etti. 1921 antlaşmasının 70. yıldönümüne denk düşen ziyaret boyunca Körfez Savaşı sonrasında Orta Doğu'daki durum ve KEİ konuları gündeme geldi. Görüşmeler sonunda 12 Martta üç önemli anlaşma imzalandı: Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması; Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması ve 20 yıl süreli Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması.

Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması ticarî ilişkilerin geleceğine yönelik hedefleri açısından önemliydi: " *(...)* Madde 2. *Akit Taraflar, ticaret hacmini önümüzdeki yıllarda 3-5 milyar ABD Dolarına, 2000 yılına doğru ise 9-10 milyar ABD dolarına çıkarmak amacıyla, ülkelerinin mevcut olanaklarını daha etkin bir şekilde kullanarak, karşılıklı ticari ilişkilerini uzun vadeli ve dengeli olarak genişletmek, derinleştirmek ve çeşitlendirmek için gerekli tedbirleri alacaklar ve her iki ülkenin mevzuatları çerçevesinde Türk ve Sovyet kuruluş, işletme ve firmaları arasında ticari ilişkilerin gelişmesi için elverişli koşulların yaratılmasına yardımcı olacaklardır(...)"*

Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşmasıysa Paris Yasası ilkelerinin ikili düzeyde onanması anlamını taşıyordu. Toprak bütünlüğüne ve siyasal bağımsızlıklara saygı; bölgesel konularda danışma; askerî konularda iletişim; ekonomik, kültürel vb. konularda en geniş biçimde işbirliği yapılması ve teröre karşı birlikte hareket etme yükümlülüklerini getiren antlaşma iki ülke arasındaki ilişkilerin son dönemde ulaştığı düzeyin göstergesi oldu. Antlaşma federal bir birim olan SSCB'nin yanı sıra tek tek federe birimlerle ilişkilerin de önünü açması bakımından önemliydi: *"(...)* Madde 16. *Taraflar, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği'ni oluşturan Birlik Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin gelişmesinin aralarındaki ilişkilere kapsam ve muhteva kazandıracağı inancıyla bu ilişkilerin desteklenmesi gereği hususunda hemfikirlerdir.*

Taraflar, kentler ve yerel yönetimler arasında temasların ve işbirliğinin gelişmesini de teşvik edeceklerdir. Madde 17. *(...) Taraflar, Türkiye'de SSCB hakları dilleri ile SSCB'de Türk dilinin öğrenimini teşvik edeceklerdir(...)"*

Moskova'dan sonra Ukrayna, Kazak ve Azerbaycan SSC'lerini ziyaret eden Özal,

bu üç birlik cumhuriyetiyle çeşitli anlaşmalar imzalayarak ikili ilişkileri başlattı. Özellikle Azerbaycan ziyareti sırasında Bakü başkonsolosluğunun açılması, İstanbul-Bakü uçak seferlerinin başlatılması, Azerbaycan ile Türkiye arasında otomatik telefon hattının açılması ikili ilişkilerde yeni bir sayfa açtı.

SSCB'nin yıkılmasıyla sona eren Soğuk Savaş'ın ardından uluslararası sistem yeniden yapılanma sürecine girdi. Bu süreç, bilimsel-teknolojik devrimin etkisiyle değişen üretim biçimi, üretim ilişkileri ve bilginin artan önemiyle biçimlenmekteydi. 12 Haziran 1990'da egemenliğini ilan eden ve SSCB'nin 31 Aralık 1991'de uluslararası hukukta varlığını yitirmesinin ardından, ardılı sıfatıyla uluslararası topluluğa katılan Rusya Federasyonuyla Türkiye arasındaki ilişkiler incelenirken her ikisinin de bu süreç içerisinde kendilerine yeni roller arayışında oldukları gözönünde bulundurulmalıdır. İlişkilerin değerlendirilmesinde bir başka önemli nokta da RF'nin siyasal yapısıdır (bkz. Rusya Federasyonunda Siyasal Gelişmeler kutusu, s. 541).

Rusya Federasyonunda Siyasal Gelişmeler

RF'deki iç politika gelişmelerinin, yoğun ekonomik bunalım içerisinde yeni bir siyasal sistemi kurumsallaştırma çabaları tarafından belirlendiği söylenebilir.

12 Aralık 1993'te kabul edilen anayasaya göre RF'nin siyasal yapısının üç ayağı vardır: Başkan, parlamento ve hükümet. RF başkanlık sistemiyle yönetilir. Parlamento iki kanattan oluşur: Federasyon Konseyi (FK) ve Duma. FK, Rusya'nın 89 tane cumhuriyet, bölge ve büyük şehirden oluşan federatif yapısını temsil eder. Her federe birimden 2 milletvekili seçilir.

Çarlık döneminde yaşanan Batıcılar(Atlantikçiler)-Avrasyacılar çekişmesi 1990'larda siyaset sahnesinin temel belirleyicisi oldu. 1992-1994 arasında yaşanan Batıcıların etkin olduğu dönem sonradan dış politikadan başlayarak sorgulandı ve 1998'de yaşanan ekonomik bunalımla Avrasyacılar dengeyi sağladılar. Komünist Parti dahil liberal ekonomi politikalarına karşı çıkan yoktur. Anlaşmazlık bu politikaların uygulanış biçimine ilişkindir.

Yeltsin önderliğindeki RF yönetiminin 1992'den başlayarak izlediği ekonomi politikası "millî burjuvazi yaratma" çabası biçiminde özetlenebilir. "Özelleştirme" kampanyasıyla pek çok sektörde işadamına dönüşen üst düzey bürokratların yeni yatırımlara yönelmeleri bekleniyordu, ama bunlar sermayelerini yurtdışına çıkarmayı yeğlediler. Bu yolla ülkede "dünyanın en zengin adamları listesi"nde yer alan onlarca işadamı ortaya çıktı. Bunlardan bazıları devlet yönetiminde önemli roller üstlendiler. Bunun yanı sıra, Gazprom, Lukoil, Rosvoorujeniye gibi firmalar neredeyse tekel niteliğindeki güçlerini iç ve dış politikada kullanmaya başladılar.

IMF ve Dünya Bankasının sağladığı kredilerle izlenen liberal ekonomi politikaları sistemin sağlıklı biçimde yerleşmesini sağlayamadı. Geniş halk kesimleri çok fakirleşti. Fabrikalar, maaşları ancak ürettikleri mallarla ödemeye başladılar. Uyuşturucu, silah ve kadın ticaretinin merkezi haline gelen büyük kentlerde mafyalar ortaya çıktı. Bunlar etnik temelde görev dağılımına gittiler.

Asya bunalımının ardından 17 Ağustos 1998'de ekonomik bunalıma giren RF bir başka şoku da Çeçenya'da yaşadı. Ekonomik bunalım ve siyasal istikrarsızlık Ordu'nun yeniden yapılanmasını engellemişti. Nükleer silâhlara sahip bir kurumun bu denli zayıf düşmesi, sahip olduğu teknolojiyi satarak nükleer silâhların yayılmasına neden olacağı korkusu yarattı. Son olarak, 1999-2000'de yaşanan İkinci Çeçenya savaşı ordunun toparlandığı işareti verdi.

Bu toplumsal kaos ve ideolojik boşluk içinde doğal olarak hem Ortodoks Kilisesinin toplumsal ve siyasal alanlarda hızla güçlenmesine hem de Müslüman federe birimlerde (Dağıstan ve Çeçenya'da olduğu gibi) İslamî köktendinciliğin yükselmesine tanık olundu.

(E. Tellal)

SSCB'nin dağılmasıyla, uluslararası sisteme 14 yeni devletle SSCB'nin ardılı olan RF katıldı. RF toprak olarak diğer 14 cumhuriyetinin iki katı alana sahipti. Nüfusu eski SSCB'nin yarısından fazlaydı. Doğal kaynakların çok önemli bölümü RF'de kalmıştı (petrolün yüzde 90'ı, doğalgazın yüzde 80'i, altının yüzde 70'i, elektrik üretiminin yüzde 62'si). Nüfus bileşimi açısından Litvanya ve Ermenistan'dan sonra en homojen yapıya sahipti. SSCB'nin aksine RF Batı'nın desteğini arkasına almış durumdaydı, çünkü ideolojik tehdit sona ermiş, uluslararası sistemde istikrar arayışı egemen olmuştu. Üstelik kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmeye çalışan RF Batı için çok önemli bir pazardı.

RF, Yeltsin liderliğinde geçen 1990'ları uluslararası sisteme katılma ve bu çerçevede ülkede serbest pazar ekonomisiyle demokratik parlamenter düzeni kurma çabalarıyla geçirdi. Fakat bu arada liberal ekonomiyi kurma girişimi oligarşik yapıya yol açtı. Batı'nın desteğiyle başlayan uluslararası sisteme katılma çabaları, 2000'lere gelindiğinde neredeyse Batı'ya rağmen sürer bir hale girdi.

Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin"

RF başlangıçta yaşadığı kargaşanın da etkisiyle ABD ve Avrupa'ya yalnızca uyumlu değil bağımlı politikalar izledi. Fakat, 1994'ten itibaren Asya'ya da yönelerek kendisini "tek yönlü bağımlılık"tan kurtarmaya çalıştı.

İç politikadaki Atlantikçiler-Avrasyacılar çekişmesi dış politikada da kendisini gösterdi. Ama, RF Batı'yla çatışan bir dış politika izlemedi. Ocak 1994'te Bruxelles'de imzalanan ve doğu Avrupa'yı da NATO çerçevesine almayı amaçlayan Barış İçin Ortaklık (BİO) projesine giderek karşı çıktıysa da, sonunda NATO'yla uzlaştı. Hiç kuşkusuz bunda IMF ve Dünya Bankası kredilerine olan gereksiniminin de etkisi oldu.

RF dış politikasındaki dönüşümün en çarpıcı göstergelerinden biri, izlediği "Yakın Çevre" (*blijnıy zarubejnıy, near abroad*) politikası oldu (Şubat 1993). "RF'nin Monroe doktrini" olarak adlandırılan bu politika, eski SSCB topraklarının RF'nin ekonomi ve güvenlik açılarından yaşamsal çıkar alanı olduğunu ileri sürerek buralardaki gelişmeleri denetlemeyi öngörüyordu.

Bu politikanın en önemli belgelerinden biri de 1993 Kasımında açıklanan Askerî Doktrin oldu. "Karaganov Doktrini" olarak bilinen bu belgeyle Ordu'nun iç güvenlikten de sorumlu olacağı ilkesi kabul edildi ve RF'nin nükleer silahları ilk kullanan ülke olmayacağı ilkesi terkedildi. RF ve Bağımsız Devletler Topluluğunun (BDT; bkz. **BDT** kutusu, s. 543) güvenliğini sağlamak için gerektiğinde ülke dışında da RF askerlerinin konuşlanabileceği kabul edildi. Güvenlik için gerekli finansmanın sağlanmasında silâh satışına öncelik verilmesi kararlaştırıldı.

Yakın Çevre ve Karaganov çerçevesinde RF Kafkaslarda ve Orta Asya'da askerî üsler kurdu. Bu ülkelerin sınırlarını Rus askerleri denetlemeye başladı. Buralarda istikrar sağlanamayacağı için, RF'nin Kafkaslara girmesine Batı ses çıkarmadı. Yalnız, RF bu durumdan yararlanarak, Kafkas anlaşmazlıklarını kışkırtma yöntemiyle burayı denetlemeye girişti.

1997'de başlatılan çalışmalar 21 Nisan 2000'de Putin'in yeni bir Askerî Doktrin ilanıyla sonuçlandı.

RF'nin Yakın Çevre politikası ve Askerî Doktrini maddî temellere dayalıdır. Birincisi, bu sayede eski SSCB'ye dağılmış ekonomi tekrar işletilmek istenmiştir. İkincisi, RF dışında kalan 25.000.000'luk bir Rus diasporasının korunması söz konusudur. Üçüncüsü, önemli enerji kaynaklarına sahip bu azgelişmiş bölgede etkinliği büyük devletlere kaptırmak istememektedir.

(E. Tellal)

Bir yandan Batı'yla uyumlu politikalarını sürdürürken, öte yandan diğer seçeneklere de (Çin, İran gibi) açık olan ve Yakın Çevre'sinde denetimi elinde tutmaya çalışan RF (bkz. Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin" kutusu, s. 542), 2000'lere gelindiğinde yeni bir başkanla (Putin) ve elindeki nükleer silâhların da etkisiyle hâlâ uluslararası sistemde önemli bir aktör olmaya devam etti. Kuşkusuz bunda, Kafkasya ve Balkanlarda Rusya'ya rağmen istikrarın çok zor oluşunun da etkisi vardı.

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)

8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya devlet başkanları tarafından Minsk'te ilan edilen, kurucu antlaşması ise 21 Aralıkta Alma Ata'da imzalanan BDT, Estonya, Letonya ve Litvanya dışındaki eski cumhuriyetlerden oluşur. Topluluğun amacı üye devletler arasında işbirliği yaparak SSCB sonrası sorunları çözüme kavuşturmaktır. Yürütme organı, devlet ya da hükümet başkanlarından oluşan Konseydir. BDT'de hegemon devlet RF'dir. BDT içerisinde ekonomi ve güvenlik alanlarında işbirliği önemlidir. 15 Mayıs 1992'de Taşkent Anlaşmasıyla kurulan Ortak Güvenlik Konseyi çerçevesinde RF, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Ermenistan işbirliği yapmaktadırlar. Yine, 24 Eylül 1993'te, zaman içinde oluşacak bir ekonomik birlik anlaşması imzalanmıştır.

BDT içerisinde bütünlüklü bir yapıdan söz edilemez. Kimi üyeler arasında birlik girişimi olurken, bazıları arasında da savaşa değin varabilen sorunlar yaşanmaktadır (Azerbaycan-Ermenistan). Yine de, BDT eski SSCB coğrafyasındaki en güçlü işbirliği girişimi olmayı sürdürmektedir.

(E. Tellal)

SSCB'den RF'ye dönüşüm sürecinde ortaya çıkan koşullar Türkiye açısından bu coğrafyanın önemini azaltmayıp, artırdı. Bir yandan yeni cumhuriyetlerle ve diğer yandan RF'yle yeni çıkar çatışmaları yaşandı, bir yandan da işbirliği olanakları doğdu.

II) Sorunlu Alanlar

SSCB'nin yıkılıp, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle son 50 yıldır stratejik önemini pazarlayan Türkiye bir yandan bu "lüksünü" yitirmenin kaygısına, diğer yandan Orta Asya'daki kardeşlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla da üç çeyrek asırdır unuttuğu bir hayale kapıldı. Ne kaygı gerçekleşti, ne de hayal. Körfez bunalımı ile başlayan kriz ve parçalanan Yugoslavya'da yaşanan gelişmeler Türkiye'yi sorunlar yaşanan bir bölgede ABD'nin "sorumlu bağlaşığı" olmaya itti. Öte yandan, yıkılışın ardından toparlanan RF 1994'ten başlayarak yalnızca Türkiye'ye değil, ama bütün dünyaya SSCB'den kopan parçaların kendi yaşamsal çıkar alanı içerisinde olduğunu ilan ederek başkalarının yanı sıra Türkiye'yle de karşı karşıya geldi.

1) İlk dönemde "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk dünyası" sloganı (ki, ilk kez Şubat 1992'de dönemin başbakanı Demirel tarafından dile getirilmişti) ve Orta Asya'da genişletilmiş Türkçe abecenin kabul edilmesi girişimleri, kendi içerisinde de Müslüman ve Türk kökenli halkları barındıran RF'yi kaygılandırdı. Sonraları "rekabet yerine işbirliği" ilkesi benimsenmeye başlandı.

2) Türkiye ile RF'nin karşı karşıya geldikleri başka bir bölge de Balkanlar oldu. Bosna-Hersek ve Kosova sorunlarında Türkiye ile RF farklı tarafları destekledi. Üstelik ortak dini paylaşan Yunanistan'la ilişkilerin geliştirilmesi Balkanlarda RF, Yugoslavya, Yunanistan bağlaşımına karşı Türkiye, Makedonya, Arnavutluk ekseninin oluştuğu değerlendirmeleri yapıldı (bkz. s. 513 vd.).

3) SSCB'nin dağılmasının ardından Hazar havzası ve Kafkaslardaki enerji kaynaklarının dünya pazarına hangi yollardan pazarlanacağı sorunu gündeme geldi. Petrol ve doğalgazın dünya pazarlarına sunulmasında boru hatlarının kendi topraklarından geçmesini isteyen RF ve Türkiye başlangıçta kendi tezlerinin tek seçenek olduğu inancıyla rekabete başladılar. Enerji güzergâhına ev sahipliği yapacak ülke bir yandan gelir kazanırken öte yandan stratejik güç kazanacaktı. Asıl olarak bu enerji kaynaklarını işletecek uluslararası şirketlerce belirlenecek olan güzergâh her iki tarafın kamuoyunda zaman zaman ateşli tartışmalara yol açtı. En azından "erken üretim petrolü"nün (bkz. Erken Petrol kutusu, s. 420) RF'nin Novorossisk limanından taşınacağı anlaşılınca, Türkiye Boğazlardan bu kadar yoğun biçimde yapılacak trafiğin tehlikelerine işaret ederek 1994 ve 1998 yıllarında çıkardığı iki tüzükle düzenlemeye gitti ve bu sorun oldu (bkz. s. 587 vd.).

4) İlişkilerde sorun olarak görülen gelişmelerden biri de SSCB'nin imzaladığı AKKA'da öngörülen kuzey Kafkasya'daki indirimi, RF'nin koşulların değiştiği gerekçesiyle yerine getirmemesi oldu. RF bu indirimi uygulayamayacağını 17 Eylül 1993'te birer nota ile diğer taraflara bildirdi. Sonuçta AKKA'da yeni düzenlemeye gidilecek ve RF istediği ödünleri Mayıs 1997'de alacaktır (bkz. s. 208).

5) RF'nin gelişmiş bir silâh endüstrisi olduğuna değinilmişti. İstihdam açısından en önemlilerden biri olan bu sektör SSCB sonrasında bunalım geçirmişken kendisini toparladı. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 51 ülkeye silâh satmaya başladı. 30 Ekim 1993'te imzalanan anlaşmayla Türkiye RF'den zırhlı araç, uzun namlulu silâhlar, gece görme dürbünü ve 19 helikopter aldı. Almanya ve Batı'nın insan hakları ihlalleri nedeniyle silâh satışını durdurduğu sırada bu silâhlar PKK'yla savaşımda önemli rol oynadı. Türkiye RF'den silâh alan ilk NATO üyesi olma özelliğini de kazandı.

Fakat, RF'nin Türkiye'nin komşularına yaptığı satışlar Türkiye tarafından tedirginlikle karşılandı. Bu durum en çarpıcı biçimde kamuoyuna "S-300 bunalımı" olarak yansıyan, Güney Kıbrıs'a silâh satışında ortaya çıktı. 1995'te başlayan görüşmeler sonucunda 4 Ocak 1997'de Rosvoorujeniya firmasıyla Güney Kıbrıs arasında S-300 füzesi alım-satımına ilişkin anlaşmanın imzalanması sonrasında Türkiye buna kayıtsız kalamayacağını açıkladı. Türkiye'nin yakınması ilk değildi. RF daha önce de Kıbrıs'a silah, füze ve uçak satmıştı. Fakat, bu satış dengeleri değiştirecek nitelikteydi. Türkiye ABD'den de destek alarak bu füzelerin konuşlanmasını engelledi. Sorun, silâh sistemlerinin Girit'e konuşlandırılması kararıyla çözüme kavuştu (bkz. s. 471 vd.).

6) İki ülke arasında en önemli sorun, hiç kuşkusuz, her iki devletin toprak bütünlüğünü tehdit eden Çeçenya ve PKK sorunları ile bu sorunlarda alınan karşılıklı tavırlar oldu. PKK boyutu 1999'da sona ermiş görünürken, Çeçenya boyutu 1999'da başlayan savaşla yeniden gündeme geldi.

RF'de sorun, daha SSCB döneminde (2 Kasım 1991) Çeçenya'nın bağımsızlığını

ilân etmesiyle başladı. 1994 yazında Dudayev yanlıları başkent Grozni'yi ele geçirdiler. 21 Nisan 1996'da Dudayev'in bir füze saldırısı sonucu ölmesinin ardından barışa giden yol açıldı ve RF birliklerinin çekilmesiyle 12 Mayıs 1997'de imzalanan anlaşma sonucu sorun 31 Aralık 2001'a değin ertelendi. RF Çeçenya'ya boru hattı geçiş parası ödemeyi kabul etti ve ekonomik yardım vaadinde bulundu. İlk savaş RF'ye 6 milyar dolara malolmuş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

1999 yazına gelindiğinde, bu kez Basayev ve Hattab önderliğindeki kökten dinciler Dağıstan topraklarında bağımsız birimler oluşturmaya başladılar. Moskova bu girişimlerden Çeçen yönetimini sorumlu tuttu. Eylülde Dağıstan'da başlattığı operasyon Çeçenya'nın "imhası"na neden olurken, Putin'e de başkanlık yolunu açtı.

Çeçenya RF için pek çok açıdan önem taşımaktadır. 1) Ekonomik: Orta Asya petrol ve doğalgaz boru hatları buradan geçer; üstelik, Grozni'de bir de rafineri vardı; 2) Stratejik: Çeçenya'nın ayrılması Kafkaslarda denetimin RF'nin elinden çıkmasına neden olabilirdi; 3) Toprak bütünlüğü: RF içerisinde farklı etnik kökenlere üye 30 milyon insan yaşıyor. Ayrılık diğerlerine kötü örnek olacaktı; 4) Güvenlik: Çeçen gerillaların eylemleri giderek terörizme kayıyordu ve terör RF'nin diğer bölgelerine yayılabilirdi; 5) İç siyaset: RF yönetimi ülkedeki kabileleri birbirine karşı kullanıyorlardı. Doku Zavgayev'i destekleyen Yeltsin, Dudayev'i desteklemiş olan Gorbaçov'a üstünlüğünü göstererek iç politikada güçlenecekti; 6) Dinsel: Artan köktendincilik RF'nin başına dert açabileceği gibi, Ortodoks fanatizmini körükleyerek RF'yi parçalanmaya götürebilirdi; 7) Toplumsal: Afganistan'ın ardından toplumda bir de "Çeçenya sendromu" başlamıştı. Oğullarını yitiren aileler, topluma geri kazandırılamayan yaralılar huzursuzluk yaratmaya başlamış, savaşın bir biçimde sona erdirilmesi yönünde kamuoyu oluşmuştu.

RF Türkiye'yi Çeçenlere topraklarını kullandırmakla, ayrıca Türk vatandaşlarının Çeçenya'da RF birliklerine karşı savaşmasını ve bölgeye gönderilen para yardımını önlememekle suçladı. Ocak 1996'da Avrasya feribotunun kaçırılması büyük sorun yarattı. "Kafkas halkının özgürlüğü" için feribotu kaçıran Çeçenler ve Türkiyeli yandaşları gemi kaçırmaktan değil, "geminin rotasını değiştirmekten" yargılanmaya çalışıldı. Daha sonra hüküm giyen korsanların cezaevinden kaçmalarına göz yumuldu. İstanbul'da bir parka "Dudayev Parkı" ve Ankara'da Beşevler'deki meydana "Dudayev Meydanı" adları verildi. Dudayev Ankara'da başbakan düzeyinde iki kez kabul edildi. Türkiye gelişmeleri ülkesindeki Çeçen ve Kafkas kökenli sivil toplum örgütlerinin girişimleri olarak değerlendirdiyse de, bunları engellemek şöyle dursun, basının da etkisiyle bunlara açıkça göz yumdu.

1999 yazında başlayan ikinci Çeçenya savaşı sırasında Türkiye daha çekingen bir tavır takındı. Birinci savaş sırasında düzenlenen kitlesel gösterilerin sayısı azaldı. Operasyon sürerken başbakan Ecevit 4-6 Kasım 1999'daki RF gezisini gerçekleştirdi. Fakat MHP'li Devlet Bakanı Abdulhaluk Çay Şubat 2000'de "Grozni'nin düşmesiyle savaş yeni başlıyor. Hürriyet aşığı bir milleti hürriyetten yoksun bırakmak mümkün olmayacaktır" diye konuşarak RF'den protesto notası gelmesine yol açtı.

RF'nin PKK sorununa yaklaşımı ile Türkiye'nin Çeçenya'ya yaklaşımı arasında bir paralellik kurulabilir. Hükümet düzeyinde karşılıklı yaklaşımlar temkinliydi. Ama, yaptırım gücü olmayan Duma daha tepkisel davrandı. Duma'nın girişimleri

sonucunda önce 22 Şubat 1994'te Moskova'da "Kürdistan Tarihi" konulu bir konferans düzenlendi. Ardından, 25 Ocak 1995'te Moskova'ya 300 km uzaklıktaki Yaroslav'da Kürt Evi açıldı. Şubat 1995'te Ankara'ya gelen RF yetkilileri Türkiye'nin Çeçenya'ya verdiği desteği çekmesini, silâh ve gönüllü gidişini engellemesini, Kafkas-Çeçen dayanışma derneklerinin kapatılmasını istediler. Yetkililer, RF'de yaşayan 500.000 dolayındaki Kürt kökenli vatandaşlarına dikkati çektiler. Türkiye bu istekleri yerine getirmede gönülsüz davrandı. Bunun üzerine Rus Dumasının izniyle 30 Ekim-1 Kasım 1995'te Sürgündeki Kürt Parlamentosu 3. toplantısını Moskova'da yaptı. Türkiye bu gelişmeyi protesto etti. Duma bununla da kalmayarak 1997'de iki Kürt konferansının Moskova'da toplanmasına önayak oldu ve 26 Eylül 1997'de yaptığı bir açıklamayla Türkiye'yi Kürtlere karşı soykırım uygulamakla suçladı.

PKK'nın ikili ilişkilerde yarattığı sorun örgütün lideri Abdullah Öcalan'ın 17 Ekim 1998'de Suriye'yi terketmesinin ardından RF'ye gelmesi, sığınma hakkı istemesi ve Duma'nın 4 Kasımda aldığı bir kararla sığınma hakkının tanınması için Yeltsin'e bir çağrıda bulunmasıyla doruğa ulaştı. Fakat, Türkiye'nin duyarlı tutumu üzerine 12 Kasımda Öcalan'ın RF'den ayrılarak İtalya'ya gitmesi, burada açık biçimde kabul görmesi ve sürecin sonunda yakalanması (bkz. **Abdullah Öcalan'ın Yakalanması** kutusu, s. 296), RF ile Türkiye arasındaki ilişkilerin daha fazla zedelenmesini engelledi. Üstelik, bunalımın ardından yaşanan gelişmeler sayesinde, "ilişkiler teröre ve bölücülüğe yaklaşım açısından ciddi bir sınav verdi. Sonuç, komşuluk ilişkileri için kazanım oldu" yorumları bile yapıldı.

III) Gelişen İşbirliği

Yukarıda sıralanan anlaşmazlık noktalarına karşın Türkiye ile RF arasında siyasal, ekonomik ve askerî ilişkiler artan görüşme trafiğiyle birlikte gelişmesini sürdürdü. İlişkilerin kurucu belgesi 25 Mayıs 1992'de Başbakan Demirel'in Moskova'yı ziyareti sırasında imzalanan ve 19 Temmuz 1994'te yürürlüğe giren "Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Antlaşma" oldu. Demirel'in görüşmeleri sırasında Ermenistan'ın Karabağ'a saldırısı kınandı ve anlaşmazlıkların görüşmeler yoluyla çözüme kavuşması önerildi. Yayınlanan ortak bildiride Demirel ve Yeltsin'in *" (...) Türkiye ve Rusya'nın başta Orta Asya ülkeleri olmak üzere, BDT devletleriyle olan ilişkilerinde ortak yaklaşımları paylaştıklarını memnuniyetle kaydettikleri ve BDT ülkelerinin ekonomik ve sosyal gelişmelerine katkıda bulunma ve birlikte hareket etme konusundaki dileklerini dile getirdikleri (...)"* yer aldı. Ayrıca, Ankara Büyükelçisi Çernişev Türkiye'nin Orta Asya'ya ilgisini anlayışla karşıladıklarını açıkladı.

1992'de imzalanan antlaşma içerik bakımından Özal'ın Mart 1991'de SSCB'yle Moskova'da imzaladığı Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması ile aynıdır. İki noktada farklılık görülür. Birincisi, 1992 antlaşmasının dibacesinde, 1991'dekinde olmayan, *"(...) Avrupa ile Asya kıtalarının birleştiği ve Türkiye ile Rusya'nın komşu olarak yer aldıkları bölgede barış ve istikrara katkıda bulunmayı*

amaçlayarak,(...)" ifadesine yer verilmiştir. Türkiye ve RF'nin gerçek anlamda tek Avrasya devletleri olmalarının altının çizilmesi önemlidir. Bu saptama, benzer sorunlara sahip olunduğu ve işbirliğiyle bu sorunların altından kalkılması gerektiğini de içermektedir ve sonraki yıllarda ilişkilere ışık tutmuştur. İkincisi, 1991 antlaşmasının 16. maddesinde öngörülen *"(...)Türkiye ile birlik cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi(...)"*, burada söz konusu edilen birlik cumhuriyetleri artık bağımsızlık kazandıklarından ötürü, *"(...)bölgeler, kentler, yerel organlar ve yönetimler arasında temaslar ve işbirliği(...)"* biçiminde değiştirilmiştir.

İmzalanmasından kısa bir süre sonra SSCB'nin dağılması nedeniyle ilişkilere damgasını vuramayan 1991 antlaşmasını ve aynı içerikteki 1992 antlaşmasını; daha önce imzalanan 1972 ve 1978 belgeleriyle karşılaştırmak, 1990'lara gelindiğinde ilişkilerin kapsamını değerlendirmek bakımından açıklayıcı olacaktır. 1991 ve 1992 antlaşmaları içerik ve öz olarak önceki belgelerden farklıdırlar:

1) Belge ya da bildiri değil, "antlaşma"dırlar ve bağlayıcıdırlar.

2) Taraflar birbirlerini dost olarak nitelemişlerdir (1925 antlaşmasından sonra ilk kez).

3) Taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde saldırgana destek vermeme yükleniminin yanı sıra, saldırının durdurulması ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için BM ve diğer uluslararası kuruluşlarda çaba gösterilmesi de kararlaştırılmıştır. Yani, herhangi bir saldırıya karşı dayanışma öngörülmektedir.

4) Taraflar, doğrudan kendilerine yönelik olmasa bile barış ve güvenliği tehdit eden durumlarda danışmayı kararlaştırdıkları gibi, bundan bağımsız biçimde uluslararası ve bölgesel konularda periyodik danışmalarda bulunmayı kabul etmişlerdir.

5) Taraflar, parlamentoların yanında siyasî partiler, basın kuruluşları, sendikalar, eğitim kurumları ve yerel yönetimler arasındaki işbirliği ve temasları yüreklendirmeyi kararlaştırmışlardır.

İkili ilişkileri kuran temel belge niteliğindeki bu antlaşmanın yanı sıra, karşılıklı üst düzey ziyaret trafiği düzenli olarak sürdü. Bu ziyaretlerde özellikle ekonomi alanında ilişkileri düzenlemeye yönelik anlaşmalar imzalandı. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK; 1986'da kurulmuş bir özel sektör eşgüdüm örgütüdür) çerçevesinde kurulan Türk-Rus İş Konseyi, Türk-Rus İşadamları Birliği, Laleli Sanayici ve İşadamları Birliği, Merter Sanayici ve İşadamları Birliği gibi kuruluşların ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli rolü oldu. Hiç kuşkusuz, ekonomik ilişkilerin önünü açan enerji ve müteahhitlik sektörleriydi.

Türkiye 1984'te imzalanan anlaşmayla 1987'de başladığı doğalgaz alımını 1990'larda artırdı. 10 Aralık 1997'de imzalanan anlaşmayla yılda 6 milyar metre küp olan doğal gaz alımının 2002'den başlayarak 8 milyar metre küp daha artırılmasına karar verildi. Ardından 29 Ağustos 1997'de Karadeniz altından doğal gaz boru hattı döşenerek, alınan doğalgazın 16 milyar metre küp daha artırılması kararlaştırıldı. "Mavi Akım Projesi" adı verilen bu anlaşma çerçevesinde Karadeniz'den geçip Samsun'a ulaşan yaklaşık 392 km uzunluğunda boru hattı döşendi (bkz. **Mavi Akım** kutusu, s. 548).

RF müteahhitlik hizmetleri pazarında Türkiye firmaları 1987'den başlayarak

Mavi Akım

Enerji tipini ve kaynağını çeşitlendirme çabasına girişen Türkiye SSCB'den ve sonra da RF'den doğalgaz satın almaya başladı. 2000'de doğalgaz ithalatının yüzde 50-60'ını RF'den yapıyor (gerisini, Cezayir, İran ve Nijerya'dan almaktadır).

15 Aralık 1997'de imzalanan bir anlaşmayla Türkiye'nin RF'den 25 yıl süreyle yılda 16 milyar metreküp doğalgaz alması öngörüldü. Mavi Akım adı verilen bu projeyle Karadeniz altından geçecek bir boru hattı Türkiye'ye ulaştırılacaktı. Yaklaşık 1200 km uzunluğundaki bu hattın 307 kilometresi RF içinde, 392 kilometresi Karadeniz'in altında (Cubga-Samsun), 501 km'si de Türkiye'de (Samsun-Ankara; BOTAŞ üstlendi) olacaktı. Hattın İsrail'e, oradan Mısır'a uzatılması söz konusu idi. 2000'de Türkiye RF'nin doğal gaz satışında yedinci sırada iken, Mavi Akımın tamamlanmasıyla birlikte Almanya'dan sonra ikinci büyük müşteri olacaktı.

Proje hakkında kamuoyunda; Türkmenistan'dan çok daha ucuza gelecek doğalgazı engellediği, Türkmenistan'la ilişkileri bozacağı, RF'ye büyük bağımlılık yaratacağı ve bu tercihin hat müteahhidi Türk şirketlerinin baskısıyla yapıldığı yönünde itirazlar yapıldı. Hat 2003'te tamamlanacak, fiyatın çok fazla olduğu tartışmaları şiddetlenecektir.

(E. Tellal)

1998 sonuna kadar 9.5 milyar dolarlık iş aldılar ve bunun 5 milyar dolarlık bölümü tamamlandı.

İlişkilerin geliştiği başka bir alan da turizm sektörü oldu. Türkiye Rus turistlerin en çok tatil yaptıkları ülke haline geldi. Ayrıca, 1997'de Almanya'dan sonra en çok turist gelen ikinci ülke RF oldu.

Bu gelişmeler sonucunda RF 1997'de Türkiye'nin ikinci önemli ticaret ortağı oldu. Üstelik, (giderek azalan) bavul ticareti, kayıt dışı ticaret ve "seks turizmi" eklendiğinde, elde edilen sayıların artacağı da belliydi. Öyle ki, RF'deki ekonomik değişiklikler İstanbul Borsasını doğu Avrupa borsalarından daha fazla etkilemekteydi.

1999 Haziranında TÜSİAD'ın Mensur Akgün ve Turan Aydın'a yaptırdığı araştırmada ikili ekonomik ilişkilerde belirleyici etkenler sayıldı: Birincisi, RF Türkiye'ye coğrafî olarak yakın bir büyük pazardır. İkincisi, RF'de nüfusun yüzde 11'ini Türk asıllı insanlar oluşturmaktadır (16.200.000 kişi). Üçüncüsü, Türkiye'nin RF pazarına girişi ABD ve AB'nin aksine devletlerarası anlaşmalarla olmuştur. Bu nedenle ilişkiler siyasi etkilere açıktır. Dördüncüsü, RF ekonomisinin geçiş döneminde bulunması ilişkileri etkilemektedir. Beşincisi, RF Batı pazarında duyarlı pek çok alanda Türkiye'ye pazar yaratmıştır. AB'nin Türkiye'yi dışlayan politikaları Türkiye'yi AB dışında pazarlara itecektir. Altıncısı, ilişkilerde asimetri söz konusudur. RF Türkiye için ikinci ekonomik ortakken, Türkiye RF için ilk 10'a girememektedir. Yine de, Türkiye'nin Rus doğal gazının altıncı büyük alıcısı olması ve bunun 2000'lerin başında ikinciliğe yükselmesinin beklenmesi, Türkiye'nin de RF açısından öneminin göstergesidir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ, s. 519 vd.) bölgesel kalkınma projesi ilişkilerin geliştiği başka bir platform oldu. Proje, biraz yukarıda incelediğimiz 1991 ve 1992 antlaşmalarının 12. maddesinde hukuksal temelini buluyordu: "*(...) Taraflar*

aralarında ve Karadeniz bölgesinde ekonomik, ticarî, bilimsel ve teknik işbirliğinin geliştirilmesi ve bölgede istikrar ve refahın artırılması için ortak çaba göstereceklerdir(...)" Bu çerçevede 25 Haziran 1992'de Başkan Yeltsin'in İstanbul ziyaretini, 24-25 Ekim 1996'da Cumhurbaşkanı Demirel'in Moskova ziyareti izledi. 25 Haziran 1992'de kurulan KEI, Haziran 1998'de Yalta'da yapılan toplantıda 11 ülke liderinin temel yasayı imzalaması ve arkasından verilen onaylarla uluslararası tüzel kişilik kazandı.

İkili ilişkilerin gelişmesinde 15-16 Aralık 1997'de Başbakan Çernomırdin'in gezisi bir dönüm noktasıydı. Bu, RF'den başbakan düzeyindeki ilk ziyaretti. Gezi sırasında ikili ekonomik ilişkilerin bundan sonraki 15 yıl içerisindeki seyri saptanmaya çalışıldı. Bu doğrultuda 7 önemli anlaşma imzalandı: Uzun vadeli ekonomik işbirliği programı, enerji alanında işbirliği protokolü, doğal gaz alımlarına ilişkin anlaşma, yüksek teknolojiler alanında işbirliği, adlî yardımlaşma anlaşması. "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma" ile "Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması" ise 2000'de henüz yürürlüğe girmemişti.

Çernomırdin'in ziyaretini 4-6 Kasım 1999'da Başbakan Ecevit'in ziyareti izledi. Çeçenya'daki operasyon tüm hızıyla sürerken yapılan bu ziyaret ilişkilerdeki istikrarın göstergesi oldu. Gezi sırasında aralarında teröre karşı mücadelede işbirliği ortak deklarasyonunun da bulunduğu toplam 5 belge imzalandı. Türkiye, Mavi Akım projesindeki kararlılığını bir kez daha dile getirdi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için alınacak önlemler tartışıldı.

1992-1998 arasında istikrarlı biçimde artan dış ticaret sürekli olarak Türkiye aleyhine açık verdi. Dış ticaret hacmi 1990'larda kayıt dışı bavul ticareti de katıldığında 15 milyar dolara değin ulaştı, ama RF'nin Ağustos 1996'da aldığı önlemler sonunda bavul ticareti önemli ölçüde azaldı.

RF'nin 17 Ağustos 1998'de yaşadığı ekonomik bunalım ikili ekonomik ilişkileri, dolayısıyla Türkiye ekonomisini de olumsuz yönde etkiledi. 1999'dan başlayarak bu olumsuzlukların giderilmesine çalışıldı. Türk sermayesi bunalımın ardından RF'yi terketmeyerek yatırımlarını sürdüren birkaç sermayeden biri oldu. Bu bunalım 1994'te Türkiye'nin yaşadığı bunalımla karşılaştırılabilir. Bu anlamda iki ülke bunalımın olumsuz etkilerinin üstesinden gelecek deneyime sahiptir.

Çernomırdin'in gezisinin ardından başka bir önemli gelişme de, S-300 bunalımı sürerken dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın 18 Mayıs 1998'de 5 günlük bir ziyaret için RF'ye gitmesi oldu. Görüşmelerde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin 150 milyar dolar tutarındaki modernizasyon projesi çerçevesinde RF'yle nasıl işbirliği yapılabileceği gündeme geldi. İki ülke arasında askerî işbirliği anlaşması imzalanmasına yönelik çalışmaların başlatılmasına karar verildi. Gezi, güvenlik alanında olduğu gibi siyasal açıdan da önemliydi.

Türkiye ile RF arasında 1990'larda gelişen ilişkiler Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ilintilendirilir. Bu, doğru olmakla birlikte eksiktir. Daha önce de gördüğümüz gibi, 1965'ten başlayarak gelişen ilişkiler 1980'lerde önemli bir aşama kaydetmiş, 1990'lardaki gelişmenin temeli bu yıllarda atılmıştır. Hiç kuşkusuz bu gelişmede Soğuk Savaş döneminde AGİK süreciyle Doğu ile Batı arasındaki genel yumuşamanın da rolü olmuştur.

Sonuç olarak Türkiye'nin RF'yle ilişkileri bazı sorunları olmakla birlikte önemli

işbirliği potansiyeline sahiptir. Siyasal alanda yaşanan zorlukların önünü SSCB döneminde de ekonomik işbirliği açmıştı. Bu yeni dönemde de benzer bir gelişme şaşırtıcı olmayacaktır.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (Rusya'yla İlişkiler)

Akgün, Mensur ve Turan Aydın, *Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul, TÜSİAD, 1999; Aliyev, Haydar, *Dünya Siyasetinde Azerbaycan Petrolü*, çev. Abdullah Çiftçi ve Ergun Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998; Aydın, Turan ve Olgan Bekar, *Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul, TESEV, 1997; Bekar, Olgan, "NATO's Enlargement Russia and Turkey", *Eurasian Studies*, 3/1 (Spring 1996), s. 65-79; Kamel, Ayhan (1998), "İkinci Dünya Savaşının Bitiminden Günümüze Kadar Türk Rus İlişkileri", <*http://www.foreignpolicy.org.tr/tr/makale/akamel_01.html*> (23.02.2001); Kazgan, Gülten, "Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri", *Türk-iş Yıllığı 1997*, 2. cilt, Ankara, 1997, s. 378-394; Sarıbrahimoğlu, Lale, *Kurt Kapanında Kısır Siyaset*, Ankara, İmge, 1997; Tunçer, İdil, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: 'Yakın Çevre' ve Türkiye", Özcan, Gencer ve Kut, Şule, der., *En Uzun On Yıl*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s.445-471.

Orta Doğu'yla İlişkiler

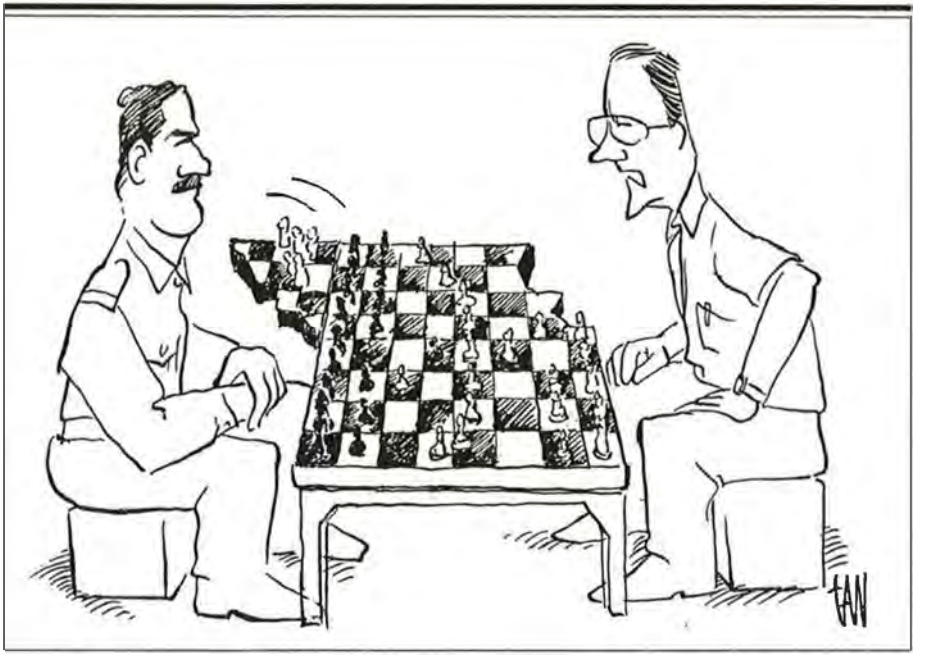
I) Arap Devletleriyle İlişkiler

1990'lar Türkiye'nin gerek kendi iç sorunları, gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler dolayısıyla giderek Orta Doğu sorunlarının içine çekildiği bir dönem oldu. SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte ABD dikkatlerini Orta Doğu'ya yöneltti; bölgenin zengin petrol kaynaklarını denetleyerek, bunların kesintisiz ve sabit fiyatlarla Batı'ya akışını sağlamayı temel politika olarak belirledi. Bu bağlamda düşünüldüğünde anlam kazanan Körfez Savaşı sonrasında bölgede meydana gelen istikrarsız ve güvensiz ortam, Kürt ve irtica sorunlarıyla birleşince, Türkiye Soğuk Savaş boyunca ileri sürdüğü kuzeyden ve 1974 sonrasında batıdan tehdit algılama iddiasını terk ederek, artık tehdidin güneyden geldiğini vurgulamaya başladı. Türkiye'nin 1990'lar boyunca Orta Doğu devletleriyle ilişkilerini, kendi iç sorunlarıyla birleştikçe büyüyen bölgesel güvenlik endişesi belirledi.

A) Körfez Savaşı ve Türkiye'nin Arap Devletleriyle İlişkilerine Etkisi

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Batı açısından stratejik önemini kaybettiğini düşünen Türkiye'nin endişeleri, 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ve ABD liderliğinde müttefiklerin Irak'a saldırısıyla başlayan Körfez Savaşıyla birlikte ortadan kalktı. Özellikle Cumhurbaşkanı Özal, bu fırsatı kullanarak Türkiye'nin stratejik öneminin azalmadığını ve Batı açısından daha da arttığını göstermek gerektiğini düşünüyordu. Başbakan Yıldırım Akbulut, Dışişleri Bakanı Ali Bozer ve Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay gibi karar verme sürecinde yer alan "temkinliler"e karşı, Özal Körfez krizinin yarattığı olanaklardan yararlanarak aktif politika izlemek gerektiğine inanıyordu ve ABD Başkanı Bush ile özel görüşmeler yoluyla Türkiye'nin politikasını belirlemeye çalışıyordu.

Karar verme sürecinde yer alan kişilerin farklı bakış açılarına rağmen, Körfez Krizinin başında Türkiye'nin ılımlı bir politika izlediğini söyleyebiliriz. Irak'ın Kuveyt'i işgalinden sonra yapılan ilk açıklamada Irak askerlerinin Kuveyt'ten çekilmesi istenmekle yetinildi. Türkiye'nin bu tutumundan umutlanan Irak yönetimi, 5 Ağustosta yani BM'de Irak'a uygulanacak ambargo kararı çıkmadan bir gün önce, I. Başkan Yardımcısı Taha Yasin Ramazan'ı Ankara'ya gönderdi. Ramazan'ın Özal'a ilettiği Saddam Hüseyin'in mesajında iki istek bulunuyordu: Krizde Ankara'nın tam bir tarafsızlık izlemesi ve BM Güvenlik Konseyinden çıkacak etkin ekonomik

KUVEYT!..

(Tan Oral)

ambargo kararına uymaması yani Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatmaması. Özal iki konuda da olumlu yanıt vermedi. Nitekim, Türkiye 6 Ağustos tarihli BM'nin Irak'a ambargo uygulama kararlarına 8 Ağustosta bu boru hattını kapatarak katıldığı gibi, Irak sınırına asker yığdı ve NATO üslerini ABD uçaklarına açtı (Körfez Savaşına ilişkin olarak bkz. s. 254 vd.).

Özal'ın amacı sadece kriz sırasında Türkiye'nin Batı'nın yanında yer alarak stratejik önemini kaybetmediğini göstermek ve bölgedeki istikrarın elde edilmesiyle ulusal güvenliğin sağlam temellere kavuşturulmasını sağlamakla sınırlı değildi. Bunun ötesinde Musul ve Kerkük'ün alınmasından, bölgedeki Arap devletleriyle ekonomik ve ticarî ilişkilerin geliştirilip kurulacak yeni güvenlik sisteminin etkili bir üyesi olmaya kadar uzanan geniş bir planı vardı. Krizin başlangıcında Özal'ın bu denli geniş bir plan yapmasına olanak sağlayan koşullar da mevcuttu. Kuveyt'i işgaliyle Irak'ın Körfez'de güçlenmesinden rahatsız olan S. Arabistan, Suriye, Mısır ve İran aralarında işbirliği yaptıkları gibi, Batı'yla ve Türkiye'yle de yakınlaşmışlardı. Ancak, bu yakınlaşmanın Özal'ın beklentilerine yanıt verecek boyutta olmadığı açıktı. Körfez krizi sırasında sağladığı askerî kolaylıklar ve destek takdirle karşılansa da, Arap ülkeleri Türkiye'nin kurulması düşünülen yeni güvenlik sistemi içinde yer alması, hele liderlik üstlenmesi konusunda istekli değillerdi. Türkiye'nin Kuveyt, S. Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri başta olmak üzere Körfez ülkelerine F-16 ve zırhlı araç satmak ve bu ülkeleri potansiyel pazar olarak görüp savunma endüstrisi alanında işbirliği yapmak planlarına kriz sırasında sıcak bakmalarına rağmen, uzun vadede bu konularda somut bir adım atmadılar.

14 Kasım 1991'de Türkiye'ye gelen Kuveyt Emiri Şeyh al-Sabah'ın ziyareti sırasında yayınlanan ortak bildiride, iki ülke arasında karşılıklı ticaret ve ulaşımı geliştirmek, belirli aralıklarla siyasal danışma toplantıları yapmak ve savunma işbirliği olanaklarını genişletmek konularında görüş birliğine varıldığı belirtilmesine rağmen, 1993'te Başbakan Demirel'in Kuveyt ziyareti sırasında bu ülkenin Türkiye'den silah satın almayacağı bildirildi. Benzer bir gelişme S. Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleriyle de yaşandı. F-16 ve zırhlı araç alımı konusunda 1997'ye kadar süren görüşmelerden somut bir sonuç çıkmadı. Türkiye potansiyel pazar olarak gördüğü Körfez ülkeleriyle savunma sanayi alanında ticarî bir ilişki kuramadığı gibi, bu ülkeler kriz sırasında Türkiye'nin zararlarını tazmin etmek amacıyla söz verdikleri 3 milyar dolarlık yardımı ödemekte de son derece yavaş davranarak, bölgesel istikrarın korunmasında Ankara'yı potansiyel bir müttefik olarak görmediklerinin işaretlerini verdiler. Ayrıca, kriz sırasında Türkiye'nin izlediği politikayı bir süre sonra eleştirmeye de başladılar. Özellikle 16 Ocak 1991'de ABD ağırlıklı çok uluslu gücün Irak'a karşı harekâtı sırasında İncirlik'in fiilen devreye girmesi ve bölgedeki diğer üslerin ABD uçaklarının kullanımına açılacağı haberleri Orta Doğu devletlerinden Türkiye'ye karşı tepkileri artırdı. İran, Libya, Fas, Ürdün ve Cezayir resmi açıklamalarla Ankara'nın tutumunu kınarken, Suriye daha kapalı bir biçimde tepkisini belirtti. Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz Türkiye'nin izlediği tutumu "utanç verici ve Irak halkına karşı ihanet dolu bir saldırganlık izleyen ABD'nin önünde diz çökmek" olarak niteledi (*Ayın Tarihi*, Ocak 1991) ve Özal'ı, Türkiye'yi ABD kamplarının içine sürüklemek ve iyi komşuluk ilişkileriyle ters düşen bir politika izlemekle suçladı.

Özal'ın kriz sırasında izlediği politika sadece Arap dünyasından tepki almıyordu. Türk kamuoyunda da izlenen politika konusunda bir uzlaşı bulunmuyordu. Irak'la komşuluk ilişkisi daim olacak Türkiye'nin bu ülkeye karşı Batı'dan farklı politikalar izlemesi gerektiği başta DSP lideri Bülent Ecevit olmak üzere birçok kişi tarafından dile getirildi. Irak'ın Kuveyt'i işgalinin hemen ertesinde Eylül ayında gazeteci sıfatıyla ve *Milliyet* gazetesi adına Bağdat'a giden Ecevit, yayınladığı yazı dizisinde Irak'ın işgal gerekçelerini açıklamış ve haklı yanları olabileceğini anlatmaya çalışmıştı. ABD liderliğinde Irak'a karşı harekât yapılması gündeme geldiğinde ise, en ger-

(Ercan Akyol, *Milliyet*, 11.1.1991)

çekçi değerlendirme yine Ecevit tarafından yapıldı. "ABD Irak'ın Kuveyt'i işgalini bahane ederek, SSCB'nin de artık bu bölgede kendisini dengeleyip, frenleyebilecek durumdan çıkmış olmasını fırsat bilerek, zaten Orta Doğu'ya yerleşmiş ve fiilen bir Orta Doğu devleti konumuna gelmiş durumdadır. Irak Kuveyt'ten çekilse bile, ABD'nin artık Oradoğu'dan çekilmek niyetinde olmadığı bellidir," diyen Ecevit Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulması olasılığı karşısında endişelerini dile getiriyor ve Türkiye'nin politikasının Irak'ın toprak bütünlüğünü korumak olması gerektiğinin özellikle altını çiziyordu. Ecevit'in önerdiği politika Türkiye'nin resmî politikası haline gelmekte gecikmeyecektir.

B) Kürt ve Su Sorunları Çerçevesinde Türkiye-Suriye-Irak İlişkileri (1990-95)

Körfez krizi Özal'ın Orta Doğu'ya yönelik beklentilerinin gerçekleşmesine yol açmadığı gibi uzun vadede olumsuz gelişmelere neden oldu. Herşeyden önce, Kürt sorunu bölgesel düzeyden uluslararası düzeye çıktı. Bölgede meydana gelen güç boşluğu PKK'nın kuzey Irak'ta güçlenmesini sağladı. Türkiye milyarlarca dolar maddi zarara uğradığı gibi, ABD'nin giderek bir Kürt devleti kurma politikası izlemeye başlamasıyla kendi toprak bütünlüğü konusunda endişe duymaya başladı. Gerçekten de 1991-1993 PKK'nın gücünün doruğuna çıktığı ve Türkiye'deki eylemlerini artırdığı bir dönem oldu.

1) 1991-93 Dönemi

Körfez krizinin başlamasının ardından Türkiye'nin Irak sınırına asker yığması ve mevsim koşulları dolayısıyla silahlı eylemlerini azaltan PKK, 26-31 Aralık 1990'da topladığı IV. Kongresinde son gelişmeleri değerlendirerek yeni bir politika benimsedi: Örgüt eylemlerinde siyasi yön askerî yönün önüne çıkacaktı, bir başka ifadeyle güneydoğu bölgesinde sivil halka yönelik zor kullanımına son verilerek halk desteği sağlanmaya çalışılacaktı. Örgütlendirilecek köylülerle il ve ilçe merkezlerinde "serhildan" olarak isimlendirilen halk ayaklanmaları düzenlenecekti.

Türkiye, yeni koşullarda Kürt sorununu çözmek üzere harekete geçti. Irak'ın güçlenmesine karşı olduğu için Batı'yla, dolayısıyla da Türkiye'yle yakınlaşan Suriye başta olmak üzere Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. 12 Şubat 1991'de Dışişleri Bakanı Kurtcebe Alptemoçin Suriye, Mısır ve S. Arabistan'ı kapsayan 7 günlük bir geziye çıktı. Suriye Devlet Başkanı Hafız Esat ve Dışişleri Bakanı Faruk El Şara'yla görüşmeler yapan Alptemuçin'in Şam ziyareti sırasında üç konu ele alındı: Irak'ın durumu, bölgesel suların ortak kullanımı ve sınır güvenliği. Ziyaret sonrasında yayınlanan ortak bildiride, Türkiye'nin ve Suriye'nin Irak'ın toprak bütünlüğü konusundaki duyarlılıkları açık olarak görülüyordu. Taraflar, savaş sonrasında bölge coğrafyasında bir değişiklik olmaması konusundaki isteklerini dile getirdikten hemen sonra, Irak'ın gelecekteki yönetim biçiminin Irak halkı tarafından belirlenmesi gerektiğinin altını çiziyorlardı. Ortak bildiride ayrıca kriz sonrasında Türkiye ve Suriye arasında temasların artırılması, güçlü bir koordinasyon ve işbirliği mekanizmasının kurulmasının önemi belirtiliyordu.

Ayrıca, sınır güvenliği konusunda olumlu adım atılmıştı. Suriyeli yetkililer, Alptemuçin'e Türkiye'deki iç istikrara önem verdiklerini belirtmiş, Türkiye'nin istikrarının Suriye'nin istikrarıyla yakından ilgili olduğu mesajını vermişlerdi.

Bununla birlikte iki ülke arasında varolan bölge sularının paylaşılması konusunda bir yakınlaşma sağlanamadığı da görülüyordu. Alptemuçin'in, Özal'ın Kasımda İstanbul'da bir su zirvesi yapılması önerisini iletmesine ve su sorununun Suriye ile ilişkileri bozmaması için yapılan tüm girişimlere rağmen, ortak bildiride yer alan ifadelerden iki tarafın farklı görüşlerinde ısrar ettikleri anlaşılmaktadır: Suriye tarafı bölgesel sular konusunu "suyun kotalara göre paylaşımı" çerçevesinde gündeme getirmişti, Türkiye tarafı ise suyun paylaşımı değil, ortak projeler yoluyla kullanımının en verimli şekilde gerçekleştirilmesi üzerinde durmuş ve bunun için Suriye ile çeşitli projeler gerçekleştirmeye hazır olduğunu belirtmişti.

Türkiye Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği kesmeye çalışırken ve Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması politikasını öne çıkarırken, kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurulabileceği haberleri hızla yayılıyordu. Talabani'nin bu sırada ABD'ye giderek Kürtlerin geleceğine ilişkin görüşmeler yapması bu haberlerin Washington kaynaklı olduğu kanısını güçlendirmişti. Bu sırada, Cumhurbaşkanı Özal PKK'nın bölgedeki etkinliğini kırmak için kuzey Irak'taki Kürt liderleriyle ilişkiye geçti. Genelkurmay ve MİT'e haber vermeksizin, 20 Şubat 1991'de Barzani ve Talabani'ye mesaj göndererek görüşme talebinde bulundu. 8 Martta, Barzani'nin bir temsilcisi, Talabani ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tugay Özçeri arasında Ankara'da bir görüşme yapıldı. Irak Kürtlerinin hamiliği rolünü üstlenmek isteyen Özal'ın Kürt sorununa yaklaşımı MGK toplantılarında sert tartışmalara neden oldu, "sertlik" yanlıları Körfez krizinde olduğu gibi yine kendilerinden habersiz hareket eden Özal'ın politikasının devletin menfaatleriyle çelişebileceğini düşünüyorlardı.

Mart ayı içinde Kürt grupları kuzey Irak'ı denetim altına aldıklarını açıkladılarsa da, 28 Şubatta teslim olan Irak ordusu dikkatini içeride yoğunlaştırarak önce güneydeki Şii ayaklanmasını bastırdı, ardından Kürt ayaklanmalarını bastırmak üzere kuzeye yöneldi. Irak ordusunun önünden kaçan 1.500.000 Kürt'ten 500.000 kadarının Türkiye sınırına yığılması ve uluslararası kamuoyundan baskı gelmesi üzerine Ankara sınırı açmak zorunda kaldı.

Kuzey Irak'ta denetimi sağlayan Barzani'ye bağlı Kürt gruplarının bölgeyi boşaltması üzerine, Irak hükümetiyle ilişkiye geçen PKK bölgeye yerleşti, terk edilen silah ve cephanelere el koydu. Kuzeyde ortaya çıkan boşluğun Türkiye tarafından doldurulmasından endişe eden Irak, Türkiye sınırını emniyete almak için PKK'nın bölgeye yerleşmesini teşvik ediyor ve bu yolla sıkça gündeme gelen Musul -Kerkük bölgesini PKK aracılığıyla emniyete almayı planlıyordu.

14 Haziranda Cumhurbaşkanı Özal ilk kez Talabani'yle doğrudan bir görüşme yaptı ve Ankara'da görüş ayrılıkları iyice su yüzüne çıktı: Özal'ı ihanetle suçlayacak denli sert eleştiriler yapmaya başlayan tenkil yanlıları devletin politikasında ağır bastılar ve 5 Ağustos, 11 Ekim ve 25 Ekim 1991'de kuzey Irak'a üç harekât yapıldı. Harekâtlar kuzey Irak Kürtleri arasında büyük tepkiye yol açtı. Türkiye'nin amacının PKK'yı vurmak değil, Irak Kürtlerini vurarak onları kendi bölgelerindeki PKK birimlerini temizlemeye zorlamak olduğu ileri sürüldü. Uluslararası tepkiler de son derece sertti. Rusya, Almanya, Irak ve Yunanistan Türkiye'yi protesto ettiler.

Harekâtlara yönelik tepkilere rağmen, Türkiye'nin onayı olmadan Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulamayacağını düşünen KDP ve KYB Ankara'yla ilişkilerini geliştiriyor ve kendi bölgelerinde Bağdat'ın desteğiyle etkisi artan PKK'nın eylemlerini sınırlandırmaya çalışıyorlardı. Nitekim Talabani Kasım 1991'deki Türkiye ziyareti sonrasında Öcalan'a bir mektup göndererek, kendisinden tek yanlı ve 6 aylık bir ateşkes ilan etmesini istedi. Siyasal güç kazanmaya başlamış olan Öcalan'ın yanıtı açık ve kesindi: "Beni bu teslimiyet oyunlarına sürükleyemezsiniz."

Türkiye bir yandan kuzey Irak harekâtlarını gerçekleştirirken, diğer yandan da Suriye ile ilişkiye geçerek Şam'ın PKK'ya verdiği desteği kesmesini sağlamaya çalışıyordu. İçişleri Bakanı İsmet Sezgin 14 Nisan 1992'de Şam'a yaptığı ziyaret sırasında Suriye'nin PKK'ya destek verdiğini gösteren kanıtları meslektaşına sundu. Öcalan'ın Şam'da yaşadığına ve Suriye gizli servisi tarafından korunduğuna ilişkin belgeleri, PKK'lıların üzerinden çıkan sahte kimlikleri, Suriye'nin SAM-7 füzeleriyle koruduğu Bekaa vadisindeki PKK kamp ve eğitim merkezlerinin yerine dair bilgileri, PKK'lılarla birlikte ölü bulunan Suriyelilerin resimlerini ve yakalanan 25 Suriyelinin ifadelerini Şam'daki yetkililere veren Sezgin, sınırdan sızmaları ve terörist eylemleri önlemek için Suriye'nin imzalamış olduğu uluslararası antlaşmalarla üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmesini talep etti. Öcalan'ın Suriye'de bulunmadığı ama Bekaa vadisinde olabileceğini belirten Şam'daki yetkililer, Suriye'nin Bekaa'daki denetim yetkisinin sadece gruplar arasında barışı sağlamakla sınırlı olduğunu, 1987 protokolüne bağlı kaldıklarını ama 800 km'lik Suriye-Türkiye sınırının denetlenmesinin çok zor olduğunu ve sızmaların tamamen engellenemediğini bildirdiler.

Görüşmelerden sonra, 17 Nisan 1992'de iki ülke arasında bir güvenlik protokolü imzalandı. Protokole göre, her iki ülke terörizme karşı işbirliği yapacaklar ve terörist grupların bir ülkeden diğerine geçişini önleyecekler; bir diğeri tarafından yasaklanmış olan örgüt üyelerinin ikametine, örgütlenmesine, eğitim ve propaganda yapmasına izin vermeyecekler ve yasaklanmış olan örgütlerin yakalanan üyelerini diğer ülkeye iade edecekler; yasaklanmış örgütlerle ilgili bilgileri değiştokuş edecekler; sınırdan sızmaları ve kaçakçılığı önlemek için gerekli önlemleri alacaklar; sınırlarındaki silahlı olayların önlenmesine yönelik işbirliği yapacaklardı. Bu protokolün imzalanmasından sonra, Suriye Bekaa vadisindeki Dev-Sol örgütüne ait kampları hemen, PKK'ya ait olan Mahzum Korkmaz Akademisini de sonbaharda kapattı.

3 Ağustos 1992'de Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Suriye ziyareti Türkiye'nin politikasını tüm açıklığıyla ortaya koydu. Suriye Devlet Başkanı Hafız Esat ve Dışişleri Bakanı Faruk El Şara'yla görüşen Çetin, Suriye'ye eğer Nisan ayında imzalanan güvenlik anlaşmasına bağlı kalırsa, Türkiye'nin Fırat nehrinde üzerine düşen tüm sorumlulukları ve verdiği sözleri yerine getireceğini açıkça ifade etti. Ankara, bir kez daha su sorununun PKK terörüyle bağlantısına vurgu yapıyordu. Nitekim, Türk kamuoyu terörün giderek artması karşısında, Suriye PKK'ya verdiği desteği sona erdirmezse Fırat sularının kesilmesi konusunun ciddi bir alternatif olabileceğini tartışmaya başlamıştı.

Eylül 1992'de Suriye, Irak ve Türkiye'den oluşan üçlü teknik komite Şam'da toplandı ve Fırat ile Dicle'nin ilklimsel koşulları, hidrolik durumları, Fırat üzerinde kurulan barajlara ilişkin bilgiler tartışıldı, üç ülkenin bu iki nehrin sularının adil

ve tüm tarafları memnun edecek biçimde paylaşılmasıyla ilgili sundukları teknik projeler ve öneriler değerlendirildi. Ancak, Türk tarafının herhangi bir anlaşma tarihi saptanmadan önce hükümetle görüşme yapmak istediğini belirtmesi üzerine bir anlaşma imzalanması mümkün olmadı.

19 Kasımda Hikmet Çetin Suriye'nin terörü suya karşı kullandığını, Türkiye'nin kendi başına terör sorununu çözebileceğini ama Suriye'nin su sorununu Türkiye'siz çözemeyeceğini söyleyerek, Suriye'nin bu konuda daha duyarlı olması gerektiğini belirtti. Başbakan Demirel'in benzer yöndeki uyarıları Suriye'de tepkiyle karşılandı. Suriyeli yetkililer, uluslararası hukuka ve meşruiyete aykırı olarak uluslararası akarsular üzerinde egemenlikten bahsetmenin mümkün olmadığını ve uluslararası hukuka göre Fırat sularının paylaşılması gerektiğini belirttikten sonra, Türk tarafından yapılan açıklamaların Türkiye'nin amaçları, zamanlamaları ve projeleri hakkında kuşkular yarattığını ve bu kuşkuların sadece Suriye'de değil tüm Arap dünyasında yankı bulduğunu açıkladılar. Aralık ayında Şam'ın açıklamaları daha da sertleşti; Türkiye anlaşmaya yanaşmamakla, uluslararası hukuku ihlal etmekle, hakları gaspetmek ve kötüye kullanmakla, ilişkileri geliştirmede isteksiz davranmakla suçlandı. Konuyu Arap Birliğine götüren Suriye, Arap ülkelerinden bu konuda Ankara'ya baskı yapmalarını istedi. Ayrıca, iki ülke arasında ilişkiler gerginleştikçe, Hatay'ın Türkiye'nin işgali altındaki Suriye toprağı olduğu iddialarına yeniden canlılık kazandırıldı.

Suriye Körfez Savaşının başında Türkiye'yle yakınlaşma politikasını, kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulması konusunda ABD planlarının yavaş yavaş uygulamaya konması ve Ankara'nın bu yeni gelişmelere karşı çıkmayan bir politika izlemesi karşısında sona erdirdi. Gerçekten de Körfez krizinin başlangıcından beri Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini dile getiren Türkiye, Talabani ve Barzani'nin güçlerini birleştirmeleri, Mayıs 1992'de kuzey Irak'ta seçimlerin yapılması, parlamentonun ve hükümetin kurulması yani bir federe devletin ilk oluşumlarının gerçekleşmesi üzerine yeni konjonktürden yararlanma politikası izlemeye başlamıştı (bkz. 1990-2000, ABD ve NATO'yla İlişkiler). Kuzey Irak'taki Kürt hükümetinin ilk başkanı sıfatıyla 9 Haziran 1992'de Türkiye'yi ziyaret eden Talabani PKK'nın Irak'a geçmiş olabileceğini ama Kürdistan'da bulunmadığını açıkladı. Temmuz 1992'de Talabani ve Barzani'nin Özal'ın talebi üzerine Ankara'ya gelmeleri ve kendilerine verilen kırmızı pasaportla ABD'ye geçmelerinden sonra Türkiye'nin kuzey Irak'taki gelişmelerde doğrudan yer almak istediği açığa çıkmıştı. KDP ve KYB ise, hem Ankara'nın federe devlete karşı çıkışını önlemek için hem de PKK'nın kuzey Irak'taki gücünü kırmak için PKK'ya yönelik politikalarında değişiklik yaptılar. PKK'yı seçimler de dahil federe devlete giden siyasal sürecin dışında bıraktıkları gibi, Ekim ayında silahlı güçlerini de birleştirme kararı aldıktan sonra PKK güçleriyle çatışmaya başladılar. Tam bu sırada Türkiye'nin yeni bir sınırötesi harekat yapması PKK'yı iki ateş arasında bıraktı ve PKK Irak denetimindeki güney bölgelere çekilmek zorunda kaldı.

Türkiye bir yandan ABD'nin kuzey Irak'ta Kürt devleti kurma girişimlerinin içinde yer alır görünürken, diğer yandan kendi politikası olan Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması için çabalarını sürdürüyordu. 4 Kasımda Erbil'e gelen Jandarma Kuvvetleri Genel Komutanı Eşref Bitlis, Kürt yönetimiyle bir anlaşma yapa-

rak Türk birliklerini bölgeden çekti ve karşılığında Kürt tarafından PKK'nın Türkiye'ye geçmesine izin vermeyecekleri güvencesini aldı. 14 Kasımda ise Türkiye, İran ve Suriye dışişleri bakanları Ankara'da biraraya geldiler ve bölgede bir Kürt devletinin oluşmasına izin vermeyeceklerini vurgulayarak, ABD'nin Kürt devleti kurma politikasına karşı bölgesel bir ittifak yapıldığı izlenimi verdiler. Bunun üzerine Kürt parlamentosu üç ülkenin de parlamentolarına birer mektup göndererek, bu ülkelerin iç işlerine karışmaya niyetleri olmadığını ve bu ülkelerdeki Kürt nüfusu kışkırtmayacaklarını açıkladı (Özdağ, s. 98).

Bu sırada, Türkiye'nin bölge güçleriyle gelişen ilişkileri ve askerî harekâtları dolayısıyla sıkışan PKK gücünü daha fazla zayıflatmak istemeyerek, 20 Mart 1993'te tek taraflı ateşkes ilan etti. Bu sırada, bir yandan KDP ve KYB arasında Türkiye'yle yapılan sınır ticaretinden alınan vergiler konusunda çıkan anlaşmazlıktan yararlanarak tekrar Talabani'den destek almaya başladığı gibi, stratejisinde de değişikliğe giderek halk ayaklanmaları esasına dayanan köylü savaşı anlayışını terk ederek, yeniden gerilla savaşına dönüş yaptı.

2) 1993-95 Dönemi

1993 Türkiye'nin Kürt sorunu açısından dönüm noktası oldu. Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümü ve Demirel'in Cumhurbaşkanı, Çiller'in de başbakan olması üzerine PKK sorununa silahlı çözüm esası belirlendi. Genelkurmay Başkanlığı Türkiye'nin güneydoğusunda "düşük yoğunluklu savaş" olduğu açıklamasını yaptı ve soruna askerî çözüm getirileceğinin altını çizdi. Yine, bu dönemde İsrail ile yaşanan yakınlaşma Arap ülkelerinin tepkisine rağmen Türkiye'nin Orta Doğu politikasında ciddi değişikliklerin başladığına işaret ediyordu.

Kasım 1993'te Suriye başbakanı Fırat sularının paylaşımı konusunda bir anlaşmaya varılmadığını ileri sürerek, Irak ve Türkiye başbakanlarıyla yapılacak toplantıya katılmadı. Su konusunda yaşanan olumsuz gelişmeler aynı ay içinde iki ülke arasında yeni bir güvenlik protokolü imzalanmasını engellemedi. Güvenlik Konularında Ortak Memorandum başlığını taşıyan bu belgede Suriye ilk kez PKK'yı terörist bir örgüt olarak niteledi. Bunun üzerine su konusunda ertelenen toplantı 5 Şubat 1994'te gerçekleşti ve Suriye Lübnan'da PKK kampı bulunmadığını, Öcalan'ın Şam'da olmadığını ve Suriye topraklarında PKK faaliyetlerine izin vermeyeceğini belirttikten sonra Türkiye'den su konusunda ikili görüşme yapma talebinde bulundu. MİT'in Suriye'deki PKK yerleşimlerinde bir azalma olduğunu doğrulamasına rağmen, Türkiye Suriye'yle terör probleminin de çözüleceği bir işbirliği ortamı olmadığı sürece su konusunda bir anlaşma imzalamanın mümkün olmadığını bildirerek Suriye'nin talebini reddetti.

ABD'nin ikili çevreleme politikası çerçevesinde yoğunlaştırdığı Kürt devleti kurma ve KDP ile KYB arasındaki anlaşmazlıkları giderme çabaları 23 Temmuz 1994'teki Paris toplantısıyla zirveye çıkmıştı. Varılan anlaşmada Türkiye'nin güvenlik kaygılarına değinilmediği gibi, Irak'ın toprak bütünlüğünden ve kuzey Irak'taki Türkmenlerin ve Arapların konumlarından da bahsedilmiyordu. Paris anlaşmasına bölge ülkelerinin yanıtı 23 Ağustosta Şam'da İran, Suriye ve Türkiye Dışişleri Bakanları Ali Ekber Velayeti, Faruk el Şara ve Mümtaz Soysal'ın yaptıkları

toplantıda verildi: Üç ülke de Kürt devletinin kurulmasına muhalefet ettiklerini açıkladılar. Türkiye bir adım daha atarak, Habur sınır kapısını uluslararası NGO temsilcileri ile yabancı parlamenterlere kapattı.

Paris anlaşması KDP ve KYB arasındaki çatışmaların artması üzerine uzun süreli olmadı. Türkiye, kuzey Irak'ta PKK'nın yeni destek almasını engellemek üzere Mart -Nisan 1995'te sınırötesi Çelik Harekâtını başlattı. 35.000 askerle gerçekleştirilen TSK'nın bu en büyük harekâtı Avrupa Birliği ve ABD başta olmak üzere uluslararası tepkilere neden olmasına rağmen Temmuz ayında yeni bir harekât daha gerçekleştirildi.

İmzalanan tüm güvenlik protokollerine ve Suriye'nin PKK'yı terörist bir örgüt olarak nitelemiş olmasına rağmen, 1995 yazında PKK'nın Suriye sınırından sızarak Hatay bölgesinde düzenlediği saldırılar Şam'ın etkin önlem almadığını gösteriyordu. Türkiye 3 ayda bir yapılması gereken güvenlik ve işbirliği görüşmelerini askıya aldı. Suriye'nin görüşmelerin yeniden başlaması için yaptığı çağrılara ise, Öcalan'ın Türkiye'ye iadesi ya da üçüncü bir ülkeye sınırdışı edilmesi, Lübnan'daki PKK faaliyetlerinin sona erdirilmesi için Türkiye-Suriye-Lübnan üçlü güvenlik işbirliği görüşmelerinin başlatılması önkoşulunu getirdi ve su konusunda anlaşma görüşmelerine katılmayı reddetti. Bardağı taşıran son damla Suriye ile Yunanistan'ın ortak savunma anlaşması imzalamaları ve Suriye'nin Türkiye'yle bir çatışma halinde Yunan savaş uçaklarına Suriye hava sahasını kullanma hakkı vermesi oldu. Yine bu dönemde Suriye ile İsrail arasındaki görüşmelerin olumlu sonuçlanacağına ilişkin beklentilerin artması Ankara'yı rahatsız ediyordu çünkü olası bir Suriye-İsrail barışı Şam'ın tüm dikkatinin kuzeye çevrilmesine yol açabilirdi. Türkiye, bir yandan Suriye başta olmak üzere PKK'ya destek veren ülkelere karşı politikasını sertleştirirken, diğer yandan İsrail ile yakınlaşma sürecini hızlandırdı (bkz. s. 568 vd.).

Türkiye'nin ödün vermez tutumu karşısında Suriye su sorununu uluslararası platforma taşımaya başladı. Aralık 1995'te konuyu Arap ülkelerinin gündemine soktu. Mısır ve S. Arabistan da dahil 8 ülkenin desteğini alarak Türkiye'ye bir nota gönderdi. Su konusunda ikili görüşmelerin derhal başlamasını talep ettiği notada Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerindeki barajlama faaliyetlerinden büyük zarar gördüğünü, bu faaliyetler sonucunda kendisine bırakılan suların kirlendiğini ve bunun uluslararası hukuka aykırı olduğunu belirtti. Suriye'nin Türkiye'ye gönderdiği notanın hemen ertesinde, Körfez İşbirliği Konseyi üyesi ülkelerden S. Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır Şam'da buluşarak Şam Deklarasyonunu yayınladılar. Fırat sularının paylaşımı için adil bir anlaşma yapılmasını öngören deklarasyonda, GAP'ın bir parçası olarak Fırat üzerinde Birecik barajının kurulması da eleştiriliyordu. Eleştirileri reddeden Dışişleri Bakanı Deniz Baykal, Suriye terörist bir örgütün karargâhı olmaya devam ettiği müddetçe Fırat'ın sularında bir artış beklenmemesi gerektiğini bildirdi.

24 Aralık 1995 seçimleri sonrasında bir yandan içeride hükümet kurma çalışmaları yürütülürken, öte yandan dış politikada gerilimli bir dönem yaşanıyordu. PKK baskılarından bunalan Türkiye 23 Ocak 1996'da Suriye'ye bir nota göndererek Öcalan'ın iade edilmesini sert bir dille istedi. Hemen arkasından 23 Şubat 1996'da İsrail'le askeri işbirliği anlaşması imzaladı ve Nisan ayında İsrailli pilotlar eğitim ama-

cıyla Türkiye'ye geldiler. Tüm bu gelişmelere Suriye'nin tepkisi 13 Mart 1996'da Kahire'deki Arap Birliği toplantısının gündemine su sorununu alarak Türkiye üzerindeki baskıları artırmak oldu. Suriye'nin Türkiye'ye karşı Arapları harekete geçirmesi için uygun ortam Türkiye-İsrail yakınlaşması dolayısıyla mevcuttu. İki ülke arasında askerî işbirliği anlaşmasının imzalanması başta Mısır ve S. Arabistan olmak üzere tüm Arap ülkelerinin ve İran'ın tepkisine neden olmuştu. Türkiye'ye uyarı mektupları gönderildiği gibi, Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa Ankara'yı ziyaret etti ama yapılan açıklamalardan tatmin olmadığına dair demeç verdi.

Haziranda Türkiye'de Anayol (ANAP ve DYP) hükümetinin dağılması sonucunda kurulan Refahyol (RP ve DYP) iktidarı Kürt sorunu ve Arap ülkeleriyle ilişkilerde yeni bir dönemin başlayacağı beklentilerine yol açtı.

C) Refahyol Dönemi ve Değişmeyen İlişkiler (1996-97)

8 Temmuz 1996'da güvenoyu alan Refahyol hükümeti Arap devletleriyle bozulan ilişkilerin yeniden düzeltilmesi için bir fırsat yaratabilirdi ama beklenen gerçekleşmedi. Yeni hükümette dışişleri bakanlığını Tansu Çiller üstlenmişti. Ancak, Refah Partisi dış politika konularını "tutucu" olarak nitelediği dışişleri bakanlığının tekeline bırakmak niyetinde değildi. Ayrıca, TBMM'deki soruşturmalar dolayısıyla RP'ye bağımlı duruma gelen ve iç politikada zor dönemler yaşayan Çiller de bakanlığına seyrek olarak uğradığı gibi, dış politika konularına gündeminin ilk sıralarında yer veremiyordu. Devlet Bakanı Abdullah Gül Dışişleri Bakanlığının birçok yetkisini devralmış olduğu gibi, yine Erbakan tarafından görevlendirilen Devlet Bakanı T. Rıza Güneri Sudan ve İran, Devlet Bakanı Ahmet Cemil Tunç da Irak ve Orta Doğu ile ilişkilerin sorumluluğunu üstlenmişlerdi.

"Lider Türkiye" ve "şahsiyetli dış politika" söylemiyle iktidara gelen RP'nin dış politika anlayışı Batılı ülkelerin sömürü düzeninden Türkiye'yi çıkarmaya ve tarihsel-kültürel bağlarla bağlı olunan İslam ülkeleriyle yakınlaşmaya dayanıyordu. Türkiye'nin dış politikasında yapılması düşünülen değişikliklerin yanı sıra RP'nin uluslararası İslamcı siyasal örgütler arasında söz sahibi bir siyasal hareket haline gelme hedefi de bulunuyordu. Nitekim Başbakan Erbakan göreve gelir gelmez 29 Temmuzda Müslüman Kardeşler örgütünün önemli isimlerinden Seyf ul-İslam el Banna ve daha sonra Nedva hareketinin lideri Raşid el Gannuşi'yle yaptığı görüşmelerle Mısır'ın ve Tunus'un tepkisini çekti. 6 Ağustosta Mısır Cumhurbaşkanı Mübarek'le yaptığı görüşmede Müslüman Kardeşler örgütüne anlayışla yaklaşılmasını istemesi üzerine Mısır'la ilişkiler daha da gerginleşti. Erbakan ayrıca görev süresi boyunca yaptığı dış gezilerde yabancı İslamcı örgüt temsilcileriyle görüşmekten de çekinmedi. RP'nin devlet geleneği dışında oluşturmaya çalıştığı yeni Türk dış politikası, Türk kamuoyunun ve dış politika oluşturma sürecinde görev alan kurumların tepkisini çekmekte gecikmedi.

Refahyol hükümetinin programında dış politika konusu büyük bir titizlikle kaleme alınmıştı. İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine önem verileceği belirtilmekle birlikte, Batı ile ilişkilerde radikal değişiklik olabileceği endişelerini gidermek için Çekiç Güç'ten hiç söz edilmemiş, Gümrük Birliği yükümlülüklerinin AB'nin yapması gerekenleri yerine getirdiği ölçüde dikkate alınacağı bildirilmişti. Ayrıca,

taraf olunan bütün stratejik anlaşmalara bağlı kalınacağı sözü verilirken, bunların milli güvenlik ve milli menfaatler aleyhine tatbikine meydan verilmeyeceği de söylenerek Batı'yla ve İsrail'le ilişkilerde bir yandan radikal değişiklik olmayacağı güvencesi veriliyor, öte yandan da RP kamuoyu tatmin ediliyordu. Dış kaynaklı bölücü terörle kararlı mücadelenin anayasada yer alan esaslar ve özellikle üniter devlet yapısı korunarak sürdürüleceğinin altı çiziliyordu.

Başbakan Erbakan, 1 günlük KKTC gezisi dışında, ilk yurtdışı gezisini Kıbrıs harekâtının 22. yıldönümü dolayısıyla KKTC'ye yaptıktan hemen sonra Ağustosta İran, Endonezya, Malezya ve Singapur'u kapsayan bir Asya gezisine çıktı. Gezinin hazırlık aşamasında dışişleri bakanlığı dışlandığı gibi, ziyaretler sırasında resmî görüşmelerin yanı sıra yapılan ikili başbaşa görüşmeler geziye özel nitelik verdi. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'yle yapılan görüşmede Erbakan'ın MİT'in CIA ve Mossad'ın etkisinde kalmış olabileceğini söylemesi Türkiye'de büyük tepkiyle karşılandı ve daha başlangıcında İran ziyareti bir hezimete dönüştü.

Erbakan Asya gezisine çıktığı sırada Adalet Bakanı Şevket Kazan da Milli Eğitim Bakanı Mehmet Sağlam'la birlikte Bağdat'ı ziyaret etti. Yine Dışişleri Bakanlığı dışlanarak gerçekleştirilen bu gezide Kazan 4 İslam ülkesi -Türkiye, Irak, Suriye ve İran- arasında dörtlü bir terör zirvesinin toplanması önerisini götürdü. Irak Suriye'yle masaya oturmayacağını söyleyerek bu öneriyi reddetti ve Türkiye'den Çekiç Güç'ün süresinin uzatılmamasını, Ürdün'ün yaptığı gibi Türkiye'nin de Irak'la ticareti başlatmasını, özellikle de sınır ticaretine yeniden işlerlik kazandırılmasını talep etti. Kazan'ın Irak ziyaretinden somut bir sonuç çıkmamıştı ama Türkiye'ye döndükten sonra, Kur'an'ı ezberleyen mahkumlara ceza indirimi uygulayan Irak infaz sistemini övmesi, RP'nin iç politikada yıpranma sürecine Erbakan'ın İran ziyareti sırasındaki tutumundan sonra, ikinci bir katkıda bulundu.

Bardağı taşıran damla Ekim ayında Erbakan'ın Mısır, Libya ve Nijerya'ya yaptığı ziyaretler oldu. Bu gezi, Türkiye'de çok odaklı dış politikanın sakıncalarını tüm çıplaklığıyla ortaya koydu. Bir yandan Türk Silahlı Kuvvetleriyle hükümet arasında, diğer yandan da hükümetin iki kanadı arasındaki görüş ayrılıkları netleşti. Daha gezinin hazırlık aşamasında sorunlar yaşandı. Başbakan Erbakan Mısır, Sudan, Libya, Nijerya ve Güney Afrika'yı kapsayacak bir gezinin hazırlıklarına Eylülde başladı. İlginç olan nokta, bu hazırlıklar aşamasında Dışişleri Bakanlığını devre dışı bırakmasının yanı sıra Libya ve Sudan büyükelçileriyle üstüste görüşmeler yapmasıydı. Kamuoyunun tepkisi üzerine bir açıklama yapan Dışişleri Bakanı Çiller, gezinin amacının Libya'dan müteahhit alacaklarının tahsili olduğunu belirtti ve başbakanın istediği yere gidebileceğini bildirdi. Çiller'in açıklamasına rağmen, DYP'li İçişleri Bakanı Mehmet Ağar, Kaddafi'nin PKK yandaşı gibi konuşması ve Güneydoğu sorunuyla ilgili olarak Türkiye'nin çıkarlarına aykırı bir tutum sergilemesi gerekçeleriyle gezi kararnamesini imzalamayacağını söyledi ve kendi partisi içinde de bu tutumunu destekleyen milletvekilleri buldu. ANAP, DSP ve CHP gibi DYP de, resmen davet edilmediği ve gezinin programını benimsemediği için milletvekili göndermeme kararı aldı. Tüm bu eleştiriler ve tepkiler Erbakan'ı geziden vazgeçmeye ikna edemedi.

Erbakan gezisine Mısır'dan başladı. Mısır başbakanının programındaki değişiklikler dolayısıyla Türk heyetinden Kahire'ye varışını geciktirmesinin istenmesi, Er-

bakan ve heyetinin Esenboğa yolundan geri dönmesi üzerine Türk kamuoyunda yeniden eleştiriler başladı ve Mısır'ın geziye aynı önemi atfetmediği dile getirildi. 4 Ekimde Mısır'a giden Erbakan'ın M-7 Projesi olarak adlandırılan ve Müslüman ülkeler arasında işbirliğini öngören önerisi Mübarek tarafından kabul edilmedi. Öncelikle ikili ilişkilerin geliştirilmesinin gereği üzerinde duran Mübarek, bu tür işbirliği yapılarına Müslüman adı koyulduğu zaman yanlış anlamalara yol açabildiği uyarısı yaptı. Cumhurbaşkanlığı sarayına Türk milletvekillerinin protokol kapısından alınmamasından, karşılama ve uğurlama sırasında havaalanında Türk bayrağının bulunmamasına kadar diplomatik skandallarla geçen Mısır ziyareti olumlu ve somut bir sonuç alınamadan sona erdi.

Erbakan'ın gezisinin ikinci ayağı Libya'ydı ve daha büyük skandallara sahne oldu. 6 Ekimde, görüşmelerden sonra Kaddafi'nin, Erbakan'la birlikte çadırında düzenlediği basın toplantısında Atatürk ve dönemini hakarete varan boyutlarda eleştirdikten sonra Türkiye'nin iç politikasına yönelik açıklamalarda bulunması ve Kürt devletinin kurulması gerektiğini söylemesi telafisi güç bir diplomatik skandala yol açtı. "Kürtlerin Libya'da, Irak'ta ve her yerde müstakil olmaları doğaldır. İstiklal isteyen milletlere savaş açmak hiçbir bölgede netice vermiyor. Türkiye, zaten bunu denemiştir. Araplar da Kürtler gibi bölgede böyle harbe girmişler ve bağımsızlıklarını almışlardır... Ben burada Kürdistan milletinden bahsediyorum. Ortaoğu'daki bu güneşin altında bu millet de yerini almalıdır... Türkiye I. Dünya Savaşından sonra kendi iradesini kaybetmiştir. Türkiye'yi işgal etmişler, üsler kurmuşlar, bunu Irak'a karşı kullanmışlar... Şimdi Türkiye'nin iradesi hürriyete kavuşuncaya kadar mücadele etmemiz gerekir," (*Hürriyet*, 07.10.1996) diyen Kaddafi, RP'den başka hiçbir kurumun Türkiye'ye irade hürriyetini yeniden kazandıramayacağını da sözlerine ekledi. Kaddafi'nin konuşmasından sonra söz alan Erbakan sert bir biçimde yanıt vermek yerine "Türkiye'de Kürt sorunu değil, terör sorunu vardır. Bugün Batı ve Batılılar Türkiye'yi bölmek istemektedirler," demekle yetindi. Basın toplantısından Erbakan ile birlikte İslam Halk Komutanlığı toplantısına katılacaklarını söyleyerek ayrılan Kaddafi'nin Türkçe'ye çevrilmeyen bu sözleri ilgi çekici bir durum yaratmıştı: Komutan konumundaki Kaddafi ile komutanlık üyesi Erbakan ikili görüşme yapacaklardı. 7 saat süren görüşmelerden sonra Kaddafi yayınlanacak ortak bildiride, "PKK bir terör örgütüdür ve bu örgütün her türlü terörünü reddediyoruz. Takbih ediyoruz," ibaresinin yer almasını kabul etmeyince, Erbakan görüşmelerden çekildi.

Siyasal açıdan Türkiye için tam bir hezimet olan Libya ziyaretinde müteahhit alacakları konusunda da somut bir adım atılamadı. Libya'nın Türkiye'nin 165.000.000 dolarlık alacağının 40.000.000'luk kısmını hemen, geriye kalan kısmını da dörder milyonluk taksitler halinde ödeme önerisi Türk işadamlarını tatmin etmekten çok uzaktı.

Kaddafi'nin tutumu karşısında Erbakan sessiz kalırken, RP'li Devlet Bakanı Abdullah Gül başta olmak üzere gezi heyetinde yer alanlar büyük tepki gösterdiler. Türkiye'deki tepki ise daha büyüktü. Dışişleri Bakanı Çiller, Kaddafi'yi ayağını denk almaya ve bir dost olarak dostluğunu bilmeye çağırdı, Libya'nın Türklerin idare ettiği topraklarda ortaya çıkan 35 devletten biri olduğunu hatırlatarak "bir çöl bedevisinin, bize söylediği şeylerle biz ne cumhuriyet tarihimiz, ne politikamız, ne de bu ülkenin birliği ve bütünlüğü konusunda herhangi bir değişikliği günde-

me getirir veya taviz veririz," dedi (*Hürriyet*, 08.10.1996). Erbakan'ın Libya'dan ayrılmasının hemen ardından Türkiye'nin Trablus Büyükelçisi Ateş Balkan istişarelerde bulunmak üzere geçici olarak Ankara'ya çağrıldı. Karar Çiller tarafından alınmıştı. Basında çıkan iddialara göreyse, karar Cumhurbaşkanı Demirel ya da Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın isteğinin bir sonucuydu.

7 Ekimde Libya'dan ayrılan Erbakan'ın Nijerya ziyareti sorunsuz ama Libya ziyaretinin gölgesinde geçti. Afrika çıkarması beklendiği gibi Türk dış politikasında yeni açılımlar sağlamadığı gibi, hezimet olmuş, üstelik RP'nin iç politikada yıpranmasına da yol açmıştı.

Refahyol hükümeti döneminde, PKK'ya karşı silahlı mücadele politikasında bir değişiklik olmamakla birlikte, kuzey Irak konusunda önemli gelişmeler yaşandı. KDP ve KYB arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Bağdat'ın 31 Ağustos 1996'da KDP ile anlaşarak kuzey Irak'ta KYB'ye karşı harekât yapması Ankara'da Irak'ın üniter yapısının vurgulanması açısından olumlu karşılanırken, bu durumdan rahatsız olan Washington'u harekete geçirdi. ABD'nin arabuluculuğu sonucunda Ankara'da bir araya gelen KDP ve KYB Türkiye'nin de yer aldığı yeni bir süreci- Ankara Sürecini- başlattılar. Bu görüşmeler sırasında Ankara'yla Washington arasındaki görüş farklılığı da ortaya çıktı. Ankara Barzani'nin Bağdat'la yakınlaşmasını desteklerken, Washington bölgede KDP-KYB işbirliğinin Saddam'a karşı sürdürülmesini istiyordu.

Ekim ayındaki 2. tur Ankara Süreci görüşmelerinde ABD, hem KDP ve KYB üzerinde baskı yaparak Türkiye'nin güvenlik endişelerini gidermek için iki partiden de PKK'ya karşı mücadele sözü aldı, hem de Türkiye üzerinde baskı yaparak Ankara'nın bölgedeki "geçici rejimin" meşruluğunu kabul etmesini sağladı. Türkiye 1991'den beri izlediği Irak'ın toprak bütünlüğünü savunan politikayı ilk kez terk ettiği izlenimi veriyordu. Bununla birlikte Irak'la ilişkilerde de bir yakınlaşma görülmekteydi.

Kasım ayında TSK'nın kuzey Irak'a yaptığı iki operasyondan sonra, Türkiye ile Irak arasında 1984-1988 arasında geçerli olan sıcak takip olanağı tanıyan anlaşmanın yenilenmesi için görüşmeler başladı. BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın talimatıyla 10 Aralık 1996'dan itibaren Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı yeniden devreye girdi. Türkiye Irak ticaretini 500.000.000 dolara çıkarmayı hedeflediğini açıkladıysa da, Tarık Aziz'in dünya pazarının üzerinde fiyat veren Türkiye'nin Irak pazarına girmesinin zor olduğunu söylemesi, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesinin beklendiği kadar kolay olmayacağını gösterdi.

Ç) 28 Şubat Süreci ve Öcalan'ın Yakalanışı

Refahyol iktidarı döneminde yaşanan iç politikadaki gelişmeler üzerine 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararlarının uygulamaya konmasından sonra, 29 Nisanda Genelkurmay Başkanlığı tarafından düzenlenen bilgilendirme toplantısında Milli Askerî Stratejik Konsept kamuoyuna açıklandı; irtica ve bölücü terör tehdidi birinci öncelik olarak nitelendirilerek dış tehdidin önüne geçirildi ve bu tehdidi destekleyen ülkeler olarak İran ve Suriye'ye karşı siyasal, ekonomik ve hatta askerî güç kullanma ihtiyacının doğabileceğine işaret edildi (bkz. s. 221 vd.).

Refahyol iktidarı Türkiye'nin Arap ülkeleriyle bozulan ve İsrail'le gelişen ilişkiler temelinde biçimlenen Orta Doğu politikasında yapısal bir değişikliğe yol açmamıştı. Nisan 1997'de Savunma Bakanı Tayan'ın İsrail ziyareti sırasında ortak tehdit oluşturan ülkelerin Suriye, İran ve Irak olduğu bildirildi ve ortak askerî tatbikatlar yapılması üzerinde duruldu. Mayısta Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in İsrail ziyareti sırasında İsrail Savunma Bakan Yardımcısı David Ivry ve ABD'li yetkililerle yapılan toplantılarda, Suriye ve İran'a karşı atılacak somut adımların belirlendiği, bu ülkelerin yol açtığı bir bunalım durumunda üç ülkenin katkısıyla ortak birliğin oluşumu konusu üzerinde durulduğu, üç ülke ordusunun ortak tatbikatlar yapması, Türkiye'de belirlenen bölgelerde gerektiğinde anında kullanılabilmesi için acil durum depoları inşa edilmesi, haberleşme kodlarının öğrenilmesi ve ortak kodlar geliştirilmesi, etkin istihbarat değişimi gibi konularda kararlar alındığı açıklandı.

Bu kararların açıklanmasından sonra İran, Irak, Mısır, Suriye, Lübnan ve Arap Birliği üçlü ittifak ve Akdeniz'de ortak tatbikat planlarından duydukları kaygıları dile getirdiler. Filistin'in Ankara Büyükelçisi Fuad Yassin daha ılımlı bir tutum benimseyerek, tatbikatın üçüncü ülkelere karşı olmadığı yolundaki açıklamaları aksi kanıtlanıncaya kadar doğru kabul edeceklerini bildirdi.

Arap ülkeleri tepkilerini dile getiren açıklamalarla yetinmeyip, Türkiye-İsrail yakınlaşmasının etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik karşı ittifak girişimlerinde bulundular. Mısır'la gerilimli ilişkisine rağmen İran Dışişleri Bakanı Velayati Kahire'yi ziyaret etti. 18 yıllık aradan sonra Suriye ilk kez Irak'a bir heyet gönderdi. Suriye Devlet Başkan Yardımcısı Abdülhalim Haddam S. Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirliklerini kapsayan bir Körfez gezisine çıktı ve yaptığı açıklamalarda Arap ulusunu tehdit eden Türkiye-İsrail ittifakı karşısında kararlı bir tutum alınması gerekliliğini dile getirdi. Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el-Şara da Moskova ziyareti sırasında benzer kaygıları gündemde tuttu.

Türkiye'de Orta Doğu politikası konusunda farklı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştı. İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesini savunanların yanı sıra, Arap devletlerinin ihmal edildiğini ve bölge dengeleri açısından tek taraflı politikaların uzun vadede olumsuz sonuçlar doğuracağını ileri sürenler de vardı. Ancak, 28 Şubat sürecinin iç politikada olduğu gibi dış politikada da hedefleri belliydi. Birincil tehdit irtica ve PKK terörüydü ve bu konuda izlenecek tavizsiz politikalar kaçınılmaz olarak Arap devletlerine, özellikle de Suriye'ye karşı sert bir tutum gerektiriyordu. Temmuz 1997'de Refahyol hükümetinin yerine kurulan ANAP-DSP-DTP koalisyonu bu sürecin içerideki ilk işareti oldu.

1991-1993 arasında gücünün doruğuna çıkan PKK, 1993'te Türkiye'nin her türlü uzlaşmaya karşı çıkarak askerî çözüme dayalı bir politika izleme kararından sonra sürekli olarak güç kaybediyor ama askerî olarak yıprandıkça ağırlığı siyasallaşma politikasına kaydırıyor ve kendisine destek veren KYB'nin tabanını ele geçiriyordu. Bu süreç içinde PKK da dönüşüme uğruyor ve Marksist kimliği giderek azalıyor, İslam bağlantısı güçleniyordu. PKK yöneticileri arasında da ideolojik ve kişisel çatışmalar iyice belirginleşiyordu. Öcalan'la anlaşmazlığa düşen örgütün ikinci önemli ismi Şemdin Sakık KDP'ye sığınmıştı. 2 Mart 1998'de İran'ın kuzey Irak'a girmesi üzerine KDP'yle ilişkileri gelişen Ankara'nın 13 Nisanda gerçekleştirdiği bir operasyon sonucunda yakalanarak, Türkiye'ye getirildi.

Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini geliştirmesi, askerî açıdan PKK'yı giderek zayıflatması ve KDP'yle ilişkileri başta olmak üzere kuzey Irak politikasının önemli bir parçası haline gelmesi Suriye ve Irak'ın endişelenmesine ve yakınlaşmasına yol açıyordu. Türkiye ilk adımı Suriye nezdinde attı ve 2 Temmuzda kamuoyunda İyi Komşuluk Forumu adıyla yer alan bir belge Suriye'ye iletildi. Söz konusu belgede 10 ilke sıralayan Türkiye, bu ilkelerin kabulü ve uygulanması halinde Suriye'yle iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirileceğini belirtti. Sınırların değişmezliği, terörle mücadelede işbirliği, insan haklarına saygı, içişlerine karışmama, kuvvet kullanmama, uyuşmazlıkların barışçıl yollardan çözümünü taahhüt etme, terörist örgütlerin diğerinin aleyhine kullanılmasına izin vermeme, uyuşmazlıklara ve yanlış anlamalara yol vermemek için birbirlerine zarar verici faaliyetlerde bulunmama farklılıkların barışçı yollardan halledilmesi, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gibi ilkelere uygun davranılması halinde iki ülke arasında ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda da işbirliğinin geliştirilebileceği açıklanıyordu.

Suriye Türkiye'yle ilişkileri geliştirmek için somut adım atmadığı gibi, Ağustos 1998'de petrol bakanı Bağdat'ı ziyaret ederek, 1982'de İran-Irak savaşı sırasında kapatılan Kerkük'ten Banyas limanına giden petrol boru hattının yeniden açılması kararını açıkladı. Bu karar, Türkiye-İsrail yakınlaşmasına karşı bir ittifak girişiminin ilk adımı olarak değerlendirildi.

Türkiye-Suriye ilişkileri 1998 sonbaharında daha da gerginleşti. Eylül 1998'de Washington'un ısrarlı girişimleri sonucunda 4 yıllık bir aradan sonra KDP ve KYB yetkililerinin bir araya gelmeleri ve bir nihai bildirge yayınlamaları ABD ve Türkiye'nin politikalarındaki farklılığı açıkça gözler önüne seriyordu. ABD kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurma konusunda ısrarlıydı ve Türkiye zaman zaman Washington'un bu politikasına yeşil ışık yakar görünse de PKK terörünün gündemin ilk sıralarında yer aldığı bir dönemde Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması politikasının özünden ödün vermeye yanaşmıyordu. Washington'da başlatılan süreçten dışlanan Türkiye'nin, Suriye ve Irak'la birlikte ABD'ye karşı çıkmasının beklendiği sırada, Ankara farklı bir politika izleyerek Suriye'ye karşı tavrını sertleştirdi.

16 Eylül 1998'de Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş'in Hatay'da yaptığı konuşmada "Türkiye Suriye ile iyi ilişkiler konusunda gerekli çabayı gösterdi. Ancak sabrımız taşmak üzeredir. Her türlü fesatlık Suriye'den çıkmaktadır. Türkiye fesatlıklara cevap verecek güçtedir. Türkiye beklediği karşılığı almazsa, her türlü tedbiri almaya hak kazanacaktır" (*Hürriyet*, 17.09.1998) sözleriyle Şam'a karşı kriz yönetiminin başladığının ilk işaretini verdi. Ateş'in MGK üyesi olduğu gözönüne alındığında, bu açıklamanın kişisel olmayıp devlet politikasının yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

1 Ekimde Cumhurbaşkanı Demirel TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada "Suriye Türkiye'ye karşı açık bir husumet politikası izlemektedir. PKK terörüne aktif destek sağlamaya devam eden Suriye'ye karşı mukabelede bulunma hakkımızı saklı tuttuğumuzu, sabrımızın taşmak üzere olduğunu buradan dünyaya ilan ediyorum" (*Hürriyet*, 02.10.1998) diyerek, Ankara'nın gerekirse Suriye'ye karşı silahlı çatışma içine girebileceği mesajını verdi. Aynı gün Genelkurmay Başkanı Kıvrıkoğlu'nun "Suriye ile aramızda ilan edilmemiş bir savaş var" (*Hürriyet*, 02.10.1998) demeci, Demirel'in uyarısını daha da sertleştirdi. Ankara'nın Şam'a yaptığı uyarı devlet adamlarının demeçleriyle sınırlı kalmadı, Suriye sınırına yakın bölge-

lere askerî birlikler kaydırmak ve manevra hazırlıklarında bulunmak gibi önlemler de aldı. 5 Ekimde iki ülke arasında tüm diplomatik yollar kesilmişti.

Türkiye'nin tutumuna ilk tepki İsrail'den geldi ve Ankara ile Arap ülkelerinin beklentilerinin aksine İsrail yönetimi, Türkiye ile Suriye arasında patlak veren kriz konusunda Ankara'ya siyasal veya askerî destek vermeyeceğini açıkladı. Böyle bir durumun Orta Doğu Barış Sürecine zarar vereceğini düşünen İsrail, Suriye sınırında yapmayı planladığı askerî tatbikatı iptal ettiği gibi, bu bölgeden askerî birliklerini de çekti. Orta Doğu devletlerinin tepkilerine gelince; Irak Suriye'nin yanında yer aldığını bildirirken, Ürdün, S. Arabistan ve İran Türkiye'yi itidale davet ettiler. Libya lideri Kaddafi ise, Suriye'ye yapılacak bir saldırıyı kendilerine yapılmış sayacaklarını açıkladı. ABD'den de destek gelmemesi üzerine, askerî hazırlıklarını tamamlayan Türkiye krizin çözümünde diplomatik girişimlere yeşil ışık yaktı. Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ve İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi arabuluculuk rolü üstlenerek, mekik diplomasisi başlattılar.

Diplomatik kanalların devreye girmesiyle birlikte olumlu gelişmeler kaydedildi ve 17 Ekimde Abdullah Öcalan Suriye'den ayrıldı. Bu somut adımın atılması üzerine, 19-20 Ekim tarihlerinde iki ülke yetkilileri Adana'da bir araya geldiler. Yapılan görüşmelerden sonra Türk heyeti adına Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Büyükelçi Uğur Ziyal, Suriye heyeti adına da Siyasî Güvenlik Başkanı Tümgeneral Adnan Badr Al Hassan tarafından imzalanan ve Adana Mutabakatı olarak adlandırılan tutanakta Suriye'nin taahhütleri şu şekilde sıralanmaktadır:

1) Öcalan şu andan itibaren Suriye'de değildir ve kesinlikle Suriye'ye girmesine izin verilmeyecektir. PKK unsurlarının da Suriye'ye girmesine izin verilmeyecektir.

2) PKK kampları şu andan itibaren faaliyette değildir ve faaliyete geçmelerine izin verilmeyecektir. Birçok PKK'lı tutuklanmış ve adalete sevk edilmiştir. Listeleri vardır ve Suriye bu listeleri Türk tarafına iletmiştir.

3) Suriye, topraklarından kaynaklanan ve Türkiye'nin güvenlik ve istikrarını bozmaya yönelik hiçbir faaliyete karşılıklılık ilkesi çerçevesinde izin vermeyecektir. Suriye, toprakları üzerinde, PKK'nın silah, lojistik malzeme ve parasal destek teminine ve propaganda yapmasına müsaade etmeyecektir.

4) Suriye, PKK'nın terörist bir örgüt olduğunu kabul etmiştir. Ülkesinde, diğer terör örgütleri meyanında, PKK ve tüm yan kuruluşlarının bütün faaliyetlerini yasaklamıştır.

5) Suriye, ülkesinde PKK'nın eğitim ve barınma amaçlı kamp ve diğer tesisler oluşturmasına ve ticari faaliyetlerine izin vermeyecektir. PKK mensuplarının üçüncü bir ülkeye geçişleri için ülkesini kullanmalarına müsaade etmeyecektir.

6) Suriye PKK terör örgütünün elebaşısının Suriye topraklarına girmemesi için bütün tedbirleri alacak, sınır kapılarını bu yolda talimatlandıracaktır.

Tutanakta, tarafların değinilen bu tedbirlerin etkili ve şeffaf bir biçimde uygulamaları yönünde bazı mekanizmalar oluşturmayı kararlaştırdıkları belirtilmektedir:

1) İki ülke üst düzey güvenlik yetkilileri arasında derhal ve doğrudan telefon hattı tesis edilecek ve kullanılmaya başlanacaktır.

2) Taraflar, bir diğerinin diplomatik temsilciliklerine ikişer özel görevli atayacaklar ve bu görevliler misyon şefleri tarafından bulunulan ülke makamlarına takdim edileceklerdir.

3) Türk tarafının, terörle mücadele bağlamında, güvenliği arttırıcı tedbirlerin ve bunların etkinliğini denetlemek üzere bir sistemin kurulması önerisini Suriye, kendi makamlarının onayına sunacağını ve sonucu hakkında en kısa zamanda bilgi vereceğini belirtmiştir.

4) Taraflar, Lübnan'ın da muvafakatının alınması kaydıyla, PKK terörüyle mücadele konusunu üçlü çerçevede ele almayı kararlaştırmışlardır.

5) Suriye tarafı, bu tutanakta sözü edilen hususların uygulanması ve somut sonuçların sağlanması için gerekli tedbirleri alacağını taahhüt etmiştir.

Suriye'yle yaşanan kriz sonucunda Öcalan Suriye'yi terk etmişti ama Türkiye'nin PKK'ya karşı politikasında hedefine ulaşıp ulaşmadığı konusu tartışmaya açıktı. PKK'ya karşı 1993'ten beri askerî üstünlük sağlayan Ankara'nın politikasının önemli bir noktası örgütün askerî zayıflama sürecine paralel olarak siyasallaşma hedefini engellemekti. Oysa, Öcalan'ın Suriye'den ayrılarak sırasıyla Yunanistan, Rusya ve İtalya'ya gidişi PKK'nın siyasallaşma sürecini hızlandırdı ve konuyu yeniden uluslararası siyasetin gündemine taşıdı. Bununla birlikte, Adana mutabakatından sonra Türkiye-Suriye ilişkileri yavaş ama istikrarlı biçimde gelişmeye başladı.

Başlangıçta Türk yetkililer ihtiyatlı açıklamalar yaparak, Suriye'nin taahhütlerine uyup uymayacağının izleneceğini bildirdiler. İki ülke dışişleri bakanlıkları arasında yapılan görüşmelerde siyasal ilişkilerde uyulacak ilkeler üzerinde tartışmalar sürerken ekonomik ve teknik konularda daha hızlı gelişmeler kaydedilebiliyordu. Mart 1999'da çifte vergilendirilmenin kaldırılması ve karşılıklı yatırımların teşviki konularında anlaşma taslakları hazırlandı, Karma Ekonomik Komite toplantıları yapıldı ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi 700.000.000 dolara ulaştı.

10 Haziran 2000'de Suriye Devlet Başkanı Hafız Esat'ın ölümü, Türkiye-Suriye ilişkilerinde yaşanan canlanmanın yeni dönemde sürdürülüp sürdürülmeyeceği sorusunun sorulmasını gerekli kıldı. Ancak, PKK'yla kişisel ilişkileri bulunan kardeş Rıfat Esat'ın yerine oğul Beşar Esat'ın devlet başkanlığına getirilmesi Ankara'nın endişelerini giderdi. Nitekim, tüm itirazlara rağmen yeni Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ilk resmî yurtdışı ziyaretini Hafız Esat'ın cenaze törenine katılmak için Şam'a yaptı. Cenaze törenine Türkiye'nin en yüksek düzeyde katılması ve Beşar Esat'ın Sezer'e büyük ilgi göstermesi Suriye'nin Türkiye politikasında radikal bir değişiklik olmayacağı şeklinde değerlendirildi.

PKK'yı askerî olarak yenilgiye uğratmış olmakla birlikte gerek kendi içinde, gerek kuzey Irak'ta Kürt sorunuyla karşı karşıya bulunan, Suriye ve Irak ile ilişkileri giderek normalleşmekle birlikte su sorununun çözümünde henüz bir gelişme sağlayamayan, İsrail'le ilişkilerini geliştirmekle birlikte bu avantajını Orta Doğu dengelerinde yeterince kullanamayan Türkiye'nin, yine de bölgedeki konumunun 1990'larla karşılaştırıldığında 2000'lere girerken çok daha rahatlamış olduğu söylenebilir. Nitekim, 1990'larda tüm dikkatini Orta Doğu'ya yöneltmek zorunda kalan Türkiye'nin 2000 yılında dış politikasının öncelikli ilgi alanı Avrupa oldu.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Orta Doğu'yla İlişkiler)

Akgün, Mensur, "Ortadoğu Maceraları," *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah Dönemi*, Der. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut, 1998; Akmandor, Neşet, Hüseyin Pazarcı ve Hasan Köni, *Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu*, k.y., TESAV Yayınları, 1994; Altunışık, Meliha B., "Güvenlik

Kıskacında Türkiye Ortadoğu İlişkileri," *En Uzun On Yıl*, Der. Gencer Özcan ve Şule Kut, 2. Baskı, İstanbul, Büke, 2000; Aykan, Mahmut Bali, "Türkiye'nin Kuveyt Krizi Sonrasındaki Basra Körfezi Güvenliği Politikası: 1990-1996," *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Der. Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut, 1999; Bölükbaşı, Süha, *Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, t.y., Denk, Erdem, *Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat*, Ankara, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları, 1997; İmset, İsmet G., *PKK:Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı (1973-1992)*, 5. Baskı, Ankara, Turkish Daily News Yayınları, 1993; Kirişçi, Kemal ve Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, çev. Ahmet Fethi, 3. Baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997; Mazlum, İbrahim, "Türkiye ve Sınıraşan Suların Güvenlik Boyut," *En Uzun On Yıl*, Der. Gencer Özcan ve Şule Kut, 2. Baskı, İstanbul, Büke, 2000; Oran, Baskın, *"Kalkık Horoz" Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Güncelleştirilmiş ikinci basım, Ankara, Bilgi, 1998; Özdağ,Ümit, *Türkiye, Kuzey Irak ve PKK: Bir Gayri Nizami Savaşın Anatomisi*, Ankara, ASAM, 1999; Özcan, Gencer, "Yalan Dünyaya Sanal Politikalar," *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah Dönemi*, Der. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut, 1998; Özcan, Gencer, "Sonun Başlangıcı," *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah Dönemi*, Der. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut, 1998; Özcan, Gencer, "Ana Muhalefet Hükümetinin Ortadoğu Politikasından Kesitler," *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah Dönemi*, Der. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut, 1998; Özcan, Nihat Ali, *PKK(Kürdistan İşçi Partisi): Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, Ankara, ASAM Yayınları, 1999, Sever, Ayşegül, "ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye," *En Uzun On Yıl*, Der. Gencer Özcan ve Şule Kut, 2. Baskı, İstanbul, Büke, 2000; Şen, Sabahattin (der.), *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, Bağlam, 1993; Tür, Özlem, Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu," *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Der. Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut, 1999; Yavuz, Turan, *ABD'nin Kürt Kartı*, İstanbul, Milliyet, 1993.

II) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler

A) İsrail'le İlişkiler

1) İlişkilerde Canlanma

Türkiye 1990'da Tel-Aviv'deki diplomatik temsilciliğini tekrar büyükelçilik düzeyine yükseltti. Orta Doğu Barış Sürecinin (bkz. Orta Doğu Barış Süreci kutusu, s. 570) en önemli kilometre taşlarından Madrid Konferansının ardından da, 31 Aralık 1991'de Ankara'daki Filistin ve İsrail temsilcilikleri aynı anda büyükelçiliğe yükseltildi. 1980'den beri kapalı olan Kudüs'teki Türk başkonsolosluğu da 1992'de yeniden açıldı. İlişkilerdeki bu canlanmanın beş temel nedeni vardı:

Birincisi, Filistinliler ve İsrail arasında temkinli bir havada da olsa başlatılmış bulunan diyalog süreci, adil ve kalıcı bir Orta Doğu barışı için ümitleri artırmıştı. Türkiye böyle bir ortamda, resmen tanıdığı her iki tarafla da ilişkilerini geliştirerek, ileride ortaya çıkabilecek yeni Orta Doğu coğrafyası için sağlam dostluklar kurmak istiyordu.

İkincisi, Özal döneminde ABD ile ilişkilerin en üst düzeye çıkarılması için yürütülen girişimlere paralel olarak, tıpkı 1950'lerde Menderes'in yaptığı gibi İsrail'le dirsek teması sağlandı. Çünkü, Amerikan Kongresi üzerinde son derece etkili olan Ermeni ve Rum lobilerine karşı Yahudi lobisinin desteği isteniyordu. Türkiye, Avrupa ile ilişkilerinin yeniden rayına oturması için de Yahudi lobilerinin desteğine ihtiyaç duymaktaydı.

Özellikle, baskı altındaki İspanya Yahudilerinin 1492'de Osmanlı İmparatorluğuna göç etmelerinin 500. yılı dolayısıyla, Türkiye, İsrail ve ABD'de düzenlenen etkinlikler çerçevesinde, ABD'deki Yahudi lobileriyle temaslar en üst düzeyine çıktı. Türkiye Musevilerinin öncülüğünde kurulan 500. Yıl Vakfının kutlamalarının birçoğu Yahudi lobi kuruluşları tarafından desteklendi. Bu destek, Türkiye ile İsrail arasındaki ticaret hacminin genişlemesine ve diplomatik yakınlaşmaya paralel olarak arttı.

Üçüncüsü, PKK eylemlerinin Suriye, İran ve Irak tarafından desteklenmesi, Türkiye ile Suriye arasındaki su sorunu ve İran rejiminin Türkiye'de neden olduğu rahatsızlık, Türkiye'yi bölgede işbirliği yapabileceği ülkeler aramaya yöneltti. Bu üç ülkeyle de benzer sorunları olan ve Türkiye ile doğrudan bir sorunu olmayan İsrail'le yakınlaşma sürecine girildi.

Dördüncüsü, Türkiye'de Refah Partisinin yükselişine paralel olarak, Orta Doğu'daki İslam ülkeleriyle daha sıkı ekonomik ve siyasi ilişkiler kurulması fikri gündeme getirilmişti. Bu noktada, İslamcı yükselişin karşısındaki gruplar, bölgede Türkiye'yle benzeşen siyasi ve ekonomik yapıya sahip tek ülke olan İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesinin, dış politikada yeni bir maceraya girilmesini önleyeceği görüşünü savunmaya başladılar. Bu tutumun Türk kamuoyunda iki temel yansıması oldu. İlki, siyasi ve ekonomik olarak Türkiye'den daha alt düzeyde olan İslam ülkeleriyle yakınlaşma çabalarının, Türkiye'yi cumhuriyetin başından itibaren hedef seçilen Batılılaşma ve çağdaşlaşma hedefinden uzaklaşacağı savunan görüşlerin ağırlık kazanmasıydı. Diğeri ise, 1949'da İsrail'in resmen tanınmasından önce olduğu gibi, çeşitli uluslararası platformlarda Türkiye'yi yalnız bırakan İslam ülkeleriyle yoğunlaştırılan ilişkiler yerine, resmî ve gayriresmî yollardan Türkiye'ye destek veren İsrail'le üst düzey ilişki kurmanın gerekli olduğunun vurgulanmasıydı.

Beşincisi ve en önemlisi, kurmaya çalıştığı "Yeni Dünya Düzeni" için ABD'nin bölgede sağlam müttefiklere ihtiyacı vardı. Bu noktada ABD, uzun yıllardır üst düzeyde siyasi ve askerî ilişkiler yürüttüğü, Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin yoğunlaştırılması ve böylece, bölgede Batı yanlısı iki demokrasinin desteğinin sağlanması için her iki tarafı da teşvik edici girişimlerini artırdı. Öte yandan, Türkiye ve İsrail, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, ABD'nin kendilerine verdiği stratejik önemi yitirebilecekleri endişesini taşıyorlardı. ABD öncülüğünde Orta Doğu'da yaratılmaya çalışılan yeni düzen içinde etkin bir biçimde yer almak için, ABD ve birbirleriyle ilişkilerini yoğunlaştırma yönünde politikalar izlemeye başladılar.

Türkiye-İsrail ilişkilerindeki canlanma 1992'den itibaren hızlandı. Türkiye'den İsrail'e ilk üst düzey ziyaret Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş tarafından Haziran 1992'de yapıldı. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında Turizm İşbirliği Anlaşması imzalandı. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in, Kasım 1992'de İsrail'i ziyareti, artırılması planlanan işbirliğinin temel yapısının oluşturulduğu, Karşılıklı Anlayış ve İşbirliğinin İlkeleri Muhtırasının imzalanmasına sahne oldu.

Üst düzey resmî ziyaretler, 1994 ve 1995 boyunca İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Vayzman ve Dışişleri Bakanı Şimon Perez, Başbakan Tansu Çiller ve Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile devam etti. Bu ziyaretler sırasında iki ülkenin, bölgede kalıcı ve adil bir barışın yerleşmesi için işbirliği yapması ve Irak'ın bölge için yeni-

den tehdit olmaması için gereken önlemlerin alınması konusunda görüş birliğine varıldı. Yine bu ziyaretler sırasında, Türkiye ile İsrail arasında ticaret, savunma, turizm, tarım, terörle mücadele ve güvenlik alanlarındaki işbirliğinin geliştirilmesi yönünde ilke kararları alındı. Tansu Çiller'in başbakan sıfatıyla 1994'te İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret sırasında, Türkiye-İsrail işbirliğini "stratejik ilişki" olarak tanımlaması, yakınlaşmanın çok boyutluluğunu ortaya koydu.

Bu yoğunlaşmaya rağmen, 1990'ların ilk yarısında, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerinde, hâlâ dengeli diplomasi anlayışı egemendi. Ankara, Orta Doğu Barış Sürecinin başlatıldığı ama henüz nihai istikrar ortamının sağlanamadığı bir dönemde iki ülke arasındaki işbirliği ortamını somutlaştıran kalıcı adımlar atmaktan kaçınıyordu. Nitekim, 1992'de İsrail'in bazı Filistinlileri sınırdışı etmesini kınayan Türkiye, 1993'te Lübnan'ın İsrail uçakları tarafından bombalanmasına da, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in İsrail'e yapacağı resmî ziyareti erteleyerek tepki gösterdi. Türkiye ayrıca, FKÖ ile geleneksel dostane ilişkilerini devam ettirerek, 1993'te Filistin yönetimine 50.000.000 dolarlık bir borç verdi.

Orta Doğu Barış Süreci

Orta Doğu Barış Süreci, İsrail ile Araplar arasındaki gerginliklerin ortadan kaldırılmasını ve bölgede ABD'nin etkisinde kalıcı ve adil bir barışın tesisi öngören girişimlerin tümüne verilen addır.

Barış Sürecinin başlangıç noktası İsrail-Mısır yakınlaşmasıdır. 1973 Savaşı'ndan sonra ABD'nin çabalarıyla Eylül 1977'de Fas'ta gizli diplomatik görüşmelere başlayan taraflar arasında 17 Eylül 1978'de Camp David anlaşmaları olarak bilinen, "Orta Doğu Barışı için Çerçeve Anlaşması" ve "Mısır-İsrail Barışı için Çerçeve Anlaşması" imzalandı. Bu belgelere göre taraflar Filistin sorununun çözümü için Ürdün ve Filistin halkının temsilcilerinin de katılacağı görüşmeler yapılmasında ve Batı Şeria'da 5 yıl içinde özerk bir Filistin yönetimi kurulmasında görüş birliğine varmışlardı. Camp David anlaşmalarını Mısır ile İsrail arasında 26 Mart 1979'da imzalanan barış anlaşması izledi. Böylece kuruluşundan beri ilk kez İsrail ile bir Arap devleti arasında diplomatik ilişki kuruluyordu.

Bir yandan Arap ülkelerinin Mısır'ı dışlaması, diğer yandan 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgali sırasında bu ülkedeki kamplarda yaşayan Filistinlilere karşı sergilediği tutum Camp David kararlarının tam anlamıyla hayata geçirilmesini önledi.

İşgal altındaki topraklarda 1987'de başlayan İntifada hareketinin sonuçları ve 1990-1991 Körfez krizi sırasında ABD ile Irak dışındaki Arap ülkeleri arasında ortaya çıkan ılımlı hava, Orta Doğu Barışı konusunun bir kez daha ele alınmasına yol açtı. ABD'nin çabalarıyla Araplar, İsrailliler ve Filistinliler 30 Ekim 1991'de başlayan Madrid Konferansına katıldılar. Bu Barış Süreci çok taraflı ve ikili görüşmeleri kapsıyordu. Çok taraflı görüşmeler çerçevesinde, ekonomi, çevre, su, mülteciler ve bölgesel güvenlik alanlarında işbirliği yapılması öngörülüyordu. İkili görüşmelerin ise, İsrail ile teker teker Ürdün, Suriye, Filistin, ve Lübnan arasında yürütülmesi planlandı.

İsrail ile Ürdün arasında yürütülen görüşmeler 26 Ekim 1994'te barış anlaşmasının imzalanması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla sonuçlandı. İsrail-Filistin görüşmeleri ise Ocak 1993'te Oslo'da gizli olarak başladı. Oslo Anlaşması 13 Eylül 1993'te Washington'da İsrail Başbakanı Rabin ve FKÖ lideri Arafat tarafından İlkeler Bildirgesi adıyla imzalandı.

Buna göre, ilk aşamada İsrail 13 Nisan 1994'e kadar Gazze Şeridinden ve Eriha kentinden çekilecek, bölgede Filistin Özerk Yönetimi (FÖY) kurulacak, ikinci aşamada Batı Şeria'nın geriye kalan bölgelerinde eğitim, kültür, sağlık, sosyal refah, doğrudan vergilendir-

me ve turizm alanlarındaki yetkiler FÖY'e devredilecek, Filistin Konseyinin seçimi ve Filistin Polis Örgütünün kurulmasından sonra İsrail askerleri Batı Şeria'nın geri kalan bölümünden de çekilecek ve en geç Mayıs 1999'da nihai statü anlaşması imzalanacaktı.

İlk aşama 4 Mayıs 1994'te Gazze-Eriha Anlaşmasıyla gerçekleşti. Ardından başlayan yetki devri aşamasında İsrail'in işgal altındaki topraklardan çekilmesi gerçekleşirken, İsrail Başbakanı Rabin'in 3 Kasım 1995'te fanatik bir Yahudi tarafından öldürülmesi ve 29 Mayıs 1996'da yapılan seçimlerde sertlik yanlısı Binyamin Netanyahu önderliğindeki Likud partisinin iktidara gelmesi sürece büyük darbe vurdu.

Netanyahu'nun barış karşısındaki sert tutumu nihai statü anlaşmasının planlandığı gibi Mayıs 1999'da imzalanmasını engelledi. Ama aynı zamanda kendisinin iç politikadaki gücünü de kaybetmesine yol açtı. Mayıs 1999 seçimlerinde barış yanlısı İşçi Partisi lideri Ehud Barak iktidara geldi. Barak 4 Eylül 1999'da Arafat'la imzaladığı Şarm el-Şeyh Memorandumu çerçevesinde, Batı Şeria'dan asker çekilmesini hızlandırmayı, Filistinli tutukluları serbest bırakmayı ve Eylül 2000'de nihai anlaşmayı imzalamayı kabul etti. Yine de, Ağustos 2000'de Camp David'de yapılan görüşmelerde ilerleme sağlanamadı ve barış süreci tıkandı.

İsrail-Suriye barış görüşmelerinde ise, Golan tepelerinin geleceği ve Lübnan sorunu gibi konular nedeniyle somut bir adım atılamadı. Barak, barış konusunda ciddi olduğunu göstermek için İsrail ordusunu Mayıs 2000'de güney Lübnan'dan çekti ve benzeri bir davranışı Lübnan'ın kuzeyini denetimi altında tutan Suriye'den de beklemeye başladı. Suriye Devlet Başkanı Esad'ın Haziran 2000'de ölmesiyle İsrail-Suriye barışı da askıya alındı. Zira, yeni başkan Beşar Esad içerideki gücünü sağlamlaştırmadan önce İsrail'le barış masasına oturmak istemiyordu..

Öte yandan, Likud lideri Ariel Şaron'un 23 Eylül 2000'de Kudüs'teki Haram-ül Şerif'e yaptığı tahrik edici ziyaret sonrasında başlayan 2. İntifada bir yandan İsrail-Filistin görüşmelerini tıkarken, diğer yandan da İsrail'in hızla bir siyasal çalkantıya girmesine yol açtı. Bu süreçte Barak başbakanlık görevinden istifa etti. 6 Şubat 2001'de yapılan seçimlerde sertlik yanlısı tutumuyla bilinen Ariel Şaron başbakanlık koltuğuna oturacak ve Barış Süreci yeni bir zorlu döneme girecektir.

(Ç. Erhan)

1990'ların ikinci yarısında ise, Orta Doğu Barış Sürecindeki gelişmelerin olumlu yönde netlik kazanmasına ve Türkiye'nin Suriye'den duyduğu rahatsızlığın artmasına paralel olarak, Türkiye-İsrail yakınlaşması her alanda ivme kazanmaya başladı.

2) Türkiye-İsrail İşbirliği

a) İşbirliği'nin Boyutları

İlişkilerdeki canlanma iki temel alanda yoğunlaştı: Askerî ve ekonomik işbirliği. Bu çerçevede iki ülke arasında 23 Şubat 1996'da Askerî Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Anlaşması, 23 Aralık 1996'da da Serbest Ticaret Anlaşması imzalandı.

Askerî Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Anlaşmasına dayanarak, Türkiye ile İsrail 2000 yılına kadar askerî alanda 11 ayrı anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaların hükümlerine göre, Türkiye hava sahasını İsrail savaş uçaklarının eğitim uçuşlarına açmış, iki ülke arasında ortak askerî tatbikatlar düzenlenmiş, Türkiye ve İsrail harp akademileri arasında öğrenci ve eğitimci değiş tokuşuna başlanmış, kimyasal silahlardan korunma alanında ortak çalışmalar yapılmış, Türkiye'nin radar

imkanlarının, özellikle İran ve Irak'taki faaliyetlerin gözlemlenmesi amacıyla İsrail tarafından kullanılmasına imkan sağlanmıştı.

Şüphesiz, Türk kamuoyunda en çok ses getiren anlaşma, Çerçeve Anlaşmasına dayanılarak, 28 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması oldu. Bu anlaşmaya göre, iki ülke arasında savunma alanında bilgi transferi ve teknisyenlerin karşılıklı olarak eğitimi alanlarında çalışmalar başlatıldı. Bu gelişmeye paralel olarak, 1996'dan itibaren 54 Türk F-4 savaş uçağının İsrail Uçak Sanayii (*Israeli Aircraft Industry, IAI*) fabrikasında modernizasyonuna başlandı. Bu proje için Türkiye İsrail'e 632.500.000 dolar ödedi. F-4'lerin modernizasyonundan memnun kalan Türkiye, 1998'de 48 F-5 uçağının modernizasyonu ihalesini de 75.000.000 dolarlık teklif sunan IAI'ya verdi. Bu çerçevede modernizasyonu tamamlanan ilk Türk savaş uçakları 2000 başında teslim edildi.

Şubat 1998'de Kara Kuvvetleri Komutanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun İsrail'i ziyareti sırasında, Türkiye'nin 1000 "Merkava" tankı ve havadan karaya "Popeye-I" füzeleri satın alması gündeme geldi. Türkiye'nin coğrafi koşullarına uygun olmayan tanklardan vazgeçen Türkiye 25.000.000 dolar karşılığında 50 füze ile gece görüş dürbünleri ve elektronik malzeme satın almakla yetindi. Bu arada İsrail'e 12.000.000 dolar tutarında 40 zırhlı araç satıldı.

Türkiye'nin 2020 yılına kadar 150 milyar dolarlık savunma harcaması yapmayı planlaması (bkz. s. 319 vd.), son derece gelişmiş bir askerî-endüstriyel komplekse sahip olan İsrail'deki firmaların, iki ülke arasındaki yakınlaşma sürecini de göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin savunma sanayii alanında açtığı ihalelere düzenli olarak katılmasına yol açtı. 2000'de yapılan taarruz helikopteri ihalesine, "Erdoğan" adını verdiği bir helikopterle katılan IAI, Amerikan firmaları karşısında başarılı olamadı. Bu ihalenin ardından gündeme gelen Amerikan yapımı M-60 tanklarının modernizasyonu ihalesinin, F-4 ve F-5leri başarıyla modernize eden İsrail'e verilmesi söz konusu oldu. Türkiye'nin 160 tankın modernizasyonu için İsrail'e 250.000.000 dolar ödemesi öngörülüyordu. Fakat 2000 sonuna kadar bu konuda bir ilerleme sağlanamadı.

Askerî alanda işbirliğinin bir diğer boyutu, tarafların ortaklaşa düzenlediği tatbikatlar oldu. 1996 Nisan ve Ağustosunda Türk ve İsrail savaş uçakları havada ortak ikmal tatbikatları yaptılar. 1998 başında ise Akdeniz'de "Güvenilir Denizkızı" (*Reliable Mermaid*) adı verilen bir arama ve kurtarma tatbikatı ABD savaş gemilerinin de katılımıyla Akdeniz'in uluslararası sularında gerçekleştirildi. Türk ve İsrail deniz kuvvetleri arasındaki küçük çaplı tatbikatlar 1999 boyunca Ege ve Marmara'da devam etti. 1999 Ağustosundaki Marmara depreminden sonra bunlara ara verilse de, 2001 yılı için yeni tatbikatlar planlandı.

Askerî alanda yoğunlaşan işbirliği, iki ülke askerî yetkilileri arasında yapılan karşılıklı üst düzey ziyaretlerle pekiştirildi. Şubat 1997'de Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı İsrail'i, Ekim 1997'de ise İsrail Genelkurmay Başkanı Şakak Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaretler sırasında yapılan görüşmelerde, askerî işbirliğinin sürekli hale getirilmesi için Savunma Sanayii Çalışma Grubu ve Politik-Askerî Çalışma Grubu adıyla iki ortak çalışma grubu oluşturuldu. Bunlar, altı aylık dönemlerde Türkiye ve İsrail'de toplantılar yapmaya başladılar. Buna paralel olarak, Türkiye'nin Tel-Aviv büyükelçiliğindeki askerî ataşelerin sayısı üçe çıkartıldı.

1990'ların ikinci yarısından itibaren ekonomik ve ticari ilişkilerde de büyük bir ilerleme kaydedildi. Bunun en önemli nedeni, 1996'da imzalanan ve 1 Mayıs 1997'de yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşmasıydı (STA). Bu anlaşma, iki ülke arasındaki yakınlaşmaya paralel olarak imzalanmış olmakla birlikte, yapılmasının asıl nedeni, Türkiye'nin 6 Mart 1995'te AB ile imzaladığı, "Gümrük Birliği" adıyla anılan Ortaklık Konseyi kararıydı. Çünkü, bu karar Türkiye'ye, AB'nin STA imzaladığı ülkelerle STA'lar imzalama yükümlülüğü getirmişti. İsrail de bu ülkeler arasında yer almaktaydı. Türkiye ile İsrail arasında imzalanan STA ile karşılıklı gümrüklerin ilk etapta yüzde 12, 1998'de yüzde 40 oranında indirilmesi ve 2000 yılında da sıfırlanması öngörülmekteydi.

STA'ya paralel olarak, iki ülke arasında Ticari, Ekonomik, Sınai, Teknik İşbirliği Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki Anlaşması, Çifte Vergilendirmenin Önlenmenin Anlaşması imzalanarak, ekonomik ilişkilerin altyapısı oluşturuldu.

Eylül 1998'de Başbakan Yılmaz'ın İsrail gezisi sırasında imzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşması ile iki ülke arasındaki ticaret hacminin artırılması için yeni düzenlemelere gidilmesi kararlaştırıldı. Buna göre Türk nakliyecilerin Orta Doğu ülkelerine ulaşmak için Hayfa limanını kullanmaları, ticaret hacminin bir yıl içinde 2 milyar dolar düzeyine çıkarılması, Türk ve İsrailli yatırımcıların karşılıklı olarak ihalelere girmeleri, Orta Asya ülkelerinde ortak projeler yürütülmesi, tarım ve teknoloji alanında işbirliği ve bilgi alışverişinde bulunulması konularında görüş birliği sağlandı.

STA'nın Türkiye'ye sağladığı en büyük getiri, uygulanmakta olan kotalar nedeniyle ABD'ye ihraç edilemeyen tekstil ürünlerinin İsrail üzerinden satılması oldu. Bu çerçevede, İsrail'e sokulan Türk ürünleri, bu ülkede yüzde 35'lik bir katma değer eklenmesinden sonra, ABD'ye İsrail malı gibi sokulmaktadır. Ayrıca, İsrail-Ürdün sınırında bulunan özel statülü, imtiyazlı, sanayileşmiş alan niteliğindeki İrbid bölgesi de, Türk ihraç mallarının ABD'ye aktarılması için kullanılmaktadır. STA'dan sonra ticaret hacminin hızla büyüdüğü, sayıların yardımıyla daha iyi görülebilir. 1989'da sadece 91.000.000 dolar düzeyinde olan Türkiye-İsrail ticaret hacmi, 1996'da 446.000.000 dolara ulaşmış, anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra 1997'de 625.000.000 dolara, 1998'de de 800.000.000 dolara yükselmiştir.

1999 yılı itibariyle, dış ticaret hacmi 880.000.000 dolar düzeyindedir. Bu miktarın 580.000.000 dolarlık bölümünü Türkiye'nin İsrail'e ihracatı, 300.000.000 dolarlık bölümünü de Türkiye'nin İsrail'den ithalat oluşturmaktadır. Türkiye'nin İsrail'e sattığı temel ihraç ürünleri; demir-çelik, bakır ve bakır eşya, örme eşya, çimento ve sentetik ürünlerdir. Türkiye'nin İsrail'den ithalatı arasında ise kimyasallar, plastik mamüller, pamuklu ürünler, elektirikli makina ve cihazlar ile sebze tohumları başta gelmektedir.

Ekonomik ilişkiler, ticaret alanıyla sınırlı kalmadı. 1990'lardan itibaren, iki ülke firmaları karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarında yatırımlara yöneldiler. 2000 başında Türkiye'de faaliyet gösteren İsrailli yatırımcıların sayısı 72'ye ulaştı. Bu firmalar, Türkiye'deki toplam yabancı sermaye içindeki payları ancak binde 6 düzeyinde olsa da, özellikle GAP bölgesinde önemli yatırımlara başladılar. Buna karşılık Türk firmaları, İsrail'de, 2000 yılı itibariyle toplam değeri 200.000.000 doları bu-

lan müteahhitlik ihaleleri aldılar. Bunların arasında, İsrail dışından bir firmaya verilen en yüksek ihale olma özelliğini taşıyan 75.000.000 dolarlık Ben-Gurion havalimanı projesi dikkat çekiciydi.

Öte yandan 1996 sonrasında, iki ülke arasında eğitim, kültür ve turizm alanındaki işbirliği de yükselme eğilimine girdi. 1996-1999 döneminde bu konulara ilişkin 20'ye yakın anlaşma imzalandı. Türkiye ve İsrail üniversiteleri karşılıklı olarak öğrencilere burslar verirken, özellikle İsrail'den Türkiye'ye turizm amaçlı gelenlerin sayısında artış gözlendi. Fakat 1998'de alınan bir kararla Türkiye'deki kumarhanelerin kapatılması, İsrail'den gelen turistlerin sayısının 300.000 civarından, 1999'da 50.000 civarına düşmesine yol açtı.

1999 yazında, Cumhurbaşkanı Demirel'in İsrail'e yaptığı ziyaret sırasında ilişkilerin boyutlarının her yönüyle daha üst düzeye çıkarılması yönünde kararlar alındı. 17 Ağustos 1999'da meydana gelen Marmara depreminden sonra, İsrailli kurtarma ekiplerinin felaket bölgelerinde yaptıkları çalışmalar Türk kamuoyunda takdirle karşılandı. Özellikle, İsrail'in Kanal 1 televizyonunun Eylül ayında düzenlediği bir yardım kampanyasında depremzedeler için 1.340.000 dolar toplaması ve İsrail Başbakanı Ehud Barak'ın 25 Ekim 1999'da Türkiye'ye gelerek, Adapazarı'nda İsrail tarafından yaptırılan 320 prefabrike konutluk "İsrail Köyü"nü hizmete açması iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin yansıması olarak değerlendirildi.

Deprem sonrası hızla yükselen sıcak ilişkiler, Nisan 2000'de İsrail eğitim bakanının İsrail parlamentosu Knesset'te yaptığı bir konuşmada, İsrail okul kitaplarına Ermeni soykırımı ile ilgili bilgiler konulacağını ifade etmesiyle yavaşladı. Türkiye bu açıklamayı tepkiyle karşıladı. Dışişleri Bakanlığı, diğer bakanlıklara bir genelge göndererek, 10 Mayıs 2000'de Ankara'da düzenlenen İsrail Milli Günü resepsiyonuna hiçbir bakanın katılmamasını sağladı.

b) İşbirliğinin Yankıları

Hızla gelişen işbirliği Türkiye, İsrail ve diğer Orta Doğu ülkelerinde farklı tepkilerle karşılandı.

Türkiye'de askerlerin öne çıktığı grup İsrail'le yakınlaşmayı başından itibaren istemiş ve desteklemişti. İşbirliğinin yoğunlaşması bu grup ve destekçileri tarafından memnuniyetle karşılandı. Basında sık sık, İsrail ve Türkiye'nin sıkı dost olmasının gerekliliği üzerine haber-yorumlar yer aldı. Öte yandan, esas olarak Refah Partisi tarafından temsil edilen kesimler, geleneksel siyonizm (bkz. **Siyonizm** kutusu, cilt I, s. 201) karşıtlığının getirdiği endişeyle ve entegre olmayı düşündükleri İslam dünyasından uzaklaşma korkusuyla, gelişen işbirliğinin sakıncalarını dile getirdiler. Fakat, İsrail'le yapılan iki önemli anlaşmanın 1997'de Refah Partisi iktidar ortağıyken onaylanması, işbirliğine karşı çıkanların samimiyetleri konusunda şüpheler uyandırdı.

Bu arada, ilişkilerin askerî boyutunun İsrail'in demode olmuş ürünlerini Türkiye'ye satmasından ibaret olmaya başlaması da Türkiye'de eleştirilmeye başladı. Özellikle hantal ve çöl koşulları için geliştirilmiş "Merkava" tanklarının Türkiye'ye satılmak istenmesi tepkiyle karşılandı.

Türkiye'de gelişmeye başlayan en çarpıcı eleştiri ise, denge politikasından bu kez İsrail lehine sapılmaya başlanması oldu. Gerçekten de, bölgedeki diğer ak-

törlerle yerinde sayan ya da gerileyen ilişkilere sahip Türkiye'nin sadece İsrail'le ilişkilerine önem vermesi, Orta Doğu barış sürecinin başarıya ulaşması halinde bölge dengelerinde meydana gelebilecek değişiklikler de göze alındığında, ileride istenmeyen sonuçlara yol açabilirdi. Bu çerçevede yoğun olarak yapılan bir eleştiri de Türkiye ve İsrail'in ABD'nin ön ayak olmasıyla, evvelce Bağdat Paktı deneyiminde olduğu gibi bölge dengelerini gözetmeden yola çıkmış olmalarıydı. Özellikle Batı basınında Türkiye-İsrail yakınlaşması ile Bağdat Paktı arasında benzerlik kuranlar oldu.

Bu olumsuzluğu fark eden Ankara, Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın 10 Haziran 2000'deki ölümünden sonra eski denge politikasına tekrar dönme yönünde adımlar atmaya başladı. Esad'ın cenaze töreninde Türkiye Cumhurbaşkanı Sezer başkanlığında üst düzey bir heyetle temsil edildi. Eylül 2000'de Filistin topraklarında başlayan 2. İntifada sırasında, İslam ülkeleriyle birlikte hareket ederek Filistinlilerden yana tavır koyan Türkiye, eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, Filistin'deki olayları araştırmak üzere kurulan BM Araştırma Komisyonunda görev almasıyla dengeli ve tarafsız politikasını resmîleştirdi.

Öte yandan, ilişkilerde gelinen nokta İsrail'de de farklı biçimlerde değerlendirildi. İsrail ticari ve askerî çevrelerinin olumlu yaklaşımına rağmen, özellikle liberal siyasetçilerin dile getirdiği endişeler giderek daha çok taraftar buldu. Bunlar üç noktada yoğunlaşmaktaydı:

Birincisi, gelişen işbirliği İsrail'in, Türkiye ile Suriye arasındaki sorunlara taraf olması sonucunu doğurabilirdi. Bu ise uzun vadede Suriye ile ilişkilerini normalleştirmeyi hedefleyen İsrail'in çıkarlarına uygun değildi.

İkincisi, zaten çok sayıda terör örgütünün hedefi olan İsrail, Türkiye ile işbirliği yüzünden PKK saldırılarına hedef olabilirdi. Nitekim, Öcalan'ın yakalanmasında İsrail'in Türkiye'ye istihbarat alanında yardım ettiği söylentisi üzerine Avrupa'daki İsrail temsilciliklerine yönelik eylemlerde bir artış görülmüştü. İsrail kendi sorunlarına yenilerini ekleyecek adımlardan kaçınmalıydı.

Üçüncüsü, İsrail'in Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimiyle ilişkilerinin düzeyi bu işbirliği nedeniyle gerileyebilirdi. İsrail Cumhurbaşkanı Vayzman'ın 1998 sonunda Kıbrıs'a yaptığı gezi sırasında da dile getirdiği gibi, İsrail ne Yunanistan ne de Kıbrıs ile karşı karşıya gelmek istiyordu.

Bütün bu eleştiriler çerçevesinde İsrail'de, Türkiye ile işbirliğinin stratejik boyutlarının bir kenara bırakılarak, ticari ve kültürel işbirliğine daha çok önem verilmesi görüşü ağırlık kazandı. Nitekim Mayıs 1999'da başbakan seçilen İşçi Partisi lideri Ehud Barak, Türk gazetelerine verdiği demeçlerde, kendileri için en büyük önceliğin Suriye ile barış yapmak olduğunu bildirdi. Barak, Türkiye ile ilişkilerin bölge ülkelerini rahatsız etmeyecek düzeyde devam ettirilmesinden yana olduklarının altını çizdi.

Türkiye-İsrail işbirliğine en büyük tepki bölgedeki İslam ülkelerinden geldi. Türkiye'nin, söz konusu işbirliğinin bölge ülkelerini hedef alan bir pakt olmadığı yönündeki açıklamalara rağmen, bu tepki giderilemedi. 1996'dan itibaren tüm Arap Birliği zirve toplantılarında Mısır ve Suriye'nin öncülüğünde, Arap dünyasının Türkiye-İsrail yakınlaşmasından duyduğu endişe dile getirildi. Nisan 1996'da 6 İsrail uçağının Türk havasahasında eğitim uçuşlarına başlamasının ardından

Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa, askerî işbirliği anlaşmasının detaylarını öğrenmek üzere Ankara'ya geldi. Musa'nın gezisinden sonra bir açıklama yapan Mısır Devlet Başkanı Mübarek, "Türk-İsrail askerî anlaşmasının sadece bir eğitim anlaşması olduğu ve saldırgan bir amaç taşımadığı konusunda tatmin" olmadığını açıkladı. Özellikle Suriye bunu kullanarak, Türkiye ile yaşadığı sorunlar karşısında Arap ülkelerinin desteğini topladı. Suriye'nin resmî yayın organı *al-Baath* gazetesi 1997'de Türk-İsrail işbirliğini eleştirirken, "[...] *ilan edilmemiş bu ittifak, barış sürecini bertaraf etme amacının ötesinde, Araplar ve onların yasal hakları pahasına da olsa yeni kazançlar elde etmeyi amaçlamıştır* [...]" ifadesini kullandı (Bölükbaşı, s.148).

Bu tepkiler 1998 başındaki Güvenilir Denizkızı tatbikatı sırasında en üst düzeyine ulaştı. Suriye tatbikatı, "bölgedeki istikrarı bozucu bir unsur" olarak değerlendirirken İran "bölgede sürekli bunalımlara yol açan Siyonist yayılmacı politikaları geliştirme planının bir ürünü" (Bölükbaşı, s. 149) olarak nitelendirdi. Mısır ise, "İsrail ile ittifak yapan Türkiye bilmelidir ki, her türlü ittifak bir karşı ittifak oluşturur" (Bölükbaşı, s. 149) açıklamasıyla Türkiye ve İsrail'i tahrikçilikle suçladı.

Bölge ülkelerinin tepkileri, İsrail içinden yükselen muhalif sesler ve 2000 yılında ilişkilerde meydana gelen soğuma Türkiye-İsrail işbirliğinin stratejik boyutunun ileride yumuşatılabileceği ve ilişkilerin bir askerî pakt görüntüsünden arındırılabileceği olasılığını güçlendirmektedir.

3) Stratejik İşbirliğinde Durgunluk Dönemi

İsrail'de bir bakanın Ermeni soykırımı iddialarını dile getirmesinin ardından Ankara ile Tel-Aviv arasında yaşanan krizden ve İsrail'in kuruluş yıldönümü dolayısıyla 10 Mayıs 2000 tarihinde İsrail büyükelçiliğinin düzenlediği resepsiyona üst düzey hiçbir Türk yetkilisinin katılmadığından yukarıda söz edilmişti. Bu olay 1990'ların ortalarından itibaren sürekli bir tırmanış eğilimi sergileyen ilişkilerin duraklamaya girdiğinin ilk göstergesiydi. 2000 boyunca yeni gelişmelerle iyice belirginleşen duraklama ortamı üç unsur çerçevesinde oluştu.

Birincisi, Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması ve yakalanarak Türkiye'ye getirilmesinin ardından 1999 boyunca Şam ile Ankara arasında kurulan diyalog ortamıyla birlikte, Türkiye'nin bölgede eskiden izlediği denge politikasına dönme yolunda adımlar atması ve Tel-Aviv'le yoğun ilişkilerini ister istemez gözden geçirmesiydi. Hafız Esad'ın ölümünden sonra Suriye devlet başkanlığına Beşar Esad'ın gelmesini Orta Doğu barışı ve Türkiye-Suriye ilişkileri açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendiren Ankara, Suriye ile diyalog ortamının ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde istekli olduğunu gösterdi.

Öte yandan, 1999 sonunda İsrail ile Suriye arasında Washington'da yapılan görüşmelerde ortaya çıkan olumlu hava da Türkiye'nin denge politikasına doğru ilerlemesinde etkili oldu. ABD'nin yoğun baskısı altında Tel-Aviv ile Şam arasındaki ilişkilerin yumuşaması sonucunda varılabilecek bir barış olasılığı Ankara'yı her iki tarafa da eşit uzaklıkta olmaya sevk eden bir etken oldu.

İkincisi, işbirliğinin en üst düzeye çıktığı savunma sanayii alanında yaşanan gerilemeydi. Ankara'nın 2000 yılında yapılan saldırı helikopteri ihalesini, İsrail-

Rus konsorsiyumunu eleyerek bir ABD firmasına vermesi, İsrail firmalarına verileceği söylentileri yayılan tank modernizasyonu projesinde ise somut bir ilerleme sağlanamaması Tel-Aviv tarafından endişeyle karşılandı. İsrail Başbakanı Barak, beraberinde savunma bakanlığı müşteşarı ve savunma sanayiinden sorumlu yetkililer olduğu halde Ankara'ya 28 Ağustos 2000'de Ankara'ya gelerek bu olumsuzluğu ortadan kaldırmaya çalıştıysa da, Türkiye, ABD ile ilişkilerini İsrail'le işbirliğinden daha önde tuttuğunu vurgularcasına ihale konusunda aldığı karardan vazgeçmedi.

İsrail bu durum karşısındaki tepkisini 2000'in sonbahar aylarında, Ermeni soykırımı iddialarının ABD Kongresinin gündemine alınması sırasında gösterdi. Daha önceki yıllarda, soykırım tasarılarının Senato ve Temsilciler Meclisi genel kurullarına gelmesinin engellenmesi yolunda Türkiye ile birlikte çalışan Yahudi lobisi, Tel-Aviv'in isteksizliğine paralel olarak, son ana kadar hareketsiz kaldı. Fakat, Başkan Clinton'un Temsilciler Meclisi başkanına bir mektup yazması ve tasarının gündemden çekilmesi sürecinde devreye giren Yahudi lobisi, bu tavrıyla Türk-Amerikan ilişkilerinin gidişatının, Türk-İsrail ilişkileriyle ne kadar yakından ilgili olduğunu bir kez daha ortaya koydu.

Üçüncüsü, işgal altındaki topraklarda başlayan 2. İntifada (El-Aksa İntifadası) sırasında Ankara'nın takındığı tutumdu. İsrail ve Filistin tarafları arasında 1999'da yapılan görüşmeler sonucunda 2000 yılı ekim ayında bir nihai anlaşma yapılması kararlaştırılmıştı. Fakat temel sorunlar üzerinde bir mutabakat sağlanamadı. Nihai anlaşmanın imzalanamaması ve bağımsız bir Filistin Devleti'nin kuruluşunun ertelenmesi nedeniyle gerginleşen ortam, 1982'de Lübnan'daki Filistin kamplarında girişilen katliamın mimarı, "Lübnan Kasabı" lakaplı Likud Partisi lideri Ariel Şaron'un 28 Eylül 2000'de, Müslümanlarca kutsal sayılan Mescid-i Aksa'ya (Kudüs) kışkırtıcı bir ziyaret yapması üzerine patladı. Filistinlilerin 1987'deki gibi küçük protestolarla başlayan eylemleri çok kısa sürede tüm işgal altındaki toprakları kaplayan büyük bir ayaklanmaya dönüştü. Başlangıcı, gelişimi ve İsrail'in takındığı sert tutum bakımından ilkinden farksız olan bu ayaklanma İkinci İntifada olarak adlandırıldı. 2001 sonbaharına kadar 800'ün üzerinde Filistinli İsrail askerleri tarafından öldürüldü. Onlarca İsrailli asker ve sivil de Filistinlilerin intihar saldırıları sonucu hayatlarını kaybetti.

İkinci İntifada iki şeyi gösterdi: Birincisi, İsrail'de ve Filistin'de barış karşıtlarının hâlâ çok güçlü olduğu gerçeğiydi. İsrail'de Likud aşırı dinci ve milliyetçi partiler ve Yahudi göçmenler tarafından temsil edilen sertlik yanlıları "toprak karşılığı barış" fikrine sıcak bakmadıklarını gösterdiler. Filistin'de ise Hamas ve İslamî Cihat gibi terör örgütleri, Arafat'ın liderliğini hiçe sayarak "İsrail'in mutlaka yok edilmesi" hedefine geri dönülmesini istediler. İkincisi, temel sorunlar çözülmeden bölgede bir barıştan söz edilmesinin mümkün olmayacağı görüldü. Olaylar, tüm barış sürecinin Kudüs'ün statüsü üzerinde düğümlendiğini gözler önüne serdi.

İkinci İntifada sırasında İsrail güvenlik güçlerinin, Filistinli göstericilere otomatik silahlarla karşılık vermesi hatta Filistin Kurtuluş Örgütünün Gazze'deki binalarına ve limanda demirli sahil güvenlik gemilerine helikopterlerle saldırması Ankara'da olumsuz karşılandı. Başta Cumhurbaşkanı Sezer ve Başbakan Ecevit olmak üzere Türk yetkililer olayların derhal durdurulmasının barış sürecinin devam

edebilmesi için taşıdığı önemi vurguladılar. Öte yandan, 6 Şubat 2001'de yapılan seçimlerde Ariel Şaron'un İsrail başbakanlığına gelmesinin hemen ardından, Filistin'e karşı izlenen politikanın sertlik düzeyini yükseltmeye başlaması Ankara'da endişeyle takip edildi.

Bu arada Ankara, sorunun çözümü konusunda aktif bir rol üstlenmeye çalıştı. Resmen arabuluculuk olarak nitelendirilmese de, Dışişleri Bakanı İsmail Cem İsrail, Filistin ve Mısır arasında mekik diplomasisi yürüttü. Türkiye, Araplar tarafından kendilerine yönelmiş bir pakt olarak değerlendirilen İsrail'le yoğunlaşmış işbirliğinin, Orta Doğu'da üstlenmeye çalıştığı yeni roldeki inandırıcılığı ortadan kaldırdığının ve tarafsız görüntüsünü zedelediğinin bilinciyle hareket ederek, Tel-Aviv bağlantısının "görüntüsünü azaltmaya" çalıştı. Bu bağlamda, askerî işbirliği çerçevesinde kurulan çalışma gruplarının altı ayda bir yaptıkları stratejik ve güvenlik işbirliği toplantılarının 2000 sonbaharında gerçekleştirilmesi planlanan bölümü Ankara'nın isteği üzerine ertelendi ve 2000 sonuna kadar yapılmadı.

Erteleme kararının ardından, Cumhurbaşkanı Sezer'in İstanbul'da düzenlenen İSEDAK (İslam Konferansı Ekonomik İşbirliği Daimi Konseyi) toplantısında yaptığı konuşmada, işgal altında yaşanan olaylar nedeniyle İsrail'i sert bir dille eleştirmesiyle, Türkiye-İsrail ilişkileri bir kez daha sarsıldı.

Son olarak, olayların sona erdirilmesi için Mısır'ın Şarm-el Şeyh kentinde, 17 Ekim 2000'de yapılan toplantıda alınan bir karar uyarınca BM bünyesinde oluşturulan Araştırma Komisyonunda eski cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de yer alması, Türkiye'nin İsrail ile Filistin arasındaki sorunlar karşısında tarafsız olduğunu bir kez daha vurgulamasını sağladı. Ankara, 52 yıl önce BM tarafından kurulan Filistin Uzlaştırma Komisyonuna üye olduğu sırada nasıl, Arap yanlısı tutumunu terk ederek her iki tarafa eşit mesafede bir çizgiye geldiyse, bu yeni komisyon üyeliği de Türkiye'nin bölgeye bakışı üzerinde aynı yönde bir etki yaptı. 26 ve 27 Kasımda iki toplantı yaptıktan sonra Aralık ayı içinde bölgeye giderek taraflarla görüşmeler yapan Komisyon, 30 Nisan 2001'de raporunu açıkladı. Raporda, olayların Şaron'un 28 Eylül 2000'de Mescid-i Aksa'ya , 1000 kişilik bir grupla yaptığı ziyaret sonrasında başladığının altı çizilmekte ve tarafların tekrar barış görüşmelerine başlayabilmesi için önce ateşkesin sağlanması gerektiği ifade edilmekteydi. Raporda ayrıca, taraflar arasında güvenin tekrar tesis edilebilmesi için yapılması gerekenler sıralanmaktaydı.

1999-2001 döneminde yaşanan tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin 1995-1999 döneminde Orta Doğu'da izlediği tek boyutlu dış politikayı bir kenara bırakarak, ulusal çıkarları çerçevesinde kontrollü biçimde çok yönlü ilişkilere dönüş yapma eğiliminde olduğunu ortaya koydu. Yine de İsrail'li ilişkiler genel seyrinden uzaklaşmadı. Özellikle İsrail'den Ankara'ya yapılan üst düzey ziyaretler eskiden olduğu gibi devam etti. Nisan 2001'de Dışişleri Bakanı Perez, Temmuz'da Savunma Bakanı Binyamin Ben Eliyezer ve Genelkurmay Başkanı Şaul Mofaz Türkiye'de temaslarda bulundu. Bu ziyaretlerin kuşkusuz en ilgi çekeni ve Arap dünyasında Türkiye'ye karşı tepkilerin doğmasına neden olanı, Ariel Şaron'un, 8 Ağustos 2001'de başbakan sıfatıyla Ankara'ya yaptığı ziyaret oldu.

Şaron'un Ankara temaslarında Türkiye, Ortadoğu barış sürecinin tekrar tesis edilebilmesi için İsrail'in gerekli adımları atmasını isterken, İsrail tarafı, Türki-

ye'den Filistinlileri silahlarını bırakmaya ikna etmesini istedi. Bu ziyaret Türkiye'nin Ortadoğu barış sürecinde üstlendiği "kolaylaştırıcı" rolü iyice belirginleştirirken, Türk yöneticilerinin Arap dünyasında "Ortadoğu'nun Miloseviç'i" olarak tanınan Şaron'un bile elini sıkmaları, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini her ne pahasına olursa olsun geliştirerek sürdürmekte kararlı olduğunu göstermekteydi.

ÇAĞRI ERHAN - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İsrail'le İlişkiler)
Altunışık, Meliha Benli, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri," *Türkiye ve Orta Doğu Tarih Kimlik Güvenlik*, der. Meliha Benli Altunışık, İstanbul, Boyut, 1999, 181-215; Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Liberal Düşünce*, Kış 1999, s. 138-152; Demirer, Temel, "Pax-Americana Orta Doğu'da Ne Yapıyor?," *Özgür Üniversite Forumu*, C:I, No:4, s.5-36; Erhan, Çağrı, "Hilal ve Sion Yıldızı Türk-İsrail İlişkilerinin Dünü ve Bugününe Kısa Bir Bakış," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:XXI, No:202 (Ağustos-Eylül 1997), s.32-38; Garih, Üzeyir, "Turkish-Israeli Bussiness Relations: The View of a Businessman," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s.69-84; *Hürriyet*, 1993-2000; Karaosmanoğlu, Ali, "A Turkish View of Bilateral Relations with Israel," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s. 1-6; Köni, Hasan, "Mısır-Türkiye-İsrail Üçgeni," *Avrasya Dosyası*, C:I, No:3 (Sonbahar 1994), s. 40-50; *Milliyet*, 1993-2000; Nachmani, Amikam, "Israeli-Turkish Relations: The Laying of Foundations," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s.7-36; Tavlaş, Nezih, "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, C:I, No:3 (Sonbahar 1994), s. 4-15; *The Middle East Peace Process*, Jerusalem, Information Division Ministry of Foreign Affairs, 1997.

B) İran'la İlişkiler

1) Siyasi İlişkiler

İdeolojik Çatışma

1980-90 döneminde değinildiği gibi, Türkiye-İran ilişkilerinde ideolojik nedenlerle krizlerin yaşanmasında asıl belirleyici faktör, İran yönetiminin kendi kamuoyunu tatmin etme çabasıydı. 1989'da Humeyni'nin ölmesinin ardından dış politikada daha yumuşak bir çizgi izlenmesi taraftarı Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanı olması, Türkiye tarafından olumlu karşılandı. Mart 1990'da Başbakan Yıldırım Akbulut'un Tahran ziyareti de bu olumlu havayı güçlendirdi. Bununla birlikte, Humeyni'den sonra Rehberlik makamına (Velayet-i Fakih) (bkz. **İran'da Ulema'nın ve Devletin Yapısı** kutusu, s. 580) seçilen Ali Hamaney'in Humeyni'nin sert politikasının devamını isteyen grubun lideri olması nedeniyle, İran'da iki başlı bir yönetim ortaya çıktı.

İran'ın (Devrim Muhafızları aracılığıyla) PKK'ya verdiği desteğin ve iki ülke arasında zaman zaman ideolojik semboller nedeniyle yaşanan krizlerin Hamaney'in lideri olduğu muhafazakâr gruptan kaynaklandığını düşünen Türkiye, İran'daki ılımlı grubu zor durumda bırakmamak için bu dönemde İran'a karşı daha hoşgörülü davrandı. Nisan 1991'de Ankara'ya gelen Rafsancani'nin Anıtkabir'i ziyaret etmemesi ve bunu Türkiye'nin "anlayışla" karşılaması, ikili ilişkilerdeki ideolojik sorunun Körfez Krizi nedeniyle dondurulduğunu gösterdiği gibi, Türkiye'nin İranlı ılımlıları yıpratmama politikasının da bir göstergesiydi.

İran'da Ulema'nın ve Devletin Yapısı

İran, eski SSCB'nin iki başlı (devlet ve parti) siyasal yapılanmasını andıran biçimde iki kanatlı bir siyasal yapıya sahiptir: Devlet ve Şii ulema. Aslında Şii ulemanın tarihsel birikimi, devlet örgütlenmesinden mümkün olduğunca uzak kalmak ve siyasal güç yerine toplumsal-ekonomik güce sahip olmaya çalışmaktır. Ama günümüzde, yönetici elitin ulema içinden seçilmesi zorunluluğu karşısında, ulemanın da siyasal yapı içinde yer alması kaçınılmaz olmuştur. Sonuçta, devletin kilit noktalarında (genelde düşük rütbeli) ulemanın görev alması, İran'da asıl yönetim organizasyonunun devlet yerine, Şii ulema olmasına yol açmıştır. Bu konuda iki farklı dönemde birbirinin tam tersi bir gelişme izlenmiştir:

Humeyni döneminde (1979-89), devlet organizasyonunun zirvesinde yer alan ve mutlak biçimde son sözü söyleme hakkına sahip olan Rehberlik kurumu ile Şii ulema hiyerarşisinin zirvesindeki Mercîlik kurumu, Humeyni'nin şahsında birleşmişti. Dolayısıyla, Humeyni'nin siyasal kararları ile dinsel kararları içiçe geçmiş; devlet dinselleşirken, ulema da siyasallaşmıştı. Bunun da ötesinde, söz konusu iki kanat girift bir biçimde birleşmeye başlamıştı.

Hamaney döneminde (1989 sonrasında) ise, Mercî olmayan düşük rütbeli bir müçtehidin (içtihat yapabilen İslam âliminin) Rehber olması nedeniyle, Hamaney'in sözlerinin sadece siyasal anlamda değer taşıdığı inancı yaygınlaşmış ve Rehberlik makamının sadece dünyevi nitelik taşıdığı netleşmiştir. Cumhuriyetin ilanının üzerinden sadece yirmi yıl geçmiş olmasına rağmen, devlet organizasyonu içinde görev alan ulemanın dinsel yetkinliği aşınmış ve birer politikacı veya bürokrat olarak algılanmaya başlanmış; devlet organizasyonu içinde yer almayan ulemanın ise siyasal etkinliği azalmış ve dinsel amaçları aşmayan kabuğuna çekilmiştir. Dolayısıyla, İran'ın iki kanatlı siyasal yapısı tekrar tek başlı (sadece devlet) bir yapıya dönüşme sürecindedir.

(A. Akdevelioğlu)

Benzer bir görüşün özellikle Refahyol (RP+DYP) hükümeti döneminde İran'da da oluştuğu gözlendi. Türkiye'de ordunun ve laik çevrelerin, D-8 grubunu (bkz. **D-8** kutusu, s. 581) oluşturmaya çalışan Refahyol hükümetiyle temsil edilen İslamî kesimle mücadele ettiğini düşünen İran, varsaydığı bu çatışmada İslamî kesime destek vermeye çalıştı. Başbakan Erbakan ilk dış gezisini Ağustos 1996'da İran'a yaptı. Rafsancani de Aralık'ta iadeyi ziyarette bulundu.

Ama, Türk bürokrasisi İran'la ilişkilerin bu düzeyde seyretmesinden rahatsızdı. Bunun üç temel nedeni vardı: Birincisi, Şubat 1996'da İsrail'le imzalanan Askerî İşbirliği Anlaşmasıyla hızla gelişen Türkiye-İsrail ilişkilerinden rahatsızlığını her fırsatta dile getiren İran'la yakınlaşma mümkün görünmüyordu. Üstelik İran, bu yakınlaşmaya karşı Suriye'ye yaklaşmaktaydı. İkincisi, Türkiye'de Çetin Emeç suikastinin İran'la bağlantılı olduğu yönünde kamuoyunda genel bir kanı oluşmuştu. Üçüncüsü, İran'ın PKK'ya verdiği desteğin yarattığı kronik sorun devam etmekteydi. İran da Türkiye'deki bu ikiliği derinleştirme arayışındaydı. Bu nedenle Refahyol hükümeti döneminde ortaya yeni bir kriz çıktı: İran'ın her yıl andığı Kudüs Gününe benzer bir anma toplantısı düzenleyen Ankara'nın Sincan Belediyesinin davetlisi olan Büyükelçi Bagheri'nin, toplantı sırasında Türk-İsrail ilişkilerini kınayan bir konuşma yapmasına Türk ordusu büyük tepki gösterdi. Kriz Şubat 1997'de büyükelçilerin karşılıklı geri çekilmesiyle zirveye çıktı. İlişkiler, aynı yılın sonunda ama Türkiye'de yeni bir başbakanla (Mesut Yılmaz) tekrar normale döndü, Mart 1998'de de yeni büyükelçiler karşılıklı olarak güven mektuplarını sundular.

D-8

Gelişmekte olan İslam ülkeleri arasında işbirliğini geliştirmek amacıyla Türkiye'nin fikir babalığını yaptığı ve *Developing-8* (D-8) adıyla Ekim 1996'da kurulmasına karar verilen örgütün Türkiye'nin daveti üzerine sekiz kurucu üyesi şunlar olmuştur: Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır, Nijerya. Örgütün ilk zirvesi Haziran 1997'de İstanbul'da toplanmıştır. Bu zirvede örgütün kurulduğu ve tüm gelişmekte olan [İslam] ülkelere kapılarının açık olduğu ilan edilmiştir. Temel karar alma organı, dışişleri bakanlarından oluşan Konsey'dir. Örgüt kendini bir tür forum olarak tanımlamakta ve üye ülkelerdeki ekonomik refahın artırılması, demokrasinin geliştirilmesi, üyelerarası dış ticaret hacminin geliştirilmesi gibi çok sayıda başlık altında topladığı amaçların gerçekleşebilmesi için diğer uluslararası örgütlerde kulis yapmayı veya bağımsız olarak faaliyet göstermeyi hedeflemektedir. Bu hedeflere yönelik henüz somut adımlar atılamasa da, örgütün organları öngörülen biçimde toplanmaya devam etmektedir.

(A. Akdevelioğlu)

İdeolojik çatışma 1993'te farklı bir boyut kazandı: İran'ın Türkiye'deki Kemalist aydınların seri suikastine karıştığına ilişkin iddialar. Ocakta DGM Başsavcısı tarafından, Uğur Mumcu'yu öldürenlerin İran'la bağlantılı olduğuna dair bir resmî açıklama yapıldı. Uğur Mumcu'nun büyük bir kamuoyu katılımı görülen cenazesinde de İran'ın bu cinayetten sorumlu olduğuna ilişkin sloganlar atılmış ve basında İran aleyhine bir hava yaratılmıştı. Bu sırada Türkiye'de bulunan İran içişleri bakanı, bu tutumu protesto etmek için ziyaretini yarıda keserek ülkesine döndü. Şubatta Rafsancani ve Demirel'in karşılıklı suçlamalar içeren mesajları açıklandı. ABD Dışişleri Bakanlığı da Mumcu cinayetine İran'ın karışmış olabileceğini belirterek Türk tezini destekledi. Refah Partisi ise bu durumun Türkiye-İran ilişkilerinde 1992'nin ortalarında başlayan olumlu havayı bozmak isteyen ABD'nin komplosu olduğunu öne sürdü. Gene Şubatta Türk Eximbank'ın İran'a yönelik ihracata kredi vermeyeceğini ilan etmesiyle ilişkiler ekonomik düzeyde de bozuldu. Temmuzda, Şeytan Ayetleri isimli kitabın Türkçe çevirisini yayımlamaya çalışan Aziz Nesin'i, İran yasaklı yazar ilan etti. Ağustosta Türkiye, İran kamyonlarının Türkiye'ye girişini durdurduğunda kriz doruğa çıktı. Ekimde ise Türkiye-İran ortak güvenlik protokolünün Tahran'da imzalanmasıyla kriz aşıldı.

Uğur Mumcu olayıyla başlayan "Kemalist aydın cinayetleri" krizleri 1990'lar boyunca benzer senaryolarla tekrarlanarak devam etti. 2002'ye gelindiğinde, cinayetlerle İran arasında bir bağlantının varlığı üzerinde çalışan Türk adalet mekanizması, henüz bir sonuca varamamıştı.

İkili ilişkilerde bu dönemin ideolojik kökenli son krizi Temmuz 1999'da yaşandı. İran'da üniversite öğrencilerinin muhafazakâr politikaları protesto etmek için düzenledikleri kampüs işgali eylemi, güvenlik güçlerinin sert müdahalesi nedeniyle rejim karşıtı sokak çatışmalarına dönüştü. Başbakan Ecevit'in göstericileri destekler içerikli demecinin ardından ilişkiler gerginleşti. Göstericilerin elebaşlarının Türkiye ve ABD'de İranlı rejim muhalifi örgüt üyeleriyle temasta bulunduğunun anlaşılması, İran'ın Türkiye'ye yönelik suçlamalarını artırdı. Son yirmi yılda yaşanan çok sayıdaki kriz gibi, bu sefer de belli süre sonra olaylar unutuldu ve ilişkiler normale döndü.

İkili ilişkilerde daima varolan "kriz" boyutu, iki ülkenin kendi kamuoylarında ortaya çıkan "resmî ideolojinin zayıflaması" sorununu çözmede başvurulan bir araç olduğundan, iç politika malzemesi olarak kullanılmaktadır.

PKK Faktörü

Bu dönemde İran'ın PKK'ya verdiği desteğe ilişkin iddialar Türk makamlarınca sık sık gündeme getirildi. Nisan-Mayıs 1990'da parti liderlerini ziyaret ederek İran'ın yeni dönemde iyi niyetini dile getiren Ankara Büyükelçisi Bagheri'ye, (RP hariç) tüm partiler tarafından İran'ın PKK'ya desteğinden duyulan rahatsızlık vurgulanarak karşılık verildi. Ekim 1990'da İran'a ait silahları taşıyan Kıbrıs Rum bandıralı bir gemiye, silahların PKK'ya gönderildiği savıyla Boğaz'da zorla durdurularak el konulması, altı aylık bir kriz doğurdu. Bu sırada radikal milliyetçi Türk basınında da "İran'ın PKK'ya verdiği desteğe karşılık Türkiye'nin neden pasif kaldığı" soruluyordu.

1992'de PKK'nın Türkiye'de etkinliğini artırmasıyla ters paralellik içinde İran-Türkiye ilişkileri de bozuldu. Sıcak takip anlaşması olmamasına rağmen Ağustosta Türk birlikleri bir PKK grubunun peşinden İran'a 4 kilometre girdi. Özal da Türk birliklerinin tereddüt etmeden İran'a gireceğini söyledi. Bu durum hakkında bilgi isteyen İran'a, PKK-İran bağlantısına dair kanıtlar içeren bir dosyayla birlikle Eylülde Tahran'a giden İçişleri Bakanı Sezgin'in PKK'ya topraklarını kullandırdığı ve lojistik destek sağladığı için İran'ı suçlayan ifadesiyle karşılık verildi. Sezgin, Halkın Mücahitleri örgütüne Türkiye'nin hiçbir tavizinin olmadığını da vurguladı. 16 Eylül 1992'de Tahran'da Türkiye-İran Güvenlik ve İşbirliği Anlaşması imzalanarak, içişleri bakanları düzeyinde ortak bir güvenlik komitesi kurulması kararlaştırıldı. Bu yumuşamanın ardından İran Türkiye'ye birkaç PKK militanını teslim ederken, Ekimde Başbakan Demirel Tahran'a giderek ilişkilerdeki düzelmeyi somutlaştırdı. Demirel döndükten sonra da silah yüklü gemi serbest bırakıldı.

Her defasında PKK'ya desteğini yalanlayan İran, Türkiye'nin rejim muhaliflerini ülkesinde barındırması konusunu karşılık olarak masaya getiriyordu. Eylül 1991'de İstanbul'da beş kişinin eski İran Başbakanı Şahpur Bahtiyar'ın öldürülmesine karıştıkları için yakalanması ama İran'da bazı eylemlere karıştığı iddia edilen Halkın Mücahiti örgütü üyelerine yönelik adli bir işlem yapılmaması, İran'ın bu kuşkularını güçlendiren örneklerdi. Türkiye ise İran'ın 1980'lerde olduğu gibi, İranlı rejim muhaliflerine yönelik Türkiye topraklarında eylemlerde bulunmasından rahatsızlık duyduğunu dile getiriyordu. Buna rağmen, bu dönemde Mayıs 1990'da İstanbul'da İranlı bir rejim muhalifinin öldürülmesiyle başlayan bu tür eylemler bitmeyecek, sık aralıklarla devam edecektir.

1992 sonundan itibaren İran PKK'lıları, Türkiye de İranlı rejim muhaliflerini yakalamaya ve bir kısmını da iade etmeye başladı. Temmuz 1994'te Demirel Tahran'a gittiğinde ilişkiler yeniden olumlu bir havaya bürünmüştü.

PKK ve Halkın Mücahitlerine verilen desteğe ilişkin karşılıklı iddialar 1990'lar boyunca iniş-çıkışlı devam etti ama imzalanan anlaşmalara rağmen 2002'ye girildiğinde bu konuda kesin bir sonuca ulaşılamamıştı. Buna rağmen, PKK'nın 1990'ların ilk yarısındaki etkinliğini kaybetmesine paralel biçimde, ilişkileri zehirleyen bu konu gündemin gerilerine düştü.

Türkiye-İran ilişkilerindeki asıl sorunu oluşturan ideolojik boyutun, İran'da ılımlı kanat güçlendikçe ve ikili ekonomik işbirliği arttıkça, geri planda kalması olasıdır.

Kafkasya-Orta Asya'da Rekabet ve İşbirliği

1991'de SSCB dağıldıktan sonra Türkiye ile İran arasında, bir "model ülke olma" ve "nüfuz alanı kurma" yarışı başladı veya kimi Batı medyalarında böyle bir yarışın var olduğu iddia edildi ama bu durum uzun ömürlü olmadı. 1993'te bölgeye Rusya'nın tekrar ağırlığını koymasıyla, İran ve Türkiye geri planda kaldılar. Üstelik, Türkiye'yi bu alanda destekleyen ABD desteğini geri çekti. İran da Rusya'yla ilişkilerini bozmayı göze alamadı. Zaten, (21. Yüzyılın Türk Yüzyılı olduğunu vurgulasa da) ne Türkiye, ne de (21. Yüzyılın İslam'ın uyanışı olacağını öne sürse de) İran bölgede etkinlik kurabilecek finansal ve teknolojik araçlara sahipti.

1993'te Rusya'nın bölgeye geri dönmesinden önce, 1992'de ECO'ya (bkz. s. 155 vd.) tüm Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan üye oldu. Bunun anlamı, Türkiye ve İran'ın Orta Asya'da rekabet yerine işbirliğine yönelmeyi tercih etikleriydi. İki ülkenin bu yönde olumlu adım atabilmelerinin temel nedeni, (kimi Batı medyasının yarattığı) karşılıklı kuşkuların büyük ölçüde ortadan kalkmış olmasıydı: İran'ın bölgeye rejim ihracında bulunmadığı ve Türkiye'nin de Pan-Türkist bir amacı olmadığı belirginleşmişti. Bu noktadan sonra iki ülke arasında Orta Asya'da sadece ekonomik rekabet ve işbirliği görülecektir. Dolayısıyla, İran'ın Türkmenistan'a giden Türk TIR'larına çeşitli engeller çıkarması benzeri olaylardan kaynaklanan sorunlar, siyasî değil ekonomik nedenli olarak görülmelidir.

Orta Asya'da ilişkilerde uzlaşma ve yapıcılık egemen olurken, Kafkasya'da durum daha değişikti. 1992-93 arasında bir yıl boyunca Azerbaycan'da iktidarda kalan Halk Cephesi ve lideri Ebulfeyz Elçibey döneminde İran'ın doğrudan tehdit algılaması, Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir güvensizlik havası yarattı. İran'ın bu algılaması geçerli bir nedene dayanıyordu: Elçibey döneminde Azerbaycan'ın dış politika hedefleri arasında İran Azerbaycanının ilhak edilmesi de vardı. İran bu nedenle Karabağ sorununda Ermenistan yanında yer alırken, Türkiye'nin Azerbaycan'a özellikle de Elçibey'e verdiği destekten kuşkulanıyordu.

Elçibey'in Haziran 1993'te bir darbeyle iktidardan uzaklaşmasının ardından göreve gelen Haydar Aliev'in İran'ı yatıştırıcı politika izlemesi ve aşırı milliyetçi akımları engellemesi, İran'ın Azeri-Ermeni savaşında daha dengeli bir tutum takınmasını sağladı. Bu durum da Türkiye-İran ilişkilerindeki Azerbaycan sorununun aşılmasına neden oldu. Ama, bu engelin aşılması, Türkiye-İran ilişkilerinin işbirliğine yönelmesi sonucunu vermedi. Azerbaycan-Türkiye yakınlığından (azalsa da) endişe etmeye devam eden İran bölgede Azerbaycan'ın ve dolayısıyla Türkiye'nin çıkarlarını sabote etmeyi sürdürdü. Türkiye'nin kurduğu KEİ'ye karşılık Hazar Denizi İşbirliği Teşkilatını (HDİT) kurduran İran, Hazar'ın statüsü ve bölge petrollerinin nakliyatı konularında da Türkiye'nin çıkarlarıyla çelişen politikalar izledi. 21. Yüzyılda İran'ın bu tutumunun, Azerbaycan-Türkiye yakınlaşması ve bu yakınlaşmadaki milliyetçi faktörler arttıkça daha da sertleşebileceği görülmektedir.

Irak'ta Belirsizlik

Ağustos 1990'da Körfez'de ortaya çıkan kriz iki ülkeyi birbirine yaklaştırdı. Kasım 1990'da Cumhurbaşkanı Özal Tahran'a giderek Rafsancani'yle bir durum değerlendirmesi yaptı. Aralıkta da İran Dışişleri Bakanı Velayeti Ankara'ya geldi. İran ve Türkiye'nin kriz karşısında ortak politika izleyebileceğinden bahseden Velayeti Ağustos 1991'de tekrar Türkiye'ye geldi. Bu üst düzey trafik, Rafsancani'nin Nisan 1991'de Ankara ziyaretiyle zirveye çıktı.

Körfez Savaşı sırasında Türkiye'nin BM ambargosuna aktif biçimde katılması ve ülkesindeki üsleri Irak'a karşı kullandırması nedeniyle, Türkiye-Irak ilişkilerinin kötüleşmesi, İran'ı memnun eden bir gelişmeydi. Buna rağmen, İran savaş sırasında tarafsız bir politika izlemeye ve Irak'ın düştüğü bu zor durumdan yararlanarak, İran-Irak Savaşından kalan sorunların büyük kısmını kendi lehine çözmeye çalıştı. Savaş sonunda ortaya çıkan ve 2002'ye girildiğinde de henüz çözüme kavuşturulamamış olan Irak'a ilişkin belirsizlik ortamında, Türkiye-İran ilişkileri üç konuda yoğunlaştı:

1) Irak'ın toprak bütünlüğü: Bu konu, iki ülkenin ortak politika izlediği tek alandı. ABD'nin Irak'ı iki veya üç parçaya bölme konusunda uzun vadeli bir strateji izlediğinden şüphelenen iki ülke, her fırsatta Irak'ın toprak bütünlüğünden yana olduklarını açıklama gereği duyuyorlardı. Hatta bu iradelerini, (Suriye'nin de katıldığı) dışişleri bakanları düzeyinde yapılan bir toplantının sonunda ortak bir deklarasyonla da açıklayarak, kararlılıklarını göstermeye çalıştılar.

Hernekadar, ABD dahil hiçbir ülke Irak'ın toprak bütünlüğünün aleyhine bir görüş bildirmese de, Irak'taki belirsizlik devam ettikçe iki ülkenin kuşkularının da sona ermeyeceği görülmekteydi. Bu konudaki ortak tutuma rağmen, iki ülkenin Baas rejimiyle ilişkileri farklı oldu. İran, Baas'ın iktidardan uzaklaştırılmasını Irak sorununun çözümü için bir ön koşul olarak görürken; Türkiye Irak'ta istikrarı sağlayabilecek herhangi bir otoriteyle işbirliği yapmaktan çekinmedi. Diğer bir ifadeyle, iki ülke arasındaki ortak politika, Irak'ın devlet sorunuyla sınırlı kaldı, rejim sorununda ise farklılık gösterdi.

2) Bölgedeki ABD varlığı: Kuzey Irak Kürtleri, Irak'ın ABD öncülüğündeki ittifak güçlerine yenilmesinin ardından yeni bir isyana daha kalkıştı. Ama bu sefer destek umdukları ülke (geleneksel olarak) İran değil, ABD'ydi. Irak ise bu isyanı kanlı biçimde bastırdı. Bu durum1.500.000 Iraklı Kürt'ün Türkiye ve İran'a sığınmalarına neden oldu. Her iki ülke de Kürtlerin güvenli biçimde ülkelerine dönmesi gerektiği konusunda hemfikirdiler. Bu aşamaya kadar Türkiye ile İran'ın kuzey Irak politikaları uyumlu gelişti. Ama, Türkiye'nin Kürtlerin geri dönmelerinin sağlanması için ABD'yi devreye sokması ve kuzey Irak'taki ABD varlığını Çekiş Güç'le (sonraki adı Keşif Güç) kurumsallaştırması (bu konuda bkz. s. 259 vd.) İran tarafından hoş karşılanmadı. Aslında Türkiye'de muhalefetin ve kamuoyunun zaman zaman eleştirdiği bu durum, hem Refah Partisinin hem de sol partilerin iktidarda bulundukları dönemlerde de ortadan kaldırıl(a)madı. Türkiye'nin Irak'taki ABD varlığını desteklemesi, İran'ın Türkiye'nin "Şeytanın Uşağı" olduğu retoriğini kendi kamuoyuna karşı kullanmaya devam etmesindeki en önemli araçlardan biri olmayı sürdürdü.

3) Kuzey Irak denklemi: Türkiye ve İran farklı cephelerde yer alıyorlardı. Türkiye'nin önceliği PKK'nın kuzey Irak'tan çıkarılması ve bunun için de bölgedeki otorite

boşluğunun giderilmesiydi. Bu amaçla iki önemli Kürt grubunu ve Türkmenleri Bağdat'la anlaşma yolunda teşvik ediyor, kendisi de PKK'ya karşı operasyonlara girişiyordu. İran da Türkiye'den bağımsız biçimde Kürt gruplar üzerinde kontrol sağlamaya çalışıyor, bir yandan da bölgede üslenmiş İranlı rejim muhaliflerine karşı operasyonlarda bulunuyordu. Kürt gruplar ise, aralarındaki mücadelede Türkiye ve İran'ı da kullanarak etkin olmaya çalışıyordu. Kuzey Irak böylesine karışık bir ortamda 21. Yüzyıla girerken, iki ülke de birbirini kolluyor ve bölgeye ilişkin tutumlarını kuşkuyla izliyorlardı. 2003'te ABD Irak'ı işgal edince Keşif Güç'ü de lağvedecek, bu durumda Türkiye-İran ilişkilerindeki Irak faktörünün niteliği tümüyle değişecektir.

2) Ekonomik İlişkiler

İran-Irak Savaşının ardından ekonomik ilişkilerde yaşanan durgunluk, Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte yeniden canlandı. Eskiden sadece Türkiye transit ülke rolü oynarken, bundan sonra İran da Orta Asya'ya ulaşmak isteyen Türkiye için bir transit ülke haline geldi.

1990'larda İran-Türkiye arasındaki en önemli ekonomik ilişki, 1960'lardan beri düşünülen doğalgaz boru hattına ilişkin anlaşmanın imzalanmasıydı. Son biçimini Ağustos 1996'da Refahyol döneminde alan anlaşmaya göre Türkiye, dünyanın ikinci büyük doğalgaz rezervine sahip olan İran'dan yılda 10 milyar m^3 doğalgaz almayı taahhüt etti. ABD'nin İran'da 20.000.000 Dolar'ın üzerinde hidrokarbür yatırımı yapacak şirketlere ambargo uygulama kararından (D'Amato Yasası) etkilenmek istemeyen BOTAŞ, projenin sadece Türkiye kısmının finansmanını üstlenirken, İran da kendi tarafında kalan inşaatı yapmayı kabul etti.

Ermenistan'la da benzer bir anlaşma yapan İran, yatırım eksikliğinden, kendi tüketiminden daha fazla bir doğalgaz üretimi yapamıyordu. Bu nedenle projenin ilk yıllarında İran'ın Türkmenistan doğalgazının Türkiye'ye aktarılmasında geçiş ülkesi olması planlandı. İran'ın sabit sermaye yatırımını bulduğunda, kendi doğalgazını da Türkiye'ye vermesi kararlaştırıldı.

Refahyol döneminden sonra da devam eden bu projenin, 2001'e gelindiğinde İran kısmı (ölçüm istasyonları dışında) bitirilmiş ve Türkiye kısmı da bitirilmek üzereydi. Aslında *take or pay* (al, almazsan parasını öde) koşuluyla yapılmış bu anlaşmada, boru hatlarının eş zamanlı olarak bitirilmesi ve aksi halde doğalgaz vermeye hazır olan İran'a Türkiye'nin tazminat ödemesi öngörülmüştü. Buna rağmen, yapılan (ve kamuoyuna açıklanmayan) görüşmeler sonucunda İran tazminat konusunu erteledi. Türkiye'nin çok ihtiyaç duyduğu doğalgazı temin etmek için kendi ülkesindeki boru hattını döşemede gerekli iradeyi gösterememesinin temelinde, ABD'nin (ve hatta Türk bürokrasisinin bir kısmının) söz konusu hatta olumsuz bakmasının bulunduğu ve gene bu nedenle İran'ın Türkiye'ye anlayış gösterdiği ileri sürüldü.

2001'in sonunda başlayan doğalgaz akışının aşamalı olarak 10 milyar m^3'e çıkmasının ardından, İran-Irak Savaşının ikili ilişkiler üzerinde yaptığı olumlu etkinin bir benzerinin, üstelik kalıcı biçimde ortaya çıkması beklenmelidir. Böyle bir durumda, dönem dönem krizler yaşayan iki ülkenin daha sağlıklı ve istikrarlı bir ilişki kurmaları büyük olasılıktır. Zaten, 2001'in ilk yarısında ilişkilerde (değil kriz-

den bahsetmek) işbirliğine yönelik olumlu adımlarım görülmesi ve bu durumun Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Tahran ziyaretinde somutlaşması, söz konusu iyimser öngörüyü de desteklemektedir.

Doğalgaz boru hattından sonra bu dönemin ikinci önemli ekonomik gelişmesi ECO'nun genişlemesi oldu. Ama, ekonomik ilişkilerde büyük umut bağlanan ECO'nun üye sayısının da artmasına rağmen, 1980'lerdeki yetersizliğini devam ettirmesi genel bir hayal kırıklığı yarattı. Uzun vadede ortak pazara dönüşmeyi hedefleyen ECO'nun (ve selefi RCD'nin) başarısızlığı, üye ülkelerin işbirliği konusunda yeterli iradeye sahip olmamalarından kaynaklanmıyordu. Asıl sorun yapısaldı: Üyeler hammadde ve yarı-işlenmiş madde ihracatçısı azgelişmiş ülkelerden oluşuyordu. Bu nedenle aralarındaki dış ticaret hacminin, toplam dış ticaret hacimlerine oranı belli bir düzeyin üzerine çıkamıyordu. Aslında, Türkiye ve biraz da İran bu yapısal tablodan farklı biçimde bir miktar endüstri üretimi yapabilen ülkelerdi. İki ülke 1992'de ECO'nun alanını büyütürken, yeni üyelerin hammaddesine karşılık kendi endüstri ürünlerine geniş pazarlar bulabilmeyi umuyordu. Ama, ECO'nun finansman güvencesi ve mal standartizasyonu konularında etkili olamaması nedeniyle bu umutlar da yeterince gerçekleşemedi. 21. Yüzyıla girildiğinde, ECO'nun önündeki gerçekçi hedefin ortak pazar kurulması değil, söz konusu sorunların aşılabilmesini sağlayacak kurumsallaşmanın sağlanabilmesi olduğu görülmekteydi.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İran'la İlişkiler)

Arı, Tayyar, *Basra Körfezi ve Orta Doğu'da Güç Dengesi, 1978-96*, 2. basım, İstanbul, Alfa, 1996; Çetinsaya, Gökhan, *Türk-İran İlişkileri (1918-98)*, [yayımlanmamış doçentlik çalışması], Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1999; Dağı, Ihsan, *Orta Doğu'da İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut, 1998; Durdular, Ercan, "İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası," *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 1 (İlkbahar 1995), s. 124-135; Fuller, Graham, "Orta Asya'da İki Rakip: İran ve Türkiye," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 173-188; Menashri, David, *Revolution at a Crossroads; Iran's Domestic Politics and Regional Ambitions*, Washington D.C., The Washington Institute for Near East Policy, 1997; Mughisuddin, Oya Akgönenç, "Humeyni'den Sonra İran'ın Dış Politikasındaki Eğilimler," *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 1 (İlkbahar 1995), s. 158-173; Oran, Baskın, *Kalkık Horoz; Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, güncelleştirilmiş 2. Basım, Ankara, Bilgi, 1998; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; Tavaş, Nezih, "Türk-İran İlişkileri Kronolojisi," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 189-218; Tekin, Ali, *İran'ın Dış Politikasında Terörizmin Yeri*, Ankara, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, [t.y.]; Tülümen, Turgut, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi, 1998; Yalçın, Kemal, "Türkiye'nin Güvenliği Sorunu, Terörizm ve İran," *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 2 (Yaz 1995), s. 137-154.

Boğazlar Konusu

I) 1994 Boğazlar Tüzüğü Öncesi Görüşler ve Gelişmeler

1936'dan bugüne, denizcilik alanındaki teknclojik gelişmeler üzerine gemilerin boyutlarının büyümesi ve Türk Boğazlarından geçen gemi sayısının endişe verici düzeylere ulaşması sonucu, Boğazlar ve Marmara bölgesinde seyir, can, mal ve çevre güvenliğini sağlayabilmek için yeni bir düzenleme yapma ihtiyacı doğdu. Bu düzenlemenin ne olacağı konusunda iki temel görüş ileri sürüldü.

Bu iki görüşten biri, Montreux'nün feshedilerek Türkiye aleyhine kullanılabilecek nitelikte birtakım hükümlerin bulunmadığı yeni bir sistemin devreye sokulmasıydı. Bu görüşü savunanlara göre yaşanan sorunların temelinde Montreux'nün 2. maddesi yatıyordu. Bu maddede kullanılan birtakım terimler o kadar netti ki, bunları, yapılacak birtakım iç hukuk düzenlemeleriyle Montreux'ye ters düşmeksizin aşmak mümkün değildi. Bu nedenle, Montreux'nün 2. maddesi başta olmak üzere birtakım maddelerini değiştirmek, kaçınılmazdı. Bu görüş, ileride Rusya'nın 1994 Tüzüğü konusundaki tezleri içerisinde anlatılan nedenlerle benimsenmedi.

İkinci görüş ise, Montreux'nün belirgin olmayan kısımlarının netleştirilmesi için bu sözleşmeye ters düşmeyen bir iç hukuk düzenlemesine gidilmesiydi. Bu ikinci görüş, Türkiye'deki yetkili kurumlarca (Dışişleri Bakanlığı, Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı ve Ulaştırma Bakanlığı gibi) benimsendi ve 1 Temmuz 1994'te "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük" yürürlüğe sokuldu.

Bu Tüzük, birdenbire ortaya çıkmış bir düzenleme değildir.

1994 Tüzüğü öncesinde, Boğazlar bölgesini kullanan ve bu konuda tecrübe sahibi olan kişiler, özellikle de kaptanlar, bölgenin sorunlarını yakından bildikleri için, birtakım raporlar hazırladılar. Sadece birkaçı resmî makamlara ulaştırılabilen bu çalışmalar 1994 Tüzüğünün ilk aşaması olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmalardan ilki, Yüksek Denizcilik Okulu Mezunları Derneği adına, her ikisi de kaptan olan M. Efruz İneceli ve Gündüz Aybay tarafından, 1968'de hazırlanan rapordu. "İstanbul Boğazının Deniz Trafiği ve Çevresinin Can-Mal Güvenliği" başlıklı bu raporun içerdiği önerilerin bir kısmı, 1982'de yürürlüğe giren İstanbul Liman Tüzüğünde yer aldığı gibi, daha sonra 1994 Tüzüğüne de yansıdı. Örneğin, gemilerin dalgaya ve kazaya yol açmamak için 10 milden fazla hız yapmamaları, üzerinde iki ayrı trafik şeridinin bulunacağı belirli bir geçit yolunun saptanması gibi kurallar bu türden yansımalardı.

İkinci bir çalışma, Türk Uzakyol Gemi Kaptanları Derneği tarafından hazırlana-

rak 1987 yılında Ulaştırma Bakanlığına sunulan, "Boğazlar ve Marmara'da Trafik Ayrım Düzeni (TAD) Önerisi" başlıklı rapordu. İstanbul Liman Tüzüğünden yaklaşık beş yıl sonra yazılan bu rapor, TAD uygulamasının yararlarını belirterek, bunun Boğazlar bölgesinin tamamına uygulanmasını öneriyordu.

Bu raporlarda öngörülmemiş olmakla birlikte, 1994 Tüzüğünün en fazla tartışma yaratacak olan "trafiğin geçici olarak askıya alınması kuralı", 1965'teki İstanbul Liman Tüzüğü ile 1982'deki İstanbul Liman Tüzüğü ve Çanakkale Liman Yönetmeliğinde yer almıştı.

II) 1994 Boğazlar Tüzüğünün Getirdiği Yeni Düzen

Bakanlar Kurulu tarafından 23 Kasım 1993'te kabul edilen ve 1 Temmuz 1994'te yürürlüğe konulan "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük" toplam 7 bölümden oluşmaktaydı. Ayrıca Tüzüğün sonundaki 6 adet Ek, oluşturulan Trafik Ayrım Düzenini (TAD) açıklamaktaydı.

1994 Boğazlar Tüzüğünün 1. maddesi "*Bu Tüzük, Boğazlar ve Marmara Bölgesinde (...) deniz trafik düzenlemesini gerçekleştirmek için hazırlanmış olup bu Bölge içindeki bütün gemilere uygulanır*" demekteydi. Bu nedenle, Tüzüğün getirdiği kuralların ticaret gemileri yanında savaş gemilerine de uygulanacağını söylemek mümkündü. Birinci bölümün devamında bu Tüzük içerisinde kullanılan birtakım terimlerin tanımı yapılmaktaydı (md.2). Örneğin "Büyük Gemi", tam boyu 150 metre veya daha büyük olan gemiydi.

Tüzüğün "Genel Hükümler" başlığını taşıyan ikinci bölümünde Boğazlar bölgesine girmek (ya da geçmek) isteyen gemilerin, bölgeye girmeden önce uymak zorunda oldukları kurallar yer almaktaydı. Bu kuralların bir bölümü, gemilerin teknik yeterlilikleri açısından birtakım ölçütler getirmekte ve bu ölçütlere uygun olmayan gemilerin, Boğazlardan Denizcilik Müsteşarlığının gerekli gördüğü şekilde geçiş yapabilecekleri saptamasını yapmaktaydı (md.6 ve 10/2). Diğer bölümü ise, gemilerin bölgeye girmeden önce yapmak zorunda oldukları çeşitli bildirimlere ilişkindi.

Tüzüğün üçüncü bölümü "Boğazlardan Geçiş" başlığını taşımakta ve Boğazlar bölgesine girdikten sonra gemilerin uymak zorunda oldukları kuralları içermekteydi. 17. madde "*Gemilerin boğazlardan normal geçiş hızı karaya göre saatte 10 deniz milidir. Ancak (...) çatma ve çatışmayı engellemeye, çevreye zarar verici dalgalar yaratmamaya özen gösterilerek bu hız aşılabilir*" demekteydi. Gemiler, zorunlu olmadıkça önlerinde seyreden gemiyi geçmeyecekler, aralarında da en az 8 gomina (deniz milinin onda biri, denizcilikte uzunluk ölçüsüdür) mesafe bırakacaklardı (Md. 18). Bunun yanı sıra, Boğazlardan geçiş sırasında da yapılması gereken bildirimler vardı.

Bu bölümün en önemli kuralı, 24. maddede yer alıyordu. Bu madde "*Boğazlardaki deniz trafiği, su üstü ve su altı inşaat çalışmaları ve sondajları, yangın söndürme, bilimsel çalışmalar, sportif faaliyetlerle kurtarma, yardım, deniz kirlenmesini önleme ve ortadan kaldırma çalışmaları, kaza ya da suçluların izlenmesi işlemleri ve benzeri*

durumlar nedeniyle Idarece [Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı] *geçici olarak durdurulabilir*" diyordu.

Tüzüğün dördüncü bölümü "Boğazlar ve Marmara Bölgesi İçin Ortak Hükümler" başlığını taşıyordu ve bu başlık altındaki en önemli kural büyük gemiler konusundaydı. Bu konuyu düzenleyen 29. maddenin önemi, petrol tankerlerini de kapsamına almasından geliyordu. Bu madde "*Büyük gemilerin Boğazlar ve Marmara Bölgesinden geçebilmesi için, donatanı ya da işleticisi tarafından seferin planlanması aşamasında, Idareye gemi ve yükü hakkında bilgi verilmesi şarttır. İdare, Boğazların morfolojik yapısını, fiziki durumunu, geminin boyutları ve manevra yeteneğini, can, mal ve çevre güvenliğiyle deniz trafiğinin durumunu göz önünde tutarak değerlendirme yapar ve sonucunu başvuranlara bildirir*" demekteydi. Buradan da, bu iznin verilmeyebileceği sonucu çıkıyordu.

30. madde "*...geçiş yapmak isteyen nükleer güçle yürütülen ya da nükleer yük ve atık taşıyan gemiler (...) Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığından, tehlikeli ve zararlı atık taşıyan gemiler de Çevre Bakanlığından seferlerin planması aşamasında izin almak zorundadırlar*" demekteydi.

31. madde "*Boğazlardan geçen 150 metre ve daha büyük Türk gemileri (...) kılavuz kaptan almak zorundadırlar. Yabancı bayraklı gemiler, güvenlik bakımından kılavuz kaptan alma yönünde uyarılırlar*" biçiminde kaleme alındığından, yabancı bayraklı gemilerin kılavuz kaptan alma zorunlulukları bulunmamaktaydı.

Tüzüğün beşinci bölümü gerek doğal, gerekse yapay engellerin yarattığı kaza riskini azaltmaya yönelik kuralları içermekteydi. 40. madde (a Fıkrası) "*Istanbul Boğazında üst ana akıntı şiddeti 4 mil/saatin üstüne çıktığında ya da lodos nedeniyle orkoz akıntıları oluştuğunda, manevra hızı 10 mil/saat ve daha aşağı olan, tehlikeli yük taşıyan gemiler, büyük gemiler ve derin su çekimli gemiler, Boğaza giremeyecek ve akıntı şiddetinin 4 mil/saat ve altına düşmesini veya orkoz akıntılarının ortadan kalkmasını bekleyecektir*" diyordu. 38. madde ise "*Istabul Boğazından, hava çekimi* [geminin yüksekliğini ifade eder] *58 metre ve daha yüksek olan gemiler geçmeyeceklerdir. Hava çekimi, 54 metre ile 58 metre arasında olan gemilere, rotalarını korumaları için, İdarenin gerekli gördüğü sayıda ve güçte römorkör eşlik edecektir*" demekteydi.

Tankerleri de kapsamına alan ve tehlikeli yük taşıyan büyük gemilerin geçişini düzenleyen 42. madde, bu tür bir gemi İstanbul Boğazına girdiğinde "*(...) Boğazdan çıkıncaya kadar aynı nitelikte başka bir gemi içeriye alınmayacaktır*" biçiminde kaleme alınmıştı.

Tüzüğün altıncı bölümü, Çanakkale Boğazında uygulanacak trafik ayrım düzeni konusundaydı. Çanakkale Boğazına yönelik kuralların İstanbul Boğazı için getirilenlerden asıl farkı, tehlikeli yük taşıyan büyük gemiler konusundaydı. 52. madde "*Tehlikeli yük taşıyan bir büyük gemi Çanakkale Boğazına girdiğinde, Boğazdan çıkıncaya kadar aykırı yönde geçiş yapacak aynı nitelikte bir başka büyük gemi, Boğaza alınmayacaktır. Aynı yönde geçiş yapmak isteyen böyle bir gemiyle önceden giriş yapan gemi arasında en az 20 deniz mili mesafe olacaktır*" diyordu. Oysa, İstanbul Boğazında aynı durumla karşılaşıldığında, ne aynı yönde ne de karşı yönde geçiş yapmak isteyen gemilere izin verilecekti.

III) 1994 Boğazlar Tüzüğüne Tepkiler

Türkiye, 1994 Boğazlar Tüzüğünü yürürlüğe koymadan önce, bu yeni geçiş kurallarıyla ilgili olarak, gerek uluslararası camiayı bilgilendirerek tepkileri önlemek gerekse kendisinin de taraf olduğu "Uluslararası 1972 Denizde Çatışmayı Önleme Tüzüğü"ndeki (COLREG 72) hakkından yararlanabilmek için, Uluslararası Denizcilik Örgütüne (UDÖ) gitti. Birçok devlet tarafından kabul edilen COLREG 72'nin 1/d ve 10. maddeleri, devletlere "Trafik Ayrım Düzeni" kurma yetkisi veriyor, fakat bunu UDÖ tarafından onay şartına bağlıyordu.

Türkiye tarafından hazırlanan trafik ayrım düzeni konusundaki şemalar, Eylül 1993'te yapılan SGAK-39'da (Seyir Güvenliği Alt-Komitesi) birkaç teknik düzeltmeden sonra kabul edildi.

Fakat, sadece manevra yeteneği kısıtlı gemiler için çok kısa birkaç kural gönderilmesi gerekirken, Türkiye 1994 Boğazlar Tüzüğündeki bütün kuralları ve hatta Tüzük'te olmayan, ama fiilen uygulanan kuralları İngilizce'ye çevirerek UDÖ'ye göndermişti. Anlaşılan, Türkiye'nin bunu yapmasındaki asıl amaç, Boğazlardan geçecek gemileri bu konuda bilgilendirmekti. Ama, UDÖ yetkilileri ve özellikle Rusya Federasyonu (RF), bilgilendirme mahiyetinde gönderilen bu metinleri işleme koydular. Kısa bir süre sonra RF, Montreux, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) ve geleneksel deniz hukukuna aykırı olduğu gerekçesiyle Türkiye'nin vermiş olduğu bu belgeye itiraz etti. Türkiye buna cevap vermedi. RF'nin görüşleri, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Umman tarafından da desteklendi ve bu görüşler sonuç belgesine eklendi.

Mayıs 1994'te, Deniz Güvenliği Komitesinin 63. dönem toplantısında hem Türkiye tarafından hazırlanan trafik ayrım şemaları onaylandı, hem de "UDÖ Kural ve Tavsiyeleri" başlığını taşıyan bir metin kabul edildi.

Komite'nin kabul ettiği "UDÖ Kural ve Tavsiyeleri" belgesi de, 1994 Tüzüğü gibi bölgeden geçişe ilişkin kuralları içeriyordu. Yani ortaya biri ulusal (1994 Tüzüğü), diğeri uluslararası (UDÖ Kural ve Tavsiyeleri) olmak üzere iki farklı belge çıkmıştı. Bu ikinci belge Türkiye açısından birtakım sorunlar yarattı, çünkü 1994 Tüzüğünden farklıydı. Örneğin belgedeki kurallar tavsiye edici, Tüzük'deki kurallar ise zorlayıcıydı. UDÖ Kural ve Tavsiyelerinin belki bir diğer olumsuz yanı, bir kıyı devleti olarak Türkiye'nin yetkilerinin kısıtlanmasına neden olacak hükümler içermesiydi. Mesela, "UDÖ Kural ve Tavsiyeleri" Türkiye'nin tezlerine dayanak oluşturan COLREG 72'nin 10. maddesine değil, kıyı devletinin yetkilerini sınırlayarak, gemi kaptanlarınkini genişleten 9. maddesine atıfta bulunmaktaydı.

UDÖ'de yapılan tartışmalar sırasında RF, 1994 Tüzüğü içerisinde yer alan birtakım hükümler nedeniyle kendi bayrağını taşıyan gemilerin bir bölümünün, Türk Boğazlarından geçişlerinin geciktirildiğini belirtti. Ayrıca, bu konudaki istatistikleri UDÖ'ye sundu. RF heyeti, bütün bunların ardından, Türkiye'nin yürürlüğe koyduğu Boğazlar Tüzüğüne itibar edilmemesini istedi.

Türk heyeti, trafik düzenlemelerinin etkinliğinin ve değerinin, bölgedeki deniz kazalarının sayısına bakılarak anlaşılabileceğini belirtti ve şu bilgileri verdi: Tüzüğün yürürlüğe girmesinden önceki son 10 yıl içerisinde, yılda ortalama 20 deniz kazası olmaktaydı. Yine tüzük öncesi 1994 yılının ilk altı ayında 22 deniz

kazası olmuştu. Oysa bu sayı, 1994 Tüzüğü sayesinde ikinci altı ayda 2'ye inmiş bulunmaktaydı.

Türkiye bunun üzerine, konuyu Örgüt dışına çekmeye ve RF'yle müzakere etmeye çalıştı. Ama bu amaçla 1994-1996 yılları arasında yapılan dört toplantı sonuç alınamadan dağıldı. RF bu toplantılarda, 1994 Tüzüğünün büyük gemilerin geçişine ilişkin maddelerinin değiştirilmesini veya kaldırılmasını talep ediyor, Türkiye ise bu talepleri olabildiğince azaltmaya çalışıyordu.

İkili toplantılardan sonuç alınamaması üzerine RF, Aralık 1996'da konuyu yeniden UDÖ'ye götürdü. Bu Örgütün Deniz Güvenliği Komitesinin (DGK) Aralık 1996'daki 67. dönem toplantısı esas olarak RF ile Türkiye arasında bir mücadele biçiminde geçti. RF'nin Boğazlara gönderilmesini istediği "misyon," Türkiye tarafından egemenlik ihlali olarak algılandığından reddedildi ve Türk temsilcileri toplantıyı terk etti. Kendi gemilerinin haksız yere bekletildiğini belirten Bulgaristan da misyon tartışmalarına katılarak, RF'nin önerisine destek verdi.

Aynı toplantıda OCIMF (Petrol Şirketleri Uluslararası Forumu) bir belge sundu. Bu, 1994 Tüzüğüne yöneltilen en kapsamlı tepki idi. Bu metinde esas olarak, tehlikeli yük taşıyan (petrol v.s.) büyük gemilerin geçişinde, bu türden iki geminin aynı anda Boğazlara girebilmesine izin verilmesi isteniyor, geçiş yapan tankerler arasında uygun bir mesafe bırakılmasının yeterli olacağı savunuluyordu. Türkiye'nin getirdiği ulusal düzenlemeleri zayıflatmaya ve Boğazların geçiş kapasitesini artırmaya yönelik bu ve benzeri öneriler büyük olasılıkla, Orta Asya petrollerinin uluslararası pazarlara Boğazlar üzerinden çıkarılmasını isteyen petrol şirketlerinin girişimiyle hazırlanmıştı.

Bu olumsuz gelişmelere rağmen, DGK Türkiye'yle diyaloğun devam etmesinden yana bir tavır sergileyerek, konunun uzman bir çalışma grubunda tartışılmasına karar verdi.

DGK'da yaşanan bu gelişmeler üzerine, konu Gemilerin Rotalandırılması Çalışma Grubunun (GRÇG) Mayıs 1997'deki toplantısında ele alındı. UDÖ sürecinde Türkiye'nin tezi, "Türk Boğazları konusu sadece teknik düzeyde ele alınmalıdır" şeklinde olduğu halde, Türkiye bu toplantıya temsilci göndermedi. Sadece, Türk Boğazlarına ilişkin temel bilgilerin ve istatistiklerin bulunduğu iki adet "Bilgilendirme Kağıdı" gönderdi. Ama bu kağıtların içerdiği birtakım bilgiler, Türkiye'yi ileride zor durumda bırakacak nitelikteydi, çünkü kağıtlardan birindeki bilgiler, uygulamada Türk bayraklı gemilerin 1994 Tüzüğünün birtakım kurallarından bağışık tutulduğunu ortaya koymaktaydı. Bu tavrın da etkisiyle olsa gerek, GRÇG Boğazlar konusunda Türkiye'nin aleyhine sonuçlar doğurabilecek bir rapor taslağı hazırladı.

DGK'nın Mayıs 1998'de yapılan 69. dönem toplantısında Türkiye, 1994 Tüzüğünde birtakım değişiklikler yapmayı tasarladığını açıkladı. Bu değişiklik tasarıları şunlardı: 1)"Derin su çekimli gemi" artık 10 metre olarak değil 15 metre olarak tanımlanacak, 2)"Büyük gemi" sınıfı için getirilen alt sınır 150 metreden 200 metreye çıkarılacak, 3)1994 Tüzüğünün 21. maddesi uyarınca bir gemi ya da cisim, yalnızca römorkör tarafından yedeklenerek geçirilebilirken, tasarlanan yeni düzenlemeyle, UDÖ standartları çerçevesinde tescil edilen ve yedekleme yapabilme özelliğine sahip olan gemilere de yedekleme yapma yetkisi verilecekti.

Türkiye tarafından sunulan bir diğer bilgilendirme kağıdı ise gemi trafik hizmetleri (*Vessel Traffic Services*-VTS) ile ilgiliydi. Buna göre Türkiye, 2000 yılında çalışmaya başlayacak bir VTS sistemi kuracaktı. Bu sistem, Boğazlardan geçecek olan gemilerin tehlikeli dönüş noktalarında karşılaşmalarını önlemek amacıyla, geçişlerin elektronik bir merkez tarafından izlenmesini ve yönlendirilmesini kapsamaktaydı.

Bu tartışmalardan da rahatlıkla anlaşılacağı üzere bu durum, Türkiye ile Türk Boğazlarını kullanan öteki UDÖ üyesi devletler arasında pazarlık sonucu varılan bir uzlaşmayı yansıtıyordu. Nihayet, 1 Temmuz 2003'te, yaklaşık 45 milyon dolara mal olan Türk Boğazları Gemi Trafik ve Bilgi Yönetimi Sistemi yürürlüğe girecektir.

DGK'nın Aralık 1998'de yapılan 70. dönem toplantısında Türk Boğazları konusu da ele alındı. Bu toplantıda RF, Bulgaristan ve Yunanistan, 1994 Tüzüğünün ilke ve uygulamalarına şiddetle karşı çıktılar. Türkiye, bunlara karşılık, UDÖ'nün asıl amaçlarından, "üye devletler arasında işbirliği için vasıta olma" olgusunun suistimal edildiğini ve Örgüt'ün bir siyasi forum olarak kullanıldığını bildirdi. Türkiye ayrıca, UDÖ'nün, ne ulusal mevzuatın tartışılabileceği ne de uluslararası mevzuat ihlallerinin saptanabileceği bir yer olduğunu belirtti. Ayrıca, 1994 Tüzüğü ve trafik ayrım şemaları ertesinde ölümle sonuçlanan bir tek deniz kazası bile olmadığını ve bunun söz konusu düzenlemelerin başarısını gösterdiğini vurguladı. Öte yandan, Türk heyeti 1997 yılında İstanbul Boğazından 50.942 geminin geçtiğini ve bunların sadece yüzde 3.7'sinin yürürlükteki trafik ayrım şemalarına uygun davranamadığını (yani, şeritler dışına çıkmak durumunda kaldığını) açıkladı. Yani bunun imkansız olmadığını vurgulamak istemişti.

DGK'nın Mayıs 1999'da toplanan 71. dönem toplantısında GRÇG özetle şu kararları aldı:

1) Şu anda uygulamada olan deniz trafik sistemi çerçevesinde büyük gemilerin, Boğazların dar ve dönemeçli bölümlerinde karşılaşmalarını önlemek için iki yönlü trafiğin askıya alınması gereklidir; 2) Türk Boğazlarından geçecek gemilerin, Türk Boğazları Rapor Sistemine uymaları ve kılavuz kaptan almaları özendirilmelidir; 3) Türkiye, en kısa zamanda VTS sistemi kurma yönünde teşvik edilmelidir; 4) UDÖ tarafından onaylanmış olan ve şu anda uygulamada bulunan trafik düzeni etkindir; (yani 1994 Tüzüğündeki trafik ayrım düzeninde (TAD) bir değişiklik yapılmamıştır); 5) Türkiye'nin isteksizliği nedeniyle, mevcut sistemin değiştirilmesi konusunda bir anlaşma sağlanamamıştır (Yani 1994 Tüzüğünün belirli hükümlerinin değiştirilmesi veya kaldırılması Türkiye'den talep edilmeyecektir).

Bu aşamadan sonra müzakerelerin durdurulması ve Türkiye'nin, VTS ve kılavuzluk hizmetlerinin iyileştirilmesi konusunda Örgüte bilgi göndermesi istendi.

Deniz Güvenliği Komitesi'nin 71. dönem toplantısı sonunda alınan bu kararla, Türkiye'nin hedeflediğine uygun biçimde, Türk Boğazlarından geçiş rejimi konusunda uygulamaya konulan içhukuk normlarının UDÖ'de tartışılmasına geçici de olsa ara verilmiş oldu ve konu UDÖ gündeminden çıkarıldı.

IV) 1994 Boğazlar Tüzüğü Konusunda Tarafların Görüşleri

Türkiye, 1994 Boğazlar Tüzüğünü yürürlüğe koyduğunda, bu düzenlemeye en çok RF karşı çıktı. RF'ye göre, 1994 Tüzüğü, Boğazlardan yapılacak geçişi kısıtlamayı amaçlamıştı ve bunu yaparak Orta Asya petrolünün tankerlerle Boğazlardan taşınması olasılığını bertaraf etmek istiyordu. Türkiye ise, bu düzenlemenin, artan deniz trafiği karşısında can, mal ve çevre güvenliğini sağlama amacına yönelik olduğunu ileri sürmeye devam etti.

Bu görüş ayrılığına ve çekişmeye rağmen RF, Montreux'nün 28. maddesinde belirtilen sona erdirme hakkını kullanmadı. RF'yi bu tür bir girişimden alıkoyan temel sebebin, savaş gemileri konusu olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü, bir kere, Montreux, savaş gemilerinin geçişi konusunda içerdiği hükümler nedeniyle, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin lehineydi. Sözleşme, kıyıdaş olmayanlara ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini ve Karadeniz'de kalışını kısıtlamaktaydı. Montreux'nün ortadan kalkması ve ertesinde toplanacak konferansta yeni bir düzenleme yapılamaması durumunda, genel olarak uluslararası boğazlardan geçişte uygulanan kurallar geçerli olacaktı ve bu kurallar savaş gemileri açısından Montreux'de olduğu gibi sınırlamalar içermemekteydi. İkincisi, bugün uluslararası politikadaki dengeler 1936 yılından çok farklıydı. Montreux'nün feshi ertesinde toplanacak olan konferansta, ABD ve Almanya gibi "büyük devletleri" dışarda tutmak mümkün olamayacaktı. Özellikle ABD'nin savaş gemilerinin uluslararası boğazlardan "serbest geçmesi" ilkesini benimsediği bilinmekteydi.

Rusya'nın Montreux'yü sona erdirmeye girişmemesinin yanı sıra, UDÖ'de yapılan tartışmalarda önce Türkiye'nin Boğazları bir iç düzenlemeyle denetleyemeyeceği iddiası ileri sürülmüş olmasına rağmen, üye ülkeler sonunda Türkiye'nin, ilke olarak böyle bir denetleme yetkisi olduğunu teslim ettiler.

Üstelik Türkiye, 25 Aralık 1965'te çıkardığı "İstanbul Liman Tüzüğü" aracılığıyla bir tür trafik ayrım düzeni oluşturarak (örneğin 10 milden fazla hızı yasaklayarak ve zorunlu nedenlerle trafiğin askıya alınabileceğini hükme bağlayarak) Boğazları zaten denetlemekteydi ve bu uygulamaya bir itiraz veya aykırı davranış kaydedilmemişti.

Bunun üzerine Rusya ve diğer devletler, tartışmayı, 1994 Tüzüğü hükümlerinin Montreux'ye aykırı olduğu noktasına kaydırdılar. 1994 Tüzüğünün önemli düzenlemeleri teker teker ele alındığında, tarafların tezleri şöyle seyretti:

Büyük Gemiler (Md.29)

29. madde uyarınca büyük gemilerin Boğazlardan geçebilmesi için, seferlerinin planlanması aşamasında Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığına gemi ve yükü hakkında bilgi verilmesi gerekmekteydi. Buradan, bu gemilere geçiş izni verilmeyebileceği anlamı çıkmaktaydı. Bu konuda 1994 Tüzüğü karşıtı devletler, şu iki eleştiriyi gündeme getirmişlerdi: 1) Montreux'ye göre ticaret gemileri Boğazlardan geçerken, sadece birtakım resim ve harçların alınmasını kolaylaştırmak amacıyla kıyıdaki memurlara adlarını, uyruklarını, tonajlarını, gidecekleri yeri ve nereden geldiklerini bildirmelidirler. Burada, istenilen bilgiler arasında geminin yükü bulunmamaktadır. Bu nedenle geminin yükü konusundaki istek, Sözleşmeye aykırıdır;

2) Sözleşme ayrıca, ticaret gemilerinin sağlık denetimi dışında hiçbir formaliteye tâbi olmadığını da kabul etmektedir. Halbuki, geçiş öncesi istenen bu bilgiler formalitedir.

Türkiye'nin 29. madde konusundaki argümanları şöyleydi:

1) UDÖ çerçevesinde kabul edilen "Kural ve Tavsiyeler" ile Türkiye'ye, trafik ayrım düzenine uygun seyir yeteneği bulunmayan gemiler söz konusu olduğunda iki yönlü trafiği geçici olarak durdurma ya da (geçici olarak) trafik ayrım düzenini askıya alma hakkı tanınmıştır. Türkiye'nin bu yetkilerini kullanarak söz konusu gemilerin geçişini güvenli kılabilmesi için, önceden gemi ve yükü hakkında bilgiye sahip olması gerekmektedir.

2) Uzunluğu 150 metrenin üzerinde olan gemilerin Boğazlardan geçişi, tehlike riskini ciddi anlamda artırmaktadır. Bu nedenle, 29. madde ile büyük gemilerden istenen gemi ve yükü hakkındaki bilgi, hayati önem taşır. 1994 Tüzüğü yürürlüğe girdikten sonra, bu gemilerin römorkör eşliğinde ve trafik tek yönlü kapatılarak Boğazlardan geçirildiği bilinmektedir. Bu türden önlemlerin alınabilmesi için Türkiye'nin önceden bilgi sahibi olması gereklidir.

Nükleer Güçle Yürütülen veya Nükleer, Tehlikeli, Zararlı Yük ve Atık Taşıyan Gemiler (Md.30)

Söz konusu madde uyarınca, bu tür gemiler seferlerinin planlanması aşamasında izin almak zorundaydı. Yani Türkiye, bu tür gemilerin geçişine izin vermeyebilecekti.

1994 Tüzüğüne karşı çıkan devletler, bu madde konusunda şu yaklaşımı ortaya koydular: "Montreux'nün 2. maddesindeki, "*bayrağı ve yükü ne olursa olsun Boğazlardan geçiş ve seyrisefain tam serbestisinden yararlanır*" ibaresi dikkate alındığında, bahse konu türden yük ve atık taşıyan gemilerin sırf yükleri yüzünden Boğazlardan geçirilmemeleri, uluslararası hukuka aykırıdır."

Türkiye ise, bu madde ile zorunlu kılınan önceden izin konusunu 1989 tarihli Basel Sözleşmesine dayandırdı. Türkiye, "Tehlikeli Atıkların Sınırlarötesi Taşınımının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi"ni iç hukukuna aktarmıştı ve bu Sözleşme Türkiye'den yazılı izin alınmadan tehlikeli atık taşıyan gemilerin Boğazlardan geçiş yapamaması sonucunu doğurmaktaydı.

Fakat, Montreux'ye taraf devletlerin tamamının bu Sözleşmeye imza koymamış olması, Türkiye'nin tezini zayıflatan unsurlardan biriydi. Bir diğer unsur ise, Basel Sözleşmesinin sadece "atıklar" konusunda düzenleme yaptığı ve bu sözleşme ile nükleer, tehlikeli ve zararlı "yük" (atık değil) taşıyan gemilerin geçişi açısından bir değerlendirme yapılamayacağıydı.

Kılavuz Kaptan Almak Zorunda Olan Gemiler (Md.31)

Boğazlardan geçen 150 metre ve daha büyük Türk gemileri, bu madde uyarınca, kılavuz kaptan almak zorundaydılar. Yabancı bayraklı gemiler ise kılavuz kaptan almaları için uyarılacaklardı. Burada, Montreux'deki açık hüküm nedeniyle, yabancı bayraklı gemiler için kılavuzluk zorunlu kılınmadı. Ancak, Sözleşme, kılavuz ve römorkajın isteğe bağlı olması kuralını, bayrak ayrımı yapmaksızın bütün devletlerin ticaret gemileri için getirmişti. Bu nedenle, burada Türk gemileri aleyhine bir ayrım ve Montreux hükümlerinin ihlali söz konusuydu.

Seyir Planı I ve II'yle İlgili Maddeler (Md. 7 ve 8)

Tüzük, tehlikeli yük taşıyan gemiler ile 500 groston (bir geminin kullanılan bölümlerinin ton birimi cinsinden karşılığıdır) ve daha büyük gemilerin, Boğaz ağzına girmeden en az 24 saat önce, trafik kontrol merkezlerine, üzerinde geminin adı, bayrağı, çağrı işareti, tonajı, kalkış ve varış limanı, yükü, kılavuz kaptan talebi olup olmadığına ilişkin bilgilerin yazılı olduğu Seyir Planı I'i ve daha sonra Seyir Planı II'yi vermelerini hükme bağlamaktaydı.

1994 Tüzüğüne karşı çıkan devletler, Montreux'nün 2. maddesinde geçiş yapacak gemiler için bir bildirim istenildiğini ama buradaki bilgilerin geminin yükünü içermediğini, bu nedenle de, bu maddeyle Montreux'nün ihlal edildiğini ileri sürdüler.

Türkiye ise, UDÖ çerçevesinde kendisine verilen iki yönlü trafiği geçici olarak tek yönlü biçimde düzenleme ya da trafik ayrım düzenini tamamen askıya alma hakkını kullanabilmesi için, Seyir Planı I ve II'dekine benzer birtakım bilgilere önceden sahip olması gerektiğini belirtti. Üstelik Türk temsilcilere göre UDÖ, Boğazlar konusundaki "Kural ve Tavsiyeleri"yle bu hakları, bölgedeki geçişin güvenli olabilmesi için Türkiye'ye önceden tanımıştı.

Zorunlu Nedenlerle Trafiğin Durdurulması (Md.24)

Bu madde, UDÖ'de yapılan tartışmalar sırasında, 1994 Tüzüğüne yönelik eleştirilerin başlıca konusunu oluşturuyordu. Özellikle Bulgaristan ve RF, kabul edilemeyecek birtakım nedenlerle trafiğin durdurulduğunu ve bu yüzden ciddi mali kayıpları olduğunu ileri sürerken, en çok bu maddeyi eleştirmişlerdi. Ayrıca, trafiğin durdurulması nedeniyle Boğaz ağzındaki birikmelerin kaza riskini artırdığını da belirtmişlerdi.

1994 Tüzüğüne karşı olan devletlerin, trafiğin ertelenmesi konusundaki tezleri şu şekilde özetlenebilir:

1) Montreux erteleme konusunda açık hüküm içermemektedir. Fakat, uluslararası hukuktaki yapılageliş kuralları uyarınca uluslararası boğazlarda, geçiş geçici olarak dahi askıya alınamaz. Üstelik, erteleme girişimleri, Montreux'deki geçiş serbestliği ilkesine de aykırıdır; 2) Montreux'deki "hiçbir merasime tabi olmadan" geçer ifadesi, geçişin ertelenemeyeceği anlamına gelir.

Türkiye ise, bu maddenin hukuka uygun olduğunu savunurken, iki noktaya dikkat çekmekteydi:

1) Geçişin ertelenmesi, elbette geçiş serbestliğini kısıtlamak anlamına gelir. Fakat burada unutulmaması gereken nokta, bu türden önlemlerin alınmaması durumunda geçiş serbestliğinin, bir deniz kazası ile uzun bir süre tamamen ortadan kalkabileceğidir.

2) Bir diğer nokta, 1982 yılında gerek İstanbul Liman Tüzüğünün (md.13) gerekse Çanakkale Liman Yönetmeliği'nin (md.21), Boğazlardan geçişin zorunlu nedenlerle geçici olarak durdurulabileceğini hükme bağlamış olmalarıdır (hatta bu kural, 1965 yılındaki İstanbul Liman Tüzüğünde de yer almıştı). Yani Türkiye, yaklaşık 15 yıl önce bir iç hukuksal işlemle bu türden bir yetkiyi kullanmaya başlamıştır ve eldeki bilgiler, Türkiye'nin bu davranışının, 1994 yılına dek, Boğazları kullanan devletlerden hiçbirinin itirazına maruz kalmadığını göstermektedir.

V) 6 Kasım 1998 Boğazlar Tüzüğü

Türkiye, 6 Kasım 1998'de yeni bir boğazlar tüzüğü yürürlüğe koyarak 1994 Tüzüğünü kaldırdı. Bu yeni tüzük, öncekine göre birtakım farklılıklar içermektedir. Türkiye'nin, 1994 Tüzüğüne oranla, bu yeni tüzükle bazı açılardan geçiş rejimini yumuşattığını, bazı açılardan ise daha da katılaştırdığını söylemek mümkündür.

İlk bakışta dikkati çeken nokta, yeni tüzüğün isminin 1994'de çıkarılan tüzükten farklı olduğudur. 1994 Tüzüğü "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük" başlığını taşıyordu. 1998 Tüzüğü ise "Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü" başlığını seçti. Montreux'de sadece "Boğazlar" ifadesi kullanılmıştı. 1994'te kullanılan ifade, Marmara Denizinin Türk Boğazlarına dahil olmayan bir su alanı olduğu biçiminde bir yanlış anlaşılmaya neden olabileceğinden, bu isim değişikliğinin uluslararası hukuka uygunluk açısından doğru olduğu söylenebilir. Çünkü, Montreux'den de anlaşılabileceği üzere "Boğazlar" deyimiyle kastedilen alan; Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazıdır.

Öte yandan yeni tüzük, başka birtakım terimsel değişiklikleri de içermektedir. Boğazlarda bir liman, iskele ya da bir yere uğramamak üzere seyri planlanmış gemiler için 1994 Tüzüğünde "transit geçen gemi" terimi kullanılmıştı. 1998 Tüzüğü ise bu gemileri "uğraksız geçiş yapan gemi" olarak tanımlanmıştır. İlk kez 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesiyle kuralları bir yükümlülük halini alan "transit geçiş rejimi", boğaza kıyısı bulunan devletin yetkilerini öteki geçiş rejimlerine oranla daha fazla kısıtlanmaktadır. İşte 1994'teki "transit" kelimesi yerine 1998'deki "uğraksız" teriminin, 1982 Sözleşmesindeki terimi hatırlatmasın diye tercih edilmiş olması çok mümkündür.

Uygulamaya konulan bir diğer terimsel değişiklik, bu geçiş türleri için tanımlanan rejimler konusunda karşımıza çıkmaktadır. 1998 Tüzüğünün 50. maddesi, uğraksız geçiş yapacak gemiler dışında kalan gemilerin, "masum geçiş" (*innocent passage*) hakkından yararlanacaklarını hükme bağlamıştır. Yine 50. maddeye göre, Boğazlardan uğraksız geçiş yapan gemiler ise Montreux'nün öngördüğü "özgür geçiş" hakkından yararlanacaktır.

Zararsız geçiş rejimi (Tüzükte "masum geçiş" şeklinde ifade edilmiştir), 1958 Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi ile 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi tarafından tanımlanan bir rejimdir.

Oysa, uluslararası hukukta boğazlardan "özgür geçiş" adında bir rejim bulunmamaktadır. Bu nedenle kullanılan bu kavramla, muhtemelen Montreux tarafından düzenlenen geçişin kendine özgü (*sui generis*) statüye sahip olduğu fikri desteklenmeye çalışılmıştır.

Fakat Tüzüğün 50. maddesi konusunda asıl sorun yaratabilecek konu, kullanılan ifadedir. Bu madde aynen şu şekilde kaleme alınmıştır:*"Türk Boğazlarından uğraksız geçiş yapan gemiler Montreux'nün öngördüğü özgür geçiş hakkından yararlanırlar; bunların dışındaki gemiler masum geçiş hakkından yararlanan gemiler statüsünde olup, Türk mevzuatında öngörülen kılavuz kaptan alma zorunluluğu dahil tüm zorunluluklara uymakla yükümlüdür*[ler]."

Bu ifadeden, Türk Boğazlarından uğraksız geçiş yapacak gemilerin Türk mevzuatında öngörülen tüm zorunluluklara uymak zorunda olmadıkları anlamı da çıkar-

tılabilecektir. Fakat 1998 Tüzüğünün getirdiği kuralların tamamı çerçevesinde bakıldığında, Türkiye'nin böyle bir niyeti olmadığı anlaşılmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi 1998 Tüzüğü, 1994 Tüzüğüne oranla kimi kurallarda ticaret gemileri lehine değişiklikler içermektedir. Daha önce "büyük gemi" sınıfı için getirilen alt sınır 150 metre iken bu rakam yeni Tüzükle 200 metreye çıkarılmıştır. Böylece Türkiye, UDÖ'de karşılaştığı itirazları dikkate aldığını göstermektedir. Aynı biçimde, "Derin su çekimli gemi" sınıfı dışında kalmak için en büyük su çekiminin 10 metre olması yeterliyken, bugün bu rakam 15 metreye yükseltilmiştir. Bu türden gemiler, Boğazlardan geçişleri sırasında daha fazla kısıtlamaya tabi olacaklarından, yeni tüzükle getirilen bu değişiklikle daha çok sayıda geminin, eskisine oranla daha az kısıtlamaya tabi tutularak geçiş yapabileceği söylenebilir.

Yeni Tüzükte, Boğazlardan geçecek petrol tankerlerinin bu geçişlerini eskisine oranla kolaylaştıracak ve daha hızlı geçiş sağlayacak değişiklikler de söz konusudur. Örneğin, 1994 Tüzüğünün 42. maddesi, tehlikeli yük taşıyan bir büyük gemi İstanbul Boğazına girdiğinde, bu gemi boğazdan çıkıncaya dek aynı nitelikte başka bir geminin içeriye alınmayacağını hükme bağlamışken, 1998 Tüzüğünün 25. maddesi (d bendi) böyle bir durumla karşılaşıldığında, Boğaza önce giren gemi belirli bir mesafe kattedikten sonra aynı nitelikte bir başka geminin Boğaza alınabileceğini belirtmektedir.

Öte yandan 1998 Tüzüğü ile, 1994 Tüzüğünde yer alan bir uluslararası hukuk ihlali de düzeltilmiştir. Montreux, ticaret gemileri için "*kılavuzluk ve römorkaj ihtiyari kalır*" dediği halde 1994 Tüzüğünün 31. maddesi, 150 metre ve daha büyük Türk gemilerinin kılavuz kaptan almak zorunda olduklarını hükme bağlamıştı. Bu açık aykırılık durumu, yeni tüzüğün 27. maddesiyle düzeltilmiş ve "uğraksız geçiş" yapmak isteyen gemilere (ister yabancı isterse Türk bayraklı olsun) kılavuz kaptan almaları sadece "önemle tavsiye" edilmiştir.

Türkiye, 1994 Tüzüğünün Seyir Planı verilmesi konusundaki 7. maddesine ilişkin olarak yöneltilen eleştiriler nedeniyle olsa gerek, 1998 Tüzüğünün 6. maddesini getirmiştir. Fakat bu maddenin konuyu daha da karmaşık ve anlaşılmaz hale soktuğu açıktır. Çünkü (a) fıkrası, yukarıda özellikleri verilen gemiler Boğazlara girmeden en az 24 saat önce "*şekli IMO* [UDÖ] *standartlarına göre İdarece belirlenmiş Seyir Planı I'i vereceklerdir*" demektedir. Yani yeni düzenleme, öncekinden farklı olarak gemiden istenilecek bilgilerin neler olduğunu detaylı biçimde saymamıştır. Bu yeni kural, eskisine oranla daha az açıktır. Bu durumda istenecek bilgiler arasında geminin taşıdığı yükün de bulunup bulunmadığı belirsizdir.

6 Kasım 1998'de yürürlüğe konulan yeni boğazlar tüzüğü, geçişi zorlaştıran doğal engelleri önceki tüzüğe göre daha fazla dikkate almıştır. Bu açıdan bakıldığında, geçişi yavaşlatan hatta zaman zaman kesintiye uğratan bir kurallaşmanın yaratıldığı söylenebilir. Fakat bu yeni kurallaşmanın da, yapılacak geçişi öncekine göre daha güvenli kılacağı açıktır. 1994 Tüzüğünün 41. maddesi (d bendi), İstanbul Boğazının herhangibir bölgesinde "*görüş uzaklığı 0.5 mile düştüğünde deniz trafiği uygun görülen tek yöne açık tutulacak ve karşı yöne kapatılacaktır*" derken, 1998 Tüzüğünün 36. maddesi (b bendi), bu tür bir önleme başvurulabilmesi için görüş uzaklığının 1 mile düşmesinin yeterli olduğunu hükme bağlamış olmakla birlikte,

görüş uzaklığı 0.5 mil veya altına düştüğü takdirde İstanbul Boğazındaki geçiş trafiğinin iki yöne de kapatılacağını belirtmektedir (Md. 36/c).

Görüş uzaklığına benzer nitelikteki bir tavır değişikliği, akıntı hızı konusunda da karşımıza çıkmaktadır. 1994 Tüzüğü, Çanakkale Boğazından geçiş yapmak isteyen geminin hızıyla akıntının hızı arasındaki farka göre birtakım kısıtlamalar getirmekteydi. Bu iki hız arasındaki fark 4 mil/saat'ten az olduğu takdirde, yani yeterli hız kapasitesi bulunmuyorsa, gemilerin geçişine izin verilmemekteydi (Md. 50/a). Oysa 1998 Tüzüğünün 43. maddesi (b bendi), Çanakkale Boğazında akıntı şiddeti 6 mil/saat'in üzerine çıktığında, hız kapasiteleri ne olursa olsun tehlikeli yük taşıyan gemilerin, büyük gemilerin ve derin su çekimli gemilerin Boğaz'a giremeyeceğini ve bunların akıntı şiddetinin 6 mil/saat'in altına düşmesini beklemesi gerektiğini hükme bağlamıştır.

Gerek akıntı hızı gerekse görüş uzaklığı konusunda 1994'de yürürlüğe konulan kuralların farklılaştırılması, Türkiye'de denizcilik alanında çalışan kimselerin üç yılı aşkın bir uygulama sonunda elde ettikleri tecrübeler çerçevesinde yapılan bir değişiklik olarak nitelendirilmektedir. Fakat, Türk Boğazlarını kullanan öteki devletlerin ve denizcilerin konuya nasıl yaklaştıkları, ileride ortaya çıkacaktır.

1998 Tüzüğüyle getirilen bir diğer değişiklik, yürürlüğe konulan kuralların kapsamı açısından karşımıza çıkmaktadır. 1994 Tüzüğü 1. maddesi ile, getirilen kuralların Boğazlar bölgesi içerisinde yer alan bütün gemilere uygulanacağını vurgulamaktaydı. Yani bu madde hem savaş, hem de ticaret gemilerinin bu kurallara uyması gerektiği anlamını veriyordu. Oysa bu tür bir kuralın uygulanabilme olasılığı zayıftır. Çünkü, uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde bir yapılageliş kuralı niteliğini kazanmış "savaş gemilerinin dokunulmazlığı ilkesi" buna engeldir. Savaş gemilerine karşı kıyı devletlerinin yapabileceği tek şey kendi yasa ve yönetmeliklerine uyulması çağrısında bulunmaktır ve buna uyulmaması durumunda ortaya çıkabilecek zararların söz konusu bayrak devletlerince karşılanmasını talep etmektir.

Savaş gemilerinin geçişleri sırasında bağlı bulundukları tür ve tonaj sınırlamalarına ve bölgede kalış sürelerine ilişkin kurallara ek olarak, bir de 1994 Tüzüğünün kurallar getirmesi geçişi iyice karmaşık hale getireceğinden olsa gerek, bu duruma 1998 Tüzüğüyle son verilmiştir. Yeni Tüzüğün 49. maddesi; savaş gemileri, yardımcı savaş gemileri ve ticari amaç taşımayan diğer devlet gemilerini bu tüzüğün getirdiği kuralların birçoğundan bağışık tutmaktadır. Üstelik bu gemiler, "*Tüzük hükümlerine aykırı davrandığı saptanan gemi kaptanlarına ve gemi adamlarına ilgili mevzuatın gerektirdiği hükümler uygulanır*" şeklinde düzenlenmiş olan 51. maddeden de bağışık olacaklardır.

KUDRET ÖZERSAY

KAYNAKÇA (Boğazlar Konusu)

Aybay, Gündüz, "BETA, Boğazlar Bölgesi Hakkında Yeni Tüzük," *Boğazlardan Geçiş Güvenliği ve Montreux Sözleşmesi*, İstanbul, 1994, s.45-46; Aybay, Gündüz, "22.02.1996 Günü Moskova'da Yapılan Türk Boğazları Bölgesi İçin İşbirliği Semineri Hakkında Rapor," *Denizatı*, sayı 3-4 (Mart -Nisan 1996), s.27; "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük," *Resmî Gazete*, 11.1.1994, Sayı 21815; "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzükte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Tüzük," *Resmî Gazete*, 21.6.1994, Sayı 21967; "Çanakkale Liman Yönetmeliği," *Resmî Gazete*,

11.9.1982, Sayı 17809; Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Denizde Çatışmayı Önleme Tüzüğü, İstanbul, 1990, s.6; İneceli, Efruz, *İstanbul Boğazı'nın Deniz Trafiği ve Çevrenin Can-Mal Güvenliği*, İstanbul, 1968, s.23-35, s.41-47 ve 75-100; "İstanbul Liman Tüzüğü," *Resmî Gazete*, 21.4.1982, Sayı 17671; "İstanbul Liman Tüzüğü," *Resmî Gazete*, 6.9.1996, Sayı 22749; Özersay, Kudret, *Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ekim 1999; Soysal, Ismail, "The 1936 Montreux Convention, 60 Years Later," *Turkish Straits, New Problems New Solutions*, Ismail Soysal (Der.), İstanbul, Orta Doğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1995, s.1-27; Tarhanlı, Turgut, "Innocent Passage Regime and Illicit Arms Trafficking Through the Turkish Straits," *Turkish Straits, New Problems New Solutions*, İsmail Soysal (der.), İstanbul, Orta Doğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1995, s.34; "Tehlikeli Atıkların Sınırlarötesi Taşınmasının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Bazel Sözleşmesi," *Resmî Gazete*, 15.5.1994, Sayı 21935; Toluner, Sevin, "Boğazlardan Geçiş ve Türkiye'nin Yetkileri", *Boğazlardan Geçiş Güvenliği ve Montreux Sözleşmesi*, İstanbul, BETA, 1994, s.11; Toluner, Sevin, "Boğazlardan Geçişi Düzenleme ve Montreux", *Milliyet*, 3 Aralık 1979; "Türk Boğazları Deniz Trafik Düzeni Tüzüğü," *Resmî Gazete*, 6.11.1998, Sayı 23515; Türk Uzakyol Gemi Kaptanları Derneği, *Boğazlar ve Marmara'da Trafik Ayrım Düzeni Önerisi*, yayınlanmamış rapor.

Kutular ve Yazarları (Cilt II)

11. Protokol ve Yeni AİHM (G. Alpkaya) 528
12 Eylül Mevzuatı (G. Alpkaya) 195
1402 Uygulaması (B. Oran) 20
1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler (İ. Uzgel) 71
1991 Darbe Girişimi ve Sonuçları (M. Aydın) 375
90'larda Azınlık Haklarına İlişkin Düzenlemeler (G. Alpkaya) 527

A
AB İsim Değişiklikleri (Ç. Erhan) 84
ABD'de Askerî-Endüstriyel Kompleks (İ. Uzgel) 289
ABD'nin Değişen Dış Politika Stratejileri:
Jeo-politik ve Jeo-ekonomi (H. Köni) 245
ABD'nin Kürt Devleti Senaryoları (İ. Uzgel) 259
Abdullah Öcalan'ın Yakalanması (İ.Uzgel) 296
AİHS Denetim Sistemi (G. Alpkaya) 190
Amsterdam Antlaşması (S. Baykal) 345
APEC (Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği) (İ. Uzgel) 250
AT ve AB'nin Genişleme Süreci (Ç. Erhan) 90
Avrupa Konseyi (G. Alpkaya) 192
Avrupa Tek Senedi (S. Baykal) 94
Aydınlar Dilekçesi Davası (G. Alpkaya) 197
Azerbaycan Halk Cephesi ve Bakü Olayları (M. Aydın) 373

B
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) (E. Tellal) 543
Balkanlarda Müslümanlar ve Türkler (B. Oran) 169
Başlıca İnsan Hakları Sözleşmeleri (G. Alpkaya) 189
Batı-Doğu Otoyol Projesi (İ. Uzgel) 505
Bireysel Başvuru (G. Alpkaya) 198
Bosna-Hersek Savaşı (İ. Uzgel) 495
Bulgaristan'daki Türk Azınlığın Hakları (B. Oran) 177
"Büyük Oyun" ve İkinci Büyük Oyun'un
Ayırt Edici Özellikleri (M. Aydın) 392

C
Cenevre Savaş Hukuku Sözleşmesi (1949) ve PKK (F. Keskin) 67

Ç
Çekiç Güç'ün İç ve Uluslararası Hukuktaki Dayanakları (İ. Uzgel) 262
Çekiç Güç, Kürt Devleti ve ABD Politikası (İ. Uzgel) 266
Çevik Kuvvet (İ. Uzgel) 46

D
D-8 (A. Akdevelioğlu) 581
Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu (M. Aydın) 401
Dayton Anlaşması (İ. Uzgel) 498
DEP Krizi (G. Alpkaya) 533
"Derin Devlet" Tartışması (B. Oran) 220
Devlet Güvenlik Mahkemeleri (G. Alpkaya) 196
Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu (G. Alpkaya) 537
Diaspora Mantalitesi (M. Aydın) 408
Dünya Ekonomik Forumu (Davos) Toplantıları (B. Oran) 112
Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ; World Trade Organization-WTO) (İ. Uzgel) 250

E
Erken Petrol (M. Aydın) 420

F
Fırat, Dicle ve Asi'nin Fiziki Özellikleri ve
Tarafların Kullanım Hedefleri (M. Fırat) 141
Füzelerin Gelişimi (F. Keskin) 72

G
Glastnost (E. Tellal) 160
Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücü (İ. Uzgel) 518
Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi (GAİG) (İ. Uzgel) 517
Gürcistan'ın Etnik-Politik Sorunları (M. Aydın) 417

H
Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) (İ. Uzgel) 485
Hazar'ın Hukuksal Statüsü (M. Aydın) 433
Heybeliada Ruhban Okulu Sorunu (B. Oran) 451

İ
İkinci ve Üçüncü Küreselleşme - Bir Karşılaştırma (B.Oran) 205
İnsan Hakları "Yorum Beyanı" (B. Oran) 240
İntifada (Ç. Erhan) 151
İran'da Ulema'nın ve Devletin Yapısı (A. Akdevelioğlu) 580
Irangate Olayı (İ. Uzgel) 51
İran-Irak Savaşı (A. Akdevelioğlu) 154
İşkenceye Karşı BM ve Avrupa Komiteleri (G. Alpkaya) 532

K
Kafkasya'da İstikrar Arayışları (M. Aydın) 418-419
Kafkasya ve Orta Asya'da Askerî İşbirliği (M. Aydın) 387
Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Özel Öğretim Kurumları (M. Aydın) 385
Kardak Kayalıklarına İlişkin Türk ve Yunan Tezleri (M. Fırat) 466-467

KEİ'nin Organları (İ. Uzgel) 520
Kıbrıs'ın AB'ye Tam Üyelik Başvurusuna KKTC'nin İtiraz Nedenleri (M. Fırat) 454
KKTC'nin İlanı: Tepkiler ve Tartışmalar (M. Fırat) 108
Kopenhag Kriterleri (S. Baykal) 332
Kosova Sorunu (İ. Uzgel) 509
Kosova ve Güneydoğu: Benzerlikler ve Farklılıklar (İ. Uzgel) 510
Körfez Savaşı (İ.Uzgel) 255
Körfez Savaşında Özal'ın Musul-Kerkük'e İlişkin Projesi (İ. Uzgel) 256-257
Kuzey Irak'ta Kürt Hareketi ve ABD (1990'a kadar) (İ. Uzgel) 65

M
Maastricht Antlaşması (S. Baykal) 330
MAI (Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma) (B. Oran) 212
Makedonya Sorunu (İ. Uzgel) 504
Maraş (F. Keskin) 118
Mavi Akım (E. Tellal) 548
Millet-i Sadıka'dan ASALA'ya ve Ermeni Tasarılarına (B. Oran) 409
Milli Güvenlik Konseyi (G. Alpkaya) 193

N
NAFTA (North American Free Trade Agreement) (İ. Uzgel) 251
NATO'nun Genişlemesi (İ. Uzgel) 309
Nice Antlaşması (S. Baykal) 361
Novoye Mışleniye (Yeni Düşünce) (E. Tellal) 161

O
Objektif Statü (K. Özersay) 184
OHAL Kararnameleri (G. Alpkaya) 531
OHAL ve OHAL Bölge Valiliği (G. Alpkaya) 199
Orta Doğu Barış Süreci (Ç. Erhan) 570-571
Ortak Türk Alfabesi (M. Aydın) 391

P
Perestroyka (E. Tellal) 159
Persona non grata (F. Keskin) 447

R
Realpolitik (F. Keskin) 441
Royaumont Süreci ve Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı (F. Keskin) 516
Rusya Federasyonunda Siyasal Gelişmeler (E. Tellal) 541
Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin" (E. Tellal) 542
Rusya'nın Çeçenya Müdahaleleri (M. Aydın) 425

S
Sıcak Takip (F. Keskin) 134
Soğuk Savaş Sonrası Kavramı (B. Oran) 209
Sovyet Terminolojisinde Egemenlik - Bağımsızlık Ayrımı (M. Aydın) 373
SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler (B. Oran) 13

SSCB'nin Çöküşü (E. Tellal) 158
SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu (E. Tellal) 160
Susurluk Kazası Olayı (B. Oran) 222

T
"Tarih'in Sonu" (B. Oran) 211
Tarihte Bosna-Hersek ve Halkı (İ. Uzgel) 500
Taşkent Antlaşması (M. Aydın) 389
Terörle Mücadele Kanunu (G. Alpkaya) 529
TİKA'nın Yapılanması ve Görevleri (M. Aydın) 382
Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun (no. 2932) (B. Oran) 24
Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık (İ. Uzgel) 514
Türk-İslam Sentezi (İ. Uzgel) 22
Türkiye ile Suriye ve Irak Arasında Akarsulara İlişkin İkili Antlaşmalar (M. Fırat) 142
Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan (M. Aydın) 403
Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası (B. Oran) 268
Türk-Türkik-Türkî (M. Aydın) 371

U
Uluslararası Sistem ve Alt Sistemler (M. Aydın) 368

Y
Yeni Jeopolitik Bölge, Yeni Terminoloji (M. Aydın) 367
Yıldız Savaşları (SDI, Stratejik Savunma Girişimi) (İ. Uzgel) 36
Yugoslavya'nın Bombalanması ve Uluslararası Hukuk (F. Keskin) 512
Yugoslavya'nın Dağılması (İ.Uzgel) 491
Yugoslavya'nın Kuruluşu (İ. Uzgel) 482
Yumuşama Süreci ve Yunan Kamuoyu (B. Oran) 479

Haritalar (Cilt II)

Balkanlar (1990 Öncesi) 492
Balkanlar (2001) 494
Batı Trakya 116
Güney ve Kuzey Kafkasya (2001) 398
Güvenli Bölge ve Uçuş Yasağı 260
Kafkasya ve Orta Asya (2001) 369
Kafkasya ve Orta Asya'dan Petrol ve Gaz İhraç Hatları Alt Yapısı 434
Türkiye'nin AKKA Sınırlamaları Dışında Bırakılan Alanı 207
SSCB'de Milliyetler Temelinde Yönetsel Birimler 162

Tablolar ve Şemalar (Cilt II)

1981-90 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) 25
1981-90 Döneminde Dış ve İç Borçların Yapısı (H. Uluğbay) 26
1981-90 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) 15
1991-2000 Döneminde Dış ve İç Borçların Yapısı (H. Uluğbay) 226
1991-2000 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) 225
1991-2001 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) 214
ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı (1980-90) 54
ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı (1991-97) 285
ABD'den Silah Alımları (1990-99) 287
Balkanlarda Osmanlı Egemenliği 168
Dönemin Yönetimi (1980-90) (A. Akdevelioğlu) 9
Dönemin Yönetimi (1990'dan Bugüne) (A. Akdevelioğlu) 203-204
Dünya Kanıtlanmış Hidrokarbon Rezervleri (M. Aydın) 432
İnsan Hakları İhlallerinde Devletlere Göre Başvurular ve Sonuçları (G. Alpkaya) 525
Kafkasya ve Orta Asya'da Türk Yatırımları (M. Aydın) 430
Kafkasya'da Yeni Devletler (M. Aydın) 377
Karşılaştırmalı Alternatif Boru Hatları (M. Aydın) 436
Kuzey Kafkasya'nın Etnik Yapısı (M. Aydın) 400
Orta Asya'da MEB Tarafından Açılan Öğretim Kurumları (M. Aydın) 384
Orta Asya'da Yeni Devletler (M. Aydın) 378
Siyasi Kriterler Bakımından Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) -Ulusal Program (UP) Karşılaştırması (S. Baykal) 363

Türkiye Doğal Gaz Talep Projeksiyonu (M. Aydın) 438
Türkiye'de Öğrenim Gören Türkî Öğrenciler (M. Aydın) 386
Türkiye'nin Doğal Gaz Anlaşmaları 438
Türkiye'nin Dostça Çözüm ve Mahkumiyet Kararları
Uyarınca Ödediği ve Ödeyeceği Miktarlar (G. Alpkaya) 526
Türkiye'nin İhlalinden Mahkum Edildiği Haklar (G. Alpkaya) 526
Türkiye'nin İhracat ve İthalatı (1979-84) 148
Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Verdiği Eximbank Kredileri (M. Aydın) 427
Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1980-89) (İ. Uzgel) 78
Türkiye'nin Savunma Harcamaları (1990-99) 320
Türkiye-ABD Ticareti (1980-89) 69
Türkiye-ABD Ticareti (1991-2000) 290

Yapıta Katkıda Bulunanlar (alfabetik sırayla)

BÖLÜMLERİYLE KATKIDA BULUNANLAR

Dr. Atay Akdevelioğlu, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Asistanı:

- 1919-23, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "İran'la İlişkiler".
- 1923-39'da "Orta Doğu'yla İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Baskın Oran, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Profesörü:

- "Sunuş", "Yöntem ve Yaklaşım".
- Giriş'te: "TDP'yi Etkileyen Temel Öğeler", "TDP'nin Askerî, Siyasal, Ekonomik Arkaplanı", "TDP'nin Temel İlkeleri", "TC Dışişleri Bakanlığı".
- 1919-23, 1923-39, 1939-45, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "Dönemin Bilançosu".
- 1919-23'te: "Mondros Silah Bırakışması, "Sèvres Barış Antlaşması", "Mudanya Silah Bırakışması", "Lausanne Barış Antlaşması".
- Çeşitli kutular.

Dr. Çağrı Erhan, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Profesörü:

- 1945-60 ve 1960-80'de: "ABD ve NATO'yla İlişkiler".
- 1960-80'de "AET'yle İlişkiler".
- 1980-90'da "AT'yle İlişkiler".
- 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "İsrail'le İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Erel Tellal, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Yardımcı Doçenti:

- 1919-23'de: "Sovyetlerle İlişkiler".
- 1923-39, 1945-60, 1960-80 ve 1980-90'da: "SSCB'yle İlişkiler".
- 1990'dan Bugüne'de: "Rusya Federasyonuyla İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Gökçen Alpkaya, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Hukuku Doçenti:

- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "İnsan Hakları Konusu".
- Çeşitli kutular.

Dr. İlhan Uzgel, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Profesörü:

- Giriş'te: "TDP'nin Oluşumu".
- 1919-23 ve 1923-39'da: "İngiltere'yle İlişkiler", "Fransa'yla İlişkiler", "İtalya'yla İlişkiler", "Almanya'yla İlişkiler", "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "ABD ve NATO'yla İlişkiler".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Balkanlarla İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Kudret Özersay, Doğu Akdeniz Üniversitesi Devletler Hukuku Doçenti:

- 1923-39'da "Montreux".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Boğazlar Konusu".
- Çeşitli kutular

Dr. Melek Fırat, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Profesörü:

- 1919-23'de "Arap Ülkeleriyle İlişkiler".
- 1923-39, "Sancak (Hatay) Sorunu".
- 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Arap Devletleriyle İlişkiler".
- 1919-23, 1923-39, 1945-60, 1960-80, 1980-90, 1990'dan Bugüne'de: "Yunanistan'la İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Mustafa Aydın, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Profesörü:

- 1939-45'de "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye".
- 1990'dan Bugüne'de "Orta Asya ve Kafkasya'yla İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Ömer Kürkçüoğlu, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Profesörü:

- 1919-23, 1923-39, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Orta Doğu'yla İlişkiler".
- 1919-23 ve 1923-39'da "İngiltere'yle İlişkiler".

Dr. Sanem Baykal, AÜ Hukuk Fakültesi Doçenti:

- 1990'dan Bugüne'de "AB'yle İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Tuğrul Arat, TOBB Üniversitesi Devletler Özel Hukuku Profesörü:

- 1960-80'de:"AET'yle İlişkiler".
- 1980-90 "AT'yle İlişkiler.
- 1990'dan Bugüne'de "AB'yle İlişkiler".

KUTU VE TABLOLARIYLA KATKIDA BULUNANLAR

Dr. Funda Keskin, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Hukuku Doçenti.

Hakan Bingün: Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) doktora öğrencisi.

Dr. Hasan Köni, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Profesörü.

Hikmet Uluğbay, Ekonomist, eski bakan.

Dr. Nimet Özbek, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Özel Hukuku Yardımcı Doçenti.

Dizin

4. Mali Protokol 86, 88, 91, 92, 95, 98, 194, 195

6-7 Eylül Olayları 220

7/10 oranı 54, 56, 60, 106, 283, 284-287

8. Koridor 505

12 Eylül 9, 20, 21, 23-26, 28, 31-34, 37-40, 43, 45, 46, 52, 70, 78, 83-85, 87, 91, 95, 100, 102, 105, 106, 108, 112, 117, 124-127, 129-132, 148, 149, 152, 161, 163, 179, 191-196, 198, 199, 219, 223, 232, 238, 240, 327, 528, 536,

12 Mart 21, 32, 33, 192

24 Ocak Kararları (1980) 16, 18, 19, 31, 34, 49, 68, 83, 102, 191

27 Mayıs 33, 39, 259

28 Şubat süreci 22, 221, 563, 564

714 sayılı NOTAM 40

1973 Arap-İsrail Savaşı 570

2932 sayılı yasa 24, 529

AB 83, 84, 90, 91, 94, 139, 198, 205, 209, 212, 215, 224, 225, 228-232, 235, 239-241, 244, 245, 248-252, 254, 258, 267, 274, 277, 278, 292, 293, 294, 301, 304, 305, 308, 310, 312-318, 325-327, 329-333, 335-339, 341-363, 365, 392-394, 399, 410, 419, 440-445, 450, 453, 454, 458, 460-464, 466, 468, 469, 472-476, 478-480, 485, 490, 498, 502, 505, 516-518, 521, 527, 535, 537, 539, 548, 560, 573

AB Komisyonu 248

AB'nin Genişlemesi 362

Abbas, Hiram 133, 137, 151

ABD 10-12, 14, 17, 18, 21, 22, 25, 26, 28-31, 33-40, 43-83, 88, 89, 99, 102-106, 108, 110, 121, 124-126, 133, 134, 136, 138, 141, 148, 149, 151, 154, 157, 161, 163, 172, 173, 175, 179, 180, 182-185, 188, 194, 197, 208, 210, 212-214, 218, 225, 228, 230-232, 236, 237, 239, 240, 242-305, 308-311, 313-325, 352, 370, 378, 380, 383, 387, 392, 393, 400, 402, 407-415, 418-420, 422, 431, 432, 437, 438, 440, 441, 443, 451, 453-455, 457, 459, 460, 462, 466, 470-473, 476, 477, 481, 483, 495-499, 501, 504, 505, 509-511, 516-519, 524, 526, 529, 535, 540, 542, 544, 548, 551-555, 557-559, 563-566, 568-570, 572, 573, 575-577, 581, 583-585, 593

ABD üsleri 104, 283

Abhazya 160, 214, 417, 418

ABM *(Anti Balistic Missile)* anlaşması 12, 36, 311

Abramowitz, Morton 255, 280

açık deniz 134, 433

Adalet Partisi (AP) 9

"Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Dünyası" 33, 230, 236, 380, 388, 395, 423, 440, 497, 513, 543

AET, AT 25, 27, 29, 31, 33, 52, 60, 68, 69, 83-101, 103, 104, 111, 113-117, 122, 148, 151, 194, 195, 198, 228, 314, 326-331, 334-339, 342, 343, 345, 355, 358, 365, 381, 449, 454, 519, 521, 531, 535, 536

Afganistan 12, 17, 27, 35-37, 39, 40, 44, 70, 74, 88, 124, 159, 161, 279, 302, 405, 545

Afganistan'ın işgali 34, 35, 38, 45, 59, 71, 102, 124, 192

Afrika 12, 44, 161, 174, 189, 245

Aga, Mehmet Emin 446

AGİK (bkz. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı)

AGİT (bkz. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı)

AGSK (Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği) 230, 278, 306, 310, 312, 314-318, 352

Ağar, Mehmet 222, 561

Ahmet, Sadık 117, 445, 446, 448, 449

AİHK (bkz. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu)

AİHS (bkz. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi)

Akbulut, Yıldırım 9, 24, 28, 29, 203, 254, 258, 551, 579

AKÇT (bkz. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu)

AKEL 457

akıllı yaptırımlar 271

Akıman, Niyazi 113

AKKA 27, 166, 207-209, 287, 307, 309, 310, 425, 544
AKPM 190, 192-196, 198, 524, 527, 531, 532, 534-538
Aksu, Abdülkadir 139
Aktan, Gündüz 122, 300
Al Baraka 127
Alandışılık *(Out of Area)* Sorunu 45, 74, 307
Alarko 80
Albaylar Cuntası 83, 87, 192
Albright, Madeleine 208, 324
Alia, Ramiz 175, 81
Aliyev, Haydar 214, 238, 377, 404-406, 419, 550
Almanya 14, 16, 23, 25, 72, 76, 77, 84, 85, 88, 89, 91, 92, 97-99, 102, 108, 116, 126, 131, 163, 176, 182, 209, 212, 225, 229, 245, 249, 253-255, 267, 291, 297, 304, 306, 308, 312, 314, 318, 322, 330, 332, 344, 350, 352, 380, 396, 418, 419, 476, 483, 493, 495, 516, 517, 525, 530, 531, 535, 544, 548, 555, 593
Alptemoçin, Ahmet Kurtcebe 203
Altıncı Filo 31, 39, 44, 56, 184, 185
AMACO 279, 432, 439
ambargo 14, 29, 31, 61, 64, 78, 120, 124, 154, 175, 255, 258, 263, 264, 269, 270, 275, 287, 288, 292, 373, 402, 409, 410, 413, 422, 495, 496, 498, 505, 506, 512, 531, 551, 552, 584, 585
Amerikan-silah ambargosu 31, 78, 154
- Ulusal Ermeni Komitesi 298
Amr Musa 560, 576
Amsterdam Anlaşması/Zirvesi 313, 344, 345, 361
Anavatan Partisi (ANAP) 24, 48, 89
Anayasa Mahkemesi 21, 127, 196, 199, 227, 262, 451, 529, 530, 532, 533, 534
Ankara Anlaşması (1921) 142
Ankara Anlaşması (1963) 83, 85, 87, 91, 328, 329, 331, 333, 334
Ankara hükümeti 157
Ankara Süreci 265-267, 563
Annan, Kofi 473, 563
anti-emperyalizm 157
anti-komünist 12, 220, 224, 229, 366
antitez 104, 153, 211
Apartheid 189
APEC 249, 250
Appalachia-Türkiye Ticaret Projesi 291
arabuluculuk 110, 113, 154, 156, 402, 410, 468, 566, 578
Arafat, Yaser 129, 151, 570, 571, 577
Arap Birliği 267, 557, 560, 564, 575
Arnavutluk 168, 171-176, 275, 277, 292, 309, 440-442, 462, 463, 481, 482, 483, 487, 491, 497, 502-506, 508-511, 514-519, 522, 525, 544
ASALA 20, 27, 28, 32, 62, 133, 150, 151, 222, 233, 408, 409
ASELSAN 80, 322
Askerî Doktrin 208, 278, 423, 459, 542, 543
Askerî Eşgüdüm Merkezi 261, 265, 266
Askerî Yardım Programı (MAP) 53, 284
askerî Keynescilik 35
ATAD 92, 365
Atatürk 21, 22, 143-147, 153, 157, 363, 366, 372, 514, 562
Ateş, Atilla 296, 565
atom bombası 271
Atun, Hakkı 458
Avrasya 81, 152, 157, 211, 231, 232, 248, 251, 252, 278, 280, 319, 324, 325, 367, 381, 386, 418, 523, 541, 542, 547, 579, 586
Avrasya feribotu 221, 238, 545
Avrupa
- Acil Müdahale Gücü 313
- Atlantik İşbirliği Konseyi (AAİK) 309
- Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom) 95
- Birliği 84, 90, 101, 205, 215, 278, 313, 318, 326, 329, 330, 332, 336, 343, 345, 353, 354, 361-363, 365, 452, 486, 491, 493, 495, 499, 504, 516, 527, 559
- Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) 11, 14, 32, 180, 188, 190, 200, 206-208, 230, 307, 308, 404, 524, 527, 531, 549
- Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 200, 206, 230, 247, 253, 281, 305, 306, 324, 381, 401, 402, 404, 407, 411, 418, 419, 437, 438, 495, 498, 506, 519, 527, 531, 534, 536
- İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) 93, 190, 192, 195, 196, 198, 199, 241, 524, 525, 527-529, 532-534, 537, 538, 539
- İnsan Hakları Mahkemesi 190, 471, 524, 539
- İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) 189-193, 195, 196, 198, 363, 528, 532, 533, 539
- İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi 530
- Komisyonu 84, 99, 349, 361, 362, 460
- Konseyi 33, 83, 93, 180, 189, 191-196, 198, 308, 354, 388, 479, 495, 496, 506, 524, 527, 528, 532, 534-537, 539
- Konseyi Parlamenterler Meclisi 190, 524

- Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 84, 95, 334
- Merkez Bankası 361
- Müttefik Komutanlığı (SACEUR) 46
- Ortak Savunma ve Güvenlik Politikası (AGSP) 312
- Parlamentosu (AP) 63, 84, 87-89, 92-94, 190, 194, 234, 277, 301, 329, 330, 335, 337, 338, 343, 359, 361, 362, 461, 524
- Sayıştayı 361
- Taşıma Koridoru 278
- Tek Senedi 94, 95, 333
- Toplulukları 84, 92, 190, 329, 361

Ayastefanos Antlaşması (1878) 176, 409
Aydın, Vedat 530
Aydınlar Dilekçesi 197, 198
Aydınlar Ocağı 22
Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 373, 403
Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) 372, 373, 439
azınlık /azınlıklar / azınlık hakları 10, 36, 58, 66, 86, 100, 103, 106, 116, 117, 130, 168-171, 174, 176, 177, 178, 181, 191, 197, 206, 208, 211, 212, 221, 240, 262, 299, 332, 346, 349, 350, 389, 399, 409, 423, 441, 445, 447, 448, 449, 451, 458, 484-486, 488, 490, 502, 505, 506, 507, 511, 513, 515, 518, 524, 526, 527, 532, 534, 537-539
Aziz, Tarık 553, 563

Baas 130, 135, 584
BAB (bkz. Batı Avrupa Birliği)
Bagheri, Muhammed 157, 580
Bağdat Paktı 575
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 166, 341, 375, 376, 542, 543, 546
Bağlantısız / Bağlantısızlar / Bağlantısızlık 175, 482
Bahtiyar, Şahpur 582
Baker, James 29, 253, 263, 383, 455
Bakü Ceyhan 254, 273, 279-282, 324, 325, 421, 435-437, 487
Bakü Olayları 372, 373, 378
Bakü-Supsa 418, 420, 421, 435, 436
Balkan İttifakı 171
Balkan Paktı 171-173, 517
Barak, Ehud 571, 574, 575, 577
Barış Derneği 88, 198
Barış Gönüllüleri 64
Barış İçin Ortaklık (BİO) 278, 280, 309, 507, 542
"Barış Suyu" Projesi 29, 144-146
"barış içinde birarada yaşama" 160
Barzani, Mesut 65, 130, 133, 136, 263-265, 267, 268, 272, 555, 557, 563
Barzani, Molla Mustafa 65, 130
Batı Avrupa Birliği (BAB) 96, 97, 230, 232, 249, 278, 305, 310, 312, 314-318, 324, 329, 352, 535
Batı Çalışma Grubu 221
Batı Şeria 129, 149, 151, 570, 571
Batı Trakya 27, 29, 106, 116, 117, 169, 170, 180, 370, 371, 443-449, 451, 452, 458, 480, 483
Bayar, Celal 149
Baykal, Deniz 140, 143, 204, 461, 559
Bayülken, Haluk 45
Bedir Tugayı 265
Belge, Murat 197
Benna, Seyf ül İslam el 560
Berlin Kongresi (1878) 176, 504
Bern Bildirisi (1976) 113
Beyaz Kitap 94
Beyaz Rusya 375, 379, 418, 543
Bir, Çevik 564
bireysel başvuru hakkı 192, 198, 524
bireysel sahiplik 433
Birinci Dünya Savaşı 177, 257, 368, 408, 409, 482, 500, 527
Birleşik Arap Emirlikleri 79, 124, 145, 255, 258, 323, 552, 553, 559, 564
Birleşik Devletler Merkezî Komutanlığı (Us Central Command-CENTCOM) 46
Birleşik Ortak Görev Kuvveti 307, 312
Birleşmiş Milletler (BM) 30, 63, 107, 108, 118, 119, 121, 122, 134, 147, 149, 150-152, 154, 165, 174, 180, 183, 189, 190, 199, 206, 242, 247, 254, 255, 258, 261, 262, 270, 275, 292, 293, 305-307, 338, 346, 347, 353, 358, 359, 364, 381, 397, 404, 405, 418, 443, 444, 452-459, 473, 476, 479, 493, 495, 496, 503, 510, 513, 522, 527, 530, 539, 547, 551, 552, 563, 575, 578, 584, 590, 596
- İnsan Hakları Komisyonu 93, 190, 192, 408, 524, 527, 539

Bitlis, Eşref 557
Boğaziçi Deklarasyonu 459
Boğazlar 72, 109, 436, 437, 487, 544, 587-599
Bolşevik/Bolşevikler 416, 421
Bosna 168, 169, 170, 175, 206, 211, 212, 221, 232, 238, 240, 248, 250, 254, 274-277, 292, 293, 306-308, 312-314, 415, 440-442, 473, 482, 483, 485, 486, 490-502, 508, 511, 514, 516, 517, 519, 523, 544
BOTAŞ 164, 507, 548, 585

Bozer, Ali 29, 92, 95, 98, 99, 203, 257, 453, 551
Bozlak, Murat 533
Bölgesel Güvenlik ve İşbirliği Paktı 419
Brejnev Doktrini 13
Brejnev, Leonid 12, 158, 159
Bretton Woods 35, 216
Bruxelles Anlaşması 312, 314
Brzezinski, Zbigniev 11, 37, 46, 246, 252, 278, 325
Bush, George 63, 64, 77, 102, 209, 210, 211, 244, 253-258, 261, 271, 311, 455, 530, 551
Bush, George W. 36, 214
Büyük Bölgesel Çatışma Olasılıkları (MIRC) 248
"Büyük Oyun" 213, 388, 392, 393, 406
Byrd, Robert 64, 285, 291

Camp David Anlaşmaları 44, 51, 128, 129, 149, 498, 570
Cardiff Zirvesi 348, 350
Carter Doktrini 11, 188
Carter, Jim 11, 21, 34, 35, 37, 38, 40, 44, 188
cascading 207, 230, 287
casus belli 106, 460
Celasun, Sedat 193
Cem, İsmail 204, 396, 478, 493, 510, 578, 586
Cemil Esat 139
Cenevre Planı (Bosna) 495, 497
Cenevre Savaş Hukuku Sözleşmesi (1949) 66, 67, 189
Cenevre Sözleşmesi (1958) 596
Cenevre Uzmanlar Toplantısı Raporu 527
CENTO (Central Treaty Organization) (bkz. Merkezî Antlaşma Teşkilatı) 155
Centrazabat 387
Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu (CMUK) 532
Cezayir Anlaşması (1975) 154
Chevron 279, 437 .
CIA (Central Intelligence Agency - Merkezi Haberalma Örgütü) 36, 38, 46, 65, 265, 296, 301, 477
cihad 128, 157
Clinton, Bill 208, 230, 244, 248, 253, 271, 273, 277, 281, 283-286, 288, 293, 294, 296, 301, 311, 316, 322, 325, 437, 438, 459, 465, 473, 501, 577
Cobra helikopteri 321
Cohen, W. 267
COMECON 148, 436
Commonwealth 391, 439
condominium (Ortak Sahiplik) 433
Cougar helikopteri 321
Cruise füzesi 71
CTP 120
Cuellar, Perez de 107, 118, 119, 122, 453
Cumhurbaşkanlığı Konseyi 193
Cumhuriyetçi Parti 102
Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTP) 106
Çağlayangil, İhsan Sabri 184
Çeçen/Çeçenler 209, 221, 238, 400, 406, 424, 425, 545, 546
Çeçenya 160, 302, 417, 419, 423-425, 522, 541, 544-546, 549
Çekiç Güç 82, 236, 242, 254, 259-274, 283, 286, 300, 303, 324, 325, 560, 561, 568, 586
Çernişev, Albert 379, 546
Çernomırdin, V. 548, 549
Çetin, Hikmet 33, 82, 203, 242, 379, 380, 388, 392, 393, 402, 404, 405, 410, 416, 460, 486, 496, 505, 556, 557, 569, 570
Çevik Kuvvet 30, 38, 43, 45-51, 74, 81, 82, 126, 149
Çevre (bkz. merkez ve çevre) 208, 278, 423, 514, 542, 543, 550
çevreleme 124, 212, 247, 254, 259, 266, 269-272, 325, 468, 558, 568
Çiller, Tansu 203, 204, 221, 222, 239, 285, 310, 344, 399, 411, 459, 461, 465, 474, 558, 560-563, 569, 570
Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) 10, 212, 228
Çöl Fırtınası 255
Çöl Tilkisi 270, 273

D'Amato Yasası 272, 585
D-8 303, 580, 581
Dağlık Karabağ 13, 214, 221, 234, 238, 282, 373, 379, 389, 399, 400-404, 406-408, 410-416, 418, 422, 426, 546, 583
Danışma Meclisi 128, 193, 195
Dava Partisi 129
Davos/Davos Süreci/"Davos ruhu" 29, 98, 99, 111, 112, 115-117, 121, 122, 323, 374, 443-447
Dayton Anlaşması 275, 293, 473, 493, 495, 498, 499, 501
Dedeağaç 282, 487
Delors, Jacques 95, 450
Demirel, Süleyman 9, 40, 43, 45, 58, 98, 130, 201, 203, 204, 220, 221, 230, 236, 253, 296, 329, 379, 381, 383, 384, 388, 390, 391, 393, 397, 399, 402-406, 410, 411, 416, 419, 423, 424, 437, 444, 461, 471, 474, 477, 496, 505, 513, 521, 531, 543, 546, 549, 553, 557, 558, 563, 565, 569, 574, 575, 578, 581, 582
Demokrasi Partisi (DEP) 24, 49, 103, 104, 229, 285,

298, 335, 442, 449, 459, 533, 534, 536
Demokrat Parti (DP) 49, 64, 125, 130, 173, 176, 244, 263, 324, 458
Demokratik Halk Partisi (DHP) 106
Demokratik Irak Cephesi 131
Deniz Kurdu tatbikatı 112
Deniz Tanrısı tatbikatı 112
Denktaş, Rauf 29, 61, 81, 106, 108, 118-122, 127, 452-461, 470-475
Denktaş, Serdar 458
DEP (bkz. Demokrasi Partisi)
derinleşme 248, 324, 329-332, 343-345, 415
Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) 196, 200, 357, 529, 533, 534, 537-539, 581
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 22, 69, 86, 87, 99, 101, 214, 218, 328, 365, 427, 438, 439
Devrim Muhafızları 579
Dış Askerî Finansman (Foreign Military Financing-FMF) 284
Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) 430, 502, 547
Dış Türkler 366, 370, 380
Dış Yardım Yasası 53, 284
Dışişleri/TC Dışişleri Bakanlığı 23, 28-30, 33, 43, 45, 51, 58, 62, 63, 66, 68, 76, 86-88, 102, 105, 106, 108, 110, 113, 114, 127, 128, 133, 134, 137, 140, 141, 145, 149, 165, 175, 182, 184, 221, 222, 235, 239, 240, 241, 254, 256, 257, 267, 268, 284, 300, 301, 310, 336, 375, 376, 379, 380, 382, 387, 388, 391, 393, 396, 399, 402, 404, 405, 407, 410, 416, 424, 447, 453, 454, 455, 458-462, 466, 469, 470, 478, 486, 493, 496, 505, 510, 513, 514, 526, 531, 533, 537, 551, 554-556, 559-562, 566, 569, 570, 574, 578, 586, 587
diaspora 234, 235, 282, 390, 399, 407-409, 412-414, 416, 423, 542
Dimitrios 449
Dimitrov, Georgi 176
DİSK 17, 21, 198
Diyanet İşleri Başkanlığı 23, 126, 386, 446
doğal gaz 11, 68, 73, 144, 163-165, 205, 208, 213, 218, 272, 273, 279, 281, 282, 303, 372, 389, 397, 428, 430, 432, 433, 436-438, 487, 547-549
Doğan Yasası (Bulgaristan) 489
Doğan, Ahmet 179, 484, 485, 489
Doğru Yol Partisi (DYP) 98, 203, 204, 222, 303, 329, 412, 444, 455, 496, 560, 561, 580
doğu sorunu 561
Doğu-Batı Enerji Taşıma Koridoru 281
dostça çözüm 190, 198, 524, 526, 528, 533, 539
Draç limanı 506
Dublin Zirvesi 330, 453
Dudayev, Cehar 221, 238, 424, 425, 545
Dünya Bankası (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası) 49, 143, 216, 217, 218, 245, 358, 435, 506, 522, 541, 542
Dünya Ticaret Örgütü 212, 250, 333
"düşük yoğunluklu çatışma" 32, 191, 319, 476

Eagleton, William 66
Ecevit, Bülent 40, 52, 58, 78, 98, 173, 175, 201, 204, 216, 220, 235, 253, 290, 322, 323, 354, 359, 403, 460, 461, 475, 545, 548, 549, 553, 554, 577, 581
ECO 148, 155, 156, 381, 390, 583, 586
ECU 86, 88, 339
Edinburgh Zirvesi 331
EFTA 99, 101, 331
Ege adaları 106, 486
egemenlik 77, 87, 105, 123, 129, 147, 152, 190, 240, 262, 278, 372, 373, 377, 378, 381, 393, 417, 433, 441, 461, 464, 465, 467, 470, 473, 475, 511, 557, 591
Eğit ve Donat programı (Bosna) 501
ek mektup *(side letter)* 30, 57, 58
Elçibey, Ebülfez 583
Elekdağ, Şükrü 519, 523
Emeç, Çetin 580
Erbakan, Necmettin 560-563, 580
Erdoğan, Tayyip 298, 304
Eren, Erdal 20, 194
Erenus, Bilgesu 197
Erk Hareketi 395
Erken Petrol 544, 420, 421
Erkmen, Hayrettin 9
Ermeni
- diasporası 234, 282, 407, 408, 409, 413, 414
- Gizli Ordusu (Armée Secrète Arménien pour la Libération de l'Arménie; ASALA) 150
- lobisi 31, 62, 63, 282, 286, 298, 299, 413-416
- Soykırımı Adalet Komandoları (JCGA) 150, 151
- soykırımı 51, 62, 63, 150, 235, 286, 298, 299, 301, 322, 408, 409, 413, 415, 574, 576, 577
- Tasarısı 27, 28, 31, 32, 63, 74, 214, 232-235, 408, 409
- Tehciri 409

- Ulusal Enstitüsü 298
- Ulusal Hareketi 407, 415
Ermenice / Ermeniler / Ermenistan 27, 28, 32, 46, 50, 62, 131, 208, 214, 221, 234-236, 241, 279, 282, 283, 286, 287, 298-301, 310, 323, 369, 373, 376, 377, 379, 380, 387, 389, 390, 397, 399-417, 422, 426, 468, 519, 522, 542, 543, 546, 583, 585, 586
Eroğlu, Derviş 458
Ersin, Nurettin 193
Esat, Beşar 567, 571, 576
Esat, Hafız 132, 133, 135, 139, 140, 554, 556, 567
Esat, Rıfat 132, 133, 567
EURO 358, 516, 526
Eurocorps 308, 312
Evren, Kenan 7, 9, 20, 21, 22, 24, 30, 39-45, 63, 81, 83, 86, 87, 88, 98, 99, 105, 108, 125, 126, 128, 135, 155, 157, 178, 189, 193, 195, 197, 240, 316
Eximbank 164, 245, 281, 288, 291, 321, 374, 418, 427, 429, 430, 502, 503, 517, 581
Exxon 279

F-16 50, 57, 63, 79, 80, 234, 236, 258, 276, 285, 320, 321, 323, 493, 496, 512, 552, 553
F-4 50, 57, 273, 322, 572
Fahd (Kral) 126
Faikoğlu, Ahmet 449
Fars/Farslar/Farslaştırma 395
faşist/faşizm 10, 192
Faysal Finans Kurumu 127
Feira zirvesi 315, 316
Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi 451
FIR Hattı 86, 165
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 52, 129, 130, 132, 150, 151, 255, 570, 577
Filistin sorunu 128, 129, 150-152, 570
FMS/Dış Askerî Satışlar (Foreign Military Sales) 30, 53-58, 285, 286, 287, 319
FOFA (Follow on forces attack) 71
Fransa 25, 76, 80, 84, 85, 88, 91, 92, 98, 99, 142, 173, 182, 195, 212, 225, 235, 240, 249, 254, 255, 261, 269, 271, 276, 291, 297, 301, 308, 310, 312, 319, 322, 336, 344, 350, 354, 359, 408, 413, 419, 495, 500, 502, 509, 516, 525
Friedman, Milton 11, 35
Fukuyama, Francis 211, 245, 246

Gali 455, 456, 457
Gamsakhurdia 417
Gannuşi 560
GAP 129, 143, 144, 289, 291, 559, 573
GATT 212, 245, 250, 333
Gavdos 464, 469, 470
gayrimüslim 23, 167, 217, 240
Gazprom 433, 435, 541
Gencev 489, 490
Genscher 88
Gerger, Haluk 30, 31, 33, 197, 211, 242
Giray, Safa 203, 257
Girit 109, 168, 294, 450, 469, 470, 472, 544
glastnost 13, 94 158-160, 166, 372, 428
Gligorov, Kiro 491, 506
Glion 473
Golan Tepeleri 149, 150, 571
Gorbaçov 12, 13, 14, 27, 55, 94, 101, 158-161, 165, 166, 175, 209, 210, 305, 366, 368, 372, 374, 375, 428, 540, 545
Gökçeada 450
Gökdemir, Ayvaz 535
Göksel, Hüsnü 197
Green-18 109, 110
Gregoryen 377
gri alan 466, 470
Gromiko 159
Grossman, Marc 253, 299
GUUAM 418
güçlendirilmiş ortaklık 230, 253, 286, 301
Gül, Abdullah 303, 560, 562
Gülen, Fethullah 280, 302, 303, 325, 385
Gümrük Birliği 88, 92, 95, 96, 97, 100, 215, 229, 230, 232, 239, 242, 277, 327-348, 350, 351, 355, 358, 364, 365, 453, 460-462, 466, 473, 474, 535, 536, 560, 573
Gündem 2000 90, 343, 345, 346, 475
Güneri 560
Güneş, Turan 175
Güney Kanat Yardımı 53, 285
Güneydoğu Avrupa
- Çok Uluslu Barış Gücü 517, 518
- İstikrar Paktı 419, 516, 517
- İşbirliği Girişimi 172, 276, 517
GÜNSİAD 223
Günver, Semih 193, 200
Gürcistan 13, 160, 214, 281, 300, 309, 369, 373, 376, 377, 385, 387, 388, 403-406, 413, 416-421, 426, 427, 430, 431, 435, 437, 438, 519, 522, 525
Gürel, Şükrü 122, 475, 480
Güreş, Doğan 493
Gürün, Kâmran 9
güvenli bölgeler 495

Habur 153, 264, 270, 559
Haddam, Abdülhalim 564
Haig, Alexander 40, 45, 300
Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) 181, 484, 485, 489, 490, 523

Halefoğlu, Vahit 9, 63, 127, 134, 165
Halepçe 138
Halil, Adnan 506
Halk Cephesi 372, 373, 439, 583
Halkın Emek Partisi (HEP) 530, 531, 534
Halkın Mücahitleri 153, 582
Hamaney, Ayetullah Ali 579, 580
Hamas 37, 213, 577
Harrazi, Kemal 566
Hasanov, Hasan 377, 402
hava sahası 40, 47, 286, 404, 411, 412, 443, 466, 497, 559, 571
Hazar Denizi
- Girişimi 281
- İşbirliği Teşkilatı (HDİT) 583
Hazar-Akdeniz Boru Hattı 435
hegemon güç 30, 209, 230, 231, 239, 240, 242, 244
Helenizm 107
Helsinki
- İzleme Komitesi (Helsinki Watch) 180, 447
- Son Senedi/H. Nihai Senedi/H. Sonuç Belgesi 175, 177
- Zirvesi 90, 94, 97, 313, 332, 351, 353, 355, 360, 362, 478, 479
Henze, Paul 38, 46, 251
HEP (bkz. Halkın Emek Partisi)
Heybeliada Ruhban Okulu 450, 451, 460
Hınçak 409
Hıristiyan 11, 229, 302, 344, 350, 377, 500, 518
Hindistan 248, 392
Hizbullah 11, 24, 37
Hoca, Enver 175, 481
Holbrooke, Richard 253, 292, 293, 294, 324, 495, 499
Hollanda 84, 85, 92, 195, 225, 329, 413, 477, 513, 525
Horzum, Kemal 51, 218
Hovanissian, Raffi 412
HRK 134
Humeyni, Ruhullah 12, 35, 51, 153, 155, 157, 421, 579, 580, 586
Huntington, Samuel 245, 246, 247, 302, 325
"Huzur Harekatı" 261
Hüseyin (Kral) 129
Hüseyin Mustafa Efendi 445
Hüseyinov, Suret 404, 405
IFOR 274, 275, 498, 501
IMRO 504
INF anlaşması 73, 81, 307
Irak Demokratik Milli Yurtsever Cephesi 131
Irak Komünist Partisi 130, 131
Irak Kürtleri 24, 153, 213, 268, 555, 584
Irak Ulusal Konseyi 271
Isaak, Tasos 470
Işık, Hasan Esat 58
Ivry, David 564

İbrahim Şerif 448
ideoloji/ideolojik 21, 36, 37, 124, 133, 152, 155, 156, 158, 160, 161, 163, 166, 171, 188, 190, 205, 209, 211, 213, 245, 246, 326, 352, 370, 382, 392, 393, 394, 406-408, 421, 463, 483, 527, 541, 542, 564, 579, 581-583
İhtiyaç Fazlası Askerî Malzeme *(Excess Defense Article-EDA)* 285, 287
İkinci Dünya Savaşı 37, 44, 70, 72, 170, 172, 175-177, 182, 183, 210, 217, 245, 250, 368, 482, 504, 509, 550
İleri Savunma *(Forward Defense)* 71, 305, 306, 319
imtiyaz 227, 228, 573
İngiltere, İngiliz, İngiliz emperyalizmi 10, 25, 35, 60, 76, 80, 84, 90, 91, 97, 98, 102, 113, 172, 173, 182, 183, 209, 212, 218, 219, 225, 255, 261, 265, 266, 269, 271, 276, 278, 308, 314, 316-318, 344, 350, 371, 385, 392, 419, 450, 454, 459, 471, 495, 500, 509, 520, 590
İnönü, Erdal 49, 203, 531
İnsan Hakları Derneği 19, 198
İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 189
İnsan Hakları Komisyonu (bkz. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu)
İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu 360, 537
insanî müdahale 262
İntifada (El Aksa İntifadası) 15, 129, 149, 151, 152, 570, 571, 575, 577
İpek Yolu Projesi 418
İran Azerbaycanı 583
İran İslam İnkılabı 102, 152
İran-Irak savaşı 15, 23, 32, 44, 52, 65, 66, 129-132, 134, 138, 148, 152-157, 255, 259, 272, 565, 584, 585
İrangate Olayı 12, 51, 52, 154
irredantizm 268
irtica 153, 221, 551, 563, 564
İskeçe Türk Birliği 117
İslam
- ekseni 505, 513, 515
- Konferansı Örgütü (İKÖ) 45, 121, 127, 128, 180, 488, 495, 496, 502, 503, 515
- Zirve Konferansı 127, 128
İsrail Havacılık Endüstrisi (IAI) 572
İsveç 90, 195, 309, 310, 331, 363, 365, 413, 450, 525

İşkencenin Önlenmesi Komitesi 530, 532, 536, 539
İşkencenin Önlenmesi Sözleşmesi 530
İşkenceye Karşı Komite 530, 532, 534
İtalya/İtalyan 25, 91, 170, 182, 219, 220, 225, 255, 276, 282, 296, 301, 310, 312, 319, 321, 322, 344, 377, 467, 476, 483, 495, 502, 503, 509, 516, 518, 519, 525, 546, 567
İttihat ve Terakki 169, 409
İzetbegoviç, Aliya 491, 498, 499

Japonya 35, 148, 183, 209, 245, 247-250, 255, 311, 382, 392, 393, 516
Javier, Salona 313
JCGA (bkz. Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları)
Jeo-ekonomi 244-246
Jeopolitik 45, 367, 368, 435, 252, 279
Jivkov, Todor 14, 29, 112, 113, 177-180, 481, 484
Johnson Mektubu 64
Juppé, Alain 336

Kaddafi, Muammer 36, 104, 303, 561, 562, 566
Kafkasya İstikrar Paktı (KİP) 419
Kahveci, Adnan 89, 90, 93
"Kaldır ve Vur" politikası (Bosna-Hersek) 275
kapitalizm 10, 13, 14, 17, 26, 35, 49, 117, 205, 206, 209-211, 224, 239, 524
Kapsis 113
Karabağ (bkz. Dağlık Karabağ)
Karadayı, İsmail Hakkı 549, 563, 572
Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ, KEİK) 166, 373, 381, 407, 444, 468, 484, 486, 487, 502, 516, 519-523, 540, 548, 549, 583
Karaganov Doktrini (bkz. Askerî Doktrin) 542
Karamanlis, Konstantin 103, 441, 463
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 82, 174, 181, 579
karasuları 40, 86, 106, 110, 113, 134, 213, 323, 419, 433, 460, 464-467, 596
Karayalçın, Murat 203, 336
Kardak (İmia) 60, 288, 292, 293, 342, 442, 463-467, 469, 480, 490
Karma
- Parlamenterler Komitesi 195, 534
- Parlamento Komisyonu 85
Karmal, Babrak 44
Kars Antlaşması (1921) 408, 411, 416
Katar 79, 124, 145, 282, 559
Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) 224, 332, 351, 355-360, 362-365, 539
Katma Protokol 88, 92, 331, 333-340
Katolik 212, 377, 450
Kaya, Hasan 532
Kazakistan 13, 208, 237, 278, 280, 281, 367, 369, 373-376, 378, 384-390, 394, 395, 397, 399, 413, 420, 422, 427, 430-433, 436, 437, 543
Kazan, Şevket 561
KEİ (bkz. Karadeniz Ekonomik İşbirliği)
KEİK (bkz. Karadeniz Ekonomik İşbirliği)
Kemalist / Kemalistler / Kemalizm 21, 33, 152, 224, 242, 303, 581
Kenya 45, 230, 295, 296, 476, 477
Kepenek, Yakup 33, 197
Kerbela 157
Kerimov, İslam 378, 379, 383, 389, 395-397
Kerkük-Musul (bkz. Musul-Kerkük)
Kerkük-Yumurtalık Petrol Hattı 131, 142
Keşif Güç/Kuzeyden Keşif Harekatı 231, 265-267, 584, 585
Keynes/Keynescilik 10, 35
KFOR 274, 276, 277, 509, 513
Kıbrıs
- Rum Hükümeti 122, 453, 454, 459-461, 470, 471, 474-476
- Türk Federe Devleti (KTFD) 107, 127
Kırca, Coşkun 52, 204
Kırgızistan 208, 278, 280, 324, 367, 369, 373-379, 383-390, 393, 422, 427, 430, 543
kıta sahanlığı 105, 111, 113, 465, 466, 469
Kıtalar Arası Balistik Füze (ICBM) 72
Kıvrıkoğlu, Hüseyin 565, 572
Kızıl Ordu 166, 403, 417, 482, 541, 542
Kiev gemisi 185
Kipling 392
Kipriyanu 107, 118, 119, 121
Kissinger, Henry 246
KKE 103
KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) 31, 54, 61, 106-108, 118-121, 128, 178, 241, 389, 452-454, 458, 460-462, 471, 474-476, 480, 561
Klerides, G. 121, 457, 459, 471, 473, 475
kliring 163
Koç, Vehbi 80
Koçaryan, Robert 214, 234, 299, 377, 401, 414, 415
Koçman, Ali 120
Kohl, Helmut 92, 97, 102
Komer, Robert 46

Kominform 172
Komotini Türk Gençler Birliği 117, 448
Komünist/komünizm 12, 13, 17, 21, 23, 34, 37, 44, 49, 59, 84, 87, 101, 103, 108, 131, 160, 170, 171, 177, 199, 205, 208-210, 220, 223, 224, 227, 229, 247, 284, 289, 302. 366, 367, 373, 375, 393, 417, 424, 478, 482, 484, 490, 491, 516, 530, 541
Kopenhag
- Belgesi (1990) 527
- Kriterleri 90, 331, 332, 344, 345, 348, 349, 353, 355, 356, 358, 539
- Zirvesi 90, 331, 332
Korfu Zirvesi 461
Korutürk, Fahri 9, 220
Koskotas skandalı 115
Kosova 169, 170, 211, 232, 242, 248, 250, 274, 276, 277, 292, 306, 307, 313, 314, 324, 352, 442, 482, 483, 486, 490, 491, 493, 502, 503, 508-513, 515, 523, 544
Kostunitsa, Vojisav 493
Köln Zirvesi 313, 350
Körfez
- Fonu 285
- İşbirliği Örgütü 44
- Krizi/Savaşı 29, 33, 48, 151, 210, 244, 247, 248, 252, 254-259, 262, 269, 270, 272, 283-285, 319, 325, 440, 454, 499, 530, 540, 551, 552, 554, 555, 557, 570, 579, 584
Kruşçev, N. 160
Kudüs Günü 580
Kudüs'ün statüsü 577
Kurtuluş Savaşı 301, 403
Kutlu, Haydar [Nabi Yağcı] 199
Kuveyt 51, 79, 124-126, 145, 154, 251, 254-259, 551-554, 559, 564, 568
Kuzey Atlantik Asamblesi 538
Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK) 309
Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*) 48
Kuzey Kuşak ülkeleri 45
kuzey Irak 15, 24, 64, 65, 78, 129-136, 138, 139, 153, 154, 231, 236, 242, 243, 248, 252, 256-273, 297, 303, 497, 514, 530, 535, 554-559, 563-565, 567, 584, 585
kuzey Kafkasya 213, 544
Kuzistan 154
Küba (Füze) Bunalımı 165
Küçük, Yalçın 166, 197
Kürdistan
- Birleşik Sosyalist Partisi 131
- Demokrat Partisi (KDP) 130, 131, 133-136, 263, 265-267, 269, 556-559, 563-565
- İşçi Partisi (PKK) 15, 23, 24, 27, 28, 32, 66, 67, 130-140, 144, 149, 154, 155, 191, 197, 219-223, 230, 231, 233-236, 238, 258-260, 263-269, 271, 272, 286, 287, 295, 297, 298, 318, 319, 321, 323, 327, 338, 411, 417, 425, 442, 444, 460, 468, 476, 477, 484, 487, 490, 493, 500, 507, 510, 528, 531, 533, 538, 544-546, 554-569, 575, 579, 580, 582, 585
- Ulusal Kurtuluş Cephesi (ERNK) 24, 135
- Yurtsever Birliği (KYB) 130, 131, 133-136, 138, 263, 265-267, 269, 556-559, 563-565
Küreselleşme 11, 18, 26, 33, 201, 204-207, 209, 218, 224, 226, 228, 239, 242, 250, 252, 303
Kürt / Kürtçe / Kürdistan / Kürtler 14, 15, 23, 24, 27, 28, 30, 32, 52, 58, 64-67, 78, 81, 82, 102, 125, 129-133-139, 153, 154, 191, 197, 213, 219, 221-224, 229, 231-233, 236, 238, 242, 243, 258-267, 377, 409, 415, 423, 424, 459, 476, 477, 487, 499, 510, 511, 524, 529-532, 534-539, 546, 551, 554-560, 562, 565, 567, 568, 584-586

Laçin koridoru 401
laik/laiklik 22, 127, 157, 220, 237, 252, 271, 280, 303, 304, 344, 381, 383, 386, 393, 394, 421, 423, 473, 499, 502, 503, 514, 580
Lance II füzesi 73
Lausanne 24, 191, 221, 240, 449, 451, 452, 460, 466, 467
Lavrion 476
Lenin 160
Lesser 251, 325, 439
Liani 115
liberalizm 49, 70, 211, 246, 327
Libya 47, 59, 130, 136, 148, 206, 221, 269, 303, 311, 469, 553, 561-563, 566
Lice olayı 533
Limni 60, 75, 76, 106, 109, 110, 112, 122
Lipponen Mektubu 353
Lizbon Zirvesi 331
lobicilik 56, 413
lobiler 50, 55, 61, 274, 288, 300, 323, 415, 568, 569
Loizidu 471
Luxembourg 85, 90, 97, 230, 277, 310, 322, 332, 343, 344, 346-356, 365, 475, 476, 537
Lübnan 36, 52, 60, 120, 128, 130, 132, 133, 137, 141, 150, 151, 408, 413, 558, 559, 564, 567, 570, 571, 577

M-60 tankı 273, 572
Maastricht Antlaşması 84,

326, 329, 330, 331, 333, 345, 527
Macaristan 14, 90, 168, 209, 309, 310, 314, 315, 345, 499, 500, 507, 516, 517, 525
MacMillan 166
Madrid zirvesi 313, 332, 356
Mahzum Korkmaz Akademisi 133, 556
Makedonya 168, 169, 180, 212, 274-277, 292, 440-445, 459, 462, 463, 482, 483, 485, 486, 491, 495, 497, 501, 502, 504-508, 510, 511, 514-519, 523, 525, 544
Makedonya Sorunu 180, 441, 445, 486, 501, 504, 508
Malezya 250, 302, 323, 561, 581
Mali Protokol 52, 86, 88, 91, 92, 95, 98, 194, 195
Maliye Komisyonu 219
Malta 90, 330, 525
manda 142
Maraş 54, 118, 457, 130, 220
Marksist 103, 153, 564
Marksizm 211
Marshall Planı 245, 516
Matutes Planı 328
Mavi Akım 218, 281, 282, 430, 438, 547-549
McCarthy 11, 300
Meclis-i Mebusan 219
Meço, Hafız Cemali 445, 446
Memurin Muhakematı Hakkında Kanun-ı Muvakkat 539
Menderes, Adnan 33, 55, 173, 568
Menteşe, Nahit 487
Mercîlik 580
merkantilizm 409
Merkez Cephe Sendromu 47
Merkezî Antlaşma Teşkilatı (CENTO) 155
Merkezî Haberalma Örgütü (bkz. CIA)
Mersin krizi 70, 76, 122
Mescid-i Aksa 577, 578
Mesut Barzani 130, 263
Mısır 30, 31, 37, 44, 45, 51, 55, 124, 128, 129, 151, 258, 282, 284, 302, 320, 445, 455, 519, 548, 552, 554, 559-562, 564, 566, 570, 575, 576, 578, 579, 581
Miçotakis 441-445, 449, 454, 459
Mihver 182
Millet-i Sadıka 408, 409
Milletler Cemiyeti (MC) 40, 183, 368
Milli
- Askerî Stratejik Konsept 563
- Güvenlik Konseyi 19, 39, 86, 88, 89, 192, 193
- Güvenlik Kurulu (MGK), MGK Genel Sekreterliği 9, 19, 20, 21, 39, 49, 87, 113, 192-196, 216, 221, 223, 349, 350, 363, 539, 555, 563, 565
- Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSK) 221
- İstihbarat Teşkilatı (MİT) 137, 222, 296, 555, 558, 561
- Selamet Partisi (MSP) 16, 98, 125
Milliyetçi Demokrat Parti (MDP) 24, 49
milliyetçilik 152, 160, 170, 210, 214, 409, 440, 445, 481, 491, 500, 527
Miloseviç 175, 482, 491, 493, 498, 499, 509, 510, 579
Misak-ı Milli 221, 236, 514
Mladenov, Petar 481, 484, 523
Molla Barzani 65, 130
Molotov 182
Mondros 403
Monroe doktrini 542
Montebello kararı 72
Montreux 182-187, 473, 587, 590, 593-599
Moskova Antlaşması 403
Moskova Belgesi 190
MOSSAD 65, 561
Mottaki 157
Mumcu, Uğur 23, 126, 127, 149, 197, 581
Musevi 451, 569
Mustafa, Hilmi 446
Musul-Kerkük 29, 52, 135, 136, 238, 254-257, 552, 555
Mutallibov 402
mübadele 114
Mübarek, Hüsnü 560, 562, 566, 576
müçtehid 580
Müdahale Hukuku 210, 242, 262
Mülkiye 30, 166, 187, 325, 365, 480, 579, 599
MÜSİAD 219, 224
Müslüman 65, 86, 89, 106, 116, 117, 127, 157, 168-171, 177, 180, 181, 212, 245, 251, 271, 360, 366, 370, 375, 377, 378, 383, 406, 410, 421, 423, 424, 444, 445, 447, 483, 489, 499, 500, 502, 503, 505, 508, 513, 515, 518, 523, 541, 543, 562, 577
Müslüman Kardeşler 560
müttefikler 35, 39, 46, 48, 71, 73-77, 124, 174, 207, 210, 236, 245, 247, 248, 255, 257, 262, 283, 306, 311, 314, 315, 318, 369, 370, 443, 513, 551, 569

Nadir, Asil 61, 121, 122, 123
NAFTA 205, 212, 245, 250, 251, 399
Nahçıvan 373, 385, 387, 403, 404, 411
Narin, Halit 120
NATO
- Antlaşması 47
- Konseyi 352
- Savunma Planlama Komitesi 75

NATO'da alandışılık sorunu 45, 75
NATO'nun genişlemesi 418, 507
Nazarbayev, Nursultan 374, 378, 380, 389, 390, 394, 395, 397, 439
neo-liberalizm 102, 120
Nesin, Aziz 197, 581
Netanyahu, Binyamin 571
Nevruz 531
Nice Antlaşması 361, 362
Nice Zirvesi 361, 362
Nijerya 561, 563, 581
Nixon Doktrini 12, 44, 51, 65
Nixon, Richard 34
Niyazov, Saparmurad 378, 397
North, Oliver 51
Norveç 96, 195, 313-315, 331, 525
notam 40, 105, 109
Nurol 80, 321

Obiliç, Miloş 509
objektif statü 184
OECD 54, 164, 382
off-shore 433
Olağanüstü Hal Bölge Valiliği (OHAL) 199, 529-531, 537
Olağanüstü Hal Kanunu 199
Olcay, Osman 43
Onikiadalar 451, 467
Orta Büyüklükte Devlet (OBD) 231, 238, 241, 242
Orta Doğu Barış Süreci 52, 213, 231, 255, 273, 274, 294, 296, 566, 568, 570, 571, 575
Orta Doğu Komutanlığı 44
Ortak Pazar 94, 101, 303, 388, 389, 586
Ortaklık
- Anlaşması 85, 96, 194, 331, 337, 358, 537
- Komitesi 328, 333, 334, 355
- Konseyi 85, 86, 89, 91-93, 98, 99, 115, 194, 195, 327, 328, 333-342, 355, 358, 365, 461, 475, 476, 535, 573
Ortodoks Ekseni 490
Osetya 160, 214, 400, 417, 418
Oskanyan, Vartan 377, 419
Osmanlı Devleti / İmparatorluğu 167, 177, 221, 300, 408, 569
otokton 399

Öcalan, Abdullah 130, 133, 137, 196, 213, 230, 231, 236, 295-297, 322, 350, 352, 442, 463, 464, 476-478, 529, 538, 546, 556, 558, 559, 563, 564, 566, 567, 575, 576
Öngören, Mahmut Tali 197
önleyici konuşlanma *(preventive deployment)* 274
Özal, Korkut 127
Özal, Turgut 7, 9, 16-18, 22, 24-30, 32, 33, 35, 39, 48-52, 55, 58-64, 68-70, 73, 76, 80, 81, 83, 89-95, 97, 98, 102, 107-122, 124, 125, 127, 131, 136, 137, 139, 144, 145, 148, 152, 155, 156, 165, 166, 179, 180, 197, 203, 216, 219, 236, 238, 252, 254-260, 263, 325, 327, 370, 372-374, 377, 388-391, 394, 396, 402-404, 410, 411, 444, 454, 455, 457, 491, 505, 507, 509, 513, 514, 519, 540, 546, 551--555, 557, 558, 568, 582, 584
Özbek/Özbekistan 278, 280, 281, 367, 369, 373, 375, 376, 378, 379, 383-390, 393, 395-397, 405, 418, 421, 427, 429, 430, 437
Özçeri, Tugay 9, 203, 555
Özgür Gündem 533
Özgürlüğü Destekleme Yasası 282
Öztorun, Necdet 47, 134
Öztrak, İlhan 194

Pakistan 31, 44, 45, 48, 61, 108, 124, 155, 156, 302, 369, 392, 393, 436, 581
Pan-İslamizm 415
Pangalos 464, 468, 469, 477, 478
Papadopulos 477
Papandreu, Andreas 12, 14, 27, 40, 42, 50, 55, 59, 60, 81, 86, 98, 102-119, 122, 171, 173, 180, 292, 441, 442, 458, 459, 462, 463, 477, 478
Papulyas, Karolos 459, 460
Paris
- Barış Antlaşması (1947) 177, 467
- Şartı (1990) 524, 526
Parlementaire Assemblée (AGİT-PA) 527, 534, 535
Parris, Mark 282, 291
PASOK 40, 59, 86, 87, 89, 102-105, 110, 111, 115, 116, 441-443, 445, 446, 458, 459, 462, 464, 465, 468, 469, 477
Pax Americana 152, 212, 579
Pax Ottomanica 167, 514
PDD-25 247
Pentagon 56, 77, 205, 253, 284, 287, 289
Perestroyka 13, 158-161, 163, 166, 176, 372, 373, 396, 441, 502, 503, 516, 517, 541
Perle, Richard 47, 300
PETLAS 80
petrol ambargosu 14
PKK (bkz. Kürdistan İşçi Partisi)
Polonya 13, 59, 90, 159, 163, 192, 309, 310, 314, 315, 345, 507, 519, 525
Pomaklar 168, 169, 485
Potsdam Konferansı 182, 183
Pravda 184
Protestan 377
Putin 210, 542, 543, 545

Rabıta 23, 126, 127, 149
Rabin, İzak 570, 571
Rafsancani, Haşimi 134, 155, 157, 561, 579-581, 584
Ramazan, Taha Yasin 131, 551
RAND 251, 302, 523
RCD 155, 586
Reagan Doktrini 11, 36
Reagan, Ronald 11, 12, 26, 27, 35, 36, 44-46, 51, 54, 55, 61, 63, 70, 71, 73, 102, 161, 180, 244, 311
realpolitik 28, 407
Refah Partisi 219, 298, 302-304, 560, 569, 574, 581, 584
Refahyol 204, 244, 252, 266, 271, 284, 302, 303, 310, 412, 560, 563, 564, 580, 585
Republika Srpska 495, 498
resmî ideoloji 582
Revanduz 130
Rizospastis 478
Rockefeller, David 291
Rodoplu, İsmail 446
Rogers Planı 30, 32, 40, 41, 60, 70, 83, 91, 105, 316
rogue states 269, 363
Rolandis 107
Romanya 90, 112, 168, 171-173, 175, 181, 310, 345, 442, 450, 463, 481, 482, 488, 497, 499, 505, 507, 508, 515-519, 522, 525, 590
Ruble bölgesi 280, 384, 390, 423
Rugova, İbrahim 276, 491, 509
Rum lobisi 54, 59, 60, 286
Rum/Rumlar 50, 61, 90, 91, 106-108, 118, 119, 121, 122, 139, 176, 274, 293, 294, 360, 444, 449, 451, 453-461, 470-476, 480, 502, 568, 575, 582
Rus/Rusya/Rusya Federasyonu (RF) 160, 161, 163, 166, 176, 208-210, 213-215, 230-232, 234, 236-238, 243, 245, 247-250, 252, 254, 271, 276-282, 284, 288, 293, 294, 306, 309-313, 319, 321, 324, 366, 367, 370-372, 374, 375, 377-379, 383, 384, 387-413, 415, 417-433, 435, 438, 440, 450, 451, 462, 468, 471, 472, 477, 483, 485, 487, 495-497, 500, 501, 504, 507, 513-516, 518, 519, 522, 540-543, 546-548, 550, 567, 577, 583, 587, 590, 593
Rüşdi, Salman 157

S-300 füzeleri / bunalımı 292, 294, 412, 471, 472, 544, 549
Sabancı, Sakıp 120
Saddam Hüseyin 24, 129, 130, 231, 254-256, 258-267, 269, 271, 272, 297, 551, 563
Sağlam, Mehmet 561
Saharov Ödülü 536
Sakık, Şemdin 564
Salih, Muhammed 395, 396
Salman, Muhammed 139
SALT II 35
Saltık, Haydar 39
Samaras 443
Sancak 515
Sandinista gerillaları 34
Sandinista yönetimi 51
Saraç, Erdoğan 506, 523
Sargın, Nihat 199
Sarper, Selim 182
SAVAK 65
SAVAMA 153, 157
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEIA) 30, 39, 48, 54, 55, 57-59, 63, 69, 73, 77, 81, 104, 252, 269, 283, 284
Savunma Yetenekleri Girişimi 306
Schwarz 111
self determinasyon 107, 122, 129, 452
Sezgin, İsmet 556, 582
SHP 98, 203, 329, 444, 455, 531
Shultz, George 76
sıcak takip 133-135, 138, 154, 268, 563, 582
Sırbistan 168, 175, 212, 292, 441, 442, 459, 482, 491, 493, 495, 497, 504
Sikorsky helikopterleri 321
silahsızlanma 34, 35, 161, 173, 207, 249, 255, 307, 418, 485
Simitis 212, 241, 292, 352, 441, 442, 458, 462-466, 468, 476-480, 515, 516
Singapur 28, 250, 561
Soğuk Savaş 27, 33, 36, 65, 77, 105, 164, 171-173, 175, 208-211, 239, 242-250-254, 274, 279, 284, 289, 292, 302-305, 308, 310, 311, 315, 318, 322, 366-370, 387, 400, 403, 407, 413, 415, 442, 449, 483, 484, 502, 507, 514, 518, 519, 523, 549, 551
Solidakis 447
Solomonu, Spiru 470
Somali 45, 211, 232, 248
Sosyalist Parti 131, 482, 504, 532
Sovyetler Birliği (SSCB) 10-15, 21, 25, 27, 34-38, 40, 43-48, 55, 57-59, 61, 65, 67, 68, 70-76, 99, 101, 102, 104, 122, 124-126, 138, 158-166, 171-176, 179, 180, 182-185, 204, 206, 208-211, 213, 214, 220, 230-232, 235-238, 240, 245, 251, 253, 270, 284, 289, 302, 304-306, 311, 326, 366, 367, 369-383, 388, 389, 392, 393, 399-401, 406, 407, 410, 413, 416, 417, 420, 423, 425-428, 431-433, 437, 440, 441, 450, 462, 481-483, 485, 497, 519, 540-548, 550, 551, 554, 580, 583

Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) 158, 159, 160
Soysal, İsmail 40, 41, 82, 128, 149, 157, 172, 181, 187, 523, 599
Soysal, Mümtaz 203, 284, 457, 558
spekülatif sermaye 215
Stalin, Yosif 13, 160, 182, 423
START II 307
statüko/statükoculuk 29, 33, 73, 118, 132, 171, 237, 238, 242, 256, 292, 293, 443, 455, 458, 514
Stoica, Chivu 172, 173
Stoyanov, Petar 488
Sudan 560, 561
Sunalp, Turgut 24, 49
Sunay, Cevdet 540
Suriye 12, 29, 38, 44 129-143, 257, 264, 267, 274, 287, 296, 311, 319, 323, 324, 403, 408, 413, 468, 476, 477, 538, 546, 552-571, 575, 576, 580, 584
Susurluk
- kazası 220, 222, 529, 537
- Komisyonu 537
Suudi Arabistan 23, 37, 44, 79, 124-127, 132, 135, 144, 145, 148, 255, 258, 380, 392, 393, 432, 445, 552-554, 559, 560, 564, 566
Sünni 154, 266, 360, 377, 378, 409
süper güç 63
Süryani 298, 415

Şahinkaya, Tahsin 38, 193
Şara, Faruk el 554, 556, 558, 564
Şaron, Ariel 571, 577-579
Şatt-ül Arap 65, 154
şeriat 152, 221, 229
Şevardnadze, Eduard 160, 166, 214, 377, 405, 416, 417, 420, 421
Şeytan Ayetleri 581
Şii 29, 129, 130, 154, 259, 266, 372, 377, 378, 422, 555, 580
Şimşir, Bilal 157, 376, 523, 586

Tacikistan 280, 309, 367, 369, 373, 374, 376, 378, 384, 385, 387-390, 392, 421, 427, 429, 430, 543
TAI 79, 80, 320, 321
take or pay 585
Taksim 220, 338
Talabani, Celal 65, 66, 130, 136, 138, 263, 265, 267, 268, 272, 555-558
Taleban 302
Tara, Şarık 112, 120
tarafsızlık 131, 156, 551
"Tarihin Sonu" 210, 246
Taşkent Antlaşması 389, 390, 543
Taşnak 234, 235, 408, 409, 412, 414
Tatar/Tataristan 160, 378, 423, 424
TBMM Hükümeti 366
tek ülkede sosyalizm 159
Tekeli, İlhan 22, 86, 89, 93, 97, 99, 101, 197, 327, 328, 333, 335, 336, 365
telefon diplomasisi 254
teokrasi 421
Ter Petrosyan, Levon 234, 401, 405, 407
Terörle Mücadele Kanunu (TMK) 223, 528, 529, 536, 539
Tez/antitez/sentez 21-23, 31, 33, 37, 49, 104, 108, 118, 122, 145, 153, 157, 166, 180, 211, 219, 238, 257, 271, 294, 300, 308, 335, 423, 444, 454, 455, 458, 461, 465-467, 469, 470, 475, 480, 487, 514, 544, 581, 587, 590, 591, 593-595
Thatcher, Margaret 35, 102
Thornburg ve Barker raporları 216
Tindemans, Leo 95, 97
Tito, Josif Broz 171, 172, 175, 482, 495, 500, 504, 509, 510
Toplumcu Kurtuluş Partisi (TKP) 106, 120
Torbeşler 168, 169
Torumtay, Necip 29, 139, 256, 257, 325, 514, 551
TRT Avrasya Televizyonu 386
Truman Doktrini 11, 284
TUDEH 44
Tunç, Ahmet Cemil 560
Tunçay, Mete 197
Turan, Şerafettin 22, 197
Turan/Turancı/Turancılık 22, 65, 82, 175, 197, 214, 238, 325, 366, 370, 371, 388, 395, 397, 416, 523, 548, 550, 568
TUSAŞ 79, 80, 320
Tuşalp, Erbil 197
Tümer, Nejat 193
Türk
- "-yüzyılı" 380
- birliği 402, 501, 513
- cumhuriyetleri 371, 375, 376, 379, 380, 391, 439
- Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 391, 399
- Eximbank 374, 418, 429, 581
- İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) 382, 391, 422
- lobisi 322
- Savunma Fonu 258, 320, 321
Türk-Islam Sentezi 21, 22, 23, 31, 33, 37, 219, 238, 514
Türkeş, Alpaslan 325, 388, 391, 523
Türkî cumhuriyetler 37, 371, 376, 380, 383, 386-388, 391, 393, 395, 397, 405, 428, 440, 483

Türkistan 367
Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) 199, 530
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 21, 85, 109, 135, 196, 197, 199, 220, 226, 256, 261, 262, 266, 338, 363, 364, 366, 370, 380, 406, 411, 437, 496, 529, 533, 537, 539, 560, 565
Türkiye İş Bankası 21, 152, 157
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 366
Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) 97, 126, 223, 224
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) 113
Türkmen, İlter 9, 45, 106, 128, 165
Türkmen / Türkmenler / Türkmenistan 130, 133, 138, 139, 265, 266, 268, 272, 367, 369, 373, 376, 378, 384-390, 397, 399, 421, 422, 427, 430-433, 435, 437, 438, 514, 548, 558, 583, 585
Türkmenbaşı, Saparmurat 378
TÜRKSAT 475
TÜRKSOY (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi) 386
TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği 97, 300, 548, 550, 218, 223, 224, 235

U-2 38
UÇK 276, 509, 510
Ukrayna 209, 321, 373, 375-379, 388, 389, 400, 413, 415, 418, 419, 435, 519, 522, 525, 540, 543, 590
Uluğbay, Hikmet 15, 25, 26, 31, 214, 215, 225, 226
ulus-devlet 10, 167, 205, 212, 242, 440, 478, 482
Ulusal
- Azınlıklar Yüksek Komiseri 527
- Birlik Partisi (UBP) 106, 108, 119, 120, 452, 458
- Program 224, 351, 355, 356, 362-365
Uluslararası
- Adalet Divanı 105, 111, 113, 147, 293, 300, 342, 346, 347, 353, 466, 468, 479
- Af Örgütü 180, 188
- Askerî Eğitim Programı 53
- Para Fonu (IMF) 49, 54, 324, 352, 358, 378, 541, 542
- sistem 11, 70, 73, 124, 160, 171, 175, 248, 250, 269, 270, 304, 311, 324, 368, 428, 440, 442, 443, 541-543, 551
Ulusu, Bülend 9, 39, 49, 83, 88, 127, 132, 163
Umman 45, 124, 144, 145, 289, 559, 590
UNMIK 509, 513
UNPREDEP 274, 275
UNPROFOR 495, 496, 501
UNSCOM 270
Uzak Doğu 12, 156, 215, 249, 250

Üçlü İttifak (1939) 182
Üçüncü Dünya 36, 104, 188, 192, 410
Ülkücü/Ülkücüler 221, 470
Ürdün 33, 108, 129, 136, 144, 145, 151, 258, 273, 282, 553, 561, 566, 570, 573
üstyapı 10, 14, 188, 206, 211, 224, 239

Vance, Cyrus 501
Vance-Owen Planı 495, 497
Varlık Vergisi 217
Varşova Paktı 71, 73, 76, 113, 174-176, 220, 304, 305, 309
Vartholomeos 449, 450, 452, 459, 460, 462
Vasiliu, Yeorgios 121, 122, 452, 456, 457
Vatikan 302, 303, 451
Velayeti, Ali Ekber 550, 584
Venizelos, Elefterios 467
Venizelos, Sofokles 441, 463
Versailles 209
Via Egnetia 505
Vietnam Savaşı 35, 184, 289
Viyana Zirvesi 349

Washington zirvesi 306, 317
Weinberger, Carpar 47
Wilson, Woodrow 65
Wohlstetter Doktrini 11, 30
Wörner, Manfred 308, 383

Yabancı sermaye 16, 159, 205, 213, 226, 227, 234, 333, 429, 573
Yahudi lobisi 51, 63, 64, 87, 235, 270, 274, 568, 577
"yakın çevre" 208, 278, 389, 423, 542, 543
Yakovos, (Başpiskopos) 449
yalnızcılık politikası 502
yapısal uyum 18, 216, 217
Yassin, Fuad 564
Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma (MAI) 211, 212
Yavuz, Fehmi 197
Yavuztürk, Zeki 126
Yazar, Mehmet 126
Yedinci Filo 44
Yeltsin, Boris 375, 397, 423, 425, 540-542, 545, 546, 549
Yemen 44, 126
Yeni Demokrasi Partisi 103, 104, 442, 449
"Yeni Dünya Düzeni" (YDD) 209, 210, 242, 255, 569
Yeni Işık 179
Yeni Pasifik Topluluğu 249
Yeni Sağ 35

Yeni Transatlantik Gündemi 248
Yeni Ulusal Savunma Doktrini/Kavramı 78
Yeniden Doğuş Partisi 121
Yeniden Doğuş Süreci (Bulgaristan) 178
yeniden yapılanma (bkz. perestroyka)
Yeşil Hat 470
Yeşil Kuşak 11, 21, 22, 26, 36, 102, 105, 124, 125, 302
Yıldız Savaşları (SDI) 12, 35, 36, 71, 161, 311
Yılmaz, Mesut 9, 29, 98, 179, 203, 204, 221, 222, 253, 403, 412, 443, 444, 447, 449, 455, 466, 468, 488, 573, 580
Yılmaz, Nuri 459, 462
Yugoslavya 168, 169, 171-176, 180, 181, 211, 212, 232, 251, 274-277, 286, 292, 307, 308, 441, 463, 481-483, 485, 486, 490, 491, 493, 495-497, 499-517, 519, 523, 525, 543, 544
Yumurtalık-Kerkük petrol boru hattı 153
yumuşama 73, 76, 81, 98, 102, 113, 117, 150, 175, 176, 198, 305, 322, 349, 412, 474, 475, 477-479, 503, 549, 576, 582
Yunan/Yunanistan 12, 14, 27-30, 38-43, 48, 50, 52, 55, 59-61, 70, 75-78, 80, 81, 83-117, 119, 122, 126, 167-169, 171-176, 180, 181, 192, 212, 228, 236, 237, 240, 241, 250, 252, 277, 284-288, 292-294, 296, 312, 317-319, 323, 327, 328, 332, 335, 336, 338, 341, 342, 346, 347, 349, 350-353, 355, 359, 364, 377, 395, 415, 440-452, 454, 455, 458-481, 483, 485-488, 490, 493, 496, 497, 501-508, 513-520, 522, 525, 544, 555, 559, 567, 575, 590, 592
"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" 372

Zana, Leyla 536

Ayrıntılı İçindekiler

1980-1990: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2

Dönemin Bilançosu BASKIN ORAN *9*

Dönemin Yönetimi *9*

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler *10*

A) Evrensel Gelişmeler *10*

1) Küreselleşme ve Etkileri *10*

2) Batı'nın ve ABD'nin Yükselişi *11*

İnsan Hakları, "Yeşil Kuşak" ve Carter Doktrini /
Reagan Doktrini ve "İkinci Soğuk Savaş"

3) Sovyetlerin Düşüşü *12*

B) Balkanlar ve Orta Doğu'da Bölgesel Gelişmeler *14*

II) İç Ortam ve Dinamikler *15*

A) Ekonomi *15*

24 Ocak Kararlarının Uygulanması, 1980-87 /
1987 Sonrası Ekonomik Düzen

B) Siyaset *19*

Anarşinin Durdurulması Çalışmaları ve Hukuk /
12 Eylül ve İslam / 12 Eylül ve Kürt Sorunu

III) Dönemin Dış Politikası *25*

A) Dış Politikayı Etkileyen Öğeler *26*

Uluslararası Ortam / 12 Eylül'ün Niteliği / Özal Öğesi

B) Dış Politikanın Uygulanması *30*

Hegemon Güç'le İlişkiler / Çeşitlendirilen İlişkiler /
Ermeni ve Kürt Sorunlarının Uluslararasılaşması

IV) Genel Değerlendirme *32*

KUTULAR: SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler / 1402 Uygulaması /
Türk-İslam Sentezi / Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak
Yayınlar Hakkında Kanun (no. 2932)

ABD ve NATO'yla İlişkiler İLHAN UZGEL 34

I) İlişkileri Etkileyen Temel Faktörler 34

A) 1980'lerde ABD İç ve Dış Politikası 34

B) ABD, İslam ve "Yeşil Kuşak" Kuramı 36

II) 12 Eylül Dönemi (1980-82) 37

A) 12 Eylül ve ABD 37

B) Askerî Yönetim Dönemindeki Gelişmeler 39

1) Rogers Planı ve Yunanistan'ın NATO'nun Askerî Kanadına Dönüşü 40

2) Orta Doğu'daki Gelişmeler ve Türkiye-ABD İlişkilerine Etkileri 43

3) Çevik Kuvvet *(Rapid Deployment Force)* Sorunu 45

4) 1982 Mutabakat Muhtırası *(Memorandum of Understanding)* 47

III) Özal Dönemi (1983-91) 48

A) ABD'nin Özal Yönetimine Bakışı 49

B) Siyasal İlişkiler 50

1) Türkiye, Orta Doğu ve ABD 50

2) ABD Yardımı 53

3) 1985 Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) 55

4) Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorununda ABD Etkeni 59

Türk-Yunan İlişkilerinde ABD'nin Tutumu ve Rolü / Kıbrıs Sorunu ve ABD

5) Ermeni Karar Tasarıları Sorunu 62

6) Kürt Sorunu ve ABD 64

C) Ekonomik İlişkiler 68

IV) 1980'lerde NATO, Türkiye ve Savunma Sanayiinin Gelişimi 70

A) 1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri 70

Esnek Karşılık ve Türkiye / Türkiye'nin Ek Nükleer Yükümlülük Alması Sorunu / Uluslararası Sistemde Yumuşama ve NATO'nun Güvenirliliği Sorunu

B) Alandışılık (Out of Area) Sorunu ve Türkiye 74

C) Limni Sorunu 75

Ç) Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi Görüşmeleri (AKKUM) ve Mersin Krizi 76

D) Türk Silahlı Kuvvetlerinin Modernizasyonu ve Savunma Sanayiinin Geliştirilmesi 77

Savunma Sanayii ve Orta Doğu / F-16 Projesi / Türk Özel Sektörü ve Savunma Sanayii

KUTULAR: Yıldız Savaşları (SDI; Stratejik Savunma Girişimi) / Çevik Kuvvet / Irangate Olayı / Kuzey Irak'ta Kürt Hareketi ve ABD (1990'a kadar) /

Cenevre Savaş Hukuku Sözleşmeleri (1949) ve PKK / 1980'lerde NATO Stratejisindeki Gelişmeler / Füzelerin Gelişimi /

Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler ÇAĞRI ERHAN / TUĞRUL ARAT 83

I) Sancılı Dönem 83

A) Askerî Yönetimin Batı Bağlantısını Sağlam Tutma Çabaları 83

12 Eylül'ün Avrupa'ya İlk Yansımaları / 12 Eylül Sonrası İlk Ortaklık Konseyi Toplantısı / Yunanistan'ın AT'ye Tam Üyeliğinin Türkiye Açısından Sonuçları

B) AT ile İlişkilerin Gerginleşmesi 87

C) Tam Üyelik Başvurusuna Giden Yol 89

Özal'ın AT'yle İlişkilere Yaklaşımı / Temel Anlaşmazlık Noktaları / Başvuru Öncesinde AT'yi Isındırma Çalışmaları

II) Tam Üyelik Başvurusu ve Sonuçları 95

A) Başvurunun Nedenleri 95

Ekonomik Nedenler / Siyasal Nedenler

B) Başvuruya Yönelik Dış ve İç Tepkiler 97

AT'nin Yaklaşımı / İç Tepkiler

C) Başvurunun Askıya Alınması 98

Türkiye'nin Başvurunun Kabulü İçin Yürüttüğü Çabalar / Komisyon Raporu ve Konsey Kararı / Başvurunun Askıya Alınmasının Örtülü Nedenleri

KUTULAR: AB İsim Değişiklikleri / AT ve AB'nin Genişleme Süreci / Avrupa Tek Senedi

Yunanistan'la İlişkiler MELEK FIRAT 102

I) Dönemin Gelişmeleri ve Özellikleri 102

II) 12 Eylül Döneminde İkili İlişkiler ve Kıbrıs Gelişmeleri (1980-83) 105

A) İkili İlişkiler 105

B) KKTC'nin İlanı 106

III) Özal Hükümetleri Döneminde Yunanistan'la Yakınlaşma Çabaları ve Sorunlar (1983-89) 109

A) Limni Sorunu 109

B) Yunanistan'la Gerginleşen İlişkiler ve İlk Diyalog Girişimleri 110

C) Mart 1987 Ege Bunalımı 112

Ç) Davos Süreci 114

Davos ve Bruxelles Zirveleri / Davos Sürecinin Batı Trakya Azınlığı Üzerindeki Etkisi

IV) Özal Hükümetleri Döneminde Kıbrıs Gelişmeleri (1983-89) 117

Toplumlararası Görüşmelerin Başlaması / Özal Hükümetinin KKTC Politikası / Kıbrıs Sorununun Çözümü Doğrultusunda Yeni Bir Umut: Yeorgios Vasiliu

KUTULAR: KKTC'nin İlanı: Tepkiler ve Tartışmalar / Dünya Ekonomik Forumu (Davos) Toplantıları / Maraş

Orta Doğu'yla İlişkiler 124

I) Arap Devletleriyle İlişkiler *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 124

A) Körfez Ülkeleriyle Gelişen İlişkiler 125

B) İslam Konferansı Örgütüyle (İKÖ) İlişkiler 127

C) Filistin Sorunu ve Türkiye 128

Ç) Irak ve Suriye'yle Sorunlu İlişkiler 129

1) Kürt Sorunu 129

Irak ve Türkiye Gelişmeleri: Kürt Hareketlerinin Bölgeye Yerleşmesi / İran-Irak Savaşı: Güç Boşluğunda Suriye-Kürt Hareketleri Yakınlaşması / Türkiye'nin Kuzey Irak Operasyonları ve PKK Açısından Sonuçları / Özal'ın Suriye Ziyareti / İran-Irak Savaşının Sonu ve Türkiye'nin Kürt Mülteciler Sorunu

2) Su Sorunu 140

Sorunun Geçmişi / GAP Başlıyor / Barış Suyu Projesi / Tarafların Tezleri ve Çözüm Önerileri

a) Irak'ın Görüşleri 146
b) Suriye'nin Görüşleri 146
c) Türkiye'nin Görüşleri 147

D) Orta Doğu'yla Gelişen Ekonomik İlişkiler 148

II) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler 149

A) İsrail'le İlişkiler *ÇAĞRI ERHAN / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 149

1) İsrail'in Bölgesel Eylemleri ve Türkiye 149

2) İntifada'nın Getirdikleri 151

B) İran'la İlişkiler *ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 152

1) İran-Irak Savaşı Dönemi 152

İdeolojik Çelişkiden Kaynaklanan Sorunlar / İran-Irak Savaşından Kaynaklanan Sorunlar / İran-Irak Savaşında Türkiye'nin Tarafsızlığı ve ECO Bağlamında Ekonomik İşbirliği

2) İran-Irak Savaşı Sonrası 156

KUTULAR: Sıcak Takip / Fırat, Dicle ve Asi'nin Fiziki Özellikleri ve Tarafların Kullanım Hedefleri / Türkiye ile Suriye ve Irak Arasında Akarsulara İlişkin İkili Antlaşmalar / İntifada / İran-Irak Savaşı

SSCB'yle İlişkiler *EREL TELLAL* 158

I) SSCB'de "Kabuk Değişimi" 158

II) İkili İlişkiler 161

A) Ekonomik İlişkiler *163*
B) Siyasal İlişkiler *164*

KUTULAR: SSCB'nin Çöküşü / Perestroyka / Glastnost / SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu / Novoye Mışleniye (Yeni Düşünce)

Balkanlarla İlişkiler *ILHAN UZGEL* *167*

I) **Türkiye'nin Balkan Politikasını Etkileyen Faktörler** *167*

Tarihsel Bağlar / Türkiye'de Yaşayan Balkan Kökenli Nüfus / Coğrafi ve Stratejik Nedenler / Balkanlardaki Türk-Müslüman Azınlıklar

II) **Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası** *171*

Balkan Paktı ve İttifakı / Stoica Planı / Balkanların Nükleer Silahlardan Arındırılması ve Türkiye / Türkiye'nin Balkanlarda Aktif Dış Politikaya Geçmesi: Çok Yönlülükten 1970'lere

III) **1980'lerde Balkanlarda Genel Görünüm** *175*

IV) **Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık Sorunu** *176*

Türk-Bulgar İlişkilerini Etkileyen Faktörler / Bulgaristan'ın Türk Azınlığa Yönelik Tutumu / Türkiye'nin Tutumu

KUTULAR: Balkanlarda Osmanlı Egemenliği / Balkanlarda Müslümanlar ve Türkler / Bulgaristan'da Türk Azınlığın Hakları

Boğazlar Konusu *KUDRET ÖZERSAY* *182*

I) **1939-80 Arası Boğazlar** *182*

II) **1980-90 Döneminde Karşılaşılan Sorunlar** *185*

A) Sorunların Nedenleri *185*

İstanbul Boğazının Tehlikeyi Artıran Özellikleri / Yoğunlaşan Deniz Trafiği / Montreux'deki Engeller ve Yetersizlikler

B) Ortaya Çıkan Sorunlar *187*

Deniz kazaları / Çevre kirliliği

KUTU: Objektif Statü

İnsan Hakları Konusu *GÖKÇEN ALPKAYA* *188*

Uluslararası Ortam / Türkiye'de Durum

KUTULAR: Başlıca İnsan Hakları Sözleşmeleri / AİHS Denetim Sistemi / Avrupa Konseyi / Milli Güvenlik Konseyi / 12 Eylül Mevzuatı / Devlet Güvenlik Mahkemeleri / Aydınlar Dilekçesi Davası / Bireysel Başvuru / OHAL ve OHAL Bölge Valiliği

1990-2001: Küreselleşme Ekseninde Türkiye

Dönemin Bilançosu BASKIN ORAN 203
Dönemin Yönetimi 203

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler 204
A) Evrensel Gelişmeler: Küreselleşme ve Etkileri 204
1) Yeni Ekonomik Düzen 205
2) Yeni Siyasal Düzen 206
AGIK 1990 Paris Yasası / 1990 AKKA
(Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması)
3) SSCB'nin ve Doğu Bloku'nun Dağılması ve Sonuçları 208
4) "Yeni Dünya Düzeni" (YDD) 210
B) Bölgesel Gelişmeler 211
Balkanlar / Orta Doğu / Kafkasya ve Orta Asya

II) İç Ortam ve Dinamikler 214
A) Ekonomi 215
Yapısal Uyum Programı ve Özelleştirmeler
B) Siyaset 219
İslamcılık, Kürt Ayrılıkçılığı, "Derin Devlet" / Ortam Değişikliği

III) Dönemin Dış Politikası 225
A) Küreselleşme Ortamında Dış Politika 226
Yüksek Borç Sarmalında Türkiye /
AB'yle Eşitsiz İlişki / Hegemon Güç'le İlişkiler
B) SSCB'nin Dağılmasının Sonuçları ve TDP 232
1) Türkiye'nin Öneminde İniş ve Çıkışlar 232
2) İnsan Hakları, Kürt, Ermeni Sorunları 232
3) "Sèvres Sendromu" 235
4) TDP'de Yeni Açılımlar 237

IV) Genel Değerlendirme 238
A) Dönemin Başlangıç Koşullarına İlişkin Gözlemler 238
B) Dönemin Temel Dış Politika Niteliklerine İlişkin Gözlemler 239

KUTULAR: İkinci ve Üçüncü Küreselleşme-Bir Karşılaştırma / Soğuk Savaş Sonrası Kavramı / "Tarih'in Sonu" / MAI (Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma) / "Derin Devlet" Tartışması / Susurluk Kazası Olayı / İnsan Hakları "Yorum Beyanı"

ABD ve NATO'yla İlişkiler ILHAN UZGEL 243

1) Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD İç ve Dış Politikasının Temel Özellikleri 244

A) İç Siyasal Gelişmeler ve Ekonomik Canlanma 244
B) Yeni Strateji Arayışları 246

ABD ve AB / ABD, Japonya ve Uzak Doğu /
Savunma Harcamaları ve Silahsızlanma

II) İlişkilerin Genel Çerçevesi 251
A) ABD'nin Global Stratejisinde Türkiye'nin Yeri 251
B) İttifak İlişkisinden "Güçlendirilmiş (Stratejik) Ortaklık"a 252

III) Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-ABD İlişkilerinde
Bölgesel İşbirliği Alanları 253
A) Türkiye, ABD ve Orta Doğu 254
1) Soğuk Savaş Sonrasındaki İşbirliğinin
İlk Adımı: Körfez Savaşı 254
a) Körfez Savaşının Türk Dış Politikası Açısından Önemi 256
b) Körfez Savaşının Türkiye Açısından Sonuçları 257
2) ABD, Çekiç Güç ve Türkiye'nin Kuzey
Irak'ta "Gönülsüz İşbirliği" 259

Çekiç Güç'ün Kuruluşu / Çekiç Güç'ün Türkiye Açısından Muhasebesi /
K. Irak'ta Kürt Devletinin Oluşumu Konusu / Dublin Süreci /
K. Irak'ta Saddam-Barzani İşbirliği ve Bölgesel Dengelerin Bozulması /
Ankara Süreci ve Çekiç Güç'ün Keşif Güç'e Dönüşümü

3) Türkiye'nin K. Irak Politikasında ABD 267
4) ABD'nin Çifte Çevreleme Politikası ve Türkiye 269

Irak ve İran'ın Çevrelenmesi ve Türkiye /
Çifte Çevrelemenin Türkiye Açısından Sonuçları

5) Türkiye-İsrail Yakınlaşması ve ABD 273
B) Balkanlar ve Türk-ABD Çıkarlarının Kesişmesi 274

Kosova Sorunu ve Yugoslavya'nın Bombalanması / İşbirliğinin Nedenleri

C) Türkiye-AB İlişkileri ve ABD 277
*Ç) Türkiye-ABD İlişkilerinde Kafkaslar,
Orta Asya ve Enerji Hatları* 278

Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Açılması ve ABD /
Boru Hatları ve ABD'nin Tutumu / Ermeni-Azeri Çatışması ve ABD

IV) Türkiye-ABD İkili İlişkilerinin Gelişimi 283
*A) Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve
ABD Askerî ve Ekonomik Yardımı* 283

Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEIA) / ABD Askerî ve Ekonomik
Yardımı / ABD Silah Satışı ve "Gizli Ambargosu"

B) Ekonomik ve Ticari İlişkiler 289

Ticari İlişkiler / ABD Yatırımları

C) ABD, Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorunu 292

ABD ve Türk-Yunan İlişkileri / Kıbrıs Sorunu ve ABD

Ç) Kürt Sorunu ve İnsan Hakları 295

Kürt Sorunu ve ABD'nin Tutumu / Abdullah Öcalan'ın Yakalanması Süreci ve ABD / ABD ve Türkiye'de İnsan Hakları

D) Ermeni Sorunu 298

Eyaletler Düzeyinde / Soykırım Tasarısı

E) ABD, Siyasal İslam ve Refahyol İktidarı Döneminde İlişkiler 302

Soğuk Savaş Sonrasında ABD ve Siyasal İslam / Türkiye'de İslami Hareket, Refahyol İktidarı ve ABD

V) Soğuk Savaş Sonrasında Değişen Güvenlik Ortamı ve Türkiye 304

A) NATO'nun Dönüşümü ve Yeni Strateji 304

Londra ve Roma Zirveleri ve Yeni Stratejinin Oluşumu / Yeni Askerî Strateji ve NATO'nun Yeni Rolü / NATO Stratejisinde Değişim ve Türkiye / NATO'nun Genişlemesi ve Türkiye / Ulusal Füze Savunma Sistemi (Füze Kalkanı) ve Türkiye

B) Avrupa'da Yeni Savunma Kimliğinin Oluşumu: BAB, AGSK ve Türkiye 312

Batı Avrupa Birliği (BAB) ve AGSK'nın Gelişimi / Türkiye, BAB ve AGSK

C) Türk Savunma Sanayii ve Silah Alım / Üretim Projeleri 318

Ulusal Savunma Sanayiinin Kurulması Girişimi / Savunma Projeleri ve Türk Dış Politikası

KUTULAR: ABD'nin Değişen Dış Politika Stratejileri: Jeo-Politik ve Jeo-Ekonomi / APEC (Asia Pasific Economic Co-Operation) / Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ; World Trade Organization-WTO) / NAFTA (North American Free Trade Agreement)/ Körfez Savaşı / Körfez Savaşında Özal'ın Musul-Kerkük'e İlişkin Projesi / ABD'nin Kürt Devleti Senaryoları / Çekiç Güç'ün İç ve Uluslararası Hukuktaki Dayanakları / Çekiç Güç, Kürt Devleti ve ABD Politikası / Türkiye'nin Kuzey Irak Politikası / ABD'de Askerî-Endüstriyel Kompleks / Abdullah Öcalan'ın Yakalanması / NATO'nun Genişlemesi

AB'yle İlişkiler *SANEM BAYKAL / TUĞRUL ARAT* 326

I) 1990'larda Türkiye-AB İlişkilerinin Genel Hatları 326

II) Tam Üyelik Yerine "Gümrük Birliği" 327

A) Türkiye-AT Ortaklık Konseyi Çalışmaları ve Artan İşbirliği 327

Matutes Paketi / Ortaklık Konseyinin Uzun Bir Aradan Sonra Toplanması

B) Avrupa Birliğinin Genişleme ve Derinleşme Hareketleri ve Türkiye Açısından Sonuçları 329

Maastricht Antlaşmasının Sonuçları / Genişleme Hareketi / Kopenhag Zirvesi

C) Gümrük Birliği Kararı 332

1) Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliğine Gitmek İstemesinin Nedenleri 332

Siyasal Nedenler / Ekonomik Nedenler

2) Gümrük Birliği Yönünde Somut Adımlar 333

Gümrük Birliğine Geçiş Kararı / Gümrük Birliği Müzakereleri / Engellerin Aşılması İçin İzlenen Politikalar / Gümrük Birliği Kararının Alınması / Kararın Avrupa Parlamentosu Tarafından Ele Alınması

3) Gümrük Birliği: İçeriği ve Tahlili 338

Gümrük Birliği Kararının İçeriği / Gümrük Birliği Kararının Tahlili

III) Gümrük Birliği Sonrasında AB ile İlişkiler 341

A) Gümrük Birliğine Karşın Türkiye-AB İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar 341

B) Luxembourg Zirvesi Öncesinde Türkiye-AB İlişkileri: Gündem 2000 Raporu 343

Türkiye'nin Tam Üyelik Adaylığına İtirazlar / Amsterdam Antlaşmasının İmzalanması / Gündem 2000 Raporu ve Türkiye

C) Luxembourg Zirvesi 346

Ç) Luxembourg Zirvesi Sonrası Gelişmeler 348

Cardiff ve Viyana Zirveleri / AB Komisyonunun 1998 Yılı İlerleme Raporu / Köln Zirvesi / AB Komisyonunun 1999 Yılı İlerleme Raporu

D) Helsinki Zirvesi ve Türkiye'nin Adaylık Statüsünün Tescili 351

AB'nin Tutum Değişikliğinin Olası Nedenleri / Lipponen Mektubu ve Türkiye'nin Genişleme Sürecine Katılması

E) Helsinki Zirvesinin Ardından Türkiye-AB İlişkileri ve Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) 355

11 Nisan 2000 Tarihli Ortaklık Konseyi Toplantısı / Katılım Ortaklığı Belgesinin Komisyon Tarafından Açıklanması / Katılım Ortaklığı Belgesinin Niteliği ve İçeriği / Katılım Ortaklığı Belgesinin Onaylanması / AB Komisyonunun 2000 Yılı İlerleme Raporu

F) Nice Zirvesi ve Türkiye-AB İlişkileri 361

G) Ulusal Program 362

KUTULAR: Maastricht Antlaşması / Kopenhag Kriterleri / Amsterdam Antlaşması / Nice Antlaşması

Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler *MUSTAFA AYDIN* 366

I) Tarihsel Arkaplan 366

SSCB Döneminde Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Bakışı / Soğuk Savaş Ertesinde Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya Bakışı

II) Bölgeyle İlişkiler ve Değişen Dış Politika 371

A) Gorbaçov Dönemi ve Moskova Merkezli Dış Politika, 1989-91 372

Heyetler Gidiyor / Tanımalar Azerbaycan'la Başlıyor / Yeni Politika Başlıyor.

B) İlişkilerde Duygusallık ve Heyecan, 1991-93 380

İlk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, İlk Hayal Kırıklığı, 1992.

C) Hayal Kırıklıkları ve Gerçeklerle Yüzleşme, 1993-95 390

"Türk(iye) Modeli" Sorunu / İkinci Türkçe Konuşan
Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi, 1994

Ç) Dağlık (Yukarı) Karabağ Bağlamında Azerbaycan'la İlişkiler 400

D) Büyük Oyundan Bölgesel Rekabete, 1995-2000 406

1) Ermenistan'la İlişkiler 406

Ermenistan'ın Dış Politikasında Diasporanın Etkisi ve
Soykırım İddiaları / Kördüğüm ve Çözümü

2) Gürcistan'la İlişkiler 416

3) İran'la Rekabet 421

4) Rusya Federasyonuyla Rekabet 422

Çeçen Sorunu / AKKA ve Diğer Askerî Sorunlar

III) Ekonomik İlişkiler 426

Krediler / Yatırımlar / Ticaret / Hazar Havzası Enerji Kaynakları ve Türkiye

KUTULAR: Yeni Jeopolitik Bölge, Yeni Terminoloji / Uluslararası Sistem ve Alt Sistemler /
Türk-Türkik-Türkî / Azerbaycan Halk Cephesi ve Bakü Olayları /
Sovyet Terminolojisinde Egemenlik ve Bağımsızlık Ayrımı / 1991 Darbe
Girişimi ve Sonuçları / TIKA'nın Yapılanması ve Görevleri /
Kafkasya ve Orta Asya'da Özel Öğretim Kurumları /
Kafkasya ve Orta Asya'da Askerî İşbirliği / Taşkent Antlaşması /
Ortak Türk Alfabesi / "Büyük Oyun" ve İkinci Büyük Oyun'un Ayırt
Edici Özellikleri / Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu /
Türkiye'nin Azerbaycan'la Tarihsel Bağları ve Nahçıvan /
Diaspora Mantalitesi / Millet-i Sadıka'dan ASALA'ya ve Ermeni Tasarılarına /
Gürcistan'ın Etnik-Politik Sorunları / Kafkasya'da İstikrar Arayışları /
Erken Petrol / Rusya'nın Çeçenya Müdahaleleri / Hazar'ın Hukuksal Statüsü

Yunanistan'la İlişkiler *MELEK FIRAT* 440

I) İlk Yakınlaşma Adımları (1990-93) 442

A) Türkiye ile Diyalog Arayışları 443

B) Azınlık Sorunları 444

1) Batı Trakya'da Yaşanan Gelişmeler 445

Müftülük Sorunu / Sadık Ahmet Olayı / Seçim Yasası Değişikliği

2) Patrik Vartholomeos'un Patrikhane ve Ruhban
Okuluna İlişkin Görüşleri ve Politikası 449

C) Kıbrıs Gelişmeleri 452

Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Boyut: Avrupa Birliği / Gali Fikirler Dizisi Görüşmeleri

II) Yeniden Sertleşme (1993-95) 458
A) Yunanistan'ın "Ortak Savunma Doktrini"ni Benimsemesi ve İkili İlişkilerde Gerilimin Tırmanma Süreci 459
B) AB-Türkiye İlişkilerinin Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorununa Etkisi 460
III) Bunalımlardan Dostluğa (1996-2000) 462
A) Bunalımlar 464
1) Ege'de Adacık ve Kayalık Bunalımları 464
Kardak (*Imia*) Bunalımı / *Gavdos* (Keçi) Adası Bunalımı
2) Kıbrıs'ta Yaşanan Bunalımlar 470
a) Yeşil Hattı Delme Olayları 470
b) Loizidu Davası 471
c) S-300 Füze Bunalımı 471
ç) Kıbrıs'ta Çözüm Arayışları 472
Toplumlararası Görüşmeler / AB-Kıbrıs-Türkiye İlişkileri
3) Öcalan Bunalımı 476
B) 17 Ağustos 1999 Depreminden Helsinki Zirvesine Yumuşama Süreci 478
KUTULAR: Realpolitik / Persona non grata / Heybeliada Ruhban Okulu Sorunu / Kıbrıs'ın AT'ye Tam Üyelik Başvurusuna KKTC'nin İtiraz Nedenleri / Kardak Kayalıklarına İlişkin Türk ve Yunan Tezleri/ Yumuşama Süreci ve Yunan Kamuoyu

Balkanlarla İlişkiler *İLHAN UZGEL* 481
I) Doğu Blokunda Sosyalist Rejimlerin Çöküşü, Balkanlar ve Türkiye 481
1990'larda Balkanlarda Genel Görünüm / Balkan Gelişmeleri Karşısında Türkiye
II) Bulgaristan'da Rejim Değişikliği ve Türk-Bulgar İlişkileri 484
A) Rejim Değişikliğinin Bulgaristan İç ve Dış Politikasına Etkileri 484
B) Türk-Bulgar İlişkilerinde Gelişmeler 486
Askerî İlişkiler / Anlaşmazlık Konuları / Kostov Hükümeti ve İlişkilerde Yakınlaşma
C) Yeni Bulgar Yönetiminin Türk Azınlığa Yönelik Tutumunda Değişiklik 488
III) Yeni Yugoslavya ve Türkiye 490
IV) Bosna-Hersek ve Türkiye 493
Türkiye'nin Bosna Savaşı Sırasındaki Aktif Diplomasisi / Türkiye'nin Aktif Politikasının Nedenleri ve Sonuçları / Dayton Anlaşması Sonrasında Türkiye'nin Bosna-Hersek'le İlişkileri

V) Arnavutluk ve Türkiye 502
Siyasal İlişkiler / Askerî İlişkiler / Ekonomik İlişkiler

VI) Makedonya ve Türkiye 504
Makedonya'daki Türk Azınlık

VII) Romanya ve Türkiye 507

VIII) Kosova Sorunu ve Türkiye 508

IX) Balkanlarda Ortodoks/Müslüman Bloklaşması İddiaları ve Türk-Yunan Rekabeti 513

X) Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) 519
KEİ'nin Kuruluşu / KEİ'nin Türk Dış Politikası Açısından Önemi / KEİ'nin Bir Uluslararası Girişim Olarak Başarısı / Karadeniz Barış Gücü *(Blackseafor)*

KUTULAR: Yugoslavya'nın Kuruluşu / Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) / Yugoslavya'nın Dağılması / Bosna-Hersek Savaşı / Dayton Anlaşması / Tarihte Bosna-Hersek ve Halkı / Makedonya Sorunu / Batı-Doğu Otoyol Projesi / Kosova Sorunu / Kosova ve Güneydoğu: Benzerlikler ve Farklılıklar / Yugoslavya'nın Bombalanması ve Uluslararası Hukuk / Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık / Royaumont Süreci ve Güneydoğu Avrupa İstikrar Paktı / Güneydoğu Avrupa İşbirliği Girişimi - GAİK (Southeast Europe Cooperation Initiative - SECI) / Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücü (Multinational Peace Force Southeast Europe - MPFSEE) / KEİ'nin Organları

İnsan Hakları Konusu *GÖKÇEN ALPKAYA* 524
Uluslararası Ortam / Türkiye'de Durum

KUTULAR: 90'larda Azınlık Haklarına İlişkin Düzenlemeler / 11. Protokol ve Yeni AİHM / Terörle Mücadele Kanunu / OHAL Kararnameleri / İşkenceye Karşı BM ve Avrupa Komiteleri / DEP Krizi / Dışişleri Bakanlığı İnsan Hakları Raporu

Rusya'yla İlişkiler *EREL TELLAL* 540

I) SSCB'den Rusya Federasyonuna 540

II) Sorunlu Alanlar 543

III) Gelişen İşbirliği 546

KUTULAR: Rusya Federasyonunda Siyasal Gelişmeler / Rusya Federasyonunun Dış Politikası: "Yakın Çevre" ve "Askerî Doktrin" / Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) / Mavi Akım

Orta Doğu'yla İlişkiler 551

I) Arap Devletleriyle İlişkiler *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 551

A) Körfez Savaşı ve Türkiye'nin Arap Devletleriyle İlişkilerine Etkisi 551

B) Kürt ve Su Sorunları Çerçevesinde Türkiye-Suriye-Irak İlişkileri (1990-95) 554

1) 1991-93 Dönemi 554

2) 1993-95 Dönemi 558

C) Refahyol Dönemi ve Değişmeyen İlişkiler (1996-97) 560

Ç) 28 Şubat Süreci ve Öcalan'ın Yakalanışı 563

II) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler 568

A) İsrail'le İlişkiler ÇAĞRI ERHAN / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 568

1) İlişkilerde Canlanma 568

2) Türkiye-İsrail İşbirliği 571

a) İşbirliğinin Boyutları 571

b) İşbirliğinin Yankıları 574

3) Stratejik İşbirliğinde Durgunluk Dönemi 576

B) İran'la İlişkiler ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 579

1) Siyasi İlişkiler 579

İdeolojik Çatışma / PKK Faktörü / Kafkasya-Orta Asya'da Rekabet ve İşbirliği / Irak'ta Belirsizlik

2) Ekonomik İlişkiler 585

KUTULAR: Orta Doğu Barış Süreci / İran'da Ulema'nın ve Devletin Yapısı / D-8

Boğazlar Konusu *KUDRET ÖZERSAY* 587

I) 1994 Boğazlar Tüzüğü Öncesi Görüşler ve Gelişmeler 587

II) 1994 Boğazlar Tüzüğünün Getirdiği Yeni Düzen 588

III) 1994 Boğazlar Tüzüğüne Tepkiler 590

IV) 1994 Boğazlar Tüzüğü Konusunda Tarafların Görüşleri 593

V) 6 Kasım 1998 Boğazlar Tüzüğü 596